Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia
Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok

HADAK ÚTJÁN XXIV.

A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája
Esztergom 2014. november 4–6.



Főszerkesztő
TÜRK ATTILA

ARCHAEOLINGUA

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia

A PPKE BTK Régészeti Tanszékének kiadványai

Archaeological Studies of PPCU Department of Archaeology

Volume 3.2

Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok
3.2

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia

A PPKE BTK Régészeti Tanszékének kiadványai

Archaeological Studies of PPCU Department of Archaeology

Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia
Nemzetközi szerkesztőbizottság /
International Advisory Board

Heinrich Härke
Eberhard Karls Universität (Tübingen, D)

Oleksiy V. Komar
Institute of Archaeology of NUAS (Kiev, Ua)

Abdulkarim Maamoun
Damascus University (Damascus, Syr)

Denys Pringle
Cardiff University (Cardiff, UK)

Dmitry A. Stashenkov
Samara Regional Historical Museum (Samara, Ru)

MTA BTK MŐT
sorozatszerkesztők

Fodor Pál
MTA BTK
főigazgató

Vásáry István
MTA BTK MŐT
elnök

HADAK ÚTJÁN XXIV.

A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája
Esztergom, 2014. november 4–6.
2. kötet

Conference of Young Scholars on the Migration Period
November 4–6, 2014, Esztergom
Volume 2

PPKE BTK Régészeti Tanszék – MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport

Főszerkesztő

TÜRK ATTILA

Szerkesztők

BALOGH CSILLA – MAJOR BALÁZS

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet és Társadalomtudományi Kar
Régészeti Tanszék

Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Magyar Őstörténeti Témacsoport

BUDAPEST – ESZTERGOM
2017

A kutatás, a konferencia és a kötet az
NKA 3208/00488, az OTKA/NKFIH 106369, a KAP15-107-1.8-BTK,
a MŐT 28.317/2012 és Esztergom város támogatásával valósult meg.

Első és hátsó borítókép
Részletek a nagyszentmiklósi kincs 2. számú korsójáról

Munkatársak
Ambrus Edit, Balogh-Bodor Tekla, Budai Dániel, Füredi Ágnes, Léhner Zita,
Jancsik Balázs, Langer Dániel, Petkes Zsolt, Polónyi Emese

© A szerzők és az Archaeolingua Alapítvány
© Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészet és Társadalomtudományi Kar, Régészeti Tanszék
© Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Magyar Őstörténeti Témacsoport

ISBN 978-963-9911-63-5
HU-ISSN 2064-8162 (Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia)
HU-ISSN 2064-9916 (MTA BTK MŐT kiadványok)

Minden jog fenntartva. Jelen könyvet, illetve annak részeit tilos reprodukálni, adatrögzítő rendszerben tárolni, bármilyen formában vagy eszközzel – elektronikus úton vagy más módon – közölni a kiadó engedélye nélkül.

2017

ARCHAEOLINGUA ALAPÍTVÁNY
H-1067 Budapest, Teréz krt. 13.

Nyelvi lektorálás és fordítás: Renner Zsuzsanna
Tördelés és layout: Nemes Csaba Szilamér
Borítóterv: Hős Gergely

Nyomda: Prime Rate Kft.

TARTALOM — INHALT — CONTENTS — СОДЕРЖАНИЕ

Mesterházy Károly publikációi 11

NÉPEK ORSZÁGÚTJÁN

Kreiter Attila – Skriba Péter – Bajnóczi Bernadett –
Tóth Mária – Viktorik Orsolya – Pánczél Péter
A dunaszentgyörgyi avar temető kerámiái az archeometria tükrében 21
The ceramic assamblage of the Avar cemetery at Dunaszentgyörgy
(Tolna County, Hungary) in the light of archaeometry 50

Szeniczey Tamás – Bernert Zsolt – Bakó Katalin – Kovacsóczy Bernadett –
Marcsik Antónia – Ódor János Gábor – Hajdu Tamás
Alsónyék-elkerülő 2. lelőhely és Dunaföldvár-Barota-dűlő avar kori
népességének biológiai rekonstrukciója 103
Biological reconstruction of the Avar-age population at Alsónyék and Dunaföldvár 113

Kitti Köhler – Zsolt Bernert
Data from the Avar-period cemetery excavated at the site of Biatorbágy-Hosszúrétek 125
Antropológiai adatok a Biatorbágy-Hosszúrétek lelőhelyen feltárt avar temetőből 134

Hegyi Andrea – Molnár Erika – Bereczki Zsolt – Kolozsi Barbara – Marcsik Antónia
A koponyákon előforduló rendellenes nyílások differenciáldiagnózisa 151
Differential diagnosis of anomalous openings in the skull 160

Gergely Csiky – Péter Langó – Olga Pelevina –
András Patay-Horváth – Boyan Totev – Attila Türk
Finds related to the Vrap–Erseke-group from the Stara Bulgaria Collection (Varna) 165
A Vrap–Erseke-kör leletei a várnai Stara Bulgaria Múzeumi Gyűjteményből 172

Szücsi Frigyes
A Mezőföld a 9. század küszöbén 175
Mezőföld an der Schwelle vom 9. Jahrhundert 185

Zbigniew Robak
Finds from the turn of the 8th and 9th centuries
from Bojná (Slovakia) and its agglomeration 203
Находки рубежа VIII и IX веков из с. Бойна (Словакия) и его окресности 216

ŐSEINKET FELHOZÁD…

B. Szabó János – Sudár Balázs
Vgec-ügyek – Egy elfeledett ősapa 223
A forgotten forefather named Vgec 231

Ярослав В. Пилипчук
Башкирско–венгерская проблема – Дискурс источников и стереотипы историографии 233
The Bashkirian–Hungarian problem – Sources and stereotypes of historiography 243

Gyóni Gábor
In una magna civitate..... 245
In una magna civitate..... 251

Bácsatyai Dániel
„*Ecclesia, que in ungarorum gente constructa*” – Egy Kárpát-medencei zarándokhely
a 10. századi reichenaui hagiográfiai irodalomban 253
"Ecclesia, que in Ungarorum gente constructa” – A Christian shrine
in the Carpathian Basin in the 10th-century hagiographic literature of Reichenau..... 265

Сергей Г. Боталов
Погребальный комплекс Уелги и некоторые наблюдения
на предмет угорского и мадьярского культурогенеза..... 267
A Dél-Urál a 6–11. században. Észrevételek az ugor és a magyar népesség
anyagi műveltségének kialakulásával kapcsolatban..... 282

Сергей Н. Разумов – Марина Н. Дараган – Сергей В. Полин
Раннесредневековое воинское погребение у с. Старая Катериновка
на правобережье нижнего Днепра..... 335
Kora középkori fegyveres temetkezés Sztaraja Katyerinovkánál,
a Dnyeper alsó folyásának jobb partján..... 342

Александра Д. Козак
Следы болезней и физической активности на скелетах из парного погребения IX в.
(С. Старая Катериновка, Днепропетровская обл., Украина)..... 355
Betegség és fizikai aktivitás nyomai a Sztaraja Katyerinovkánál
(Dnyepropetrovszk megye, Ukrajna) előkerült 9. századi kettős temetkezés csontvázain..... 365

Наталья В. Хамайко
Новые исследования в археологии южной Руси IX–X вв..... 369
A déli Rusz 9–10. századi régészeti kutatásának újabb eredményei..... 377

Gyóni Gábor
Egy Ugrin nevű személy a 11. században Novgorodban..... 379
Угрин из Новгорода (XI в.)..... 387

Kápolnás Olivér
Találkozási pontok a mongol pusztán a 13. században..... 389
Meeting points on the Mongolian steppe in the 13th century..... 395

AZ ÁRPÁDOK BIRODALMA

M. Lezsák Gabriella
Törött és rongált íjak a népvándorlás kori és a 10–11. századi Kárpát-medencei leletanyagban..... 399
Broken and damaged bows in the Carpathian Basin find material
of the Migration Period and of the 10th–11th centuries..... 408

Füredi Ágnes – Király Ágnes – Pópity Dániel –
Rosta Szabolcs – Türk Attila – Zágorhidi Czigány Bertalan
Balta alakú amulettek a Kárpát-medence 11–12. századi hagyatékában.
Régészeti megfigyelések a miniatürizált tárgyakról, valamint a kora Árpád-kori
Rusz–magyar kapcsolatok kérdéséről 413
Axe-shaped amulets among the 11th- and 12th-century finds in the Carpathian Basin.
Archaeological observations on miniature objects and on the issue of early Árpád-era
Rus–Hungarian relations 434

Varga Sándor
10–11. századi temetők Röszke határából.
Veretes csizmák elterjedése a Kárpát-medencében..... 465
Cemeteries from the 10th and 11th centuries in the vicinity of Röszke.
The distribution of boots adorned with mounts in the Carpathian Basin 483

Marcsik Antónia – Molnár Erika
Adatok a Duna–Tisza köze honfoglalás korának embertani arculatához 493
Data on the 10th-century anthropology of the region between the Danube and Tisza rivers 498

Márta Kissné Bendefy – Zsolt Petkes – Attila Türk
Archaeological evidence for leatherworking in the Hungarian Conquest period
(Sárbogárd-Tringer-tanya, Grave 33) 499
Újabb régészeti adatok a honfoglalás kori bőrművességhez
(Sárbogárd-Tringer-tanya 33. sír) 511

Merva Szabina
Gondolatok a Kárpát-medencei 9–10. századi kerámiaegyüttesek
természettudományos keltezési lehetőségeiről – Lehetséges mintavételezési stratégiák..... 523
Thoughts on the various scientific dating methods applied on 9th–10th-century
pottery assemblages – Potential sampling strategies..... 530

Langó Péter – Balázs János – Lichtenstein László – Rózsa Zoltán – Marcsik Antónia
10. századi sírok Nagyszénás-Szabó Ferenc tanya lelőhelyről.
Megjegyzések a honfoglalás kori harci sérülésekről..... 531
10th-century graves at Ferenc Szabó's farm (Nagyszénás).
Remarks on war injuries in the Hungarian Conquest period 544

Tihanyi Balázs – Pálfi György
Harcos vagy nem harcos?
Adatok a 10. századi magyarság fegyveres sírjainak értékeléséhez 557
Warrior or Not?
Data to the evaluation of the Hungarian Conquest-period armed graves 568

Hegyi Borbála – Költő László
Vörs-Majori-dűlő 10–11. századi temetője..... 597
The 10th–11th-century cemetery at Vörs-Majori-dűlő..... 605

Tóth Gábor – Straub péter
Kora Árpád-kori temetőrészlet Alsónemesapáti határában 627
Burial site from the early Arpadian Age at Alsónemesapát..... 630

Tóth Zoltán
Árpád-kori templom és temető Abasáron 633
Arpadenzeitliche Kirche und Gräberfeld in der Gemarkung Abasár 647

Balogh Csilla – Lőrinczy Gábor – Türk Attila – Varga Sándor
11. századi temetőrészlet Baks-Köztársaság utca (Csongrád megye) lelőhelyről.
Honfoglalás és kora Árpád-kori sírok Baks határában 667
11th-century cemetery at the site of Baks-Köztársaság Street (Csongrád County).
Conquest-period and early Árpádian period graves in the vicinity of Baks 686
Függelék – Appendix: Marcsik Antónia: A Baks-Köztársaság utcában 2009-ben
feltárt 11. századi sírok embertani anyaga 708
Sceletal material of the 11th-century graves excavated in 2009 at Baks, Köztársaság Street 710

Nyárádi Zsolt – Gáll Erwin
Az Erdélyi-medence „nyugatiasodása” – Migráció és/vagy akkulturáció?
Hajtűviselet a 12. századi Erdélyi-medencében 713
The westernization of the Transylvanian Basin – Migration and/or acculturalization?
Hairdress in the Transylvanian Basin in the 12th century 732

Gallina Zsolt – Gulyás Gyöngyi
„Láttam a végtelen sok kunt és tatárt…” – A tatárjárás emlékei Csanádpalotáról 755
‘I saw the infinite number of Cumans and Tartars…’ –
Relics of the Mongol invasion from Csanádpalota 766

Török Béla – Kovács Árpád
Csanádpalota II. homokbánya lelőhelyen talált vas- és nemesfém tárgyak
anyagvizsgálata és készítéstechnológiai jellemzői 777
Examination of materials and characterization of fabrication technologies
of iron and precious metal artifacts from Csanádpalota 782

Véninger Péter
Hogyan lehet – egyébként vörösre égő – agyagot minél fehérebbre égetni?
Égetéstechnológiai vizsgálat tesztelése kora újkori kerámiákon 785
How to fire the otherwise red-burning clay in a way to achieve a whitish colour?
Testing burning technology on early modern pottery 797

Bereczki Zsolt
Csárdaszállás-Hanzély-tanya (MRT 10. 385. 4/21. lh.) embertani leleteinek vizsgálata 803
The investigation of the human remains from the Csárdaszállás-Hanzély-tanya
site (MRT 10. 385. 4/21. lh.) 807

Pósa Annamária – Köhler Kitti – Maixner, Frank – Zink, Albert –
Juhász eleonóra – Sola, Christophe – Pálfi György – Mende Balázs Gusztáv
Egy Árpád-kori temetőben fellelt Pott-gibbusos eset molekuláris és morfológiai vizsgálata 811
Molecular and morphological case of Pott’s disease from the Arpadian Age 816

MESTERHÁZY KÁROLY PUBLIKÁCIÓI

1964

Sós, Á.: Die Ausgrabungen Géza Fehér's in Zalavár. Recenzió. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 2 (1964) 473–475.

1965

Az S-végű hajkarika elterjedése a Kárpát-medencében (Die Verbreitung des Haarringes mit S-Ende im Karpatenbecken). *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1962–64 (1965) 95–113.

1966

A Déri Múzeum régészeti tevékenysége 1962–65 (Leletkataszter) (The archaeoligical activity of the Déri Museum in the years 1962–65 [A survey of finds]). *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1965 (1966) 19–59.

Beszámoló az 1965. évi Biharkeresztes-ártándi ásatásról (Excavations at Biharkeresztes-Ártánd in the year 1965). *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1965 (1966) 61–67.

Die Ergebnisse der Ausgrabung von Biharkeresztes-Ártánd im Jahre 1965. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 10 (1966) 99–102.

1968

Daten zur Struktur der Familien des gemeinen Volkes in der Landnahmezeit. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1966–67:2 (1968) 115–119.

Adatok a honfoglalás kori magyar köznépi család szerkezetéhez (Some facts on the structure of Hungarian commonalty joint families at the time of the conquest). *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1966–67 (1968) 131–175.

A nyíracsádi honfoglalás kori lelet. *Acta Iuvenum. Emlékkönyv az Eötvös József Kollégium hetvenedik évfordulójára* II. Budapest 1968, 340–359.

Az utrechti zsoltár avar ábrázolásai (The avar figures of the Utrecht psalm). *Alba Regia* 8–9 (1967–1968) 245–248.

Régészet és népművelés. *Alföld* 19:1 (1968) 45–46.

1969

Bartha A.: A IX–X. századi magyar társadalom. Budapest 1968. Recenzió. *Alföld* 20:1 (1969) 91–92.

Bizánci keresztény nyomok Berettyóújfalu határában (Vestiges du chrystianisme byzantin dans les confins de Berettyóújfalu). *Archaeologiai Értesítő* 96 (1969) 91–98.

Népvándorláskori csontcsatok (Boucles d'os de l'époque des grandes invasions). *Archaeologiai Értesítő* 96 (1969) 242–246.

1970

Beitrag zur Familienstruktur des ungarischen gemeinen Volkes der Landnahmezeit. *Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 22 (1970) 183–218.

Adatok a bizánci kereszténység elterjedéséhez az Árpád-kori Magyarországon (The Spread of the Byzantine Christianity in Hungary during the Árpád Dynasty [11th–14th centuries]). *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1968 (1970) 145–177.

A Déri Múzeum régészeti tevékenysége 1966–68 (Leletkataszter) (The Archaeological Activity of the Déri Museum in the Years 1966–68 [A survey of finds]). *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1968 (1970) 61–77.

1971

Hajdúdorog a honfoglalás utáni első századokig. In: *Hajdúdorog története*. Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 13. Szerk.: Komoróczy Gy. Debrecen 1971, 25–32.

Avarkori csonttégelyek (Bone-Jars from the Avar age). *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1969–70 (1971) 109–113.

1972

A kéziratos térképek régészeti hasznosítása. In: *Hajdú-Bihari kéziratos térképek (Die handschriftlichen Landkarten im Archiv des Komitates Hajdú-Bihar).* Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei 1. Szerk.: Komoróczy Gy. Debrecen 1972, 191–196, 340.

A mai Hajdú-Bihar megye településtörténeti vázlata a tatárjárásig. In: *Hajdú-Bihari kéziratos térképek (Die handschriftlichen Landkarten im Archiv des Komitates Hajdú-Bihar).* Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei 1. Szerk.: Komoróczy Gy. Debrecen 1972, 160–170, 338–339.

Ismaelites, busurmans, bulgares de la Volga. Conf. Int. 1971 à Szeged. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Beiheft* 1. Budapest 1972, 195–211.

Sarkad a tatárjárásig. In: *Tanulmányok Sarkad múltjából*. Szerk.: Komoróczy Gy. h.n. 1972, 19–27.

Hadház a népvándorlás és korai Árpád-korban. In: *Hajdúhadház múltja és jelene*. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei 2. Szerk.: Komoróczy Gy. Gyula 1972, 25–30.

1973

Hajdúböszörmény földjének története a népvándorlás és honfoglalás korában. In: *Hajdúböszörmény története*. Szerk.: Szendrey I. Debrecen 1973, 14–28.

Izmaeliták, böszörmények, volgai bolgárok (Ismaeliten, Bösörmenien, Wolgabulgaren). *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve* 1 (1973) 37–48.

A településtörténet régészeti forrásokkal való kutatásának tapasztalatai Hajdú-Bihar megyében. In: *A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozóján elhangzott előadások, hozzászólások (1971. május 6–8).* Szerk.: Éri I. Veszprém 1973, 75–79.

Dienes István: A honfoglaló magyarok. Budapest 1972. Recenzió. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 1 (1973) 367–369.

1974

Polgár története a népvándorlás és honfoglalás korában. In: *Polgár története*. Szerk.: Bencsik J. Polgár 1974, 23–40.

Székelyek és magyarok. A székelyföldi régészeti kutatások tanulságai (Sicules et Hongrois. Les enseignements tirés des recherches archéologiques de la terre sicule). *Archaeologiai Értesítő* 101 (1974) 260–262.

Régészeti adatok Hajdú-Bihar megye területe IX–XIII. századi településtörténetéhez I. (Archäologische Angaben zur Siedlungsgeschichte des Komitates Hajdú-Bihar in den 9–13. Jahrhunderten I.). *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1973 (1974) 95–174.

1975

Régészeti adatok Hajdú-Bihar megye területének IX–XIII. századi településtörténetéhez II. (Archäologische Angaben zur Siedlungsgeschichte des Komitates Hajdú-Bihar in den 9–13. Jahrhunderten II.). *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1974 (1975) 211–262.

Honfoglalás kori kerámiánk keleti kapcsolatai (Östliche Beziehungen der ungarischen landnahmezeitlichen Keramik). *Folia Archaeologica* 26 (1975) 99–117.

Friesinger, H.: Studien zur Archäologie der Slawen in Niederösterreich. Wien, 1971. Recenzió. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 2 (1975) 286–288.

1976

Agyag kocsimodell Pocsajról (Clay car model from Pocsaj). *Archaeologiai Értesítő* 103 (1976) 223–230.

1977

A Tiszántúl IX–X. századi bolgár emlékei (Bulgarische Denkmäler der Theissgegend aus dem 9–10 Jahrhundert). *Folia Archaeologica* 28 (1977) 157–170.

Uráli népek. Szerk.: Hajdú P. Budapest 1975. Recenzió. *Archaeologiai Értesítő* 105 (1977) 135–136.

1978

Az Ártánd-Zomlin pusztai úz sírlelet (Grabfund eines Uz-Kriegers aus der puszta Ártánd-Zomlin). *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1976 (1978) 69–80.

Die landnehmenden ungarischen Stämme. *Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 30 (1978) 314–347.

Hitvilág és társadalom kapcsolata a honfoglaló magyaroknál. In: *Mítosz és történelem.* Előmunkálatok a magyarság néprajzához 3. Szerk.: Hoppál M. – Istvánovits M. Budapest 1978, 39–47.

A sárrétudvari (biharudvari) X–XI. századi temetők (Begräbnisstätten aus dem 10. und 11. Jahrhundert in Sárrétudvari/Biharudvari). *A Bihari Múzeum Évkönyve* 2 (1978) 29–44.

A régészeti kiállítás (Sz. Máthé Mártával és M. Nepper Ibolyával). In: *Vezető a Déri Múzeum kiállításaihoz.* Szerk.: Dankó I. Debrecen 1978, 11–42 (a vonatkozó rész 28–40).

1979

Beziehungen der Mythologie zur Gesellschaftsordnung bei den Ungarn zur Zeit der Landnahme. *Alba Regia* 17 (1979) 75–80.

A honfoglaló magyarok emlékei a Magyar Nemzeti Múzeum kiállításán. Múzeumi Restaurátor és Módszertani Központ. Budapest 1978 (1979).

Die ethnische Probleme des Gebietes östlich der Theiss im IX. Jahrhundert. In: *Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave* I. Ed.: Chropovsky, B. Bratislava 1979, 539–541.

1980

Nemzetségi szervezet és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál. Budapest 1980.

Ein landnahmezeitlicher Sattel aus Ártánd. *Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32 (1980) 295–308.

Vikingek és elődeik. In: *Vikingek és elődeik (Katalógus).* Budapest 1980, 17–19.

A vikingek és elődeik. Kiállítás a Szépművészeti Múzeumban. *Magyar Hírlap* 1980. aug. 17. 197. szám 8.1.

1981

Berettyóújfalu földje a IX. századtól a XIII. századig. In: *Berettyóújfalu története.* Szerk.: Varga Gy. Berettyóújfalu 1981, 51–79.

Karoling-normann típusú kengyel a honfoglaló magyaroknál (Steigbügel karolingisch-normannischen Typs bei den landnehmenden Ungarn). *Folia Archaeologica* 32 (1981) 211–223.

Kristó Gyula: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Budapest 1980. Recenzió. *Archaeologiai Értesítő* 108 (1981) 115–117.

1982

Településtörténeti kutatások Veresegyház határában (Siedlungsgeschichtliche Forschungen in der Gemarkung von Veresegyház) (Horváth Lajossal). *Archaeologiai Értesítő* 110 (1982) 111–124.

Honfoglalás kori nyereg Ártándról (Sattel aus der Landnahmezeit von Ártánd). *A Bihari Múzeum Évkönyve* 3 (1982) 51–67.

Hajdú-Bihar megye területének kora Árpád-kori településtörténeti vázlata. In: *Hajdú-Bihari kéziratos térképek II.* Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei 18. Szerk.: Gazdag I. Debrecen 1982, 79–89.

A kéziratos térképek régészeti hasznosítása. In: *Hajdú-Bihari kéziratos térképek II.* Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei 18. Szerk.: Gazdag I. Debrecen 1982, 103–107.

Corpus archäologischer Quellen zur Frühgeschichte auf dem Gebiet der DDR (7. bis 12. Jahrhundert) 1. Lief. Berlin 1973, 2. Lief. Berlin 1979, 3. Lief. Berlin 1979. Recenzió. *Archaeologiai Értesítő* 109 (1982) 161–162.

1983

Köznépi ékszerek nemesfém változata: arany S végű hajkarikák (Edelmetall-Varianten von Schmuckstücken des Gemeinvolkes: goldene Schläfenringe mit S förmigen Ende). *Alba Regia* 20 (1983) 143–151.

Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. Szerk.: Hajdú P. – Kristó Gy. – Róna-Tas A. I–II. Budapest 1976–1977. Recenzió. *Archaeologiai Értesítő* 110 (1983) 139–140.

Régészeti adat kulcs szavunk eredetéhez (Archäologische Angabe zur Herkunft des ungarischen Wortes „kulcs" [Schlüssel]). *Folia Archaeologica* 34 (1983) 157–165.

Településásatás Veresegyház-Ivacson (Siedlungsausgrabung in Veresegyház-Ivacs). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 3 (1983) 132–162.

Chuvash Studies. Ed.: Róna-Tas A. Budapest 1982. Recenzió. *Archaeologiai Értesítő* 110 (1983) 319–320.

1984

Beiträge zu den gepidisch-thüringischen Beziehungen im 5–6. Jahrhundert. *Folia Archaeologica* 35 (1984) 77–85.

Giesler, J.: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo Kultur. Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken. Praehistorische Zeitschrift 56. Berlin 1981. Recenzió. *Alba Regia* 21 (1984) 273–274.

Fragen der Ausbildung einer Organisation von Hof und Burg bei den Ungarn im 10. Jahrhundert. In: *Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6–10. Jahrhundert. Symposium Nové Vozokany 1983.* Eds.: Chropovsky, B. – Šalkovsky, P. Nitra 1984, 179–184.

Debrecen és környéke a népvándorlás és honfoglalás korában. In: *Debrecen története* I. Szerk.: Szendrey I. Debrecen 1984, 69–98, 611–615.

Hakasz (jeniszeji kirgiz) leletek Rakamazról (Hakas finds from Rakamaz). *Archaeologiai Értesítő* 111 (1984) 225–236.

Памятники аскизской культуры у с. Ракамаз (Венгрия). In: *Проблемы археологии степей Евразии.* Ред.: Мартынов, А. И. – Эрдели, И. – Молодин, В. И. Кемерово 1984, 55–63.

Kiss Attila: Baranya megye X–XI. századi sírleletei. Budapest 1983. Recenzió. *Archaeologiai Értesítő* 111 (1984) 287–289.

A népvándorlás és a honfoglaláskor kutatásának története a Nagysárréten. *Múzeumi Kurír* 43 (1984) 48–50.

1985

Hakaszok (jeniszeji kirgizek) a magyarországi tatárjárásban. *Élet és Tudomány* 40:8 (1985) II. 22. 227–228.
Népvándorlás kori cserépüstök (Völkerwanderungszeitliche Tonkessel). *Folia Archaeologica* 36 (1985) 149–163.

1986

Az Örsúr nemzetség Váralja faluja (The Örsúr clan's village: Váralja). In: *Falvak, mezővárosok az Alföldön. Az Arany János Múzeum Közleményei* 4. Szerk.: Novák L. – Selmeczi L. Nagykőrös 1986, 85–104.
Frühsarmatenzeitlicher Grabfund aus Veresegyház. *Folia Archaeologica* 37 (1986) 137–160.

1987

Korai avar részleges lovastemetkezések Ártándról és Biharkeresztesről (Frühawarische partielle Pferdebestattungen aus Ártánd und Biharkeresztes). *Folia Archaeologica* 38 (1987) 219–245.
László Gy. – Rácz I.: A nagyszentmiklósi kincs. Budapest 1983. Recenzió. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1986 (1987) 190–191.
Das Dorf des Geschlechtes Örsúr. In*: Труды 5-ого Международного конгресса славянской археологии.* Киев 1985. том I. вып. 2а. Москва 1987, 158–166.

1989

Ethnische- und Handelsbeziehungen zwischen der Weichselmündung und der ungarischen Tiefebene in der römischen Kaiserzeit. Peregrinatio Gothica. *Archaeologia Baltica* 8 (1989) 185–220.
Késő Árpád-kori földházak és a többosztatú falusi ház kialakulásának kérdése. In: *A Dunántúl településtörténete* VII. Szerk.: Somfai B. Veszprém 1989, 291–298.
Takács, Miklós: Die arpadenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken. Varia Archaeologica Hungarica 3. Budapest 1986. Recenzió. *Századok* 122 (1988) 1989, 238–240.
Szőke Béla – Vándor László: Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője (Arpadenzeitliches Gräberfeld von Pusztaszentlászló). Fontes Archaeologici Hungariae 1987. Recenzió. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1988 (1989) 173–174.
Die Transalpinen Verbindungen der Bayern, Alemannen und Franken bis zum 10. Jh. Nationes 6. Hrsg.: Beumann, H. – Schröder, W. Sigmaringen 1987. Recenzió. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1988 (1989) 172–173.
A honfoglaló magyarok ötvössége. *Magyar Ötvös* 1989. január.

1990

Temetkezési rend az ártándi 10–11. századi temetőben (Bestattungsordnung im Gräberfeld von Ártánd aus dem 10–11. Jahrhundert). *Archaeologiai Értesítő* 117 (1990) 50–57.
A Felső-Tisza vidéki ötvösműhely és a honfoglalás kori emlékek időrendje (Хронология истории ювелирной мастерской на территории Верхней Тиссы и находок из времени приобретения венграми родины). *Agria* 25–26 (1989–90) 235–274.
Münzdatierter spätkaiserzeitlicher Gerätfund aus Tedej. *Alba Regia* 24 (1990) 53–66.
Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben I. (Gegenstände byzantinischen und balkanischen Ursprunges in den ungarischen Gräberfeldern des 10–11. Jh. I.). *Folia Archaeologica* 41 (1990) 87–115.

1991

Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben II. (Gegenstände byzantinischen und balkanischen Ursprunges in den ungarischen Gräberfeldern des 10–11. Jh. II.). *Folia Archaeologica* 42 (1991) 145–177.

A többosztatú falusi ház kialakulása. *Századok* 125 (1991) 68–78.

1992

A honfoglaló magyarok hitvilága és a monoteizmus (Die Glaubenswelt der landnehmenden Ungarn und der Monotheismus). In: *Hiedelmek, szokások az Alföldön* I. Az Arany János Múzeum Közleményei 7. Szerk.: Novák L. Nagykőrös 1992, 89–120, képek: III. 27–30.

Probleme der sogenannter Bjelo-Brdo Kultur. In: *Четвърти международен конгрес по славянска археология София 1980. Доклади и съобщения* 1. Ред.: Ангелов, Д. и друг. София 1992, 197–201.

1993

A magyar honfoglaláskor régészetének ötven éve. *Századok* 127 (1993) 270–311.

Régészeti adatok Magyarország 10–12. századi kereskedelméhez. *Századok* 127 (1993) 450–468.

Die Keramik der Saltowo-Kultur und ihrer Varianten. Varia Archaeologica Hungarica 3. Budapest 1990. Recenzió. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1991 (1993) 211–212.

1994

Tegez és taktika a honfoglaló magyaroknál. *Századok* 128 (1994) 320–334.

Az ún. tokaji kincs revíziója (Revision des sog. Tokajer Schatzes). *Folia Archaeologica* 43 (1994) 193–242.

Der byzantinisch-balkanische Handel nach Ungarn im 10–11. Jahrhundert im Spiegel der Gräberfunden. In: *Byzance et ses voisins. Mélanges a la mémorie de Gyula Moravcsik a l'occasion du centiéme anniversaire de sa naissance. Acta Universitatis de Attila József Nominatae. Opuscula Byzantina* 9. Red.: Olajos, T. Szeged 1994, 117–128.

Die Landnahme der Ungarn aus archäologischer Sicht. In: *Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters. Teil 2. Vorträge und Forschungen* 41:2. Hrsg.: Müller-Wille, M. – Schneider, R. Sigmaringen 1994, 23–65.

Pénzekkel keltezett későcsászárkori eszközlelet Hajdúnánás-Tedejről (Ein mit Münzen datierter spätkaiserzeitlicher Werkzeugsfund aus Hajdúnánás-Tedej). In: *Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére I.* Studia Comitatensia 23. Szerk.: Novák L. Szentendre 1994, 273–292.

Többgyökerű ősi vallásunk emlékei. In. *Honfoglalás és régészet.* Honfoglalásról sok szemmel 1. Szerk.: Kovács L. – Veszprémy L. Budapest 1994, 195–205.

Kovács, László: Münzen der ungarischen Landnahmezeit. Fontes Archaeologici Hungariae 1989. Recenzió. *Archaeologiai Értesítő* 119:1–2 (1992) 1994, 125–126.

1995

Die Beziehungen zwischen Byzanz und frühmittelalterlichen Ungarn im Lichte der materiellen Kultur. In: *Mitteldonaugebiet und Südosteuropa im frühen Mittelalter.* Hrsg.: Štefanovičová, T. – Šefčiková, Z. Bratislava 1995, 71–86.

A magyar fejedelem és kísérete a 10. században (The reigning princes of Hungary and their retinue in the 10th century). *Századok* 129 (1995) 1033–1052.

1996

A honfoglaló magyarok társadalma és a régészet. *Életünk* 1996:8 (1996) 768–795.

A királyföldi kincs és kapcsolatai (Der Königsbodener Schatz und seine Verbindungen). In: *A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei*. Szerk.: Wolf M. – Révész L. Miskolc 1996, 57–64.

Apatin, Arad-Földvári puszta, Ágcsernyő (Takács Miklóssal), Ártánd, Beszterec, Bély (Takács Miklóssal), Budapest-Erzsébet-híd, Budapest-Farkasrét, Budapest-Kispest-Szentlőrinc, Budapest-Rákospalota, Egyek, Gödöllő, Ismeretlen lh. (9 szócikk), Jászfényszaru, Karancslapujtő, Királyföld, Kunszentmárton, Mohács-Téglagyár, Nagyteremia, Nyíracsád, Orosháza, Orsova, Pusztadobos, Sály (Parádi Nándorral), Szabolcs m., Százhalombatta, Szeged-Szabadka határa, Székesfehérvár-Demkóhegy, Szob-Kiserdő, Szob-Vendelin, Szob-Ipoly-menti országút, Tiszanána, Tokaji kincs, Törtel, Vereb, Zsennye. In: *A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus*. Főszerk.: Fodor I. Budapest 1996, 299, 299, 129, 211, 71, 136, 365, 367, 304, 305, 218, 390, 393, 321, 398, 239, 337, 37, 342, 244, 345, 346, 161431, 171, 365, 453, 373, 409, 410, 408, 412, 202, 356, 375, 378.

Gräber und Gräberfelder als Geschichtsquellen der Sozialstrukturen in Ungarn im 10–11. Jh. In: *Ethnische und Kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau von 6. bis zum 11. Jahrhundert*. Hrsg.: Bialeková, D. – Zábojnik, J. Bratislava 1996, 383–390.

Avarok, szlávok, magyarok a Bükk hegységben. *Századok* 130 (1996) 861–876.

1997

A honfoglaló magyarok tárgyi emlékei. *Életünk* 15:1 (1997) 30–57.

Die Kunst der landnehmenden Ungarn und die abbasidich-irakische Kunst. *Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 49 (1997) 385–418.

Awaren, Slawen und Ungarn im Bükkgebirge. In: *Central Europe in 8th–10th centuries. Mitteleuropa im 8.–10. Jahrhundert*. Hrsg.: Čaplovič, D. – Dorul'a, J. Bratislava 1997, 67–73.

A honfoglaló magyarok művészete. In: *Honfoglalás és Árpádkor*. Szerk.: Makkay J. – Kobály J. Ungvár 1997, 39–51.

1998

A honfoglaló magyarok művészete és az abbaszida-iraki művészet. *Századok* 132 (1998) 129–159.

Társadalmi struktúrák régészeti vizsgálata (Die archäologische Untersuchung der gesellschaftlichen Strukturen). In: *Az Alföld társadalma*. Az Arany János Múzeum Közleményei 8. Szerk.: Novák L. Nagykőrös 1998, 19–45.

Új szempontok a törzsek és nemzetségek kutatásában Veszprém megyében. In: *Veszprém és környéke a honfoglalás korában*. Veszprémi múzeumi konferenciák 8. Veszprém 1998, 7–18.

Honfoglalás és néprajz. Szerk.: Paládi Kovács A. A honfoglalásról sok szemmel 4. Főszerk.: Györffy Gy. Budapest 1997. Recenzió. *Századok* 132 (1998) 960–962.

1999

Grossmährische Zierknöpfe aus altungarischen Grabfunden. In: *Slovensko a európský Juhovýchod. Zbornik životnemu jubileu Tatiany Štefanovičovej*. Red.: Avenarius, A. – Šefčiková, Z. Bratislava 1999, 223–249.

A gepidák kereskedelme és népi kapcsolatai. In: *A gepidák. Kora középkori germán királyság az Alföldön*. Gyulai katalógusok 7. Szerk.: Havassy P. Gyula 1999, 77–89.

2000

Nagymorva díszgombok honfoglalás kori sírokból (Great Moravian ornamental buttons in the Magyar graves Hungarian conquest period). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2000, 211–227.

2001

Fettich Nándor és magyar honfoglalás régészete. *Vasi Szemle* 55:4 (2001) 452–458.

Többosztatú felszíni házak az Árpád-kor építészetében (Häuser mit geteiltem Inneren in den Dörfern zu Arpadenzeit). In: *Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig.* Szerk.: Cseri M. – Tárnoki J. Szentendre–Szolnok 2001, 55–61.

Havi 200 pengő fix-szel. Dokumentumok Méri István pályakezdéséhez. (Kovalovszki Júlia egyetlen példányos emlékkötete). Budapest 2001.

2002

Dunántúl a 10. században. *Századok* 136 (2002) 327–340.

Emlékeim László Gyuláról. *Honismeret* 30:4 (2002) 20–23.

A Régészeti Adattár. In: *A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei*. Szerk.: Pintér J. Budapest 2002, 177–185.

Gödörház változatok Magyarországon térben és időben (Die Grubenhausvarianten in Ungarn in Raum und Zeit). In: *Központok és falvak a honfoglalás és kora Árpád-kori Magyarországon*. Tudományos Füzetek 6. Szerk.: Kisné Cseh J. Tatabánya 2002, 85–93.

Ártánd-F/142. határkő, Ártánd-Platthy M. birtoka, Bakonszeg, Biharkeresztes-Lencséshát, Debrecen-Honvédbarakkok, Debrecen-Haláp, Debrecen-Kossuth ú. Debrecen-Lóversenytér, Debrecen vidéke, Egyek-Erzsébetkert, Egyek-Fő utca, Hajdúböszörmény-Vid, Nyíracsád, Polgár-Folyás, Polgár-Szolgáltatóház, Tiszaörvény, Debrecen-Nyulas, Egyek-Ohat-Kissziget. In: *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. *Varia Archaeologica Hungarica* 13:1–2. Hrsg.: Szentpéteri, J. Budapest 2002, I/ 26, 26, 35, 58, 106, 107, 108, 126, 155, 267, 292, 202, 383, II/472, 474.

2003

A honfoglaló magyar nép régésze. *Turán* 6:3 (2003) 39–41.

A magyar honfoglalás kori emlékek kutatásának története. In: *Magyar régészet az ezredfordulón*. Szerk.: Visy Zs. – Nagy M. Budapest 2003, 321–325.

The archaeological research of the conquest period. In: *Hungarian archeology at the turn of the millennium*. Eds: Visy, Zs. – Nagy, M. Budapest 2003, 321–325.

Régészeti kutatások Veresegyházon. *Harang – helyismereti művészeti és kulturális évkönyv*. Veresegyház 2003, 37–40.

2004

Lengyel-magyar kapcsolatok a 10–11. században. *Századok* 138 (2004) 381–401.

Hacksilberfunde im Karpatenbecken. In: *Zbornik na počest Dariny Bialekovej*. Hrsg.: Fusek, G. Nitra 2004, 235–250.

The Archaeological Archives. In: *Two hundred years' History of the Hungarian National Museum and its Collections*. Ed.: Pintér, J. Budapest 2004, 117–120.

2005

Stilrichtungen in der Kunst der landnehmenden Ungarn. *Acta Archaeologica Carpathica* 40 (2005) 145–161.

2006

Die Kunst der landnehmenden Ungarn im Kraftfeld der iranischen, byzantinischen und islamischen Welt. In: *Trade, Journeys, Inter- and Intracultural Communication in East and West (up to 1250).* Eds.: Gálik, M. – Štefanovičová, T. Bratislava 2006, 218–231.

The Hortobágy in the Hungarian conquest period. In: *Enviromental Archaeology in North-Eastern Hungary.* Varia Archaeologica Hungarica 19. Eds.: Gál, E. – Juhász, I. – Sümegi, P. Budapest 2006, 387–393.

2007

Gödöllő földje a népvándorlás és a honfoglalás korában. In: *Gödöllő története* I. Főszerk.: Merva M. Gödöllő 2007, 53–72.

Bemerkungen zum gepidischen Corpus. *Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 58 (2007) 265–293.

Taktika Mad'arov v čase prichodu do Karpatskej kotliny a ich zbrane so zvlaštnym zretelom na tulce. In: *Zbornik – Bitka pri Bratislave v roku 907 a jej vyznam pre vyvoj Stedneho Podunajska*. Red.: Štefanovičová, T. – Hulinek, D. Bratislava 2008, 169–175.

2008

Prohászka Péter: Kincsek a levéltárból II. Budapest 2008. Recenzió. *Levéltári Közlemények* 79 (2008) 301–303.

Siedlungskontinutät im Bükk-Gebirge am Beispiel der Eisenerzeugung vom 8. bis 10. Jahrhundert. In: *Cultus deorum. Studia religionum ad historiam. Vol. III. Res medievalia et recentiora ab Oriens ad Europa. In memoriam István Tóth.* Eds.: Szabó, Á. – Vargyas, P. Pécs–Budapest 2008, 37–56.

2009

Eine Gräbergruppe mit nordsüdlicher Grablegung im gepidischem Gräberfeld von Biharkeresztes-Ártánd-Nagyfarkasdomb. *Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 60 (2009) 73–95.

Numeri. Egy avar települési objektum leletstatisztikája (Die Fundstatistik eines awarischen Siedlungsobjektes. In: *„in terra quondam Avarorum". Ünnepi tanulmányok H. Tóth Elvira 80. születésnapjára*. Archaeologia Cumanica 2. Szerk.: Somogyvári Á. – V. Székely Gy. Kecskemét 2009, 191–202.

Langó Péter: Amit elrejt a föld… A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében. L'Harmattan (Budapest 2007). Recenzió. *Századok* 143 (2009) 1491–1496.

P. Prohászka: Kincsek a levéltárból II. Tanulmányok Európa kora népvándorlás kori régészetéhez. Budapest 2008. Recenzió. *Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 60 (2009) 461–462.

2011

Települési kontinuitás a Bükk-hegységben a 8–10. században a vasfeldolgozás példáján. In: *Sötét idők falvai. 8–11. századi települések a Kárpát-medencében.* Tempora Obscura 1. Szerk.: Kolozsi B. – Szilágyi K. A. Debrecen 2011, 15–32.

Lelőhelyek A-Z-ig. In: *Fél évszázad terepen. Tanulmánykötet Torma István tiszteletére 70. születésnapja alkalmából*. Szerk.: Kővári K. – Miklós Zs. Budapest 2011, 303–326.

2012

Fésületlen dolgaink. Honfoglalás kori fésűk (Unsere ungekämmten Sachen. Landnahmezeitliche Kämme). In: *Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére (Archaeological Studies in Honour of Éva Garam).* Szerk.: Vida T. Budapest 2012, 813–822.

2013

A palmetta a honfoglaló magyarok művészetében (Palmette in der Kunst der landnehmenden Ungarn). In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei*. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3. Szerk.: Révész L. – Wolf M. Szeged 2013, 447–456.

Das Gold der landnehmenden Ungarn (10. Jh.). In: *Macht des Goldes, Gold der Macht. Herrschafts- und Jenseitsrepresentation zwischen Antike und Frühmittelalter im mittleren Donauraum. Forschungen zu Spätantike und Mittelalter* 2. Hrsg.: Hardt, M. – Heinrich-Tamáska, O. Weinstadt 2013, 483–497.

2014

Dejiny Bratislavy I. od počiatkov do prelomu 12. a 13. storočia. Red.: Šedívy, J.– Štefanovičová, T. Bratislava 2012. Recenzió. *Századok* 148 (2014) 531–536.

Lótuszbimbó és palmetta (Lotus bud and palmette). In: Révész L.: *A magyar honfoglalás kora. A Magyar Nemzeti Múzeum állandó kiállítása (The era of the Hungarian conquest. Permanent Exhibition of the Hungarian National Museum).* Budapest 2014, 107–109.

Mediterrane Elemente in der Kultur der Ungarn im 10–11. Jahrhundert. In: *A Kárpát-medence, a magyarság és Bizánc (The Carpathian Basin, the Hungarians and Byzantium).* Acta Universitatis Szegediensis Opuscula Byzantina 11. Szerk.: Olajos, T. Szeged 2014, 155–170.

Hadak útján XXIV. Budapest – Esztergom 2017, 21–102.

A DUNASZENTGYÖRGYI AVAR TEMETŐ KERÁMIÁI AZ ARCHEOMETRIA TÜKRÉBEN

Kreiter Attila[*] – Skriba Péter[*] – Bajnóczi Bernadett[**] – Tóth Mária[**] – Viktorik Orsolya[*] – Pánczél Péter[*]

Absztrakt: *A tanulmány a 2009-ben feltárt dunaszentgyörgyi avar kori temetőrészlet sírjaiból előkerült edények természettudományos vizsgálatának eredményeit tekinti át. A leletanyag összetétele a Délkelet-Dunántúlra jellemző sírkerámia legtöbb típusát magába foglalja, így a szerzőknek lehetőségük nyílt az egyes kerámiatípusok összehasonlítására, azok kapcsolatának, egymásra való lehetséges hatásának kutatására. A petrográfiai, XRD és XRF vizsgálatok számos alapadatot szolgáltattak a további kerámiakutatásokhoz.*

Kulcsszavak: *Délkelet-Dunántúl, avar kor, kerámia, petrográfia, műhelyek*

Bevezetés

Az avar kori temetőt is magába foglaló lelőhely kutatása az M6-os autópálya építését megelőző régészeti feltárások keretében történt (M6 autópálya építése, Dunaújváros–Szekszárd szakasz, Dunaszentgyörgy-Kaszás-tanya, RM 20 lelőhely). A 2007-ben, a szekszárdi Wosinsky Mór Múzeum munkatársai által, szakfelügyelet során lokalizált avar temető ásatására 2009. április 4. és augusztus 7. között került sor a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat régésze, Kiss Csaba Kálmán vezetésével.

A lelőhely Dunaszentgyörgy belterületétől délnyugatra, egy viszonylag sík, lapos területen helyezkedett el. A feltárás során 372 sír került elő, az avar kor középső, illetve kései időszakából. A temetőnek mintegy kétharmad-háromnegyed része tekinthető feltártnak: sikerült meghatározni a temető délnyugati sarkát, valamint a sírcsoportok-sírsorok szélét a déli, illetve részben az északkeleti oldalon (*1. kép*). A legkorábbi sírok még valószínűleg feltáratlanok. A temető legkésőbbi része a nyugati-délnyugati, valamint a déli oldalon helyezkedett el.[1]

Tanulmányunk a sírokba mellékletként elhelyezett edények természettudományos vizsgálatát tűzte ki célul. A temetőrészlet kerámiaanyaga jól tükrözi a Tolna megyei avar temetők kerámiatípusainak megoszlását, illetve az edénymelléklet-adás jellegzetességeit, mivel lényegében a Délkelet-Dunántúl teljes közép és késő avar sírkerámia-spektrumát átfogja. Ennek köszönhetően lehetőségünk volt az egyes típusok összehasonlítására, azok lehetséges kapcsolatának, egymásra való hatásának vizsgálatára. A tanulmány nem foglalkozik a kerámiaadást érintő temetkezési szokásokkal, sem a nemre, életkorra vonatkozó adatokkal, ezekre a temető teljes feldolgozásakor kerül sor. Kronológiai következtetések levonása is csak az egyes jelenségek értelmezéséhez feltétlenül szükséges kereteken belül történt, mivel ez a faladat is csak a temetőrészlet részletes elemzésével végezhető el.

Az avar kori kerámia kutatásába bevont archeometriai vizsgálatok eddig jórészt a korai időszakot érintették[2] vagy a Karoling-kor időszaka-

[*] Magyar Nemzeti Múzeum Nemzeti Örökségvédelmi Központ, H-1088 Budapest, Daróci út 3. attila.kreiter@gmail.com; skriba-peter@hnm.hu; panczel.peter@hnm.hu; viktorik.orsolya@hnm.hu

[**] MTA Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont, Földtani és Geokémiai Intézet, H-1112 Budapest, Budaörsi út 45. bajnoczi.bernadett@csfk.mta.hu, toth.maria@csfk.mta.hu

[1] Kiss 2010; Kiss 2010a, 198; Kiss 2012, 17–18.

[2] Szakmány 2008, 78–80; Balla et al. 1988; Balla 1989; Salamon–Duma 1982; Salamon–Duma 1984.

kával foglalkoztak.[3] Az avar kor későbbi időszakát érintve archeometriai vizsgálat csak a Bécsi-medence, illetve a hozzá kapcsolódó területek edényeinek feldolgozása során történt.[4] Az eddigi kutatás alapján a dunaszentgyörgyi temetőre közvetlenül is felhasználható adatokat a Szekszárd-Bogyiszlói úti telep és temető,[5] valamint a szekszárd-palánki temető edényeinek vizsgálata nyújtott.[6]

AZ EDÉNYEK TECHNOLÓGIAI ÉS TIPOLÓGIAI BEMUTATÁSA

A 372 sírból 75 tartalmazott kerámiamellékletet (19,7%). A 75 sírból 91 db edény vagy edénytöredék származott, ebből 9 volt másodlagosan a betöltésbe került kerámiatöredék. Összesen 82 edény került mellékletként a sírokba, ezek a következő fő technológiai csoportokba sorolhatók. A 39 db (47,5%) gyorskorongolt edény közül 18 db (46,2%) a szürke kerámia, 14 db (35,8%) a fekete kerámia, 4 db (10,3%) bögre a Duna–Tisza közi sárgásvörös edények típusába sorolható, 3 esetben (7,7%) pedig a késő avar sárga kerámia példányai kerültek elő. Lassúkorongolt edény 8 esetben (9,8%) volt azonosítható. Nagy arányban helyeztek kézzel formált (korong nélkül készült) edényeket a sírokba, összesen 35 darabot (42,7%).

Hét sírban fordult elő két edény: szürke kerámia és kézzel formált edény két esetben szerepelt együtt, a 109/113. és a 179/183. sírban.[7] Szürke és fekete kerámia, valamint szürke és lassúkorongolt edény egy-egy esetben (347/353. és 84/88. sír) fordult elő. A lassúkorongon készült bögre korong nélkül készített edénnyel a 282/288. sírban volt. A 174/178. sír esetében két korongolatlan edény, a 312/318. sírban pedig a Duna–Tisza közi sárgásvörös kerámia edényei kerültek elő együtt.

74 edényből vettünk mintát petrográfiai vizsgálatra: 32 kézzel formált edényből, 3 sárga, 16 szürke, 13 fekete kerámiából, valamint mind a 8 lassúkorongolt edényből és 2 Duna–Tisza közi sárgásvörös bögréből.

Bár az edények sírból kerültek elő, egy esetben sem feltételezhető, hogy azok kizárólag sírmellékletként készültek volna. Az elhunytak mellé a mindennapi életben is használt edényeket helyezték.

GYORSKORONGON KÉSZÜLT KERÁMIATÍPUSOK

Szürke kerámia (2–9. kép; 10. kép 1)

18 db, a teljes anyag 22%-a: 7 fazék (1.63372.47.1, 1.63372.94.1, 1.63372.203.1, 1.63372.224.1, 1.63372.227.1, 1.63372.264.1, 1.63372.353.2), 3 kis fazék (1.63372.88.1, 1.63372.113.1, 1.63372.273.1), 2 bögre (1.63372.55.1, 1.63372.87.1), 4 palack (1.63372.97.1, 1.63372.168.1, 1.63372.183.1, 1.63372.250.1) és 2 kiöntőcsöves, szalagfüles korsó (1.63372.226.1, 1.63372.287.1). Az edényeket az egyedi azonosító számuk alapján közöljük, melynek harmadik tagja jelöli a stratigráfiai egységet (SE) is. A további elemzésnél a könnyebb áttekinthetőség érdekében az azonosító szám ismétlődő első két tagját (a leleteket befogadó intézményre – Magyar Nemzeti Múzeum – utaló és a lelőhelyet azonosító számot) elhagyjuk.

A szürke kerámia típusába tartozó edények szinte mind a finoman iszapolt változatból készültek,[8] és a szürke kerámiának a korábbi kutatás által elkülönített csoportjaiba jól beilleszthetők. A többi edénytől kissé érdesebb, de nem szemcsés felületű a 183.1-es számú palack és a 87.1-es bögre (*3. kép*). A fazekak, kis fazekak az IB2/g csoportba, a széles szájú fazéktípusba tartoznak (47.1, 88.1, 94.1, 113.1, 264.1; *2. kép 1; 4–5. kép*). Kivételt képez a 224.1-es bikónikus fazék, mely inkább a korábbi hagyományok formavilágát viszi tovább (talán az IB2/e1 formai csoporthoz tartozik; *6. kép 1*). Ugyancsak a finoman iszapolt anyagú szürke kerámia korai formáit idézi a 227.1-es nyúlánk fazék (*6. kép 2*).[9]

---

3 BAJNÓCZI ET AL. 2005; HEROLD 2007.

4 HEROLD 2002; HEROLD 2009; HEROLD 2010; PETSCHICK 2003.

5 BALLA ET AL. 1988; BALLA 1989, 131–133.

6 SALAMON–DUMA 1984.

7 A számpárok első tagja az objektumot, a második a stratigráfiai egységet jelöli, amelyeket a továbbiakban is ebben az alakban használunk.

8 VIDA 1999, 45: IB2 csoport.

9 VIDA 1999, 49–50: IB2/d1 vagy IB2/e2 forma.

A fazekak nyúlánk, tojásdad formájúak, enyhén vagy erősebben kiöblösödő testtel, legnagyobb kihasasodásuk a felső harmadban van. Ovoid testű, a középső részén kiöblösödő kis fazék a 347/353. sírból származik (353.2; *7. kép 1*).

A szürke kerámia anyagából két bögre készült. Az egyik gömbös testű, de enyhén kihasasodó (55.1; *7. kép 2*), a másik tojásdad formájú (87.1). A 273.1-es díszítetlen kis fazék a fekete kerámia bögréihez áll közel, anyagát tekintve is (5. petrográfiai csoport): koromfoltok figyelhetők meg rajta, tehát főzésre is alkalmas anyagú volt (*10. kép 1*).

A díszítés a fazekaknál többnyire egynemű: három fazéknál és az egyik bögrénél csigavonalban befésült vízszintes vonalköteg (47.1, 55.1, 353.2, illetve részben a 264.1-es edényen, valamint a 227.1-es fazéknál a kombinált minta vízszintes vonalköteg része). Széles vonalköteggel díszített a 88.1-es kis fazék, míg a 113.1-es kis fazék díszítetlen. A hullámvonalköteg két körbefutó sorban a 94.1-es fazékon, egy sorban pedig a 87.1-es bögrén jelenik meg. A többi fazék díszítésrendszerétől teljesen idegen a 224-es bikónikus fazék díszítése: magas amplitúdójú hullámvonalköteg vízszintes vonalkötegekkel váltakozva.

Az IB2/k csoportba tartozó edényekhez közel álló formát képvisel a 168.1 (*8. kép 2*) és a 250.1-es palack.[10] Hordó testű, széles fenekű a 97.1-es palack (*8. kép 1*), inkább a fekete kerámia palackformáit idézi. Az IB2/I2 csoportba sorolható a két szalagfüles, kiöntőcsöves korsó (*9. kép*).[11] A 250.1-es palack és a 287.1-es kiöntőcsöves korsó kivételével mindegyikből választottunk mintát petrográfiai vizsgálatra.

A csigavonalas díszítés a 97.1-es palackon is megjelenik, több sorban befésült hullámvonalkötegként. A többi palack díszítése körbefutó sávokból áll: a 168-as palack több sorban kialakított vízszintes vonalköteggel, a 250.1-es és 183.1-es hullám- és vízszintes vonalköteg váltakozásával díszített. Hasonló a két kiöntőcsöves edény díszítése is.

A petrográfiai vizsgálat alapján a szürke kerámia edényei három összetétel-csoportba tartoznak, vagyis legalább háromféle nyersanyagból készültek. A legnagyobb csoportot a nagyon finom, „tiszta" nyersanyagból készített edények alkotják (3. petrográfiai csoport). Felületük nagyon finom, krétás tapintású. Színük világosszürke, egy részüknél enyhe sárgás árnyalattal (88.1, 113.1 kis fazekak) vagy foltokkal (94.1-es fazék). Az utóbbi edény esetében, annak alsó harmadán markáns függőleges körbefaragás nyomai is jól láthatóak. A vizsgált edények öt kivételével ebbe a csoportba tartoznak (*4–9. kép*).

Külön összetétel-csoportot alkot a 47.1-es fazék, a 87.1-es bögre, valamint a 183.1-es palack, illetve ide tartozik még a 203.1-es töredékes edény is (1. petrográfiai csoport; *2–3. kép*). Anyaguk, felületük eldolgozása nagyon finom, ugyanakkor kissé csillámos, egyes esetekben enyhén érdes. A világosszürke-sárgásszürke felület sötétebb szürke, máshol vöröses foltokkal tagolt. A 47.1-es fazék tipológiailag jól beleillik a többi fazék sorába, díszítése csigavonalban elhelyezett több sor vízszintes vonalköteg. Peremének kialakítása ugyanakkor a többi fazékhoz képest tagoltabb, gallérosan körbefutó, markáns fedőhoronnyal. A 183.1-es palack érdes felületű, csillámos anyagú, sötétszürke foltos, erősen a fekete kerámia típusához áll közel. A 87-es sír tojásdad bögréje egységes, sötétebb árnyalatú szürkére égett, érdes, csillámos felületével a 282.1-es fekete bögrét idézi (*13. kép 1*). Díszítése a fekete kerámiánál gyakori egyszeres sáv a vállon, ez esetben egysoros hullámvonalköteg. A szürke kerámia edényei közül ebben a csoportban látható a szelő markáns nyoma az edény fenekén, a 87-es bögrén kívül a 47-es fazékon is. A szelő ilyen nyomai a fekete kerámia esetében fordulnak elő (az 1. és 5. petrográfiai csoportba tartozó edényeknél), többek között a már említett 282.1-es bögrén is, valamint a 325. 1-es Duna–Tisza közi sárgásvörös edényen (*16. kép 2*), amely szintén az 1. petrográfiai csoportba tartozik.

Mindkét csoporttól jól elkülönül a 273.1-es edény (*10. kép 1*). Díszítetlen, kissé aszimmetrikus kis fazék, világosszürke színű felülete fekete koromfoltos. Anyaga érdes, csillámos. A fekete kerámia egy részével (5. petrográfiai csoport) vethető össze, azok közül két bögrével a lelőhely többi edényétől is jelentősen elütő alapanyaggal.

A szürke edényeknek az a köre, amelyikbe a dunaszentgyörgyi kerámia is tartozik, az avar településterület legnagyobb részén elterjedt formai csoportokba sorolható. Az IB2/g, IB2/I2 fazekak, kiöntőcsöves edények csoportja fordul elő

[10] VIDA 1999, 50.
[11] VIDA 1999, 50.

leggyakrabban a Kelet-Dunántúlon kívüli területeken is. A típus gyártási centruma a Kelet-Délkelet-Dunántúl, több helyi műhelyközpontra tagolódva. A helyi hagyományok alapján dolgozó műhelyek kisebb-nagyobb területeket ellátva dolgozhattak. A formai variánsok egy része csak kisebb körben terjedt el. Biztosan több központban gyártották a nagy területeken elterjedt edénytípusokat is.[12] A szürke edények gyártásában jelentős szerepe volt a Sió völgyében, Szekszárd környékén levő műhelyközpontnak.[13] A szürke kerámia előfordulása a síranyag alapján a 8. század első harmadáig figyelhető meg, a dunaszentgyörgyi anyagban domináló formák elsősorban a 7. század utolsó harmadától jellemzőek.[14]

A dunaszentgyörgyi temetőben a szürke kerámia nagy része a temetőrészlet középső, illetve észak-északkeleti részén helyezkedett el (*1. kép*). A dunaszentgyörgyi darabok jó része a tipokronológiai kutatásoknak megfelelően a 7. század utolsó harmadára tehető, préselt, lemezes övveretekkel ellátott sírcsoportokban bukkant fel. Egy-két esetben azonban a temetőrészlet erősíti a típus 8. századi használatára utaló eddigi adatokat: a 94.1-es fazék (*5. kép 1*) lemezes és öntött övveretei, a 183.1-es palack (*3. kép 2*) öntött bronz indás övgarnitúrája a késő avar kor első felére mutat. A temetőrészlet délnyugati szélén, az 59.1-es és 63.1-es sárga edényeket magukba foglaló sírok mellett előkerült bögre (55.1; *7. kép 2*) a szebényi I. temető szürke bögréivel mutat hasonlóságot. Ott ezek két esetben is öntött bronz övveretekkel kerültek elő.[15]

Fekete kerámia (10. kép 2; 11–15. kép, 16. kép 1)

14 db, a teljes anyag 17%-a: 11 bögre (1.63372.46.1, 1.63372.48.1, 1.63372.139.1, 1.63372.275.1, 1.63372.282.1, 1.63372.296.1, 1.63372.309.1, 1.63372.319.1, 1.63372.341.1, 1.63372.342.1, 1.63372.353.1) és 3 palack (1.63372.78.1, 1.63372.142.1, 1.63372.154.1).

Más avar kori temetők kerámiaanyagával összhangban a fekete kerámia összetételét túlnyomórészt bögrék, kisebb részben palackok adják. Az anyag formailag sokrétű, de a természettudományos vizsgálatok alapján alapvetően három összetételcsoport (1., 2. és 5. petrográfiai csoport) különíthető el.

Az 1. petrográfiai csoport makroszkópos vizsgálat alapján is két részre bontható. Az ide tartozó öt bögre (48.1, 139.1, 282.1, 296.1, 309.1) közül négy rendkívül finom, sima felületű, enyhén csillámos, a fekete felület mély barnásvörös foltokkal tagolt (*12. kép; 13. kép 2; 16. kép 1*). A 309.1-es, nagyméretű, erősen kiöblösödő, gömbös testű bögrén (*16. kép 1*) kívül kevésbé kihasasodóak, az egyik bögre (48.1; *12. kép 1*) inkább tojásdad formájú. Két edénynél (48.1, 139.1; *12. kép*) a felület hasonló módon, sok helyen erősen töredezett vagy nagy hő hatására „lerobbant", ami a két edény azonos használata mellett esetleg az azonos készítőre is utalhat.

A csoportba tartozó 282.1-es bögre (*13. kép 1*) és a két palack (142.1, 154.1; *14. kép*) felülete az előbbieknél érdesebb tapintású, felületükön helyenként enyhe sárgásvörös foltok jelentkeznek. A 282.1-es bögre tojásdad testével, a korongolás markáns bordáival, fenekén a szelő hasonlóan jelentkező nyomával, rövid, ferdén levágott peremkiképzésével erősen hasonlít a 87.1-es szürke bögrére (*3. kép 1*). A palackok közül az egyik rövid nyakú, erősen hasas példány (154.1) a fekete kerámia későbbi csoportjának jellegzetes formái közé sorolható.[16] A 142-es palack ovoid testével, rendkívül rövid nyakával és meglehetősen széles szájával inkább a korábban elterjedt palacktípus[17] formavilágát viszi tovább.

A bögrék díszítése a csoporton belül egységes, a 296.1-es díszítetlen edényt leszámítva (*13. kép 2*), vagyis a vállon elhelyezett egysoros vízszintes vonalköteg díszíti őket, ami a típusra jellemző és általános. A 154.1-es palackot vízszintes- és hullámvonalköteg váltakozása, a 142.1-es palackot több sorban körbefutó vízszintes vonalkötegek díszítik.

Külön összetétel-csoportot (5. petrográfiai csoport) alkot a 46.1, 275.1-es bögre, valamint a 78.1-es palack (*10. kép 2; 11. kép*). Az edények felülete

---

12 VIDA 1999, 50–51, Abb. 9–10.
13 ROSNER 1970, 82; ROSNER 1979; ROSNER 1989, 125.
14 VIDA 1999, 57.
15 GARAM 1975, 62, 73, Fig. 11. 22.
16 VIDA 1999, 68: IC2/c2.
17 VIDA 1999, 67: IC1/d1.

makroszkopikusan az előző palackokhoz hasonló, enyhén érdes. A 275.1-es nyomott gömbtestű, díszítetlen bögrén markáns fedőhorony figyelhető meg. Ilyen erősen fedőhornyos peremkiképzés, bár a fekete kerámia bögréinél általában gyakori, a dunaszentgyörgyi anyagban ezen kívül még a 139.1-es bögrén jelentkezik (*12. kép 2*). A 46.1-es tojásdad bögre igen jellegzetes díszítésű, a vállon elhelyezett hullámvonalköteg, valamint a perem jellegzetes vízszintes bevagdosása elsősorban a Szekszárd környéki temetők anyagára emlékeztet. Hasonlóan a nyúlánk, karcsú palack (78.1) talpkorongos kialakítása sem gyakori a korszak edénytípusai között.

A csoportba tartozó két bögre a kémiai összetétel alapján is markánsan elkülönül a temetőrészlet többi edényétől, ami egyértelműen más környezetből származó nyersanyagra utal (lásd a következő fejezetben). Mintavétel ugyan nem történt, de esetleg ebbe a csoportba tartozhat a 353.1-es bögre is.

Két díszítetlen fekete bögre összetételében külön csoportba tartozik (2. petrográfiai csoport; *15. kép*). Bár formailag különbözőek, anyagukat összeköti az erős homokos, kavicsos soványítás. A 342.1-es gömbtestű bögre esetében az anyagban levő durva mészszemcsék miatt szemcsés felület alakult ki. A 341.1-es tojásdad bögre felületét igen finoman elsimították. Ez az összetételcsoport egyébként a lassúkorongolt edények jellegzetes csoportját alkotja (*20–23. kép*).

A fekete kerámia származásának kérdését tisztázta a kutatás. Az edények kelet-pannoniai műhelyek termékeként készültek, eredetük helyi hagyományokra vezethető vissza. Későbbi típusainál erősebb soványítás figyelhető meg a 7–8. század fordulójától, ami az anyagot tekintve is közelíti a típust a lassúkorongolt kerámiához.[18] Az IC2 csoport, melybe a dunaszentgyörgyi edények is tartoznak, a 7. század közepén tűnt fel a Mezőföldön, és a század utolsó harmadában terjedt el jelentősen a Duna mentén a Mezőföldtől Baranyáig, illetve a szomszédos Duna–Tisza közti területeken.[19] A durvább, szemcsés alapanyagból adódó érdesebb felülete a szürke kerámiához képest más funkciók betöltésére, akár főzésre is alkalmassá tette ezeket az edényeket, így ezen a téren is közel állnak a korong nélkül készített és lassúkorongolt edénytípusokhoz. Előfordulásuk a síranyag alapján a 8. század közepéig biztosan megfigyelhető.[20] A telepanyagok tanúsága szerint azonban főként a Délkelet-Dunántúlon az egész 8. században folytatódott a fekete kerámia készítése.[21] A Szekszárd környéki temetők anyagában is elkülöníthető egy olyan késői edénycsoport, amely ugyan már átalakulva, a lassúkorongon készített edényekhez hasonló jellegzetességekkel készült, de kapcsolata a fekete kerámiával igen valószínű.[22]

A dunaszentgyörgyi temetőben a szürke kerámiához hasonlóan a fekete kerámia esetében sem állapítható meg az egyes összetétel-csoportokon belüli markáns kronológiai eltérés, sem a temetőn belüli elhelyezkedésben nem figyelhető meg jelentősebb különbség. Egyedül a 2. petrográfiai csoportban, a lassúkorongolt edényekkel összetartozó két bögre (341.1, 342.1; *15. kép*) esetében szembetűnő a temető legszélén (a temető délnyugati sarkán) való elhelyezkedés (*1. kép*).

A Duna–Tisza közi sárgásvörös edények (16. kép 2; 17. kép)

4 db, a teljes anyag 4,9%-a: 4 bögre (1.63372.92.1, 1.63372.318.1, 1.63372.318.4, 1.63372.325.1).

Három sírban került elő, az egyikben (312/318. sír) a típus két példánya is, bár az egyik erősen töredékes. A három ép bögrén (92.1, 318.1, 325.1) történt archeometriai vizsgálat, ezek az 1. petrográfiai csoportba tartoznak, tehát a fekete kerámia zömével, illetve a kisebbik szürke csoporttal vethetők össze.

A Duna–Tisza közi sárgásvörös edények bögréi a Dunántúlon is megjelennek kis számban, ehhez a körhöz tartoznak a dunaszentgyörgyi darabok is. A sárgásvörös kerámia eredetének, kialakulásának kérdésénél már utalt a kutatás a Kelet-Dunántúl, illetve a fekete kerámia szerepére.[23] A dunaszentgyörgyi edények a fenti edénytípussal közvetlen kapcsolatra utalnak, legalábbis a

---

18 Vida 1991, 387.
19 Vida 1999, 70.
20 Vida 1991, 389; Vida 1999, 70–71.
21 Rosner 1981, 47; Vida 1999, 70.
22 Skriba Péter készülő doktori disszertációjához készült anyaggyűjtése alapján; Borhy–Szabó 2011, 307–308.
23 Vida 1999, 86–88.

nyersanyag kiválasztása és felhasználása terén. A csoportba tartozó bögrék a temető szélén, a déli, délnyugati részen helyezkednek el (*1. kép*), kísérőleleteik rendkívül szegényesek.

Sárga kerámia (18–19. kép)

3 db, a teljes anyag 3,6%-a: 2 palack (1.63372.59.1, 1.63372.218.1), 1 kiöntőcsöves, gyűrűfüles korsó (1.63372.63.1). Nyersanyaguk egységesen „tiszta", nagyon finomszemcsés (3. petrográfiai csoport; ebbe a csoportba tartozik a szürke kerámia nagy része is).

A nagyobbik palack (218.1; *18. kép 2*) a sárga kerámiára már általában jellemző, illetve a típus edényei között nagy számban előkerülő hosszabb, keskeny nyakú, nyúlánk, tojásdad testű formát képviseli.[24] A palackoknak ez a csoportja már általában – a szürke és a fekete, hengeres, rövid nyakú palackokhoz képest – egy későbbi horizontot jelöl. Formailag a 183.1-es szürke palack is ehhez a körhöz közelít. A 218.1-es palack teljes felületén, valamint szájának belső oldalán egyszínű vörös festéssel volt díszítve, ami a sárga kerámiára általában, dunántúli központjaira pedig kizárólagosan jellemző.[25]

A kisméretű, miniatűr palackok (59.1; *18. kép 1*) a Szekszárd környéki műhelyek jellegzetes termékei, anyagtípusokon átívelő formát képviselnek. Ez a palackméret a sárga kerámia mellett fekete és szürke anyagból is kedvelt a szekszárdi, Szekszárd környéki temetőkben, pl. Őcsény-Tótvölgy 22. sír és két szórvány palack,[26] Szekszárd-Csatár, szórvány palackok a temető területéről,[27] Szekszárd-Palánk 35. sír,[28] Szekszárd-Bogyiszlói út 5., 117., 148., 237., 322., 337. és 451. sír,[29] Szekszárd-Tószegi-dűlő 200. és 1685. sír.[30]

A két palackon kívül az 59/63. sírból egy gyűrűfüles, kiöntőcsöves korsó került elő (63.1; *19. kép*). Jellegzetes, de a sárga kerámia kiöntőcsöves edényeire nem igazán jellemző az edény nyúlánk fazekakra jellemző testkialakítása. Díszítése a sárga kerámiára csaknem kizárólag jellemző, körbefutó vízszintes vonalköteg három sorban befésülve, mint a nagyobb méretű edényeknél általában. Hasonló a 218.1-es palack díszítése is, azonban a vízszintes vonalkötegek befésülése spirálisan, csigavonalban történt. Ezzel a díszítésmóddal az edény kapcsolódik a szürke kerámia edényeinek már említett, hasonló díszítésmódjához.

Az 218.1-es palack és a 63.1-es kiöntőcsöves edény az anyagösszetétele, valamint enyhe narancsvörös árnyalata alapján akár azonos műhely terméke is lehet, míg az 59.1-es palack talán más környezetben készült, mindenesetre nyersanyaguk petrográfiailag nagyon hasonlít egymáshoz.

A sárga kerámia példányai a temetőrészlet legkésőbbi horizontjához tartozhatnak, az 59.1 és a 63.1-es edények a temető legszélén kerültek elő (*1. kép*). A késői keltezést kísérőleleteik (gyöngycsüngős fülbevalók) is megerősítik.

LASSÚKORONGON KÉSZÍTETT KERÁMIA (*20–23. kép*)

8 db, a teljes anyag 9,8%-a: 1 kis fazék (1.63372.316.1), 7 bögre (1.63372.88.2, 1.63372.153.1, 1.63372.206.1, 1.63372.279.1, 1.63372.281.1, 1.63372.288.1, 1.63372.334.1). A vizsgált edények mindegyike a 2. petrográfiai csoportba sorolható. A dunaszentgyörgyi temetőrészlet lassúkorongolt bögréi és a kis fazék a hasonló technológia és méretkategória ellenére számos eltérő jellegzetességgel bírnak. Mind az edények formavilága és díszítési módja, mind a kivitel minősége első pillantásra is eltérő képet mutat. A nyolc edény esetében – bár alapvetően azonos összetétel-csoportba tartoznak – a soványításhoz használt összetevők mennyiségét tekintve különbségek mutatkoztak. Két sír edényénél (153.1, 279.1; *21. kép*) a felhasznált soványított nyersanyag nagyobb hasonlóságot mutatott. Ezeknél a technológia, a forma és a díszítés rendszere is nagyon hasonló volt. A két edény a temetőn belül az északnyugati rész két ellentétes peremén, a temető szélén került elő (*1. kép*).

---

24 BIALEKOVÁ 1967, obr. 6.
25 GARAM 1969, 232–233.
26 ADAM 2002, 348.
27 ADAM 2002, 346–347.
28 SALAMON–DUMA 1984, Abb. 8. 35.
29 ROSNER 1999, 167, 175, 177, 183, 188–189, 198, Taf. 1. 5: 1, Taf. 9. 111: 1, Taf. 11. 148: 4, Taf. 17. 237: 2, Taf. 22. 322, Taf. 23. 337: 1, Taf. 32. 451: 15.
30 ÓDOR 2007, 19–20; ÓDOR–RÁCZ 2011, 245. A temető kerámiaanyagának feldolgozását Skriba Péter végzi.

A nyolc vizsgált edénynél a soványítás hatására háromféle alcsoportot lehetett elkülöníteni, azonban a soványítóanyag minden esetben azonos volt: apró kavicsot is tartalmazó homok. A három csoportot a felhasznált soványítóanyag mennyisége és a szemcsemérete határozta meg. Mindhárom csoportot egy nagyon finomszemcsés alapnyersanyag határoz meg, a készítők ehhez adtak különböző mennyiségű, összetételű és méretű homokot. Az első csoportot kevés soványítóanyag jellemzi. A csoportba egy edény tartozott (281.1; *22. kép 1*). A második csoport esetében a hasonló alapnyersanyaghoz kis mennyiségű, de nagyobb szemcseméretű homokot adtak. Ide négy edény tartozik, beleértve a már említett, nagyon hasonló két edényt is (88.2, 153.1, 279.1, 334.1; *20–21. kép; 23. kép 2*). A harmadik csoportot nagyobb mennyiségű és változatosabb szemcseméretű soványítás jellemzi (206.1, 288.1; *20. kép 2; 22. kép 2*). Egy edény esetében (316.1; *23. kép 1*) volt megfigyelhető, hogy az edény különböző részei eltérő mennyiségű soványítást mutattak, vagyis a készítési fázis különböző elemeit (lapok) különböző módon soványították.

A lassúkorongolt edénytípusok tekintetében az egész avar szállásterületen kialakult kép szerint igen nagymértékű a változatosság a nyersanyag és az egyes példányok készítési technológiájában is. A 7. század utolsó harmadától az avar szállásterületen is nagyobb tömegben elterjedő, lassúkorongon készített edényekkel együtt igen jelentőssé vált az edénykészítés terén a háziipari jelleg, amely a specializált fazekasműhelyekkel szemben azoknál kisebb területekre kiterjedő egységek kialakulását segítette elő. Az egyes fazekasok termékei csak 20–25, de maximum 40–50 km-es körzetben terjedtek el,[31] ezáltal köztük igen nagy a formai, de a minőségbeli eltérés is.

A feltárt temetőrészben meglehetősen alacsony a lassúkorongon készített edények aránya (9,8%). Ez a szám még akkor is kicsi, ha a típust általában csak a későbbi időszak edénytípusának tekintjük. Más régiókkal összehasonlítva a Tolna megyei avar temetőkben mindenütt hasonlóan alacsony a lassúkorongolt edények aránya.[32] Erre a tényre az egyik magyarázat lehet, hogy ezen a területen a gyorskorongolt edények gyártása meglehetősen sokáig fennállt, így például a fekete kerámia jól beleillik abba a kategóriába, amelyet máshol a lassúkorongolt kerámia képvisel. Más területeken lényegében a lassúkorongolt edények jelentik a jobb minőségű korongolt kerámiát. Az újabb ásatások tükrében a tolnai temetők anyagában a lassúkorongolt edények száma csak a korszak legvégén emelkedett meg valamivel jobban, de még ekkor is előfordult a hasonló edénykategóriába tartozó, de gyorskorongolt edények gyártása is (Szekszárd-Tószegi-dűlő, Tolna-Mözs-Fehérvizi-dűlő[33]).

A dunaszentgyörgyi edényeknél két esetben vetődhet fel, hogy azok akár egy készítőtől származhatnak. Az alapanyag mellett a forma, a minőség és a díszítésrendszer is nagyon hasonló (153.1, 279.1). A többi edényt a hagyományos régészeti tipológiai módszerrel kutatva, hasonló kapcsolatokat mutathatunk ki a Szekszárd környéki vagy a baranyai temetők anyagával. A 334.1 edénynek mind a technológia, mind a díszítés, a felületkezelés és az égetés szempontjából is igen hasonló párhuzama került elő a Szekszárd-Tószegi-dűlői temető 1876-os sírjában, a 316.1-es kis fazékhoz pedig igen hasonló edények kerültek elő a szekszárd-palánki (259. sír[34]), vagy a Bóly-Sziebert-pusztai temetőből (73. sír[35]).

A lassúkorongolt kerámia horizontja a dunaszentgyörgyi temetőben valamikor a 7. század végén indulhatott a 84/88. sír alapján. A lassúkorongon készült bögre (88.2; *20. kép 1*) egy szürke kis fazékkal (88.1; *4. kép 1*) együtt, préselt bronzlemez szíjvég töredékeivel került elő. A lassúkorongolt edények többsége a temető szélén helyezkedett el, a késői horizonthoz kapcsolódva (*1. kép*).

Kézzel formált (korongolatlan) kerámia (*24–39. kép*)

35 db, a teljes anyag 42,7%-a: 2 fazék (1.63372.178.1, 1.63372.208.1), 3 kis fazék (1.63372.156.1, 1.63372.289.1, 1.63372.389.1), 28 bögre (1.63372.2.1, 1.63372.42.1, 1.63372.57.1, 1.63372.81.1, 1.63372.82.1, 1.63372.84.1, 1.63372.85.1, 1.63372.95.1, 1.63372.

---

31 Vida 1999, 110.
32 Kiss–Somogyi 1984; Rosner 1999.
33 Novotnik 2012, 91.
34 Adam 2002, 347–348.
35 Pap 1963, XXVIIIa tábla 3.

101.1, 1.63372.113.2, 1.63372.115.1, 1.63372.123.1, 1.63372.164.1, 1.63372.178.2, 1.63372.183.2, 1.63372.228.1, 1.63372.236.1, 1.63372.285.1, 1.63372.294.1, 1.63372.299.1, 1.63372.302.1, 1.63372.310.1, 1.63372.349.1, 1.63372.350.1, 1.63372.352.1, 1.63372.355.1, 1.63372.369.1, 1.63372.390.1), 1 csupor (1.63372.122.1), 1 bográcstöredék (1.63372.288.2).

A legnagyobb arányú edénycsoport a terület más temetőiben előkerült edénytípusok megoszlásához képest, de általában az avar kori temetők jellemzőinek megfelelően. A korong nélkül készített edények aránya az egyes temetőkben időszakonként, de területenként is erősen eltérő lehet.[36] A Szekszárd környéki temetőkben általában nem érik el azt a magas számot, mint Dunaszentgyörgyön.

Két, viszonylag nagyméretű fazék mellett bögrék, illetve azoknál némileg nagyobb méretkategóriába tartozó kisebb fazekak kerültek elő. A bögrék között egészen kisméretűek is előfordulnak (236.1, 113.2; *27. kép 2; 32. kép 2*), de arányaikban, formavilágukban a nagyobb példányokkal egy kategóriaként kezelhetők. Egy esetben került elő egy kisméretű, bütykös peremű csupor (122.1; *33. kép 1*). Az edények formája, peremkiképzése változatos, felületkezelésük, égetési színük is eltérő. Az anyagvizsgálatok alapján alapvetően három összetétel-csoportot sikerült megkülönböztetni (1., 2. és 4. petrográfiai csoport), ezeken belül azonban makroszkopikus, tipológiai módszerekkel is több különálló egység, csoport választható el. Az összetétel-csoportok között csakúgy, mint a korongolt edénytípusok esetében összefüggések is kimutathatók, elsősorban a gondosabban elkészített, jó minőségű edények esetében. A soványítóanyag az edények nagy részében a homok és az apró kavics (2. és 4. petrográfiai csoport) mellett különböző méretűre tört kerámiazúzalék (1. és 4. petrográfiai csoport). Ugyanakkor vannak olyan kézzel formált edények is, amelyeknek a nyersanyaga nagyon finom, hasonló a korongolt kerámiák nyersanyagához, ugyanakkor tört kerámiával van soványítva. A kézzel formált edényeknél gyakori még a más típusú agyaggal való soványítás is, vagyis két különböző agyagtípus összekeverése. Az edények esetében dominál a hordó alakú testforma és a viszonylag széles szájkialakítás.

A különböző nyersanyagösszetétel-csoportok közötti megoszlás korántsem arányos, az edények döntő többsége az 1. petrográfiai csoportba tartozik, vagyis a tört kerámia soványítást leszámítva hasonló nyersanyagból készültek, mint a gyorskorongolt kerámiák jelentős része (*25–34. kép; 35. kép 1*). Az összetételcsoport edényeire jellemző a halvány sárgásvörös – sötétebb homokszínű világos szín, minden esetben, de különböző arányban, sötétszürke-fekete foltos felület. Az edények ugyanakkor a formájuk, minőségük, felületkezelésük alapján több jellegzetes csoportra tagolhatók.

A. csoport (*24–25. kép*): az ide tartozó négy bögre (57.1, 299.1, 302.1, 390.1) jól eldolgozott, arányos, egyenletes. Felületük durva, érdes, de mindezek ellenére a soványítóanyag jól bedolgozott. Peremük enyhén vagy közepesen kihajló, kiszélesedő, ferdén levágott, tehát gondosan megmunkált, belül két esetben (57.1, 390.1) finom hornyolat is megfigyelhető. Három esetben a perem sűrű bevagdosásokkal díszített.[37] A csoportba tartozó edények minőségük alapján akár fazekas műveként is készülhettek.

B. csoport (*26–27. kép*): az ide tartozó bögrék felülete finoman eldolgozott, a soványítóanyag csak itt-ott türemkedik ki a felületből. Az edények formája meglehetősen aszimmetrikus, peremük rövid, közepesen kihajló, elvékonyodó (81.1, 115.1, 183.2, 236.1).

C. csoport (*28. kép*): a 285.1, 289.1-es bögre, illetve kis fazék arányaiban az A. csoport bögréivel rokonítható, felületük azonban sokkal egyenetlenebb, durvább. Peremük szabálytalanul kialakított, elvékonyodó.

D. csoport (*29. kép; 30. kép 1*): a csoportba tartozó bögrék nyúlánk, ovoid testűek (123.1, 355.1), szájuk szűk, enyhén tölcséres, a perem átmérője nem éri el a legnagyobb kihasasodást.[38] Viszonylag jó felületeldolgozás, arányos forma jellemzi az edényeket, az egyik bögre bevagdosott peremű. A fenti két edényhez közelít arányaiban a 294.1-es bögre, de sokkal gyengébb kivitelben.

E. csoport (*30. kép 2; 31. kép*): az ide tartozó edények (85.1, 95.1, 156.1) rendkívül aszimmetri-

[36] ZÁBOJNÍK 2004, 451–455.
[37] VIDA 1999, 139: IIID1 csoport.
[38] VIDA 1999, 139: IIID2 csoport.

kusak, felületük viszont simára, finomra eldolgozott, hasonlóan a B. csoporthoz. Peremük csaknem függőleges állású, egyszerűen lekerekített. A fentiek közül ez a legkevésbé egységes csoport.

Az 1. petrográfiai csoportba tartozó többi edény (101.1, 113.2, 122.1, 178.2, 349.1) egymáshoz, illetve a fenti csoportokba tartozó edényekhez képest egyedi kialakítású, csoportba sorolásuk értelmetlen (*32–33. kép; 34. kép 1*). Jelentősen eltér az összetétel-csoportba tartozó többi edénytől a 208.1-es fazék (*35. kép 1*), amely egyben a temetőrészlet legnagyobb edénye. Nyúlánk formája, rövid, de tölcséres szájkialakítása a kora avar tölcséres peremű edények köréhez közelíti.[39] Sötétvörös színe a többi összetétel-csoportba tartozó kézzel formált edényhez áll közelebb, seprűzött díszítése pedig a temetőn belül egyedülálló. A tölcséres peremű edények egyes típusainak formáját követik a D. csoportba tartozó edények is.

A 282/288. sírból előkerült egy cserépbogrács töredéke (288.2; *34. kép 2*). Formája meglehetősen egyedi, a bográcsokra általában jellemző átlyukasztott kettős fül helyett vízszintes belső hurkafület alakítottak ki a perem alatt. A bogrács oldala a fülnél ívesen felmagasodik. Az edény formája tölcséres-vödörszerű lehetett. Az edény a sír rablóaknájának szélén, körülbelül középtájon feküdt. Bográcsok sírból való előkerülésére eddig alig van adat, és sírmellékletként való kezelésükben sem teljesen biztos a kutatás.[40] Az edénytöredék nagy mérete, és az a tény, hogy törésfelületén kopásnyomok lényegében nem figyelhetők meg, valószínűtlenné teszi, hogy a lelőhelyen kallódó cseréptöredék került volna a sírba. Az, hogy az edény a rabláskor keveredett volna a betöltésbe, szintén kevéssé valószínű, mivel a temetőrészlet közvetlen területén sem avar, sem más korszakból származó települési objektum nem került elő.

A petrográfiai vizsgálat alapján a bográcstöredék az 1. petrográfiai csoport edényeivel megegyezik, tehát a temetőrészlet kézzel formált edényeinek sorába jól beilleszthető. Nem kizárt, hogy ilyen esetekben a nagyméretű főzőedény egy darabjának jelképes sírba tételéről lehet szó. A sírból egy lassúkorongolt bögre mellett még faedényre utaló nyomok is előkerültek.

A kézzel formált edények kisebbik része különálló anyagösszetétel-csoportot alkot (4. petrográfiai csoport). Az edények egy részére jellemző a sötétvörös-barnásvörös színárnyalat, többnyire fekete, sötétbarna, sötétszürke foltokkal (*36. kép 2; 37–39. kép*). Formailag néhány esetben rokonítani lehet ezeket az 1. petrográfiai csoport bizonyos edényeivel (a 310.1-es edényt az E. csoporttal, a 350.1-es edényt a B. csoporttal), más esetekben egyedi formák (2.1, 82.1) tojásdad testtel, enyhén kihajló, egyszerű, lekerekített peremmel. Az összetétel-csoport három edénye (164.1, 228.1, 389.1) formailag a fenti A., vagy még inkább a C. csoporthoz áll közel, színük is azokéhoz közelít. Két edénynek a pereme benyomkodásokkal díszített.

A kézzel formált edények közül kettő, a 178.1-es fazék, illetve a 84.1-es bögre abba a 2. petrográfiai csoportba tartozik, amelybe a lassúkorongolt, illetve a fekete gyorskorongolt edények egy része (*35. kép 2; 36. kép 1*) is. Főként a fazék anyagában jelentős arányú az apró kavicsos soványítás, amely a felületét szemcséssé teszi. Az edény formailag a D. csoport edényeihez áll közel. A csoportba tartozó mindkét edény sötétvörös-barnásvörös alapszínű, fekete foltokkal.

A kézzel formált kerámia készítésénél a korongolt edénytípusokkal szemben nagyarányú lehetett a helyi, házilag történő előállítási mód, így a helyi agyag nagyfokú felhasználása. A korong nélkül készített edényeknél is alapfeltétel lehetett a jó minőségű nyersanyag; ugyanazt a minőséget keresték az edénykészítők is, mint amit a fazekasok használtak. Erre jó példa a dunaszentgyörgyi temetőben az 1. petrográfiai csoport; ebből a nyersanyagból a kézzel formált edények mellett szürke és fekete gyorskorongolt, valamint a Duna–Tisza közi sárgás-vörös típusba sorolt edények is készültek.

A kísérleti régészet bíztató eredményei a zillingtali temető kézzel formált edényei alapján megmutatták, hogy a lelőhely környékéről nyert különböző tulajdonságú agyagok nem azonos módon viselkednek az edénykészítés során. A nem megfelelő agyagból készített edények még a kiégetéskor megrongálódtak.[41] Ennek alapján még a

---

39 VIDA 1999, 114: IIIA1 csoport.

40 VIDA 1991, 392, IV. tábla.

41 HEROLD 2001, 29–31; HEROLD 2010, 28–31.

legegyszerűbb edénytípusok alapanyagánál is lényeges szempont lehetett a jó nyersanyagválasztás.

A kézzel formált edények esetében általános lehetett azok főzésre való használata. A telepen előkerült fazekaknál ez a funkció egyértelmű, de temetőrészlet kisebb bögréinek esetében is számos jel utal erre. Sok esetben megfigyelhetők koromfoltok az edények külső oldalán, a korom esetenként a használat során keletkezett csorbulásokba is mélyen be van rakódva (2.1, 82.1, 84.1, 95.1, 101.1, 115.1, 123.1, 228.1, 285.1, 289.1, 294.1, 299.1, 310.1, 349.1, 355.1, 389.1, 390.1 edények), vagy korom-gyűrű van a perem belső oldalán, valamint odaégett ételmaradvány a belső edényfalon (2.1, 57.1, 95.1, 115.1, 123.1, 164.1, 289.1, 299.1, 302.1, 350.1). Mindezek a jelenségek a lassúkorongolt edények többségénél (88.2, 153.1, 206.1, 279.1, 316.1, 334.1), valamint ritkábban a fekete kerámia egyes darabjain (48.1, 296.1, 309.1, 341.1, 353.1), és a már ilyen összefüggésben említett 273.1-es szürke kis fazékon is megfigyelhetők.

A kisméretű edényekben való főzés, vagy legalábbis az ételek melegítése az avar kor utáni időszakban is megfigyelhető.[42]

A KERÁMIÁK PETROGRÁFIAI VIZSGÁLATA

Régészeti forrásként a kerámia a késő avar kori társadalmi-gazdasági átalakulás során számos kulturális jellegzetességet tovább örökítve az avar kori leletanyag regionális vizsgálatában is számottevő szerepet játszik. A kora avar kori edénykészítés változásai következtében a korai műhelyek által gyártott gyorskorongolt edényanyag átalakulása, a műhelyek körzeteinek megváltozása, majd zsugorodása párhuzamos a lassúkorongolt kerámia egyre növekvő arányával; a kerámiakészítés súlypontjainak átalakulása figyelhető meg a 8. század első felében.

A vizsgálat célja, hogy betekintést nyújtson a különböző kerámiatípusok készítéstechnikájába, különös tekintettel a nyersanyag és soványítóanyag használatára, az építéstechnikára és a kiégetési hőmérsékletre. Mivel a vizsgált kerámiatípusok kronológiai különbségeket is képviselnek, valamint lehetséges műhelykörzeteket is jellemezhetnek, különösen fontos ezeknek a technológiai jellegeknek a megismerése az avar kronológia finomításában, valamint a műhelykörzetek által készített kerámiák és azok utánzatainak megismerésében.

A kerámiavizsgálat során a következő kulcskérdésekre koncentrálunk:

Technológiai csoportok: párhuzamosság és kölcsönhatások vizsgálata, különös tekintettel arra, hogy a gyorskorongolás hogyan hat a lassúkorongolásra és annak fejlődésére. E folyamat vizsgálata azért fontos, mert a lassúkorongolt kerámiák formái nagyon hasonlóak egyes gyorskorongolt típusokéhoz, a kettőt esetenként csak a technológia különbözteti meg.

A szürke és sárga gyorskorongolt kerámiák kapcsolata: ebben a kérdéskörben azt vizsgáljuk, hogy a szürke kerámiák készítése és nyersanyaga miben tér el vagy miben hasonlít a sárga kerámiák készítéséhez.

Műhelyek kérdése: a kerámiák készítéstechnikájának részletes vizsgálatával és nyersanyagaik elemzésével megpróbáljuk lehatárolni, hogy mely kerámiák készülhettek egy műhelyben.

A vizsgálatra 74 kerámiát választottunk ki: 32 kézzel formált házi kerámia, 3 késő avar sárga kerámia, 16 gyorskorongolt szürke kerámia, 8 lassúkorongolt kerámia, 13 gyorskorongolt fekete kerámia és 2 Duna–Tisza közi sárgásvörös gyorskorongolt kerámia.

A petrográfiai elemzés során az összetevők térfogat-százalékos arányát, méretkategóriáikat, osztályozottságukat, továbbá kerekítettségüket a *Prehistoric Ceramic Research Group* iránymutatásai alapján határoztuk meg.[43] Térfogat-százalékos arányok: szórványos (< 3 %), kevés (3–9 %), közepes (10–19 %), sok (20–29 %), nagyon sok (30–39 %), bőséges (> 40%). Méretkategóriák: nagyon finom (<0.1 mm), finom (0.1–0.25 mm), közepes (0.25–1 mm), durva (1–3 mm), nagyon durva (>3 mm). Összetevők méretének osztályozottsága: rosszul osztályozott, közepesen osztályozott, jól osztályozott, nagyon jól osztályozott.

---

42 TAKÁCS 1998, 67.

43 PCRG 2010.

Összetevők kerekítettsége: szögletes, kissé szögletes, kissé kerekített, kerekített, jól kerekített.

A kerámiák petrográfiai vizsgálati eredményeinek bemutatását az összetétel-csoportok petrográfiai leírásával kezdjük. Ezt követően bemutatjuk, hogy az egyes összetétel-csoportokban hogyan oszlanak meg a különböző kerámiatípusok, illetve milyen összefüggések figyelhetők meg az egyes kerámiatípusok között az adott összetétel-csoporton belül. Az ezt követő fejezetben a kerámiatípusok kapcsolatrendszerét mutatjuk be a különböző nyersanyagokkal, rávilágítva az egyes típusokon belüli változatosságra vagy éppen egységességre. Külön fejezetben vizsgáljuk a kerámiákban megfigyelt karbonát hatását, és végül a tört kerámia soványítás lehetséges okaira is felhívjuk a figyelmet. Végül ismertetjük a kerámiák XRD és XRF vizsgálati eredményeit, illetve a lelőhely környékének talajtani viszonyait mutatjuk be.

Az összetétel-csoportok jellemzése

Az 1. összetételcsoport jellemzői

Ebbe a csoportba 37 minta sorolható (47.1, 48.1, 57.1, 81.1, 85.1, 87.1, 92.1, 95.1, 101.1, 113.2, 115.1, 122.1, 123.1, 139.1, 142.1, 154.1, 156.1, 178.1, 183.1, 183.2, 203.1, 208.1, 236.1, 282.1, 285.1, 288.2, 289.1, 294.1, 296.1, 299.1, 302.1, 309.1, 318.1, 325.1, 349.1, 355.1, 390.1). A csoport jellegzetességét az adja, hogy az összetevők térfogat-százalékos aránya sok – nagyon sok (~20–39 %), a domináns szemcseméret a nagyon finomszemcsés mérettartományba esik (< 0,1 mm), valamint kis mennyiségben finomszemcsék is megfigyelhetők (0,1–0,25 mm).

A kerámiák szövete tömött. A pórusok alakja szabálytalan, hosszúkás, kerekded, méretük 0,02–2,2 mm között változik. A minták szövete szeriális szemcseméret-eloszlású (0,02–0,08 mm), irányítottság is megfigyelhető. A törmelékszemcsék jól vagy közepesen jól osztályozottak. Az elegyrészek összetétele uralkodóan egyenes kioltású, kissé szögletes, kissé kerekített monokristályos kvarcból és muszkovit lécekből áll. Előfordul még szórványos mennyiségben polikristályos kvarc, plagioklász, káliföldpát, biotit, valamint agyagos, granitoid és metamorf kőzettöredék. A földpátok egy része átalakult, agyagásványosodott. Akcesszóriaként amfibol, piroxén, kriptokristályos kvarc, opak ásványok, vas-oxidos fázisok is észlelhetők. Néhány csiszolatban felfedezhetők pátitos karbonát szemcsék (57.1, 81.1, 101.1, 154.1, 183.2, 203.1, 236.1, 282.1, 288.2, 294.1, 309.1, 318.1, 325.1) és agyagos-meszes konkréciók is (48.1, 178.2, 355.1, 390.1). Számos kézzel formált kerámiát tört kerámiával soványítottak (57.1, 85.1, 95.1, 115.1, 156.1, 178.2, 208.1, 285.1, 288.2, 289.1, 294.1, 299.1, 302.1, 349.1). Több esetben (101.1, 122.1, 302.1, 390.1) két különböző nyersanyag (csillámos és csillámmentes) keverése is látható. A mintákban megfigyelhető szeriális szemcseméret-eloszlás alapján a kerámiákat nem soványították, nagyon finomszemcsés nyersanyagukat valószínűleg természetes állapotban használták fel. Ez alól azok a kézzel formált kerámiák kivételek, amelyeket tört kerámiával soványítottak.

A 2. összetételcsoport jellemzői

Ebbe a csoportba 12 minta sorolható (84.1, 88.2, 153.1, 178.1, 206.1, 279.1, 281.1, 288.1, 316.1, 334.1, 341.1, 342.1). A csoport jellegzetességét az adja, hogy az összetevők térfogat-százalékos aránya sok, nagyon sok (~20–39 %), a domináns szemcseméret a nagyon finomszemcsés, finomszemcsés mérettartományba esik (< 0,1 mm, 0,1–0,25 mm), a közép- és durvaszemcsék (0,25–1 mm, 1–3 mm) mennyisége kevés–közepes (5–15%).

A kerámiák szövete tömött. A szabálytalan, hosszúkás alakú pórusok mérete 0,04–2 mm között változik. A minták szövete hiátuszos, kétmaximumos (0,02–0,15 mm, 0,3–1,5 mm szemcseméret-eloszlást mutat, és észlelhető az irányítottság is. A törmelékszemcsék rosszul osztályozottak. Az elegyrészek összetétele uralkodóan egyenes kioltású, kissé szögletes, kissé kerekített mono- és polikristályos kvarcból, muszkovitból és káliföldpátból áll. A földpátok egy része átalakult, agyagásványosodott (szericitesedett) és hematitosodott. Előfordul még szórványos mennyiségben plagioklász, biotit, agyagos és granitoid kőzettöredék, valamint alkáli földpátokból álló magmatit. Akcesszóriaként kriptokristályos kvarc, amfibol, piroxén, opak ásványok, vas-oxidos fázisok is megtalálhatók. A növényi anyag valószínűleg természetes úton került bele a 341.1 mintába. A hiátuszos szemcseméret eloszlás alapján a kerámiákat homokkal és aprókaviccsal soványították, melyek közül néhányban agyagos-meszes konkréciók (84.1, 342.1) és mikrites, valamint

pátitos karbonátszemcsék (178.1, 206.1, 341.1, 342.1) figyelhetők meg.

A 3. összetételcsoport jellemzői

Ebbe a csoportba 14 minta sorolható (55.1, 59.1, 63.1, 88.1, 94.1, 97.1, 113.1, 168.1, 218.1, 224.1, 226.1, 227.1, 264.1, 353.2). A csoport jellegzetességét az adja, hogy az összetevők térfogat-százalékos aránya szórványos–kevés (~1–5 %), a domináns szemcseméret a nagyon finomszemcsés mérettartományba esik (< 0,1 mm), a szemcseméret eloszlás egymaximumos. Az alapanyag néhány esetben karbonátosként értéklehető (63.1, 88.1, 168.1, 224.1, 264.1), de a szemcsék mérete olyan kicsi, hogy feltételezhető, hogy a petrográfiai hasonlóság miatt a csoport többi kerámiája is karbonátos lehet, csak a karbonátszemcsék nem figyelhetők meg polarizációs mikroszkóppal.

A kerámiák szövete tömött. A pórusok alakja szabálytalan, hosszúkás, melyek mérete 0,03–1,2 mm között változik. A minták szövete szeriális szemcseméret-eloszlást mutat (0,02–0,09 mm), irányítottság itt is észlelhető. A törmelékszemcsék osztályozottsága jó. Az elegyrészek összetétele uralkodóan egyenes kioltású, kissé szögletes, kissé kerekített monokristályos kvarcból és muszkovit lécekből áll. Előfordul még szórványos mennyiségben polikristályos kvarc és káliföldpát. Akcesszóriaként opak ásványok és vas-oxidos fázisok is megfigyelhetők.

A mintákban látott szeriális szemcseméret-eloszlás alapján a kerámiákat nem soványították, nyersanyagukat valószínűleg természetes állapotban használták fel, de a feltűnően „tiszta” nyersanyag miatt az iszapolás lehetősége is valószínűsíthető.

A 4. összetételcsoport jellemzői

Ebbe a csoportba 7 minta sorolható (2.1, 82.1, 164.1, 228.1, 310.1, 350.1, 389.1). A csoport jellegzetességét az adja, hogy az összetevők térfogat-százalékos aránya közepes–sok (~10–29 %), a domináns szemcseméret a finom- és középszemcsés mérettartományba esik (0,1–0,25 mm, 0,25–1 mm), szórványos mennyiségben durvaszemcse is megfigyelhető (1–3 mm). Az előző csoportokhoz képest az uralkodó szemcseméret a finom és középszemcsés mérettartományba esik.

A kerámiák szövete tömött. A pórusok alakja szabálytalan, hosszúkás, melyek mérete 0,03–1,4 mm között változik. A minták szövete hiátusos, kétmaximumos (0,02–0,08 mm, 0,2–1 mm) szemcseméret-eloszlást mutat, gyenge irányítottság jellemző. A törmelékszemcsék közepesen jól és rosszul osztályozottak. Az elegyrészek összetétele uralkodóan egyenes kioltású, kissé szögletes, kissé kerekített monokristályos és polikristályos kvarcból áll. Előfordul még szórványos mennyiségben muszkovit, káliföldpát, plagioklász, agyagos kőzettöredék/tört kerámia és homokkőtöredék. Akcesszóriaként amfibol, piroxén, kriptokristályos kvarc, kalcedon, felzites vulkáni kőzettöredék, cirkon, opak ásványok és vas-oxidos fázisok is észlelhetők. A 228.1 és a 389.1 minta mikrites és pátitos karbonátszemcséket is tartalmaz. A 164.1 mintában két különböző nyersanyag keverése látható. A hiátusos szemcseméret-eloszlás alapján a kerámiákat finom–középszemcsés homokkal és tört kerámiával soványították.

Az 5. összetételcsoport jellemzői

Ebbe a csoportba 4 minta sorolható (46.1, 78.1, 273.1, 275.1). A csoport jellegzetességét az adja, hogy az összetevők térfogat-százalékos aránya sok–nagyon sok (~20–39 %), a domináns szemcseméret a nagyon finomszemcsés, finomszemcsés mérettartományba esik (< 0,1 mm, 0,1–0,25 mm).

A kerámiák szövete tömött. A pórusok alakja szabálytalan, hosszúkás, kerekded, méretük 0,02–1 mm között változik. A minták szövete szeriális szemcseméret-eloszlást mutat (0,02–0,2 mm), irányítottság megfigyelhető. A törmelékszemcsék nagyon jól osztályozottak. Az elegyrészek összetétele uralkodóan egyenes kioltású, szögletes, kissé szögletes monokristályos kvarcból áll. Előfordul még szórványos mennyiségben polikristályos kvarc és muszkovit. Akcesszóriaként amfibol, kriptokristályos kvarc, opak ásványok és vas-oxidos fázisok is jelen vannak. A szeriális szemcseméret-eloszlás alapján a kerámiákat nem soványították, nyersanyagukat valószínűleg természetes állapotban használták fel, de a gyanúsan egységes szemcseméret miatt nem vethetjük el annak a lehetőségét sem, hogy a készítők szitált homokkal soványították a nyersanyagot.

A petrográfiai vizsgálat eredményeinek összefoglalása

Az 1. összetételcsoport kerámiái

Ebbe a csoportba 37 minta sorolható: gyorskorongolt szürke kerámiák – fazék (47.1, 203.1), bögre (87.1), palack (183.1); gyorskorongolt fekete kerámiák – bögre (48.1, 139.1, 282.1, 296.1, 309.1), palack (142.1, 154.1); Duna–Tisza közi gyorskorongolt sárgásvörös kerámiák – bögre (92.1, 318.1, 325.1); kézzel formált kerámiák – bögre (57.1, 81.1, 85.1, 95.1, 101.1, 115.1, 123.1, 178.3, 183.2, 236.1, 285.1, 294.1, 299.1, 302.1, 349.1, 355.1, 390.1), csupor (113.2, 122.1), kis fazék (156.1, 289.1), fazék (208.1), bográcsz (288.2).

A csoport kerámiáira jellemző, hogy nagyon finomszemcsés nyersanyagból készültek, de a kerámiák között kisebb eltérések vannak az összetevők mennyiségét illetően. A kerámiák nyersanyagában néhány esetben karbonátot is megfigyeltünk (47.1, 48.1, 87.1, 154.1, 325.1), de polarizációs mikroszkópos vizsgálattal a kerámiák nyersanyaga nem tűnik karbonátosnak (ld. később az XRD vizsgálat eredményeit). Néhány esetben szórványosan növényi anyag is megfigyelhető a kerámiákban, amely inkább természetes úton van jelen, és nem mesterséges soványításként értelmezhető. Megjegyzendő, hogy elsősorban a kézzel formált edények tartalmaznak növényi anyagot (57.1, 95.1, 101.1, 122.1, 123.1, 178.2, 183.2, 236.1, 289.1, 299.1, 302.1, 355.1, 390.1), de a gyorskorongolt szürke (87.1, 183.1), fekete (139.1, 154.1, 282.1) és Duna–Tisza közi sárgásvörös gyorskorongolt (92.1, 318.1) kerámiákban is megjelenik. Szintén jellegzetes, hogy ehhez a nagyon finomszemcsés nyersanyaghoz tört kerámia soványítást is adtak, amely kizárólag a kézzel formált kerámiákban jelenik meg (57.1, 81.1, 95.1, 101.1, 122.1, 123.1, 178.2, 183.2, 236.1, 285.1, 289.1, 294.1, 299.1, 302.1, 349.1, 355.1, 390.1).

További fontos technológiai jelleg, hogy több esetben két különböző nyersanyag (csillámos és csillámmentes) keverése is megfigyelhető. Ez a jelenség szerencsés esetnek tekinthető, és annak köszönhető, hogy a kerámiákat készítő személyek nem homogenizálták megfelelően a nyersanyagokat, így azok „érintkezési zónája” jól megfigyelhető vékonycsiszolatban. Nyersanyagkeverés kizárólag a kézzel formált kerámiák körében figyelhető meg, vagyis a kevésbé gondosan kidolgozott kerámiák körében (101.1, 122.1, 302.1, 390.1).

A 2. összetételcsoport kerámiái

Ebbe a csoportba 12 minta sorolható: gyorskorongolt fekete kerámiák – bögre (341.1, 342.1); lassúkorongolt kerámiák – bögre (88.2, 153.1, 206.1, 279.1, 281.1, 288.1, 334.1), kis fazék (316.1); kézzel formált kerámiák – bögre (84.1), fazék (178.1).

A csoport kerámiáira jellemző, hogy nyersanyaguk nagyon finomszemcsés, amelyet finom-, közép- és durvaszemcsés homokkal, aprókaviccsal soványítottak. A kerámiák nyersanyagában karbonát is megjelenik (84.1, 341.1, 342.1), de a csoportba tartozó kerámiák nyersanyaga polarizációs mikroszkópos vizsgálattal nem tűnik karbonátosnak.

A 3. összetételcsoport kerámiái

Ebbe a csoportba 14 minta sorolható: gyorskorongolt szürke kerámiák – bikónikus fazék (224.1), bögre (55.1, 88.1, 94.1), fazék (227.1, 264.1, 353.2), kiöntőcsöves korsó (226.1), kis fazék (113.1), palack (97.1, 168.1); gyorskorongolt sárga kerámiák – palack (59.1, 218.1), kiöntőcsöves korsó (63.1).

A csoport kerámiáira nagyon jellemző, hogy petrográfiailag jól elkülöníthető, nagyon finomszemcsés „tiszta” nyersanyaguk van, amely alig tartalmaz polarizációs mikroszkóppal megfigyelhető szemcséket. A kerámiák nyersanyaga néhány esetben természetes úton karbonátos (63.1, 88.1, 168.1, 224.1, 264.1), de mikroszkóposan ugyanolyan „tiszta”, mint a karbonátmentesnek ítélt szövetek, ezért ezeket a kerámiákat egy csoportba soroltuk. A karbonátot leszámítva olyan jelentős hasonlóság van közöttük, hogy a nyersanyagok nyerőhelyei nagyon közel lehettek egymáshoz, esetleg egy nyerőhely különböző mélységeiből származhatnak. Megjegyzendő, hogy az a lehetőség is felmerül, hogy a karbonátmentesnek ítélt nyersanyagok is karbonátosak, azonban a szemcsék kis méreténél fogva a karbonát nem figyelhető meg polarizációs mikroszkóppal (ld. később az XRD vizsgálat eredményeit). A tipológiai alapon meghatározott kronológiai különbség a szürke és a sárga kerámiák között jelzi, hogy ez a „tiszta” nyersanyag hosszú időn keresztül használatban volt a lelőhelyen, és kizárólag korongolt kerámiák készítéséhez használták. Azt is fontos megjegyezni, hogy a fazekasok „tiszta” nyersanyagot bögrék, fazekak, palackok és korsók készítéséhez is használtak, vagyis a nyersanyag nem egy bizonyos edénytípushoz köthető, hanem technoló-

giai eljáráshoz, amely ebben az esetben a gyorskorong használata. További fontos tényező az avar kerámiatechnológia és kronológia megértése és finomítási lehetősége szempontjából, hogy az eredményeket figyelembe véve úgy tűnik, hogy a helyi nyersanyagokból sárga és szürke kerámiákat is lehetett készíteni. A fazekas választásán múlt, hogy oxidációs körülmények között sárga kerámiát készített, vagy redukált körülmények között szürkét.

A 4. összetételcsoport kerámiái

Ebbe a csoportba 7 minta sorolható: kézzel formált kerámiák – bögre (2.1, 82.1, 164.1, 228.1, 310.1, 350.1), kis fazék (389.1).

A csoport kerámiáira a finom- és középszemcsés homokkal való soványítás jellemző. Két bögre (228.1, 310.1) kivételével növényi anyag is megfigyelhető a kerámiákban, amely inkább természetes úton van jelen, és nem mesterséges soványításként értelmezhető. Minden mintában előfordul tört kerámia soványítás is. A kis fazékban természetes úton jelenlévő karbonát is megfigyelhető.

Az 5. összetételcsoport kerámiái

Ebbe a csoportba 4 minta sorolható: gyorskorongolt szürke kerámia – kis fazék (273.1); gyorskorongolt fekete kerámiák – bögre (46.1, 275.1), palack (78.1).

A csoport kerámiáira jellemző, hogy nagyon jól osztályozott, nagyon finom–finomszemcsés nyersanyagból készültek. A szemcseméret-eloszlás kitűnő, ezeknek a kerámiáknak a készítéséhez nagyon gondosan feldolgozott nyersanyagot használtak. Három minta esetében (78.1, 273.1, 275.1) természetes úton jelenlévő karbonátot is megfigyeltünk. Egy esetben (273.1) a karbonátszemcsék kirobbantak az edény falából.

KERÁMIATÍPUSOK, NYERSANYAGOK ÉS KÉSZÍTÉSTECHNIKÁK

Gyorskorongolt szürke kerámiák (2. kép 1 – 10. kép 1)

A vizsgálatra 16 kerámiát választottunk ki. A kerámiák egy része (47.1, 87.1, 183.1, 203.1) nagyon finomszemcsés nyersanyagból (1. csoport) készült megfigyelhető soványítás nélkül; ebből a nyersanyagból fekete gyorskorongolt, kézzel formált és Duna–Tisza közi sárgásvörös gyorskorongolt kerámiák is készültek. Két mintában (87.1, 183.1) természetes úton jelenlévő növényi anyag figyelhető meg, valamint szintén két mintában (47.1, 87.1) természetes úton jelenlévő karbonátot is azonosítottunk.

Szürke kerámiák (55.1, 88.1, 94.1, 97.1, 113.1, 168.1, 224.1, 226.1, 227.1, 264.1, 353.2) „tiszta" nyersanyagból is készültek (3. csoport), amely alig tartalmaz polarizációs mikroszkóppal megfigyelhető szemcséket. Ebből a nyersanyagból készülhettek a vizsgált sárga kerámiák is!

Egy minta (273.1; *10. kép 1*) nagyon jól osztályozott, nagyon finom–finomszemcsés nyersanyagból készült (5. csoport), amelyből fekete gyorskorongolt kerámiákat is készítettek. Ez a minta karbonátot is tartalmaz. Három kerámia (88.1, 224.1, 273.1) esetében a kerámia falán mészkukacok láthatók (*4. kép 1; 6. kép 1; 10. kép 1*) (ld. később).

Gyorskorongolt fekete kerámiák (10. kép 2 – 16. kép 1)

A vizsgálatra 12 kerámiát választottunk ki. Hét kerámia (48.1, 139.1, 142.1, 154.1, 282.1, 296.1, 309.1) nyersanyaga nagyon finomszemcsés (1. csoport), melyben helyenként karbonát (48.1, 154.1) és növényi anyag (139.1, 154.1, 282.1) is megjelenik. A 154.1. minta esetében a kiégetéskor a karbonátszemcsék kirobbantak az edény falából (*14. kép 2*). Ebből a nyersanyagból szürke gyorskorongolt, kézzel formált és Duna–Tisza közi sárgásvörös gyorskorongolt kerámiák is készültek.

Két kerámia (341.1, 342.1) homokos, kavicsos (2. csoport) nyersanyagból készült, melyben szintén megfigyelhető karbonát. Az egyik kerámiában (341.1) növényi anyag is volt, amely valószínűleg természetes úton lehetett a nyersanyagban. Mindkét kerámia tartalmaz karbonátot, a 342.1. mintában lévő karbonátszemcsék az 1 cm-es nagyságot is elérik. E kerámia esetében a nagyobb szemcsék a kiégetéskor kirobbantak az edény falából (*15. kép 2*). Meg kell említeni, hogy ez a kerámia (342.1), jóllehet úgy tűnik, hogy gyorskorongon készült, vastagabb falú, mint a többi gyorskorongolt kerámia. Falvastagsága és tömege is inkább a lassúkorongolt kerámiákéra hasonlít. Ebből a nyersanyagból (2. csoport)

készültek még lassúkorongolt és kézzel formált kerámiák is. Megjegyzendő, hogy a 2. összetételcsoportba tartozik az összes vizsgált lassúkorongolt kerámia is.

Három gyorskorongolt fekete kerámia (46.1, 78.1, 275.1) nagyon finom–finomszemcsés, jól osztályozott nyersanyagból készült (5. csoport), közülük két kerámia (78.1, 275.1) karbonátot is tartalmaz. Ebből a nyersanyagból gyorskorongolt szürke kerámiák is készültek.

Duna–Tisza közi sárgásvörös gyorskorongolt kerámiák (16. kép 2 – 17. kép 2)

A vizsgálatra 3 kerámiát (92.1, 318.1, 325.1) választottunk ki. Mindhárom kerámia az 1. összetételcsoportba tartozik, vagyis nagyon finomszemcsés nyersanyagból készültek megfigyelhető soványítás nélkül. Ebből a nyersanyagtípusból készültek még gyorskorongolt szürke és fekete kerámiák, valamint kézzel formált kerámiák is, igaz, az utóbbiakat tört kerámiával soványították.

Gyorskorongolt sárga kerámiák (18. kép 1 – 19. kép)

A vizsgálatra három sárga kerámiát (59.1, 63.1, 218.1) választottunk ki. A kerámiák egységes, „tiszta” nyersanyagból (3. csoport) készültek, amely alig tartalmaz polarizációs mikroszkóppal megfigyelhető szemcséket. A kiöntőcsöves korsó (63.1) nyersanyagában természetes úton jelenlévő karbonátot is megfigyeltünk. A sárga kerámiák nyersanyagából gyorskorongolt szürke kerámiák is készültek, petrográfiailag úgy tűnik, hogy a sárga és szürke kerámiák nyersanyaga valószínűleg azonos vagy egymáshoz nagyon közeli helyről származhat.

Lassúkorongolt kerámiák (20. kép 1 – 23. kép 2)

A vizsgálatra 8 kerámiát választottunk ki (88.2, 153.1, 206.1, 279.1, 281.1, 288.1, 316.1, 334.1). A lassúkorongolt kerámiák mindegyike a 2. csoportba sorolható, homokkal és aprókaviccsal soványított nyersanyagból készültek, amelyet kézzel formált és fekete gyorskorongolt kerámiákhoz is használhattak.

A kerámiák fala vastag, egyenetlen, az edények aszimmetrikusak, a belső oldalukon nincs nyoma korongolásnak, viszont gyakran kaparás nyomai fedezhetők fel; ezzel az eljárással a kerámia falát vékonyították. A kerámiák alján levágásnyom nincs. A kerámiák külsején korongolásnyomok láthatók, de nem olyan sűrűségben, mint a gyorskorongolt kerámiákon. Ezek a jegyek együttesen arra engednek következtetni, hogy a kerámiák, a régészeti feltételezéssel összhangban, lassúkorongon készültek. Több esetben illesztésnyomokat is megfigyeltünk, ami arra utal, hogy az edényeket nem egy csomóból húzták fel, mint a kézzel formált kerámiákat, hanem különálló egységekből, lapokból/hurkából készültek, majd pedig lassúkorongon finomították az edényt. Egy bögre (153.1) hasvonala alatt vízszintes törés jelzi az illesztés nyomát. Két másik bögre estében (206.1, 334.1) a nyakon figyelhető meg illesztés. Egy további bögrének (279.1) az alja külön építési egységet képez, a hasvonal alatt pedig szintén vízszintes törés jelezheti az illesztést. Egy másik bögrének (281.1) az alja és a pereme képez külön építési egységet. Megjegyzendő, hogy egy lassúkorongolt kis fazék (316.1) felső és alsó része sokkal több aprókaviccsal van soványítva, mint a középső része. Ugyan építéstechnikára utaló illesztés nem látszik az edényen, de mivel a lassúkorongolt kerámiáknál több esetben egyértelmű, hogy több egységből készültek, a kis fazék esetében is azt feltételezhetjük, hogy az alja, az edény teste és felső része különálló építési egységeket képviselnek.

Kézzel formált kerámiák (24. kép 1 – 39. kép)

A vizsgálatra 32 kézzel formált kerámiát választottunk ki. Az edények (57.1, 81.1, 85.1, 95.1, 101.1, 113.2, 115.1, 122.1, 123.1, 156.1, 178.2, 183.2, 208.1, 236.1, 285.1, 288.2, 289.1, 294.1, 299.1, 302.1, 349.1, 355.1, 390.1) nagyon finomszemcsés nyersanyagból (1. csoport) készültek, amelyből szürke és fekete gyorskorongolt és Duna–Tisza közi sárgásvörös gyorskorongolt kerámiákat is készítettek. Ebbe a csoportba 23 kézzel formált kerámia sorolható, melyek közül 21-et tört kerámiával soványítottak.

A kézzel formált kerámiák kisebb része, két darab (84.1, 178.1), homokkal és apró kaviccsal soványított nyersanyagból (2. csoport) készült, amelyet gyorskorongolt fekete és lassúkorongolt kerámiákhoz is használtak.

Kézzel formált kerámiák homokkal soványított nyersanyagból is készültek (4. csoport). Ide 7 kerámia sorolható (2.1, 82.1, 164.1, 228.1, 310.1, 350.1,

389.1), melyekben tört kerámia soványítás is előfordul. Úgy tűnik tehát, hogy a tört kerámia soványítást nyersanyagtól függetlenül választották, használata talán az edények funkciójával függhetett össze (ld. később).

A kerámiák felhúzásos technikával készültek, a nyersanyag-megmunkálás és felhúzás igen rossz minőségű, a készítők nem törekedtek esztétikus kivitelezésre, egyenletes falvastagságra. A felhúzásos technika kiegészítéseként öt esetben (2.1, 85.1, 115.1, 122.1, 183.2) figyeltünk meg illesztést, ami laptechnikára utal. Különösen szembetűnő a felhúzás nyoma egy fazék belsején (178.1), ahol függőleges árkok jelzik a készítő kézmozdulatait, de számos más kézzel formált kerámia belsején is felfedezhetők nyomkodásból származó mélyedések, egyenetlenségek. A kézzel formált kerámiák nyersanyagában 28 esetben figyeltünk meg durva–nagyon durva szemcsés tört kerámia soványítást, amely a legtöbb esetben kilóg az edény falából. Valószínűleg az elnagyolt nyersanyag-feldolgozásnak köszönhető az is, hogy 19 esetben egyértelműen kiégett növényianyag-maradványokat figyeltünk meg a kerámiák nyersanyagában, vagyis a készítők nem tisztították meg megfelelően a nyersanyagot.

Szintén a hevenyészett nyersanyag-feldolgozásnak köszönhető, hogy nyersanyagkeverést tudtunk azonosítani a vékonycsiszolatokban. Ez a jelenség akkor figyelhető meg, ha a készítő nem homogenizálja megfelelően az összekevert nyersanyagokat, így azok „érintkezési zónája" jól megfigyelhető a vékonycsiszolatban. Nyersanyagkeverést kizárólag kézzel formált kerámiáknál tudtunk azonosítani (101.1, 122.1, 164.1, 302.1, 390.1). A petrográfiai vizsgálat alapján feltételezhető, hogy egy bögre (57.1) kapcsán megfigyelt nyersanyag (csillámos) (*24. kép 1*) lehetett az az agyagtípus, amellyel keverték a csillámmentes nyersanyagot.

KARBONÁT A KERÁMIÁKBAN

A vizsgált mintákban 18 esetben figyeltünk meg különböző méretű és mennyiségű karbonátot, de az XRD eredmények alapján a vizsgált kerámiák túlnyomó része karbonátos nyersanyagú lehetett (ld. később), azonban a szemcsék olyan kicsik, hogy polarizációs mikroszkóppal nem figyelhetők meg. Makroszkóposan vagy petrográfiailag karbonátot figyeltünk meg egy gyorskorongolt sárga kerámiában (63.1), kézzel formált kerámiákban (84.1, 288.2, 389.1), gyorskorongolt fekete kerámiákban (48.1, 78.1, 154.1, 275.1, 341.1, 342.1) és gyorskorongolt szürke kerámiákban (47.1, 87.1, 88.1, 168.1, 224.1, 264.1, 273.1) is. Több esetben „mészkukac" jelenséget figyeltünk meg, vagyis a túl magas kiégetési hőmérséklet hatására a karbonátszemcsék kirobbantak az edény falából.

A karbonátos nyersanyag használatához nagyobb tapasztalat szükséges, mivel a kalcium-karbonát komoly problémát okozhat kiégetéskor már viszonylag alacsony hőmérsékleten is, mert a kalcium-karbonát kalcium-oxiddá (égetett mésszé) alakul át. A kalcium-oxid vizet vesz fel a környezetből, valamint az agyagból, és kalcium-hidroxiddá (oltott mésszé) alakul.[44] Ez térfogat-növekedéssel járó folyamat, amely az edény belsejében és felületén repedésekhez vezethet, illetve kisebb-nagyobb mélyedéseket eredményezhet azáltal, hogy mészszemcsék robbannak ki az edény falából.[45] A folyamat hőmérséklet-tartományhoz köthető, melyet többen próbáltak meghatározni, de a különböző mérések különböző eredményekre jutottak. Annyi bizonyos, hogy ez a hőmérséklet valahol 600 és 900 °C között van,[46] és függ a kiégetés hőmérsékletén és atmoszféráján kívül a kalcium mennyiségétől, a kiégetés időtartamától, valamint az agyag összetételétől is.[47]

A „mészkukac" probléma ismert a fazekasok előtt, hiszen manapság is nagy figyelmet fordítanak a probléma kiküszöbölésére.[48] A karbonátos nyersanyagok használata elősegítheti a kerámia hőnek való ellenállását (persze, ha kiégetéskor nem megy tönkre a kerámia a fent említett okok miatt), ami olyan edények esetében előnyös, amelyek rendszeresen hőnek vannak kitéve (pl. főzőedények).[49] A karbonátos nyersanyag használatát ezért esetleg funkcionális okokra lehetne visszavezetni. Woods

---

44 RYE 1981, 114; RICE 1987, 98; HOARD ET AL. 1995, 824–825; FEATHERS 2006, 92.
45 SHEPARD 1965, 30; RICE 1987, 98; CSUPOR–CSUPORNÉ ANGYAL 1998, 19; KREITER 2007, 110, Fig. 61.
46 RYE 1976, 120: 600 °C; STIMMELL ET AL. 1982, 219: 600 °C; RICE 1987, 98: 870 °C.
47 HOARD ET AL. 1995, 824.
48 WOODS 1986, 168–169; CSUPOR–CSUPORNÉ ANGYAL 1998.
49 HOARD ET AL. 1995.

azonban rávilágított, hogy Angliában a neolitikumtól a középkorig nincs egyértelmű kapcsolat a főzőedények és bizonyos soványítóanyagok – így a meszet tartalmazó anyagok – között, miután számos soványítási eljárás ismert volt.[50]

Sem a vizsgált anyagban, sem pedig korábbi vizsgálataink során (a neolitikumtól a 17. századig) nem fedeztünk fel összefüggést a karbonátos nyersanyag és a főzőedények között; hiszen Dunaszentgyörgy esetében elsősorban a kézi technikával készült főzőedényeknek kellene karbonátos nyersanyagúaknak lenniük, de ez nem így van, hiszen mindössze három kézzel formált edényben (bögre: 84.1; bográcsː 288.2; kis fazék: 389.1) figyeltünk meg karbonátot. Ezeken felül megfigyelhető karbonát volt még egy kiöntőcsöves, gyorskorongolt sárga korsóban (63.1), gyorskorongolt szürke kerámiákban (fazék: 47.1, 224.1, 264.1, 273.1; bögre: 87.1, 88.1; palack: 168.1) és gyorskorongolt fekete kerámiákban is (bögre: 48.1, 78.1, 275.1, 341.1, 342.1; palack: 154.1).

Megjegyzendő, hogy redukált kiégetési körülmények között a kalcium-karbonát kalcium-oxiddá (égetett mésszé) való átalakulása kissé magasabb hőmérsékleten megy végbe. A karbonátot tartalmazó kerámiák egy kivétellel (sárga kerámia) redukált kiégetésűek, de ettől függetlenül nem mindig sikerült megakadályozni a mészkukacok kialakulását (mészkukac figyelhető meg a 88.1, 154.1, 224.1, 273.1 és 342.1 kerámiákon).

Szintén említést érdemel – amire több kutató is felhívta a figyelmet –, hogy a magas kalciumtartalmú nyersanyagok felhasználása azért lehet előnyös, mert a nyersanyagban lévő kalciumionok növelik az agyag formázhatóságát.[51] Ennek következtében vékonyabb falú és gömbölyűbb edények készíthetők.[52] Az egyenletesen vékony falvastagság elérése és a jó formázhatóság különösen fontos a korongolt termékeknél, így elképzelhető, hogy a sárga, szürke és fekete kerámiák esetében ezért használtak karbonátos nyersanyagot. Habár a 37 vizsgált korongolt kerámiából csak 15 esetben figyeltünk meg különböző mennyiségű és méretű karbonátot, az XRD eredményeket figyelembe véve a kerámiák legnagyobb része karbonátos nyersanyagú lehet. A karbonátos nyersanyag használata a fazekasok nagyfokú tapasztalatáról/tudásáról tanúskodik, hiszen nagyon egyenletesen és viszonylag alacsony hőmérsékleten kellett a kerámiákat kiégetni ahhoz, hogy a „mészkukacodás” ne következzen be.

Tört kerámia soványításként való használata

Korábban említettük, hogy a kézzel formált edények legnagyobb részében (a vizsgált 32-ből 28-ban) megfigyelhető tört kerámia soványítás. A tört kerámiák mérete leggyakrabban nagyon durva (> 3 mm), nem ritka az 1 cm körüli szemcse sem. Régészeti és antropológiai kutatások gyakran számolnak be a tört kerámia soványítóanyagként való használatáról.[53] Preindusztriális társadalmakban a fazekasok a tört kerámiát gyakran a legjobb soványítóanyagnak tekintik, mert erőssé teszi a kerámiát.[54] A kerámiák funkcióját vizsgáló kísérleti régészeti megfigyelések is alátámasztani látszanak ezt az álláspontot. A tört kerámiának hasonló a nyersanyaga, mint azé a kerámiáé, amelybe belekerül, így hőtágulási és kémiai tulajdonságai nagyjából hasonlítanak ahhoz az anyaghoz, amelybe újra belekeverik.[55] Ennek ismeretében a tört kerámia használatát a kutatók gyakran funkcionális okokra vezetik vissza. Több kutató szerint a tört kerámia használata erősebb késztermékeket eredményez, mivel a szemcsék felülete szögletesebb, mint például a koptatott kavicsokénak.[56] Például Neupert azt az álláspontot alakította ki, hogy a cibola fehér kerámiában (Egyesült Államok) változás figyelhető meg a soványítóanyagok használatában, amelynek során a homokos soványítást felváltotta a tört kerámia használata.[57] Szerinte ez

---

50 Woods 1986, 163–165.

51 Lawrence 1972, 77–80; Stimmell et al. 1982, 220, 227; Tite et al. 2001, 320.

52 Hoard et al. 1995, 825.

53 Saraswati–Behura 1966, 80; Rye 1981, 33; Woods 1991, 34, 36; Rice 1987, 229; Case 1995, 64; Cleal 1995, 188, Fig. 16. 2; Parker Pearson 1995, 97; Hamilton 2002, 45–46; Fitzpatrick et al. 2003, 1175.

54 Woods 1984, 305.

55 Rice 1987, 229.

56 Braun 1983, 123; Bronitsky 1986, 94–97; Shepard 1965, 27, 131.

57 Neupert 1994.

nagymértékben módosította a kerámiák fizikai tulajdonságait és az edények fizikai ellenálló képessége kb. 70%-al nőtt.[58]

A tört kerámia funkcionális alapon való használatát néhány antropológiai példával is szemléltetjük. A *shipibo-conibo* (Peru) fazekasok különböző típusú nyersanyagokat használnak a főzőedények különböző részeihez. A főzőedények alsó részének szánt nyersanyagot két rész fakéreghamuval és egy rész tört kerámiával soványítják, míg az edény felső részének szánt különböző nyersanyagot egy rész fakéreghamuval és két rész tört kerámiával soványítják. A nem főzőedényeket két különböző agyagtípusból készítik, amelyeket egyenlő arányban kevernek össze, majd ehhez két rész tört kerámiát és egy rész fakéreghamut adnak.[59] A *mande* (Nyugat-Afrika) fazekasok 30–40% tört kerámiát használnak soványítóanyagként, hogy javítsák a kerámiájuk minőségét.[60] A *kpeenbele senufo* fazekasok (Elefántcsontpart) 30–50% tört kerámiát használnak soványításra.[61] A Namíbia Kavango régiójában élő fazekasok pedig két rész tört kerámiát kevernek három rész agyaghoz.[62]

A Dunaszentgyörgyről vizsgált, kézzel formált edények háztartási kerámiáknak, főzőedényeknek tekinthetők, amire többek között a belsejükben odaégett étel utal. A vizsgált kerámiák esetében feltételezhetően összefüggés figyelhető meg a törtkerámia-soványítás és az edények funkciója között. A törtkerámia-soványítást a homokos/aprókavicsos soványítás mellett azért alkalmazhatták, hogy a kerámiák jobban ellenálljanak a gyakori hőmérsékletváltozásnak.

RÖNTGEN-PORDIFFRAKCIÓS (XRD) VIZSGÁLAT EREDMÉNYEI

Annak érdekében, hogy tovább finomítsuk a különböző technikával készült avar kerámiák közötti lehetséges technológiai hasonlóságokat vagy különbözőségeket, a kerámiák ásványfázisait és kiégetési hőmérsékletét röntgen-pordiffrakciós (XRD) elemzéssel vizsgáltuk (*41. kép 3*). A röntgen-pordiffrakciós vizsgálatot az MTA Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Földtani és Geokémiai Intézetében végeztük el Philips PW1710 diffraktométerrel, az alábbi műszerparaméterekkel: Cu Kα sugárzás, grafit monokromátor, 45kV gyorsító feszültség, 35mA csőáram, 1o divergencia.

Az XRD vizsgálatok alapján megállapított jellemző fázisok a kvarc, plagioklász, káliföldpát, 10Å-ös filloszilikát (illit, szericit-muszkovit), klorit, szmektit, amfibol, gehlenit, diopszid, kalcit, dolomit, hematit és maghemit. A kerámiák fázisösszetétele alapján a potenciális nyersanyag meszes agyag (illites, szericites, kloritos) volt. A dolomit jelenléte arra utal, hogy nem utólagos karbonátkiválás, vagyis a szövet karbonátos átitatódása eredményeként diagnosztizálható a kerámiatöredékek karbonáttartalma. Megjegyzendő, hogy az XRD vizsgálatra küldött mintákban csak 18 esetben figyeltünk meg karbonátot a petrográfiai vizsgálat során. Úgy tűnik tehát, hogy a kerámiákban polarizációs mikroszkóppal már nem megfigyelhető méretű karbonátszemcsék is vannak, ezáltal az XRD vizsgálat kitűnően kiegészíti a kerámiák nyersanyagáról alkotott képünket.

A különböző felfűtési sebességgel, különböző hőntartással, különböző hőmérsékleten, változó atmoszférában kiégetett kerámiákban a fenti fázisok annak függvényében azonosíthatók, hogy a jelzett paraméterek milyenek voltak. A relatíve gyors felfűtés és rövid idejű hőntartás eredményeként jöttek létre a „szendvics szerkezetű” kerámiák. Ezeknél az oxidatív kezdeti égetés eredményeként kialakult a vörös vagy sárga külső, esetenként belső szegély, míg a fekete vagy szürke magban – a nem megfelelő idejű hőntartás vagy az oxigéndiffúzió hiányában – a reduktív környezet. Égetési hőmérséklettől függetlenül kvarc és földpát (káliföldpát és plagioklász) minden mintában azonosítható, változó mennyiségű 10Å-ös filloszilikáttal egyetemben. A magasabb hőmérsékleten égetett kerámiákban teljesen vagy rész-

58 NEUPERT 1994, 719.
59 DEBOER–LATHRAP 1979, 116–117.
60 FRANK 1998, 83.
61 SPINDEL 1989, 69.
62 WOODS 1984, 305.

legesen eltűntek a karbonátfázisok és megjelent a gehlenit, illetve a diopszid, de éppen a gyors felfűtés jeleként gyakran együtt is diagnosztizálhatók, azaz a kialakult kerámiaszövet körbezárta a karbonátszemcséket, amelyeknek elbomlását a „befagyott" szerkezet megakadályozta. A klorit (001) reflexiója jelzi, hogy 650 °C-nál nem kapott nagyobb hőmérsékletet a kerámia, a klorit (002) reflexiójának megmaradása pedig még ennél is alacsonyabb hőmérsékletet jelenthet. Jellemző a vörös szegély és a fekete mag fáziskülönbsége, a vörös szegélyben rendre megjelenik a hematit, míg a redukciós zónában a maghemit a kimutatható vas-oxid. Ezek együttes kimutathatósága csak részben írható a hőmérséklet rovására, sokkal inkább a gyors kiégetés és az ezzel együtt járó részleges átalakulás az oka. Ennek tudható be az is, hogy nem mindig mutatható ki az oxidatív és reduktív részekben jelentős fáziskülönbség, a vas oxidációs állapota közötti különbség okozta festődés azonban igazolja a fentieket. A vizsgált kerámiák túlnyomó többségét 600–650 °C-os maximális égetési hőmérséklet jellemzi. E fölötti égetési hőmérsékletű kategóriába soroltuk azokat, amelyeknél a diopszid és a gehlenit megjelent. Ezek éppen elérték az adott fázisok (diopszid, gehlenit) képződéséhez szükséges alsó hőmérsékleti határt: min. 800 °C oxidatív, 850–950 °C reduktív körülmények között.

Egy gyorskorongolt szürke kis fazék (273.1; *10. kép 1*) és két gyorskorongolt fekete bögre (46.1, 275.1; *11. kép 1–2*) fázis-összetételük alapján eltérő, ezért felmerülhet e minták nem helyi alapanyagból való készítésének lehetősége. Például az egyik fekete bögre (46.1) a Szekszárd környéki temetők anyagára emlékeztet. Megjegyzendő, hogy az említett három minta (46.1, 273.1, 275.1) egy további gyorskorongolt fekete palackkal együtt (78.1; *10. kép 2*) jellegzetes összetétel-csoportot alkot (5. csoport), amely petrográfiailag nagyon jól elkülönül a többi összetétel-csoporttól (*42. kép*).

A kerámiák kiégetési hőmérsékletét figyelembe véve a kézzel formált, lassú- és gyorskorongolt kerámiák kiégetése nem mutat számottevő különbséget, gyorskorongolt kerámiákat viszonylag alacsony hőmérsékleten (600–650 °C) is kiégettek. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy a legmagasabb kiégetési hőmérsékletek (800–900 °C) a gyorskorongolt szürke és fekete kerámiáknál fordulnak elő (46.1, 47.1, 94.1, 142.1, 273.1, 275.1), amelyek különböző összetétel-csoportokba tartoznak (*40. kép*). Talán nem véletlen, hogy azoknak a kerámiáknak a kiégetési hőmérséklete is viszonylag magas, amelyek esetében felmerült, hogy nem helyben készültek (46.1, 273.1, 275.1; *10. kép 1; 11. kép 1–2*). Összefoglalóan tehát elmondható, hogy a legjobban kiégetett kerámiák gyorskorongon készültek. Mindazonáltal meg kell említeni, hogy az említett kiégetési hőmérsékletek elérhetők gödör-, nyílt és kemencés égetések során is,[63] azonban a lelőhelyen nem került elő bizonyíthatóan kerámiaégetésre használt alkalmatosság.

Röntgen-fluoreszcens (XRF) vizsgálat eredményei

A petrográfiai vizsgálattal megkülönböztetett nyersanyagok fő- és nyomelem-összetételét XRF vizsgálattal is elemeztük. XRF elemzésre az XRD vizsgálatra is kiválasztott minták kerültek, valamint egy további gyorskorongolt sárga palack is (218.1; *18. kép 2*). Az XRF módszerrel mért kémiai adatokat sokelemes gyakorisági (úgynevezett spider) diagramokon ábrázoltuk (*41. kép 1–2*). A sokelemes diagramokon a mért kémiai összetételi adatokat az úgynevezett PAAS (Post-Archean Australian Shale[64]), az átlagos archaikum utáni ausztrál agyagpala összetételére normáltuk, mely az átlagos finomszemcsés (agyagos-homokos) sziliciklasztos üledékeket reprezentáló referencia.

A kerámiák SiO_2, TiO_2, Al_2O_3 és Fe_2O_3 tartalma az összes kerámia esetében azonos érték körül alakul. A MnO és a CaO tartalom tág határok között változik. A 81.1 kézzel formált bögre (*26. kép 1*) és a 227.1 gyorskorongolt szürke fazék (6. *kép 2*) erős negatív Mn anomáliát mutat. A kerámiaminták MgO és K_2O tartalma a PAAS értéke körül szór, azonban három minta, a 46.1 és a 275.1 gyorskorongolt fekete bögre (*11. kép 1–2*)

[63] Gosselain 1992, 246, Fig. 1; Blinman–Swink 1997, 92, Fig. 6; Kingery 1997, 15, Fig. 4; Sillar 2000, 65.
[64] Taylor–McLennan 1985.

és a 273.1 gyorskorongolt szürke fazék (*10. kép 1*) erőteljes negatív anomáliát mutat.

A CaO tartalom alapján a minták két csoportra különülnek el: hét minta (55.1, 94.1, 97.1, 168.1, 218.1, 224.1, 227.1; *7. kép 2; 5. kép 1; 8. kép 1–2; 18. kép 2; 6. kép 1–2*) nagyobb CaO tartalommal (5,0–7,0 tömeg%) rendelkezik a többi kerámiához képest (0,7–2,9 tömeg%). Egy minta kivételével (275.1; *11. kép 2*) a foszfortartalom a referenciaérték körül szór, illetve annál valamivel nagyobb.

A nyomelemtartalom PAAS-hoz viszonyított lefutásában szintén megfigyelhetők anomáliák. Három minta (46.1, 273.1, 275.1) erős negatív Rb-anomáliát mutat. Ugyanezen három minta mutat kimerülést a Sr, Ba és Y elemekben is. Ezek a minták petrográfiailag is határozottan elkülönülnek a többi kerámiától, az XRD vizsgálata alapján a fázisösszetételük is eltérő, így felmerült, hogy nem helyben készültek. Megjegyzendő, hogy ezeknek a kerámiáknak az összetételéhez nagyon hasonlít a 78.1-es fekete palack összetétele is (*10. kép 2; 42. kép*).

A Zr tartalomban is megfigyelhető negatív anomália azon minták esetén, amelyek viszonylag nagyobb CaO tartalommal rendelkeznek (55.1, 94.1, 97.1, 168.1, 218.1, 224.1, 227.1). Geokémiai alapon alapvetően két csoport különíthető el. Az egyik nagyobb CaO és kisebb Zr tartalommal jellemezhető (55.1, 94.1, 97.1, 168.1, 218.1, 224.1, 227.1), míg a másik kisebb MgO, K_2O, Rb, Sr, Ba és Y tartalommal (46.1, 273.1, 275.1). Mindazonáltal az említett három kerámián (46.1, 273.1, 275.1; *11. kép 1; 10. kép 1; 11. kép 2*) kívül a kerámiák összetétele hasonló, helyben való készítésük valószínűsíthető.

A LELŐHELY ÉS KÖRNYÉKE TALAJTANI VISZONYAI

A lelőhely Pakstól 10 km-re délnyugatra fekszik a Duna menti síkságnak a Dunántúlra átnyúló részén, a Tolnai-Sárköz kistájon (*43. kép*). A terület teljes egészében a Duna ártere. A kistáj területének északi részén összefüggő alacsony ártéri szintű tökéletes síkság, déli részén teraszszigetekkel és hordalékkúpokkal tarkított magas ártér, alacsony ármentes síkság található.[65] A Tolnai-Sárköz felszínén a szabályozásokig nagy területeket foglaltak el az időszakosan vízzel borított mocsaras felületek.[66]

A kistájon a pannóniai képződményekre a Dunántúl irányából érkező Ős-Sárvíz hordalékkúpja, majd a pleisztocén végétől a Duna fokozatosan déliesebbé váló délkeleti irányú medrének ártéri hordalékanyaga rakódott. Az alföldi hordalékkúpok, hordalékkúp-síkságok nagy felületei váltak ármentessé.[67] A dunai eredetű hordalékkúpon jött létre a Duna–Tisza közi homokos hátság. A Duna–Tisza közén nagy erejű homokmozgások indultak meg buckás felszíneket kialakítva, valamint deflációs mezők alakultak ki. A buckákon vastag lösz, homokos lösz, löszös homoktakaró képződés indult meg. A felszínen mindenütt holocén üledékek találhatók.[68]

Az Ős-Sárvíz hordalékkúpján előforduló sok futóhomok, lösz, illetve löszös rétegek azt bizonyítják, hogy a terület formálódása során nagy jelentősége volt az eolikus folyamatoknak.[69] Az alsó-középső-pleisztocén korú idős löszsorozat ($_eQp_{1\text{-}2}^{l}$) a középső-felső-pleisztocén korú fiatal löszsorozat ($_eQp_{2\text{-}3}^{l}$) és annak homokosabb változata, a löszös homok ($_eQp_{2\text{-}3}^{lh}$) alsó részein bukkan elő. A felső-pleisztocén fluvioeolikus homok ($_{fe}Qp_3^{h}$) foltszerűen elterjedt, mely elsősorban folyóvízi eredetű, de a szél által is átmozgatott homok.[70] Felső-pleisztocén folyóvízi üledékek (homok, kavics [$_fQp_3^{h,k}$]) a nagyobb vízfolyások völgyeiben találhatók meg.[71]

A felső-pleisztocén-holocén deluviális üledék ($_dQp_3$-h) a lejtők alján lemosott felhalmozódott üledék, melynek kőzetösszetétele a lepusztulási terület függvénye (kavicsos aleurit [$_dQp_3$-h^{kal}]). A völgyek felső, vízfolyásokat már nem tartalmazó szakaszán a környezet lepusztulási termékeként, kitöl-

65 MAROSI–SOMOGYI 1990, 53.
66 MAROSI–SOMOGYI 1990, 53.
67 BORSY 1989, 220–221.
68 MAROSI–SOMOGYI 1990, 55.
69 BORSY 1989, 217.
70 GYALOG 2005, 154.
71 GYALOG 2005, 153.

téseként fordul elő (proluviális-deluviális üledék [$_{pd}Qp_3$-h]). Eolikus üledékként futóhomok ($_eQp_3$-h^h) és aleuritos homok ($^eQp_3$-h^{alh}) képződött.

A futóhomok jelentős része a holocénben is mozgott, ezért friss felszínformák is jellemzik ($_eQh^h$).[72] Időszakosan elöntött, feltöltődött tavak finomszemű üledéke a szerves anyagot is tartalmazó finomszemű agyagos aleurit (tavi-mocsári üledék, $_{lb}Qh^{aal}$).[73] A Dunáról lefűződött, de időszakosan összeköttetésben lévő holtágak anyaga finomszemű aleurit (folyóvízi-tavi üledék, $_{fl}Qh^{al}$).[74] A Duna üledékét a finomabb frakció túlsúlya jellemzi: agyag, homok ($_fQh^{a,h}$), aleurit ($_fQh^{al}$), homokos aleurit ($_fQh^{hal}$), homok ($_fQh^h$), aleuritos homok ($_fQha^{lh}$).[75] Nagyobb folyóvizek ártéri üledéke esetében megkülönböztetik az Óholocén magas ártéri képződményeket és az Újholocén alacsony ártéri képződményeket. A Duna óholocén alluviális üledékeinek kőzetanyaga, amely magas ártéri képződmény, lehet aleurit ($_fQh_1^{al}$) és aleuritos homok ($_fQh_1^{alh}$), míg a Duna újholocén alluviális üledékeinek kőzetanyaga ($_fQh_2$), amely alacsony ártéri képződmény, lehet agyag ($_fQh_2^a$), aleurit ($_fQh_2^{al}$) és homok ($_fQh_2^h$). Az alacsony ártereket általában tömörebb iszapos-agyagos, a magas ártereket iszapos-homokos üledékek építik fel.[76]

A RÉGÉSZETI ÉS KERÁMIA ARCHEOMETRIAI-EREDMÉNYEK ÖSSZEFOGLALÁSA

A gyorskorongolt edénytípusok esetében a minőségi, specializált gyártás a jellemző, melyre nemcsak a készítésmód, hanem a nyersanyag-használatban megfigyelt specializáció is utal. A szürke és a sárga kerámia esetében Dunaszentgyörgyön is alapvetően asztali, és nem főzőedényekről van szó, még a fazekak esetében sem. Vagyis a specializáció asztali kerámiák esetében figyelhető meg. Leghomogénebbnek a gyorskorongolt szürke és sárga kerámiák nyersanyaga tekinthető (3. csoport), amely „tiszta", ennél fogva igen alkalmas lehetett gyorskorongolt termékek készítésére. Ennek a nyersanyagnak a következetes használata szürke és sárga gyorskorongolt kerámiák készítéséhez erős hagyományt tükröz. Szintén említést érdemel az 5. összetételcsoport, amelyben a korongolt kerámiák jól osztályozott, nagyon finom–finomszemcsés nyersanyagból készültek, ami szintén következetes hagyománynak tekinthető a gyorskorongolt kerámiák egy másik csoportjában. Itt kell megjegyezni, hogy ennek a csoportnak a nyersanyagához nagyon hasonlót hoztunk létre kontrollált kísérletek során. Ezt azért fontos megemlíteni, mert a kísérletben az ismert összetételű agyagot 0,5 mm-nél kisebb szemcseméretű homokkal soványítottuk, ami a dunaszentgyörgyi 5. csoporthoz hasonló szövetet eredményezett. Ennél fogva nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy az 5. csoporthoz tartozó gyorskorongolt szürke és fekete kerámiák nyersanyagát gondosan előkészített (szitált?) homokkal soványították, ami a kerámiákban megfigyelt, kitűnően osztályozott szövetet eredményezte (*42. kép*). Ez a megfigyelés megerősíti a specializációról kialakult elképzelésünket.

A fekete és szürke kerámiák kapcsolatát tekintve ezek gyártása közösen történhetett a Szekszárd-Bogyiszlói úti fazekasműhelyek alapján.[77] A két edénytípus elsősorban funkcionálisan válik el egymástól, a finom agyaghoz adagolt homok vagy a nagyobb szemcsés alapanyag-választás alkalmasabbá teheti az edényeket főzésre is. Ez a fekete kerámia bögretípusaira és a szürke edények telepen is használt típusaira egyaránt vonatkoztatható.[78] A dunaszentgyörgyi temetőrészlet 273.1-es kis szürke fazeka (*10. kép 1*) már anyagában is a feketékhez kötődik szorosabban – hiszen az 5. petrográfiai csoportban van –, rajta főzésre utaló nyomok bőségesen megfigyelhetők.

A fekete és a szürke edények közösen történő gyártása Dunaszentgyörgyön is felmerül, hiszen az 1., de különösen az 5. petrográfiai csoportban együtt fordulnak elő. Feltételezhető ugyanakkor,

---

72 GYALOG 2005, 165.
73 GYALOG 2005, 144, 164.
74 GYALOG 2005, 163.
75 GYALOG 2005, 162.
76 MAROSI–SOMOGYI 1990, 55.
77 ROSNER 1981, 46–48; ROSNER 1979, 98, 100, I–II. tábla.
78 ROSNER 1979, 105.

hogy a közös gyártás mellett más műhelyekben is készültek, amire pl. a fent említett 3. petrográfiai csoport speciális nyersanyaga utal. Ebben az esetben inkább a sárga és szürke kerámiák készülhettek egy műhelyben. Szintén említést érdemel az 1. petrográfiai csoport, amely nyersanyagot szélesebb körben használták. A dunaszentgyörgyi temetőrészlet adatai alapján valószínűsíthető a közös agyagnyerő helyek használata (1. petrográfiai csoport), illetve biztos a közel azonos minőségű nyersanyag felhasználása. Ahogy említettük, a szürke-fekete kerámia viszonylatában is megfigyelhető a tudatos nyersanyagválasztás. A fekete esetében a durvább szemcsés anyag kiválasztása – a szürkével szemben –, vagy esetleg a durvább szemcséjű homokkal való soványítás a funkcióval lehet összhangban: például az edények hőnek való ellenállásának növelését szolgálhatja. Előfordulhat, hogy az egymáshoz közeli műhelyek más nyersanyaggal dolgoznak, vagy különböző műhelyek a hasonló tulajdonságú nyersanyagot keresik, mint ez a Szekszárd-Bogyiszlói úti vagy az őcsényi edényégető kemencék anyagának vizsgálatakor kiderült. A szekszárdi telepen feltárt két, nagyjából egy időben működő, hasonló edényeket gyártó edényégető kemence anyaga jól elkülöníthető egymástól (a Szekszárd-Bogyiszlói úti temető vizsgált húsz edénye közül a többség megfeleltethető a temetőhöz tartozó telepen feltárt kemencék anyagával). Az őcsényi műhely a szekszárdi műhelyek egy részének anyagához viszont hasonlít.[79]

Az egyes összetétel-csoportok tulajdonképpen a dunaszentgyörgyi temető teljes területét lefedik, így úgy tűnik, hogy hosszabb időn keresztül lényegében azonos szempontok szerint történt az edények gyártása, melynek során az egyes műhelyek vagy fazekascsoportok hosszú évtizedekig, generációkon keresztül ugyanazt a minőséget képviselték. A szürke kerámia esetében például a korábbi formákat őrző 224.1 vagy 227.1-es edény (*6. kép*) és a temető legszélén elhelyezkedő 55.1-es bögre (*7. kép 2*) – mely a szürke kerámiának a temetőn belüli legkésőbbi előfordulásai közé tartozhat – között az anyagválasztás, a technológiai kivitel alapján nincs lényeges különbség. Mindhárom edény a 3. petrográfiai csoportba tartozik, amely a szürke és sárga kerámiák különleges nyersanyaga. Ugyanez vonatkoztatható az 1. petrográfiai csoport edényeire is, ahol a 47.1-es fazék (*2. kép 1*) vagy a 87.1-es bögre (*3. kép 1*) a temető korábbi, középavarkori horizontjába tartozik, a 183.1-es palackot (*3. kép 2*) is tartalmazó sír indás, öntött bronz övgarnitúrája már a temető késői periódusához köthető. A 273.1-es kis fazék (*10. kép 1*) teljesen más funkcióval bírhat, egy más edénykörhöz kapcsolható, tehát különbözősége a többi szürke kerámiától teljesen érthető. A tipológiai hasonlóság viszont az egyes összetétel-csoportokon keresztül is egy szűkebb időhorizontot határozhat meg (például a szürke fazekak esetében a 47.1-es darab kronológiailag azonos horizontba tartozik a más összetétel-csoportba tartozó 264.1 vagy 353.2-es fazekakkal; *2. kép 1; 5. kép 2; 7. kép 1*).

A szekszárd-palánki temető archeometriai vizsgálatának fő eredményei sem mondanak ellent a fentieknek. Az alapvetően két nagy elkülönülő összetétel-csoportból az egyikbe tartozik a szürke kerámiák zöme, azonos nyersanyag-lelőhelyről. A másik csoport heterogénebb, több alcsoportra oszlik, más agyaglelőhelyről. A szürke edények egy kis része mellett a fekete kerámia egy csoportja, valamint a sárga kerámia utánzatainak körébe tartozó szemcsés anyagú palack is idetartozik.[80]

A dunaszentgyörgyi szürke edények jó részét tartalmazó 3. petrográfiai csoportba tartozik a három sárga kerámia is. Az alapanyag nagyfokú hasonlósága ellenére a két típusnál általában meghatározó a formabeli, illetve az égetésből adódó jelentős különbség, és nem mellékesen az eltérő kronológiai viszonyok. A délkelet-dunántúli anyagban azonban elkülöníthető egy olyan lelethorizont, amely a két típus együttes használatára utal,[81] s ezt a szürke és sárga kerámiák technológiai hasonlóságai Dunaszentgyörgyön is megerősíteni látszanak. A szekszárdi temetőkben ennél szorosabb kapcsolat is kimutatható a két típus edényei között: egyes palackoknál (Őcsény-Tótvölgy 19. sír), de a sárga kerámia jellegzetes gyűrűfüles bögréinél is előfordul, hogy a szürke kerámia jellegzetes égetési színében készültek (Szekszárd-Tószegi-dűlő 1193. sír). Ugyanez figyelhető meg az egyik kölkedi sírban talált edény esetében is

[79] BALLA ET AL. 1988; BALLA 1989, 132–133; ROSNER 1989, 126–127, 129.
[80] SALAMON–DUMA 1984, 61–64, Abb. 2–10.
[81] VIDA 1999, 57.

(Kölked-Feketekapu B 498. sír[82]). A Szekszárd környéki fazekas központban, mely nemcsak a szürke vagy a fekete, hanem a sárga kerámia egyik kelet-dunántúli központjává is vált a késő avar időszakban, más edényformáknál is megfigyelhető azok típusokon átívelő gyártása (pl. a cikói temető egyik szórvány gyűrűfüles bögréje a fekete kerámia anyagából[83]).

Ahogyan már szó volt róla, az 5. petrográfiai csoportba tartozó edények anyaga (46.1-es és a 275.1-es fekete bögre, a 78.1-es fekete palack, valamint a 273.1-es kis fazék) a többi edény anyagától jelentősebben eltér, a kerámiák gondosan előkészített egységes szemcseméretű nyersanyagból készültek; ezen kerámiák esetében is specializáció feltételezhető (*10–11. kép*). A 46.1-es bögre kapcsolatai tipológiai szempontból (a bögre formája, a perem díszítési módja) a Szekszárd környéki temetők anyagában található meg (Szekszárd-Csatár, Szekszárd-Palánk, Szekszárd-Tószegi-dűlő). Az ugyanebbe a csoportba tartozó 78.1-es palackhoz hasonló talpgyűrűs edény ugyancsak a szekszárd-csatári temetőben van meg. Egy talpgyűrűs sárga palack ugyanitt került elő a fentebb említett jelenséghez egy újabb példát szolgáltatva (4. sír).

Egyes edényeknél technológiai típusonként és összetétel-csoportonként is jelentős sokrétűség figyelhető meg, az összetétel alapján azonban az anyagválasztás módja sok esetben hasonló. Az 1. petrográfiai csoport jelentőségét az adja, hogy a korong nélkül készített edények jelentős részét magába foglalja, tehát mindenképpen a lelőhelyhez közeli, helyi nyersanyagválasztást feltételezi. Ezt az anyagot a közelben működő, fekete és szürke kerámiát gyártó műhely is felhasználhatta. A többi gyorskorongolt edényt gyártó műhely (3. és 5. petrográfiai csoportba tartozó gyorskorongolt edények) a lelőhely szűkebb vagy tágabb környékén (pl. a 46.1, 275.1, 273.1-es bögrék) is működhetett, hosszabb időn keresztül is hasonló minőségű anyagot gyártva, akár jelentős formai és égetésbeli változtatásokat is végrehajtva (vö. szürke és sárga kerámiák nyersanyaga a 3. petrográfiai csoportban).

A megfigyelt nyersanyagbeli változatosság egy-egy edénytípuson belül azért fontos, mert egyrészt finomíthatjuk a különböző technikával készült és tipokronológiai különbségeket mutató avar kerámiák közötti hasonlóságokat és különbségeket, másrészt pedig közvetetten ugyan, de információt kapunk a kerámiakészítés mértékéről (házilag, háziiparszerűen, műhelyben stb.[84]) vagy az esetleges specializációról.[85] Azért csak közvetett az információ, mert a lelőhely környezetéből nem került elő fazekas kemence, egyéb olyan objektum és kerámiakészítéshez használt eszköz, vagy éppen selejtdepó, amely kerámiakészítésre utalna. A kézi technikával készült, lassúkorongolt és különböző gyorskorongolt (sárga, szürke, fekete) kerámiák jelenléte önmagában is tagoltságra utal a kerámiakészítésben és annak mértékében, hiszen ezek különböző technikai tudást és tapasztalatot igényelnek. A sárga és szürke gyorskorongolt kerámiák nagy része egységes nyersanyagból készült, vagyis nemcsak a technika specializált (gyorskorongolás), hanem a nyersanyagválasztás is annak tekinthető. Maga a korongolás ténye biztosítja, hogy ezeket a kerámiákat nem készítheti olyan személy, akinek nincs megfelelő tudása és tapasztalata a korongoláshoz. Ezeket a kerámiákat egy szűkebb kör készíthette, esetleg egy műhelyben készültek (műhely: a kerámiakészítést szakosodott fazekas végzi, kerámiakészítés képezi a megélhetésének alapját, piacra termel, de nem feltétlenül ezt csinálja egész évben, hanem kiegészítésként más tevékenységet is folytathat).[86]

A lassúkorongolt kerámiák is egységes nyersanyagból készültek, egy összetétel-csoportba sorolhatók (2. csoport), ami szintén arra utal, hogy ilyen kerámiák készítésénél ezt a bizonyos nyersanyagtípust preferálták. A lassúkorongolt kerámiák átmenetet képezhetnek a műhely és a háziipar (háziipar: a kerámiakészítést néhány szakosodott fazekas végzi) között. Ezt az átmenetet, illetve fejlődést támaszthatja alá az, hogy a 2. összetétel-csoportban egy fekete gyorskorongolt bögre (342.1) falvastagsága és nyersanyaga a lassúkorongolt kerámiákéhoz hasonlít. További összehasonlító vizsgálatok alapján a későbbi kutatás feladata annak eldöntése, hogy az egyes lelőhelyeken a gyorskorongolt fekete kerámiák milyen módon ké-

---

82 Kiss 2001, 101, Taf. 87.
83 Kiss–Somogyi 1984, 39. tábla.
84 Peacock 1982.
85 Kreiter et al. 2009.
86 Peacock 1982.

pezhetnek átmenetet a lassú- és gyorskorongolt termékek között.

Dunaszentgyörgy esetében nem vethetjük el annak a lehetőségét, hogy a lassúkorongolt kerámiákat készítő fazekasok közül egyesek ugyanazzal az általuk megszokott és bevált homokos nyersanyaggal dolgozva esetleg megpróbáltak gyorskorongolt terméket létrehozni. Ennek eredménye az egyik bögre (342.1), amely ugyan magán viseli a gyorskorongolás jegyeit, de még nem képvisel kiforrott gyorskorongolt technikát, hiszen nyersanyaga, falvastagsága és tömege a lassúkorongolt kerámiák felé mutat.

A kézzel formált edények készítése olyan esetleges és elnagyolt, hogy készítésük házilag, saját használatra történhetett, amikor is egy-egy család elkészíti a számára szükséges kerámiát. Kulturális antropológiai megfigyelések alapján a házilag és háziiparszerűen végzett kerámiakészítés részmunkaidős foglalkozás, és a kerámiaégetés sem kemencében, hanem gödörben vagy nyílt tűzön történik.[87] Megfigyelhető tehát egyfajta technológiai tendencia az edénytípusok és nyersanyagok között, amely különböző készítőkre utalhat. Hasonló megfigyeléseket tettünk korábbi neolitikus,[88] bronzkori[89] és vaskori[90] kerámiavizsgálatok során is, ahol a technológiai változatosság alapján azt feltételeztük, hogy az egy időszakhoz köthető kerámiák esetében több készítő párhuzamos működésével kell számolni. Ez önmagában nem meglepő, hiszen értelemszerűen többen készíthettek kerámiát egy-egy szűkebb régióban egy időben. Ennek a kérdéskörnek a tárgyalása azért fontos mégis, mert nem sejtésekre és megérzésekre, hanem a kerámiavizsgálat módszertanára szeretnénk alapozni a kerámiakészítés mértékének vizsgálatát és megértését. Egy-egy lelőhelyen, illetve az azonos edénytípuson belüli változatosság azért informatív a kerámiakészítés mértékére vonatkozóan, mert egy-egy fazekas/műhely egy adott edénytípust általában azonos módon készít, azonos típuson belül nem váltogatják a nyersanyagokat és a soványítóanyag mennyiségét, de az is előfordul, hogy egy-egy fazekas/műhely egy „receptet" használ minden kerámiatípushoz, amelyet készít.[91] A fent megfigyeltek alapján ezért több fazekas vagy fazekasműhely párhuzamos működését feltételezhetjük, amit a készítéstechnikai különbségek (kézi, lassú- és gyorskorongolt) is alátámasztanak. Ezt az álláspontunkat támasztja alá az is, hogy a vizsgált kerámiák nyersanyagában megfigyelhető változatosság különböző tudást és tapasztalatot igényelt, hiszen a nagyon finomszemcsés „tiszta" nyersanyag (3. csoport) viselkedése teljes mértékben különbözik a homokkal/kaviccsal soványított kerámiák (2. csoport) viselkedésétől száradáskor és kiégetéskor.[92] Mivel az összetételbeli különbségek minőségi különbségeket is eredményeznek a kerámiák között, ez is azt támaszthatja alá, hogy több készítővel számolhatunk.[93] Ennek a kérdésnek a megoldását további vizsgálatoktól várhatjuk, hiszen a kerámiakészítés pontosításához ismernünk kellene a kerámiakészítés helyét és módját (műhely mérete, szerszámok típusa és mennyisége, kiégetés módja – gödör, kemence, felszíni égetés –, selejt mennyisége) ahhoz, hogy képet kapjunk a kerámiakészítés mértékéről (saját használat, háziipar, kis műhely, műhelycsoport vagy iparszerű jelleg[94]).

A kerámiák kiégetési hőmérsékletét tekintve a szürke és fekete edények kiégetéséhez szükséges hőfokot az eddigi kutatások 500–700 °C,[95] 700–800 °C fokban[96] határozták meg. A legjobban kiégetett dunaszentgyörgyi edények az 1. és 3. petrográfiai csoportba tartozó szürke fazekak (47.1, 94.1), az 1. petrográfiai csoportba tartozó 142.1-es fekete palack, az 5. petrográfiai csoportba tartozó 46.1 és 275.1-es fekete bögrék, valamint a 273-as szürke kis fazék közül kerültek ki. A 94.1-es edényen kívül tehát elsősorban a fekete kerámia vagy

87 PEACOCK 1982, 8.
88 KREITER ET AL. 2009; KREITER 2010; KREITER ET AL. 2011.
89 KREITER 2006; KREITER 2007; KREITER 2009; KREITER–TÓTH 2010.
90 KREITER ET AL. 2013; KREITER ET AL. 2013a.
91 DEBOER–LATHRAP 1979, 116–117; PLOG 1980, 86–87; TOBERT 1984, 226–227; CHÁVEZ 1992, 85; SILLAR 1997, 8; FRANK 1998, 83.
92 RICE 1987, 104; KILIKOGLOU ET AL. 1995; KILIKOGLOU ET AL. 1998; KILIKOGLOU–VEKINIS 2002.
93 BUDDEN 2008.
94 PEACOCK 1982, 8–9.
95 ROSNER 1970, 79; ROSNER 1979, 103.
96 ROSNER 1981, 43.

a hasonló összetételű szürke fazekak esetében volt megfigyelhető a magas égetési hőmérséklet (800–900 °C), azaz a magasabb technikai színvonalon készült edényeket jobban kiégették.

Köszönetnyilvánítás

A temetőrészlet edényeinek feldolgozásra való átengedéséért köszönetet mondunk Kiss Csaba Kálmánnak. Köszönet illeti az edények kiegészítését végző Gucsi László keramikus-restaurátort, aki e munka során számos értékes észrevétellel gyarapította ismereteinket. A tárgyfotókat Bicskei József, a tárgyrajzokat Szegleti Katalin készítette, melyeket ezúton köszönünk.

Irodalom

Adam 2002: *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. Varia Archaeologica Hungarica 13. Hrsg.: Szentpéteri, J. Budapest 2002.

Bajnóczi et al. 2005: Bajnóczi B. – Tóth M. – Mersdorf Zs.: Kerámiák vizsgálata katódlumineszcens mikroszkóppal zalavári – kora középkori – leletek példáján. *Archeometriai műhely* II:2 (2005) 31–41.

Balla 1989: Balla, M.: Provenance studies of avar ceramics by neutron activation analysis. *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 15 (1989) 131–133.

Balla et al. 1988: Balla, M. – Bérczi, J. – Keömley, G. – Rosner, Gy. – Gabler, D.: Provenance studies of ceramics by neutron activation analysis. In: *Archeometrical Research in Hungary* I. Eds.: Költő, L. – Bartosiewicz, L. Budapest 1988, 103–118.

Bialeková 1967: Bialeková, D.: Žltá keramika z pohrebísk obdobia avarskej ríše v Karpatskej kotline (Die gelbe Keramik aus der awarenzeitlichen Gräberfeldern im Karpatenbecken). *Slovenská Archeológia* 15 (1967) 5–76.

Blinman–Swink 1997: Blinman, E. – Swink, C.: Technology and Organization of Anasazi Trench Kilns. In: *The prehistory and history of ceramic kilns*. Ceramics and civilization 7. Ed.: Rice, P. M. Westerville, Ohio 1997, 85–102.

Borhy–Szabó 2011: Borhy L. – Szabó D.: Doktori képzés az ELTE Régészettudományi Intézetében 2008 és 2010 között. *Archaeologiai Értesítő* 136 (2011) 297–312.

Borsy 1989: Borsy Z.: Az Alföld hordalékkúpjainak negyedidőszaki fejlődéstörténete. *Földrajzi Értesítő* 37:3–4 (1989) 220–221.

Braun 1983: Braun, D.: Pots as tools. In: *Archaeological hammers and theories*. Eds.: Moore, J. A. – Keene, A. S. New York 1983, 107–134.

Bronitsky 1986: Bronitsky, G.: The use of material science techniques in the study of pottery construction and use. *Advances in Archaeological Method and Theory* 9 (1983) 209–276.

Budden 2008: Budden, S. A.: Skill amongst the sherds: understanding the role of skill in the Early to Late Middle Bronze Age in Hungary. In: *Breaking the mould: Challenging the past through pottery*. Prehistoric Ceramic Research Group Occasional Paper 6. British Archaeological Reports International Series 1861. Ed.: Berg, I. Oxford 2008, 1–17

Case 1995: Case, H.: Beakers: loosening a stereotype. In: *‚Unbaked urns of rudely shape.’* Essays on British and Irish pottery for Ian Longworth. Eds.: Kinnes, I. – Varndell, G. Oxford 1995, 55–67.

Chávez 1992: Chávez, M. K. L.: The organization of production and distribution of traditional pottery in south Highland Peru. In: *Ceramic production and distribution: An integrated approach*. Eds.: Bey, III G. J. – Pool, C. A. Oxford 1992, 49–92.

Cleal 1995: Cleal, R. M. J.: Pottery fabrics in Wessex in the fourth to second millenia BC. In: *‚Unbaked urns of rudely shape.’* Essays on British and Irish pottery for Ian Longworth. Eds.: Kinnes, I. – Varndell, G. Oxford 1995, 185–194.

Csupor–Csuporné Angyal 1998: Csupor I. – Csuporné Angyal Z.: *Fazekaskönyv*. Budapest 1998.

DEBOER–LATHRAP 1979: DeBoer, W. – Lathrap, D.: The making and breaking of Shipibo-Conibo ceramics. In: *Ethnoarchaeology: Implications of ethnography for archaeology.* Ed.: Kramer, C. New York 1979, 102–138.

FEATHERS 2006: Feathers, J.: Explaining shell-tempered pottery in prehistoric Eastern North America. *Journal of Archaeological Method and Theory* 13:2 (2006) 89–133.

FITZPATRICK ET AL. 2003: Fitzpatrick, S. M. – Dickinson, W. R. – Clark, G.: Ceramic petrography and cultural interaction in Palau Micronesia. *Journal of Archaeological Science* 30:9 (2003) 1175–1184.

FRANK 1998: Frank, B. E.: *Mande potters and leather workers. Art and heritage in West Africa*. Washington 1998.

FRANYÓ ET AL. 2005: Franyó F. – Chikán G. – Síkhegyi F.: *Szekszárd L-34-50. Magyarország fedett földtani térképe 1:100 000*. Budapest 2005.

GARAM 1969: Garam É.: A késő avarkori korongolt sárga kerámia (Жолтая керамика позднеаварской эпохы). *Archaeologiai Értesítő* 96 (1969) 207–241.

GARAM 1975: Garam, É.: The Szebény I–III Cemetery. In: *Avar finds in the Hungarian National Museum. Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary* 1. Ed: Kovrig, I. Budapest 1975, 49–120.

GOSSELAIN 1992: Gosselain, O. P.: Bonfire of the inquiries – pottery firing temperatures in archaeology – what for? *Journal of Archaeological Science* 19:3 (1992) 243–259.

GYALOG 2005: Gyalog L.: *Magyarázó Magyarország fedett földtani térképéhez (az egységek rövid leírása) 1:100000 (Explanatory book of the 1:100 000 surface geological map series of Hungary).* Budapest 2005.

HAMILTON 2002: Hamilton, S.: Between ritual and rutine: interpreting British prehistoric pottery production and distribution. In: *Prehistoric Britain. The ceramic basis.* Eds.: Woodward, A. – Hill, J. D. Oxford 2002, 38–53.

HEROLD 2001: Herold, H.: Experimente zum handgeformten awarenzeitlichen Keramik von Zillingtal (Burgenland). *Archäologie Österreichs* 12 (2001) 29–33.

HEROLD 2002: Herold, H.: Die awarenzeitliche Keramik von Zillingtal im Burgenland (Österreich) – eine archäologische und naturwissenschaftliche Analyse. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* 50 (2002) 281–292.

HEROLD 2007: Herold, H.: The "polished yellow ceramics" of the Carolingian Period (9th century AD): Samples from Zalavár, South-West Hungary. In: *Archaeometric and archaeological approaches to ceramics. Papers presented at EMAC, 8th European Meeting of Ancient Ceramics, Lyon, 2005.* British Archaeological Reports International Series 1961. Ed.: Waksman, S. Y. Oxford 2007, 134–144.

HEROLD 2009: Herold, H.: Materielle Kultur – technologische Traditionen – Identität. Untersuchungen zur Archäologie des Frühmittelalters in Niederösterreich. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 37 (2009) 111–134.

HEROLD 2010: Herold, H.: *Zillingtal (Burgenland) – Die awarenzeitliche Siedlung und die Keramikfunde des Gräberfeldes* 1–2. Monographien des Römisch-Germanisches Zentralmuseums 80. Mainz 2010.

HEROLD–PETSCHICK 2003: Herold, H. – Petschick, R.: Herkunftsbestimmung frühmittelalterlicher Keramik und Rekonstruktion ihrer Brenntemperatur mittels Kombination von Röntgendiffraktionsanalyse, Tonprobennahme und Brennversuchen. *Berliner Beiträge zur Archäometrie* 20 (2003) 31–47.

HOARD ET AL. 1995: Hoard, R. J. – O'Brien, M. J. – Khorasgany, M. G. – Gopalaratnam, V. S.: A material-science approach to understanding limestone-tempered pottery from the Midwestern United States. *Journal of Archaeological Science* 22:6 (1995) 823–832.

KILIKOGLOU–VEKINIS 2002: Kilikoglou, V. – Vekinis, G.: Failure prediction and function determination of archaeological pottery by finite element analysis. *Journal of Archaeological Science* 29:11 (2002) 1317–1325.

KILIKOGLOU ET AL. 1995: Kilikoglou, V. – Vekinis, G. – Maniatis, Y.: Toughening of ceramic earthenwares by quartz inclusions: An ancient art revisited. *Acta Metallurgica et Materialia* 43 (1995) 2959–2965.

KILIKOGLOU ET AL. 1998: Kilikoglou, V. – Vekinis, G. – Maniatis, Y. – Day, P. M.: Mechanical performance of quartz-tempered ceramics. Part I: strength and toughness. *Archaeometry* 40:2 (1998) 261–279.

KINGERY 1997: Kingery, D. W.: Operational principles of ceramic kilns. In: *The prehistory and history of ceramic kilns.* Ceramics and Civilization 7. Ed.: Rice, P. M. Westerville, Ohio 1997, 11–19.

KISS 2001: Kiss, A.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Kölked-Feketekapu B. Teil 1–2.* Monumenta Avarorum Archaeologica 6. Budapest 2001.

KISS 2010: Kiss Cs. K.: *Dunaszentgyörgy-Kaszástanya, RM20 régészeti lelőhely feltárása. Ásatási Dokumentáció.* Magyar Nemzeti Múzeum Nemzeti Örökségvédelmi Központ adattára 2010.

KISS 2010a: Kiss Cs. K.: Dunaszentgyörgy-Kaszástanya. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2009 (Archaeological Investigations in Hungary 2009).* Szerk.: Kisfalud J. Budapest 2010, 198.

KISS 2012: Kiss Cs. K.: Dunaszentgyörgy-Kaszástanya (Tolna megye, RM20. lelőhely). In: *Évkönyv és jelentés a K.Ö.SZ. 2009. évi feltárásairól (Field Service for Cultural Heritage 2009 Yearbook and Review of Archaeological Investigations).* Szerk.: Kvassay J. Budapest 2012, 17–18.

KISS–SOMOGYI 1984: Kiss G. – Somogyi P.: *Tolna megyei avar temetők (Awarische Gräberfelder im Komitat Tolna).* Dissertationes Pannonicae Ser. III. No. 2. Budapest 1984.

KREITER 2006: Kreiter A.: Kerámia technológiai vizsgálatok a Halomsíros kultúra Esztergályhorváti-alsóbárándpusztai településéről: hagyomány és identitás (Technological examination of Tumulus culture pottery from Esztergályhorváti-Alsóbárándpuszta: tradition and identity). *Zalai Múzeum* 15 (2006) 149–170.

KREITER 2007: Kreiter, A.: *Technological choices and material meanings in Early and Middle Bronze Age Hungary: understanding the active role of material culture through ceramic analysis.* British Archaeological Reports International Series 1604. Oxford 2007.

KREITER 2009: Kreiter A.: Késő bronzkori kerámiák makroszkópos és petrográfiai vizsgálata (Macroscopic and petrographic analysis of the Late Bronze Age pottery). In: *Település- és temetőfeltárás Dunaszentgyörgy határában. A 6. sz. főút 121+650–124+800 km szakasza között, a rehabilitációs munkálatokat megelőző régészeti feltárások (2007) eredményei.* VIA. Kulturális Örökségvédelmi Kismonográfiák 1 (Monographia Minor in Cultural Heritage 1). Szerk.: Kvassay J. Budapest 2009, 88–114.

KREITER 2010: Kreiter, A.: Crafting difference: Early Neolithic (Körös culture) ceramic traditions in north-east Hungary. In: *Neolithization of the Carpathian Basin: northernmost distribution of the Starčevo/Körös culture.* Eds.: Kozłowski, J. K. – Raczky, P. Karaków–Budapest 2010, 177–193.

KREITER ET AL. 2009: Kreiter, A. – Szakmány, Gy. – Kázmér, M.: Ceramic technology and social process in Late Neolithic Hungary. In: *Interpreting silent artefacts: petrographic approaches to archaeological ceramics.* Ed.: Quinn, P. S. Oxford 2009, 101–119.

KREITER ET AL. 2011: Kreiter A. – Azbej Havancsák I. – Sipos P. – Tóth M. – Viktorik O.: Maroslele-Panáról származó neolitikus kerámia töredékek petrográfiai, XRF és XRD vizsgálata (The petrographic, XRF and XRD Analyses of the Neolithic Pottery from Maroslele-Pana). In: *Maroslele-Pana. Egy középső neolitikus lelőhely a kultúrák határvidékén.* A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Monographia Archaeologica 2. Szeged 2011, 303–325.

KREITER ET AL. 2013: Kreiter, A. – Bartus-Szöllősi, Sz. – Bajnóczi, B. – Azbej Havancsák, I. – Tóth, M. – Szakmány, Gy.: Ceramic technology and the materiality of Celtic graphitic pottery. In: *Exchange Networks and Local Transformations: Interactions and Local Changes in Europe and the Mediterranean from the Bronze Age to the Iron Age.* Eds.: Sabatini, S. – Alberti, M. E. Oxford 2013, 169–179.

KREITER ET AL. 2013a: Kreiter, A. – Czifra, Sz. – Tóth, M. – Széles, É. – Viktorik, O.: Petrographic, LA-ICP-MS and XRD analyses of Hallstatt type ceramics from a Scythian settlement in north Hungary. In: *Counterpoint: Essays in archaeology and heritage studies in honour of Professor Kristian Kristiansen.* British Archaeological Reports International Series 2508. Eds.: Bergerbrant, S. – Sabatini, S. Oxford 2013, 477–490.

KREITER–TÓTH 2010: Kreiter A. – Tóth M.: A dunántúli mészbetétes kultúra kerámiáinak

petrográfiai vizsgálata és az inkrusztáció összetételének meghatározása röntgen por diffrakciós vizsgálattal Mernye-Nagy-ároktól északra lelőhelyről (Petrographic analysis of ceramics of the Transdanubian Encrusted Pottery culture and the determination of the composition of encrustation by X-ray powder diffraction from the site of Mernye-Nagy-árok). In: *Évkönyv és jelentés a K.Ö.SZ. 2008. évi feltárásairól (Field Service for Cultural Heritage 2008 Yearbook and review of archaeological investigations).* Szerk.: Kvassay J. Budapest 2010, 299–319.

LAWRENCE 1972: Lawrence, W. G.: *Ceramic science for the potter.* Pennsylvania 1972.

MAROSI–SOMOGYI 1990: Marosi S. – Somogyi S.: *Magyarország kistájainak katasztere* I. Budapest 1990.

NEUPERT 1994: Neupert, M. A.: Strength testing archaeological ceramics: a new perspective. *American Antiquity* 59:4 (1994) 709–723.

NOVOTNIK 2012: Novotnik Á.: *A Tolna-Mözs-Fehérvize-dűlői avar temető.* Szakdolgozat, kézirat. Budapest 2012.

ÓDOR 2007: Ódor J. G.: Beszámoló az M6 autópálya Tolna megyei szakaszán végzett megelőző feltárásokról. *Magyar Múzeumok* 13:1 (2007) 18–20.

ÓDOR–RÁCZ 2011: Ódor J. G. – Rácz Zs.: Szerszámmellékletes sír a Szekszárd-Tószegi-dűlői avar temetőből. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 12 (2011) 245–255.

PAP 1963: Pap L.: A bólyi avarkori temető I. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 7 (1963) 129–146.

PARKER PEARSON 1995: Parker Pearson, M.: Southwestern Bronze Age pottery. In: ‚*Unbaked urns of rudely shape*.' Essays on British and Irish pottery for Ian Longworth. Eds.: Kinnes, I. – Varndell, G. Oxford 1995, 89–100.

PCRG 2010: PCRG: *The study of later prehistoric pottery: general policies and guidelines for analysis and publication.* Prehistoric Ceramic Research Group: Occasional Papers Nos. 1 and 2. 3rd edition revised 2010.

PEACOCK 1982: Peacock, D. P. S.: *Pottery in the Roman world: an ethnoarachaeological approach*. London 1982.

PLOG 1980: Plog, S.: *Stylistic variation in prehistoric ceramics.* Cambridge 1980.

RICE 1987 Rice, P. M.: *Pottery analysis: A sourcebook*. Chicago 1987.

ROSNER 1970: Rosner Gy.: Újabb adatok Tolna megye avarkori történetének kutatásához. *A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 1 (1970) 40–95.

ROSNER 1979: Rosner Gy.: Avar kerámiaközpont Szekszárd környékén (Keramisches Zentrum der Awaren in der Umgebung von Szekszárd). *A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 8–9 (1979) 97–108.

ROSNER 1981: Rosner Gy.: Fazekas kemencék a Szekszárd-Bogyiszlói úti avar faluban (Pottery kilns in an Avar village beside the Szekszárd-Bogyiszló road). In: *Iparrégészet* I. Szerk.: Gömöri J. Veszprém 1981, 43–49.

ROSNER 1989: Rosner, Gy.: Keramikherstellung und Handel im Karpatenbecken in der frühen Mittelalter. *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 15 (1989) 125–130.

ROSNER 1999: Rosner, Gy.: Das awarenzeitliche Gräberfeld in Szekszárd-Bogyiszlói Straße. *Monumenta Avarorum Archaeologica* 3. Budapest 1999.

RYE 1976: Rye, O. S.: Keeping your temper under control: materials and the manufacture of Papuan pottery. *Archaeology and Physical Anthropology in Oceania* 11 (1976) 106–137.

RYE 1981: Rye, O. S.: *Pottery Technology: Principles and Reconstruction*. Manuals on Archaeology 4. Washington 1981.

SALAMON–DUMA 1982: Salamon, Á. – Duma, Gy.: Archäologische und naturwissenschaftliche Untersuchungen der frühmittelalterlichen Tongefäße aus Környe, Komitat Komárom, Ungarn. *Veröffentlichungen der Komission für Frühmittelaltervorschung 6. Anzeiger der Phil.-Hist. Klasse der Österreichische Akademie der Wissenschaften* 119 (1982) 180–203.

SALAMON–DUMA 1984: Salamon, Á. – Duma, Gy.: Archäologische und naturwissenschaftliche Untersuchungen der frühmittelalterlichen Tongefäße aus Szekszárd, Palánkpuszta, Komitat Tolna, Ungarn. *Veröffentlichungen der Komission für Frühmittelaltervorschung 7. Anzeiger der Phil.-Hist. Klasse der Österreichische Akademie der Wissenschaften* 121 (1984) 55–75.

SARASWATI–BEHURA 1966: Saraswati, B. – Behura, K. N.: *Pottery Techniques in Peasant India*. Calcutta 1966.

SHEPARD 1965: Shepard, A. O.: *Ceramics for the Archaeologist*. Washington 1965.

SILLAR 1997: Sillar, B.: Reputable pots and disreputable potters: individual and community choices in present-day pottery productions and exchanges in the Andes. In: *Not So Much a Pot, More a Way of Life*. Eds.: Cumberpatch, C. G. – Blinkhorn, P. W. Oxford 1997, 1–20.

SILLAR 2000: Sillar, B.: *Shaping Culture: Making Pots and Constructing Households. An Ethnoarchaeological Study of Pottery Production, Trade and Use in the Andes*. British Archaeological Reports International Series 883. Oxford 2000.

SPINDEL 1989: Spindel, C.: Kpenbeele Senufo potters. *African Arts* 22:3 (1989) 66–73.

STIMMELL ET AL. 1982: Stimmell, C. – Heimann, R. B. – Hancock, R. G. V.: Indian pottery from the Mississippi valley: coping with bad raw materials. In: *Archaeological Ceramics*. Eds.: Olin, J. S. – Franklin, A. D. Washington 1982, 219–228.

SZAKMÁNY 2008: Szakmány Gy.: Kerámia nyersanyagok, kerámiák a mai Magyarország területén a neolitikumtól a XVIII. század végig. *A Miskolci Egyetem Közleménye. A sorozat, Bányászat* 74 (2008) 49–90.

TAKÁCS 1998: Takács M.: Kisfazék – bögre – csupor (Kleintopf – Napf – Häferl). *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 1995–1997 (1998) 61–72.

TAYLOR–MCLENNAN 1985: Taylor, S. R. – McLennan, S. M.: *The Continental Crust: Its Composition and Evolution*. Oxford 1985.

TITE ET AL. 2001: Tite, M. S. – Kilikoglou, V. – Vekinis, G.: Review article: strength, toughness and thermal shock resistance of ancient ceramics, and their influence on technological choice. *Archaeometry* 43:3 (2001) 301–324.

TOBERT 1984: Tobert, N.: Potters of El-Fasher: one technique practiced by two ethnic groups. In: *Earthenware in Asia and Africa*. Ed.: Picton, J. London 1984, 219–237.

VIDA 1991: Vida T.: Újabb adatok az avarkori „fekete kerámia" és a korongolatlan cserépbográcsok kérdéséhez (Weitere Angaben zur Frage der awarenzeitlichen „Schwarzen Keramik" und der handgeformten Tonkessel). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1984–85:2 (1991) 385–400.

VIDA 1999: Vida, T.: *Die awarenzeitliche Keramik* I *(6.–7. Jh.)*. Varia Archaeologica Hungarica 8. Budapest 1999.

WOODS 1984: Woods, A.: Methods of pottery manufacture in the Kavango region of Namibia: two case studies. In: *Earthenware in Asia and Africa*. Ed.: Picton, J. London 1984, 303–325.

WOODS 1986: Woods, A.: Form, fabric and function: some observations on the cooking pot in antiquity. In: *Technology and style*. Ceramics and civilization 2. Ed.: Kingery, W. D. Columbus 1986, 157–172.

WOODS 1991: Woods, A.: Giant's Hills 2 Long Barrow, Skendleby, Lincolnshire: Petrography of the prehistoric pottery. *Archaeologia* 109 (1991) 34–39.

ZÁBOJNÍK 2004: Zábojník, J.: K niektorým otázkam výskytu keramiky na pohrebiskách z obdobia avarského kaganátu na Slovensku. In: *Zborník na počesť Dariny Bialekovej*. Sest.: Fusek, G. Nitra 2004, 451–457.

THE CERAMIC ASSAMBLAGE OF THE AVAR CEMETERY AT DUNASZENTGYÖRGY (TOLNA COUNTY, HUNGARY) IN THE LIGHT OF ARCHAEOMETRY

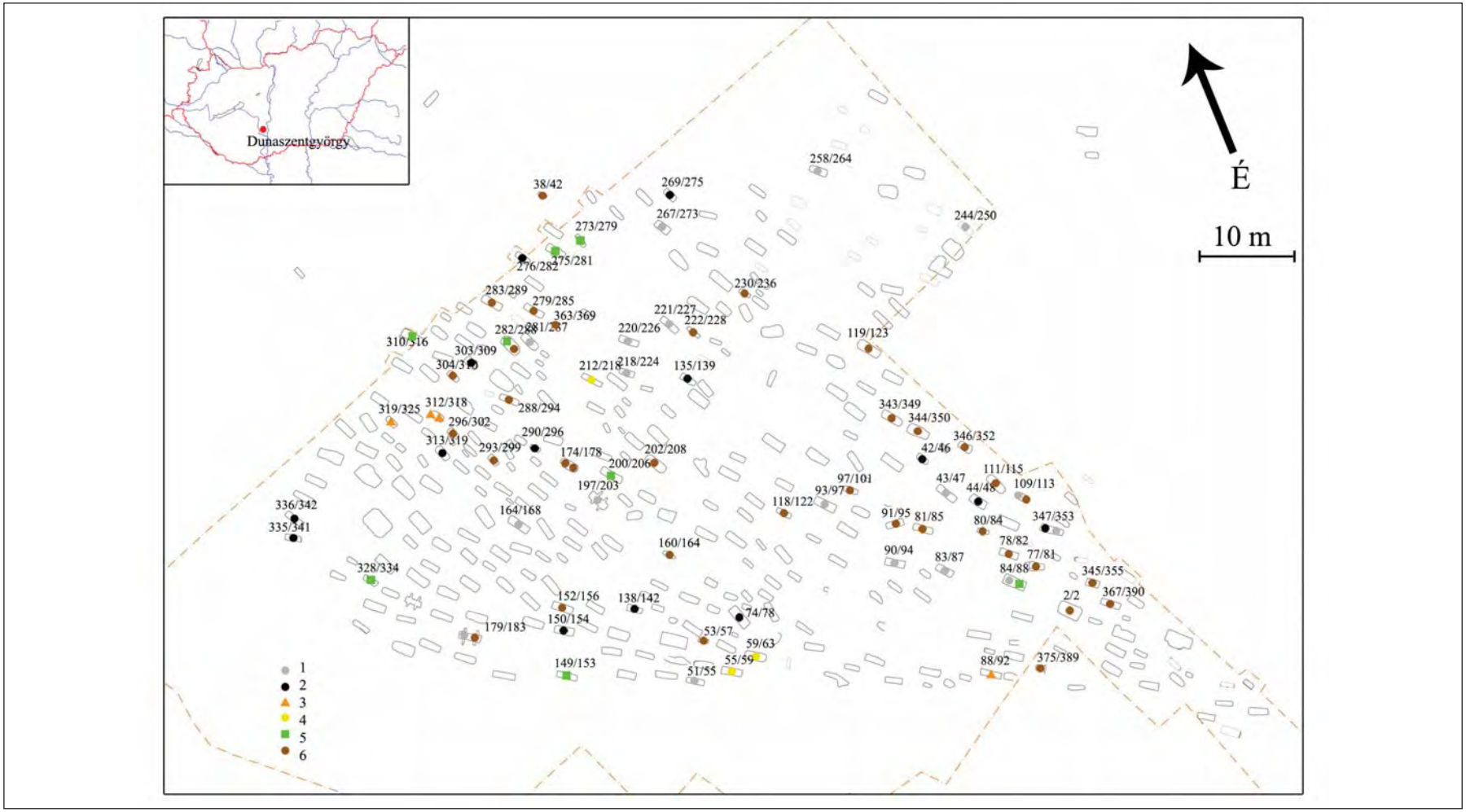
The excavation of the cemetery (Dunaszentgyörgy-Kaszás tanya, RM-20) was carried out by Csaba Kálmán Kiss prior to the construction of the M6 Motorway in 2009. During the excavation 372 graves came to light representing the Middle and Late Avar periods. Approximately two-third or three-quarter of the cemetery was excavated. From the 372 graves, 75 contained ceramics. Altogether 82 ceramics came to light, 47.5% of which are fast-wheeled, 9.8% are slow-wheeled and 42.7% are hand-built. The ceramic assemblage represents all the vessel types that are characteristic of south-east Transdanubia. Therefore, possible relationships between each pottery types could be examined through the 74 samples which were selected for petrographic analysis. Petrographic analysis was supplemented by XRD analysis on 29 samples and by XRF analyses on 30 samples.

The results suggest that fast-wheeled grey, yellow and black vessels were made by specialists, probably in workshops. Specialisation is indicated by the unified technology and raw material of each ceramic type. Vessels made by higher technological standards were also fired in higher temperatures (800–900 °C). The composition of black ceramics, showing sand and pebble tempering, may correlate with their functions since these were also used for cooking. XRF analysis shows that some of the fast-wheeled grey and black vessels may not have been made locally, these may have been imported.

Apart from the possibly non-local fabric group, other fabrics seem to cover the whole area of the cemetery. This implies that ceramics were made in a similar manner for a long period; ceramics were made in similar qualities through several generations.

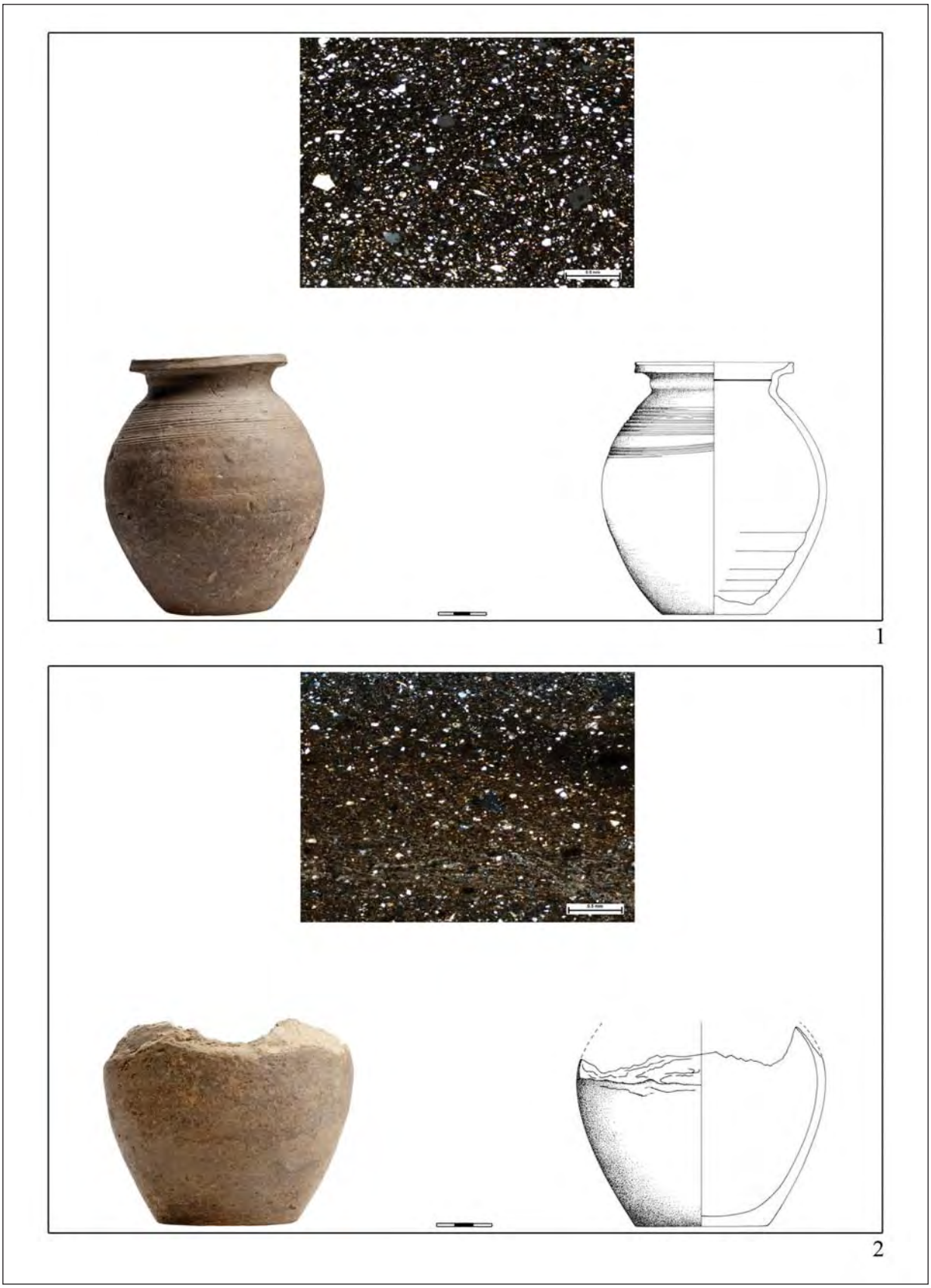
Slow-wheeled vessels represent a transition towards the fast wheel technique. Their technological relationship with fast-wheeled black vessels indicates that their fast-wheeled production was preceded by an ‘experimenting phase’.

Hand-built vessels were most probably made in households and no specialised production was identified for this ceramic type. The majority of hand-built vessels belong to the first fabric group, in which fast-wheeled black and grey vessels are also present indicating that this raw material was also used by local workshops.

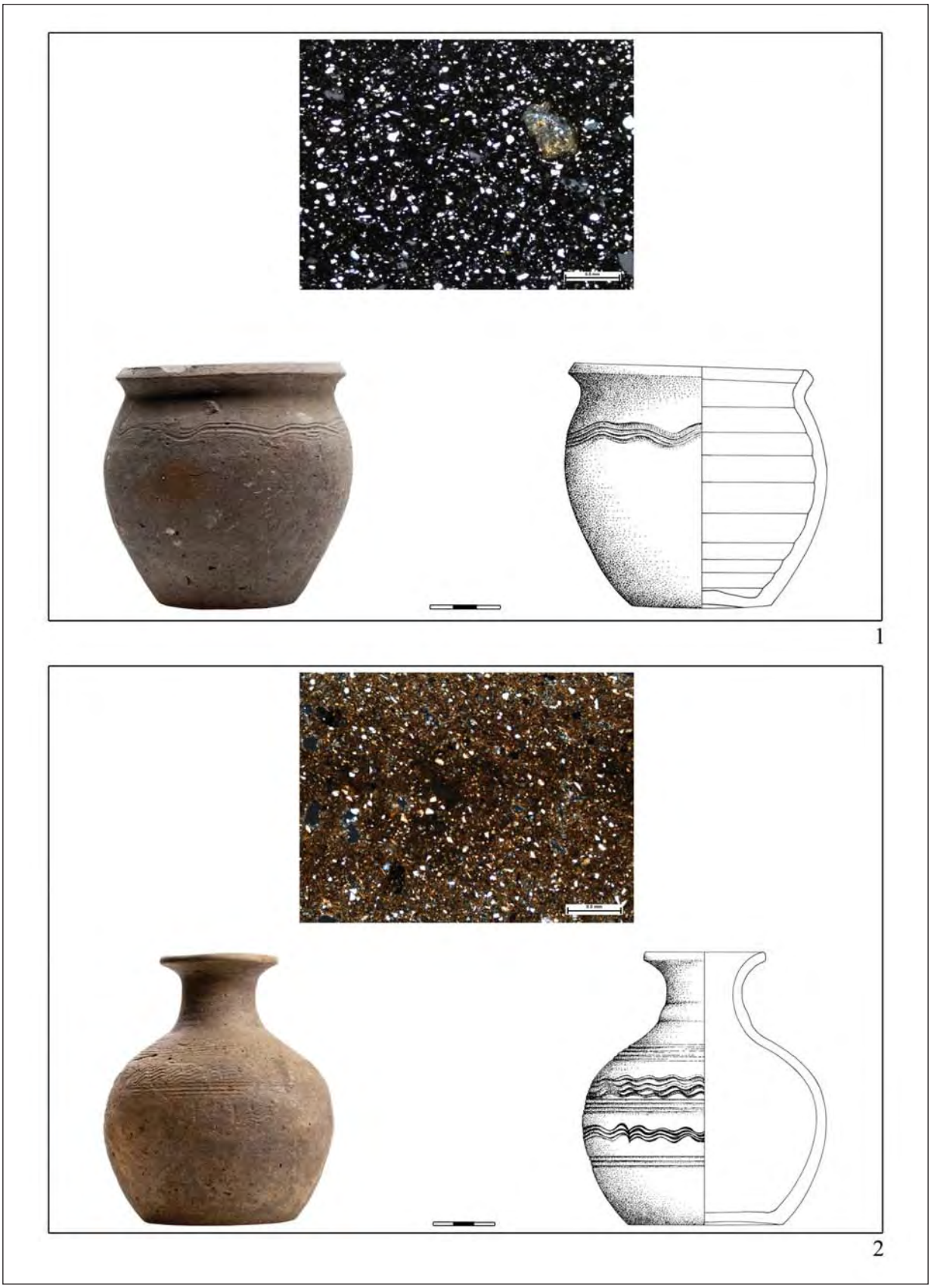


1. kép. Dunaszentgyörgy-Kaszás-tanya temetőjének térképe az edénymellékletet tartalmazó sírokkal és kerámiatípusokkal. 1: Gyorskorongolt szürke kerámia; 2: Gyorskorongolt fekete kerámia; 3: Duna–Tisza közi gyorskorongolt sárgásvörös kerámia; 4: Gyorskorongolt sárga kerámia; 5: Lassúkorongolt kerámia; 6: Kézzel formált (korongolatlan) kerámia

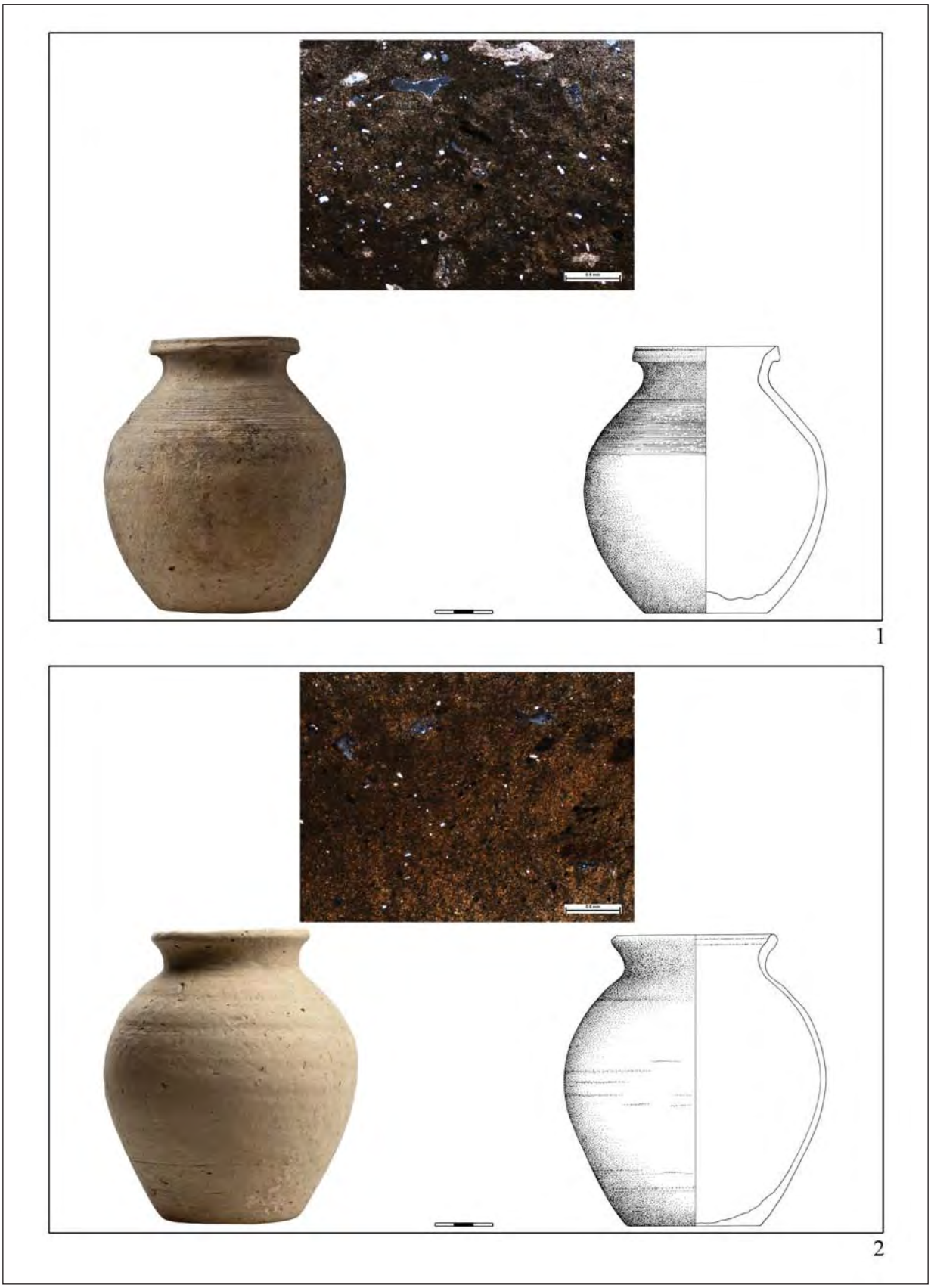
Fig. 1. Map of the cemetery at Dunaszentgyörgy-Kaszás-tanya with graves containing pottery and vessel types. 1: Fast-wheel grey pottery; 2: Fast-wheel black pottery; 3: Fast-wheel yellowish-red pottery from the Danube and Tisza Interfluve; 4: Fast-wheel yellow pottery; 5: Slow-wheel pottery; 6: Hand-built pottery (made without a wheel)



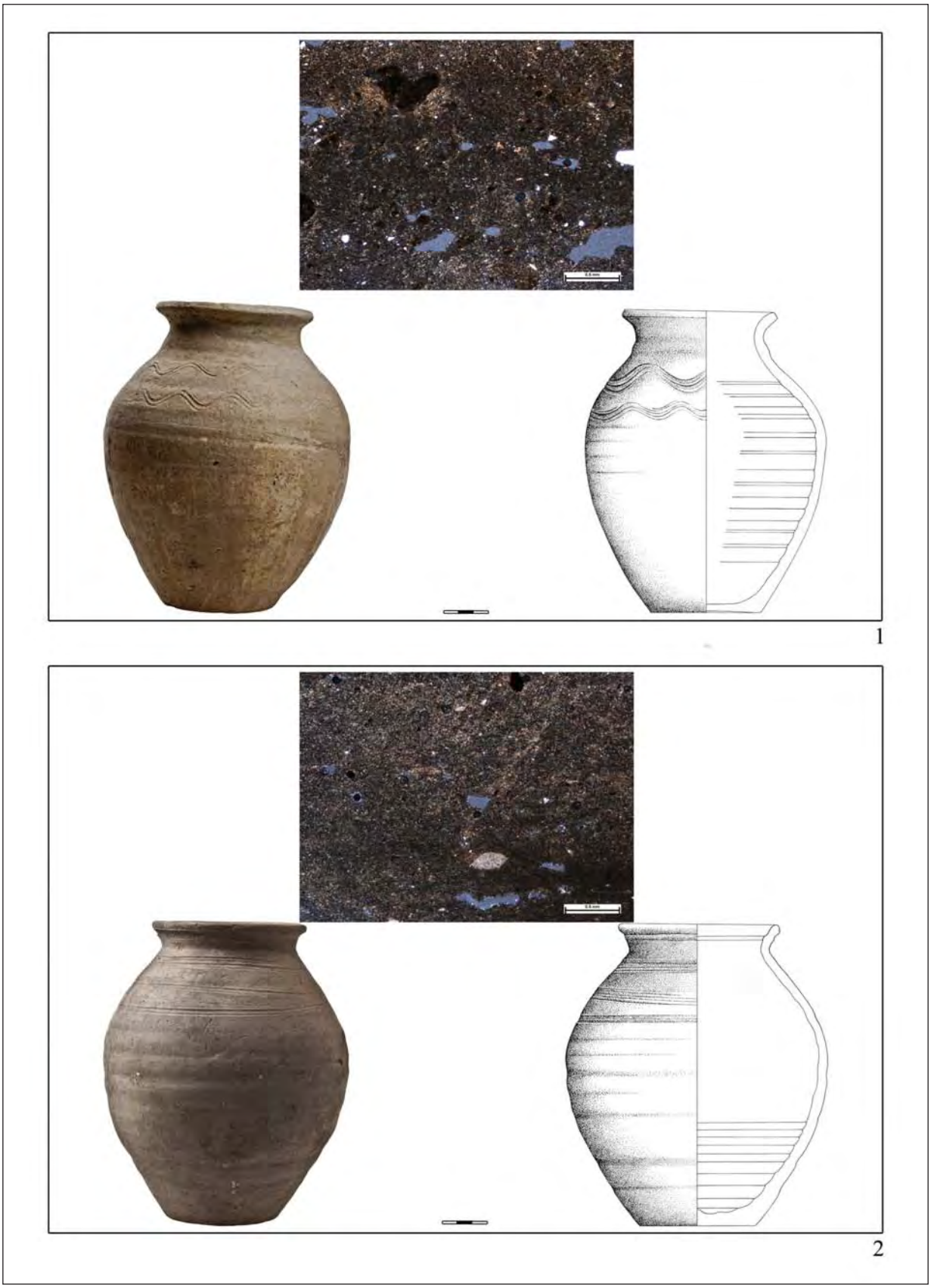
2. kép. Gyorskorongolt szürke kerámia. 1: 1.63372.47.1; 2: 1.63372.203.1 (40x, +N)
Fig. 2. Fast-wheel grey pottery. 1: 1.63372.47.1; 2: 1.63372.203.1 (40x, +N)



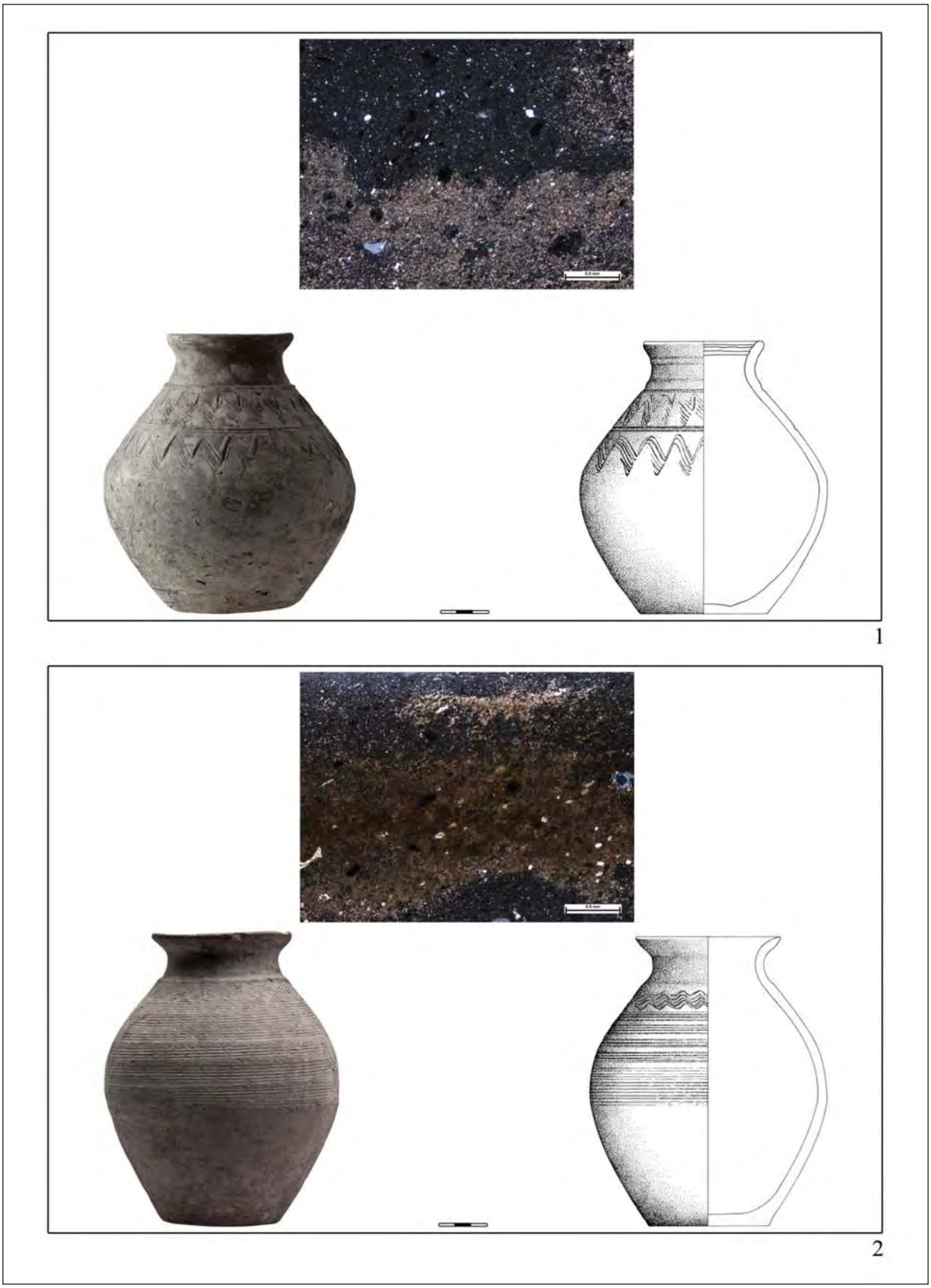
3. kép. Gyorskorongolt szürke kerámia. 1: 1.63372.87.1; 2: 1.63372.183.1 (40x, +N)
Fig. 3. Fast-wheel grey pottery. 1: 1.63372.87.1; 2: 1.63372.183.1 (40x, +N)



4. kép. Gyorskorongolt szürke kerámia. 1: 1.63372.88.1; 2: 1.63372.113.1 (40x, +N)
Fig. 4. Fast-wheel grey pottery. 1: 1.63372.88.1; 2: 1.63372.113.1 (40x, +N)

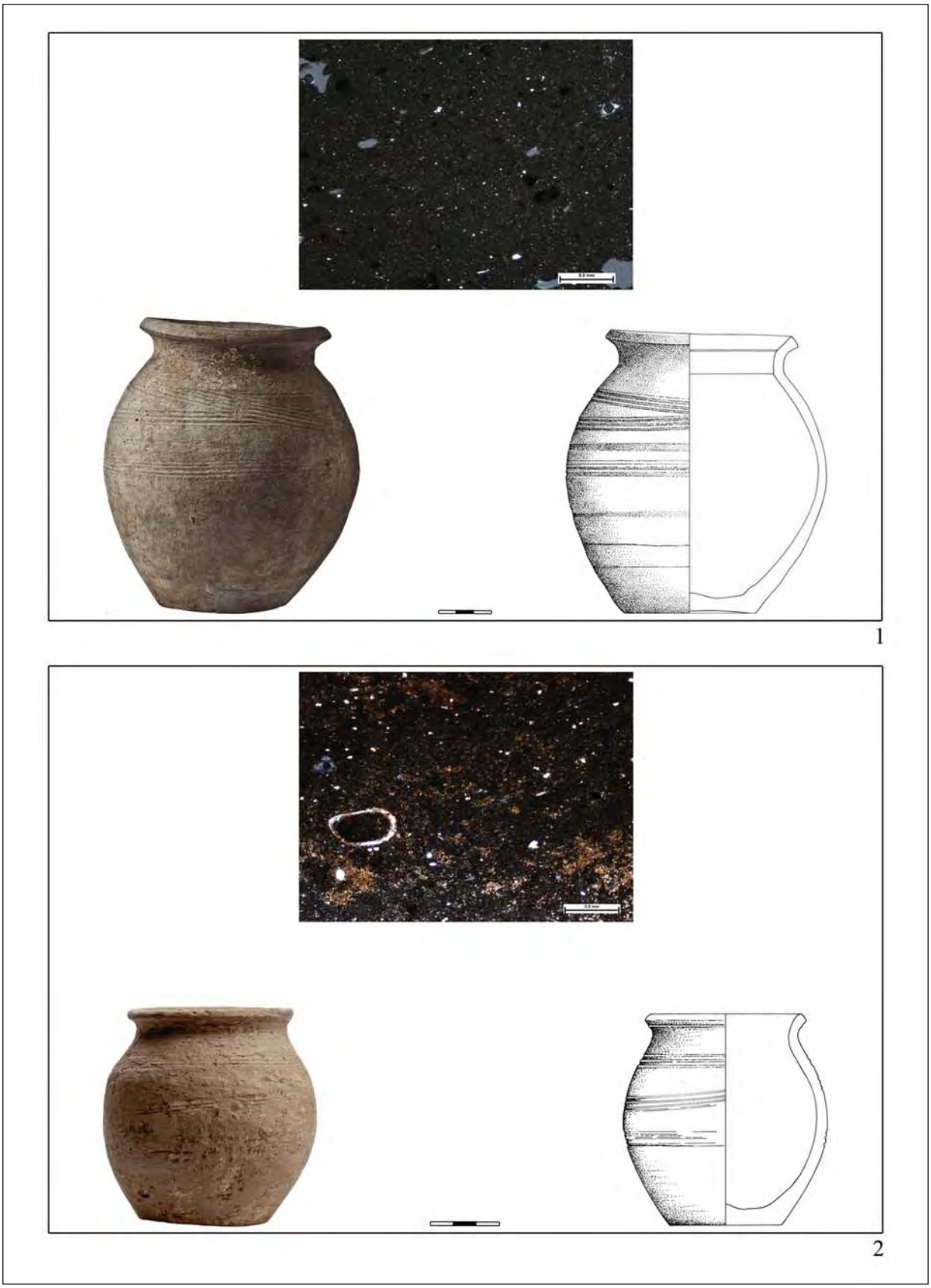


5. kép. Gyorskorongolt szürke kerámia. 1: 1.63372.94.1; 2: 1.63372.264.1 (40x, +N)
Fig. 5. Fast-wheel grey pottery. 1: 1.63372.94.1; 2: 1.63372.264.1 (40x, +N)

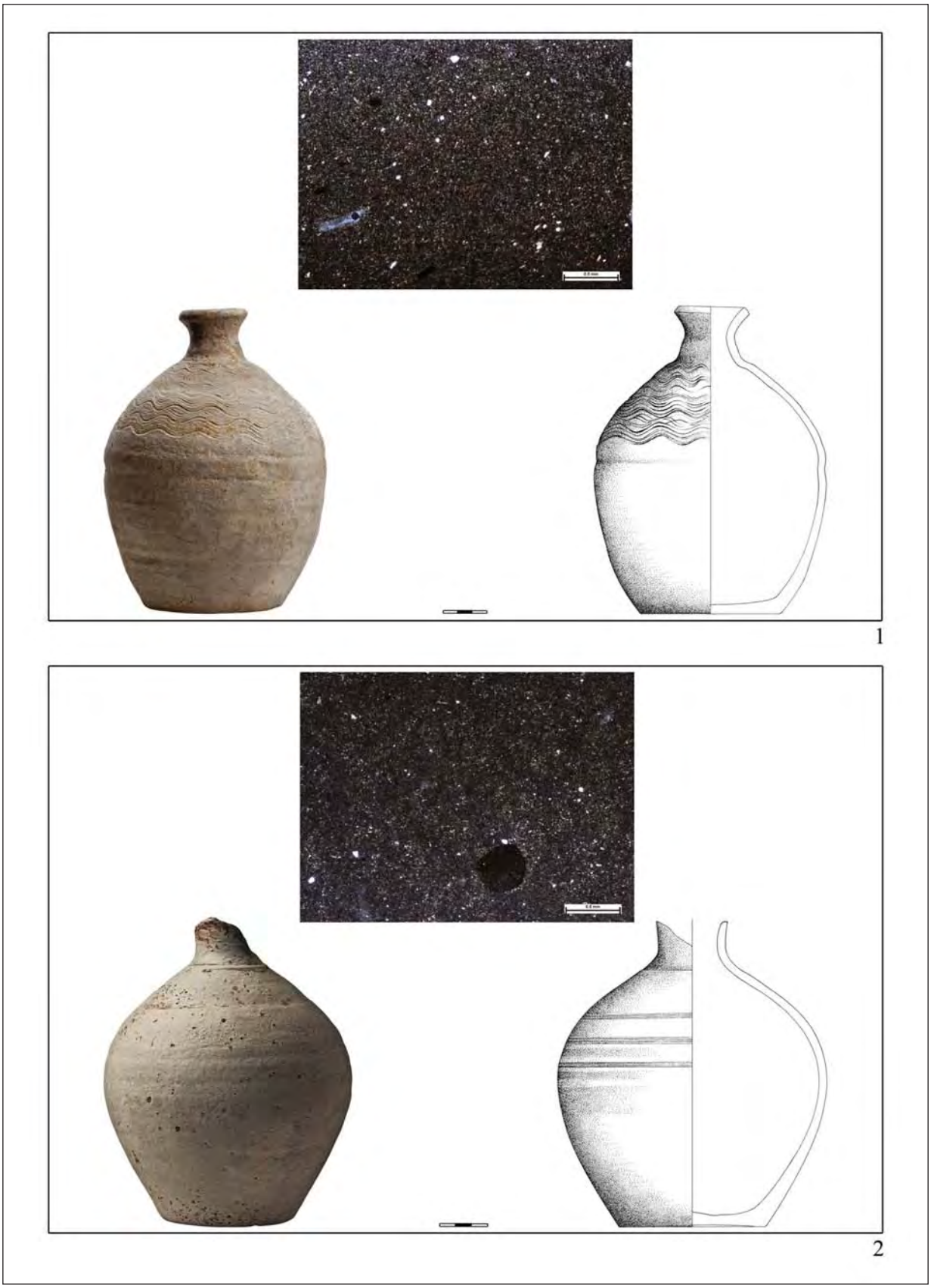


6. kép. Gyorskorongolt szürke kerámia. 1: 1.63372.224.1; 2: 1.63372.227.1 (40x, +N)

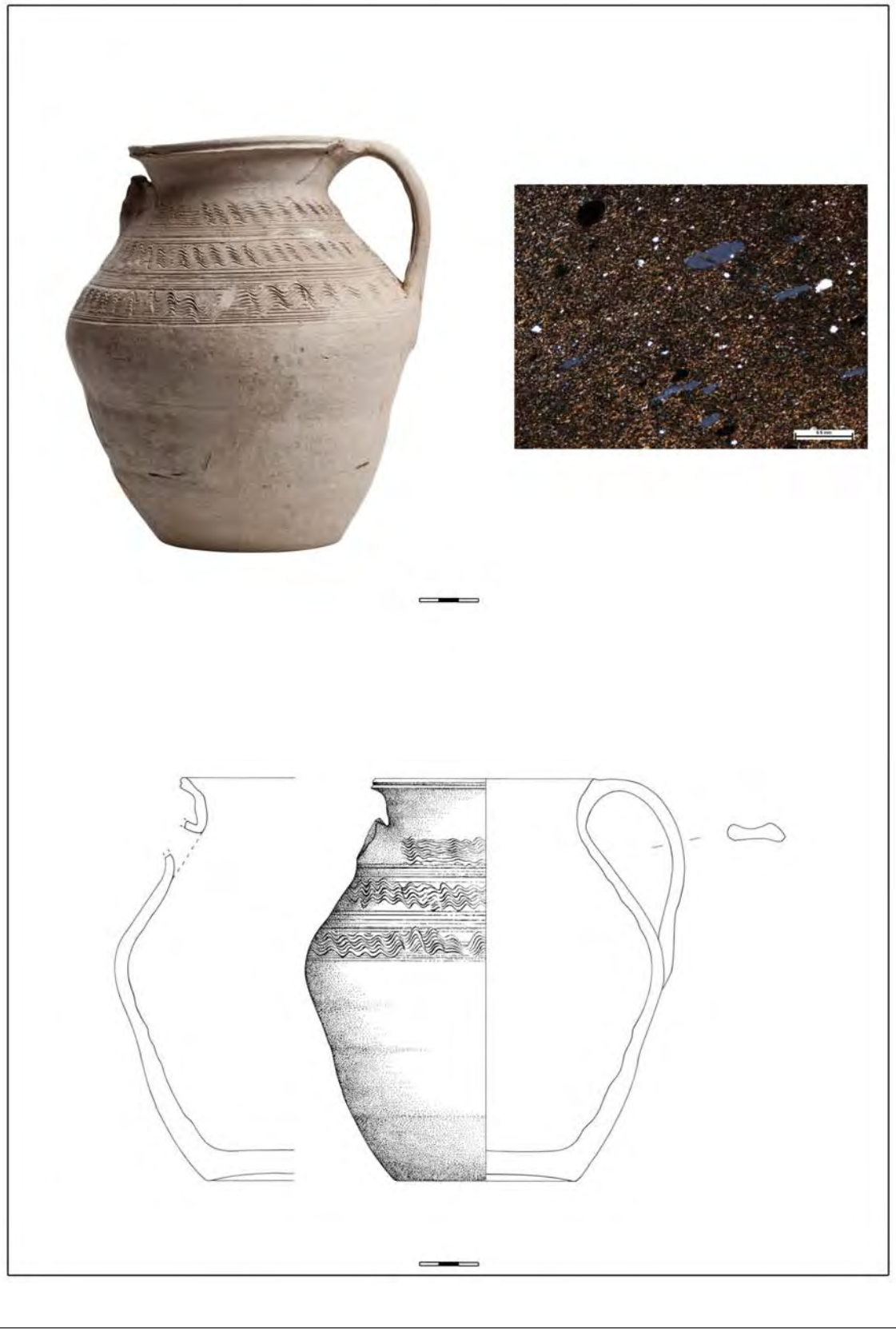
Fig. 6. Fast-wheel grey pottery. 1: 1.63372.224.1; 2: 1.63372.227.1 (40x, +N)



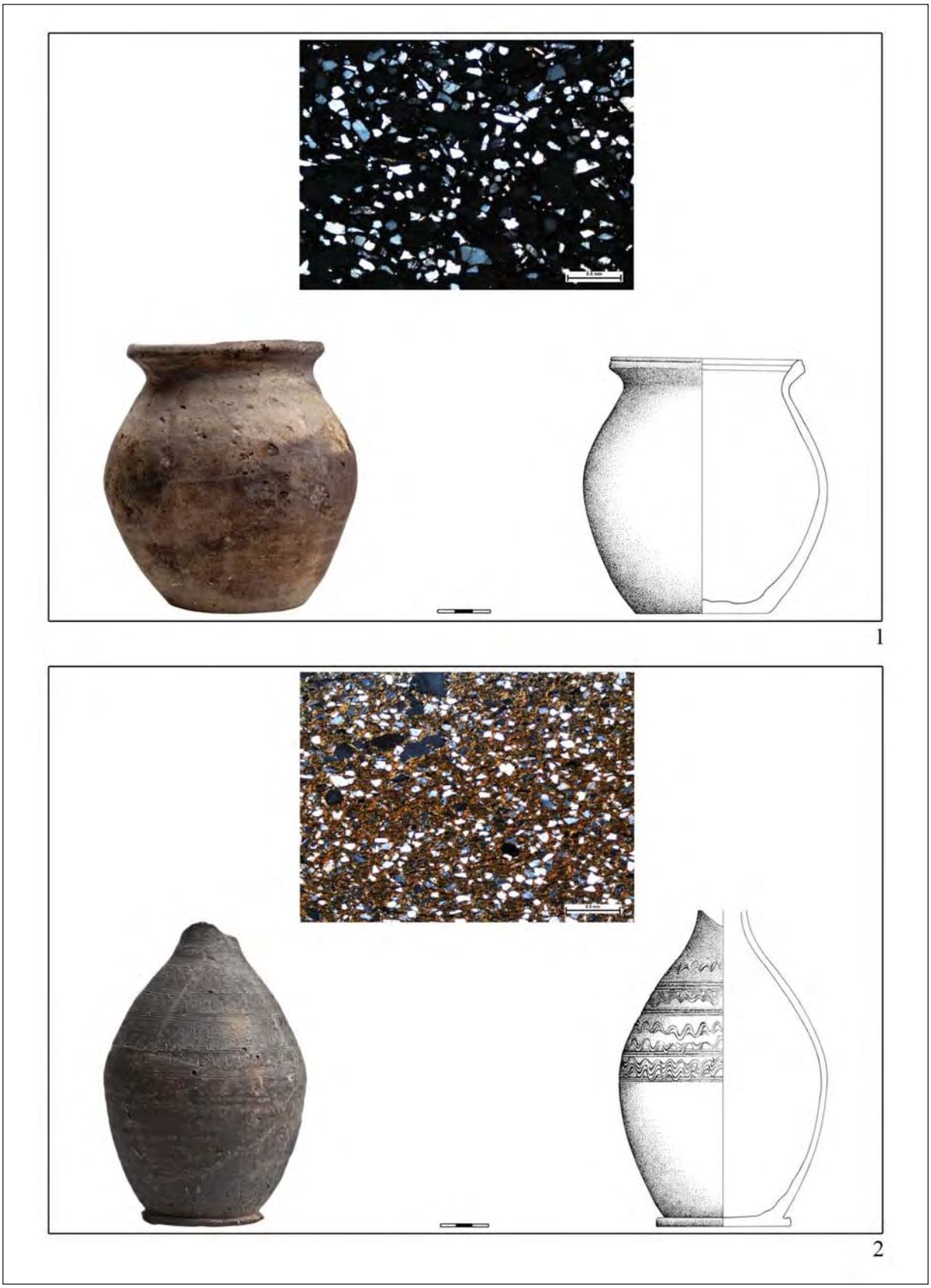
7. kép. Gyorskorongolt szürke kerámia. 1: 1.63372.353.2; 2. 1.63372.55.1 (40x, +N)
Fig. 7. Fast-wheel grey pottery. 1: 1.63372.353.2; 2: 1.63372.55.1 (40x, +N)



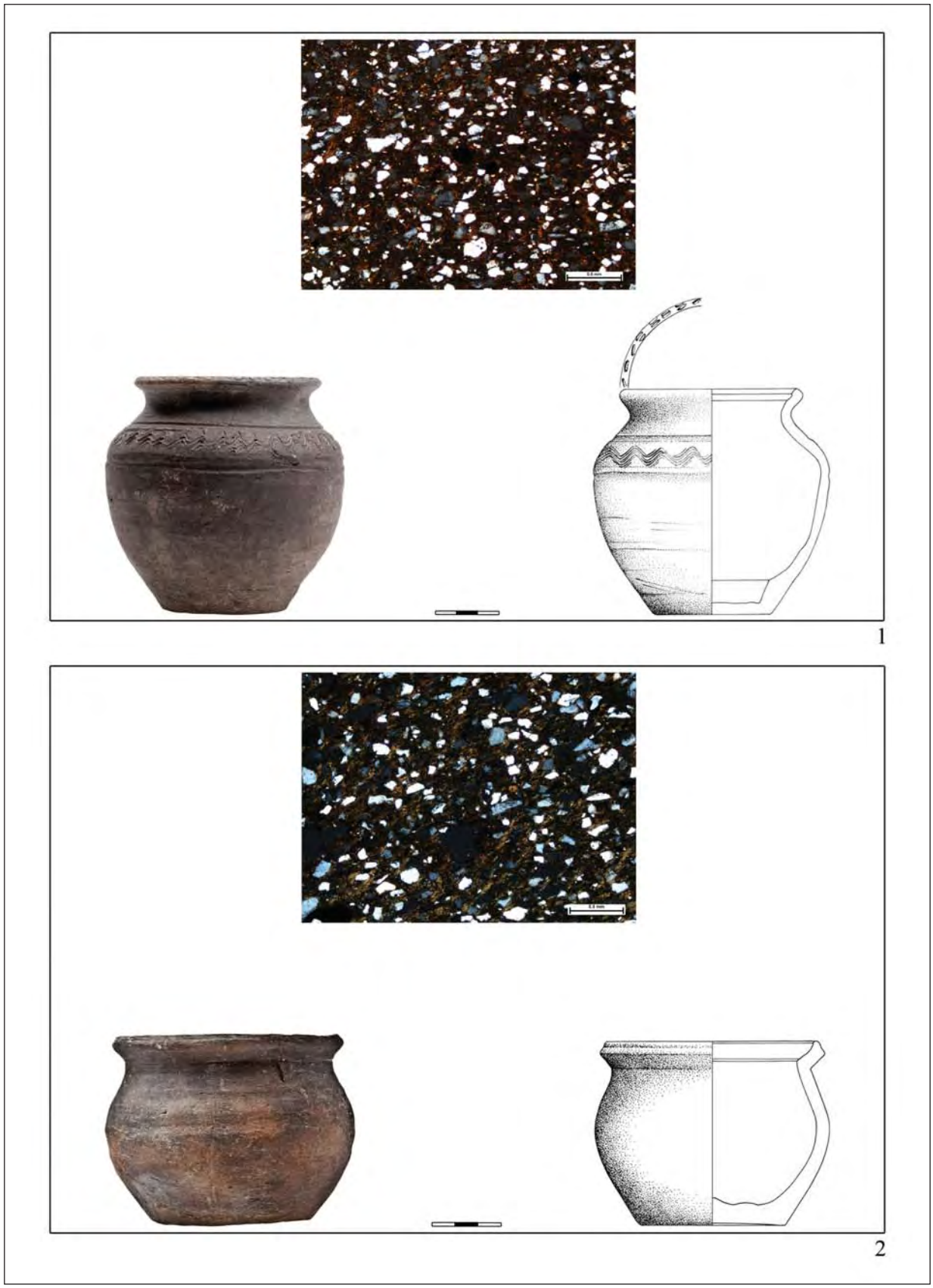
8. kép. Gyorskorongolt szürke kerámia. 1: 1.63372.97.1; 2: 1.63372.168.1 (40x, +N)
Fig. 8. Fast-wheel grey pottery. 1: 1.63372.97.1; 2: 1.63372.168.1 (40x, +N)



9. kép. Gyorskorongolt szürke kerámia: 1.63372.226.1 (40x, +N)
Fig. 9. Fast-wheel grey pottery: 1.63372.226.1 (40x, +N)



10. kép. 1: Gyorskorongolt szürke kerámia: 1.63372.273.1; 2: Gyorskorongolt fekete kerámia: 1.63372.78.1 (40x, +N)
Fig. 10. 1: Fast-wheel grey pottery: 1.63372.273.1; 2: Fast-wheel black pottery: 1.63372.78.1 (40x, +N)

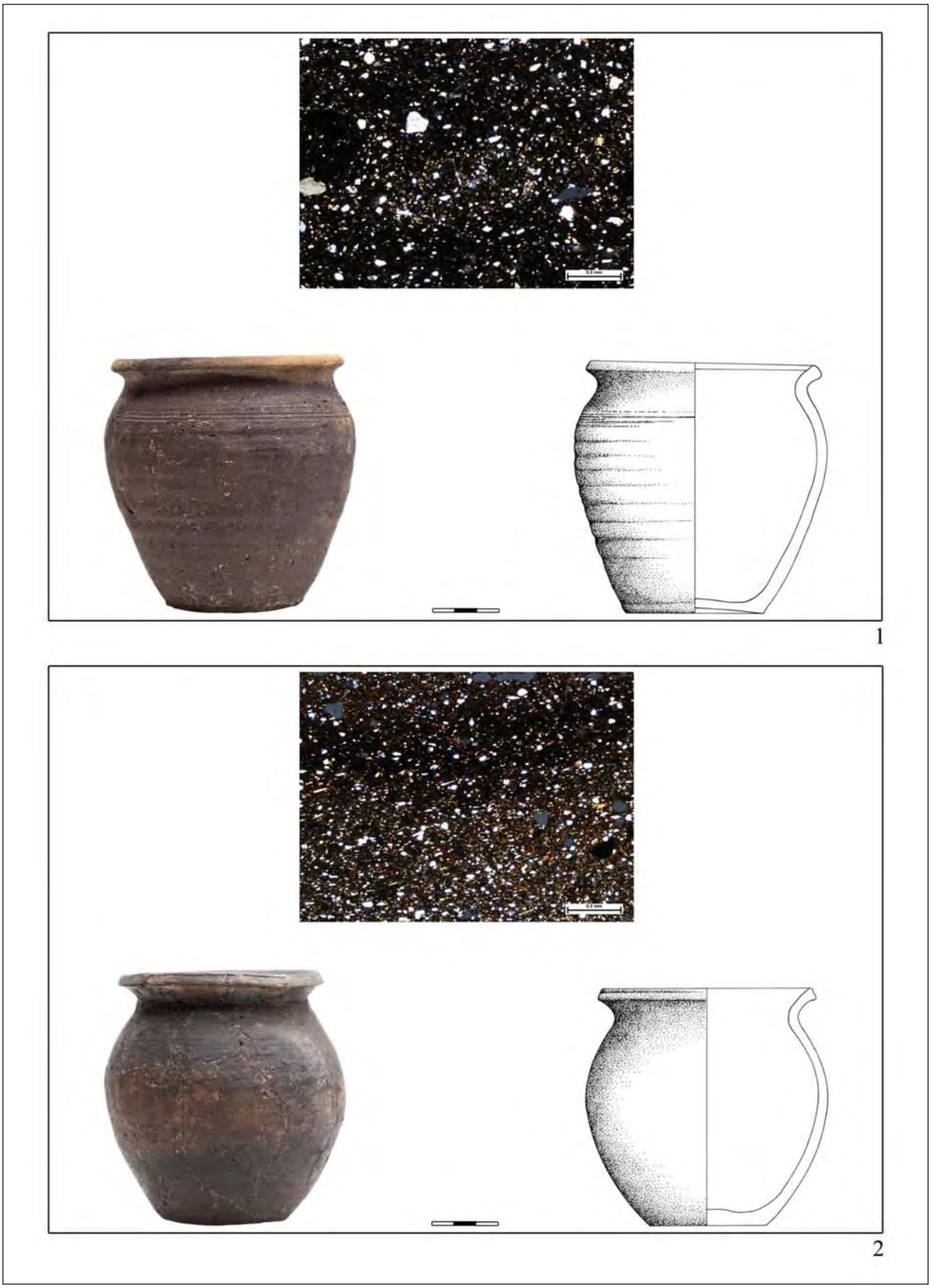


11. kép. Gyorskorongolt fekete kerámia. 1: 1.63372.46.1; 2: 1.63372.275.1 (40x, +N)
Fig. 11. Fast-wheel black pottery. 1: 1.63372.46.1; 2: 1.63372.275.1 (40x, +N)



12. kép. Gyorskorongolt fekete kerámia. 1: 1.63372.48.1; 2: 1.63372.139.1 (40x, +N)

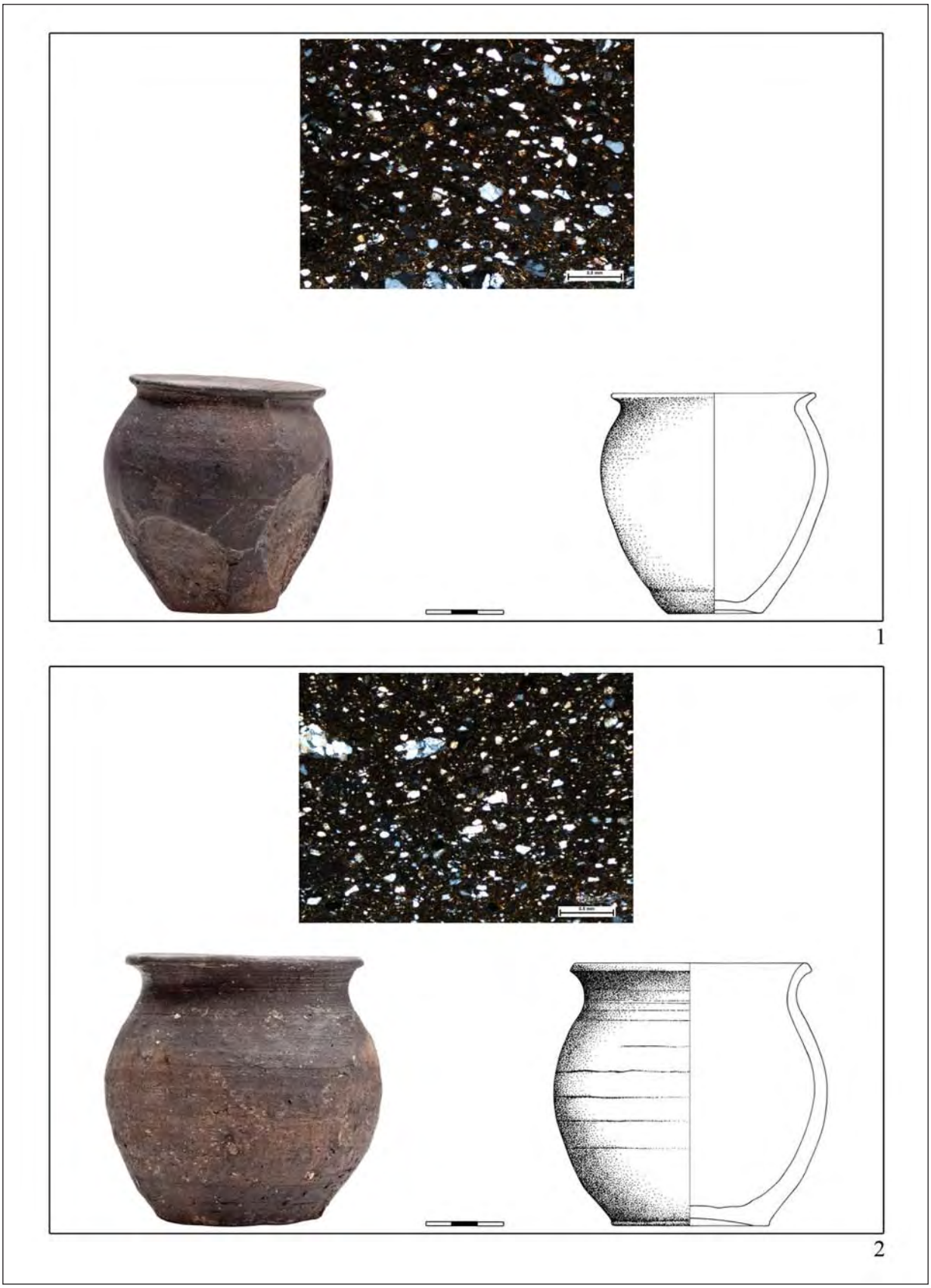
Fig. 12. Fast-wheel black pottery. 1: 1.63372.48.1; 2: 1.63372.139.1 (40x, +N)



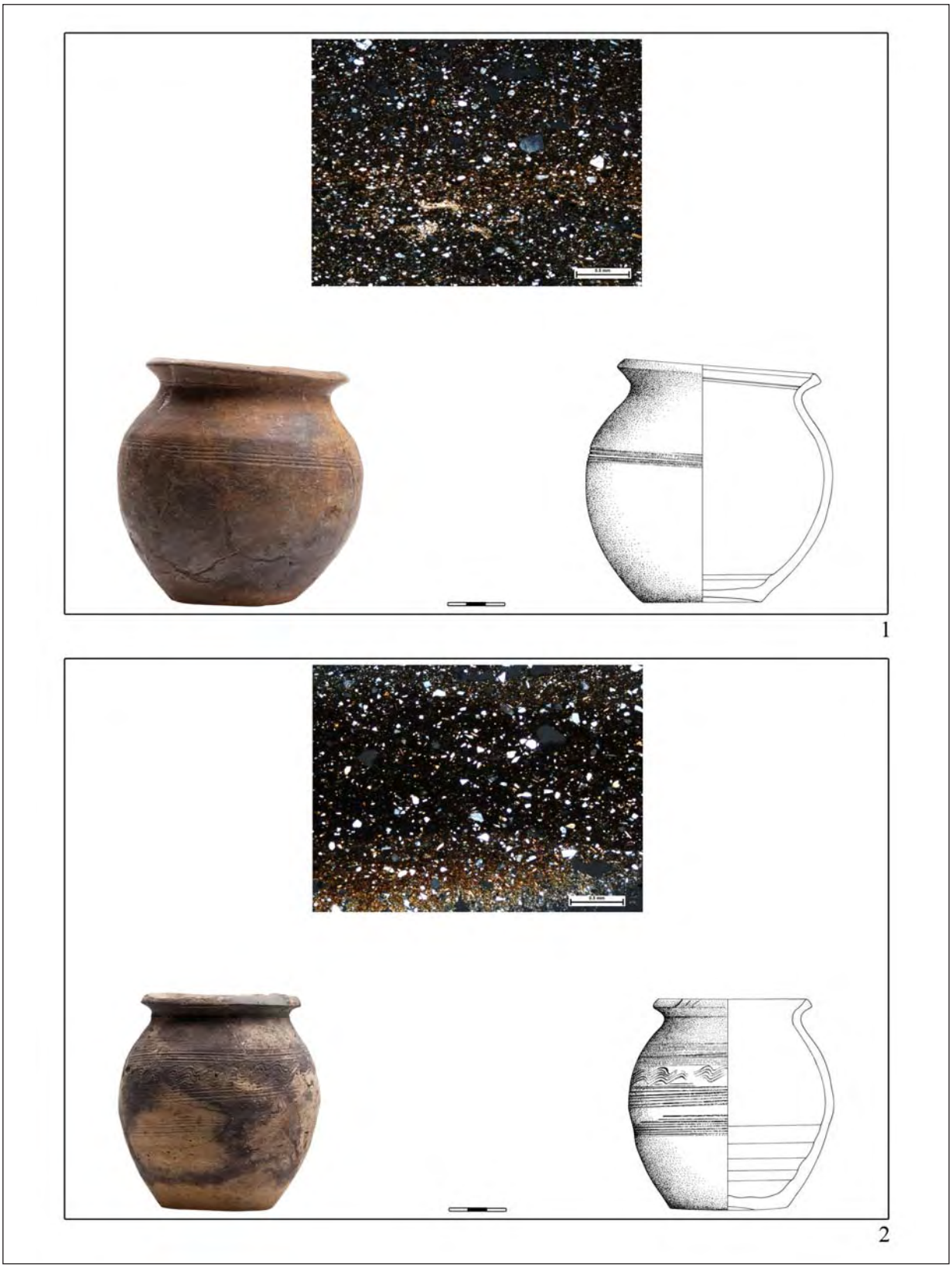
13. kép. Gyorskorongolt fekete kerámia. 1: 1.63372.282.1; 2: 1.63372.296.1 (40x, +N)
Fig. 13. Fast-wheel black pottery. 1: 1.63372.282.1; 2: 1.63372.296.1 (40x, +N)



14. kép. Gyorskorongolt fekete kerámia. 1: 1.63372.142.1; 2: 1.63372.154.1 (40x, +N)
Fig.14. Fast-wheel black pottery. 1: 1.63372.142.1; 2: 1.63372.154.1 (40x, +N)

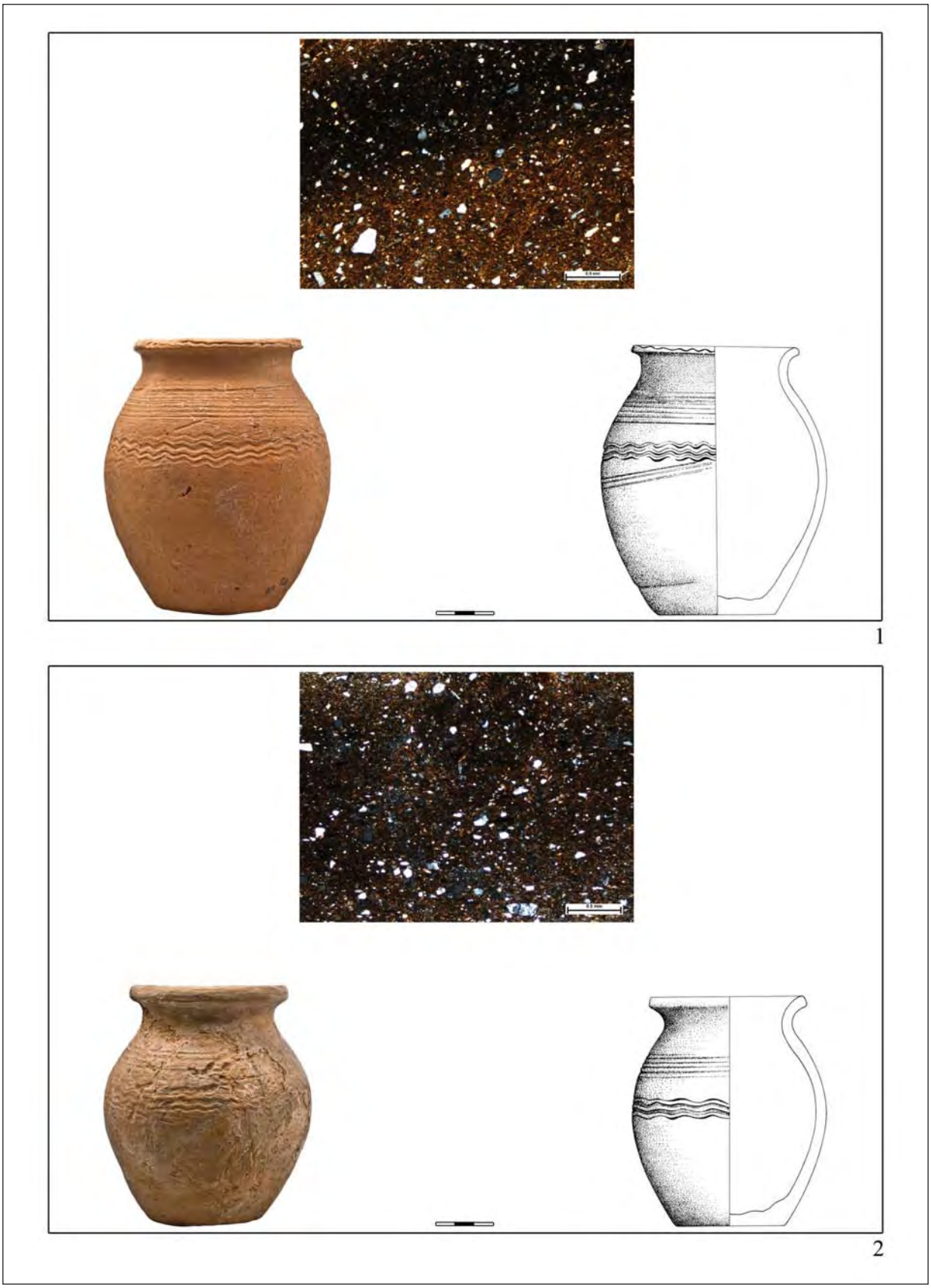


15. kép. Gyorskorongolt fekete kerámia. 1: 1.63372.341.1; 2: 1.63372.342.1 (40x, +N)
Fig. 15. Fast-wheel black pottery. 1: 1.63372.341.1; 2: 1.63372.342.1 (40x, +N)



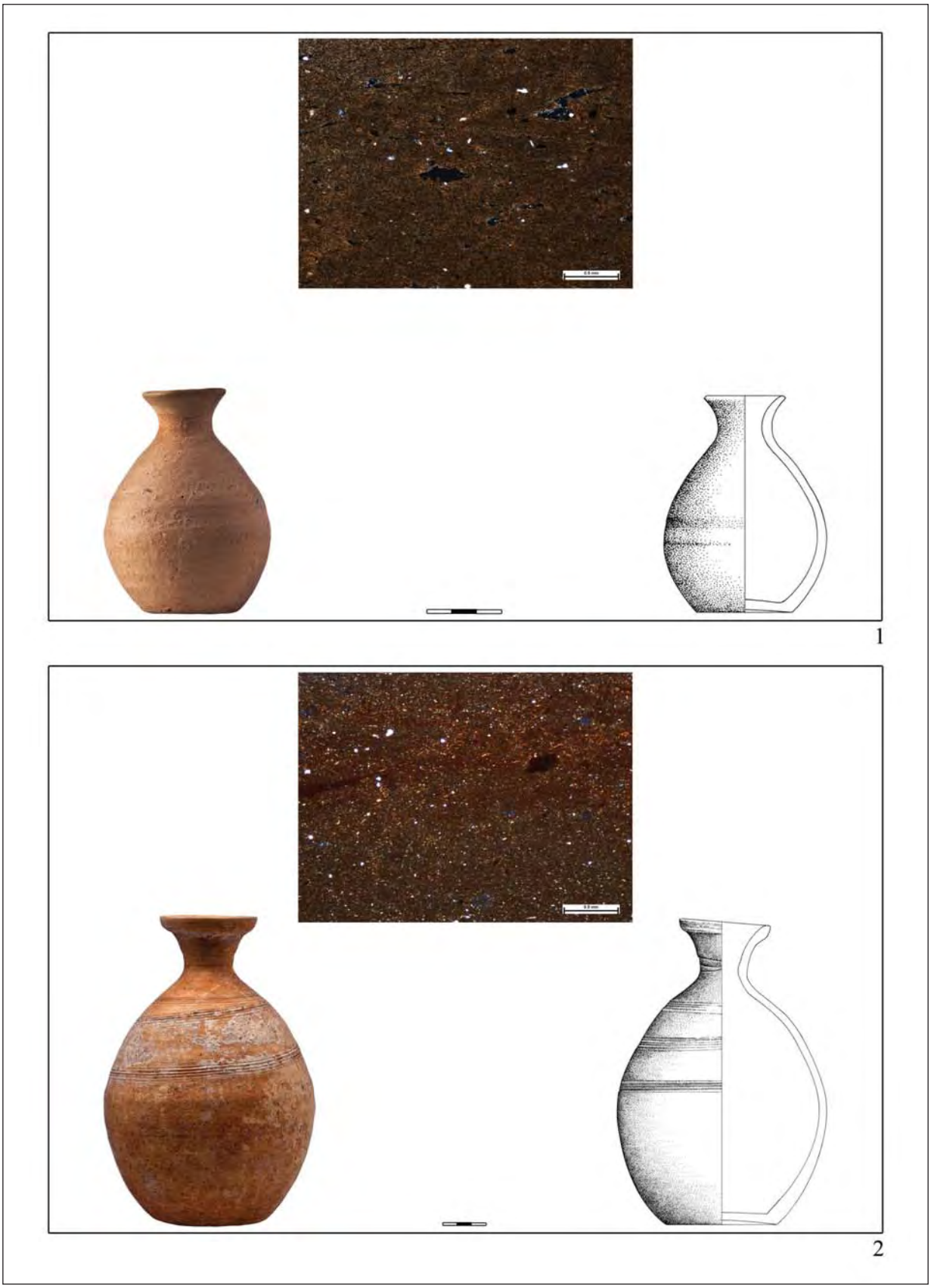
16. kép. 1: Gyorskorongolt fekete kerámia: 1.63372.309.1; 2: Gyorskorongolt Duna–Tisza közi sárgásvörös kerámia: 1.63372.325.1 (40x, +N)

Fig. 16. 1: Fast-wheel black pottery: 1.63372.309.1; 2: Fast-wheel yellowish-red pottery from the Duna-Tisza köze region: 1.63372.325.1 (40x, +N)



17. kép. Gyorskorongolt Duna–Tisza közi sárgásvörös kerámia. 1: 1.63372.92.1; 2: 1.63372.318.1 (40x, +N)

Fig. 17. Fast-wheel yellowish-red pottery from the Duna-Tisza köze region. 1: 1.63372.92.1; 2: 1.63372.318.1 (40x, +N)

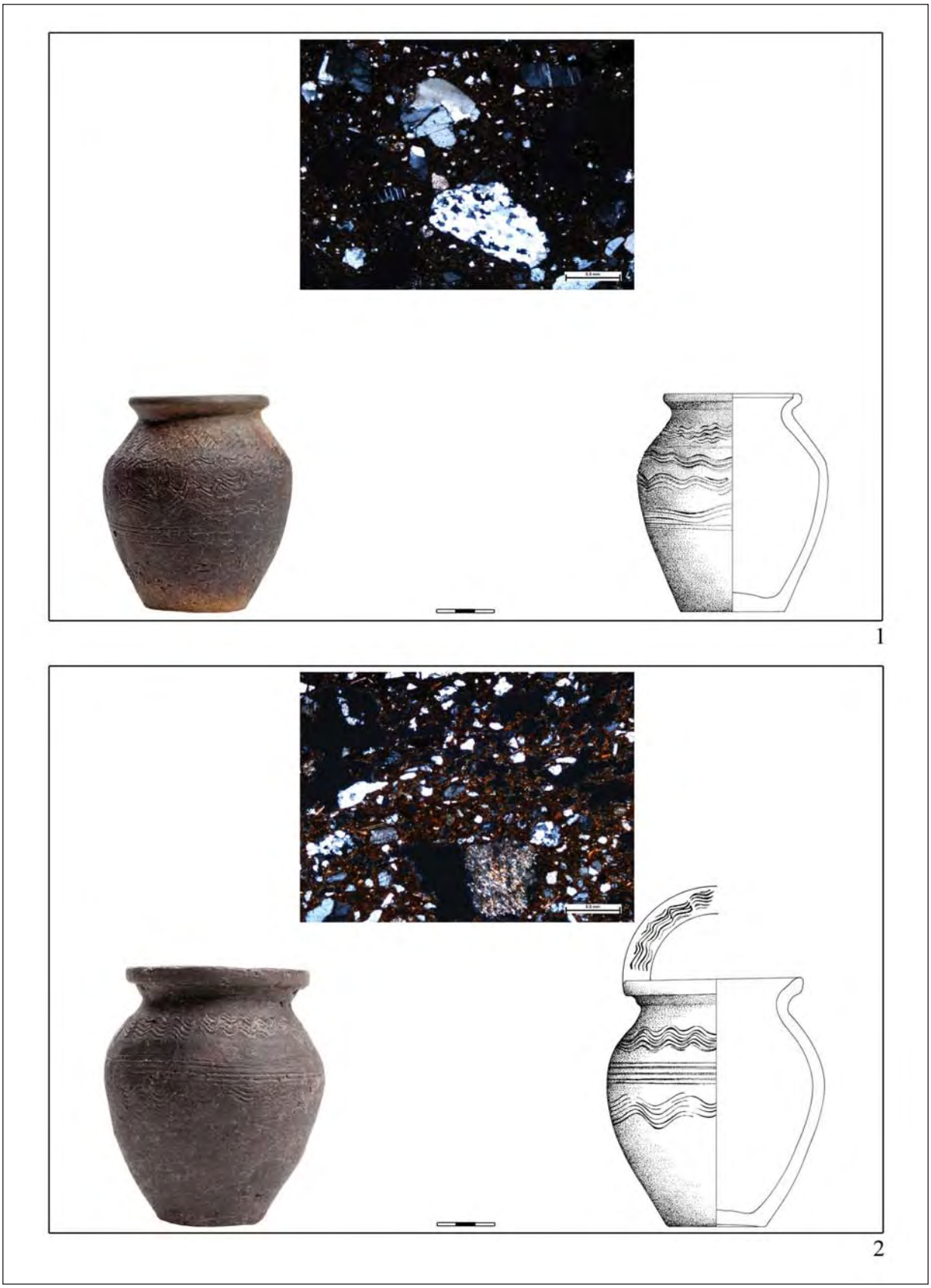


18. kép. Gyorskorongolt sárga kerámia. 1: 1.63372.59.1; 2: 1.63372.218.1 (40x, +N)

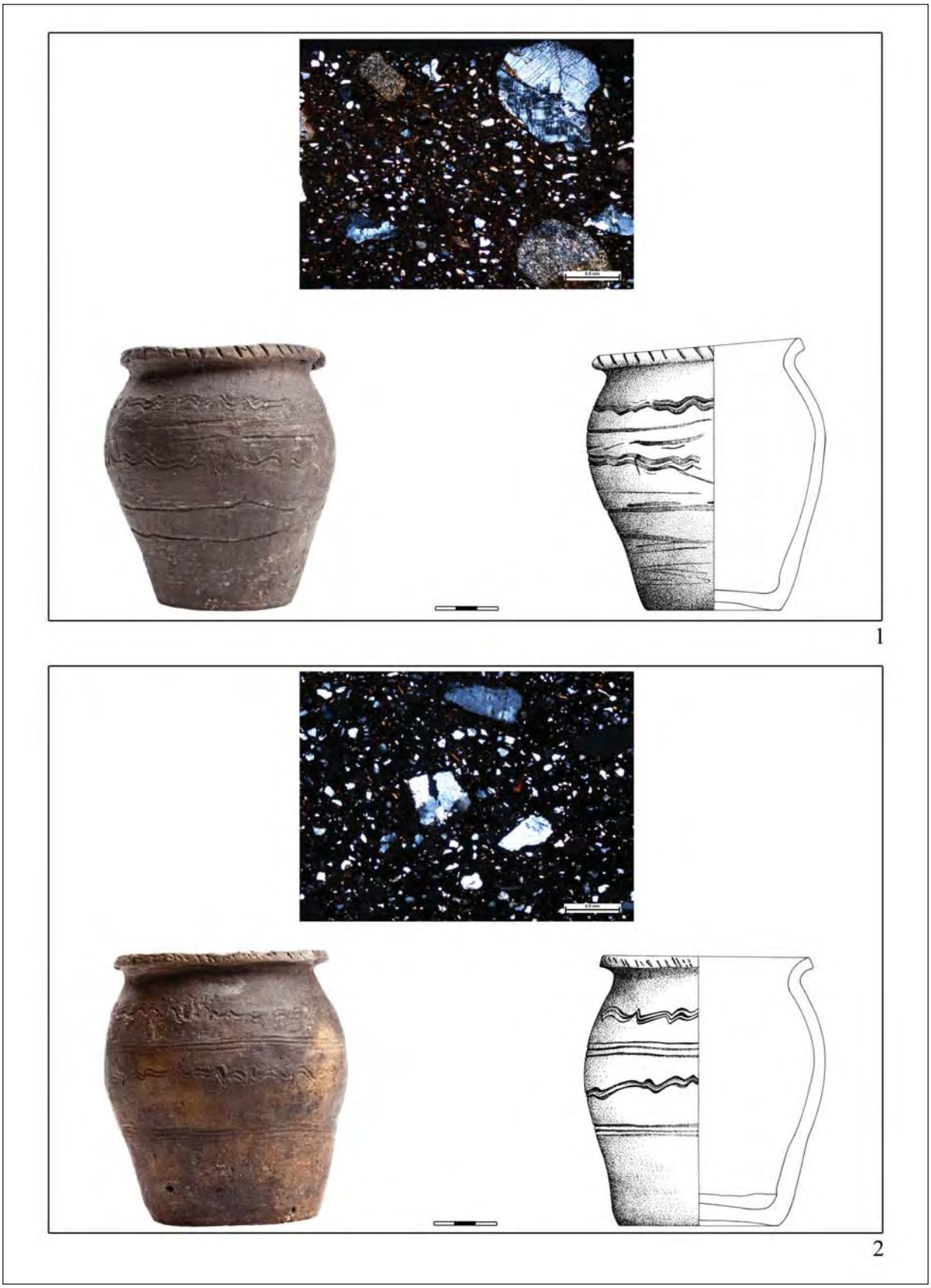
Fig. 18. Fast-wheel yellow pottery. 1: 1.63372.59.1; 2: 1.63372.218.1 (40x, +N)



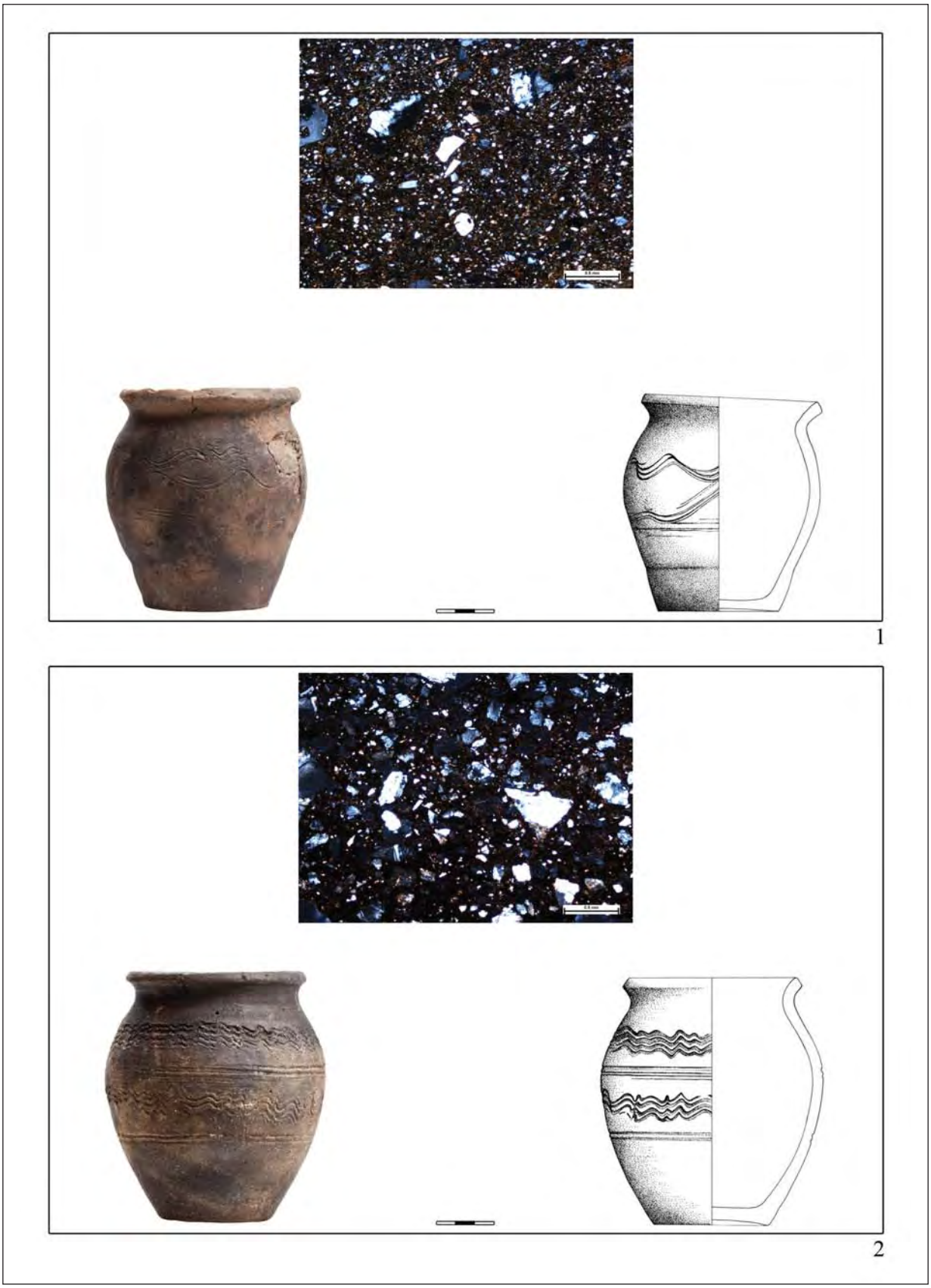
19. kép. Gyorskorongolt sárga kerámia: 1.63372.63.1 (40x, +N)
Fig. 19. Fast-wheel yellow pottery: 1.63372.63.1 (40x, +N)



20. kép. Lassú korongon készült kerámia. 1: 1.63372.88.2; 2: 1.63372.206.1 (40x, +N)
Fig. 20. Slow-wheel pottery. 1: 1.63372.88.2; 2: 1.63372.206.1 (40x, +N)

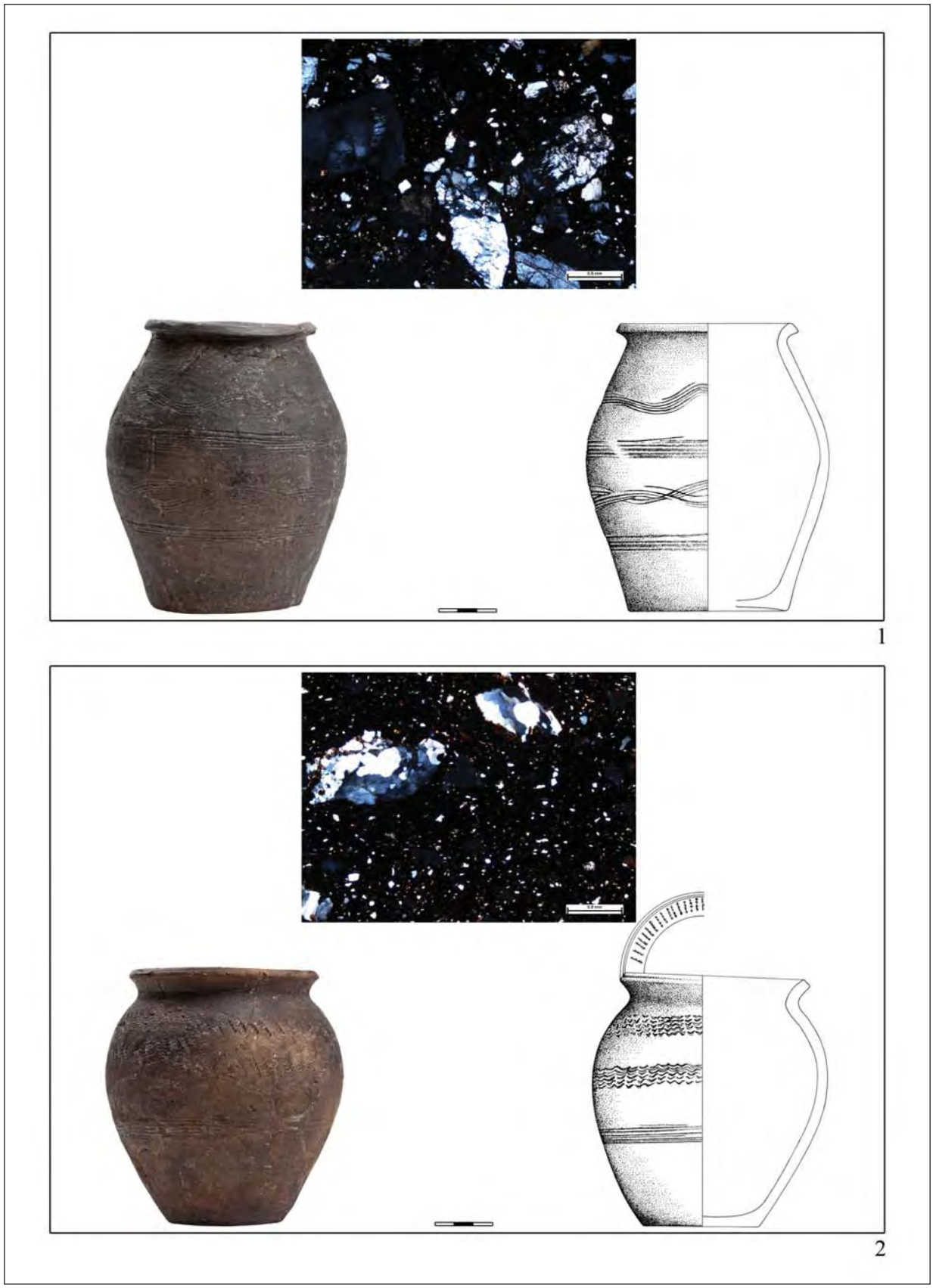


21. kép. Lassú korongon készült kerámia. 1: 1.63372.153.1; 2: 1.63372.279.1 (40x, +N)
Fig. 21. Slow-wheel pottery. 1: 1.63372.153.1; 2: 1.63372.279.1 (40x, +N)

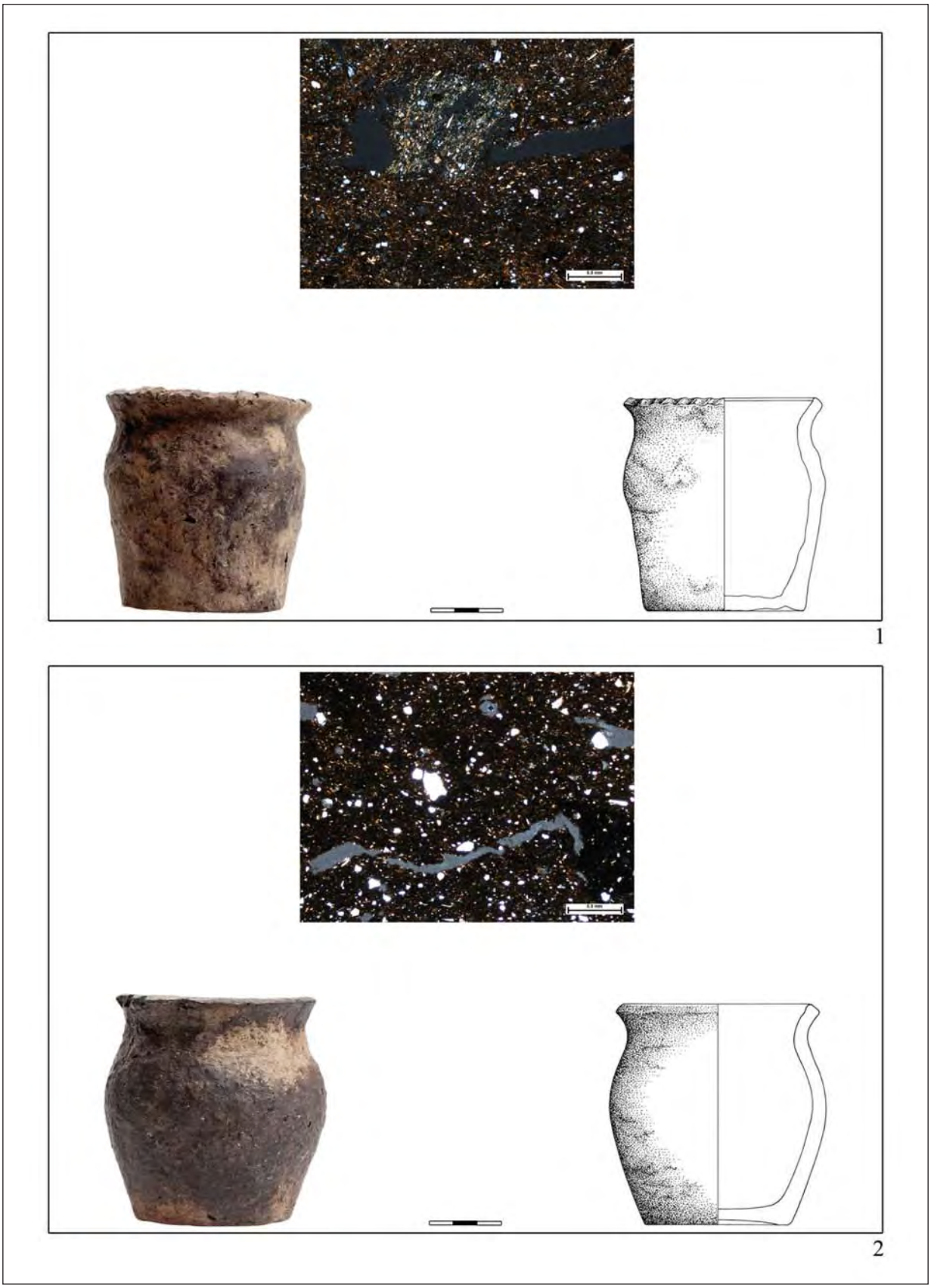


22. kép. Lassú korongon készült kerámia. 1: 1.63372.281.1; 2: 1.63372.288.1 (40x, +N)

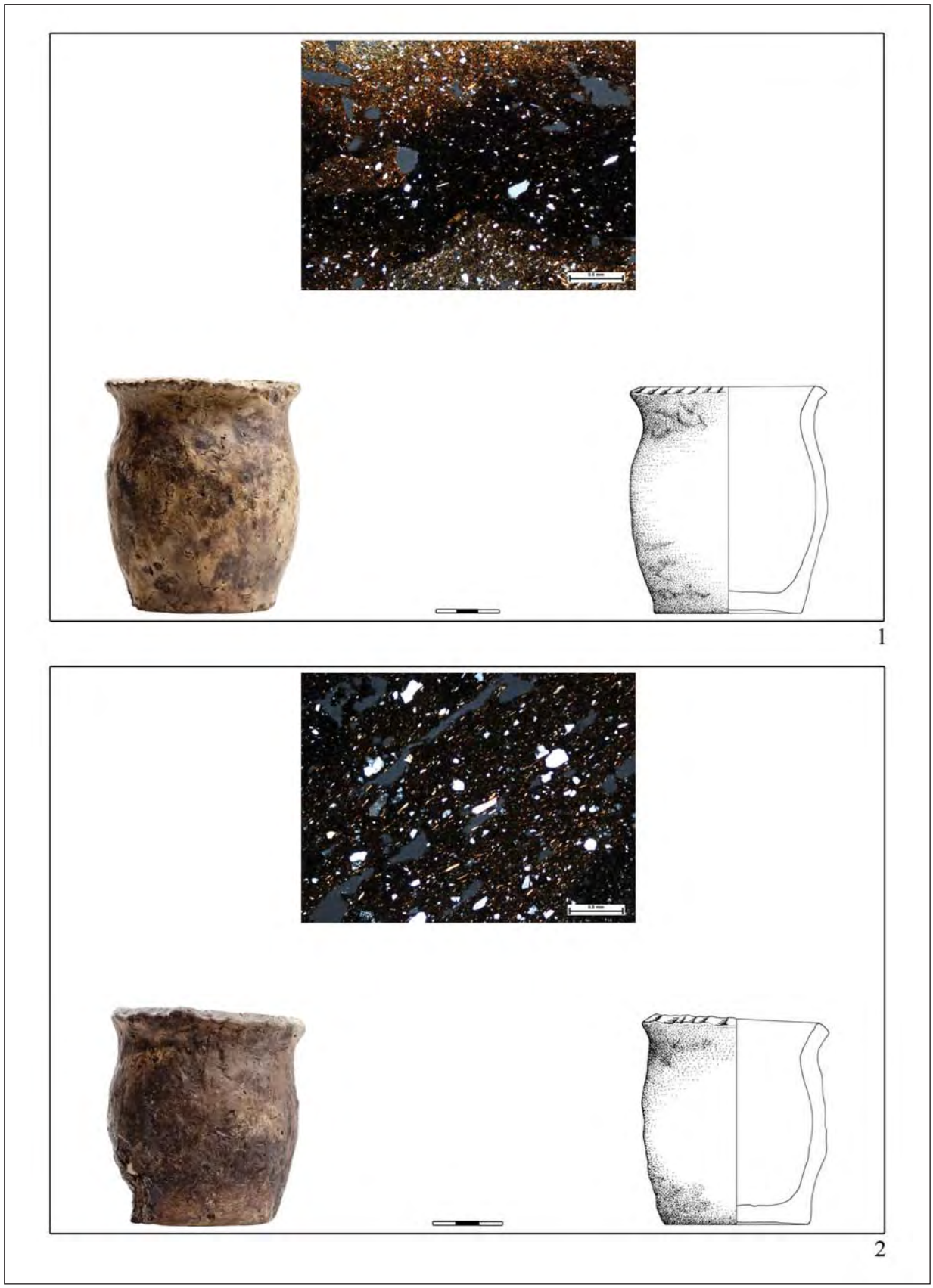
Fig. 22. Slow-wheel pottery. 1: 1.63372.281.1; 2: 1.63372.288.1 (40x, +N)



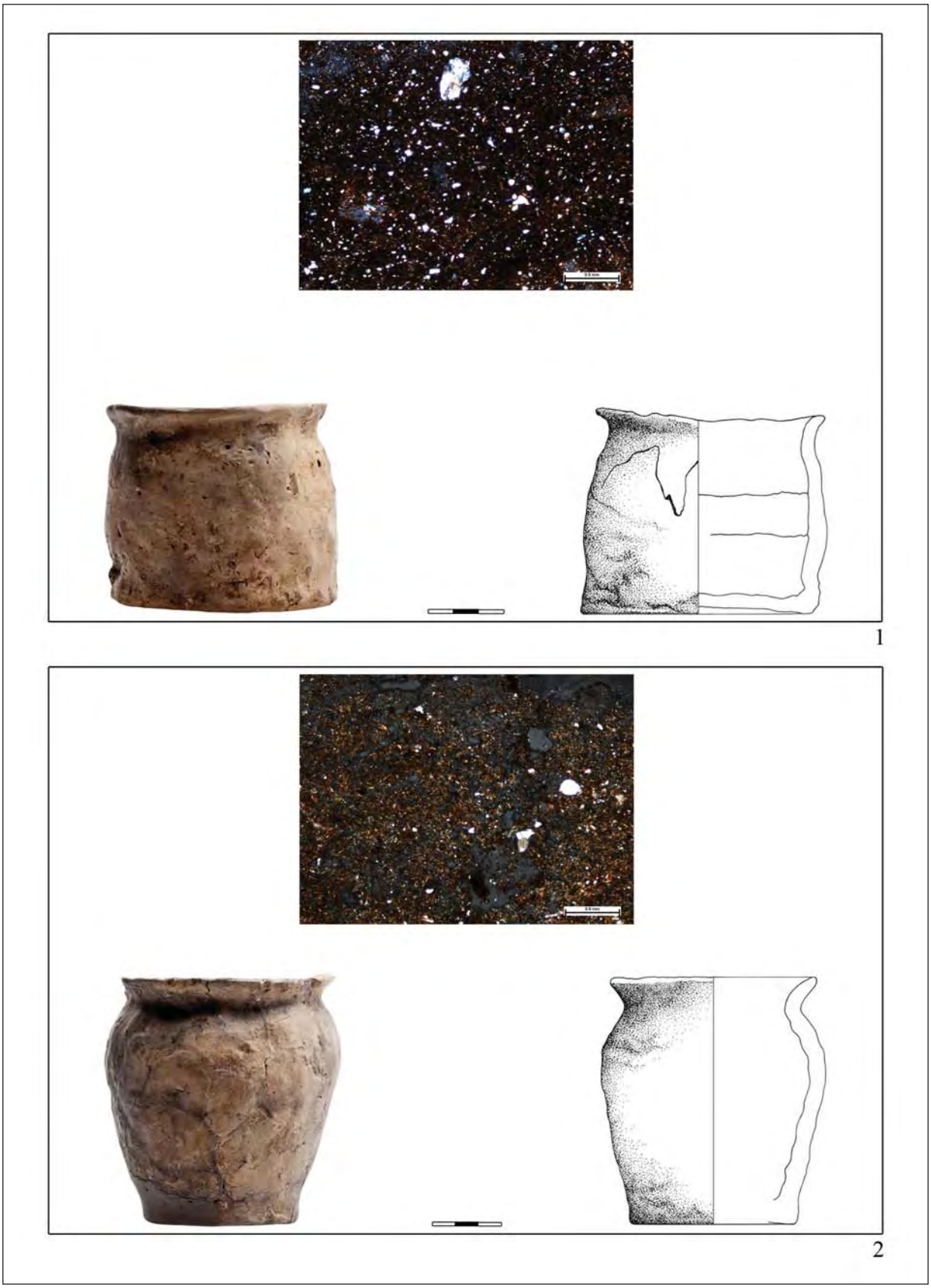
23. kép. Lassú korongon készült kerámia. 1: 1.63372.316.1; 2: 1.63372.334.1 (40x, +N)
Fig. 23. Slow-wheel pottery. 1: 1.63372.316.1; 2: 1.63372.334.1 (40x, +N)



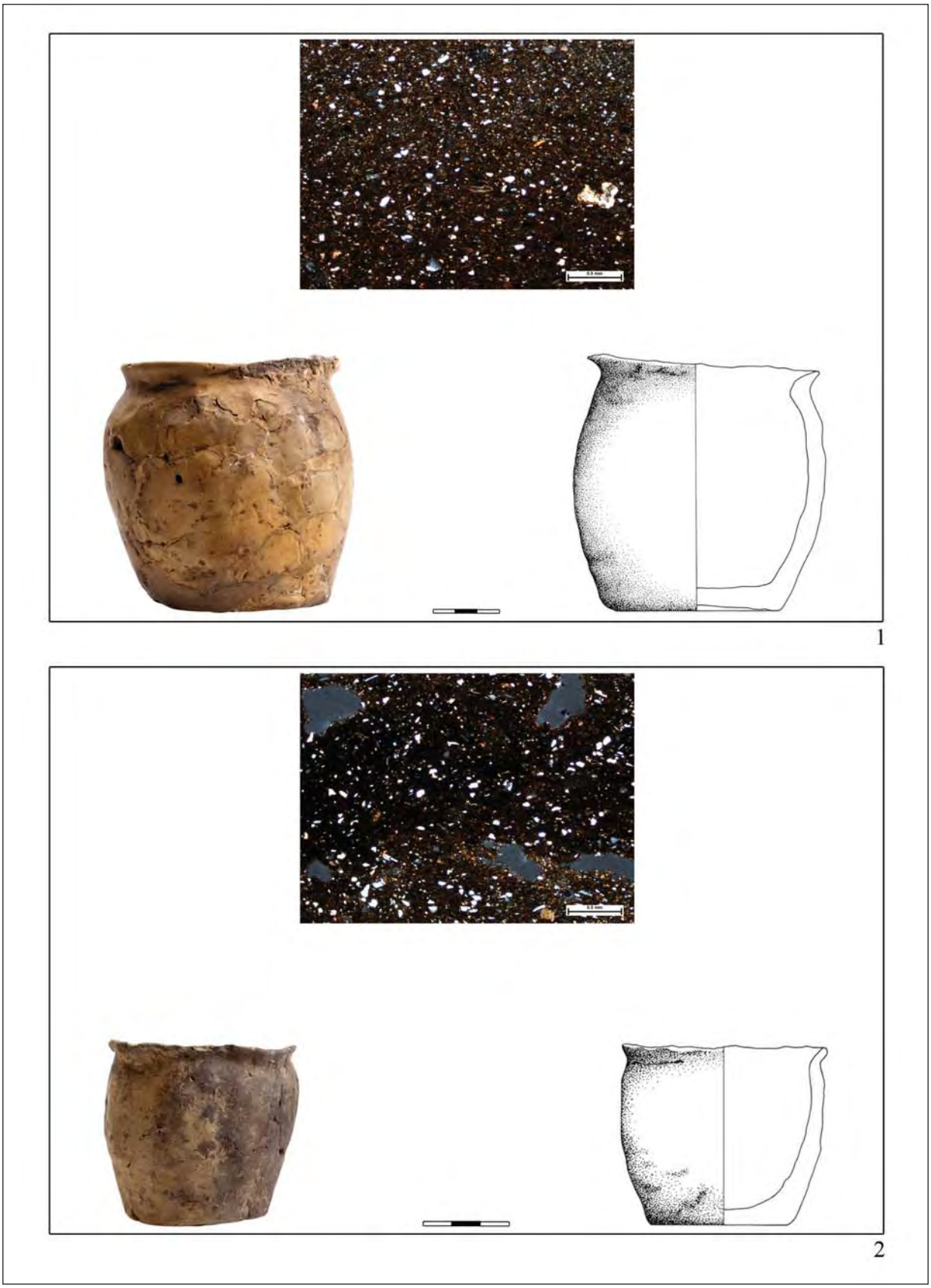
24. kép. Kézzel formált (korongolatlan) kerámia. 1: 1.63372.57.1; 2: 1.63372.299.1 (40x, +N)
Fig. 24. Hand-built pottery. 1: 1.63372.57.1; 2: 1.63372.299.1 (40x, +N)



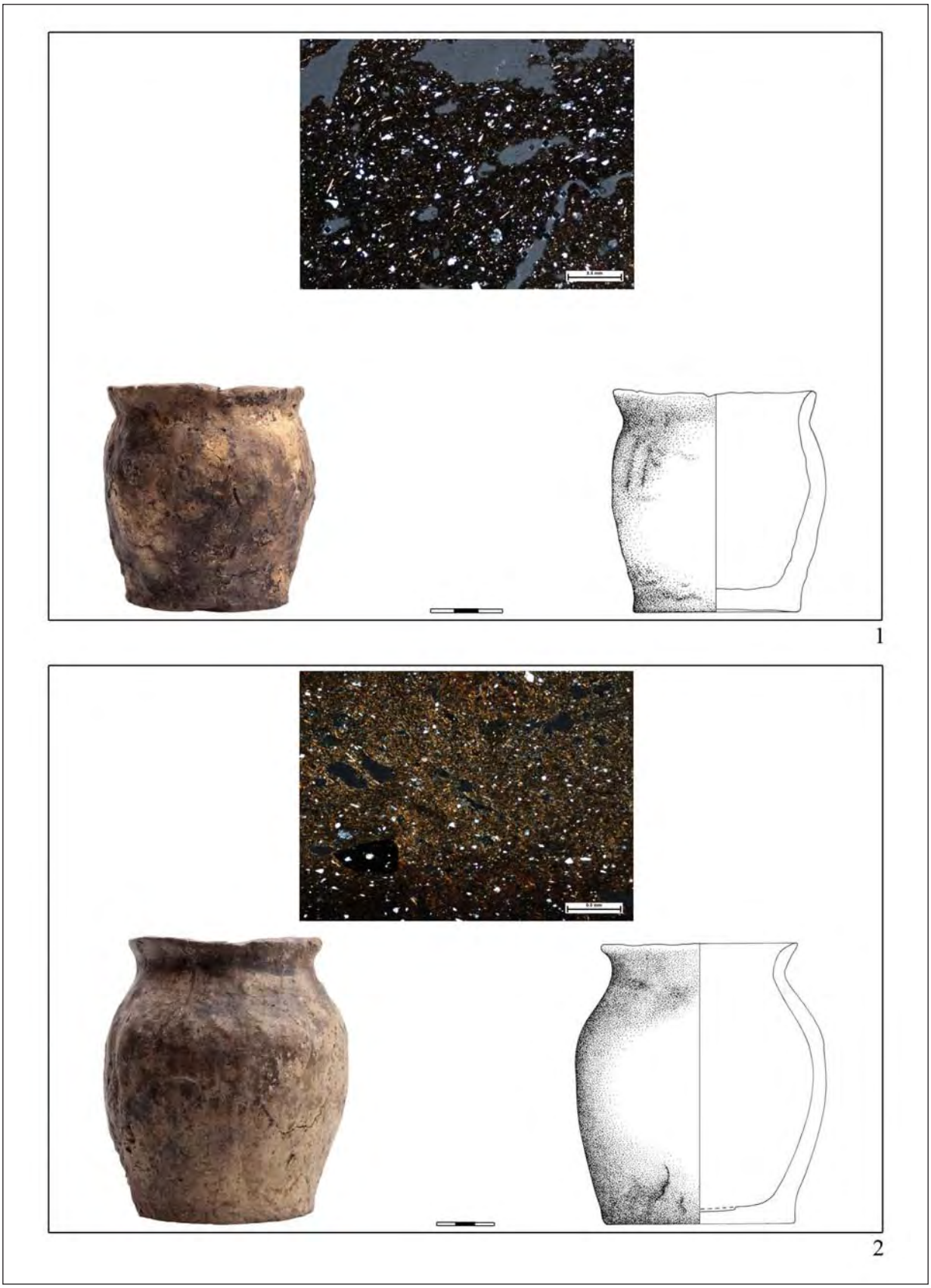
25. kép. Kézzel formált (korongolatlan) kerámia. 1: 1.63372.302.1; 2: 1.63372.390.1 (40x, +N)
Fig. 25. Hand-built pottery. 1: 1.63372.302.1; 2: 1.63372.390.1 (40x, +N)



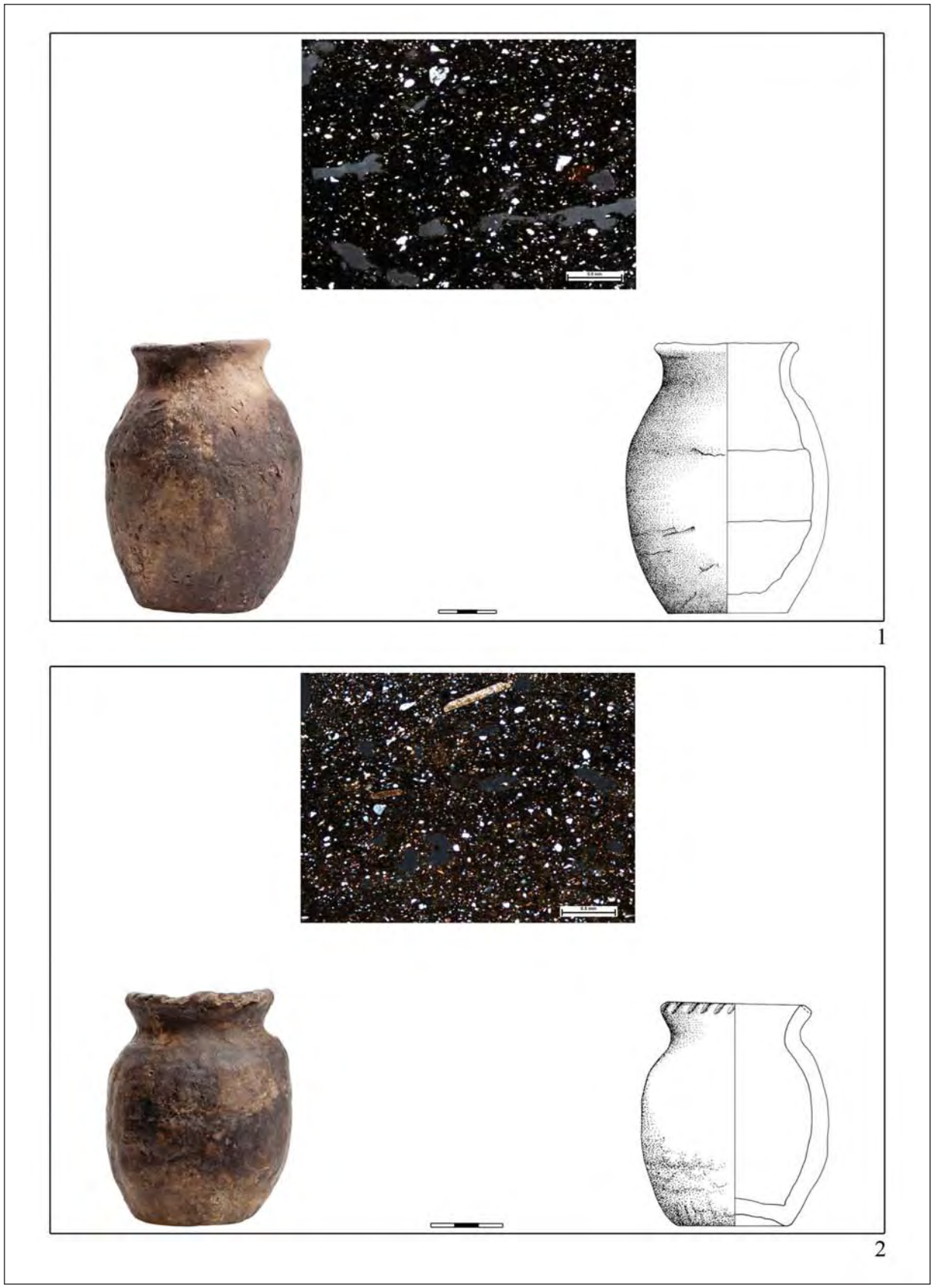
26. kép. Kézzel formált (korongolatlan) kerámia. 1: 1.63372.81.1; 2: 1.63372.115.1 (40x, +N)
Fig. 26. Hand-built pottery. 1: 1.63372.81.1; 2: 1.63372.115.1 (40x, +N)



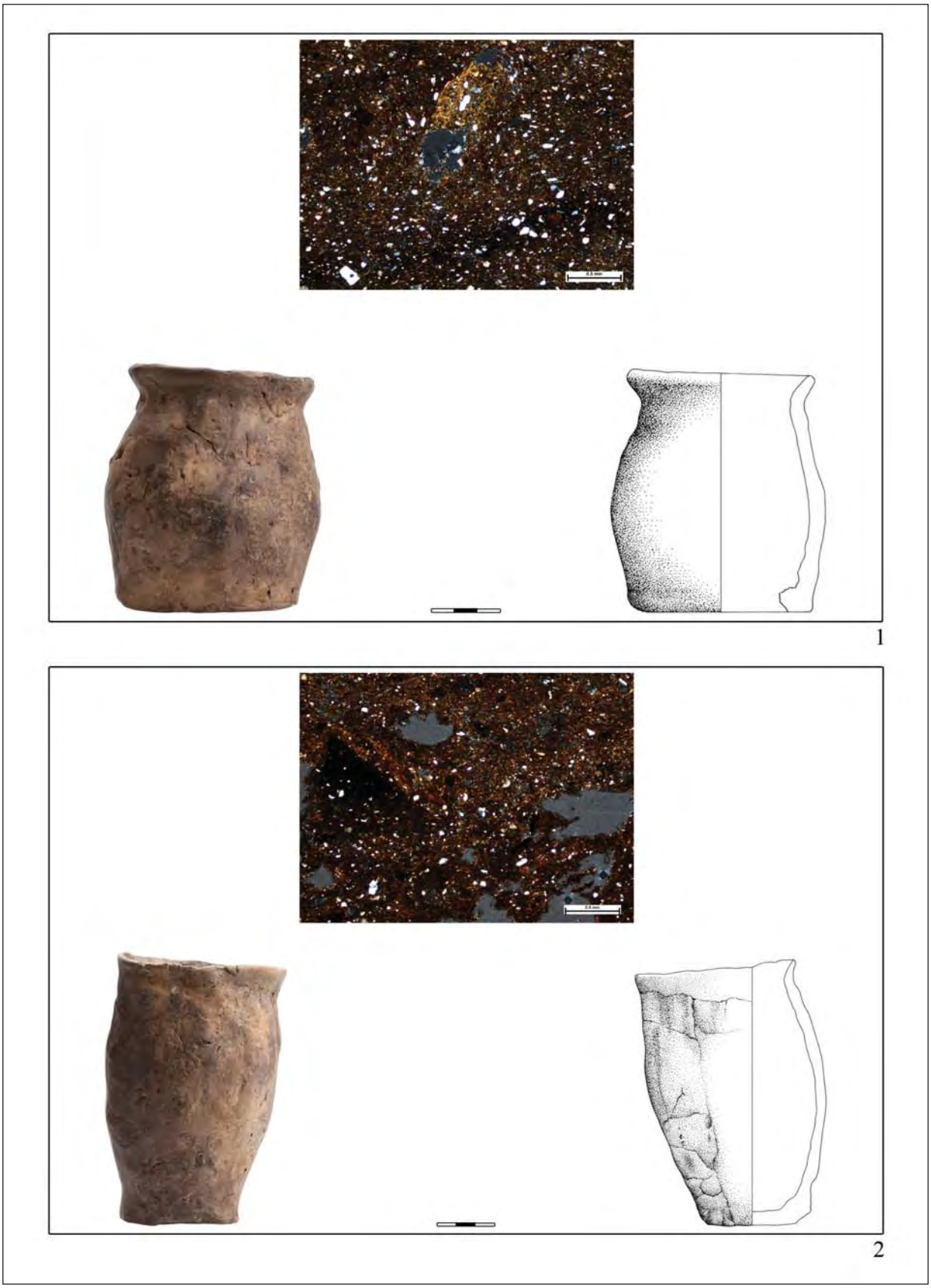
27. kép. Kézzel formált kerámia. 1: 1.63372.183.2; 2: 1.63372.236.1 (40x, +N)
Fig. 27. Hand-built pottery. 1: 1.63372.183.2; 2: 1.63372.236.1 (40x, +N)



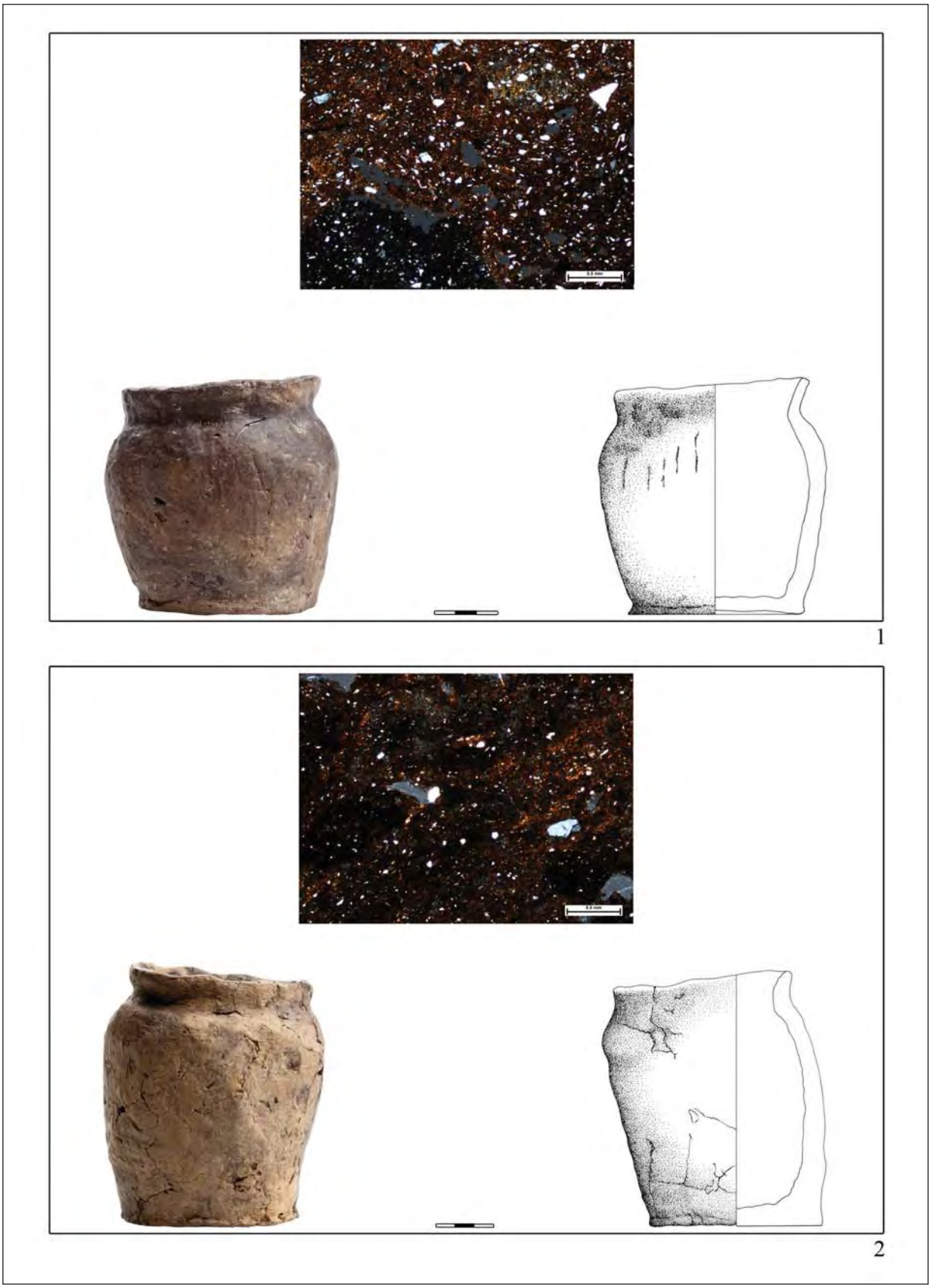
28. kép. Kézzel formált (korongolatlan) kerámia. 1: 1.63372.285.1; 2: 1.63372.289.1 (40x, +N)
Fig. 28. Hand-built pottery. 1: 1.63372.285.1; 2: 1.63372.289.1 (40x, +N)



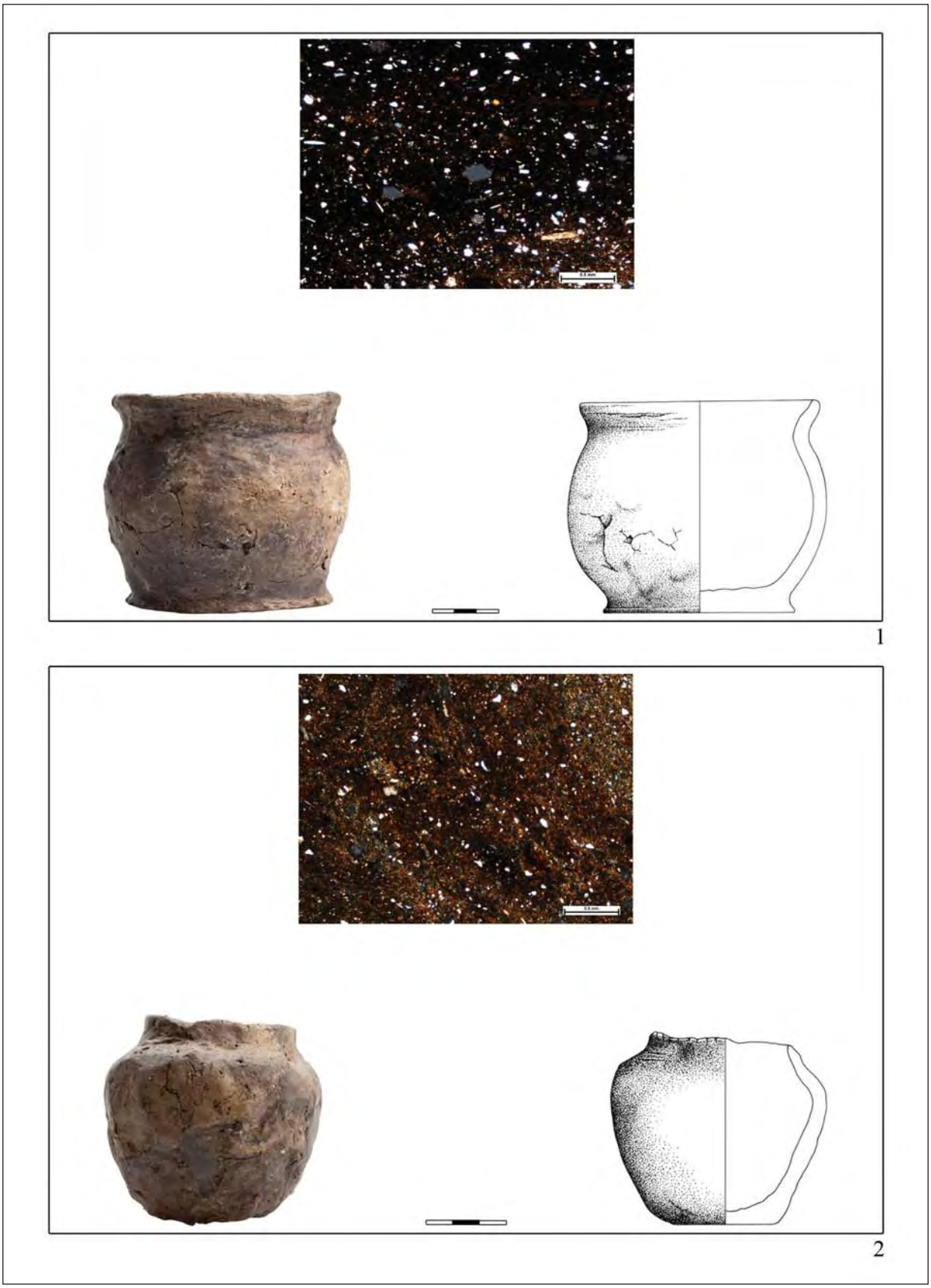
29. kép. Kézzel formált (korongolatlan) kerámia. 1: 1.63372.123.1; 2: 1.63372.355.1 (40x, +N)
Fig. 29. Hand-built pottery. 1: 1.63372.123.1; 2: 1.63372.355.1 (40x, +N)



30. kép. Kézzel formált (korongolatlan) kerámia. 1: 1.63372.294.1; 2: 1.63372.85.1 (40x, +N)
Fig. 30. Hand-built pottery. 1: 1.63372.294.1; 2: 1.63372.85.1 (40x, +N)



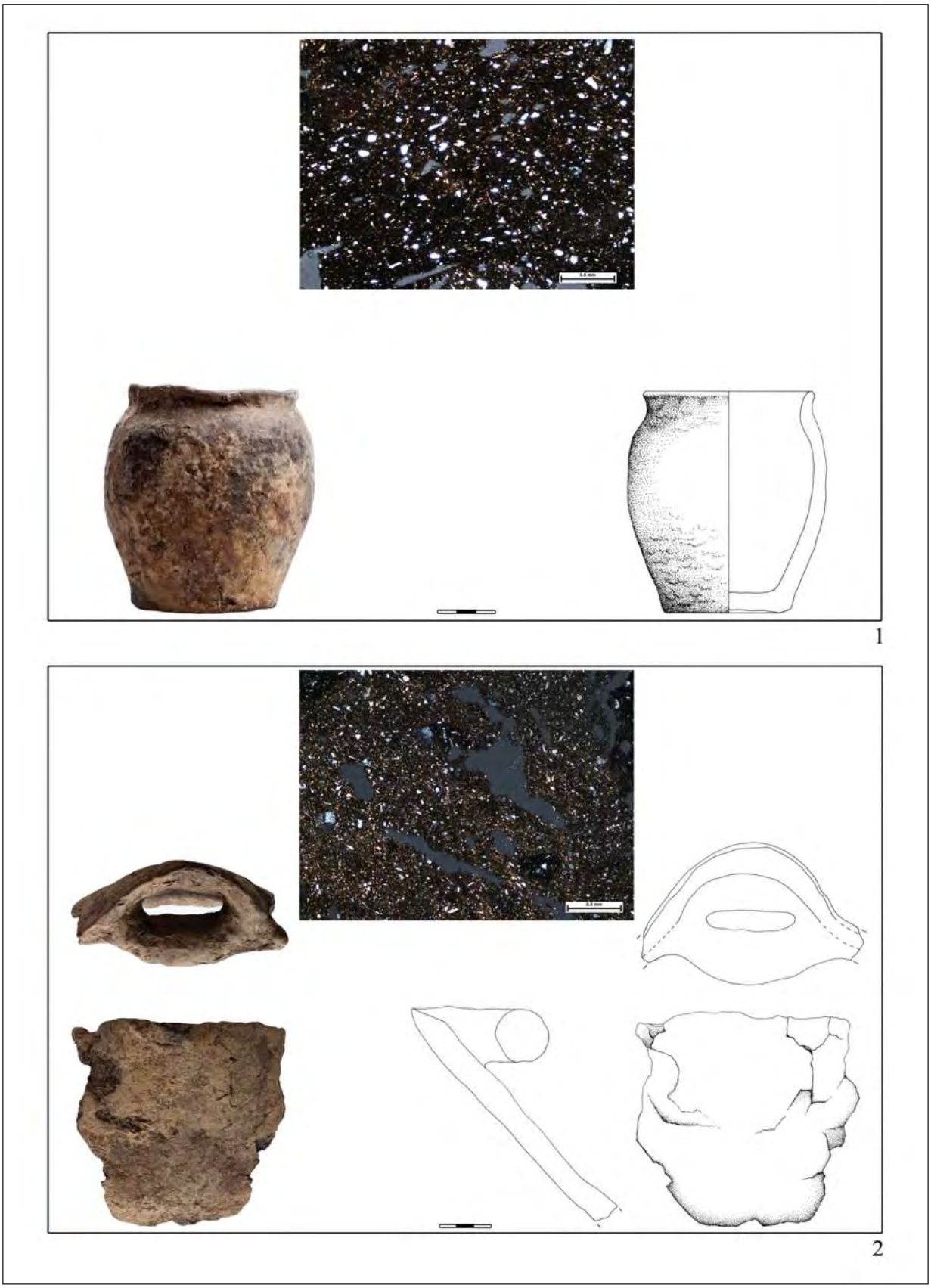
31. kép. Kézzel formált (korongolatlan) kerámia. 1: 1.63372.95.1; 2: 1.63372.156.1 (40x, +N)
Fig. 31. Hand-built pottery. 1: 1.63372.95.1; 2: 1.63372.156.1 (40x, +N)



32. kép. Kézzel formált (korongolatlan) kerámia. 1: 1.63372.101.1; 2: 1.63372.113.2 (40x, +N)
Fig. 32. Hand-built pottery. 1: 1.63372.101.1; 2: 1.63372.113.2 (40x, +N)



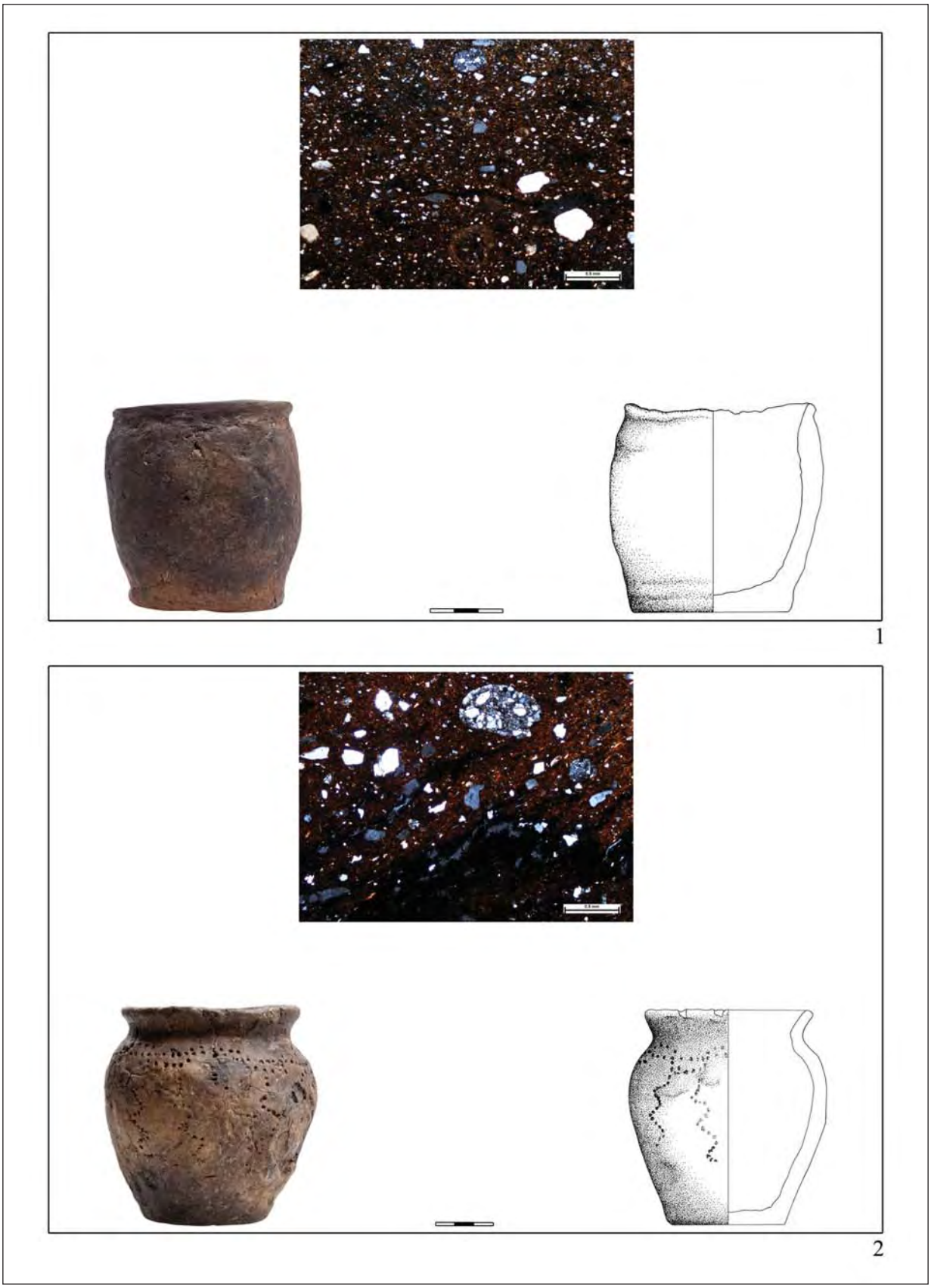
33. kép. Kézzel formált (korongolatlan) kerámia. 1: 1.63372.122.1; 2: 1.63372.178.2 (40x, +N)
Fig. 33. Hand-built pottery. 1: 1.63372.122.1; 2: 1.63372.178.2 (40x, +N)



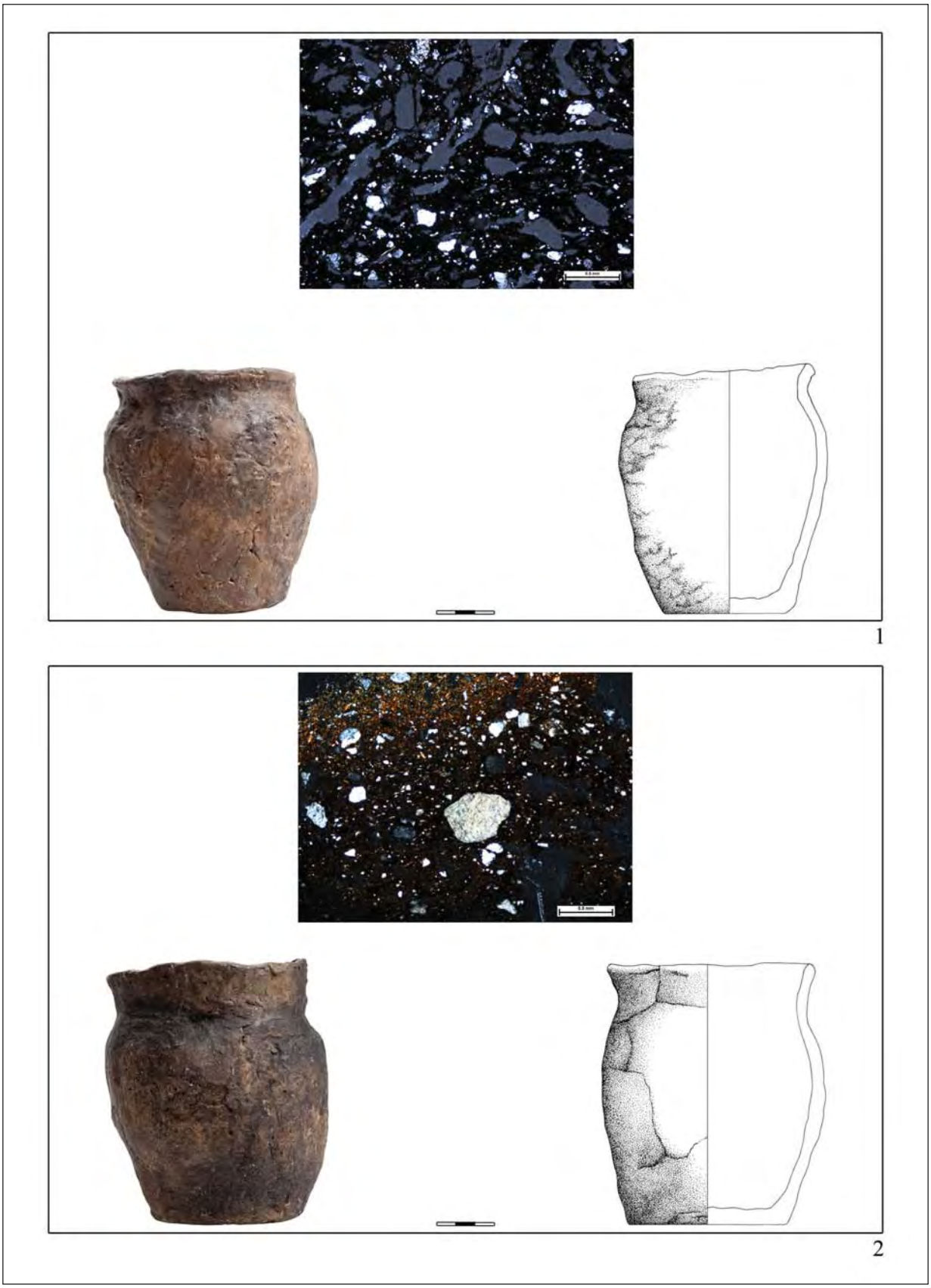
34. kép. Kézzel formált (korongolatlan) kerámia. 1: 1.63372.349.1; 2: 1.63372.288.2 (40x, +N)
Fig. 34. Hand-built pottery. 1: 1.63372.349.1; 2: 1.63372.288.2 (40x, +N)



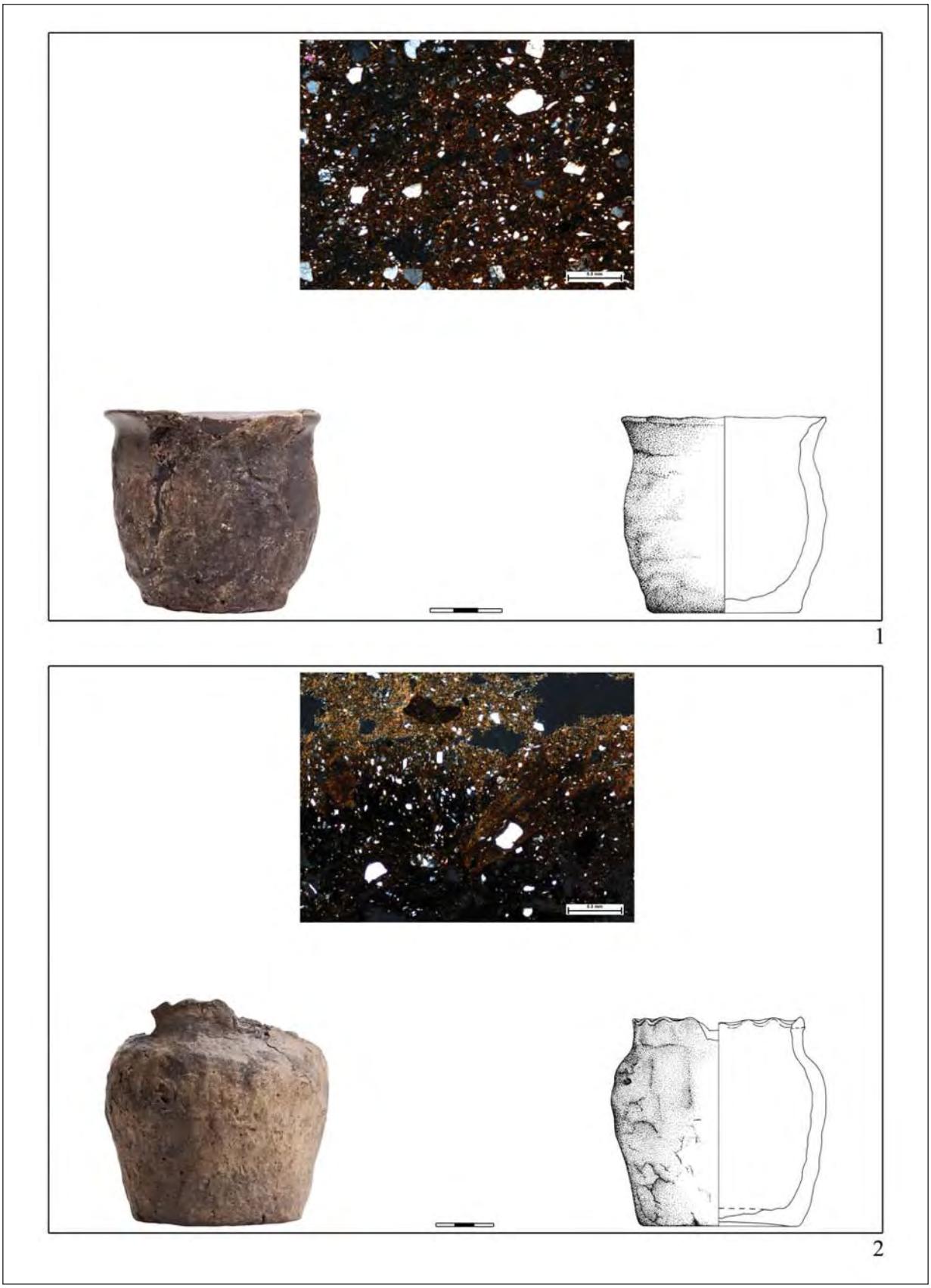
35. kép. Kézzel formált (korongolatlan) kerámia. 1: 1.63372.208.1; 2: 1.63372.178.1 (40x, +N)
Fig. 35. Hand-built pottery. 1: 1.63372.208.1; 2: 1.63372.178.1 (40x, +N)



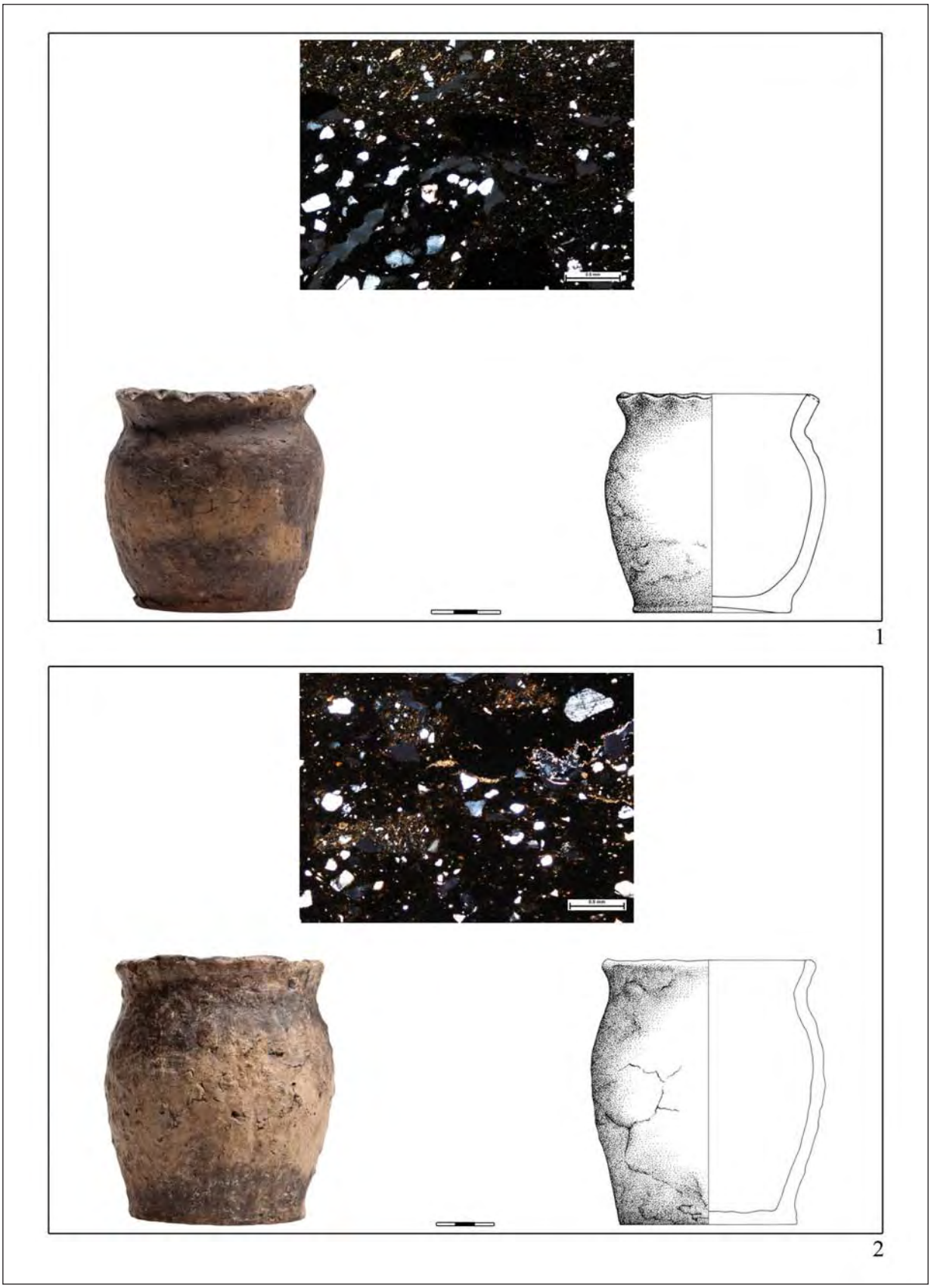
36. kép. Kézzel formált (korongolatlan) kerámia. 1: 1.63372.84.1; 2: 1.63372.2.1 (40x, +N)
Fig. 36. Hand-built pottery. 1: 1.63372.84.1; 2: 1.63372.2.1 (40x, +N)



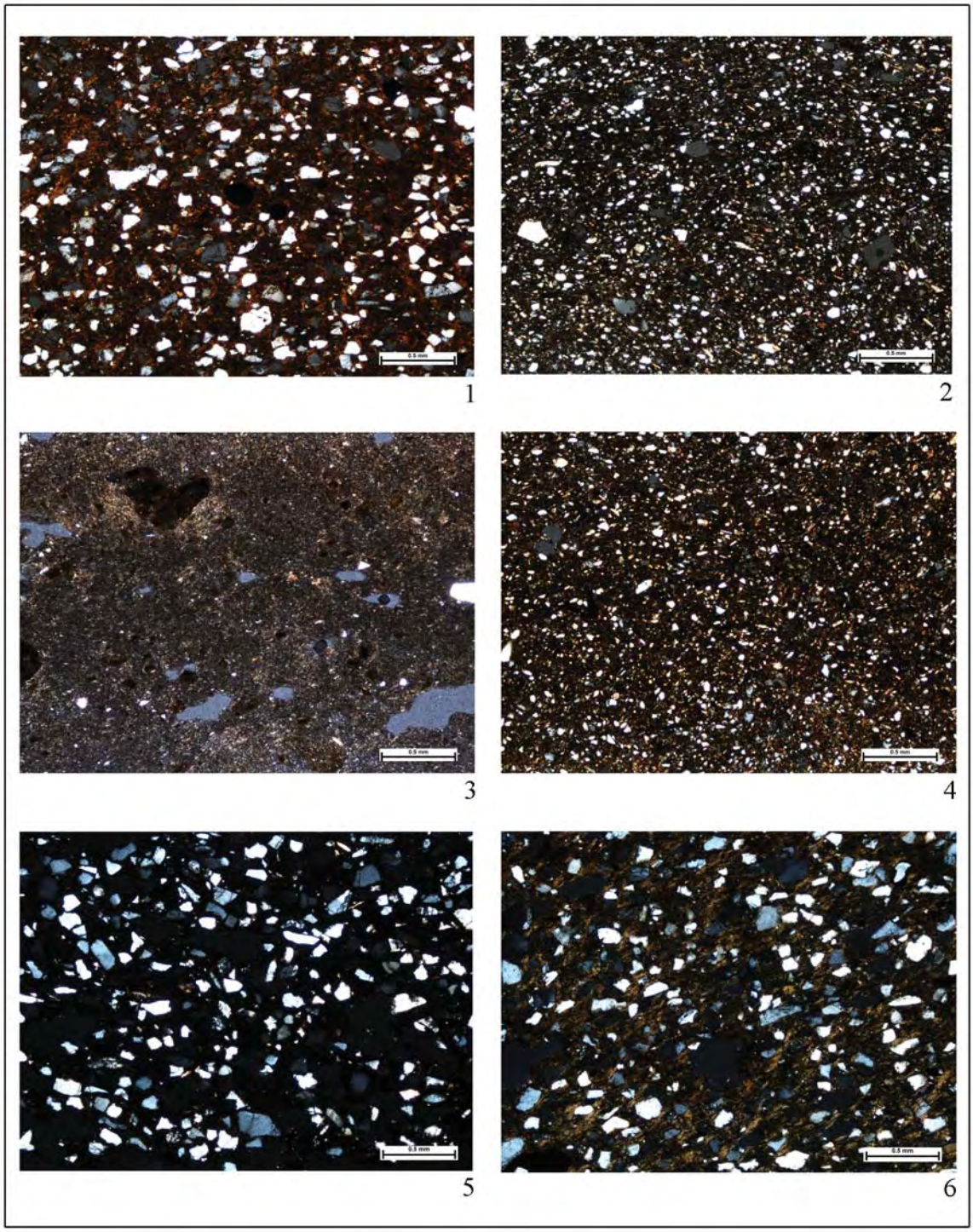
37. kép. Kézzel formált (korongolatlan) kerámia. 1: 1.63372.82.1; 2: 1.63372.310.1 (40x, +N)
Fig. 37. Hand-built pottery. 1: 1.63372.82.1; 2: 1.63372.310.1 (40x, +N)



38. kép. Kézzel formált (korongolatlan) kerámia. 1: 1.63372.350.1; 2: 1.63372.228.1 (40x, +N)
Fig. 38. Hand-built pottery. 1: 1.63372.350.1; 2: 1.63372.228.1 (40x, +N)

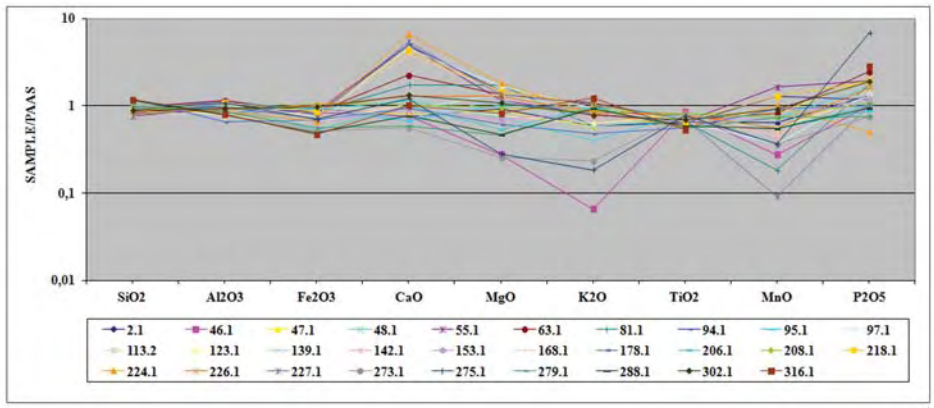


39. kép. Kézzel formált (korongolatlan) kerámia. 1: 1.63372.164.1; 2: 1.63372.389.1 (40x, +N)
Fig. 39. Hand-built pottery. 1: 1.63372.164.1; 2: 1.63372.389.1 (40x, +N)

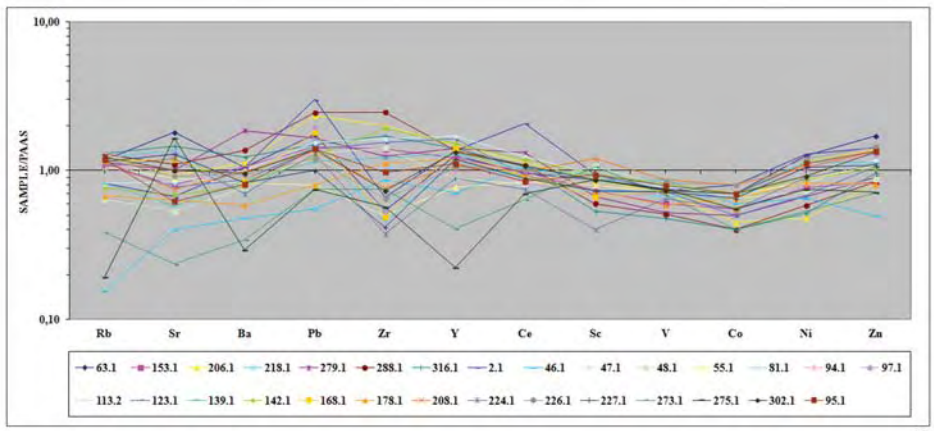


40. kép. Az XRD vizsgálat alapján legmagasabb hőmérsékleten kiégetett kerámiák vékonycsiszolati képe. 1: 46.1; 2: 47.1; 3: 94.1; 4: 142.1; 5: 273.1; 6: 275.1. (minden mikrofotó 40x, +N)

Fig. 40. Thin section images of pottery items fired at the highest temperatures (according to XRD analysis). 1: 46.1; 2: 47.1; 3: 94.1; 4: 142.1; 5: 273.1; 6: 275.1. (all images 40x, +N)



1



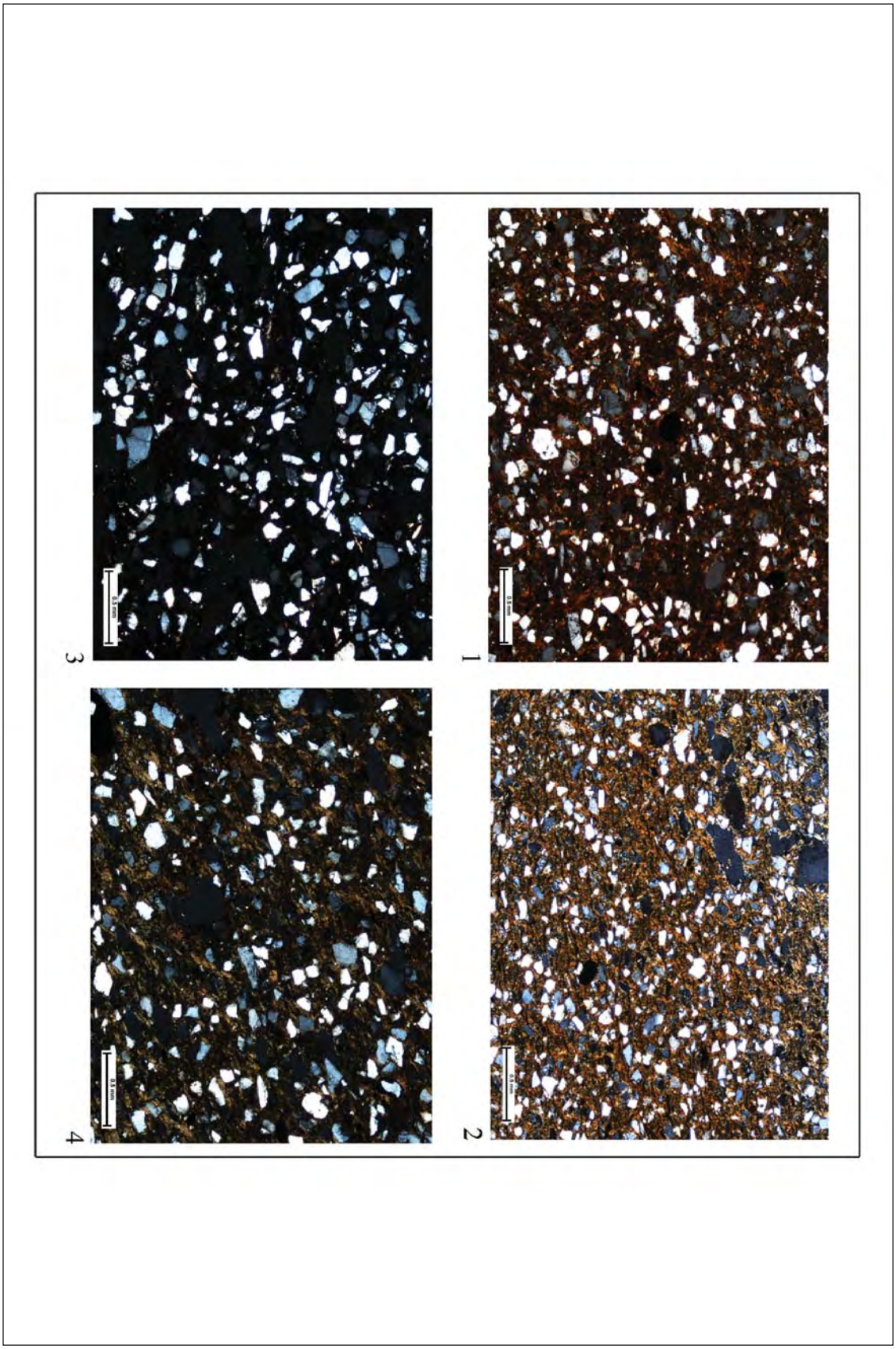
2

59.1. minta (gyorskorongolt sárga palack, 18. ábra 1)	**63.1. minta** (gyorskorongolt sárga korsó, 19. ábra)	**153.1. minta** (lassúkorongolt: bögre, 21. ábra 1)	**206.1. minta** (lassúkorongolt: bögre, 20. ábra 2)	**279.1. minta** (lassúkorongolt: bögre, 21. ábra 2)	**288.1. minta** (lassúkorongolt: bögre, 22. ábra 2)
<650-750 C	~600-650 C	<600-650 C	<600-650 C	<600-650 C	<600-750 C
316.1. minta (lassúkorongolt: fazék, 23. ábra 1)	**2.1. minta** (kézzel formált bögre, 36. ábra 2)	**46.1. minta** (gyorskorongolt fekete bögre, 11. ábra 1)	**47.1 minta** (gyorskorongolt szürke fazék, 2. ábra 1)	**48.1. minta** (gyorskorongolt fekete bögre, 12. ábra 1)	**55.1. minta** (gyorskorongolt szürke bögre, 7. ábra 2)
~750-800 C	<600-650 C	~850-900 C	~800-850 C	~600-650 C	~750-800 C
81.1. minta (kézzel formált bögre, 26. ábra 1)	**94.1. minta** (gyorskorongolt szürke fazék, 5. ábra 1)	**97.1. minta** (gyorskorongolt szürke palack, 8. ábra 1)	**113.2. minta** (kézzel formált csupor, 32. ábra 2)	**123.1. minta** (kézzel formált bögre, 29. ábra 1)	**139.1. minta** (gyorskorongolt fekete bögre, 12. ábra 2)
<600-650 C	~800-850 C	~750-800 C	~600-650 C	<600-650 C	<600-650 C
142.1. minta (gyorskorongolt fekete bögre, 14. ábra 1)	**168.1. minta** (gyorskorongolt szürke palack, 8. ábra 2)	**178.1. minta** (kézzel formált fazék, 33. ábra 2)	**208.1. minta** (kézzel formált fazék, 35. ábra 1)	**224.1. minta** (gyorskorongolt szürke bikónikus fazék, 6. ábra 1)	**226.1. minta** (gyorskorongolt szürke kiöntőcsöves korsó, 9. ábra)
~850-900 C	~750-800 C	<600-650 C	<600-650 C	<600-650 C	<600-650 C
227.1. minta (gyorskorongolt szürke fazék, 6. ábra 2)	**273.1. minta** (gyorskorongolt szürke fazék, 10. ábra 1)	**275.1. minta** (gyorskorongolt fekete bögre, 11. ábra 2)	**302.1. minta** (kézzel formált bögre, 25. ábra 1)	**95.1. minta** (kézzel formált bögre, 31. ábra 1)	
<600-650 C	~800-900 C	~800-900 C	<600-650 C	<600-650 C	

3

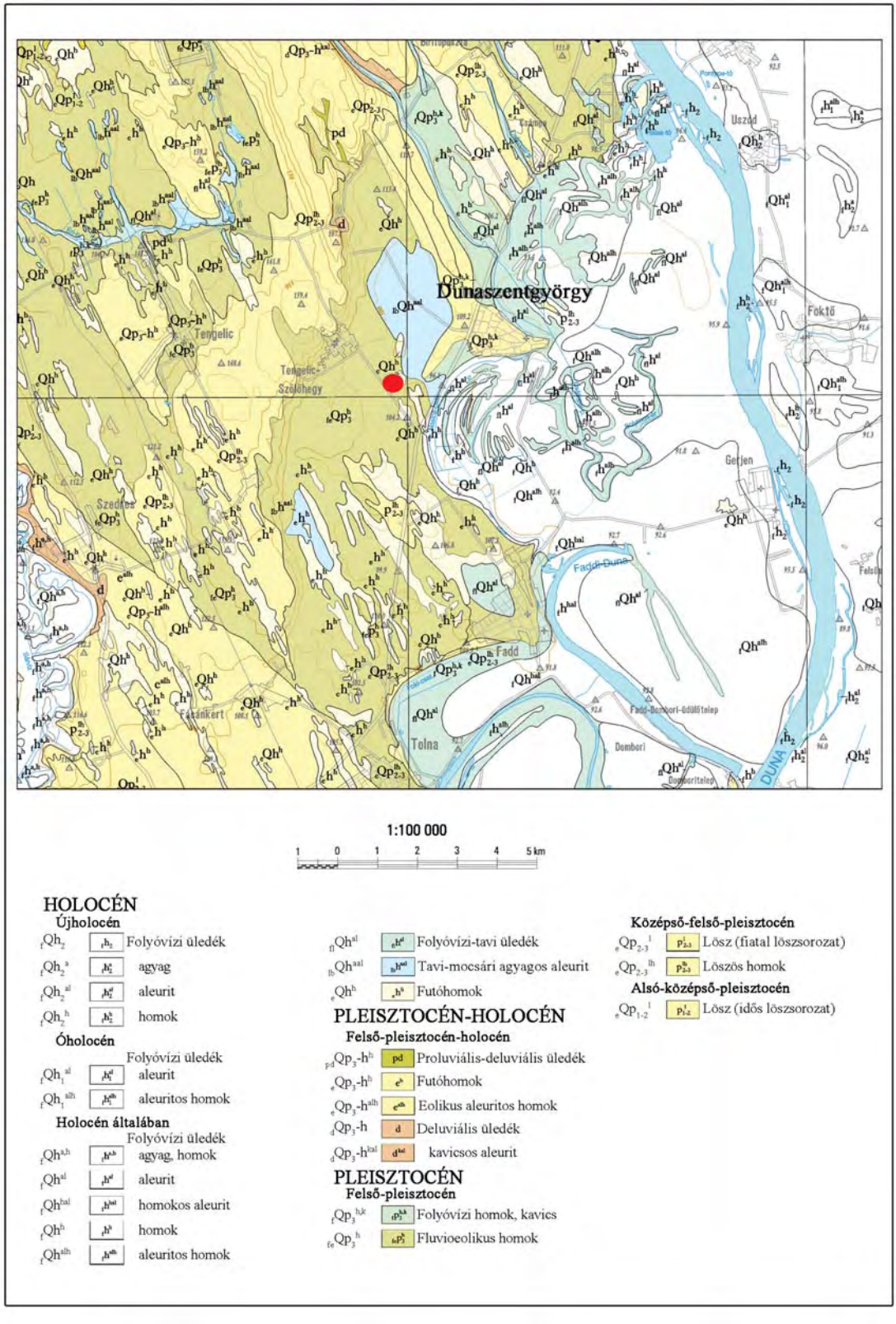
41. kép. 1–2: A kerámiák XRF vizsgálattal mért kémiai összetétele alapján készített sokelemes gyakorisági diagramok: főelemek és nyomelemek; 3: Röntgendiffrakciós (XRD) vizsgálat által kimutatott fázisösszetétel alapján becsült égetési hőmérsékletek

Fig. 41. 1–2: Multielement frequency diagrams based on the chemical composition of ceramics measured by XRF: major, minor and trace elements; 3: Estimated firing temperatures based on the phase composition detected by X-ray powder diffraction (XRD) analysis



42. kép. Nagyon jól osztályozott szövetű kerámiák. 1: 46.1; 2: 78.1; 3: 273.1; 4: 275.1. (minden mikrofotó 40x, +N)

Fig. 42. Very well sorted fabrics. 1: 46.1; 2: 78.1; 3: 273.1; 4: 275.1. (all images 40x, +N)



43. kép. Dunaszentgyörgy és környékének geológiai térképe a vizsgált lelőhellyel (Franyó et al. 2005 nyomán)

Fig. 43. Geological map of Dunaszentgyörgy and surrounding areas with the investigated archaeological site (after Franyó et al. 2005)

FÜGGELÉK – APPENDIX

A DUNASZENTGYÖRGYI AVAR KORI TEMETŐBŐL SZÁRMAZÓ EDÉNYEK KATALÓGUSA

1. 1.63372.2.1 (*2/2. sír*)*: bögre* (*36. kép 2*). Kerámiazúzalékkal soványított, felülete kívül simított, de egyenetlen, belül durva. Anyagában kevés igen durva kavics is megfigyelhető. Kézzel formált, deformálódott. Sárgásbarna-sötétbarna-fekete foltos, belül sötétszürke-fekete. A perem közepesen kihajló, lekerekített. Tojásdad testű, válltól erősen kiöblösödik, legnagyobb kihasasodása a felső harmadban van. A fenék egyenes, szerves anyag, gabonaszem lenyomatával. Testének felső kétharmad részén egyedi, beszurkált pontsorokból álló díszítés: a vállon kettős, sűrűn bebökdösött, vízszintesen húzódó, hullámzó, megmegszakadó pontsor. Az alsó pontsorból az edénytest egyik szélesebb oldalán a fenék irányába négy függőleges, cikkcakkalakú minta indul. A vele átellenes oldalon egy ovális, ferdén kialakított, középen vízszintesen osztott motívum, mellette átlósan a vízszintes pontsorok irányában egy ovális minta hiányos alsó fél íve díszíti. Ma.: 11,2 cm, perem átm.: 8–8,6 cm, fenék átm.: 5,8–6,4 cm.

2. 1.63372.42.1 (*38/42. sír*)*: bögre oldal-* és *fenéktöredékei*. Kerámiazúzalékkal soványított, jól eldolgozott felületű, kézzel formált. Homokszínű, szürke foltos, sötétszürke maggal égett. Igen rossz megtartású, töredékes, az edény eredeti formája nem állapítható meg. A fenék egyenetlen. Ma.: 1,1 × 2–3,9–2,9 cm, fenék átm.: kb. 6 cm.

3. 1.63372.46.1 (*42/46. sír*)*: bögre* (*11. kép 1*). Fekete kerámia. Finom, csillámos anyagú, kissé érdes felületű, gyorskorongon készült. Fekete, kívül helyenként sárgásszürke foltos. A perem közepesen kihajló, finoman lekerekített, fedőhornyos, kívül vízszintes bevagdosásokkal díszített. Tojásdad testű, válltól markáns töréssel erősen öblösödik, legnagyobb kihasasodása a felső harmadban van. A fenék egyenes. A vállon két szélesen, sekélyen bekarcolt vízszintes vonal között befésült hullámvonalköteg díszíti. Ma: 10,8 cm, legnagyobb kihasasodás: 11 cm, perem átm.: 8–8,5 cm, fenék átm.: 5,7 cm.

4. 1.63372.47.1 (*43/47. sír*)*: fazék* (*2. kép 1*). Szürke kerámia. Nagyon finom, enyhén csillámos anyagú, gyorskorongon készült. Világosszürke, középszürkesárgásvörös foltokkal. A perem erősen kihajló, galléros: markáns fedőhorony, kívül finom hornyolat, enyhén visszahornyolt. Tojásdad testű, válltól erősen öblösödik, legnagyobb kihasasodása a középső harmadban van. Feneke enyhén domború, középen a korongról való levágás nyomával. A test felső harmadán három sor csigavonalban befésült vízszintes vonalköteg díszíti. Ma.: 16,4–16,7 cm, legnagyobb kihasasodás: 14,2 cm, perem átm.: 10 cm, fenék átm.: 6,8–7 cm.

5. 1.63372.48.1 (*44/48. sír*)*: bögre* (*12. kép 1*). Fekete kerámia. Finom, csillámos anyagú, gyorskorongon készült. Fekete, a peremen és a belső oldalon barnásvörös foltokkal. Barnásvörös maggal égett. A perem közepesen kihajló, ferdén levágott, belül finoman hornyolt. Tojásdad, válltól egyenletesen öblösödik, legnagyobb kihasasodása a felső harmadban van. A fenék egyenes, a korongról való levágás nyomaival. A vállon befésült vízszintes vonalköteg, alatta a teljes felületen szélesen, sekélyen karcolt vízszintes vonalak díszítik. Felülete erősen töredezett. Ma.: 9,1–9,4 cm, legnagyobb kihasasodás: 9,6 cm, perem átm.: 9 cm, fenék átm.: 5 cm.

6. 1.63372.55.1 (*51/55. sír*)*: bögre* (*7. kép 2*). Szürke kerámia. Nagyon finom anyagú, enyhén krétás tapintású, gyorskorongon készült, világosszürke. Pereme enyhén kihajló, ferdén levágott, lekerekített, nyaka rövid. Gömbös testű, válltól enyhén öblösödik, legnagyobb kihasasodása a középső harmadban van. Feneke egyenes. Felső kétharmad részén három sor balról jobbra indított, csigavonalban befésült vízszintes vonalköteggel díszített. Felülete töredezett, a díszítés erősen kopott. Ma.: 9,2–9,4 cm, legnagyobb kihasasodás: 9,2 cm, perem átm.: 6,5–7 cm, fenék átm.: 5,5 cm.

7. 1.63372.57.1 (*53/57. sír*)*: bögre* (*24. kép 1*). Kerámiazúzalékkal soványított, felülete jól eldolgozott, kissé egyenetlen. Kézzel formált. Sárgásvörös-sárgásszürkehomokszínű, sötétszürke-fekete foltos. Belül a perem fekete foltos. A perem közepesen kihajló, ferdén levágott, ferde bevagdosásokkal díszített, belül hornyolt. Hordótestű, válltól enyhén öblösödik, legnagyobb kihasasodása a felső harmadban van. A fenéken széles „perem”, közepe egyenetlen, szerves anyag lenyomataival. Ma.: 8,8–9,1 cm, legnagyobb kihasasodás: 8,4 cm, perem átm.: 7,5–7,7 cm, fenék átm.: 6,5–7 cm.

8. 1.63372.059.1 (*55/59. sír*): *palack* (*18. kép 1*). Sárga kerámia. Nagyon finom anyagú, jól simított felületű, gyorskorongon készült. Sötétsárga-okkersárga árnyalatú. Pereme közepesen kihajló, finoman lekerekített. Nyaka rövid, tojásdad testű, erősen kiöblösödik, legnagyobb kihasasodása a középső harmadban van. Feneke kissé homorú. Ma.: 8,8 cm, legnagyobb kihasasodás: 6,65 cm, perem átm.: 3,2 cm, fenék átm.: 3,9 cm.

9. 1.63372.63.1 (*59/63. sír*): kiöntőcsöves, gyűrűfüles *korsó* (*19. kép*). Sárga kerámia. Nagyon finom anyagú, sima, néhol kissé egyenetlen felületű, a belső oldalon a felület töredezett. Gyorskorongon készült. Sárgásvörös árnyalatú, egyenletesen átégett. A perem erősen kihaj-

ló, finoman lekerekített, megvastagodó. Ovoid testű, erősen öblösödik, legnagyobb kihasasodása a középső harmadban van. A fenék kissé homorú. A vállon hengeres, síkozottan kialakított kiöntőcső helyezkedik el. A vele átellenes oldalon gyűrűfül indítása látható. Az edénytest felső fele három sor befésült, körbefutó vízszintes vonalköteggel díszített. A díszítés erősen kopott. Ma.: 18,5 cm, legnagyobb kihasasodás: 15,7 cm, perem átm.: 9 cm, fenék átm.: 8,4–8,7 cm, kiöntőcső h.: 6 cm, átm.: 2,7 cm.

10. 1.63372.78.1 (*74/78. sír*): *palack* (*10. kép 2*). Fekete kerámia. Finom, csillámos, mészrögöket tartalmazó anyagú, felülete érdes. Több helyen a kipattogzott mészrögök miatt lyukacsos. Gyorskorongon készült. Fekete, helyenként sárgásvörös foltos, sárgásvörös maggal égett. Nyaktól felfelé hiányos. Teste ovoid formájú, enyhén öblösödik, legnagyobb kihasasodása a középső harmadban van. Talpkorongos, a fenék homorú, a korongról való levágás nyomával. Oldala egy helyen behorpadt. Testének felső fele díszített: kilenc sorban befésült, körbefutó hullám- és vízszintes vonalkötegek váltakozásával. A harmadik sor hullámvonalköteg sáv kétsoros. Ma.: 20 cm, legnagyobb kihasasodás: 13,6 cm, fenék átm.: 8,3 cm.

11. 1.63372.81.1 (*77/81. sír*): *bögre* (*26. kép 1*). Kerámiazúzalékkal soványított, felülete viszonylag jól eldolgozott, de egyenetlen. Kézzel formált, aszimmetrikus. Sárgásvörös-homokszínű, helyenként fekete foltos. Pereme közepesen kihajló, elvékonyodó. Hengeres testű, feneke kiszélesedik. A fenéken széles perem, közepe kissé homorú. Vállán befejezetlen, szabálytalanul bekarcolt vízszintes cikkcakkvonal díszíti. Ma.: 8 cm, legnagyobb kihasasodás: 9,7 cm, perem átm.: 8,8–9,2 cm, fenék átm.: 9 cm.

12. 1.63372.82.1 (*78/82. sír*): *bögre* (*37. kép 1*). Kerámiazúzalékkal soványított, durva, egyenetlen felületű, kézzel formált, aszimmetrikus. Sötétbarna-vörösesbarna-fekete, kívül helyenként sárgásvörös foltos. Pereme enyhén kihajló, lekerekített. Tojásdad testű, válltól enyhén öblösödik, legnagyobb kihasasodása a felső harmadban van. Feneke egyenes, szerves anyag, gabonaszem lenyomatával. Ma.: 12,6–13,3 cm, legnagyobb kihasasodás: 12 cm, perem átm.: 9,6–10 cm, fenék átm.: 6,5 cm.

13. 1.63372.84.1 (*80/84. sír*): *bögre* (*36. kép 1*). Kerámiazúzalékkal soványított, viszonylag jól eldolgozott, kissé egyenetlen felületű. Kézzel formált, aszimmetrikus. Barnásvörös, kívül fekete foltos. Pereme enyhén kihajló, lekerekített. Hordótestű, válltól enyhén öblösödik, legnagyobb kihasasodása a felső harmadban van. A fenék kiszélesedik, egyenetlen, gabonaszem lenyomatával. Ma.: 9,4–9,7 cm, legnagyobb kihasasodás: 8,4–8,8 cm, perem átm.: 7,6–7,8 cm, fenék átm.: 6,5 cm.

14. 1.63372.85.1 (*81/85. sír*): *bögre* (*30. kép 2*). Kerámiazúzalékkal soványított, jól eldolgozott felületű, egyenetlen. Kézzel formált, erősen aszimmetrikus. Sárgásvörös-homokszínű, sötétszürke foltos. A perem enyhén kihajló, lekerekített, elvékonyodó. Hengeres testű, a fenék felé összeszűkül, a fenékrész kiszélesedik, egyenes. Ma.: 13,3–14,3 cm, legnagyobb kihasasodás: 9,5 cm, perem átm.: 8,3–9 cm, fenék átm.: 6,4 cm.

15. 1.63372.87.1 (*83/87. sír*): *bögre* (*3. kép 1*). Szürke kerámia. Nagyon finom anyagú, enyhén krétás tapintású, csillámos, mészrögöket tartalmazó anyagú. Gyorskorongon készült, enyhén aszimmetrikus, világosszürke. Pereme enyhén kihajló, ferdén levágott, finom fedőhoronnyal. Tojásdad testű, válltól enyhén öblösödik, legnagyobb kihasasodása a felső harmadban van. A fenék egyenes, középen 3,3 cm átmérőjű körben homorú, a korongról való levágás nyomával. A vállon laza ívben befésült hullámvonalköteggel díszített. Ma.: 10,2 cm, legnagyobb kihasasodás: 10,6 cm, perem átm.: 9 cm, fenék átm.: 5,5 cm.

16. 1.63372.88.1 (*84/88. sír*): kis *fazék* (*4. kép 1*). Szürke kerámia. Nagyon finom anyagú, krétás tapintású. Gyorskorongon készült, világosszürke, enyhén sárgás árnyalatú. A perem közepesen kihajló, fedőhornyos, galléros, kívül finom hornyolattal, alul visszahornyolt. Tojásdad testű, erősen kiöblösödik, legnagyobb kihasasodása a felső harmadban van. A fenék egyenes. A vállon szélesen, sűrűn befésült vízszintes vonalköteggel díszített. Ma.: 13,8–14 cm, legnagyobb kihasasodás: 12,4 cm, perem átm.: 7,4 cm, fenék átm.: 6,6 cm.

17. 1.63372.88.2 (*84/88. sír*): *bögre* (*20. kép 1*). Apró kavicsos homokkal soványított, finoman eldolgozott felületű, kívül kissé érdes, belül és kívül a fenéken szemcsés. Lassúkorongon készült, belül a felső harmadban vízszintes bordák, az alsó harmadban függőleges eldolgozásnyomok figyelhetők meg. Sárgásvörös-barnásvörös, főként kívül sötétszürke-fekete foltos, szürkés-vöröses maggal égett. A perem közepesen kihajló, lekerekített, fedőhornyos. Tojásdad testű, válltól erősen öblösödik, bikónikus, legnagyobb kihasasodása a felső harmadban van. A fenék peremes, pozitív delle alig kiemelkedő nyomával (átm.: 2,5 cm). Felületének háromnegyed részét meg-megszakadó csigavonalban befésült három sor hullám- és két sor vízszintes vonalköteg díszíti. Ma.: 11,4 cm, legnagyobb kihasasodás: 10,1 cm, perem átm.: 6,9–7,1 cm, fenék átm.: 5,4 cm.

18. 1.63372.92.1 (*88/92. sír*): *bögre* (*17. kép 1*). Duna–Tisza közi sárgásvörös kerámia. Nagyon finom anyagú, enyhén csillámos, helyenként apró-durva kavicsokkal, kissé érdes felületű. Gyorskorongon készült, sárgásvörös. A perem közepesen kihajló, finoman lekerekített, külső oldalán bekarcolt hullámvonallal díszített. Teste ovoid formájú, egyenletesen kiöblösödő, legnagyobb kihasasodása a középső harmadban van. A fenék egyenes. A vállon körbefutó, befésült vízszintes vonalköteg, alatta hullámvonalköteg díszíti. Ma.: 14–14,2 cm, legnagyobb kihasasodás: 11,7 cm, perem átm.: 8,3 cm, fenék átm.: 6,1 cm.

19. 1.63372.94.1 (*90/94. sír*): *fazék* (*5. kép 1*). Szürke kerámia. Nagyon finom anyagú, krétás tapintású. Gyorskorongon készült, enyhén aszimmetrikus, világosszürke, sárgás, helyenként halvány vörös árnyalatú. A perem közepesen kihajló, ferdén levágott. Tojásdad testű, válltól erősen öblösödik. Legnagyobb kihasasodása a felső harmadban van. Alsó harmada körbefaragott. Feneke kissé egyenetlen. A vállon két sorban befésült, körbefutó hullámvonalköteg díszíti. Ma.: 20–20,5 cm, legnagyobb kihasasodás: 16,6 cm, perem átm.: 10–10,2 cm, fenék átm.: 7,5 cm.

20. 1.63372.95.1 (*91/95. sír*): *bögre* (*31. kép 1*). Kerámiazúzalékkal soványított, felülete jól eldolgozott, kissé egyenetlen. Kézzel formált, aszimmetrikus. Vörösesbarna-sárgásbarna, sötétszürke-fekete foltos. A fenék kívül sárgásvörös. A perem enyhén kihajló, lekerekített. Hordótestű, válltól enyhén öblösödik, legnagyobb kihasasodása a felső harmadban van. A fenék peremes, egyenetlen. Ma.: 11–11,4 cm, legnagyobb kihasasodás: 11,5 cm, perem átm.: 9,4–10,2 cm, fenék átm.: 8,5 cm.

21. 1.63372.97.1 (*93/97. sír*): *palack* (*8. kép 1*). Szürke kerámia. Nagyon finom anyagú, enyhén krétás tapintású. Gyorskorongon készült, világosszürke. Pereme közepesen kihajló, ferdén levágott, nyaka rövid, a válltól markáns töréssel jelentősen kiöblösödik. Hordótestű, legnagyobb kihasasodása a felső harmadban van. Feneke egyenetlen. Testének felső harmadán öt sorban, balról jobbra indított csigavonalban sűrűn egymás alá befésült hullámvonalköteggel díszített. Ma.: 21,7–22 cm, legnagyobb kihasasodás: 16,5 cm, perem átm.: 4,5 cm, fenék átm.: 9,8 cm.

22. 1.63372.101.1 (*97/101. sír*): *bögre* (*32. kép 1*). Kerámiazúzalékkal soványított, felülete simított, de egyenetlen, repedezett. Kézzel formált, enyhén aszimmetrikus, deformált. Sárgásvörös-homokszínű, sötétszürke-fekete foltos, belül zömmel fekete. Pereme enyhén kihajló, lekerekített, belül enyhén hornyolt. Gömbös testű, válltól enyhén öblösödik, legnagyobb kihasasodása a középső harmadban van. A fenék talpkorongszerűen kiszélesedik, egyenes, közepén enyhe pozitív delleszerű kitüremkedés (átm.: 3 cm) van. Ma.: 10 cm, legnagyobb kihasasodás: 11,6–12,2 cm, perem átm.: 10,3–10,8 cm, fenék átm.: 8,6–9,5 cm.

23. 1.63372.113.1 (*109/113. sír*): kis *fazék* (*4. kép 2*). Szürke kerámia. Nagyon finom anyagú, erősen krétás tapintású, gyorskorongon készült. Az alsó harmadban formázókés nyoma. Világosszürke, kissé sárgás árnyalatú. A perem enyhén kihajló, finoman lekerekített, enyhe fedőhoronnyal. Tojásdad testű, válltól erősen kiöblösödik, legnagyobb kihasasodása a felső harmadban van. A fenék egyenes, a korongról való levágás nyomával. Ma.: 15,4 cm, perem átm.: 8 cm, legnagyobb kihasasodás: 13,6 cm, fenék átm.: 7,4 cm.

24. 1.63372.113.2 (*109/113. sír*): *bögre* (*32. kép 2*). Kerámiazúzalékkal soványított, nagyon durva szemcsés, egyenetlen felületű, kézzel formált, aszimmetrikus. Sárgásbarna-szürkésbarna, sötétszürke foltos, belül sötétszürke árnyalatú. Felülete kívül töredezett. Pereme függőleges, elvékonyodó, bevagdosásokkal díszített. Nyaka rövid, tojásdad testű, válltól erősen kiöblösödik, legnagyobb kihasasodása a felső harmadban van. Feneke egyenetlen. Ma.: 7–7,4 cm, perem átm.: 5,3 cm, legnagyobb kihasasodás: 8,1 cm, fenék átm.: 4,5 cm.

25. 1.63372.115.1 (*111/115. sír*): *bögre* (*26. kép 2*). Kerámiazúzalékkal soványított, felülete viszonylag jól eldolgozott, kissé egyenetlen. Kézzel formált. Sárgásvörös-homokszínű, fekete foltos. A perem közepesen kihajló, lekerekített. Tojásdad, válltól egyenletesen öblösödik, legnagyobb kihasasodása a felső harmadban van. A fenék egyenes. Ma.: 10,9 cm, perem átm.: 9,8–10 cm, legnagyobb kihasasodás: 10,6–10,9 cm, fenék átm.: 7 cm.

26. 1.63372.122.1 (*118/122. sír*): bütykös peremű *csupor* (*33. kép 1*). Kerámiazúzalékkal soványított, jól eldolgozott, kissé egyenetlen felületű, kézzel formált, aszimmetrikus. Sárgásbarna-homokszínű, sötétszürke-fekete foltos, belül teljesen sötétszürke. Pereme enyhén behúzott, lekerekített, elvékonyodó, három szimmetrikusan elhelyezett, függőlegesen elnyúló, keskeny bütyökkel, az egyik letört. Hordós testű, legnagyobb kihasasodása a középső harmadban van. Feneke homorú. Ma.: 4,5–4,8 cm, perem átm.: 5,5 cm, legnagyobb kihasasodás: 6,6 cm, fenék átm.: 5 cm.

27. 1.63372.123.1 (*119/123. sír*): *bögre* (*29. kép 1*). Kerámiazúzalékkal soványított, felülete egyenetlen, de viszonylag jól eldolgozott, szerves anyag lenyomataival. Kézzel formált. Sárgásbarna-homokszínű, zömmel sötétbarna-sötétszürke-fekete foltos. A perem enyhén kihajló, lekerekített. Hordótestű, válltól enyhén öblösödik, legnagyobb kihasasodása a középső harmadban van. A fenék egyenes, lyukacsos. Ma.: 14,1–14,7 cm, perem átm.: 7,5 cm, legnagyobb kihasasodás: 10,8 cm, fenék átm.: 6,5–6,7 cm.

28. 1.63372.139.1 (*135/139. sír*): *bögre* (*12. kép 2*). Fekete kerámia. Finom, csillámos anyagú, gyorskorongolt, kissé aszimmetrikus. Fekete, vörösesbarna foltokkal. Vörösesbarna maggal égett. A perem erősen kihajló, galléros, fedőhornyos. Gömbös testű, válltól enyhén öblösödik, legnagyobb kihasasodása a felső harmadban van. A fenék egyenes, nagy része kiegészítés. A vállon egy sor befésült vízszintes vonalköteg díszíti. Felülete töredezett, egy helyen átlyukadt. Ma.: 9,4–9,6 cm, perem átm.: 8,7–9 cm, legnagyobb kihasasodás: 10 cm, fenék átm.: 5 cm.

29. 1.63372.142.1 (*138/142. sír*): *palack* (*14. kép 1*). Fekete kerámia. Finom, csillámos anyagú, érdes felületű, gyorskorongon készült. Sötétszürke-fekete, belül szürke-világosszürke, világosszürke maggal égett. Felülete töredezett. Szája széles, pereme közepesen kihajló, ferdén levágott, kiszélesedő, nyaka rövid. Ovoid

formájú, egyenletesen kiöblösödő, legnagyobb kihasasodása a középső harmadban van. Feneke domború. Testének felső felét három sor körbefutó, egyre szélesebben befésült vízszintes vonalköteg díszíti. Ma.: 15 cm, perem átm.: 5,6 cm, legnagyobb kihasasodás: 12,1 cm, fenék átm.: 5,8 cm.

30. 1.63372.153.1 (*149/153. sír*): *bögre* (*21. kép 1*). Közepes és durva kavicsos homokkal sováyított, felülete kívül finoman eldolgozott, belül érdes, csillámos anyagú. Lassúkorongon készült, belül függőleges eldolgozás nyomok figyelhetők meg. Aszimmetrikus. Barnásvörös, többnyire sötétszürke-fekete árnyalatú. Belül sötétszürke, a fenék barna. Fekete és vörös maggal égett. A perem erősen kihajló, ferdén levágott, helyenként visszahornyolt. Ferde bevagdosásokkal díszített. Tojásdad testű, válltól enyhén öblösödik, legnagyobb kihasasodása a felső harmadban van. Feneke homorú. A felső harmadban két sor befésült hullámvonalköteggel, köztük és alattuk az egész felületen kusza vízszintes kötegelt mintával díszített. Ma.: 12,4–13,1 cm, perem átm.: 10 cm, legnagyobb kihasasodás: 11,5 cm, fenék átm.: 6,8 cm.

31. 1.63372.154.1 (*150/154. sír*): *palack* (*14. kép 2*). Fekete kerámia. Finom, csillámos, helyenként mészrögöket tartalmazó anyagú, édes felületű. Sötétszürke-fekete, sárgásszürke foltokkal, barnásvörös maggal égett. Felülete töredezett. A perem közepesen kihajló, ferdén levágott, kiszélesedő, bekarcolt hullámvonallal díszített. A nyak rövid. Gömbös testű, erősen kiöblösödik, legnagyobb kihasasodása a felső harmadban van. A fenék kissé egyenetlen. Testének felső felén hat sorban befésült, körbefutó hullám- és vízszintes vonalkötegek váltakozásával díszített. Ma.: 15,2 cm, perem átm.: 5 cm, legnagyobb kihasasodás: 14 cm, fenék átm.: 7,5 cm.

32. 1.63372.156.1 (*152/156. sír*): kis *fazék* (*31. kép 2*). Kerámiazúzalékkal sováyított, kívül simított, belül durva, egyenetlen felületű. Kézzel formált, erősen aszimmetrikus. Sárgásvörös-homokszínű, sötétszürke-fekete foltos, belül zömmel sötétszürke. A perem enyhén kihajló, lekerekített. Hordótestű, válltól enyhén öblösödik, legnagyobb kihasasodása a felső harmadban van. Fenekén széles perem. Ma.: 12,6–14 cm, perem átm.: 9,6–10 cm, legnagyobb kihasasodás: 11,8 cm, fenék átm.: 9,4 cm.

33. 1.63372.164.1 (*160/164. sír*): *bögre* (*39. kép 1*). Kerámiazúzalékkal sováyított, felülete egyenetlen, csillámos anyagú. Kézzel formált. Sárgásvörös-homokszínű, barna-sötétszürke-fekete foltos. A perem közepesen kihajló, benyomkodásokkal díszített. Hordótestű, válltól egyenletesen öblösödik, legnagyobb kihasasodása a felső harmadban van. Feneke egyenes, szervesanyag-lenyomattal, közepe kissé homorú. Ma.: 9,4–9,6 cm, perem átm.: 8 cm, legnagyobb kihasasodás: 9,7 cm, fenék átm.: 6,6 cm.

34. 1.63372.168.1 (*164/168. sír*): *palack* (*8. kép 2*). Szürke kerámia. Nagyon finom anyagú, enyhén krétás tapintású. Gyorskorongon készült, világosszürke. Nyaktól felfelé töredékes, a nyak és a váll találkozásánál finom, vízszintesen körbefutó plasztikus borda díszíti. Tojásdad testű, erősen kiöblösödik, legnagyobb kihasasodása a felső harmadban van. A fenék egyenes. Testének felső felén befésült körbefutó vízszintes vonalkötegekkel díszített. A díszítés erősen kopott, csak három sor azonosítható. Ma.: 20,3 cm, legnagyobb kihasasodás: 16,6–16,9 cm, fenék átm.: 8,9–9,2 cm.

35. 1.63372.178.1 (*174/178. sír*): *fazék* (*35. kép 2*). Apró és közepes kaviccsal sováyított, felülete kívül érdes, helyenként szemcsés, belül erősen szemcsés, jól eldolgozott. Kézzel formált. Barnásvörös, főleg kívül fekete-szürke foltos. A perem közepesen kihajló, ferdén levágott. Nyúlánk, hordótestű, enyhén öblösödik, legnagyobb kihasasodása a középső harmadban van. Feneke egyenes. Ma.: 21,4–22 cm, perem átm.: 9,8–10 cm, legnagyobb kihasasodás: 16,2 cm, fenék átm.: 10,2 cm.

36. 1.63372.178.2 (*174/178. sír*): *bögre* hurkafüllel (*33. kép 2*). Kerámiazúzalékkal sováyított, felülete durva, szemcsés, repedezett. Kézzel formált. Sárgásvörös-sárgásbarna, kívül sötétszürke-fekete foltos, fekete maggal égett. A nyaktól felfelé hiányzik a fül felső részével együtt. Hordótestű, enyhén öblösödik, legnagyobb kihasasodása a felső harmadban van. A fenék egyenes, szerves anyag, gabonaszem lenyomatával. Ma.: 11,4 cm, legnagyobb kihasasodás: 9,8 cm, fenék átm.: 6,4–6,8 cm.

37. 1.63372.183.1 (*179/183. sír*): *palack* (*3. kép 2*). Szürke kerámia. Finom, csillámos anyagú, kerámiazúzalékkal sováyított, a kerámia nyersanyaga mészrögöket is tartalmaz, érdes felületű. Gyorskorongolt. Középszürke-világosszürke, helyenként vöröses árnyalatú foltokkal. A perem erősen kihajló, ferdén levágott, nyaka rövid. Gömbös testű, válltól erősen kiöblösödik, legnagyobb kihasasodása a felső harmadban van. A fenék egyenes, kissé homorú. A test felső kétharmad részén öt sorban befésült, körbefutó vízszintes vonalköteg és hullámvonalköteg váltakozásával díszített. Ma.: 13,5 cm, perem átm.: 5,8 cm, legnagyobb kihasasodás: 11,8 cm, fenék átm.: 7,4–7,9 cm.

38. 1.63372.183.2 (*179/183. sír*): *bögre* (*27. kép 1*). Kerámiazúzalékkal sováyított, kívül finoman eldolgozott felületű, egyenetlen. Kézzel formált, aszimmetrikus. Sárgásvörös-homokszínű, sötétszürke foltos, belül zömmel sötétszürke. Fekete maggal égett. A perem közepesen kihajló, lekerekített, rövid. Hordótestű, válltól enyhén öblösödik, legnagyobb kihasasodása a középső harmadban van. Feneke homorú. Ma.: 11,3 cm, perem átm.: 9,8 cm, legnagyobb kihasasodás: 11,5 cm, fenék átm.: 7,5 cm.

39. 1.63372.203.1 (*197/203. sír*): *fazék* (?) *töredéke* (*2. kép 2*). Szürke kerámia. Hastól felfelé hiányzik. Nagyon finom anyagú, enyhén krétás tapintású, gyorskorongon készült. Világosszürke, sötétszürke,

sárgásvörös foltokkal, belül enyhén sárgás árnyalatú. Tojásdad testű. A fenék egyenes. Ma.: 10,6 cm, 13,3 cm, fenék átm.: 7,2 cm.

40. 1.63372.206.1 (*200/206. sír*): *bögre* (*20. kép 2*). Apró és közepes méretű kavicsos homokkal soványított, csillámos anyagú, finoman eldolgozott, felülete kívül kissé érdes, belül szemcsés. Lassúkorongon készült, belül a középső harmadtól ferde, majd függőleges eldolgozás nyomok figyelhetők meg. Kívül fekete, vörösesbarna foltokkal, belül a felső harmad és a fenék vörösesbarna, oldala sárgásszürke, fekete foltos. A perem közepesen kihajló, függőlegesen levágott és lekerekített, enyhén visszahornyolt. Tojásdad testű, válltól erősen öblösödik, legnagyobb kihasasodása a felső harmadban van. A fenék „peremes". A perem belső oldalát befésült hullámvonalköteg, testének felső felét három sorban befésült hullám- és vízszintes vonalköteg váltakozása díszíti. Ma.: 12,8–13,2 cm, perem átm.: 9,3 cm, legnagyobb kihasasodás: 11,4 cm, fenék átm.: 5,2 cm.

41. 1.63372.208.1 (*202/208. sír*): *fazék* (*35. kép 1*). Durva kerámiazúzalékkal soványított, érdes, szemcsés felületű. Kézzel formált, aszimmetrikus. Belül az alsó felén markáns függőleges eldolgozás nyomok figyelhetők meg. Barnásvörös, sötétszürke-fekete foltos, fekete maggal égett. A perem közepesen kihajló, ferdén levágott, helyenként finoman bevagdosott. Szája tölcséres, a test nyúlánk, tojásdad, enyhén öblösödik. Legnagyobb kihasasodása a felső harmadban van. A fenék egyenes. Testének teljes felületét vízszintes-ferde seprűzés díszíti. Ma.: 28,6 cm, perem átm.: 12,5–12,8 cm, legnagyobb kihasasodás: 18,7–18,9 cm, fenék átm.: 11,5 cm.

42. 1.63372.218.1 (*212/218. sír*): *palack* (*18. kép 2*). Sárga kerámia. Nagyon finom anyagú, sima, helyenként enyhén krétás tapintású. Gyorskorongon készült, enyhén aszimmetrikus. Halvány sárgásvörös árnyalatú, a teljes külső felületen (oldalán és a fenekén egyaránt), valamint a perem belső oldalán vörös festés nyoma figyelhető meg. Szája tölcséres, a perem közepesen kihajló, a nyak irányában ferdén levágott, finoman lekerekített. Ovoid testű, egyenletesen öblösödik, legnagyobb kihasasodása a középső harmadban van. Feneke homorú, a korongról való levágás nyomával. A fenék közepén, ill. az egyik oldalán vízkő által konzervált textillenyomatok figyelhetők meg (4,5 × 5,6 cm). Az edénytest felső harmadán három sorban jobbról balra indított csigavonalban befésült vízszintes vonalköteggel díszített. Ma.: 21,2–21,5 cm, perem átm.: 6,7 cm, legnagyobb kihasasodás: 14,7 cm, fenék átm.: 7,6 cm.

43. 1.63372.224.1 (*218/224. sír*): *fazék* (*6. kép 1*). Szürke kerámia. Nagyon finom, a nyersanyag helyenként mészrögöket tartalmaz, krétás tapintású. Gyorskorongon készült, világosszürke. A perem közepesen kihajló, lekerekített, szája keskeny, tölcséres. Bikónikus, erősen kiöblösödő, legnagyobb kihasasodása a középső harmadban van. A fenék enyhén domború. A nyak és a váll csatlakozása finom, mégis markáns, bordaszerű töréssel történt, alatta két sor keskenyen befésült vízszintes vonalköteggel elválasztott, magas amplitúdójú hullámvonalköteggel díszített. Ma.: 16,8–17 cm, perem átm.: 7,5 cm, legnagyobb kihasasodás: 15,5 cm, fenék átm.: 8 cm.

44. 1.63372.226.1 (*220/226. sír*): kiöntőcsöves, szalagfüles *korsó* (*9. kép*). Szürke kerámia. Nagyon finom anyagú, enyhén krétás tapintású, gyorskorongon készült. Világosszürke. A perem közepesen kihajló, galléros: belül finom fedőhorony, a felül meghagyott keskeny vízszintes sík enyhén, külső oldala erősen hornyolt. Bikónikus, erősen kiöblösödik, legnagyobb kihasasodása a középső harmadban van. Feneke homorú, a korongról való levágás nyomával. Közepén, a középtengelytől kissé elcsúsztatva a delle enyhe benyomódása figyelhető meg (átm.: 0,9 cm). A peremtől a hasig középen hornyolt, alsó tapadási felületén ujjbenyomásos, profilált szalagfül húzódik. A vele átellenes oldalon hengeres kiöntőcső indítása figyelhető meg a vállon. Az edénytest felső felén hat sorban befésült, körbefutó hullám- és vízszintes vonalköteg váltakozásával díszített. Ma.: 20,5–21 cm, perem átm.: 11,5 cm, legnagyobb kihasasodás: 18,1 cm, fenék átm.: 9,3 cm, fül: 3,1 × 0,8 cm, kiöntőcső átm.: 2 cm.

45. 1.63372.227.1 (*221/227. sír*): *fazék* (*6. kép 2*). Szürke kerámia. Nagyon finom anyagú, krétás tapintású. Gyorskorongon készült, világosszürke. A perem közepesen kihajló, lekerekített, elvékonyodó. Ovoid formájú, erősen kiöblösödik, legnagyobb kihasasodása a középső harmadban van. Feneke egyenes. Testének felső fele díszített: egy sor körbefutó befésült hullámvonalköteg, alatta hat sor csigavonalban befésült vízszintes vonalköteg. Ma.: 18,2 cm, perem átm.: 8,7–9 cm, legnagyobb kihasasodás: 14,6 cm, fenék átm.: 7,3–7,5 cm.

46. 1.63372.228.1 (*222/228. sír*): *bögre* (*38. kép 2*). Kerámiazúzalékkal soványított, felülete viszonylag jól eldolgozott, de egyenetlen, repedezett. Kézzel formált. Sárgásvörös-homokszínű, szürke-fekete foltos, belül az oldal fekete, fekete maggal égett. A perem enyhén kihajló, szinte függőleges állású, benyomkodásokkal díszített, töredékes. Hordótestű, válltól markáns töréssel egyenletesen öblösödik, legnagyobb kihasasodása a felső harmadban van. A fenék egyenes, közepén 3 cm átmérőjű körben enyhén homorú. Ma.: 11,2 cm, perem átm.: kb. 9 cm, legnagyobb kihasasodás: 11,5 cm, fenék átm.: 8,5 cm.

47. 1.63372.236.1 (*230/236. sír*): *bögre* (*27. kép 2*). Kerámiazúzalékkal soványított, csillámos anyagú, felülete jól eldolgozott, de kissé egyenetlen. Kézzel formált, aszimmetrikus. Sárgásvörös-homokszínű, sötétszürke foltos. Pereme közepesen kihajló, rövid, elhegyesedő. Hordótestű, válltól enyhén öblösödik, legnagyobb ki-

hasasodása a felső harmadban van. A fenék egyenes, szerves anyag lenyomataival. Ma.: 6,6 cm, perem átm.: 7–7,5 cm, legnagyobb kihasasodás: 7,5 cm, fenék átm.: 4,9 cm.

48. 1.63372.250.1 (*244/250. sír*): *palack*. Szürke kerámia. Finom, enyhén csillámos anyagú, kissé érdes felületű. Gyorskorongolt. Világosszürke, egyik oldala sötétbarna foltos. A perem közepesen kihajló, lekerekített, kívül hornyolt. Nyaka rövid, válltól erősen kiöblösödik. Tojásdad testű, legnagyobb kihasasodása a felső harmadban van. Testének felső kétharmad része díszített, nyolc sorban: két sor befésült vízszintes, körbefutó vonalköteg, majd hullámvonalköteg és vízszintes vonalköteg váltakozása. Feneke egyenes, kissé homorú. Ma.: 24,9–25,3 cm, perem átm.: 6,6–6,8 cm, legnagyobb kihasasodás: 18 cm, fenék átm.: 10 cm.

49. 1.63372.264.1 (*258/264. sír*): *fazék* (*5. kép 2*). Szürke kerámia. Nagyon finom anyagú, krétás tapintású. Gyorskorongon készült, világosszürke. A perem közepesen kihajló, lekerekített, fedőhornyos. A perem alatt vízszintesen körbefutó plasztikus borda díszíti. Ovoid testű, erősen kiöblösödik, legnagyobb kihasasodása a középső harmadban van. A fenék egyenes, a korongról való levágás nyomával. Testének felső harmadán három sor befésült vízszintes vonalköteggel díszített: az első sor körbefutó, a másik kettő csigavonalban kialakított. Ma.: 20 cm, perem átm.: 10 cm, legnagyobb kihasasodás: 16,6 cm, fenék átm.: 7,5 cm.

50. 1.63372.273.1 (*267/273. sír*): kis *fazék* (*10. kép 1*). Szürke kerámia. Finom, csillámos, durva mészrögöket tartalmazó anyagú, érdes felületű. Gyorskorongon készült, kissé aszimmetrikus. Világosszürke, főleg a külső oldalon barna-sötétszürke-fekete foltos. A perem közepesen kihajló, ferdén levágott, belül enyhén hornyolt. Tojásdad testű, erősen kiöblösödik, legnagyobb kihasasodása a középső harmadban van. A feneken a korongról való levágás nyoma látható. Ma.: 14,2–14,9 cm, perem átm.: 10–10,5 cm, legnagyobb kihasasodás: 13,7 cm, fenék átm.: 7,5 cm.

51. 1.63372.275.1 (*269/275. sír*): *bögre* (*11. kép 2*). Fekete kerámia. Finom anyagú, enyhén érdes felületű, gyorskorongon készült, de vastag falú, nehéz. Kívül barnásvörös-fekete foltos, belül fekete. A perem közepesen kihajló, ferdén levágott, fedőhornyos, kívül finom vízszintes hornyolattal. Nyomott gömbtestű, válltól egyenletesen öblösödik, legnagyobb kihasasodása a középső harmadban van. A fenék kissé egyenetlen, a korongról való levágás nyomával. Ma.: 7,8 cm, perem átm.: 9,1–9,3 cm, legnagyobb kihasasodás: 10,6 cm, fenék átm.: 6,5 cm.

52. 1.63372.279.1 (*273/279. sír*): *bögre* (*21. kép 2*). Közepes és durva kavicsos homokkal soványított, felülete kívül finoman eldolgozott, belül érdes, a feneken szemcsés, csillámos anyagú. Lassúkorongon készült, aszimmetrikus, belül az alsó kétharmadban függőleges eldolgozásnyomok figyelhetők meg. Barnásvörös, sötétszürke-fekete foltos. Belül az oldal fekete, a fenék barnásvörös. Fekete maggal égett. Pereme erősen kihajló, ferdén levágott, kívül ferde bevagdosásokkal díszített. Hordótestű, válltól enyhén öblösödik, legnagyobb kihasasodása a felső harmadban van. Feneke peremes, homorú, deszkalenyomatos. Testének felső kétharmada négy sorban befésült hullám- és vízszintes vonalköteg váltakozásával díszített. Ma.: 13 cm, perem átm.: 10,5 cm, legnagyobb kihasasodás: 11,9 cm, fenék átm.: 8 cm.

53. 1.63372.281.1 (*275/281. sír*): *bögre* (*22. kép 1*). Apró és közepes kavicsos homokkal soványított, finoman eldolgozott, csillámos anyagú. Lassúkorongon készült, belül finom vízszintes hurkák és enyhe függőleges eldolgozás nyomok figyelhetők meg. Enyhén aszimmetrikus. Barnásvörös, kívül fekete foltos, belül zömmel sötétszürke, a fenék homokszínű. A perem közepesen kihajló, ferdén levágott, enyhén visszahornyolt. Tojásdad testű, válltól egyenletesen öblösödik, legnagyobb kihasasodása a felső harmadban van. A fenék kissé homorú. Testének felső felén jobbról balra indított csigavonalban befésült két sor hullám- és egy sor vízszintes vonalköteg díszíti. Az edény felülete az egyik oldalon töredezett. Ma.: 11,5–11,8 cm, perem átm.: 9 cm, legnagyobb kihasasodás: 10,7 cm, fenék átm.: 6,5 cm.

54. 1.63372.282.1 (*276/282. sír*): *bögre* (*13. kép 1*). Fekete kerámia. Finom, csillámos anyagú, kissé érdes felületű, gyorskorongon készült. Fekete, kívül és a peremen belül sárgásvörös foltos. A perem közepesen kihajló, ferdén levágott, enyhén visszahornyolt. Tojásdad, válltól egyenletesen öblösödik, legnagyobb kihasasodása a felső harmadban van. A fenék homorú, a korongról való levágás nyomával. A vállon egy sor befésült vízszintes vonalköteg díszíti. Ma.: 11,2 cm, perem átm.: 10 cm, legnagyobb kihasasodás: 11,3 cm, fenék átm.: 6 cm.

55. 1.63372.285.1 (*279/285. sír*): *bögre* (*28. kép 1*). Kerámiazúzalékkal soványított, felülete egyenetlen, de viszonylag jól eldolgozott. Kézzel formált. Sárgásvörös-homokszínű, sötétbarna-fekete foltos. A perem enyhén kihajló, lekerekített, elvékonyodó. Hordótestű, válltól enyhén öblösödik, legnagyobb kihasasodása a felső harmadban van. A fenéken széles perem van, középen kissé homorú. Ma.: 9,4 cm, perem átm.: 8,3–8,5 cm, legnagyobb kihasasodás: 9,2 cm, fenék átm.: 6,8 cm.

56. 1.63372.287.1 (*281/287. sír*): kiöntőcsöves, szalagfüles *korsó*. Szürke kerámia. Nagyon finom, enyhén csillámos anyagú, kissé krétás tapintású. Gyorskorongon készült, világosszürke. Pereme közepesen kihajló, finoman lekerekített, markáns fedőhoronnyal. Bikónikus, erősen kiöblösödik, legnagyobb kihasasodása a felső harmadban van. Feneke enyhén homorú, a korongról való levágás nyomával. A peremtől a hasig középen hornyolt, alsó tapadási felületén ujjbenyomá-

sos, profilált szalagfül húzódik. A vele átellenes oldalon tölcséresen kiszélesedő, rövid kiöntőcső töredéke a vállon. Az edénytest felső harmadát két körbefutó, befésült vízszintes vonalköteg között azokat érintő hullámvonalköteg díszíti. Ma.: 22,6–23 cm, perem átm.: 10,7–11 cm, legnagyobb kihasasodás: 18,6 cm, fenék átm.: 9 cm, fül: 2,6 × 1,1 cm, kiöntőcső h.: 3 cm, átm.: 2 cm.

57. 1.63372.288.1 (*282/288. sír*): *bögre* (*22. kép 2*). Apró és közepes kavicsos homokkal soványított, csillámos anyagú. Felülete finoman eldolgozott, kissé érdes, belül a feneken szemcsés. Lassúkorongon készült, belül finom vízszintes bordák figyelhetők meg, simított. Sárgásvörös-barnásvörös, sötétszürke-fekete foltos. Belül az oldal fekete, a fenék barnásvörös. Sötétszürke maggal égett. A perem közepesen kihajló, ferdén levágott. Tojásdad testű, válltól enyhén öblösödik, legnagyobb kihasasodása a felső harmadban van. A fenék peremes, deszkalenyomatos. Testének felső kétharmad részén négy sorban befésült hullám- és vízszintes vonalköteg váltakozásával díszített. Ma.: 13 cm, perem átm.: 9 cm, legnagyobb kihasasodás: 11,5 cm, fenék átm.: 5,7–6 cm.

58. 1.63372.288.2 (*282/288. sír*): *bográcsperem-* és *oldaltöredéke* (*34. kép 2*). Kerámiazúzalékkal soványított, durva, kívül jobban simított felületű, szerves anyag lenyomataival, vastag falú. Kézzel formált. Sárgásvörös-homokszínű, szürke foltos, sötétszürke maggal égett. Pereme elvékonyodó, teste kónikus. A perem alatt vízszintes állású belső hurkafül, a perem a fülnél ívelten kismértékben felmagasodó. M.: 17 × 13 cm, fül h.: 9 cm, átm.: 3,2 cm.

59. 1.63372.289.1 (*283/289. sír*): kis *fazék* (*28. kép 2*). Kerámiazúzalékkal soványított, finoman eldolgozott, kissé egyenetlen felületű, kézzel formált, aszimmetrikus. Sárgásbarna-homokszínű, sötétbarna-fekete foltos, belső oldalának középső sávjában fekete. Fekete maggal égett. Pereme enyhén kihajló, lekerekített, hordó formájú, válltól egyenletesen öblösödik, legnagyobb kihasasodása a felső harmadban van. Feneke egyenes. Ma.: 14,6 cm, perem átm.: 10–10,5 cm, legnagyobb kihasasodás: 13 cm, fenék átm.: 10 cm.

60. 1.63372.294.1 (*288/294. sír*): *bögre* (*30. kép 1*). Kerámiazúzalékkal soványított, felülete jól eldolgozott, kissé egyenetlen. Kézzel formált, aszimmetrikus. Sárgásvörös-homokszínű, sötétbarna-fekete foltos. Pereme enyhén kihajló, lekerekített. Hordótestű, válltól enyhén öblösödik, legnagyobb kihasasodása a középső harmadban van. Fenekén széles perem. Ma.: 10,2–11 cm, perem átm.: 7,5–8 cm, legnagyobb kihasasodás: 9,7 cm, fenék átm.: 8 cm.

61. 1.63372.296.1 (*290/296. sír*): *bögre* (*13. kép 2*). Fekete kerámia. Finom, csillámos anyagú, gyorskorongon készült, aszimmetrikus. Fekete, kívül vörösesbarna foltos, szürkés vörös maggal égett. A perem közepesen kihajló, ferdén levágott, kiszélesedő, kívül enyhe hornyolattal. Gömbös testű, válltól egyenletesen öblösödik, legnagyobb kihasasodása a középső harmadban van. A fenék egyenes, a korongról való levágás nyomával. Közepén finom, delleszerű benyomódás (átm.: 1 cm). Ma.: 10,7–11,3 cm, perem átm.: 8,5–8,9 cm, legnagyobb kihasasodás: 10,6 cm, fenék átm.: 5,2 cm.

62. 1.63372.299.1 (*293/299. sír*): *bögre* (*24. kép 2*). Kerámiazúzalékkal soványított, felülete jól eldolgozott, kissé egyenetlen. Kézzel formált. Sárgásvörös-homokszínű, sötétszürke-fekete foltos. Belül a perem fekete foltos. A perem enyhén kihajló, ferdén levágott. Hordótestű, válltól enyhén öblösödik, legnagyobb kihasasodása a felső harmadban van. Fenekén széles perem van, közepe kissé homorú. Ma.: 9,4 cm, perem átm.: 7–7,3 cm, legnagyobb kihasasodás: 9 cm, fenék átm.: 6–6,4 cm.

63. 1.63372.302.1 (*296/302. sír*): *bögre* (*25. kép 1*). Kerámiazúzalékkal soványított, felülete jól eldolgozott, kissé repedezett, egyenetlen. Kézzel formált. Sárgásszürke-homokszínű, sötétszürke-fekete foltos. Belül a perem fekete foltos. A perem közepesen kihajló, ferdén levágott, bevagdosásokkal díszített. Hordótestű, válltól enyhén öblösödik, legnagyobb kihasasodása a felső harmadban van. Fenekén széles „perem”, közepe enyhén homorú, pozitív delleszerű kiemelkedéssel (átm.: 2,2 cm). Ma.: 10,8–11 cm, perem átm.: 8–8,4 cm, legnagyobb kihasasodás: 9,3 cm, fenék átm.: 7 cm.

64. 1.63372.309.1 (*303/309. sír*): *bögre* (*16. kép 1*). Fekete kerámia. Finom, csillámos anyagú, gyorskorongolt, aszimmetrikus. Vörösesbarna, fekete foltos. A perem közepesen kihajló, ferdén levágott, finom fedőhoronnyal. Gömbös testű, válltól erősen öblösödik, legnagyobb kihasasodása a felső harmadban van. Feneke kissé homorú a korongról való levágás nyomaival. A vállon egy sor vízszintesen befésült vonalköteggel díszített. Felületén használati kopásnyomok figyelhetők meg. Ma.: 12–13 cm, perem átm.: 9,8–10 cm, legnagyobb kihasasodás: 13,1 cm, fenék átm.: 6,5 cm.

65. 1.63372.310.1 (*304/310. sír*): *bögre* (*37. kép 2*). Durva kerámiazúzalékkal és közepes méretű kőzettörmelékkel soványított, a felület egyenetlen. Az edény kézzel formált, aszimmetrikus. Sötétbarna-vörösesbarna, fekete foltos. A perem enyhén kihajló, majdnem függőleges, lekerekített. Hordótestű, válltól enyhén öblösödik, legnagyobb kihasasodása a középső harmadban van. Feneke egyenes, szervesanyag-lenyomatokkal, gabonaszemmel. Ma.: 13,3–13,8 cm, perem átm.: 10,5–10,7 cm, legnagyobb kihasasodás: 12,1 cm, fenék átm.: 8,5 cm.

66. 1.63372.316.1 (*310/316. sír*): kis *fazék* (*23. kép 1*). Apró és közepes kavicsos homokkal soványított, enyhén csillámos anyagú, felülete kívül érdes, belül szemcsés. Lassúkorongon készült, belül finoman simított, kívül a nyakon korongolásnyomok figyelhetők meg. A perem enyhén deformált. Sötétszürke-fekete, helyenként sötétbarna-sárgásbarna foltos. A perem közepesen kihajló, ferdén levágott, kiszélesedő. Hordótestű,

enyhén kiöblösödő, legnagyobb kihasasodása a középső harmadban van. A fenék enyhén peremes, homorú. Felső két harmadát négy sorban befésült hullám- és vízszintes vonalkötegek váltakozása díszíti. A harmadik sor két egymásba fonódó hullámvonalkötegből áll. Ma.: 15,4–15,6 cm, perem átm.: 9 cm, legnagyobb kihasasodás: 13 cm, fenék átm.: 8,1 cm.

67. 1.63372.318.1 (*312/318. sír*): *bögre* (*17. kép 2*). Duna–Tisza közi sárgásvörös kerámia. Nagyon finom anyagú, enyhén krétás tapintású. Gyorskorongon készült, aszimmetrikus, kissé deformált. Felülete töredezett, rossz megtartású. Sárgásvörös-okkersárga árnyalatú, sötétszürke maggal égett. A perem közepesen kihajló, ferdén levágott, belső részén alig észrevehető finom hornyolat. Ovoid formájú, enyhén kiöblösödik, legnagyobb kihasasodása a középső harmadban van. A fenék egyenes, a korongról való levágás nyomával. A vállon egy sor körbefutó, befésült vízszintes vonalköteg, alatta egy sor hullámvonalköteg díszíti. Ma.: 12,3 cm, perem átm.: 8–8,2 cm, legnagyobb kihasasodás: 10,8 cm, fenék átm.: 6 cm.

68. 1.63372.318.4 (*312/318. sír*): *bögre perem-, nyak- és oldaltöredékei*. Duna–Tisza közi sárgásvörös kerámia. Az edény nagyon finom, enyhén csillámos anyagú, enyhén krétás tapintású. Gyorskorongon készült. Sárgásvörös-okkersárga árnyalatú, sötétszürke maggal égett. A perem közepesen kihajló, ferdén levágott, finoman lekerekített. Perem átm.: 8,5 cm.

69. 1.63372.319.1 (*313/319. sír*): *bögre perem-* és *válltöredéke*. Fekete kerámia. Finom, csillámos, helyenként mészrögöket tartalmazó anyagú, kissé érdes felületű. Gyorskorongon készült. Sötétszürke-fekete foltos, sötétvörös maggal égett. A perem közepesen kihajló, finoman lekerekített, fedőhornyos, kívül markáns hornyolattal. Válltól egyenletesen öblösödik. Vízszintesen befésült vonalköteggel díszített. Perem átm.: 8,6 cm.

70. 1.63372.325.1 (*319/325. sír*): *bögre* (*16. kép 2*). Duna–Tisza közi sárgásvörös kerámia. Finom, csillámos anyagú, kissé érdes felületű, gyorskorongon készült. Sárgásvörös, helyenként homokszínű, illetve sötétszürke-fekete foltos. Belül a felső harmad fekete foltos. A perem közepesen kihajló, ferdén levágott, kiszélesedő. Ovoid, válltól erősen kiöblösödő, legnagyobb kihasasodása a középső harmadban van. A fenék egyenes, középen 2,8 cm átmérőjű körben homorú, a korongról való levágás nyomaival. Testének felső kétharmad részén díszített: egy sor befésült vízszintes vonalköteg, alatta egy sor hullám-, majd újabb két sor vízszintes vonalköteg. Pereme töredezett. Ma.: 11,5 cm, perem átm.: 8 cm, legnagyobb kihasasodás: 11 cm, fenék átm.: 6 cm.

71. 1.63372.334.1 (*328/334. sír*): *bögre* (*23. kép 2*). Apró és közepes kavicsos homokkal soványított, felülete nagyon finoman (agyagmázzal) eldolgozott, lassúkorongon készült, egyenletes. Belül az alsó harmadban kissé szemcsés. Belső oldalán sima, kívül a felső harmadon finom korongolás nyomok figyelhetők meg. Vörösesbarna, fekete foltos, belül az oldala fekete, ételmaradványokkal. Barnásvörös-fekete kétrétegűre égett. Pereme közepesen kihajló, ferdén levágott. Tojásdad testű, válltól erősen öblösödik, legnagyobb kihasasodása a felső harmadban van. Feneke enyhén peremes, finom deszkalenyomattal és a delle halvány nyomával (átm.: 1,8 cm). A perem belső oldalán fésűszerű eszközzel beszurkált, sűrű, függőleges pontsordíszítés. A vállon hasonló eszközzel kialakított, két sorban elhelyezett, körbefutó pontsor/rovátkolt minta, alattuk befésült vízszintes vonalköteg. Ma.: 13,7 cm, perem átm.: 9,4 cm, legnagyobb kihasasodás: 12,4 cm, fenék átm.: 6 cm.

72. 1.63372.341.1 (*335/341. sír*): *bögre* (*15. kép 1*). Fekete kerámia. Apró kaviccsal soványított, finoman eldolgozott, csillámos anyagú, kissé érdes felületű, gyorskorongon készült. Felülete sötétszürke-fekete, sárgásvörös foltokkal, belül szürke-sárgásszürke, szürke maggal égett. A perem közepesen kihajló, rövid, lekerekített, elvékonyodó. Tojásdad testű, válltól erősen öblösödik, legnagyobb kihasasodása a felső harmadban van. A fenék homorú, a korongról való levágás nyomával. Ma.: 8,5–8,8 cm, perem átm.: 7,4 cm, legnagyobb kihasasodás: 8,8 cm, fenék átm.: 3,7–3,9 cm.

73. 1.63372.342.1 (*336/342. sír*): *bögre* (*15. kép 2*). Fekete kerámia. Apró és közepes kaviccsal soványított, durva mészrögöket tartalmazó anyagú, erősen csillámos, gyorskorongon készült. Fekete, kívül barnásvörös foltokkal, belül a fenéken sárgásszürke. A perem közepesen kihajló, finoman lekerekített, enyhén visszahornyolt. Gömbös testű, válltól egyenletesen öblösödik, legnagyobb kihasasodása a középső harmadban van. A fenék homorú, a korongról való levágás nyomával. Ma.: 10,1–10,4 cm, perem átm.: 9–9,5 cm, legnagyobb kihasasodás: 10,7 cm, fenék átm.: 6,4 cm.

74. 1.63372.349.1 (*343/349. sír*): *bögre* (*34. kép 1*). Kerámiazúzalékkal soványított, felülete simított, de egyenetlen, repedezett. Kézzel formált, enyhén aszimmetrikus. Sárgásvörös-homokszínű, barna-szürkefekete foltos, belül szürke árnyalatú. Pereme enyhén kihajló, lekerekített. Hordótestű, válltól enyhén öblösödik, legnagyobb kihasasodása a felső harmadban van. Fenekén széles perem, középen pozitív delleszerű kidudorodás (átm.: 2 cm). Ma.: 11,8–12 cm, perem átm.: 8,9–9,3 cm, legnagyobb kihasasodás: 11,5 cm, fenék átm.: 7,3–7,7 cm.

75. 1.63372.350.1 (*344/350. sír*): *bögre* (*38. kép 1*). Kerámiazúzalékkal soványított, felülete jól simított, de egyenetlen. Anyagában kevés mészrög is megfigyelhető. Kézzel formált, deformálódott. Kívül fekete, belül barnásvörös, a peremen fekete foltos. A perem közepesen kihajló, elvékonyodó. Hordótestű, válltól enyhén öblösödik, legnagyobb kihasasodása a középső harmadban van. Feneke egyenetlen, közepén delleszerű

benyomódás. Ma.: 8,5 cm, perem átm.: 8,2–9,3 cm, legnagyobb kihasasodás: 8,9–8 cm, fenék átm.: 6 cm.

76. 1.63372.352.1 (*346/352. sír*): *bögre oldal-* és *fenéktöredékei*. Kerámiazúzalékkal soványított, kívül jól eldolgozott, kissé egyenetlen, belül durva. Kézzel formált. Sötétbarna-fekete foltos, belül sötétszürke árnyalatú, fekete maggal égett. Igen rossz megtartású, szétesett. A fenék kissé homorú. Fenék átm.: 8 cm.

77. 1.63372.353.1 (*347/353. sír*): *bögre*. Fekete kerámia. Finom, csillámos, helyenként mészrögöket tartalmazó anyagú, érdes felületű. Gyorskorongon készült. Fekete, kívül szürke-barna, belül az alsó harmadban szürke foltos. A perem közepesen kihajló, ferdén levágott, kiszélesedő. Tojásdad testű, erősen kiöblösödik, legnagyobb kihasasodása a felső harmadban van. Feneke homorú, a korongról való levágás nyomával. A vállon szélesen, sűrűn, vonalkötegszerűen karcolt vízszintes vonalakkal díszített. Ma.: 10–10,4 cm, perem átm.: 9–9,4 cm, legnagyobb kihasasodás: 11,1 cm, fenék átm.: 6,4 cm.

78. 1.63372.353.2 (*347/353. sír*): *fazék* (*7. kép 1*). Szürke kerámia. Nagyon finom, csillámos anyagú, enyhén érdes felületű. Gyorskorongon készült, kissé aszimmetrikus, világosszürke. A perem közepesen kihajló, ferdén levágott, kiszélesedő. Ovoid testű, erősen kiöblösödik, legnagyobb kihasasodása a középső harmadban van. A fenék egyenes, a korongról való levágás nyomával. Testének felső fele három sorba csigavonalban kissé szabálytalanul befésült vízszintes vonalköteggel díszített. Ma.: 15,5–15,8 cm, perem átm.: 9,8 cm, legnagyobb kihasasodás: 13,8 cm, fenék átm.: 7,1–7,4 cm.

79. 1.63372.355.1 (*345/355. sír*): *bögre* (*29. kép 2*). Kerámiazúzalékkal soványított, finoman eldolgozott, kissé egyenetlen felületű, kézzel formált. Barna-sárgásbarna, sötétszürke-fekete foltos. A perem enyhén kihajló, ferde bevagdosásokkal díszített. A nyak a vállhoz töréssel csatlakozik, egyenletesen öblösödik, hordótestű, legnagyobb kihasasodása a középső harmadban van. Feneke homorú. Ma.: 9,4 cm, perem átm.: 5–5,2 cm, legnagyobb kihasasodás: 7,9 cm, fenék átm.: 5 cm.

80. 1.63372.369.1 (*363/369. sír*): bütykös peremű *bögre perem-* és *hastöredéke*. Kerámiazúzalékkal soványított, jól eldolgozott felületű, szerves anyag lenyomataival. Kézzel formált. Homokszínű, szürke, belül sárgásvörös foltos, fekete maggal égett. A perem enyhén kihajló, lekerekített, finoman bevagdosott, kerekded bütyökkel. Enyhén öblösödik. Perem átm.: 8,5 cm.

81. 1.63372.389.1 (*375/389. sír*): kis *fazék* (*39. kép 2*). Kerámiazúzalékkal soványított, durva, egyenetlen felületű, kézzel formált. Sárgásbarna-homokszínű, szürke-fekete foltos. A perem közepesen kihajló, enyhén lekerekített, belül finom hornyolattal. Hordótestű, válltól enyhén öblösödik, legnagyobb kihasasodása a felső harmadban van. Feneke egyenes, közepén delleszerű benyomódás (átm.: 3 cm). Ma.: 13,8–14 cm, perem átm.: 10 cm, legnagyobb kihasasodás: 12,2 cm, fenék átm.: 9–9,4 cm.

82. 1.63372.390.1 (*367/390. sír*): *bögre* (*25. kép 2*). Kerámiazúzalékkal soványított, jól eldolgozott, kissé egyenetlen felületű, kézzel formált. Sötétbarna-sötétszürke-fekete, homokszínű-sárgásvörös foltokkal. A perem enyhén kihajló, ferdén levágott, benyomkodásokkal-bevagdosásokkal díszített, belül enyhén hornyolt. Hordótestű, enyhén kiöblösödő, legnagyobb kihasasodása a középső harmadban van. A fenék egyenes. Felülete az egyik oldalon töredezett. Ma.: 8,5–9 cm, perem átm.: 6,8–7 cm, legnagyobb kihasasodás: 8,1 cm, fenék átm.: 6–6,9 cm.

ALSÓNYÉK-ELKERÜLŐ 2. LELŐHELY ÉS DUNAFÖLDVÁR-BAROTA-DŰLŐ AVAR KORI NÉPESSÉGÉNEK BIOLÓGIAI REKONSTRUKCIÓJA

Szeniczey Tamás[*] – Bernert Zsolt[**] – Bakó Katalin[***] – Kovacsóczy Bernadett[****] – Marcsik Antónia[*****] – Ódor János Gábor[******] – Hajdu Tamás[*]

Absztrakt: *Az Alsónyéken és Dunaföldváron feltárt régészeti lelőhelyekről összesen 234 avar kori sírból kerültek elő emberi maradványok. A szériákban a történeti népességek körében általában gyakori, életmódra is utaló elváltozások közül több is előfordult. Három esetben a morfológiai elemzés alapján csonttuberkulózisos fertőzést feltételeztünk. Az alsónyéki anyagban a koponyák rossz megtartása miatt taxonómiai elemzést nem lehetett végezni. A dunaföldvári avar kori népességben kimutatott, az europid-mongolid földrajzi változathoz sorolt egyéneknek köszönhetően a vizsgált népesség, taxonómiai összetételét tekintve, a térség más hasonló korú populációitól jelentősen eltér.*

Kulcsszavak: *Tolna-megye, avar kor, történeti embertan, paleopatológia, tuberkulózis*

Bevezetés

2008-ban Alsónyék közelében, az M6-os autópálya építését megelőző régészeti kutatás során, az Alsónyék-Elkerülő 2. lelőhelyen Ódor János Gábor vezetésével egy, a becslések szerint kb. 600 síros avar kori temető részletét tárták fel a Wosinsky Mór Megyei Múzeum munkatársai (*1. kép 1*). A leletanyag alapján a temetőt 630/650-től a 9. század elejéig folyamatosan használták. Kovacsóczy Bernadett a temető sírjait hat fázisra osztotta: 1. fázis: 630/650–670/680: 11 sír, 2. fázis: 670–700: 41 sír, 3. fázis: 700–730: 11 sír, 4. fázis: 730–760/70: nyolc sír, 5. fázis: 8. század utolsó harmada: 10 sír és 6. fázis: 9. század eleje: 3 sír.

Nem minden sír volt ilyen pontossággal keltezhető, ugyanis néhány sírból keltező értékkel nem bíró leletanyag került elő. Megfigyelhető, hogy a legkorábbi, leletanyaguk alapján leggazdagabbaknak számító sírok köré csoportosulva temetkeztek több évtizeden keresztül. Feltehetőleg sírjaikat jelölték, ugyanis szuperpozíció nem volt megfigyelhető.[1]

2009-ben az M6-os autópálya építése során Dunaföldvár közelében, Dunaföldvár-Barotadűlőben (*1. kép 1*) homokkitermelés miatt leletmentésre került sor, amelyet 2009 májusában a szekszárdi Wosinsky Mór Megyei Múzeum munkatársai Ódor János Gábor vezetésével végeztek el. Az ásatás összesen 78 objektumot hozott felszínre. A 61 avar kori sír mellett őskori gödrök, valamint a középkorból származó árkok és gödrök is előkerültek. A temető datálása a viseleti elemek (fülbevalók, gyöngyök stb.), illetve a sírban elhelyezett mellékletek (kerámiaedé-

[*] Eötvös Loránd Tudományegyetem TTK, Biológiai Intézet, Embertani Tanszék, H-1117, Budapest, Pázmány Péter sétány 1b. / Magyar Természettudományi Múzeum Embertani Tár, H-1083, Budapest, Ludovika tér 2. szeniczeyt@caesar.elte.hu; hajdut@caesar.elte.hu

[**] Magyar Természettudományi Múzeum Embertani Tár, H-1083, Budapest, Ludovika tér 2. bernert@nhmus.hu

[***] Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK, Régészettudományi Intézet, H-1088 Budapest, Múzeum krt. 4/b. bakokatalin18@gmail.com

[****] Katona József Múzeum, H-6000, Kecskemét, Bethlen körút 1. kbetti@kkjm.hu

[*****] Szegedi Tudományegyetem TTIK, Embertani Tanszék, H-6726 Szeged, Közép fasor 52. antonia.marcsik@gmail.com

[******] Wosinsky Mór Megyei Múzeum, H-7100, Szekszárd, Szent István tér 26.

[1] Kovacsóczy 2014.

nyek) vizsgálatának tükrében a késő avar korra, a Kr. u. 7. század második felétől a 8. század elejéig tartó időszakra tehető. A homokkitermelés során hozzávetőlegesen 100 sír teljesen megsemmisült. A feltárásokat megelőzően légi fotók is készültek, amelyek tanúsága alapján a temető ennél jóval nagyobb lehetett. Ezeknek a síroknak a feltárására egyelőre nem volt mód. A feltárt sírok feldolgozását Bakó Katalin végezte el.[2]

Mindkét temető a leletanyagát, a temetkezési szokásait és a sírok tájolását tekintve is illeszkedik a térség avar kori temetőinek sorába.

ANYAG ÉS MÓDSZER

A vizsgálat anyagát a Tolna megyei Alsónyék és Dunaföldvár közelében feltárt avar kori temetők embertani leletei képezték. A feltárt maradványokat a Magyar Természettudományi Múzeum Embertani Tára őrzi a 2008.7.1–165., 2014.3.1–8. (Alsónyék-Elkerülő 2. lh) és 2013.13.1–61. (Dunaföldvár-Barotadűlő) leltári számok alatt.

A gyermekek és ifjúkorúak elhalálozási korának becsléséhez Schour és Massler fogfejlődési táblázatait,[3] Stloukal és Hanáková hosszúcsontok mérésén alapuló módszerét,[4] a Ferembach és munkatársai által kidolgozott, az *epiphysis*-porcok elcsontosodási mértékét mutató táblázatokat,[5] valamint Bernert és munkatársai módszereit alkalmaztuk.[6] Felnőtteknél Meindl és Lovejoy a koponyavarratok *ectocranialis obliteratió*ján,[7] Işcan és munkatársai a bordák szegycsont felőli végének morfológiai megjelenésén,[8] Brooks és Suchey,[9] valamint Todd[10] a *facies symphysialis ossis pubis* felszíni változásain alapuló munkáit használtuk fel. A morfológiai nemet Éry és munkatársai[11] szerint határoztuk meg. A testmagasság becsléséhez Sjøvold módszerét alkalmaztuk[12] Bernert programcsomagja segítségével.[13] A kraniometriai és osteometriai vizsgálatnál a méréseket Martin és Saller előírásai alapján végeztük el,[14] a kapott értékeket Aleksejev és Debec szerint osztályoztuk.[15]

A patológiás elváltozások vizsgálata morfológiai alapon történt, ehhez Ortner,[16] Aufderheide és Rodrígez-Martin[17] munkáit használtuk fel. A taxonómiai elemzést Lipták módszere szerint végeztük el.[18]

DEMOGRÁFIAI EREDMÉNYEK

Alsónyék-Elkerülő 2. lelőhely

Az alsónyéki temető feltárt 173 avar kori egyénéből 71 férfit és 72 nőt, továbbá egy fiatalkorú, nem meghatározható nemű egyént és 24 gyermeket azonosítottunk. 10 férfi és 11 nő esetén pontos korbecslést nem lehetett végezni, öt esetben a kor mellett pedig a morfológiai nem meghatározása sem volt lehetséges (*1. táblázat*). A vizsgált embertani anyag alapján megállapítható, hogy a temető-

---

2 BAKÓ 2014.
3 SCHOUR–MASSLER 1941.
4 STLOUKAL–HANAKOVÁ 1978.
5 FEREMBACH ET AL. 1979.
6 BERNERT ET AL. 2007; BERNERT ET AL. 2008.
7 MEINDL–LOVEJOY 1985.
8 IŞCAN ET AL. 1984; IŞCAN ET AL. 1985.
9 BROOKS–SUCHEY 1990.
10 TODD 1920.
11 ÉRY ET AL. 1963.
12 SJØVOLD 1990.
13 BERNERT 2005.
14 MARTIN–SALLER 1957.
15 ALEKSEJEV–DEBEC 1964.
16 ORTNER 2003.
17 AUFDERHEIDE–RODRÍGEZ-MARTIN 1998.
18 LIPTÁK 1965.

ben a férfiak és a nők aránya szinte megegyezik. A temető elemszámát és a nemek egyenlő eloszlását tekintve alkalmasnak bizonyult demográfiai elemzésre, bár az *infans* I. és *infans* II. korú gyermekek száma alulreprezentált a mintában. Az elemzésbe 122 felnőttet, 24 gyermeket és egy fiatalkorú egyént lehetett bevonni. Az elemzést Acsádi és Nemeskéri módszerével végeztük. [19] A korcsoport kialakításakor a gyermek-felnőtt határt 20 évnél húztuk meg, mivel a 20 év alatti egyéneknél a *sexus* meghatározása a legtöbb esetben nem volt lehetséges (*2. táblázat*).

A gyermekek korcsoporti adatait vizsgálva a következők állapíthatók meg. A 20 évet el nem érők (gyermekek és ifjúkorúak) aránya igen alacsony a temetőn belül (18,37%, 81,63%). A születéskor várható átlagos élettartam 29,25 év, ami igen magasnak tekinthető más, ugyanebből az időszakból feltárt leletanyagokhoz képest. Ennek oka valószínűleg az újszülöttek szinte teljes hiánya lehet. A legtöbb gyermek 1–4 éves kor között halt meg, de 5–9 éves kor között is magas a halálozási arány.

A felnőttek halandósági tábláját vizsgálva (*3. táblázat*) az alábbiak figyelhetők meg. A vizsgálatba bevonható férfiak és nők aránya teljesen kiegyenlített (61:61). A 20–24 éves korcsoportban a férfiak és nők várható élettartama (ex) jelentősen különbözik, emellett az elhunytak százalékos aránya (dx) is jelentősen eltér ebben a korcsoportban, amely különbségek nagy valószínűséggel a szüléssel és a vele járó magas mortalitású kockázatokkal magyarázhatók.

A nők 51,25%-a elhunyt 30 éves kora előtt, míg a férfiaknak csak 36,53%-a halt meg 30 éves kora előtt. A férfiak és nők halálozási arányának különbsége a 30–34 éves korcsoporttól kezdve jelentősen mérséklődik és a 45–49 éves korcsoportig a férfiak dx-értékei a magasabbak. Az 50–54 éves korcsoportban a legkiegyensúlyozottabb az elhalálozási arány.

Más történeti korú szériákhoz hasonlóan az alsónyéki temetőben is megfigyelhető az újszülött és csecsemőkorúak hiánya. Ezt Coale és Demény[20] modelljével korrigáltuk Bernert programcsomagjának segítségével (*4. táblázat*). A korrekció után a felnőttek és gyermekek aránya kiegyenlítettebbé vált, a születéskor várható élettartam pedig 19,8 évre csökkent.

A mortalitásban a férfiak és nők esetén is két csúcs jelentkezik (*1. kép 2*). A nők esetén a nagyobb csúcs 20–24, a férfiak esetén 25–30 éves korra esik. A második, kisebb csúcs mindkét nem esetén 40–44 éves korcsoportra esik.

Dunaföldvár-Barota-dűlő

A dunaföldvári temető 61 avar kori egyénéből 19 férfit, 12 nőt, egy nem meghatározható nemű felnőttet, továbbá 7 fiatalkorú egyént és 19 gyermeket azonosítottunk. Három ismeretlen nemű egyén esetén a kort sem tudtuk megbecsülni (*5. táblázat*). A nemek arányában viszonylag nagy az eltérés, melyet részben a kis esetszám is okozhatott. Amennyiben figyelembe vesszük, hogy a morfológiai nem meghatározása 7 *juvenis* és három bizonytalan korú egyén esetében nem volt lehetséges, kiderül, hogy a férfiak és nők aránya a vizsgálati anyagban akár jelentősen is módosulhatott volna, korrigálva ezzel a fenti aránytalanságot. Az *infans* I. (1–4 éves) korú gyermekek biztosan alulreprezentáltak a mintában.

Metrikus jellegek vizsgálati eredményei

A testmagasság becslésére az alsónyéki szériából mindössze 9 férfi és két nő váza, a dunaföldváriból 8 férfi és három nő váza volt alkalmas.

Alsónyék-Elkerülő 2. lelőhely

A férfiak átlagos testmagassága az alsónyéki avar kori népességben 169,4 cm lehetett, ami a térség

[19] Acsádi–Nemeskéri 1970.
[20] Coale–Demény 1966.

többi mintájából képzett átlaghoz képest (168,7 cm) és az átlagos avar viszonylathoz (167,7 cm) képest is magasabb,[21] azonban esetünkben a férfiak mindössze hetedének volt becsülhető a testmagassága. A két női váz becsült magassága 157 cm, illetve 151 cm lehetett. Előbbi magassága a területi (158,1 cm) és átlagos viszonyoknak (157,4 cm) megfelel, a másik esetben mindkét értéknél jelentősen alacsonyabb.

Az alsónyéki temetőből egyetlen teljesen ép koponya sem került elő, és az arckoponya metrikus jellegeit sem lehetett felvenni egyetlen esetben sem.

Összesen 11 férfi és 8 női koponyán lehetett metrikus jellegeket vizsgálni (*6. táblázat*), ezért az eredmények a teljes népességre vonatkozóan nem tekinthetők reprezentatívnak. Annyi azonban megállapítható, hogy az alsónyéki férfiak között *hyperbrachykran* és *hyperdolichokran* koponyájú egyének is előfordultak, ezt bizonyítja háromhárom egyén koponyája. A hosszúság–szélességi jelző alapján (8:1) további két koponya volt jellemezhető, ezek *brachykran*ok és *dolichokran*ok voltak. Nők esetében négy koponyát lehetett hosszúsága alapján jellemezni. Ezek egy esetben *hyperdolichokran* és *mesokran*, két esetben pedig *dolichokran*ok voltak. Ezek az arányok azonban biztosan eltértek a teljes népesség körében.

Dunaföldvár-Barota-dűlő

A dunaföldvári avar kori férfiak átlagos magassága 164,4 cm, ami mind a térség, mind az átlagos avar viszonylathoz képest jelentősen alacsonyabb.[22] A három nő átlagmagassága 159,9 cm lehetett, ami magasabb a térség és a Kárpát-medencei avar átlagmagassághoz képest, ugyanakkor a kis esetszám miatt ebből az eredményből következtetés nem vonható le.

A dunaföldvári széria egyetlen teljesen ép koponyát sem tartalmazott. A vizsgálható koponyák erősen hiányosak és töredékesek voltak, összesen 7 férfi és 7 női koponyáról lehetett metrikus jellegeket mérni (*7. táblázat*). Koponyaindexek mindössze négy egyén esetén számíthatók, amely értékek így a vizsgált népességre nem reprezentatívak.

PALEOPATOLÓGIAI VIZSGÁLATOK

ENTHESOPATHIA

Az *enthesopathia* az inak és szalagok csonthoz vagy ízületi tokhoz való kapcsolódásánál kifejeződő, az izmok túlterhelésére utaló kórfolyamat, bár egyes megbetegedések másodlagos tüneteként is jelentkezhet.[23] Ma élő népességek körében főleg hosszútávfutókon, sífutókon gyakori.[24] Mindkét temető embertani anyagában az *enthesopathia* a leggyakoribb elváltozások közé tartozik. A sípcsont hátsó felszínén a *proximalis* harmadban található *linea musculi solei*, a csípőcsonti taraj és a combcsonton a *linea aspera enthesopathiá*s elváltozása a lovagláshoz használt izmok fejlettségére utal.[25]

Alsónyék-Elkerülő 2. lelőhely

A föltárt embertani maradványok erős bolygatottsága miatt az *enthesopathiá*s elváltozások csak kevés esetben voltak vizsgálhatók. A 71 alsónyéki férfiból 18, a 72 nőből kettő vázán fordultak elő elváltozások. Az esetek többségében a combcsont hátsó felszínén a *linea aspera* volt érintett. Három esetben a térdkalács, egy esetben sarokcsont *enthesopathiá*s elváltozása fordult elő. Négy férfi vázán az *enthesopathiá*s elváltozások lokalizációja a lovaglás során használt izmok fejlettségére utalt. Az alsónyéki nők között négy esetben volt vizsgálható a sarokcsont és térdkalács elváltozása. *Enthesopathiá*s elváltozás két esetben fordult elő.

---

21 ÉRY 1998.
22 ÉRY 1998.
23 HAJDU ET AL. 2006.
24 PORTER 1995.
25 PÁLFI–DUTOUR 1996.

Dunaföldvár-Barota-dűlő

A Dunaföldváron feltárt 19 férfiből 11, a 12 nőből egy vázán lehetett *enthesopathiá*s elváltozásokat megfigyelni. A férfiak vázain leggyakrabban a térdkalács és a sarokcsont elváltozása fordult elő, de a combcsont hátsó felszínén a *linea aspera* érintettsége is öt esetben megfigyelhető volt. A vizsgált női vázakon egy esetben fordult elő *enthesopathia*, mely a sarokcsonton volt látható.

A két nemet vizsgálva mindkét temetőben megállapítható, hogy a férfiak között nagyobb gyakorisággal fordulnak elő *enthesopathiá*k. A korcsoportokat vizsgálva, csak felnőttek esetén fordult elő ilyen elváltozás, *adultus* és *maturus* korúak között egyforma arányban. Az *enthesopathiá*k többsége az alsó végtagokon fordult elő, ami valószínűleg a gyakori helyzetváltoztató mozgásokra, nagyobb távolságok megtételére vezethető vissza.

Ízületi elváltozások

Alsónyék-Elkerülő 2. lelőhely

Az Alsónyéken feltárt embertani anyagban öt férfi esetében találtunk degeneratív ízületi gyulladást. Ebből két esetben a bal, egy esetben a jobb vállízület volt érintett. Két férfi vázán a csuklóízület *arthrosis*át lehetett megfigyelni. Az alsó végtagon ízületi elváltozás egyetlen esetben sem jelentkezett. Ennek valószínű oka az anyag rossz megtartása, mivel kevés ízületi fej és vápa volt vizsgálható. Az alsónyéki anyagban a női vázakon három esetben figyeltünk meg *extravertebralis* ízületi gyulladást. Két nő bal vállízületét és egy nő bal térdízületét érintette az elváltozás. Az Alsónyéken előforduló ízületi elváltozások bal oldali preferenciáját feltehetőleg a kevés vizsgálható eset okozta.

Dunaföldvár-Barota-dűlő

Dunaföldváron 6 férfi esetén figyeltük meg valamely nagyízület gyulladását. A térd- és a csuklóízület gyulladása négy egyénnél fordult elő: három esetben a jobb csukló, egy esetben a bal, három esetben mindkét térdízület, egy esetben csak a jobb. Két esetben fordult elő a könyökízület gyulladása, mindkét esetben a jobb könyökízületnél. Két egyénnél csípőízületi gyulladással is találkoztunk, mindkét esetben kétoldali volt az elváltozás. Egy férfinél csípő-, könyök-, csukló- és térdízületi gyulladás egyszerre fordult elő (54. objektum). A dunaföldvári női vázakon egyetlen esetben sem találtunk nagyízületi gyulladásra utaló elváltozást.

A gerincoszlop degeneratív elváltozásai

Alsónyék-Elkerülő 2. lelőhely

Az alsónyéki embertani anyagban a gerincoszlop valamelyik szakaszán összesen 13 esetben fordult elő *spondylosis deformans*. Leggyakrabban a nyakcsigolyák voltak érintettek, a háti és ágyéki csigolyák öt-öt esetben mutattak elváltozást. Egynél fordult elő a gerinc mindhárom szakaszának érintettsége, két-két esetben pedig a nyaki és ágyéki, illetve a háti és ágyéki szakaszok együttes érintettsége. *Spondylodiscitis*t, vagyis a porckorong és a csigolya zárólemezének együttes gyulladását 6 férfinél figyeltünk meg, többségében a nyaki csigolyákon. A jelentős fizikai megterhelésre utaló Schmorl-sérv öt egyén esetében volt látható a gerinc ágyéki szakaszán, ebből két esetben a háti szakaszon is előfordult az elváltozás. A csigolyák hátsó kisízületi gyulladása (*spondylarthrosis*) az alsónyéki temetőből öt férfi esetén fordult elő, minden esetben a nyaki csigolyákon.

Az alsónyéki szériából egy nő esetén fordult elő *spondylosis deformans*, ami a gerincoszlop háti szakaszát érintette. *Spondylodiscitis*t egy nőnél találtunk, ami a gerinc nyaki szakaszát érintette. A női csontvázak esetében Schmorl-sérv is egy esetben fordult elő, az ágyéki és háti csigolyákon. *Spondylarthrosis* 6 nő esetén fordult elő, minden esetben a nyaki szakaszon lokalizálva.

Dunaföldvár-Barota-dűlő

A dunaföldvári népességben 8 férfi gerincén voltak megfigyelhetők különböző mértékű degeneratív elváltozások. Ezek közül mindegyik esetben előfordult *spondylosis deformans*, három esetben pedig a gerinc mindhárom szakasza egyszerre érintett volt. Két esetben fordult elő a hát- és ágyékcsigolyák együttes érintettsége, egy egyénnél csak a nyaki, két egyénnél csak az ágyéki csigolyák elváltozása fordult elő. *Spondylodiscitis* a dunaföldvári férfi maradványokon négy esetben fordult elő. Leggyakrabban az ágyékcsigolyák

voltak érintettek, de előfordult a nyakcsigolyák *spondylodiscitis*e is.

Schmorl-sérvet két férfi esetén diagnosztizáltunk, mindkét esetben ágyéki és háti csigolyák is érintettek voltak. Három férfi gerincoszlopán találtunk kisízületi gyulladást. Mindhárom esetben a nyakcsigolyákra lokalizálódott a gyulladás, két esetben a háti és ágyékcsigolyákon egyaránt megfigyeltünk gyulladásra utaló nyomot.

A dunaföldvári anyagból egy női vázon fordult elő *spondylosis deformans*, a háti és ágyéki szakaszt érintve. *Spondylodiscitis* és Schmorl-sérv szintén egy esetben fordult elő, az ágyéki és háti csigolyákat is érintve. Dunaföldváron egy nő esetében figyeltünk meg *spondylarthrosis*t a gerincoszlopon, ebben az esetben a háti és az ágyéki csigolyák kisízületei is gyulladtak voltak.

TRAUMÁK

Más történeti korú szériákhoz hasonlítva az alsónyéki és dunaföldvári temetőkben alacsony volt a traumák és törések száma. Az előfordult törések nem köthetőek direkt harci cselekvéshez, fegyver okozta traumás elváltozás sem volt megfigyelhető a vázakon.

A *spondylolysis* (ívszakadás) során a csigolyaív folytonossága az egyik vagy mindkét oldalon megszakított. Az elváltozás etiológiáját tekintve, korábban úgy vélték, hogy az fejődési rendellenesség.[26] Ma már elfogadottabb nézet, hogy ez az elváltozás mikrotraumatikus eredetű, a csigolyaív túlterhelése fokozatosan alakítja ki, emellett genetikai prediszponáló tényezők is szerepet játszanak.[27]

Alsónyék-Elkerülő 2. lelőhely

Az alsónyéki embertani anyagban négy egyén esetén figyeltünk meg törést. Ezek közöl a legenyhébb egy 20–29 éves nő (58. objektum) bal orsócsontjának enyhe tengelyeltérésű, de jól gyógyult törése volt. Egy másik esetben egy 40–49 éves férfi (489. objektum) esetén a bal kulcscsont vállcsúcs felőli végdarabjának enyhe tengelyeltérésű, vastagodással gyógyuló törését figyeltük meg. A legsúlyosabb törést egy 40–49 éves férfi (637. objektum) jobb karcsontján figyeltük meg. A középdarab törése nyomán extrém mértékű tengelyeltérés lépett fel. A gyógyulás szintén extrém mértékű másodlagos *callus* képződéssel járt, valamint a törésétől *proximalis* és *distalis* irányban is gennyelvezető csatorna alakult ki (*2. kép 1*). Egy 20–49 (639. objektum) éves férfi jobb sípcsontjának törése biztosan kihatással volt az életmódjára. A *fractura* a sípcsont alsó harmadában történt. A törés okozta tengelyeltérés és vastagodás jelentős volt, másodlagosan a terület gyulladása és aktív *periostitise* volt megfigyelhető (*2. kép 2*).

Dunaföldvár-Barota-dűlő

A dunaföldvári anyagban négy férfi *postcranialis* vázán figyeltünk meg törést. Egy 25–40 év körüli férfi esetében a bal karcsontjának sebészi nyakánál történt törés, amely tengelyeltéréssel és enyhe vastagodással gyógyult (48. objektum). A jobb orsócsont *processus styloideusa*nak törése másodlagosan jelentős *arthrosist* okozott egy 45–60 év közötti férfinél (54. objektum; *2. kép 3*). Egy 40–55 év közötti férfi bal kulcscsontjának középdarabja eltörött, a sérülés vastagodás nélkül gyógyult (58. objektum; *2. kép 4*). A jobb singcsont törése egy 30–40 éves férfinél (61. objektum) fordult elő, amely tengelyeltérés nélkül, vastagodással és gyulladással gyógyult.

SPECIFIKUS FERTŐZŐ MEGBETEGEDÉSEK

A késő avar korra a mezőgazdasággal és állattenyésztéssel foglalkozó nagyobb települések kialakulása a népességszám és népsűrűség növekedésével is együtt járt.[28] Ezek a tényezők számos fertőző megbetegedés, pl. a tuberkulózis inter- és intrapopulációs terjedésének kedvező feltételeket nyújtottak. Magyarországon a tbc-s csontvázleletek jelentős része a Kr. u. 7–9. századból került elő, vagyis a közép és késő avar korból.[29] Az esetek többsége az Alföldről származik. A térségből eddig mindössze egy esetben, egy kora avar

[26] MARCSIK 1983.
[27] MERBS 1989.
[28] SZŐKE 2003.
[29] PÁLFI–MARCSIK 1999; MARCSIK ET AL. 2009.

kori egyénnél (6–7. század) írtak le feltételezhető csontízületi tuberkulózist.[30]

Alsónyék-Elkerülő 2. lelőhely

Az alsónyéki temetőben egy 50–59 éves férfi (424. objektum) jobb könyökízületén figyeltünk meg csontízületi tuberkulózis okozta szeptikus ízületi elváltozást (*2. kép 5*). A gennykeltő baktérium okozta destrukció következtében az *epicondylus lateralis* és *capitulum humeri* egész területén egy gyulladt, kitágult mélyedés figyelhető meg, a *caput radii* diszlokációja is feltételezhető, mivel a *capitulum humeri* teljes területe destruálódott. Az elváltozás a jobb könyökízület teljes használhatatlanságát okozhatta. Más nagyízületekhez hasonlóan a könyök érintettsége is gyakori a tuberkulózisos betegeknél, általában férfiak körében. Az elváltozás először általában a *humerus distalis* végén kezdődik, nagymértékű destrukció és a *caput radii* diszlokációja jellemzi.[31]

Dunaföldvár-Barota-dűlő

A dunaföldvári temetőben egy 18–20 éves nő (7. objektum) keresztcsontjának alapi részén észleltünk csont-ízületi tbc-re utaló elváltozást (*3. kép 1*). A kórokozó baktérium a csont állományát erőteljesen destruálta, rajta gyulladás nyomai láthatók. Az alsó ágyéki csigolyákat nem lehetett megvizsgálni, de a *sacrum*on megfigyelhető tünetek alapján azok is érintettek lehettek. Nem zárható ki az sem, hogy a fertőzés is az ágyékcsigolyákról terjedt át a keresztcsontra. A *postcranialis* váz vizsgálható részén nem volt további jelentős elváltozás.

Egy 35–60 év közötti férfi (14. objektum) jobb *acetabulum*án feltételeztük *coxitis tuberculosa* nyomait (*3. kép 2*). Az ízületi tuberkulózis gyakran jelentkezik olyan helyen, amelyek nagy terhelésnek vannak kitéve. A csípőízület tuberkulózisa a gerincoszlop után a leggyakoribb, a csonttuberkulózisos esetek 20%-ában előfordul.[32] Az *acetabulum* egész területén gennyes gyulladás nyomai figyelhetők meg, az ízületi felszín beszűkült, egyenetlen. A váz többi vizsgálható részén nem találtunk más csontízületi elváltozást.

A morfológiai alapon felállított diagnózis mindhárom esetben csontízületi tbc volt. Nem zárható ki azonban, hogy a vizsgált népességekben több egyén is fertőzött lehetett a baktériummal, mivel csontízületi elváltozás az eseteknek csak kb. 5%-ában fordul elő.[33]

Egyéb patológiás elváltozások

A dunaföldvári sorozatból egy 30–60 év közötti felnőtt nő (17. objektum) esetében az alsó végtagok előrehaladott *atrófiá*ját figyeltük meg. A felkarcsonthoz viszonyítva (*4. kép 1*) a comb- (*4. kép 2*), síp- (*4. kép 3*) és szárkapocscsontjai (*4. kép 4*) szinte gyermekekre jellemző méretűek voltak. Ezeken a csontokon az izomtapadási helyekre jellemző érdességek teljesen hiányoztak, felszínük sima volt. A felső végtagok mérete fiziológiásan normális, de robusztus volt. A megfigyelt elváltozásokat valószínűleg paralízis váltotta ki, az alsó végtagok bénultsága az izmok és velük együtt a csontok *atrófiá*ját okozta.

Taxonómiai vizsgálat

A taxonómiai összehasonlító vizsgálatba a Kelet-Dunántúlon feltárt és embertanilag közzétett avar kori temetők adatait használtuk fel, belefoglalva az összes kelet-dunántúli avar csoporthoz sorolt népességet.[34] A korábbi vizsgálatok eredményei arra utalnak, hogy a térség avar kori népességében egyértelműen az europid jellegek domináltak. A Regölyben feltárt négy férfi mindegyike europid, két esetben cromagnoid-C jellegekkel. 7 női koponyából három rendelkezett pamíri jellegekkel, emellett egy gracilis mediterrán, egy kevert europo-mongolid és két, kevert vonásokkal

[30] Évinger et al. 2011.
[31] Aufderheide–Rodrígez-Martin 1998.
[32] Aufderheide–Rodrigez-Martin 1998.
[33] Resnick–Niwayama 1995.
[34] Éry 1982.

rendelkező europid koponya volt.[35] A Szekszárd-Palánkpusztán feltárt népesség zöme tisztán europid, az europo-mongolidok részaránya közel 6%.[36] A Fejér megyei Előszállás-Bajcsihegy közép és késő avar kori temetőjében a 24 koponyából csak két egyén mutatott enyhe mongolid jellegeket. Wenger Sándor taxonómiai vizsgálata alapján leggyakoribb típusok a cromagnoid-A, nordoid és mediterrán.[37] A Baranya megyei Szebényben feltárt közép és késő avar kori embertani szériában a mongolid elemek jelenléte ugyancsak nem jellemző. A leletanyagban a protoeuropid, a mediterrán és *brachykran* europid elemek voltak túlsúlyban.[38] Csákberény-Orondpuszta kora és közép avar kori temetőjének 452 sírjából mindössze 21 egyén maradványai voltak vizsgálhatóak.[39] A temető embertani képe hasonló a szebényihez, de itt elszórtan mongoloid elemek is találhatók. Kékesd késő avar kori temetőjéből 30 ép koponya taxonómiai besorolását végezte el Wenger.[40] Két csoportra osztotta őket: az egyikben a cromagnoid-A és gracilis mediterrán elemek, a másik csoportban a cromagnoid-B és dinári jellegek domináltak. A tolna megyei Dunaszentgyörgy-Proletárdűlő területén feltárt 12 avar kori koponya többsége cromagnoid és dinári vonásokat mutatott, egy koponya esetén fordultak csak elő europid mellett mongoloid jellegek is.[41]

Alsónyék-Elkerülő 2. lelőhely

Az alsónyéki szériából mindössze egy férfi és egy nő esetén lehetett taxonómiai elemzést végezni. A férfi esetén (657. objektum) pamíri típus keveredett valamilyen más europid vonásokkal rendelkező földrajzi változattal (*4. kép 5–5a*). A női koponyán (415. objektum) cromagnoid-A vonások domináltak, de emellett enyhe mongoloid jellegeket is meg lehetett figyelni (*5. kép 1–1a*). A kevés vizsgálható koponya miatt nem lehetett a népesség taxonómiai összetételére következtetéseket levonni.

Dunaföldvár-Barota-dűlő

A dunaföldvári népességből 7 egyén esetén (öt férfi, egy nő és egy fiatalkorú egyén) lehetett taxonómiai vizsgálatot végezni. A népesség taxonómiai szempontból kevertnek tekinthető, előfordultak benne europid és kevert europo-mongolid egyének is.

Az ötből két férfi europo-mongolid földrajzi változathoz tartozik, egy esetben szaján (8. objektum; 5. *kép 2–2a*), egy esetben pedig szinid típus keveredett (73. objektum; *5. kép 3*).

A két europid férfi esetén (61. és 78. objektum) a jellegek nagymértékű keveredése miatt nem lehetett ennél pontosabb besorolást adni. Az europo-mongolid egyén vonásaiban cromagnoid-A jellegek keverednek valamilyen mongolid földrajzi változat vonásaival (58. objektum). Az egyetlen vizsgálható dunaföldvári női koponya az europid földrajzi változat atlantomediterrán típusának vonásait mutatta (71. objektum). A fiatalkorú egyén (68. objektum) esetében nem tudtunk pontos besorolást adni, de feltűnő volt a koponya alacsony volta (*hyperchamaekran* jellege).

AZ EREDMÉNYEK ÉRTÉKELÉSE

Az alsónyéki embertani anyag elemszámát és nemi eloszlását tekintve részleges demográfiai elemzésre alkalmasnak bizonyult. Az előzetesen vártnak megfelelően a gyermekek alulreprezentáltak a temetőben. A 20–24 éves korosztályban a nők halálozási aránya magasabb, mint a férfiaké, amely a szülés körüli magas mortalitású komplikációkkal magyarázható. Ez a jelenség több avar kori temetőben is megfigyelhető. A dunaföldvári temető embertani anyagának rossz megtartása – ebből adódóan a gyakran szinte csak korcsoporti beosztást lehetővé tevő, becsült elhalálozási élet-

35 FERENCZ 1984.
36 LIPTÁK 1974.
37 WENGER 1966.
38 TÓTH 1961.
39 TÓTH 1962.
40 WENGER 1968.
41 SZENICZEY ET AL. 2013.

kori adatok – miatt részletes demográfiai elemzésre e széria esetében nem volt lehetőség.

A paleopatológiai vizsgálatok során többségében az életmódra utaló elváltozásokkal találkoztunk. Az *enthesopathiá*k, ízületi gyulladások, a gerinc degeneratív elváltozásai a rendszeres megerőltetés nyomaiként jelentkeztek, így többségében *adultus* és *maturus* korú egyének esetében fordultak elő. Az alsónyéki széria rossz megtartásához képest sem voltak ritkák az ilyen típusú elváltozások. A dunaföldvári temetőben a kevés vizsgálható férfiváz többségén jelentkeztek ezek az elváltozások. Az Alsónyéken föltárt női vázakon kevés esetben fordultak elő ezek az életmódot tükröző elváltozások, aminek valószínűsíthető oka a *postcranialis* vázak rossz megtartása lehetett. A dunaföldvári női leletek esetében *enthesopathiá*t és degeneratív gerincelváltozást mindössze egyetlen személy vázán diagnosztizáltunk. Ennek legvalószínűbb (de valószínűleg nem az egyetlen) oka az lehetett, hogy a vizsgált egyénszámhoz képest az ebből a szempontból vizsgálható esetek száma nagyon alacsony volt. Feltételezhető, hogy ezek a különbségek a vizsgált népességekben a nemenkénti eltérő napi feladatoknak/életmódnak volt köszönhetők.

Történeti források alapján a Kelet-Dunántúl az avar korban háborúmentes terület volt, ezt az elképzelést erősíti, hogy a dunaföldvári sírok egyetlen esetben sem tartalmaztak fegyvermellékletet. Az embertani elemzés eredménye szintén ezt támasztja alá, ugyanis egyetlen közvetlenül harci eredetű traumát sem észleltünk az alsónyéki és dunaföldvári avar kori maradványokon.

Az alsónyéki szériában morfológiai vizsgálat alapján egy esetben lehetett csontízületi tuberkulózist feltételezni. Ez természetesen nem zárja ki, hogy más tbc fertőzött egyének is élhettek ebben a népességben. A morfológiai alapon felállított diagnózis szerint az alsónyéki népességet már a 7. század végén érintette tuberkulózisfertőzés, azaz megközelítőleg a dunaföldvári népességgel egy időben.

A dunaföldvári avar kori temető két csontízületi tuberkulózisos esete a 7. század végére – 8. század elejére keltezhető. A két eset alapján a tbc nem lehetett ritka a vizsgált a népesség körében. A csontok, ízületek érintettsége ugyanis a tuberkulózisban szenvedő betegeknek mindössze néhány százalékában fordul elő, a dunaföldvári anyagban két ilyen esetet is sikerült megfigyelni.

Az alsónyéki két vizsgálható koponya beleillik a kelet-dunántúli térség eddig ismert embertani arculatába, de ez az eredmény biztosan nem reprezentatív a teljes népességre nézve. A mérhető koponyák hosszúság–szélességi jelzőjüket tekintve többségében nagyon hosszúak és hosszúak. Az ilyen jellegű koponyák a korszakban a nyugat-dunántúli avar kori népességre voltak inkább jellemzők. Azonban, ha figyelembe vesszük, hogy csak 12 koponya esetén lehetett hosszúság–szélesség indexet megadni, a hosszú fejű koponyák aránya az alsónyéki avar kori népességben jelentősen módosulhatott volna.

Dunaföldvár avar kori temetőjének leletei taxonómiai szempontból jelentősen eltérnek az alsónyéki és a térség többi embertani sorozatától. Ez elsősorban a tisztán mongolid földrajzi változathoz tartozó egyének kis esetszámhoz képest magas számának köszönhető. Nem zárható ki, hogy ez utóbbi népesség mongolid tagjai vagy azok egy része származhat a Duna–Tisza közi területekről, ahol az avar korban a legnagyobb arányban fordultak elő mongolid földrajzi változatba tartozó egyének.[42]

Irodalom

Acsádi–Nemeskéri 1970: Acsádi, Gy. – Nemeskéri, J.: *History of human life span and mortality.* Budapest 1970.

Alekszejev–Debec 1964: Алексеев, В. П. – Дебец, Г. Ф.: *Краниометрия. Методика антропологических исследованний.* Москва 1964.

Aufderheide–Rodríguez-Martín 1998: Aufderheide, A. C. – Rodríguez-Martín, C.: *The Cambridge encyclopedia of human paleopathology.* Cambridge 1998.

Bakó 2014: Bakó K.: *Dunaföldvár-Barota-dűlőn feltárt avar kori temető elemzése*. Msc szakdolgozat. Budapest 2014.

[42] A kutatás a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával valósult meg.

BERNERT 2005: Bernert Zs.: Paleoantropológiai programcsomag. *Folia Anthropologia* 2005:3 (2005) 71–74.

BERNERT ET AL. 2007: Bernert, Zs. – Évinger, S. – Hajdu, T.: New data on the biological age estimation of children using bone measurements based on historical populations from the Carpathian Basin. *Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici* 99 (2007) 199–206.

BERNERT ET AL. 2008: Bernert, Zs. – Évinger S. – Hajdu T.: Adatok a gyermekek életkorbecsléséhez a Kárpát-medencei történeti népességek gyermekhalottainak csontméretei alapján (New data on the biological age estimation of children using bone measurements based on historical populations from the Carpathian Basin). *Anthropologiai Közlemények* 49 (2008) 43–50.

BROOKS–SUCHEY 1990: Brooks, S. – Suchey, J.: Skeletal age determination base on the os pubis. A comparison of the Acsádi-Nemeskéri and Suchey-Brooks methods. *Human Evolution* 5 (1990) 227–238.

COALE–DEMÉNY 1966: Coale, A. J. – Demény, P.: *Regional modell life tables and stable populations*. Princeton 1966.

ÉRY 1982: Éry K.: Újabb összehasonlító statisztikai vizsgálatok a Kárpát-medence 6–12. századi népességeinek embertanához (Compatarative statistical studies on the physical anthropology of the Carpathian Basin population between the 6–12th centuries A.D.). *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 16 (1982) 35–86.

ÉRY 1998: Éry K.: Length of limb bones and stature in ancient populations in the Carpathian Basin. *Humanbiologia Budapestinensin* 26 (1998) 1–87.

ÉRY ET AL. 1963: Éry K. – Kralovánszky A. – Nemeskéri J.: Történeti népességek rekonstrukciójának reprezentációja (A representative reconstruction of historic population). *Anthropologiai Közlemények* 7 (1963) 41–90.

ÉVINGER ET AL. 2011: Évinger, S. – Bernert, Zs. – Fóthi, E. – Wolff, K. – Kővári, I. – Marcsik, A. – Donoghue, H. D. – O'Grady, K. – Kiss, K. – Hajdu, T.: New skeletal tuberculosis cases in past populations from Western Hungary (Transdanubia). *Homo* 62 (2011) 165–183.

FEREMBACH ET AL. 1979: Ferembach, D. – Schwidetzky, I. – Stloukal, M.: Empfehlungen für die Alters- und Geschlechtsdiagnose am Skelett. *Homo* 30 (1979) 1–32.

FERENCZ 1984: Ferencz, M.: A regölyi avarkori koponyák antropológiai jellemzése. *Dissertationes Pannonicae* Ser. III. No. 2 (1984) 151–152.

HAJDU ET AL. 2006: Hajdu, T. – Fóthi, E. – Évinger, S.: Ízületi elváltozások a Zsámbék-premontrei templom lelőhelyről (Articular abnormalities of skeletal remains from the Zsámbék-Premontre archaeological site). *Osteologiai Közlemények* 14:1 (2006) 19–24.

IŞCAN ET AL. 1984: Işcan, M. Y. – Loth, S. R. – Wright, R. K.: Age estimation from the rib by phase analysis: white males. *Journal of Forensic Sciences* 30 (1984) 1094–1104.

IŞCAN ET AL. 1985: Işcan, M. Y. – Loth, S. R. – Wright, R. K.: Age estimation from the rib by phase analysis: white females. *Journal of Forensic Sciences* 31 (1985) 853–863.

KOVACSÓCZY 2014: Kovacsóczy B.: *Az Alsónyék-Elkerülő út 2. lelőhely avar kori temetője*. Msc szakdolgozat. Budapest 2014.

LIPTÁK 1965: Lipták, P.: On the taxonomic method in the paleoanthropology (historical anthropology). *Acta Biologica Szegediensis* 11 (1965) 169–183

LIPTÁK 1974: Lipták, P.: Anthropological analysis of the Avar Period population of Szekszárd-Palánk puszta. *Acta Biologica Szegediensis* 20:1–4 (1974) 199–211.

MARCSIK 1983: Marcsik A.: *A Duna–Tisza köze avar korának patológiája*. Kandidátusi értekezés. Szeged 1983.

MARCSIK ET AL. 2009: Marcsik A. – Molnár E. – Ősz B. – Donoghue, H. – Zink A. – Pálfi Gy.: Adatok a lepra, tuberulosis és syphilis magyarországi paleopatológiájához. *Folia Anthropologica* 8 (2009) 5–34.

MARTIN–SALLER 1957: Martin, R. – Saller, K.: *Lehrbuch der Anthropologie* 1. Stuttgart 1957.

MEINDL–LOVEJOY 1985: Meindl, R. S. – Lovejoy, C. O.: Ectocranial suture closure: A revised method for the determination of skeletal age at death based on the lateral-anterior sutures. *American Journal of Physical Anthropology* 67 (1985) 51–63.

MERBS, C. F. 1989: Merbs, C. F.: Spondylolysis: its nature and anthropological significance. *International Journal of Anthropology* 4 (1989) 163–169.

ORTNER 2003: Ortner, D. J.: *Identification of a pathological conditions in human skeletal remains.* San Diego 2003.

PÁLFI–DUTOUR 1996: Pálfi, Gy. – Dutour, O.: Activity-induced Skeletal Markers in Historical Anthropological Material. *International Journal of Anthropology* 11:1 (1996) 41–55.

PALFI–MARCSIK 1999: Palfi, G. – Marcsik, A.: Paleoepidemiological data of tuberculosis in Hungary. In: Palfi, G. – Dutour, O. – Deak, J. – Hutas, I.: *Tuberculosis: Past and present*. Budapest 1999, 533–539.

PORTER ET AL. 1995: Porter, H. H. – Vandervoot, H. H. – Lexell, J.: Aging of human muscle, structure function and adaptability. *Scandinavian Journal of Medicine and Science in Sports* 5 (1995) 129–142.

RESNICK–NIWAYAMA 1995: Resnick, D. – Niwayama, G.: Osteomyelitis, septic arthritis, and soft tissue infection: Mechanisms and situations. In: *Diagnosis of Bone and Joint Disorders*. Ed.: Resnick, D. Philadelphia 1995, 2325–2418.

SCHOUR–MASSLER 1941: Schour, J. – Massler, M.: The development of the human dentition. *Journal of the American Dental Association* 28 (1941) 1153–1160.

SJØVOLD 1990: Sjøvold, T.: Estimation of stature from long bones utilizing the line of organic correlation. *Human Evolution* 5 (1990) 431–444.

STLOUKAL–HANÁKOVÁ 1978: Stloukal, M. – Hanáková, H.: Die Lange der Langsknochen altslawischer Bevölkerungen unter besonderer Berücksichtigung von Wachstumsfragen. *Homo* 29 (1978) 53–69.

SZENICZEY ET AL. 2013: Szeniczey T. – Bernert Zs. – Czuppon T. – Marcsik A. – Szabó G. – Hajdu T.: Embertani adatok Tolna-megye avarkorához. *Anthropologiai Közlemények* 54 (2013) 59–76.

SZŐKE 2003: Szőke, B. M.: A kései avar kor (7–8. század fordulója – 811). In: *Magyar régészet az ezredfordulón*. Szerk.: Visy Zs. Budapest 2003, 308–312.

TODD 1920: Todd, T. W.: Age changes in the pubis bone: I. The male white pubis. *American Journal of Physical Anthropology* 3 (1920) 285–334.

TÓTH 1961: Тот, Т.: Могильник I. аварского времени с. Себень (VIII. в.) (палеоантропологический очерк) (The cemetery of Szebény [8th century] from the Avar epoch). *Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici* 53 (1961) 571–613.

TÓTH 1962: Tóth, T.: Le cimetière de Csákberény provenant des débuts de l'époque avare (VIe et VIIe siècles). *Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici* 54 (1962) 521–549.

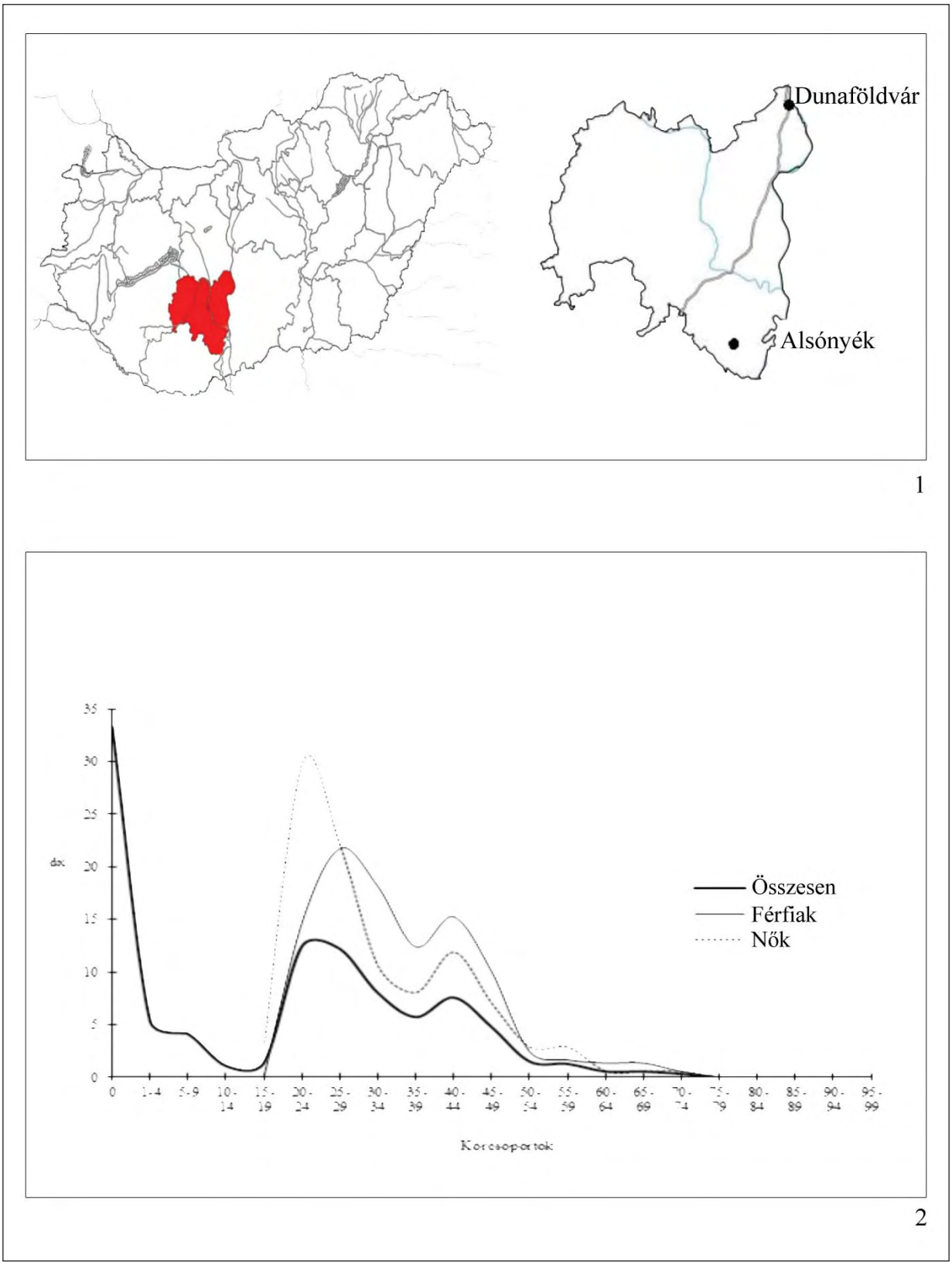
WENGER 1966: Wenger, S.: Anthropologie de la population d'Előszállás-Bajcsihegy provenant des temps avars. *Anthropologia Hungarica* 7 (1966) 115–206.

WENGER 1968: Wenger, S.: Data to the anthropology of the Avar Period population of the Transdanubia (The anthropology of the Avar Period cemetery at Kékesd). *Anthropologia Hungarica* 8 (1968) 59–96.

BIOLOGICAL RECONSTRUCTION OF THE AVAR-AGE POPULATION AT ALSÓNYÉK AND DUNAFÖLDVÁR

Due to the M6 motorway project, two sites were excavated between 2008 and 2009 near Alsónyék and Dunaföldvár. The salvage excavation was carried out by the archaeologists of the Wosinsky Mór County Museum. Based on the archeological finds, the cemetery of Alsónyék has been dated to the 7th–9th century, and that of Dunaföldvár to the 7th–8th century. Classical anthropological and paleopathological examinations were carried out on the osteoarcheological finds from both sites (Alsónyék: 173, Dunaföldvár: 61). In case of Alsónyék, demograpichal analysis was also possible due to the sufficient number of individuals.

Before, skeletal TB had been evidenced in only one case in this region, whereas in our samples there are three more possible cases (two from Dunaföldvár and one from Alsónyék) where TB could be identified on the basis of morphological alterations. Considering that skeletal lesions tend to occur only in 3–5% of TB cases, tuberculosis might have been a relatively common disease in these populations. However, it was not possible to exclude other infections as factors related to the described lesions.



1. kép. 1: Alsónyék és Dunaföldvár földrajzi elhelyezkedése; 2: Az alsónyéki avar kori népesség mortalitási görbéje az újszülöttek számának korrekciója után

Fig.1. 1: Geographical location of Alsónyék and Dunaföldvár; 2: Mortality curve of the Avar-period population of Alsónyék after the correction for newborns



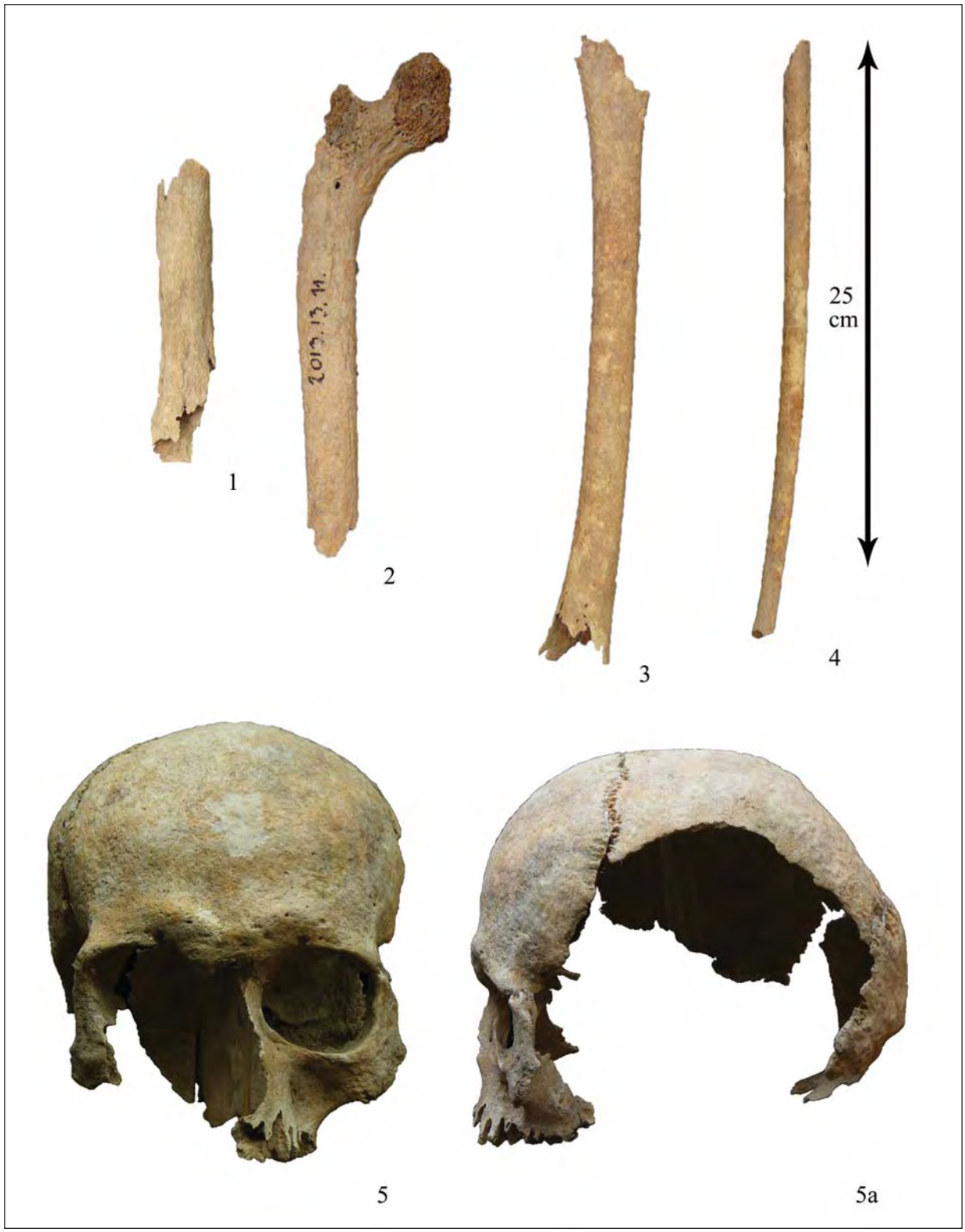
2. kép. 1: Humerus törés, 40–49 éves férfi, Alsónyék 637. objektum (Ltsz.: 2012.7.132.); 2: Tibia törés, 20–49 éves férfi, Alsónyék 639. objektum (Ltsz.: 2012.7.134.); 3: Processus styloideus törés egy 45–60 éves férfi orsócsontján, Dunaföldvár 54. objektum (Ltsz.: 2013.13.36.); 4: Clavicula-törés, 40–55 éves férfi, Dunaföldvár 58. objektum (Ltsz.: 2013.13.36.); 5: Könyökízületi tuberkulózis nyomai egy 50–59 éves férfi felkarcsontján, Alsónyék 424. objektum (Ltsz.: 2012.7.100.)

Fig. 2. 1: Humerus fracture of a 40–49 year old man, Alsónyék, object 637 (Inv. No.: 2012.7.132.); 2: Tibia fracture of a 20–49 year old male, Alsónyék, object 639 (Inv. No. 2012.7.134.); 3: Styloid process fracture of a 45–60 year old male, Dunaföldvár, object 54 (Inv. No. 2013.13.36.); 4: Clavicle fracture of a 40–55 year old male, Dunaföldvár, object 58 (Inv. No. 2013.13.36.); 5: Septhic arthritis on the elbow (causeb by TB) of a 50–59 year old male, Alsónyék, object 424 (Inv. No. 2012.7.100.)



3. kép. 1: Spondylitis tuberculosa nyomai egy 18–20 éves nő keresztcsontján, Dunaföldvár 7. objektum (Ltsz.: 2013.13.3.); 2: Coxitis tuberculosa nyomai egy 35–60 éves férfi csípőízületében, Dunaföldvár 14. objektum (Ltsz.: 2013.13.8.)

Fig. 3. 1: Symptoms of spondylitis tuberculosa on the sacrum of an 18–20 year old female, Dunaföldvár, object 7 (Inv. No. 2013.13.3.); 2: Symptoms of coxitis tuberculosa on the acetabular surface of a 35–60 year old male, Dunaföldvár, object 14 (Inv. No. 2013.13.8.)



4. kép. 1–4: 30–60 éves nő karcsontja, atrófiás comb-, síp- és szárkapocscsontjának töredékei, Dunaföldvár 17. objektum (Ltsz.: 2013.13.11.); 5–5a: 20–29 éves Pamíri-x férfi koponyája elöl- és oldalnézetben, Alsónyék 657. objektum (Ltsz.: 2012.7.143.)

Fig. 4. 1–4: Humerus and atrophied lower limbs of a 30–60 year old female, Dunaföldvár, object 17 (Inv. No. 2013.13.11.); 5–5a: Skull of a 20–29 year old male, anterior and lateral view, Pamirian-x, Alsónyék, object 657 (Inv. No. 2012.7.143.)



5. kép. 1–1a: 40–49 éves Cromagnoid-A-mongoloid nő koponyája elöl- és oldalnézetben, Alsónyék 415. objektum (Ltsz.: 2012.7.94.); 2–2a: 40–60 éves Szajáni-x férfi koponyája elöl- és oldalnézetben, Dunaföldvár 8. objektum (Ltsz.: 2013.13.3.); 3: 25–30 éves Cromagnoid-A-szinid férfi koponyája elölnézetben, Dunaföldvár 73. objektum (Ltsz.: 2013.13.42.)

Fig. 5. 1–1a: Skull of a 40–49 year old female, anterior and lateral view, Cromagnoid-A-mongoloid, Alsónyék, object 415 (Inv. No. 2012.7.94.); 2–2a: Skull of a 40–60 year old male, anterior and lateral view, Saianic-x, Dunaföldvár, object 8 (Inv. No. 2013.13.3.); 3: Skull of a 25–30 year old male, anterior and lateral view, Cromagnoid-A-sinid, Dunaföldvár, object 73 (Inv. No. 2013.13.42.)

Korcsoportok/Nem	*Férfi*	*Nő*	*?*	*Összesen*
Infans I.	0	0	16	16
Infans II.	0	0	8	8
Juvenis	0	2	1	3
Adultus	41	43	0	84
Maturus	18	15	0	33
Senium	2	1	0	3
?	10	11	5	26
Összesen	71	72	30	173

1. táblázat. Az alsónyéki avar kori temető embertani leleteinek nem és korcsoport szerinti eloszlása
Table 1. Age and gender distribution of the examined individuals in the Avar-period cemetery at Alsónyék

Korcsoportok/Nem	*Férfi*	*Nő*	*?*	*Összesen*
Infans I.	0	0	8	8
Infans II.	0	0	11	11
Juvenis	0	0	7	7
Adultus	13	6	0	19
Maturus	6	5	1	12
Senium	0	0	0	0
?	0	1	3	4
Összesen	19	12	30	61

2. táblázat. A dunaföldvári avar kori temető embertani leleteinek nem és korcsoport szerinti eloszlása
Table 2. Age and gender distribution of the examined individuals in the Avar-age cemetery at Dunaföldvár

Korcsoportok	*Elhunytak*		*Továbbélők százaléka*	*Halálozási valószínűség*	*Várható élettartam*
	száma	*százaléka*			
	(Dx)	*(dx)*	*(lx)*	*(qx)*	*(ex)*
0	1,0	0,68	100,00	0,01	29,25
1–4	11,7	7,94	99,32	0,12	28,45
5–9	9,0	6,12	91,38	0,10	26,74
10–14	2,3	1,59	85,26	0,03	23,48
15–19	3,0	2,04	83,67	0,04	18,88
Gyermekek	*Σ 27*	*18,37*			
20–24	27,3	18,54	81,63	0,33	14,29
25–29	26,7	18,17	63,10	0,42	12,75
30–34	17,5	11,93	44,93	0,39	11,90
35–39	12,5	8,51	33,00	0,38	10,30
40–44	16,6	11,28	24,49	0,68	8,01
45–49	10,4	7,09	13,21	0,79	7,71
50–54	3,3	2,21	6,12	0,53	8,75
55–59	2,8	1,87	3,91	0,70	7,28
60–64	1,2	0,79	2,04	0,57	6,67
65–69	1,2	0,79	1,25	0,94	4,32
70–74	0,7	0,45	0,45	1,47	2,50
Felnőttek	*Σ 120*	*81,63*			
Összesen	*147,0*	*100,00*			

3. táblázat. Az alsónyéki avar kori népesség halandósági táblája
Table 3. Mortality table of the Avar-period population at Alsónyék

Korcsoportok	*Elhunytak*				*Továbbélők százaléka*		*Halálozási valószínűség*		*Várható élettartam*	
	száma		*százaléka*							
	(Dx)		*(dx)*		*(lx)*		*(qx)*		*(ex)*	
	férfi	*nő*	*férfi*	*nő*	*férfi*	*nő*	*férfi*	*nő*	*férfi*	*nő*
20–24	9,0	18,3	14,75	29,92	100,00	96,72	0,09	0,19	15,61	12,92
25–29	13,3	13,4	21,78	21,99	85,25	66,80	0,16	0,20	12,88	12,59
30–34	11,1	6,4	18,23	10,52	63,46	44,81	0,18	0,14	11,45	12,55
35–39	7,6	4,9	12,44	8,06	45,23	34,29	0,17	0,14	10,05	10,63
40–44	9,3	7,3	15,30	11,89	32,79	26,23	0,28	0,28	7,92	8,13
45–49	6,2	4,3	10,11	6,97	17,49	14,34	0,35	0,30	7,66	7,79
50–54	1,5	1,8	2,46	2,87	7,38	7,38	0,20	0,24	9,72	7,78
55–59	1,0	1,8	1,64	2,87	4,92	4,51	0,20	0,39	8,33	6,14
60–64	0,8	0,3	1,37	0,55	3,28	1,64	0,25	0,20	6,25	7,50
65–69	0,8	0,3	1,37	0,55	1,91	1,09	0,44	0,30	3,93	5,00
70–74	0,3	0,3	0,55	0,55	0,55	0,55	0,61	0,61	2,50	2,50
Összesen	*61,0*	*61,0*	*100,00*	*100,00*						

4. táblázat. Az alsónyéki avar kori felnőtt férfiak és nők halandósági táblája
Table 4. Mortality table of the adult males and females from Alsónyék, Avar period

Korcsoportok	*Elhunytak*		*Továbbélők százaléka*	*Halálozási valószínűség*	*Várható élettartam*
	száma	*százaléka*			
	(Dx)	*(dx)*	*(lx)*	*(qx)*	*(ex)*
0	73,0	33,33	100,00	0,73	19,80
1–4	11,7	5,33	66,67	0,18	28,45
5–9	9,0	4,11	61,34	0,15	26,74
10–14	2,3	1,07	57,23	0,04	23,48
15–19	3,0	1,37	56,16	0,05	18,88
Gyermekek	*Σ 99*	*Σ 45,2*			
20–24	27,3	12,44	54,79	0,50	14,29
25–29	26,7	12,19	42,35	0,63	12,75
30–34	17,5	8,01	30,16	0,58	11,90
35–39	12,5	5,71	22,15	0,56	10,30
40–44	16,6	7,57	16,44	1,01	8,01
45–49	10,4	4,76	8,87	1,17	7,71
50–54	3,3	1,48	4,11	0,79	8,75
55–59	2,8	1,26	2,63	1,05	7,28
60–64	1,2	0,53	1,37	0,85	6,67
65–69	1,2	0,53	0,84	1,39	4,32
70–74	0,7	0,30	0,30	2,19	2,50
Felnőttek	*Σ 120*	*Σ 54,8*			
Összesen	*147,0*	*100,00*			

5. táblázat. Az alsónyéki avar kori népesség halandósági táblája az újszülöttek számának korrekciója után
Table 5. Mortality table of the Avar-period population at Alsónyék after the correction for newborns

Martin No.	*N*		V_{max}		V_{min}		*M*		*S.D.*	
	Férfiak	*Nők*	*Férfiak*	*Nők*	*Férfiak*	*Nők*	*Férfiak*	*Nők*	*Férfiak*	*Nők*
1.	10	4	195	181	156	166	175,3	171	11,22	6,88
5.	0	1	-	90	-	90	-	90	-	-
8.	8	8	150	135	121	13	133,37	129,37	10,45	2,97
9.	10	5	105	100	90	82	95,6	91,6	5,78	6,50
10.	11	7	124	125	101	105	111,18	111,57	6,76	6,75
11.	5	4	125	121	120	111	121,8	114	1,92	4,76
12.	6	5	118	133	110	104	112,16	112,6	2,99	12,12
17.	0	2	-	131	-	127	-	129	-	2,83
20.	2	2	124	118	122	109	123	113,5	1,41	6,36
38.	0	0	-	-	-	-	-	-	-	-
40.	0	0	-	-	-	-	-	-	-	-
43.	0	0	-	-	-	-	-	-	-	-
45.	0	0	-	-	-	-	-	-	-	-
46.	0	0	-	-	-	-	-	-	-	-
47.	0	0	-	-	-	-	-	-	-	-
48.	0	0	-	-	-	-	-	-	-	-
51.	1	0	37	-	37	-	37	-	-	-
52.	1	0	33	-	33	-	33	-	-	-
54.	0	0	-	-	-	-	-	-	-	-
55.	0	0	-	-	-	-	-	-	-	-
62.	0	0	-	-	-	-	-	-	-	-
63.	0	0	-	-	-	-	-	-	-	-
65.	2	0	123	-	116	-	119,5	-	4,95	-
66.	4	3	107	104	101	92	104	97,3	2,94	6,11
69.	6	4	35	30	25	22	29,3	25,25	3,88	3,40
70.	3	5	60	64	51	51	55	55,2	4,58	5,36
71.	5	5	35	32	27	27	32	30,2	3,16	1,92
8:1	8	4	86,71	77,84	62,05	71,82	76,41	75,07	9,70	2,47
17:1	1	1	-	76,05	-	76,05	-	76,05	-	-
17:8	1	2	-	97,69	-	97,04	-	97,36	-	0,46
20:1	2	2	71,76	65,27	65,26	65,19	68,51	65,23	4,60	0,05
20:8	2	2	95,38	90,77	85,31	83,85	90,35	87,31	7,12	4,90
9:8	8	5	80,77	76,34	66,43	60,74	72,91	70,65	5,69	5,86
47:45	0	0	-	-	-	-	-	-	-	-
48:45	0	0	-	-	-	-	-	-	-	-
52:51	1	0	89,19	-	89,19	-	89,19	-	-	-
54:55	0	0	-	-	-	-	-	-	-	-
63:62	0	0	-	-	-	-	-	-	-	-

6. táblázat. Az alsónyéki avar kori férfiak és nők koponyájának metrikus jellemzői

Table 6. Parameters of male and female skulls from Alsónyék, Avar-period

Martin No.	*N*		V_{max}		V_{min}		*M*		*S.D.*	
	Férfiak	*Nők*	*Férfiak*	*Nők*	*Férfiak*	*Nők*	*Férfiak*	*Nők*	*Férfiak*	*Nők*
1.	2	3	180	175	180	170	180,00	2,65	0,00	1,54
5.	0	0	-	-	-	-	-	-	-	-
8.	2	2	159	139	131	132	145,00	4,95	19,80	3,65
9.	6	2	99	95	87	67	94,00	19,80	4,38	24,44
10.	3	2	126	116	115	115	120,33	0,71	5,51	0,61
11.	2	2	137	124	120	120	128,50	2,83	12,02	2,32
12.	0	2	-	118	-	116	-	1,41	-	1,21
17.	0	1	-	137	-	137	-	-	-	-
20.	2	2	124	112	116	106	120,00	4,24	5,66	3,89
38.	1	2	1357,72	1266,60	1357,72	1235,69	1357,72	21,85	-	1,75
40.	0	0	-	-	-	-	-	-	-	-
43.	3	1	110	103	99	103	105,33	-	5,69	-
45.	3	1	147	123	125	123	134,00	-	11,53	-
46.	5	1	96	94	87	94	92,00	-	3,24	-
47.	3	1	129	122	11	122	81,67	-	62,36	-
48.	4	1	96	73	63	73	75,25	-	15,15	-
51.	4	2	43	39	38	37	40,75	1,41	2,22	3,72
52.	4	2	34	34	28	33	31,00	0,71	2,58	2,11
54.	5	1	24	24	23	24	23,20	-	0,45	-
55.	4	2	53	53	22	49	42,75	2,83	14,06	5,55
62.	2	0	47	-	34	-	40,50	-	9,19	-
63.	2	1	37	30	33	30	35,00	-	2,83	-
65.	1	2	125	117	125	97	125,00	14,14	-	13,22
66.	3	4	110	94	99	85	106,00	3,87	6,08	4,28
69.	6	4	37	33	27	23	32,00	4,35	3,22	16,26
70.	2	5	63	69	51	41	57,00	11,26	8,49	21,41
71.	5	6	37	36	31	23	32,40	4,79	2,61	16,43
8:1	1	2	72,78	81,76	72,78	75,43	72,78	4,48	-	5,70
17:1	0	1	-	78,29	-	78,29	-	-	-	-
17:8	0	1	-	103,79	-	103,79	-	-	-	-
20:1	1	2	64,44	64,00	64,44	62,35	64,44	1,16	-	1,84
20:8	2	2	88,55	84,85	77,99	76,26	83,27	6,07	7,47	7,54
9:8	2	1	72,52	50,76	61,64	50,76	67,08	-	7,70	-
47:45	2	1	80,77	99,19	8,80	99,19	44,78	-	50,89	-
48:45	2	1	52,00	59,35	48,46	59,35	50,23	-	2,50	-
52:51	4	2	80,95	91,89	73,68	84,62	76,01	5,15	3,34	5,83
54:55	3	1	51,06	45,28	43,40	45,28	47,13	-	3,84	-
63:62	2	0	108,82	-	70,21	-	89,52	-	27,30	-

7. táblázat. A dunaföldvári avar kori férfiak és nők koponyájának metrikus jellemzői

Table 7. Parameters of male and female skulls from Dunaföldvár, Avar-period

DATA FROM THE AVAR-PERIOD CEMETERY EXCAVATED AT THE SITE OF BIATORBÁGY-HOSSZÚRÉTEK

KITTI KÖHLER* – ZSOLT BERNERT**

Abstract: *This paper summarizes the results of the physical anthropological examination of the middle and late Avar-period cemetery, excavated in 2003 at the site of Biatorbágy-Hosszúrétek. Distributions of gender and age at death are described along with the morphometric analysis, stature estimation, taxonomical description and the observations of the anatomical variations, pathologies, and the dental status. The most important results indicate the presence of the pure Mongoloid type individuals in such a high ratio that the population origin definitely can be traced back to Central Asia.*

Keywords: *Avar period, physical anthropology, taxonomy, paleopathology*

INTRODUCTION

In 2003, during a rescue excavation at a side-branch of the stream Hosszúréti-patak at Biatorbágy, prehistoric settlement features, a trench system from the Roman period and sixty-four Avar graves were uncovered.[1] The borders of the cemetery were found on three sides.[2]

The burial place was opened in the late 7th century and continued until the beginning of the 9th century. The excavated part of the cemetery contained nine SSW–NNE directed rows of 4 to 7 graves each. Due to contemporary grave robbers, many graves were destroyed. The graves of men, women and children were not spatially separated. There were high proportions of weapons next to the buried individuals, but there were no horse burials.

According to the preliminary archaeological report, the cemetery was probably the burial place of a small and moderately wealthy armed community. In the vicinity of this site a number of further Avar cemeteries are known, which shows that the region was densely populated in this period.[3]

MATERIAL AND METHOD

The general quantitative and qualitative representative values of the sample are medium, so the possibility of any biological reconstruction is very limited as regards the individuals and the series. There are many incomplete skeletons, partially due to the above-mentioned contemporary grave robbery.[4] Besides, some skulls or postcranial bones disappeared after the excavation.[5] More-

* Institute of Archaeology, HAS Research Centre for the Humanities, H-1014 Budapest, Úri utca 49. kohler.kitti@btk.mta.hu and kohler.kitti@gmail.com

** Department of Anthropology, Hungarian National History Museum, H-1083 Budapest, Ludovika tér 2–6. bernert@nhmus.hu

1 The excavation was carried out by the staff of the Budapest History Musem.

2 Further graves can be expected in the south-easterly direction outside the expropriated territory (HORVÁTH ET AL. 2004, 29; REMÉNYI–TÓTH 2004, 164–166).

3 The nearest cemetery located at Biatorbágy, Budapark (HORVÁTH ET AL. 29–34).

4 Sometimes the skulls were not placed back into the grave after violation, while the lower parts of the graves had not usually been disturbed.

5 It occurred in the case of Grave No. 2 (children), Grave No. 17 (adult), Grave No. 47 (adult), Grave No. 52 (adult), Grave No. 60 (adult), Grave No. 63 (adult), Grave No. 64 (adult).

over, in Grave No. 13, beside the children's burial there was a skull of an adult male, which got the number 13/II. In Grave No. 25, contrary to the excavation diary, there were skeletal remains of three individuals: the main and most bones belonged to a female (25/I), while surplus limb bones to a male (25/II), and further arm bones and skull fragments to another female (25/III).

The estimation of the age at death in the case of children (0–14 years) was based on the development and eruption sequence of deciduous and permanent teeth[6] and on the length of the long bones.[7] In case of juveniles (15–20 years) we used the tables detailing the epiphyseal union sequence.[8] Estimates of adults' age (20–x years) were based on the stage of cranial suture closure,[9] the extent of dental attrition,[10] the changes of the symphyseal face of the pubic bone,[11] and the trabecular changes of the proximal end of *humerus* and *femur*.[12]

Morphological sex was determined according to the traditional procedure based on the metric and morphological variables of the skull and postcranial bones.[13]

Measurements were carried out on the skulls and long bones employing the Martin–Saller system,[14] while the values thus gained were assigned to categories as defined by Alekseyev–Debetz.[15] We examined eleven morphological traits on the skulls.[16] Cranial capacity was calculated by the method of Lee–Pearson.[17] Taxonomical analysis was based on the works of Bartucz and Lipták.[18]

Stature was estimated using two methods: the first is applicable to all population types,[19] while the second has been worked out for people who lived in the Carpathian Basin.[20]

We describe the so-called hereditary anatomical variations,[21] pathological changes,[22] and dental status.

The skeletal material is inventoried at the Department of Anthropology of the Hungarian Natural History Museum under the inventory numbers 2011.53.1–2011.53.63.

RESULTS

DEMOGRAPHIC ANALYSIS

Table 1 presents the individual demographic data of the buried individuals, while *Table 2* shows the gender and age distribution of the series. Since the cemetery has not been entirely excavated and the number of the examined burials is small, a detailed paleodemographic analysis (e.g. preparation of mortality table and graph, the evaluation of the life expectancy at birth) is not feasible.

Nevertheless, the following trends could be observed. The proportion of neonates (0–1 year) is low (4.7%), despite the fact that mortality rate is generally the highest around birth in all archaeological and historical periods.[23] After that, the ratio of children is close to the expected val-

6 SCHOUR–MASSLER 1941; UBELAKER 1989.
7 STLOUKAL–HANÁKOVÁ 1978; BERNERT ET AL. 2007.
8 FEREMBACH ET AL. 1979; SCHINZ ET AL. 1952.
9 NEMESKÉRI ET AL. 1960; MEINDL–LOVEJOY 1985.
10 MILES 1963; PERIZONIUS 1981.
11 TODD 1920.
12 NEMESKÉRI ET AL. 1960.
13 ÉRY ET AL. 1963.
14 MARTIN–SALLER 1957.
15 ALEKSEYEV–DEBETZ 1964.
16 MARTIN–SALLER 1957; LIPTÁK 1962; LIPTÁK 1963; LIPTÁK 1965; LIPTÁK 1983.
17 LEE–PEARSON 1901.
18 BARTUCZ 1934, 104–109; BARTUCZ 1938; LIPTÁK 1962; LIPTÁK 1963; LIPTÁK 1965; LIPTÁK 1967.
19 SJØVOLD 1990.
20 BERNERT 2005; BERNERT 2005a; BERNERT 2008.
21 HAUSER–DE STEFANO 1989.
22 AUFDERHEIDE–RODRÍGUEZ-MARTIN 1998; ORTNER 2003.
23 ACSÁDI–NEMESKÉRI 1970.

ues (29.6%), while the proportion of the juvenile (7.8%) shows again a decreasing tendency. Among grown-up individuals again the general trends can be seen, namely, that the highest mortality rate occurs among adults (23–39 years, 29.7%), followed by a decreasing mortality trend. The ratio of the mature age group individuals (40–59 years) is 23.4%, while it is 1.6% in the senile age group (60–x years).

The proportion of males and females is not even, since a female surplus is observable (17 male, 23 female). The mortality rate of females is higher in the adult age group, while among males it is higher in the mature age group, which is a general phenomenon.[24]

In sum, the age and gender distribution of the Biatorbágy population shows rather balanced proportions, but it has to be emphasized that we do not know who had been interred (children? males? females?) in the graves beyond the investigated area.

The sexualisation of the Biatorbágy population

Sexing was performed by examining the metric and morphological features of the skulls and the postcranial bones, then calculating the sexualisation index (*Table 3*).[25]

The sexualisation values of males range between +1.60 and ±0.00, that of females between -1.78 and +0.19. The mean sexualisation value is +0.88 for males and -0.82 for females. Based on this, we may define a significant sexual dimorphism.

The most expressly marked features of males are the *caput femoris* (+1.60), the *cotilo-incisura* index (+1.50), the *incisura ischiadica maior* (+1.42) and the *facies zygomaticus* (+1.27), while the *ischio-pubis* index (0.00±), the *trigonum mentale* (±0.00) were indifferent. Among females the most distinctive characteristics are the *angulus subpubicus* (-1.78), the *incisura ischiadica maior* (-1.42) and the *sulcus praeauricularis* (-1.39), while the less expressed are the *margo supraorbitalis* (-0.25) and the *tuber frontale* and *parietale* (-0.31).

The greatest variation between the two genders could be noted on the pelvic bone, in the case of the *incisura ischiadica maior* (2.83) and the *sulcus praeauricularis* (2.72).

We found a relatively significant sexual dimorphism. The most marked features for both genders were found on the postcranial bones, while the skull had less pronounced diagnostic traits. In some cases we observed a high development of the so-called riding muscles on the *pelvis* and on the *femur,* which reflect a mobile, riding lifeway.

Metric and morphological evaluation of the finds

The morphometric analysis was possible only in a few cases on the Biatorbágy skulls. *Table 4* and *Table 5* present the individual skull sizes and indices of males (N=5) and females (N=6).

According to Alekseyev and Debetz's categories the average absolute measurements of the skulls of males are medium long-long (M1), broad (M8), and high/medium high (M17, M20), while they are long, medium broad, and low among females. The forehead (M9) is medium broad for both genders. The mean values of the face are broad (M45) and high, very high (M47, M48) again for both genders. The nose (M51, M52) are medium broad and broad, again is the same for both genders. The orbits (M54, M55) are very broad and broad in the case of males, while medium high among females. Cranial capacity (M38) which is (medium) *euencephal* indicates again the same for both genders.

On the basis of the average indices male skulls are short-high and broad (M8:M1; M17:M1; M17:M8) (*brachy-, hypsi-tapeinocran*). Among females the same values are medium-long, short and broad (*meso-chama*e- and *tapeinocran*). The frontoparietal index (M9:M8) is narrow (*stenometop*) as regards males and medium-broad (*metriometop*) among females. The facial (M47:M45) index is medium broad (*mesoprosop*) among males, while narrow (*leptoprosop*) among females. The upper facial indexes (M48:M45) are medium broad (*mesen*) for both gender. The orbital index (M51:M51)

[24] Acsádi–Nemeskéri 1970.
[25] Éry et al. 1963.

are high (*hypsiconch*) for males, and medium high for females. The average nasal index (M54:M55) is high (*hyperchamaerrhin*) in the case of males, while the same is medium high (*mesen*) for the other gender.

The results of the morphological characteristics show that the form of the brain-case in *norma vertical* view is mainly sphenoid (when the cranium is short) and ovoid (when the cranium is longer). In view from *occipitale* these are house and bomb-shaped for both genders and characterised exclusively by a curvoccipital nape profile. Variations arising from sexual dimorphism can be noted in the prominence of the *glabella* and the external occipital protuberance. The shape of the *orbita* of males is mainly angular, while among females it is round. In the case of males the lower margin of the *apertura piriformis* is strongly varied, while among females it is mainly infantile. The *fossa canina* is usually shallow or medium.

The few data of the individual morphometrical analysis is scarcely enough to outline precise information of the population. In sum, only some difference was found between males and females. As a trend we may recognize the dominance of the short/medium short-skulled (*meso-brachycran*) and mainly long and medium broad-faced (*leptoprosop/lepten, meoporosop/mesen*) individuals among both genders.

STATURE

The individual measurements of postcranial bones, the indices and the estimated stature are presented in *Table 6* and *Table 7.* We were able to calculate the body height of eleven males and twenty-one females.

The main stature values of males according to the Sjøvold calculation method is 164.62 (medium) and 166.1 (small-medium) according to Bernert. In the case of females the same values are 163.0 (medium) by the formulae of Sjøvold and 162.9 (medium-tall) by Bernert's method.

The individual stature data show heterogeneity among both genders. Males' stature falls in the small, small-medium category, while females show much more heterogeneity: small, small-medium, medium-tall and tall stature individuals occurred among them.

As we may see, values differ between the two calculation formulae. The Bernert method shows higher stature, which is generally observable in other series too. This is due to the fact that these two methods were developed in different populations and calculate with different long elements. In addition, Bernert's method takes the limb ratio into account, which is different between genders, while Sjøvold does not count with it.[26]

TAXONOMIC ANALYSIS

Because of the relatively poorly preserved material taxonomic analysis can be performed within certain limits.[27] During the examination we had to consider that an individual skeleton can rarely be assigned to a particular taxon. In case of this material, however, the solution of the problem seemed much easier as we shall see below.

In our material – with a very few exceptions only – he pure Mongoloid types (Graves No. 1, 7, 18, 20, 27, 28, 31, 32, 33, 37, 41, 46, 48, 53, 54, 56, and 59) are dominant. The real distinctive features of this taxon such as short or medium long (*brachycran* or *mesocran*) skulls, slope forehead, lambdoid flattening, broad and sometimes extraordinarily high face, flat and broad or the so called "blown-up" nasal bones, frontal positioned *malar* bones, shallow or medium *fossa canina*, small anterior *nasal spinale*, marked *alveolar prognatism*, etc. occur in such a high ratio[28] that it is not simply a Europo-Mongoloid population we can speak of but immigrants of real Central Asian origin.

In more detail, in Graves No. 18, 20, 33, and 54 the Sayanic-type features occurred (*Fig. 1. 1–2; Fig. 2. 1*), the main characteristics of which are the moderately *brachycranic* skull, broad but relatively low face, and medium tall stature. In Graves No. 1 and 32 the Central Asian type (*Fig. 2. 2; Fig. 3. 1*) occurred with the *brachycran* skull, *stenometop* forehead, and very high and narrow face.

---

[26] BERNERT 2008, 393.

[27] Here we would like to thank Antónia Marcsik for helping us distinguish between Mongoloid taxonomical types.

[28] BARTUCZ 1934, 104–109; LIPTÁK 1983, 22.

The stature was medium. In Grave No. 59 a Sinid-type female was buried (*Fig. 3. 2*). This individual is characterized by a relatively higher and longer cranial vault. Due to this, the main skull index falls into the *mesocranic* category. The face is medium broad and very high, so the main facial index is definitely *leptoprosop.* In Grave No. 27 within the mixed Europo-Mongoloid-type, the Eastern Mediterranean component is detectable with longer skull and narrower face than the earlier types.

The above mentioned facts indicate the eastern origin of the population. We may assume that they were pure-bred Zhuan-zhuans, who were fleeing west in front of the Turks and had entered into alliance with the Byzantine Emperor first and turned against him later.[29]

From Central Asia to Biatorbágy this community travelled in a manner that it barely mixed with any Europid ethnic groups on the way (Graves No. 12, 13/II). However, the population was not homogeneous, since different Mongoloid types can be observed in it. This suggests that in the population buried at Biatorbágy several traits can be identified.

Based on earlier studies, pure Mongoloids occur only sporadically or as mixed with the Europid type. Nonetheless, entirely homogeneous Mongoloid types are also known from this period (e.g. from Mosonszentjános, Nemesvölgy, Csorna, etc.).[30]

Anatomical variations

Although there is much debate among physical anthropologists whether the so-called anatomical variations or nonmetric traits are hereditary or environmentally determined, we observed and investigated these traits. The following section offers an overview of the most frequent and most distinctive traits observed on the bones.

The most common variation is the *metopic suture*, which occurred on the skulls of six individuals, mainly males (Graves No. 8, 35, 59: males, Graves No. 13/I and 50: children, Grave No. 64: female).

The second most frequent variation is the *lambdoid ossicle*, which we found on the left and right side of the *lambdoid suture* in three cases (Grave No. 13/I: children, Grave No. 20: female, Grave No. 51: male) and twice on the left side of the *lambdoid suture* (Graves No. 8 and 59: male).

Os *epiptericum* is registered on both sides at the *pterion* point in the case of two females (Graves No. 27 and 32), and only on the right side of the skull in the case of one male (Grave No. 191). *Os apicis* occurred twice (Grave No. 8: male, Grave No. 27: female). *Torus maxillaris* also occured in two cases (Grave No. 53: female, Grave No. 59: male). *Os astericum* was observable only on one male skull, interred in Grave No. 59. *Ossa suturae saggitalis* was found in the case of one child (Grave No. 13/I), while the so-called *inca bone* in the case of one male (Grave No. 182).

On the postcranial skeleton the perforation of the *olecranon fossa* at the *distal* end of the *humerus* was registered on both sides in the case of one juvenile individual (Grave No. 5), while only on the right side in two cases among females (Graves No. 14 and 40).

In conclusion we may say that the nonmetric morphological traits described above do not allow for identifying family ties or groups. This is mainly due to the bad preservation of the skeletal material, which did not allow us to examine it systematically.

Pathological analysis

The pathological investigation of a population is strongly associated with biological reconstruction and may contribute important elements to it. The following section provides an overview of macroscopically observed diseases. Detailed, comparable statistical analysis will be presented in a later study.

Among traumatic injuries, fractures could be observed only in one case. In Grave No. 7 (adult male) the *distal* end of the right *tibia* fractured and healed with a dislocation, shortening and *callus* formation (*Fig. 4. 1*). Since there is a lot of incomplete skeletal material in the series, we may assume more traumatic lesions.

---

[29] Czeglédy 1969.

[30] Due to the absence of inhumation Hun graves, we do not know the antecedents of the Mongoloid presence in the pre-Avar period (Éry 1983).

The cases of *spondylosis deformans* and *spondylarthrosis* are called as degenerative changes of the spine in the literature. These comprise the greatest percentage of pathological alterations in the osteotological material from the early prehistory onward and in the Biatorbágy series too. The most frequent alteration on the vertebral column was *spondylosis deformans*, which occurred in six cases, mainly on the lumbar section (Grave No. 1: male, Grave No. 3: male, Grave No. 17/II: ?, Grave No. 51: male, Grave No. 57: female, Grave No. 64: female). On the thoracic vertebrae we found it in five cases (Grave No. 3: male, Grave No. 28: male, Grave No. 36: female, Grave No. 51: male; *Fig. 4. 2*). As may be seen, differences between genders are not notable. In its aetiology heavy strain, monotonous work, some kind of trauma, infections, etc. play a role.

Schmorl-hernia occurred in five cases (Grave No. 1: male, Grave No. 3: female, Grave No. 28: male, Grave No. 36: female, Grave No. 51: male). These diseases again can be linked to repeated heavy strain, trauma, etc.

Degenerative changes of the postcranial bones was much rarer. It was registered on the distal end of a mature male's femur (Grave No. 41; *Fig. 4. 3*). The low incidence of this alteration may be explained again by the fact that the ends of postcranial bones were incomplete.

The second most frequent alteration in the population was *enthesopathy*. Its occurrence shows a variant of excessive bone growth caused by increased strain. This deformation takes the form of ridges and crests at the attachment of muscles and tendons. It is generally caused by hard physical work, excess walking, though it can be a side-symptom of other diseases (e.g. *spondylarthritis*, DISH, trauma, etc.). It occurred mainly on the heel bone (Grave No. 1: male, Grave No. 12: female, Grave No. 32: female, Grave No. 51: male, Grave No. 57: female, Grave No. 59: female, Grave No. 64: female; *Fig. 4. 4*).

The so-called non-specific inflammation (*periostitis* or *osteomyelitis*) of the bones, which usually starts in the *periosteum* or in the bone marrow, occurred in a very low ratio. It was observable only in a child's femur (Grave No. 64).

Among developmental anomalies block vertebra (their fusion) was observed in the cervical bone of a mature male interred in Grave No. 3 (*Fig. 4. 5*).

In sum, we may say that the pathological deformations recorded at Biatorbágy are of all the types that were common in other prehistorical and historical populations. The low number of fractures indicated that the population lived in a peaceful period. Based on the number and degree of degenerative diseases of the spine and enthesopathic alterations we may assume that the examined population had excessive physical workload and a mobile way of life.

DENTAL STATUS

The study of the teeth is just as important as the morphometrical analysis and pathological studies, since the general characteristics of a population's dental status enable us to reconstruct dietary customs, oral hygiene, and, to a certain extent, the way of life. During the examination we recorded the number of the remained and the *ante mortem* lost teeth. Teeth affected by caries and the various abscesses/cysts caused by inflammations were evaluated separately. We were able to investigate the teeth of thirteen males and twenty-two females. The number of surviving teeth was 358, *ante mortem* tooth loss was twenty-five, while the *post mortem* tooth loss was not examinable.

Dental caries, which is the best known and most frequent disease of the teeth, occurred very rarely in our material. Carious frequency among males were found only in one case (1/142, 0.70%), while among females it occurred twice (2/216, 0.92%) and affected one molar each. The observed carious cavities affected the younger, adult-aged individuals; twice it occurred on the neck of the tooth and on the occlusal surface in the case of one female.

Ante mortem tooth loss can be caused by caries, various periodontal diseases and abrasion. It affected males only in one case with two *ante mortem* tooth loss, while among females it occurred in the case of five individuals and affected twenty-four teeth. It occurred most frequently in the molars of elderly individuals.

The abscesses/cysts may form in association with general periodontal infection, considerable tooth wear, or caries. It occurred only in the case of one male, who has carious lesions too; it justifies that the formation of abscesses/cyst is closely linked to dental caries.

We registered alveolar resorption too which means that all the teeth were lost mainly because

of advanced age or dental pathology. It was registered once, in the case of a mature-senile-aged individual.

Among children the examinable seven individuals with thirteen deciduous and twenty-five permanent teeth did not show any tooth pathologies.

In sum, we may say that the general oral pathological status of the Biatorbágy population was fairly good. The low frequency of dental caries, alveolar abscess/cyst can be explained with sufficient dietary habits, carbohydrate rich nutrition, and adequate dental hygiene.

Summary

Despite the partial uncovering, the statistically small number and incomplete state of the examined skeletal material from the middle and late Avar period, excavated at the site of Biatorbágy-Hosszúrét, the series is very important from the anthropological point of view. The anthropological examination was carried out on the remains of sixty-four individuals.

According to the demographic analysis, the population of the series was blessed with realistic mortality parameters. We may establish a relatively appropriate number of children (34.3%) and a slightly unequal gender distribution (female surplus). Among the grown-up individuals, compared to previously expected values, a higher mortality rate is visible in the adult age group.

We found relatively significant sexual dimorphism between the two genders. The skeletons of females were mainly gracile, while males may have been robust with well expressed muscular attachment surfaces.

The morphometric analysis of the series shows that the skulls of both genders are mainly long and broad, or even high in case of males and low in case of females. The average skull index is *brachycran* among males and *mesocran* among the other gender. The forehead is mainly medium broad among both genders. The face is medium high/high and broad, but show different indices for the two genders (*mesoprosop, mesen* among males and *leptoprosop, lepten* among females). The calculated stature data show a slight tendency towards the small, small-medium, medium body height groups.

Based on the morphometrical and stature data the taxonomical picture of the population shows the prevalence of Mongoloid traits in such a high rate that the people buried here may well have originated directly from Central Asia. The community might have arrived in the Biatorbágy region in such a way that during their migration they hardly mixed with Europid-type peoples (it is detectable only in case of very few skeletons).[31]

A comprehensive publication established earlier that the anthropological material of the early Avar period was exclusively Europid, while the Late Avar period skeletal material shows much more hybridization, resulting in a higher frequency of Europo-Mongoloids.[32] Later this theory became forgotten and, based on the newly unearthed cemeteries/analysed skeletal material, recent anthropological studies offer a much more nuanced description of this period.[33]

Based on the craniometric features and statistical analysis, Kinga Éry identified four regional groups. The first was located between the Danube and the Tisza rivers. In this area the population of some excavated cemeteries indicate the occurrence of the Mongoloid type, yet the Europid type is dominant. In the second, East Transdanubian group pure Europid ethnic groups were common, while again in the West Transdanubian group Mongoloid individuals appear, though some of them in a small number of sites, with dominance of the Europid type people.[34] Finally, the so-called northwest group is characterized by a pure Europid population.[35]

---

31 To the present day anthropological research has revealed several skeletons/cemeteries with pure Mongoloid-type individuals, which suggest a continuous cultural influence of the Eurasian region.

32 Lipták 1983.

33 Éry 1983; Fóthi 1998; Fóthi 2000.

34 It should be noted, however, that the regional separation of East- and West-Transdanubia is refused by several anthropologist (e.g. Guba 1999).

35 Éry 1983, 49–51.

In one of her studies Erzsébet Fóthi ascertained that the distribution of the Avar period's anthropological history cannot be described by one factor only, due to taxonomical heterogeneity, regionality, and chronology.[36] Certainly, the Carpathian Basin was not uniform in this period, neither from the archaeological, nor from the anthropological point of view. Morever, the nature of the typotaxonomical distribution does not fully match the archaeological heritage.

Finally, according to the pathological investigation, the absence of injuries indicates a peaceful way of life. However, marks of heavy physical work and a mobile way of life were detected. This is in line with the preliminary archaeological conclusion, namely, that the community buried here had probably been moderately wealthy. Similarly to nomadic peoples, the oral pathological examination revealed a general low frequency of carious lesions, alveolar abscesses and cysts, which suggest an adequate dental hygiene and a proper diet.

The above outlined results and interpretations certainly raise further questions. The anthropological examination of considerably more skeletal material may help us to clarify several problems of this period.

REFERENCES

ACSÁDI–NEMESKÉRI 1970: Acsádi, Gy. – Nemeskéri, J.: *History of Human Life Span and Mortality*. Budapest 1970.

ALEKSEYEV–DEBETZ 1964: Алексеев, В. П. – Дебец, Г. Ф.: *Краниометрия. Методика антропологических исследований.* Москва 1964.

AUFDERHEIDE–RODRÍGUEZ-MARTIN 1998: Aufderheide, A. C. – Rodríguez-Martin, C.: *The Cambridge Encylopedia of Human paleopathology.* Cambridge 1988.

BARTUCZ 1934: Bartucz L.: A magyarországi avarok faji összetétele és etnikai jelentősége (Die rassische Zusammensetzung und etnische Bedeutung der ungarländischnen Awaren). *Ethnografia* 45 (1934) 101–110.

BARTUCZ 1938: Bartucz L.: *A magyar ember. A magyarság antropológiája*. Magyar Föld – Magyar Faj IV. Budapest 1938.

BERNERT 2005: Bernert Zs.: Kárpát-medencei történeti népességek végtagarányai és testmagassága. In: *IV. Kárpát-medencei Biológiai Szimpózium. Előadások összefoglalói.* Szerk.: Korsós Z. Budapest 2005, 35–43.

BERNERT 2005a: Bernert Zs.: Paleoantropológiai programcsomag. *Folia Anthropologica* 3 (2005) 71–74.

BERNERT ET AL. 2007: Bernert, Zs. – Évinger, S. – Hajdu, T.: New data on the biological age estimation of children using bone measurements based on historical populations from the Carpathian Basin. *Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici* 99 (2007) 199–206.

BERNERT 2008: Bernert, Zs.: Data for the calculation of body height on the basis of extremities of individuals living in different historical periods in the Carpathian Basin. *Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici* 100 (2008) 385–397.

BROOKS–SUCHEY 1990: Brooks, S. – Suchey, J. M.: Skeletal age determination based on the os pubis: a comparison of the Acsádi-Nemeskéri and Suchey-Brooks methods. *Journal of Human Evolution* 5 (1990) 227–238.

CZEGLÉDY 1969: Czeglédy K.: *Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig.* Budapest 1969.

ÉRY 1982: Éry K.: Újabb összehasonlító statisztikai vizsgálatok a Kárpát-medence 6–13. századi népességeinek embertanához. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 16 (1982) 35–118.

ÉRY ET AL. 1963: Éry K. – Kralovánszky A. – Nemeskéri J.: Történeti népességek rekonstrukciójának reprezentációja (A representative reconstruction of historic population). *Anthropologiai Közlemények* 7 (1963) 41–90.

FEREMBACH ET AL. 1979: Ferembach, D. – Schwidetzky, I. – Stloukal, M.: Empfehlungen für die Alters- und Geschlechtsdiagnose am Skelett. *Homo* 30 (1979) 1–32.

[36] FÓTHI 1998, 505.

FÓTHI 1998: Fóthi E: Összehasonlító antropológiai vizsgálat a Kárpát-medence népeinek etnogeneziséhez. Embertani kapcsolatok a 6–8. században az eurázsiai steppe és a Kárpát-medence között (К вопросу об этногенезе народов Карпатского бассейна – сравнительный антропологический анализ [антропологические связи и VI–VIII вв. между еврайзийскими степями и Карпатским бассейном). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 4 (1998) 497–521.

FÓTHI 2000: Fóthi, E.: Anthropological conclusions of the study of Roman and Migration periods. *Acta Biologica Szegediensis* 44:1–4 (2000) 87–94.

GUBA 1999: Guba Zs.: *A Kelet-Alföld honfoglalás- és kora Árpád-kori népességtörténetének rekonstrukciója csontvázleletek alapján*. Doktori disszertáció. Debrecen 1999.

HORVÁTH ET AL. 2004: Horváth L. A. – Reményi L. – Tóth A.: Régészeti kutatások az M0 autóút bővítése kapcsán (Archaeological excavations preceding the widening of highway M0). In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2003 (Archaeological Investigations in Hungary 2003)*. Szerk.: Kisfaludy J. Budapest 2004, 27–49.

IŞCAN ET AL. 1984: Işcan, M. Y. – Loth, S. – Wright, R.: Age estimation from the rib by phase analysis: White males. *Journal of Forensic Sciences* 29 (1984) 1094–1104.

IŞCAN ET AL. 1985: Işcan, M. Y. – Loth, S. – Wright, R.: Age estimation from the rib by phase analysis: White females. *Journal of Forensic Sciences* 30 (1985) 853–863.

JÓZSA ET AL. 1991: Józsa, L. – Pap, I. – Fóthi, E.: Enthesopathies (Insertion tendopathies) as indicators of overuse of tendons and muscles in ancient Hungarian population. *Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici* 83 (1991) 269–276.

LEE–PEARSON 1901: Lee, A. – Pearson, K.: Data for the problem of evolution in man – a first study of the correlation of the human skull. *Philosophical Transactions of the Royal Society* 196a (1901) 225–264.

LIPTÁK 1962: Lipták, P.: Homo sapiens – species collectiva. *Anthropologiai Közlemények* 6 (1962) 17–27.

LIPTÁK 1963: Lipták, P.: Einige Fragen der Anthropotaxonomie. *Anthropos* 15 (1963) 149–154.

LIPTÁK 1965: Lipták, P.: On the taxonomic method in palaeoanthropology (historical anthropology). *Acta Biologica Szegediensis* 11 (1965) 169–183.

LIPTÁK 1967: Lipták P.: *A magyarság etnogenezisének paleoantropológiája*. Doktori disszertáció. Budapest 1967.

LIPTÁK 1983: Lipták, P.: *Avars and the Ancient Hungarians*. Budapest 1983.

MARÓTI 2002: Maróti É.: Avar temető Sóskúton (Ein awarisches Gräberfeld in Sóskút). In: *Régészeti kutatások Magyarországon 1999 (Archaeological Investigations in Hungary 1999)*. Szerk.: Kisfaludy J. Budapest 2002, 109–129.

MARTIN–SALLER 1957: Martin, R. – Saller, K.: *Lehrbuch der Anthropologie* I–II. Stuttgart 1957.

MILES 1963: Miles, A. E. W.: The dentition in the assesment of individual age in skeletal material. *Human Biology* 5 (1963) 191–209.

NAGY 1998: Nagy, M.: *Awarenzeitliche Gräberfelder im Stadtgebiet von Budapest* I–II. Monumenta Avarorum Archaeologica 2. Budapest 1998.

NEMESKÉRI ET AL. 1960: Nemeskéri, J. – Harsányi, L. – Acsádi, Gy.: Methoden zur Diagnose des Lebensalters von Skelettfunden. *Anthropologischer Anzeiger* 24 (1960) 70–95.

ORTNER 2003: Ortner, D. J.: *Identification of pathological conditions in human skeletal remains*. San Diego 2003.

REMÉNYI–TÓTH 2004: Reményi L. – Tóth A.: Őskori telepek, római kori árokrendszer, avar sírok Biatorbágy-Hosszúrétek lelőhelyen (Prehistoric settlement, a ditch system from the Roman period, Avar graves at the site of Biatorbágy-Hosszúrétek). *Aquincumi Füzetek* 10 (2004) 160–167.

PERIZONIUS 1981: Perizonius, W. R. K: Diachronic dental research on human skeletal remains excavated in the Netherlands. I. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemaderzoek* 31 (1981) 369–413.

SJØVOLD 1990: Sjøvold, T.: Estimation of stature from long bones utilizing the line of organic correlation. *Human Evolution* 5 (1990) 431–447.

SCHOUR–MASSLER 1941: Schour, J. – Massler, M.: The Development of the Human Dentition. *The Journal of American Dental Association* 28 (1941) 1153–1160.

SCHINZ ET AL. 1952: Schinz, H. R. – Baensch, W. – Friedl, E. – Uehlinger, E.: Ossifikationstabelle. In: *Lehrbuch der Röntgen-Diagnostik*. Ed.: Schinz, H. R. Stuttgart 1952.

STLOUKAL–HANÁKOVÁ 1978: Stloukal, M. – Hanáková, H.: Die Länge der Längsknocken altslawischer Bevölkerungen unter besonderer Berücksichtigung von Wachstumsfragen. *Homo* 29 (1978) 53–69.

TODD 1920: Todd, T. W.: Age changes in the pubis bone: I. The male white pubis. *American Journal of Physical Anthropology* 3 (1920) 285−334.

UBELAKER 1989: Ubelaker, D. H.: *Human skeletal remains. Excavation, analysis, interpretation*. Taraxacum, Washington 1989.

ANTROPOLÓGIAI ADATOK A BIATORBÁGY-HOSSZÚRÉTEK LELŐHELYEN FELTÁRT AVAR TEMETŐBŐL

Jelen tanulmányban a Biatorbágy-Hosszúrétek lelőhelyen feltárt, 64 síros közép és késő avar temető antropológiai vizsgálatának eredményeit mutatjuk be. Az embertani anyag a Magyar Természettudományi Múzeum Embertani Tárában található.

A csontanyag alapvetően közepes megtartású, viszonylag sok a hiányos váz. A kevés egyénszám miatt a részletes paleodemográfiai elemzés nem volt elvégezhető. Annyi azonban megállapítható, hogy a gyermekek előfordulási aránya közelít az előzetesen várt értékekhez. Felnőttek esetében az *adultus* korban elhaltak aránya a legmagasabb, melyet az életkor előrehaladtával fokozatos csökkenés követ. A nemek szerinti megoszlás minimális nőtöbbletet mutat.

A férfiak és a nők vázcsontjai között jelentős nemi különbséget találtunk. A nők csontváza többnyire nagyon gracilis, míg a férfiak – az izomtapadási reliefek fejlettsége alapján – kifejezetten izmosak lehettek. Néhány esetben megfigyelhető volt a medence úgynevezett lovagló izmainak erőteljes fejlettsége.

A morfometriai elemzés, valamint a becsült termetértékek alapján az ide temetkező népesség heterogén összetételű volt. A tiszta mongoloid jellegek ugyanakkor olyan domináns arányban fordultak elő (pl. 18., 20., 33., 54. sír – szajáni típus; 1., 32. sír – belső-ázsiai típus; 59. sír – szinid típus), hogy nem egyszerűen europo-mongoloid népességről, hanem egyértelműen belső-ázsiai eredetű mongoloid populációról beszélhetünk. A továbbiakban azt is feltételezhetjük, hogy erről a területről e közösség úgy érkezhetett Biatorbágyra, hogy közben alig keveredtek bele europid elemek (12., 13/II. sír). A különböző mongoloid típusok sorozattöredéken belüli előfordulása arra utalhat, hogy Belső-Ázsiában is több szálra vezethető vissza e népesség múltja.

A paleopatológiai vizsgálat eredményei szerint a sérülések teljes hiánya a népesség békés életmódjára utal. A gerincoszlopon megfigyelhető degeneratív ízületi megbetegedések, valamint a sarokcsonton viszonylag gyakran jelentkező *enthesopathiá*s elváltozások fokozott fizikai munkát, aktív és mobil életmódot feltételeznek. A nomád népekre jellemző napi rendszerességű állati fehérjefogyasztás okán a fogazat szinte ép, fogszú- és tályogmentes volt.

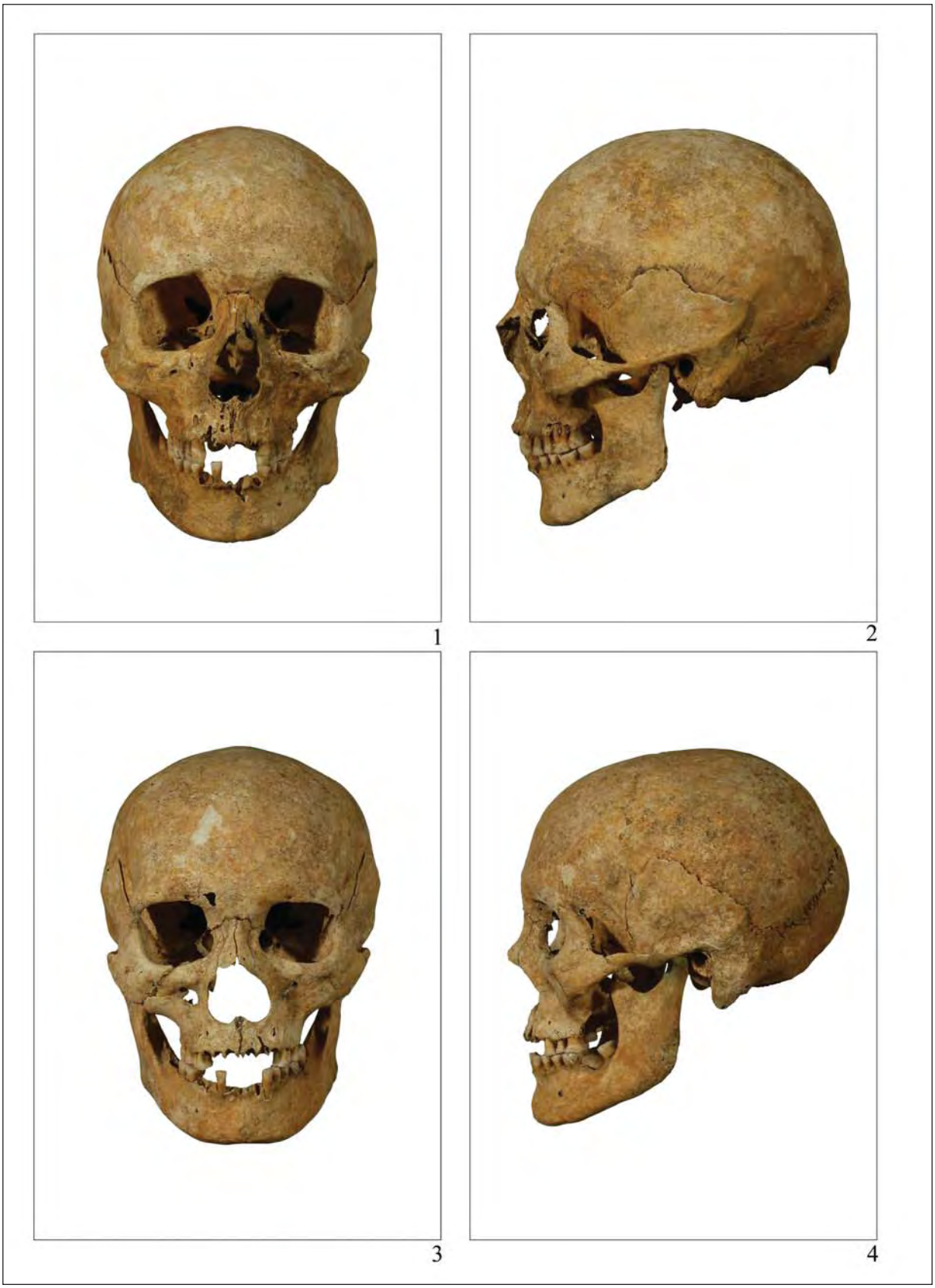


Fig. 1. 1–2: Sayanic-type male, Grave No. 18; 3–4: Sayanic type female, Grave No. 20
1. kép 1–2: Szajáni típusú férfi, 18. sír; 3–4: Szajáni típusú nő, 20. sír

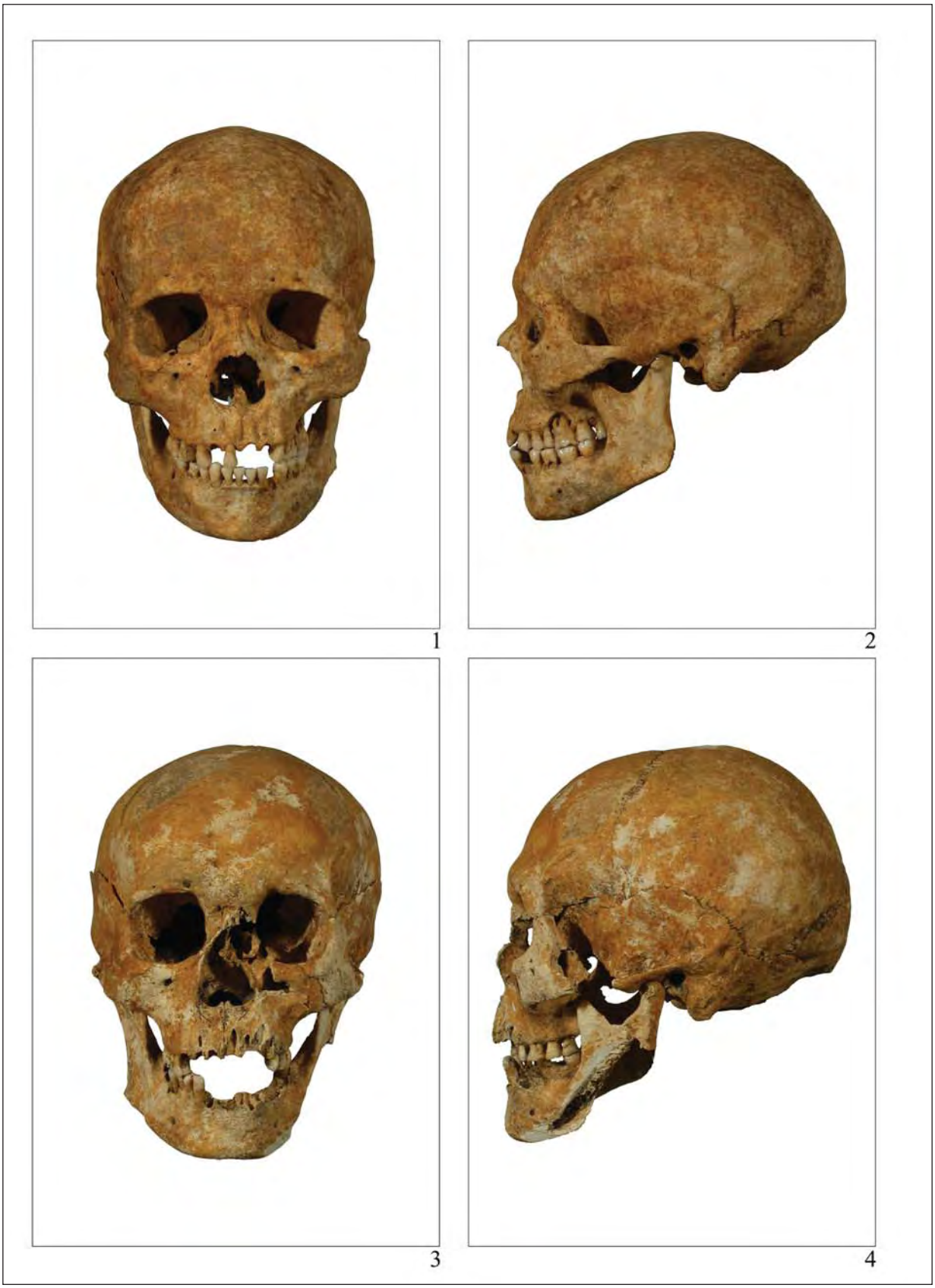


Fig. 2. 1–2: Sayanic-type male, Grave No. 33; 3–4: Central Asian-type male, Grave No. 1
2. kép 1–2: Szajáni típusú férfi, 33. sír; 3–4: Közép-ázsiai típusú férfi, 1. sír



Fig. 3. 1–2: Central Asian-type female, Grave No. 32; 3–4: Sinid-type male, Grave No. 59
3. kép 1–2: Közép-ázsiai típusú nő, 32. sír; 3–4: Szinid típusú férfi, 59. sír



Fig. 4. 1: Fracture of a right tibia (Grave No. 7, mature male); 2: Spondylosis deforans on lumbal vertebrae (Grave No. 51, mature male); 3: Osteoarthrosis on the distal end of a right femur (Grave 41, mature male); 4: Enthesopathy on a heel-bone (Grave No. 51); 5. Block vertebrae (Grave No. 3, mature male)

4. kép. 1: Jobb oldali sípcsonttörés (7. sír, maturus korú férfi); 2: Spondylosis deformans ágyéki csigolyákon (51. sír, maturus korú férfi); 3: Osteoarthrosis jobb oldali sípcsont distalis végén (41. sír, maturus korú férfi); 4: Enthesopathia sarokcsonton (51. sír, maturus korú férfi); 5. Blokk csigolya (3. sír, maturus korú férfi)

Appendix – Függelék

Table 1. Individual data of the sex and age (page 139–140)
1. táblázat. Egyéni alapadatok (139–140. oldal)

Inventory No.	*Obj. No.*	*Grave No.*	*Gender*	*Age (year)*	
				from	*to*
2011.53.1.	35	1	male	30	39
2011.53.2.	36	3	male	40	49
2011.53.3.	67	4	?	10	12
2011.53.4.	68	5	?	15	17
2011.53.60.	69	6	?	0	1
2011.53.61.	72	9	?	2	3
2011.53.5.	70	7	male	45	44
2011.53.6.	71	8	male	40	49
2011.53.7.	73	10	female	50	59
2011.53.8.	74	11	male	17	19
2011.53.9.	75	12	female	50	54
2011.53.10.	76	13/I	?	13	13
2011.53.11.	76	13/II	male	40	44
2011.53.12.	90	14	female	60	64
2011.53.13.	91	15	?	3	3
2011.53.14.	92	16	?	7	8
2011.53.15.	93	17/II	?	4	5
2011.53.16.	94	18	male	40	44
2011.53.17.	95	19	?	10	11
2011.53.18.	96	20	female	35	39
2011.53.19.	98	21	?	11	12
2011.53.20.	99	22	?	2	2
2011.53.21.	100	23	?	0	1
2011.53.22.	101	24/I	male	30	59
2011.53.23.	101	24/II	?	6	6
2011.53.24.	102	25/I	female	40	59
–		25/II	male	20	74
2011.53.25.		25/III	female	20	24
2011.53.26.	106	26	female	20	24

2011.53.27.	107	27	female	23	24
2011.53.28.	108	28	male	23	24
2011.53.29.	109	29	male	23	24
2011.53.30.	110	30	?	4	5
2011.53.31.	111	31	?	9	10
2011.53.32.	112	32	female	50	59
2011.53.33.	129	33	male	45	54
2011.53.34.	130	34	?	3	4
2011.53.35.	131	35	male	15	17
2011.53.36.	132	36	female	40	44
2011.53.37.	133	37	female	30	39
2011.53.38.	134	38	?	3	3
2011.53.39.	135	39	female	30	39
2011.53.40.	136	40	female	15	17
2011.53.41.	137	41	male	40	49
2011.53.42.	171	42	?	9	10
2011.53.43.	172	43	female	23	24
2011.53.44.	173	44	?	7	8
2011.53.45.	175.	45	male	40	49
2011.53.46.	176	46	female	25	29
2011.53.47	179	48	female	23	24
2011.53.48.	180	49	?	15	17
2011.53.49.	181	50	?	5	6
2011.53.50.	182	51	male	45	49
2011.53.51.	185	53	female	23	24
2011.53.52.	186	54	female	25	29
2011.53. 53.	187	55	female	20	24
2011.53.54.	188	56	female	23	24
2011.53.55.	189	57	female	30	34
2011.53.56.	190	58	?	1	2
2011.53.57.	191	59	male	35	39
2011.53.58.	234	61	?	9	9
2011.53.59.	277	62	?	1	1
2011.53.62.	298	63	female	50	59
2011.53.63.	303	64	female	35	39

Age groups / Gender	*?*	*Males*	*Females*	*Together*
Neonates (0–1 year)	3	-	-	3 (4.7%)
Infans I. (1–6 years)	10	0	0	10 (15.6%)
Infans II.(7–14 years)	9	0	0	9 (14.0%)
Juvenile (15–22 years)	2	2	1	5 (7.8%)
Adult (23–39 years)	0	4	15	19 (29.7%)
Mature (40–59 years)	0	9	6	15 (23.4%)
Senile (60–79 years)	0	0	1	1 (1.6%)
? (23–x years)	0	2	0	2 (3.2 %)
Total	24 (37.5%)	17 (26.6%)	23 (35.9%)	64 (100.0%)

Table 2. Distribution of the buried individuals according to sex and age
2. táblázat. Az eltemetettek nem és életkor szerinti megoszlása

Sexing traits		*Males*			*Females*			*Distances*	
		M	*N*	*Repr (%)*	*M*	*N*	*Repr (%)*	*Repr (%)*	
1.	*Tuber frontale et parietale*	+0.43	7	46.67	-0.31	13	52.00	49.33	0.74
2.	*Glabella. Arcus superciliaris*	+0.70	10	66.67	-0.54	13	52.00	59.33	1.24
3.	*Processus mastoideus*	+0.75	12	80.00	-0.68	19	76.00	78.00	1.43
4.	*Protuberantia occipitalis externa*	+1.10	10	66.67	-0.94	16	64.00	65.33	2.04
5.	*Planum occipitale*	+0.80	10	66.67	-0.88	16	64.00	65.33	1.68
6.	*Margo supraorbitalis*	+0.88	8	53.33	-0.25	8	32.00	42.67	1.13
7.	*Arcus zygomaticus*	+1.11	9	60.00	-0.70	10	40.00	50.00	1.81
8.	*Facies zygomaticus*	+1.27	11	73.33	-0.43	14	56.00	64.67	1.70
9.	*Corpus mandibulae*	+0.78	9	60.00	0.19	16	64.00	62.00	0.59
10.	*Trigonum mentale*	+0.00	10	66.67	-0.81	21	84.00	75.33	0.81
11.	*Angulus mandibulae*	+0.67	9	60.00	-0.95	19	76.00	68.00	1.61
12.	*Caput mandibulae*	+1.14	7	46.67	-0.07	15	60.00	53.33	1.21
13.	*Pelvis maior*	+1.40	5	33.33	-1.08	13	52.00	42.67	2.48
14.	*Pelvis minor*	+0.80	5	33.33	-1.09	11	44.00	38.67	1.89
15.	*Angulus subpubicus*	+0.50	4	26.67	-1.78	9	36.00	31.33	2.28
16.	*Foramen obturatum*	+0.40	5	33.33	-1.20	10	40.00	36.67	1.60
17.	*Incisura ischiadica maior*	+1.42	12	80.00	-1.42	24	96.00	88.00	2.83
18.	*Ischio-pubis index*	0.00	5	33.33	-1.17	6	24.00	28.67	1.17
19.	*Cotilo-incisura index*	+1.50	6	40.00	-0.83	12	48.00	44.00	2.33
20.	*Sacrum*	+1.00	5	33.33	-0.92	13	52.00	42.67	1.92
21.	*Caput femoris*	+1.60	10	66.67	-0.83	24	96.00	81.33	2.43
22.	*Linea aspera*	+0.75	12	80.00	-0.76	25	100.00	90.00	1.51
23.	*Sulcus praeauricularis*	+1.33	9	60.00	-1.39	23	92.00	76.00	2.72
	Mean	+0.88		55.07	-0.82		60.87		

Table 3. Results of the examination of the sexual traits
3. táblázat. A nemi jellegek vizsgálatának eredményei

Martin No.	*Grave 1.*	*Grave 7.*	*Grave 18.*	*Grave 28.*	*Grave 33.*	*Grave 59.*
1.	182	(192)	180	(184)	184	190
5.	136	-	99	-	102	100
8.	151	145	148	136	147	144
9.	100	94	97	98	94	98
10.	127	(119)	123	114	118	125
11.	107	124	133	125	131	125
12.	108	116	116	115	117	114
17.	142	-	136	-	131	127
20.	107	-	115	-	105	110
23.	542	543	528	528	538	535
40.	134	-	93	-	106	99
43.	108	105	109	102	112	108
44.	102	100	102	-	105	99
45.	(143)	-	141	-	(139)	120
46.	104	-	100	-	111	100
47.	128	-	128	-	123	126
48.	70	-	78	-	72	75
51.	44	38	40	-	41	39
52.	41	(34)	36	-	32	33
54.	(30)	(26)	26	-	29	26
55.	50	-	54	-	49	52
60.	58	55	-	-	59	58
61.	65	-	66	-	70	61
62.	44	45	-	-	49	44
63.	44	-	43	-	52	38
65.	125	-	130	125	131	-
66.	-	105	109	108	104	95
68.	79	80	74	76	78	76
69.	29	35	(35)	(28)	35	35
70.	71	60	66	60	62	60
71.	41	40	33	35	35	35
72.	85	-	88	-	89	88
75.	-	-	126	-	109	-
75/1.	-	-		-		-
79.	119	125	120	129	130	130
38.						
8:1	83.0	(75.5)	87.8	(73.9)	79.9	75.8
17:1	78.0	-	75.6	-	71.2	66.8
20:1	58.8	-	63.9	-	57.1	57.9
17:8	94.0	-	86.1	-	89.1	88.2
20:8	70.9	-	72.8	-	71.4	76.4
9:8	66.2	64.8	61.4	72.1	63.9	68.1
47:45	(89.5)	-	90.8	-	88.5	105.0
48:45	(49.0)	-	55.3	-	51.8	62.5
52:51	93.2	90.0	90.0	-	78.0	84.6
54:55	(60.0)	-	48.1	-	59.2	50.0
61:60	112.1	-	-	-	118.6	105.2
63:62	100.0	-	-	-	106.1	86.4

Table 4. Individual skull measurements and indices – Males

4. táblázat. Egyéni koponyaméretek és jelzők – férfiak

Martin No.	*Grave 20.*	*Grave 27.*	*Grave 32.*	*Grave 39.*	*Grave 54.*
1.	176	170	170	173	187
5.	-	92	95	91	(105)
8.	143	139	133	139	137
9.	98	90	88	86	97
10.	117	114	114	112	(118)
11.	127	121	122	120	119
12.	117	106	113	118	112
17.	-	128	122	119	121
20.	105	99	107	-	-
23.	521	504	502	503	(540)
40.	-	90	94	97	-
43.	108	98	103	-	107
44.	98	94	98	-	-
45.	136	(123)	132	-	-
46.	101	96	100	-	-
47.	112	109	121	-	-
48.	67	63	74	-	-
51.	38	38	41	-	-
52.	31	33	32	-	-
54.	30	25	26	-	-
55.	50	46	50	-	-
60.	-	-	52	-	59
61.	-	67	62	-	67
62.	-	-	43	-	48
63.	41	42	40	-	42
65.	127	(126)	117	-	121
66.	103	102	95	-	100
68.	79	81	76	-	79
69.	27	27	31	-	32
70.	66	55	60	-	59
71.	32	35	32	-	35
72.	88	85	84	-	-
75.	116	-	116	-	-
75/1.		-		-	-
79.	124	125	125	-	121
38.				-	
8:1	81.3	81.8	78.2	80.3	73.3
17:1	-	75.3	71.8	68.8	64.7
20:1	59.7	58.2	62.9	-	-
17:8	-	92.1	91.7	85.6	88.3
20:8	73.4	71.2	80.5	-	-
9:8	68.5	64.7	66.2	61.9	70.8
47:45	82.4	(88.6)	91.7	-	-
48:45	49.3	(51.2)	56.1	-	-
52:51	81.6	86.8	78.0	-	-
54:55	60.0	54.3	52.0	-	-
61:60	-	-	119.2	-	113.6
63:62	-	-	93.0	-	87.5

Table 5. Individual skull measurements and indices – Females

5. táblázat. Egyéni koponyaméretek és jelzők – nők

Table 6. Individual postcranial measurements and the stature – Males (page 144–145)
6. táblázat. Egyéni hosszúcsont-méretek és a becsült testmagasság – férfiak (144–145. oldal)

Martin No.		*Grave 1.*		*Grave 3.*		*Grave 7.*		*Grave 17.*		*Grave 18.*			
		d	s	d	s	d	s	d	s	d	s		
Clavicula	*1.*	151	157	-	150	-	150	153	-	155	149		
	6.	41	41	-	41	-	43	43	-	42	42		
	6:1	27.1	26.1	-	27.3	-	28.6	28.1	-	27.1	28.2		
Humerus	*1.*	304	302	328	-	-	320	314	310	329	327		
	2.	301	301	323	-	-	318	307	304	324	322		
	4.	59	60	66	-	-	52	65	62	67	65		
	7.	64	62	67	63	68	65	65	63	66	65		
	7:1	21.1	20.5	20.4	-	-	20.3	20.7	20.3	20	20		
Radius	*1.*	232	235	254	-	-	-	-	230	(257)	252		
Ulna	*1.*	-	255	274	-	-	-	253	-	275	270		
Femur	*1.*	419	425	441	443	454	447	416	(416)	(438)	(438)		
	2.	415	416	437	439	448	442	416	-	(436)	-		
	6.	27	27	27	28	30	31	29	28	29	29		
	7.	27	27	28	28	28	28	29	31	27	27		
	8.	84	84	85	87	92	91	90	92	86	86		
	9.	34	34	34	35	34	32	35	35	36	34		
	10.	25	25	25	26	28	29	27	27	27	27		
	19.	48	48	45	46	48	50	47	48	-	-		
	21.	-	82	(79)	82	82	82	82	-	-	-		
	8:2	20.2	20.2	19.4	19.8	20.5	20.6	21.6	-	19.7	-		
	6:7	100	100	96.4	100	107.1	110.7	100	90.3	107.4	107.4		
Tibia	*1.*	322	328	360	-	330	355	320	-	-	-		
	1b	320	324	357	-	330	352	321	(321)	-	-		
	3.	72	71	74	-	75	72	75	-	-	-		
	8a	33	32	34	35	34	33	35	37	35	36		
	9a	23	23	22	22	24	23	23	22	22	22		
	10b	75	72	74	72	-	76	73	74	72	72		
	10b:1	23.3	21.9	20.6	-	-	21.4	22.8	-	-	-		
Fibula	*1.*	-	327	352	-	340	-	-	319	-	-		
Coxa	*17a*	(100)	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
	15a	(99)	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
	17a:15a	(101)	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
	14.1.	42	44	-	-	-	-	-	-	-	-		
	31.	32	33	-	-	-	-	-	-	-	-		
	14.1.:31	131.3	133.3	-	-	-	-	-	-	-	-		
Body proportion	*C1:H2*	50.2	52.2	-	-	-	47.2	49.8	-	47.8	(46.3)		
	R1:H2	77.1	78.1	78.6	-	-	-	-	75.6	(79.3)	(78.3)		
	T1b:F2	77.1	77.8	81.7	-	73.7	79.6	77.2	-	-	-		
Stature	*Sjøvold*	159.1		167.4		167.2		(159.6)		(168.7)			
	Bernert	162.1		167.9		166.9		(160.9)		(167.0)			

Martin No.		*Grave 28.*		*Grave 29.*		*Grave 33.*		*Grave 41.*		*Grave 51.*		*Grave 59.*	
		d	s	d	s	d	s	d	s	d	s	d	s
Clavicula	*1.*	-	149	-	-	151	-	145	143	148	141	144	140
	6.	-	33	-	-	43	40	41	41	42	41	39	38
	6:1	-	22.1	-	-	28.5	-	28.3	28.7	28.4	29.1	27.1	27.1
Humerus	*1.*	311	307	316	314	-	317	-	332	330	325	299	295
	2.	304	300	314	310	-	310	-	-	322	320	297	291
	4.	63	65	63	62	-	64	64	65	65	65	55	55
	7.	59	59	65	66	64	60	62	62	66	66	59	58
	7:1	18.9	19.2	20.6	21	-	-	-	18.7	20	20.3	19.7	19.7
Radius	*1.*	(236)	238	238	239	(244)	(247)	259	260	240	237	(231)	-
Ulna	*1.*	-	260	-	261	-	-	286	289	262	257	(245)	-
Femur	*1.*	428	426	430	428	(430)	436	456	433	445	448	415	409
	2.	425	424	424	425	(420)	429	454	433	444	445	412	405
	6.	25	24	26	28	28	30	28	28	35	32	27	27
	7.	27	27	25	28	28	29	28	29	28	29	25	26
	8.	80	78	82	84	85	89	89	87	97	94	82	85
	9.	32	32	34	38	35	35	35	35	31	31	35	35
	10.	27	29	25	26	25	26	24	26	27	26	27	27
	19.	49	48	51	50	47	48	49	48	50	50	44	44
	21.	80	79	-	83	81	81	78	(80)	82	82	75	75
	8:2	18.8	18.4	19.3	19.7	20.2	20.7	19.6	20.1	21.8	21.1	19.9	21
	6:7	92.6	88.9	104	100	100	103.4	100	96.5	125	119.2	108	103.8
Tibia	*1.*	326	325	346	348	335	-	374	374	359	362	330	337
	1b	324	322	342	342	333	-	373	371	358	360	328	331
	3.	75	73	78	78	75	-	74	80	78	76	69	69
	8a	32	33	36	38	33	34	32	31	36	38	34	33
	9a	20	21	28	26	25	26	23	23	23	23	25	25
	10b	69	68	79	79	78	72	68	68	70	72	70	71
	10b:1	21.2	20.9	22.8	22.7	23.3	-	18.2	18.3	19.5	19.9	21.2	21.1
Fibula	*1.*	327	-	-	342	-	-	363	367	308	308	327	331
Coxa	*17a*	97	96	-	91	-	-	-	-	95	98	-	-
	15a	94	98	-	74	-	-	-	-	92	93	-	-
	17a:15a	103.2	97.9	-	122.9	-	-	-	-	103.7	105.4	-	-
	14.1.	39	39	38	38	38	38	-	-	40	40	38	39
	31.	37	36	30	28	30	32	-	-	40	36	41	43
	14.1.:31	105.4	108.3	126.7	135.7	126.7	118.7	-	-	100	111.1	92.7	90.7
Body proportion	*C1:H2*	-	49.7	-	-	-	-	-	-	45.9	44.1	48.5	48.1
	R1:H2	(77.6)	79.3	75.8	77.1	-	79.7	-	-	74.5	74.1	(77.8)	-
	T1b:F2	76.2	76.1	80.7	80.4	(79.3)	-	82.1	85.7	80.6	80.9	(79.6)	81.7
Stature	*Sjøvold*	(160.5)		163.3		(164.1)		171.4		167		(157.5)	
	Bernert	(164.9)		165.2		(166.4)		170.7		168.4		(164.7)	

Table 7. Individual postcranial measurements and the stature – Females (page 146–150)
7. táblázat. Egyéni hosszúcsont méretek és a becsült testmagasság – nők (146–150. oldal)

Martin No.		*Grave 12.*		*Grave 14.*		*Grave 20.*		*Grave 25/I.*	
		d	s	d	s	d	s	d	s
Clavicula	*1.*	143	-	-	131	(144)	(145)	-	-
	6.	30	30	-	32	32	33	-	-
	6:1	20.9	-	-	24.4	(22.2)	(22.7)	-	-
Humerus	*1.*	277	-	289	-	-	-	-	-
	2.	275	-	285	-	-	-	-	-
	4.	55	53	-	-	-	-	-	-
	7.	51	50	52	51	59	59	-	-
	7:1	18.4	-	18	-	-	-	-	-
Radius	*1.*	(216)	(216)	-	(209)	-	-	-	-
Ulna	*1.*	-	232	-	-	-	-	-	-
Femur	*1.*	395	394	385	385	-	-	-	398
	2.	391	389	(382)	383	-	-	-	393
	6.	24	23	22	23	26	26	21	21
	7.	23	23	24	25	24	25	22	23
	8.	72	70	74	74	79	78	67	68
	9.	27	28	34	33	33	32	26	27
	10.	23	23	25	23	25)	25	20	20
	19.	41	41	42	42	43	44	-	42
	21.	70	71	-	-	-	-	-	67
	8:2	18.4	17.9	19.4	19.3	-	-	-	17.3
	6:7	104.3	100	91.6	92	108.3	104	95.4	91.3
Tibia	*1.*	312	312	-	-	-	-	311	310
	1b	311	310	-	-	-	-	311	(309)
	3.	65	64	-	-	-	-	-	62
	8a	28	27	25	25	34	32	25	25
	9a	18	18	18	19	22	21	17	17
	10b	60	60	58	59	65	62	57	58
	10b:1	19.2	19.2	-	-	-	-	18.3	18.7
Fibula	*1.*	313	310	-	-	-	-	-	-
Coxa	*17a*	-	-	-	-	-	-	-	-
	15a	-	-	-	-	-	-	-	-
	17a:15a	-	-	-	-	-	-	-	-
	14.1.	30	29	-	-	-	38	-	-
	31.	40	35	-	-	-	46	-	-
	14.1.:31	75	82.8	-	-	-	82.6	-	-
Body proportion	*C1:H2*	52	-	-	-	-	-	-	-
	R1:H2	(78.5)	-	-	-	-	-	-	-
	T1b:F2	79.5	79.7	-	-	-	-	-	78.6
Stature	*Sjøvold*	(152.2)		(151.7)		-		150.6	
	Bernert	(159.9)		(159.5)		-		160.1	

Martin No.		*Grave 26.*		*Grave 27.*		*Grave 32.*		*Grave 36.*	
		d	s	d	s	d	s	d	s
Clavicula	*1.*	-	125	-	136	137	137	-	137
	6.	27	27	29	28	32	33	-	38
	6:1	-	21.6	-	20.6	23.3	24.1	-	27.7
Humerus	*1.*	300	-	-	303	289	289	-	319
	2.	294	-	-	(299)	284	284	-	313
	4.	54	-	-	-	57	58	60	60
	7.	50	49	54	55	55	55	63	63
	7:1	16.7	-	-	-	19	19	-	19.7
Radius	*1.*	-	(234)	-	-	218	218	-	-
Ulna	*1.*	-	-	-	-	238	237	262	261
Femur	*1.*	416	419	420	416	404	399	428	431
	2.	409	413	414	410	400	397	425	427
	6.	24	23	26	25	24	24	28	26
	7.	21	22	25	25	24	25	29	29
	8.	69	69	78	78	74	76	87	88
	9.	27	26	30	30	31	31	35	34
	10.	22	22	23	24	25	25	27	25
	19.	41	41	-	41	43	43	47	46
	21.	(70)	(71)	-	-	73	73	80	78
	8:2	16.8	16.7	18.8	19	18.5	19	20.5	20.6
	6:7	114.3	104.5	104	100	100	96	96.5	89.6
Tibia	*1.*	-	339	-	(341)	-	320	342	350
	1b	-	337	341	(340)	318	318	344	345
	3.	68	67	-	-	(68)	70	75	74
	8a	26	24	30	30	27	28	30	33
	9a	19	19	22	21	23	20	21	22
	10b	61	59	66	68	64	64	71	72
	10b:1	-	17.4	-	19.9	-	20	20.7	20.5
Fibula	*1.*	-	-	-	-	315	317	350	-
Coxa	*17a*	-	-	-	-	104	102	-	-
	15a	-	-	-	-	82	83	-	-
	17a:15a	-	-	-	-	126.8	122.9	-	-
	14.1.	31	32	-	-	35	34	34	35
	31.	39	41	-	-	33	34	42	40
	14.1.:31	79.5	78	-	-	106.1	100	80.9	87.5
Body proportion	*C1:H2*	-	-	-	(45.5)	48.2	48.2	-	43.7
	R1:H2	-	-	-	-	76.7	76.7	-	-
	T1b:F2	-	(81.6)	82.4	(82.9)	79.5	80.1	80.9	80.8
Stature	*Sjøvold*	(159.3)		(159.4)		154.5		162.3	
	Bernert	(165.3)		(165.6)		161.5		165.1	

Martin No.		*Grave 37.*		*Grave 39.*		*Grave 43.*		*Grave 46.*	
		d	s	d	s	d	s	d	s
Clavicula	*1.*	-	-	-	-	-	-	154	153
	6.	-	-	-	-	-	-	30	30
	6:1	-	-	-	-	-	-	19.5	19.6
Humerus	*1.*	-	-	308	298	272	254	317	(315)
	2.	-	-	303	294	266	251	314	(309)
	4.	-	-	57	55	51	53	55	54
	7.	54	54	58	58	48	49	53	52
	7:1	-	-	18.8	19.5	17.6	19.3	16.7	(16.5)
Radius	*1.*	-	234	-	-	208	210	(249)	-
Ulna	*1.*	-	251	-	233	226	226	(266)	(263)
Femur	*1.*	-	(408)	419	423	381	383	422	416
	2.	-	(406)	417	421	371	379	419	413
	6.	24	25	26	25	22	23	24	24
	7.	24	25	24	24	21	22	25	26
	8.	73	76	76	75	67	68	75	76
	9.	29	30	30	31	26	27	33	33
	10.	20	23	23	23	21	22	21	23
	19.	41	41	41	41	41	41	42	42
	21.	-	-	70	71	73	73	72	72
	8:2	-	(18.7)	18.2	17.8	18.1	17.9	17.9	18.4
	6:7	100	100	108.3	104.2	104.7	104.5	96	92.3
Tibia	*1.*	-	-	331	341	304	307	345	345
	1b	-	-	333	339	303	306	341	339
	3.	-	-	(67)	68	67	69	67	68
	8a	29	(28)	30	30	26	26	30	31
	9a	20	(19)	22	23	19	20	20	20
	10b	61	-	70	72	57	57	67	68
	10b:1	-	-	21.1	21.1	18.7	18.6	19.4	19.7
Fibula	*1.*	-	-	-	-	305	308	343	-
Coxa	*17a*	-	-	-	-	-	-	-	-
	15a	-	-	-	-	-	-	-	-
	17a:15a	-	-	-	-	-	-	-	-
	14.1.	-	-	33	31	31	32	-	-
	31.	-	-	-	-	53	53	-	-
	14.1.:31	-	-	-	-	58.5	60.4	-	-
Body proportion	*C1:H2*	-	-	-	-	-	-	48.6	(49.5)
	R1:H2	-	-	-	-	78.2	83.7	(79.3)	-
	T1b:F2	-	-	79.8	80.5	81.7	80.7	81.4	82.1
Stature	*Sjøvold*	(159.8)		159.4		149.7		(162.6)	
	Bernert	(163.9)		165.4		157.9		(166.1)	

Martin No.		*Grave 48.*		*Grave No. 53.*		*Grave No. 54.*		*Grave No. 55.*	
		d	s	d	s	d	s	d	s
Clavicula	*1.*	-	120	127	128	-	137	145	(148)
	6.	31	30	28	28	-	30	26	23
	6:1	-	25	22	21.8	-	21.9	26.5	(24.2)
Humerus	*1.*	288	287	(280)	-	313	316	-	-
	2.	283	286	(275)	-	310	310	-	-
	4.	-	51	-	-	57	57	-	-
	7.	50	49	45	45	55	54	-	-
	7:1	17.4	17.1	(16.1)	-	17.6	17.1	-	50
Radius	*1.*	215	(210)	(234)	-	242	243	-	(235)
Ulna	*1.*	232	-	-	-	261	258	-	(246)
Femur	*1.*	393	394	393	401	447	448	420	424
	2.	390	389	390	395	443	444	417	421
	6.	22	22	21	23	28	27	25	25
	7.	22	24	21	21	25	25	27	28
	8.	68	70	65	67	82	81	80	81
	9.	28	29	28	29	31	31	32	33
	10.	20	22	22	21	27	27	23	24
	19.	41	41	39	(39)	43	43	41	41
	21.	(74)	75	-	-	75	75	74	73
	8:2	17.4	18	16.6	16.9	18.5	18.2	19.2	19.2
	6:7	100	91.7	100	109.5	112	108	92.6	89.3
Tibia	*1.*	320	320	310	(308)	353	353	335	337
	1b	318	318	309	307	351	350	334	(335)
	3.	70	-	-	-	66	67	68	(68)
	8a	28	28	27	27	32	31	30	30
	9a	21	22	20	19	22	24	20	20
	10b	62	61	57	57	69	68	56	59
	10b:1	19.4	19.1	18.4	(18.5)	19.5	19.3	16.7	17.5
Fibula	*1.*	-	309	-	-	344	342	335	341
Coxa	*17a*	93	89	-	-	98	-	-	-
	15a	79	78	-	-	90	-	-	-
	17a:15a	117.7	114.1	-	-	108.9	-	-	-
	14.1.	34	31	-	-	33	33	31	32
	31.	42	44	-	-	41	42	42	(46)
	14.1.:31	80.9	70.4	-	-	80.5	78.6	73.8	(69.6)
Body proportion	*C1:H2*	-	41.9	(46.2)	-	-	44.2	-	-
	R1:H2	75.9	73.4	(85.1)	-	78.1	78.4	-	-
	T1b:F2	81.5	81.7	79.2	77.7	79.2	78.8	80.1	(79.6)
Stature	*Sjøvold*	-		(152.5)		165.3		(159.7)	
	Bernert	-		(159.9)		170.1		(161.0)	

Martin No.		*Grave No. 56.*		*Grave No. 57.*		*Grave No. 63.*		*Grave No. 64.*	
		d	s	d	s	d	s	d	s
Clavicula	*1.*	130	125	136	-	150	(150)	138	-
	6.	24	24	30	-	31	30	32	31
	6:1	18.5	19.2	22	-	20.7	(20)	23.2	-
Humerus	*1.*	277	276	-	-	(299)	-	-	-
	2.	272	274	-	-	(295)	-	-	-
	4.	50	51	-	-	57	60	54	53
	7.	51	52	46	47	58	56	51	50
	7:1	18.4	18.8	-	-	(19.4)	-	-	-
Radius	*1.*	220	217	223	222	-	-	-	-
Ulna	*1.*	235	235	242	(240)	-	-	-	-
Femur	*1.*	396	390	389	396	414	(426)	430	435
	2.	393	387	387	395	412	(422)	428	432
	6.	25	23	25	24	26	25	29	29
	7.	22	22	26	25	28	28	25	25
	8.	70	68	78	75	82	82	86	88
	9.	27	27	31	30	34	34	28	27
	10.	20	20	21	20	24	23	24	25
	19.	41	41	42	41	45	-	44	43
	21.	71	71	76	73	(74)	77	-	77
	8:2	17.8	17.6	20.1	19	19.9	(19.4)	20.1	20.3
	6:7	113.6	104.5	96.1	96	92.8	89.3	116	116
Tibia	*1.*	318	319	310	316	335	335	328	-
	1b	318	318	311	313	-	-	327	-
	3.	66	65	74	67	-	-	73	72
	8a	27	27	27	26	31	32	30	30
	9a	19	20	21	20	21	22	23	22
	10b	60	60	62	61	70	69	70	70
	10b:1	18.9	18.8	20	19.3	20.9	20.6	21.3	-
Fibula	*1.*	-	315	307	310	335	-	-	-
Coxa	*17a*	90	91	102	103	-	-	88	-
	15a	79	76	85	81	-	-	86	-
	17a:15a	113.9	119.7	120	127.2	-	-	102.3	-
	14.1.	31	31	35	34	-	-	34	36
	31.	46	46	40	42	-	-	35	35
	14.1.:31	67.4	67.4	87.5	80.9	-	-	97.1	102.8
Body proportion	*C1:H2*	47.8	45.6	-	-	(50.8)	-	-	-
	R1:H2	80.9	79.2	-	-	-	-	-	-
	T1b:F2	80.9	82.2	80.4	79.2	-	-	76.4	-
Stature	*Sjøvold*	152.1		d		(158.5)		161.3	
	Bernert	160.4		(159.8)		(164.8)		167.5	

A KOPONYÁKON ELŐFORDULÓ RENDELLENES NYÍLÁSOK DIFFERENCIÁLDIAGNÓZISA

HEGYI ANDREA* – MOLNÁR ERIKA* – BERECZKI ZSOLT* – KOLOZSI BARBARA** – MARCSIK ANTÓNIA*

Absztrakt: *A koponyákon előforduló rendellenes nyílások eredetének meghatározása az embertan és a régészet számára egyaránt fontos, mert jellemzi az adott népesség életmódját, betegségeit, kultikus szokásait. A differenciáldiagnózis során használt adataink a következők: a rendellenesség helye, száma, mérete, alakja, kinézete, szimmetria viszonyai, életkorbeli és nemek közötti összefüggések, genetikai háttér, gyakorisági adatok. Az összehasonlító vizsgálatok során fontos az egyén koponyáján kívül a vázmaradvány teljes körű vizsgálata, a társult rendellenességek keresése is. A diagnosztizált esetek közül bemutatunk három koponyalékelést, egy traumás sérülést, egy megnagyobbodott falcsonti nyílást és egy rákos megbetegedést.*

Kulcsszavak: *differenciáldiagnózis, trepanáció, fejlődési rendellenességek, rákos megbetegedés*

BEVEZETÉS

A koponyacsontok elsődleges feladata az agy védelme, ezért érthető, hogy sérülésüket, törésüket komolyan vették elődeink is. A történeti embertani vizsgálatok során sokféle koponyasérüléssel találkozhatunk. Okozhatja emberi beavatkozás (pl. trepanációk) vagy különböző betegségek. Ide tartoznak többek között a rákos megbetegedések vagy a csontritkulás. Előfordulhat az is, hogy fejlődési rendellenesség következtében alakulnak ki, mint például a megnagyobbodott falcsonti nyílás vagy a koponyacsontok záródási zavara, ami miatt az agy és/vagy az agyhártyák kitüremkednek a koponyanyíláson. A sérülések differenciáldiagnosztikája adhat választ azokra a kérdésekre, hogy természetes vagy mesterséges úton alakultak-e ki, mi okozta a megjelenésüket, s hogy voltak-e valamilyen hatással az egyén életére nézve. A további jellemzőkkel a rendellenesség eredetének megállapítása után leszünk tisztában. Ilyenek például, hogy öröklődhetett-e vagy az életkor előrehaladtával súlyosbodott-e a rendellenesség.

Vizsgálatainkat az SZTE Embertani Tanszékén és a debreceni Déri Múzeumban végeztük. Elsősorban makroszkópos-morfológiai megfigyeléseket alkalmaztunk, amelyeket néhány esetben röntgenvizsgálatokkal is kiegészítettünk.

A SÉRÜLÉSEK TÍPUSAINAK BEMUTATÁSA

KÖRNYEZETI HATÁSOK

A temetkezés módjától, a talaj összetételétől és a feltárásig eltelt időtől függően a csontok megtartási állapota sokféle lehet. Jó megtartású koponyánál is előfordulhat, hogy a gyökerek, a talaj vagy esetleg a rágcsálók olyan nyílásokat hoznak létre, amelyek koponyasérülésre emlékeztetnek. A differenciáldiagnózis egyik legfontosabb lépése annak megállapítása, hogy a koponyán levő elváltozás mikor és hogyan keletkezhetett. Okozhatta-e a halál utáni külső környezet, vagy már az egyén

* Szegedi Tudományegyetem TTIK, Embertani Tanszék, H-6726 Szeged, Közép fasor 52. hegyia@bio.u-szeged.hu; molnar.era@hotmail.com; bereczki.zsolt@bio.u-szeged.hu; antonia.marcsik@gmail.com

** Déri Múzeum, H-4026 Debrecen, Déri tér 1. sargarozsa7@yahoo.com

életében megvolt. A kisrágcsálók okozta nyomok gyakran hasonlítanak érbenyomatokra vagy éles eszközök okozta rovátkákra. Az ásatás során létrejött sérülés néhány esetben könnyen összetéveszthető egy olyan vágásnyommal, amely az egyén életében keletkezett. Ilyen esetben lehet segítségünkre az a tény, hogy a talaj hatással van a sérülés szélére, amely kevésbé éles, mint a friss vágás esetében, és a többi résztől eltérő.[1]

MESTERSÉGES HATÁSOK

A történeti korok népességeit ugyanúgy érték traumás sérülések, mint a ma élőket, csak az okok és a gyakorisági adatok különböznek. Ezeknek a sérüléseknek a gyógyulása hosszú folyamat, amely függ a behatás mértékétől, fajtájától, a társuló kórfolyamatoktól, és az egyén csontszövetének regenerációs képességétől. Ilyen sérülések a koponyalékelések, a törések, a zúzódások és a vágások.

Koponyalékelés

A trepanáció vagy koponyalékelés során szándékosan, sebészi úton csontanyagot távolítanak el a koponyából.[2] Ezeket a beavatkozásokat többféle céllal és többféle módszerrel végezték, ennek megfelelően három fő koponyalékelési formát lehet elkülöníteni: sebészi trepanáció, jelképes trepanáció és kultikus vagy *post mortem* trepanáció.

Sebészi trepanáció

Ebben az esetben az élő alany koponyacsontjának mindhárom rétegét eltávolítják valamilyen éles szerszámmal, így a koponyán mesterséges nyílás keletkezik.[3] A beavatkozást általában valamilyen állapotjavító szándék vezérelte. A leggyakoribb felhasználási célja valószínűleg a koponyatörések szilánkos, roncsolt sebszéleinek kezelése volt, ugyanis a sima, eldolgozott csontsebszélek fölött jóval könnyebben gyógyulnak a lágyrészek, hamarabb záródik a seb.[4] Az eljárás arra is alkalmas, hogy csökkentse a koponyaűri nyomás növekedése miatti fájdalmat, melyet a koponya belsejében keletkező vérömleny, gennyesedés, egyéb folyadéktúltengés vagy szövetburjánzás okozhat. Ezenkívül természetesen nem lehet kizárni a hiedelemvilággal összefüggő, rituális célzatú beavatkozásokat sem.

A friss trepanációk pereme általában a külső felszín felé tölcséresen kiszélesedő, és a metszett peremeken jól látható az átvágott koponyacsont külső és belső kérgi rétege között húzódó likacsos-szivacsos állomány, melyben vörös csontvelő helyezkedik el. Erre a variációra szemléletes példa a Szeged-Kiskundorozsma-Kettőshatár I. temető (7–9. század) 491. objektumból származó, 9 (6) mm átmérőjű, rövid túlélést mutató sebészeti trepanációja egy három év körüli gyermek jobb falcsontján.[5] A tölcséresen kiszélesedő peremeken jól látszik, hogy a szivacsos állomány likacsai még megfigyelhetők a kialakuló másodlagos kérgi állomány alatt (*1. kép 1*). A kitetté vált szivacsos állomány a gyógyulás és a túlélés egyértelmű jeleként néhány hét alatt másodlagos takaró csontréteget kap. Ekkor a szivacsos állomány cellái már nem láthatók, az éles peremek kerekded metszetűvé válnak, és gyakran sugaras elrendeződésű striákat vagy hullámos, kissé göcsörtös felszíneket lehet megfigyelni a nyílás közvetlen közelében. Ilyen jellegű, óriási, gyógyult sebészi trepanáció figyelhető meg a Szőreg C bronzkori temető 67. sírjából származó, középkorú férfi koponyáján.[6] A hosszú túlélés miatt az átvágott sebszéleken sehol sem látható a koponyacsont középső szivacsos állománya (*1. kép 2*).

Maguk a nyílások méretben igen változatosak, az 5 mm-estől egészen 15–20 cm-es átmérőig terjedhet a nagyságuk. Az alakjuk általában kerekded, kissé szabálytalan. Leggyakrabban a koponyatetőn találjuk őket, különösen a koponya bal elülső részén. Mivel a kezelésre szoruló koponyatraumák jelentős részét jobbkezes ellenfelek okozzák, a koponya bal elülső része sérül leggyakrabban.

---

1 SCHULTZ 2003.
2 ARNOTT ET AL. 2003; ORTNER 2003.
3 AUFDERHEIDE–RODRÍGUEZ-MARTÍN 1998; ARNOTT ET AL. 2003; ORTNER 2003.
4 JÓZSA–FÓTHI 2007.
5 BERECZKI ET AL. 2010.
6 BARTUCZ 1966.

Kultikus vagy post mortem trepanáció

A *post mortem* trepanációk olyan beavatkozások, melyek során rituális okból nyitják meg halott emberek koponyáját.[7] *Post mortem* beavatkozás nyoma látható a Kiskőrös-Város alatti temető (7–8. század) 161. sírjában nyugvó fiatal felnőtt férfi nyakszirtcsontján.[8] A kb. 2 cm átmérőjű nyílás peremei élesek, durván faragottak és a felületre merőlegesek; a készítés során nem ügyeltek arra, hogy megóvják a koponya belsejének lágyszöveteit (*1. kép 3*). Ezek esetében természetesen nincsen gyógyulás, nem képződik másodlagos kérgi állomány a peremeken. Az átvágott csontszéleken jól megfigyelhetők a szivacsos állomány apró likacsai, és az alkalmazott eszköz által a nyílás körül hagyott vágások, karcolások. A perforációk az adott kultúrára jellemző nemi és életkori eloszlásban, méretben és lokalizációban tulajdonképpen a koponyán bárhol lehetnek.

Más nyílásokkal szemben általában felismerhető, hogy ezek a perforációk éles vágóeszközzel készültek. A *post mortem* trepanációk bizonyos esetekben nehezen megkülönböztethetők a halál beállta előtt közvetlenül végzett sebészi célzatú *perimortem* trepanációktól.

Traumás sérülések

A traumás sérülések gyakran kialakíthatnak olyan elváltozásokat, amelyek emlékeztetnek más etiológiájú nyílásokra.[9]

Különböző tompa tárgyak által okozott depressziós koponyatöréseknél, ha nem történik gyógyulás, akkor a maradványokon megfigyelhető sebszélek törött, repesztett jellege megkülönböztethető mind a gyógyult, mind a gyógyulatlan trepanációktól, valamint a patológiás folyamatok által kialakított nyílásoktól is. Ha a depressziós koponyatörést túléli a sérült, a gyógyuló sebszélek hasonlók lesznek a trepanált sebszélekkel, azonban a nyílás alakja általában szabálytalanabb, mint a trepanációknál, és a perforáció körül megfigyelhetők maradnak az ütéstől származó más, gyógyult repedések és törések is. Spontán gyógyulás során gyakran maradnak szabálytalan csontdarabok a sebben, melyek a peremekhez hozzácsontosodhatnak. Az éles, lapos pengével lecsapott, vágott sebzéseket („kardcsapásokat") könnyen megkülönböztethetjük más perforációktól. Az ilyen módon vágott sebszélek nem tölcséresek, hanem egyetlen síkba esnek, a penge tisztán metszi a csontot és kerekded nyílást hoz létre, melynek peremén jól megfigyelhető a szivacsos állomány. Súroló kardvágás nyoma látható Szőreg-Téglagyár egyik sírszám szerint nem azonosítható (SZTE Embertani Tanszék, ltsz. 1651), fiatal felnőtt férfi koponyatöredékén, a bal falcsonton. A közel 65 mm átmérőjű vágott perem egyetlen síkba esik, a lézió bal oldala repesztett. Gyógyulásnak nincs nyoma, a szivacsos állomány likacsai mindenhol nyitottak (*1. kép 4*). A csontseb esetleges gyógyulásakor is megfigyelhető marad, hogy a peremek egyetlen síkba esnek. Ha penge a vágás során megakadt a csontban, akkor a sebszélek egy része szabálytalanul reped, ami szintén jellegzetes képet mutat.

Szúrt csontsebek esetén a túlélés nagyon ritka, a nyílások mérete 1–2 cm-es, a perem általában a felületre merőleges és a vágott sebszéleknél kevésbé szabályos lefutású. A nyílás alakja az eszköz vagy fegyver keresztmetszetére utal (keskeny rés, négyszögletes nyílás stb.). A perforáció környezetében gyakran megfigyelhetők a traumás hatással összefüggő egyéb repedések.

Betegségek

Az elődeinket ért számos betegség közül bemutatunk néhány olyan típust, amelyek a koponyán hasonló nyomot hagynak, így differenciáldiagnózisuk fontos.

Fejlődési rendellenességek

„Fejlődési rendellenességeknek azokat az embrionális élet során bekövetkező defektusokat nevezzük, amelyek nem esnek a normál anatómiai variánsok kategóriájába, s az egyénre nézve valamilyen (esztétikai, funkcionális stb.) hátránnyal járnak."[10] A koponya fejlődési rendellenességei érinthetik az arckoponyát és az agykoponyát. Az

---

7 Nemeskéri et al. 1960; Mednyikova 2001.

8 Farkas–Marcsik 1986.

9 Aufderheide–Rodríguez-Martín 1998; Arnott et al. 2003; Ortner 2003.

10 Dobszay 1969.

arckoponyán megjelenő rendellenességek általában hasadékok (ajak- és/vagy szájpadhasadék). Az alsó állkapocsnál kör vagy ovális alakú bemélyedések figyelhetők meg. Az agykoponya rendellenességei közé tartoznak a varratelcsontosodási hibák, az egyes csontokon fellelhető különböző nyílások kialakulása, valamint a vízfejűség, kisfejűség.[11]

Esetleírás: A pitvaros-víztározói avar kori temetőhöz tartozó 132. sírszámú *adultus* férfi koponyáján a nyakszirtcsont középvonalában ovális nyílás látható, melynek szélessége 9 mm és magassága 23 mm. A nyílás széle körkörösen lekerekedett, újcsont-képződés nyomai nem észlelhetők (*2. kép 1–2*). A nyakszirtcsont belső felszínét szemlélve feltűnik, hogy az agy fő vénáit befogadó barázdák is szokatlan lefutásúak. Normális esetben ezt a belső felszínt egy kereszt alakú magasított barázda négy gödörre választja szét. A két felső gödörbe a nagyagyféltekék nyakszirti lebenyei, a két alsóba a kisagyféltekék illeszkednek be. A kereszt alakú kiemelkedés középpontját a külső tarkócsúccsal átellenes helyzetű belső tarkócsúcs képezi. Esetünkben a nyakszirtcsont belső felszínén a normál esetben vízszintes irányultságú barázdák a csontablak területén erednek és rézsútosan futnak lefelé (*2. kép 3*). Az elváltozás feltételezhető magyarázatát keresve több lehetőséggel kell számolnunk: trauma, tumor vagy fejlődési rendellenesség.

Az újcsont-képződés és egyéb *ante mortem* elváltozások hiánya alapján a traumás sérülés nagy valószínűséggel kizárható. A lassan növekvő tumor lehetőségét nem zárhatjuk ki, azonban a vénás árkok rendellenes lefutása és a koponyán látható nyílás együttes előfordulása a két jelenség közti összefüggésre utal. Ezért az elváltozás legvalószínűbb magyarázatának a fejlődési rendellenességet tartjuk. Ezt támasztja alá, hogy az előbb részletezett elváltozáson kívül egyéb fejlődési rendellenességet, a keresztcsont teljes nyitottságát is észleltük.

Megnagyobbodott falcsonti nyílás

A normál fejlődés során, a falcsonton egy ovális vagy kerek nyílás alakul ki, amelyen vénák haladnak át. A koponyán a két falcsont szimmetrikusan helyezkedik el, így ezeknek a közel 1–2 mm átmérőjű nyílásoknak a megjelenése is szimmetrikus. Előfordul, hogy záródnak, de a felnőtt lakosság 60–70%-nál megfigyelhetők.[12] A normál falcsonti nyílás megnagyobbodhat, de a mérete nem haladja meg az 5 mm-t. Ha ennél nagyobb nyílás található ebben a régióban, az általában csontosodási hiba következtében alakul ki. Megnagyobbodott falcsonti nyílásnak nevezzük, de valójában hibás az elnevezés, mert nem a normál nyílás megnagyobbodásáról van szó, hanem olyan fejlődési rendellenességről, melyet az ALX4 vagy az MSX2 gén hibája okoz.[13]

Mérete nagyon változatos, 5 mm-től néhány cm-ig terjedhet.[14] Alakja leggyakrabban kör vagy ovális, de összeszűkülhet akár mandulaszerű nyílássá is.[15] Férfiaknál gyakrabban jelenik meg, mint nőknél.[16] A betegség lehet tünetmentes,[17] de járhat erős fejfájással, epilepsziával,[18] s társulhatnak mellé olyan más fejlődési rendellenességek is, mint az ajak és/vagy szájpadhasadék,[19] a Duane-szindróma,[20] vagy akár az értelmi fogyatékosság.

Esetleírás: 2003–2004 folyamán Kolozsi Barbara és Szabó László leletmentő feltárásokat végzett Debrecen-Bellegelő, Bordás-tanya területén. Az ásatás során a 339. sírból előkerült egy avar kori, europid, *adultus* korú (30–35 éves) nő, akinél megnagyobbodott falcsonti nyílást találtunk (*2. kép 4*). A nyílások a nyílvarrat két oldalán, szimmetrikusan helyezkednek el. A jobb oldali nyílás mérete 2 × 1 cm, s egy keskeny réssel hozzákapcsolódik a nyílvarrathoz. A bal oldali nyílás mérete 1,8 × 1 cm. Mindkét esetben sima, a koponya belseje felé lejtő széleket figyelhetünk meg. A koponyán ezen kívül inkacsont helyezkedik el a nyakszirtcsont-falcsont régiójában (*2. kép 5*). A 339. egyén vázcsontjain nem találtunk fejlődési rendellenességre vagy

---

11 BARNES 1994.
12 MANN ET AL. 2009; REDDY ET AL. 2000.
13 MAVROGIANNIS ET AL. 2006; VALENTE–VALENTE 2004; PIAGKOU ET AL. 2013.
14 MURPHY–GOODING 1970.
15 BARNES 1994.
16 BARNES 1994; WUYTS ET AL. 2000; PIAGKOU ET AL. 2013.
17 NIKOLIĆ ET AL. 2012.
18 VALENTE–VALENTE 2004.
19 MUPPARAPU ET AL. 2006; HANNINGER–SCHWABEGGER 2012.
20 TUBBS ET AL. 2004.

más betegségre utaló nyomokat. Esetünk megerősíti azokat az irodalmi leírásokat, melyek szerint a megnagyobbodott falcsonti nyílás együtt járhat varratcsontocskákkal[21] és/vagy inkacsonttal is.[22]

Az egyedfejlődés során kialakuló ciszták

A dermoid ciszták nagy valószínűséggel már a magzati fejlődés korai heteiben kialakulnak. Ahogy az embrió fejlődik, azok a sejtek, amelyek például az arc kialakításáért felelősek, mintegy „csapdába esnek". Ez az oka annak, hogy az agy cisztái sokszor tartalmaznak hajtüszőket, bőrzsírt és olajat termelő mirigyet. Méretük néhány millimétertől 10 cm-ig terjedhet. A kis ciszták szinte észrevehetetlenek, tünetmentesek. Minél nagyobbak, annál inkább okoznak különböző panaszokat, s nyomot hagynak a csontállományon. Történeti embertani anyagban ez a homlokcsont felső részénél, a *bregma* területénél, illetve a nyakszirtcsonton figyelhető meg. Legtöbbször a középvonalban helyezkedik el, de megtalálható attól távolabb is. Kör vagy ovális alakú, éles szélű bemélyedés, amelyhez a szélén gyakran vékony csontgyűrű társul.[23]

Egyszeműség (cyclopia)

A rendellenesség során az agyféltekék kettéosztódása elmarad, ami különböző fokozatú és súlyosságú állapotokat hozhat létre. Egy közös agykamra és egységes agykéreg alakul ki, ami az orr-homlok nyúlvány fejlődési zavarához vezet, és így a középvonalban torz képletek alakulnak ki. Többségében egyedi, szórványos esetekről van szó, az öröklésmenete még nem tisztázott.[24] A homlokcsont alatti területen figyelhető meg egy nyílás vagy üreg. Ez a koponya méretéhez képest viszonylag nagy, több cm átmérőjű. A többi rendellenességtől való elkülönítésénél az előfordulás helyét és nagyságát vesszük először mérvadónak.

Velőcső-záródási rendellenességek

Abban az esetben, ha a velőlemez velőcsővé alakulása zavart szenved, velőcső-záródási rendellenességről beszélünk. Ennek több súlyos formája is van. Ezek közül az egyik, amikor az agyállomány és/vagy az agyburkok sérvszerűen előreboltosul a koponyán. A történeti embertani anyagon ilyen esetben kör vagy ovális alakú nyílás figyelhető meg, melyen keresztül a sérvszerű kidudorodás átjutott. Leggyakoribb előfordulási helye a nyakszirtcsont koponyaalaphoz közeli része,[25] de megjelenhet a nyakszirtcsont falcsonthoz közelebbi részén, az arckoponya középvonalában,[26] vagy a rostacsont régiójában[27] (rostacsont-orrcsont, rostacsont-homlokcsont kapcsolatokkal). Gyakran jár együtt más olyan fejlődési rendellenességekkel, mint például a *spina bifida*.

Rákos megbetegedések

A rákos megbetegedések napjainkban a leggyakoribb halálokok között szerepelnek, azonban a történeti népességek körében is előfordultak.

Rosszindulatú daganatok csontáttétei

A rosszindulatú csonttumorok az összes daganatok mindössze 0,5–1%-át teszik ki. A csontáttétek (csont*metastasis* – valamelyik belszerv vagy lágyrész tumora ad áttéteket a csontokba) mintegy negyven–ötvenszer gyakrabban fordulnak elő, mint az elsődleges rosszindulatú csonttumorok. Az egyes tumorféleségeknek nagyon eltérő a „csontaffinitása" az áttétképzésnél: egyes belszervi rákok gyakrabban, mások szinte sohasem képeznek csontáttéteket. A nemek szerinti megoszlást is figyelembe véve a nőknél leggyakrabban előforduló mell- és tüdőrák kb. 80%-ban a csontokra is átterjed, míg a férfiaknál leggyakrabban jelentkező prosztata és tüdő *carcinoma* szintén 80%-ban ad csontáttétet.[28]

A csontáttét jellemző előfordulási helyei (csökkenő gyakorisággal) a gerinc, a medence, a bordák, a felkarcsont és a combcsont felső része, a koponya és a szegycsont. Az eloszlásban a vöröscsontvelő elhelyezkedésének van szerepe.

---

21 Piagkou et al. 2013.
22 Nikolić et al. 2012.
23 Barnes 1994.
24 Demendi et al. 2011.
25 Adetilove et al. 1993; Joó 2009.
26 Adetilove et al. 1993.
27 Weber et al. 2008.
28 Rubens–Mundy 2000.

A csontáttét szerkezet szerint lehet csontoldó (*osteolyticus*) vagy csontképző (*osteoplasticus*), illetve vegyes jellegű. Az áttétek többsége csontoldó. Ebben az esetben a tumorszövet a szivacsos állományból indulva tönkreteszi a gerendázatot, majd a csontkérget, közben viszont újcsont nem képződik.

A csontáttétekre jellemző csontoldó léziók kis számban fordulnak elő, méretük változó, alakjuk kör, elliptikus vagy szabálytalan, illetve a léziók össze is folyhatnak, amely főként a mell- és tüdőrák esetében figyelhető meg.[29]

Esetleírás: A Baja-Pető területén feltárt középkori (11–16. század) temető 209. sírjának *maturus* férfi koponyája többszörös rendellenességet mutat. A vázcsontok *post mortem* hiányoznak. A homlokcsont középvonalában mintegy 16 mm átmérőjű kerek nyílás látható (*2. kép 6–7*). A *lézió* széle csipkézett, körülötte újcsontképződés nem észlelhető. A jobb falcsonton hasonló méretű és megjelenésű kerek nyílás tapasztalható. Ezen kívül a homlokcsont bal felső részén és az alsó állcsont bal szárán egy-egy kisebb felritkulás is látszik, amelyek feltehetően szintén az egyén életében alakulhattak ki. A radiológiai vizsgálat rámutatott, hogy a szivacsos állományban több helyen is látszik a csontállomány pusztulása, amely még nem jutott el a kérgi állományig, így perforációt még nem okozott. Az elváltozások morfológiája és lokalizációja csontáttétre utal.

Myeloma multiplex

A plazmasejtes *myeloma* – a régebbi elnevezés szerint *myeloma multiplex* – az egyik leggyakoribb rosszindulatú vérképzőszervi megbetegedés, a csontvelő daganata, amelyet csontpusztulás, patológiás törések és vérszegénység kísér. Elsősorban az idős emberek betegsége: a betegek csupán 2%-a 40 évesnél fiatalabb, többségük 60 évesnél idősebb. Előfordulási gyakorisága függ a földrajzi helyzettől, egy adott populáció etnikai hovatartozásától és a nemtől.[30]

A *myeloma multiplex* kóreredete nem ismert. A betegség csonttani tüneteire jellemzők a nagyszámban előforduló, közel azonos nagyságú, élesen határolt, sima szélű kerek elváltozások, ahol a szivacsos állomány kiradírozódásával szabályos gömb alakú üregek keletkeznek. Csontátépülés és újcsontképződés nem vagy csak kismértékben jellemző.[31]

Csontritkulás

A csontritkulás megközelítőleg 5000–6000 évvel ezelőtt jelent meg.[32] Előidézheti a kalciumban szegény táplálkozás vagy a nemi hormonok hiánya. A csontszövet mennyisége a folyamat során csökken. Járhat csontfájdalommal is, de előfordul, hogy nincsenek tünetei, ezért a betegség első biztos érzékelhető jelei a csonttörések. A leggyakoribb helyek, ahol a csont törik, az a csukló, a csigolyák, a bordák és a csípő. Néhány esetben a koponyán is megfigyelhető a csontszövet felritkulása, amely súlyos esetben képes kör alakú csonthiányt létrehozni. Ez a jelenség érintheti a homlokcsontot és a falcsontot is. A legjellemzőbb különbség a nyílás körül megfigyelhető ritka, szivacsossá vált csontszövet.

DIFFERENCIÁLDIAGNOSZTIKAI ELEMZÉS

A differenciáldiagnózis első lépése annak a megállapítása, hogy a sérülés a halál után keletkezett-e, vagy még az egyén életében. A *post mortem* lehetőség kizárása után az *1. táblázat* alapján megvizsgáljuk a sérülés jellemzőit. Az egyes adatok akár önmagukban is igazolhatnák a feltevésünket, de érdemes az ismeretek összesítése után levonni a végső következtetést.

Az egyik legjellemzőbb adat a sérülés vagy rendellenesség helye. Információt nyerünk arról, hogy melyik koponyacsonton, s azon belül hol helyezkedik el az adott sérülés. A homlokcsont alatti

---

29 ROTHSCHILD ET AL. 1998.
30 RADVÁNYI ET AL. 2004.
31 ROTHSCHILD ET AL. 1998.
32 KISS–KISS–JÓZSA 2012.

résztől a nyakszirtcsont felé haladva az *1. táblázat* alapján felállítjuk a lehetséges variációkat. A megnagyobbodott falcsonti nyílás csak a falcsonton található; az egyszeműség a homlokcsont alatti területet, esetleg kis mértékben a homlokcsontot érinti; a velőcső-záródási rendellenességek a nyakszirtcsont koponyaalaphoz közeli részén és az arckoponya középvonalában, a rostacsonthoz közel találhatók leggyakrabban. Az egyedfejlődés során kialakuló ciszták megjelenhetnek a *bregma* területén, a homlokcsont bármely részén és a nyakszirtcsonton is. A koponyalékelés rendszerint a koponyatetőt érinti. A rákos megbetegedések okozta rendellenességek helye változó, a koponyán bárhol előfordulhatnak.

További jellemző adat a sérülés vagy rendellenesség száma. Ez megmutatja, hogy hány darab van a koponyán, és hogy van-e rendszer abban, ahogy elhelyezkednek. Lehetnek egyoldaliak, kétoldaliak vagy rendszertelen előfordulásúak. A megnagyobbodott falcsonti nyílásból általában kettő van, s kétoldalian, szimmetrikusan helyezkedik el a nyílvarrattól közel azonos távolságban. Az egyedfejlődés során kialakuló ciszták, a velőcső-záródási rendellenességek és az egyszeműség esetében a rendellenesség száma egy. A koponyalékelés, a rákos megbetegedések és a csontritkulás változó számú sérülést eredményeznek, így sem a szám, sem az oldaliság nem jellemző, s az elhelyezkedésükben sem figyelhető meg szimmetria.

A sérülés vagy rendellenesség mérete sok esetben segíti a differenciáldiagnózist. Az általunk összehasonlított betegségek nyomai és a koponyalékelés mérete nagyon változó tartományban mozog (1–2 mm-től akár 10–15 cm-ig). Ezeknél az összehasonlító vizsgálatoknál éppen ezért a méret figyelembevétele elhagyható, nem elkülönítő jellemző, csak az adott rendellenesség súlyosságának jelzője.

A mérethez hasonlóan a sérülés vagy rendellenesség alakja eseteinkben szintén nagyon hasonló. Általában kör vagy ovális alakban jelennek meg a koponyán. Az egyszeműség kivételével előfordulhat még a keskeny réstől a szilvamag alakig bármilyen forma. A differenciáldiagnózis során az alaknál fontosabb elkülönítő jelleg a szélek megvizsgálása. Az egyszeműség esetében általában a normál szemüreghez hasonló nyílást látunk a koponyán. A külső rész átmérője nagyobb, a koponya belseje felé eső rész átmérője kisebb. A szélei simák, a külső résznél figyelhető meg egy vékony, határozott csontszél. A megnagyobbodott falcsonti nyílás, az egyedfejlődés során kialakuló ciszták és a velőcső-záródási rendellenességek szélei általában simák, lekerekedők. A ciszta vagy a velőcső-záródási rendellenesség okozta sérvszerű kidudorodás folyadékot tartalmaz, amely nyomhatja a csontot, de ennek ellenére a megnagyobbodott falcsonti nyíláshoz hasonló széllel rendelkeznek. A csontritkulás során a csontszövet felritkul, ezért a sérülés körüli résznél egy kisebb-nagyobb elvékonyodott gyűrű figyelhető meg. A csontállomány törékeny, a szélek rendkívül vékonyak. A *myeloma multiplex* esetében a rendellenességek élesen határoltak és sima szélűek, míg a csontáttéteknél többnyire szabálytalan, csipkézett szélű kontúrral rendelkeznek. A koponyalékelés nyomait mutató csontszél éles, rézsútos vagy lekerekített. Túlélés esetén részben vagy egészen eltűnik az egyébként látható szivacsos állomány.

Az általunk összehasonlított sérülések esetében nincs a nemek között lényeges gyakoriságbeli különbség. A csontritkulás kicsit gyakrabban jelenik meg a nőknél, a *myeloma multiplex* és a megnagyobbodott falcsonti nyílás pedig a férfiaknál. Nem mondhatjuk azonban azt, hogy az ellenkező nemnél nem fordul elő, így a vizsgált egyén neme ennél a két betegségnél is csak a többi adat megerősítésére használható fel, önmagában nem mérvadó.

A differenciáldiagnózis szempontjából az egyik legfontosabb adat, hogy az egyénnél találunk-e valamilyen egyéb elváltozást, társult rendellenességet. A fejlődési rendellenességek gyakran járnak együtt. Enyhébb formában csak anatómiai variációk társulnak egy adott fejlődési rendellenesség mellé (pl. varratcsontocskák, inkacsont stb.), súlyosabb esetben azonban több, komolyabb betegség (pl. ajak-, szájpadhasadék, nyitott keresztcsont, csigolya-összenövések stb.) jelenik meg együtt. Ezek alkothatnak szindrómákat is, ami a fejlődési eredet azonosítását nagymértékben megkönnyíti. A rák és a csontritkulás jellemzője, hogy nemcsak egy kis területet érint, hanem a koponya többi részén és a vázcsontokon is sok esetben találunk a betegségre jellemző csontelváltozást.

Amennyiben rendelkezésünkre állnak az egyén adatain kívül a teljes temető antropológiai vizsgálatának adatai, akkor a differenciáldiagnózishoz kiegészítő jelleggel segítségünkre lehet az előfordulási gyakoriság, valamint az, hogy a jel-

leg öröklődik-e. A fejlődési rendellenességek egy része megjelenik a következő generációban. A megnagyobbodott falcsonti nyílás szinonim elnevezése „Catlin-bélyeg", mert annakidején a Catlin családban figyelték meg, hogy öt generáción belül 16 esetben jelent meg.[33]

ÖSSZEFOGLALÁS

A koponyasérülések és rendellenességek differenciáldiagnosztikája az orvostudomány, az embertan és a régészet számára egyaránt fontos. Vizsgálataink során számos kérdéses esettel találkoztunk, melyek egy részét sikerült azonosítani, más részük azonban még mindig kérdőjeleket vet fel (pl. Pitvaros-Víztározó 132. sír). A diagnosztizált esetek közül bemutattunk három koponyalékelést, egy traumás sérülést, egy megnagyobbodott falcsonti nyílást és egy rákos megbetegedést. Az irodalmi háttértanulmányok azt mutatják, hogy nem szabad egy-két jelleg alapján döntést hozni, minden esetben meg kell vizsgálni a koponyát és a teljes vázmaradványt, valamint a rendelkezésre álló valamennyi adatot. Ezek a következők: a rendellenesség helye, száma, mérete, alakja, kinézete, szimmetria viszonyai, életkorbeli- és nemek közötti összefüggések, genetikai háttér, gyakorisági adatok. Ma már rendelkezésünkre állnak a makroszkópos morfológiai vizsgálatok mellett a modern képalkotó módszerek és a genetikai vizsgálatok is. Egy olyan öröklődő fejlődési rendellenesség esetében, mint a megnagyobbodott falcsonti nyílás, egyértelművé lehetne tenni a diagnózist az ALX4 vagy az MSX2 gén csontokból történő kimutatásával. Ez azért lenne fontos, mert még ilyen egyértelműnek tűnő esetben is felmerülhetnek kérdések. A trepanációtól való elkülönítését egyszerűnek hinnénk, hiszen a koponyalékelés jellemzően nem fordul elő olyan szimmetriaviszonyok mellett (pontosan a falcsonti nyílásnak megfelelő helyen), mint ez a fejlődési rendellenesség. A falcsonti nyíláson viszont bevágások, rovátkák nyomai nem jellemzők. Mégis előfordulhatnak, mert ezen a területen vénák futnak át, és nem mindig egyszerű a kisrágcsálók okozta nyomok kizárása sem. A '80-as évek végén egy hasonló vitát lehetett volna eldönteni genetikai vizsgálat segítségével,[34] és így azonosítani vagy kizárni a megnagyobbodott falcsonti nyílás lehetőségét. A DNS elemzés azonban még mindig csak kevés esetben kivitelezhető, s ezért továbbra is fontos a fent említett adatok pontos összehasonlító makroszkópos morfológiai vizsgálata.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A rosszindulatú daganatok tématerület kutatását az NN 78696 számú OTKA pályázat támogatta. A mesterséges beavatkozások tématerület kutatása a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

IRODALOM

ARNOTT ET AL. 2003: Arnott, R. – Finger, S. – Smith, C. (eds.:) *Trepanation: History, Discovery, Theory*. Lisse 2003.

ADETILOVE ET AL. 1993: Adetilove, V. A. – Dare, F. O. – Oyelami, O. A.: A ten-year review of encephalocele in a teaching hospital. *International Journal of Gynecology & Obstetrics* 41:3 (1993) 241–249.

AUFDERHEIDE–RODRÍGUEZ-MARTÍN 1998: Aufderheide, A. C. – Rodríguez-Martín, C.: *The*

[33] GOLDSMITH 1922.

[34] HOFFMAN 1979; RATHBUN–MALLIN 1979.

Cambridge Encyclopedia of Human Paleopathology. Cambridge 1998.

BARNES 1994: Barnes, E.: *Developmental Defects of the Axial Skeleton in Paleopathology*. Colorado 1994.

BARTUCZ 1966: Bartucz, L.: *A praehistorikus trepanáció és orvostörténeti vonatkozású sírleletek*. Palaeopathologia 3. Budapest 1966.

BERECZKI ET AL. 2010: Bereczki, Zs. – Molnár, E. – Marcsik, A. – Pálfi, Gy.: Evidence of surgical trephinations in infants from the 7th–9th centuries AD burial site of Kiskundorozsma-Kettőshatár. *Acta Biologica Szegediensis* 54:2 (2010) 93–98.

DEMENDI ET AL. 2011: Demendi, Cs. – Németh, M. – Langmár, Z.: Veleszületett rendellenességek. Holoprosencephalia. *Orvosi Hetilap* 152:52 (2011) 2105–2108.

DOBSZAY 1969: Dobszay, L.: Fejlődési rendellenességek. In: *Orvosi lexikon* 2. Szerk.: Hollán Zs. Budapest 1969, 292.

FARKAS–MARCSIK 1986: Farkas, Gy. – Marcsik, A.: Further trephined skulls in Hungary (Case history). *Acta Biologica Szegediensis* 32 (1986) 199–203.

GOLDSMITH 1922: Goldsmith, M.: "The Catlin mark": the inheritance of an unusual opening in the parietal bones. *Journal of Heredity* 13 (1922) 69–71.

HANNINGER–SCHWABEGGER 2012: Hanninger, S. E. – Schwabegger, A. H.: A case of an extremely large accessory bone with unusual sutures and foramina parietalia permagna in multiple premature craniosynostoses. *Journal of Cranio-Maxillofacial Surgery* 40:7 (2012) 555–558.

HOFFMAN 1979: Hoffman, J. M.: On the likelihood that Mallin and Rathbun mistook an enlarged parietal foramen for a trephination. *Bulletin of the New York Academy of Medicine* 55:7 (1979) 708–716.

JOÓ 2009: Joó J. G.: Aktuális ismeretek a központi idegrendszer fejlődése, illetve a velőcső-záródási rendellenességek genetikai háttere vonatkozásában. *Orvosi Hetilap* 150:19 (2009) 873–882.

JÓZSA–FÓTHI 2007: Józsa, L. – Fóthi, E.: Trepanált koponyák a Kárpát-medencében. *Folia Anthropologica* 6 (2007) 5–18.

KISS–KISS–JÓZSA 2012: Kiss, Z. – Kiss, I. – Józsa, L.: Az osteoporosis és a táplálkozás kapcsolata az emberré válás története során. *LAM KID* 2:3 (2012): 39–45.

MANN ET AL. 2009: Mann, R. W. – Manabe J. – Byrd, J. E.: Relationship of the parietal foramen and complexity of the human sagittal suture. *International Journal of Morphology* 27:2 (2009) 553–564.

MAVROGIANNIS ET AL. 2006: Mavrogiannis, L. A. – Taylor, I. B. – Davies, S. J. – Ramos, F. J. – Olivares, J. L. –Wilkie, A. O. M.: Enlarged parietal foramina caused by mutations in the homeobox genes ALX4 and MSX2: from genotype to phenotype. *European Journal of Human Genetics* 14 (2006) 151–158.

MEDNYIKOVA 2001: Медникова, М. Б.: *Трепанации у древных народов Евразии*. Москва 2001.

MUPPARAPU ET AL. 2006: Mupparapu, M. – Binder, R. E. – Duarte, F.: Hereditary cranium bifidum persisting as enlarged parietal foramina (Catlin marks) on cephalometric radiographs. *American Journal of Orthodontics and Dentofacial Orthopedics* 129:6 (2006) 825–828.

MURPHY–GOODING 1970: Murphy, J. – Gooding, C. A.: Evolution of persistently enlarged parietal foramina. *Radiology* 97 (1970) 391–392.

NEMESKÉRI ET AL. 1960: Nemeskéri, J. – Éry, K. – Kralovánszky, A.: A magyarországi jelképes trepanáció. *Anthropologiai Közlemények* 4 (1960) 3–30.

NIKOLIĆ ET AL. 2012: Nikolić S. – Živković, V. – Starjina, V. Foramina parietalia permagna: case report. *Srpski arhiv za celokupno lekarstvo* 140:9–10 (2012) 658–661.

ORTNER 2003: Ortner, D. J.: *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*. San Diego 2003.

PIAGKOU ET AL. 2013: Piagkou, M. – Skosimara, G. – Repousi, E. – Paraskevas, G. – Natsis, K.: Enlarged parietal foramina: a rare finding in a female Greek skull with unusual multiple Wormian bones and a rich parietal vascular network. *Anatomical Science International* 88:3 (2013) 175–180.

RADVÁNYI ET AL. 2004: Radványi, G. – Masszi, T. – Tarkovács, G.: A myeloma multiplex (MM) diagnózisa és kezelése. In: *Hematológiai betegségek kezelésének módszertana*. Szerk.: Lehoczky D. Budapest 2004, 123–132.

RATHBUN–MALLIN 1979: Rathbun, T. A. – Mallin, R.: A probable trephination: not an enlarged parietal foramen! *The bulletin New York Academy of Medicine* 55:7 (1979) 717–723.

REDDY ET AL. 2000: Reddy, A. T. – Hedlund, G. L. – Percy, A. K.: Enlarged parietal foramina: association with cerebral venous and cortical anomalies. *Neurology* 54 (2000) 1175–1178.

ROTHSCHILD ET AL. 1998: Rothschild, B. M. – Hershkovitz, I. – Dutour, O.: Clues potentially distinguishing lytic lesions of multiple myeloma from those of metastatic carcinoma. *American Journal of Physical Anthropology* 105 (1998) 241–250.

RUBENS–MUNDY 2000: Rubens, R. D. – Mundy, G. R.: *Cancer and the skeleton.* London 2000.

SCHULTZ 2003: Schultz, M.: Light microscopic analysis in skeletal paleopathology. In: *Identification of pathological conditions in human skeletal remains*. Ed.: Ortner, D. J. New York 2003, 73–108.

STRAUB 1982: Straub, F. B.: *Biológiai lexikon* 3. Budapest 1982.

TUBBS ET AL. 2004: Tubbs, R. S. – Doughty, K. – Oakes, W. J. – Wellons, J. C.: Duane's syndrome and giant parietal foramina. *Pediatric Neurology* 30:1 (2004) 75–76.

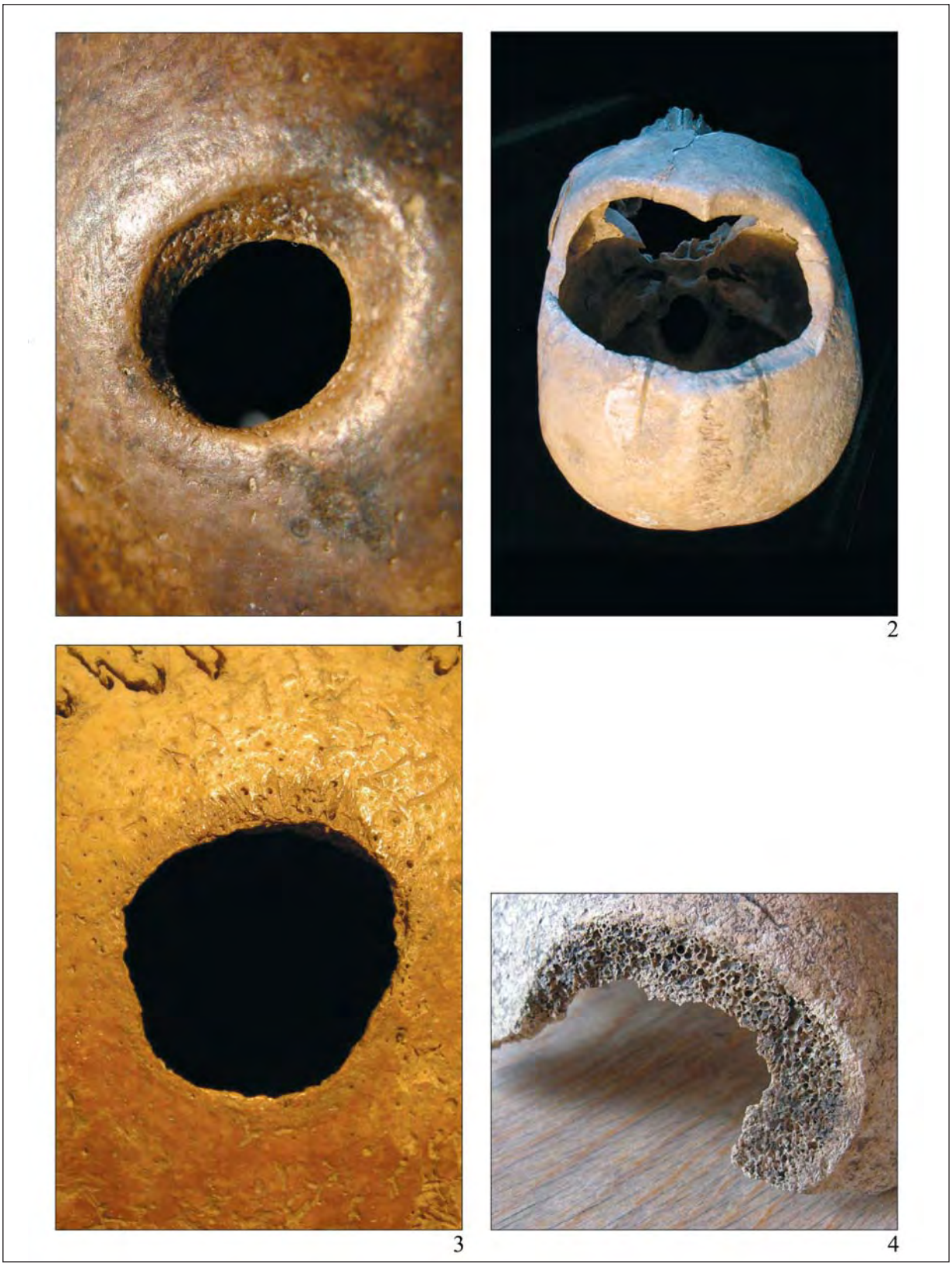
VALENTE–VALENTE 2004: Valente, K. – Valente, M.: Epilepsy in one family with parietal foramina: an incidental finding? *Journal of Neurology, Neurosurgery & Psychiatry* 75:11 (2004) 1648–1649.

WEBER ET AL. 2008: Weber, J. – Nauck, C. – Creutz, U. – Al-Zain, F. – Pusch, C. M.: Fronto-ethmoidal encephalozele in a historical skull with artificial deformation and no signs of chronic elevated intracranial pressure. *Acta Neurochirurgica* 150:10 (2008) 1107–1109.

WUYTS ET AL. 2000: Wuyts, W. – Reardon, W. – Preis, S. – Homfray, T. – Rasore-Quartino, A. – Christians, H. – Willems, P. J. – Van Hul, W.: Identification of mutations in the MSX2 homeobox gene in families affected with foramina parietalia permagna. *Human Molecular Genetics* 9:8 (2000) 1251–1255.

DIFFERENTIAL DIAGNOSIS OF ANOMALOUS OPENINGS IN THE SKULL

The identification of the origins of anomalous openings in the skull may be of major importance for both physical anthropology and archaeology, since the openings may give a very special account of the lifestyle, health status, and cultic traditions of a given population. Our differential diagnosis applies the following data: location, size, shape, symmetry, and overall morphology of the anomaly, questions of age and sex, genetic background and prevalence. Apart from the examination of the skull, it is very important to investigate the remains of the postcranial skeleton and look for possible other pathological alterations too. Among our diagnosed cases we also present three trephinations, one traumatic lesion, one case of enlarged parietal foramen, and one tumor case.



1. kép. 1: Sebészi trepanáció; 2: Gyógyult sebészi trepanáció; 3: Post mortem beavatkozás nyoma; 4: Kardvágás nyoma

Fig. 1. 1: Surgical trephination; 2: Healed surgical trephination; 3: Sign of post mortem intervention; 4: Sign of sword cut



2. kép. 1–3: Fejlődési rendellenesség; 4–5: Megnagyobbodott falcsonti nyílás; 6–7: Rosszindulatú daganat csontáttéte

Fig. 2. 1–3: Developmental defect; 4–5: Enlarged parietal foramina; 6–7: Metastatic bone lesions

A sérülés adatai	*Sebészi trepanáció*	*Megnagyobbodott falcsonti nyílás*	*Az egyedfejlődés során kialakuló ciszták*	*Egyszeműség*	*Velőcső-záródási rendellenességek*	*Osteolyticus csontáttét*	*Myeloma multiplex*	*Csontritkulás*
Jellemző előfordulási helye	koponyatető (homlokcsont, falcsont)	falcsont	*bregma* területe, homlokcsont, nyakszirtcsont	homlokcsont alatti terület	a nyakszirtcsont koponyaalaphoz közeli része, arckoponya középvonala	bárhol	bárhol	homlokcsont, falcsont
Száma	egy, ritkán több	kettő – általában szimmetrikusan	egy	egy	egy	egy, kettő, néhány	számos	egy, kettő vagy több
Mérete	5–170 mm	5 mm – több cm	1–2 mm – 10 cm	néhány cm	1–2 mm – több cm	változatos	egyforma átmérő: néhány mm	1–2 mm – több cm
Alakja	szabálytalan kör, ovális, ritkán egyéb	kör, ovális, szilvamag alak	a keskeny nyílástól a kör vagy ovális alakig változatos	kör, ovális	a keskeny nyílástól a kör vagy ovális alakig változatos	kör, ovális, szabálytalan	kör	kör, ovális, szabálytalan
Szélei	éles, rézsútos vagy lekerekített	sima, lekerekedő	sima, lekerekedő	a normál szemüreghez hasonló szél	sima, lekerekedő	éles	szabálytalan, csipkézett	a szélek vékonyak, körülöttük felritkult csontszövet található
Gyakoriság és nemiség összefüggése	nincs jelentős különbség a nemek között	férfiaknál gyakoribb	nincs jelentős különbség a nemek között	nincs jelentős különbség a nemek között	nincs jelentős különbség a nemek között	nincs jelentős különbség a nemek között	férfiaknál gyakoribb	nőknél gyakoribb
Társult rendellenességek	nem jellemző, ritkán koponya-trauma	szindrómák része, egyéb fejlődési rendellenességek, anatómiai variációk	szindrómák része, egyéb fejlődési rendellenességek	szindrómák része	szindrómák része, egyéb fejlődési rendellenességek	a többi csonton is megfigyelhető csontrák (végtagcsontok alsó része kivétel)	koponya, gerinc, medencecsontok, bordák, lapocka, végtagcsontok felső része	a többi csonton is megfigyelhető felritkult csontszövet

1. táblázat. Az egyes sérülések és rendellenességek adatainak összehasonlítása

Table 1. Comparison of the data of injuries and abnormalities

FINDS RELATED TO THE VRAP–ERSEKE-GROUP FROM THE STARA BULGARIA COLLECTION (VARNA)

Gergely Csiky[*] – Péter Langó[*] – Olga Pelevina[**] – András Patay-Horváth[*] – Boyan Totev[**] – Attila Türk[***]

Abstract: *The Stara Bulgaria Collection (Varna) consists mainly of small metal objects (belt and horse harness mounts, buckles and lead moulds for such pieces) dating from the 7th–11th centuries and originating from Northeast Bulgaria. The present article deals only with those pieces of the collection which show strong similarities with the Vrap–Erseke-group and seeks to consider the wider context of these finds. The significance of the objects presented here lies first of all in the fact that they show some features of the Vrap–Velino-group, but in most cases only in a simplified form. The Stara Bulgaria collection of Varna seems to corroborate the conclusion that the elite culture represented by the Vrap find was present in a certain way in Bulgaria as well, but cannot be regarded as a widespread phenomenon, since the ornaments of the Vrap group were applied to simple bronze imitations only in a quite simplified form. The impact of the Vrap–Velino-group is most clearly discernible in the choice of the shallow relief, the form of the palmettes, and in certain compositional principles.*

Keywords*: Early Middle Ages, Bulgaria, Vrap–Erseke-group, Late Avar period, Lower Danube*

Introduction

The Stara Bulgaria Collection (Varna) consists mainly of small metal objects (belt and horse harness mounts, buckles and lead moulds for such pieces) dating from the 7th–11th centuries and originating from NE Bulgaria.[1] Most pieces have been gathered during the last fifteen years by Stefan Valkov, director of the Allianz Bank at Varna. He acted as a sponsor of the early medieval archaeological research in Bulgaria and invested large amounts of money to keep the most outstanding items in Bulgaria. For systematizing, safekeeping, and cataloguing of the material the authors have received considerable help from the staff of the Archaeological Museum at Varna and would like to express their deepest gratitude for this assistance. The Stara Bulgaria Collection comprises ca. 4210 pieces. The vast majority date from the 7th–11th centuries, but occasionally there are some earlier (Scythian, Thracian and Roman) as well as later objects from the 12th–18th centuries. In 1997 the cultural minister of Bulgaria, the renowned art historian Ivan Mazarov granted the collection the status of a museum collection. The collection has been thoroughly catalogued, the catalogue deposited in the Archaeological Museum, Varna and the most beautiful pieces are exhibited in the Varna office of the Allianz Bank.

In 2006, the idea of publishing the entire catalogue of the collection was born. Since there are many similarities with the contemporary finds from the Carpathian Basin, a joint Hungarian-Bulgarian research team (the authors of the present article) was

[*] Institute of Archaeology, HAS Research Centre for the Humanities, H-1014, Budapest, 49. Úri utca. csiky.gergely@btk.mta.hu; lango.peter@btk.mta.hu; patay-horvath.andras@btk.mta.hu

[**] Varna Archaeological Museum, 9000, Varna, 41, Bul. Maria Louisa. kubiar@abv.bg; thesteppes@gmail.com

[***] Department of Archaeology, Pázmány Péter Catholic University, H-2087 Piliscsaba, Egyetem u. 1./Prehistory of the Hungarian People Research Group, Centre for Social Sciences, Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences, H-1014 Budapest, Országház u. 30. turk.attila@btk.mta.hu

[1] The writing of this article has been supported under the Byzantium in Middle and Eastern Europe project financed by the Hungarian National Research Fund (OTKA NK 72636 and 106369).

created. During 2007, every item was photographed, conservated and described, and currently their publication is being prepared. The present article deals only with those items of the collection that show strong similarities with the Vrap–Erseke-group and seeks to consider the wider context of these finds.

DESCRIPTION OF THE FINDS

1. *Hole fitting* (Inv. No. Б-Я 28; *Fig. 1. 1a–b*): Light-coloured hole fitting cast of a copper-base alloy. The two ends of the horseshoe-shaped object terminate in rectangular plates. A trapezoid plate protrudes from the external side of its central arch, on the backside of which rivets are placed, they are cast together with the object. The worn front side is decorated with wavy lines combined with tendril leaves scrolled back in a semicircle, executed in flat relief. The decoration is separated from the edge of the object by a shallow groove, and the cast base motif was re-engraved in a number of places. The back side of the object is flat; there are three rivets on the three protruding plates, probably cast together with the fitting. Length: 2.7 cm, width: 2.1 cm, thickness: 0.2 cm, height of rivets: 0.4 cm, weight: 6.26 g.

2. *Hole fitting* (Inv. No. Б-3227; *Fig. 1. 2a–b*): Horseshoe-shaped hole fitting cast from a copper-base alloy. There is a trapezoid protrusion on the external side of the central arch with an almost round hole, formed during casting, which cuts through the edge of the object. The front side, heavily worn, has a crudely wrought decoration in flat relief. Two symmetrical tendrils composed of half-palmettes grow out of a common root and branch off towards the two ends of the fitting. A shallow groove separates the decoration and the edge of the object, while the perforation in the central, trapezoid protrusion is framed by a wedge-shaped engraved groove. The backside is slightly concave, with a low rim along the edge and two round casting marks on the ends of the horseshoe-shaped object, which had been initially designed as rivet holes but became filled with bronze during casting. Length: 2.4 cm, width: 2.1 cm, thickness: 0.15 cm, weight: 2.8 cm.

3. *Hole fitting* (Inv. No. Б-4257; *Fig. 1. 3a–b*): Hole fitting cast from a copper-base alloy. The two ends of the horseshoe-shaped object terminate in rectangular plates. The square plate protruding from the external side of the central arch is decorated with a circular groove and has on the reverse side a rivet cast together with the object. The slightly scratched front side is decorated with cable pattern in flat relief. Three rivets, probably cast together with the fitting, can be seen on the back side at the ends of the horseshoe-shaped object and in the central trapezoid protrusion. Length: 2.8 cm, width: 2.3 cm, thickness: 0.2 cm, length of rivets: 0.4 cm, weight: 2.22 g.

4. *Hole fitting* (Inv. No. Б-0033; *Fig. 1. 4a–b*): Horseshoe-shaped hole fitting cast from a copper-based alloy. The rectangular protrusion on the external side of the central arch and the upper end have round perforations. The lower end is broken off, but the edge of the perforation can be observed here too, particularly on the back side. The worn front side is decorated with a crudely shaped cable pattern in flat relief. The back side of the fitting is plain, but has a casting mark near the edge of one of the perforations. Length: 2.8 cm, width: 2.1 cm, thickness: 0.1 cm, weight: 1.61 cm.

5. *Belt fitting* (Inv. No. Б-4071; *Fig. 1. 5a–b*): Rectangular belt fitting cast from a copper-based alloy. Its front side is worn, particularly on its edge, and has a casting defect, mostly observable along the chipped edge of the upper side. The seam was not removed along the other edges either. On the front side, floral motifs are placed symmetrically within a rectangular field, which is bordered by a rather uneven frame executed in flat relief. Two tendrils emerge from a single root and the leaves of their branching sprouts fill the upper and lower sections on either side of the decorated field. The tendrils and half-palmettes encircle a rhombic recess in the centre. The fitting is perforated between the two half-palmettes in the central axis of the upper edge. The backside is plain, worn, without any traces of rivets. Length: 2.9 cm, width: 1.8 cm, thickness: 0.2 cm, weight: 6.24 g.

6. *Belt fitting* (Inv. No. Б-3168; *Fig. 1. 6a–b*): Rectangular belt fitting cast from a copper-base alloy. Its front side is worn, the decoration is crudely wrought. The highly stylized floral pattern is arranged centrally, the background and the motifs cannot be properly distinguished. The pattern consists of two symmetrically arranged horizontal tendrils, branching off and terminating in trifoliate ornaments. The two shorter sides are slightly curved, and the upper and right sides have a narrow edge. The worn back side is polished flat, without any traces of rivets. The fitting is perforated from the front side in the centre of its upper edge. Length: 2.7 cm, width: 1.8 cm, thickness: 0.15 cm, weight: 4.82. g.

7. *Belt fitting with loop pendant* (Inv. No. Б-3164; *Fig. 1. 7a–b*): Bipartite fitting made from copper-base alloy sheet with a loop-pendant made of similar material. The upper plate is trapezoid with its edges bending downwards. A tapering suspension plate bent back into a hook is riveted to the back of the lower part.

The large, hemispherical head of the rivet is seen in the lower third of the front side. The upper plate of the mount was perforated in three places where rivets with large hemispherical heads were placed, of which only the lowermost one remains. The central part of the fitting is slightly deformed. The loop pendant forming the lower part is worn where it is attached to the hook. Here its cross-section is rhombic, while elsewhere it is circular. Length: 4.6 cm, width: 1.5 cm, thickness of plate: 0.08 cm, diameter of loop: 2 cm, thickness of loop: 0.3 cm, weight: 5.21 g.

8. Strap end (Inv. No. Б-2174; *Fig. 1.8a–b*): Short, pentangular belt end cast from a copper-base alloy. On its upper end a wide, closed, case-like edge was formed, in whose front side centre a beak-like protrusion points toward the centre of the object. This central point is encircled by three rivets with large, hemispherical heads fixed along the lower edges of the object. Two rivet heads are slightly concave in the middle. Length: 2.7 cm, width: 2.6 cm, thickness of plate: 0.8 cm.

9. *Bronze mirror* (Inv. No. Б-0190; *Fig. 1. 9a–c*): Fragment of a flat, disc-shaped bronze mirror with an irregular, uneven fracture line. Prior to conservation, its both parts got badly scratched. The decorated side, embellished in flat relief, is worn. It is divided into four heart-shaped fields by tendrils. The floral motifs within the fields are arranged centrally. In the centre, a rectangular field enclosed by the four tendrils was created. The back of the mirror has a plain, even surface, densely covered with deep scratches. Diameter: 6.1. cm, thickness: 0.15 cm, weight: 15.3 cm.

The Vrap group

In 1901, an important treasure came to light during agricultural work in the vicinity of Vrap village. The assemblage of forty-one pieces represents a large amount of gold and silver[2] and contains works of art which are of primary importance for the archaeology of the Balkans in the 8th century, e.g. some Byzantine metal vessels with Greek control stamps on their bottoms, indicating that they had been manufactured before 659.[3] The gold belt mounts of the treasure (cast and pressed ones) are, however, even more intriguing. They do not make up a complete set, but must have belonged to different sets. Josef Strygowski who was the first to publish these pieces, compared them to 8th century cast bronze ornaments discovered in the Carpathian Basin.[4] This opinion was accepted and the theory of the treasure's Avar origin dominated the research for a long time.[5]

Parallels in the Balkans had already been noticed by Joachim Werner who considered the finds from Vrap and the Avar treasure of Erseke as a single group and associated them with the bronze belt buckle found at Zlatare in Bulgaria.[6] The possibility of a Byzantine origin of the treasure made its first appearance in the work of Zdenek Klanica who, considering the unfinished pieces, suggested a Syrian or Cyprus origin.[7] Gábor Kiss reached a similar conclusion in his study on the guilt bronze belt sets of the Late Avar period. He observed that these pieces often feature ornaments typical to the Vrap treasure and supposed common Byzantine prototypes of both groups.[8] Uwe Fiedler made significant progress by not only tracing parallels in Bulgaria (Velino) but also calling attention to the technical and stylistic differences between the belt buckles from Vrap and Velino on the one hand,

---

2 In total, 5600 grams of gold and 1500 grams of silver. Werner 1986.

3 The gold chalice decorated with birds; the gold Eucharist chalice bearing the personifications of four cities (Constantinople, Rome, Cyprus, Alexandria); two gold candlesticks; the silver font with countermark; and the silver jug with Greek inscription and Byzantine monograms on the bottom are clearly of Byzantine origin, as indicated by the inscriptions, their style, and the countermarks (Werner 1986, 12). The gold and silver plates with handles most probably also belong to the art of Byzantine toreutics (Bálint 2004, 278–281) and are not to be considered as nomadic products as supposed originally by Joachim Werner (Werner 1986, 16).

4 Strygowski 1917.

5 Thus, it is not surprising that the treasure most probably originating from Erseke and containing gold and silver mounts became generally known as an 'Avar Treasure'. Cf. Werner 1986, 16. The Late Avar parallels of the belt mounts in the Vrap treasure were gathered by Peter Stadler (Stadler 1986, 105–118, Abb. B, Karte 1–6).

6 Werner 1986, 64, Fig. 18. 1.

7 Klanica 1991.

8 Kiss 1995, 101.

and the late Avar bronze works on the other. In his opinion too, the treasure was of Byzantine origin.[9] Falko Daim did not even doubt the Byzantine origin of the objects and interpreted them as a sign of Byzantine presence around Dyrrachium.[10] Researchers in Bulgaria, on the contrary, have always asserted the proto-Bulgarian origin of the treasure. Stanislav Stanilov emphasized its affinities with the steppe region and considered it as an eastern heritage of the early Bulgarian culture. His reasoning is rooted in the traditional Semperian way of thinking, often recurring even nowadays in the early medieval archaeology of East Europe.[11] As attested by some recent finds, belt fittings belonging to the Vrap group are known from early Bulgarian burials too.[12]

There is a general consensus on the dating of the finds Joachim Werner dated the finds to the last third or the end of the 7th century, and this date has been accepted by Peter Stadler too. Parallels from the Carpathian Basin strongly suggest a date around the first half of the 8th century, the exact date being slightly controversial, since the style might have been current for a long time. Falko Daim dated a belt end in the Velino find to the second half of the 8th century and presumed therefore a longer period of production,[13] while Uwe Fiedler, considering the great stylistic uniformity of the finds, assumed rather narrow time limits.[14]

In sum, there are two different opinions regarding the place of origin and the frequent usage of this style. Some scholars, in a conventional way, consider this kind of objects as nomadic heritage, while others trace their origins in the Byzantine world. The pieces in the Stara Bulgaria Collection may offer some clues to clarify this controversy. They were mentioned for the first time by Falko Daim (based on the vague information provided by Rasho Rashev and Boyan Totev) who, however, did not provide a description or interpretation of the items.[15]

Peter Stadler has made a relevant distinction between the finds of Group No. 1, 2, and 3 from Erseke. Group No. 1 included pieces both represented in the Erseke and Vrap treasures; Group No. 2 contained pieces which had no parallels in the Vrap treasure but showed similarities to late Avar finds; to Group No. 3 belonged singular pieces of the Erseke find with no parallels whatsoever.[16] In the following discussion, only group No. 1 will be considered, and the Vrap–Erseke-group will be treated together because of their stylistic and technological similarities and the small distance between the find places.[17]

CHARACTERISTICS OF THE VRAP STYLE AND RELATED PIECES OF THE VARNA COLLECTION

The definition of the Vrap–Velino or Vrap–Erseke-group of finds is a controversial issue. The Vrap group can actually be defined on the basis of the belt mounts belonging to this find. Although the treasure itself shows a great degree of heterogenity, the decoration of the belt sets is stylistically homogeneous. This decoration is conceived as shallow relief consisting of winding rounded

---

9 Among the major differences it deserves to be mentioned that the mounts and belt ends of the Vrap, Erseke, and Velinovo finds are cast from gold and silver; they are carefully worked and chiseled after casting and typically feature central half-palmette compositions, etc. (FIEDLER 1996, 254–255). The assumption of Byzantine origin was repeated in subsequent works by the same author: FIEDLER 2008, 220.

10 DAIM 2000, 106–107. Falko Daim describes them as 'Vrap-type', assuming that the belt mounts belonged to the same set (DAIM 2000, 87). This assumption can not be verified according to our present knowledge.

11 For the genesis and the perils of this kind of reasoning see MAROSI 1996; MAROSI 2002.

12 Finds from Dividiadovo with the coin of Anastasius II (713–715) (ATANASOV ET AL. 2007, Fig. 2.) and Târgşor (STANILOV 2009, 147, obr. 2).

13 DAIM 2000, 183–184, Taf. 112.

14 FIEDLER 2008, 220. This dating has been recently accepted by Gergely Szenthe in his study dealing with the parallels of the Vrap treasure in the Carpathian Basin (SZENTHE 2009, 69).

15 DAIM 2000, 104, note 51.

16 STADLER 1991, 195–198.

17 Some scholars considered the find of Erseke as a forgery (cf. KISS 1986, 144, note 37), but the study by Peter Stadler has convincingly ruled out this possibility (STADLER 1991, 201–202).

leaves and half-palmettes made up of one or two sickle-shaped leaves. The half-palmettes are arranged either radially or along a wavy line.[18] They are most often symmetrical. A further feature of these belt ornaments is that they are made of precious metals, while their counterparts from the Carpathian Basin are gilt.[19] Regarding their manufacturing techniques, they are carefully elaborated, finely smoothed, and occasionally even the drill is applied.

It has been already mentioned that Peter Stadler distinguished three categories within the Erseke treasure. We have decided only to deal with those pieces of the Varna collection that belong to the Vrap–Velino-group according to his criteria.

Among the finds of the collection, there is no exact parallel of the Vrap pieces, whether material or the high technological level of manufacturing are concerned. There are no gold or silver cast items with signs of elaborate cold work (careful dressing or drilling), a characteristic feature not only of the pieces in the Vrap and Erseke treasures but also of those originating from Velino.[20] The most important feature of the Vrap group, the decoration in shallow relief, is clearly recognisable; it is most apparent on the rectangular mount (*Fig. 1. 5a–b*) and the mirror (*Fig. 1. 9a–c*).

The ornamental design shows further similarities. Radially arranged compositions are frequent; in these cases half-palmettes are attached to a central rhomboid panel. This kind of radial composition appears on three types of mounts (rectangular, square, and disc-shaped) in the collection.

Parallels for this type of decoration are found on the strap jackets No. 24 and No. 25, and on the large belt end No. 14 in the Vrap treasure.[21] It is also known from the Erseke find: on two buckler-shaped mounts with hinge-joint pendant,[22] on a number of large belt ends,[23] on two rectangular mounts,[24] and finally on the mounts from Kamenovo[25] and Komárno-Váradiho.[26]

Therefore, this type of decoration must have been widespread in the given period and appeared as a general motif both in Bulgaria and the Carpathian Basin. The rectangular mount featuring four half-palmettes, radiating from a rhomboid panel (*Fig. 1. 5a–b*), conforms well to the so-called rank-ornament of the Vrap group.

The decoration is similar to that of the strap jacket No. 24 and the rectangular field of the large strap end No. 14 from the Vrap treasure as well as to the rectangular mount of Erseke[27] and the mount of Komárno-Váradiho. which all corroborate our assumption regarding the widespread usage of this particular motif. The differences must, however, be emphasized with equal strength. The parallels cited above are all cast from gold or silver. They were elaborated after casting very carefully, which is completely missing in the case of the piece from Varna. An even more important difference is to be noted on the reverse side of the pieces. The Varna specimen does not have a cast fastening spike but a hole in the centre of its upper part, which was most probably meant to serve its fastening.[28]

In the case of the other rectangular mount (*Fig. 1. 6a–b*) the composition is similar to that of the previous piece, the difference being that the decoration is not made up of half-palmettes but of a tiny branch ending in four trifoliate tendrils. A similar decoration is seen on a mount from Erseke,[29] even if the technical differences are considerable: the piece from Erseke is openwork while the mount Б-3168 at Varna is not. These observations lead to the conclusion that the rectangular mount may be

---

18 Szenthe 2009, 62, 67.

19 Regarding the guilt bronze mounts see Kiss 1995, 99−126.

20 Fiedler 1996, 248.

21 The finds of the Vrap treasure are numbered according to Strygowski 1917; the system was employed later by Werner 1986 and Daim 2000 too.

22 Stadler 1991, 210, Taf. 1. 1−2. The Vrap treasure contained a piece made in the same mould (!).

23 Stadler 1991, 211, Taf. 2. 1−3, 6.

24 Stadler 1991, 211. Taf. 2. 4–5.

25 Stanilov 1997; Daim 2000, 104, Abb. 18.

26 Cilinská 1982; Daim 2000, 106, Abb. 23.

27 Stadler 1991, Taf. 3. 7.

28 Uwe Fiedler mentioned a grave find uncovered in a Danubian Bulgar cemetery (Izvorul 304 child grave) where the mounts were worn as pendants (Mitrea 1989, 208, Fig. 48; Fiedler 2008, 131).

29 Stadler 1991, Taf. 2. 4−5.

considered as an imitation of a Vrap-style mount with a central composition. The fastening spike and the loops cast together with the mount, typical of Byzantine mounts, are missing, just as in the case of the previous piece, but the fastening hole is present. The level of craftsmanship is much inferior, the craftsman did not intend or manage to achieve something similar to the Erseke mount, which most probably served as his model.

The collection contains four cast horseshoe-shaped hole fittings. They are uniformly characterized by a decoration executed in shallow relief. Two of them are decorated with tendrils (Inv. No. Б-Я 28; *Fig. 1. 1a–b*; Inv. No.no. Б-3227; *Fig. 1. 2a–b*), while the other ones with a cable pattern (Inv. No. Б-4257; *Fig. 1. 3a–b*; Inv. No. Б-0033; *Fig. 1. 4a–b*). The tendrils on the first pieces are rendered quite summarily and they are also heavily worn, but it is clear that the person who manufactured the mount Inv. No. Б-Я 28 (*Fig. 1. 1a–b*) intended to use the flat tendril decoration in shallow relief, a characteristic feature of the Vrap group. On the other hand, this piece is quite different in its form from the mounts belonging to the Vrap treasure because the protruding part on its arch is trapezoid, while in the case of the Vrap pieces these parts are square or rectangular. The decoration, however, is identical with that of the horseshoe-shaped hole fitting found at Someşeni.[30] Differences are only observed in the mount type because in the Varna collection there are pieces with spikes cast together with the fitting (*Figs. 1. 1a–b and 3a–b*), pieces with holes (*Fig. 1. 4a–b*) as well as pieces combining the two methods (*Fig. 1. 2a–b*).

The mounts with moulded upper parts and loop pendants are both present in the Vrap[31] and the Erseke[32] finds. Their geographical distribution was analysed by Peter Stadler who paid due attention to the occurrences in the Carpathian Basin too.[33] The pieces coming from an Avar context can be dated to the turn of the 7th and 8th centuries, but similar pieces are also known outside the Avar territories on the East European steppe, along the Lower Danube, and from the graves of the Albanian Koman culture.[34] The Vrap treasure contained a piece made of gold; in every other case, including the specimen at Varna, the mounts were made of bronze. An interesting parallel comes from a Slavic tumulus at Szamosfalva (Someşeni, Ro) where a similar mount with loop-pendant, though made of silver, was found.[35]

The bronze mirror of the Varna collection is of particular importance because to date, it is the only mirror decorated in the individual Vrap-style. Its significance is comparable only to that of the round mount from Romanovskaâ Stanica, which has been shown to belong to the Vrap group by Falko Daim.[36] Both the high level of craftsmanship and the ornamental decoration contribute to the outstanding importance of this piece in the Vrap–Velino-group.

The significance of the objects presented here lies primarily in the fact that they show some features of the Vrap–Velino-group, even if in most cases only in a simplified form. The Stara Bulgaria Collection of Varna seems to corroborate the conclusion that the elite culture represented by the Vrap find was present in a certain way in Bulgaria as well but cannot be regarded as a widespread phenomenon, since the ornaments of the Vrap group were applied to simple bronze imitations only in a quite simplified form. The impact of the Vrap–Velino-group is most clearly discernible in the choice of the shallow relief, in the form of the palmettes, and in certain compositional principles. All these features appear on a new kind of object, i.e. on a bronze mirror.

30 MACREA 1958, 351–370.
31 WERNER 1986, No. 29, Taf. 24. 29a–30.
32 STADLER 1991, 212, Taf. 3. 8.
33 STADLER 1991, 214, Karte 1.
34 For their distribution cf. GARAM 1997, 27.
35 MACREA 1958, 351–370; WERNER 1986, Abb. 4.
36 DAIM 2000, 105, Abb. 20.

References

ATANASOV ET AL. 2007: Атанасов, Г. – Венелинова, С. – Стойчев, С.: Ранносредовекен некропол в Шумен (квартал Дивдяадово) (Early medieval cemetery in Shumen, Divdiadovo quarter). *Археология* 2007, 57–66.

BÁLINT 2004: Bálint Cs.: *A nagyszentmiklósi kincs. Régészeti Tanulmányok*. Varia Archaeologia Hungarica 16. Budapest 2004.

ČILINSKÁ 1982: Čilinská, Z.: Dve pohrebiská z 8.–9. storočia v Komárne. *Slovenská Archeológia* 30:2 (1982) 347–393.

DAIM 2000: Daim F.: „Byzantinische" Gürtelgarnituren des 8. Jahrhunderts. In: *Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt. Studien zu Diplomatie, Handel und Technologietransfer im Frühmittelalter*. Hrsg.: Daim, F. Innsbruck 2000, 77–204.

FIEDLER 1996: Fiedler, U.: Die spätawarenzeitlichen Gürtelbestandteile vom Typ Vrap–Erseke aus Velino (Bez. Varna, Bulgarien). *Germania* 74 (1996) 248–264

FIEDLER 2008: Fiedler, U.: Die Donaubulgaren und die Mittelawaenzeit – Ein Antagonismus. *Antaeus* 29–30 (2008) 127–141.

GARAM 1997 Garam, É.: Über den Schatzfund von Vrap (Albanien). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 49 (1997) 23–33.

KISS 1986: Kiss, A.: Die Goldfunde des Karpatenbeckens vom 5.–10. Jahrhundert. Angaben zu den Vergleichsmöglichkeiten der schriftlichen und archäologischen Quellen. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 38 (1986) 105–145.

KISS 1995: Kiss G.: A késői avar aranyozott övdíszek (Die spätawarenzeitlichen vergoldeten Gürtelbeschläge). *Somogyi Múzeumok Közleményei* 11 (1995) 99–126.

KLANICA 1991 Klanica, Z.: K interpretaci motivu ptáčka na jihomoravskych památkách 8.–9. století (Zur Bedeutung des Vogelmotivs auf südmährischen Funden). *XX. Mikulovské Sympozium 1990*. Brno 1991, 181–193.

MACREA 1958: Macrea, M.: Славянской могильник с Somoşeni. *Dacia* 2 (1958) 351–370.

MAROSI 1996: Marosi E.: A honfoglalás a művészetben. *Magyar Tudomány* 1996. augusztus, 1026–1034.

MAROSI 2002: Marosi E.: Survival or Revival? The Nagyszentmiklós Treasure in the Hungarian Art History. In: *The Gold of the Avars. The Nagyszentmiklós Treasure*. Eds.: Garam, É. – Kovács, T. Budapest 2002, 134–142.

MITREA 1989: Mitrea, B.: Das Gräberfeld aus dem VIII. Jh. von Izvoru, Jud. Giurgiu (I). *Dacia* 33 (1989) 145–219.

STADLER 1986: Stadler, P.: Ausgewählte awarische Bronzegüsse als Parallelen zu Gürtelbeschlägen von Vrap und Erseke. In: *Der Schatzfund von Vrap in Albanien*. Studien zur Archäologie der Awaren 2. Wien 1986, 105–118.

STADLER 1991: Stadler, P.: Argumente für die Echtheit des „Avar Treasure". *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 118–119 (1988–1989) 1991, 193–217.

STANILOV 1997: Станилов, С.: Памятники аварского типа в староболгарской культуре. *Проблемы на прабългарската история и култура* 3. Шумен 1997, 186–232.

STANILOV 2009: Станилов, С.: К идентификация на гроба от Тиргшор (About the identification of the grave from Tirgshor). In: *Laurea. In honorem Margaritae Vaklinova* 1. София 2009, 145–149.

SZENTHE 2009: Szenthe G.: Adalékok a Vrap–Velino kör tárgyainak és a Kárpát-medencei késő avar kori leletanyag kapcsolatához. In: *Avarok, bolgárok, magyarok. Konferenciakötet*. Szerk.: Vincze F. Ómúltunk tára 5. Budapest 2009, 61–86.

WERNER 1986: Werner, J.: *Der Schatzfund von Vrap in Albanien*. Studien zur Archäologie der Awaren 2. Wien 1986.

A VRAP–ERSEKE-KÖR LELETEI A VÁRNAI STARA BULGARIA MÚZEUMI GYŰJTEMÉNYBŐL

A várnai Stara Bulgaria Múzeumi Gyűjtemény Északkelet-Bulgáriából származó, többségében 7–11. századi, fémből készült „apró leletekből", főként öv- és lószerszámveretekből, csatokból álló gyűjtemény, amely közel másfél évtizedes gyűjtőmunka eredményeként jött létre. 2007-ben egy bolgár–magyar régészeti projekt keretében valamennyi lelet restaurálásra, fotózásra és leírásra került, a kötet kiadása folyamatban van. Jelen dolgozatunk a gyűjteményben található, a Vrap–Erseke-körhöz hasonlóságot mutató leleteket foglalja össze és értékeli a lelethorizontra való tágabb kitekintéssel.

Az 1901-ben Vrap falu mellett mezőgazdasági munkálatok során előkerült, 41 tárgyból álló leletegyüttes nemcsak a nagy mennyiségű nemesfém, hanem a tárgyak művészeti értéke és kidolgozása miatt is a 8. századi Balkán egyik legkiemelkedőbb tárgyi emléke. A kincs több bizánci nemesfém edényt is tartalmaz, amelyek az aljukon található görög kontrollpecsétek alapján 659 előttre datálhatóak, de igazi jelentőségét a benne talált aranyból készült, öntött és lemezes övdíszek adják. Az övveretek nem alkotnak egy garnitúrát, valószínűleg több különböző együtteshez tartozhattak. Az övdíszeket már első publikálójuk, Josef Strygowski a Kárpát-medencei 8. századi bronzöntvényekkel vetette össze, és a kincs korai kutatását az avar eredet elmélete határozta meg.

A balkáni párhuzamok felgyűjtése már Joachim Werner munkájában megkezdődött, aki a vrapi és az ersekei (Avar Treasure) leleteket egy körként kezelte, és kapcsolatba hozta velük a bulgáriai Zlatareból előkerült bronzcsatot is. A kincs bizánci eredetének lehetősége már Zdenek Klanica munkájában feltűnt, aki kifejezetten bizánci, szíriai vagy ciprusi termékként írt a kincsről a félkész termékek alapján. Hasonló eredményekre jutott Kiss Gábor a késő avar kori öntött, aranyozott bronz övgarnitúrák elemzése kapcsán, amikor kimutatta, hogy azokon gyakran fordulnak elő a vrapi leletre jellemző ornamensek, és ezek alapján bizánci előképekre következtetett. A leletegyüttes kutatásában Uwe Fiedler munkája jelentett áttörést, aki a lelet további bulgáriai párhuzamai (Velino) mellett kimutatta a vrapi és velinói övvereteket a késő avar bronzművességtől elválasztó technikai és stiláris különbségeket is. Az övvereteket ő is bizánci készítményeknek tartotta. Falko Daim már egyértelműen bizánci termékeknek tekintette ezeket a tárgyakat, és a Dyrrachium környéki bizánci jelenlét emlékeként értékelte a leletegyüttest. A fentiekkel szemben a bolgár kutatás egyértelműen a kincslelet protobolgár eredetét fogalmazta meg. Stanislav Stanilov a vrapi kör sztyeppei hátterét hangsúlyozva ezen emlékeket a korai bolgár tárgyi hagyaték keleti elemeiként értékelte.

A Vrap–Velino- vagy Vrap–Erseke-kör meghatározása nem egységes a szakirodalomban. A vrapi kör a leletegyütteshez tartozó övveretek alapján határozható meg. Bár a kincslelet viszonylag nagyfokú heterogenitást mutat, az övgarnitúrák díszítése jelentős stílusbeli egyezésről árulkodik. A díszítés síkreliefes kialakítású, legtöbb esetben kisméretű, körleveles lapos indából és egy vagy két sarló alakú levélből álló félpalmetták alkotják. Az említett félpalmetták vagy centrális kompozícióba, vagy hullámvonalra illeszkednek. Legtöbb esetben szimmetrikusak. A tárgyalt övdíszek további közös jellegzetessége, hogy általában nemesfémből készültek, vagy a Kárpát-medencei hasonló darabok esetében aranyozottak voltak. Technikailag pedig a gondos utándolgozás, a finoman lecsiszolt felületek és helyenként a fúró alkalmazása volt jellemző.

Peter Stadler három kategóriát különböztetett meg az ersekei lelet eredetiségével kapcsolatos tanulmányában: (1) a vrapi és ersekei leletben egyaránt meglévő tárgyak, (2) a vrapi leletben párhuzamammal nem rendelkező, de a késő avar anyaggal rokonságot mutató tárgyak, (3) csak az ersekei leletben meglévő tárgyak. Munkánk során alapvetően azokat a tárgyakat válogattuk ki a várnai magángyűjteményből, amelyek – Peter Stadler kritériumrendszerét követve – a Vrap–Velino-körhöz köthetőek.

A magángyűjtemény tárgyai között technikai színvonaluk és nyersanyaguk alapján a vrapi lelet pontos párhuzamaként értékelhető lelet nem található, így nincsenek meg a nemesfémből öntött és gondosan utánvésett, esetleg fúrt technikával készült példányok, amelyek nemcsak a vrapi és ersekei tárgyak esetében jellemzőek, hanem a velinói öntvények esetén is megfigyelhetőek voltak. A gyűjtemény kevés emlékén volt megfigyelhető a vrapi és ersekei övdíszek jellegzetes felerősítési módja, az egybeöntött nittszegek nyoma. A vrapi körhöz sorolható tárgyak legfontosabb jellemzője a síkreliefes kialakítású

díszítés is ritkán tűnik fel, jelen gyűjteményben is mindössze az egyik téglalap alakú veretre és a tükörre jellemző.

A magángyűjtemény e tárgyainak jelentőségét leginkább az adja, hogy a Vrap–Velino-kör egyes elemei megtalálhatók benne, ugyanakkor sok esetben már megváltozott, leegyszerűsített formában. Úgy tűnik, hogy a vrapi leletben is tükröződő elitkultúra bár jelen volt Bulgária területén, de mégsem tekinthető széles körben elterjedtnek. A Vrap–Velino-kör hatása leginkább a díszítés síkreliefes kialakításában, a palmetták formájában és a kompozíciós elvekben érhető tetten. A stílus új, korábban nem ismert tárgytípuson, egy bronztükrön is megjelenik.

Úgy tűnik, hogy a szerényebb kivitelű darabok vizsgálata további lehetőségeket is rejt, mint annak eldöntése, hogy a kincsleletek mintakincse bizánci vagy keleti eredetű-e. A bronz emlékek ugyanis önmagukban több minőségi csoportra oszthatók. A csoportosítás révén megállapítható, hogy a vrapi-kör szélesebb társadalmi közeget fogott át, amely leletkör akár egyfajta frontier-divathatásnak is tekinthető.



Fig. 1. 1–4: Hole fittings; 5–6: Belt fittings; 7: Belt fitting with loop-pendant; 8: Strap end; 9: Bronze mirror
1. kép. 1–4: Lyukvédő veretek; 5–6: Övveretek; 7: Karikacsüngős övveret; 8: Szíjvég; 9: Bronztükör

Hadak útján XXIV. Budapest – Esztergom 2017, 175–202.

A MEZŐFÖLD A 9. SZÁZAD KÜSZÖBÉN

SZÜCSI FRIGYES*

Absztrakt: *A tanulmány publikálatlan mezőföldi temetők rövid bemutatásával a térség avar korának kutatásához kíván mankóval szolgálni, valamint a legkésőbbi – 780–830/850 közé keltezhető – sírok közlésével a 9. századi avar továbbélés kérdéséhez kínál – a Mezőföldről eddig számon nem tartott – új adatokat.*

Kulcsszavak: *Kelet-Dunántúl, Fejér megye, késő avar kor, 9. század, avar továbbélés*

BEVEZETÉS

A Mezőföld a Dunántúli-dombság és a Duna között az Alföld átmeneti jellegű, változatos terepadottságokat felmutató tájegysége.[1] A területén napvilágot látott 8. századi sírok ezrei tanúsítják a megelőző és rákövetkező korszakhoz képest magas népsűrűségét. Elhelyezkedésük nem a véletlen és nem is a kutatottság esetleges műve: mint gyöngyök a füzéren, úgy sorakoznak a késő avar kori temetők a Fejér megyét átszelő főbb természetes vízfolyások (Sió, Sárvíz, Móri-víz, Gaja-patak, Sárosd-Seregélyesi-vízfolyás, Váli-víz) és az azokhoz csatlakozó erek mentén (*1. kép 1*).[2] A késő avar kori településhálózatot – nem meglepő módon – elsősorban az ivóvíz közelsége, tehát a földrajzi adottságok határozták meg. Ezeken kívül sűrűsödést csak a Duna partján láthatunk, a mai Dunaújvárosban és közvetlen környezetében Adonytól Nagyvenyimig, ahol az ivóvíz közelségén kívül nyilván a dunai átkelőhely jelentőségén volt a hangsúly.

Az Avar Kaganátus összeomlása után tovább használt avar temetők legkésőbbi, 9. század első harmadában/felében létesített sírjainak[3] túlnyomó többsége publikálatlan (*1. kép 2*). A 9. század második harmadától/közepétől a honfoglaló őseink megtelepedéséig (10. század elejéig) terjedő időszakból pedig egyelőre nem tudjuk felmutatni a helyi lakosság tárgyi hagyatékát. Figyelembe véve a Nyugat- és Dél-Dunántúl utóbbi évtizedekben meghatározott 9. századi leletanyagát is,[4] valószínűtlen, hogy a Kelet-Dunántúl ebben az időszak-

* Szent István Király Múzeum, H-8000 Székesfehérvár, Fő u. 6. szucsi.frigyes@szikm.hu

1 A Mezőföld tíz kistáját foglal magába: Érd-Ercsi-hátság, Váli-víz síkja, Közép-Mezőföld, Velencei-medence, Sárrét, Sárvíz-völgy, Dél-Mezőföld, Enyingi-hát, Káloz-igari löszhátak, Sió-völgy (MAROSI–SOMOGYI 1990, 100–139).

2 A területről ismert késő avar kori lelőhelyek (a számozás a térképen szereplő lelőhelyszámmal megegyző): 1: Aba-Árpád u.; 2: Adony-Szentmihálypuszta; 3: Adony-Szőlőhegy, 2180. sz. telek; 4: Alap-Tavaszmajor; 5: Alcsútdoboz; 6: Bakonycsernye-Kun Béla u.; 7: Balinka-Mecsérpuszta; 8: Baracska-Homokbánya; 9: Besnyő-Fácános; 10: Bicske-Nagyegyháza; 11: Bicske-Rétföldi agyagbánya; 12: Bodajk-Homoki-dűlő; 13: Bodajk-Mandulás u. 1.; 14: Bodajk-Öreghegyi szőlők; 15: Cece-Csillagpuszta; 16: Dunaújváros-Páskum; 17: Dunaújváros-Simonyi-dűlő; 18: Dunaújváros-Öreghegyi szőlők déli vége; 19: Előszállás-Bajcsihegy (Mezőfalva-Vasútállomás); 20: Előszállás-Bíbichegy; 21: Előszállás-Öreghegy; 22: Iszkaszentgyörgy-Imremajor; 23: Iszkaszentgyörgy-Kincsesbánya, Kincsesi út; 24: Kajászó-Újmajor; 25: Lajoskomárom-Ozorai út 10.; 26: Martonvásár-Gyermekotthon; 27: Mezőfalva-Felsősismánd; 28: Mány-Legelőföldek; 29: Nagyvenyim-Fűzfa u.; 30: Nagyvenyim-Határvölgypuszta; 31: Nagyvenyim-Járműjavító; 32: Pákozd-Börgöndpuszta; 33: Rácalmás-Fő u. 33.; 34: Sárosd-Kertali domb; 35: Sárosd-Tsz istálló; 36: Seregélyes-Réti földek; 37: Seregélyes-Tanintézet; 38: Seregélyes-Vasút u. 56.; 39: Soponya-Belterület; 40: Sukoró-Gádéi határ; 41: Szabadbattyán-Lajostelep; 42: Szabadhídvég-Pélpusztai ÁG; 43: Szár-Dózsa György u. 24.; 44: Székesfehérvár-Ikarus Gyár; 45: Vál-Homokbánya; 46: Úrhida-Arany J. u.–Avar u.

3 A következő lelőhelyekről ismert a 9. század első harmadára/felére is keltezhető leletanyag:1: Bakonycsernye-Kun B. u.; 2: Balinka-Mecsérpuszta; 3: Besnyő-Fácános; 4: Dunaújváros-Simonyi-dűlő; 5: Mezőfalva-Felsősismánd; 6: Nagyvenyim-Fűzfa u.; 7: Úrhida-Arany J. u.–Avar u. A lelőhelyek számozása a térképen szereplő lelőhelyszámozással megegyezik.

4 TÖRÖK 1973; SZŐKE 1982, 23–39; SZALONTAI 1991; SZŐKE 1992, 841–968; SZŐKE 1994, 251–317; SZŐKE 2010, 9–52.

ban teljesen elnéptelenedett volna.[5] Írásomban közöletlen, a 8. század utolsó negyedétől a 9. század első harmadáig/közepéig keltezhető sírok és az ezeket magukba foglaló temetők rövid bemutatásával szeretnék adalékokkal szolgálni a kutatási probléma megoldásához.

BAKONYCSERNYE-KUN BÉLA U.

Kezdjük meg 9. századba vezető utazásunkat a Mezőföldet északról határoló Bakony lankái között, a Fejér megye északnyugati szélén elhelyezkedő Bakonycsernyéből. A Kun Béla utcai (ma: Kert u.) avar kori temető a nyugatról keletre csordogáló Gaja-patak mellett terült el egy löszdombon. 1975–1976 folyamán Antoni Judit és Fülöp Gyula tárta fel az azóta közöletlen 226 sírt.[6] A sírok leírásai és a temetőtérkép sajnos hiányozik a Szent István Király Múzeum Adattárából, így csak a múzeum gyűjteményében fellelhető leletekből tudtam válogatni.[7]

A női sírokból (pl. 108. és 109. sír) többtagú rúdgyöngyökkel, valamint dinnyemag alakú gyöngyökkel együtt jelentkező amfora alakú gyöngyök (*3. kép 3; 2. kép 4*) és a spirálgyűrűk azok a leletek (*3. kép 1*),[8] amelyek már a 9. században kerültek a földbe, de egy – a 8. század végétől a 9. század közepéig keltezhető – többszörös S-végű karika[9] és vélhetően egy hengeres spirálcsüngős fülkarika is napvilágot látott ebből a temetőből.[10]

A SÍROK LEÍRÁSA

108. sír (*2. kép 1–4*):[11] 1–2. 2 db téglalap átmetszetű, apró ellipszisekből álló poncolt sormintával díszített, nyitott bronz *karperec*. Átm.: 7,7 cm. 3. Egyenes, egyélű, középső nyélállású, töredékes *vaskés*. H.: 14,1 cm. 4. 4 db apró *szenesült fadarab*. H.: 0,3 cm. 5. *Gyöngyök*: 1 db áttetsző, halványbarna, amfora alakú gyöngy, 1 db áttetsző, fehér gyöngy aranyfólia maradványaival, 1 db kékesszürke gyöngy töredéke, 2 db sárga és 1 db fekete kölesgyöngy, 1 db kék színű gyöngy sárga szalagszerű rátétdísszel, 2 db barnáskék színű, apró, henger alakú gyöngy, valamint további, azonosításra alkalmatlan apró gyöngytöredékek.

109. sír (*3. kép 1–3*)*:* 1. Bronz *spirálgyűrű*. Átm.: 1,8 cm. 2. 1 db sötétbarna színű fényes mázzal bevont, nagyméretű bikónikus *kerámiagyöngy*. Átm.: 2 cm. 3. További 7 db *gyöngy*: 3 db sötétkék és 3 db fekete dinnyemag alakú gyöngy, 1 db fekete alapon sárgásbarna csíkos amfora alakú gyöngy. 4. *Vaskarika töredékei*. Átm.: 5,2 cm. 5. *Vastöredékek*.

ÚRHIDA-ARANY JÁNOS UTCA–AVAR UTCA

A Bakony előterében terül el a Sárrét egészen a 20. század elejére befejeződő lecsapolásokig vízjárta, ingoványos területe, ahol Úrhida található. Az Arany János utcában 2002–2004 között Prander Péter vezetésével legalább 152 sírt és egy Árpád-kori teleprészletet,[12] majd az Avar utcában 2009-ben Fülöp Gyula irányításával további 26 sírt tártak fel az avar kori temetőből. Az összesen tehát legalább 199 sírból ötnél felszerszámozott lovat is temettek az elhunyt mellé (2002–2004 közötti feltárásokból: 3.,

---

5 2014-ben megkezdett doktori disszertációm céljai között szerepel a Mezőföld 9. századi temetkezéseinek és térhasználatának elemzése.

6 FÜLÖP 1977.

7 A temető leleteinek kis része össze is keveredett az elmúlt évek mozgatásai során. Rendelkeznek ugyan leltári számmal, de a leltárkönyvbe mégis csak részben vezették be őket.

8 SZŐKE 1992, 872.

9 A leletek között nem sikerült rátalálnom (ADAM 2002, 36; SZŐKE 1992, 847–850).

10 A 25. sír példányának megtalálható a spirálcsüngője, de a karikarésze hiányzik. A spirálcsüngős fülkarikák is a 8. század végén – 9. század elején jelentek meg. Szőke Béla Miklós szerint a hengeres forma a lefelé szűkülő és a lefelé szélesedő példányok közötti átmeneti változat (SZŐKE 1982, Abb. 2; SZŐKE 1992, 851).

11 A leletekhez nem adtak meg mellékletszámokat, így azokat utólagosan osztottam ki.

12 A 2002–2004 közötti ásatásoknak a Szent István Király Múzeumban fellelhető dokumentációja rendkívül hiányos. A temetőtérkép, az ásatási napló és a fotódokumentáció összevetésével 152 sír feltárásáról van több-kevesebb információ, de összesen 240 sír- és objektumszámot osztottak ki. Az avar sírmezőben feltárt Árpád-kori objektumokról semmilyen dokumentáció nem található. Az Árpád-kori telep egykori létezését a dokumentációban fellelhető szórványos nyomok mellett az ásatásokat a Kulturális Örökségvédelmi Iroda régészeti felügyelőjeként megtekintő Kulcsár Mihály szíves szóbeli közlése is igazolja.

7., 64., és 115. sír; a 2009. évi feltárásból a 24. sír). A legtöbb sír tartalmazott kerámiamellékletet. Többségében DNy–ÉK, kisebb részt Ny–K tájolásúak, és a bolygatottság mértéke igen nagy. A temetőrészletet a közép avar kortól a 9. századba nyúlóan használták. Az alább leírt két sír a 2002–2004 közötti feltárásokból származik (*17. kép*).

A 96. sírból napvilágot látott ovális karikájú üveggyöngycsüngős fülbevaló adja meg a keltezés tág határait 750–850 közé.[13] A pajzsosan kiszélesedő, poncolt díszű lemezgyűrű viszont segíti a kormeghatározás pontosítását a 800–850 közé tehető időszakra. Ugyanekkorra keltezi a 103. sírt a benne rejlett 2 db S-végű karika.[14] A kiemelt két azonos tájolású sír egy csoportban helyezkedik el a feltárt temetőrészletben, ami a keltezés helyessége mellett szól. A 103. sírban a tűzcsiholó a bal combcsonton belül hevert, ami az avar kori nőknél szokásos bal oldali tarsolyviselet 9. századi meglétére utal.

A sírok leírása

96. sír (*4. kép; 15. kép 1*):[15] Téglalap alakú, két végén lemélyített, DNy–ÉK tájolású sírakna, amely a fénykép alapján a két hosszanti oldalán padkás. *Adultus korú* (23–27 éves) *nő* nyugodott benne. Mell.: 1–2. 2 db kék üveggyöngycsüngős, ovális karikájú bronz *fülbevaló* a koponya jobb és bal oldalán. M.: 4,3 és 3,6 cm, átm.: 1,8 × 2,2 cm. 3. Pajzsosan kiszélesedő, poncolással díszített *lemezgyűrű* a kézujjaknál. Átm.: 2,2 cm. 4. Négyszögletes átmetszetű *bronz karperec* a jobb alkar közepén. Átm.: 7 cm. 5. *Bronzcsörgő* töredéke. Átm.: 2,3 cm, falv.: 0,15 cm. 6. A bal felkarcsont külső és belső oldalán *gyöngyök*: 16 db sárga szalagszerű rátétdíszes sötétkék gyöngy, 1 db többtagú rúdgyöngy, 1 db egyszerű rúdgyöngy, 7 db sárga és 1 db fekete kölesgyöngy, 2 db gyűrű alakú gyöngy. 7. Kisméretű, ovális átmetszetű *bronzkarika* rajta kis bütyökkel, az alkar belső oldalán. Átm.: 1 cm. 8. A medence alatt *vascsat*. 9. A bal combcsont külső oldalán *vaskés* maradványa.[16]

103. sír (*3. kép 4–8; 14. kép*): Nagyméretű téglalap alakú, DNy–ÉK tájolású,[17] két végén lemélyített sírakna. A sírleírás szerint koporsós sír, a fénykép alapján a két hosszanti oldalán padkás.[18] *Maturus korú* (50–60 éves) *nő*[19] váza feküdt benne. Mell.: 1. Trapéz alakú *vas övcsat* a deréknál. H.: 3,3 cm, sz.: 2,4–3 cm. 2. *Tűzcsiholó*[20] a bal combcsont belső oldalán. 3. *Vaskarika* töredékei a bal combnyakon belül. Átm.: 5,7 cm.[21] 3–4. 2 db körátmetszetű, *S-végű bronzkarika*, az egyik a fej jobb oldala mellett, részben alatta. Átm.: 2,3 cm.[22]

Besnyő-Fácános (M6 autópálya, 17. műtárgy)

A Váli-víz által kialakított Váli-völgy jobb partján elhelyezkedő Besnyő külterületén 2005-ben, az M6 autópálya építését megelőzően 89 avar kori sírt tártak fel a Szent István Király Múzeum szakemberei.[23] A temetőrészletet a közép avar korban kezdték el használni, de akkor még csak néhány sírral.[24] Majd tovább bővítették a késő avar korban, amit jól jeleznek a 8. század első felének

---

13 Garam 1995, 280; Szőke 1992, 864.

14 Garam 1995, 289–290; Szőke 1992, 847–850.

15 A sírrajz nem található meg a Szent István Király Múzeum adattárában, csak a sír fényképe lelhető fel, valamint a szükszavú sírleírások többsége is csak egy múzeumi számítógépről került elő. Mellékletszámok sehol sem szerepeltek. Ezek a szomorú tények is azt mutatják, hogy milyen égetően szükséges a közöletlen leletanyagok és dokumentációk mielőbbi feldolgozása, a további információveszteség elkerülése érdekében.

16 A vascsat és a vaskés a leírásban szerepel, de a leletek között nem található meg.

17 A sírleírás szerint Ny–K tájolású, de a sírfotón elhelyezett északjel alapján DNy–ÉK tájolású a sír.

18 A sírleírás szerint padmalyos sír, de a fotón ennek semmi nyoma sem látszik. A feltáró valószínűleg padkákra gondolt.

19 A leírásban férfi sírjaként szerepel.

20 Szerepel a leírásban és a sírfotón is látszik, de a leletek között nem találtam.

21 A sírfotón látható, a leletek között is megtaláltam, de a leírásban nem szerepel.

22 A leírásban nem szerepel S-végű karika, de a leletek között megtalálható mindkettő, és a fotón is látszik az egyik. Mellékletszámok sem a leírásban, sem a leletkísérőkön, sem a fényképeken nincsenek.

23 A lelőhelyről meglehetősen keveset tudhat a szakma, hiszen mindössze egyetlen pontatlan mondat jelent meg róla (Prander–Kriveczky 2006, 259). Ott az szerepel, hogy egy 91 síros közép avar kori temető került feltárásra. 91 objektumot tártak fel ugyan, de abból csak 89 sír, és akad még egy árok, valamint egy méhkasos gödör. A temető a közép avar kornál – mint látni fogjuk – jóval tovább használatban volt.

24 Pl. a 26. sír négy szem gyönggyel (1), kerek karikájú, hengerpalástos lengőcsüngőjű bronz fülbavalóval (2), kettő (vagy három?) gyűrűvel (3), talán egy vaskés töredékével (4), valamint egy kerámiaedénnyel (5).

klasszikus öntött griffes-indás övgarnitúráit tartalmazó sírjai.[25] A késő avar kori sírok körülölelik a közép avar kori temetőmagot. A legkésőbbi, 8. század utolsó évtizedére, valamint a 9. század elejére keltezhető temetkezések a temető nyugati szélén helyezkedtek el (*7. kép 3*).

A 9. század első harmadát reprezentálja a 40. sír. A bronzlemezből hajlított tűtartó már valóban a 9. század elején kerülhetett a sírba (*8. kép 1; 15. kép 4*).[26] A fémlemezből készült tűtartók avar kori sírokban rendkívül ritkák,[27] ellenben Nyugat-Európa Karoling-kori női sírjaiban gyakoriak. Ezek a tűtartók a könyök közelében, mell-has régióban kerülnek elő,[28] akárcsak a besnyői példány, amely a jobb felkar mellett hevert. A 40. sírban a késő avar sárga kerámia két példánya is rejlett, egy kisméretű palack (*8. kép 24*) és egy viszonylag ritkábban előforduló tál (*8. kép 25*).[29] Ahogy ez a sír is tanúsítja, használatuk a 9. század első felében is töretlenül folytatódott.[30]

A 38. sír övdíszein (*5. kép 1–21, 25–47*) megfigyelhető átbújó indás, virágzó palmetta kevésbé művészi kivitelű változataival a késő avar kor legvégén találkozunk. Ebben az időben általánossá válik a vésett-poncolt palmettadísz a keskeny csüngős veretekkel, kisméretű szíjvégekkel, lyukvédőkkel és pitykékkel díszített öveken.[31] A 38. sír így a 8. század végére, 9. század elejére keltezhető.

A SÍROK LEÍRÁSA

38. sír (*5–7. kép; 13. kép 1; 15. kép 5*)*:* ÉNy–DK tájolású kettős temetkezés: a mély sírgödörben egy *férfi* váz és balján egy háton fekvő, nyújtott, viszonylag jó megtartású női váz rejlett. A férfi feje balra nézett, a nő felé. Bolygatatlan. A nő mell.: 1. Kerek átmetszetű bronz *huzalgyűrű*. Átm.: 1,8 × 2 cm.[32] 2–3. 2 db ovális karikájú, kék üveggyöngycsüngős bronz *fülbevaló* a jobb medencelapáton. H.: 3,5 cm, átm.: 1,3 × 2,5 cm. 4. Világos agyagszínű, bikónikus, kerámia *orsógomb*, felületén szabálytalan vízszintes és függőleges bekarcolásokkal, a bal medencelapát és a bal alkar külső része között. Ma.: 2,5 cm, sz.: 3,3 cm. 5. *Állatcsont* a bal lábfejnél. 6. Négyszögletes átmetszetű, nyitott bronz *karperec* a bal csuklón. Átm.: 7 cm. 7. Apró kavicsokkal soványított, kézi korongolt, kihajló peremű, vegyes égetésű (sötétbarna, a vállon körben vöröses színű) *kerámiabögre* a bal lábfejnél eldőlve. Ma.: 10,5 cm, perem átm.: 9,7 cm, fenék átm.: 6,4 cm. A férfi mell.: 8–67. A derekán egy teljes öntött bronz *övgarnitúra* helyezkedett el. 8–10. 3 db két lapból álló, öntött, lapos indás *kisszíjvég*. 11. Ugyancsak két lapból áll az áttört lapos indás *nagyszíjvég*. H.: 7,8 cm, sz.: 1,9 cm. 12. Az övet csattest nélküli, ovális karikájú *bronzcsat* fogta össze. H.: 2,4 cm, sz.: 2,4 cm. Az övveretek kis méretűek és vésett-poncolt technikával készített, széthajló levelű virágos palmetták díszítik. 13–23. 11 db *pajzs alakú veret*. H.: 1,8 cm, sz.: 1,5 cm. 24–39. 16 db hármas csoportosítású keskeny pajzs alakú *csüngősveret*, köztük egy karikacsüngővel. 40–61. 22 db *pityke*. H.: 1,4 cm, sz.: 1,2 cm. 62–65. 4 db – a veretekkel azonos alakú és díszítésű, csak nagyobb – pajzs alakú *lyukvédő*. H.: 2 cm, sz.: 1,5 cm. 66. Propeller alakú *övforgó*. 67. *Szíjbújtató*. 68. Egyenes hátú, középső nyélállású *vaskés* fanyél maradványaival. H.: 20,1 cm.

40. sír (*8. kép; 13. kép 3; 15. kép 2–4*): ÉNy–DK tájolású, téglalap alakú síraknában háton fekvő, nyújtott váz, nagyon rossz megtartású csontokkal. Csak a koponya és a hosszú csontok maradtak meg. Mell.: 1. Vékony bronz *huzalkarika* az állkapocs alatt. Átm.: 1,4 cm. 2. *Vaskés* fatokban a jobb felkaron kívül. H.: 14 cm. 3. Bronzlemezből hajlított *tűtartó*, belsejében a vastű korrodált töredékével a jobb felkaron kívül, a 2. sz. melléklet mellett. H.: 8,1 cm, átm.: 0,6 cm. 4 Bronz lemezgyűrűkből készített *lánc* a jobb alkar mellett. Átm.: 1,3–1,7 cm. 5. Gyorskorongolt, középen hasasodó, szűknyakú sárga *kerámiapalack*, hasán és vállán hullámvonal- és vonalköteg díszítéssel, a bal alkaron

---

25 Pl. a 75. sírban a háton fekvő, nyújtott helyzetű, jó megtartású váz feje mellett, a bal oldalon korrodált vaslemez (1), a medencén bronz övgarnitúra (2) helyezkedett el áttört griffes, csüngős veretekkel, áttört csatlemezű, ovális csatkarikájú csattal, állatfejes övforgóval és néhány lemezes verettel, valamint övbújtatóval. A tokos nagyszíjvég nem áttört, egyik oldalán állatküzdelmi jelenet, a másik oldalán indadísz. A gerincoszlopon, valamint a két lábszár között állatcsont (3) melléklet rejlett, valamint a bal lábszár mellett rossz megtartású edénymelléklet (4) volt.

26 TRUGLY 2008, 116. A vaslemezből készült változatokat a tiszafüredi temetőből Garam Éva is a 9. századra datálta (GARAM 1995, 338).

27 Egy 7. századi, vaslemezből készült díszítetlen példány ismert a Székesfehérvár-Pozsonyi úti temetőből (Kovács Loránd Olivér 2007-es ásatása, közöletlen), továbbá egy kora avar kori Kölked-Feketekapu A 64. sírjából (KISS 1996, 33, 263).

28 SZŐKE 1994, 276.

29 Garam Éva 1969-es gyűjtésében még mindössze 7 darabot ismert a Kárpát-medencéből, ld. GARAM 1969, 230.

30 SZŐKE 1994, 258–259.

31 GARAM 2006, 152.

32 Talán az első vagy a második melléklet lehetett. A rajzon és a leletkísérőn nem szerepel mellékletszám.

kívül. Ma.: 15,5 cm, perem átm.: 3,4 cm, fenék átm.: 6,7 cm. 6. *Vastárgy* (talán vaskarika) erősen korrodált töredékei a bal alkarnál. 7–8. 2 db kis csepp alakú, függőszerű *bronztárgy*, közepén áttetsző fehér üveggyönggyel a jobb felső combcsont alatt. H.: 1,1 cm, sz.: 0,7 cm. 9. Bronz *lemezgyűrű* a jobb felső combcsont alatt. Átm.: 1,4 cm. 10. Gyorskorongolt sárga *kerámiatál*, vállán vonalköteg díszítéssel, a bal combcsonton kívül. Ma.: 6,1 cm, perem átm.: 18,3 cm, fenék átm.: 11 cm.

Előszállás-Öreghegy

Előszállás a Mezőföld keleti részén, Fejér és Tolna megye határán helyezkedik el, néhány kilométerre a Dunától. A szintén nevezetes előszállás-bajcsihegyi (más néven: Mezőfalva-Vasútállomás) temetőtől 9 km távolságban, Előszállás nagyközség öreghegyi részén Marosi Arnold 1929 és 1931 között tárt fel 51 sírt, amelyeket a Fettich Nándorral közösen írott, *Dunapentelei avar sírleletek* című könyvükben közöltek 1936-ban.[33] A kutatástörténetben továbbélő tévedés, hogy Előszállás-Öreghegyen egy avar kori temetőről írnak,[34] holott legalább két különálló temetőről van szó.

Marosi Arnold 1929–1931 közötti ásatásainak helyszíne pontosan beazonosítható egyrészt a saját temetőtérképe,[35] másrészt egy előszállási tanító és helytörténész – Gergelyi Béla – 1952-ben készült 1:50 000 léptékű térképe alapján, amelyen Előszállás temetőit láttatta.[36] Ez a temető a mai Dollár utca északkeleti vége felé terül el.

A Marosi-féle temetőtől kb. egy kilométeres távolságban helyezkedik el a Fitz Jenő által a Dózsa György u. 9. számú ház telkén 1954-ben feltárt temetőrészlet. Fitz Jenő sajnos tévedett, amikor azt gondolta, hogy a Marosi-féle temetőhöz tartozó sírokat tárja fel, mert a közel egy kilométeres távolság ezt gyakorlatilag kizárja. Fitz Jenő a sírok számozásában Marosi számozását folytatta, így az általa feltárt sírok az 52–58 sírszámokat viselik.[37]

2014 szeptembere és októbere során további 31 sírt tártak fel a Szent István Király Múzeum szakemberei Kondé Zsófia és Szücsi Frigyes vezetésével – a szennyvízcsatornázást megelőzően – Előszállás-Öreghegyen. Ezek a közép és késő avar kori sírok már valóban a Marosi-féle temetőhöz tartoznak. A mellékletek között vaskések, orsógombok, csont tűtartók, vascsatok, korongolatlan és kézi korongolt edények, szürke kerámia, több sárga kerámia, bronz övgarnitúrák, különböző bronz fülbevalók és a Kárpát-medencében kifejezetten ritka leletnek számító kettősfokos is előkerült. A 16. sír spirálcsüngős fülbevalója (*9. kép 8*) alapján a temetőt még a 9. század első felében is használhatták.[38]

A sír leírása

2014/16. sír (*9. kép; 13. kép 4*)*:* Ny–K tájolású (250–70°), lekerekített sarkú téglalap alakú sírakna. H.: 195 cm, sz.: 63 cm. Két vége lemélyített 46–50 cm szélességben, 10–13 cm mélységben. A váz rossz megtartású és bolygatott. A bordák deréktájon voltak összedobálva, a koponya kettétörve a sír földjében, a váz szintjétől mintegy 10–15 cm-rel magasabban. A lábak anatómiai rendben, nyújtva, egymás mellett. A váz 6 cm-rel feküdt magasabban a sír aljánál, a lemélyítés felett pedig 11–12 cm-rel, ami koporsó alkalmazására utal. Mell.: 1. Kerek, csavart karikájú, lefelé szélesedő spirálcsüngős bronz *fülbevaló* a fej helyén. H.: 2 cm, átm.: 1,2 cm. 2. Egyenes, egyélű *vaskés pengetöredéke* a jobb combcsont felső részénél, hegyével a térd felé. H.: 7,7 cm. 3–8. Vasláncszerűen egymásba csatolt 6 db *vaskarika* a 2. melléklet alatt, a jobb combcsont felső részén kívül. Átm.: 3,2–4,5 cm. Rossz megtartásuk miatt

---

33 Marosi–Fettich 1936, 22–32.

34 Bóna 1971, 272 (52); Adam 2002, 128. A régészeti lelőhelyek örökségvédelmi nyilvántartását készítőknek viszont már feltűnhetett ez az ellentmondás, hiszen két külön poligonnal jelölik a lelőhelyet, de a szöveges nyilvántartásban ennek ellenére 2014-ben még keveredés volt tapasztalható.

35 SzIKM Ad. ltsz.: 4440/87.

36 SzIKM Ad. ltsz.: 4439/87.

37 SzIKM Ad. ltsz.: 4444/87. A kutatás sajnos kritika nélkül átvette Fitz Jenő tévedését, így fordulhatott elő, hogy Bóna István a megye népvándorlás koráról írt kiváló összefoglaló könyvében ugyancsak a Marosi-féle temető folytatásának tekinti a Fitz Jenő által feltárt sírokat (Bóna 1971, 272 [52]). Később a 2002-ben megjelent avar lelőhelykataszterben Fülöp Gyula ugyanezt a tévedést írja le ismételten (Adam 2002, 128).

38 Szőke 1992, 852.

földlabdával egyben emeltük ki őket. 9. A restaurátorműhelyben tisztítás során egy díszítetlen csont *tűtartó* került elő, benne a *vastű* maradványaival. H.: 4,6 cm, tű h.: 4 cm. 10. Háromlyukú *vastárgy*. H.: 6,4 cm. 11. T-alakú *vastárgy*, talán vascsat töredéke a deréknál. H.: 4 cm, sz.: 3 cm.

DUNAÚJVÁROS-SIMONYI-DŰLŐ

Dunaújváros-Simonyi-dűlő jelentősége abban rejlik, hogy ez a megye egyetlen teljesen feltárt avar kori temetője a maga 387 sírjával. Magas a lovassírok számaránya (40 db), szinte minden harmadik férfit lovával együtt temették el.[39] Olyan, főleg középrétegbeli emberek temetkezhettek ide, akiknek a dunai átkelőhely védelme lehetett a feladata. A temetőt a kora avar kortól egészen a 9. századig használták. A 8. század végi – 9. század eleji használatot igazolják többek között a 361. és 365. sír mellékletei.[40]

A SÍROK LEÍRÁSA

361. sír (*3. kép 9–14; 15. kép 6*):[41] 1. *Vaskés töredékekben* (Ltsz.: 80.50.1.) 2. Kisméretű öntött *bronzcsat* három szegeccsel a pajzs alakú csattesten. H.: 2,7 cm, ltsz.: 88.50.2. 3. Két lapból álló öntött laposinda-díszes bronz *kisszíjvég*. Ltsz.: 80.50.3.[42] 4. *Koporsókapocs* belül famaradvánnyal. H.: 2,7 cm, ltsz.: 88.50.6. 5. Préselt *bronzveret töredékei*. Ltsz.: 88.50.7. 6. *Kerámiaedény*. Ltsz.: 88.50.8.[43] 7. *Állatcsont*. Ltsz.: 88.50.9. 8–11. 4 db vésett-poncolt palmettás bronz *pityke*. H.: 1,5 cm, ltsz.: 80.50.10.

365. sír (*3. kép 15–22; 15. kép 7*):[44] 1. Öntött *bronzcsat*, a díszítetlen csattesten három szegeccsel. M.: 1,6 × 2 cm, ltsz.: 88.53.1. 2. Két lapból álló. laposinda-díszes öntött bronz *nagyszíjvég*. H.: 6,1 cm, sz.: 1,8 cm, ltsz.: 88.53.2. 3–6. 4 db két lapból álló, laposinda díszes öntött bronz *kisszíjvég*. H.: 2 cm, sz.: 1,4 cm, ltsz.: 88.53.3. 7–12. 6 db sima, díszítetlen csüngős *bronzveret*. H.: 2,5 cm, ltsz.: 88.53.4. 13–15. 3 db öntött, díszítetlen pajzs alakú, csüngő nélküli *bronzveret*. H.: 1,4 cm, ltsz: 88.53.5. 16–18. 3 db, az előzőhöz hasonló *övveret*. Ltsz.: 88.53.6. 19–21. 3 db pajzs alakú, öntött bronz *lyukvédő*. Ltsz.: 88.53.7. 22–36. 15 db öntött bronz *mellékszíjveret*. Ltsz.: 88.53.8. 37. Töredékes *vascsat*. Ltsz.: 88.53.9. 38. Egyenes, egyélű *vaskés*. Ltsz.: 88.53.10. 39. Jól iszapolt, korongolt, sárga *kerámia* a vállon vonaldísszel. Ma.: 14,8 cm, perem átm.: 4,2 cm, fenék átm.: 7,4 cm, ltsz.: 88.53.11. 40. *Állatcsont*. Ltsz.: 88.53.12.

NAGYVENYIM-MUNKÁCSY U.–FŰZFA UTCA

A dunaújvárosi átkelő vonzáskörzetében helyezkedik el a Nagyvenyim-Munkácsy u.–Fűzfa utcai temető. A csapadékelvezető csatorna négy méter széles nyomvonala ÉNy–DK irányban 56 méteren át keresztezte egy dombháton a temetőt, így a nyugati és a keleti szélét is lokalizáltuk. Sajnos a kivitelező a temetőrészlet középső részén több sírt elpusztított, így csak 29 sírt sikerült részben vagy egészben feltárni. Három sír a temető keleti szélén Ny–K,[45] az összes többi NyÉNy–KDK tájolású. 21 sír egymástól egy-két méter távolságra elhelyezkedő aknasír, négy közülük lovassír, és akadt egy zsugorított temetkezés is a temető szélén. A temetőrészlet nyugati és középső részében a sírok felénél dokumentáltunk a hosszanti oldalakon – sírszerkezetre utaló – két-két cölöphelyet. A leletanyagban a korongolatlan és kézi korongon készült edénytípusokon kívül képviselteti magát a gyorskorongon készült szürke és sárga kerámia is. Említésre méltó még az 1. sír 7. századi, több-

---

39 FÜLÖP 1984, 19.

40 A temető dokumentációjából a sírleírások sajnos hiányoznak. Az Intercisa Múzeumban fellelhető leletek és a leltárkönyv alapján írtam le a mellékleteket.

41 A leletek zacskóin a 361-es sírszám szerepel, de az Intercisa Múzeum leltárkönyve szerint 362. sír. Mellékletszámok a zacskókon nem szerepeltek.

42 A leletek között nem találtam a kisszíjvégeket.

43 A leletek között nem találtam a kerámiát.

44 A leletek zacskóin és a sír fényképén a 365. sírszám szerepel, de az Intercisa Múzeum leltárkönyve szerint 366. sír. A mellékletek többségét sajnos nem sikerült megtalálnom.

45 4. sír (SE 05), 8. sír (SE 11), 11. sír (SE 14).

rétegű vas-rézötvözet (ún. Kölked-Feketekapu típusú) övgarnitúrája valamint a késő avar kori 22. sír ovális karikájú üveggyöngycsüngős fülbevalója és rekeszdíszes bronz mellboglárpárja. A temetőrészlet keleti részében a kora avar kori, nyugati részében pedig a késő avar sírok helyezkedtek el, köztük a temető szélén a 28. lovassír (*12. kép 6*). A sír hosszanti oldalain megfigyelt cölöplyukak valamilyen faszerkezetes sírépítményre utaltak,[46] a fiatal férfi csontváza körül pedig jól látható, 1,5–2 cm széles kontúrvonallal rajzolódott ki a téglalap alakú, szűk deszkakoporsó (*13. kép 2*).[47] Az avar kori férfiak szokásos jobb oldali tarsolyviseletére utal a bronz tarsolyzáró (*10. kép 8*) előkerülési helye a sírban a jobb combcsont közepe és a sír széle között. A tarsolyban elhelyezett tárgy nem került elő. A Tobias Bendeguz 2g típusába tartozó tarsolyzáró elterjedési területeként eddig a Balatontól északra levő területet és a Duna–Tisza közét tartottuk számon, ez most a nagyvenyimi példány révén bővült a kettő között elterülő Kelet-Dunántúllal.[48] Figyelemre méltó, hogy a tarsolyzáró laposinda díszítése a szíjvégek díszítésének megfeleltethető, azonos stílusban készült.

A sír övgarnitúráját a nagyszíjvégen kívül négy kisszíjvég, áttört csattestű csat, lemezes szíjbújtató és 25 db további veret alkotta (*10–11. kép*). A sötétkék és fekete korrózionyomok alapján meg voltunk győződve arról, hogy ezüstözöttek vagy ónozottak voltak (*16. kép 1*). A restaurálást és a fémvizsgálatokat követően viszont kiderült, hogy bevonat nélküli, magas ólom- és óntartalmú bronzból készült övgarnitúrája volt a fiatalembernek. Míg a két lapból álló laposinda-motívummal díszített nagyszíjvégeket (*10. kép 1*) a 8. század második felében végig, és a 9. század elején is előszeretettel alkalmazták,[49] addig a stilizált szív alakú indával díszített pajzs alakú veretek (*11. kép 1–3, 6–12*) Jozef Zábojník szeriációs vizsgálatai alapján csak a 8. század harmadik negyedének végéig fordultak elő.[50] A vésett-poncolt liliomos mintázatú szíjbújtató (*11. kép 13*) és a szintén vésett-poncolt díszű, propeller alakú veret (*10. kép 9*) viszont már a 8. század utolsó negyedére, 9. század elejére utal.[51] Az övgarnitúra tehát az SS III és az SS IV időszak elemeit egyaránt felvonultatja, de az előbb említett kései jellegzetességek, és a sírnak a temető szélén való elhelyezkedése alapján 780–800 közé való keltezést valószínűsítek. A nagyvenyimi 28. lovassír így a tanulmányomban taglalt temetkezések közül a legkorábbinak bizonyult, mégis a Mezőföldön általam ismert övgarnitúrás késő avar férfisírok egyik legkésőbbi csoportjának képviselője.

A SÍR LEÍRÁSA

28. sír (*10–12. kép; 13. kép 2; 16. kép*): NyÉNy–KDK (290–110°) tájolású, bolygatatlan lovassír. A sírakna kelet-délkeleti harmadát, az ott futó nagynyomású gázvezeték miatt nem bonthattuk ki. A sírakna két hosszanti oldalán egy-egy cölöphely volt.[52] A szűk deszkakoporsóban[53] eltemetett *férfi* balján feküdt az azonos tájolású teljes lóváz. A 20–25 éves korú férfi koponyája részben összelapult, amit feltehetően a beszakadó koporsó okozott. A ló fejét a hozzákorrodált *falerá*kkal *in situ* emeltük ki. A ló állkapcsán, a 22. melléklettől *(falera)* lefelé kékesfekete elszíneződés húzódott, ami kantárra, illetve annak valamilyen fémtartalmú díszítésére utal. Mell.: 1. Laposindával díszített háromlyukú bronz *tarsolyzáró* a jobb combcsont közepe és a sírfal között, a sírfal mellett. 2. Két lapból álló, öntött, áttört laposinda-díszes bronz *kisszíjvég* a jobb combcsont felső részén kívül, a combcsonttal szinte párhuzamosan. 3. Vésett-poncolt díszű bronz *propellerveret* a 2. melléklettől nyugatra, azaz „felfelé". 4. Stilizált szív alakú indával díszített, áttört, pajzs alakú bronz *övveret*, kisebb, szintén pajzs alakú csüngőtaggal a medencecsont mellett közvetlenül jobbra. 5. Ugyanilyen díszű, de hi-

---

46 RICZ 1993, 173. Elképzelhetőnek tartják a Debrecen-Bellegelő-Bordás-tanya 8–9. századi temetőjének feltárói is, hogy *„a sírgödröt ugyanolyan technikával bélelték ki, mint ahogy az ácsolt koporsó készült."* (KOLOZSI–SZABÓ 2012, 102.)

47 A deszkakoporsónak kézzelfogható bizonyítéka a férfi derekán hátul elhelyezkedő egyik bronz övveret alatt a korrózió-nak köszönhetően megőrződött famaradvány.

48 Két legközelebbi párhuzama Gátér 37. sírjából és Keszthely-Dobogóról szórványként ismert (TOBIAS 2011, 282, 305, 7. kép).

49 SPA III (FANCSALSZKY 2007, 119), SS III (ZÁBOJNÍK 1991, 240, Typ. 50).

50 SS III (ZÁBOJNÍK 1991, Typ. 245).

51 SZALONTAI 1995, 127.

52 Feltehetően a sír hosszanti oldalaihoz két-két cölöphely tartozhatott, de a sír kibontatlan kelet-délkeleti harmada miatt ezt nem állt módunkban megfigyelni.

53 Az elkorhadt téglalap alakú deszkakoporsó nyoma sötétbarna elszíneződésként rajzolódott ki.

ányos pajzs alakú *övveret* a medencecsont jobb szélén. 6. Két lapból álló, öntött bronz *kisszíjvég* áttört laposinda-dísszel, a két combcsont között. Az egyik oldalán bőrmaradványt őrzött meg a korrózió. 7. Két lapból álló, mindkét előlapján öntött lapos inda-motívummal díszített, áttört bronz *nagyszíjvég*, felső részén két-két egymás felé néző, nyitott csőrű madárfejes füllel, a hátoldalakon a bőröv maradványával, közvetlen a bal combcsonttól balra, a combcsonttal párhuzamosan. 8. Két lapból álló, öntött, áttört, laposindadíszű sárgaréz (?) *kisszíjvég* a két combcsont között, a keresztcsonton. 9. Öntött bronz *övveret* a medencecsont bal oldalán, a 10. és 18. melléklet között. 10. Bronz *kisszíjveret* a medence közepén, a 9. melléklettől délre. 11. Áttört bronz *övveret* a 10. melléklettől délre. 12. Áttört bronz *övveret* a 11. melléklettől délre. 13. Áttört, szív alakú bronz *övveret* a 12. melléklettől délre. 14. Két lapból álló, áttört laposinda-díszes bronz *kisszíjvég* a jobb combcsont belső részén, azzal majdnem párhuzamosan, az oldalára dőlve. 15. Bronz *kisszíjveret* a jobb combcsonton belül, annak felső harmadánál, a 14. melléklettől nyugatra. 16. Bronz *kisszíjveret* a jobb combcsonton belül, annak felső negyedénél, a 15. melléklettől nyugatra. 17. Bronz *kisszíjveret* a jobb alkar alsó harmadán kívül. 18. Áttört, pajzs alakú bronz *övveret* pajzs alakú csüngőtaggal a bal alkarcsonton belül. 19. Lemezes, vésett-poncolt liliomdíszes bronz *szíjbújtató* a bal alkaron kívül, részben alatta. 20. Hurkosfülű, deformálódott *vaskengyel* a sírgödör északi fala mellett, illetve a sír széle és a ló bordái között. 21. Kékesfekete, sötét *elszíneződés* a ló jobb mellső lábánál. 22–23. 2 db kerek lemezes, enyhén domború, szélén körben poncolással díszített bronz *falera* ezüstözés nyomaival. Az egyik a lókoponya csigolyák felőli végén, a másik a ló fején, közvetlenül a sír széle és a ló feje között. Átm.: 9,4 cm. 24. Csuklós szájvasú *zabla*. H.: 23 cm, szájvasak átm.: 4,8 cm és 4,5 cm. 25. Bronz *kisszíjveret* a férfi jobb medencelapátja alatt. 26. *Kisállat csontjai* a férfi bal alkarja és a ló mellső combcsontja között. 27. Bronz *kisszíjveret*. 28. *Bronzcsat* ovális csatkarikával és áttört pajzs alakú, gyöngysorkereteléses csattesttel. 29. Több *bronzveret* egybekorrodálva a keresztcsonton. 30–33. 4 db áttört, pajzs alakú bronz *övveret* pajzs alakú csüngőtaggal. A verettest és a csüngőtag hátoldalán is bőröv maradványai. Egy a két medencelapát között, a keresztcsont alatt, egy ettől balra, a bal medencelapát alatt, egy rézsűsen az élén állva a két medencelapát között, a bal medencelapáthoz közelebb került elő, egy pedig a jobb medencelapát alatt feküdt. 34. Bronz *kisszíjveret* a jobb medencelapát alatt. 35–37. 3 db áttört, pajzs alakú bronz *övveret* pajzs alakú csüngőtaggal. Az egyik a jobb medencelapát alatt feküdt, alatta famaradványt figyeltünk meg. A másik kettő a bal medencelapát alatt volt. 38–39. Bronz *kisszíjveret* a bal medencelapát alatt, az egyik hátulján bőrszíj maradványával. 40. Áttört, pajzs alakú bronz *övveret* pajzs alakú csüngőtaggal a bal medencelapát alatt. 41. Lemezes, kerek rozettadíszes *bronzveret töredéke* a ló fejénél. Átm.: 3,4 cm.[54] 42. Nyitott aljú, hurkosfülű, egyenes talpallójú *vaskengyel maradványai* a férfi bal alkarja és a ló mellső combcsontja között. Szárának átmetszete négyzetes. H.: 11 cm, sz..: 10,3 cm.[55]

ÖSSZEFOGLALÁS

Csak Mezőfalva-Felsősismánd övgarnitúrája[56] és Balinka-Mecsérpuszta S-végű karikás sírja volt eddig elérhető a szakirodalomban a térség 8. század végétől a 9. század közepéig terjedő időszakából.[57] Mezőföld késő avar kor legvégét megérő ismert lelőhelyeinek a száma a fent ismertetettekkel hétre bővült.

A női sírokból bronz tűtartó, amfora alakú gyöngyök, S-végű és spirálcsüngős karikák, valamint spirálgyűrűk és pajzsosan kiszélesedő lemezgyűrűk a 9. századra utaló korhatározó leletek.[58] A 9. század első harmadáig-közepéig viselték a kék üveggyöngycsüngős, ovális karikájú bronz fülbevalókat, a nyitott bronz karpereceket, a fekete és sárga kölesgyöngyöket, fekete és kék dinnyemag alakú gyöngyöket. Ezek mellől rendre előkerülnek önmagukban pontosabb keltezésre alkalmatlan avar kori használati tárgyak, úgymint a vaskarikák, vas tűzcsiholó, orsógombok, különböző egyélű vaskések, vascsatok és csont tűtartók. A férfi

---

54 A ló fejének *in situ* kiemelése miatt ez a veret csak a restaurátorműhelyben került elő, ezért utólag kapott mellékletszámot.

55 Az állatcsontok közé keveredhetett a feltárás során, onnan került elő az archeozoológiai vizsgálat közben. Kiegészítése egy kis töredékből készült el, így pontos alakja bizonytalan.

56 Bronzból öntött, két lapból álló, laposindás díszű nagyszíjvég, 1 db két lapból álló, laposindás kisszíjvég, három további laposindás kisszíjvég, díszítetlen propeller alakú veret, gyöngyözött szélű csüngős övveret (csüngő nélkül) közepén hosszúkás lyukkal, ovális karikájú csat, áttört díszű, D-alakú csattesttel (HAMPEL 1905, 702, Taf. 444; FÜLÖP 1978, 94).

57 FÜLÖP 1985, 161–162.

58 SZŐKE 1992, 847, 874, 884–885.

sírokból a 8. században megjelenő, két lapból álló, áttört, laposinda-díszes öntött bronz szíjvégek díszítetlen, sima felületű vagy vésett-poncolt (főleg palmetta, ritkán liliom) mintájú övveretekkel való együttes előkerülése jelzi a Mezőföld késő avar kori temetői egy részének használatát a 9. század elején. Látható, hogy a férfisírok 9. századi keltezése problémás, mert a datálás alapjául szolgáló övgarnitúrák viseletének, vagy legalábbis sírba helyezésének szokása a 9. század elején alábbhagy. Nemtől függetlenül helyeztek az elhunyt mellé ital- és ételmellékletet, amit állatcsontok és/vagy egy, akár két kerámiaedény előkerülése jelez: a kézikorongon készült, vállnál szélesedő bögre (kisfazék) és a gyorskorongolt sárga kerámia a két jellemző típus.

Hogy miért csak az avar temetők egy részét használják tovább a 9. században, az egyrészt a kutatottság esetlegességével, másrészt az avar társadalmat a 790-es években ért, történeti forrásokból ismert traumával magyarázható, amely az Avar Kaganátus megszűnéséhez vezetett. A mezőföldi lelőhelyekről egyelőre kimutathatatlan azonban a 9. század második harmadától/közepétől a magyar honfoglalásig terjedő időszak leletanyaga, beleértve a Zalavár vonzáskörzetéből jól ismert, kifejezetten Karoling-jellegű leleteket is.

A Mezőföld 9. századi anyagi kultúrája több egyezést mutat az Alföld késő avar kori temetőinek legkésőbbi, szintén a 9. századra keltezhető lelethorizontjával,[59] mint a nyugat- és dél-dunántúli Karoling-kori temetkezések mellékleteivel. A Karoling-kor kutatásának köszönhetően tudjuk, hogy a Frank Birodalom grófságainak központjai Tulln, Szombathely (Savaria) és Zalavár (Mosaburg) környékén helyezkedtek el.[60] A távolság okán, de az áttekintett leletanyag alapján is látható, hogy a Mezőföld már kiesik a Karoling központok közvetlen hatása alól, és itt a késő avar temetkezési szokások és tárgyi kultúra szívósabb, konzervatívabb továbbélésével számolhatunk a 9. század közepéig.

Köszönetnyilvánítás

Az úrhidai 103. és a nagyvenyimi 28. sírok antropológiai anyagát Rácz Piroska határozta meg, melyért fogadja köszönetemet. A Dunaújváros-Simonyi dűlői két sír közlésének lehetőségéért Kondé Zsófiának, Buza Andreának és Keszi Tamásnak tartozom köszönettel. A tanulmány a Szent István Király Múzeum munkatársainak segítsége nélkül nem készült volna el. A leletek rajzolásáért Demény Mónikának és Varjaskéri Máténak tartozom köszönettel. A térképek készítéséért Pokrovenszki Krisztiánnak, a leletek fotózásáért pedig Fodor Péternek vagyok hálás. A német rezümé nyelvi lektorálását Jürgen Schmitz végezte, melyért innen is fogadja köszönetem.

Irodalom

Adam 2002: *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. Varia Archaelogica Hungarica 13. Hrsg.: Szentpéteri, J. Budapest 2002.

Bóna 1971: Bóna I.: A népvándorlás kora Fejér megyében. In: *Fejér megye története az őskortól a honfoglalásig* 5. Szerk.: Fitz J. Székesfehérvár 1971, 217–314.

B. Nagy 1993: B. Nagy K.: Székkutas-kápolnadűlői avar temető néhány 9. századi síregyüttese (Előzetes jelentés) (Einige Grabkomplexe aus dem 9. Jahrhundert im awarischen Gräberfeld bei Székkutas-Kápolnadűlő [Vorbericht]). In: *Az Alföld a 9. században*. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1993, 151–169.

Fancsalszky 2007: Fancsalszky G.: *Állat- és emberábrázolások a késő avar kori öntött bronz övvereteken (Tier- und Menschendarstellungen auf den spätawarenzeitlichen gegossenen bronzenen Gürtelbeschlägen)*. Opitz Archaeologica 1. Budapest 2007.

---

59 Juhász 1993, 1–6. kép; B. Nagy 1993, 1–5. kép; Ricz 1993, 2–4. kép. Ld. még a tiszafüredi temető legkésőbbi, 6. fázisát (Garam 1995, 416–420).

60 Szőke 2010, 9.

FÜLÖP 1977: Fülöp Gy.: *Bakonycsernyei avarkori temető.* Székesfehérvár 1977.

FÜLÖP 1978: Fülöp, Gy.: La surviance des Avars au IXe siècle. *Alba Regia* 16 (1978) 87–97.

FÜLÖP 1984: Fülöp Gy.: *Fejér megye az avar korban. A dunaújvárosi avar telep és temető (Das Komitat Fejér in der Awarenzeit. Die awarische Siedlung un der Friedhof von Dunaújváros).* Székesfehérvár 1984.

FÜLÖP 1985: Fülöp Gy.: Avarkori sírok Balinka-Mecsérpusztán és Bodajk belterületén. *Alba Regia* 22 (1985) 161–168.

GARAM 1969: Garam É.: A késő avarkori korongolt sárga kerámia (Die spätawarenzeitliche gelbe Keramik). *Archaeologiai Értesítő* 96 (1969) 207–241.

GARAM 1995: Garam, É.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred*. Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary 3. Eds: Garam, É. – Kiss, A. Budapest 1995.

GARAM 2006: Garam É.: Virágos palmetták és félpalmetták. Adatok az adai ezüsttálka keltezéséhez (Blüten-Palmetten und Halbpalmetten. Beiträge zur Datierung der Silberschale von Ada). *Arrabona* 44:1 (2006) 151–164.

HAMPEL 1905: Hampel, J.: *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn* I–III. Braunschweig 1905.

JUHÁSZ 1993: Juhász I.: Szarvas környéki temetők 9. századi leletei (Funde aus awarischen Gräberfeldern aus dem 9. Jahrhundert in der Umgebung von Szarvas). In: *Az Alföld a 9. században*. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1993, 137–150.

KISS 1996: Kiss, A.: *Das awarenzeitlich gepidische Gräberfeld von Kölked-Feketekapu A.* Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 2 – Studien zur Archäologie der Awaren 5. Innsbruck 1996.

KOLOZSI–SZABÓ 2012: Kolozsi B. – Szabó L.: Avar falu a Hortobágy határán. In: *Sötét idők rejtélyei. 6–11. századi régészeti emlékek a Kárpát-medencében és környékén*. Szerk.: Liska A. – Szatmári I. Békéscsaba 2012, 93–117.

MAROSI–FETTICH 1936: Marosi A. – Fettich N.: *A dunapentelei avar sírleletek (Trouvailles Avares de Dunapentele).* Budapest 1936.

MAROSI–SOMOGYI 1990: Marosi S. – Somogyi S.: *Magyarország kistájainak katasztere* I–II. Budapest 1990.

PRANDER–KRIVECZKY 2006: Prander P. – Kriveczky B.: Besnyő 17-es műtárgy. *Alba Regia* 35 (2006) 259.

RICZ 1993: Ricz P.: Adatok az északbácskai avar temetők felhagyásának időrendi kérdéséhez (Angaben zur chronologischen Frage der Auflassung der awarischen Gräberfelder in der Nordbatschka). In: *Az Alföld a 9. században*. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1993, 171–185.

SZALONTAI 1991: Szalontai Cs.: Megjegyzések az Alföld 9. századi történetéhez. A késő avar karéjos övveretek. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1984–1985:2 (1991) 463–482.

SZALONTAI 1995: Szalontai Cs.: A késő avar kori liliomos övveretek (Die spätawarenzeitliche mit Lilien verzierte Gürtelbeschläge). *Somogyi Múzeumok Közleményei* 11 (1995) 127–143.

SZŐKE 1982: Szőke, B. M.: Ein charakteristischer Gebrauchsgegenstand des ostfränkischen Grenzgebietes. Das Eisenmesser mit Knochengriff. *Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 34 (1982) 23–39.

SZŐKE 1992: Szőke, B. M.: Die Beziehungen zwischen dem oberen Dunautal und Westungarn in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts (Frauentrachtzubehör und Schmuck). In: *Awarenforschungen* 2. Studien zur Archäologie der Awaren 4. Hrsg.: Falko, D. Wien 1992, 841–968.

SZŐKE 1994: Szőke, B. M.: Karoling-kori szolgálónépi temetkezések Mosaburg/Zalavár vonzáskörzetében: Garabonc-Ófalu I–II. *Zalai Múzeum* 5 (1994) 251–317.

SZŐKE 2010: Szőke, B. M.: Mosaburg/Zalavár und Pannonien in der Karolingerzeit. *Antaeus* 31–32 (2010) 9–52.

TOBIAS 2011: Tobias B.: Avar kori tarsolyzárók a Kárpát-medencében (Awarenzeitliche Taschenverschlüsse in Karpatenbecken). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 12 (2011) 277–312.

TÖRÖK 1973: Török Gy.: *Sopronkőhida IX. századi temetője (The Cemetery of Sopronkőhida in the 9th Century).* Budapest 1973.

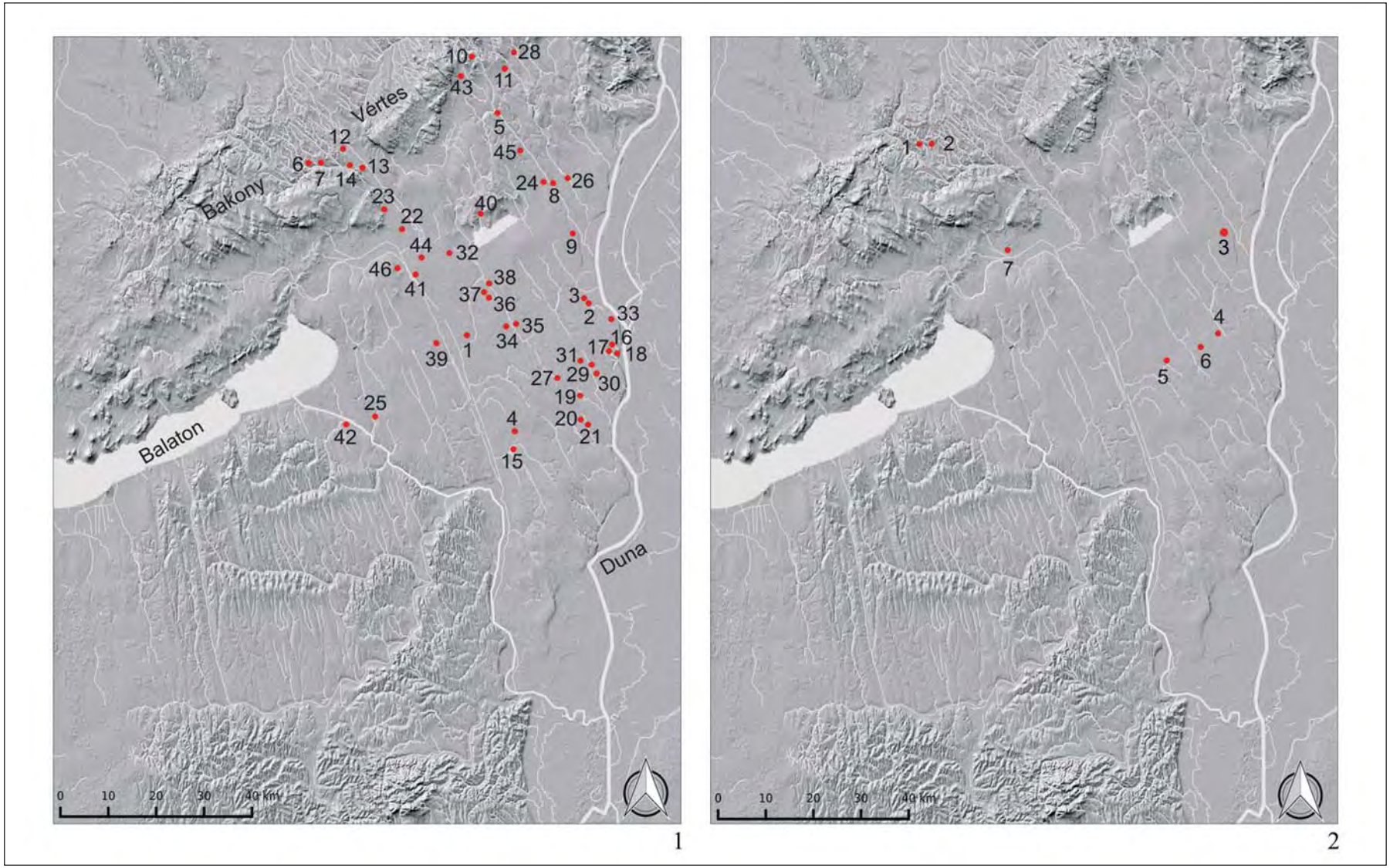
TRUGLY 2008: Trugly S.: *A Komárom-hajógyári avar temető és telep (Das awarenzeitliche Gräberfeld und Siedlung von Komárom-Schiffswerft).* Opitz Archaeologica 2. Budapest 2008.

ZÁBOJNÍK 1991: Zábojník, J.: Seriation von Gürtelbeschlaggarnituren aus dem Gebiet der Slowakei und Österreichs (Beitrag zur Chronologie der Zeit des awarischen Kaganats). In: *K problematike osídlenia stredodunaskej oblsasti vo včasnom stredoveku*. Eds.: Čilinska, Z. – Žiliková, M. Nitra 1991, 219–321.

Mezőföld an der Schwelle vom 9. Jahrhundert

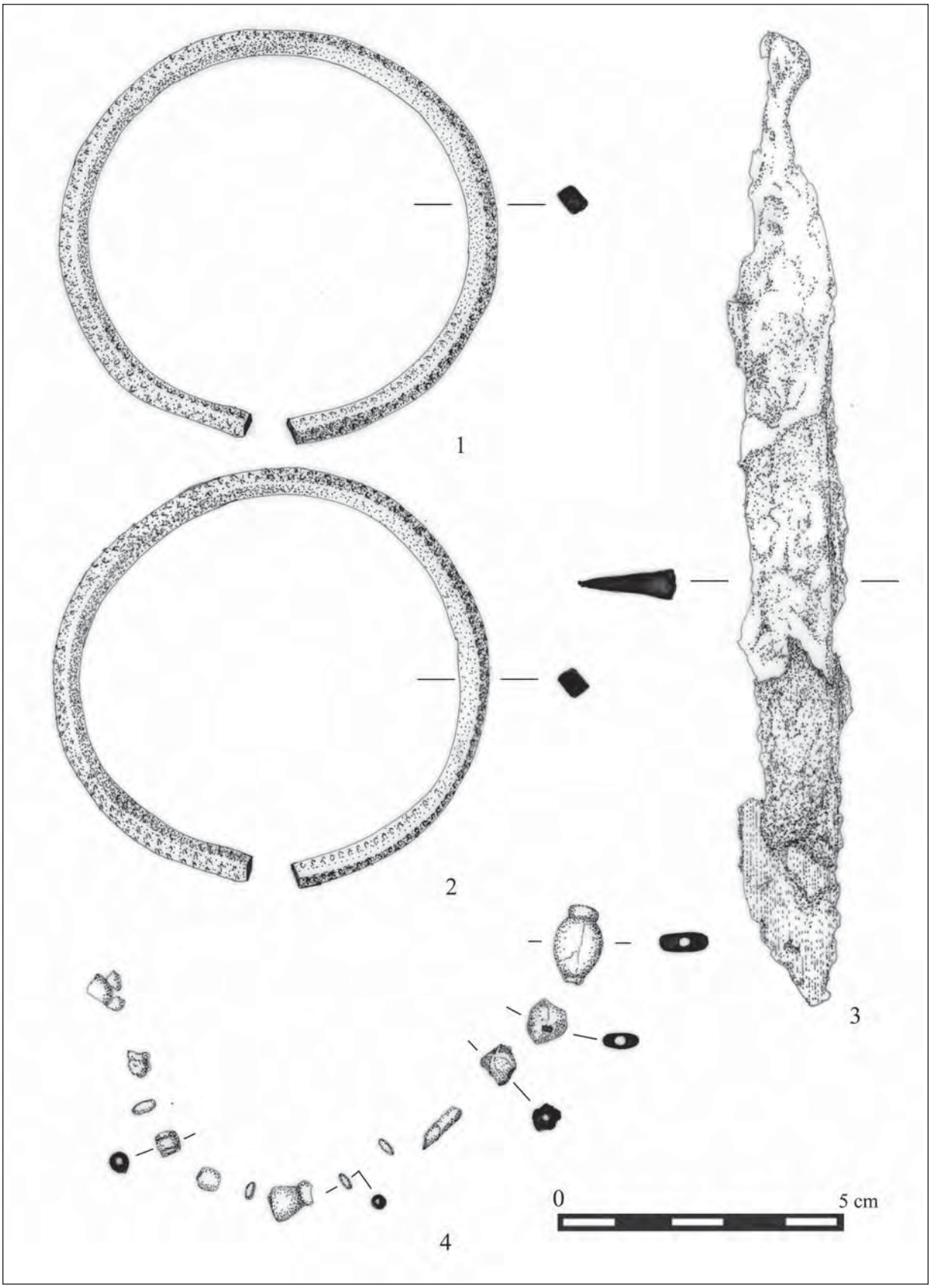
Die Studie macht einige der unpublizierten spätesten Gräber der spätawarenzeitlichen Friedhöfe von Mezőföld (Landschaft in Osttransdanubien) bekannt. Nadelbüchsen aus Bronzeblech, Amphorenperlen, Ohrring mit einfachem oder mehrfachem S-Ende, oder mit spiralförmigem Anhänger, Spiralfingerring und Schildchenfingerring mit kleinem ovalem Zierfeld aus den weiblichen Gräbern sind die alterskennzeichnende Fundstücke des ersten Drittels/Hälfte des 9. Jahrhunderts. In den Männergräbern erschienen schon in der zweiten Hälfte des 8. Jahrhunderts die zweiteiligen gegossenen Bronze Hauptriemenzungen mit Kreislappenranke-Verzierung. Die Gürtelbeschläge ohne Verzierung oder mit gravierten-punzierten Palmetten, manchmal auch mit Lilien-Verzierung, deuten aber auf das Ende des 8. Jahrhunderts und auf den Beginn des 9. Jahrhunderts hin. Es fehlen aber die Fundstücke aus Mezőföld von dem zweiten Drittel/Mitte des 9. Jahrhunderts bis zur magyarischen Landnahme (Wende vom 9. zum 10. Jahrhundert), die wir aus Südtransdanubien, bzw. aus dem Einzugsgebiet von Mosaburg/Zalavár, und aus Westtransdanubien kennen.

Die materielle Kultur und die Bestattungsbräuche von Mezőföld im 9. Jahrhundert zeigen mit dem spätesten, aus dem 9. Jahrhundert stammenden Fundhorizont aus der großen ungarischen Tiefebene mehr Übereinstimmung, als mit den karolingerzeitlichen Grabbeilagen aus West- und Südtransdanubien. In Mezőföld setzte sich die direkte Wirkung der karolingischen Zentren nicht durch, somit können wir in diesem Gebiet mit dem beharrlichen, konservativen Weiterleben der awarenzeitlichen materiellen Kultur und der Bestattungsbräuche bis zur Mitte des 9. Jahrhunderts rechnen.

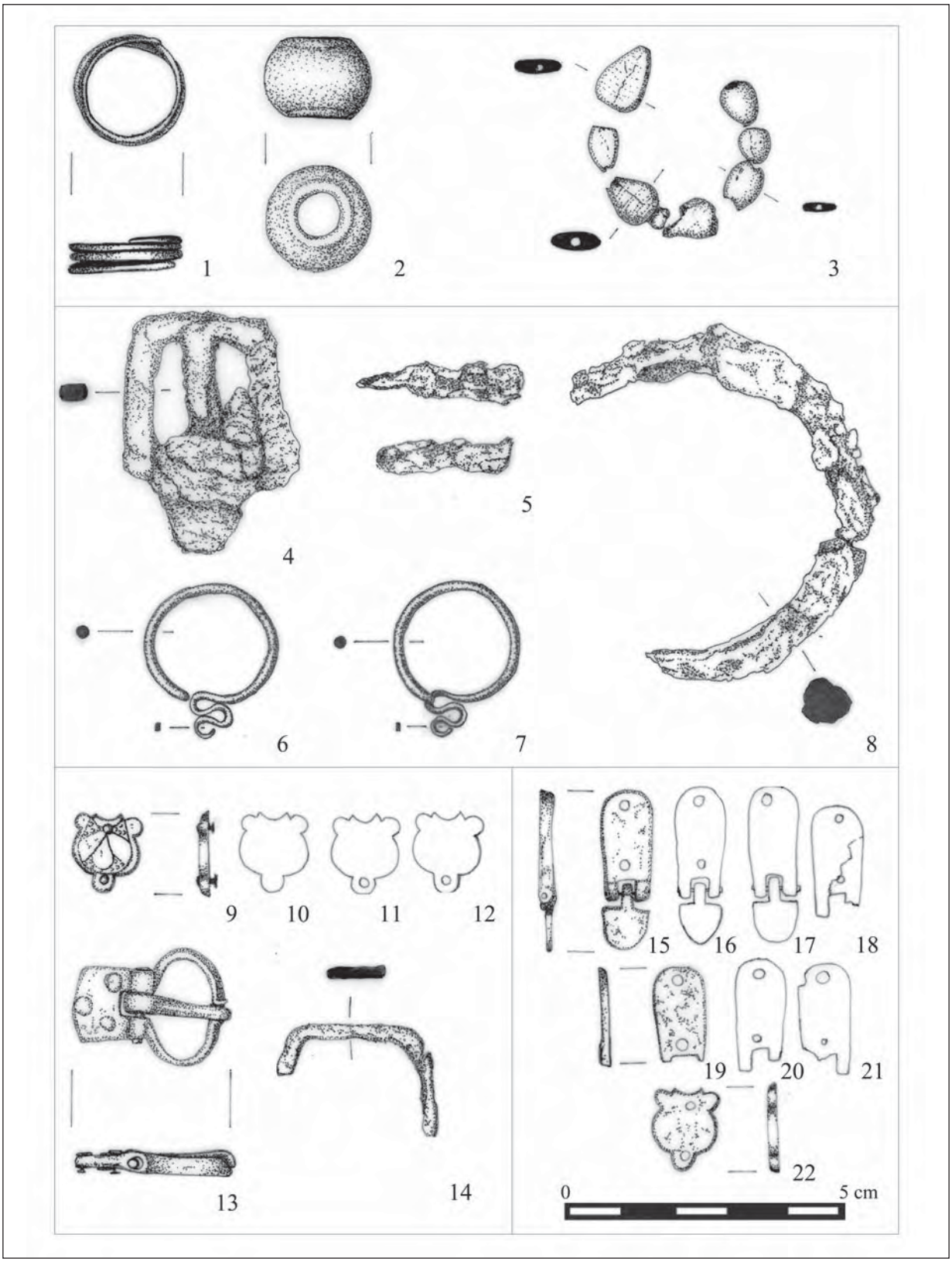


1. kép. 1: 8. századi temetők a Mezőföldön; 2: A 9. század első harmadában-felében is használt késő avar kori temetők

Abb. 1. 1: Gräberfelder von Mezőföld im 8. Jahrhundert; 2: Spätawarenzeitliche Gräberfelder, die auch im ersten Drittel-Hälfte des 9. Jahrhunderts benutzt wurden

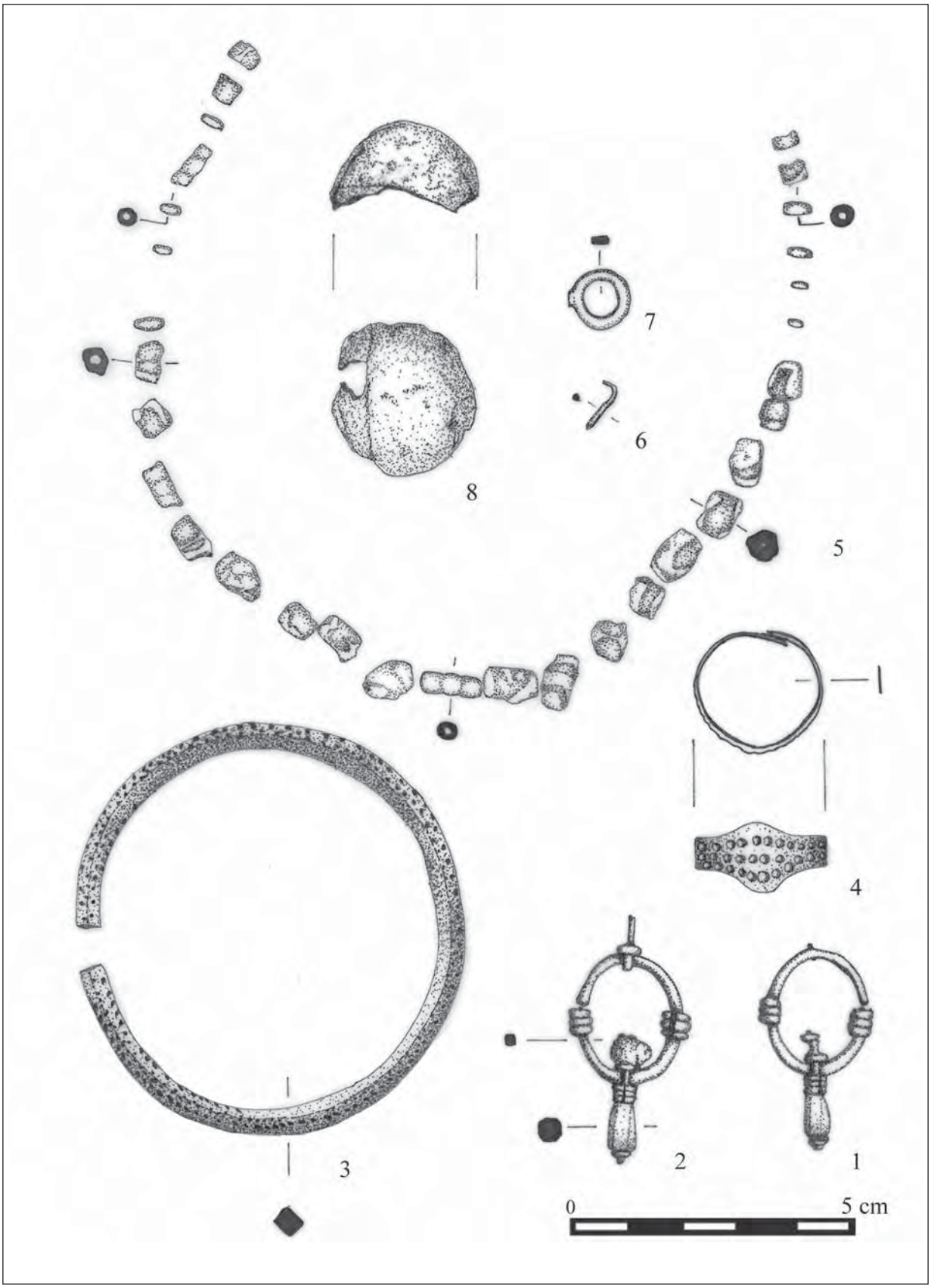


2. kép. Bakonycsernye-Kun B. utca 108. sír leletei
Abb. 2. Die Fundstücke von Bakonycsernye-Kun B. utca Grab 108

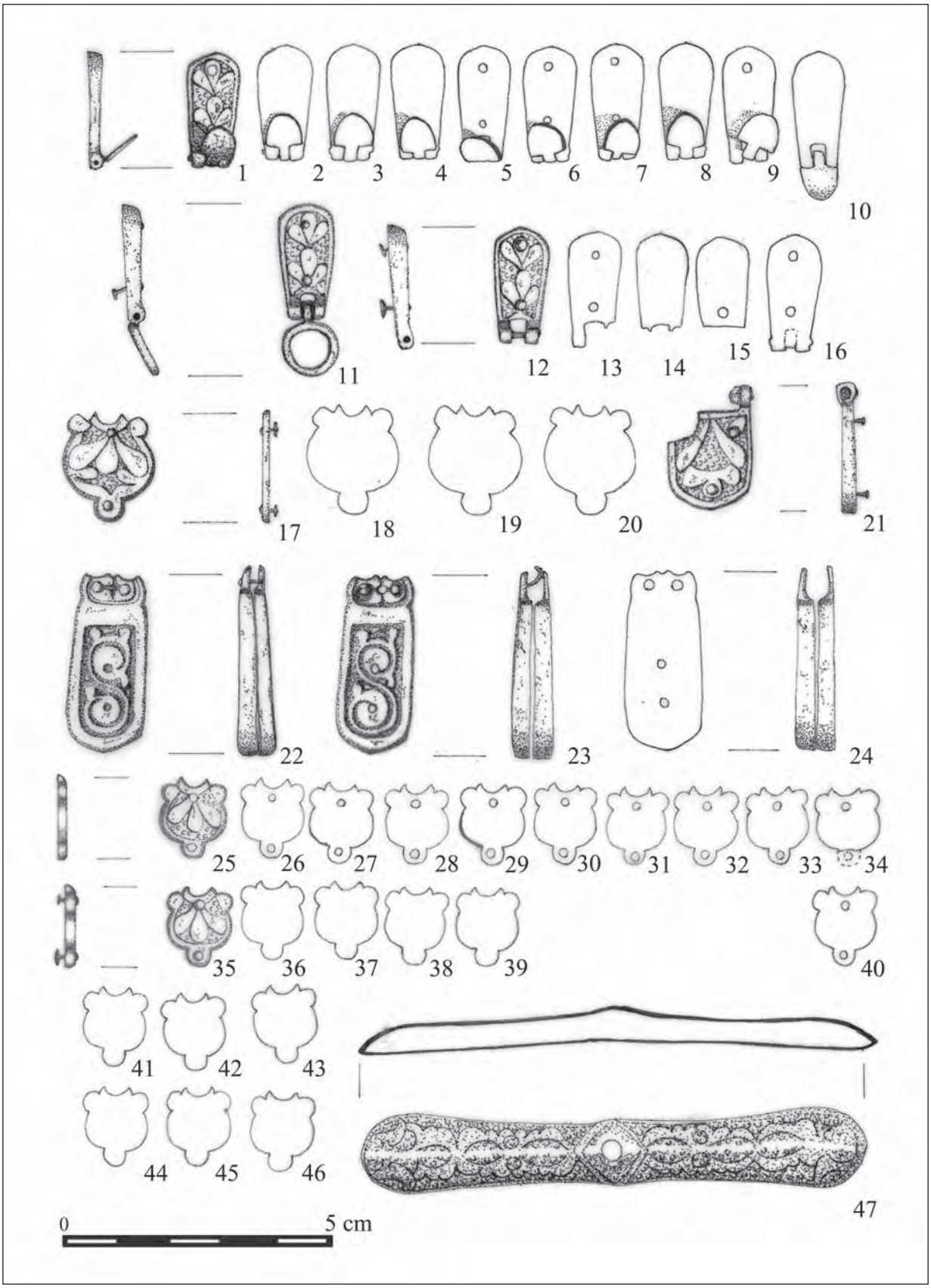


3. kép. 1–3: Bakonycsernye-Kun B. utca 109. sír leletei; 4–8: Úrhida-Arany J. utca 103. sír leletei; 9–14: Dunaújváros-Simonyi dűlő 361. sír leletei; 15–22: Dunaújváros-Simonyi dűlő 365. sír leletei

Abb. 3. 1–3: Die Fundstücke von Bakonycsernye-Kun B. utca Grab 109; 4–8: Die Fundstücke von Úrhida-Arany J. utca Grab 103; 9–14: Die Fundstücke von Dunaújváros Grab 361; 15–22: Die Fundstücke von Dunaújváros Grab 365

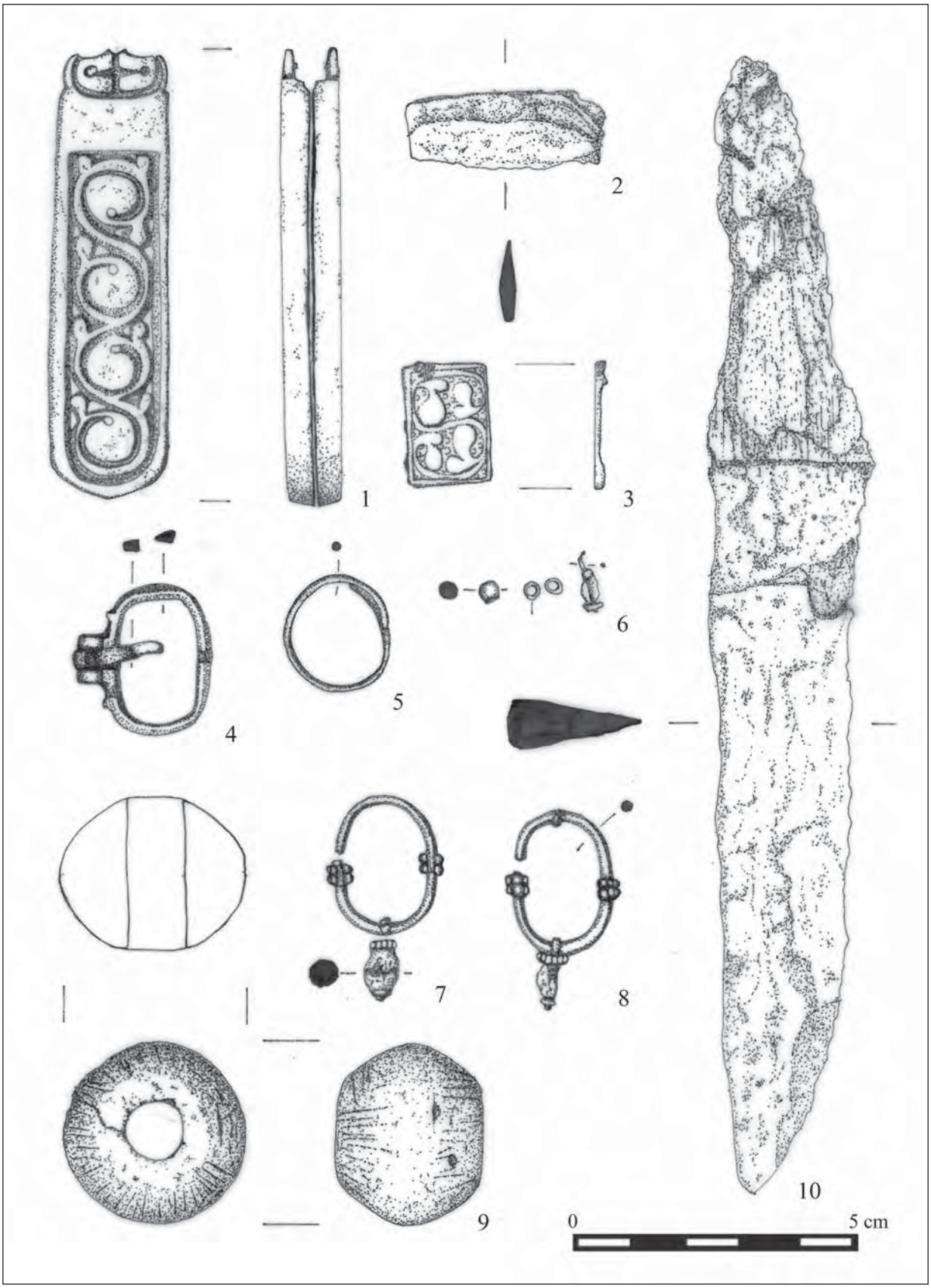


4. kép. Úrhida-Arany J. utca 96. sír leletei
Abb. 4. Die Fundstücke von Úrhida-Arany J. utca Grab 96

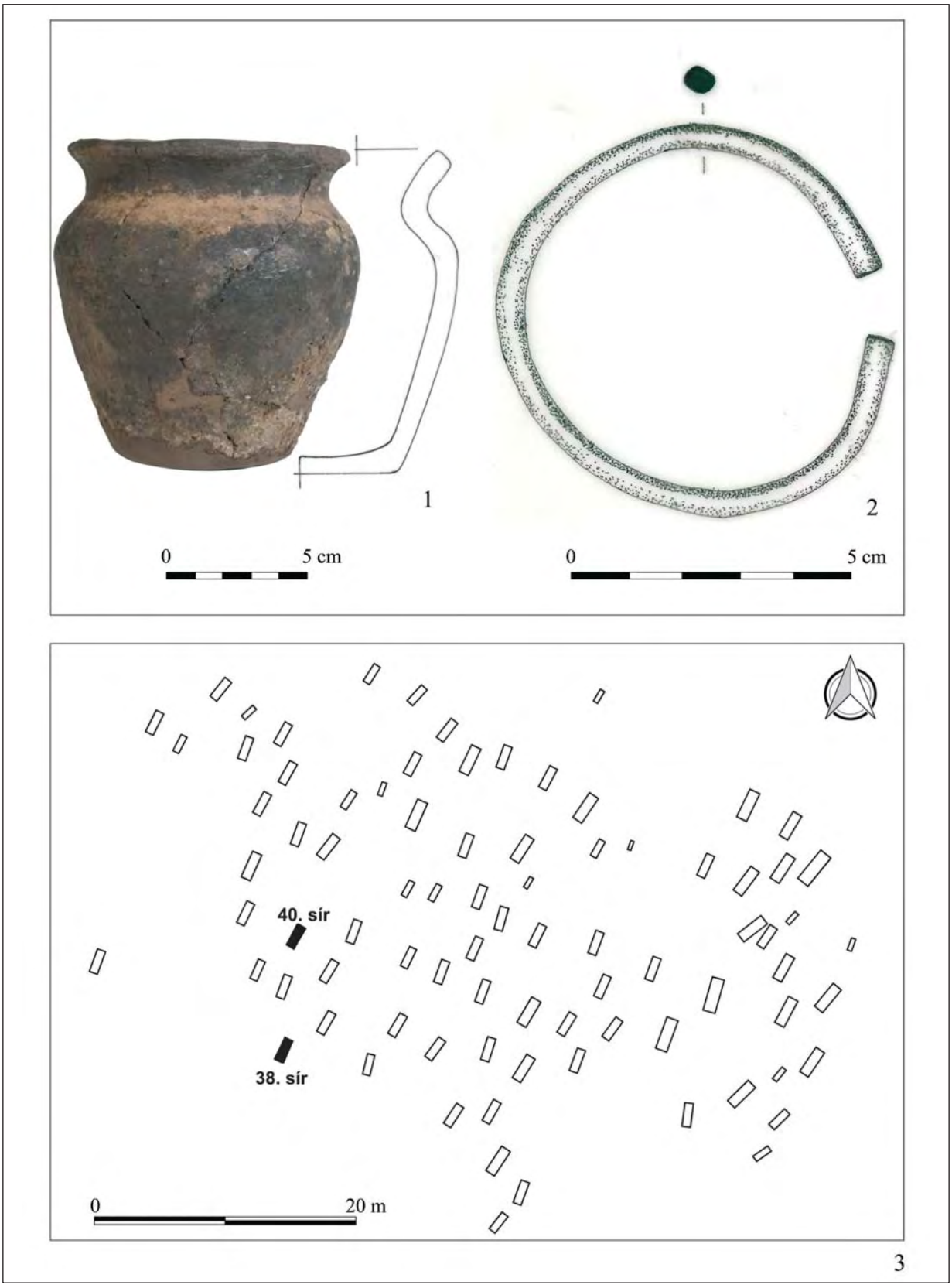


5. kép. Besnyő-Fácános 38. sír leletei

Abb. 5. Die Fundstücke von Besnyő-Fácános Grab 38

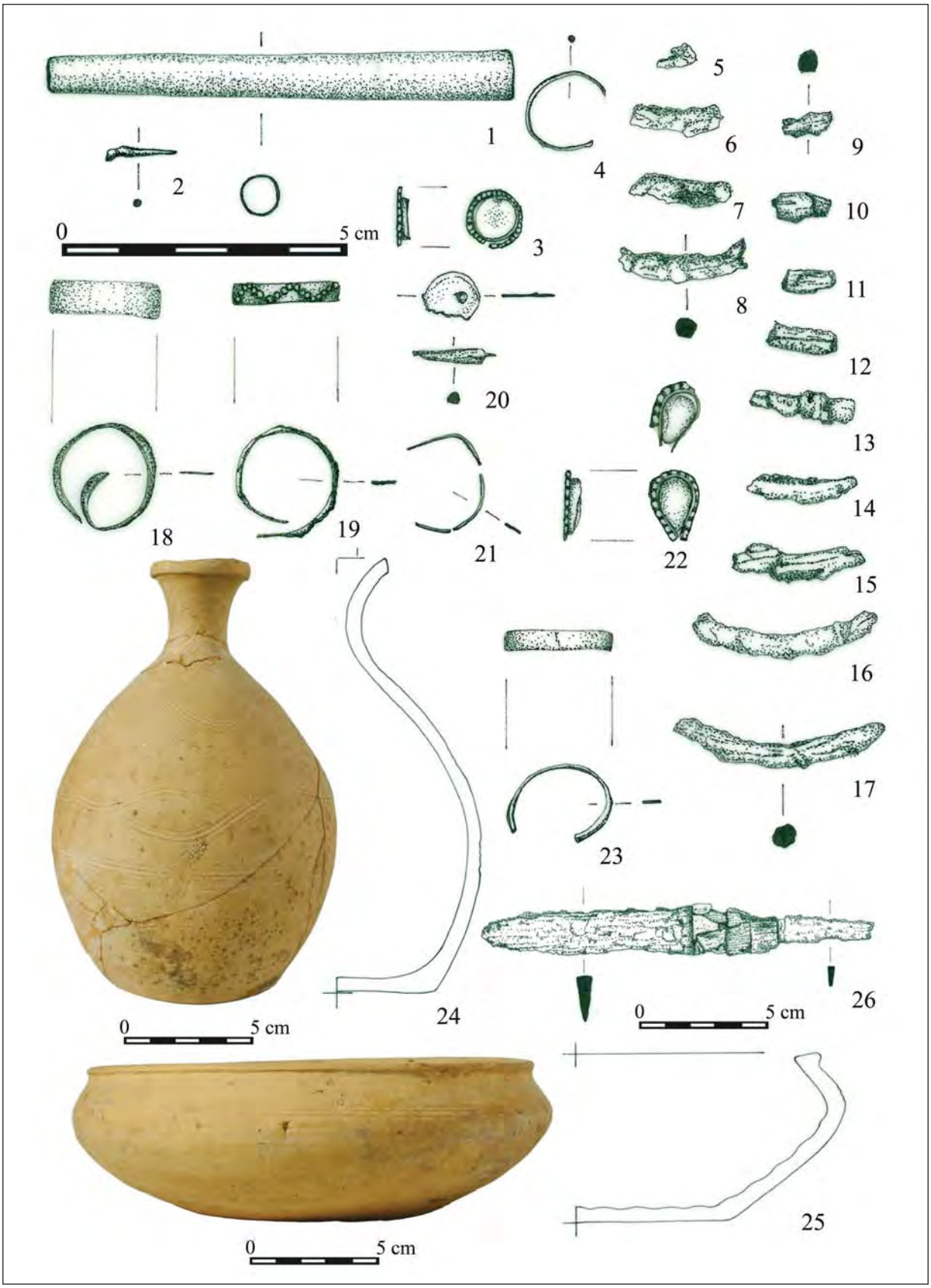


6. kép. Besnyő-Fácános 38. sír leletei
Abb. 6. Die Fundstücke von Besnyő-Fácános Grab 38



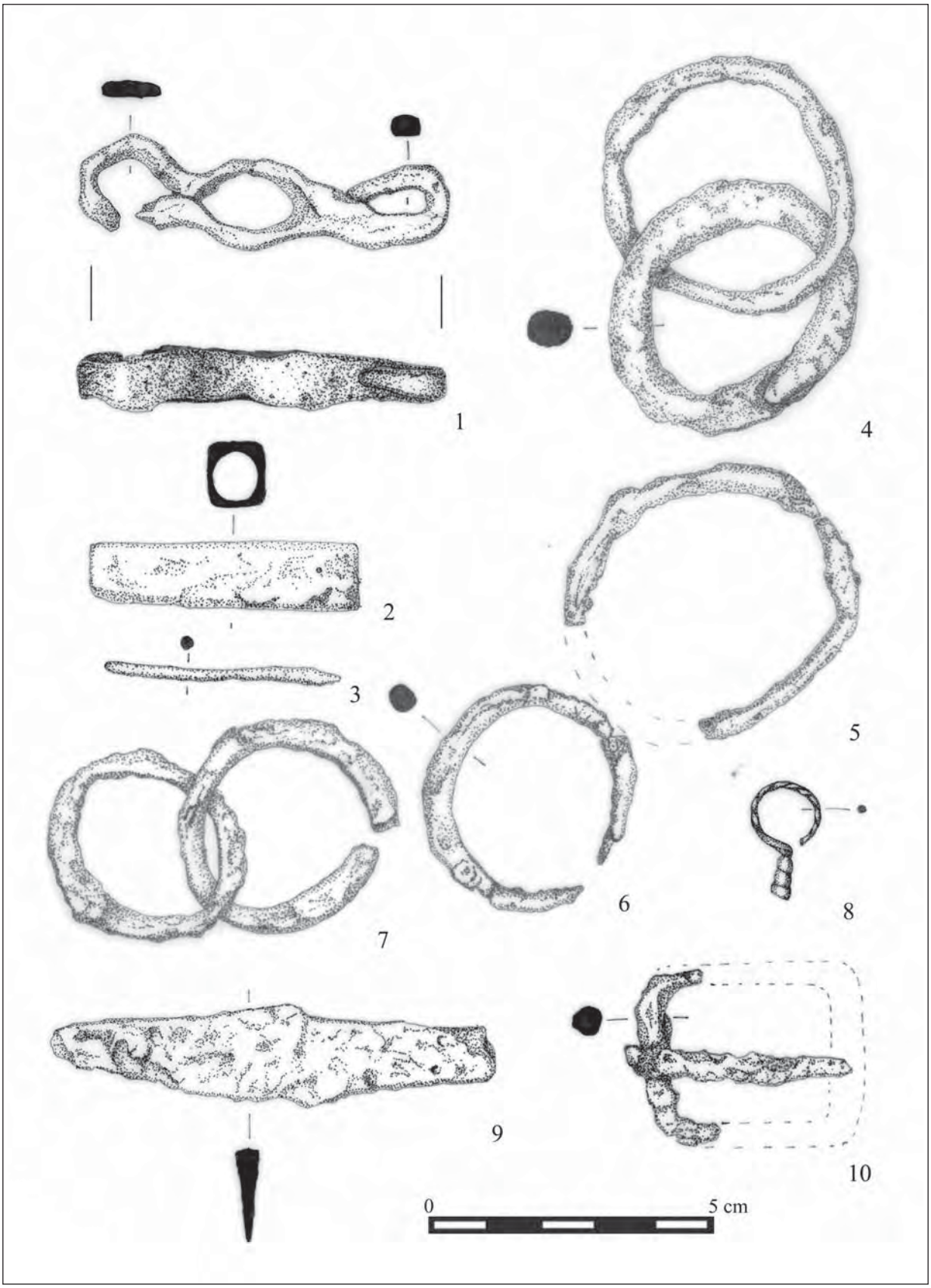
7. kép. 1–2: Besnyő-Fácános 38. sír leletei; 3: Besnyő-Fácános temető térképe a 38. és 40. sírral

Abb. 7. 1–2: Die Fundstücke von Besnyő-Fácános Grab 38; 3: Karte von Gräberfeld Besnyő-Fácános mit den Gräbern 38 und 40

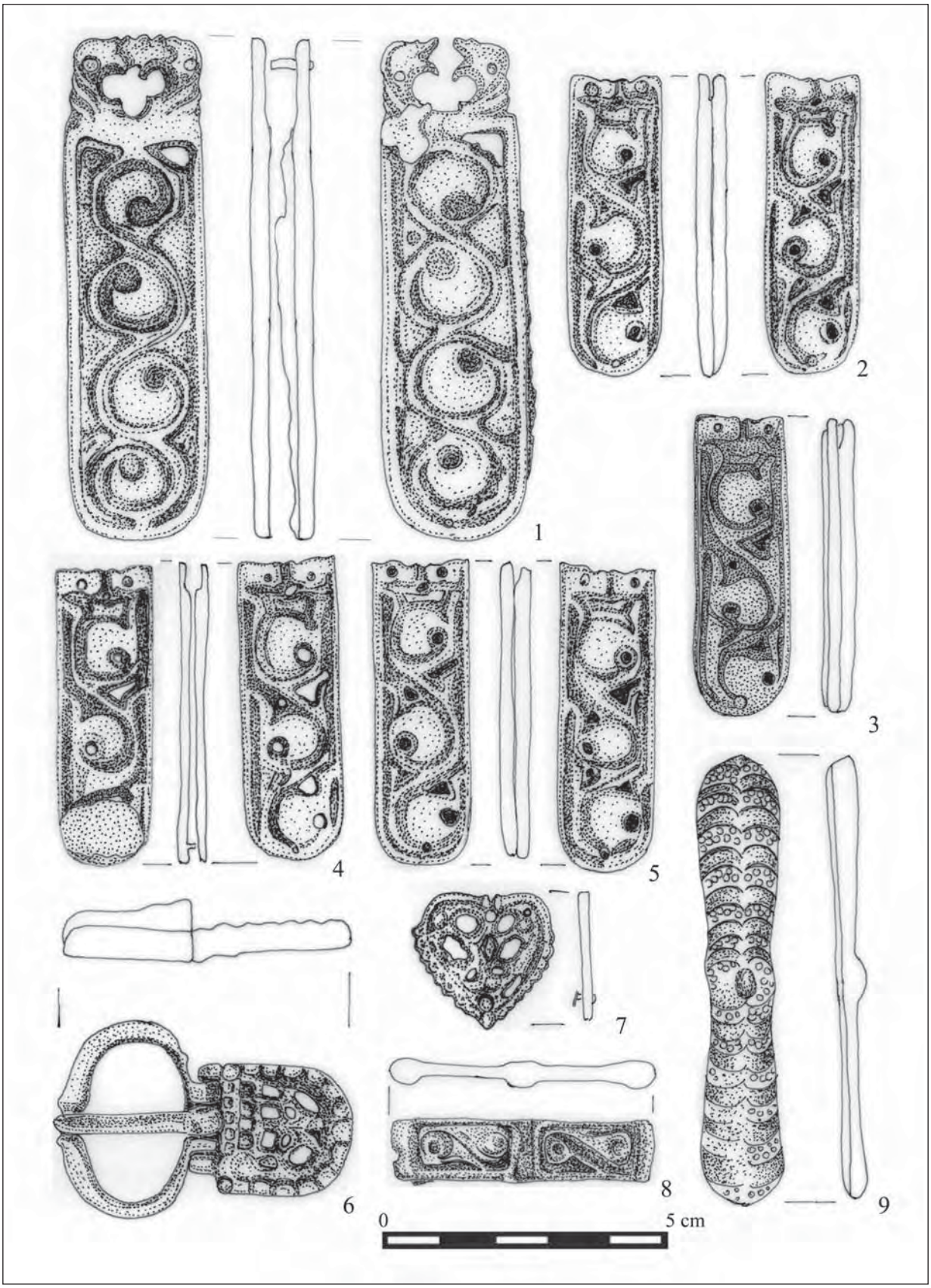


8. kép. Besnyő-Fácános 40. sír leletei

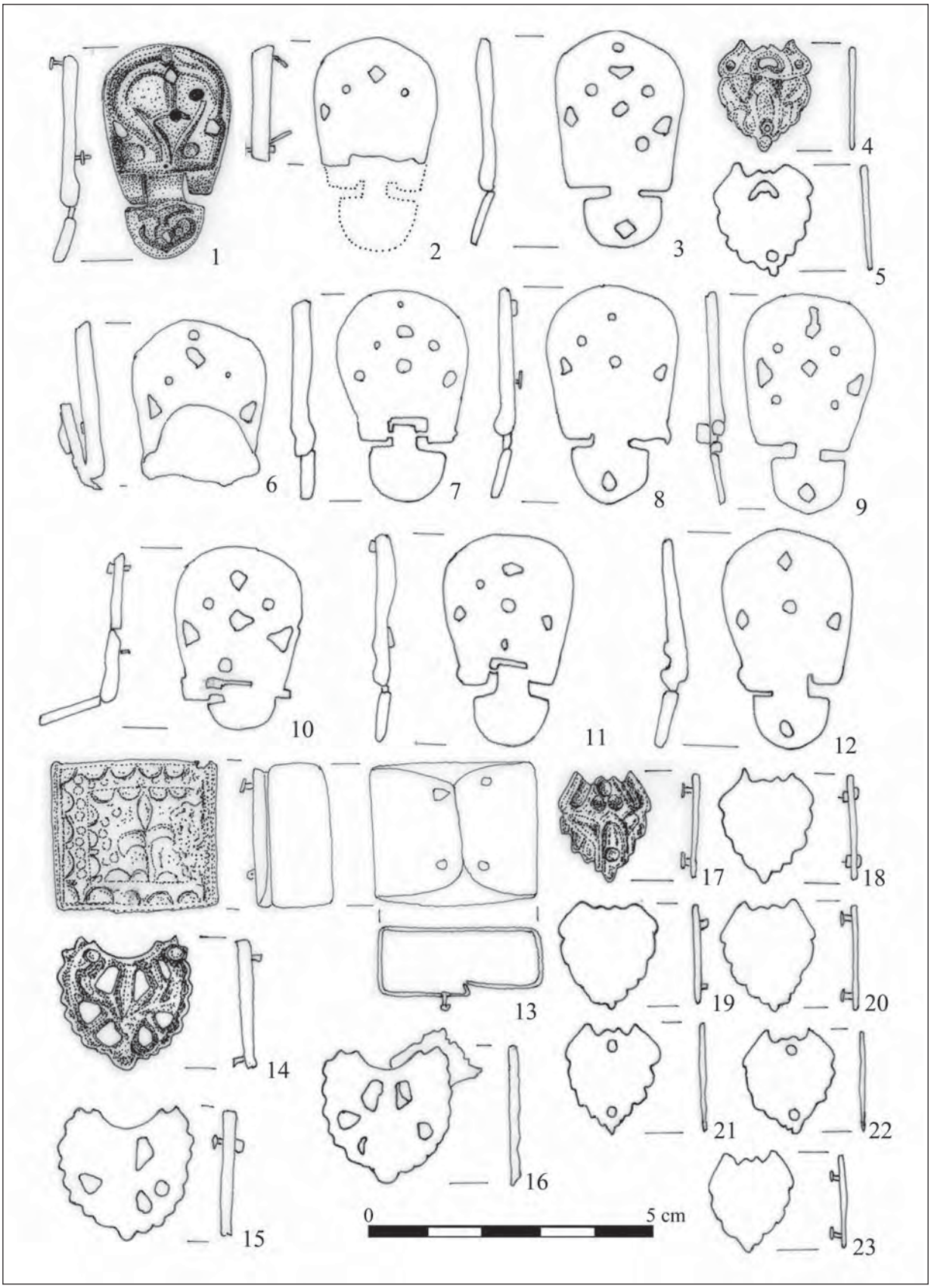
Abb. 8. Die Fundstücke von Besnyő-Fácános Grab 40



9. kép. Előszállás-Öreghegy 2014/16. sír leletei
Abb. 9. Die Fundstücke von Előszállás-Öreghegy Grab 2014/16

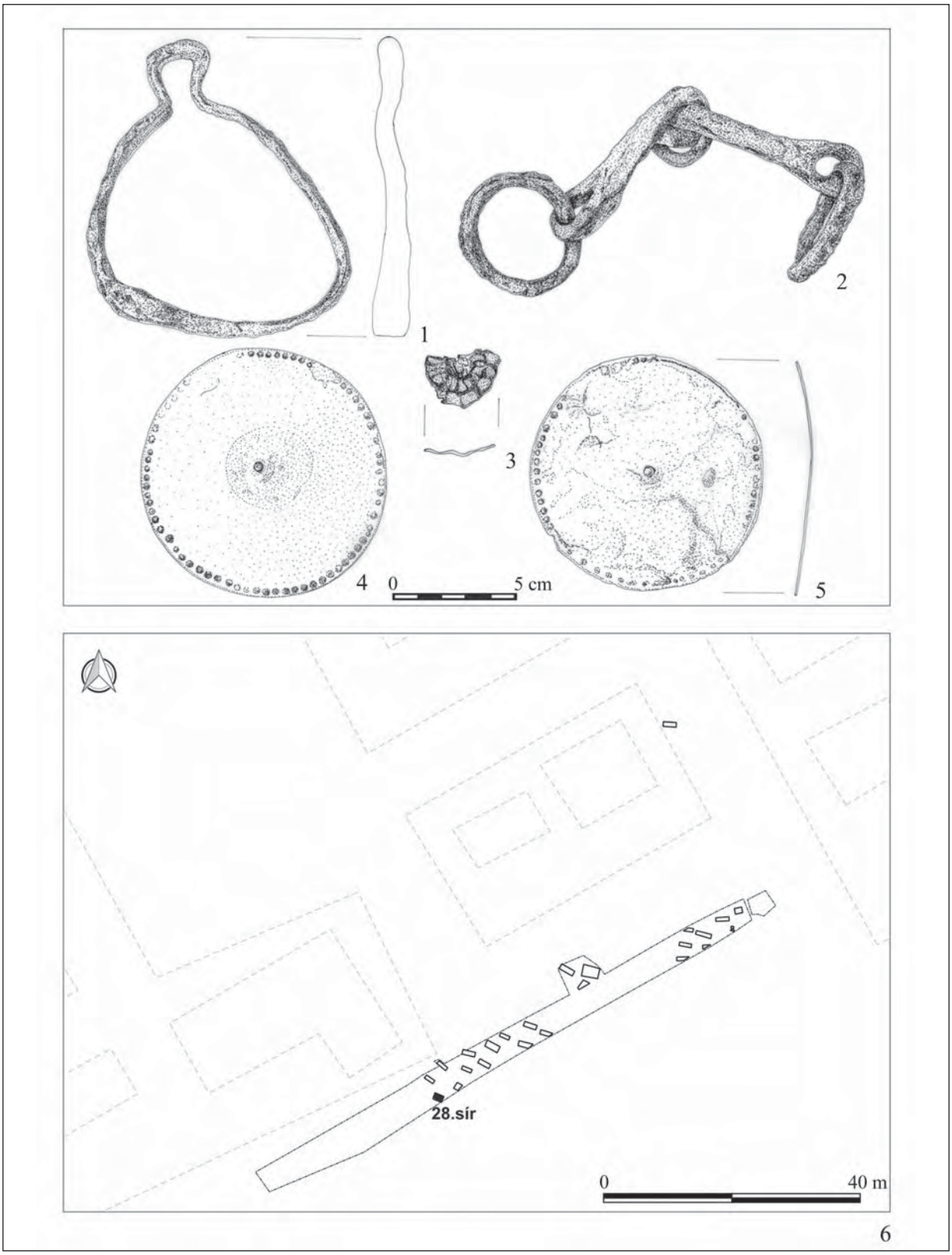


10. kép. Nagyvenyim-Munkácsy utca–Fűzfa utca 28. sír leletei
Abb. 10. Die Fundstücke von Nagyvenyim-Munkácsy utca–Fűzfa utca Grab 28



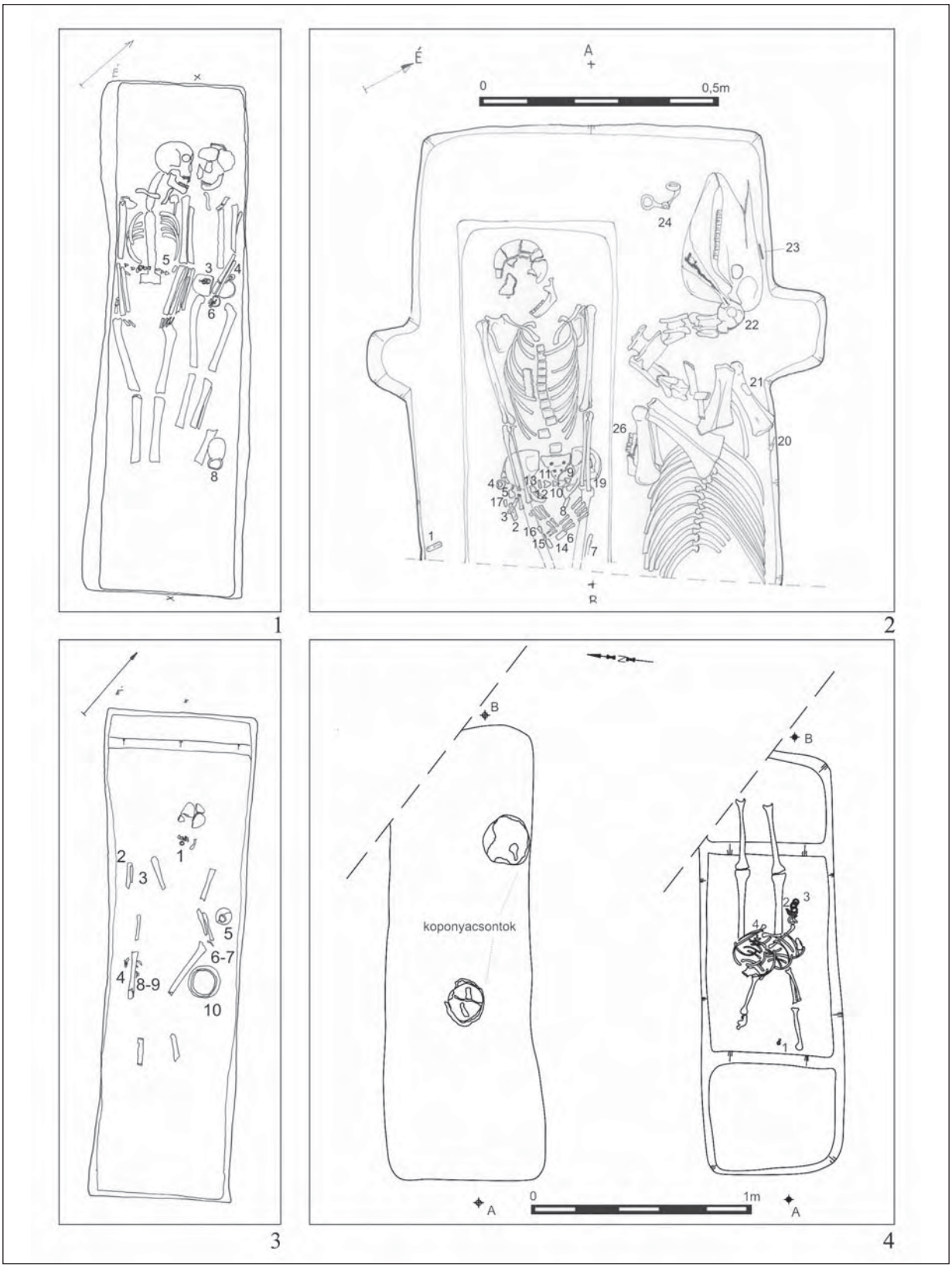
11. kép. Nagyvenyim-Munkácsy utca–Fűzfa utca 28. sír leletei

Abb. 11. Die Fundstücke von Nagyvenyim-Munkácsy utca–Fűzfa utca Grab 28



12. kép. 1–5: Nagyvenyim-Munkácsy utca–Fűzfa utca 28. sír leletei; 6: Nagyvenyim-Munkácsy utca–Fűzfa utcai temető térképe a 28. sírral

Abb. 12. 1–5: Die Fundstücke von Nagyvenyim-Munkácsy utca–Fűzfa utca Grab 28; 6: Karte von Gräberfeld Nagyvenyim-Munkácsy utca–Fűzfa utca mit dem Grab 28



13. kép. 1: Besnyő-Fácános 38. sír; 2: Nagyvenyim-Munkácsy utca–Fűzfa utca 28. sír; 3: Besnyő-Fácános 40. sír rajza; 4: Előszállás-Öreghegy 2014/16. sír

Abb. 13. 1: Besnyő-Fácános Grab 38; 2: Nagyvenyim-Munkácsy utca–Fűzfa utca Grab 28; 3: Besnyő-Fácános Grab 40; 4: Előszállás-Öreghegy Grab 2014/16



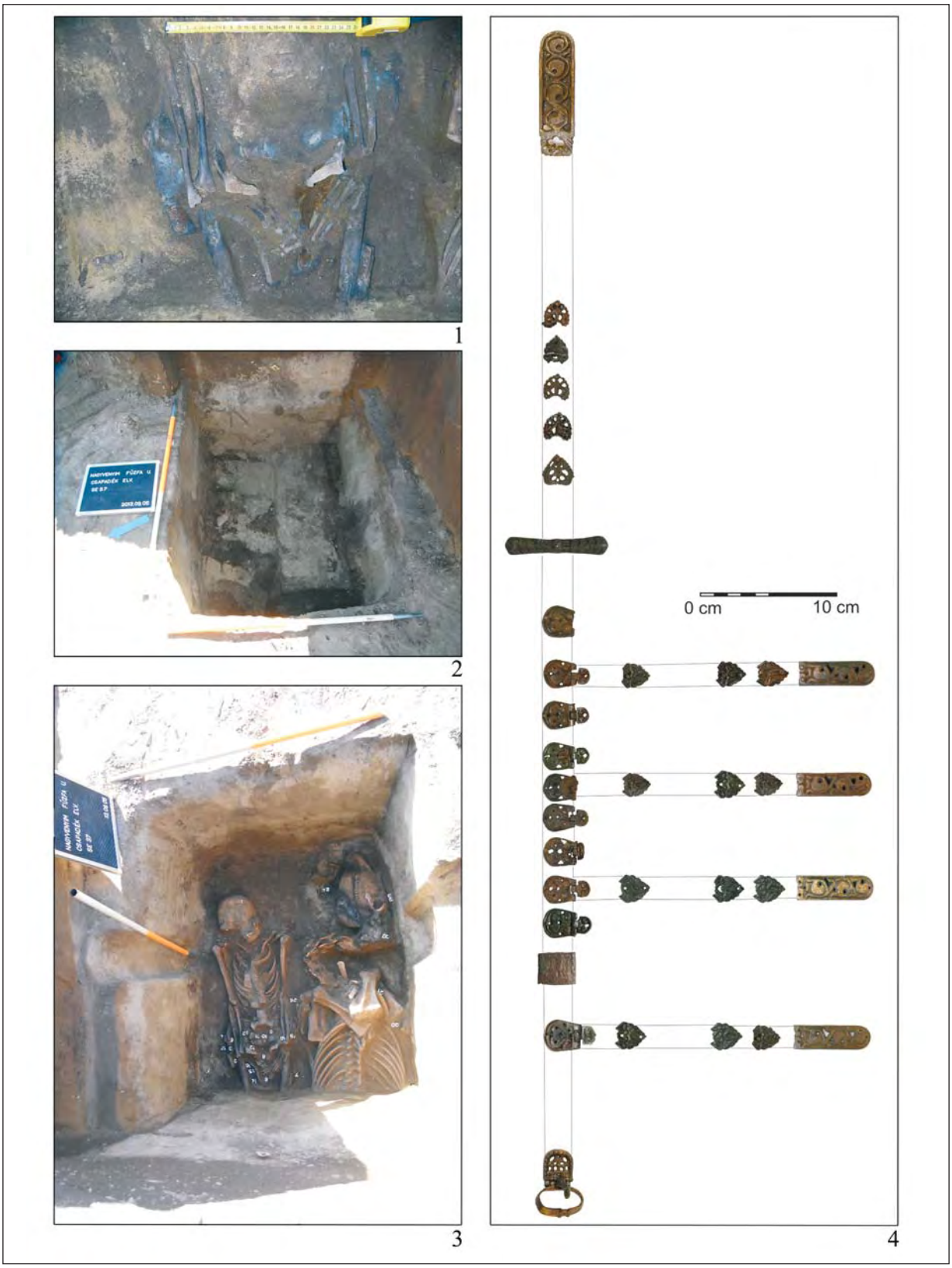
14. kép. Úrhida-Arany J. utca 103. sír. 1: Sírfotó; 2: S-végű karika a koponya jobb oldalán; 3: Vas övcsat és vaskarika a deréknál, illetve a bal combnyakon belül; 4: Vas tűzcsiholó a bal combcsonton belül

Abb. 14. Úrhida-Arany J. utca Grab 103. 1: Das Foto des Grabes; 2: Ohrring mit S-Ende an der rechten Seite des Kopfes; 3: Eisenschnalle und Eisenring an der Taille; 4: Feuerstahl an der Innenseite des linken Schenkel



15. kép. 1: Úrhida-Arany J. utca 96. sír; 2–4: Besnyő-Fácános 40. sír; 5: Besnyő-Fácános 38. sír; 6: Dunaújváros-Simonyi dűlő 361. sír; 7: Dunaújváros-Simonyi dűlő 365. sír

Abb. 15. 1: Úrhida-Arany J. utca Grab 96; 2–4: Besnyő-Fácános Grab 40; 5: Besnyő-Fácános Grab 38; 6: Dunaújváros-Simonyi dűlő Grab 361; 7: Dunaújváros-Simonyi-dűlő Grab 365



16. kép. Nagyvenyim-Munkácsy utca–Fűzfa utca 28. sír. 1: Az övgarnitúra korróziónyomai; 2: Fázisfotó a koporsó kirajzolódó kontúrjával; 3: A lovassír fényképe; 4: Az övgarnitúra rekonstrukciója

Abb. 16. Nagyvenyim-Munkácsy utca–Fűzfa utca Grab 28. 1: Die Spuren von Korrosion des Gürtelgarniturs; 2: Foto mit der Kontur des Sarges; 3: Das Foto des Reitergrabes; 4: Die Rekonstruktion des Gürtelgarniturs



17. kép. Az Úrhida-Arany J. utcai temető térképe a 96. és a 103. sírral
Abb. 17. Karte von Gräberfeld Úrhida-Arany J. utca mit den Gräbern 96 und 103

FINDS FROM THE TURN OF THE 8TH AND 9TH CENTURIES FROM BOJNÁ (SLOVAKIA) AND ITS AGGLOMERATION

ZBIGNIEW ROBAK*

Abstract: *The paper presents a collection of finds dated to the turn of the 8th and 9th centuries, coming from excavations and field prospections at three hillforts located at Bojná. Although the main and largest site, Bojná I (Valy), is related mainly to the second half of the 9th century, the beginning of the Slavic settlement at Bojná agglomeration is dated to the 7th century or to the turn of the 7th and 8th centuries. The oldest finds come from the Bojná III (Žihľavník) site. In the 8th century, Žihľavník was a small hillfort or a fortified settlement, which makes it one of the earliest Slavic hillforts in Central Europe. The number of unique finds as well as the fortifications prove that it had been an important place in the life of that community, maybe a tribal center. Žihľavník was abandoned presumably at the beginning or in the first half of the 9th century, when the settlement moved to Valy hill. However, the significance of the site is confirmed by two burial mounds dated to the second half of the 9th century.*

Keywords: *Early Middle Ages, Slavs, pre-Great Moravian period, strongholds, militaries*

INTRODUCTION

The paper presents a collection of finds dated to the turn of the 8th and 9th centuries, coming from excavations and field prospections at three hillforts located at Bojná, namely Bojná I-Valy, Bojná II-Hradisko, and Bojná III-Žihľavník.[1] The settlement at the best-known site in Bojná, the Valy stronghold, is mainly related to the second half of the 9th century and the beginning of the 10th.[2] The origin of the early medieval agglomeration in Bojná is, however, somewhat older and is probably associated with the presence of iron ore prospectors and miners in the 7th–8th century. The earliest finds, similar to the earliest traces of the early medieval settlement, are concentrated at the neighbouring hill, the Žihľavník, located opposite to the Železná Dolina (Iron Valley) at the entrance to the ravine leading to the Valy settlement and towards Ducové and Pobedim, further west of the mountain range Považský Inovec (*Fig. 1*).[3]

THE SETTLEMENT AT THE ŽIHĽAVNÍK HILL

The flat hill of Žihľavník is separated from the northwest by low double ramparts, the middle part of which resembles a horseshoe and, at the narrowest point of the plateau, it is expanded between scarps sloping toward water streams (*Fig. 2. 1*). The ramparts prevented easy access to the protected part of the hill and especially free communication along the plateau in the NW–SE direction. However, there are no traces of any soil fortifications on the southeast side; the fortifica-

* Institute of Archaeology of the Slovak Academy of Sciences, 949 21 Nitra, Akademicka 2. zbigniew.robak@savba.sk

1 The research carried out under Project APVV-0553-10 is entitled “Early medieval centres of power (Central Danubian region).”

2 PIETA 2013, 433.

3 PIETA 2013, 430–431.

tions themselves are not impressive and, since they are not closed, poorly protect the inner area.[4] The survey of the ramparts provided no results (finds or layers), therefore we do not know whether the ramparts are early medieval, related to the Slavic settlement, or older fortifications, probably only used by the Slavs.

Traces of the early medieval settlement have been detected in the southeast part of Žihľavník hill, within the area encircled by the horseshoe-shaped ramparts, and to the southeast of it, towards the river valley, over about eight hectares. Most of these are ceramics and small metal objects found in the humus layer, mainly knives and hooks but also awls, single weaponry elements (axe, arrowheads) which could have been used also for farming and hunting purposes. The only feature documented so far at Žihľavník which could be ascribed to the settlement phase (?) is a small cluster of burnout stones surrounding broken fragments of undecorated early medieval pots (hearth? furnace? grave?). A feature also associated with the settlement was a small pit found in a windthrow, the traces of which had been documented before the research started there.[5] Since the low ramparts do not close any clearly separated area, it is not clear whether we are dealing here with a stronghold indeed, or maybe a fortified settlement, or some other kind of feature.

In addition to the settlement, there are also two burial mounds at the Žihľavník. The assumption that these are chronologically younger than the settlement is confirmed (at least partially) by objects found in the embankments: pottery and a large amount of metal items (knives, hooks, nails) of exactly the same character as those found in the humus layer within the settlement.

The 9th-century dating of the burial mound 2 with a skeletal burial of a young woman is mainly based on the dating of the pottery found in the grave and the usage of the skeletal rite with wooden coffin or wooden chamber. In mound 1 (or the "grand" mound) no traces of burial were found, only a layer of burnt wood (without clear pattern) and animal bones. At the edge of the mound, just above natural subsoil, a spear was found (*Fig. 3. 10*); however, it is not necessarily associated with the grave furniture and could have been placed there earlier, before the mound was raised. It should be noted, however, that the mound could not be examined completely (approximately one-third of it remains unexamined) owing to the oak trees overgrowing it; therefore, further research may provide new information. Radiocarbon dating of both mounds suggests that they go back to the second half of the 8th or the 9th century. Presumably burial mound 1 can be dated to the 9th century.

FINDS FROM THE ŽIHĽAVNÍK HILL

Finds of weaponry and clothing that may be ascribed to the settlement horizon include an iron hooked spur (*Fig. 3. 1*), a Byzantine- type bronze buckle (*Fig. 3. 3*), and a U-shaped iron strap-end fitting of the Carolingian type (*Fig. 3. 2*). The fragment of a bronze pendant or strap fitting (*Fig. 3. 4*) could be of Avar provenance; it is, however, difficult to reconstruct. In fact, stylistically it may resemble the openwork fittings characteristic to the older phases of the Late Avar period.[6] The fragment of a bronze bracelet with flattened, broadening corrugated end may also be related to the nomadic culture *Fig. 3. 5*).[7]

The hooked spur probably goes back to the second half of the 8th or the very beginning of the 9th century. It represents a variant of hooked spurs with short yoke (type IA–IB according to D. Bialeková, variant B of technotype III according to J. Żak and L. Maćkowiak-Kotkowska, variant B-C according to K. Wachowski)[8] which are known in large amounts from the entire territory of the Western Slavs.[9] It shows the closest for-

---

4 This is not a typical horseshoe-shaped stronghold; ramparts do not separate an area naturally protected from other sides. There are no traces of an enclosing ring. It is currently assumed that the ramparts constitute part of the linear fortifications discovered on several hills around Bojná (sites Bojná I–IV) and running across the entire Považský Inovec.

5 PIETA 2007, 180–181.

6 ČILINSKA 1966, Taf. XXV. 74. 2, Taf. LVII. 369. 6; ZÁBOJNÍK 2009, Fig. 11. 5: 31.

7 AULICH 1972, Tabl. XIII.

8 BIALEKOVÁ 1977, 120; ŻAK ET AL. 1988, 31–32; WACHOWSKI 1991, 86–87.

9 PIETA–ROBAK 2015.

mal similarity to items coming from Zauschwitz near Leipzig, Bruszczewo in Greater Poland, and Mellingen near Erfurt and to a spur from Fröslunda in Sweden with similar yoke decoration.[10] Due to geographical distance, however, these similarities should be considered as accidental. In order to avoid distant analogies, it should be noted that bronze and iron items of similar shape and form are typical finds in Bohemian and Moravian strongholds dated to the 8th or the beginning of the 9th century, the so-called pre-Great Moravian phase of Mikulčice and Uherské Hradiště-Ostrov Sv. Jíři (St. George Island) as well as Kersko near Sadská, Brno-Líšeň and Rubín-Dolánky.[11] A spur with massive pyramidal bolt coming from Grave 116 at Devínska Nová Ves dated to the Late Avar period can be mentioned as an analogy.[12] The hooks of this spur are unfortunately broken. Although spurs with inward hooks are not precise daters and the period of their use by Slavs may be specified as beginning in the late 7th and terminating at the turn of the 10th and 11th centuries,[13] it seems possible to narrow down the dating of this spur type to which the specimen from Žihľavník belongs. The identification of the pre-Great Moravian horizon in Mikulčice including ca. fifty hooked spurs is particularly helpful. The spur found at Bojná can be compared to some of them. Chronology of this horizon can be closed between the end of 7th and the late 8th – early 9th century.[14] The Rubín-Dolánky site is likewise dated to the 7th–9th centuries where, in addition to hooked spurs (thirteen items), late Avar relics and early Carolingian beads are also present. However, no finds can be dated only to the 9th century, particularly no plate spurs.[15] The settlement at Ostrov Sv. Jíři in Uherské Hradiště where late Avar bronzes were found should be associated with the pre-Great Moravian horizon too.[16] D. Bialeková dates the spurs of the IB type to the second half of the 8th century, while K. Wachowski places variants B-C within the time frame of about 725 to 800 AD.[17] Hooked spurs had been widely used in the latter half of the 8th century in the Middle Danube region; from the early 9th century, they came to be superseded by Carolingian looped spurs and most of all by various types of plate spurs typical to the Great Moravian horizon in Moravia, Bohemia, and Slovakia. One of youngest items comes from Grave 16 at Söjtör-Petőfi utca. The burial ground in Söjtör is considered as part of the so-called skeletal graveyard horizon in Western Hungary linked to the end phase of the Avar culture (or rather, the Avar–Slavic culture) after the fall of the Khaganate, which was the result of Charlemagne's wars against the Avars. This may confirm that the type of spurs described here was still in use in the beginning or, presumably, even in the first third of the 9th century.[18]

A Byzantine-type bronze buckle is a find that may be dated to a somewhat earlier period, presumably to the 7th century. It was found accidentally between the roots of a fallen tree, about 100 m west of the graveyard. It is made of bronze, length: 4.8 cm, height: 3.1 cm. On its upper side, the openwork plate is decorated with a double grooving and a transverse rib with two grooves too. The buckle frame is oval with the front side decorated with three notches in the middle; below, there is an eyelet for fastening the buckle. There is no pin. The buckle tip is decorated with a knob. However, no analogous type has been found so far; it may be classified as animal head-shaped buckles (*Tierkopfschnallen*) identified by Éva Garam together with various fitting variants.[19] Byzantine-type buckles closest in form are known from

---

10 Żak et al. 1988, Tab. VI. 3, 6, 7, 8, Tab. VII. 2.

11 Kavánová 1976, 11–12, 104, Tab. I. 8, 11; Profantová 1994, 60–69; Měřínský 2002, 266; Galuška 2013, 15–16, 43–48.

12 Eisner 1952, 38–39, Fig. 17. 10; Zábojník 2009, 43–45.

13 Parczewski 1988, 100; Poleski 1992, 20–24; Poleski 2013, 126.

14 Klanica 1968, 639; Klanica 1984, 141–149; Klanica 1986, 95–102; Měřínský 2002, 406–407.

15 Bubeník 1996; Bubeník 1997; Profantová–Stolz 2006.

16 Galuška 2001; Galuška 2013, 64–70; Měřínský 2002, 264–266.

17 Bialeková 1977, 120; Wachowski 1991, 91.

18 Szőke 1994, 182; Szőke 2004; Breibert 2005, 427. Several studies date these graveyards to the second half of the 8th century (Szameit 1991; see Ungerman 2005 for arguments and literature supporting "the second option"). Although the controversy regarding the chronology of the so-called pre-Köttlach horizon or Keszthely culture is of no particular significance for the dating of the spur coming from Žihľavník, the issue is still regarded as important and being discussed.

19 Garam 2001, 104–105, Taf. 72.

Hungary and Slovakia (the so-called Pannonian group) and dated to the 7th century; they could have been produced in Pannonia.[20]

Slovak finds of Byzantine-type belt elements are concentrated in the south of the country. Most of these finds come from Avar or Avar–Slavic mixed graveyards of the Avar Khaganate period.[21] The buckle found at Žihľavník would be therefore the northernmost such find coming from Slovakia, not too distant from areas of common presence and within an area under the direct influence of the Avar Khaganate, yet certainly beyond its borders. Another item of the Korinth-type[22] is also dated to the 7th century and comes from the neighbouring Radošina[23] (*Fig. 4. 8*). However, the way and the time these buckles got there remain a mystery. In this case, it seems more important to compare the find to other finds coming from Moravia and Bohemia. Although much less Byzantine-type belt elements come from this region,[24] all of them were unearthed in pre-Great Moravian tribal political and military centres (Mikulčice, Mutěnice, Praha, Rubín) where, similar to Bojná and its vicinity, Avar bronzes, single early Carolingian artefacts, and hooked spurs have been found. This may therefore prove that the Bojná area had been of some significance even before the Valy stronghold was built.

In typological terms, the youngest find from Žihľavník is a U-shaped iron strap-end fitting decorated with a vertical rib. Such fittings are typical to the Carolingian milieu, mainly of the first half of the 9th century;[25] however, they could also appear in the second half of the 9th century. The find, therefore, may be associated both with the settlement phase at Žihľavník and the period when this area was used as a mound burial ground. Unfortunately, its simple form does not allow for precise dating, and, even worse, it was found in the plant litter layer. The dating of the Bojná fitting to the first half of the 9th century does not contradict the general dating of the Žihľavník site; however, the object may as well be younger and come from the Great Moravian period.

THE VALY HILL

While the settlement horizon (stronghold, fortified settlement?) at Žihľavník, dated to the 8th – beginning of the 9th century (and thus describable as pre-Great Moravian), can be quite clearly distinguished both directly, by military finds, and indirectly, by the stratigraphic dating of mounds (wherever a cultural layer of the settlement is present), at the Valy stronghold it is hardly perceptible. Among several hundreds of warrior attire elements, spurs, and weaponry found there, only four items could be dated to the second half of the 8th or the beginning of the 9th century.

Two of them are typical Avar strap fittings[26] (*Fig. 3. 6–7*) which can be dated to the Late Avar period or even its decline (NS III–IV).[27] A fragment of a complex fitting is also of Avar origin[28] (*Fig. 4. 2*) and is sometimes considered as an example of the combined impact of late Avar and Carolingian art.[29] A recent opinion about its ornamentation, consistent with the style of the entire series of late Avar fittings, have been put forward by András Csuthy;[30] there is no need to repeat his arguments here. To the items discussed by him,[31] another fitting from Klempenow, Lkr. Demmin in

---

20 VARSIK 1992, 85–89, Taf. IV–V; GARAM 2001, 107, Taf. 56–58, Taf. 70–72.
21 GARAM 2001, 97–99; ZÁBOJNÍK 2007, 13, 22–25; ZÁBOJNÍK 2009, 69–70.
22 GARAM 2001, 99, Taf. 62. 3.
23 PIETA 2013, Abb. 2. 2.
24 PROFANTOVÁ 2007.
25 WAMERS 2011, 71–72; ROBAK 2013, 68–69; ROBAK 2014, Tab. VII. 6.
26 PIETA–RUTTKAY 2007, Fig. 1. 2.
27 ZÁBOJNIK 1991, 278, Taf. 41; ZÁBOJNIK 2009, Fig. 12. 24.
28 JANOŠÍK–PIETA 2007, obr. 14. 3.
29 PROFANTOVÁ 1997, 91; JAKUBČINOVA 2012, 301.
30 CSUTHY 2014.
31 CSUTHY 2014, obr. 1.

Mecklenburg may be added (*Fig. 4. 1*),[32] the ornamentation of which is presumably the closest to that of Bojná. From the typological point of view, this fitting has its analogies among the items of late Avar origin too[33] (*Fig. 4. 4*). There are, however, no Carolingian items or analogies among Great Moravian artefacts. The only analogy, a fitting of similar form coming from Grave 133 at Kanín II,[34] (*Fig. 4. 3*) repeatedly cited in connection with the Bojná fitting, is also an Avar artefact.[35] It is therefore highly doubtful that the fittings from Bojná and Kanín were parts of Carolingian-type sword sets as suggested by some.[36] Moreover, they differ structurally from such fittings, particularly in the form of the hinge, which is hidden under the fitting plate in the Carolingian-type sword sets.[37] Linking hinged fittings from Bojná and Kanín dated to the turn of the 8th and 9th centuries to sword sets of the Carolingian-type containing hinged fittings is also highly unlikely, owing to the chronology of the latter; their becoming popular had not taken place before the second half of the 9th century.[38] Such a fitting might have also served, however, as an element fastening another loosely hanging ornament, as is in the case of the fitting from Devínska Nová Ves.[39]

An absolutely unique find in the entire Slovak-Bohemian-Moravian region is the strap-end fitting with a knob. "Small-format" fittings with a knob, both decorated and undecorated, are commonly found in the area of the Carolingian state as well as in Slovenia and Croatia where they served as typical decorations of spur straps or puttees popular in the second half of the 8th and the beginning of the 9th century.[40] From the area of Slovakia, Moravia, and Bohemia (similar to the Western Slavic areas) only a few specimens are known, and they have never been found together with spurs or other additional elements of clasp sets. Most of the fittings (namely three) have been found in Mikulčice (including the only one from a skeletal grave 108/II), which is not surprising as we can easily perceive there the so called pre-Great Moravian period. It is indicated, among others, by the presence of hooked spurs and over a hundred of late Avar ornaments that are missing at the Valy site. The two other fittings were found at strongholds, Olomouc-Povel and Češov, which could also be dated to this period.[41] Apart from (literally) single early Carolingian finds, there are no finds from the early Carolingian horizon in Moravia, Slovakia, and Bohemia. This cannot be a consequence of the cremation rite only (which may to some extent explain the lack of cluster finds) but were rather an outcome of aesthetic and cultural preference. Above all, there are no complete fitting sets (it is even impossible to combine single finds), nor early types of plate spurs, looped spurs (only their iron imitations and the so-called quasi-looped spurs with yoke ends curved into an "eyelet"), or, primarily, items decorated with the Tassilo Chalice style (often imprecisely called animal or insular style). This is clearly seen in case of the already mentioned phenomena of the pre-Köttlach horizon and burials in Western Hungary linked with the "pre-Pribina" period (first third of the 9th century). Except for single finds of Carolingian weaponry, male skeletal burials containing weaponry are equipped exclusively with Avar strap fittings.[42]

The indeed disproportionately small number of finds of the early Carolingian type (and even the so-called transition phase ornamentation showing stylistic features typical to the early Carolingian period and the emerging plant style) as compared to finds of equipment and attire of the late Carolingian-type indicates the relatively low interest in adopting the Carolingian culture among the Slavs in pre-Christianization times. Otherwise, it would

---

32 Schanz 2007, Abb. 59. 4. Avar imports in this area are, however, not so exceptional (see Eger–Biermann 2009; Schiren 2011).
33 Dekan 1976, Fig. 55.
34 Justová 1977, Abb. 3. 9.
35 Csuthy 2014.
36 Profantová 1997, 91; Jakubčinová 2012, 301.
37 Ungerman 2011, 585–586; Robak 2013, 121–122, 149–152; Robak 2014, Tab. LV. 19, Tab. LXXIX. 4.
38 Robak 2013, 149–152.
39 Dekan 1976, Fig. 55.
40 Giesler 1974; Karo 2012, 448–451.
41 Bláha 1988, 155–170; Profantová 1999.
42 Szőke 2004.

be difficult to explain the inability to import such artefacts produced after all in neighbouring Bavaria. This is, however, a general tendency among the Slavs since a similarly small number of early Carolingian objects come from Poland, Eastern Germany, and Lower Austria. The only exception is the older phase of the so-called Biskupija–Crkvina horizon characteristic for Croatia and marked in Slovenia, where finds are in fact sets (and not single imports) of artefacts in the early Carolingian style (looped spurs, plate spurs with side rivets, fittings with knobs, and the so-called "bird-shaped fittings," a series of swords with fitting sets, items decorated with the so-called Tassilo Chalice style, and the like). These can be dated to approximately 790–820/830 AD and linked with the physical presence of Carolingian troops around the year 790.

It seems that the actual "implementation" of the Carolingian culture took place when the Tassilo Chalice style and related ornamentation had already become outdated (also the types of artefacts had changed) and a plant style typical for the late Carolingian period emerged. Therefore, it is difficult to indicate the very beginning of the 9th century as its date. Contrary to popular opinions that the animal style ended and the plant style associated with the Carolingian Renaissance emerged around 800, the items characteristic for the early Carolingian period must have been in use at least in the first quarter or, presumably, even in the first third of the 9th century.[43] Initially, the Carolingian Renaissance was a high culture available for kings and courts, while small-scale crafts still applied earlier known patterns, probably also becauce of the preference of customers. Moreover, it should not be expected that an abrupt transition from early to late Carolingian style took place. This is particularly clear from the quite large series of items that may be described as transitional, i.e. typologically still related to early Carolingian style (knobs, elongated strap-end fittings) but with non-animal, geometric motifs or highly simplified geometric and plant ornaments clearly providing basis for the development of later plant motifs. The real development of Carolingian Renaissance aesthetics (not only as an elite style sponsored by the supreme authority and elites but also small-scale artistic craftwork) took place under Louis de Pious. The "implementation" of the Carolingian culture among Moravian or Slovak Slavs coincides with the period when official diplomatic contacts between Moravians and the Frankish Empire were established during the reign of Louis de Pious and preparations for the adoption of Christianity began. Thus, the correspondence probably is not accidental.

A clearer weaponry horizon at Valy includes finds of products modelled on late Carolingian items that may be go back to the first half of the 9th century or its very beginning, and this is a tendency observable in most "central places" linked with the later Great Moravian culture.[44] It is typical to the early phase of the Great Moravian culture which, based on the way the pre-Great Moravian period was formed (from pre-Köttlach), should be described as proto-Great Moravian (using the 'pre' prefix to suggests that we can observe a gradual quantitative increase in the number of sets, not single items, and particularly the presence of clusters).

This horizon comprises several items[45] decorated with simple plant motifs made with the chip-carving technique. Symmetric volutes and spirals are typical motifs. Furthermore, there are also buckle spurs characteristic mainly for the first half of the 9th century as well as various types of plate spurs. The majority of the items from Bojná-Valy are, however, products typical to the latter half of the 9th century.

THE HRADISKO HILL (BOJNÁ II)

Still it is unclear how the Bojná II stronghold communicated with other strongholds. It is located north of Žihľavník, on the north side of Železná Dolina, in a rather strategic place on a promontory over a narrowing of the river valley. The slope with the plateau is separated by a rampart and divided

43 ROBAK 2013, 98, 155–156.
44 ROBAK 2013, 193–196.
45 PIETA–RUTTKAY 2007, Fig. 1. 4; BAČA–TURČAN 2007, Fig. 2.

by an additional embankment impeding communication with the rampart foreground. In contrast to Žihľavník, it has a clearly defensive character. Its construction, however, can be linked with the Roman or the Great Migrations period, since most of the items found here come from those periods.[46] Use (or re-use?) of the stronghold in the 9th century, or, very likely, even in the 10th, has been recently confirmed by radiocarbon dating of burnt wood fragments found at the bottom of the moat.[47]

A small collection of early medieval objects comes from the settlement[48] and confirms some Slavic activity in this area (watchtower, refuge?). Among the early medieval finds, an iron looped spur is the most interesting (*Fig. 5. 5*). Bronze and iron looped spurs are present in significant amounts in Western European graveyards dating back to the second half of the 8th century and are sometimes decorated in the Tassilo Chalice style or co-occur with such objects in clusters.[49] Their general dating to the 8th century seems indisputable. They occasionally occur in an older phase of the Biskupija–Crkvina horizon too. In Western Europe and Dalmatia, spurs of this type disappear at the beginning of the 9th century. This chronology is confirmed by a recent spur find, the arms of which are decorated with early plant ornament,[50] as well as graves at Schortens and Borne dated by coins of Charlemagne to the end of the 8th century.[51] So far, no specimens of spurs have come to light with the characteristic massive loops imported from the West.

Slavic looped spurs (in most cases quasi-looped owing to the loop construction being simply an arm tip bent and joined more or less accurately with a yoke, or flattened and punctured) were undoubtedly modelled on Merovingian and early Carolingian looped spurs and, similar to hooked spurs, produced as a result of western influences. Spurs of this type are known from Poland, Bohemia, Moravia, Slovakia, and Germany,[52] where they probably appeared already in the first half of the 8th century.[53] Most of them, however, is dated to the second half of the 8th century.[54]

The only set of spurs with high yoke and strap-end fittings was found in Grave 788 in the early medieval graveyard at Čakajovce near Nitra.[55] Based on these spurs, the grave has been described as the oldest skeletal burial in the graveyard,[56] dated to the end of the 8th century. This complex is in any case interesting and inspires some reflections. It includes the burial of an about seventy-year-old man and thus we should consider the possibility that he could use and possess the items he was buried with for a long time. Such dating, however, corresponded well to a series of graves (particularly Graves 189 and 190) ascribed to the so-called Blatnica–Mikulčice horizon traditionally dated to about 800–830 AD[57] Grave 788, therefore, must be older.[58] Graves No. 189 and 190 contained plate spurs with transverse rivets considered as typologically younger. Another reason for determining such an early chronology for this grave was its location at the eastern edge of the graveyard, next to cremation burials. This raises the suspicion that it belongs to the oldest phase of skeletal burials. However, the fact that plate spurs cannot be dated to such an early period[59] compels us to extend the chronology of the grave to at least the entire first half of the 9th century; by no means, however, to the 8th century. The fact that the fashion of strap fitting sets was

---

46 Turčan 2003; Pieta 2007.

47 Analyses provided by Prof. Marek Krąpiec from AGH University of Science and Technology in Cracow.

48 Pieta 2007, Fig. 5.

49 Stein 1967.

50 Milošević 2006.

51 Rötting 1999, 244; Schulcze-Dörrlamm 2010, 346.

52 Kavánová 1976, 16–17; Poelski 2004, 15; Strzyż 2006, obr. 27. 12.

53 Kotowicz–Michalak 2008, 362–364.

54 Kotowicz–Michalak 2008, 362–364; Bialeková 1977, 122–123; Turčan 1995, 79–80.

55 The poor publication of the spur from this complex does not mention the actual shape of the arm end. In the drawing (Rejholcová 1995a, Tab. CXXVI) it is wrapped inside, while in the X-ray photo it consists of an approximately rectangular loop with a wrapped yoke's end joined to the outer surface of the arm.

56 Rejholcová 1995a, 52–53.

57 Rejholcová 1995a, 53–54, 78.

58 Rejholcová 1999, 9.

59 Košta 2008, 287; Robak 2013, 34–35.

taken over by the Slavs from the Carolingian culture, which definitely had not taken place before the beginning of the 9th century, is another reason for such a dating.

Generally, it is not known how long looped spurs had been used by the Slavs. The case of hooked spurs, no longer used in Western Europe in the 8th century (they had been replaced by looped spurs as genetic successors) but produced simultaneously with other types even until the turn of the 10th and 11th centuries in the Slavic territories,[60] shows how difficult it is to interpolate the chronology of Western European artefacts or imitations directly into their Slavic context without careful analysis, particularly of the complexes where they occurred.

With the present state of knowledge of looped and quasi-looped spurs, there is no ground for limiting the chronology of their disappearance from the Slavic context, similar to Carolingian looped spurs, to the beginning of the 9th century.[61] Though they were obviously no longer popular in the Great Moravian period, it should be considered that they could be produced and used throughout the entire 9th century.[62] The same applies to other Slavic territories.[63] Typical to these spurs, particularly those with high yoke, is that they are poorly made, which may indicate that they were a kind of a substitute when there was no possibility (financial or technical) to obtain other, better products. The item from Bojná II is an exceptionally well-made specimen, which may, however, date from the 8th century or from the beginning of the 9th. Due to its strong similarity to the specimen from Smoleníce-Molpír[64] (*Fig. 5. 6*) where other looped and hooked spurs as well as a series of late Avar bronzes come from,[65] I would rather be inclined to date it to the turn of the 8th and 9th centuries. This, however, does not help much in dating the Bojná II stronghold (especially not in relation to radiocarbon dating), nor placing it within the chronological context of the two remaining strongholds.

CONCLUSIONS

By way of conclusion based on the above considerations, it is possible to outline the early chronology of the Bojná agglomeration. It should be noted, however, that these conclusions are not so much the results of research in Bojná (2005–2013), but rather a research hypothesis orienting further studies aimed at its verification.

The oldest settlement within the Bojná agglomeration was probably founded in the 7th century or at the turn of the 7th and 8th centuries on a southern slope of the Žihľavník. It was separated by ramparts from the northwest, although it remains uncertain whether the foundation of the settlement was a consequence of the remnants of older fortifications found there. Owing to the fact that the settlement is located near the middle of an ore-bearing area, it is linked with a community of iron ore diggers. Even then, however, it must have been an important site in the local community's life, as it is evidenced by the finds. It must have been linked with the residential area of some kind of an elite,[66] and certainly a group of warriors, which is in turn testified by weaponry finds. Its defensive properties might have mattered less than marking the spot with ramparts. M. Dulinicz called such early Slavic strongholds "places generating power."[67] The characteristic features of similar places in Poland and the Eastern Slavic territories (Szeligi, Zimne, etc.) dated to 6th–7th century may be easily applied to Žihľavník

60 PARCZEWSKI 1988, 100; POLESKI 1992, 20–24.
61 KIND 2007, 554.
62 PROFANTOVÁ 1994, 71. The new dating of the rampart in Pobedim to the end of the 9th century (HENNING–RUTTKAY 2011, 283–284) also extends the possible chronology of the looped spur found beneath its ruins (BIALEKOVÁ 1927, 124; BIALEKOVÁ 1977, Abb. 10. 2).
63 KOTOWICZ 2005, 68; KOTOWICZ–MICHALAK 2008, 362.
64 RUTTKAY 1975, Abb. 12. 9.
65 TURČAN 1995.
66 Higher social status was usually emphasised by ostentatious appeal to non-local elements, e.g. by the application of foreign stylistic patterns, distinct funeral rites, or exaggerated local tradition (URBAŃCZYK 2012, 142–143).
67 DULNICZ 2000.

too. Therefore, what we deal with here is a fortified site with rather symbolic fortifications indicating that protection of the people and property was not the primary reason for their foundation. Similar to those mentioned by Dulinicz, it is located on a promontory, cut through by a transverse rampart but not surrounded with it. Even if the whole area had been surrounded with a palisade, its protective function would have been negligible. There are also other features, e.g., the unique location (in case of Žihľavník this means the intersection of roads leading to Železná Dolina and to the Valy valley), concentration of traces of household activity, weaponry finds including imported products, marks of funeral rites, usually absent in settlements (owing to the traditional delineation between residential and sacrum areas).[68] The establishment of such sites in areas newly colonised by the Slavs was associated with the taking under control of lands previously not belonging to their settlement area. This fits ideally in the situation where a group of Slavic seekers-explorers arrived at the foot of Marhat in the 7th or the 8th century. They needed to create some kind of anchorage in a particular geographical structure, not necessarily defensive, which they could build their "social order" on, some kind of a local "focal point" linked with authority and tribal identity.

The hypothesis is interesting, since the group of strongholds in Poland and in the Eastern Slavic territories are the only analogy comparable to the stronghold (?) at Žihľavník and, what is more important, they are similarly dated. In terms of location and quality, the ramparts at Žihľavník also show some convergences with a group of early strongholds dated to the 7th–8th century in Bohemia,[69] especially the stronghold in Doubravičice near Kolín, for which authors mention the same analogies from Poland and the Eastern Slavic territories.[70] These strongholds, as well, were not very impressive in terms of ramparts. The stronghold of Doubravičice, with its dimensions and geographical location similar to that of Žihľavník, served rather as a fortified settlement than a fortress, and part of the area was only protected by a palisade. Nearby strongholds, quite precisely dated to the pre-Great Moravian period such as Klátova Nová Ves[71] or Smoleníce-Molpír[72] and others (e.g. Sv. Jur) are, however, completely different. They contain series of late Avar objects and spurs dated to the 8th or beginning of the 9th century in abundance, but have clearly defensive constructions of ramparts used secondarily by the Slavs. If the assumption that Žihľavník should be dated as early as the first half of the 8th century is confirmed, it will imply that it is one of the oldest, if not the oldest, early medieval stronghold in Slovakia.[73]

We do not know either the reasons for the abandonment of the settlement at Žihľavník or the time when it exactly happened. As an estimate, it might have taken place at the turn of the 8th and 9th centuries, and this period was, as we know, a time of dynamic political changes (fall of the Avar Khaganate which previously dominatedthe Carpathian Basin; emancipation of local Slavic elites; emergence of the first over-tribal leadership organisations; beginning of the Christianisation process) which had a major impact on the social organisation. The settlement might have been abandoned because of strategic reasons, although the defensive advantages of Žihľavník as a hill were just as good as those of the hill where the new stronghold was built. Perhaps this was a deliberate action on the part of the new elites aiming at isolating the community from "old" focal points and binding it to places already linked with the newly established social order (Mojmir's dynasty, Christianity, opening up to the Western and Byzantine cultures, replacing the previously prevalent Khaganate).

On the site of the abandoned (?) settlement at Žihľavník, a small, exclusive burial ground was founded with no more than two, though quite large, mounds, dated generally to the 9th century, although it cannot be ruled out that at least the "great grave" could have been erected during the existence of the settlement. Erecting mounds at Žihľavník after the place had been

---

68 Zoll–Adamikowa 2000, 213; Sikora 2011, 376–377, 381.
69 Bubeník 1999; Lutovský 2009, 5–9; Beranová–Lutovský 2009, 65–76.
70 Beranová–Lutovský 2009, 60, 65–69.
71 Pieta–Robak 2015; Robak–Pieta 2016.
72 Turčan 1995.
73 Cf. Šalkovský 2012, 54.

abandoned was perhaps aimed at emphasising the importance of the location for the local community (e.g., through the tradition of an earlier place of power). The mounds may also have been the graves of representatives of pre-Great Moravian, officially downgraded elites, patrimonially linked with this place. Due to its distance and small size, it is unlikely that the burial ground was associated with the Valy stronghold. Someone, however, did erect those mounds and chose the site for some reason, but no further graves were to be located here.

Nor do we know how the beginnings of the settlement and the Valy stronghold looked like and how they can be dated. Dendrochronology of the preserved ramparts allowed for specifying their construction date as after 893 AD[74] Based on stratigraphic considerations, however, it may be assumed that it was not the first fortification of the stronghold but at least the second one. Research is further complicated by the fact that the ramparts include nearly all cultural layers from the hill, which renders the analysis of any stratigraphic context within the ramparts extremely difficult.

SUMMARY

The lack of a clear horizon of finds dated to the 8th and the beginning of the 9th century at the Valy stronghold and in its vicinity on the slopes of the hill seems to confirm the presumption that it was established in the 9th century;[75] not at its very beginning, however, and there had been no earlier medieval settlement activity on the site. It is worth emphasising the observation that even the few items found so far at Valy and going back to 8th century or the beginning of the 9th are all damaged or detached from larger items, which may prove that these objects did not get underground at the time of their use but later as scrap, presumably coming from the nearby Žihľavník. Foundation of the stronghold (or possibly an open settlement first) at Valy is presumably related to the emergence of the later Great Moravian state and therefore, at best, should be dated to the second quarter of 9th century or perhaps even later. At this point, it is difficult to determine whether this was related to changes in the social structure among local Slavs after the downfall of the Avar Khaganate or to actions taken by the Mojmir dynasty. It can be assumed, however, that in case of the first hypothesis the settlement would not have moved to the adjacent hill (unless some factors occurred that we are not aware of). In any case, considering the issue as a whole, it can be stated with certainty that the Bojná agglomeration remained an important focal point throughout the Early Middle Ages, first tribal, then Great Moravian, until the fall of this organisation at the beginning of the 10th century.

REFERENCES

AULICH 1972: Ауліх, В. В.: *Зимнівське городищ – слов'янська пам'ятка VI–VII ст. н. е. в Західній Волині*. Київ 1972.

BAČA–TURČAN 2007: Bača, R. – Turčan, V.: Bronzové pozlátené nákončie z Bojnej I (Ein vergoldete Riemenzunge aus Bojná I). In: *Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianskeho Kniežatstva*. Eds.: Pieta, K. – Ruttkay, A. – Ruttkay, M. Nitra 2007, 167–172.

BERANOVÁ–LUTOVSKÝ 2009: Beranová, M. – Lutovský, M.: *Slované v Čechách. Archeologie 6.–12. století*. Praha 2009.

BIALEKOVÁ 1972: Bialeková, D.: Výskum slovanského hradiska v Pobedime, okr. Trenčin. *Archeologické Rozhledy* 24 (1977) 121–129.

BIALEKOVÁ 1977: Bialeková, D.: Sporen von slawischen Fundplätzen in Pobedim (Typologie und Datierung). *Slovenská Archeológia* 25:1 (1977) 103–160.

[74] HENNING–RUTTKAY 2011, 280; PIETA 2013.

[75] PIETA 2013.

BLÁHA 1988: Bláha, J.: Předběžna zpráva o objevu předvelkomoravského ústředí v Olomouci (Das vorgroß mährische Zentrum in Olomouc [Olmütz], Vorbericht). *Archaeologia Historica* 13 (1988) 155–170.

BREIBERT 2005: Breibert, W.: Das karolingerzeitliche Hügelgräberfeld von Wimm, MG Maria Taferl, VB Melk, Niederösterreich. Untersuchungen zur Problematik frühmittelalterlicher Bestattungssitten im niederösterreichischen Donauraum. *Arheološki Vestnik* 56 (2005) 391–433.

BUBENÍK 1996: Bubeník, J.: Hradiště Rubín u Podobořan v severozápadních Čechách v raném středověku (Der Burgwall Rubín u Podbořan in Nordwestböhmen im frühen Mittelalter). In: *Słowiańszczyzna w Europie średniowiecznej* 1. Red.: Kurnatowska, Z. Wrocław 1996, 197–206.

BUBENÍK 1999: Bubeník, J.: Poznámky o nejstarších hradištích raného středověku v Čechách. *Archeologické Rozhledy* 51 (1999) 631–648.

CSUTHY 2014: Csuthy, A.: Pripomienka ku jednému unikátnemu kovaniu z hradiska Bojná I-Valy (Kommentar zu einem einzigartigen Beschlag von der Burg Bojná I-Valy). *Zborník Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského Musaica* 28 (2014) 105–111.

ČILINSKÁ 1966: Čilinská, Z.: *Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zámky.* Bratislava 1966.

DEKAN 1976: Dekan, J.: *Veľká Morava. Doba a umenie*. Bratislava 1976.

DULINICZ 2000: Dulinicz, M.: Miejsca, które rodzą władzę (najstarsze grody słowiańskie na wschód od Wisły) (Orte, die zur Macht bringen [älteste slawische Burgen östlich der Weichsel]). In: *Człowiek, sacrum, środowisko. Miejsca kultu we wczesnym średniowieczu. Spotkania Bytomskie* 4. Red.: Moździoch, S. Wrocław 2000, 85–98.

EGER–BIERMANN 2009: Eger, Ch. – Biermann, F. P.: Awarische Funde in Mittel- und Ostdeutschland. *Acta Archaeologica Carpathica* 44 (2009) 137–170.

EISNER 1952: Eisner, J.: *Devínska Nová Ves. Slovanské pohrebiště.* Bratislava 1952.

GALUŠKA 2001: Galuška, L.: Staroměstsko-uherskohradišťská aglomerace – vývoj osídlení a přírodní podmínky v 6.–10. století. In: *Velká Morava mezi východem a západem.* Eds.: Galuška, L. – Kouřil, P. – Měřínský, Z. Brno 2001, 123–137.

GALUŠKA 2013: Galuška, L.: *Hledaní původu. Od avarských bronzů ke zlatu Velké Moravy.* Brno 2013.

GARAM 2001: Garam, É.: *Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts.* Monumenta Avarorum Archaeologica 5. Budapest 2001.

GIESLER 1974: Giesler, U.: Datierung und Herleitung der vogelförmigen Riemenzungen. Ein Beitrag zur Archäologie der frühen Karolingerzeit. In: *Studien zur vor- und frühgeschichtlichen Archäologie. Festschrift für Joachim Werner zum 65. Geburtstag.* Hrsg.: Kossack, G. – Ulbert, G. München 1974, 521–544.

HENNING–RUTTKAY 2011: Henning, J. – Ruttkay, M.: Frühmittelalterliche Burgwälle an der mittleren Donau im ostmitteleuropäischen Kontext. Ein deutsch-slowakisches Forschungsprojekt. In: *Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa*. Hrsg.: Macháček, J. – Ungerman, Š. Bonn 2011, 259–288.

JAKUBČINOVÁ 2012: Jakubčinová, M.: Kovanie z hradiska Bojná I-Valy (Fitting from the hillfort Bojná I-Valy). In: *Archeológia na prahu histórie. K životnému jubileu Karola Pietu.* Eds.: Březinová, G. – Varsík, V. Nitra 2012, 299–302.

JANOŠÍK–PIETA 2007: Janošík, J. – Pieta, K.: Nález zvona na hradisku z 9. storočia v Bojnej. In: *Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianskeho Kniežatstva*. Eds.: Pieta, K. – Ruttkay, A. – Ruttkay, M. Nitra 2007, 121–158.

JUSTOVÁ 1977: Justová, J.: Nálezy blatnicko-mikulčického stylu na území zlického kmenového knížectví. *Archeologické Rozhledy* 29 (1977) 92–504, 598–599.

KARO 2012: Karo, Š.: Zgodnjekarolinške najdbe s slovenskih najdišč. In: *Emona med Akvilejo in Panonijo.* Ured.: Lazar, I. – Županek, B. Koper 2012, 447–458.

KAVÁNOVÁ 1976: Kavánová, B.: *Slovanské ostruhy na území Československa*. Praha 1976.

KIND 2007: Westliche Einflüsse auf der östlichen Balkanhalbinsel im Spiegel der früh- und hochmittelalterlichen Reitausrüstung. In: *Post-Roman Towns. Trade and Settlement in Europe and Byzantium. 2. Byzantium, Pliska,*

and the Balkans. Ed: Henning, J. Berlin–New York 2007, 543–612.

KLANICA 1968: Klanica, Z.: Zur Frage der Anfänge des Burgwalls „Valy" bei Mikulčice. *Archeologické Rozhledy* 20 (1968) 626–644.

KLANICA 1984: Klanica, Z.: Die südmährischen Slawen und die anderen Ethnika im archäologischen Material des 6.–8. Jahrhunderts. In: *Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6.–10. Jahrhundert*. Eds.: Chropovsky, B. – Šalkovsky, P. Nitra 1984, 139–150.

KLANICA 1986: Klanica, Z.: *Počatky slovanského osídleni nasich zemí*. Praha 1986.

KOŠTA 2008: Košta, J.: Několik poznámek k chronologii pohřebiště u VI. kostela v Mikulčicích (Notes on the chronology of the cemetery by the Sixth church of Mikulčice). *Studia Mediaevalia Pragensia* 8 (2008) 277–296.

KOTOWICZ 2005: Kotowicz, P. N.: System militarny Sanoka we wczesnym średniowieczu (Military system of Sanok in early middle ages). *Acta Militaria Mediaevalia* 1 (2005) 61–86.

KOTOWICZ–MICHALAK 2008: Kotowicz, P. N. – Michalak, A.: Status of Research on Early-Medieval Armament in Małopolska. Remarks regarding the Monograph Study by P. Strzyż. *Acta Archaeologica Carpathica* 42–43 (2007–2008) 2008, 337–382.

LUTOVSKÝ 2009: Lutovský, M.: Doba hradištní bez hradišť? Úvaha nad strulturou, chronologií a terminologií raně středověkých fortifikací v Čechách (Burgwallzeit ohne Burgwälle? Überlegungen zur Struktur, Chronologie und Terminologie frühmittelalterlicher Befestigungen in Böhmen). In: *Archeologie doby hradištní v České a Slovenské republice. Sborník příspěvků přednesených na pracovním setkaní Archeologie doby hradištní ve dnech 24.–26.4.2006. Archeologia medievalis Moravica et Silesiana. Supplementum 2*. Eds.: Dresler, P. – Měřínský, Z. Brno 2009, 5–9.

MĚŘÍNSKÝ 2002: Měřínský, Z.: *České země od příchodu Slovanů po Velkou Moravu* 1. Praha 2002.

MILOŠEVIĆ 2006: Milošević, A.: Ranokarolinška brončana ostruga iz korita rijeke Cetine u Sinjskom polju (Early Carolingian Bronze Spur from the Cetina River Bed in the Sinjsko Polje Valley). *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 99 (2006) 299–307.

PARCZEWSKI 1988: Parczewski, M.: *Początki kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce. Krytyka i datowanie źródeł archeologicznych*. Wrocław 1988.

PIETA 2007: Pieta, K.: Hradiská Bojná II a Bojná III. Významné sídlo z doby sťahovania národov a opevnenia z 9. storočia (Burgwälle Bojná II a III. Herrensitz der Völkerwanderungszeit und Befestigungen aus dem 9. Jahrhundert). In: *Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianskeho Kniežatstva*. Eds.: Pieta, K. – Ruttkay, A. – Ruttkay, M. Nitra 2007, 173–190.

PIETA 2013: Pieta, K.: Bojná – ein frühmittelalterliches Machtzentrum in Reichweite von Gold- und Eisenrevieren. In: *Macht des Goldes, Gold der Macht. Herrschafts- und Jenseitsrepräsentation zwischen Antike und Frühmittelalter im mittleren Donauraum*. Hrsg.: Hardt, M. – Heinrich-Tamáska, O. Weinstadt 2013, 423–437.

PIETA–ROBAK 2015: Pieta, K. – Robak, Z.: The military finds from Bojná III and Klátova Nová Ves, near Topoľčany, Slovakia. In: *Bewaffnung und Reiterausrüstung des 8. bis 10. Jahrhunderts in Mitteleuropa. Internationale Tagungen in Mikulčice* 9. Hrsg.: Polaček, L. – Kouřil, P. Brno 2015, in print.

PIETA–RUTTKAY 2007: Pieta, K. – Ruttkay, A.: Bojná – mocenské a christianizačné centrum Nitrianskeho Kniežatstva (Bojná – neues Macht- und Christianisierungszentrum des Fürstentums von Nitra). In: *Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianskeho Kniežatstva*. Eds.: Pieta, K. – Ruttkay, A. – Ruttkay, M. Nitra 2007, 21–70.

POLESKI 1992: Poleski, J.: *Podstawy i metody datowania okresu wczesnośredniowiecznego w Małopolsce*. Kraków 1992.

POLESKI 2004: Poleski, J.: *Wczesnośredniowieczne grody w dorzeczu Dunajca*. Kraków 2004.

POLESKI 2013: Poleski, J.: *Małopolska w VI-X wieku. Studium archeologiczne*. Kraków 2013.

PROFANTOVÁ 1994: Profantová, N.: K nálezům ostruh z konce 7.–9. stol. v Čechách. *Mediaevalia Archeologica Bohemica 1993. Památky Archeologické. Supplementum* 2. Praha 1994, 60–85.

PROFANTOVÁ 1997: Profantová, N.: Blatnicko-mikulčický horizont v Čechách – současný stav a problémy. In: *Śląsk i Czech a kultura*

wielkomorawska. Red.: Wachowski, K. Wrocław 1997, 85–94.

PROFANTOVÁ 1999: Profantová, N.: Bronzové raně středověké nákončí z Češova, okr. Jičín. *Archeologické Rozhledy* 51 (1999) 614–630.

PROFANTOVÁ 2007: Profantová, N.: Nálezy byzantského původu z 6.–10. stol. v Čechách a na Moravě: teze (Byzantinische Funde in Böhmen und Mähren aus dem 6.–10. Jh., Thesen). In: *Byzantská kultura a Slovensko. Zborník Slovenského Národného Múzea. Archeológia. Supplementum* 2. Ed.: Bartík, J. Bratislava 2007, 51–65.

PROFANTOVÁ–STOLZ 2006: Profantová, N. – Stolz, D.: Chronologie a význam hradiště Rubín u Podbořan ve světle nových raně středověkých nálezů (Chronologie und Bedeutung des Burgwalls Rubín im Lichte der neuen frühmittelalterlichen Funde). *Archaeologia Historica* 31 (2006) 165–180.

REJOLCOVÁ 1995: Rejolcová, M.: *Pohrebisko v Čakajovciach (9.–12. storočie). Analyza*. Nitra 1995.

REJOLCOVÁ 1995a: Rejolcová, M.: *Pohrebisko v Čakajovciach (9.–12. storočie). Katalog.* Nitra 1995.

REJOLCOVÁ 1999: Rejolcová, M.: *Pohrebisko v Čakajovciach (9.–12. storočie). Vyhodnotenie*. Nitra 1999.

ROBAK 2013: Robak, Z.: *Studia nad okuciami rzemieni w typie karolińskim. VIII–X w. I część*. Nitra 2013.

ROBAK 2014: Robak, Z.: *Studia nad okuciami rzemieni w typie karolińskim. VIII–X w. II część*. Nitra 2014.

ROBAK–PIETA 2016: Robak, Z. – Pieta, K.: The new finds from Klátova Nová Ves. In: *Hadak útján. A népvándorlás kor fiatal kutatóinak XXIII. konferenciája*. Szerk.: S. Perémi Á. Veszprém 2016, in print.

RÖTTING 1999: Rötting, H.: Zu Bestattung und Repräsentation im friesischen und fränkischen Stil im Spiegel herausgehobener Grabanlangen von Schortens, Ldkr. Friesland. In: *Über allen Fronten. Nordwestdeutschland zwischen Augustus und Karl dem Großen*. Hrsg.: Both, F. – Aouni, H. Oldenburg 1999, 231–248.

RUTTKAY 1975: Ruttkay, A.: Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (I). *Slovenská Archeológia* 23 (1975) 119–216.

SCHANZ 2007: Schanz, E.: Klempenow, Fpl. 1. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* 54 (2007) 223–224.

SCHIRREN 2011: Schirren, C. M.: Menzlin, Fpl. 5. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* 58 (2011) 362–363.

SCHULZE-DÖRRLAMM 2010: Schulze-Dörrlamm, M.: Gräber mit Münzbeigabe im Karolingerreich. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 57 (2010) 339–388.

SIKORA 2011: Sikora, P.: Spostrzeżenia na temat położenia słowiańskich wczesnośredniowiecznych cmentarzysk kurhanowych (Remarks on location of early Medieval Slavic Barrow cemeteries). In: „*In silvis, campis… et urbe*“. *Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim*. Red: Cygan, S. – Glinianowicz, M. – Kotowicz, P. N. Rzeszów–Sanok 2011, 373–383.

STEIN 1967: Stein, F.: *Adelsgräber des achten Jahrhunderts in Deutschland*. Berlin 1967.

STRZYŻ 2006: Strzyż, P.: *Uzbrojenie we wczesnośredniowiecznej Małopolsce*. Łódź 2006.

SZAMEIT 1991: Szameit, E.: Anmerkungen zur Chronologie des 8.–9. Jahrhunderts im Ostalpenraum. *Zalai Múzeum* 3 (1991) 73–79.

SZŐKE 1994: Szőke, B. M.: A népvándorlás kor és a korai középkor története Nagykanizsán és környékén. In: *Nagykanizsa. Városi monográfia* I. Szerk.: Béli J. – Rózsa M. – Rózsa-Lendvai A. Nagykanizsa 1994, 145–214.

SZŐKE 2004: Szőke, B. M.: Archäologische Angaben zu den etnischen Verhältnissen Pannoniens am Anfang der Karolingerzeit. In: *Zborník na počesť Dariny Bialekovej*. Red.: Fusek, G. Nitra 2004, 371–382.

ŠALKOVSKÝ 2012: Šalkovský, P.: K problematike opevnených sídiel vo včasnom stredoveku na Slovensku. *Acta Historica Neosoliensia* 15 (2012) 47–60.

TURČAN 1995: Turčan, V.: Nové nálezy ostrôh zo Smoleníc-Molpíra (Neufunde von Sporen aus Smolenice-Molpír). *Zborník Slovenského Národného Múzea. Archeológia* 5 (1995) 77–82.

TURČAN 2003: Turčan, V.: Nové nálezy z doby sťahovania národov z Bojnej. *Zborník Slovenského Národného Múzea. Archeológia* 13 (2003) 143–147.

UNGERMAN 2005: Ungerman, Š.: Ženský šperk staršího velkomoravského horizontu. *Archeologické Rozhledy* 57 (2005) 707–749.

UNGERMAN 2011: Ungerman, Š.: Schwertgurte des 9. bis 10. Jahrhunderts in West- und Mitteleuropa. In: *Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa. Internationale Konferenz und Kolleg der Alexander von Humboldt-Stiftung zum 50. Jahrestag des Beginns archäologischer Ausgrabungen in Pohansko bei Breclav, 5.–9.10.2009, Breclav, Tschechische Republik*. Hrsg.: Machácek, J. – Ungerman, S. Bonn 2011, 575–608.

URBAŃCZYK 2012: Urbańczyk, P.: *Mieszko Pierwszy Tajemniczy*. Toruń 2012.

VARSIK 1992: Varsik, V.: Byzantinische Gürtelschnallen im mittleren unteren Donauraum im 6. und 7. Jahrhundert. *Slovenská Archeológia* 40 (1992) 77–108.

WACHOWSKI 1991: Wachowski, K.: Oddziaływania zachodnie na wytwórczość ostróg haczykowatych u Słowian. *Przegląd Archeologiczny* 38 (1991) 85–107.

WAMERS 2011: Wamers, E.: Continental and Insular Metalwork. In: *Things from the Town. Artefacts and Inhabitants in Viking-Age Kaupang. Kaupang Excavation Project Publication Series* 3. *Norske Oldfunn* 24. Ed.: Skre, D. Århus 2011, 65–97.

ZÁBOJNÍK 1991: Zábojník, J.: Seriation von Gürtelbeschlaggarnituren aus dem Gebiet der Slowakei und Österreichs (Beitrag zur Chronologie der Zeit des awarischen Kaganats). In: *K problematike osídlenia stredodunajskej oblasti vo včasnom stredoveku*. Ed.: Čilinská, Z. Nitra 1991, 219–321.

ZÁBOJNÍK 2007: Zábojník, J.: K problematike predmetov "byzantského pôvodu" z nálezísk obdobia avarského kaganatú na Slovensku. In: *Byzantská kultura a Slovensko. Zborník Slovenského Národného Múzea. Archeológia. Supplementum 2*. Ed.: Bartík, J. Bratislava 2007, 13–32.

ZÁBOJNÍK 2009: Zábojník, J.: *Slovensko a avarský kaganát*. Bratislava 2009.

ZOLL-ADAMIKOWA 2000: Zoll-Adamikowa, H.: Usytuowanie cmentarzy Słowian w środowisku (doba pogańska i pierwsze wieki po przyjęciu chrześcijaństwa) (Die Lage der slawischen Gräberfelder in der Umwelt [heidnischen Zeiten und die ersten Jahrhunderte nach der Christianisierung]). In: *Człowiek, sacrum, środowisko. Miejsca kultu we wczesnym średniowieczu. Spotkania Bytomskie* 4. Red.: Moździoch, S. Wrocław 2000, 207–219.

ŻAK–MAĆKOWIAK-KOTKOWSKA 1988: Żak, J. – Maćkowiak-Kotkowska, L.: *Studia nad uzbrojeniem środkowoeuropejskim VI–X wieku*. Poznań 1988.

НАХОДКИ РУБЕЖА VIII И IX ВЕКОВ ИЗ С. БОЙНА (СЛОВАКИЯ) И ЕГО ОКРЕСНОСТИ

В статье представлено коллекцию находок, датируемых рубежом VIII и IX века. Эти артефакты происходят из раскопок и полевых исследовании, проведеных на трех городищах, расположенных в с. Бойна. Основный и крупнейший памятник – Бойна I (Валы) связан главным образом, с второй половиной IX века, но начало славянского населеня в бойненской окресности датируется VII или рубежом VII и VIII века. Самые древние находки происходят из памятника Бойна III (Жихлявник). Во VIII веке Жихлявник был небольшим городищем или укрепленном поселением, что делает его одним из самых ранних славянских городищ в Центральной Европе. Количество уникальных находок, а также укрепления доказывают, что это место являлось важным в жизни местного населения, а может быть, было племенным центром. Жихлявник был заброшен, вероятно в начале или в первый половине IX века, когда поселение было перенесено на холм Валы, однако значение этого памятника подтверждает также присутствие двух курганов, датируемых второй половиной IX века.

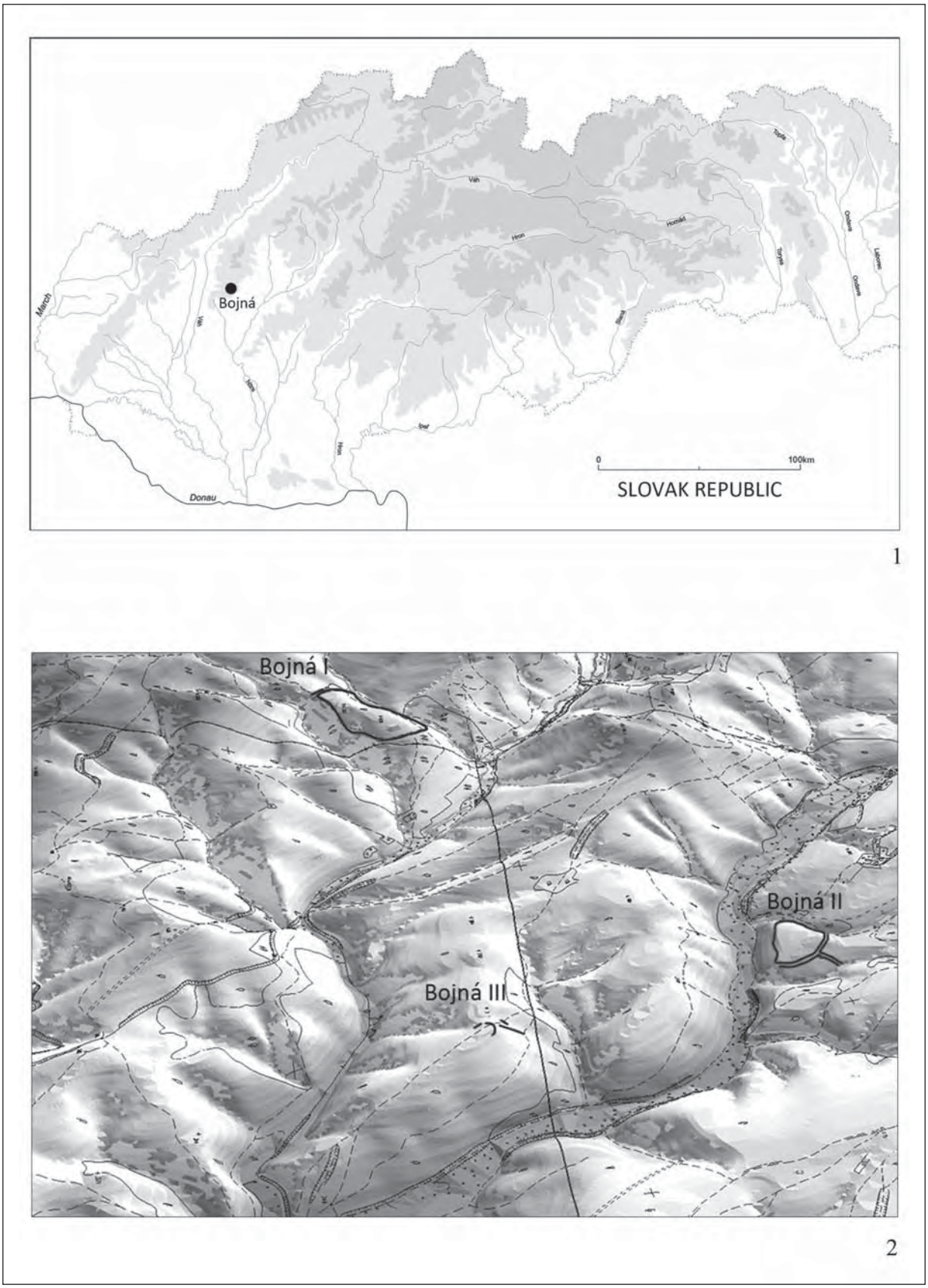


Fig. 1. 1: Location of Bojná; 2: Location of archaeological sites in the cadaster of Bojná

Рис. 1. 1: Местоположение с. Бойна; 2: Расположение археологических памятников в районе с. Бойна

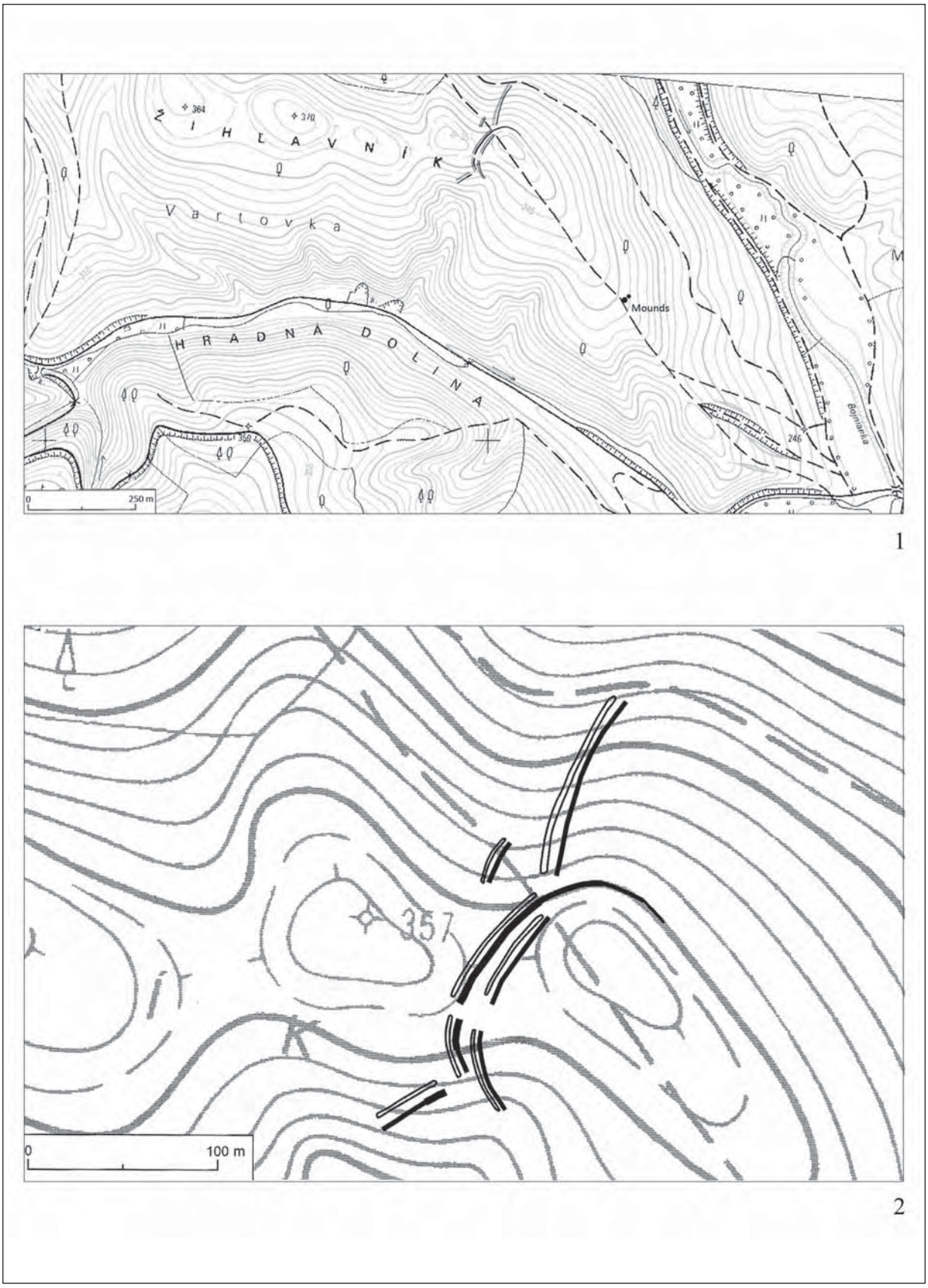


Fig. 2. 1: The Žihľavník hill; 2: The ramparts at the Žihľavník
Рис. 2. 1: Возвышенность Жихлявник; 2: План валов городища Жихлявник

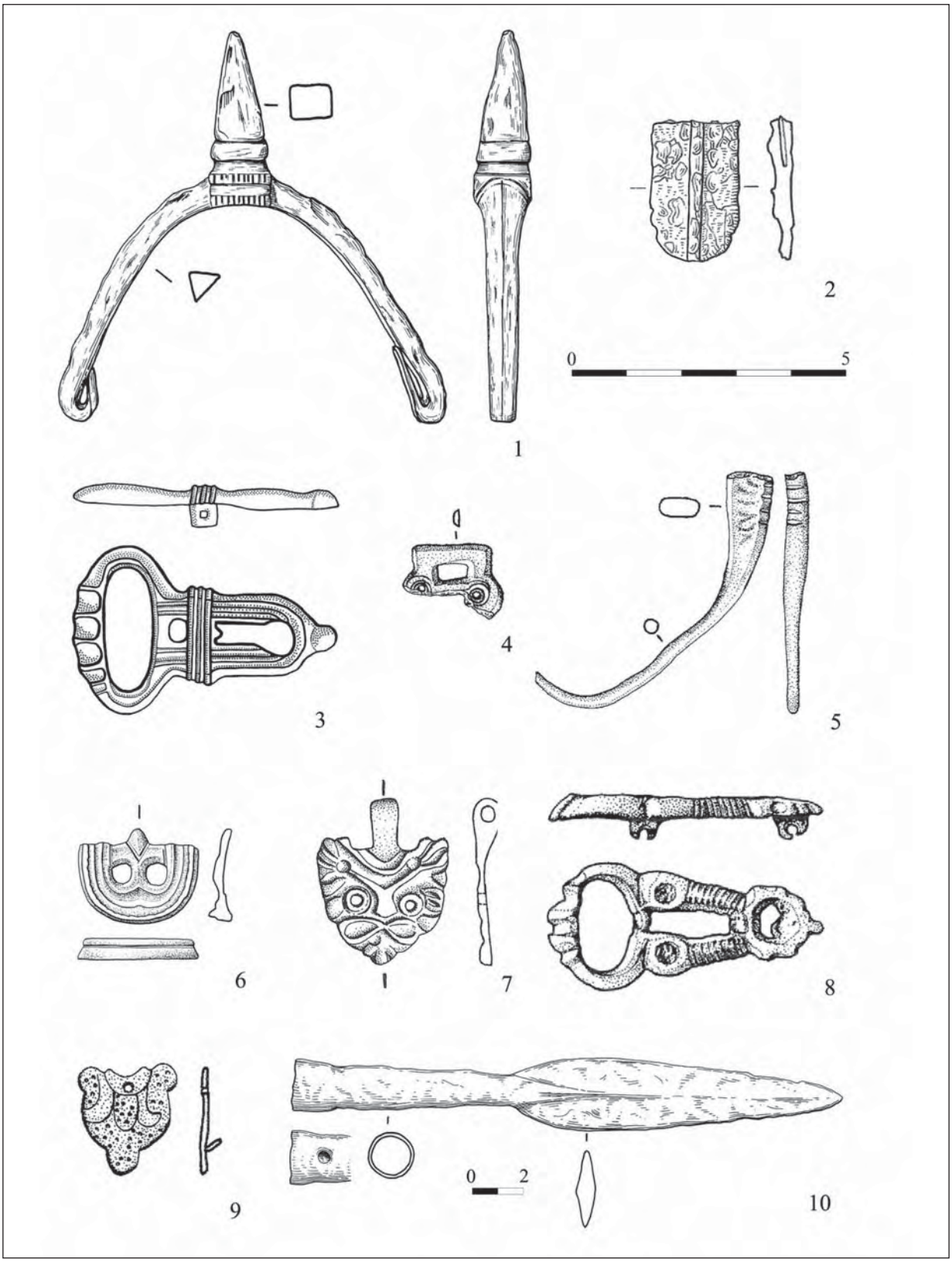


Fig. 3. Finds from the Bojná agglomeration; 1–5, 10: Bojná III-Žihľavník; 6–7: Bojná I-Valy; 8: Radošina; 9: Marhat hill area

Рис. 3. Находки из района с. Бойна; 1–5, 10: Бойна III Жихлявник; 6–7: Бойна I Валы; 8: Радошина; 9: Область возвышенности Мархат

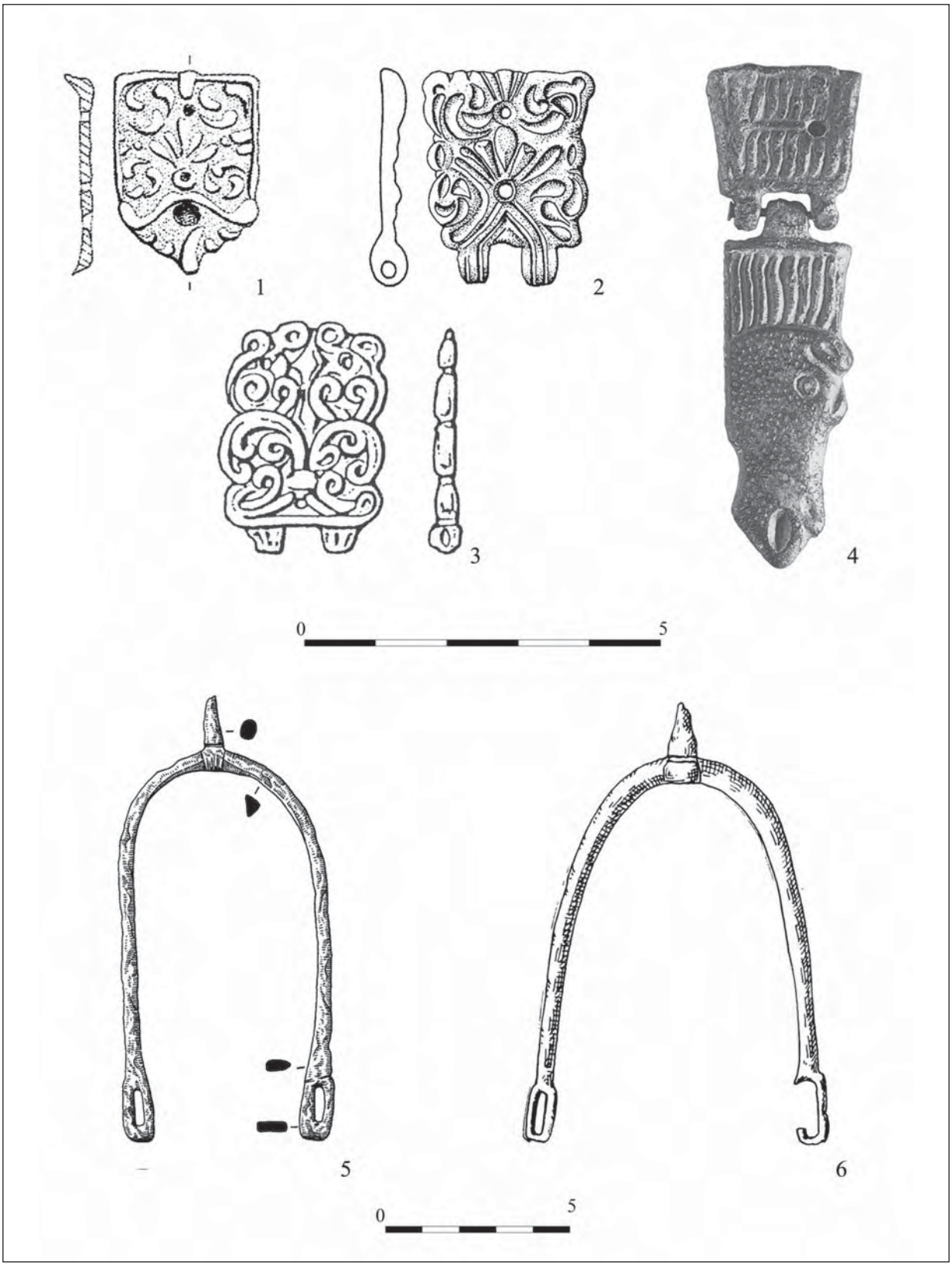


Fig. 4. 1: Klempenow; 2: Bojná I-Valy; 3: Kanín; 4: Devínska Nová Ves; 5–6: Quasi-looped spurs: 5: Bojná II-Hradisko; 6: Smoleníce-Molpír

Рис. 4. 1: Клемпенов; 2: Бойна I Валы; 3: Канин; 4: Девинска Нова Вес; 5–6: Шпоры с лже-ушками: 5: Бойна II Храдиско; 6: Смоленице-Молпир

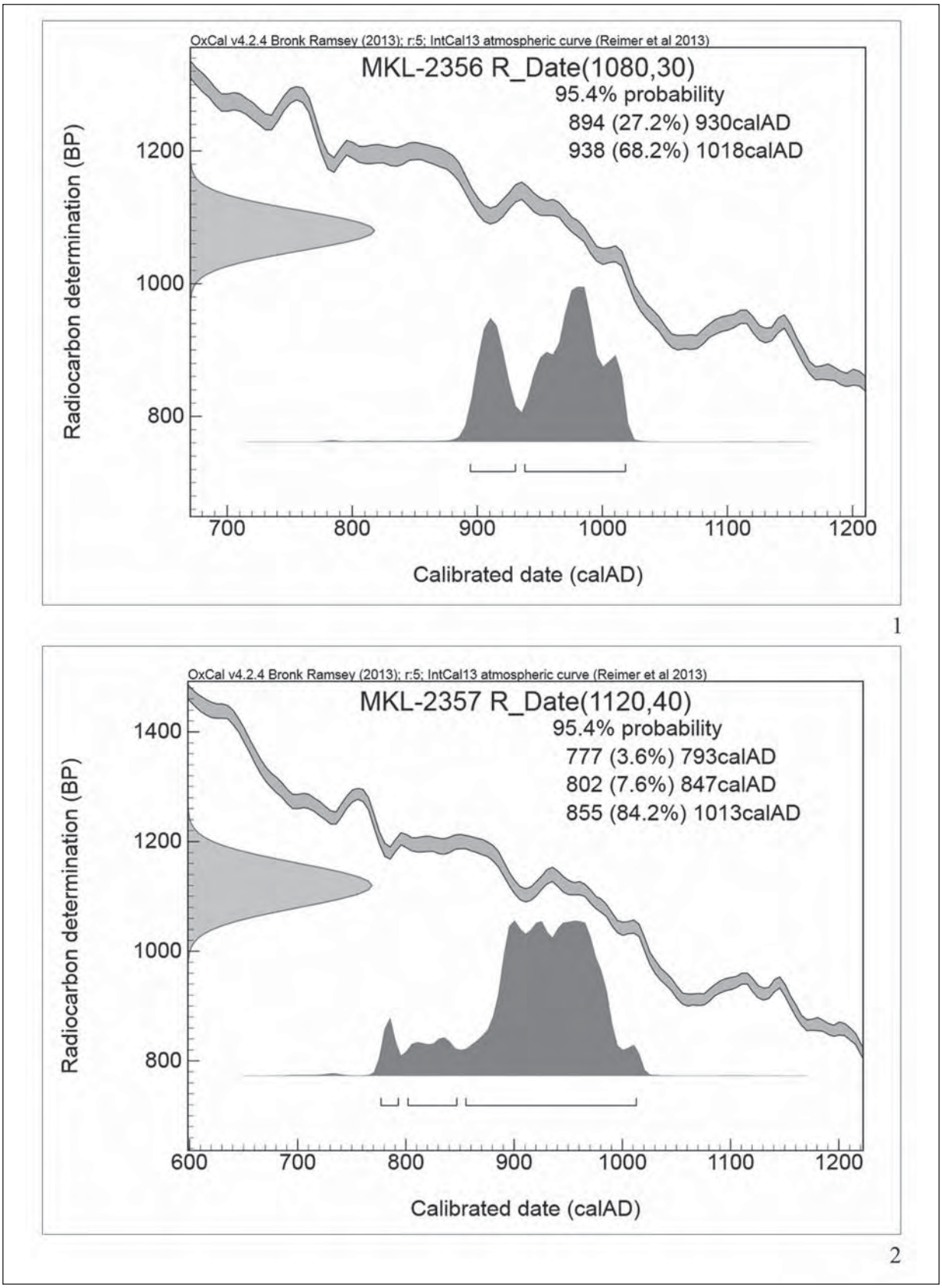


Fig. 5. Radiocarbon dating of burnt wood fragments from the moat at Bojná II-Hradisko stronghold
Рис. 5. Радиоуглеродный анализ сгоревших фрагментов дерева из рва городища Бойна II Храдиско

VGEC-ÜGYEK – EGY ELFELEDETT ŐSAPA

B. Szabó János[*] – Sudár Balázs[**]

Absztrakt: *Az első magyar nagyfejedelem, Álmos körül az elmúlt évtizedekben ismét megpezsdült a kutatás, de az első magyar nagyfejedelem hús-vér atyjáról, Vgecről szinte szó sem esett, általában nem szokás valódi történeti szereplőnek tekinteni. Nevének és szerepének vallatóra fogásával azonban talán többet is megtudhatunk róla. Érdekes, hogy hasonlóan ritka nevet viselt egy kortársa is a sztyepperégió másik végén.*

Kulcsszavak: *magyar, fejedelem, ősapa, Vgec, Turul-monda, Üge ujgur kagán*

Bevezetés

Az első magyar nagyfejedelem, Álmos körül az elmúlt évtizedekben ismét megpezsdült a kutatás: nemcsak első nagyfejedelem mivoltáért újított pört Szabados György,[1] de a csodás születését elbeszélő Turul-monda szereplői is újra a kutatók érdeklődésének homlokterébe kerültek. Szentmártoni Szabó Géza merész új ötlete továbbgondolásra sarkallt nyelvészt, mondakutatót és történészt egyaránt.[2] Közös – mondhatni feltűnő – vonása ezeknek az írásoknak, hogy egyikük szerzője sem tér ki részletesebben Álmos hús-vér atyjára,[3] Vgecre,[4] aki *„Szkitia legnemesebb vezére”* volt, s *„Mágóg királytól származott”*.[5] E hallgatás akár hagyományosnak is nevezhető: hiába keresünk Ügyek/Vgec címszót lexikonjainkban – *nota bene* még a *Korai magyar történeti lexikon*ban sincs ilyen –, de a korábbi szakmunkák sem sok szót vesztegetnek rá.[6] Vgecről általában is elmondható, hogy a Turul-monda kutatásának „mostohagyermeke”, amióta Pais Dezső 1926-os könyvében megfogalmazta azon ötletét, hogy a nevet a szent jelentésű, törökből átvett magyar *igy/egy* szóból kellene eredeztetni.[7] A magyar kutatás számára az ilyeténképpen létrejött „Mitikus Szent Ős” képzete tulajdonképpen vizsgálhatatlanná tette egy esetleges történeti Vgec személyét.

---

[*] Budapesti Történeti Múzeum, H-1014 Budapest, Szent György tér 2. janos.bszabo@gmail.com

[**] MTA BTK Történettudományi Intézet, Magyar Őstörténeti Témacsoport, H-1014 Budapest, Országház u. 30. sudarbalazs@gmail.com

1 Szabados 2010.

2 Szentmártoni Szabó 2002; vö. Szőcs 2010. A kérdés újabb irodalma: Balogh 1993; Fehértói 1993; Demény 1996; Szabados 2007; Szabados 2010a; Szabados 2012.

3 Tanulmányunkban Anonymus leszármazási rendjét vettük alapul, ahol Vgec Álmos apja, s nem a később készült krónikakompozíció bővebb, Attilától Álmosig vezető névsorát, mivel ez a szöveg – ha tartalmazza is az egyes középkorászok által feltételezett ősgeszta egyes részeit – összességében biztosan jóval későbbi lehet, mint Anonymus szövege, s bizonyosan számos utólagos szerkesztésen esett át. Ld. erről összefoglalóan Györffy 1993, 45; vö. Szabados 2003, 14–17, 21–23.

4 Az ősapa neve a krónikákban Vgec, Ugeg, Ugek alakban fordul elő, az Ügyek olvasat Pais Dezső leleménye. Magunk nem kívánunk állást foglalni az egykori hangalak kérdésében, ezért a továbbiakban az Vgec formát használjuk. Megjegyzendő, hogy egyéb alakváltozatok is léteznek: Kézainál Vger formában szerepel, Laskai Osvát a 15. század végén pedig Ugyel alakban jegyezte le a nevet (vö. SRH I. 165; Kertész 2005, 373).

5 Veszprémy 2004, 12.

6 Jellemző, hogy az Vgec név lehetséges hátteréről a Czuczor–Fogarasi szótáron kívül másutt nem nagyon találtunk említést a korai nyelvészeti irodalomban. Itt a mongol ügek (rőzse, nyaláb, csomó) szóval hozták összefüggésbe, ld. Czuczor–Fogarasi 1874, 568. http://mek.oszk.hu/05800/05887/pdf/6kotet_3.pdf (2016.03.29.)

7 Pais Dezső szerint Ügyek neve az *ügy, üd, igy, id* ’szent’ szó (vö. egy kő, egy fa, egy-ház, idvezül stb.) *-k* vagy *-g* kicsinyítő képzős származékának látszik (Magyar Anonymus 1926, 146).

Pais elgondolása az Árpádok „mitikus őséről" nem nélkülözte az előzményeket a hazai tudományosságban. Ám míg a Nagy Géza által a „finnugor mitológiából" kölcsönzött előkép/párhuzam, a finn Ukko főisten alakja a rendszer azonosságai híján – Salmus/Almus napisten és Emese istennő ötletével együtt – szinte teljesen kikopott a szakirodalomból, Ipolyi Arnold azon elgondolása, hogy az Vgec nevet – az Előd név magyarázatához hasonlóan – egy anonim ős megnevezéseként, a magyar ük/ükapa szóból eredeztesse, Pais révén áttételesen mégiscsak tovább hagyományozódott a történeti irodalomba.[8]

Györffy György volt az, aki már egy 1948-ban publikált tanulmányában megpróbált kitörni ebből az értelmezési körből, s megkísérelt bevonni az Vgec körüli vizsgálódások körébe egy régi török méltóságnevet, az üge/ögét, de ötletét a későbbiekben nem fejlesztették tovább – jóllehet maga Pais sem vetette el egyértelműen azt.[9] Így azután a kutatás Vgec ügyében nagyjából a Benkő Loránd által nemrégiben megfogalmazott álláspontot áll ma is: „*P. mester az apához illő jelentésű nevet korábbi forrásból meríthette, de közvetlenül Álmos apjává tétele saját ötletének látszik*." Hacsak nem tévedett Anonymus, netán más – élő – hagyomány zavarta össze. Benkő szerint szótörténeti, hangtörténeti és alaktani okokból teljesen valószínűtlen a névnek a török öge, üge 'bölcs' szóból való magyarázata.[10] Elutasító véleménye megfogalmazásakor a turkológiai egyik legnagyobb 20. századi magyar szaktekintélyére, Németh Gyulára hivatkozott, ám a megadott helyen – *A magyarság kialakulása* című munka második, 1991-es kiadásának 275. lapján – meglepő módon nem találjuk meg az „ellenérveket".[11] Elgondolkodtató azonban, hogy a török 'jó' szó magyar megfelelői rendre e-vel, esetleg abból fejlődött i hanggal kezdődnek;[12] az ü magyar fejlődés eredményének tűnik, és viszonylag későn adatolható (*idnep* > ünnep, *idv* > üdv). Ezek fényében kérdés, hogy a korai lejegyzésű Vgec tartozhat-e ebbe a szócsaládba.

Annál is meglepőbb a magyar tudomány tartós „elkanyarodása" egy történeti Vgec vizsgálatának lehetőségétől, mivel azokban a Róheim Géza óta jól ismert mondákban, amelyek a Turul-monda legközelebbi párhuzamainak tűnnek, s amelyek Kürosz és Oszmán csodás előjelekkel övezett születését beszélik el, az apák, nagyapák nagyon is valóságos, hús-vér figuraként jelennek meg.[13] Kürosz méd nagyapja, Asztügaész/Istuviga[14] és az oguz-török Oszmán apja, Ertogrul – akár konkrétan beazonosítható valós történeti alakok is lehetnek. Mindezek után feltehetjük a kérdést: az eleddig meg nem nevezett tényleges kizáró okok híján nem lehet-e Vgec esetében is egy valós történeti személyt feltételezni a háttérben?

---

8 Nagy 1884; vö. „*A magyar mitológia régi állapotának és szerkezetének megismeréséhez a többi finnugor nép mitológiája és istenrendszere kellene, hogy mintául szolgáljon. Sajnos azonban a magyar anyag erre nem ad lehetőséget, mert teljesen eltér a többi finnugor, de még a nyelvileg legközelebbinek tartott obi-ugor anyagtól is.*" (Hoppál 1988, 534); Ipolyi 1854, 161.

9 Györffy 1948, 40–41; Györffy 1959, 82–83. Kritikája: „*Hogy a név nem csak az* így~ügy *szóból fejthető meg elfogadom. Azt is lényegesnek vélem, hogy a Györffytől idézett szóval függ össze a mi krónikáinkbéli személynév; azonban azt hozzá teszem, hogy nem úgy, ahogy Györffy gondolja, hanem ekként: a turfáni feliratokból kimutatható egy* ög *'loben: dicsér, becsül' ige, s ennek a török származéka az* öge*, és ugyancsak belőle való török névszói képződmény lehet a mai* Ugek *stb. nevünk török* *Ögek~Ügek *előzménye…*" (Pais 1975, 303). A felvetés ellen ld. Németh 1930 (1991), 275. Györffy felvetésének továbbgondolására eddig egyedül Baják Gábor cikkében találtunk utalást, aki feltételezte, hogy az üge mint méltóság, 'tanácsadó', létezhetett Levedi törzsszövetségében is, és Álmos apja töltötte volna be ezt a posztot (Baják 1989, 5).

10 Benkő 2009, 23; Benkő 1998, 29.

11 „*Ez a Pais-féle magyarázat valószínűbbnek látszik, mint egy újabb névmagyarázati kísérlet, mely Györffy György nevéhez fűződik. Györffy az Ügyek nevet az* öge *'bölcs' szóval egyezteti. Az* öge *és az* ögel *méltóságnévként különösen az ujgur emlékeinkben él, a kazár nyelvben nincs nyoma (közszóként 'bölcs' jelentéssel alighanem megvolt itt is). Ügyek nevünket változatlanul a magyar szókincsből vett magyar becézőképzővel ellátott névnek tartom.*" (Németh 1930 [1991], 175).

12 Róna-Tas–Berta 2011, 307–310.

13 Róheim 1917. Demény István Pál szerint: „*Az Emese álma mondával kapcsolatban láttuk, hogy két fontos része van: a csodás fogantatás meg az álomban látott folyó. Az előbbihez igen sok párhuzam van, de az álomban látott folyóhoz lényegében csak egyetlenegy: a Kürosz-monda. Ez utóbbi az egyetlen az ismert változatok közül…, amely fát is említ, vizet is. A fa viszont összekapcsolja Er-Togrulnak (vagy Oszmánnak) meg Baszíliosz császár anyjának, továbbá Vergilius anyjának az álmával"* (Demény 1996). A fa motívum azonban Álmossal kapcsolatban is felbukkant Laskai Osvát késő középkori szövegében (Kertész 2004, 375–384).

14 Asztüagész/Istuviga: http://www.iranicaonline.org/articles/astyages-the-last-median-king (2016.03.29.)

Ősapák

Vajon miért emlegették egyáltalán Vgecet még jó 300 évvel később is, ha nem tudtak róla szinte semmi érdemlegeset? Az, hogy a 12–13. század fordulóján még emlékeztek rá, mindenképpen arra utal, hogy a család történetében fontos helyet foglalt el. A tágan értelmezett sztyeppi kultúrkörben viszonylag jól megfogható, hogy a dinasztiák miféle ősöktől származtatták magukat, illetve hogy meddig vezették vissza a genealógiájukat. Lényegében három típus létezik: 1) a távoli, „szellemi" ős, aki a család életében valamilyen fontos és meghatározó lépést tett meg, de az igazi hatalom majd csak nemzedékekkel később fejlődött ki; 2) a birodalomalapító, aki egy hatalmas államot hozott létre, amelyet utódai örököltek; 3) a családfa elágazási pontján álló személy, aki után a dinasztia tagjainak meg kellett határozniuk, hogy melyik ághoz is tartoznak.[15]

Vgec egyértelműen az első csoportba tartozónak tekinthető. Lássunk néhány példát erre az őstípusra! A törököknél ilyen például Ertogrul, aki az új hazába, Anatóliába vezeti törzsét, az oguzok közé tartozó kajikat. Fia, Oszmán függetlenítette magát a szeldzsuk uralkodóháztól, de országa akkor még „zsebkendőnyi" volt. Mégis tettére épült fel a későbbi birodalom, mely a nevét is róla kapta. Annak ellenére, hogy az oszmánok állama lassan érte el a birodalmi státust, emlékeztek az alapító atyákra, így Ertogrulra is.[16]

Az Irán trónját megszerző – egyébként török eredetű – szafavidák „ősapja", Sejh Szafi dervisvezető volt, a politikai hatalom csak halála után másfélszáz évvel került utódai kezébe. Azt a szellemi tekintélyt azonban, mely ennek lehetőségéhez vezetett, ő alapozta meg.

A Számánida Birodalom névadója, Számán balhi – perzsa származású, zoroasztriánus – főember volt, akit ellenségei elűztek. A horaszáni arab helytartóhoz menekült, aki visszasegítette hatalmába, cserébe Számán az iszlám hitre tért, s fiaival hű támasza lett a kiépülő arab hatalomnak. Négy fia azután négy jelentős város – Szamarkand, Fergána, Taskent, Herát – helytartója lett, az önálló birodalmat pedig unokája, Iszmail bin Ahmed hozta létre.[17]

Ugyanilyen logika alapján neveztek el számos másféle közösséget, pl. dervisrendet is a keleti világban. Mevláná Dzseláleddín Rúmít a mevlevi dervisrend alapítójának tekintik, jóllehet ő valójában nem hozott létre tényleges szervezetet: azt majd csak tanítványai és fia, Baháuddín Veled fogják megtenni.[18] Hadzsi Bektas Veli a 13. század közepe táján érkezett Anatóliába Közép-Ázsiából, életrajza tulajdonképpen ismeretlen, csupán legendáriuma maradt fenn. Neve majd csak a 15. század második felétől fog jelölni egy vallási közösséget, a bektasi névvel illetett dervisrendet pedig csak a rend második alapítója, Bálim Szultán fogja létrehozni a 16. század legelején.[19]

A fenti esetekben többnyire lehet tudni, hogy a „szellemi ős" miféle tettet is hajtott végre, mi volt az a pont, amely miatt a család éppen őt – és nem apját vagy éppen fiát – tekintette markáns kezdetnek. Ertogrul új lakóhelyre vezette népét, oda, ahol majd birodalmuk is létrejött. Fia, Oszmán, a függetlenség kiharcolója, így ő is sarokpontnak számít. Számán vallást váltott, és a muszlim helytartók embere lett. Sejh Szafi és a többi dervisvezető egyedülálló spirituális tekintéllyel bírt. A fent vázolt logikai sorba Vgec is jól beleillik: olyan ős, akinek majd a fia, Álmos megalapít egy uralkodói dinasztiát, unokája pedig új országot foglal magának. De vajon tudunk-e arról, hogy mi az a tett, amiért emlékeztek rá?

Mit árul el Anonymus Vgecről?

Anonymus meglepően sokszor említi Vgec nevét, aki elsősorban azért fontos számára, mert igen ősi és előkelő nemzetségből, „Szkítia" első királyának, Mágógnak a dinasztiájából származik. Külö-

---

15 Sudár 2016.
16 Öztürk 2011.
17 Vámbéry 2010, 93–94.
18 Gölpinarli 1983, 29–64.
19 Birge 1965, 22–78.

nös azonban, hogy Árpáddal ellentétben egyszer sem nevezi őt a szerző Attila leszármazottjának.[20] E némileg ambivalens hozzáállás már Kulcsár Péternek is feltűnt,[21] s bár Álmos és Attila lehetséges kapcsolatát több ízben is tárgyalta a kutatás, ez a furcsaság nem nagyon került górcső alá. Az ellentmondás feloldására a következő lehetőségek kínálkoznak:

1) Az Attillától való leszármaztatás csupán utólagos betoldás a történetbe. Erre utalhat, hogy bár Attila neve több tucatszor szerepel a szövegben, említésére szinte kizárólag Árpád területi igényének alátámasztásakor kerül sor, igaz, három alkalommal már Álmosnál is így történik![22] 2) Anonymus tudta szerint Vgec és Attila ugyan egyazon ősi, előkelő uralkodócsaládnak a tagjai voltak, de ennek ellenére nem álltak egyenes ági rokoni kapcsolatban. Vgec ősei között nem volt ott Attila. Mivel azonban Anonymus Vgec unokája, Árpád esetében már gyakran utal a közvetlen leszármazásra, s ilyen utalás néhányszor már Álmos esetében is előfordul, akár gondolhatnánk arra is, hogy Álmos – majd Árpád – esetében a közvetlen leszármazás tudata nem apai, hanem anyai ágon került be a dinasztikus hagyományba, így Vgec utódai az anyjuk (vagy nagyanyjuk?) révén kerültek volna rokonságba Attila leszármazottaival. A sztyeppi kultúrákban ugyanis az anyai ági leszármazás – bár nem volt olyan előkelő, mint az apai ági – szintén ismert és bevált legitimációs eszköz volt.[23]

Egyik esetben sincs jelentősége annak, hogy a mitikus turulmadár „feltűnése" vajon megszakítja-e Vgec esetében Attila tényleges vérvonalát. A későbbi „hun-magyarrá" bővített krónikás hagyomány azonban már valóban nem hagyott kétséget afelől, hogy szövegének szerzői és szerkesztői a „turul" szerepének átértelmezésével (elhallgatásával?) és az Attilától Árpádig vezető családfa „tisztázásával" (megkonstruálásával?) legjobb tudásuk szerint mindent elkövettek a látszólagos ellentmondások feloldására.[24]

Vgec enigmatikus házastársa esetében érdemes talán kiemelni azt is, hogy a házasságra „*Dentumogerben*" került sor: a nehezen értelmezhető történet megörökítője szerint tulajdonképpen egy ottani vezér leányát vette feleségül a jeles férfiú. Bár „*Dentumoger*" jelentéstartalmának értelmezése igen sok kérdést vet fel, abban azért alapvetően egyetértés mutatkozik a kutatók között, hogy a szó ebben az esetben egy terület (vagy egy törzsszövetség/törzs/nemzetség) jelölésére szolgál.[25]

Ennek – a történet helyszíne („Szkitia") és szereplője (Vgec) esetében sem addig, sem azután nem szereplő – fogalomnak a megemlítésére azonban aligha lett volna épp itt szükség, ha magából a történetből az következett volna, hogy Vgec a saját földjén, a szűkebben értelmezett saját népe körében házasodott meg.[26]

Végezetül Anomymus elég jó támpontokat ad Vgec életkorának meghatározáshoz is. Hiszen Györffy György és Kristó Gyula nagy alapossággal végzett Árpád-házi generációvizsgálatának az lett az eredménye, hogy Álmos esetében az Anoynmus által megadott 819. évi születési adat hihető.[27] Így a sort visszafejtve az ő apja esetében a 700-as évek végével, utolsó harmadával számolhatunk.

Érdekes, hogy az Vgec név a későbbiekben Magyarországon nem nagyon volt használatban. Pais Dezső ugyan még a 14. századból adatolt Vgech nevet ide vonta, Benkő Loránd azonban már azzal sem számolt: „*ilyen személynévnek a magyar*

---

20 Benkő ugyan megemlít egy ilyen esetet, de azt a magyar fordítások készítői másként, Álmosra vonatkoztatva értelmezték (BENKŐ 1998, 29; vö. VESZPRÉMY 2004, 15).

21 KULCSÁR 1987, 525.

22 Ld. HORVÁTH 1963, 455; VESZPRÉMY 2013, 38–40.

23 Pl. a Timuridák „dzsingiszida" kapcsolata (IVANICS 1993, 171).

24 HORVÁTH 1931, 38–39; GYÖRFFY 1948, 40–41; KRISTÓ 2002, 15; vö. DÜMMERTH 1986, 34–98; SZABADOS 2012.

25 RÓNA-TAS 1996, 267; JUHÁSZ 1991. A pontosabb helyszín – vagy néprész – megnevezésének kiderítésére tett további kísérleteket ld. FEHÉRTÓI 1993, 326; BALOGH 1993, 30–31; valamint Veszprémy László új fordítása: *„Önedbelia fejdelmének"* (VESZPRÉMY 2004, 12). Györffy György észrevette, hogy a Budai-krónikacsalád (és az oda tartozó Pozsonyi krónika) szerint Magorban, a Képes Krónika családja szerint pedig a tágabb földrajzi fogalomként értelmezhető Szkítiában nemzették Álmost. Vö. GYÖRFFY 1993, 44–45.

26 A különbségtétel jelentőségére már Boba Imre is felhívta a figyelmet (BOBA 1983, 35).

27 KRISTÓ 1980, 39–41.

régiségben nincs megfelelő párja".[28] Az esetleg mégis ide kapcsolható, azonos etimonú, rokon nevek lehetőségéről Tóth Valéria értekezett.[29]

Összefoglalva a fentieket: Anonymus Vgec kapcsán a házasságát és annak helyét említi meg. Ráadásul az esemény a genealógia révén körülbelül a történeti időben is elhelyezhető. Mindez esetleg arra mutathat, hogy Vgec meghatározó tette egy jól sikerült házasság létrehozása, dinasztiája és Dentümoger összekapcsolása volt.

A lehetséges történeti háttér

Mint láttuk, Györffy György már felvetette, hogy a névnek kapcsolata lehet a török üge/öge méltóságnévvel.[30] Ennek kicsinyítő képzős alakja lehetne az Vgec, úgy, ahogy a *baj*–Vajk vagy a *jabgu*–Gyevicsa esetében is feltételezésre került.[31] Bár a nyelvészet mindeddig kurtán-furcsán elvetette az ötletet, magunk nem nagyon látjuk, hogy miért is ne jöhetne szóba lehetőségként e szó.

Az öge/üge méltóságnév elsősorban az ujguroktól ismert, gyakran összetételként: *el ögeszi* 'az ország ögéje' formában. Az iszlám felvétele után a vezír terminus váltotta fel – tehát egy igen magas rangú tisztségviselőről van szó. Ezt erősíti meg Mahmúd Kasgárí 11. századi szótára, amely szerint rangban a *tegin*ekkel – lényegében a hercegekkel – állt egy szinten. A szudzsi ujgur felirat és a kocsói feliratos cövekek szerint az üge cím többékevésbé a *bujruk*kal volt azonos értékű, s a kocsói ujgur királyság kormányzóit titulálták így. Az üge egyébként a *tarkan* és a *tutuk* címek társaságában is előfordul. Bármi volt is a pontos jelentéstartalma, egészen biztos, hogy a legfőbb vezetők egyikét jelölték vele, általánosságban pedig bölcs ember, tanácsadó értelemben használták. Előfordulásai a 8–11. század között gyakoriak, de még Ibn Mühenná 14. századi szótárában is megtaláljuk. Jellemzően (kelet-)turkesztáni forrásokban maradt ránk, és nem ismert például a türk szövegekből vagy az oguz anyagból sem. A szó hangalakját Gerard Clauson etimológiai okokból öge alakban rekonstruálta, ennek ellenére a kutatás továbbra is számol az üge formával is.[32]

Györffy nem említette – talán nem tudta –, hogy az utolsó ujgur fejedelmet éppen Ügének nevezték.[33] Ő feltehetően a 795-ben hatalomra kerülő új kagáni dinasztia alapítójának, az *ediz/ädiz* nemzetségből származó egykori főminiszternek, Kutlugnak a leszármazottjaként, Ch'ung-te (821–824) és Kaszar (824–832) ujgur kagánok testvére, valamint Hu kagán (832–839) nagybátyja volt.[34]

Ezek szerint a méltóságnév már személynévként is adatolható az ujguroknál.[35] Ráadásul az illető éppen akkoriban élhetett, mint Álmos apja, Vgec: a 9. század első felében volt aktív, s 846-ban halt meg az Altaj hegységben.[36]

De lehet-e köze az ujgur Ügének a magyar történelemhez? A magyarok elindulását az Urál térségéből a kutatás már számos időponthoz kötötte, s felmerült a 9. század közepe is. Tóth Sándor László például egyetlen mondattal éppen az Ujgur Birodalom széthullását (840) is lehetséges kiváltó oknak tekintette.[37] Tény mindenesetre, hogy a történeti források nem kínálnak fogódzót e kérdéshez. Ha tehát a honfoglalók vándorlását egy viszonylag rövid idő alatt, nagy területen végbement folyamatnak tekintjük, akkor elvileg lehetséges,

---

28 Benkő 1998, 29.
29 Tóth 2012, 71–72.
30 Györffy 1993, 40–41.
31 A *-k* kicsinyítő képző alkalmazásához ld. Gombocz 1926. Az etimológiák általánosságban elfogadottak, magunk némi kétséget érzünk velük kapcsolatban.
32 DTS 379; Caferoğlu 1993, 98, 176. A vonatkozó adatok gyűjteménye TMEN II. 157–159; Clauson 1972, 101; Donuk 1988, 54–56; Dobrovits 2002, 57–61.
33 A magyar Vgec név és az ujgur üge méltóságnév egyeztetése a török szakirodalomban is felmerült, igaz, mindenféle indoklás nélkül. Ld. Kafesoğlu 1977, 156; Donuk 1988, 55.
34 Mackerras 1972, 123; Dromp 2005, 54; Gömeç–Sezer 2010.
35 A későbbiekben viszont ismert a mongol korból. Dzsingisz kán gyermekkori nevét egy Temüdzsin-üge nevezetű tatár rabról kapta (MTT 1962, 16) és ebből a szóból származhat Ögödej kán neve is (Bese 1983, 86).
36 Dromp 2005, 155.
37 Tóth 1998, 27–28.

hogy a sztyepp hosszú ideig követőkre nem találó, nagy birodalmának a pusztulása valamilyen módon kapcsolatban kerüljön a magyarok őseinek vándorlásával.

Tudjuk, hogy a kirgizek hatalomátvétele komoly krízist okozott, s tényleges népvándorlás megindulásával járt együtt. Maguk az ujgurok három fő irányba menekültek: egyik csoportjuk Kínában kért menedéket, a másik kettő a birodalom egykori területének nyugatabbi részein állapodott meg: Kanszuban és a turfáni medencében.[38] Feltételezhető azonban egy negyedik, kisebb csoport is, amely az Urál keleti előteréig futott. Maszúdí (?–956) arab történetíró szerint a Fekete és a Fehér Irtis folyók vidékén volt a kimek-jigurok országa.[39] Ezt erősíti meg egy szintén 10. századi perzsa földrajzi munka, a *Hudud al-alam* is (982), amely a kimekek államán belül említ egy talán ujgurokhoz köthető területet az Urál és az Irtis folyók között.[40] E terület már korábban sem volt ismeretlen az ujgurok előtt: a lázadó karlukokat és baszmilokat üldözve az ujgur kagánok már a 8. század közepén uralmuk alá hajtották az Irtis folyó vidékét.[41] Az említett adatok azonban bő száz évvel a kérdéses korszak után keletkeztek, ami persze nem zárja ki, hogy már a 9. század közepére is érvényesek legyenek (már amennyiben tényleg az ujgurokra vonatkoznak): történeti vetületük azonban hiányzik.

A kimek törzsszövetség nyugatra vándorlása az Ujgur Birodalom szétesésséhez köthető, így tehát velük éppen kerülhettek volna a kérdéses időpontban nyugatra kimek-jigurok is.[42] Sőt az is lehetséges, hogy itt a kimekek egyik csatlakozott népéről van szó: a kimek törzsfelsorolásában ugyanis a jigur-jugur név nem szerepel. Másfelől azonban a nyugat-szibériai térséget uralma alá vonó kimek törzsszövetség törzsei között több olyan is felbukkan, amelyet korábban az ujgurok hódoltattak: például a tatárok, a bajandurok vagy az imik.[43]

Elvileg tehát a kapcsolatfelvételnek a történelmi lehetősége meglehetett. Maga Üge kagán azonban biztosan nem mozgott ezzel a nyugatra vándorolt csoporttal. Előéletéről nem sokat tudunk, de amikor a 840-ben vereséget szenvedett ujgurok 13 törzse délre, Kína felé menekült, a csoport őt választotta kagánjának 841 tavaszán. (A kínai forrásokban Wu-chia néven szerepel.) Üge táborát Ts'o-tzu-shan-ban ütötte fel. Itt érte a kínai követ, aki a korábbi kapcsolatokra hivatkozva védelmet ígért neki, s Üge e háttérre támaszkodva sikereket ért el: a kirgizektől visszaszerezte például T'ai-ho kínai hercegnőt, aki a Tang dinasztiabeli Hszien-csung császár (806–821) legkisebb lánya volt. Bő 20 éve az ujgurok között élt, s jó néhány kagáni férjen volt már túl. Komoly szerepe volt a kínai–ujgur kapcsolatok intézésében, ezért nem csoda, hogy a kirgizek is szerették volna megszerezni maguknak. Ezért 841-ben követséget küldtek Kínába, mely egyúttal a hatalomátvételt is hivatott volt bejelenteni. Üge kagán azonban elfogta és meggyilkoltatta a követeket. A kínaiak ugyan támogatták a menekült ujgurokat, de országukba nem engedték be őket: ennek hatására Üge pozíciója megrendült, az általa vezetett törzsek egymás ellen fordultak. A kirgizek 842-ben újabb követséget küldtek Kínába, amely ezúttal sikeresen megérkezett, s engedélyt kért az ujgurok elleni bosszúra. Ezt nem kapták meg, ám a kínaiak a nekik is sok kellemetlenséget okozó menekülteket egymás ellen tüzelték. Egy ilyen összecsapás során Üge kagán is súlyosan megsebesült, s javait, valamint az említett hercegnőt is hátrahagyva menekülni kényszerült, s a He'i-tze-czu ('a fekete kocsisok fiai') törzsnél talált menedéket. 843-ban azután Kína és a kirgizek megállapodtak egymással, többek között abban is, hogy együttműködnek Üge elpusztításában. A kínaiak – a hozzájuk menekült ujgurok egy másik töredékét vezető, s egy rivális uralkodói ághoz tartozó, manicheus vallású Ormizt tegin közreműködésével – még hosszan üldözték Ügét és a hozzá hű ujgurokat, míg végül a meggyengült hatalmú kagánt saját vezírje, I-jin csor gyilkolta meg az Altaj hegységben 846-ban. Helyére testvére, O-nie tegin állt, aki különböző mongol törzsekhez csatlakozott megmaradt embereivel. A kínaiak és a kirgizek azonban a nyo-

---

38 Az ujgurok szétrajzására legutóbb magyarul, a vonatkozó szakirodalommal: VÉR 2014.

39 VÁSÁRY 2008, 84. Megjegyzendő, hogy az eredeti szövegben egy talán *bajgur*nak olvasható szó áll, amelyet azonban már Minorsky *jigur*ra emendált.

40 VÁSÁRY 2008, 83–86. A kéziratban szereplő alakot szintén Minorsky emendálta, ez esetben *jugur*ra.

41 BERTA 2004, 308; SENGA 1997.

42 SENGA 1997, 186.

43 KUMEKOV 1972, 37–38, 41–42, 44–47, 114; vö. SENGA 1997.

mukban voltak, s újra meg újra vereséget mértek rájuk. O-nie végül is fiával, Tu-ssu teginnel és kilenc emberével nyugatra menekült.[44]

Üge személyes története tehát nem vezet nyugatra, de mint láttuk, Anonymus története ezt nem is követeli meg. Ám az, hogy esetleg egy gyermeke a nyugatra költöző ujgur birodalom néptöredékei között legyen, az egyáltalán nem elképzelhetetlen. Ebben az esetben az is érthetővé válna, hogy Vgecről miért is nem tud semmilyen történetet a magyar hagyomány: ő egy másik világhoz tartozott, a „magyar" történelemben már nemigen játszott szerepet; ez utóbbiban „mindössze" egy fejedelmi atya.[45] „Sorsa" hasonló, mint Jiszügejbaturé, a birodalomalapító Dzsingisz kán hús-vér atyjáé: bár a 13. században még adatolható kultusza a Mongol Birodalomban, hosszabb távon személye teljesen jelentőségét vesztette, s a következő évszázadokban gyakorlatilag eltűnt a mongol hagyományokból, ahol már csak az új origó, a mitikus származással felruházott Dzsingisz kán számított emlékezetre méltó viszonyítási pontnak.[46] Ha pedig egy ilyen új értelmezési keretben próbáljuk vizsgálni Vgec történetét, akkor ebben az újfajta belsőázsiai viszonylatban felvetődhet majd számos régi probléma újraértelmezésének lehetősége is.[47]

Irodalom

Források

Berta 2004: Berta Á.: *Szavaimat jól halljátok…* A türk és ujgur rovásírásos emlékek kritikai kiadása. Szeged 2004.

Magyar Anonymus 1926: *Magyar Anonymus.* Fordította, bevezetéssel, jegyzetekkel és térképpel ellátta Pais Dezső. Budapest 1926.

MTT 1962: *A mongolok titkos története.* Ford.: Ligeti Lajos. Budapest 1962.

SRH: Scriptores rerum Hungaricarum *tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* I–II. Ed.: Szentpétery I. Budapest 1937–1938.

Veszprémy 2004: Veszprémy L.: *Anonymus: A magyarok cselekedetei*. Ford.: Veszprémy L. Budapest 2004.

Baják 1989: Baják L.: Álmos és fejedelemsége. *Ómagyar Kultúra* 2:1 (1989) 3–11.

Balogh 1993: Balogh L.: A titokzatos eunedubelia titka. *Névtani Értesítő* 15 (1993) 29–31.

Benkő 1998: Benkő L.: Anonymus beszélő személynevei. In: Benkő L.: *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest 1998, 28–39.

Benkő 2009: Benkő L.: *Szovárd-kérdés. Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből*. Budapest 2009.

Bese 1983: Bese L.: Személynév és etnikum a XIII. századi mongoloknál. In: *Nomád társadalmak és államalakulatok (tanulmányok).* Szerk.: Tőkei F. Budapest 1983, 81–88.

Boba 1982–1983: Boba I.: A Twofold Conquest of Hungary or »Secundus Ingressus«. *Ungarn Jahrbuch* 12 (1982–1983) 23–41.

Birge 1965: Birge, J. K.: *The Bektashi order Dervishes.* London 1965.

Caferoğlu 1993: Caferoğlu, A.: *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul 1993.

Clauson 1972: Clauson, G.: *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford 1972.

Czuczor–Fogarasi 1874: Czuczor G. – Fograsi J.: *A magyar nyelv szótára* VI. Budapest 1874.

Demény 1996: Demény I. P.: Emese álma. *Erdélyi Múzeum* 58:1–2 (1996) 65–82.

Dobrovits 2002: Dobrovits M.: Buyruq. Egy ótörök tisztségnév anatómiája. *Acta Historica. Acta Universitatis Szegediensis* 112 (2002) 49–62.

---

44 Dromp 2005, 91–157; Taşağil 2010, 95–98.

45 Ecsedy Ildikó a türkök történetére vonatkozó forrásanyag alapján vonta le azt a figyelemre méltó következtetést, hogy *„a törzsek fölött álló birodalomnak, vagyis a vezértörzs politikai tekintélyének a gyengülése idején a törzsi egységet is megkísérelték lazítani-bomlasztani a felemelkedő nemzetségek. Ezek a rokonsági csoportok mindenekelőtt rokoni kapcsolataik révén jelentkeztek hatalmi igényekkel, mégpedig – az exogám, patrilineáris vezérnemzetségekkel szemben – elsősorban a házassági kapcsolatok, vagyis az asszonyok révén, akik kapcsolatban maradhattak eredeti nemzetségükkel is."* (Ecsedy 1978, 191)

46 Kápolnás 2015.

47 Ilyen lehetőség kínálkozik például a Mágóg-nemzetség szerepének újraértelmezésére az ujgurok előtörténetének fényében, ld. Róna-Tas 1996, 334–335.

DONUK 1988: Donuk, A.: *Eski Türk Devletlerinde İdarî–askerî ünvan ve terimler*. İstanbul 1988.

DROMP 2005: Dromp, M. R.: *Tang China and the Collapse of the Uighur Empire: A Documentary History*. Leiden 2005.

DTS 1969: *Древнетюркский словарь*. Ред.: Наделяев, В. М. – Насилов, Д. М. – Тенишев, Е. Р. – Щербак, А. М. Ленинград 1969.

DÜMMERTH 1986: Dümmerth, D.: *Álmos az áldozat*. Budapest 1986.

ECSEDY 1978: Ecsedy I.: *Nomádok és kereskedők Kína határain*. Budapest 1978.

FEHÉRTÓI 1993: Fehértói K.: Kísérlet Velek, Torda püspök és Anonymus új megközelítésére. *Magyar Nyelv* 89 (1993) 319–328.

GOMBOCZ 1926: Gombocz Z.: Örs és Örkény. *Magyar Nyelv* 22 (1926) 8–10.

GÖLPINARLI 1983: Gölpınarlı, A.: *Mevlânâ'dan sonra Mevlevîlik*. *İstanbul* 1983.

GÖMEÇ–SEZER 2010: Gömeç, S. – Sezer, H.: The problems of Uighur (Uygur) Kagan Family. *History Studies* 2:1 (2010) 1–8.

GYÖRFFY 1948: Györffy Gy.: *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Budapest 1948.

GYÖRFFY 1959: Györffy Gy.: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*. Budapest 1959.

GYÖRFFY 1993: Györffy Gy.: *Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok*. Budapest 1993.

HOPPÁL 1988: Hoppál M.: Magyar mitológia. In: *Mitológiai enciklopédia* I. Budapest 1988, 534–537.

HORVÁTH 1931: Horváth J.: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. Budapest 1931.

HORVÁTH 1963: Horváth J. (ifj.): A hun-történet és szerzője. *Irodalomtörténeti Közlemények* 67:4 (1963) 446–476.

IPOLYI 1854: Ipolyi A.: *Magyar mythologia*. Pest 1854.

IVANICS 1993: Ivanics M.: Timurlenk. In: *Török és tatár hódítók*. Budapest 1993, 68–73.

JUHÁSZ 1991: Juhász L.: Dentümogyer. In: *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Szerk.: Hajdú M. – Kiss J. Budapest 1991, 300–303.

KAFESOĞLU 1977: Kafesoğlu, İ.: *Türk millî kültürü*. Ankara 1977.

KÁPOLNÁS 2015: Kápolnás O.: The Identity of Chinggis Khan's Father According to Written Mongolian Accounts. *Mongolica* 14 (2015) 62–66.

KERTÉSZ 2004: Kertész B.: A turul-monda Laskai Osvát egyik Szent István-napi prédikációjában. *Magyar Könyvszemle* 120 (2004) 374–384.

KERTÉSZ 2005: Kertész B.: Laskai Osvát a magyarok pannóniai bejöveteléről. Anonymus gesztájának utóéletéhez. *Magyar Könyvszemle* 121:4 (2005) 373–384.

KRISTÓ 1980: Kristó Gy.: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest 1980.

KRISTÓ 2002: Kristó Gy.: *Magyar historiográfia*. I. *Történetírás a középkori Magyarországon*. Budapest 2002.

KULCSÁR 1987: Kulcsár P.: A magyar ősmonda Anonymus előtt. *Irodalomtörténeti Közlemények* 91–92:5–6 (1987) 523–545.

KUMEKOV 1972: Кумеков, Б. Е.: *Государство кимаков IX–XI. вв. по арабским источникам*. Алма-Ата 1972.

MACKERRAS 1972: Mackerras, C.: *The Uighur Empire according to the T'ang dynastic histories*. Canberra 1972.

NÉMETH 1930: Németh Gy.: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Budapest 1930 [1991].

ÖZTÜRK 2011: Öztürk, N.: Osmanlı kroniklerine göre Ertuğrul Gazi. In: *Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş meselesi sempozyumu*. Bilecik 2011, 22–49.

PAIS 1975: Pais D.: *A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből*. Budapest 1975.

RÓHEIM 1917: Róheim G.: A kazár nagyfejedelem és a turulmonda. *Ethnographia* 28 (1917) 58–99.

RÓNA-TAS 1996: Róna-Tas A.: *A honfoglaló magyar nép*. Budapest 1996.

RÓNA-TAS–BERTA 2011: Róna-Tas A. – Berta Á.: *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian* 1–2. Wiesbaden 2011.

SENGA 1997: Senga T.: Megjegyzések a kimekek törzsszövetségének kialakulásához. *Antik Tanulmányok* 41:1–2 (1997) 175–193.

SUDÁR 2016: Sudár B.: Az Árpádok, Attila és a dinasztikus hagyományok. *Századok* 150:2 (2016) 431–441.

SZABADOS 2003: Szabados Gy.: *A* magyar történelem kezdeteiről. *Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században*. Szeged 2003.

SZABADOS 2007: Szabados Gy.: Új szempont a turulmonda értelmezéséhez. *Hitel* 2007:12 (2007) 105–110.

SZABADOS 2010: Szabados Gy.: Az első magyar nagyfejedelemről. Egy negyed évezredes historiográfiai vita tanulságai. In: *Aktualitások a magyar középkorkutatásban*. Szerk.: Font M. – Fedeles T. – Kiss G. Pécs 2010, 203–227.

SZABADOS 2010a: Szabados Gy.: Ünődbeli asszony. A turulmonda újraértelmezésének két ellenpróbája. In: *Ghesaurus. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*. Szerk.: Csörsz R. I. Budapest 2010, 23–34.

SZABADOS 2012: Szabados Gy.: Attila-ős, a sólyomforma madár és a fehér elefánt. In: *Világügyelő. Tanulmányok Hoppál Mihály 70. születésnapjára*. Szerk.: Czövek J. – Dyekiss V. – Szilágyi Zs. Budapest 2012, 416–425.

SZENTMÁRTONI Szabó 2002: Szentmártoni Szabó G.: „Álmomban azt látám": Pünkösd hava és a szerelmi álmok. In: *Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*. Szerk.: Szentmártoni Szabó G. Budapest 2002, 389–406.

SZŐCS 2010: Szőcs T.: A turul-monda szövegkapcsolatai a középkori írásos hagyományunkban. *Középkortörténeti tanulmányok* 6. Szeged 2010, 249–259.

TAŞAĞIL 2010: Taşağıl, A.: *Töles Boyları*. İstanbul 2010, 58–145. http://ahmettasagil.files.wordpress.com/2010/10/toles.pdf

TMEN 1963–1975: Doerfer, G.: *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen* 1–4. Wiesbaden 1963–1975.

TÓTH 1998: Tóth S. L.: *Levédiától a Kárpát-medencéig*. Szeged 1998.

TÓTH 2012: Tóth V.: Etimológiai, hangtörténeti megjegyzések Anonymus egy személynevéhez. *Magyar Nyelvjárások* 50 (2012) 51–76.

VÁMBÉRY 2010: Vámbéry Á.: *Bokhara története*. Dunaszerdahely 2010.

VÁSÁRY 2008: Vásáry I.: *Magyar őshazák és magyar őstörténészek*. Budapest 2008.

VÉR 2014: Vér M. G.: A pusztából a kancelláriába, avagy hogyan lettek az ujgurok steppei nomádokból a Mongol Birodalom tanítói és szürke eminenciásai. In: *A megértés mint hivatás: köszöntő kötet Erdélyi Ágnes 70. születésnapjára*. Szerk.: Bárány T. – Gáspár Zs. – Margócsy I. – Reich O. – Vér Á. Budapest 2014, 327–344.

VESZPÉRMY 2013: Veszprémy L.: A magyarországi hun hagyomány legkorábbi írott forrásai és európai kapcsolatuk. *Acta Universitatis Szegediensis – Acta historica* 135 (2013) 25–43.

A FORGOTTEN FOREFATHER NAMED VGEC

Research on the first Hungarian Grand Prince Álmos has gained impetus in the last decades, however, the first Hungarian Grand Princes' father, Vgec, has hardly been mentioned. We can say that Vgec was generally ignored by research focusing on the Turul myth ever since Dezső Pais, in his book of 1926, put forward the idea that the name is to be derived from the Hungarian word *igy/egy* ('holy'). The 'mythical holy forebear' thus created rendered it practically impossible for Hungarian research to investigate Ugek's identity as a potential historical figure. Although György Györffy attempted in 1948 to involve in the scope of the Vgec-related investigations *üge/öge*, a common noun indicating dignity, which may have been taken over from the Old Turkish language before the Conquest Period, but the idea was not subsequently expounded and research did not deign it attention; Lorand Benko held it recently a completely implausible explanation. In contrast, the legends related to Álmos' conception (Cyrus, Ottoman) regularly talk about actual fathers (Astyages, Ertuğrul). We can pose the question whether in the absence of genuine grounds for refusal, so far unnamed, cannot we possibly assume, in a similar way, an authentic historical character in the background? This paper puts forward arguments to support a positive answer, and presents another historical personality of a similar name who lived in the same era.

БАШКИРСКО–ВЕНГЕРСКАЯ ПРОБЛЕМА – ДИСКУРС ИСТОЧНИКОВ И СТЕРЕОТИПЫ ИСТОРИОГРАФИИ

Ярослав В. Пилипчук*

Absztrakt: *Jelen dolgozat a baskír–magyar kapcsolatok kutatásának legaktuálisabb kérdéseit foglalja össze. A legfontosabb megállapítás, hogy a 13. századi francia utazó szerzetesek Magna Hungaria adatai és Baskíria nem feleltethetők meg teljes egészében egymással. Mindössze két-három baskír etnonim hozható kapcsolatba a magyarokkal. Ugor komponens biztosan részt vett a baskír etnogenezisben, de ezek a tényleges magyarokhoz meglehetősen kevés szállal kötődtek. Al-Maszudi Badzsgurd és Nukarda információi a magyarokhoz és a bolgárokhoz köthetők, a keleti források basgird és badzsgurd népnevei pedig egyértelműen a magyarokra vonatkoznak. A kelari alak a pannoniai magyarokat jelöli, amely a magyarok vezetőjének tisztségnevéből, a királyból származik. A keleten maradt magyarok 1237 körül a mescserek térségébe költöztek. A kaukázusi magyar őshaza tézise nem tűnik valószínűnek, az ottani Madzsar város elnevezésének nincs kapcsolata a magyarokkal. Az Urál nyugati előterében a kusnarenkovoi és karajakupovoi kultúrák népessége a magyarok rokona lehetett. Az említett két kultúra mellett a bakali kultúra népessége is azon sztyeppi környezetben élő ugor népességekhez köthető, amelyekből a magyarok kiváltak. Ezen kultúrák népessége egykor ősmagyar nyelven beszélhetett. Egy részük még a 13. században Baskíriában és a Káma folyó völgyében, illetve a Volga térségében lakott, ugyanakkor a csialiki régészeti műveltség népessége nem hozható kapcsolatba a magyarok elődeivel. A keleten maradt ugor-magyar népesség nyelvében és kultúrájában eltörökösödött és a baskírokba olvadt a középkor folyamán.*

Kulcsszavak: *baskír–magyar problematika, magyarok, baskírok, Magna Hungaria, keleti magyarok, népnevek*

Одним из наиболее интересных вопросов истории Волго-Уральского региона является башкирско-венгерская проблема. Вопросу прародины венгров в Волго-Уральском регионе посвящен большой массив венгерских и русских научных исследований. Предметом нашего исследования являются сведения средневековых письменных источников и исследования касательно ранней этнической истории венгров. Задачей нашего исследования является анализ основных точек зрения в историографии касательно возможности локализации прародины в Башкирии. Необходимо определить, какие сведения письменных источников относяться к башкирам и можно ли отождествлять венгров Великой Венгрии с башкирами.

Перед тем как непосредственно перейти к исследованию проблемы необходимо выяснить под какими этнонимами венгры были известны соседями. Древние венгры были известны современникам под многими именами. Лев Мудрый, Продолжатель Феофана и Константин Багрянородный называли венгров турками. Венгры воспринимались византийцами как очередное кочевое племя из глубин степей. Они даже не делали попыток как-то их выделить. Лев Мудрый, пересказывая трактат Маврикия, фактически поставил знак равно между тюркютами Маврикия и своими

* Отдел Евразийской степи Института востоковедения им. А. Ю. Крымского НАН Украины, г. Киев, ул. Грушевского 4. bachman@meta.ua

современниками венграми. В «Житии Константина Философа» турками были названы хазары, которые находились недалеко от Херсона. Лев Диакон называл венгров гуннами. Продолжатель Георгия Амартола называл венгров унграми, гуннами и турками. Он одним из первых упомянул новый этноним. Унграми также названы венгры в «Житии Василия Нового» и «Чудесах святого Георгия». У Георгия Амартола венгры названы унграми.[1]

Влияние византийской исторической традиции на славян было заметным, поскольку при переводе на славянские языки этноним турк автоматично переводили как угры. С этим и связаны упоминания Нестора о войне Ираклия в союзе с уграми (реально с тюркютами) и о переселении белых угров (на самом деле оногуров Аспаруха). При описании переселения венгров в Паннонию Нестор называл венгров Черными Уграми. Этноним Угры для обозначения венгров использовался относительно обозначения венгерского королевства. В «Повестии о Латынянах» и «Житии Наума» угров назвали пеонами. Имитируя византийскую историческую традицию современный этноним был заменен на архаичный этникон давно исчезнувшего народа.[2]

В еврейской книге «Йосиппон» венгров было названо угр, очевидно источник информации автора был славянским. Йосиф бен Горион назвывал венгров Унгари используя этникон распространенный в Западной Европе для обозначения венгров. В еврейско-хазарской переписке каган Йосиф называл венгров х-г-рим. Названия *Ungari* и *Hungari* использовались во многих хрониках написаных на латыни. Фактически евреи и хазары использовали для обозначения венгров разные этникоы заимствованые от посредников в торговле.[3]

В части арабских и персидских источников венгров называли по наименовании главного племени – ал-маджгарийа. Так венгров называли Ибн Русте, автор «Худуд ал-Алам», Гардизи и Тахир ал-Марвази. Путаница с обозначением башкир и венгров была порождена сведениями части арабо-персидских историков и географов. Ал-Гарнати в путевых заметках упоминал о башгирдах в стране ал-Ункарийа. Ибрагим б. Йакуб называл венгров ал-Ункали. Ал-Идриси называл башкир и венгров внешними и внутренними басджиртами. Йакут в своем географическом словаре соединил сведения о башкирах у Ибн Фадлана и сведения о Венгрии. Он сообщал о башгирдах, которые воюют против румийцев и об общине башгирдов в городе Халеб.[4]

Необходимо отметить, что о башкирах долгое время ничего не знали в мусульманском мире. Ибн Фадлан фактически первым упомянул башкир в своем описании путешествия в Волжскую Булгарию. Башкиры были охарактеризированы как охотники за головами, которых боялись соседи и землю которых десятой стороной Указывалось, что они кочевники и язычники.[5]

Ал-Балхи сообщал, что басджиртов (башкир) 2 тыс. и они хорошо защищены своими лесами. Это сообщение скопировали ал-Истахри и ал-Идриси. Ал-Бируни упоминал, что башкиры живут в лесах и горах. Гардизи сообщал, что Басджирт жил между владениями кимаков и хазар. Он возглавлял войско в 2 тыс. воинов. Хазар направил Басджирта на войну против огузов и саклабов. Ал-Истахри рядом с башкирами упоминал печенегов. Касательно же басджиртов, то арабский географ указывал, что их два вида. Первый живет рядом с огузами и Волжской Булгарией. Другой живет рядом с печенегами в Европе и граничит с Румом (Византией). Д. Аникеев придерживается мнения, что живущие рядом с печенегами басджирты это венгры. У Ибн Хаукаля также есть сведения о басджиртах, которые вместе с баджанаками граничат с Румом (Византией). Необходимо отметить, что представители Балхской географической школы (традиция Джахайни) не называли венгров и башкир разными этнонимами.[6]

---

1 Шушарин 1997, 113–114, 122–129, 131–133; Spinei 2003, 14, 16; Róna-Tas 1999, 275–282, 284.
2 Шушарин 1997, 116–119, 172; Róna-Tas 1999, 282–283; Spinei 2003, 13–18.
3 Коковцев 1932; Гаркави 1874; Петрухин–Эйдекинд 1994; Róna-Tas 1999, 282–287; Spinei 2003, 14–15.
4 Róna-Tas 1999, 289–297; Spinei 2003, 14; Шушарин 1997, 105–106.
5 Ибн Фадлан 1939.
6 Ибн Фадлан 1939; Гардизи 1973; Гаркави 1870; Антонов 2012, 44–45; Анікєєв 2009, 8–9.

Нам необходимо также более детально остановится на сведениях некоторых арабских и персидских историков и географов. Ал-Масуди сообщал о конфедерации четырех племен – баджанак, баджна, баджгурд и нукарда, которая воевала против кимаков, огузов, карлуков. Арабский историк отмечал, что вторая коалиция племен победида и последствием этого стало переселение печенегов в Европу.

В ином своем сочинении у Масуди было описании войны четырех племен проти ромеев, которую хронист датировал 932–933 гг. В источнике указано, что племена баджанак, баджна, баджгурд, нукарда напали на город *W.l.nd.r.* Этот город находился в византийском пограничье. По мнению Д. Аникеева и И. Коновaловой, под наименованием *В.л.нд.р.* упомянуто поселение Дебелт вблизи от Бургаса. Было указано, что племена тюрков баджанак, баджна, баджгурд и нукерде происходят от одного предка и нападают на страны аж до ал-Андалуса и на Рум. Четыре племени взяли Валандар, победили войско румийцев, а после этой кампании делали набеги на страны сакалиба и Рум, а также доходили до ал-Андалуса, Ифранджи (Европы), Джалалики (Галисии). Масуди указывал, что тогда у румийцев правил Арман (Роман Лакапин). В этих сведениях были комбинированы данные об печенегах и венграх. Венгры соответственно в своих у походах достигали Аквитании, Саксонии, Калабрии, но печенеги на западе не йшли далее Венгрии, Болгарии, Византии. Среди других племен было назввано племя нукарда.[7] Касательно отождествлений этого племени с известными этнонимами, то С. Толстов сопоставлял его с Янгикентом. К. Маккартни считал, что ал-нукарда это венгры. Д. Паулер придерживался похожего мнения. П. Голден отождествляет нукарда с племенем оногуров, точнее с испорченной формой наимевания – *Onogurda*. В. Бейлис и Й. Маркварт предложили вместо Нукарда читать этноним как ункарда. И. Коновалова считает, что нукарда это новгородцы. Д. Аникеев же считает, что нукарда это венгры, а баджгурд это башкиры. Н. Каплун сделала предположение, что баджгурд это башкиры, а нукарда это кангары. Украинская исследовательница поддержала мнение О. Прицака о том, что причиной войны между племенами двух коалиций была борьба за контроль над торговыми путями. Контроль печенегов над частью Великого Шелкового пути противоречил интересам хазар, которые организовали антипеченежскую коалицию племен. Часть печенегов отступила на караваный путь между Волжской Булгарией и Хорезмом, который и описал Ибн Фадлан. Т. Левицкий и И. Коновалова оправдано считали, что баджгурд это венгры. Мы предпологаем, что баджна и баджанак это печенеги, а баджгурд это венгры. Д. Аникеев считает, что печенеги воевали против Византии в 935 г. И. Коновалова датировала конфликт с Византинй 934 г., то есть временем набега венгров на владения ромеев. П. Голден считает, что альянсу из кимаков, хазар и карлуков противостояли оногуры, венгры и печенеги. Сообщение арабского хрониста о войнах двух коалиций племен не относились к четко определенному времени, а отобразила ситуацию прибытия новых этнических групп в Восточную и Центральную Европу. Кимаки, карлуки и огузы вытеснили печенегов из центральноазийских степей.[8]

Традиция называть венгров башгирдами была и в персидких хрониках. Необходимо указать, что для обозначения венгров использовалмя еще и этноним Керел, котрый был заимствован Джувейни и Рашид ад-Дином из «Сокровенного сказания монголов», где кроме этого этнонима упоминались еще этнонимы баджигит и мачжарат. Сведения Рашид ад-Дина о том, что Шибан принимал участие в походе на Волжскую Булгарию и Башкирию, необходимо воспринимать болем чем критично. Персидский хронист указывал, что булары и башгирды являются христианами и гравничат с франками. Описание битвы с келаром буларов было заимствовано из хроники Джувейни.[9] Неудачная вставка Рашид ад-Дином описания битвы перед походом на Русь об-

---

[7] Коновалова–Перхавко 2000, 147–156.

[8] Ал-Бекри 1878; Коновалова–Перхавко 2000, 147–156; Каплун 2002, 83–89; Гаркави 1870; Golden 1972, 58–59, 62–68.

[9] Тизенгаузен 1941, 23; Арсланова 2002, 164–165.

условила путаницу при описании событий «Великого Западного похода». Место келаров Джувейни в «Сборнике летописей» заняли булары.[10] Рассказ о битве монголов с келарами и башгирдами далее скопировали Вассаф и Шереф ад-Дин Йазди.[11] Битва с келарами и башгирдами это битва с венгерским королем Белой IV и принцем Коломаном. Буларов Рашид ад-Дин считал отдельным народом. Он сообщал, что булары и башгирды, до его времени не совсем покорены монголами, что понятное дело не имело отношения к Волжской Булгарии и Башкирии. Касательно соседства с франками, то Венгрия и Польща как раз и были соседями Священной Римской Империи.

Касательно башгирдов, то Йакут сообщал, что они придерживались ханифитского мазхаба ислама. Среди населения Халеба была община ал-Баджгардийа. Их Йакут охарактеризировал как светловолосых людей. Они считали своей родиной страну ал-Хункар и были подданными ее правителя, а свой язык сопоставляли с языком франков.[12] Ал-Гарнати называл венгерского короля правителем башгирдов и упоминал, что в его войске служили мусульмане, которые воевали против румийцев (византийцев).[13] Загадочные венгерские мусульмане не были светловолосыми, поскольку были булгарами и хорезмийцами.[14]

Обычно сведетельством связей венгров с башкирами считают венгерскую этнонимию. Константин Багрянородный указывал, что у венгров семь племен – Неки, Мегери, Куртугермат, Тариана, Генах, Кари, Каси. Эти племена на венгерском языке назывались Ньек, Медьер, Курт и Дьярмат, Тарьян, Енё, Кер, Кеси. А. Новосельцев и Г. Литаврин считали, что этноним дьярмат можно сопоставить с башкирским юрматы, а также отмечали, что только два этнонима – Медьер и Ньек – являются финно-угорскими, а все другие тюркские. Этого же мнения придерживался и В. Шушарин. В. Спиней считает, что все этнонимы кроме Медьер относились к тюркским этнонимам. Два этнонима Енё и Дьярмат имеют параллели в башкирской этнонимии. Д. Немет считает, что ньек можно сопоставть с башкирским племенем нагман, кесе с кесе-табын, енё с еней. Гипотеза венгерского исследователя получила широкую поддержку в башкирской и русской историографиях. Р. Кузеев и Т. Гарипов некритически восприняли статью Д. Немета. Кроме того, этот венгерский ученный отождествлял Дьюла и Юламан, хотя племени с таким названием у венгров не было. П. Голден считал, что тюркскими были племена Курт-Дьярмат, Тарьян, Ене, Кер, Кеси. Среди кланов венгров был Zuard, который П. Голден сопоставлял с саварт-асфалами. Еще Д. Паулер отодествлял дьярмат и юрматы, енё и еней. Но только первая пара этнонимов считалось допустимой Л. Лигетти. Построения Д. Немета в свое время были раскритикованы И. Мандоки-Конгуром. Также исследователь отмечал, что нельзя сопоставлять этнонимы енё и еней, как нельзя принять и другие отождествления, кроме куртдьярмат и юрматы. Среди скептиков относительно башкиро-венгерских отождествлений был и З. Гомбоц. И. Зимони отмечал, что даже отождествление дьярмат и юрматы вызывает ряд затруднений. Много тюркских заимствований в венгерском языке являються булгаризмами. В. Шушарин считал, что наименование Тарьян среди венгерских племен происходило от тюрков, племя ене соответствовало башкирскому Еней, дьярмат – башкирскому юрматы, кюрт также тюркское наименование. Венгерскими племенами русский ученный считал медьер и ньек. При освещении контроверсийных вопросов он отмечал, что И. Мандоки-Конгур критиковал сопоставление ньек с нагман и кеси с кеси табын. Название же племени кер имело как тюркскую, так и венгерскую этимологии, при этом он считал более убедительной вторую. Название одного из венгерских племен (медьер) стало самоназвавние целого народа. А. Рона-Таш отмечал, что отождествление Дьярмат и Юрматы сложное с точки зрения лингвистики. Отождесвление Ене та Еней не вызывало у исследователя

---

10 Тизенгаузен 1884, 23, 35.
11 Антонов 2012, 60–61.
12 Йакут 2006, 806.
13 Гарнати 1971.
14 Зимони 2000, 26–27.

вопросов, как и возможность перехода медьер в мишер. Ученный также выдвинул предположение о происхождении этникона угры (славянский этникон для обозначения венгров) от оногуров и Югры. Но отождествление Ньек и Нагман историк считатает неверным, таким же он считает отождествление Кесе и Кеси.[15]

Те древневенгерские племена, которые не переселились на запад в начале IX ст., остались в волго-уральськом регионе. Часть из них под давлением печенегов перекочевала в район бассейнов Камы и Заи. Кушнаренковцы и караякуповцы, которые остались жить на территории Башкортостана, стали соседями башкиров и постпенно тюркизировались, как и более поздние чияликцы.[16] Носители чияликской культуры по предположению Е. Казакова пришли в Башкортостан и Прикамье из Зауралья.[17] В. Иванов считает, что в XII–XIV вв. владения чияликцев находились у басейнах Ками та Белой.[18]

Венгерские доминиканцы писали, что осуществить путешествие их вынудили сведения древних о прародине мадьяр. Они не заимствовали информацию у венгерского Анонима. В более поздних, чем отчеты Рихарда и Юлиана, хрониках Магистра Акоша и Шимона Кезаи отразились несколько иные данные, чем у венгерского Анонима. По сведениям этих хронистов, гигант Менрот вошел в землю Эвлиат и женился на Енет. У нее родились Хунор и Магор. Их потомки населяли область Персии, а телом и цветом венгры были похожи на гуннов, а языком венгры и гунны отличались как саксонцы и тюринги. Хунор и Магор охотились и, преследуя оленя, пришли в болота Меотиды, где пробыли несколько лет. На шестой год они натолкнулись на детей и сыновей Белара и увели их за собой. В числе пленных были две дочери аланского князя Дулы. От брака этих женщин с Хунором и Магором по версии Магистра Акоша и Шимона Кезаи и происходили венгры.[19]

Византийский император и историк Константин Багрянородный указывал, что у венгров было несколько прародин и называл их турками. Первая прародина ним была локализирована в загадочной стране, где они жили рядом с хазарами, а другая прародина в Ателькузу (Этелькёзе) между Днепром, Дунаем и Прутом. Родственниками венгров были названы саварты-асфалы (савиры в прикаспийских степях Дагестана). Очевидно, византийский историк рассматривал венгров как часть кочевого мира. Он говорил, что венгры жили некоторое время рядом с хазарами. Этелькёз был землей в которую они вместе с каварами откочевали после гражданской войны в Хазарском каганате.[20]

Концепт *Ungaria Maior* был изобретением самих венгерских доминиканцев. Он должен был объяснить вопрос о прародине. Концепт *Magna Humgaria* у францисканцев должен был пояснить вопрос происхождения венгров и обозначить их прародину. Францисканцы адаптировали *Ungaria Maior* под свое понимание. Поскольку доминиканцы упоминали о *Ungaria Maior*, то францисканцы автоматически перенесли название *Magna Hungaria* на страну Паскатир. Францисканцы, которые путешествовали позже доминиканцев, сами не были в Волжской Булгарии и у восточных венгров и знали только о том, что где-то на востоке существует страна Паскатир.[21] Информация о том, что *Ungaria Maior* находилась на восток от Волжской Булгарии, некоторое время служила причиной ее отождествления с Башкирией.[22]

По данным Шимона Кезаи и магистра Акоша, прародина венгров Скифия делилась на Башкирию, Денцию (Децию) и Магорию (землю венгров).[23] Йоганка характеризировал ба-

---

15 Константин Багрянородный 1991, Глава 40; Зимони 2000, 5–41; Németh 1966; Шушарин 1997, 173–176; Spinei 2003, 3–32; Golden 1990, 246–247; Róna-Tas 1999, 430–435.

16 Казаков 2007, 93.

17 Казаков 2007, 105; Казаков 2009, 484–485.

18 Иванов 2006, 414–415.

19 Шушарин 1997, 198–199; Rady 2009.

20 Константин Багрянородный 1991, Глава 38; Христианский мир 2002, 249.

21 Карпини 1957, 48, 123.

22 Зимони 2000, 21.

23 Gesta Hungarorum 1883, 57; Зимони 2000, 20.

скардов как мусульман, а папа Иоанн XXII упоминал о христианском вожде восточных венгров Jeretanny.[24] Рихард сообщал, что венгры-язычники жили вблизи от Булгара. Было указано, что Рихард нашел восточных венгров за два дневных перехода от страны волжских булгар. Страна этих венгров была найдена венгерскими доминиканцами благодаря женщине из восточных венгров, которая выйшла замуж за булгарина и жила на родине мужа. Встретив проповедников, она указала им путь. С. Аннинский по ошибке сообщал, что эта страна находилась на Ак-Идели. Но сведения латинского оригинала хроники в рукописи, которую использовал Г. Дерри иные. Реку упомянутую Рихардом можно отождествить с Волгой.[25]

Юлиан сообщал, что монголы завоевали «Великую Венгрию». При этом часть язычников венгров откочевала на правый берег Волги. Указывалось, что Юлиана опередили четыре монаха-доминиканца. Восточные венгры бежали от монголов и были готовы принять католичество лишь бы добраться в Венгрию. Суздальский князь запретил доминиканцам проповедовать католичество среди этих венгров-язычников. Католические монахи были ним изгнаны. Сказано, что потом они подошли к городу Рецесуе и попали в страну мордуканов, где один из князей той земли покорился татарам. На этом отрезке пути к ним присоединился Юлиан. Двое монахов через страну мордуканов хотели достичь земли татар, но их дальнейшая судьба неизвестна. Два других монаха и Юлиан впереди себя отправили переводчика, но он был убит мордуканами. Князем мордуканов, который покорился монголам, был каназор мокшан и вероятно именно мокшане убили толмача.[26]

Рихард сообщал, что *Ungaria Maior* находилась вблизи от *Magna Bulgaria* (это конечно Волжская Булгария).[27] Рихард указывал, что земля язычников-венгров начиналась от реки Итиль.[28] Рихард и Юлиан во время визитов в Восточную Европу не отождествляли *Ungaria Maior* с какой-то другой страной. В. Напольских отмечает, что Юлиан не сопоставлял Великую Венгрию с башкирами. Он указывал, что присутствие восточных венгров в Среднем Поволжье и упоминание там этнонимов мочары, можары/мишер может свидетельствовать если не о пребывании на территории Мещеры потомков восточных венгров, то людей по крайней мере сохранивших этноним мадяр. Мачжарат «Сокровенного сказания монголов» вероятно были восточными венграми Волжско-Уральского региона. Венгерский францисканец Йоганка находясь в Баскардии не упоминал о том, что венгры-язычники были жителями этой страны.[29]

Юлиан сообщал о переселении венгров-язычников из-под Волжской Булгарии к границам Руси. Описание путешествия Юлиана и Рихарда не оставляют сомнений о том, что доминиканцы были в Булгаре. Восточные венгры, которые, по мнению Рихарда и Юлиана, разговаривали на языке близком венгерскому, не остались жить на прежней территории. Они мигрировали на правый берег Волги. Поскольку знания европейцев по географии Восточной Европы были относительны, то итальянцы (Эней Сильвий Пикколомини и Антонио Бонфини) целиком могли отмечать, что некрещенные венгры живут вблизи Дона. Вероятно, информация итальянских гуманистов была заимствована из отчетов венгерских доминиканцев XIII в. Венгры адресовали свои письма итальянским клирикам, а Эней Сильвио Пикколомини, известный еще как Папа Римский Пий II, имел возможность пользоватся этими документами. Антонио Бонфини возможно также имел доступ к этим документам.[30]

Историография проблемы *Magna Hungaria* является обширной. В этой статье мы рассматриваем только некоторые точки зрения на эту проблему. Традиционно Башкирия рассматривалась как одна из прародин венгров.

---

24 Аннинский 1940, 91–94; Vásáry 2005, 35–36.
25 Аннинский 1940, 81; Dörrie 1956, 157.
26 Аннинский 1940, 89.
27 Аннинский 1940, 80–81; Dörrie 1956, 156.
28 Аннинский 1940, 81.
29 Аннинский 1940, 92–94; Христианский мир 2002, 244–249.
30 Шушарин 1997, 162–163; Аннинский 1940, 77–91; Фодор 2010, 138–139.

На ее территории находились караякуповская и кушнаренковская культуры, которые могут быть отождествлены с древневенгерскими племенами. А. Рона-Таш считает, что венгры пришли в Волго-Камский регион вместе с булгарами. Регионом, из которого венгры мигрировали в Этелькёз, исследователь считает Донско-Кубанское междуречье.[31]

Похожие гипотезы предлагали Л. Бендефи и И. Боба. Так, Л. Бендефи считал возможным предположить, что землею венгров до переселения в Этелькёз были степи Северного Кавказа и связывал с ними Маджар на Куме. Но это маловероятно, а город Маджар существовал только в мусульманской Золотой Орде и вероятно название происходило от мазар, то есть святое место. Неоходимо отметить, что упоминание о аланах рядом с христианами из восточных венгров в булле папы Иоанна XXII еще не свидетельствует в пользу северокавказской прародины венгров. Аланы в качестве населения Улуса Джучи упоминались в разных регионах.[32] Касательно же гипотезы И. Боба, то нахождение венгров на север от Кавказа исследователь связывал с оногурами, которые по его мнению, были частью венгерско-булгарской конфедерации племен. Булгарская часть конфедерации называлась уграми, а венгерской – мадярами. Исходной точкой миграции венгров в причерноморские степи И. Боба считал территорию Мещеры на правом береге Волги.[33]

В русской исторической науке также наблюдается интерес к вопросу о прародине венгров. Еще Н. Карамзин считал, что прародиной венгров было Приуралье. К. Грот высказал предположение, что прародина венгров находилась по обе стороны Урала в Волго-Уральском регионе и в Западной Сибири. Н. Данилевский считал прародиной венгров Прикамско-Уральский регион. Во второй половине XX ст. к нарративным источникам прибавилась информация археологических исследований. Археологические экспедиции найшли памятники караякуповской и кушнаренковской культур. Наиболее громким открытием были работы на Больше-Тиганьском могильнике. Е. Халикова считала, что прародин венгров было несколько. Сначала древние венгры переселились из Сибири на территорию Башкирии. *Magna Hungaria*, по ее мнению, охватывала регион от Нижней Камы до восточных склонов Южного Урала. А. Халиков несколько по-иному очертил границы венгерской прародины. По его мнению, они проходили на севере в нижнем течении реки Кама, на западе по левому берегу Волги, а на юге волго-уральскими степями. А. Халиков считал, что после переселения венгров до Этелькёза местное угорское население ощутило влияние со стороны племен поломской и чепецкой культур. Исследователь отождествлял с венграми кушнаренковскую и караякуповскую культуры и был согласен с предположением о том, что *Magna Hungaria* локализировалась в Башкирии. Р. Кузеев, считал территорией расселения венгров часть Волго-Уральского региона, которая простиралась от Волги до Бугульминской возвышенности включительно. И. Антонов считает, что население *Magna Hungaria* было предками башкир, указывая на угорский компонент в этногенезе башкир. В. Иванов также считает *Magna Hungaria* Башкирией, реку Этиль Ак-Иделью, а восточных венгров местными уграми.[34]

В последнее время пересматривают ставшие традионными постулаты. Место встречи венгерских доминиканцев с венграми-язычниками Е. Казаков локализирует на реке Зая вблизи от Нижнекамска. Он считает, что венграми Юлиана было население чияликской культуры. Страну венгров Юлиана он локализировал в стране Паскатир на юге Татарстана и на севере Башкортостана.[35] Рихард и Юлиан сообщали, что понимали венгров-язычников без переводчика.[36] В. Напольских и В. Чураков считают, что восточные венгры Юлиана разговаривали на языке близкому венгерскому.[37]

---

31 Рона-Таш 2005, 116–177, 124, ссылка 24.
32 Bendefy 1999.
33 Вова 1967, 79–94.
34 Антонов 2012, 31–64; Антонов 2011, 17–20; Иванов 1999, 7–9, 12–18, 39–84.
35 Казаков 2007, 104.
36 Аннинский 1940, 81–83, 89.
37 Напольских–Чураков 2009, 472.

И. Зимоньи локализирует восточных венгров в Волго-Камском регионе.[38] Теория о общности этнических наименований венгров и башкир, автором которой есть Д. Немет, поддана ревизии И. Мандоки-Конгуром та И. Зимоньи.[39]

Вопрос о прародине венгров интересовал венгерских и европейских исследователей. Э. Моор считал, что *Ungaria Maior* Юлиана находилась на берегах Волги. К. Маккартни считал, что предки венгров жили в Приуралье и были известны как башкорты. Само же понятие *Magna Hungaria* он считал поздним и кратковременным.[40] В венгерской историографии кроме вышеупомянутой точки зрения А. Рона-Таша существуют многочисленные гипотезы. И. Эрдели, Э. Мольнар и И. Фодор считали, что *Magna Hungaria* это и есть Башкирия. И. Боба считал, что Мещера это часть венгров из правого берега Волги, которая потом переселилась в Центральную Европу. Й. Переньи считал, что венгры Юлиана жили на правом береге Волги. Популярным в венгерской исторической науке было отождествление венгров с мещерой русских летописей. Д. Немет, Г. Кун, Д. Мешарос отождествлял мадяр с предками мишарей. С этнонимами мишер и можар отождествляли венгров И. Эрдели и Л. Лигети. По мнению И. Вашари, мишари были потомками татарских служивых в Мещере, русский субетнос мещеряков он считал потомками ассимилированой славянами мещеры. М. Жираи и З. Гомбоц считали, что этноним Угры для обозначения венгров мог появиться после контактов славян с булгарами. П. Голден, ссылался на И. Боба, считает, что уграми венгров стали называть после того, как они слились в восточноевропейских степях с оногурами.[41] И. Зимоньи локализирует прародину венгров в Волго-Камском междуречье.[42]

Великая Венгрия не тождественна Башкирии, а большинство сведений мусульманских хронистов и географов относяться скорее к венграм, чем к башкирам. Понимание того, что башкиры с вен грами это не родственные народы пришло к мусульманским ученным только в XIV–XV в. В венгерской исторической традиции венгры и башкиры не отождествляются, а протиставляются. Большинство венгерско-башкирских параллелей неоправданы.

Литература

Источники

Ал-Бекри 1878: *Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах* 1. Записки Императорской Академии Наук. Санкт-Петербург 1878. (http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Bekri/frametext.htm_15.06.2016)

Аннинский 1940: Аннинский, С. А.: Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о татарах и Восточной Европе. In: *Исторический архив* 3. Москва–Ленинград 1940, 71–112. (http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Ungarn/XIII/1220-1240/Izv_veng_missioner/text2.phtml?id=3950_15.06.2016)

Гардизи 1973: *Извлечение из сочинения Гардизи „Зайн ал-ахбар". Приложение к „Отчету о поездке в Среднюю Азию с научной целью. 1893—1894 гг."* Сочинения VIII. Работы по источниковедению. Москва 1973. (http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Gardizi/frametext_1.htm_15.06.2016)

Гаркави 1870: Гаркави, А. Я.: *Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века).* Санкт-Петербург 1870. (http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Garkavi_mus_pis/frame11.htm_15.06.2016)

Гаркави 1874: Гаркави, А. Я.: *Сказания еврейских писателей о хазарах и хазарском царстве.* Санкт-Петербург 1874. (http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Garkavi1/frametext2.htm_15.09.2016)

[38] Зимони 2000, 5–41.

[39] Зимони 2000, 5–41; Németh 1966; Mándoky-Kongur 2012, 233–234.

[40] Иванов 1999, 10–12; Mackartney 1962.

[41] Németh 1966; Фодор 2010, 138–139; Vásáry 1976, 237–240, 256–259, 263–274; Vásáry 1982, 254–257; Golden 1976, 33; Вова 1967, 92–95.

[42] Зимони 2000, 5–41.

Гарнати 1971: *Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131–1153 гг.)*. Публикация О. Г. Большакова – А. Л. Монгайта. Москва 1971. (http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Garnati/frametext1.htm; http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Garnati/frametext2.htm; http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Garnati/frameposl.htm_15.06.2016)

Йакут 2006: Йакут ал-Хамави. Словарь стран. In: *История татар* 2. *Волжская Булгария и Великая Степь*. Казань 2006, 803–818.

Ибн-Фадлан 1939: *Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу*. Перевод и комментарии Ковалевского, А. П. Под редакцией Крачковского, И. Ю. Москва–Ленинград 1939. (http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/fadlan.htm_15.06.2016)

Карпини 1957: *Джиованни де Плано Карпини. История монгалов. Вильгельм де Рубрук. Путешествие в Восточные страны*. Ред.: Шастиной, Н. П. Москва 1957.

Коковцев 1932: Коковцев, П. К.: *Еврейско-хазарская переписка в X веке*. Ленинград 1932. (http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Kokovcov/frametext3.htm; http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Kokovcov/frametext4.htm_15.06.2016)

Константин Багрянородный 1991: *Константин Багрянородный. Об управлении империей*. Пер. под ред.: Литаврина, Г. Г. – Новосельцева, А. П. Москва 1991. (http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Konst_Bagr_2/text38.phtml?id=6397; http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Konst_Bagr_2/text40.phtml?id=6399_15.06.2016)

Тизенгаузен 1884: Тизенгаузен В. Г.: *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды*. I: *Извлечения из сочинений арабских*. Санкт-Петербург 1884.

Тизенгаузен 1941: Тизенгаузен, В. Г.: *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды* II. *Извлечения из персидских сочинений, собранных В. Г. Тизенгаузеном и обработ. А. А. Ромаскевичем и С. Л. Волиным*. Москва–Ленинград 1941.

Dörrie 1956: Dörrie, H.: Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen: Die Missionreisen des fr. Julianus O. P. ins Uralgebeit (1234/1235) und nach Rußland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über Tataren. *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. I. Philologisch-historische klasse* 6 (1956) 125–202.

Gesta Hungarorum 1883: Simonis de Keza: *Gesta Hungarorum. Historiae Hungaricae fontes domestici*. Pars prima. Scriptores 2. Lipsiae 1883.

Rady 2009: Rady, M.: *The Gesta Hungarorum of Anonymus, the Anonymous Notary of King Béla: A Translation*. Slavonic and East European Review. London 2009. (http://discovery.ucl.ac.uk/18975/1/18975.pdf_15.06.2016)

Анікєєв 2009: Анікєєв, Д. О.: Міграція і розселення печенігів за повідомленнями вчених Арабського халіфату IX–X ст. *Сходознавство* 48. Київ 2009, 3–13.

Антонов 2011: Антонов, И. В.: Страна башкир и ее соотношение с Великой Венгрией. *Вестник Челябинского государственного Университета* 216:1 (2011) 17–20.

Антонов 2012: Антонов, И.: *Средневековая Башкирия*. Уфа 2012.

Арсланова 2002: Арсланова, А. А.: *Остались книги от времён былых*. Казань 2002.

Зимони 2000: Зимони, И.: Венгры в Волжско-Камском Басейне? *Finno-Ugrica* 1 (2000) 5–41.

Иванов 1999: Иванов, В. А.: *Древние угры-мадьяры в Восточной Европе*. Уфа, 1999.

Иванов 2006: Иванов, В. А.: Угорские племена в Восточном Закамье и Приуралье. In: *История татар* 2. *Волжская Булгария и Великая Степь*. Казань 2006, 408–417.

Казаков 2007: Казаков, Е. П.: *Волжские болгары, угры и финны в IX–XIV вв.: проблемы взаимодействия*. Казань 2007.

Казаков 2009: Казаков, Е. П.: Угры Восточного Закамья в составе Улуса Джучи. In: *История татар* 3. *Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в.* Казань 2009, 484–485.

Каплун 2002: Каплун, Н. М.: Про печенігів багатих та бідних: доля двух гілок одного народу наприкінці IX – на початку XI ст. *Сходознавство* 17–18 (2002) 75–90.

Коновалова–Перхавко 2000: Коновалова, И. Г. – Перхавко, В. Б.: *Древняя Русь и Нижнее Подунавье*. Москва 2000.

Напольских–Чураков 2009: Напольских, В. В. – Чураков, В. С.: Финно-угорские народы Среднего Поволжья и Предуралья в период могольского нашествия и

в золотоордынскую эпоху. In: *История татар* 3. *Улус Джучи, XIII–XV вв.* Казань 2009, 470–477.

Петрухин–Эйденкинд 1994: Петрухин, Я. В. – Эйденкинд, Я. Д.: *Книга Иосипион. Славяне и Русь в Иосипионе и Повести Временных лет. К вопросу о источниках русского летописания.* Славяне и их соседи 5. Москва 1994, 44–57. (http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Kniga_Iossipon/text.htm_15.06.2016)

Рона-Таш 2005: Рона-Таш, А.: Хазары и мадьяры. In: *Хазары.* Москва–Иерусалим 2005, 111–124.

Фодор 2010: Фодор, И.: Еще раз о путешествии Юлиана на Среднюю Волгу. *Уфимский археологический вестник* 10. Уфа 2010, 138–140.

Христианский мир 2002: *Христианский мир и Великая Монгольская империя. Материалы францисканской миссии 1245 года. Материалы франискаской миссии.* Санкт-Петербург 2002.

Шушарин 1997: Шушарин, В. П.: *Ранний этап этнической истории венгров.* Москва 1997.

Bendefy 1999: Bendefy L.: *A magyarság kaukázusi őshazája.* Budapest 1999. (http://www.magtudin.org/Bendefy_Laszlo_A_magyarsag_kaukazusi_oshazaja.pdf_15.06.2016)

Boba 1967: Boba, I.: *Nomads, Northmens and Slavs.* Wiesbaden 1967.

Golden 1972: Golden, P. B.: The migrations of the Oğuz. *Archivum Ottomanicarum 4.* Wiesbaden 1972, 45–84.

Golden 1976: Golden, P. B.: The people Nwkrdä. *Archiwum Eurasii Medii Aevi* 1. Lisse 1976, 21–35.

Golden 1990: Golden, P. B.: *The Origins and Development of the Hungarians. The Cambridge History of Early Inner Asia.* Cambridge 1990. (15.09.2016)

Mackartney 1962: Mackartney, C. A.: *Hungary: A short story.* Edinburgh 1962. (http://mek.niif.hu/02000/02086/02086.htm#2_15.06.2016)

Mándoky-Kongur 2012: Mándoky-Kongur I.: *Kunok és magyarok.* Budapest 2012.

Németh 1966: Németh, Gy.: *Ungarische Stammesnamen bei den Baschkiren.* Acta Linguistica 16: 1–2. Budapest 1966. (http://soraman.livejournal.com/5576.html_15.06.2016)

Róna-Tas 1999: Róna-Tas, A.: *Hungarians and Europe in Early Middle Ages.* Budapest 1999.

Spinei 2003: Spinei, V.: *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century.* Cluj-Napoca 2003.

Vásáry 1976: Vásáry, I.: The Hungarians or Možars and Meščers/Mišers of the Middle Volga Region. *Archiwum Eurasii Medii Aevi* 1. Lisse 1976, 237–275.

Vásáry 1982: Vásáry, I.: The Yugria Problem. In: Róna-Tas, A.: *Chuvash Studies. Bibliotheca orientalis Hungarica.* Wiesbaden 1982, 254–257.

Vásáry 2005: Vásáry, I.: *Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365.* Cambridge 2005.

The Bashkirian-Hungarian problem – Sources and stereotypes of historiography

This paper addresses the topical issues of the Bashkir-Hungarian historical research. *Ungaria Maior* is not identical with Bashkiria. Only two of the Bashkirian ethnonyms are connected with the Proto-Hungarians. The Ugric component certainly had a role in the ethnogenesis of the Bashkirs, but the latter had little to do with the actual Hungarians. Al-Masoudi's information about the Bagjurd and Nukarda relates to Hungarians and Bulgarians. The name *Bashgird* (*badjgurd*) in eastern sources refers to Hungarians, whereas *Kelars* (Kerel) denotes the Pannonian Magyars. This ethnonym derives from the ruler's title in Hungarian (*király*, 'king'). *Magna Hungaria* of the Franciscans is not identical with *Hungaria Maior* of the Dominicans. Hungarians of Jeretamir lived near the Don. While the hypothesis about the Caucasus as the ancestral homeland of the Hungarians is most probably wrong, and the city name Majar is not connected with the Hungarians, the population of the Kushnarenkovskaya and Karayakupovskaya cultures in the Ural Mountains seem to have been related to the them. The people of the Kushnarenkovtsy and Karpayakupovtsy cultures, along with the population of the Bakal culture, formed part of a large Ugric population in the steppes, from among whom the Hungarians separated. They appear to have spoken a language close to that of the ancient Hungarians. Some of them migrated to the Volga-Kama region by the 13th century. The people of the Chiyalik culture, however, are not related to the ancient Hungarians. The Ugric-Hungarian people who stayed in the territory of Bashkortostan was later assimilated by the Bashkirs.

Hadak útján XXIV. Budapest – Esztergom 2017, 245–252.

IN UNA MAGNA CIVITATE...

Gyóni Gábor*

Absztrakt: *A magyar és az oroszországi szakirodalomban is immáron csaknem általánosan elfogadott vélekedés, hogy Julianus, a magyar dominikánus barát Biljar város közelében bukkant rá a keleti magyarokra, közvetlenül a kelet-európai tatár invázió előtt. A saját korában megapolisznak számító település neve a középkori orosz terminológiában Nagy Város volt. Ennek a helynévnek a tükörfordítása olvasható latinul a Riccardus-jelentésben, melynek szerzője tehát pontos („szlávos") helymeghatározást adott, amikor beszámolt Julianus keleti magyar asszonnyal való találkozásának helyszínéről.*

Kulcsszavak: *Julianus, Biljar, Volgai Bulgária, Rusz, keleti magyarok, Nagy Város, Vlagyimir-Szuzdal*

Bevezetés – A magyar dominikánusok és a Kelet

A 13. század elején kardinális változások zajlottak az európai kontinensen: újult erővel folytatódott a nyugati (katolikus) világ expanziója keleti irányban, ezúttal a pravoszláv Kelet-Európa rovására, s ez végzetes törést okozott a keleti és nyugati keresztények között (1054 után immáron nemcsak szervezeti vagy teológiai szinten, hanem az emberek közötti mindennapi érintkezés dimenziójában is).[1] Ezen eseménysorba illeszkedik a IV. keresztes hadjárat Bizánc ellen, a Kardtestvérek Rendjének megjelenése a Baltikumban és a lengyel-magyar expanziós törekvések Halicsban.[2]

A halicsi vállalkozás bukása ellenére Magyarország II. András, majd IV. Béla uralma első időszakában részben mégis sikerrel realizálta keleti ambícióit. 1227-ben a Kárpátok keleti lejtőin a milkói püspökség megalapítása reális siker volt, 1233-ban pedig az akkor még trónörökös Béla felvette a *primogenitus regis Cumanie* címét, jelezve Magyarország keleti hatalmi ambícióit (azt kortárs forrásokból tudjuk, hogy Béla fontosnak tartotta a keleti „hitetlen" népek között a katolikus hit terjesztését).[3] A magyar keleti expanzió ebben az időben nemcsak katonai vagy politikai, vallási, de egyfajta tudományos és „nemzeti" jelleget is öltött. Erről tanúskodnak a magyarországi dominikánusok magyar őshaza felkutatatására tett expedíciói.

A hazánkban 1221-ben megjelenő dominikánusok egyébként a jelek szerint kimondottan a keleti ügyekkel foglalkoztak. Nemcsak a keleti őshazakeresés kapcsán tűnnek fel, de a halicsi lelkekért vívott harcokban is szerepet vállaltak, Rogerius szerint pedig ők koordinálták a kunok Magyarországra települését is, amit a nyugati forrás is megerősít.[4]

Riccardus, Julianus és a keleti magyarok

A magyar dominikánusok keleti expedíciói legrészletesebben egy bizonyos Riccardus nevű fráter Róma számára készített jelentésében őrződtek meg.[5] Riccardus közlése szerint a dominikánusok a „keresztény magyarok" gesztáiból értesültek arról, hogy valahol keleten létezik egy másik, Na-

* Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK, Ruszisztikai Központ, H-1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8. dominus2006@yandex.ru

1 Font 2005, 231; Nazarenko 2009.
2 Font 1991.
3 Koszta 1994; Katona 1987, 138; Györffy 1986, 26.
4 Katona 1987, 139, 251.
5 Györffy 1986, 389.

gyobb Magyarország, ahonnan a hét vezér népével együtt kijött – ám hogy ez pontosan hol található, azt nem tudták.[6]

Az első expedíció négy dominikánus vezetésével indult, valószínűleg 1232 körül.[7] Mintegy három évig keresték a keleti magyarokat, de csak egyikük, bizonyos Ottó nevű, aki kereskedőnek adta ki magát, találta meg őket. Vagyis Ottó volt az első név szerint ismert személy a 13. században, aki közvetlen kapcsolatba került a keleti magyarokkal. Hogy hol került sor erre a történelmi találkozásra, nem világos. Riccardus csak annyit közöl, hogy Ottó egy bizonyos pogány országban találkozott emberekkel, akik beszélték a nyelvüket, de nem jutott el a hazájukba. Ottó nem sokkal Magyarországra való visszatérése után meghalt.[8]

A második expedícióban szintén négy dominikánus vett részt; ez nem sokkal Ottó halála után indult, valószínűleg 1235-ben. Az utazók először az akkor a Latin Császárság fővárosának számító Konstantinápolyba mentek, majd onnan hajóra szálltak és a Fekete-tengeren Matricába (azaz Tmutarakanyba) érkeztek, ahonnan tovább haladtak Alánia, az Észak-Kaukázus felé. Ottó valószínűleg a Kaukázus felé irányította őket, ahol valóban élt a magyarok egy csoportja a 9. század óta, s akik a 10. században még tartották a kapcsolatot a Kárpát-medencében élő testvérekkel.[9]

Mintegy fél évet töltöttek a magyar dominikánusok Alániában, de nem sikerült találkozniuk a keleti magyarokkal. Ketten hazatértek, a két legelszántabb barát pedig, akiknek a nevét is ismerjük, Gerhardus és Julianus északkeleti irányba fordult, tovább keresve a távoli rokonokat. Valahonnan tehát rendelkeztek helyes információval arról, hogy hol kell keresni a keleti magyarokat.

Ezt követően, 37 napig tartó utazás után elérték a muszlimok földjét (*terra Sarracenorum*), amelynek a neve Riccardus szerint Vela, Veda, s ahol egy bizonyos *Bundaz* nevű város volt. Gerhardus innen nem tudta folytatni útját, elhunyt, Julianus pedig tovább haladva Nagy-Bulgáriában egy nagy városban (*in una magna civitate*) találkozott egy (keleti) magyar asszonnyal, aki elmagyarázta neki, hogy onnan kétnapi járásra találhatja meg a többi magyart. Így is történt, az Etil folyó mellett, kétnapi járásra a várostól meglettek a keleti magyarok.

Riccardus a beszámolójában érzékletesen örökítette meg a találkozást: Julianus és a keleti magyarok megértették egymást, rokonként fogadták a magyarországi dominikánust, körbevezették őt *„házaikban és falvaikban”*. Tudták, hogy létezik egy másik, nyugati, keresztény Magyarország, és a királyról, Magyarország lakóiról érdeklődtek. A keleti magyarok pogányok voltak, akik főként állattenyésztéssel foglalkoztak. *„Földet nem művelnek, lóhúst, farkashúst és efféléket esznek, kancatejet és vért isznak.”* A hagyományokból tudták, hogy a nyugati magyarok tőlük származnak, de hogy ők hol éltek pontosan, azt nem ismerték.[10] Ezek a közös identitásról tanúskodó elemek kétségtelenül arra utalnak, hogy a két magyar csoport szétválása előtt már létezett kiforrott magyar etnikai tudat.[11]

Riccardus jelentése szerint a tatárok a keleti magyarok szomszédai. A magyarok előbb harcoltak velük, majd úgymond szövetséget kötöttek, mi több, *„együttesen tizenöt tartományt teljesen elpusztítottak”*. Julianus találkozott is a tatárok követével, aki azt közölte vele, hogy Németország ellen készülődnek. Julianus ezt követően hazatért, de nem a tatár veszély miatt, hanem hogy minél előbb hírt adjon a keleti magyarokról, és megkezdődhessen köztük a keresztény térítés.[12]

Julianus visszatérése után kezdetét vette a harmadik expedíció, melyben ismét négy dominikánus vett részt. Julianus eközben Rómába ment – ami jelzi felfedezése fontosságát –, majd onnan mindjárt ismét keletre indult vissza. Második útjának – ami lényegében a negyedik magyar expedíciónak tekinthető – legfontosabb forrása az a levél, amelyet ő maga írt 1237-ben vagy 1238-ban a Magyarországon tartózkodó perugiai püspök, pápai legátusnak a keleti helyzetről. 1236-ban megindult a tatárok offenzívája Kelet-Európa ellen. Még ebben az évben – politikai értelemben –

---

6 GYÖRFFY 1986, 61.
7 GYÖRFFY 1986, 27.
8 GYÖRFFY 1986, 61–62.
9 HKIF 125.
10 SRH II. 539–540; ANNYINSZKIJ 1940; GYÖRFFY 1986, 68.
11 SZŰCS 1992, 136–137.
12 GYÖRFFY 1986, 68–69.

eltörlik a föld színéről Volgai Bulgáriát, s az első csapás részben éppen a keleti magyarokat érintette. Julianus levele európai jelentőségű volt, hiszen elsőként ő adott hírt a keresztény Nyugat számára a tatárok működésbe lépett hadigépezetéről abban a pillanatban, amikor megkezdődött a 10. század második felében kialakult kelet-európai geopolitikai rend felbomlása. Julianus menekülőkkel találkozott, akik elmondták, hogy a tatárok már sok országot elpusztítottak, a keleti magyarokét is. Julianus a levelében azt írja, a keleti magyarok 14 évig harcoltak a tatárokkal, míg a 15. évben legyőzték őket, *„mint ahogy azt elmondták nekem"*.[13] E megjegyzés azért is érdekes, mert nyilvánvalóan ellentmond a Riccardus jelentés keleti magyar – tatár viszonyról szóló hírének. Utóbbiban ugyanis az olvasható, hogy a keleti magyarok és a tatárok fegyvertársi viszonyban voltak egymással. Nyilvánvaló, hogy jelen esetben a közvetlen szemtanú, Julianus levele a megbízhatóbb, vagyis Riccardus valamit félreérthetett, amikor a Julianus keleti útjáról szóló elbeszélést hallgatta

A harmadik expedíció tagjai északon, Szuzdal környékén találkoztak a keleti magyarokkal, akik késznek mutatkoztak arra, hogy felvegyék a katolikus vallást, azonban a nyugati keresztényekkel szemben türelmetlen szuzdali fejedelem (Jurij Vszevolodics) elkergette őket.[14] Nagyjából ennyi a keleti magyarok megtalálásának közismert, de megunhatatlan története.

Volgai Bulgária és Biljar

Immáron bőséges irodalma van annak a kérdésnek, hol találta meg Julianus a keleti magyarokat. Olyan vélemény is létezik, miszerint a történet részben vagy egészben kitaláció, bár ez könnyen cáfolható, hiszen a magyar dominikánusok expedíciói európai hírnévre tettek szert és független forrásokban is megvan a nyomuk.[15]

A hazai szakirodalomban hosszú ideig az tűnt elsődleges kérdésnek, hogy Julianus átkelt-e a Volgán. Nagynevű támogatói voltak annak a véleménynek, miszerint Julianus nem kelt át a Volgán, s a hatalmas folyam jobb oldalán találkozott a magyarokkal, mivel a Volgától nyugatra mutathatók ki a keleti magyarokkal összefüggésbe hozható Mozsar helynevek.[16]

De ezt megfordítva olyan vélemény is megfogalmazódott, miszerint Julianus egészen az Urálig elment. Sz. A. Annyinszkij szerint a mai Orenburg vidékéig jutott el, Gombocz Zoltán és Németh Gyula azt feltételezték, hogy Baskíriában járt és a Bjelaja folyónál találhatta meg a keleti magyarokat. Németh szerint a baskíriai magyarok egészen a 17. századi őrizhették identitásukat.[17] A mai Baskíria területén valóban éltek (keleti) magyar szórványok, erről tanúskodnak a terület vélhetően magyar eredetű földrajzi nevei és az, hogy a baskír folklórban fennmaradt az Urálban lakó *„mazsarok"* emléke.[18]

Újabban a magyar és nemzetközi irodalomban is egyre elterjedtebbé váló és minden bizonnyal helytálló vélemény szerint Julianusunk a volgai bulgárok legnagyobb városa, Biljar mellett akadt a keleti testvérekre.[19]

A tatárjárás előtt Volgai Bulgária településterületének súlypontja a Volgától keletre, a Kámától délre eső területekre esett. A Középső-Volga mentére a 7. század végén[20] megérkező bulgárok hamar áttértek a földművelésre, s már a 8–9. században jelentős mezőgazdasági kultúrával rendelkeztek.[21] A szemtanú, a 922-ben Volgai Bulgáriában járt Ibn Fadlan

---

13 Györffy 1986, 76; PSZRL I. 460. Azt, hogy 1223 és 1236 között a tatárok hadjáratokat vezettek Volgai Bulgária ellen, a térség viszonyait jól ismerő Lavrentyjev-évkönyv is megerősíti.

14 Györffy 1986, 80.

15 Katona 1987, 240.

16 Perényi 1975; Bartha 1988, 157–158.

17 Gombocz 1927, 250; Annyinszkij 1940, 73; Németh 1971, 260, 262.

18 BNT 240.

19 Fodor 2012. Bár Fodor István korábban még úgy vélte, Bulgarban találkozott Julianus a keleti magyar asszonnyal, *„kevésbé tartjuk valószínűnek, hogy a dominikánus szerzetes a másik két nagy bolgár városban, Biljarban vagy Szuvarban járhatott."* (Fodor 1982, 58; Arszlanov–Kazakov–Korepanov 1993, 21–22).

20 Bagautgyinov–Bogacsov–Zubov 1998, 22; Bagautgyinov–Huzin 2006, 116–117.

21 Kirjanov 1955, 13.

viszonylag részletesen ismertette a volgai bulgárok étkezési szokásait. Beszámolója szerint a bulgárok kölest és lóhúst esznek, de ismerik a búzát és az árpát is. Mézes italokat és nyírfából készült frissítőt ittak, nem pedig a nomád népekre inkább jellemző tejet – hívta fel a figyelmet B. D. Grekov. Az viszont nomád örökségnek tekinthető, hogy az arab szerző a volgai bulgárok vándorló életmódot folytató uralkodójáról írt.[22] A Középső-Volga-vidék jelentős földművelése a keleti szláv forrásokban is tetten érhető. A Lavrentyjev-évkönyv szerint például 1024-ben az éhínség sújtotta szuzdaliak Bolgariba mentek gabonáért, de a későbbi korokból is bőven vannak utalások arra nézve, hogy a Középső-Volga-vidék milyen fontos szerepet játszott az északi Rusz élelmiszerellátásában.[23]

Volgai Bulgária volt az első ismert szervezett („feudális") állam a Volga–Urál térségében, iszlám „államvallással", írásbeliséggel, városias – autochton módon kialakuló – civilizációval. Az első városok a 10. század első felében jelentek meg a volgai bulgárok által lakott területeken, nagyjából abban az időszakban, amikor az iszlám is terjedni kezdett. Volgai Bulgáriában kezdetben a városi kereskedő-kézműves népesség hajlott leginkább az iszlám vallás felé, míg „vidéken" tovább tartották magukat a pogány hagyományok.[24]

A tatárjárás előtt Volgai Bulgária messze legnagyobb városa a 10–11. században keletkezett Biljar volt, nemzetközi kereskedelmi központ. Az ettől északnyugatabbra levő, Volga menti Bulgar, vagy Külső-Bulgar csak a 14. században érte el virágkorát. A régebbi irodalomban – még 19. századi előzményekre visszavezethetően, de a szovjet történetírásban is – sokáig az volt az uralkodó nézet, hogy a 10–12. században Bulgar volt a volgai bulgárok legjelentősebb városa, mely csak a vlagyimiri fenyegetés miatt került délebbre, Biljarhoz. A régész A. H. Halikov hívta fel a figyelmet arra, hogy Biljar mintegy huszonötször nagyobb volt Bulgarnál, ez azonosítható tehát a volgai bulgárok „fővárosával."[25] Csak hogy érzékeltessük Biljar kolosszális méreteit: 620 hektáros belső területtel rendelkezett, amely a külvárossal együtt összesen 800 hektárra nő, míg a nagyobbnak számító volgai bulgár városok területe az esetek többségében csak néhány tucat hektár volt.[26]

Biljar 1236-ban megsemmisült, és ezt követően nem épült újjá. Az Arany Horda idején létezett azonban egy másik Biljar, ahol érmet is vertek, ez azonban északkeletre volt az „ősi" Biljartól.[27]

Egy filológiai érv is van, melynek alapján Julianus – egészen pontosan Riccardus – *„nagy városa"* azonosítható Biljarral. A középkori keleti szláv krónikák rendszeresen említik a volgai bulgárok városait. A szövegek közül számunkra legautentikusabb a volgai bulgárokkal a 12. század második fele óta gyakran hadakozó Vlagyimir évkönyvírásának tradícióját tükröző Lavrentyjev-évkönyv, amely a *Régmúlt Idők Krónikájá*nak egyik változatát is megőrizte. Ebben a következő volgai bulgár városok jelennek meg: Velikij grad, Brjahimov, Torcseszk, Osel, Tuhcsin gorodok.[28]

A Lavrentyjev-évkönyvben 1164-től – amikor a Vlagyimirből „regionális nagyhatalmat" teremtő Andrej Bogoljubszkij hadjáratot vezetett a volgai bulgárok ellen – ismert a Nagy Város.[29] Említik 1184-ben (Vszevolod nagyfejedelem hadjárata), 1232-ben, amikor tatár támadás éri, és 1236-ban is, amikor a tatárok elfoglalták a bulgárok *„Nagy Városát"*.[30] Mai ismereteink szerint ez a *„Nagy Város"* nagy bizonyossággal azonos Biljarral.[31]

A jelek szerint nemcsak szláv, hanem keleti források is ismerik a bulgárok *„Nagy Városa"* kifejezést. A perzsa Rasid ad-Din 14. század elején elkészült világtörténetében, leírva a mongolok 1236-os hadjáratát a bulgarok és a basgirdok ellen, említi, hogy a mongolok elfoglalták ezek *„Nagy Városát"*.[32]

A másik, helymeghatározást lehetővé tévő fogodzópont a Riccardus-jelentésben az Etil folyó

---

22 GREKOV 1954, 6.
23 PSZRL I. 147; GREKOV 1945.
24 IZMAJLOV 2006, 131.
25 JEGOROV 1985, 95, 99–100; MAKAI 2015, 203–204.
26 HUZIN 2006, 152–154.
27 SZIRNOV 1981, 209–210; POLUBOJARINOVA 2003, 103; PACSKALOV 2004.
28 MAKAI 2015, 201.
29 PSZRL I. 352.
30 PSZRL I. 389, 459–460.
31 ZIMONYI 2012, 96; ZIMONYI 2014, 47.
32 RASID-AD-DIN II. 38.

említése, ami a Volgára utalna, de nincs akadálya annak sem, hogy a Kámával azonosítsuk – ami közelebb esett Biljarhoz. A középkori keleti geográfiai irodalomban a Kámát nevezték Etilnek, egészen pontosan a Káma-Volga vonalát tekintették egy folyónak, és nem a mai értelemben vett Volgát.[33]

Mindebből az következik, hogy amikor Riccardus *„egy nagy városról"* írt, valójában pontos helymeghatározást adott, a keleti szláv névalak tükörfordítását használta, amit – objektív okok folytán – nem nagyon tudott értelmezni a hazai közvélemény, egészen addig, amíg nem ismerkedett meg az orosz kútfőkkel. Ez persze egy sajátos episztemológiai problémát is felvet. Minden csak a saját fogalomrendszerén belül érthető meg.

Biljar tehát pernyévé változott a tatárjárás után, sok más bulgár várossal együtt. A mellékletben közölt térképek azt a látványos változást mutatják, amely a Középső-Volga-vidék településterületében bekövetkezett 1236 után.

Magna Hungaria a Volga–Urál vidéken

A magyar dominikánusok expedíciói azzal a fontos következménnyel is jártak, hogy jelentősen megváltoztatták az európai elképzeléseket a magyar őstörténetről, őshazáról. Noha a 13. század előtt is megjelent *„Nagy Magyarország"* neve az irodalomban, de általában – az antik geográfiai tradícióknak megfelelően – a Meótisz környékére lokalizálták a magyarok eredeti őshazáját.[34]

Ám a magyar dominikánusok expedíciói után már – a valóságnak amúgy inkább megfelelő módon – a Középső-Volga és az Urál vidékére helyezték *„Nagy Magyarországot"*. Mint közismert, így tették ezt a mongol kor nagy utazói, Plano Carpini, Benedictus Polonus, Willelmus Rubruk (fontos, hogy Rubruk szintén a magyar dominikánusokra hivatkozik),[35] és így tett nagy *Opus Majus*-ában Roger Bacon is.[36] A későbbi évszázadokban pedig ezen az úton haladnak tovább (oroszországi források nyomán), már egészen az Urálig a magyar őstörténet után érdeklődők, főleg az európaiak (a modern tudományosság születése idején már szinte axióma a magyarok uráli eredete az európai és az orosz irodalomban is). A magyar őstörténet-kutatás viszont historiográfiai okok miatt más irányba sodródik majd...

Irodalom

Források

BNT: *Башкирское народное творчество* I. Уфа 1987.

HKIF: *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szerk.: Kristó Gy. Szeged 1995.

PSZRL: *Полное собрание русских летописей. I. Лаврентьевская летопись.* Москва 1997.

Rasid-ad-din: Рашид-ад-Дин: *Сборник летописей* II. Москва–Ленинград 1952.

SRH: *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery V. II. Budapest 1999.

Annyinszkij 1940: Аннинский, С. А.: Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о татарах и Восточной Европе. In: *Исторический архив* 3 (1940) 71–112.

Arszlanov–Kazakov–Korepanov 1993: Арсланов, Л. Ш. – Казаков, Е. П. – Корепанов, К. И.: *Финны, угры и самодийцы в Восточной Закамье (III в. до н. э. – XIV в. н. э.).* Елабуга 1993.

Bagautgyinov–Bogacsov–Zubov 1998: Багаутдинов, Р. С. – Богачев, А. В. – Зубов, С. Э.: *Протоболгары на Средней Волге.* Самара 1998.

Bagautgyinov–Huzin 2006: Багаутдинов, Р. – Хузин, Ф.: Ранние болгары на Средней Волге. In: *История татар с древнейших времен в семи томах* II. *Волжская Булгария и Великая Степь.* Ред.: Усманов, М. – Хакимов, Р. Казань 2006, 116–123.

Bartha 1988: Bartha A.: *A magyar nép őstörténete*. Budapest 1988.

[33] Mazsitov 1988.

[34] Czeglédy 1943, 280–281.

[35] Györffy 1986, 127, 141, 163, 216, 260.

[36] Matuzova 1979, 201–202.

CZEGLÉDY 1943: Czeglédy K.: Magna Hungaria. *Századok* 77 (1943) 277–306.

FODOR 1982: Fodor I.: Hol talált rá Julianus a keleti magyarokra? *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 15–17 (1972–1974) 1982, 55–61.

FODOR 2012: Fodor I.: A keleten maradt ősmagyarok. *História* 2012:2 (2012) 3–7.

FONT 1991: Font M.: II. András orosz politikája és hadjáratai. *Századok* 125 (1991:1–2) 1991, 107–144.

FONT 2005: Font M.: *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*. Szeged 2005.

GOMBOCZ 1927: Gombocz Z.: A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány II. *Nyelvtudományi Közlemények* 46 (1923–1927) 1927, 1–33.

GREKOV 1945: Греков, Б. Д.: Волжские болгары в IX–X веках. *Исторические записки* 14 (1945) 3–37.

GYÖRFFY 1986: *Julianus barát és Napkelet fölfedezése*. Szerk.: Györffy Gy. Budapest 1986.

HUZIN 2006: Хузин, Ф.: Булгарские города и проблемы их происхождения. In: *История татар с древнейших времен в семи томах* II. *Волжская Булгария и Великая Степь*. Ред.: Усманов, М. – Хакимов, Р. Казань 2006, 152–162.

IZMAJLOV 2006: Измайлов, И.: Образование булгарского государства In: *История татар с древнейших времен в семи томах* II. *Волжская Булгария и Великая Степь*. Ред.: Усманов, М. – Хакимов, Р. Казань 2006, 124–131.

JEGOROV 1985: Егоров, В. Л.: *Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв.* Москва 1985.

KACHOVSZKIJ 1984: Каховский, В. Ф.: Археология Волжской Болгарии и вопросы этногенеза чувашской народности. In: *Болгары и чуваши*. Чебоксары 1984, 58–75.

KATONA 1987: *A tatárjárás emlékezete*. Szerk.: Katona T. Budapest 1987.

KIRJANOV 1955: Кирьянов, А. В.: К вопросу о земледелии волжских болгар. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры* 57 (1955) 3–16.

KOSZTA 1994: Koszta L.: Milkó. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: Kristó Gy. Budapest 1994, 458.

MAKAI 2015: Makai J.: *Fejezetek Vlagyimir-Szuzdal 12–13. századi történetéből*. Eger 2015.

MATUZOVA 1979: Матузова, В. И.: *Английские средневековые источники IX–XIII. вв.* Москва 1979.

MAZSITOV 1988: Мажитов, Н. А.: Историческая Башкирия по данным письменных источников. In: *Проблемы древних угров на Южном Урале*. Уфа 1988, 88–101.

NAZARENKO 2009: Назаренко, А. В.: 1054 и 1204 годы как вехи русской истории. In: Назаренко, А. В.: *Древняя Русь и славяне (историко-филологические исследования)* Москва 2009, 315–325.

NÉMETH 1971: Немет, Дь.: Венгерские племенные названия у башкир. In: *Археология и этнография Башкирии* IV. Ред.: Кузеев, Р. Г. Уфа 1971, 249–262.

PACSKALOV 2004: Пачкалов, А. В.: Еще раз к вопросу о «Биляре» и «Болгаре». In: *Древность и средневековье Волго-Камья. Материалы третьих Халиковских чтений*. Казань–Болгары 2004, 160–162.

PERÉNYI 1975: Perényi J.: A Keleten maradt magyarok problémája. *Századok* 109 (1975:1) 1975, 33–61.

POLUBOJARINOVA 2003: Полубояринова, М. Д.: Город Болгар в XIII веке. In: *Русь в XIII веке. Древности темного времени*. Ред.: Макаров, Н. А. – Чернецов, А. В. Москва 2003, 103–107.

SZMIRNOV 1981: Смирнов, А. М.: Волжская Болгария. In: *Степи Евразии в эпоху средневековья*. Ред.: Плетнёва, С. А. Москва 1981, 208–212.

SZŰCS 1992: Szűcs J.: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Szeged 1992.

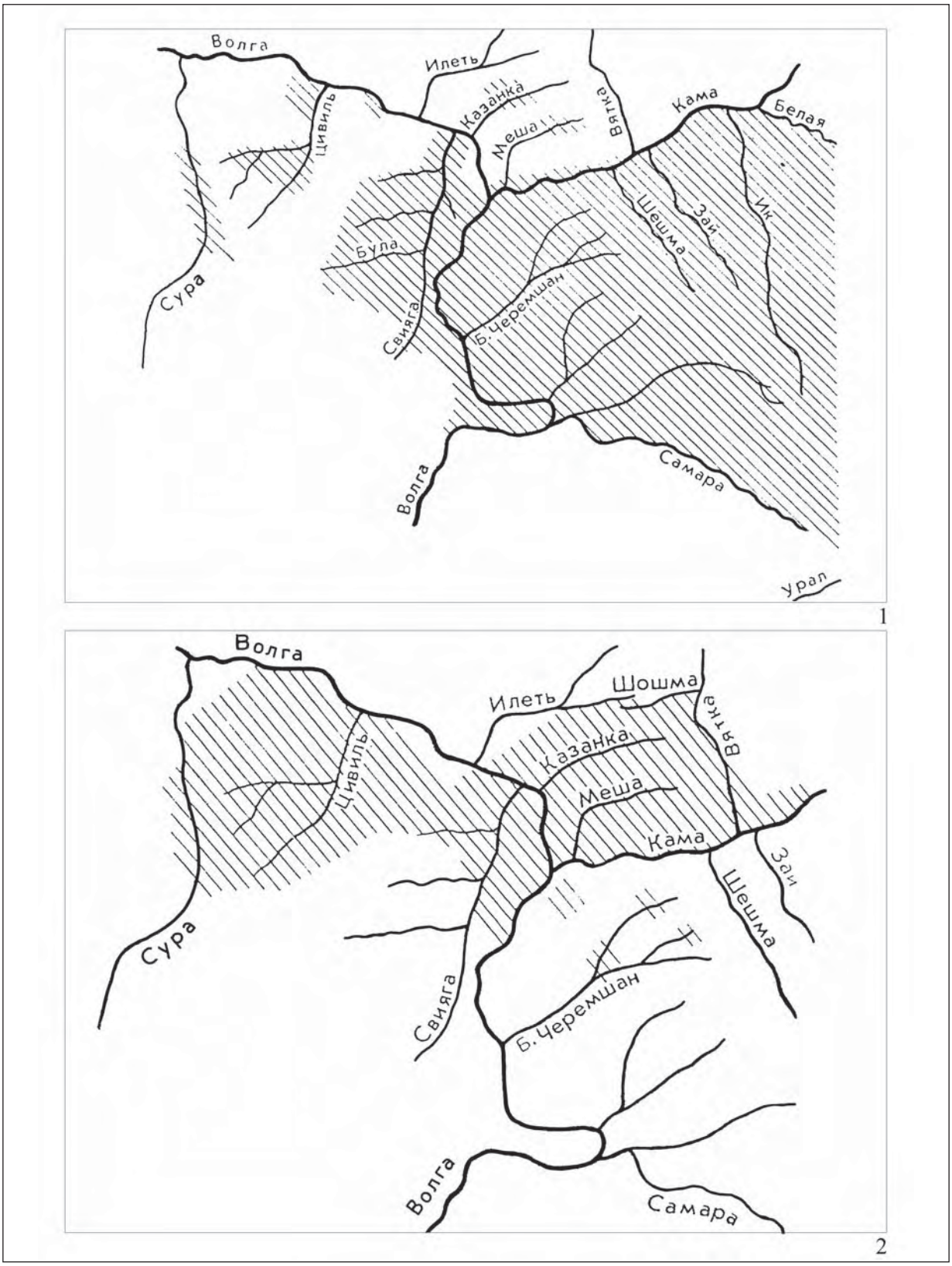
ZIMONYI 2012: Zimonyi I.: Volgai bulgár városok a 10–13. században In: *Középkori nomádok – korai magyarok*. Budapest 2012, 93–99.

ZIMONYI 2014: Zimonyi I.: *A magyarság korai történetének sarokpontjai. Elméletek az újabb irodalom tükrében*. Budapest 2014.

In una magna civitate...

В современной научной литературе большинство исследователей разделяет точку зрения, что венгерский монах Юлиан нашел восточных венгров близь Биляра, самого крупного города Волжской Булгарии (и всей Восточной Европы) перед нашествием монголов. «Отчет Риккарда», рассказывающий о путешествии Юлиана, сообщает, что он нашел венгерку в «одном большом городе». Что это за город, долгие годы являлся спорным. Однако, принимая во внимание известия древнерусских источников, можно утверждать, что «большой город» Риккарда отождествляется с Великим градом древнерусских летописей. Таким образом, в сообщении Риккарда нет ничего таинственного, он (или Юлиан) дал вполне конкретную локализацию, которую в Венгрии столетиями не могли правильно интерпретировать, не зная русскую терминологию.

Экспедиции венгерских доминиканцев на восток принципиально изменили европейское представление о древней родине (*Magna Hungaria*) венгров: если раньше ее – по традиции античной географии - локализировали на Меотий, то после середины 13 в. уже на Среднюю Волгу и Волжско-Уральский регион.



1. kép. 1: Volgai Bulgária településterülete a tatárjárás előtt (KACHOVSZKIJ 1984 nyomán); 2: A Volga–Káma vidék településterülete a 14. század második felében és a 15. század első elején (KACHOVSZKIJ 1984 nyomán)

Табл. 1. 1: Расселение булгар в домонголский период (по КАХОВСКОМУ 1984); 2: Расселение булгар во второй половине 14 и первой половине 15 вв. (по КАХОВСКОМУ 1984)

„ECCLESIA, QUE IN UNGARORUM GENTE CONSTRUCTA” – EGY KÁRPÁT-MEDENCEI ZARÁNDOKHELY A 10. SZÁZADI REICHENAUI HAGIOGRÁFIAI IRODALOMBAN

Bácsatyai Dániel*

Absztrakt: *A reichenaui Translatio sancti Marci, amely a svábföldi monostor Velencével rivalizáló Szent Márk-kultusza védelmében íródott a 930-as években, két ízben utal a magyarokra. Az első említés – ha nem is kapott eddig figyelmet – ismert lehet, mivel szerepel a Gombos F. Albin által összeállított Catalogus Fontium Historiae Hungaricae (CFH) lapjain: Szent Márk egy zarándok látomásában megjósolja a monostor környékének közelgő dúlását (926). A másik azonban – az MGH és az utóbbiból merítő CFH közlésének kivonatossága miatt – ismeretlen a hazai történetírásban. A kérdéses fejezet főszereplője ugyancsak egy zarándok, aki gyógyulást keresve meglátogatja Európa híres zarándokhelyeit Santiagótól Jeruzsálemig, ahol sorra csodák történnek vele. E célpontok egyike egy bizonyos egyház, amely a magyarok földjén épült (ecclesia, que est in Ungarorum gente constructa). Az alábbiakban – a forrás bemutatásán túl – arra keresem a választ, hogy hol lehetett ez a bizonyos magyar fennhatóság alá került zarándokhely.*

Kulcsszavak: *hagiográfia, kalandozás, Karoling Pannonia, Metód, Mosaburg/Zalavár, Reichenau, Sirmium/Szávaszentdemeter, Szenternye, zarándoklat*

Bevezetés

A nyugati történetírásban rendre vaskornak bélyegzett 10. század, különösen pedig annak első évtizedei művelődésében világítótoronyként emelkednek a letűnőfélben lévő Frank Birodalom nagy monostorai. Lotaringia, valamint Sváb- és Frankföld szerzeteseinek nemcsak a keresztény műveltség és az antikvitás szellemi hagyatékának átörökítését köszönheti az utókor, hanem azokat a történeti műveket is, amelyek a magyarságra vonatkozó híradások jelentős részét megőrizték. E monasztikus központok közé tartozott két tekintélyes svábföldi monostor, Sankt Gallen és Reichenau is. A 11. századi IV. Ekkehard élénk elbeszéléseinek köszönhetően Szent Gál monostorát az autonóm monasztikus közösség eszményképeként ismerjük. Reichenaunak nem akadt hasonlóan bennfentes krónikása, ám bizonyos, hogy az irodalom és a könyvkultúra területén nem maradt le, gazdasági és politikai szerepe pedig meg is haladta Sankt Gallenét. Amint Ekkehard megfogalmazta egy Salamon konstanzi püspöknek tulajdonított mondással, *„Reichenau nagyobb és gazdagabb, Sankt Gallen azonban arányosabb* (commodior) *és bővelkedőbb* (saturatior)”.[1]

Sankt Gallen 926-ban közvetlenül is megtapasztalhatta a magyarok dühét, amely a következő évszázadokban a monostori emlékezet és az önazonosság szerves alkotórészévé vált. Reichenau sértetlen maradt – a Boden-tó legnagyobb szigetén álló monostor fekvésének köszönhetően megme-

* MTA BTK Történettudományi Intézet, H-1014 Budapest, Országház u. 30. daniel.bacsatyai@gmail.com

1 *„Augensis quidem est latior et ditior; Sancti Galli autem commodior et saturatior est.”* (Ekkehard IV, Casus 64) Az egymástól mindössze negyven kilométerre fekvő apátságok egyszerre figyelték féltékenyen és ösztönözték egymást. Walther Berschin szerint a monostorok eltérő fejlődése a földrajzi elhelyezkedésükből adódott. Szent Gál közössége a vadonban (*eremus*) jött létre, s ezért konzervatívabbnak bizonyult; sajátos, a remeteség eszméje iránt fogékonyabb műveltségét sikeresebben őrizte meg. Reichenau barátságosabb vidéken, egy termékeny szigeten (*insula*) található, amely ideális célponttá tette az előkelő zarándokok számára és biztosította jólétét (Berschin 1987).

nekült elődeink zaklatásától –, ám a közösségben keletkezett írott források arról tanúskodnak, hogy a közelben pusztító magyarok maradandó nyomot hagytak Reichenau emlékezetében is. A kalandozók nem csupán a monostori évkönyvekben (*Annales Augienses*),[2] hanem a hagiográfiai irodalomban is feltűnnek, bár szerepük korántsem olyan meghatározó, mint Szent Gál monostorának hagyományaiban. Ezúttal egy 10. századi reichenaui hagiográfikus mű, a hazai és külföldi történészek előtt eddig csak részleteiben ismert és hasznosított *Translatio et miracula Sancti Marci* magyarokra vonatkozó híradásait szeretném bemutatni, remélve, hogy az elemzés nemcsak a kalandozó hadjáratok történetére, hanem a kései Karoling-kori Pannonia és az egykori Frank Birodalom magterületei közti kulturális érintkezés természetére is tanulságokkal fog szolgálni.

A kontrasztokat kedvelő szellemtörténet-írás a 10. századot átmeneti időként festette le; olyan korszakként, amely a Karoling-reneszánsz és a Gregoriánus-reform néven ismert szellemi áramlatok új lendületet hozó időszakai közé ékelődött be.[3] Bizonyos hanyatlás kétségtelenül megragadható, különösen az iskolák számának csökkenésében és a világi udvarok pártolótevékenységének elhalványodásában.[4] Reichenauban mindenesetre a jelek szerint nem köszöntött be az irodalom vaskora a század első felében sem; számos – elsősorban hagiográfiai – mű tanúskodik arról, hogy a monostor *scriptoriumá*ban nem szűnt meg a munka.[5] A monostor presztízsét emelő 10. századi *translatió*k, az ereklyefelemelések alkalmából készült *Translatio Sanguinis Domini*, vagyis Krisztus Szent Vére felemelésének (925) és az azt kísérő csodák históriája,[6] valamint a *Vita Symeonis Achivi*, egy görög zarándok-hadvezér kalandos története, akinek a reichenaui közösség a kánai menyegzőn használt korsók egyikét köszönheti.[7] Az általam vizsgált mű, a *Translatio et miracula Sancti Marci* pedig arról az érdeklődésről tanúskodik, amely a 10–11. században élénkült meg az apostolok és tanítványaik kultusza iránt az Alpoktól északra.

A felsorolt munkák közös jellemzője, hogy a reichenaui ereklyekultuszok szolgálatában íródtak, így nem nélkülözik a polemikus élt; a Szent Márk csodáiról szóló beszámoló kifejezetten az evangélista testereklyéjére formált jogigény alátámasztása érdekében született. Reichenau riválisa ebben az esetben pedig nem volt kisebb ellenfél, mint a Velencei Köztársaság.[8]

A *Translatio et miracula Sancti Marci*

A reichenaui Szent Márk-kultuszt Noting konstanzi püspök (919–934) ismerte el, ettől az időtől kezdve Szűz Mária mellett az evangélista lett a monostor legfőbb patrónusa. Erre az alkalomra készülhetett a *Translatio et miracula Sancti Marci*. A mű legkorábbi, a 10. és a 11. század fordulóján írt kézirata (Karlsruhe, Landesbibl. Aug. 84) a reichenaui ereklyekultuszokhoz kapcsolódó szö-

---

2 Kiadását ld. MGH SS I. 67–69. A forrásról összefoglalóan WATTENBACH–HOLTZMANN–SCHMALE 1967, 228.

3 LEONARDI 1999, 186.

4 REUTER 1999, 22. Az utóbbi évtizedek történetírása megkísérelte módosítani a korszakról kialakított rendkívül kedvezőtlen ítéletet. John Contreni nemcsak a Karoling művelődés és a 10. század közötti folyamatosságot hangsúlyozta, hanem némi fejlődésre is felhívta a figyelmet. Véleménye szerint a korszak a kolostori és káptalani iskolák (Sankt Gallen, Reichenau, Reims) egyik fénykora volt, amely új műveltségi központok felemelkedését (Corvey, Gandersheim, Tegernsee, Regensburg) is magával hozta. A század szellemi nagyságai, Attone di Vercelli, Ratherius de Verona és Gerbert d'Aurillac nem elszigetelten működtek, hanem kapcsolatban álltak egymással. Bár a szövegek másolásában némi visszaesés tapasztalható, a jogi műveltségre és írásbeliségre megtermékenyítően hatott a városok és a városi iskolák fejlődése. Contreni szerint Boethius, valamint Arisztotelész *Kategóriák* című művének újrafelfedezésére is ekkoriban került sor (CONTRENI 1990, 379–387).

5 BERSCHIN 1999, 12–13.

6 Kiadását ld. *Translatio S. Marci* 1848; *Translatio S. Marci* 1980. Az MGH csupán szemelvényeket közölt belőle, s ezt vette át Gombos Albin *Catalogus Fontium*a is (MGH SS IV, 449–452; CFH II, 1647–1648, no. 3747).

7 BERSCHIN–KLÜPPEL 1992, 19–41.

8 A két kultuszhely vetélkedéséről DENNING–ZETTLER 1996, 19–46.

vegeket tartalmaz, s többek között a fent említett másik két *translatió*t is megőrizte számunkra.[9] Az elbeszélés szerint Márk ereklyéjét Ratold veronai püspök vásárolta meg egy velencei kereskedőtől, s 829/830-ban Reichenauba hozta. A *Translatio* nem említi, de a 11. században már úgy tudták, hogy a testet maga a dózse adományozta a veronai püspöknek.[10] Arról viszont nagyon is megemlékezik a *Translatio*, hogy az ereklyét sokáig Valens néven tisztelték Reichenauban – a szerző szerint azért, mert a szent befolyásosnak és erőteljesnek (*valens et potens*) bizonyult a bűnbocsánat kieszközlésében. A gyanús magyarázat mögött meghúzódó igazság valószínűleg az volt, hogy Ratold egy Valens nevű 6. századi püspök földi maradványait hozta magával, amelyet a közvetlen utókor egy másik szent, Auxerre-i Szent Valens ereklyéivel azonosíthatott. A szöveg tanúsága szerint ugyanis Márk mártírhaláláról Reichenauban Auxerre-i Szent Valens ünnepnapján, május 21-én emlékeztek meg.[11]

A kultusz kezdeteit talán Gebhard konstanzi püspökhöz (873?–875?) köthetjük, a *Translatio* szerint ugyanis Szent Márk éppen vele tudatta egy látomásban, hogy teste hol rejtőzik. A monostorban tartózkodó Gebhard eleinte nem vett tudomást az evangélista kéréséről, hogy méltóképpen gondoskodjanak porhüvelyéről, mivel az már oszlásnak indult; a megismétlődő jelenést azonban már elmesélte az apátnak. A késlekedő püspök hamarosan meghalt, a sírt megindultan felnyitó szerzetesek pedig épen találták a szent testét. Regina Denning és Alfons Zettler szerint a 870-es években az Alpoktól északra megjelenő kultusz összefüggésben áll II. Lajos császár itáliai hadjárataival; ekkoriban ugyanis nemcsak a 829 óta Velencében tisztelt Márk, hanem a Nápoly védőszentjeként ismert Januarius (San Gennaro) tisztelete is felbukkant Reichenauban.[12]

I. Henrik és Noting püspök idején a szerzetesek engedélyt kaptak, hogy Szent Márkot végre saját nevén tisztelhessék és születésnapját megünnepelhessék. A *Translatio* szerzője különféle történeteket mesél el, hogy igazolja, valóban Szent Márk ereklyéje pihen Reichenauban. Számosan keltek útra, hogy bizonyítsák a hír hamisságát, ám a *Translatio* szerint a látogatók természetesen éppen az ellenkezőjéről győződhettek meg. Egy alkalommal zarándok szerzetesek érkeztek Reichenauba: egy Simeon nevű görög és egy Fülöp nevű velencei. Az utazók nemcsak Jeruzsálemet, de a Földközi-tenger medencéjének más zarándokhelyeit is bejárták, így nem csoda, hogy kételkedtek abban, hogy az evangélista ereklyéje nem Velencében, nem is Alexandriában, hanem éppen Reichenauban található. Egy hajnalig tartó virrasztás során azonban Márk megjelent az idősebbik szerzetes előtt, s könnyek között elmondta neki, hogy bár Reichenauban nyugszik, az emberek bűnei miatt nem pihenhet zavartalanul. Legjobban azonban az keserítette el, hogy *„néhány napon belül sok helyet felgyújtanak, és sok egyházat elpusztítanak majd, a nép igen nagy sokaságát pedig kardélre hányják”*. A szerző szerint minden úgy is történt, ahogy Szent Márk megjósolta.[13]

Az evangélista által megjövendölt pusztulást – noha a szöveg nem említi –, joggal tulajdoníthatjuk ma a magyaroknak.[14] Fent láttuk, hogy a kultusz jóváhagyására I. Henrik és Noting püspök idején, tehát 919 és 934 között került sor. A szerző a *novissimis temporibus* időhatározóval utal erre az időszakra, amely tehát nem más, mint a *Translatio* keletkezésének közelmúltja. Ha a közvetlenül az engedély elnyerése után említett Szent Márk-jelenésre is ekkoriban került sor, akkor feltételezhetjük, hogy arról a 926. évi hadjáratról van szó, amelynek során – a Sankt Gallen-i IV. Ekkehard szerint – a kalandozók a Boden-tó környékét dúlták. A magyarok ekkor Konstanz külső falait is felgyújtották, a városba azonban nem jutottak be, míg a közeli Reichenaut a monostornak a sziget körül összpontosuló híres hajóhada

---

9 *Vita Symeonis Achivi*: 87r–92r; *Translatio Sanguinis Domini*: 126r–135v; *Translatio et miracula Sancti Marci*: 138r–144r. A kéziratról: Holder 1970,2 227–234. A kódex az interneten is megtekinthető: http://digital.blb-karlsruhe.de/blbhs/content/titleinfo/166738. (2014. október 10.).

10 Denning–Zettler 1996, 29.

11 Denning–Zettler 1996, 31, 42. j.

12 Denning–Zettler 1996, 42.

13 „»*Et non solum deploro meam incommoditatem, sed magis populi devastitatem. Quia intra paucos dies et plurima loca incenduntur et ecclesiae destruuntur maximaque pars populi cadet in ore gladii.« Haec omnia postea celeriter peracta vidimus sicut praedixit beatissimus Marcus.*” (Klüppel 1980, 148)

14 MGH SS IV, 452, 7. j.

védelmezte meg.[15] Az esemény olyannyira megragadt a monostori emlékezetben, hogy a szerző a Márk-kultuszt legitimáló történet hátteréül is ezt a katasztrófát választotta. A mű keletkezését tehát mindenképp a 926 utáni évtizedekre kell tennünk.[16]

A másik, magyarokra vonatkozó utalás szintén egy olyan történetben olvasható, amely a reichenaui Szent Márk-kultusz jogosságát hivatott alátámasztani. Ez az elbeszélés azonban – az MGH és az utóbbiból merítő *Catalogus Fontium* közlésének kivonatossága miatt – ismeretlen mind a hazai, mind pedig a külföldi közönség előtt. Az epizód főszereplője egy egyházi személy, aki születésétől fogva vak volt, térdei a mellkasával forrtak össze, karjai pedig hasznavehetetlenül csavarodtak hátra. Nem tudjuk meg, hogy testi fogyatékossága ellenére hogyan lehetett belőle klerikus, azt azonban igen, hogy újra és újra útra kelt, hogy a keresztény világ nevezetes zarándokhelyein gyógyírt keressen betegségére. Teljes gyógyulást természetesen csak Reichenauban, Szent Márk sírja felett nyert, ám korábban más szent helyekre is eljutott, ahol állapotában rendre csodás javulás következett be. Első célpontja Szent Jakab galíciai sírja (*Sanctum Iacobum in Galicia Apostolum*) volt, ahol visszanyerte egyik szemének világát.[17] E híradás igen nagy jelentőségű, mivel ez az első hitelt érdemlő korabeli forrás, amely arról tanúskodik, hogy a 9. században meginduló Jakab-kultusz központja, Santiago de Compostela, a Pireneusoktól északra is ismert zarándokhely volt. Szent Jakab korai tiszteletének kutatója, Klaus Herbers azt sem tartja véletlennek, hogy az apostol kultuszának nyomai éppen a reichenaui Márk-legendában bukkannak fel, hiszen a Krisztus tanítványaihoz kapcsolódó, frissen felelevenített (vagy megteremtett) hagyományok kölcsönösen erősíthették egymást.[18]

A *Translatio* zarándoka ezután a Szentföldre, Jeruzsálembe is eljutott, s a Szent Sír előtt lábai is meggyógyultak. Megtudjuk azt is azonban, hogy a szentföldi út előtt egy olyan egyházban nyerte el egyik keze épségét, amely *est in Ungarorum gente constructa*, vagyis a *Translatio* keletkezésekor a magyarok fennhatósága alatt állt. Utolsó állomása Reichenau volt, ahol a zarándok előadta kételyeit: Szent Márk teste nem pihenhet a svábföldi monostorban, mivel Alexandriában a saját szemével látta. Az imán azonban megjelent előtte Szent Márk és pofon ütötte a kételkedőt, aki az ima végeztével teljesen egészségesen emelkedhetett fel.[19]

Akárcsak Santiago esetében, a magyarok földjén található zarándokhely esetében sem az a kérdés számunkra, hogy valóban gyógyulást nyert-e ott az utazó. Kétségtelenül toposzról van szó ugyanis, amelynek számos párhuzama van a hagiográfiai irodalomban. A zarándokok szentföldi és római itineráriumai, valamint az olyan személyes közlésen nyugvó úti beszámolók, mint amilyen az ír származású Szent Willibald eichstätti püspök (700–787/788) életrajzában (778 k.) olvasható útikalauz, bizonyára termékenyítően hatott a motívum fejlődésére. Ez a mű valóságos keresztény bedekker: nemcsak az apostolsírok és a próféták nyughelyeinek környezetét ismerjük meg belőle, hanem a Mediterráneum távoli népeinek étkezési szokásait is. Jogosan állapítja meg Friedrich Prinz, hogy a zarándokút kezdettől fogva a kíváncsi ember kalandja is volt.[20] Aligha véletlen,

---

15 „*Audiunt tandem, Constantia foris muros cremata, intus armis defensa, Augia quoque, navibus subductis, armatis multis in circuitu fulgida, hostes sevos cis citraque Rhenum omnia igne cedibusque pervadentes transisse*." (HAEFELE 1991[3], 134)

16 KLÜPPEL 1980, 102.

17 „*Eadem vero hebdomada venit quidam clericus, qui erat ex utero matris cecus, non solum cecus, sed et omnium membrorum officio destitutus, cuius genua pectori iungebantur manusque ad dorsum retorquebantur, nec poterat ullum retinere gressum. Hic cum per diversa veheretur sanctorum loca visitavit Sanctum Iacobum in Galicia apostolum*." (KLÜPPEL 1980, 150)

18 HERBERS 1995, 21.

19 „*Postea pertransiens Iudeam, venit Hierosolimam ac ad sepulchrum domini pedes restitui sunt ei. Antea in quadam ecclesia que est in Ungarorum gente constructa, unum manum recepit, quam curvam illuc attulit. Dum pene omnes regiones circuiret ultra mare, novissime cepit in istas regiones remeare. Qui ut ad nostrum monasterium venit Sanctum Marcum ibi requiescere negavit, quia dixit in Alexandria se manere eiusque basilicam ibi videre. Quid plura? Dum quadam hora ad sepulchrum Beati Marci voluisset orare, testatus est Sanctum martyrem illi alapam dare. Tunc cepit estuare atque ab omnibus membris visus sudor est emanare. Quando vero ab oratione surrexit alteram manum, quam incurvam huc attulit, protinus extendit statimque predicavit voce aperta Sancti Marci evangeliste sibi affuisse merita*." (KLÜPPEL 1980, 150)

20 PRINZ 1994, 33. A mű kiadását ld. MGH SS XV, 1, 86–106.

hogy a *Translatio* legkorábbi, reichenaui kéziratában ez a munka is helyet kapott. A 9. századtól kezdve különösen gyakran jelentek meg a zarándokhelyek katalógusai a bűnbánó zarándoklatokat leíró *miraculum*okban, ahol arról olvashatunk, hogy a vándor vasbilincsekbe verve keresi az égi bocsánatot. A vezeklés e formáját az egyházi törvényszékek emberölésért – különösen a rokongyilkosság (*parricidium*) miatt – rendelhették el. A szent helyek e katalógusainak összeállításakor nem csupán a főhős lelki és fizikai gyógyulásának bemutatása – tehát a kegyelembe vetett hit dicsérete – volt a szerző célja; a híres zarándokhelyek tiszteletreméltó társasága elsősorban a szóban forgó kultusznak otthont adó egyház tekintélyét emelte.[21]

Természetesen a legizgalmasabb kérdés az, hogy melyik lehetett az a Reichenauban számon tartott zarándokhely, amely a magyar törzsek által ellenőrzött területen épült. Három olyan Kárpát-medencei helység neve szokott felmerülni, ahol a keresztény szentek tisztelete túlélhette a népvándorlás viharait. A legidősebb hagyománnyal a Római Birodalom egyik legjelentősebb városa, az egykori püspöki székhely Sirmium rendelkezik. A település neve összefonódott Szent Demeterével, aki az 5. századi értesüléseket megőrző *Martyrologium Hieronymianum* szerint Sirmiumból származó diakónus volt. A szent 9. századi életrajzai már szaloniki születésűnek tudják, s vértanúságát is ide helyezik – a modern kutatás szerint azért, mert ereklyéit ide menekítették Sirmiumból az 5. században.[22] Az Árpád-korban azonban – több mint fél évszázadnyi szünet után – Demeter tisztelete rejtélyes módon újra felbukkan, amit nemcsak a Sirmium területén a 11. században feltűnő szávaszentdemeteri bazilita monostor puszta léte, hanem a katonaszent ortodox ünnepnapjának (október 26.) a hazai liturgia legkorábbi rétegében való jelenléte,[23] valamint egyik passiójának egyedi magyarországi szöveghagyománya is bizonyít.[24] Ez utóbbi a korai *martyrologium*okkal összhangban a szentet sirmiumi származásúnak tartja, ami valóban amellett szólhat, hogy a városi Demeter-kultusz – de legalábbis a szent sirmiumi születésének híre – túlélhette a hun, avar, bolgár és magyar hódítás viszontagságait. Arra mindenesetre semmi sem utal, hogy a 9–10. században Demeter sírját Sirmiumban tudták volna, noha az egyik passióváltozat szerint Leontios, Illyricum provincia helytartója, a szent köntösét és konzuli szalagját a városba hozta.

Nagyobb eséllyel gondolhatunk egy másik sirmiumi mártírra, Szent Iréneuszra. A magyarok között Ernye néven ismert szent a város korai püspöke volt, s a diocletianusi keresztényüldözés áldozata lett a Kr. u. 4. század elején. Tiszteletére már nem sokkal később bazilika állt a várostól keletre,[25] míg az egykori szávaszigeti, ma a folyó jobb partján álló, ókori alapokon épült 10. századi templom a 13. századtól bizonyosan Iréneuszt tekintette patrónusának (Szenternye).[26] Kultusza a helyi szlávok körében igen élénk lehetett, nem tekinthető véletlennek, hogy legendája 9–10. századi óegyházi szláv fordításban is fennmaradt.[27] A szerémi püspökség egyik székhelyeként mű-

---

21 Erről – a Szent Imre-legendában is megjelenő motívummal összefüggésben – részletesen ld. Bácsatyai 2014, 141–162. Ilyen csodás lelki gyógyulásról a *Translatio*ban is olvashatunk, bár ezúttal nem előzi meg más zarándokcélpontok felkeresése: *„Alio tempore contigit, quod quidam venit iuvenis ad festum beati martyris, qui per brachium ferreo constrictus erat circulo, hic quoque divinum cepit querere solatium. Mox, ut matutina laus implebatur, ille a strictura ferri solvebatur.*" (Klüppel 1980, 149)

22 Delehaye 1933, 228; idézi Tóth 2007, 25.

23 Tóth 2007, 62–64. A magyarországi legendát Tóth Péter 2007-ben még a magyar királyok 12. század végi balkáni külpolitikájával, legutóbb azonban már II. András leánytestvérével, Árpád-házi Margittal hozta összefüggésbe. Margit ugyanis előbb bizánci császárné, majd a latin Thesszaloniké királynéja volt, s másodjára is megözvegyülve kiskorú fia, Demetrios mellett régensként uralkodott. Elképzelhető, hogy az ő környezetükben fordították a szent második görög nyelvű passióját latinra, amelyet a Sirmiumban/Szávaszentdemeteren megőrzött hagyománnyal egészíthettek ki. Csak a magyarországi szövegben szerepel ugyanis az a kitétel, amely szerint Demeter a pannoniai Sirmiumban született, s apját Adrianusnak, anyját pedig Theogonának nevezték. A fordítás célja Tóth szerint talán az volt, hogy a magyar fennhatóság alatt lévő Sirmium/Szávaszentdemeter szentjének személyén keresztül a latin és magyar felmenőkkel rendelkező trónörökös uralmának legitimitását erősítse. A mű szintén Margittal kerülhetett Magyarországra a latin Thesszaloniké bukása után, s szerepet kaphatott a szerémi latin püspökség kezdeteinél is (Tóth 2010, 380–388).

24 Tóth 2007, 40–93.

25 Nagy 2012, 51–52.

26 Nagy 2012, 55.

ködő szenternyei káptalan korai történetéről nem sokat tudunk, ám talán ezt az egyházat említi az a *miracula*, amelyet Theophylactos ohridi érsek (†1109) jegyzett le a tizenöt tiveriopolisi (Strumica, Macedónia) mártírról szóló, görög nyelven íródott hagiográfiai művében. Az elbeszélés mintája már ismerős: egy szűnni nem akaró éhségtől szenvedő vándor szent helyeket keres fel, hogy gyógyulást nyerjen, s hosszú zarándoklata során Róma után Szent Iréneuszt is meglátogatja.[28] Mindkét helyen csalódnia kell, ám Tiveriopolisban, a szent mártírok sírjánál végül csillapodik az elviselhetetlen étvágya. A „*csodáiról igen híres Iréneusz*" aligha nem Szenternyét és templomát jelölte; a 11. században valóban itt tisztelhették a mártír püspök sírját. Szenternye névadójának közbenjárása azonban – Szent Péteréhez hasonlóan – a szerző szerint teljesen hatástalannak bizonyult. Aligha véletlen, hogy Theophylactos érsek élcelődésének célpontja egy olyan egyházi központ volt, amely 1071–1072 óta immár a római egyházat elismerő Magyar Királyság fennhatósága alá tartozott.

Minden jel arra mutat tehát, hogy a Száva bal partján Demeter, a jobb parton pedig Iréneusz kultusza valamilyen formában folytatódott. Az utóbbi esetben még a testereklye tiszteletének lehetőségét sem zárhatjuk ki. Azt azonban nem tudjuk, hogy a kontinuitás mennyire volt törésmentes – noha Iréneusz szláv legendája bizonyítja, hogy kultusza a 9–10. században már igenis élő volt. Bár az Iréneusz-passió antikvitásba visszanyúló, latin nyelvű verziójának legkorábbi kéziratai éppen a 10. századra keltezhetőek,[29] semmi sem utal arra, hogy nyugaton (így pl. Reichenauban) naprakész hírekkel rendelkeztek volna a feltételezett sirmiumi zarándokhelyről; az Iréneusz-hagyomány a latin rítusú területeken nem fejlődött tovább.

További kérdés, hogy igaz lehet-e Sirmiumra a reichenaui *Translatio* állítása, amely szerint a zarándok által felkeresett helység a 10. században a magyarok fennhatósága alatt állt. Györffy György szerint, aki Bíborbanszületett Konstantin tudósításaira alapozta véleményét, a honfoglalás után őseink csak a Száváig vették birtokba a vidéket, a Száva szigete (Szenternye) bolgár kézen maradt. Az ezredforduló előtt bizonyosan bolgár uralom alatt állt, s 1018-ig ott is maradt; ám ezután bizánci fennhatóság alá került, s csak az 1070-es évek elejétől tartozott bizonyíthatóan Magyarországhoz.[30] Az az egyház tehát, amely vélhetően a 13. századi, Iréneusz titulusú püspöki székesegyház 10. századba visszanyúló előzménye, egészen Salamon király görögök elleni háborújáig (1071–1072) nem lehetett magyar kézen. Így aligha Iréneusz sírja volt az, amelyet a *Translatio* zarándoka felkeresett.

Sirmiummal kapcsolatban még egy szentről kell szót ejtenünk: Andronicusról, aki az Újszövetség szerint Jézus hetven tanítványának egyike és Szent Pál követője volt. Többet nem is tudunk róla, kultusza sem alakult ki, ám a 9. századi egyházi szláv nyelvű Metód-legenda szerint Metód az ő örökébe lépett, amikor a pápa Pannonia püspökévé szentelte. A 18. század óta – Daniele Farlati jezsuita tudós kombinációjának köszönhetően – Andronicus állítólagos székhelyét Sirmiummal azonosítják, s ez szinte megdönthetetlen tényként hagyományozódik a történeti irodalomban, annak ellenére, hogy semmilyen kútfő nem állítja, hogy az első századi apostoltanítvány az illír város püspöke lett volna.[31] E megállapításnak nagy jelentősége van a morva fejedelemség 9. századi elhelyezkedésének kutatói számára, minket azonban csak abból a szempontból érdekel, hogy ezek szerint Reichenauban Andronicus sirmiumi kultuszáról sem tudhattak.

Sabariához két szent kultusza kötődik, ám a tisztelet folytonossága alig kimutatható. Tóth Endre véleménye szerint személyesen Nagy Károly elevenítette fel a város szülöttének, Szent Mártonnak a tiszteletét, ám arról nincs hír, hogy ereklyéje is lett volna Sabariában a Tours-ban eltemetett püspöknek.[32] Egy másik ókeresztény főpap, Szent Quirinus, Siscia püspöke Sabariában szenvedett

---

27 GYÖRFFY 1952, 331.

28 „*Επεζήτησε δέ χαί τόν ἅγιον Εἰρηναίον, πολύν χαί αὐτόν ᾄδόμενον ἐν τοῖς θαύμασιν.*" (PG CXXVI, 220)

29 E 10. századi *passionalé*k ókeresztény mártírok szenvedéstörténeteit tartalmazzák: Rouen, Bibliotheque Municipale, Ms. 1379; Torino, Biblioteca Nazionale, Ms. F. III, 16.

30 GYÖRFFY 1952, 332, 339.

31 BETTI 2014, 195.

32 TÓTH 2008, 10.

vértanúságot és itt is alakult ki tisztelete, ám a szent maradványait már az 5. században Rómába menekítették.[33]

Egyetlen olyan település van, amelyről bizonyosan tudható, hogy szent ereklyének adott otthont a 9. század folyamán, ez pedig nem más, mint Mosaburg (Zalavár). A korszak legfontosabb Pannoniára vonatkozó kútfője, a 870-es évek első felében keletkezett *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* jól ismert tudósítása szerint Liupramm salzburgi érsek és a Karolingok hűbéreseként Mosaburgot birtokló Pribina együttműködésének köszönhetően épült meg az a templom, ahol *„Hadrianus mártír pihen eltemetve”*.[34] Kétségtelen, hogy Hadrianus ereklyéjét egykor abban a zalavár-várszigeti templomban tisztelték, amelyet 1983-ban talált meg Cs. Sós Ágnes, s amely alaprajzában a folyosókriptás zarándoktemplomok sajátos jegyeit viseli magán.[35] Az ereklyét talán 851. évi római útja során szerezte meg Liupramm érsek, aki bizonyosan ekkor kapta ajándékba IV. Leó pápától Hermes Róma városi vértanú maradványait.[36] A mártírereklyék kiáramlása Rómából a 8. század közepén gyorsult fel, ám a 770-es években I. Adorján pápa véget vetett a *translatio*knak, így azok csak ötven évvel később, 826-ban indultak újra, aligha függetlenül a pápaság tekintélyvesztésétől és a császárok növekvő római befolyástól. A római temetőkben pihenő szentek *translatio*inak e második hulláma IV. Leó haláláig, 855-ig tartott.[37] Különösen IV. Leó esetében fogalmazódott meg az a lehetőség, hogy az északiak római zarándoklatait és a mártírereklyéket a pápa tudatosan diplomáciai tervei szolgálatába állította. Valójában a kezdeményezés aligha származhatott a pápától, ám a *translatio*knak Karl Herbers szerint kétségtelenül jelentős szerepe volt a római liturgia elterjesztésében.[38]

A római ereklyék az Alpokon túl a Karolingok és a birodalmi elit magánmonostorait, főpapi székhelyeket, valamint a frissen megtérített területek egyházait gazdagították; jelenlétük jelezte, hogy a helyszín egyaránt élvezheti az apostoli megerősítést és a Karoling uralkodók kitüntetett figyelmét. Amikor Walbert szász gróf 851-ben Rómába érkezett, hogy az általa alapított wildeshauseni monostor részére ereklyét kérjen, magánál tudhatta I. Lotár ajánlólevelét is – akárcsak Hitto fresingi püspök, aki 834-ben I. Sándor pápa és Justinus mártír ereklyéivel térhetett haza székhelyére Rómából.[39] Hadrianus mártír Mosaburgba kerülése is ehhez hasonló tudatos politika eredménye lehetett, amely a pápa, a császár és a salzburgi érsek együttműködésén alapult, s amely felhelyezte a Karoling Pannonia politikai szempontból kiemelkedő fontosságú székhelyét a *Romanitas* hagyományaival felruházott keresztény birodalom térképére is.

A *Conversio* szerint a zarándoktemplom felépítésére éppen a 850-es évek közepén került sor. Tóth Endre véleménye szerint azonban az építkezés még hosszú ideig nem fejeződött be, s Hadrianus ereklyéi csak a *Conversio* megírása után kerültek Mosaburgba. Ő ugyanis utólagos interpolációnak tartja a műnek a mártírra vonatkozó híradását: *in qua ecclesia Adrianus martyr humatus pausat*. Mindezt azzal indokolja, hogy az idézett félmondat szokatlan megfogalmazású, és a 9. századi író tollából természetesebb lett volna a *corporaliter requiescit* kifejezés.[40] A Tóth Endre által említett 9. századi források azonban kivétel nélkül diplomatikai jellegűek, így csak korláto-

---

33 Nagy 2012, 107–108.

34 „*In qua ecclesia Adrianus martyr humatus pausat*.” (Conversio 54)

35 Cs. Sós 1994, 87. Cs. Sós munkáját Szőke Béla Miklós folytatta, aki tanulmányok sorában foglalkozott a zarándoktemplomként azonosított egyházzal; vö. Szőke 2010.

36 A lehetőséget Bogyay Tamás vetette fel (Bogyay 1989, 491). Arról, hogy melyik Hermes vértanú kerülhetett Salzburgba ld. Tóth 1999, 19–20, 104. j.

37 Az ereklyék átviteléről általában ld. Heinzelmann 1979. A római mártírereklyék Karoling-kori *translatio*inak szakaszairól az elajándékozott relikviák listájával ld. Smith 2000, 320–324, 335–339. A IV. Leó pápa idején megszaporodó ereklyeátvitelekről Herbers 1998, 133–169. Herbers szerint nem egyszer kimutatható, hogy az ereklyét elnyerő egyház a pápa különleges védelmére (*Papstschutz*) is számot tarthatott. Vitatott, hogy ez a gyakorlatban mit jelenthetett: a Szentszéknek a birodalmi magánegyházzal rivalizáló, világi jellegű pártfogását, sőt, a kérdéses egyház *exemptió*ját és közvetlen alárendelését Rómának, vagy csupán a püspökök visszaélései elleni védelmet, a pápai primátus mindenfajta hangsúlyozása nélkül. A kérdésről összefoglalóan Engels 1993, 400, 34. j.

38 Herbers 1996, 409–411.

39 Smith 2000, 324–325.

40 Tóth 1999, 22–24.

zottan alkalmasak hipotézise alátámasztására. Ezzel szemben éppen a 8. század végi, Salzburghoz kötődő zarándokirodalomban találkozhatunk a *Conversió*val párhuzamos megfogalmazásokkal. A 7. századi *Itinerarium Salisburgense*, amelynek 799 körül írt kódexe (Bécs, ÖNB 795) Arno salzburgi érsek tulajdona volt, egyaránt alkalmazza a *requiescere* és a *pausare* igéket a Rómában nyugvó mártírok sírhelyeinek bemutatásakor.[41] A *Conversio* megfogalmazásával szembeni gyanú tehát alaptalannak tűnik.

Mint említettem, a mártírereklyék *translatió*i az Alpoktól északra fekvő Karoling-területekre a 8–9. századi Rómából indultak ki. Véleményem szerint a mosaburgi zarándoktemplomban csak olyan Hadrianust tisztelhettek, akinek maradványait eredetileg vagy ideiglenesen az Örök Városban tudták – láthattuk, hogy a római eredetű 8–9. századi ereklye*translatió*k hogyan szolgálták a terjeszkedő Karoling egyházat. Számos Hadrianus nevű vértanú ismeretes,[42] de ezek közül csak ketten hozhatóak összefüggésbe Rómával bizonyosan. Az egyik közülük Hadrias, a római görög kolónia tagja volt, akit – a görög mártírok passiója szerint – Decius császár idején végeztek ki sógorával, Hippolytusszal együtt egy november 9-i napon.[43] A *Martyrologium Hieronymianum* nem említi Hadriast név szerint, ám a Róma városi görög mártírok ünnepnapját június 19-re helyezi.[44] A mártírakta fejléce szerint a vértanúk közös ünnepe ezzel szemben december 2-ára esett, s ez a *Martyrologium Romanum*ban szereplő hivatalos dátum is.[45] Hadrias korai tiszteletét nemcsak felirat és kora-középkori passió bizonyítja, hanem egy William of Malmesbury által fenntartott 7. századi zarándokitinerárium is,[46] amely azt írja, hogy a Via Appia mellett lévő Callixtus-katakombában, a pápák kriptájának közelében „*pausant martyres Hippolitus, Adrianus, Eusebius, Maria, Martha, Paulina, Valeria, Marcellus*”.[47] A görög már-

---

41 „*Deinde venies ad Sanctam Felicitatem altera via que similiter Salaria dicitur. Ibi illa pausat in ecclesia sursum et Bonifacius papa et martyr in altero loco et filii eius sub terra deorsum. Deinde eadem via pervenies ad ecclesiam Sancti Saturnini papae et martyris, in altera ecclesia Daria virgo et martyr pausat et Crisanti martyr… Deinde eadem via ad Sanctum Alexandrum martyrem. Ibi pausant Theodolus et Eventus… Postea ascendens eadem via ad Sancti Silvestri ecclesiam, ibi multitudo sanctorum pausat… et in spelunca Crescentius martyr et in altera Sancta Prisca martyr et Fimitis pausat in cubiculo, quando exeas… Et postea vadis ad orientem, quousque pervenies ad sanctam Emerentiam martyr, quae pausat in ecclesia sursum… Deinde via Numentana ad ecclesiam sanctae Agnae, quae Formosa est, in qua sola pausat… Postea pervenies ad ad ecclesiam Sancti Laurentii… et est parvum cubiculum extra ecclesiam… ibi pausat Sanctus Habundius et Herenius martyr… et in altera ecclesia sursum multi martyres pausant…. Ad Helena via Campania multi martyres pausant… ibi pausant sancti martyres Petrus presbyter et Marcellinus martyr… Deinde pervenies ad Sanctum Gordianum martyrem, cuius corpus requiescit sub altare magno in ecclesia Sancti Epimahi. Et Quintus et Quartus martyres iuxta ecclesiae in cubiculo pausant… et in occidentali parte ecclesiae per gradus descendis, ubi Sanctus Cyrinus papa et martyr pausat… deinde etiam in aquilone parte ecclesiae Sancti Pauli paret ecclesia Sancti Aristi et Sanctae Cristinae et Sanctae Victorae, ubi ipsi pausant… et in una ecclesia in dextera parte ibi pausat Baleria…Sanctus Nazarius martyr in sua pausat ecclesia… In parte huius australi civitatis iuxta viam Ostensem, Paulus apostolus corpore pausat… Iuxta viam Appiam… quoque et Cecilia virgo pausat.*” (DE ROSSI 1864, 138–142) A kódexről ld. UNTERKIRCHER 1969, 31. A *Notitia ecclesiarum Urbis Romae* néven is ismert művet bizonyosan I. Honorius pápa (625–638) ideje után írták, ám talán még 642 előtt, mivel nem említi Szent Anasztáziát, aki Perzsiában szenvedett vértanúságot, s éppen ebben az évben temették újra Rómában (BARKER 1913, 113). A Karoling-kori Salzburgban máshol is feltűnik a kifejezés, mégpedig a *Carmina Salisburgensia* című verses püspökkatalógusban, az ír származású Szent Virgil sírfeliratában: „*Hic pater et pastor humilis doctusque sacerdos, / Corpore Virgilius pausat, quem Hibernia tellus / Disponente Deo partes direxit in istas.*” (MGH Poetae II, 639)

42 TÓTH 1999, 11–12. A Szent István által alapított zalavári Szent Adorján apátság patrónusa bizonyosan a nikomédiai katonaszent volt, ezt a kolostor fennmaradt pecsétje igazolja. Tóth Endre helyesen állapítja meg, hogy ez még nem elegendő ok arra, hogy az Árpád-korban már használaton kívül álló Karoling zarándoktemplomban nyugvó mártírt automatikusan ezzel az Adorjánnal azonosítsuk.

43 A dátumot a Róma városi görög vértanúk passiója (BHL 3970) őrizte meg, ld. DE ROSSI 1877, 207. A passió De Rossi szerint bizonyosan a 8. század előtt keletkezett, ám ránk maradt egy 5–6. századi felirat szövege (DE ROSSI 1877, 194) is, amely már forrásul használta a mártírakta szövegét (AASS Nov IV, 92).

44 AASS Nov II, 1 [80.]. Az 5–6. századi felirat szerint a mártírok ünnepnapja május 20-ra esett (XIII. Kal. Iun). Ez azonban De Rossi szerint elírás, és a *Martyrologium Hieronymianum* által említett június 19-i (XIII. Kal. Iul.) dátumára vezethető vissza; ld. DE ROSSI 1877, 197–200.

45 DE ROSSI 1877, 201.

46 BARKER 1913, 117.

47 MALMESBURY, GRA II, 543.

tírokról csak a 16. században hallunk legközelebb: a római Sant'Agata dei Goti templomban 1504-ben elhelyezett felirat arról tudósít, hogy Hippolytus, Hadrias, Maria, Neon és Paulina maradványai, amelyek a 11. században, IX. Leó pápasága idején kerültek szarkofágba, most méltóbb helyre kerültek Szent Agáta egyházában.[48] Meg kell azonban jegyeznem, hogy egyedül a William of Malmesbury által megőrzött útikalauz ismeri Hadriast Adrianusként, s elképzelhető, hogy az azonosítás téves.

A középkor későbbi évszázadaiban a számos Hadrianus nevű mártír alakját elhomályosította a nikomédiai katonaszent Szent Adorjáné, akinek testét elégették, s csak épen maradt karjával tudott felesége Konstantinápolyba menekülni. Tiszteletére a 7. században alapítottak templomot Rómában a *Forum Romanum*on, s Beda Venerabilis (672–735) *martyrologium*a szerint a szent maradványai is ide kerültek.[49] A *Liber Pontificalis*ból tudjuk, hogy a pápák gyakran tüntették ki ajándékokkal Adorján mártír római templomát.[50] Akárcsak Hadrias esetében, arról itt sincs feljegyzés, hogy az ereklyék valaha is elhagyták volna Rómát. Ez természetes is: Róma nem mondott le véglegesen a – néha kényszer hatása alatt – elajándékozott szentekről, s nem példátlan, hogy egy-egy *translatio* után a kultusz Rómában párhuzamosan tovább élt, s az ereklyéket továbbra is a városban tudták.[51] Adorján-ereklyék nemcsak a Karoling Pannoniába kerülhettek anélkül, hogy tisztelete töretlen maradt volna Rómában. Bizonyosan a nikomédiai mártír tiszteletére szentelték ugyanis a Hildesheimtől délkeletre található Lamspringe apácakolostorát, amint erről Német Lajos egyik, hamisítvány formájában fennmaradt 873. évi oklevele tudósít. A kései hagyomány szerint a mártír ereklyéit Altfrid hildesheimi püspök szerezte meg II. Sergius pápától a 840-es években.[52]

Van egy körülmény, amely halványan, de arra utalhat, hogy a magyarok földjén épült zarándoktemplom szintén a katonaszent Adorján tiszteletére épült. A reichenaui *Translatio* szerint a végtagok bénaságától szenvedő zarándok éppen az egyik karja épségét nyerte vissza itt. Ki lehetett volna alkalmasabb patrónus a béna zarándok számára, mint a kínzások során kezeitől-lábaitól megfosztott mártír, akinek éppen csak az egyik karja menekült meg a pusztító tűztől?

Egy kérdés vár már csak válaszra: hogyan kerülhetett a perifériális mosaburgi zarándokhely híre Reichenauba? Nem kizárható, hogy a legkeletebbi 9. századi Karoling központ a Szentföld felé irányuló szárazföldi zarándokutak egyik állomásává vált. Közvetlenebb kapcsolat is felfedezhető azonban a svábföldi monostor és Mosaburg között, mégpedig Metód és követőinek személye. A birodalmi egyház főpapjai által a regensburgi zsinaton, 870-ben elítélt térítő püspök ugyanis tanítványaival együtt nagy valószínűséggel Reichenauban raboskodott, egészen 873-ig. Ezt két körülmény is valószínűsíti. Egyrészt az óegyházi szláv legendája szerint a rabság éveit Svábföldön töltötte, másrészt pedig neve egyéb görög nevekkel együtt szerepel a reichenaui monostor 9. századi *Liber Confraternitatis*ában. Ezek a bejegyzések Alfons Zettler alapos vizsgálatai alapján csak a 870-es években keletkezhettek.[53] A reichenaui monostor kétségtelenül alkalmas színhelye lehetett Metód fogva tartásának, hiszen szigeten állt. A svábföldi monostornak emellett is jelentős szerep juthatott a Karolingok keleti politikájában. Ezt bizonyítja az a tizenöt név, amelyet az apátsági emlékezet egy másik fontos tanúja, a *Liber Memorialis* őrzött meg. A 9. században lejegyzett germán és szláv nevek nem reichenaui kéztől származnak. Keleti kötődésüket rögtön elárulja a két első név, *Wichinc*é és *Szuentebulc*é. Az előbbi nem ritka Svábföldön, ám a szláv nevek környezetében alighanem a nyitrai püspökként ismert frank főpapot jelöli. Zettler nem tartja valószínűnek, hogy a keleti vendégek zarándo-

---

48 De Rossi 1877, 200.

49 „*Non longo post tempore Beati Adriani corpus est Romam translatum*." (PL XC, 1037)

50 Így III. Leó (795–816) és IV. Gergely (827–844) pápák; ld. *Liber Pontificalis* II, 12, 21, 23, 76. A mosaburgi Hadrianus-ereklye elajándékozásával gyanúsítható IV. Leó (847–855) is megtisztelt adományaival egy Adorján titulusú templomot Rómában, ám ezt valójában nem a mártír, hanem I. (Szent) Adorján tiszteletére emelték a vatikáni dombon; ld. *Liber Pontificalis* II, 114, 136.

51 Smith 2000, 325–326.

52 Tóth 1999, 27.

53 Zettler 1983, 283–290.

kok voltak, hiszen egyetlen női név sem található a csoportban, s Reichenau sem esett útba Itália felé. A nevek tulajdonosai politikai küldetésben járhattak, az apátság talán egy diplomáciai találkozó helyszíne volt.[54] Az sem lehet véletlen, hogy Aribo őrgróf Arnulfnak címzett, 891-ben kelt levele, amely a Morva Fejedelemségen belüli térítések kapcsán Wiching püspököt is megemlíti, éppen egy reichenaui kódex kötéstáblájában maradt fenn töredékes, ám eredeti formában.[55]

ÖSSZEFOGLALÁS

A fentiekben egy olyan korai (10. századi) latin nyelvű forrással ismerkedhettünk meg, amely hírt ad egy Reichenau közelében végzett pusztításról, amely nagy valószínűséggel a magyarok számlájára írható. Ám a szemelvényes kiadások miatt a kutatás figyelmét eddig elkerülte, hogy a *Translatio et miracula Sancti Marci* egy alkalommal meg is nevezi elődeinket, így a kútfő a magyarság korai említéseinek listáját is gazdagítja. Ennél azonban sokkal izgalmasabb a *gens Ungarorum* felbukkanásának kontextusa. A zarándokirodalom hatása alatt keletkezett hagiografikus elbeszélés arra utal, hogy Reichenauban még élt az emléke egy Kárpát-medencei zarándokhelynek, amely a *Translatio*ban a szentföldi célpontokkal, illetve Szent Jakab santiagói és Szent Márk reichenaui kultuszhelyével áll egy sorban. A helyszín alighanem Mosaburg/Zalavár zarándoktemploma, míg a holtában csodát tevő szent a *Conversio* által említett Hadrianus mártír.

A mosaburgi templomban nyugvó mártír ereklyéje és tisztelete – a 8–9. század folyamán az Alpoktól északra újonnan megjelenő mártírkultuszok többségéhez hasonlóan – alighanem Róma városából származik. Nem ok nélküli olyan eszközt látni benne, amelyet a pápák felett nagy befolyással rendelkező Karolingok a frissen meghódított és megtérített, vagy még térítés alatt lévő területeken az egyházszervezet megszilárdítása érdekében használtak fel. Erről az ereklye*translatió*ról nem maradt fenn olyan részletes tudósítás, mint Szent Márk testének Reichenauba érkezéséről. A svábföldi monostorban azonban Mosaburg elnéptelenedése után, a 10. század első felében is élt a pannoniai zarándokhely emléke, amely valószínűleg annak köszönhető, hogy Reichenau élénk műveltségi és politikai kapcsolatokkal rendelkezett a görög és a szláv kelettel.

IRODALOM

FORRÁSOK

AASS: *Acta Sanctorum quotquot toto orbe coluntur.* Ed.: BOLLANDUS, J. et al. Antwerpiae–Bruxellis 1634–.

BHL: *Bibliotheca hagiographica latina* I–II. *Subsidia hagiographica* VI. Bruxellis 1898–1901.

CFH: *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae* I–III. Ed.: Gombos F. A. Budapestini 1937–1938.

Conversio: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien.* Ed.: Wolfram, H. Wien–Köln–Graz 1979.

Ekkehard IV, Casus: *Ekkehardi IV. Casus Sancti Galli–Ekkehard* IV. Ed., transl.: Haefele, H. F. St. Galler Klostergeschichten. Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters 10. Darmstadt 1993.

Liber Pontificalis I–II: *Liber Pontificalis* I–II. *Bibliothèque des Écoles Francaises d'Athènes et de Rome 2e série.* Ed.: Duchesne, L. Paris 1886–1892.

MALMESBURY, GRA I–II: *Willelmi Malmesbiriensis monachi Gesta regum Anglorum atque Historia Novella* I–II. Ed.: Duffy, Th. H. London 1840.

MGH SS: *Monumenta Germaniae Historica Scriptores (in Folio).* Hannover 1824–.

[54] SCHWARZMAIER 1972, 64–66.

[55] SCHWARZMAIER 1972, 55–66. Kiadását ld. HOLDER 1970, 604.

MGH Poetae: *Monumenta Germaniae Historica Poetae Latini aevi Carolini* I–IV. Eds.: Dümmler, E. – Traube, L. – Winterfeld, P. von – Strecker, K. Hannover 1881–1899.

PG: *Patrologiae cursus completus, series graeca* I–CLXI. Ed.: Migne, J.-P. Paris 1857–1866.

PL: *Patrologiae cursus completus, series latina* I–CCXXI. Ed.: Migne, J.-P. Paris 1841–1864.

Translatio S. Marci 1848: *Quellensammlung der badischen Landesgeschichte* I. Ed.: Mone, F. J. Karlsruhe 1848, 61–67.

Translatio S. Marci 1980: *Reichenauer Hagiographie zwischen Walahfrid und Berno.* Ed.: Klüppel, Th. Sigmaringen 1980, 143–151.

Bácsatyai 2014: Bácsatyai D.: Az Imre-legenda Konrád-csodájának hagiográfiai forrásai. *Magyar Könyvszemle* 130:2 (2014) 141–162.

Barker 1913: Barker, E. R.: *Rome of the Pilgrims and Martyrs. A Study in the Martyrologies, Itineraries, Syllogae and Other Contemporary Documents.* London 1913.

Berschin 1987: Berschin, W.: *Eremus und Insula: St. Gallen und die Reichenau im Mittelalter – Modell einer Lateinischen Literaturlandschaft.* Wiesbaden 1987.

Berschin 1999: Berschin, W.: Biographie und Epochenstil im lateinischen Mittelalter. IV. 1. Ottonische Biographie. Das Hohe Mittelalter 920–1220 n. Chr. *Quellen und Untersuchungen zur lateinischen Philologie des Mittelalters* XII. 1. Stuttgart 1999.

Berschin–Klüppel 1992: Berschin, W. – Klüppel, Th.: Die Legende vom Reichenauer Kana-Krug. *Reichenauer Texte und Bilder* 2. Sigmaringen 1992.

Betti 2014: Betti, M.: *The Making of Christian Moravia (858–882). Papal Power and Political Reality.* Leiden–Boston 2014.

Bogyay 1989: Bogyay T.: Megjegyzés Mosapurc-Zalavár kérdéséhez és a pannóniai kontinuitás-kutatás módszertanához. *Századok* 123 (1989) 489–493.

Contreni 1990: Contreni, J. J.: The 10th century: the Perspective from Schools. In: *Haut Moyen-âge. Culture, éducation et société. Études offertes à Pierre Riché.* Ed.: Sot, M. Paris 1990, 379–387.

Delehaye 1933: Delehaye, H.: Les origines du culte des martyrs. *Subsidia Hagiographica* 20. Bruxelles 1933.

Denning–Zettler, A. 1996: Denning, R. – Zettler, A.: Der Evangelist Markus in Venedig und in Reichenau. *Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins* 144 (N. F. 105) 1996, 19–46.

Engels 1993: Engels, O.: Königsschutz und Papstsschutz in Katalonien (10. und 11. Jahrhundert). In: *Die französische Kirche und das Papsttum (10.–13. Jahrhundert). Studien und Dokumente zur Gallia Pontificia* 1. Ed.: Grosse, R. Bonn 1993, 392–407.

Györffy 1952: Györffy Gy.: A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei* 2. Budapest 1952,

Heinzelmann 1979: Heinzelmann, M.: Translationsberichte und andere Quellen des Reliquienkultes. *Typologie des sources du Moyen-Âge occident* 33. Turnhout 1979.

Herbers 1995: Herbers, K.: Frühe Spuren des Jakobuskultes im alemannischen Raum (9.–11. Jahrhundert) – Von Nordspanien zum Bodensee. In: *Der Jakobuskult in Süddeutschland. Kultgeschichte in regionaler und europäischer Perspektive. Jakobus-Studien* 7. Eds.: Bauer, D. R. – Herbers, K. Tübingen 1995, 3–26.

Herbers 1996: Herbers, K.: Leo IV und das Papsttum in der Mitte des 9. Jahrhundert: Möglichkeiten und Grenzen päpstlicher Herrschaft in der späten Karolingerzeit. *Päpste und Papsttum* 27. Stuttgart 1996.

Herbers 1998: Herbers, K.: Rom in Frankreich – Rombeziehungen durch Heilige in der Mitte des 9. Jahrhunderts. In: *Mönchtum – Kirche – Herrschaft 750–1000. Josef Semmler zum 65. Geburtstag.* Eds.: Bauer, D. R. – Hiestand, R. – Kasten, B. – Sönke, L. Sigmaringen 1998, 133–169.

Holder 1970: Holder, A.: *Die Handschriften der Badischen Landesbibliothek Karlsruhe* V. Die Reichenauer Handschriften I. Die Pergamenthandschriften. Neudruck mit bibliographischen Nachträgen. Wiesbaden 1970.

Holder 1971: Holder, A.: *Die Handschriften der Badischen Landesbibliothek in Karlsruhe* VI. Die Reichenauer Handschriften II. Die Papierhandschriften. Fragmenta. Nachträge. Neudruck mit bibliographischen Nachträgen. Wiesbaden 1971.

Klüppel 1980: Klüppel, Th.: *Reichenauer Hagiographie zwischen Walahfrid und Berno.* Sigmaringen 1980.

LEONARDI 1999: Leonardi, C.: Intellectual Life. In: *The New Cambridge Medieval History* Vol. 3. c. 900–c. 1024. Ed.: Reuter, T. Cambridge 1999, 186–211.

NAGY 2012: Nagy L.: *Pannóniai városok, mártírok, ereklyék. Négy szenvedéstörténet helyszínei nyomában*. Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 1. Pécs 2012.

PRINZ 1994: Prinz, F.: Hagiographische Texte über Kult- und Wallfahrtsorte: Augftragsarbeit für Kulturpropaganda, persönliche Motivation, Rolle der Mönche. *Hagiographica* 1 (1994) 310–328.

REUTER 1999: Reuter, T.: Introduction. Reading the Tenth Century. In: *The New Cambridge Medieval History* Vol. 3. c. 900–c. 1024. Ed.: Reuter, T. Cambridge 1999, 1–24.

DE ROSSI 1864: De Rossi, G. B.: *La Roma sotterranea cristiana* 1. Roma 1864.

DE ROSSI 1877: De Rossi, G. B.: *La Roma sotterranea cristiana* 3. Roma 1877.

CS. SÓS 1994: Cs. Sós Á.: Zalavár az újabb ásatások tükrében. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk.: Kovács L. Budapest 1994, 85–90.

SCHWARZMAIER 1972: Schwarzmaier, H.: Ein Brief des Markgrafen Aribo an König Arnulf über die Verhältnisse in Mähren. *Frühmittelalterliche Studien* 6 (1972) 55–66.

SMITH 2000: Smith, J. M. H.: Old Saints, New Cults: Roman Relics in Carolingian Francia. In: *Early Medieval Rome and the Christian West: Essays in Honour of Donald A. Bullough*. Ed.: Smith, J. M. H. Leiden–Boston–Köln 2000, 317–339.

SZŐKE 2010: Szőke, B. M.: Mosaburg/Zalavár und Pannonien in der Karolingerzeit. *Antaeus* 31–32 (2010) 9–52.

TÓTH 1999: Tóth E.: Szent Adorján és Zalavár. *Századok* 133:1 (1999) 3–40.

TÓTH 2007: Tóth P.: Szent Demeter és tisztelete. In: *Szent Demeter. Magyarország elfeledett védőszentje*. Szerk.: Tóth P. Budapest 2007, 11–39.

TÓTH 2008: Tóth E.: Szent Márton Sabariaban és Pannoniában. In: *Szent Márton toursi püspök valódi születéshelyének földerítése*. Szerk.: Lakner E. [Az 1865-ben megjelent kiadvány reprintjéhez írt előszó.] Szombathely 2008, 1–23.

TÓTH 2010: Tóth P.: Die Sirmische Legende des Heiligen Demetrius von Thessalonike. Eine lateinische Passionsfassung aus dem mittelalterlichen Ungarn (BHL 2127). *Analecta Bollandiana* 128:2 (2010) 348–392.

UNTERKIRCHER 1969: Unterkircher, F.: *Die datierten Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek bis zum Jahre 1440*. Wien 1969.

WATTENBACH–HOLTZMANN–SCHMALE 1967: Wattenbach, W. – Holtzmann, R. – Schmale, F. J.: *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Die Zeit der Sachsen und Salier* 1. *Der Zeitalter des Ottonischen Staates (900–1050).* Köln–Graz 1967.

ZETTLER 1983: Zettler, A.: Cyrill und Method im Reichenauer Verbrüderungsbuch. *Frühmittelalterliche Studien* 17 (1983) 280–298.

"Ecclesia, que in Ungarorum gente constructa" – A Christian shrine in the Carpathian Basin in the 10th-century hagiographic literature of Reichenau

The aim of this study is to present a 10th-century hagiographic source, the *Translatio et miracula Sancti Marci*, which informs us about an incursion in the vicinity of the prominent Swabian monastery of Reichenau, most probably carried out by Magyar raiders. Owing to the fact that only excerpts of the *Translatio* were included into the prestigious collection of the MGH and the valuable source catalogue of early Hungarian history (CFH), scholars have not noticed that the text contains the Hungarian ethnonym (*gens Ungarorum*) as well. However, the name does not appear in the context of the incursion, but of a *miraculum.* Inspired by pilgrim literature, the hagiographic episode demonstrates that the memory of a shrine, claimed to have been built in a territory occupied by the Hungarian tribes, was still alive in the Swabian abbey in the mid-10th century. This *ecclesia que in Ungarorum gente constructa* is mentioned together with the Sepulchre of Christ in Jerusalem and the final resting places of the apostles Saint James in Compostela and Saint Marc in Reichenau. I suggest that, in all likelihood, the site in question is not else but Mosaburg/Zalavár, while the saint whose relics obtained the partial recovery of the pilgrim is a certain martyr Adrianus mentioned in the *Conversio Bagoariorum et Carantanorum.* Similar to the majority of new cults of martyrs north of the Alps in the 8th and 9th centuries, the relics venerated in the *Wallfahrtskirche* of Mosaburg must have originated from Rome. Modern historians tend to see such relic translations and cults as means employed by the Carolingians, who had a considerable influence on the papacy, to consolidate the church organisation in recently conquered and converted regions. The fact that the peripheral shrine of Saint Hadrian did not fall into oblivion in Reichenau can be explained by the vigorous intellectual and political relations between the monastery and the Greek and Slavic East.

ПОГРЕБАЛЬНЫЙ КОМПЛЕКС УЕЛГИ И НЕКОТОРЫЕ НАБЛЮДЕНИЯ НА ПРЕДМЕТ УГОРСКОГО И МАДЬЯРСКОГО КУЛЬТУРОГЕНЕЗА

Сергей Г. Боталов*

Absztrakt: *A Középső- és Dél-Urál határai mentén a kora középkori régészeti adatok szerint két, aránylag önálló irányban fejlődő kultúra, anyagi műveltség kialakulása figyelhető meg: az ugoré és a magyaré. A korai ugor (protomansi) kulturális genezis a Középső-Urál északi, széles, erdős sztyeppi térségében ment végbe, és hűen tükrözi az Urálontúl népességének keveredését az Urál nyugati oldalán, a Káma vidékén egykor létezett lomovátovói és nyevolinói kulturális-történeti areállal. Ez a folyamat, logikusan, a protomansi népesség nyugat-uráli elkülönülésével fejeződött be. A magyar kultúrgenezis a kusnarenkovói és karajakupovói kultúra emlékeivel van kapcsolatban, mely eredetileg az Urálontúl erdős sztyeppi térségében alakult ki, és a Tobol és Iszety folyók mentén létezett. Ezen kultúrák egy, a késő szargatszkaja kultúrát hordozó félnomád népesség kulturális átalakulásának eredményeképpen jöttek létre a délnyugat-szibériai tajgai eredetű migráns lakosság környezetében. E népesség egy része a bakalszkaja történeti-kulturális térség felbomlásának következtében települt át (6. század) az Urál nyugati oldalára és déli irányba is, az urálontúli füves szyteppre.*

Kulcsszavak: *Urál, magyar etnogenezis, kusnarenkovói kultúra, nyevolinói kultúra, lomovátovói kultúra, bakalszkaja kultúra, protomansi*

Исследование могильника

Могильник расположен в 2,5 км северо-северо-восточнее с. Канзафарова (Кунашакский район Челябинской области) и в 8 км северо-западнее от пос. Кунашака. Памятник занимает западный берег озера Уелги и включает группу останцов межозёрной террасы юго-восточного берега оз. Сайгерлы и западного берега оз. Уелги (*рис. 1).*

Территория могильника представляет собой обширное остепнённое пространство с локальными низменными заболоченными и обводнёнными, чередующиеся с холмами. Рельеф представляет собой почти плоскую слабо волнистую равнину, окружённую с севера, юга и востока лесными массивами.

С 2010 года могильник начал исследоваться с северо-западной части – останце, занимающим господствующую высоту (до 3–4 м от уреза воды оз. Сайгерлы). Вероятнее всего, могильник начал формироваться именно отсюда. В 2012 году исследованию подвергся останец, расположенный в северо-восточной части могильника.

За период с 2010 по 2014 гг. исследованиям подверглись 14 курганов, из которых происходит до 60 достоверно определяемых погребений. В полевом сезоне 2010 года было исследовано 2 кургана, из которых происходило 10 погребений. В 2011 году раскопано 2 кургана (7 и 8), содержащие 9 погребений. Площадь составила 900 кв. м. В 2012 году исследовано 4 кургана (7 погребений). Исследованная площадь составила 835 кв. м. В 2013 и 2014 гг. исследовано 6 курганов (32 погребения). Таким образом, с 2010 по 2014 гг. было исследовано 4359 м^2 (*рис. 2*).

* Ведущий научный сотрудник Научно-образовательного центра евразийских исследований ЮУрГУ. Россия, 454080 Челябинск, проспект Ленина, 76. grig@csc.ac.ru, botalovsg@susu.ru

Погребальный обряд

Под насыпью могло находиться от двух до 6-ти погребений. Большинство погребений совершено по способу ингумации (18 случаев). Обряд трупосожжения зафиксирован в 4 случаях (курган 1, погребения 3, 5; курган 8, погребение 2; курган 31; *рис. 3*). Ориентировка погребенных достоверно устанавливается в 7-ми случаях – головой в западном направлении, с отклонениями к северу или к югу; в одном случае (курган 1, погребение 2) костяк был ориентирован головой на юго-запад (*рис. 4–5*). Ориентировка ям разрушенных погребений в основном ЮЗ–СВ, с отклонениями (*рис. 7–12*). В 5-ти случаях зафиксировано присутствие костей животных в могиле. Как правило, это скаковые конечности лошади, однако в одном случае (курган 7, погребение 5) в могиле лежал череп лошади (*рис. 5. 4–17*). Отметим также, что «тайники» (курган 29, 31) также сопровождались костями лошади (*рис. 13*). Помимо этого, рядом с ямами могли находится жертвенники из черепов лошади. Достоверно это зафиксировано в 5-ти случаях. В комплексе кургана 31 череп лошади мог выставляться на жердях. В редких случаях удалось проследить некоторые детали погребального обряда: предметы конской упряжи укладывались ниже таза, в ногах, клинковое оружие (2 случая) – рядом с погребенным, справа. В погребении 5 кургана 7 в ногах лежал уздечный набор из округлых бляшек (*рис. 5. 5–9*). Некоторые могилы имели деревянные конструкции (курган 3, погребения 1–2; курган 7, погребения 3, 5; курган 29, погребения 1–2; *рис. 5; рис. 6; рис. 8*), фиксируемые по древесным фрагментам по периметру камеры. Основные элементы погребального обряда представлены в таблице.

1. таблица. Основные элементы погребального обряда (страница 268–269)

1. táblázat. A temetkezési szokások alapvető elemei (268–269 oldal)

Объект Sírszám	*Способ погребения Rítus*	*Ориентировка Tájolás*	*Кости коня в могиле Lócsont a sírban*	*Кости животных рядом Állatcsont a sírban*
К 1, п. 2	Ингумация	ЮЗ (головой)	-	-
К 1, п. 3	Кремация (?)	З–В	+	-
К 1, п. 5	Кремация	ЮЗ–СВ	-	+
К 1, п. 6	Ингумация (?)	ЮЗ–СВ	?	+
К 1, п. 7	Ингумация	ЮЗ–СВ	?	?
К 1, п. 8	Ингумация	ССВ (?)	-	+
К 2,п. 1	Ингумация	З (головой)	-	-
К 3, п. 1	Ингумация	ЮЗ–СВ	-	-
К 3, п. 2	Ингумация	ЗЮЗ–ВСВ	-	-
К 7, п. 1	Ингумация	ЗЮЗ–ВСВ	-	-
К 7, п. 2	Ингумация	З–В	-	-
К 7, п. 3	Ингумация	ЗЮЗ–ВСВ	-	-
К 7, п. 5	Ингумация	З (головой)	+	-
К 8, п. 1	Ингумация (?)	?	?	-
К 8, п. 2	Кремация	СЮ	?	?
К 9, п. 1	Ингумация	З–В и С–Ю	?	-
К 9, п. 2	Ингумация	З (головой)	-	-
К 9, п. 5	Ингумация	З–В	+	+
К 9, п. 8	Ингумация	ЮЗ–СВ	-	-
К 9, п. 7	Ингумация	З (головой)	+	-
К 9, п. 9	Ингумация	ЮЗ–СВ	?	-
К 28, п. 3	Ингумация	ЗЮЗ (головой)	+	-
К 28, п. 4	Ингумация	З (головой)	-	-

К 28, п. 5	Ингумация	ЗЮЗ (головой)	+	-
К 28, п. 6	Ингумация	ЗСЗ (головой)	+	-
К 29, п. 1	Ингумация	З (?)	-	+
К 29, п. 2	Ингумация	З (?)	-	+
К 29, п. 7	Ингумация	ЮЗ (головой)	+	-
К 29, п. 8	Ингумация	З (головой)	+	-
К 31, п. 1	Кремация	-	-	+
К 32, п. 1	Ингумация	З (головой)	+	-
К 32, п. 2	Ингумация	С–Ю	-	-
К 32, п. 3	Ингумация (?)	ЗЮЗ–ВСВ	+	-
К 33, п. 1	Ингумация	ЗЮЗ–ВСВ	-	+
К 33, п. 3	Ингумация	В (головой)	-	-
К 33, п. 4	Ингумация	З–В	-	-
К 33, п. 5	Ингумация	З–В	-	-
К 33, п. 6	Ингумация	ЮЗ–СВ	-	+
К 33, п. 7	Ингумация	З (головой)	-	+
К 33, п. 8	Ингумация	ЗЮЗ (головой)	-	+
К 33, п. 9	Ингумация	З–В	+	-
К 33, п. 10	Ингумация	ЗЮЗ–ВСВ	-	+
К 34, п. 1	Ингумация	З (головой)	-	-
К 34, п. 2	Ингумация	ЗЮЗ–ВСВ	-	+
К 34, п. 3	Ингумация	З (головой)	-	+

Стилистические группы предметов ременной гарнитуры

Металлические детали ременных гарнитур (поясных, уздечных, портупейных и т. д. ремней) составляют большую часть находок. Однако разрушенность абсолютного большинства объектов могильника предопределило условия их нахождения: в насыпях курганов, без привязки к конкретным погребениям. Нет возможности установить совстречаемость отдельных категорий накладок. В этой ситуации нам кажется вполне перспективным выделение стилистических групп: по общей форме изделий, наличию и характеру орнамента, декоративным элементам, а также географическим ареалам аналогичных изделий.

Предметы из стилистической группы 1 (*рис. 14. 1–59*) преимущественно не орнаментированые и не позолоченные. Общий контур прямой, волнистый. Отличительными декоративными особенностями являются оформление псевдопетельчатых, лепестковых, когтевидных выступов; проведение нервюры или валика по центру. Отдельной категорией является бытование лунницевидных (билунницевидных) с парным выступами накладок.

Стилистическая группа 2 (*рис. 14. 60–92*) соотносится со стилистической группой 1. Этот тип гаринитуры сопутствует неорнаментированным накладкам, однако имеет более растительную орнаментацию и амальгирование.

По материалам памятников Южного Приуралья группы 1 и 2 могут быть датированы от IX до XI вв., преимущественно X–XI вв.[1] Варианты лунницевидных и бабочковидных накладок встречены далеко на западе – в памятниках субботцевского типа.[2]

Стилистическая группа 3 (*рис. 14. 1–18*). «Венгерская». Предметы имеют позолоту. В орнаментальных мотивах, помимо растительного (трилистник либо четырехлепестковый рисунок) присутствует зооморфный и антропоморфный. Бордюр декорировался чередующимися овалами и кружками. На сегодняшний

---

1 Иванов 1993, 143–149, рис. 1–35, 36, 41; Мажитов 1993, 136, рис. 6–16, 17а, 21, 25, 30в.

2 Комар 2011, 64–66, рис. 2, 6.

день мы можем очертить ареал этой группы: Южное Зауралье (Уелги, Синеглазово), Южное Приуралье (Каранаево),[3] Прикамье (Больше-Тиганский, Танкеевский могильники),[4] в Приднепровье (памятники типа Субботцев).[5] Похожие накладки обнаружены в развеянном погребении близ Эмбы.[6]

Стилистическая группа 4 (*рис. 16*). Восточно-Казахстанская, Алтайская. Предметы имеет толстые стенки. Выражены бортики. Развит растительный орнамент с обилием завитков, а также распространенный мотив – изображение цветка в профиль на сердцевидных накладках. Округлые накладки с розеткой обнаружены в Гилево IV, кургане 1, Гилево V, кургане 6, Гилево VII, кургане 4 и др.,[7] в кургане 1 Орловского могильника.[8] Наконечники ремней с четырьмя распускающимися бутонами (*рис. 16. 40*) обнаружены в Гилево XII, кургане 4,[9] Белый Камень;[10] сердцевидные накладки, украшенные псевдозернью по бордюру – в Гилево XIII, кургане 5. В том же некрополе находились подобные уздечные распределители ремней с растительным орнаментом.[11] Следует также отметить некоторые аналоги с вещами из Тюхтятского клада, Копёнского Чаа-Таса (Минусинская котловина).[12] Видимо, группа 4 не выходит западнее Приуралья, где в Муракаевских, Лагеревских курганах обнаружены похожие вещи.[13] Однако, несколько видоизмененные, они бытуют в памятниках огузо-печенежского круга.[14] Можно предположить, что стилистика группы 2 (*рис. 14. 60–92*) наиболее близка огузо-печенежской.[15] Предметы орнаментированы, большинство позолочены. Наиболее развита геометрическая орнаментация (линии, «сетка», их сочетание и др.), в композиционном исполнении присутствует симметрия, чередование. Растительный орнамент стилизован.

Стилистическая группа 5 (*рис. 15. 19–24*). Лесная уральская. Аналогии таким вещам встречены в памятниках неволинской культуры неволинской и сухоложской стадий, урьинской стадии ломоватовской культуры.[16] В 2013 году в детском погребении 7 кургана 9 найден комплекс украшений из пронизок, по стилистике близкий группе 5. В изобразительных сюжетах распространены антропоморфные в виде личин и человеческих фигур и зооморфные мотивы. Кресала с антропоморфно-зооморфными мотивами известны в марийских памятниках.

Подытоживая сказанное, можно предположить, что согласно типологическому ряду, который позволяет построить материалы из курганов 1, 2, 7–8 (*рис. 17–18*), широкие хронологические рамки памятника на сегодняшний день можно обозначить как самый конец IX – начало XI вв.

В настоящее время мы располагаем материалами более 20 фрагментов и археологически целых сосудов (*рис. 19*). Они представляют собой типологический комплекс позднекушнаренковско (*рис. 19. 13, 20, 21*), караякуповского (*рис. 19. 1–3, 5–7, 10, 15, 18, 22–23*) облика (тонкостенность, гребенчато-прочерченная зональная орнаментация). Отметим, что в полевом сезоне 2013 года в насыпи кургана 9 (в непосредственной близости от курганов 7, 8) обнаружены фрагменты сосуда кушнаренковского облика. Горшки со шнуровой орнаментацией, сосудов с ушками и с большой примесью талька в тесте указывает на сильное влияние

---

3 Мажитов 1993, 132, рис. 4–33, 34.
4 Халикова 1976, 170–171, рис. 11–12; Казаков 1972, 162, рис. 1.
5 Комар 2011, 65, рис. 3, рис. 6. 10–13, рис. 8. 5–8.
6 Бисембаев 2003, 62–64.
7 Могильников 2002, 144, рис. 18, 153, рис. 25, 176–177, рис. 47–48.
8 Арсланова 1969, 44–45, рис. 1.
9 Могильников 2002, 221, рис. 1–2.
10 Горбунова 2010, 59, рис. 27. 24.
11 Горбунова 2010, 262, рис. 131.
12 Евтюхова 1948б, 33–36, 70–72, рис. 34, рис. 39, рис. 50, рис. 51, рис. 125, рис. 127, рис. 130.
13 Мажитов 1993, 136, рис. 6. 35–37.
14 Попов 2011, 117–118, табл. III, табл. IV.
15 Гарустович–Иванов 2001, 154–156, рис. 25–27.
16 Голдина–Водолаго 1990, 165, табл. LXVIII. 42–43; Голдина 1985, 230, табл. XXII. 31–35, рис. 16.

со стороны лесного, вероятно петрогромского культурного ареала (*рис. 19. 4, 6, 8, 11–12, 14, 17, 19*). Следует заметить, что подобные культурные взаимовлияния кочевого и лесного-таёжного населения – носителей шнуровой керамики наблюдаются и в комплексах некоторых могильников Башкортостана.[17] Удивительным образом среди посуды в целом караякуповского облика обнаруживаются некие позднебакальские мотивы (косая решетка, елочка) (*рис. 19. 5, 23*).

Спектр аналогий изделий из цветного металла указывает на следующую хронологическую позицию могильника. Наиболее ранними являются неорнаментированные накладки из группы 1, встреченные в слоях Пенджикента от первой до третьей четверти VIII в.[18] В IX–X вв. подобные вещи распространяются на Южном Урале – I и II Бекешевские, Ямаши-Тауские, Хусаиновские курганы, могильник Граултры.[19] Н. А. Мажитов объединил их в группу В.[20] Основная же масса предметов ременной гарнитуры относится к группам Д, Е[21] и датируется X–XI вв. Уральская лесная группа 5 указывают на близость материалам неволинских и ломоватовских памятников конца VIII – первой половины IX вв.[22] Восточно-Казахстанские, алтайские памятники, где обнаружены орнаментированные накладки (Гилево, Корболиха, Быково, Щепчиха, Белый Камень) датируются в основном, второй половиной IX – началом XI вв.[23] Ременные украшения Семиречья, имеющие аналогии сросткинским, А. И. Торгоев объединяет в свою хронологическую группу 5 и датирует серединой IX–X вв.[24] Он отмечает, что «орнаментация небольшой группы изделий близка (но не идентична) орнаментации поясов тюхтятской культуры».[25]

Первые корреллированные радиоуглеродные даты из двух объектов: погребение 5, курган 7 (2 пробы; *рис. 20. 1*) и погребение 1, курган 3 (3 пробы; *рис. 20. 2*). Комбинирование результатов (*рис. 20. 3–4*) показало, что общий интервал совершения погребения 1, кургана 3 от 890 до 1020 гг. н. э. а погребения 5 кургана 7 – от 890 до 1040 гг. н. э. Отметим, что в данных объектах обнаружены вещи алтайского и восточно-казахстанского облика (стилистическая группа 4).

Открытие могильника Уелги совпало с новым этапом активизации исследований мадьярской проблемы. Основной исследовательский вектор перемещен на восток и охватил весь регион Южного Урала,[26] хотя параллельно этому активно разрабатывается тема истории предуральских угров и Приуральской Правенгрии. Данные темы продолжают оставаться особенно актуальными, с одной стороны, в связке с упоминаемыми письменными источниками (Аноним, Юлиан), с другой, с пристальным вниманием к собранию исследователей к этому предмету,[27] с другой, связи со значительным расширением материалов сравнительной базы из приуральских памятников, относящихся к ломоватовской, неволинской, кушнаренковской и караякуповской культурам, артефактами из зауральских средневековых памятников (батырского, юдинского, макушинского, чиаликского и других типов), а также рядом ярких маркирующих артефактов угорской принадлежности.[28]

В двухтысячных годах в пределах лесостепного Тоболо-Исетского региона начали активно раскапываться поселенческие и погребальные раннесредневековые комплексы так называемого бакальского историко-культурного горизонта, включающие протокушнаренковские

---

17 Мажитов 1977, табл. XIX–XX.
18 Распопова 1980, 87–90.
19 Боталов 2000, 325–326; Мажитов 1981, 37–38, 45, 54–57, 59–60, 64.
20 Мажитов 1977, 194.
21 Мажитов 1977, 197, 198, табл. I.
22 Голдина–Водолаго 1990, 165; Голдина 1985, 230.
23 Могильников 2002, 124, табл. 8; Горбунова 2010, 54–63, рис. 24, 27, 28.
24 Торгоев 2011, 13.
25 Торгоев 2011, 14.
26 Иванов 2002.
27 Фодор 2007, 154; Иванов 1999; Иванов 2002; Иванов 2002а; Казаков 2001; Овчинникова–Дьени 2008.
28 Белавин–Иванов–Крыласова 2009, 123–261.

материалы (Коловское, Рафайловское, Больше Бакальское, Усть-Утяк – городища; Козловский, Устюг-1 – могильники)[29] (*рис. 21–22*). Стало очевидным, что кушнаренковско-караякуповский культурный компонент появляется в составе синкретического бакальского историко-культурного горизонта IV–VI вв. Таким образом, открылись новые возможности в исследовании исходных позиций формирования протомадьярской культуры и культуры средневековых угров Урала.

Оговоримся, что мы склонны видеть весьма существенные различия между этими определениями культурного периода («протомадьярские» и «раннеугорские»). Не вдаваясь в вопросы этнокультурных идентификаций этих явлений, которые, в конечном счете, связаны с проблемами лингвистического или языкового свойства, и принимая в целом точку зрения В. В. Напольского, высказанную в одной из последних его программных статей,[30] мы, вслед за нашими коллегами В. Ф. Генингом, Е. П. Казаковым, А. М. Белавиным, В. А. Ивановым и Н. Б. Крыласовой, в раннеугорском (протомансийском) компоненте склонны видеть лесное население Среднего Зауралья и Западной Сибири – носителей керамики с гребенчато-шнуровой орнаментацией (раннепетрогромского, батырского, макушинского, юдинского и других типов).[31] На это указывают яркие параллели общекультурного порядка, которые отразились в керамическом комплексе раннеломоватовского (харинского) и ранненеволинского времени IV–VI вв. в памятниках Среднего Прикамья.[32] Данная транскультурная коммуникация продолжает свое саморазвитие вплоть до постпетрогромского (чиямкского) периода (XIII–XIV вв.), который отчасти принимается В. В. Напольским как период распространения собственно угорского или мансийского населения Предуралья.[33]

В этой связи в данном контексте нет смысла подробным образом говорить о составляющих неволинского и ломоватовского культурогенезов, которые формировались в пределах среднего Зауралья и затем активно взаимодействовали с приуральским населением среднего Прикамья. Этим вопросам было уделено пристальное внимание наших коллег в одной из последних монографий, и мы всецело разделяем их точку зрения на предмет культурогенеза в этом районе.

Что же касается протомадьярской линии развития, то она, по всей видимости, имеет значительные различия с истоками и динамикой культурогенеза раннеугорских (протомансийских) культур северной лесостепи и леса Западной Сибири, Среднего Зауралья и Предуралья. В этой связи мы не разделяем точку зрения некоторых исследователей, которые используют двойную аббревиатуру типа «угры-мадьяры», так как она вольно или невольно подразумевает некоторое тождество между этими этнокультурными терминами. Хотя, справедливости ради, следует указать: в некоторых предшествующих работах автор также употреблял это определение в данном контексте. Сообразно ранее приведенным наблюдениям, картина протомадьярских и раннебашкирских культурных трансформаций сегодня нам представляется следующим образом. Прежде всего, в культурном отношении, вслед за мнением многих исследователей, которое сегодня считается вполне устоявшимся, мы связываем памятники кушнаренковского и караякуповского типов. В этом случае мы считаем, что двойная аббревиатура «кушнаренковско-караякуповские» памятники вполне уместна и с историко-культурной точки зрения является очевидной. Эти типы керамики складываются в Зауралье в IV–VI вв., появляются в пределах Южного Приуралья в IV веке, в единых районах и подчас на одних и тех же памятниках (городища: Уфа II, Старо-Калмашевское, Караякуповское, Кушнаренковское селище, Бирский могильник; *рис. 23–27*). Различия относятся к разряду долевого соотношения этих типов в общем объеме материала и терминологических предпочтений исследователей, что собственно и подтверждается

---

[29] Матвеева 2007, 63–75; Матвеева 2012, 138–176; Матвеева 2012а; Боталов et al. 2008.
[30] Напольских 2008.
[31] Генинг 1959; Казаков 1992, 114; Белавин–Иванов–Крыласова 2009, 123–126.
[32] Белавин–Иванов–Крыласова 2009, 159–162, рис. 29–38.
[33] Напольских 2008, 23–24.

некоторыми авторами подтверждается некоторыми авторами.[34]

Впоследствии в пределах Зауралья они сосуществуют вплоть до конца IX в., где в таком же порядке это хорошо видно на керамическом комплексе могильника Граултры конца VIII–IX вв. (*рис. 28*).

Их прототипы складываются на основе прыговского и бакальского горизонтов в лесостепном Зауралье в одних и тех же памятниках (Больше Бакальское, Усть-Утяк, Коловское и др. городища, Козловский, Перейминский, Устюг 1 – могильники), где уже в IV веке выделяется особая группа тонкостенной изящной керамики, несущая на себе черты и первого (протокушнаренковского) и второго (протокараякуповского) типов.[35] Данная нерасчлененность во встречаемости этих прототипов керамики и позволила автору прибегнуть к двойному определению «керамика кушнаренковско-караякуповского круга».[36] Эти типы керамики сложились в результате сложных трансформаций, происходивших в Тоболо-Исетском регионе на заключительном этапе позднесаргатского (прыговского) ИКГ (*рис. 29. III*). В них участвовали, по меньшей мере, три культурных компонента лесостепной – позднесаргатской, степной – гунно-сарматский (*рис. 29. II*), южно-таежный – карымский и кочевнический (степановский), что показано в таблице (*рис. 30. 11–13, 22–24, 34–36*).

В рамках бакальского историко-культурного горизонта складываются помимо собственно бакальской и прототипы кушнаренковского и караякуповского облика в своем синкретическом единстве (*рис. 30. IV–V*).

Особенно ярко данные процессы получили свое отражение в материалах могильников Козловский и Устюг 1, где подчас в одних и тех же погребениях встречены сосуды, с одной стороны, позднесаргатского (круглодонные, шаровидной формы с заштрихованными треугольными фистонами, опущенными вершинами вниз), прыговского (с многорядным гребенчатым зигзагом по шейке и плечу), характерные для степных гунно-сарматских форм (плоскодонные кувшины с ручкой и кувшинообразные горшки), с другой – небольшие круглодонные горшки, банки с гребенчато-накольчатой и резной орнаментацией или без таковой, которые вполне соотносимы с караякуповскими прототипами, а также кувшинообразные круглодонные сосуды с зональной и многорядной резной и гребенчатой, которые соотносятся с протокушнареновскими формами[37] (*рис. 29. 8, 18, 43, 57, 75, 83, 90, 103, 114–115; рис. 30. 9, 19, 44, 58*).

К сказанному можно добавить северную ориентировку умерших, наличие черепной деформации, что особым образом характеризует южный – степной, компонент и керамику с фигурно-штамповой орнаментацией (карымского, зеленогорского, сперановского типа), а также горшков бакальского типа с резной и гребенчатой орнаментацией в виде косой решетки, насечек и наколов,[38] маркирующей присутствие южно-таежного западно-сибирского населения в этом сложившемся постсаргатском и раннебакальском сообществе.

Впоследствии, обособившись из этой синкретической среды Бакальского ИКГ как две вероятно родственных (фратриальных) группы – носителей керамики кушнаренковских и караякуповских типов памятников вместе с бакальским зауральским населением начинают свое движение в двух основных направлениях – западном и южном (*рис. 31*).

Западное направление

На запад, вдоль бассейнов рек Верхняя Уфа, Ай и Сим, после чего на поселенческих и в погребальных комплексах во второй полови-

---

34 Матвеева 2007.

35 Матвеева 2007, рис. 3–4, рис. 6–8.

36 Боталов et al. 2008, 22–27, 38–40.

37 Матвеева 2012, рис. 4. 4, 9, рис. 6. 5–6, рис. 12. 26, рис. 16. 15–18, рис. 18. 3, 5, рис. 3. 1, 3, рис. 5. 1, 8, рис. 6. 1–2, 4, 6–7, рис. 7. 1, 12, рис. 8. 1–2, 8, 9, рис. 9. 2–6, 9, рис. 14. 8, рис. 16. 2, рис. 18. 2, 5, рис. 20. 1; рис. 21. 1–5, рис. 22. 2–3, рис. 23. 6, рис. 26. 6, рис. 28. 3, рис. 29. 2, рис. 37. 2, рис. 39. 3, рис. 40. 3.

38 Матвеева 2012а, рис. 2. 3, рис. 3. 1, рис. 4. 3, рис. 6. 1, рис. 7. 11–12, рис. 9. 5, рис. 13. 6, рис. 15. 2, рис. 16. 4, рис. 17. 1, рис. 18. 3, рис. 19. 1–2, рис. 20. 2, рис. 22. 2, рис. 23. 1, рис. 24, рис. 25. 3, рис. 27. 2, рис. 28. 2, рис. 29. 3.

не VI века появляются материалы этого облика. Судя по незначительной мощности поселенческих слоев (отсутствие архитектурных данных) и сравнительно небольшой представительности посуды кушнаренково-караякуповского облика, в поселенческих и погребальных комплексах Южного Приуралья можно предположить, что они представляли собой полуоседлые группы скотоводов, инкорпорирующихся в период с VI по VIII века в местную среду турбаслинского и бахмутинского населения (*рис. 23; рис. 24; рис. 27; рис. 32–33; рис. 34*).

Вероятнее всего, район Камско-Бельского бассейна оказался особой зоной локализации развития культуры этих групп протомадьярского населения, что отразилось в трансформации самого керамического комплекса. В кушнаренковских формах на смену круглодонным и остродонным горшкам шаровидной и реповидной формы с преобладанием фигурно-штамповой орнаментации приходят плоскодонные кувшинообразные и крынкообразные крупные сосуды с прочерченной и гребенчатой орнаментацией, технологически и функционально повторяющие турбаслинские традиции. Данная особенность просматривается на материалах могильников. Наиболее ранние погребения с кушнаренковской керамикой исследованы в Бирском могильнике, где данный тип составляет достаточно цельный комплекс. Судя по материалу (пряжки с подвижным щитком и щитком овальной или В-образной рамкой – предгеральдического и геральдического стиля, медведевидные подвески, сюльгамы,[39] эти погребения можно отнести к VI–VII векам. Все кушнаренковские горшки из этого могильника круглодонные или яйцевидные имеют шаровидное, реповидное тулово, преобладает фигурно-штамповая орнаментация. Весь оставшийся кушнаренковский комплекс с крынковидными и крупными кувшинообразными формами резной, прочерченной и гребенчатой орнаментацией происходит из погребений Манякского, Ново-Турбаслинского и Бахмутинского могильников; Ново-Бикинского и Булгарского курганов, датируемых, скорее всего, поздним временем (VII–VIII вв.). В массе многочисленных типологических вариаций бахмутинской посуды растворяются протокараякуповские образцы, сохраняясь в представлениях специалистов лишь как некие зауральские формы, способы и сюжеты орнаментации в общей массе бахмутинской посуды (*рис. 23; рис. 24; рис. 27; рис. 32–34*).

По всей видимости, эта линия развития затухает к VIII веку. К этому времени приуральские группы раннекушнаренковского и раннекараякуповского облика, были окончательно ассимилированы местным оседлым населением лесостепного Приуралья. Наиболее поздние формы этого раннего «приуральского кушнаренково» демонстрирует отдельные погребения Бирского и Манякского могильников и одиночные Ново-Бикинский и Булгарский курганы конца VIII века, расположенные в лесостепной части Башкирии.

Далее эта линия развития в пределах лесостепного Приуралья прерывается по меньшей мере на один век. Об этом уже указывалось выше при анализе кушнаренковско-караякуповских керамических комплексов. Наиболее поздний этап развития этого типологического комплекса падает на самый конец IX века. Позднекушнаренковская и позднекараякуповская посуда встречается в погребальных комплексах Месягутовского Предуралья (долина реки Ай), Лагеревские, Старохалиловские и Каранаевские курганы, а также Ишимбаевском и Стерлитамакском могильниках на юге в пределах степного Предуралья. Некоторым образом автономно стоят нижнекамские памятники с поздними образцами кушнаренковско-караякуповской керамики (Танкеевский, Больше Тиганский могильники) (*рис. 36. III*).

Забегая вперед, заметим, что появление новых кушнаренковско-караякуповских форм на позднем этапе развития протомадьярского комплекса связано с новым особым импульсом притока кочевого населения из пределов Южного степного Приуралья и Зауралья и, вероятнее всего, Казахстана. В этой связи линию кушнаренковско-караякуповского развития мы условно называем «степной» (*рис. 37. 1; рис. 37. 2: 3*).

---

[39] Мажитов 1968, табл. 5. 24, 25, 30, 34, табл. 7. 7, 21.

По нашему убеждению, памятники Айской долины маркируют новый миграционный импульс из пределов Зауралья, основная мощность которого падает на конец IX–X в. Он связан с перемещением кочевого населения раннетюркского (мадьярское, кыпчакское, кыргызское) из урало-казахстанских и алтайских степей. Данное движение начинается уже в конце VIII века сразу же после падения Западно-Тюркского каганата (*рис. 37. 1; рис. 37. 2:2, 2:5*).

Появление степных приуральских комплексов в равной степени маркируют все вышеназванные процессы, которые наиболее значительно опредметились в степном Зауралье и появлением здесь в степной предгорной зоне многочисленных кочевнических позднекушнаренковских и позднекараякуповских комплексов (Бекешевские I, II, Хусаиновские, Муракаевские, Наровчатские курганы). Появление нижнекамского очага с нашей точки зрения, равно как и в Башкирском Предуралье, не явилось фактом поступательного саморазвития раннекушнаренковского населения, оставившего памятники VII–VIII веков (Такталачукский, Игимский и др. могильники). Вероятнее всего, речь идет о единоразовом импульсе кочевого протомадьярского протобашкирского населения из Южного Приуралья и Западного Казахстана, в родственную среду раннеболгарского населения Волго-Камья (*рис. 37. 1; рис. 37. 2:2, 2:3*). Этот процесс достаточно ярко отразился на оригинальных формах позднекушнаренковской керамики из этого региона (*рис. 35. 97, 99, 125*).

Все вышесказанное достаточно аргументировано объясняется процессом кушнаренковского и караякуповского культурогенеза, происходившего в пределах Южного Зауралья.

Южное направление

В конце 80-х годов прошлого века на самом юго-восточном пограничье Челябинской области были исследованы комплексы селенташского типа (могильники Селенташ, курганы 4, 5 и Кайнсай, курган 14, Туркменево II), в которых обнаружены фрагменты и развал кушнаренковской керамики.[40] Отсутствие какого-либо историко-культурного контекста в этих находках не позволили автору должным образом оценить значение этих артефактов. Несколько позже, с нахождением кушнаренковских образцов керамики в Берсуатском поселении, расположенном на границе с Казахстаном. И, наконец, обнаружение ярких фрагментов и сосудов с орнаментальными элементами раннекушнаренковского, караякуповского и карымского типа в Казахстанском Притоболье (стоянки Карасор, Артасор, Целинный; *рис. 38*). Стало очевидным, что появление раннекушнаренковского и караякуповского населения в южных районах урало-казахстанских степей – факт не случайный. Радиоуглеродный анализ выборочных памятников селенташского типа позволил поместить их в целом в диапазон конец V–VIII века (*рис. 39*).[41]

В приуральской степной зоне также обнаруживаются погребальные (Береговский, Красногорский и Имангуловский одиночные курганы и кушнаренковско-караякуповские материалы в верхних слоях Тургалинской стоянки), расположенные в левобережном бассейне реки Урал. Судя по погребальному обряду, инвентарю и керамике, они относятся к наиболее позднему этапу VII–VIII вв. раннекушнаренковского периода. На основании этого можно сделать вывод, что носители этой керамики появляются в южноуральской степи в пределах раннекушнаренковского периода.

Все выше перечисленные процессы достаточно четко иллюстрируются керамическим комплексом кушнаренковско-караякуповского облика. В представленной таблице (*рис. 35–36*) сосуды этих типов размещены по территориально-хронологическим группам. За основу принят географический принцип распределения, где в левой половине помещены горшки из Приуралья, а в правой – сосуды из зауральских и примыкающих к ним горно-лесных комплексов уральского кряжа (*рис. 36. I–II*).

Безусловно, представительность выборки в разных группах далеко не одинакова, что

---

[40] Боталов 1996.
[41] Боталов 2012.

обусловлено степенью исследованности памятников различных регионов и этапов кушнаренковско-караякуповского культурогенеза. Однако в целом данная таблица достаточно четко маркирует основные региональные отличия этого процесса для районов Пред- и Приуралья, с одной стороны, и Зауралья, с другой.

Сегодня можно лишь предполагать о характере этого переселения или перемещений из Тоболо-Исетской лесостепи. Были ли это сезонные миграции зауральских полукочевых скотоводов или полномасштабный переход протомадьярского населения к кочевому скотоводству, что привело в целом к смещению этого населения на юг, где оно вступает в непосредственный контакт с раннетюркскими племенами, оставившими памятники селенташского типа (курганы с «усами»). Второе нам кажется более предпочтительным, по крайней зауральского региона.

Обнаружение керамических материалов, которые можно определить как карымские, протокушпаренковские и караякуповские в казахстанских стоянках, расположенных в стоянках Артасор и Карасор в Кустанайской степи позволяет говорить, что движение этого протомадьярского импульса происходило вдоль долины Верхнего Тобола и его степных притоков (*рис. 38. 2*).

Несмотря на свою относительную многочисленность в степном Приуралье материалы раннекушнаренковско- караякуповского круга встречаются крайне редко. Они представляют собой разрозненные погребения, обнаруженные в верховьях реки Белой и бассейна среднего Урала (Береговский, Красногорский, Имангуловский) и отдельные находки кушнаренковской и караякуповской керамики на Тургалинской стоянке, которые относятся к более позднему этапу VII–VIII вв. По нее видимости, эти комплексы синхронны с курганами, имеющими яркий кочевнический облик, расположенными в пределах Бельско-Демского степного языка (Булгарский, Ново Бикинский) (*рис. 31. 1:35, 36, 90, 97; рис. 37. 2:2*).

Появление кушнаренковских материалов в степной зоне Южного Урала в целом указывает на процесс культурно-хозяйственной адаптации этого населения к новым аридным условиям и как на неизбежный процесс инкорпорации его в среду кочевников урало-казахстанской степи, но и на особую линию культурогенеза протомадьярского населения лесостепного Зауралья, о чем уже говорилось выше Материалы, которые можно связать с ранним этапом зауральского кушнаренковско-караякуповского культурогенеза, указывают на то, что сложившиеся в рамках региона изначально кушнаренковско-караякуповские керамические традиции – круглодонные горшки с высокой прямой отогнутой шейкой, прочерченной поясной орнаментацией с промежуточным заполнением в виде косой гребенки или косой решетки для кушнаренковского комплекса, и приземистыми круглодонными горшками, открытыми банками, с резной (ёлочка) гребенчатой, накольчатой на раннем этапе орнаментацией и жемчужинами позже, а также неорнаментированными горшками для караякуповской посуды остается неизменным на протяжении всех последующих этапов: первый этап VI–VIII вв.; второй – IX в.; третий – конец IX–X в. (*рис. 36. I–III*). Он характеризует собой, условно названную нами как «степная», линию развития кушнаренковско-караякуповского керамического комплекса.

Причиной возникновения ее является цепь сложнейших этнокультурных трансформаций, происходивших в период существования и распада Западно-Тюркского каганата в пределах гигантского ареала урало-казахстанских степей. Данному вопросу мы уже посвятили отдельный раздел своего исследования.[42] В этой связи лишь кратко повторим отдельные тезисы наших наблюдений по данному предмету.

Движение кушнаренковско-караякуповского протомадьярского населения из пределов лесостепного Зауралья на юг начинается, вероятнее всего, в начале VI века н.э. (возможно, в конце V века). Оно было связано с завершением крайне неблагоприятной фазы похолодания и падения уровня годовых осадков в пределах северо- и центрально-казахстанских степей, пик которых приходился на III век н.э.,[43] с дру-

---

[42] Боталов 2009.

[43] Таиров 2003, 2–44, рис. 20; Таиров 2007, 97, рис. 20.

гой – со значительным опустением урало-казахстанских степей на позднегуннском этапе.[44]

Попадание кушнаренковской посуды в селенташские комплексы, вероятнее всего, отражает процесс этнокультурной диффузии протомадьярского и раннетюркского населения, который, вероятнее всего, носил характер брачных контактов в пределах южного Зауралья. Немногочисленность материалов не позволяет проследить характер этого межкультурного микширования, однако, по всей видимости, этот процесс не был прямолинейным односторонним и равномерно-поступательным.

Вероятнее, в период конца VI–VII вв. в пределы При- и Зауральской лесостепи наблюдается встречное проникновение степного протоболгарского (оногуры) населения-носителей традиций курганов с «усами», поясов геральдического типа и сетчатой керамики. На этот факт указывают довольно частные находки сетчатой керамики в горизонте VI–VII вв. городища Уфа-2 (*рис. 40. 25–26*), а также материалы из недавно обнаруженного могильника Ингала (бассейн Исети [*рис. 40. 1–24*]). В данном памятнике обнаружены яркие кочевнические материалы, хронологически соотносящиеся с периодом существования курганов с «усами» (памятниками селенташского типа). Их культурная идентичность отчасти подтверждается тем, что наряду с бакальской и неволинской керамикой в могильнике обнаружены сосуды селенташского типа (*рис. 41. 31*).

Так процесс завершения мадьярского этногенеза в среде раннетюркских кочевников (вызревание титульного родоплеменного ядра) был закономерно замедлен другими историческими обстоятельствами, которые напрямую повлияли на формирование протомадьярского горизонта в степях и лесостепях Срединной Евразии в конце VII – первой половине IX века.

Деструктивные процессы в казахстанской степи, связанные с распадом Западного и Восточного Тюркских каганатов, огузская экспансия в Центральный Казахстан и на Сырдарью, карлукское и кимако-кыпчакское переселение на Иртыш, в Сары-Арку и на Урал в VIII – начале IX века – все эти явления, с одной стороны, препятствовали консолидации части тюрко-мадьярского населения севера казахстанских степей и юга лесостепной полосы от Южного Зауралья до Волго-Донья, а с другой – безысходность создавшихся обстоятельств, в которых оказалась с притоком новых восточнотюркских переселенцев из Азии эта часть большого нуклеарного протомадьярского этноса, вероятнее всего, явилась решающей в конечной фазе этногенеза (*рис. 37. 2:5–6*). Драматизм событий состоял в том, что вновь пришедшие племена существенным образом отличались от насельников Западно-Тюркского каганата раннетюркской эпохи. Они не только являлись осколками или составными частями восточно-тюркского этнокультурного ареала (карлуки, уйгуры, огузы, кыпчаки и др., территория зарождения которых оставалась далеко на востоке, но и говорили на абсолютно других, хотя и тюрких наречиях (восточнотюркская группа). Вытолкнутые к концу VIII века из большей части степного ареала своего обитания (поишимские, тургайские, мугоджарские и урало-аральские степи), являющихся, вероятнее всего, районами зимовий племен протомадьярского горизонта, они откочевывают в лесостепную полосу. Именно в этот период (с конца VIII века) в лесостепной и горно-лесной зонах появляются кочевнические памятники, предшествующие основному этапу существования (вторая хронологическая группа) степного кушнаренково и караякупово (Лагеревские курганы 8, 9, 10, 14, 29, 43, 46, 54–57; Граултры, курган 11; Байрамгулово, курган 1; *рис. 37. 1; рис. 37. 2:2*). Ко второй половине IX века процесс локализации кочевого позднекушнаренковского и караякуповского населения в пределах предгорных, лесостепных, горнолесных районов (Лагерево, Старохалилово, Граултры, Синеглазвский курган), а также вблизи степных предгорий Зауралья и Предуралья (Бекешевские I, II, Хусаиновские, Наровчатские, Стерлитамакский, Ишимбаевский) становится необратимым. Последний мощный выплеск кочевников этого культурного ареала приходится на конец IX – начало X века. Вероятнее всего, это связа-

[44] Боталов 2012, 7.

но с победой огузской коалиции (гузы, кыпчаки и карлуки) над объединением печенегов, башкир, бурджан и «нукерде», которая по сведениям Масуди произошла в самом начале X века.[45] Эти деструктивные процессы привели к окончательному распаду ранее существующего нуклеарного кочевого сообщества уралоказахстанских степей и оттока составляющих его племен и кланов в различных направлениях – на запад в Поволжье (Ромашинское, Немчанка, 116 км и Луговское), Поднепровье (памятники Суботцевского типа) и далее в Карпатскую котловину[46] и на северо-запад в Низовья Камы (Больше Тиганский, Танкеевский) (*рис. 37. 2:3–4*).

Вероятнее всего, эти перемещения сыграли решающую роль не только в мадьярском этногенезе, но и в возникновении печенегов, башкир и волжских болгар. Веком позже эта северная волна докатывается до широты Сургутского Приобья, в погребальных и культовых комплексах которого (Сайгатино, Барсова Гора) появляется вещевой кочевнический комплекс.

Продвижение кимако-кыпчакского строст-кинского населения из районов Прииртышья (*рис. 37. 2:5*) окончательно нивелируют протомадьярскую составляющую в культуре южноуральского населения. По своему этнокультурному облику это были племена, относящиеся к кругу тюркизированного угорского населения юго-западной Сибири.[47]

Образно говоря, продвинувшееся с востока из Приобья и Барабы население является конечным результатом культурных трансформаций угорского населения этих районов, длительное время находившегося в непосредственном взаимодействии с тюрками Алтая и Саян (юрт-акбалыкский этап верхнеобской культуры). При этом в пределах лесостепных районов Южного Урала в этот период наблюдается активное воздействие со стороны лесного угорского (протомансийского) населения - носителей юдинско-чияликских традиций (*рис. 37. 2:1*).

Данные перемещения в конечном результате приводят к смещению всего правенгерского горизонта как в степи, так и в лесостепи, а на Южном Урале складывается раннебашкирское и раннекыпчакское население, оставившее памятники синеглазовского типа (могильники Синеглазовский, поздние курганы Каранаевского, Лагеревский, Муракаевский, Уелги)[48] (*рис. 37. 2:2*), характеризуемые комплексами, в которых исчезает традиция установки в могилу керамической посуды и появляются характерные предметы «сростkинского облика» (удила с перекрученными восьмерковидными окончаниями, с костяными псалиями в виде «сапожка» или «ласточкиного хвоста», трехлопастные бронебойные наконечники стрел и др.).[49] В одной из последних работ, посвященной мадьярской проблеме, А. В. Комар приходит к очень важному выводу о том, что памятники, оставленные мадьярами во время движения их на запад, составляющие так называемый «суботцкий горизонт», появляются на Нижнем Днепре (Этелькёзе) синхронно с нижнекамскими комплексами типа Больше Тиган в конце IX века.[50] Интересен тот факт, что в пределах лесостепной зоны Южного Урала в это же время (в самом конце IX века) появляются погребальные комплексы, которые ярко выделяются среди сравнительно однородной массы курганов и погребений. Погребальный инвентарь представлен богато украшенной ременной гарнитурой, предметами вооружения с серебряными деталями и золотым амальгированием, наличием серебряной посуды, дорогих тканей и лицевых масок (Каранаево[51], Синеглазово, Уелги – ременные наборы второй стилистической группы),[52] Старохалилово, Стерлитамакский, Каскаскинский рудник), наиболее ярко прослеживает парал-

---

45 Кузеев 1971, 21.
46 Иванов 1999, 93–96; Комар 2011, 56–69.
47 Савинов 1979; Савинов 1984; Неверов 1988; Молодин et al. 1988, 164–167.
48 Боталов 1987; Боталов 1988; Мажитов 1981.
49 Боталов 2009, 506, 507, 565.
50 Комар 2011, 68–69.
51 Учитывается информация, полученная Ф. А. Сунгатовым о находках серебряной посуды на этом памятнике «черными поисковиками».
52 Боталов 2012, 129, рис. 8.

лели с мадьярскими материалами Карпатской котловины времен «Обретения Родины». Все это позволяет говорить о том, что в какой-то момент мадьярское население, покинув урало-казахстанские степи, кроме западного направления, уходит глубоко в лесостепную зону и остепненные ниши южноуральских предгорий. Впоследствии они, вероятнее всего, приняли активное участие в этногенезе автохтонного населения Урала, Западной Сибири и Казахстана.

Такова, с нашей точки зрения, основная канва событий и культурных трансформаций, происходивших в пределах лесостепной и степной зон Южного Урала во второй половине I тысячелетия н.э.

Из общей логики наших наблюдений в решении «мадьярской проблемы» можно наметить несколько весьма важных направлений.

1. В пределах Среднего и Южного Урала сообразно археологическим данным намечается две сравнительно автономные линии культурогенеза – угорская и мадьярская. Процесс раннеугорского (протомансийского) культурогенеза происходит на широте северной лесостепи Среднего Урала и отражает динамику перемещения зауральского населения – носителей гребенчато-шнуровой талковой керамики (петрогромская, молчановская, юдинская и чияликская) – в среду Прикамского населения ломоватовского и неволинского культурно-исторического ареала Предуралья. Этот процесс, логично завершаясь, приводит в распределении в Предуралье древнеманси-йского населения.[53]

2. Мадьярский культурогенез связан с памятниками кушнаренковско-караякуповского ареала, которые изначально располагаются в пределах лесостепного Зауралья (Тоболо-Исетское поречье) и возникают в процессе культурной трансформации постсаргатского, полуоседлого населения в среде южно-таежных мигрантов юго-западной Сибири. Впоследствии после распада Бакальского ИКГ происходит переселение части его населения на запад (через бассейны рек Уфа, Ай и Сим – Юрюзань) и на юг в степное Зауралье (в VI веке). С этого момента, вероятнее всего, мы можем наблюдать две автономные линии кушнарековско-караякуповского культурогенеза – лесостепная приуральская и степная зауральская. В первом случае, благодаря относительно хорошей изученности этих памятников в пределах Башкортостана и Татарстана, мы можем проследить отдельные этапы культурного развития, этого протомадьярского населения от момента его появления в середине VI века до затухания традиций приуральского лесостепного кушнаренково и караякупово к концу VIII века, то большая часть ранней истории зауральского кушнаренковско-караякуповского кочевого населения пока остается не совсем ясной. Сегодня мы лишь можем констатировать, что, вероятнее всего, основная часть этого населения была инкорпорирована в гунно-болгарскую и тюрко-телесскую среду, которая составляла основу кочевого сообщества Западно-Тюркского Каганата в VI–VIII веках.

3. С распадом его, который был вызван переселением нового восточнотюркского населения огуров, карлуков и кыпчаков в пределы Центрального и Южного Казахстана степные и лесостепные района Южного Урала. В культурном отношении этот импульс довольно четко маркируется появлением здесь памятников сросткинской культуры типа Синеглазово и Каранаево.[54] В составе этого алтайского миграционного импульса, кроме уже названных племен, вероятно, были какие-то группы кыргызского облика, на что указывает наличие значительного числа характерных погребений с трупосожжением среди комплексов могильника Уелги.

Одновременно с этим начинается новый этап активизации лесостепного и южнотаежного угорского населения Среднего Зауралья и Западной Сибири, который отразился в распространении памятников юдинского и чияликского типа от Тобола до Прикамья. Процесс активного тюрко-угорского микширования, происходивший в этом регионе, был активизирован тем фактом, что новое кимако-кыпчакское население включало изначально

---

53 Напольских 2008, 21–22.

54 Савинов 1976; Савинов 1979; Боталов 1987.

значительный угорский компонент, вливший-ся в его состав в пределах лесостепного Алтая, Приобья и Барабы в более ранний период (юрт-балыкский этап верхнеобской культуры).

Все вышеперечисленные процессы окончательно снивелировали протомадьярскую составляющую в кочевом населении Южного Урала, что хорошо маркируется в поздних комплексах конца IX–X в. (Муракаевские, Старохалиловские, Синеглазовские, Карачаевские курганы, могильник Уелги), где либо совсем исчезает традиция установки керамической посуды в погребениях, либо отчетливо заметен процесс затухания позднекушнаренковских и позднекараякуповских традиций в керамическом комплексе этих памятников. На смену ему приходит посуда с гребенчато-шнуровой орнаментацией, характерной для позднего этапа петрогромско-юдинского (чияликского) ИКГ.

Литература

Арсланова 1969: Арсланова, Ф. Х.: Погребения тюркского времени в Восточном Казахстане. In: *Культура древних скотоводов и земледельцев Казахстана*. Ред.: Акишев, К. А. Алма-Ата 1969, 43–57.

Белавин–Иванов–Крыласова 2009: Белавин, А. М. – Иванов, Б. А. – Крыласова, Н. Б.: *Угры Предуралья в древности и средние века*. Уфа 2009.

Бисембаев 2003: Бисембаев, А. А.: Случайные находки рубежа I–II тысячелетий с территории Актюбинской области. In: *Известия НАН РК. Серия общественных наук* 1 (2003) 60–74.

Боталов 1987: Боталов, С. Г.: Курган у оз. Синеглазово (по раскопкам Н. К. Минко и С. А. Гатцука). In: *Ранний железный век и средневековье Урало-Иртышского междуречья*. Ред.: Зданович, Г. Б. Челябинск 1987.

Боталов 1988: Боталов, С. Г.: Культурно-хронологическая принадлежность Синеглазовских курганов. In: *Проблемы хронологии урало-казахстанских степей*. Челябинск 1988.

Боталов 1996: Боталов, С. Г.: Памятники селенташского типа в Южном Зауралье. In: *Материалы по археологии и этнографии Южного Урала*. Ред.: Таиров, А. Д. Челябинск 1996.

Боталов 2000: Боталов, С. Г.: Поздняя древность и раннее средневековье. In: *Древняя история Южного Зауралья* 2. Челябинск 2000.

Боталов 2009: Боталов, С. Г.: *Гунны и тюрки (историко-археологическая реконструкция)*. Челябинск 2009.

Боталов 2012: Боталов, С. Г.: Новые аспекты и перспективы в исследовании проблемы «Magna Hungaria». *Вестник Челябинского государственного университета*. 11 (2012) 128–146.

Боталов et al. 2008: Боталов, С. Г. – Тидеман, Е. В. – Лукиных, А. А. – Вохменцев, М. П.: Новые материалы исследований Большого Бакальского городища. In: *Проблемы бакальской культуры. Материалы науч.-практ. семинара по проблемам бакальской культуры*. Ред.: Боталов, С. Г. Челябинск 2008, 6–41.

Гарустович–Иванов 2001: Гарустович, Г. Н. – Иванов, В. А.: *Огузы и печенеги в евразийских степях*. Уфа 2001.

Генинг 1959: Генинг, В. Ф.: Очерк этнических культур Прикамья в эпоху железа. *Труды Казанского филиала АН СССР. Серия гуманитарных наук* 2. Казань 1959.

Голдина 1985: Голдина, Р. Д.: *Ломоватовская культура в Верхнем*. Иркутск 1985.

Голдина–Водолаго 1990: Голдина, Р. Д. – Водолаго, Н. В.: *Могильники неволинской культуры в Приуралье*. Иркутск 1990.

Горбунова 2010: Горбунова, Т. Г.: *Реконструкция конского снаряжения средневековых кочевников Алтая: методика и некоторые результаты*. Барнаул 2010.

Евтюхова 1948: Евтюхова, Л. А.: *Археологические памятники енисейских кыргызов*. Абакан 1948.

Иванов 1993: Иванов, В. А.: Хронологические комплексы X–XI вв. на Южном Урале и в Приуралье. In: *Хронология памятников Южного Урала*. Уфа 1993, 141–150.

Иванов 1999: Иванов, В. А.: *Древние угры-мадьяры в Восточной Европе*. Уфа 1999.

Иванов 2002: Иванов, В. А.: Финно-угры на Южном Урале и в Приуралье. In: *История татар с древнейших времен. Народы степной Евразии в древности* 1. Ред.: Усманов, М. А. – Хакимов, Р. С. Казань 2002, 204–209.

Иванов 2002a: Иванов, В. А.: Древние Угры вокруг Урала. In: *Этнические взаимодействия на Южном Урале*. Челябинск 2002.

Кузеев 1971: Кузеев, Р. Г.: *Урало-Аральские этнические связи в конце I тысячелетия н.э. и история формирования башкирской народности*. Археология и этнография Башкирии 4. Уфа 1971.

Казаков 1972: Казаков, Е. П.: О некоторых венгерских аналогиях в вещевом материале Танкеевского могильника. In: *Проблемы археологии и древней истории угров: сб. ст*. Ред.: Чернецов, В. Н. Москва 1972, 161–167.

Казаков 1992: Казаков, Е. П.: *Культура ранней Волжской Болгарии*. Москва 1992.

Казаков 2001: Казаков, Е. П.: О локализации мадьяр в IX в. In: *Вопросы древней истории Волго-Камья*. Ред.: Казаков, Е. П. Казань 2001.

Комар 2011: Комар, А. В.: Древние мадьяры Етелькеза: перспективы исследований. In: *Мадьяри в Середньому Подніпров'ї*. Ред.: Комар, А. В. Киев 2011, 21–78.

Матвеева 2007: Матвеева, Н. П.: Формирование кушнаренковских комплексов в Зауралье. In: *Проблемы генезиса культур Сибири*. Ред.: Матвеева, Н. П. Тюмень 2007, 63–75.

Матвеева 2012: Матвеева, Н. П.: *Козловский могильник эпохи Великого переселения народов*. Тюмень 2012.

Матвеева 2012a: Матвеева, Н. П.: Могильник Устюг-1 по раскопкам 2009–10 годов. In: *AB ORIGINE. Археолого-этнографический сборник Тюменского государственного университета*. Ред.: Матвеева, Н. П. Тюмень 2012.

Мажитов 1968: Мажитов, Н. А.: *Бахмутинская культура*. Москва 1968.

Мажитов 1977: Мажитов, Н. А.: *Южный Урал в VII–XIV вв*. Москва 1977.

Мажитов 1981: Мажитов, Н. А.: *Курганы Южного Урала VIII–XII вв*. Москва 1981.

Мажитов 1993: Мажитов, Н. А.: Материалы к хронологии средневековых древностей Южного Урала (VII—XII вв.). In: *Хронология памятников Южного Урала*. Ред.: Агеев, Б. Б. Уфа 1993, 119–140.

Молодин et al. 1988: Молодин, В. И. – Савинов, Д. Г. – Елагин, В. С. – Соболев, В. И. – Полосьмак, Н. В. – Сидоров, Е. А. – Соловьев, А. И. – Бродовский, А. П. – Новикова, А. В. – Ким, А. Р. – Чикишев, Е. А. – Беланов П. И.: *Бараба в тюркское время*. Новосибирск 1988.

Напольских 2008: Напольских, В. В.: *Пермско-угорские взаимодействия по данным языка и проблемам границ угорского участия в этнической истории Предуралья*. Вопросы археологии Урала 25. Ижевск 2008.

Неверов 1988: Неверов, С. В.: *История племен сросткинской культуры VII–XII вв. Автореф. дисс. на соиск. уч. степ. канд. наук*. Москва 1988.

Овчинникова–Дьени 2008: Овчинникова, Б. – Дьени, Г.: *Протовенгры на Урале в трудах российских и венгерских исследователей*. Екатеринбург 2008.

Попов 2011: Попов, П. В.: К вопросу об этнокультурных элементах в составе Огузов и печенегов. *Нижневолжский археологический вестник* 12 (2011) 114–137.

Распопова 1980: Распопова, В. И.: *Металлические изделия раннесредневекового Согда*. Ленинград 1980.

Савинов 1976: Савинов, Д. Г.: Расселение кимаков в IX–X вв. по данным археологических источников. In: *Прошлое Казахстана по археологическим источникам*. Ред.: Лкишев, К. А. Алма-Ата 1976.

Савинов 1979: Савинов, Д. Г.: Об основных этапах развития этнокультурной общности и кыпчаков на юге Западной Сибири. In: *История, археология и этнография Сибири*. Томск 1979.

Савинов 1984: Савинов, Д. Г.: Этнокультурные ареалы Южной Сибири в эпоху раннего средневековья. In: *Проблемы археологии степей Евразии*. Кемерово 1984.

Таиров 2003: Таиров, А. Д.: *Изменения климата степей и лесостепей Центральной Евразии во II–I тыс. до н.э.: Материалы к историческим реконструкциям*. Челябинск 2003.

Таиров 2007: Таиров, А. Д.: *Кочевники уралоказахстанский степей в VII–VI вв. до н.э*. Челябинск 2007.

ТОРГОЕВ 2011: Торгоев, А. И.: *Ременные украшения Семиречья V – начала XIII в. (вопросы хронологии). Автореф. дисс. канд. ист. наук*. Санкт-Петербург 2011.

ФОДОР 2007: Фодор, И.: Евразийская степь и Карпатская котловина. *Средневековая археология евразийских степей* 2. Отв. ред.: Хузин, Ф. Ш. – Ситдиков, А. Г. Казань (2007) 153-157.

ХАЛИКОВА 1976: Халикова, Е. А.: Большетиганский могильник. *Советская археология* 1976:2 (1976) 158–178.

A DÉL-URÁL A 6–11. SZÁZADBAN. ÉSZREVÉTELEK AZ UGOR ÉS A MAGYAR NÉPESSÉG ANYAGI MŰVELTSÉGÉNEK KIALAKULÁSÁVAL KAPCSOLATBAN

A Középső- és Dél-Urál határai mentén a kora középkori régészeti adatok szerint két, aránylag önálló irányban fejlődő kultúra, anyagi műveltség kialakulása figyelhető meg: az ugoré és a magyaré. A korai ugor (protomansi) kulturális genezis a Középső-Urál északi, széles, erdős sztyeppi térségében ment végbe, és hűen tükrözi az Urálontúl népességének (melyet a talkummal soványított, fésűs-zsinegdíszes díszítésű kerámia népessége képvisel a petrogromszkaja, molcsanovszkaja, jugyinszkaja és csijalikszkajakultúrákban) keveredését és ennek dinamikáját az Urál nyugati oldalán, a Káma-vidékén egykor létezett lomovátovói és nyevolinói kulturális-történeti areállal. Ez a folyamat az ősmanysi népesség nyugat-uráli elkülönülésével fejeződött be.

A magyar kultúrgenezis a kusnarenkovói és a karajakupovói kultúra emlékeivel van kapcsolatban, mely eredetileg az Urálontúl erdős sztyeppi térségében alakult ki, és a Tobol és Iszety folyók mentén létezett. Ezen kultúrák egy késő szargatszkajakultúrát hordozó félnomád népesség kulturális átalakulásának eredményeképpen jöttek létre a délnyugat-szibériai tajgai migránsok környezetében. E népesség egy része a bakalszkaja történeti-kulturális térség felbomlásának következtében települt át az Urál nyugati oldalára (az Ufa, Ai és Szim, valamint Jurjuzany folyók völgyei mentén), és déli irányban is, az Urálontúl füves szyteppjére (6. század). Ettől a pillanattól kezdve – minden valószínűség szerint – immár két, autonóm módon továbbfejlődő kusnarenkovo–karajakupovói kulturális genezist figyelhetünk meg: az Urál nyugati oldalának erdős sztyeppi és az Urálontúl füves sztyeppi variánsát.

Az első esetben – a Baskortosztánban és Tatarsztanban szerencsére meglehetősen jól kutatott emlékeknek köszönhetően – nyomon tudjuk követni a kultúra fejlődési fázisait: ennek az előmagyar népességnek a 6. század közepi itteni feltűnését annak első pillanatától kezdve a 8. század végéig, az erdős sztyeppi, nyugat uráli kusnarenkovo–karajakupovói tradíció kihunyásáig.

Ugyanakkor a másik, az urálontúli kusnarenkovo–karajakupovói nomád népesség korai történetének nagy része ma még nem teljesen világos. Jelenleg mindössze annyit tudunk megállapítani, hogy nagy valószínűséggel ennek a népességnek a nagyobbik része abba a hun-bolgár és türk-tölösz közösségbe tagozódhatott be, mely a 6–8. századi Nyugati Türk Kaganátus nomád társadalmát alkotta.

Ennek a szétesése a keleti türk karul és kipcsak népesség Közép- és Dél-Kazahsztán területére történő vándorlásával, áttelepülésével áll kapcsolatban, illetve az onogurok hun-bolgár népességének feltűnésével a Dél-Urál erdős sztyeppi területén. Ezt az impulzust a kulturális kapcsolatok terén meglehetősen jól jellemzi a szrosztkinszkajakultúra leletanyagának feltűnése a térségben Szinyeglazovo és Karanajevo lelőhelyeken. Ezen altaji hátterű migrációs impulzus összetevői között egészen biztosan jelentős számban képviseltették magukat kirgiz csoportok is, melyre az uelgi lelőhelyen megfigyelt nagyszámú halotthamvasztás utal.

Ezzel egy időben a Középső-Urál és Nyugat-Szibéria erdős sztyeppi és déltajgai népessége újra aktivizálódott, amelyet a jugyinszkij- és a csijalikszkij-típusú leletanyag elterjedése tükröz a Toboltól a Káma mentéig. A török és ugor népesség ebben a térségben aktívan keveredett, mely azáltal is fokozódott, hogy az új kimek-kipcsak népesség már eredendően, korábbról magában foglalt egy jelentős ugor komponenst, melyet az Altaj és az Ob folyó vidékéről, valamint a Baraba füves sztyepp térségéből olvasztott magába még jóval korábban (ez régészetileg a verhnyeobszkajakultúra jurt-balykszkij fázisát jelenti).

E folyamatok végezetül nivellálták, semlegesítették, eltüntették az előmagyar komponenst a Dél-Urál nomád népességében. Ennek a folyamatnak a végét jól kijelölik a 9–10. századi kései leletegyüttesek

(a murakajevszkijei, sztarohalilovszkijei, szinyeglazovszkijei, karacsjevszkijei kurgánok és az Uelgi temető), ahol egyrészt vagy teljesen eltűntek a kerámialeletek a sírokból, vagy világosan kivehető a késő kusnarenkovói és késő karajakupovói tradíciók kihalása, eltűnése a kerámiamellékletekben. Ebben a vonatkozásban az itt elterjedt fésűs-zsinegdíszes díszítésű edények említhetők meg, melyek a petrogromszkiji–jugyinszkiji (csijalikszki) történeti-kulturális egységek kései fázisára jellemzőek.

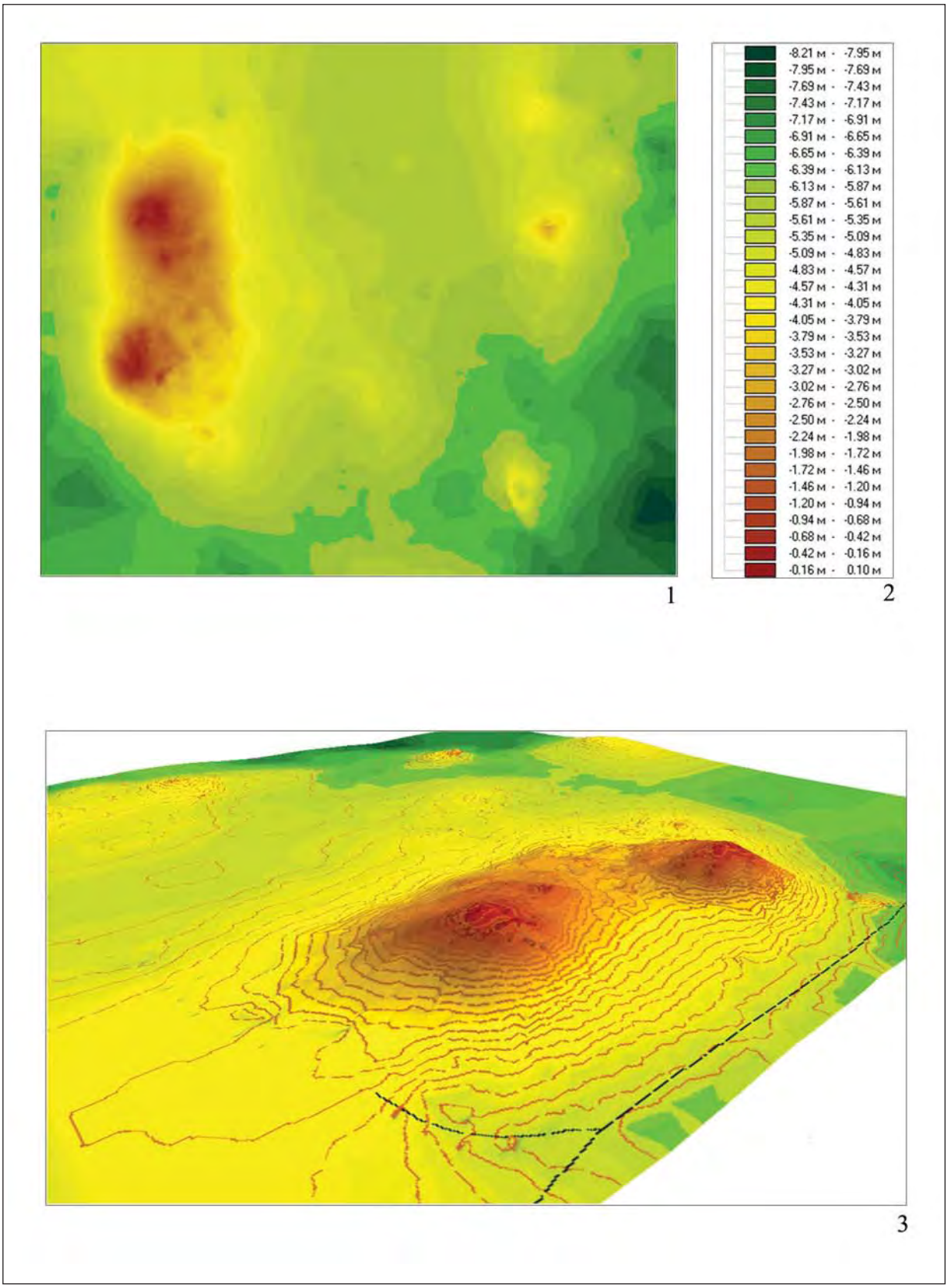


Рис. 1. Могильник Уелги. 1: Матрица высот; 2: Шкала относительных отметок; 3: 3D модель вид с северо-запада

1. kép. Az Ujelgi temető. 1: Terepmodell; 2: Magassági skála; 3: 3D terepmodell északnyugatról nézve

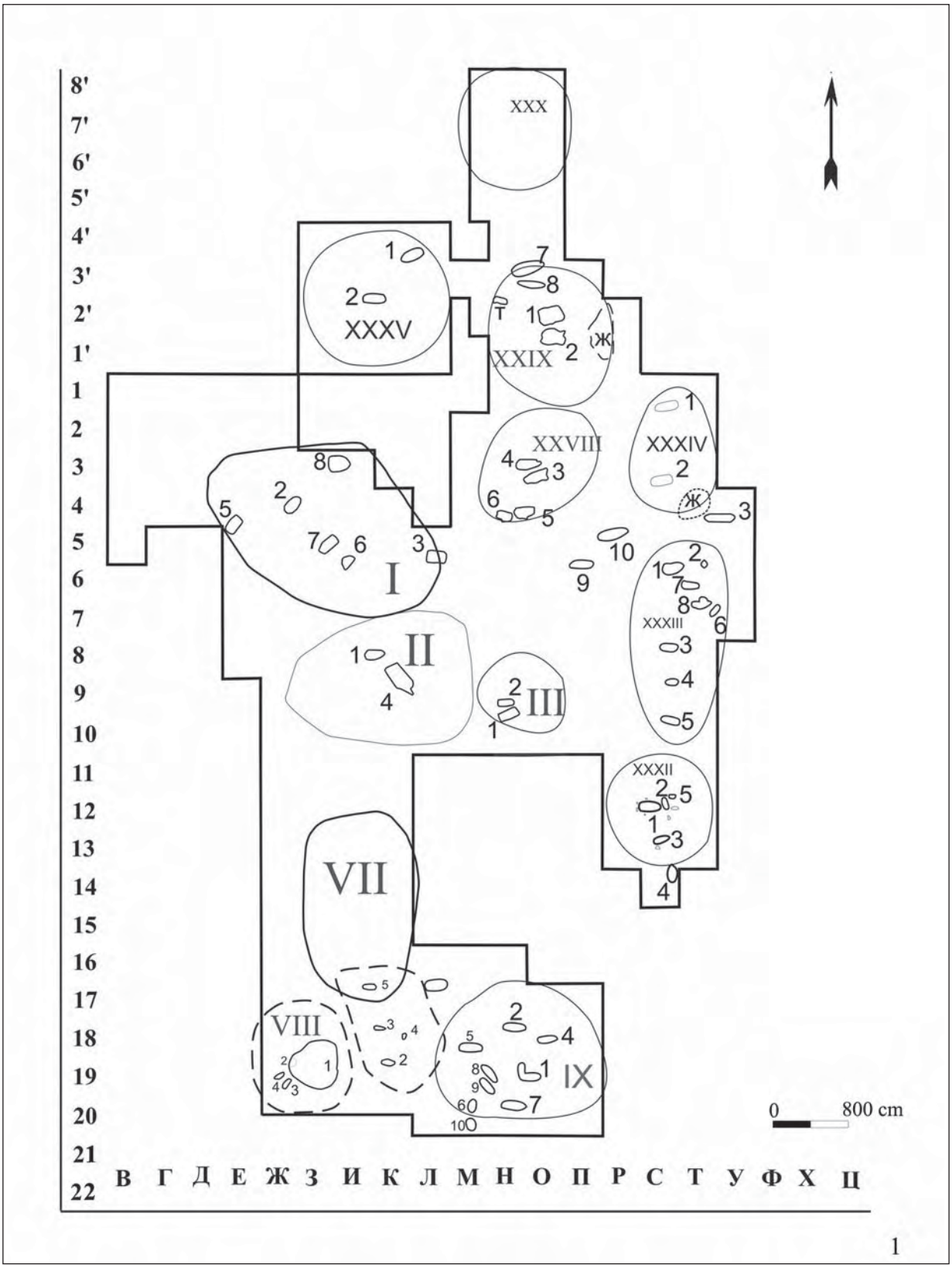


Рис. 2. Могильник Уелги. Граница основной части раскопа с нанесенными курганами (Римские цифры – нумерация курганов, арабские – погребения)

2. kép. Ujelgi. A feltárás alapvető részének helyszínrajza a kurgánokkal (Római számok – kurgánok, arab számok – sírok)



Рис. 3. Могильник Уелги. Курган 1, погребение 5
3. kép. Ujelgi 1. kurgán 5. sír

Рис. 3. 1: План погребения; 2: Фото погребения; 3, 9: Серебряные наконечники ремней; 4: Остатки берестяного колчана с железными наконечниками стрел; 5: Накладная бляшка (серебро); 6: Железная пряжка; 7: Фрагмент ткани; 8: Фрагмент лицевой части берестяного колчана; 10–12: Серебряные украшения клинкового оружия; 13: Клинковое оружие

3. kép. 1: Sírrajz; 2: Sírfotó; 3, 9: Ezüst szíjvégek; 4: Nyírfakéreg tegez maradványai vas nyílhegyekkel; 5: Ezüst övveret; 6: Vascsat; 7: Textiltöredék; 8: Nyírfakéreg tegez előlapjának töredéke; 10–12: Szablya ezüstveretei; 13: Szablya

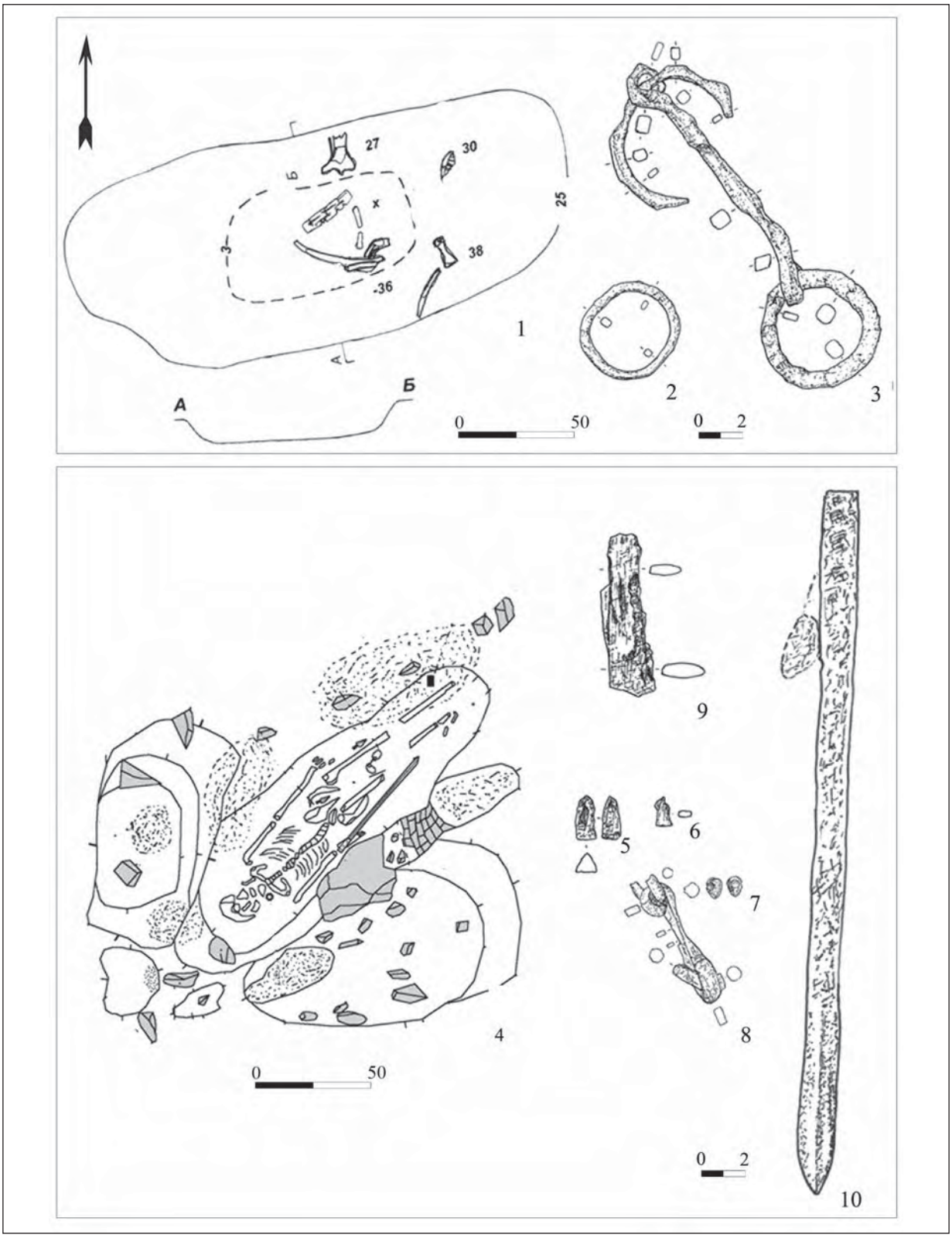


Рис. 4. Могильник Уелги. 1: Рекогносцировочная траншея 2009 г. погребение; 2: Железное кольцо; 3: Удила; 4: Курган 1, погребение; 5–6: Фрагменты железных наконечников стрел; 7: Стеклянная бусина; 8: Удила; 9: Остатки клинкового оружия; 10: Прорисовка клинкового оружия

4. kép. Ujelgi. 1: Temetkezés a 2009-es évi szondázó ásatásból; 2: Vaskarika; 3: Zabla; 4: 1. kurgán 2. sír; 5–6: Vas nyílhegyek töredékei; 7: Üveggyöngy; 8: A vágófegyver maradványai; 10: A vágófegyver rekonstrukciós rajza

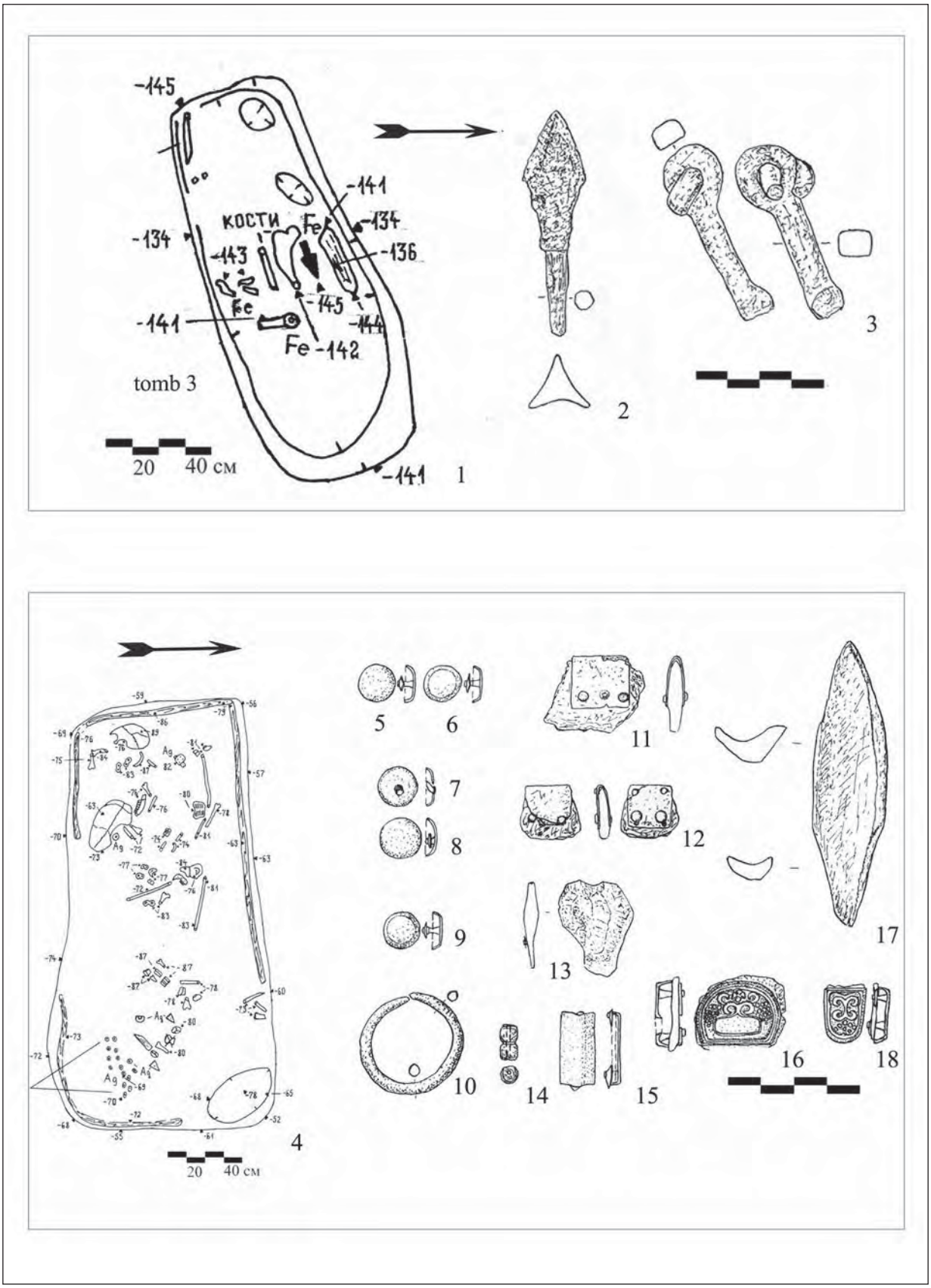


Рис. 5. Могильник Уелги. 1–3: Курган 7, погребение 3; 4–18: Курган 7, погребение 5
5. kép. Ujelgi. 1–3: 7. kurgán 3. sír; 4–18: 7. kurgán 5. sír

Рис. 5. 1: План погребения; 2: Наконечник стрелы; 3: Фрагменты удил; 4: План погребения; 5–9: Накладные бляшки округлой формы (серебро); 10: Бронзовая серьга; 11–12: Скобы (органика, серебро); 13: Фрагмент железного изделия; 14: Бусина (стеклянная паста); 15–16, 18: Накладные бляшки (серебро); 17: Костяной наконечник стрелы

5. kép. 1: Sírrajz; 2: Nyílhegy; 3: Zabla töredéke; 4: Sírrajz; 5–9: Kerek ezüst veretek; 10: Bronz fülbevaló; 11–12: Ezüstlemezzel szegecselt szervesanyag maradványok; 13: Vastárgy töredéke; 14: Üveggyöngy; 15–16, 18: Ezüst övveretek; 17: Csont nyílhegy

Рис. 6. 1–2: План погребений; 3: Железное стремя; 4: Фрагмент железного кольца от удил; 5: Фрагмент колчана (органика); 6: Фрагмент керамического сосуда; 7: Серебряный с позолотой наконечник ремня; 8: Серебряная накладная бляшка; 9: Металлическая скоба (серебро, органика); 10: Фрагмент железного наконечника стрелы; 11: Серебряная шайба; 12: План погребения; 13: Костяной наконечник стрелы; 14, 17–20: Железные наконечники стрел; 15: Фрагмент серебряного изделия; 16: Фрагмент железного ножа; 21: Железное стремя; 22: Бронзовый накосник

6. kép. 1–2: A sírok rajzai; 3: Vaskengyel; 4: Zabla vas karikájának töredéke; 5: Tegez töredéke (szervesanyag); 6: Kerámiaedény töredéke; 7: Aranyozott ezüst szíjvég; 8: Ezüstveret; 9: Fémpánt (ezüst és szervesanyag); 10: Vasnyílhegy töredéke; 11: Ezüst alátétlemez; 12: Sírrajz; 13: Csont nyílhegy; 14, 17–20: Vas nyílhegyek; 15: Ezüsttárgy töredéke; 16: Vaskés töredéke; 21: Vaskengyel; 22: Bronz hajfonatdísz

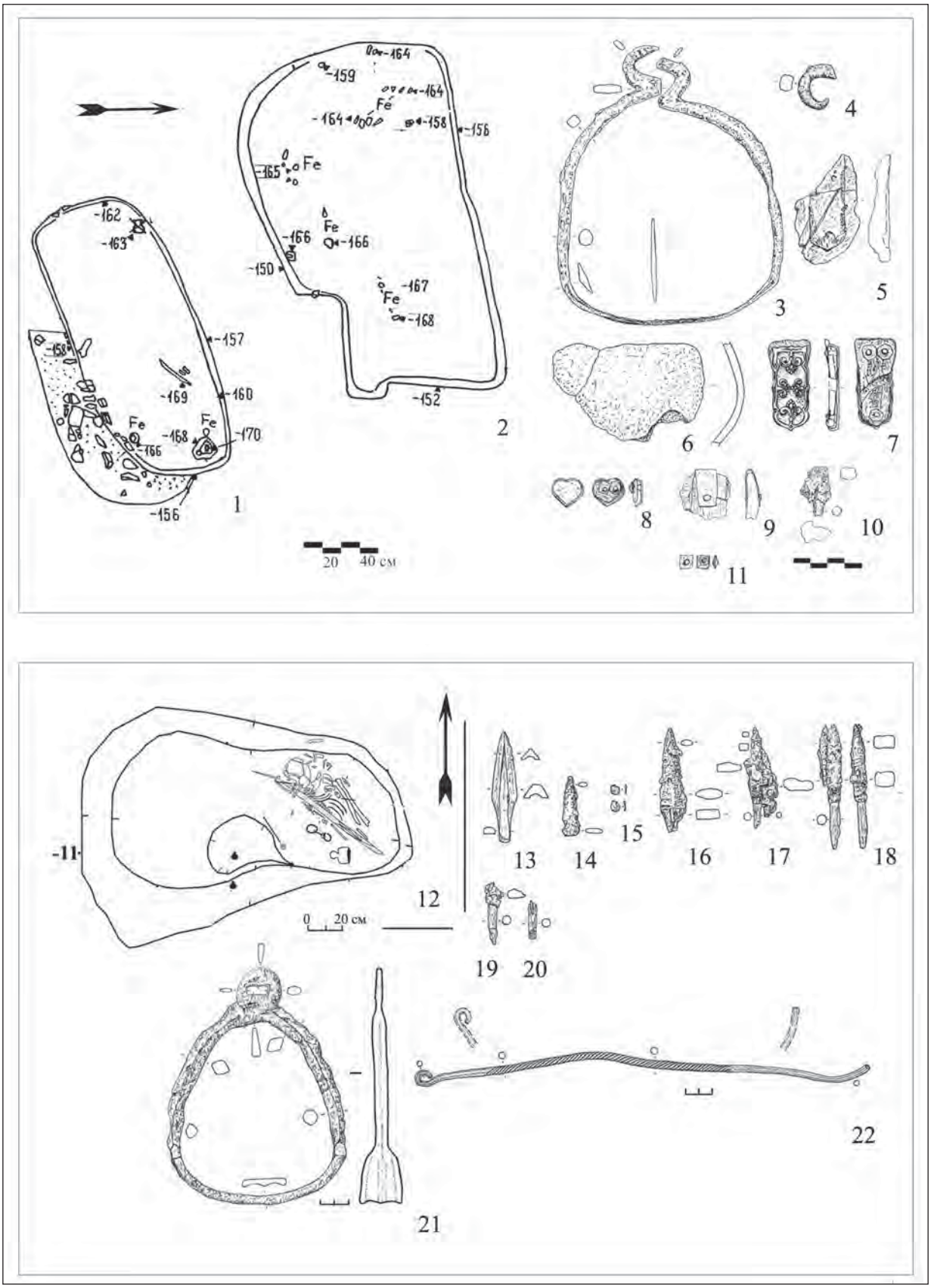


Рис. 6. Могильник Уелги. 1–11: Курган 7, погребения 1. и 2; 12–22: Курган 1, погребение 8.
6. kép. Ujelgi. 1–11: 7. kurgán 1. és 2. sír; 12–22: 1. kurgán 8. sír

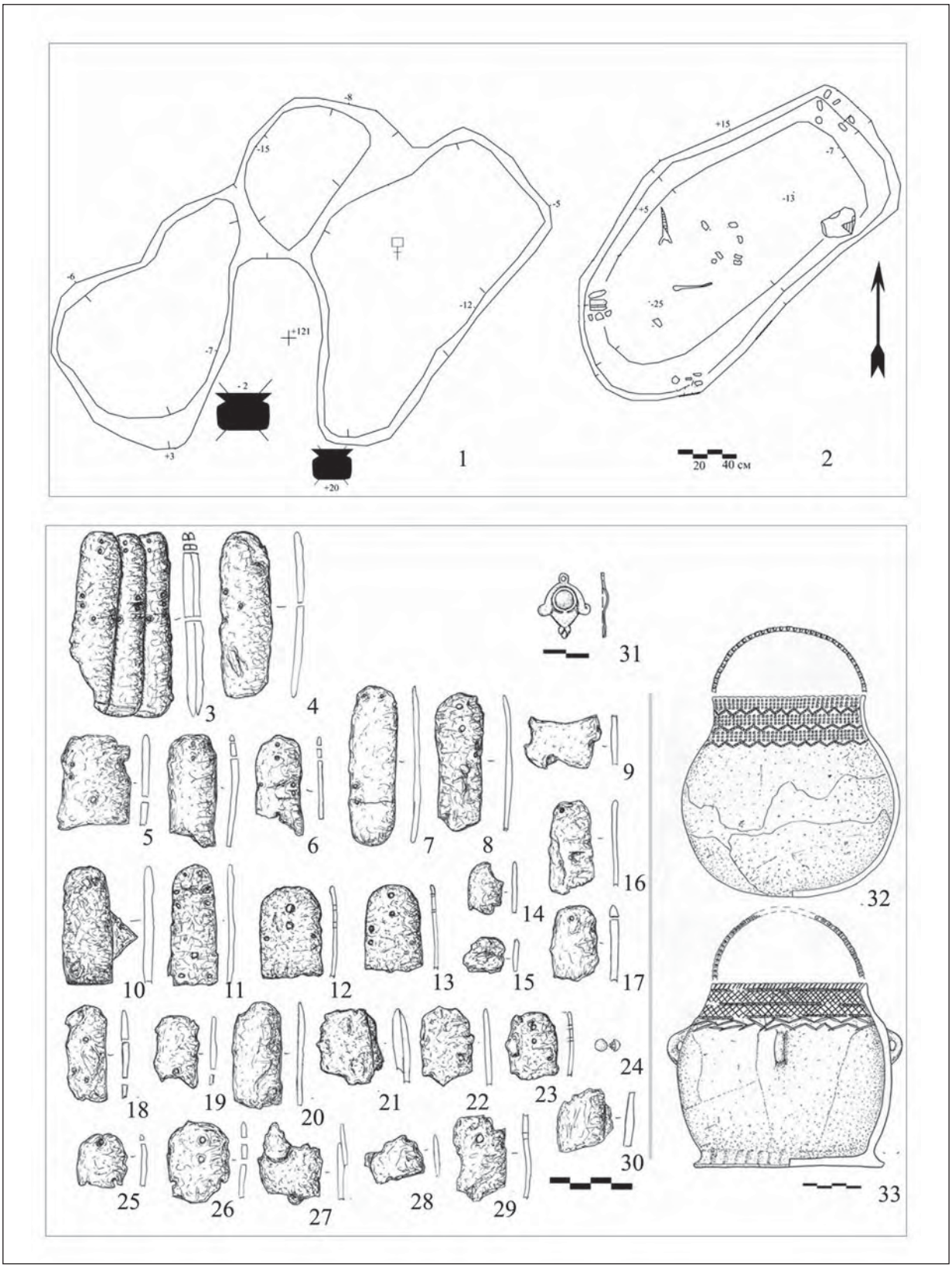


Рис. 7. Могильник Уелги. Курган 1, погребения 6 и 7. 1–2: План погребений; 3–30: Железные панцирные пластины; 31: Серебряная подвеска; 32–33: Сосуды из выкида погребения 6

7. kép. Ujelgi 1. kurgán 6. és 7. sír. 1–2: Sírrajz; 3–30: Vas páncéllemezek; 31: Ezüstfüggő; 32–33: Edények a 6. sír betöltéséből

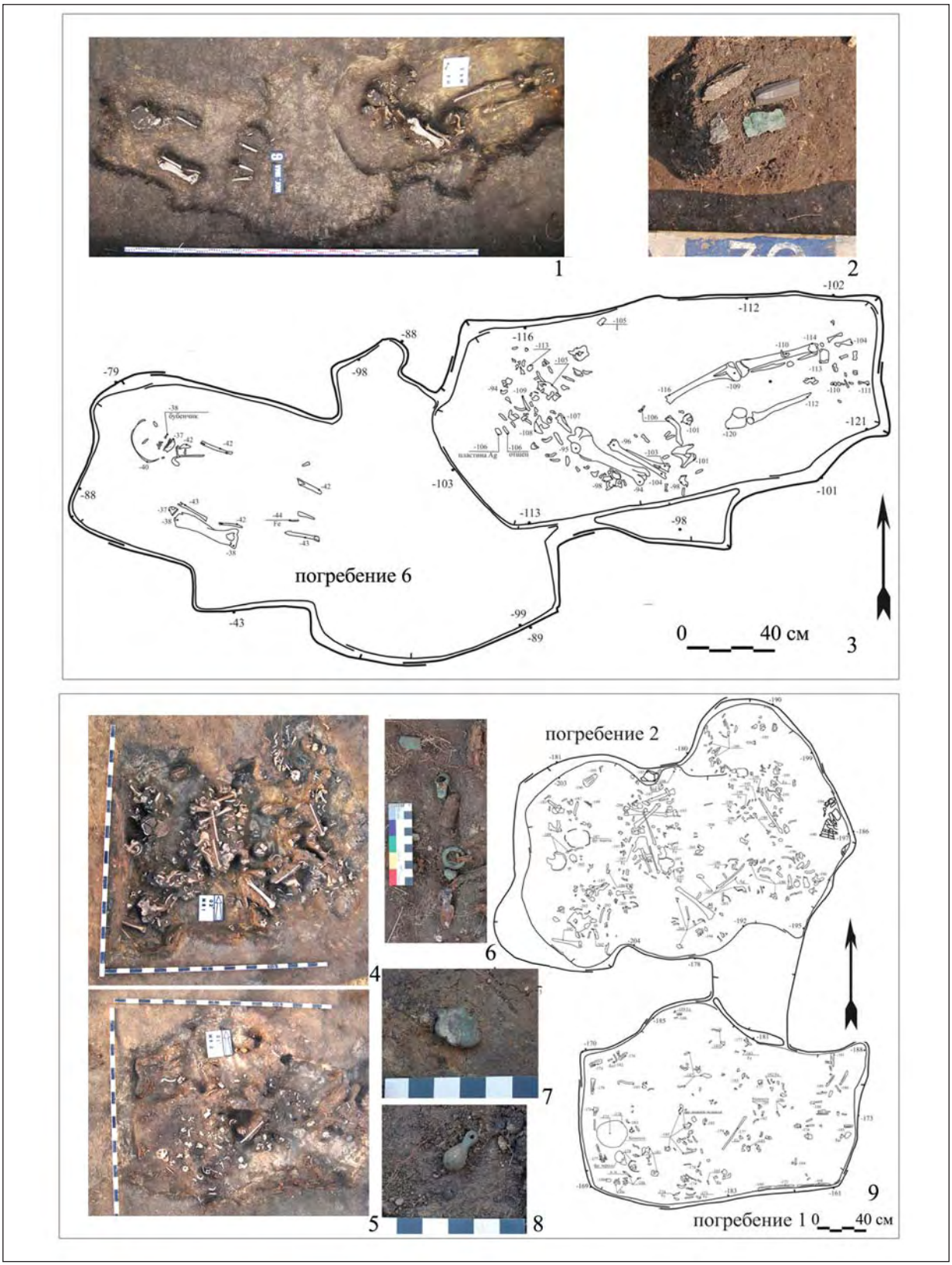


Рис. 8. 1–3: План погребений и вещи из погребения 6; 4, 9: Общий вид погребения 2; 5, 9: Общий вид погребения 1; 6–8: Инвентарь из погребения 2

8. kép. 1–3: Sírrajz és tárgyak a 6. sírból; 4, 9: A 29. kurgán 2. sír rajza; 5, 9: A 29. kurgán 1. sír rajza; 6–8: A 2. sír leletei

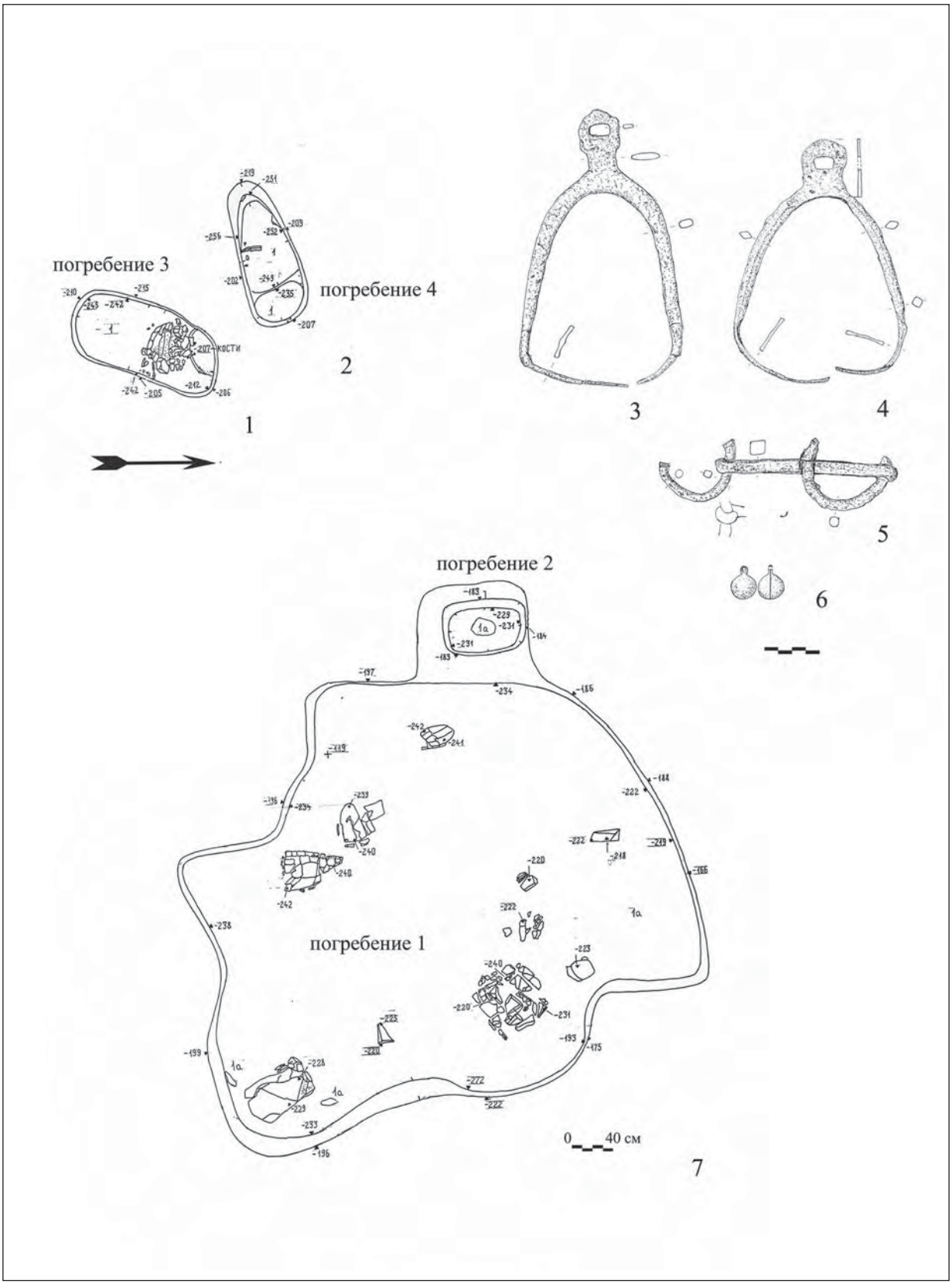


Рис. 9. Могильник Уелги. Курган 8, погребения 1–4. 1–2, 7: План погребений; 3–4: Стремена; 5: Удила; 6: Бубенчик

9. kép. Ujelgi 8. kurgán 1–4. sír. 1–2, 7: Sírrajzok; 3–4: Kengyelek; 5: Zabla; 6: Bronzcsörgő



Рис. 10. Могильник Уелги. 1–4: Курган 28, погребения 3 и 4; 5–12: Курган 3
10. kép. Ujelgi. 1–4: 28. kurgán 3. és 4. sír; 5–12: 3. kurgán

Рис. 10. 1: Костяные наконечники стрел; 2: Общий вид погребений (вид с севера); 3: План погребений; 4: Фрагмент челюсти; 5: Фрагмент керамики; 6–7: Фрагменты железных изделий; 8: Накладные бляшки уздечного набора (серебро); 9–10, 12: Накладные бляшки; 11: Фрагмент изделия из цветного металла

10. kép. 1: Csont nyílhegyek; 2: A sírok képe észak felől; 3: Sírrajz; 4: Állkapocs töredéke; 5: Kerámiatöredékek; 6–7: Vastárgyak töredékei; 8: Ezüst lószerszámveretek; 9–10, 12: Övveretek; 11: Színesfém töredék

Рис. 11. 1: План погребения; 2: Накладная бляшка уздечного набора; 3–5: Накладные бляшки поясного набора; 6: Керамический сосуд у головы погребенного; 7: Расположение металлических украшений (деталей одежды и пояса) на теле погребенного; 8–9: Расположение деталей уздечных украшений и стремени в ногах погребенного

11. kép. 1: Sírfotó; 2: Lószerszámveret; 3–5: Övveretek; 6: Kerámia a halott feje mellől; 7: A fémveretek és ékszerek elhelyezkedése a halott testén (a ruházat és az öv részei); 8–9: A kengyel elhelyezkedése a halott lábánál és a lószerszámveretek

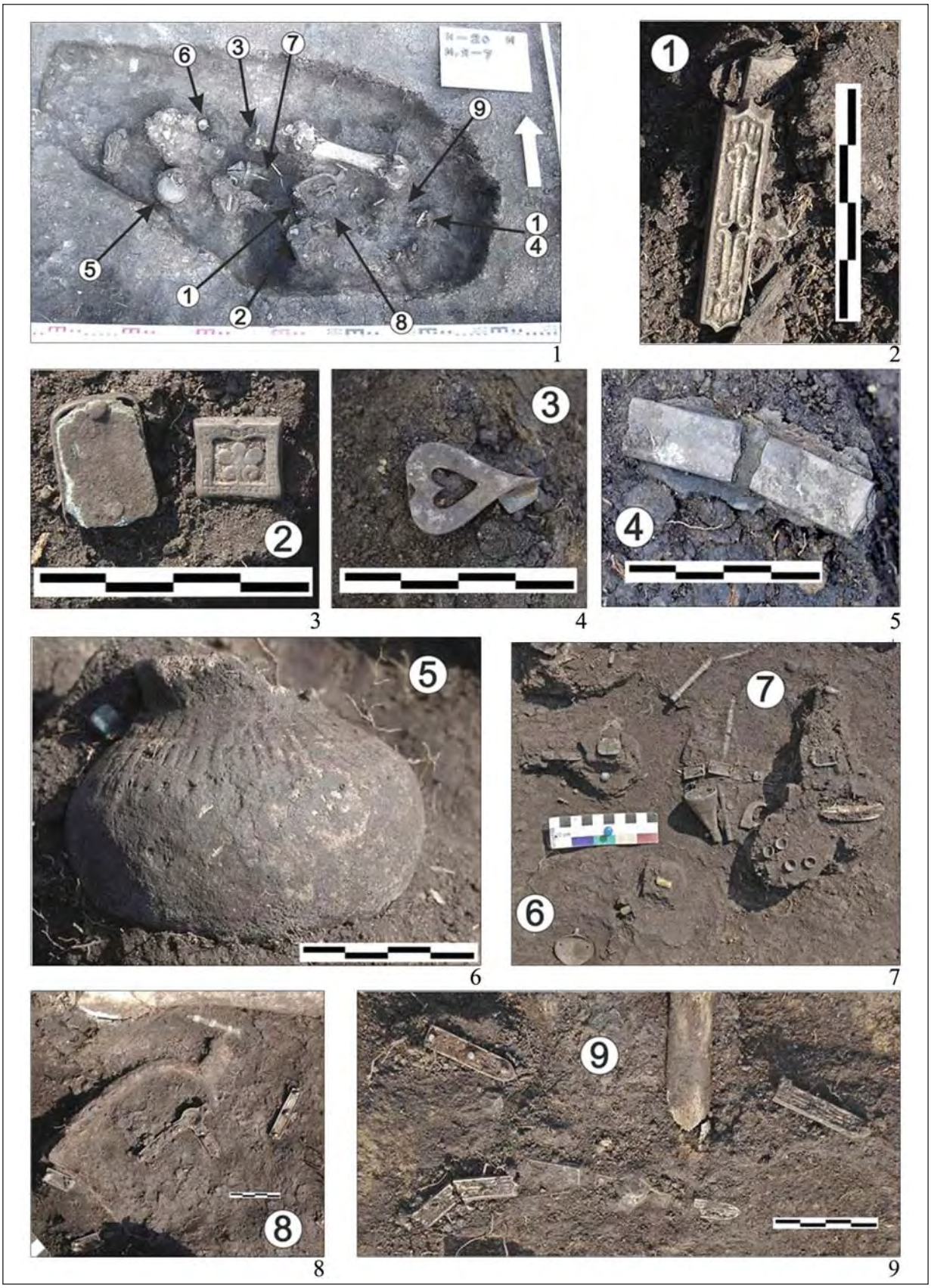


Рис. 11. Могильник Уелги. Курган 9, погребение 7
11. kép. Ujelgi 9. kurgán 7. sír

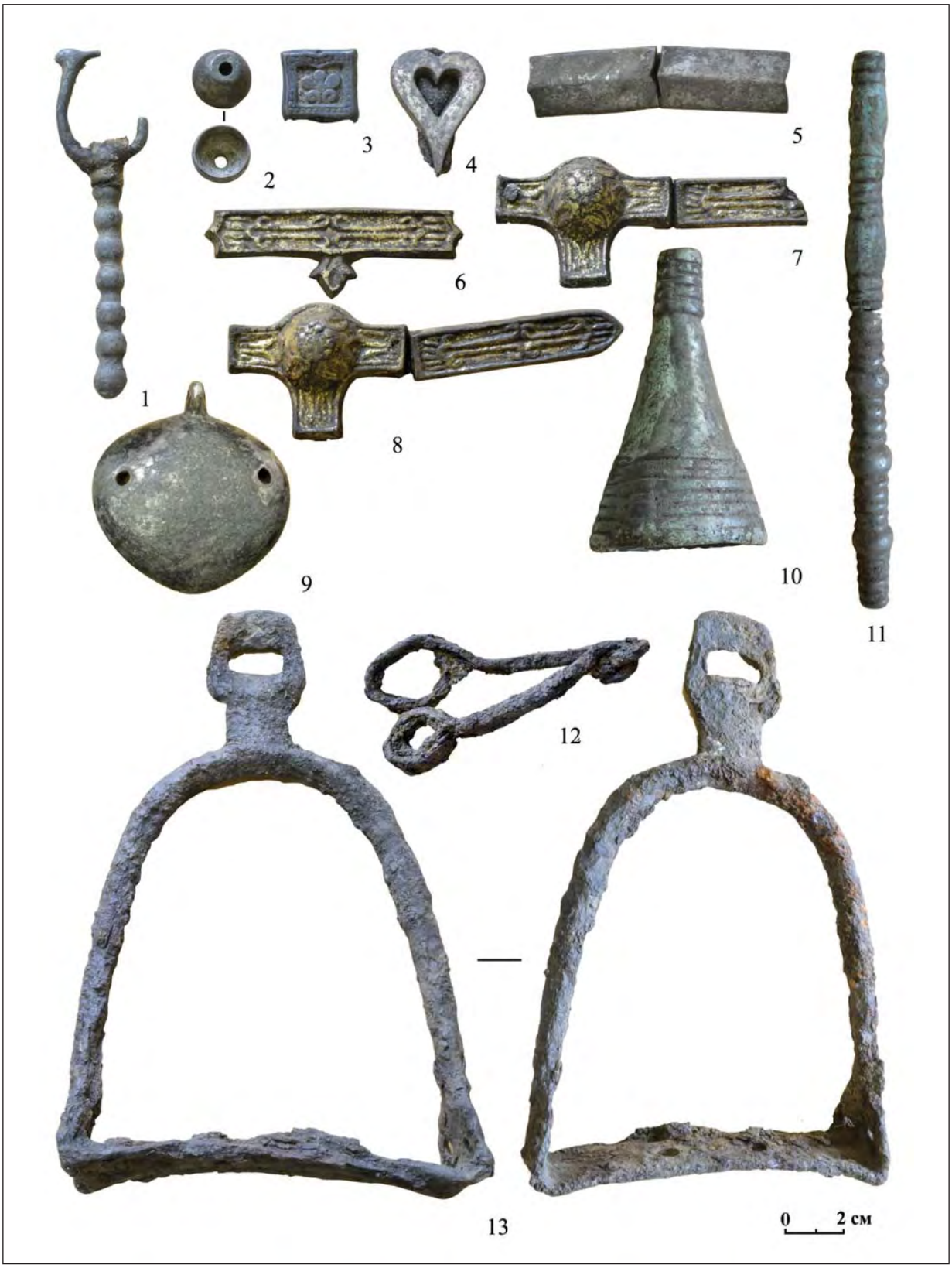


Рис. 12. Могильник Уелги. Курган 9, погребение 7. 1–11: Накладная бляшка уздечного набора и накладные бляшки поясного набора (бронза, серебро, золотая амальгама); 12: Удила; 13: Железное стремя

12. kép. Ujelgi 9. kurgán, 7. sír. 1–11: Bronz, ezüst és aranyozott öv- és lószerszámveretek; 12: Zabla; 13: Vaskengyel

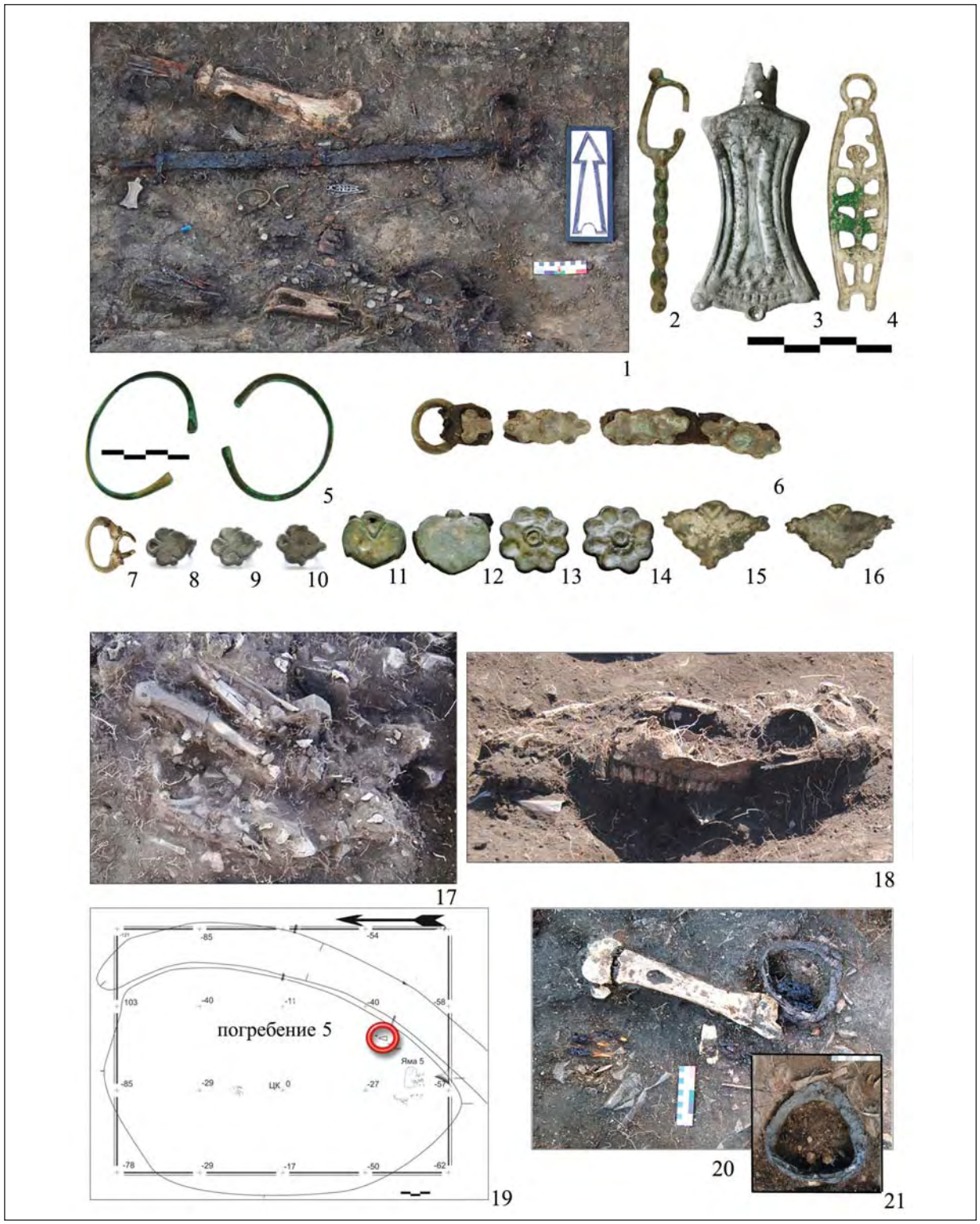


Рис. 13. 1: Общий вид (вид сверху); 2: Серьга; 3: Флаконовидная подвеска; 4: Фрагмент серебряного украшения (копоушка); 5: Бронзовые браслеты; 6: Элементы ремня; 7–16: Детали поясного (?) набора; 17: Скопление обожженных костей; 18: Конский череп; 19: План кургана; 20: Общий вид ямы; 21: Железное стремя

13. kép. 1: Sírfotó; 2: Fülbevaló; 3: Flakonalakú függő; 4: Ezüstdísz (fülkanál) töredéke; 5: Bronz karperecek; 6: Szíjrészlet; 7–16: Övkészlet részlete; 17: Égett csontok halmaza; 18: Lókoponya; 19: Sírrajz; 20: Sírfotó; 21: Vaskengyel



Рис. 14. 1–59: Стилистическая группа 1 (цветной металл);
60–92: Стилистическая группа 2 (цветной металл)

14. kép. 1–59: 1. stíluscsoport (nemes- és színesfém leletek);
60–92: 2. stíluscsoport (nemes- és színesfém leletek)



Рис. 15. 1–18: Стилистическая группа 3 (цветной металл);
19–24: Стилистическая группа 5 (цветной металл)

15. kép. 1–18: 3. stíluscsoport(nemes- és színesfém leletek);
19–24: 5. stíluscsoport (nemes- és színesfém leletek)



Рис. 16. 1–54: Стилистическая группа 4 (цветной металл)
16. kép. 1–54: 4. stíluscsoport (nemes- és színesfém leletek)

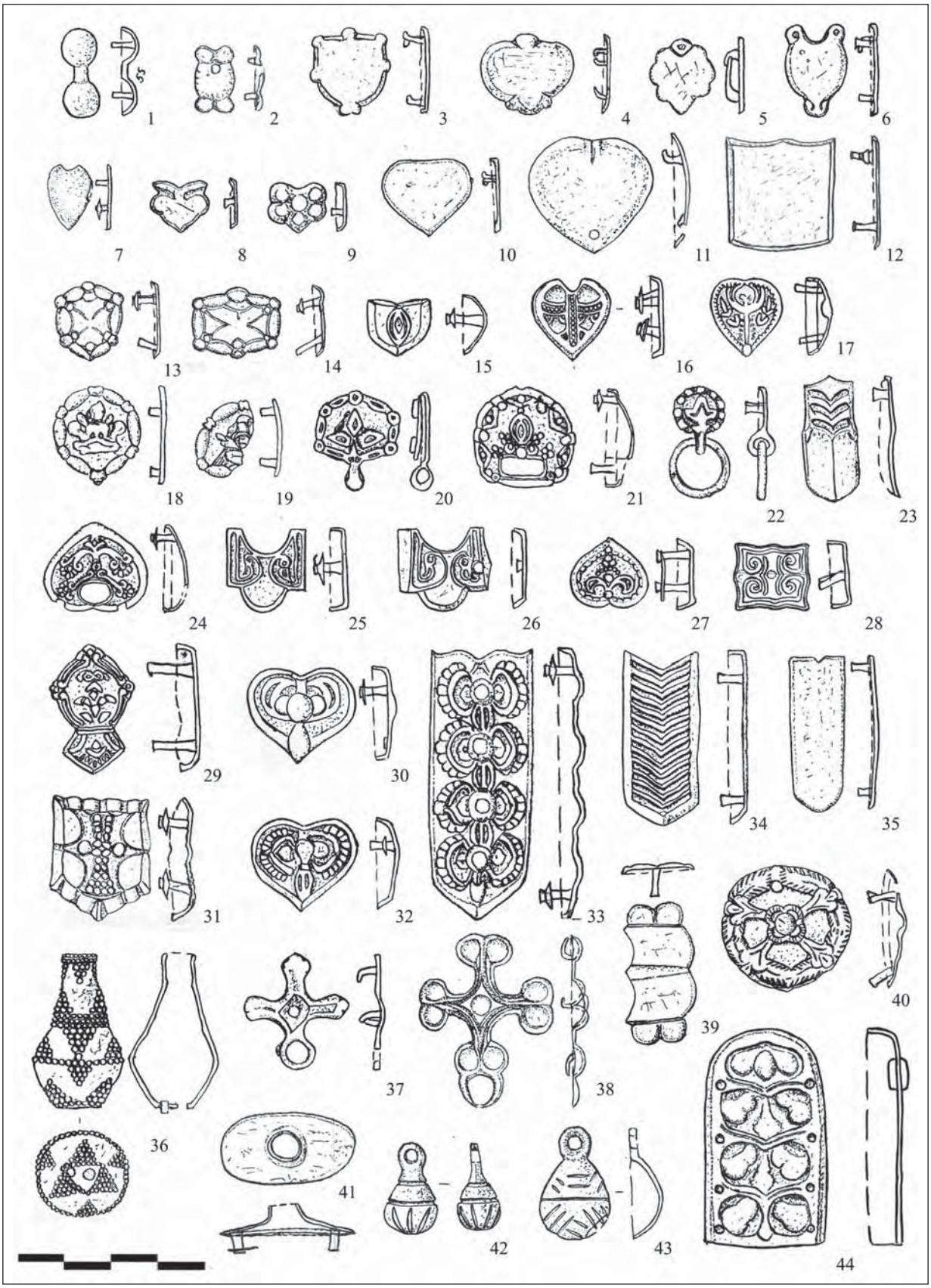


Рис. 17. 1–44: Украшения, предметы ременной гарнитуры из насыпей курганов 1 и 2 (цветной металл)
17. kép: 1–44: Díszítmények és övveretek az 1. és 2. kurgán betöltéséből (nemes- és színesfém leletek)

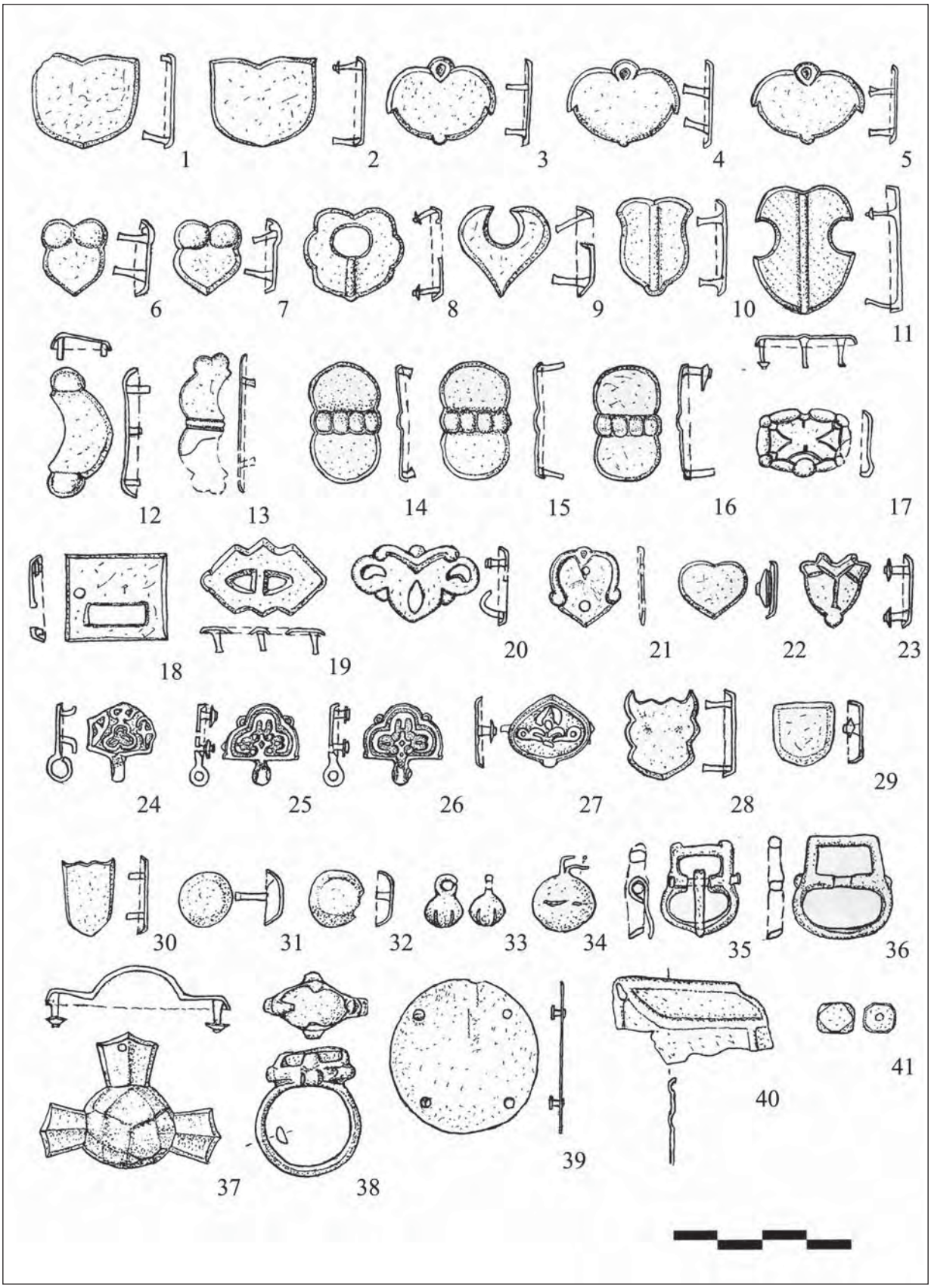


Рис. 18. 1–41: Украшения, предметы ременной гарнитуры из насыпей курганов 7 и 8 (цветной металл)
18. kép. 1–41: Díszítmények és övveretek a 7. és 8. kurgán betöltéséből (nemes- és színesfém leletek)

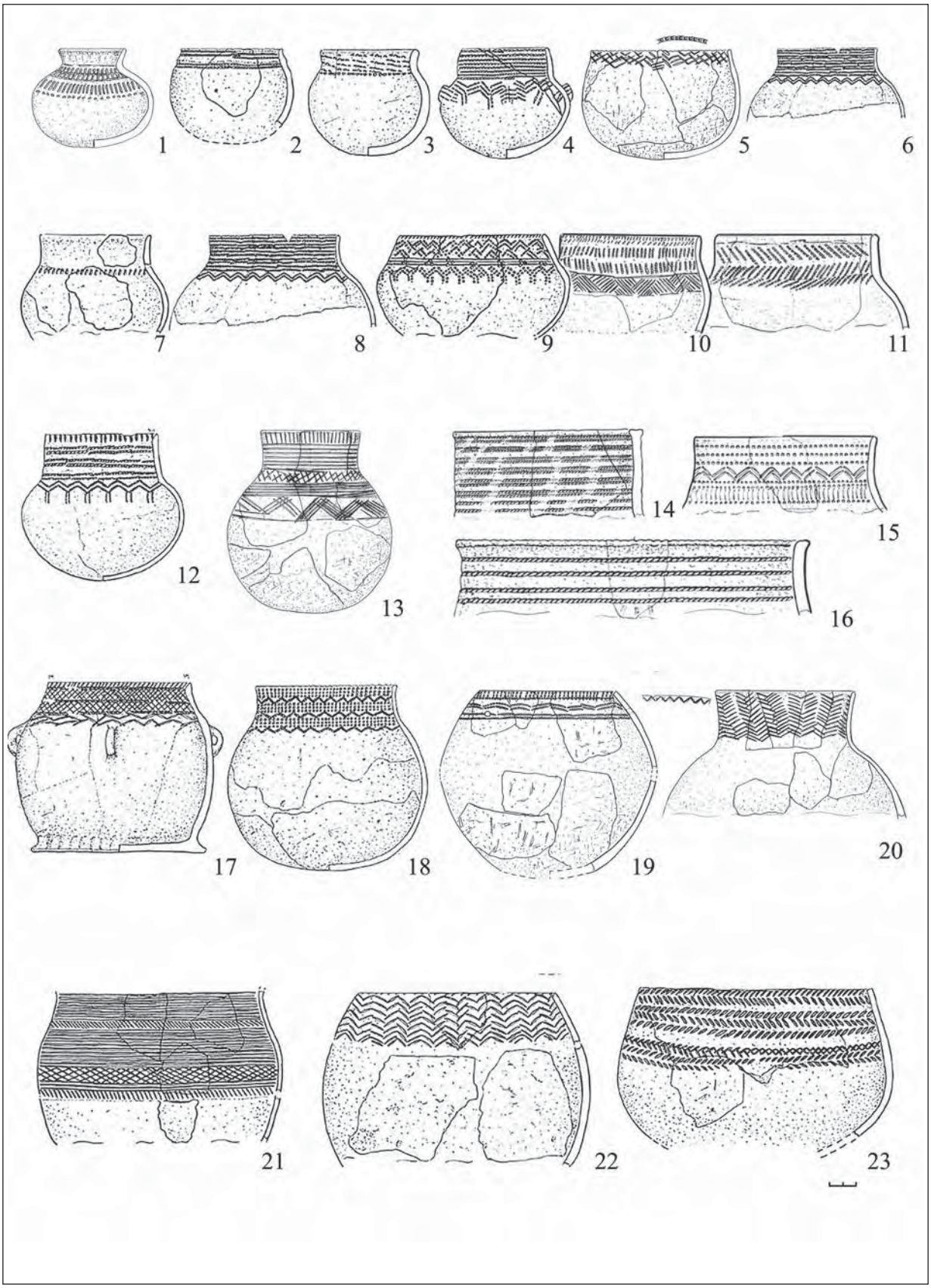


Рис. 19. 1–23: Могильник Уелги. Керамический комплекс (курганы 1, 2, 7, 9)
19. kép. 1–23: Kerámialeletek az ujelgi temetőből (1., 2., 7., 9. kurgán)

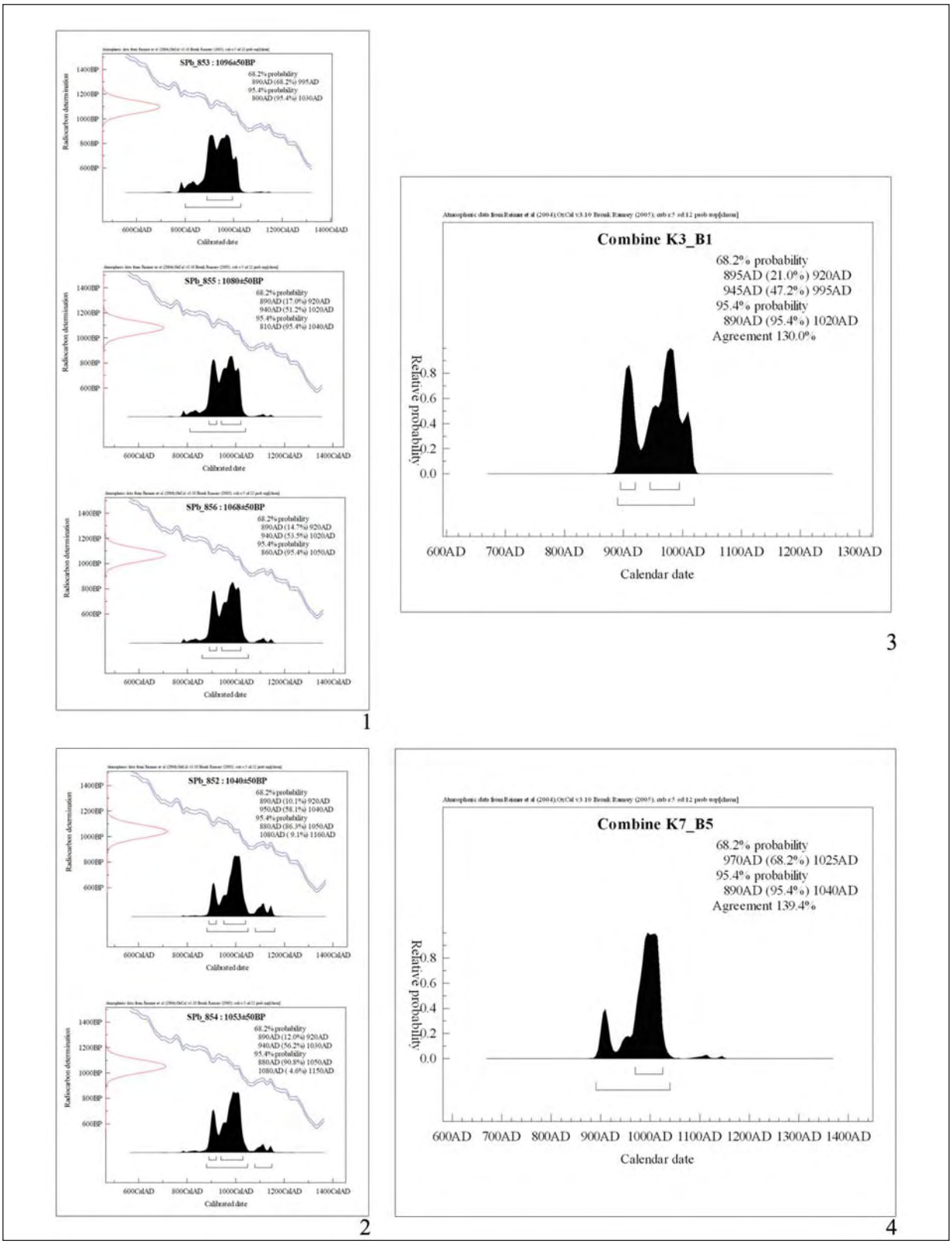


Рис. 20. 1–4: Данные радиоуглеродного датирования. 1: Пробы из погребения 1, кургана 3; 2: Пробы из погребения 5, кургана 7; 3: Комбинированные данные для погребения 1, кургана 3; 4: Комбинированные данные для погребения 5, кургана 7

20. kép. 1–4: Radiokarbon kormeghatározás adatai. 1: 3. kurgán 1. sír; 2: 7. kurgán 5. sír; 3: Kombinált kalibrációs adatok a 3. kurgán 1. sírjából; 4: Kombinált kalibrációs adatok a 7. kurgán 5. sírjából

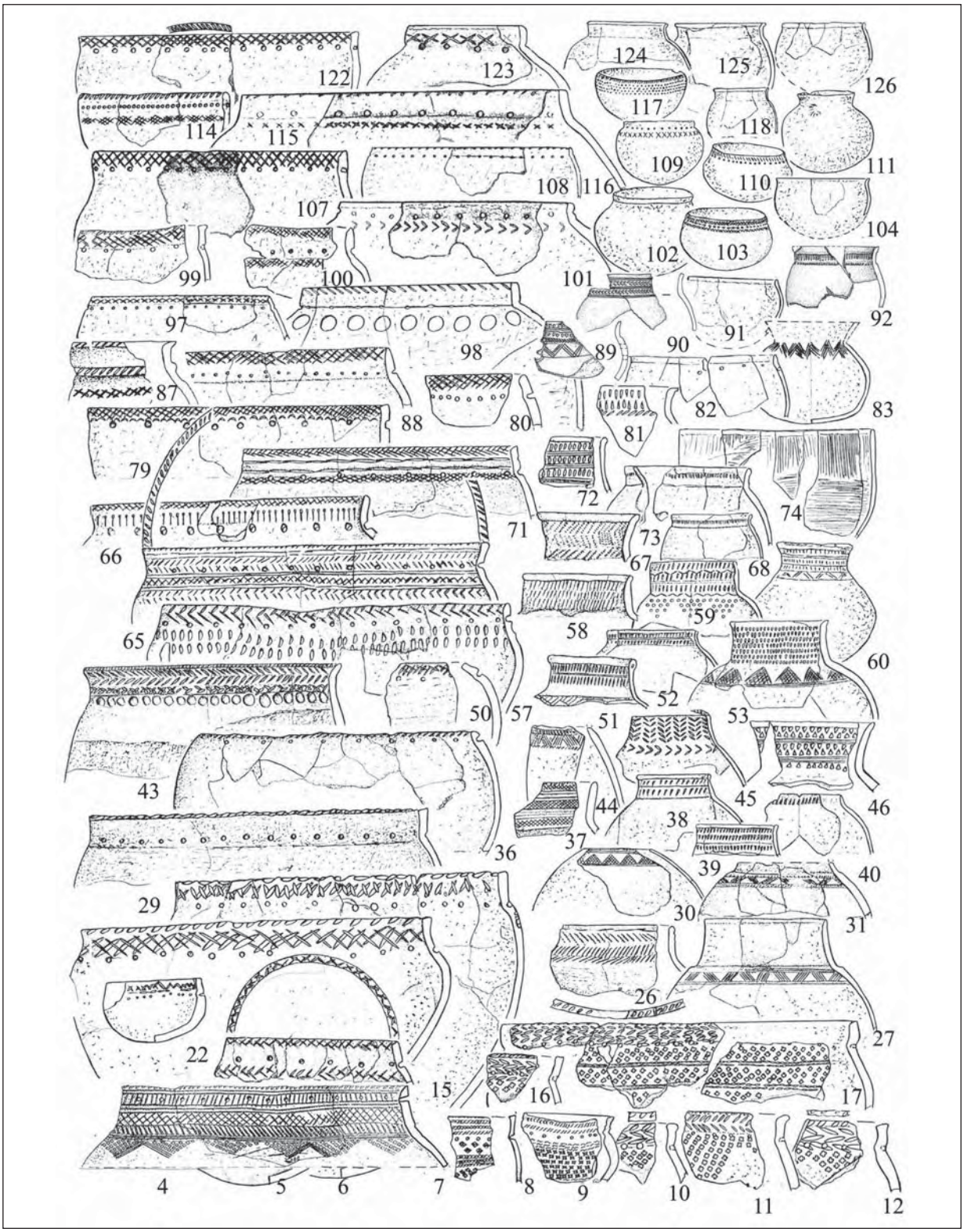


Рис. 21. Бакальский историко-культурный горизонт (IV–VII [VIII] вв.) I. (по Корякова–Морозов–Суханова 1988; Борзунов 1993; Чикунова 2005; Матвеева 2007; Матвеева–Рафикова–Берлина 2007; Кайдалов–Сечко 2008; Боталов et al. 2008; Зах 2009)

21. kép. A bakalszkaja történeti-kulturális horizont (4–7. [8] század) jellemző leletei I. (Korjakova–Morozov–Szuhanova 1988; Borzunov 1993; Csikunova 2005; Matvejeva 2007; Matvejeva–Rafikova–Berlina 2007; Kajdalov–Szecsko 2008; Botalov et al. 2008; Zah 2009 nyomán)

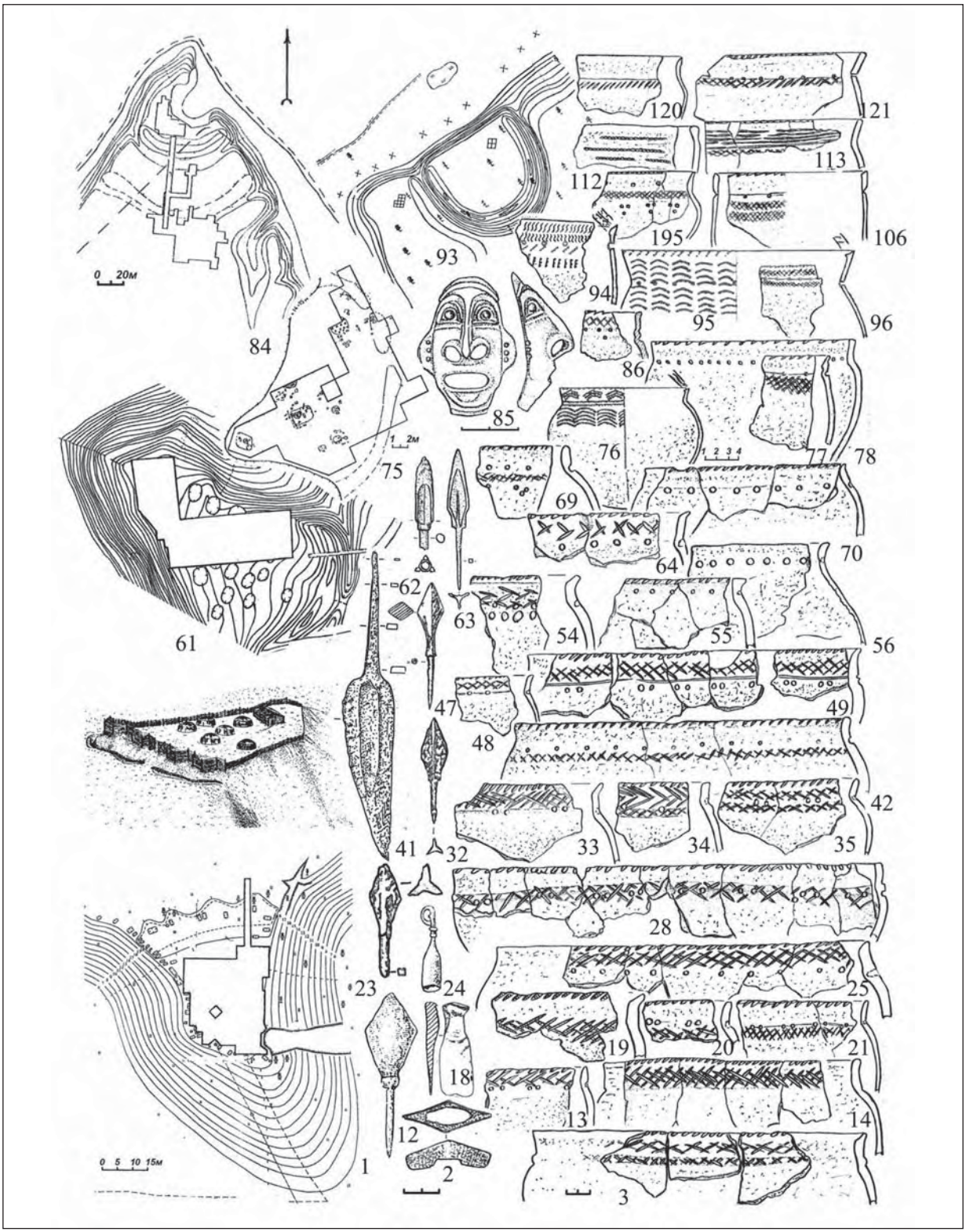


Рис. 22. Бакальский историко-культурный горизонт (IV–VII [VIII] вв.) II. (по Корякова–Морозов–Суханова 1988; Борзунов 1993; Чикунова 2005; Матвеева 2007; Матвеева–Рафикова–Берлина 2007; Кайдалов–Сечко 2008; Боталов et al. 2008; Зах 2009)

22. kép. A bakalszkaja történeti-kulturális horizont (4–7. [8] század) jellemző leletei II. (Korjakova–Morozov–Szuhanova 1988; Borzunov 1993; Csikunova 2005; Matvejeva 2007; Matvejeva–Rafikova–Berlina 2007; Kajdalov–Szecsko 2008; Botalov et al. 2008; Zah 2009 nyomán)

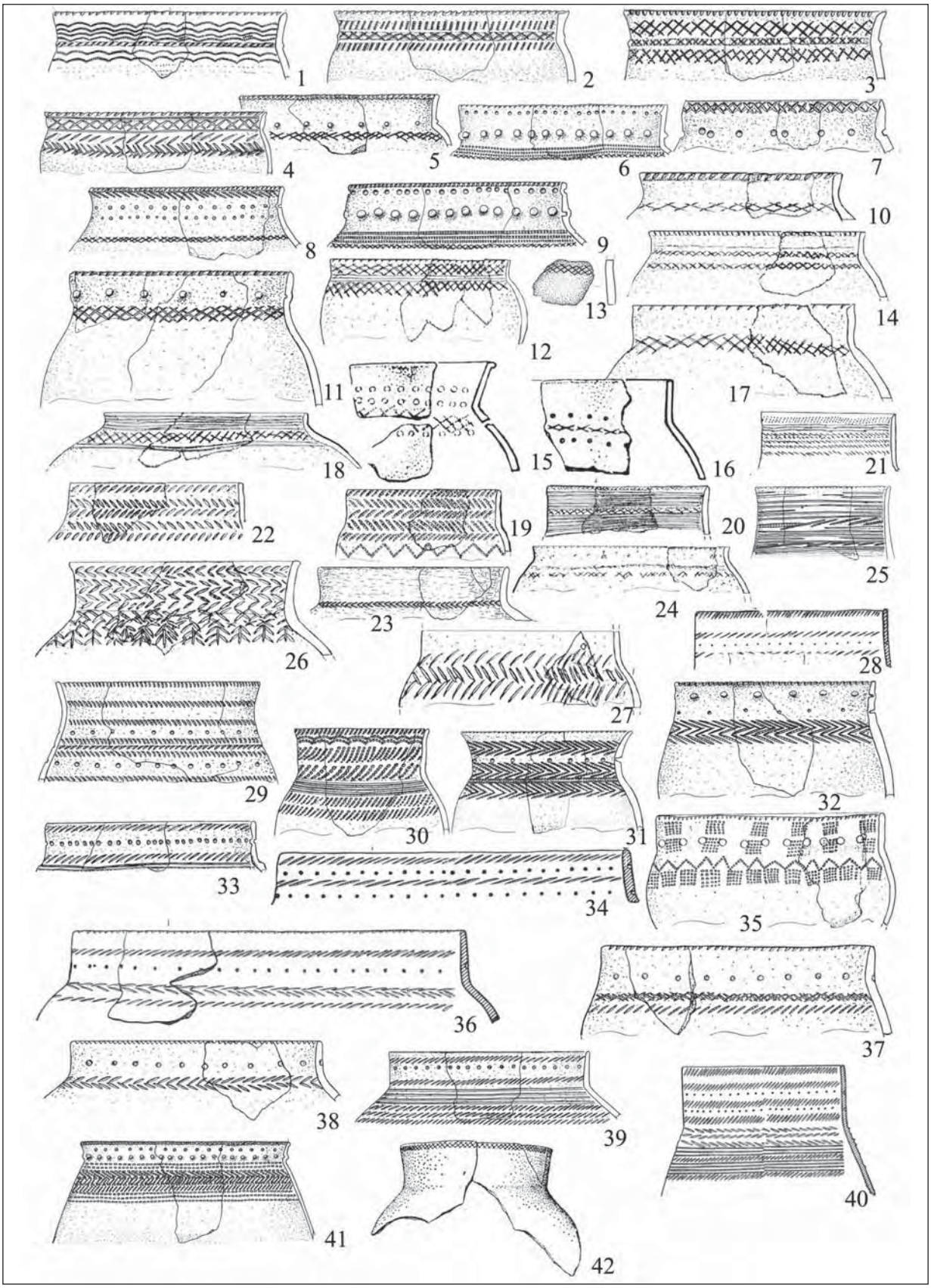


Рис. 23. Поселенческая керамика из Приуралья с зауральскими орнаментальными мотивами
23. kép. Az Urál nyugati előteréből származó telepkerámia urálontúli díszítőelemekkel

Рис. 23. 1–4: Городище Имендяшевское; 5–9, 21, 25, 28–34, 36, 41: Городище Старо-Калмашское; 10, 12–14, 17–20, 22–24, 26, 27, 35: Городище Уфа II; 15, 17, 42: Селище Кушнаренковское; 1, 3, 6–8, 11, 14, 15, 23: Кушнаренковский тип; 2, 4, 5, 9, 10, 12, 13, 16–18, 20, 21, 25–31: Караякуповский и смешанный тип; 19, 22, 24: Караякуповский тип с постбакальскими чертами

23. kép. 1–4: Imengyasevszkoje gorogyiscse; 5–9, 21, 25, 28–34, 36, 41: Sztarokalmasszkoje gorogyiscse; 10, 12–14, 17–20, 22–24, 26, 27, 35: Ufa II. gorogyiscse; 15, 17, 42: Kusnarenkovo; 1, 3, 6–8, 11, 14, 15, 23: Kusnarenkovói típus; 2, 4, 5, 9, 10, 12, 13, 16–18, 20, 21, 25–31: Karajakupovói és kevert típusok; 19, 22, 24: Karajakupovói típus posztbakalszkajai jegyekkel

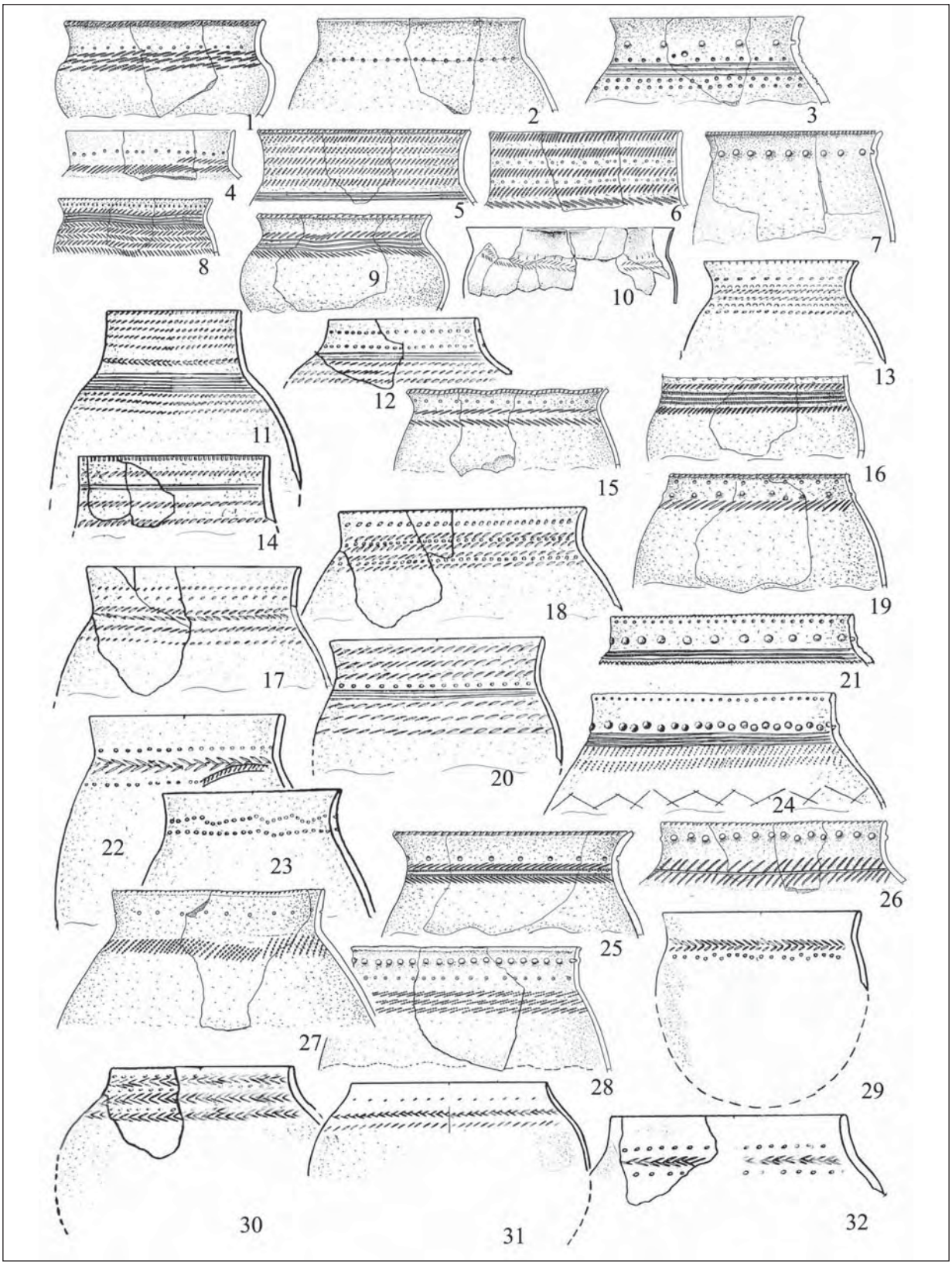


Рис. 24. Поселенческая керамика караякуповского облика. 1–9, 15, 16, 21, 24, 26, 27, 28: Городище Старо-Калмашское; 10: Селище Кушнаренковское; 11, 12–14, 17, 18, 20, 22, 23, 29–32: Городище Таптыковское

24. kép. Karajakupovói típusú telepkerámia. 1–9, 15, 16, 21, 24, 26, 27, 28: Sztaro-Kalmasszkoje gorogyiscse; 10: Kusnarenkovo; 11, 12–14, 17, 18, 20, 22, 23, 29–32: Taptikovszkoje gorogyiscse

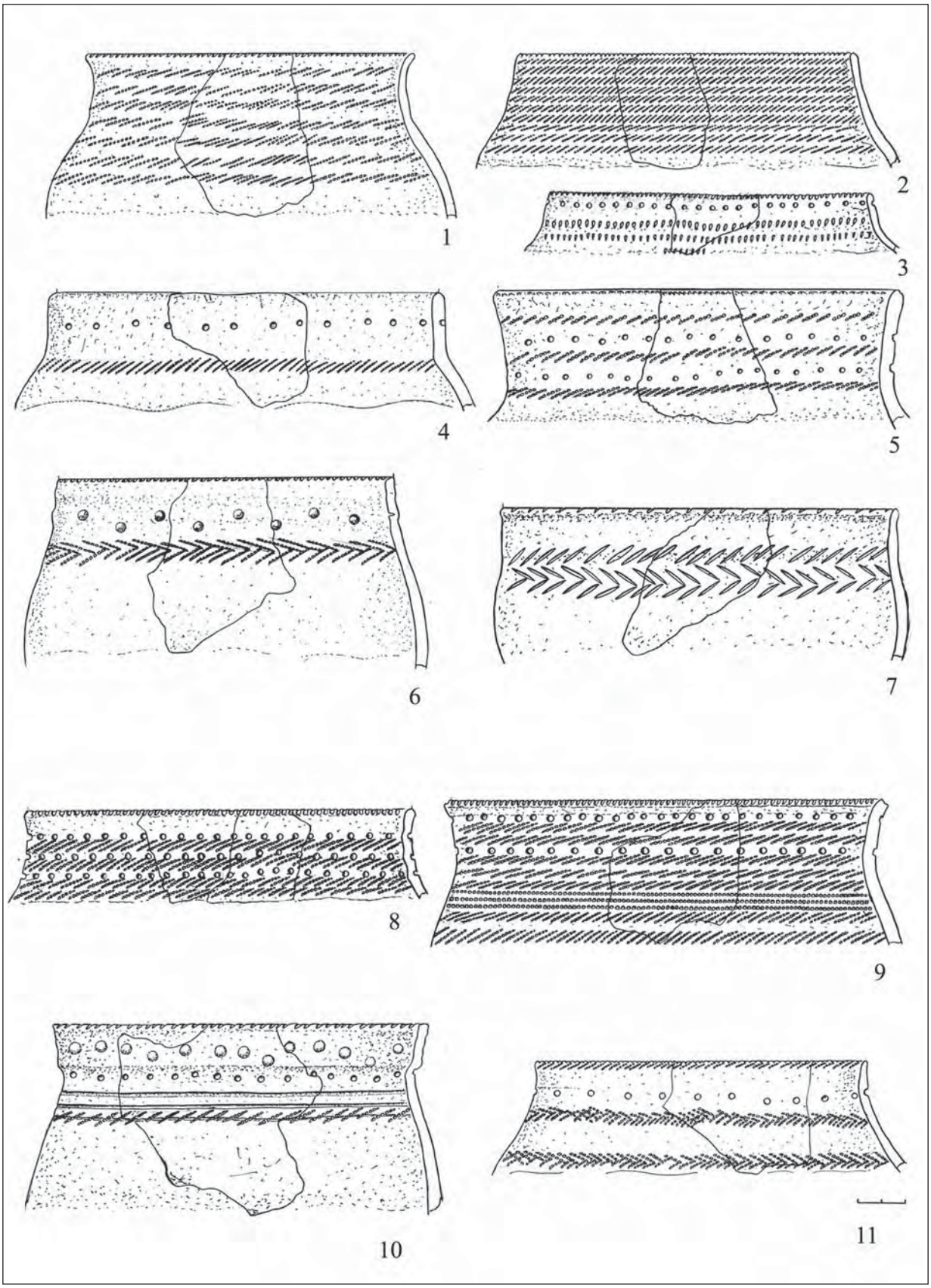


Рис. 25. Керамика городища Караякупово
25. kép. Kerámialeletek a karajakupovoi gorogyiscse anyagából

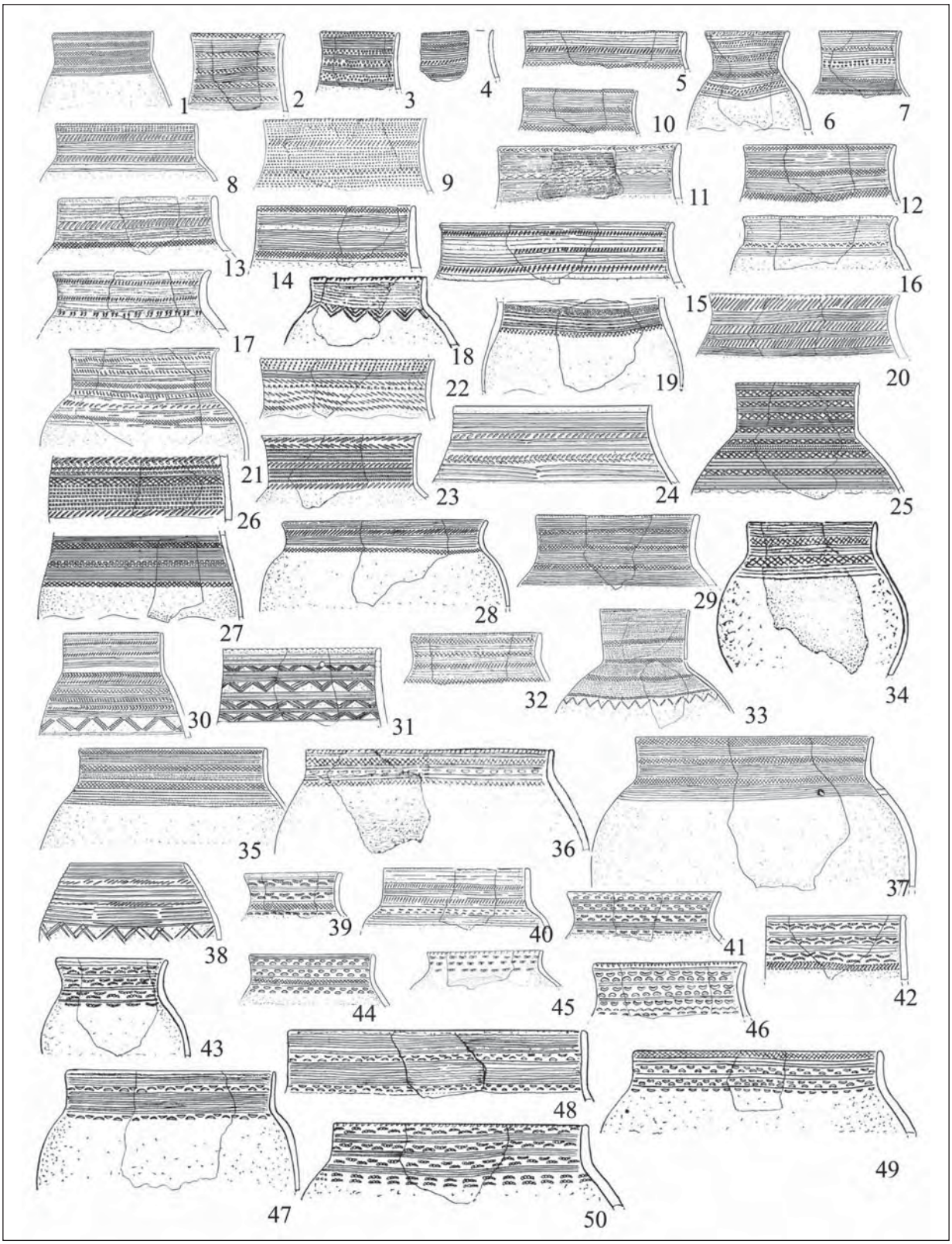


Рис. 26. Поселенческая керамика кушнаренковского облика. 1, 8, 35: Поселение Ново-турбаслиново; 2–7, 9–10, 28, 29, 32, 36, 37, 39–50: Городище Уфа II; 21, 33: Селище Кушнаренковское; 22–27, 30, 31, 38: Городище Старо-Калмашское

26. kép. Kusnarenkovói típusú telepkerámia. 1, 8, 35: Novoturbaszlinovoi telep; 2–7, 9–10, 28, 29, 32, 36, 37, 39–50: Ufa II gorogyiscse; 21, 33: Kusnarenkovoi telep; 22–27, 30, 31, 38: Sztaro-Kalmasszkoje gorogyiscse

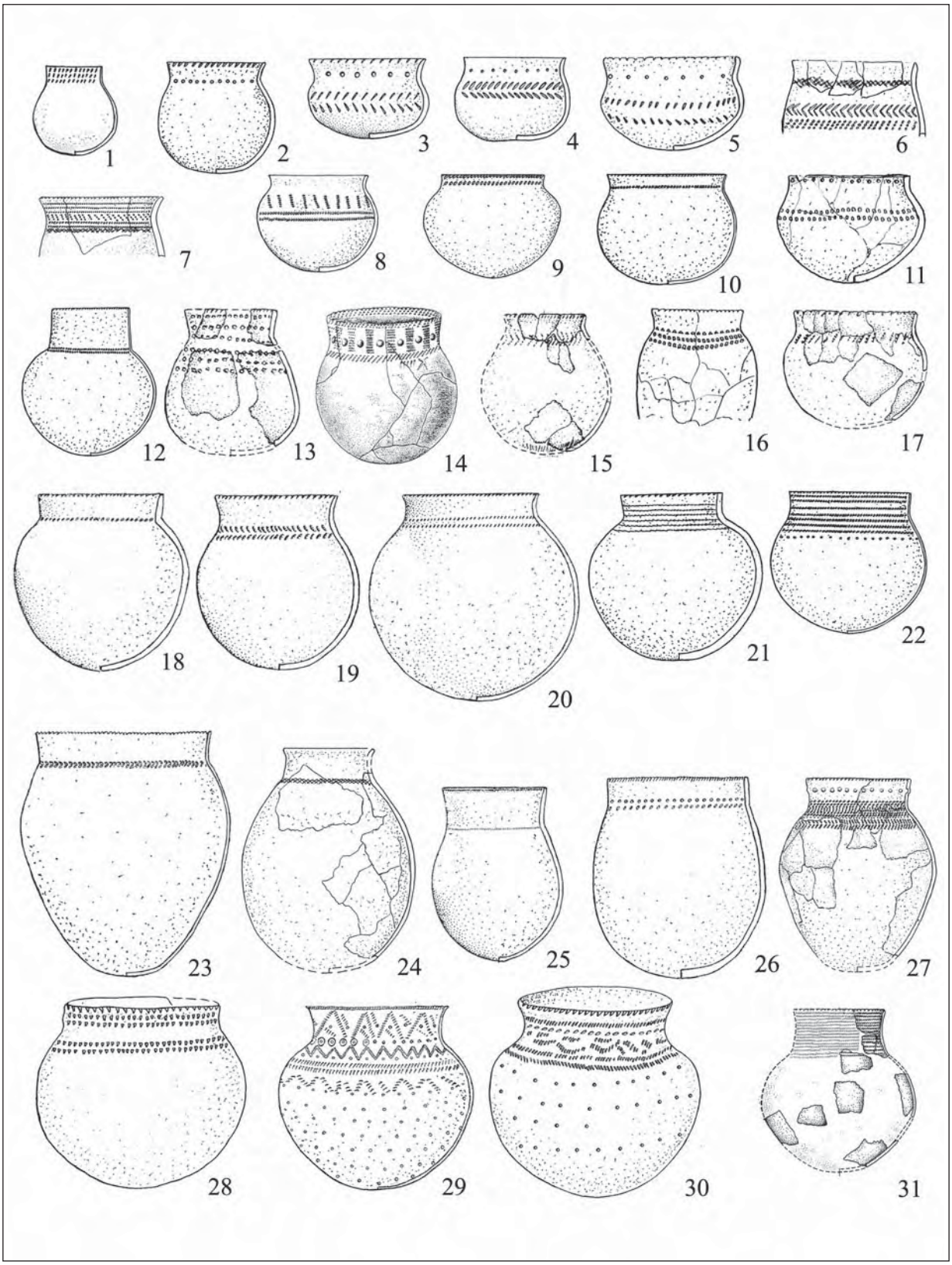


Рис. 27. Керамика зауральского облика из погребальных комплексов Приуралья (раннее караякупово). 1–5, 6–12, 21–23, 26, 28–30: Могильник Бирский; 6, 7, 13–20, 24, 25, 27, 31: Могильник Манякский

27. kép. Urálontúli stílusjegyeket hordozó kerámialeletek az Urál nyugati előteréből származó temetkezésekből (korai karajakupovói fázis). 1–5, 6–12, 21–23, 26, 28–30: Birszk; 6, 7, 13–20, 24, 25, 27, 31: Manyak

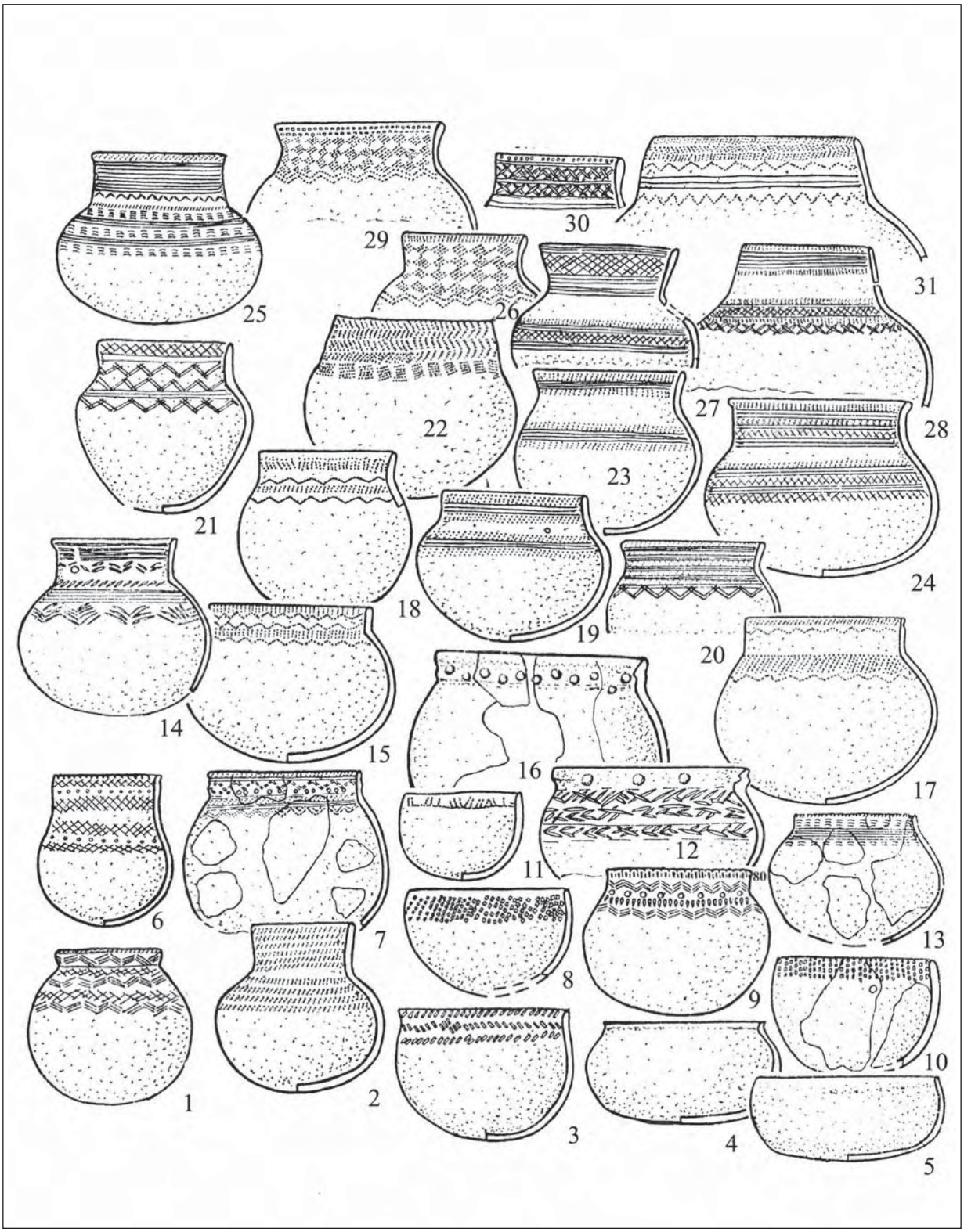


Рис. 28. Могильник Граултры, керамический комплекс (конец VIII–IX вв.). 1, 6, 12: Караякуповский тип с постбакальскими чертами; 2–5, 7–11, 15–18, 22, 23, 26, 29, 31: Караякуповский тип; 13, 14, 19–21, 24, 25, 27, 28, 30: Кушнаренковский тип

28. kép. 1–31: Graultri temető, kerámialeletek (8. század. vége–9. század). 1, 6, 12: Karajakupovói típusú kerámia posztbakalszkajai jegyekkel; 2–5, 7–11, 15–18, 22, 23, 26, 29, 31: Karajakupovói típus; 13, 14, 19–21, 24, 25, 27, 28, 30: Kusnarenkovói típus

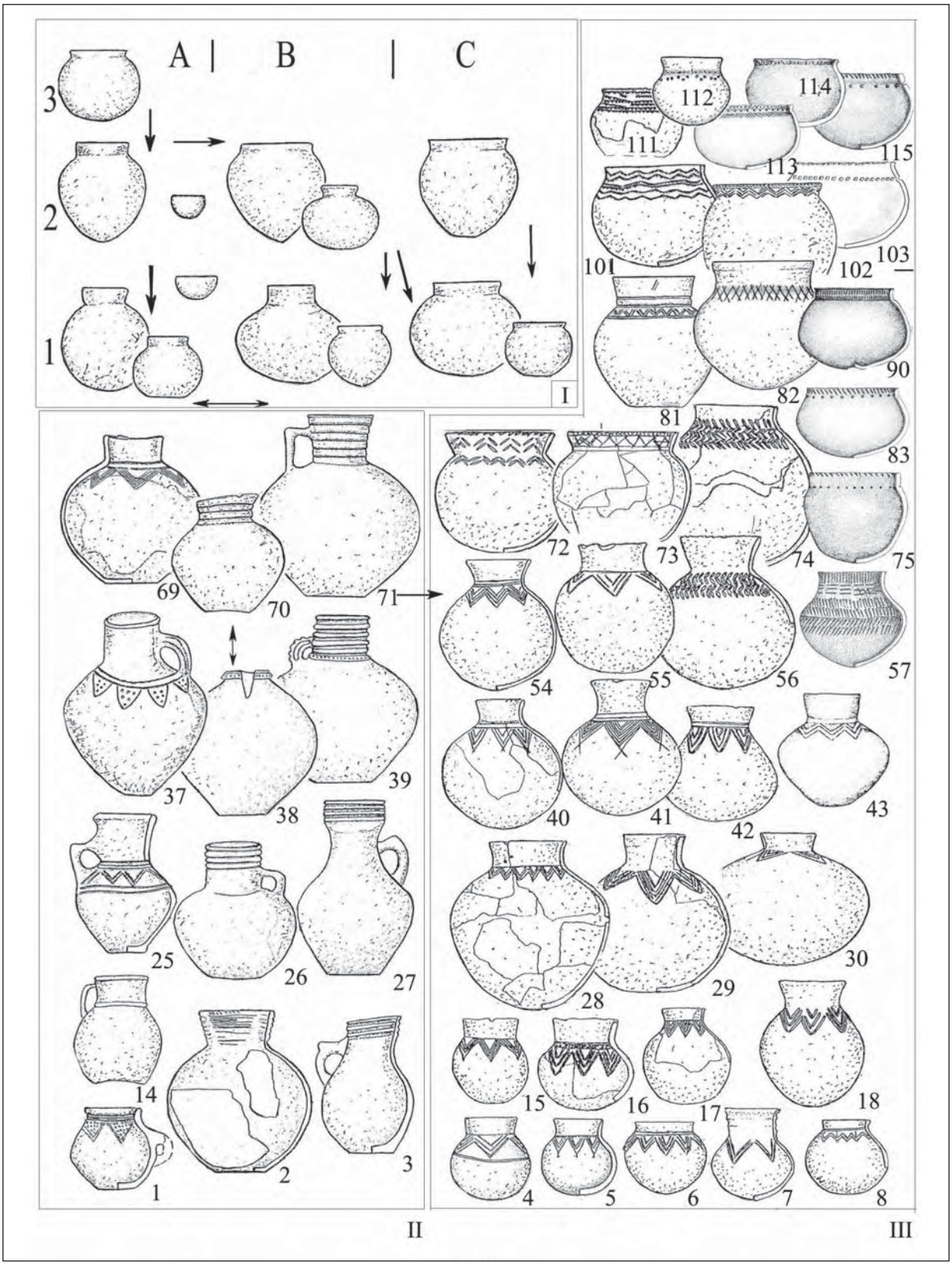


Рис. 29. Керамика из погребальных и поселенческих комплексов Зауралья и Западной Сибири I тысячелетия н.э. Формирование кушнаренковско-караякуповского типов I.

29. kép. Urálontúli és nyugat-szibériai sír- és telepkerámia az 1. évezredből. A kusnarenkovói-karajakupovói kerámiatípusok kialakulása I.

Рис. 29. I: Схема развития основных форм керамики саргатской культуры (по Корякова 1982). A: Иртыш; B: Ишим, C: Тобол. 1: Ранная хронологическая группа; 2: Средная хронологическая группа; 3: Поздняя хронологическая группа; II: Гунно–сарматская группа урало-казахстанских степей; III: Позднесаргатская (прыговская) группа западного Зауралья; IV: Протокушнаренковская группа Зауралья и Западной Сибири; V: Протокараякуповская группа Зауралья и Западной Сибири. 1, 25, 27: Больше Караганский; 2: Новоникольское; 3: Восточно-Курайминский I; 4, 30: Гаевский; 5, 7, 8, 14, 16–18, 28, 40, 42, 54, 56, 74, 101, 111: Абатский 3; 6, 15, 29, 41: Абатский 1; 43, 83, 103, 114: Устюг 1; 26, 38, 39: Малково; 37: Лебедевский; 40: Коловское городище; 83: Усть-Утяк 1; 31, 75, 83, 90, 113, 115: Козловский могильник; 55: Сопинский могильник; 71: Карасье; 72, 73: Прыговское городище; 81, 82, 102, 112: Павлиново городище

29. kép. I: A szargatszkaja kultúra kerámiájának fejlődési vázlata (Korjakova 1982 nyomán). A: Irtis, B: Isim, C: Tobol, 1: Korai időrendi csoport; 2: Középső időrendi csoport; 3: Kései időrendi csoport; II: Hun–szarmata csoport az uráli-kazahsztáni sztyeppen; III: Kései szargatszkaja (prigovszkaja) csoport az Urálontúl nyugati részéről; IV: Protokusnarenkovói csoport az Urálontúlon és Nyugat-Szibériában; V: Protokarajakupovói csoport az Urálontúlon és Nyugat-Szibériában. 1, 25, 27: Bolse-Karaganszkij; 2: Novonyikolszkoje; 3: Vosztocsno-Kurajminszkij I; 4, 30: Gajevka; 5, 7, 8, 14, 16–18, 28, 40, 42, 54, 56, 74, 101, 111: Abatszk: 3; 6, 15, 29, 41: Abatszk 1; 43, 83, 103, 114: Usztjug 1; 26, 38, 39: Malkovo; 37: Lebegyevszkij; 40: Kolovszkoje gorogyiscse; 83: Uszty-Utyak 1; 31, 75, 83, 90, 113, 115: Kozlovszkij temető; 55: Szopinszkij temető; 71: Karaszje; 72, 73: Prigovszkoje gorogyiscse; 81, 82, 102, 112: Pavlinovo gorogyiscse

Рис. 30. IV: Протокушнаренковская группа Зауралья и Западной Сибири; V: Протокараякуповская группа Зауралья и Западной Сибири; 10, 11, 20–22, 95: Перейминский; 9, 19, 44, 58: Устюг 1; 12, 13, 23, 24, 32, 33, 34–36, 85: Логиновское городище; 47, 48, 51, 52, 93, 98, 116, 118: Коловское городище; 46, 53, 84, 91, 96, 99, 100, 104–106, 117: Усть-Утяк 1; 49, 50, 63–65, 66–68, 77, 78, 108, 109, 110, 119–124: Больше Бакальское городище; 79, 80, 86–89, 94–97: Козловский могильник

30. kép. IV: Protokusnarenkovói csoport Nyugat-Szibériában és az Uráltól keletre; V: Protokarajakupovói csoport Nyugat-Szibériában és az Uráltól keletre; 10, 11, 20–22, 95: Perejminszkij; 9, 19, 44, 58: Usztjug 1; 12, 13, 23, 24, 32, 33, 34–36, 85: Loginovszkoje gorogyiscse; 47, 48, 51, 52, 93, 98, 116, 118: Kolovszkoje gorogyiscse; 46, 53, 84, 91, 96, 99, 100, 104–106, 117: Uszty-Utyak 1; 49, 50, 63–65, 66–68, 77, 78, 108, 109, 110, 119–124: Bolse Bakalszkoje gorogyiscse; 79, 80, 86–89, 94–97: Kozlovi temető

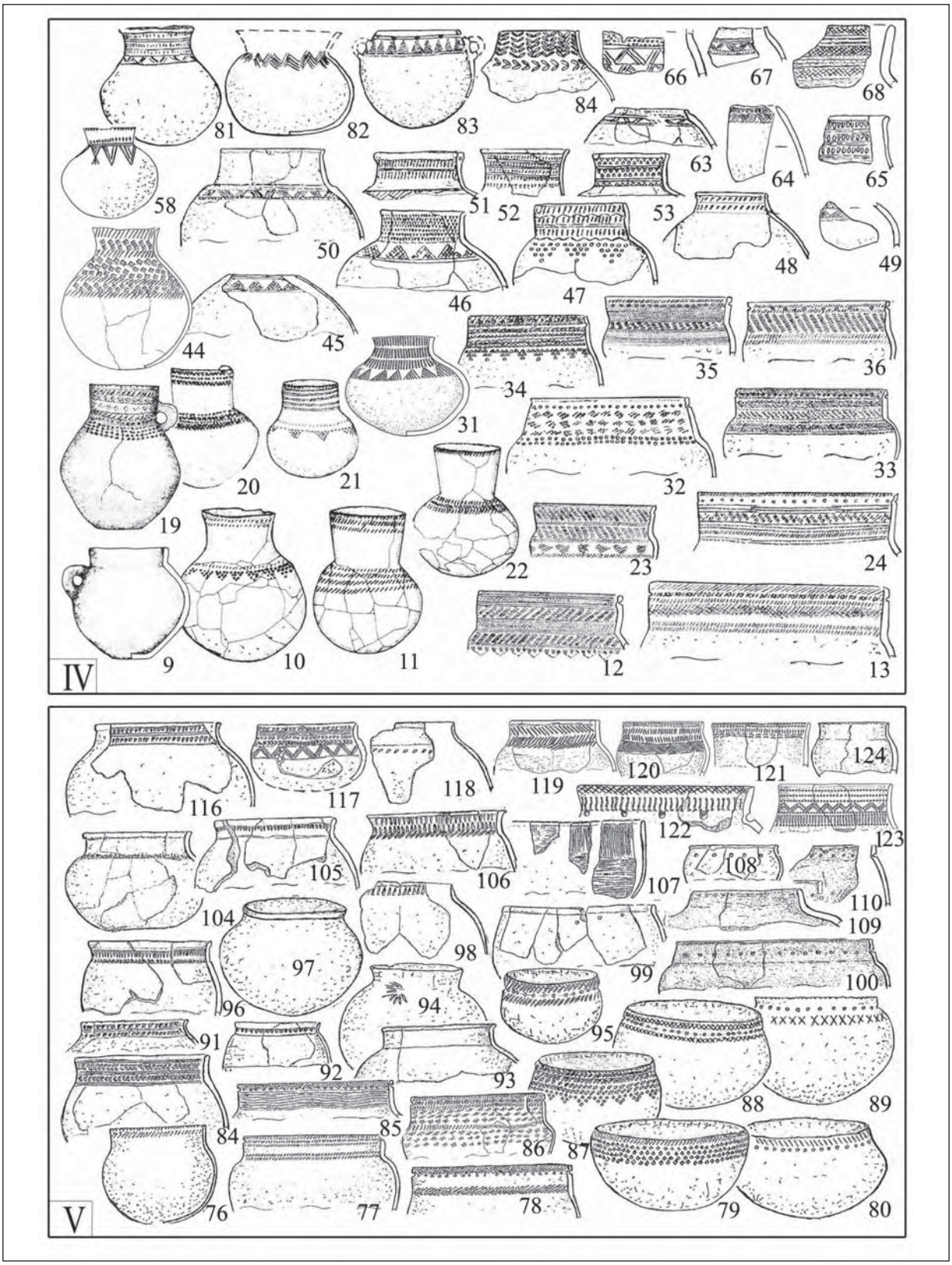


Рис. 30. Керамика из погребальных и поселенческих комплексов Зауралья и Западной Сибири I тысячелетия н.э. Формирование кушнаренковско- караякуповского типов II.

30. kép. Urálontúli és nyugat-szibériai sír- és telepkerámia az 1. évezredből. A kusnarenkovói-karajakupovói típus kialakulása II.

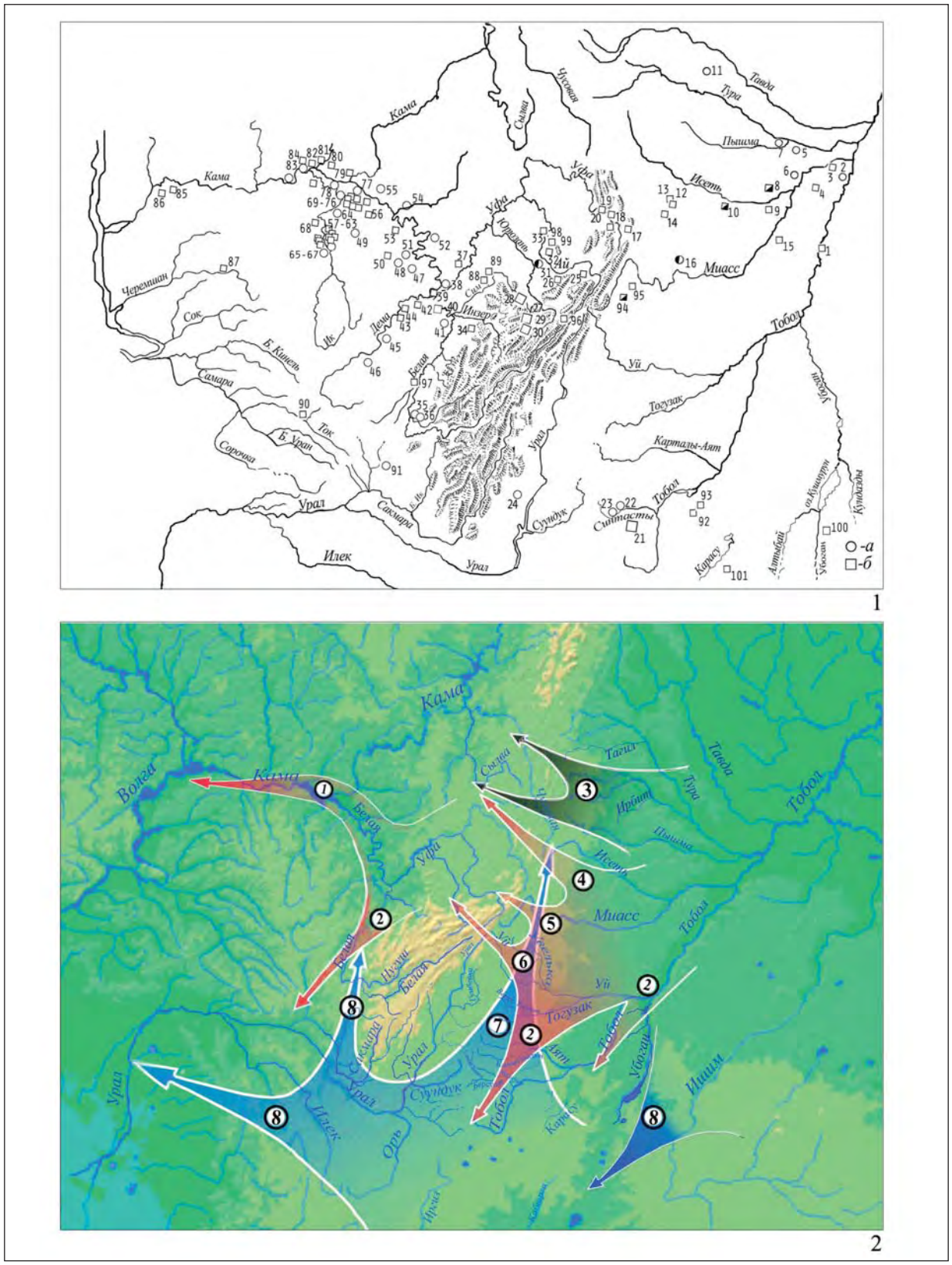


Рис. 31. 1: Карта распространения материалов протомадьярского и раннеугорского облика IV–VIII вв.; 2: Этнокультурные перемещения в южном Зауралье в V–VIII вв.

31. kép. 1: Protomagyar és korai ugor jellegű tárgyak elterjedési térképe (4–8. század); 2: Etnokulturális mozgások az Urálontúl déli részén az 5–8. században

Рис. 31. 1: а: Ранние кушнаренковско-караякуповские могильники и отдельные погребения; б: Городища, селища, местонахождение материалов IV–VIII вв. (неволинский, бакальский, кушнаренковский, караякуповский, раннепетрогромский, батырский, имендяшевский, карымский); 2: Этнокультурные перемещения в южном Зауралье в V–VIII вв. 1: Переселение протокушнаренковско-караякуповского населения в Приуралье; 2: Продвижение раннекушнаренковско-караякуповского населения в степи Южного Урала и Северного Казахстана в VII–VIII вв.; 3: Переселение зауральского населения носителей гребенчато-шнуровой керамики (батырский, раннепетрогромский) в V–VIII веках в Предуралье; 4: Продвижение населения бакальского историко-культурного горизонта (постсаргатское, бакальское, праневолинское) в IV–VI веках вдоль долины р. Уфа на р. Сылва; 5: Продвижение населения бакальского историко-культурного горизонта (кушнаренковское, караякуповское, имендяшевское, бахмутинское [тип 2], неволинское) в IV–VII веках вдоль долины реки Ай; 6: Продвижение населения бакальского историко-культурного горизонта (бакальское, кушнаренковское, караякуповское, бахмутинское [тип 2]) в IV–VII веках вдоль долин рек Сим и Юрюзань; 7: Продвижение раннетюркского (протоболгарского «оногур») населения V–VII вв. (носителей курганов с «усами», памятников селенташского типа и сетчатой керамики) в Приуральской и Зауральской лесостепи; 8: продвижение болгарского (оногурского) населения на запад VI–VII вв. (по Генинг 1972; Казаков 1982; Гарустович–Иванов 1982; Бисембаев 2010; Казаков 2004; Боталов–Бабенков 2004; Пастушенко 2004; Викторова 2008; Матвеева–Орлова–Рафикова 2009)

31. kép. 1: a: Korai kusnarenkovói-karajakupovói temetők és magányos sírok; б: Telepek, települések, 4–8. század (nyevolinói, bakalszkajai, kusnarenkovói, karajakupovói, korai petrogromszkajai, batirszkajai, imengyasevói, karimszki lelőhelyek); 2: Etnokulturális mozgások az Urálontúl déli részén az 5–8. században; 1: A protokusnarenkovói-protokarajakupovói népesség mozgása az Urál nyugati oldalára; 2: A korai kusnarenkovói és korai karajakupovói népesség mozgása a 7–8. században a dél-uráli sztyeppre és Észak-Kazahsztánba; 3: Az urálontúli népesség (a fésűs-zsinórdíszes kerámia hordozói) mozgása (batirszkajai, korai petrogromszkajai leletanyag) az 5–8. században az Urál nyugati előterében; 4: A bakalszkaja horizont népességének mozgása a 4–6. században az Ufa folyó mentén a Szilva folyóhoz (poszt-szargatszkajai, bakalszkoje, korai nyevolinói leletek); 5: A bakalszkaja történeti-kulturális térség népességének mozgása a 4–7. században az Aj folyó mentén (kusnarenkovói, karajakupovói, imengyasevói, bahmutyinói [2. típus], nyevolinói leletek); 6: A bakalszkaja horizont népességének mozgása a 4–7. században a Szim és Jurjuzany folyók mentén (bakalszkajai, kusnarenkovói, karajakupovói, bahmutyinói [2. típus] leletek); 7: A korai türk (protobolgár „onogur") népmozgás az 5–7. században az Urál nyugati részén és urálontúli erdős sztyeppén (a „bajszos" kurgánok és a szelentasi-típusú leletek, valamint a „hálódíszes" kerámia hordozói); 8: bolgár (onogur) népmozgás nyugatra a 6–7. században (Genying 1972; Kazakov 1982; Garusztovics–Ivanov 1982; Biszembajev 2010; Kazakov 2004; Botalov–Babenkov 2004; Pasztusenko 2004; Viktorova 2008; Matvejeva–Orlova–Rafikova 2009 nyomán)

Рис. 32. 1, 3, 13, 19: Акаваз 1; 2: Стерлитамак; 23: Сикияз Тамак; 7, 16–18, 24: Чебаркуль IV; 8, 14, 15: Кадыровское; 12, 25: Абдулино; 29, 30, 31, 36–38, 45–47: Месягутово III (по Шорин 1992; Сунгатов 2001; Юрин 1998; Юрин 1999; Юрин 2000; Юрин 2002; Юрин 2003; Гарустович–Савельев 2004)

32. kép. 1, 3, 13, 19: Akavaz 1; 2: Sztyerlitamak; 23: Szikijaz Tamak; 7, 16–18, 24: Csebarkul IV; 8, 14, 15: Kadirovo; 12, 25: Abdulino; 29, 30, 31, 36–38, 45–47: Meszjagutovo III (Sorin 1992; Szungatov 2001; Jurin 1998; Jurin 1999; Jurin 2000; Jurin 2002; Jurin 2003; Garusztovics–Szaveljev 2004 nyomán)

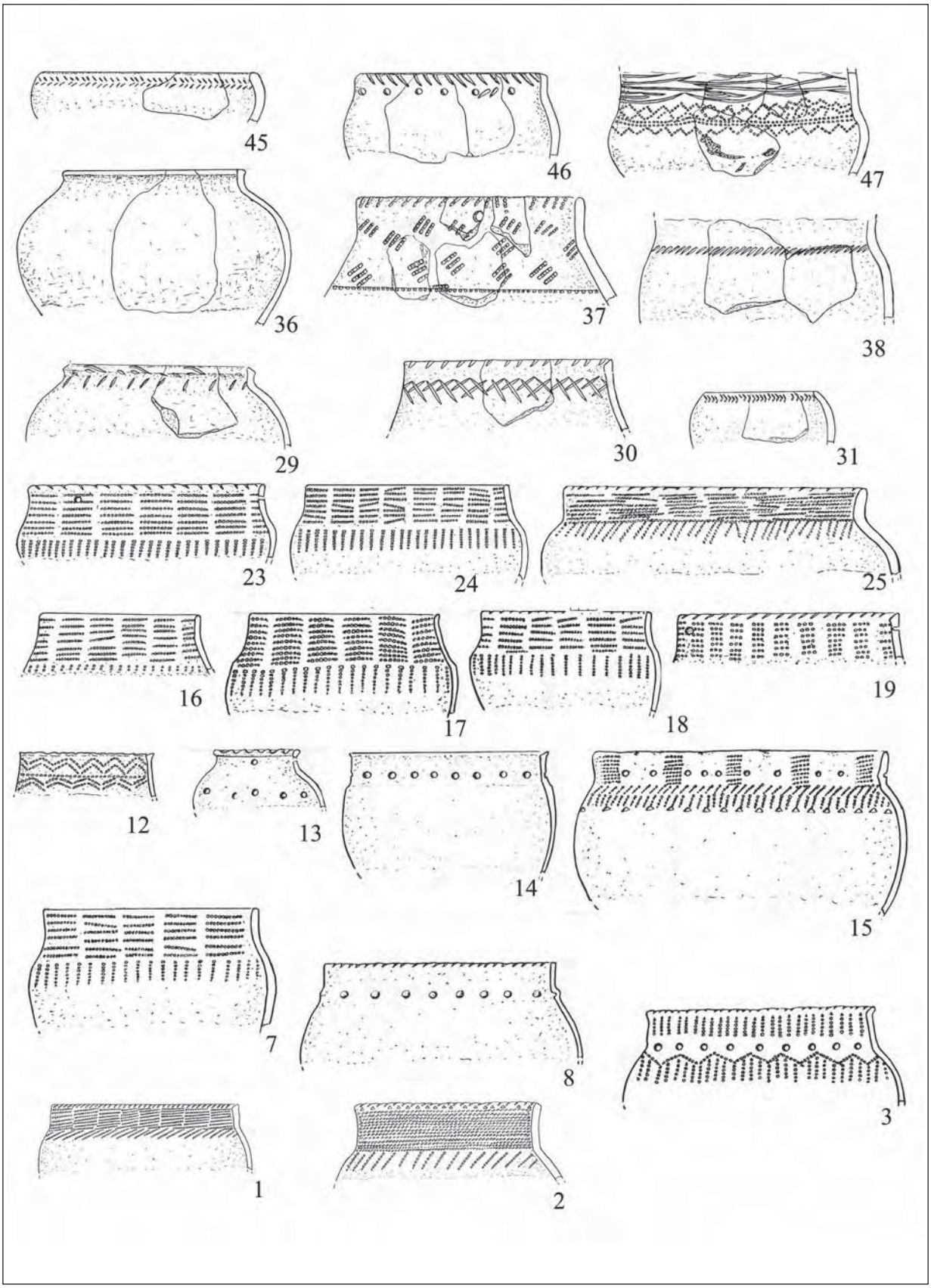


Рис. 32. Керамика из памятников горнолесных и прилегающих лесостепных районов Южного Урала I.
32. kép. Kerámia a Dél-Urál erdős és erdős sztyeppei részéről I.

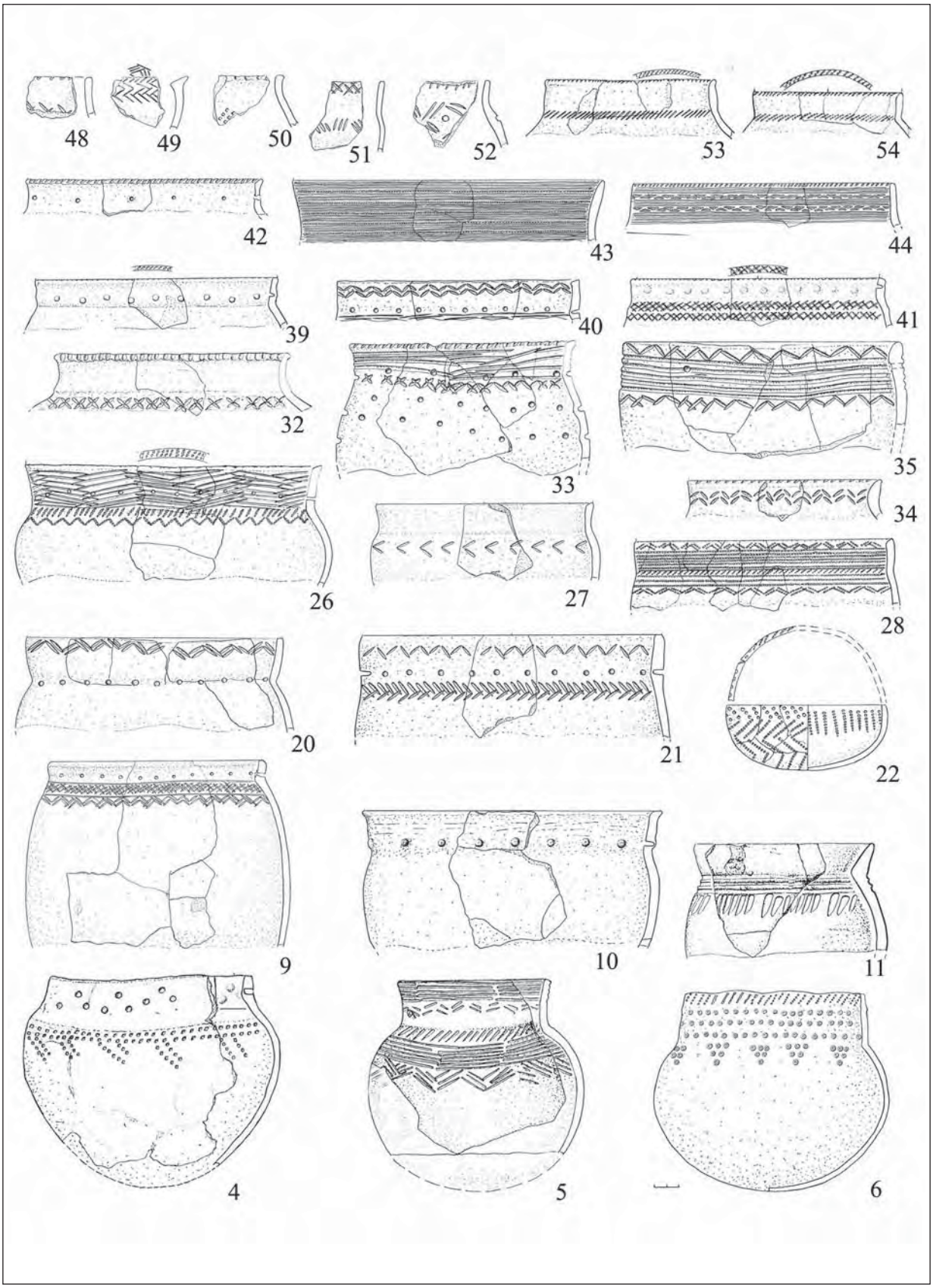


Рис. 33. Керамика из памятников горнолесных и прилегающих лесостепных районов Южного Урала II.
33. kép. Kerámia a Dél-Urál erdős és erdős sztyeppei részéről II.

Рис. 33. 1–5, 11, 20–22, 27, 28, 39–41, 53, 54: Сикияз Тамак; 6: Путаная; 9, 34: грот у Малого Омута; 10: Кочкари II; 26, 42: Атинский пещерный комплекс; 32: Сабакай; 33, 35: Брановская; 43, 44: Калиновская; 48, 49: Игнатиевская пещера; 50–52: Араслановская пещера, писаница (по Шорин 1992; Сунгатов 2001; Юрин 1998; Юрин 1999; Юрин 2000; Юрин 2002; Юрин 2003; Гарустович–Савельев 2004)

33. kép. 1–5, 11, 20–22; 27, 28, 39–41, 53, 54: Szikijaz Tamak; 6: Putanaja; 9, 34: Malovo Omuta barlang; 10: Kocskari II; 26, 42: Atyinszki barlangegyüttes; 32: Szabakaj; 33, 35: Buranovszkaja; 43, 44: Kalinovszkaja; 48, 49: Ignatyijevszki barlang; 50–52: Araszlanovszki barlang, sziklarajz (Sorin 1992; Szungatov 2001; Jurin 1998; Jurin 1999; Jurin 2000; Jurin 2002; Jurin 2003; Garusztovics–Szaveljev 2004 nyomán)

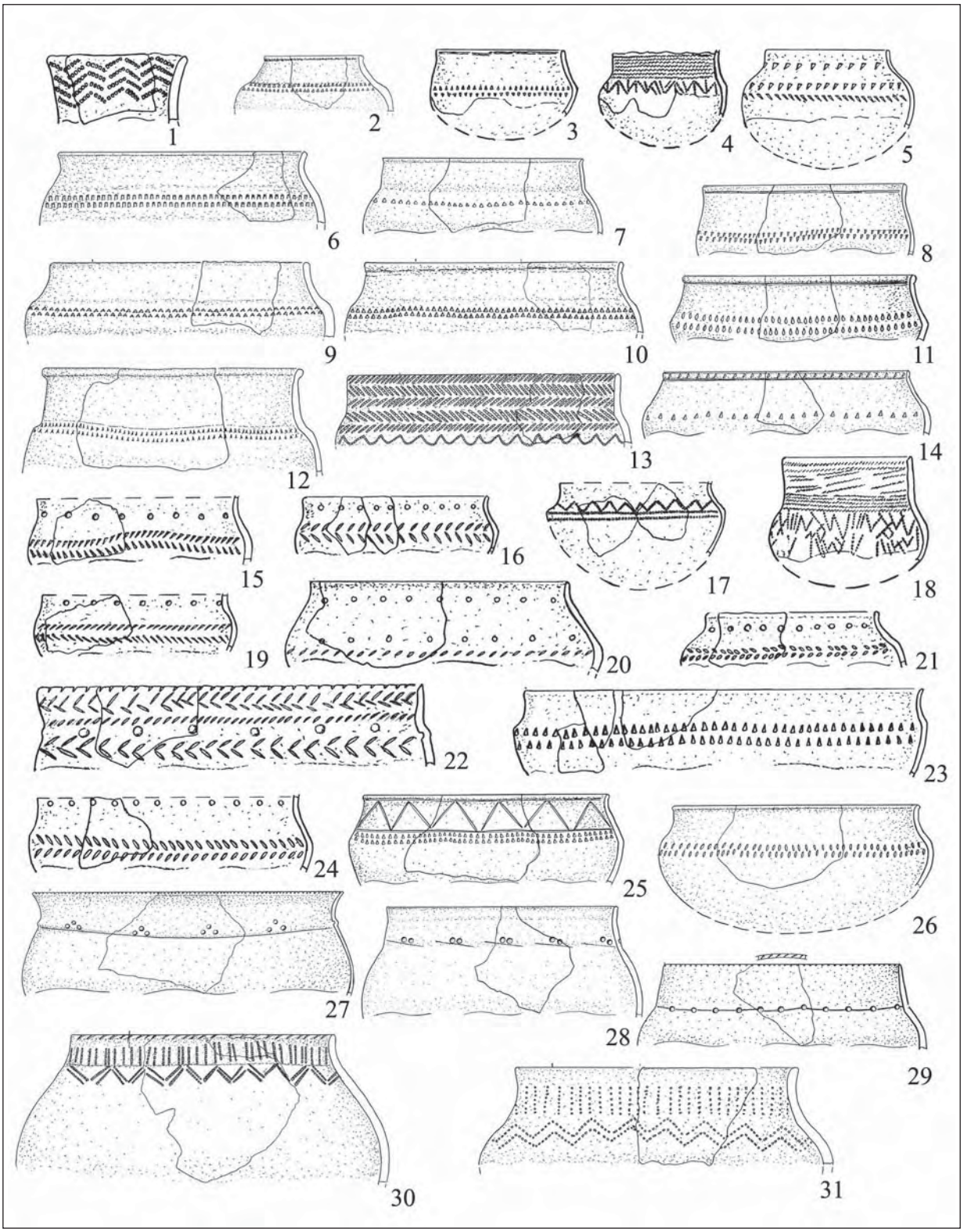


Рис. 34. Керамика имендяшевского и неволинского типов из Башкирского Предуралья. 1, 3–5, 15–24, 30, 31: Бажикаево; 2, 6, 7, 9, 10, 12, 13, 29: городище Уфа II; 8, 11, 14, 25–28: городище Имендяшево (по Матвеева 1964; Мажитов et al. 2007; Мажитов et al. 2009; Мажитов et al. 2009A; Мажитов et al. 2011)

34. kép: 1, 3–5, 15–24, 30, 31: Bazsikajevo; 2, 6, 7, 9, 10, 12, 13, 29: Ufa II gorogyiscse; 8, 11, 14, 25–28: Imengyasevoi gorogyiscse (Matvejeva 1964; Мажитов et al. 2007; Мажитов et al. 2009; Мажитов et al. 2009A; Мажитов et al. 2011 nyomán)

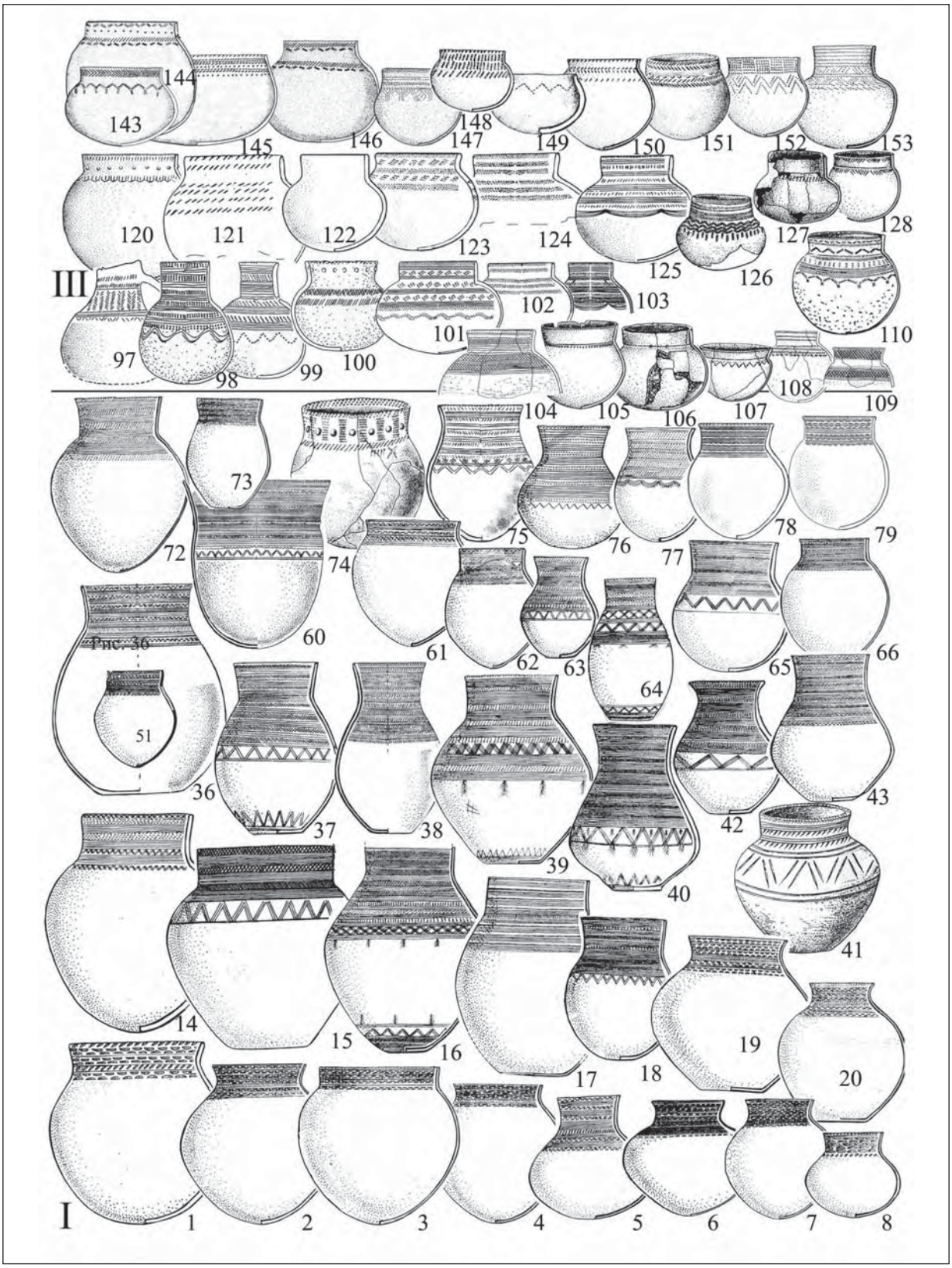


Рис. 35. Территориальное распределение керамики кушнаренковско-караякуповского круга в Приуралье, Зауралье и горно-лесных зонах I. I: Хронологическая группа IV–VIII вв.; III: Хронологическая группа X в.

35. kép. A kusnarenkovo-karajakupovói kerámia elterjedése az Urálban, az Urálontúl és a hegyi-erdős zónában I. I: 4–8. századi kronológiai csoport; III: 10. századi kronológiai csoport

Рис. 35. 1–2, 4, 6–8, 19, 20, 51, 61: Могильник Бирский; 3, 77: Могильник Старо-Янгизитовский; 5, 16, 17, 37, 39, 40, 42, 63, 65, 66, 72, 74, 76, 77: Могильник Манякский; 15: Ново-Турбаслинский могильник; 120, 121: Граултры могильник; 72: Лагеревские курганы; 36–38: Такталачукский могильник; 17–18: Ново-Бикинский курган; 41: Уфимское погребение; 60, 75: Иманлей; 43: Сынтыштамакский курган; 68, 82, 84, 88, 95, 117: Хусаиновские курганы; 56, 71, 87, 96, 119: Бекешевские курганы; 62, 73: Булгарский курган; 97–100: Танкеевский могильник; 101–103, 121–125: Больше Тиганский; 104: Ишимбаевские курганы; 105–107, 110, 127, 128: Старо-Халиловский; 108–109: Стерлитамакский могильник; 120, 126, 143–153: Каранаевские курганы; 78: II Береговский; 79: II Красногорский

35. kép. 1–2, 4, 6–8, 19, 20, 51, 61: Birszki temető; 3, 77: Sztaro-Jangizitovszkij temető; 5, 16, 17, 37, 39, 40, 42, 63, 65, 66, 72, 74, 76, 77: Manyaki temető; 15: Novo-Turbaszlinszkojei temető; 120, 121: Graultri temető; 72: Lagerevoi kurgánok; 36–38: Taktalacsuki temető; 17–18: Novo-Bikinszki kurgán; 41: Ufai sírok; 60, 75: Imanleji kurgán; 43: Szintistamaki kurgán; 68, 82, 84, 88, 95, 117: Huszainovoi kurgánok; 56, 71, 87, 96, 119: Bekesevoi kurgánok; 62, 73: Bulgari kurgán; 97–100: Tankejevkai temető; 101–103, 121–125: Bolsije Tyigani temető; 104: Isimbaji kurgánok; 105–107, 110, 127, 128: Sztaro-Halilovo temető; 108–109: Sztyerlitamaki temető; 120, 126, 143–153: Karanajevoi kurgánok; 78: Beregovo II; 79: Krasznogorszk II

Рис. 36. 52: Могильник Манякский; 9: Байрамгулово курган; 10, 33–35: Веселовка стоянка; 11: Каинсай курган с «усами»; Селенташ курган с «усами»; 21: Берсуат поселения; 23: Аргази, случайная находка; 24–26, 31, 32, 46, 49–50, 53, 54, 57–59, 80, 81, 83, 85, 94, 114–116: Граултры могильник; 27–30, 44, 47, 52, 89, 90: Лагеревские курганы; 45, 59, 67, 69, 86, 91, 92, 93, 118: II Бекешевские курганы; 54: Наровчатские курганы; 129–142, 154, 156, 157, 160–163: Уелги могильинк; 155, 156, 158: Усть-Терсюк могильник

36. kép. 52: Manyak temető; 9: Bajramgulovoi kurgán; 10, 33–35: Veszelovka telep; 11: Kajinsza és Szelentasi „bajszos” kurgán; 21: Berszuat telep; 23: Argazi, szórvány; 24–26, 31, 32, 46, 49–50, 53, 54, 57–59, 80, 81, 83, 85, 94, 114–116: Graultri temető; 27–30, 44, 47, 52, 89, 90: Lagerevoi kurgánok; 45, 59, 67, 69, 86, 91, 92, 93, 118: Bekesevo II kurgánok; 54: Narovcsatkai kurgánok; 129–142, 154, 156, 157, 160–163: Ujelgi temető; 155, 156, 158: Uszty-Tyerszjuk temető

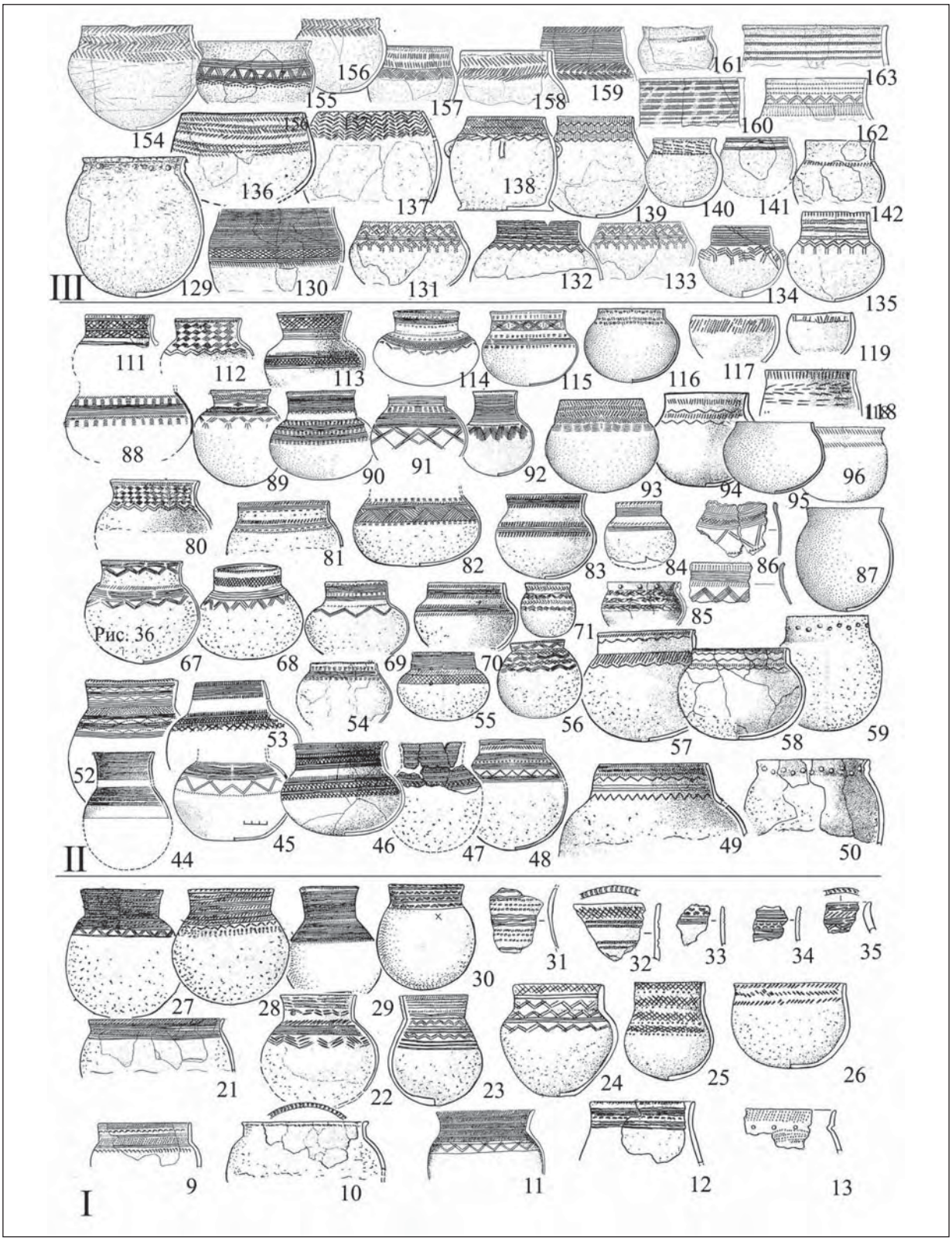


Рис. 36. Территориальное распределение керамики кушнаренковско-караякуповского круга в Приуралье, Зауралье и горно-лесных зонах II. I: Хронологическая группа IV–VIII вв.; II: Хронологическая группа IX в.; III: Хронологическая группа X в.

36. kép. A kusnarenkovo-karajakupovói kerámia elterjedése az Urálban, az Urálontúlon és a hegyi-erdős zónában II. I: 4–8. századi kronológiai csoport; II: 9. századi kronológiai csoport; III: 10. századi kronológiai csoport

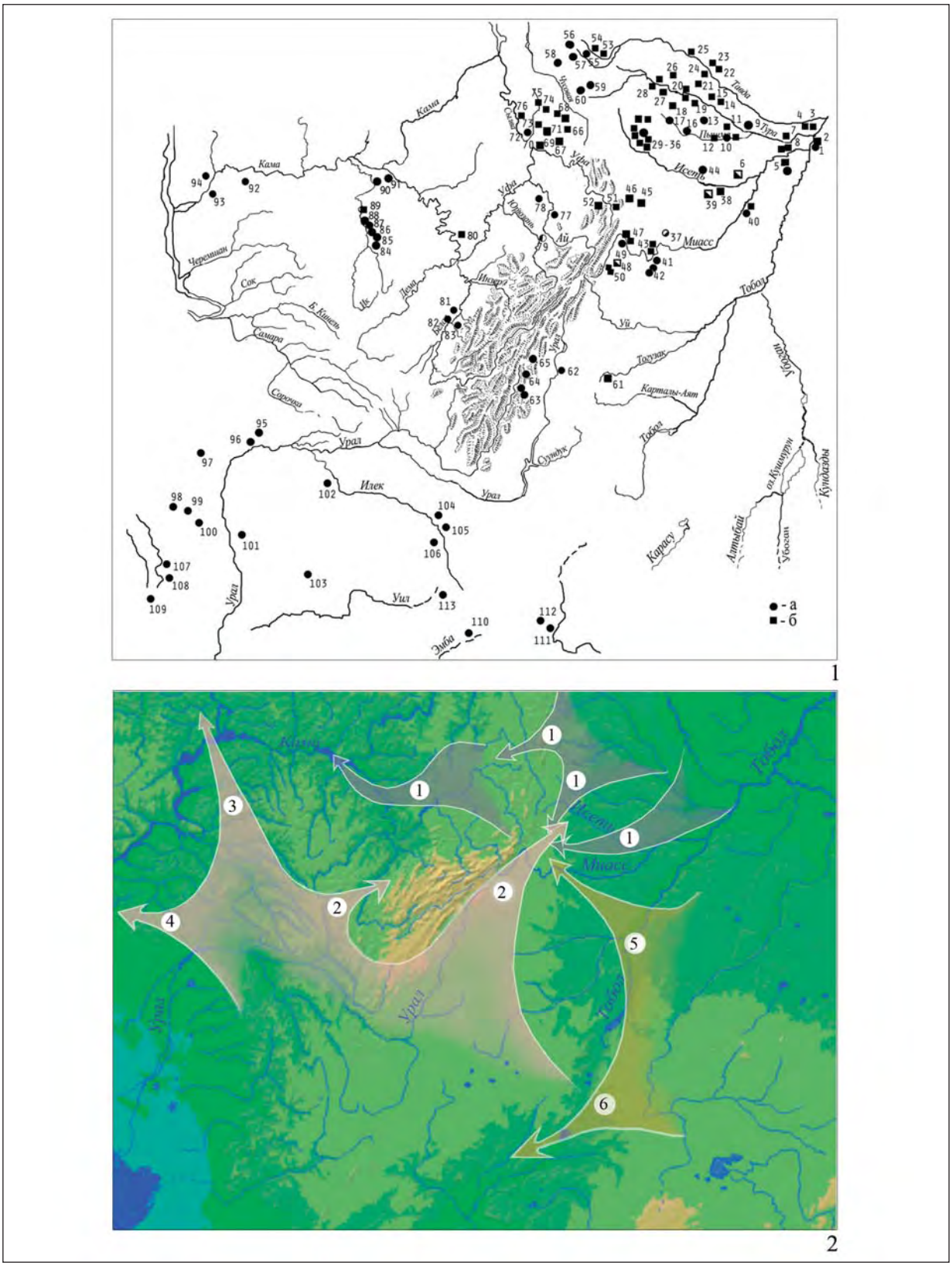


Рис. 37. 1: Карта распространения материалов протомадьярского и раннеугорского облика; 2: Этнокультурные перемещения на Южном Урале в IX–XI вв.

37. kép. 1: Protomagyar és korai ugor jellegű leletek elterjedése; 2: Etnokulturális mozgások a Dél-Urálban a 9–11. században

Рис. 37. 1: Карта распространения материалов протомадьярского и раннеугорского облика. а: Кушнаренковско-караякуповские, петрогромско-юдинские могильники IX–X вв.; б: Кушнаренковско-караякуповские, петрогромско-юдинские городища, селища, святилища и местонахождения IX–XI вв.; 2: Этнокультурные перемещения на Южном Урале в IX–XI вв. 1: Переселение лесного петрогромско-юдинского населения (протоманси); 2: Отток населения западно-тюркского (кушнаренковско-караякуповского) населения из казахстанских степей на Южный Урал; 3: Отток населения западно-тюркского (кушнаренковско-караякуповского) населения на нижнюю Каму; 4: Переселение мадьяр из урало-казахстанских степей на запад; 5: Приход кыпчакского (сросткинского) населения из Алтая в Южное Зауралье; 6: Приход кыпчакского (сросткинского) населения из Алтая в Сары-Арку (по Генинг 1972; Казаков 1982; Гарустович–Иванов 1982; Бисембаев 2010; Казаков 2004; Боталов–Бабенков 2004; Пастушенко 2004; Викторова 2008; Матвеева–Орлова–Рафикова 2009)

37. kép. 1: Protomagyar és korai ugor jellegű leletek elterjedése. a: Kusnarenkovó-karajakupovói és petrogromszk-jugyini temetők a 9–10. században; б: Kusnarenkovó-karajakupovói, petrogromszk-jugyini erődített telepek, telepek, szentélyek és lelőhelyek a 9–11. században; 2: Etnokulturális mozgások a Dél-Urálban a 9–11. században. 1: A petrogromszko-jugyini népesség (protomanysi) mozgása az erdős zónában; 2: A nyugati türk (kusnarenkovói-karajakupovói) népesség mozgása a kazah sztyeppekről a Dél-Urál térségébe; 3: A nyugati türk (kusnarenkovói-karajakupovói) népesség mozgása a Káma folyó alsó folyásához; 4: A magyar népesség áttelepülése az urál-kazahsztáni sztyeppről nyugatra; 5: Kipcsak (szrosztkinszkajai) népesség áttelepülése az Altajból az Urálontúl déli részére; 6: Kipcsak (szrosztkinszkajai) népesség áttelepülése az Altajból Szari-Arkba (Genying 1972; Kazakov 1982; Garusztovics–Ivanov 1982; Biszembajev 2010; Kazakov 2004; Botalov–Babenkov 2004; Pasztusenko 2004; Viktorova 2008; Matvejeva–Orlova–Rafikova 2009 nyomán)

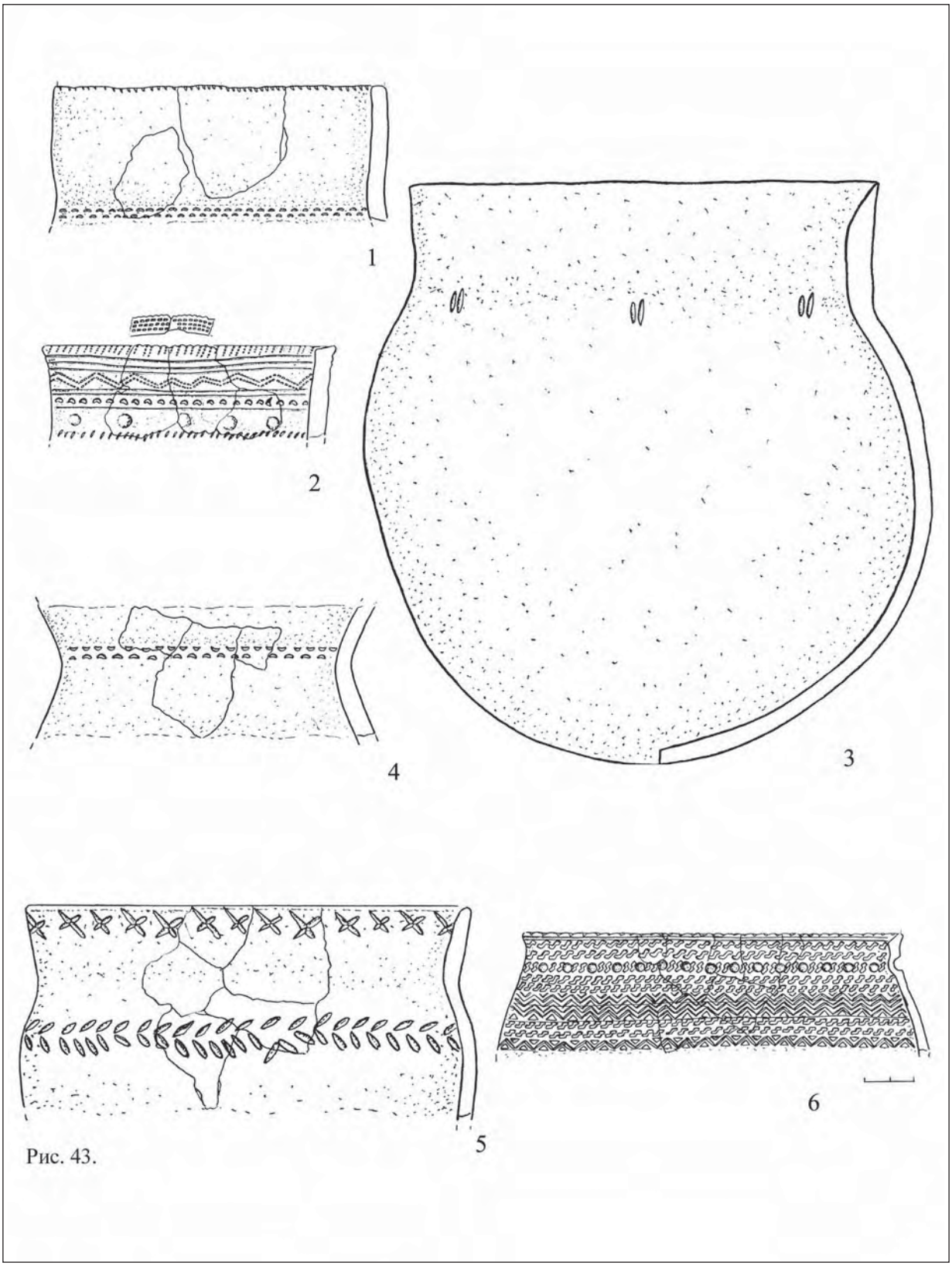


Рис. 43.

Рис. 38. Керамика карымского, бакальского и протокушнаренковского облика из степных памятников Северного Казахстана. 1, 2, 4: Стоянка Артасор I; 3: Стоянка Целинная I; 5, 6: стоянка Карасор 3

38. kép. A karimszki, bakali és protokusnarenkovói típusú kerámia az észak-kazahsztáni sztyeppről. 1, 2, 4: Artaszov I; 3: Celinnaja I; 5, 6: Karaszor 3

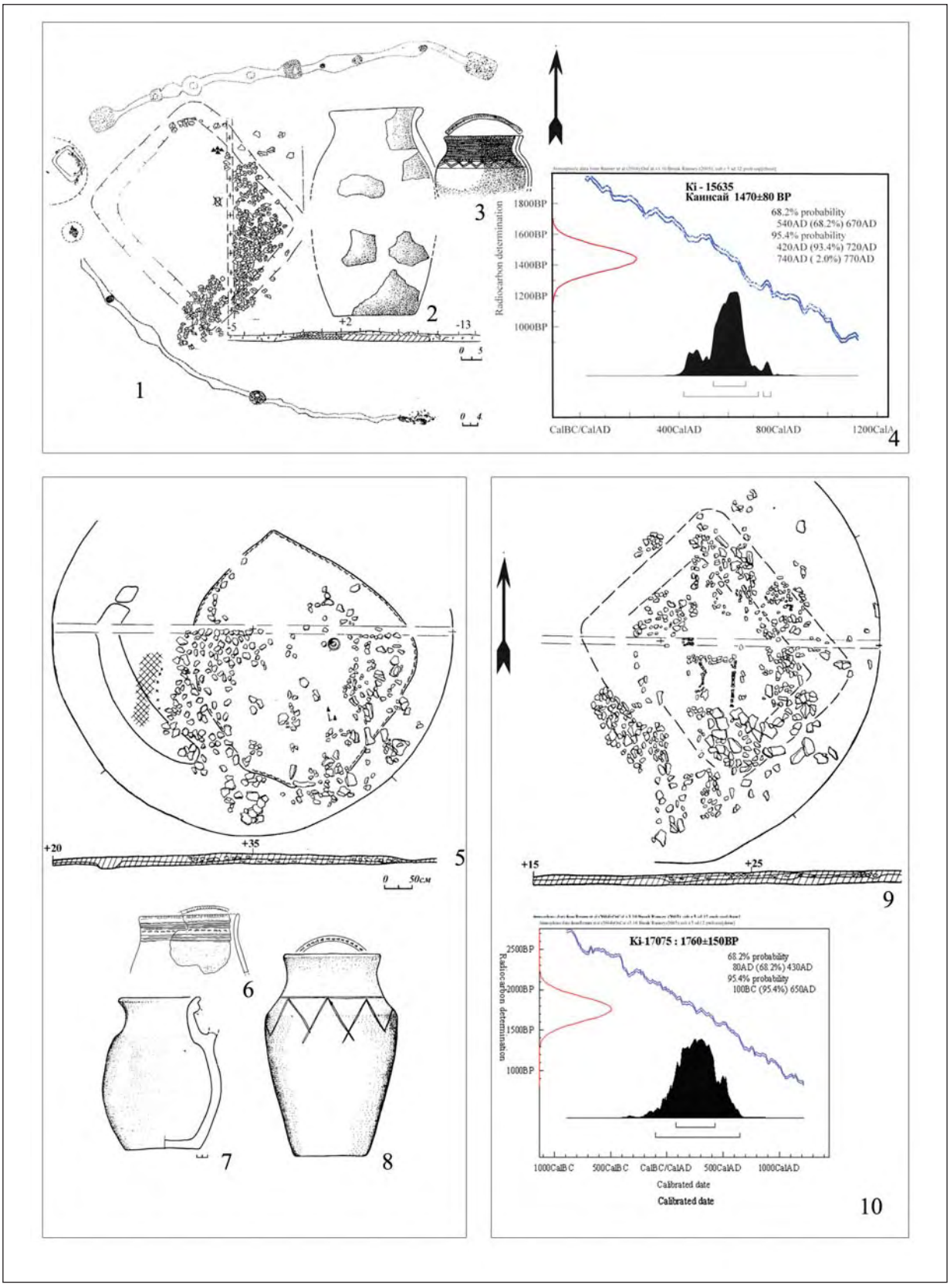


Рис. 39. 1–4: Могильник Каинсай, курган 14; 5–8: Могильник Селенташ, курганы 4; 9–10: Могильник Селенташ, курганы 5

39. kép. 1–4: Kajinszaj temető 14. kurgán; 5–8: Szelentas temető 4. kurgán; 9–10: Szelentas temető 5. kurgán



Рис. 40. 1–24: Могильник Ингала; 25–26: Городище Уфа II/КЗ.А5 горизонт 4 (по Мажитову et al. 2009, рис. 105. 3)

40. kép. 1–24: Ingala temető; 25–26: Ufa II/KZ.A5 4. horizont (Mazsitov et al. 2009, 105. kép 3)

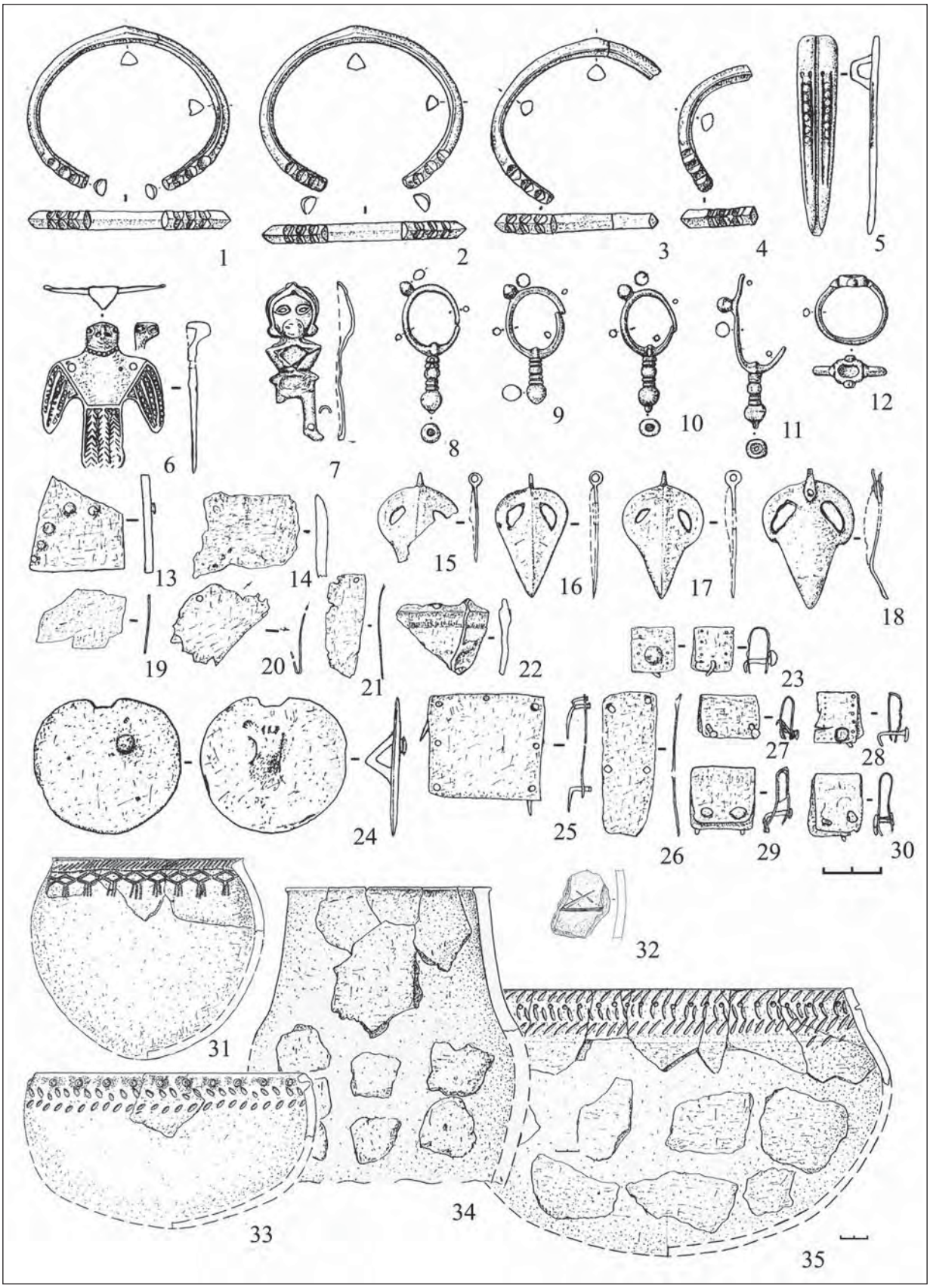


Рис. 41. Могильник Ингала

41. kép. Ingala temető

РАННЕСРЕДНЕВЕКОВОЕ ВОИНСКОЕ ПОГРЕБЕНИЕ У С. СТАРАЯ КАТЕРИНОВКА НА ПРАВОБЕРЕЖЬЕ НИЖНЕГО ДНЕПРА

Сергей Н. Разумов* – Марина Н. Дараган** – Сергей В. Полин**

Absztrakt: *A cikk a 2007-ben a sztaraja katyerinovkai 32. szkíta kurgánban (Nyikopol járás, Dnyepropetrovszk megye) feltárt kettős temetkezéssel foglalkozik. A közös sírgödörben nyugvó két harcos férfi (apa és fia) gazdag mellékletekkel együtt került eltemetésre. A 9. század végére tehető temetkezés jellemzői – egyszerű sírgödrökben, háton fekvő helyzetben, nyugat–keleti tájolással eltemetett halottak – alapján az ún. Szubbotyici-horizontba sorolható. A Dnyeper alsó folyásának jobb partján elhelyezkedő Sztaraja Katyerinovka 32. kurgánjának 1. sírja azon kevés számú lelőhely közé tartozik a Fekete-tenger északi előterében, melyeket azon korai ugor-magyar törzsek helyi hagyatékának tarthatunk, akik a Dél-Urálból a Kárpát-medence területére vándoroltak a 9. század második felében.*

Kulcsszavak: *Szubbotyici-horizont, kettős temetkezés, magyar őstörténet*

Район Нижнего Поднепровья на сегодняшний день является одним из наиболее полно обследованных стационарными раскопками. В микрорегионе междуречья рек Базавлук, Солёная и Чертомлык проведены сплошные исследования курганов всех эпох (*рис. 1. 1*). Начиная с 1964 г., в этом регионе работает Орджоникидзевская экспедиция Института археологии НАН Украины. В результате постоянных раскопок в период с 1964 по 2007 г. здесь исследовано 247 курганов (из 470 выявленных), сооружённых в различное время от энеолита до средневековья (*рис. 1. 2*). На сегодняшний день это самая значительная выборка исследованных курганов в рамках чётко очерченной территории не только для степи Северного Причерноморья, но, пожалуй, и для всего пояса степей от Дуная на западе до Урала на востоке. Отметим, что в исследованных курганах было всего 15 погребений средневековых кочевников (преимущественно половцев).[1]

Погребение 1, впущенное в скифский курган 32 у села Старая Катериновка (Никопольский район, Днепропетровская область Украины), оказалось единственным раннесредневековым комплексом в микрорегионе. Высота кургана составляла около 2 м, диаметр около 30 м. Он был самым крупным в группе из трёх скифских курганов IV в. до н.э. Располагался на краю межбалочного водораздела в точке с самой большой высотной отметкой для данной местности. Большая часть кургана не распахивалась. Насыпь имела вид усеченного конуса. Вершина кургана разрушена вследствие установки триангуляционного знака, а также грабительских раскопок (*рис. 2. 3–4*). На поверхности встречались многочисленные камни от крепиды.

* Научно-исследовательская лаборатория «Археология», Приднестровский государственный университет им. Т. Г. Шевченко, MD-3300 Тирасполь, ул. 25 Октября 107. razum_22@rambler.ru

** Институт археологии Национальной Академии наук Украины, 04210 Киев, проспект Героев Сталинграда 12. darmar@ukr.net; polin-archeo@ukr.net

1 Черных–Дараган 2014, 378.

Курган содержал четыре погребения: № 1 – раннесредневековое, №№ 2–4 – скифские (IV в. до н.э.).

Целью данной публикации является введение в научный оборот материалов раннесредневекового погребения 1.

Захоронение было впущено в насыпь скифского кургана в 7 м к востоку от условного центра кургана. Контуры ямы размерами ориентировочно 2 × 1 м, глубиной 0,4 м от современной поверхности, прослежены приблизительно, по остаткам тлена от подстилки, расположению погребённых и инвентаря. Остатки перекрытия не зафиксированы. В яме находились два скелета взрослых мужчин (по заключению антрополога к.и.н. А. Д. Козак, костяки принадлежали, вероятно, отцу и сыну).[2]

Костяк 1 (мужчина, 40–50 лет, рост 163,5–169,1 см) находился справа, вдоль южной стенки ямы. Погребённый был уложен вытянуто на спине, головой на запад–северо-запад, руки вытянуты вдоль тела, ноги слегка сведены в коленях, берцовые кости параллельны. Справа вдоль тела, частично перекрывая кости правой руки, располагалось железное рубящее оружие – вероятно, слабоизогнутая сабля. Эфес (частично нарушен бульдозером) находился на правом локте погребенного, наконечник ножен (бутероль) – ниже правого колена. От эфеса оружия до левой руки выше таза зафиксирована цепочка из 22 бляшек из золотой фольги, условно названная нами «поясной набор 1» (*рис. 10*). Еще одна такая бляшка, вероятно, смещённая грызунами, найдена в районе правой кисти костяка 1. Учитывая тот факт, что бляшки зафиксированы и под позвоночником, их положение свидетельствует о наличии кожаного пояса или перевязи для ношения сабли. Бляшки из очень тонкой (около 0,02–0,03 мм толщиной) золотой фольги были нашиты, скорее всего, не непосредственно на ремень. Они могли иметь основу из кусочков дерева, кожи или войлока, что создавало бы иллюзию их массивности.

Между правым крылом таза и клинком находился железный нож с остатками деревянной рукояти, черешком к ступня м погребенного. Поверх сабли обнаружен кресальный кремень, еще два кремня и фрагмент железного изделия, которое могло быть кресалом, смещены. Ниже крестца, между бедренными костями, лежала изогнутая костяная пластина – накладка для сложного лука (ещё одна накладка находилась у правой бедренной кости костяка 2, а две были найдены в перемещённом состоянии) (*рис. 4. 1–4*). На крестце, между бедренными костями, на левой бедренной кости и левее ее находилось скопление из девяти металлических изделий – «поясной набор 2» (*рис. 3*). В 20 см левее вдоль левой бедренной и берцовых костей находилась цепочка из шести серебряных изделий – «поясной набор 3» (*рис. 8*).

Костяк 2 (мужчина 17–20 лет, рост 163,5–169,3 см) находился левее костяка 1, вдоль северной стенки ямы. Погребенный был уложен вытянуто на спине, головой на запад-северо-запад, правая рука согнута в локте, кисть, уложенная ладонью вниз, находилась поверх крестца, левая рука не сохранилась (судя по фалангам пальцев в районе левого тазобедренного сустава, она была вытянута вдоль тела), кости ног параллельны. На левой бедренной кости следы незажившей травмы, нанесенной рубящим оружием, что указывает на гибель молодого мужчины в бою. Под тазом и грудной клеткой зафиксированы остатки органической подстилки в виде древесного тлена, возможно, от коры (бересты?). На ней местами сохранилась тёмно-зелёная окраска.

Правее правой бедренной кости находилась изогнутая костяная пластина – накладка сложного лука. В районе правого локтя, под правыми локтевой и лучевой костями, под поясничными позвонками костяка 2 находилось скопление из 11 серебряных бляшек – «поясной набор 4» (*рис. 9*). Ниже крестца между бедренными костями располагались фрагменты трёх железных черешковых наконечников стрел. Восточнее обнаружены остатки деревянных прутиков – древок стрел (диаметром около 0,5 см). Аналогичные остатки зафиксированы у левой пяточной кости. Между бедренными костями и поверх правой бедренной кости костяка 2 находилось скопление из девяти металлических изделий – «поясной набор

[2] Антропологические определения Козак 2017.

5» (*рис. 7*). К этому набору мы также отнесли серебряную пряжку, обнаруженную между стопами погребённого (возможно, смещённую грызунами), совершенно идентичную пряжке, находившейся поверх его правой бедренной кости. Правее правой стопы костяка 2 зафиксировано скопление мелких древесных угольков диаметром около 15 см (*рис. 2. 1*).

Инвентарь погребения 1

1. Железное рубящее оружие – *сабля* (?). Общая длина сохранившейся части (эфес поврежден) 85 см, максимальная ширина 5 см (*рис. 2. 1–2*). В перемещённом состоянии найдены фрагменты железного брусковидного навершия рукояти (реконструируемые размеры 3,5 × 2 × 1,5 см) с накладками из полосок серебряной фольги (*рис. 5. 3, 7*). Общая длина рукояти могла составлять более 10 см. *In situ* сохранился железный наконечник ножен (бутероль) трапециевидной формы, большее основание 4 см, меньшее 3 см, боковые стороны 3 см, толщина около 2 см. Зафиксированы остатки обкладки бутероли в виде полосок из серебряной фольги (*рис. 5. 5, 9*). Клинок распался после расчистки.
2. *Нож* (?) железный с черешком (*рис. 4. 5*). Ромбовидный с максимальным расширением в нижней трети, сечение клинка ромбовидное, сечение черешка подпрямоугольное. Общая длина 8 см, сохранившаяся длина черешка 3 см, ширина 0,3 см, максимальная ширина клинка 2 см.
3. Кресальные *кремни* (*рис. 5. 11–12*) – три массивных отщепа с забитостью по периметру, образовавшейся в процессе высекания огня. Размеры 3 × 2,8, 3 × 2,5, 2,5 × 1,5 см. Рядом найден фрагмент изогнутого железного прута длиной 4,5 см, диаметр сечения 0,5 см, возможно, часть калачевидного кресала (*рис. 5. 2*). Первоначально кремни и кресало могли находиться в мешочке в районе правого крыла таза костяка 1.
4. *Костяная пластина* – боковая накладка на лук, одна длинная сторона слабо вогнута, вторая выпуклая, концы закруглены. Размеры 15 × 2х0,5 см (*рис. 4. 1*).
5. «Поясной набор 1»: 23 нашивные *бляшки* из золотой фольги. 15 экземпляров вытянутопрямоугольной формы, одна узкая сторона прямоугольника закруглена, вторая прямая, по углам четыре отверстия диаметром 0,1–0,05 см. Размеры 1,5–2 × 1–1,5 см (*рис. 10. 4–13*). Два экземпляра округлых очертаний, без отверстий, диаметром около 1,7 см (*рис. 10. 17–18*). Три экземпляра в виде сегмента окружности, по периметру по 6 отверстий диаметром 0,1–0,05 мм (*рис. 10. 2–3*). Размеры 2 × 1,5 см. Три экземпляра в виде сегмента окружности, по периметру по шесть отверстий диаметром 0,1–0,05 см, в центре прямоугольное отверстие 0,8 × 0,3, 0,6 × 0,3, 0,7 × 0,4 см (*рис. 10. 14–16*). Размеры 2 × 1,5 см.
6. «Поясной набор 2»: а) Семь серебряных литых *поясных бляшек* фигурной пятиугольной формы с врезным орнаментом в виде стилизованного трилистника (*рис. 3. 5–8*). Ближе к прямому основанию бляшек находится фигурное пятиугольное отверстие размерами 1,2 × 0,7 см. Общие размеры бляшек 2,5 × 2 см. С обратной стороны каждой бляшки по 3 штифта (длина 0,3 см), на некоторых сохранились бронзовые заклепки в виде дисков диаметром 0,2–0,3 см. б) Бронзовая *обойма* в виде прямоугольной пластины, концы которой согнуты к середине и отогнуты наружу (*рис. 3. 9*). Орнамент отсутствует. Размеры 2,7 × 1,5 × 0,2 см. в) Бронзовая *пряжка* (*рис. 4. 7*). В основе полукруг радиусом 1,2 см с внутренним полукруглым отверстием радиусом 0,6 см. С наружной стороны хорды полуокружности по краям два лунницеобразных выступа, выгнутых наружу, размерами 1,6 × 0,7 см. Между ними подтреугольный выступ – язычок для застегивания ремня, представляющий собой одно целое с пряжкой, длиной 0,4 см. С обратной стороны три штифта.
7. «Поясной набор 3»: а) Четыре серебряные литые *поясные бляшки* удлинённо-сердцевидной формы (рис. 8. 2–5). По краям, образуя бортик вокруг гладкой подтреугольной центральной части, орнамент в виде двух ветвей растения с направленными наружу четырьмя волютообразными отростками на каждой ветви. Ветви заканчиваются вершинами с трехлепестковыми «цветками», между ними вогнутое углубление размерами 1 × 0,5 см. Размеры бляшек 2,7 × 1,6 см. С обратной стороны по три штифта. б) Серебряная *поясная пряжка* с подвижным щитком (*рис. 8. 7*). Щиток литой пятиугольный. По краю бортик из 20 полукруглых выступов, внутри поясок, заполненный волнистым орнаментом, в центральной части щитка «виньетка», пространство внутри ее и между витками заполнено полусферическими выступами («виноградная гроздь»). Размеры щитка 2,6 × 1,8 см, с обратной стороны три штифта. К щитку на шарнире прикреплена собственно пряжка овальной формы размерами 2,4 × 1,2 × 0,5 см. На том же шарнире прикре-

плен язычок, изготовленный из пластины желтого металла (бронза или латунь), размерами 1,8 × 0,3 см. С наружной стороны язычок украшен поперечными нарезками. Стержень, скрепляющий щиток, пряжку и язычок, изготовлен из аналогичного металла. в) *Наконечник ремня* литой серебряный (*рис. 8. 6*), в форме вытянутого прямоугольника, одна короткая сторона закруглена, вторая имеет фигурное подтреугольное углубление глубиной 0,2 см. По краю бортик шириной 0,3 см из 20 полукруглых выступов, центральная часть гладкая. Размеры 4,1 × 2 см.

8. *Костяная пластина* – боковая накладка на лук (*рис. 4. 1*), одна длинная сторона слабо вогнута, вторая выпуклая, концы закруглены. Размеры 13 × 2,4 × 0,5 см.
9. «Поясной набор 4» (костяк 2): а) Три серебряные с позолотой литые *поясные бляшки* (*рис. 9. 2–4*) – подпрямоугольные с закруглением в верхней части. На бляшках антропоморфное изображение – человек вполоборота влево, ноги широко расставлены. Левая отведенная от корпуса рука держит ниже перекрестья предмет, возможно, изображающий рубящее оружие (саблю?), правая рука у «рукояти оружия». В нижней части бляшки, над прямым основанием, прямоугольное отверстие 1,1 × 0,5 см. Размеры бляшек 2,5 × 2,1 см. С обратной стороны по четыре штифта. б) Три серебряные с позолотой литые *поясные бляшки* (*рис. 9. 5–7*) – овальной формы, в нижней части ушко (диаметр 0,7 см), в него продето фигурное серебряное кольцо (диаметр 1,8 см, диаметр сечения 0,2 см). На бляшках антропоморфное изображение – человек анфас, сидящий со скрещенными ногами. В левой руке держит горизонтально сложный лук тетивой вверх, в правой, очевидно, стрелу. В нижней части изображения справа и слева от человека по «цветку» с лепестками, каждый обрамлен парой листьев. По периметру бляшек бортик, состоящий из чередующихся окружностей и овалов. Диаметр бляшек около 2,4 см. С обратной стороны по три штифта. в) Пять серебряных с позолотой литых *поясных бляшек* (*рис. 9. 8–12*) – сердцевидной формы заостренным концом книзу. На бляшках антропоморфное изображение – человек вполоборота влево, стоящий на левом колене, в поднятой к плечу левой кисти, возможно, изображён лук, в поднятой к плечу правой кисти – стрела. Над плечами человека фигурные изображения – предположительно, «крылья» либо «языки пламени». По периметру бляшек бортик, состоящий из чередующихся окружностей и овалов. Размеры бляшек – 2,4 × 2 см. С обратной стороны по три штифта.
10. *Наконечники* стрел железные черешковые (фрагментированы) (*рис. 4. 6*), три экземпляра. Ромбовидные с максимальным расширением в нижней трети, длина до 7 см, максимальная ширина до 2 см.
11. «Поясной набор 5»: а) Серебряная с позолотой литая *поясная бляшка* (*рис. 7. 3*) – подпрямоугольной формы с закруглением в верхней части. На бляшке зооморфное изображение – лежащий хищник – волк либо лев (несколькими завитками, возможно, передана грива) в профиль, обращенный влево. По периметру бляшки бортик, состоящий из чередующихся окружностей и овалов. Внизу прямоугольное отверстие размерами 1,2 × 0,4 см. Размеры бляшки 2,1 × 1,7 см. С обратной стороны три штифта. б) Четыре серебряные с позолотой литые *поясные бляшки* круглой формы, в нижней части ушко (диаметр 0,5 см) (*рис. 7. 6–9*). На бляшках зооморфное изображение – крупная птица (дрофа?) в профиль, обращенная влево. По периметру бляшек бортик, состоящий из чередующихся окружностей и овалов. Диаметр бляшек около 1,8 см. С обратной стороны по три штифта. в) *Поясная пряжка* бронзовая, цельнолитая (*рис. 7. 5*). Рамка пряжки, предположительно, овальной формы (повреждена бульдозером), размерами 2,7 × 2 см. К ней прикреплен подвижный язычок подтреугольной формы размерами 1,8 × 0,6 см. Рамка для крепления ремня подпрямоугольной формы, размерами 2,4 × 0,9 см. г) Две *поясные пряжки* серебряные, цельнолитые (*рис. 7. 4*). Рамки пряжек трапециевидной формы с закругленными углами, размерами 1,7 × 1,2 см. К узкому основанию рамок прикреплены бронзовые подвижные язычки размерами 0,7 × 0,2 см. Рамки для крепления ремня овальной формы, размерами 1,2 × 1 см. д) Два *наконечника* ремней серебряных (*рис. 7. 2*) – прямоугольной формы с полукруглым окончанием. Орнамент отсутствует. Размеры 1,8 × 0,8 см. С обратной стороны по два штифта.
12. Гончарный *плоскодонный сосуд* (кувшин?) – частично разрушен (*рис. 5. 1*). Сохранилась придонная часть сосуда, диаметр дна 10,5 см. Обжиг неравномерный, в тесте присутствуют примеси органики и шамота. Внешняя поверхность заглажена, покрыта расчёсами, внутренняя тщательно заглажена. Верхняя часть сосуда не сохранилась.

Среди особенностей погребального обряда публикуемого комплекса прежде всего отметим весьма небольшую глубину захоронения, которое было совершено фактически под дёрном. В среднем глубина дна ямы от поверхности полы кургана составляла всего 35–40 см. Восточная пола скифского кургана 32, в который было впущено погребение 1, не подвергалась распашке, а также не была нарушена грабительскими ямами и перекопами XX века. Следовательно, глубина ямы на момент раскопок примерно соответствовала первоначальной. О том, что двое мужчин были захоронены в неглубокой яме под дёрном, свидетельствует и уклон дна могилы с запада на восток (от черепов к ступням), совпадающий с уклоном насыпи. Возможно, выбор для размещения могилы именно восточной полы кургана мог объясняться стремлением соблюсти обрядовые нормы (ориентация головами в западном направлении) при невозможности (нехватке времени?) подготовить соответствующее социальному статусу покойников погребальное сооружение.

Отметим, что глубины весьма схожих по обряду и инвентарю погребений – № 2 грунтового могильника Субботцы в бассейне Ингула[3] и № 18 кургана 1 у г. Слободзея на Нижнем Днестре[4] составляли, соответственно, 0,9 м в материке (1,35 м от современной поверхности) и 0,35 м в материке (1,55 м от вершины кургана). Таким образом, незначительная глубина ямы, контрастирующая с относительно богатым инвентарём, свидетельствует об экстраординарных обстоятельствах, сопровождавших захоронение двух мужчин-воинов, вероятно, находившихся в близком родстве и погибших одновременно.

Контуры ямы по причине малой глубины не прослежены. По положению костяков, инвентаря и подстилки можно лишь предполагать, что она была подпрямоугольной, размерами не менее 2 × 1 м. Наличие какого-либо перекрытия, а также заплечиков, представляется крайне маловероятным. Под костяком 2 прослежены остатки подстилки в виде окрашенного в тёмно-зелёный цвет слоя древесного тлена (коры?). По предположению А. В. Комара, это могла быть часть кузова повозки, использованного в качестве погребального ложа[5]. Мы считаем, что незначительная толщина тлена от подстилки не подтверждает эту версию. У стоп того же костяка зафиксировано скопление мелких древесных угольков. Кости животных в могиле не обнаружены.

Погребальный инвентарь сохранился частично. В результате работы тяжёлой землеройной техники была нарушена западная часть захоронения: смещены черепа, стоявший между ними гончарный сосуд (кувшин?), плечевые кости, эфес рубящего оружия, железное кресало (?), две из четырёх костяных накладок на лук, повреждена бронзовая пряжка (*рис. 2. 1–2*). В то же время, благодаря уклону дна ямы к ногам погребённых, большинство деталей поясных наборов, видимо, сохранилось *in situ*, лишь отдельные предметы могли быть смещены животными и корнями растений.

Исходя из положения предметов вооружения и деталей поясных наборов, отметим следующее. Старший мужчина (костяк 1) был захоронен с рубящим оружием (слабоизогнутой саблей?), находившимся, очевидно, в кожаных ножнах, поверх правой руки. Ножны крепились к поясу, украшенному 23 нашивными бляшками из золотой фольги. Справа к поясу были подвешены железный нож с деревянной рукоятью и железное кресало (калачевидное?) с тремя кремнёвыми отщепами для высекания огня (очевидно, в кожаном мешочке). О наличии сложного лука либо его фрагментов свидетельствует боковая костяная накладка, обнаруженная между бедренных костей. Вторая аналогичная накладка, вероятно, изначально находившаяся в районе грудной клетки, была смещена. Таким образом, лук мог быть уложен поверх и вдоль тела старшего мужчины. В таком случае, два скопления металлических изделий в районе тазобедренных суставов («набор 2») и левее левого колена («набор 3») можно интерпретировать как остатки ремня или двух ремней, к которым

---

[3] Бокий–Плетнёва 1976, 103.
[4] Щербакова et al. 2008, 24.
[5] Комар 2011, 62.

крепилось налучье с луком. Соответственно, данный ремень вместе с налучьем был положен поверх и левее тела, а не надет на него.

Младший мужчина (костяк 2) был, в отличие от старшего, уложен на подстилку в виде тонкого слоя окрашенной в зелёный цвет древесины, зафиксированной под грудной клеткой и тазом. О наличии лука и колчана могут свидетельствовать две костяные боковые накладки и фрагменты не менее трёх железных ромбовидных черешковых наконечников стрел с остатками древок. Лук в налучье и колчан со стрелами, вероятно, также были уложены поверх и вдоль тела молодого мужчины. Судя по остаткам древок, зафиксированных у левой пяточной кости костяка 2, можно предположить, что общая длина стрел и колчана могла составлять не менее 75–80 см. Соответственно, налучье и колчан могли крепиться на поясе (или поясах, учитывая наличие как минимум двух пряжек и двух наконечников ремней), остатками которого (которых) является «поясной набор 5». Впрочем, одна из пряжек и один из наконечников ремней могут относиться к «поясному набору 4». Размещение бляшек в этом наборе свидетельствует о том, что ещё один пояс был, вероятно, надет на молодого мужчину (костяк 2). Отсутствие стрел рядом с костяком 1 и сабли у костяка 2, при наличии двух луков и не менее четырёх богато украшенных поясов на двоих, также подтверждает версию об экстраординарных обстоятельствах их захоронения. Следует отметить, что ношение сразу двух поясов – одного для колчана, второго для меча или сабли – археологически зафиксировано для знати аваров Подунавья, а также для тюрок Центральной Азии VI–X вв.[6] При этом количество и материал бляшек таких наборных поясов указывали на ранг воина, являясь своеобразными знаками воинского отличия.[7]

Относительно этнокультурной атрибуции и датировки воинского погребения 1 кургана 32 у села Старая Катериновка отметим следующее. Погребальный обряд публикуемого захоронения (впускное в кургане, простая могильная яма, вытянутое на спине положение костяков, северо-западная ориентировка) имеет прямые параллели в ряде раннесредневековых погребальных комплексов кочевого населения европейских степей от Южного Урала до Карпатской котловины.[8] Отсутствие в погребении Старая Катериновка 32/1 костей коня, характерных для подобных комплексов, может объясняться экстраординарными обстоятельствами совершения захоронения.

Инвентарь, в первую очередь поясные наборы, в целом может быть соотнесен с кочевническими древностями евразийских степей VIII–IX вв. Однако на публикуемых изделиях присутствуют особенности, характерные, по мнению ряда исследователей, именно для протомадьяр. А. В. Комар объединяет подобные погребальные комплексы в «тип Субботцы» (у одноимённого села в Кировоградской области Украины был раскопан небольшой раннесредневековый грунтовый могильник), и отождествляет оставившее их население с древними мадьярами периода Этелькеза.[9] Исследователь насчитывает всего 32 погребения данного типа, разбросанные на обширных пространствах от Дона до Днестра, преимущественно на границе лесостепной и степной природных зон (при этом почти половина – 14 комплексов – исследованы в составе одного могильника в кургане 1 у г. Слободзея на левобережье Нижнего Днестра). А. В. Комар датирует памятники субботцевского типа (в том числе и погребение 1 кургана 32 у с. Старая Катериновка) преимущественно второй половиной IX века (по письменным источникам это 836–895 гг.). Отметим, что публикуемое погребение имеет калиброванную дату 14С, указывающую именно на конец IX в. (*рис. 6*).[10]

Подавляющее большинство сохранившихся погребений субботцевского типа по обряду сходно с комплексом Старая Катериновка 32/1 – в простых ямах, вытянуто на спине, с западной ориентацией, в инвентаре сабли, серединные костяные накладки сложных луков, плоские ромбовидные наконечники стрел, по-

---

6 Могильников 1981, 38.
7 Плетнёва 1981, 74.
8 Иванов 1999, 74–81; Комар 2011, 52–63.
9 Комар 2011, 21–78.
10 Türk 2010, 5. kép.

ясные наборы с «узелковым» бордюром и «мифологическими» сюжетами. Обрядность и специфика вещевого комплекса памятников субботцевского типа, сближающие их как с кушнаренковской и каракуяповской культурами Южного Урала и Волго-Уральского междуречья, так и с могильниками Венгрии X в., подробно рассмотрены в упомянутой работе А. В. Комара.[11] Мы ограничимся здесь только несколькими замечаниями.

Несомненно, «мифологические» сюжеты на поясных бляшках из публикуемого комплекса наиболее близки сюжетам на бляшках и щитке пряжки из погребения 2 могильника Субботцы в бассейне Ингула,[12] причём весьма сходны также техника изготовления, форма металлических изделий, «узелковый» бордюр. Лунницевидные серебряные бляшки с растительным орнаментом («набор 3») (*рис. 8. 2–5*) полностью аналогичны нижним частям двух поясных бляшек из разрушенного курганного погребения субботцевского типа у с. Новониколаевка Днепропетровской области.[13] Аналогии целому ряду бляшек с «мифологическими» и зооморфными изображениями известны и на памятниках Южного Приуралья, в частности, на могильниках Больше-Тиганский[14] и Уелга,[15] а также в аланских погребениях салтово-маяцкой культуры.[16] Многие черты погребений субботцевского типа находят продолжение в культуре венгров Карпатской котловины X в.[17]

Таким образом, особенности обряда и инвентаря захоронения 1 кургана 32 у с. Старая Катериновка на правом берегу Нижнего Днепра свидетельствуют о его принадлежности к немногочисленной группе погребальных памятников Северного Причерноморья, оставленной кочевым угорским населением в процессе его продвижения с Южного Урала на территорию современной Венгрии во второй половине IX века. В данном случае в одной могиле были погребены с оружием два знатных воина (по заключению антрополога – отец и сын), очевидно, погибших в одном бою. Их высокий социальный статус подтверждается богатством и разнообразием изготовленных из драгоценных металлов поясных наборов. В то же время ряд признаков указывает на поспешность совершения данного захоронения. Видимо, мы имеем дело со следами драматических событий, сопровождаших переселение кочевых племён протомадьяр на Запад.

Библиография

Бокий–Плетнёва 1988: Бокий, Н. М. – Плетнёва, С. А.: Захоронение семьи воина-кочевника X в. в бассейне Ингула. *Советская археология* 1988:2 (1988) 99–116.

Боталов 2012: Боталов, С. Г.: Новые аспекты и перспективы в исследовании проблемы «Magna Hungaria». *Вестник Челябинского государственного университета* 11 (2012) 128–146.

Черных–Дараган 2014: Черных, Л. А. – Дараган, М. Н.: *Курганы эпохи энеолита-бронзы междуречья рек Базавлук, Солёная, Чертомлык*. Киев 2014.

Халикова 1976: Халикова, Е. А.: Большетиганский могильник. *Советская археология* 1976:2 (1976) 158–178.

Иванов 1999: Иванов, В. А.: *Древние угры-мадьяры в Восточной Европе*. Уфа 1999.

Козак 2017: Козак, А. Д.: Следы болезней и физической активности на скелетах из парного погребения IX в. (с. Старая Катериновка, Днепропетровская обл., Украина). In: *Hadak útján. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája, Esztergom 2014. november 4–6. – Conference of young scholars on the Migration*

[11] Комар 2011.
[12] Бокий–Плетнёва 1988, рис. 5–6.
[13] Комар 2011, рис. 3. 1, 7.
[14] Халикова 1976, рис. 4. 6–12.
[15] Боталов 2012, рис. 7–9.
[16] Плетнёва 1981, 74; Комар 2011, рис. 13.
[17] Комар 2011, 68.

Period, Esztergom, November 4–6, 2014. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia. Archaeological Studies of PPCU Department of Archaeology – A PPKE BTK Régészeti Tanszékének kiadványai 3.2. – Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 3.2. Főszerk.: Türk A., szerk.: Balogh Cs. – Major B. Budapest–Esztergom 2017, 355–368.

Комар 2011: Комар, А. В.: Древние мадьяры Етелькеза: перспективы исследований. In: *Мадьяри в Середньому Подніпров'ї.* Ред.: Толочко, П. П. et al. Киев 2011, 21–78.

Могильников 1981: Могильников, В. А.: Тюрки. Сибирские древности VI–X вв. In: *Степи Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР.* Ред.: Плетнёва, С. А. Москва 1981, 29–43.

Плетнёва 1981: Плетнёва, С. А.: Салтово-маяцкая культура. In: *Степи Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР.* Ред.: Плетнёва, С. А. Москва 1981, 62–75.

Щербакова et al. 2008: Щербакова, Т. А. – Тащи, Е. Ф. – Тельнов, Н. П.: *Кочевнические древности Нижнего Поднестровья (по материалам раскопок кургана у г. Слободзея).* Кишинёв 2008.

Türk 2010: Türk A.: A szaltovói kultúrkör és a magyar őstörténet régészeti kutatása. In: *Középkortörténeti tanulmányok 6. A VI. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2009. június 4–5.).* Szerk.: G. Tóth P. – Szabó P. Szeged 2010, 261−306.

Kora középkori fegyveres temetkezések Sztaraja Katyerinovkánál, a Dnyeper alsó folyásának jobb partján

Az Ukrán Nemzeti Akadémia Régészeti Intézetének ordzsonikidzei expedíciója 2007-ben tárta fel a sztaraja katyerinovkai 32. szkíta kurgánt (Nyikopol járás, Dnyepropetrovszk megye), melyben egy egyedülálló kora középkori kettős temetkezést figyeltek meg. Jelen dolgozat célja e temetkezés leleteinek bemutatása.

A sírgödör csekély mélysége éles ellentétben állt a feltárt leletanyag gazdagságával. A különleges sírban két harcos férfi (az 1. váz 40–50 éves, a 2. váz 16–20 éves) temetkezése került elő, akik Alekszandra D. Kozak antropológus meghatározása szerint közeli rokoni kapcsolatban álltak egymással (apa és fia).

A sírgödröt ugyan nem tudták megfigyelni, de a csontok, a mellékletek és a vázak alatti, halotti kerevetre emlékeztető betöltés alapján téglalap alakú lehetett. A sír nyugati oldala bolygatott volt: a koponyák és a közöttük elhelyezkedő korongolt kerámia (korsó?) eredeti helyzetéből kimozdítva került elő. Részleges bolygatás érte a vállak környékét, másodlagos helyzetben került elő a vágófegyver, a csiholó (?), valamint a négy íjcsontból kettő és az egyik töredékes bronzcsat. Az övveretek nagyobb része azonban *in situ* helyzetben maradt.

Az idősebb férfit (1. váz) szablyájával együtt temették el, amely bőrrel fedett hüvelyben a jobb karja mellett került elő. A szablya az övre volt függesztve, melyet összesen 23 db aranylemezből kialakított, felvarrt veret díszített. A váz jobb oldalán, az öv alatt került elő a vaskés, a csiholó és három kovakő, melyeket egykor feltehetően tarsolyban tároltak. Az összetett reflexíj sírba tételéről két íj markolatlemez tanúskodik. Veretek kerültek elő a csípőízület környékén (2. veretcsoport) és a bal térdtől balra (3. veretcsoport), ezek valószínűleg egy vagy két szíjhoz tartozhattak, melyek az íjászfelszerelést rögzítették.

A fiatalabbik férfit (2. váz) halotti kerevetre fektették, melyre egy vékony, zöld színű, feltehetően fától származó réteg utalt. Íj és tegez jelenlétére utalt két íj markolatlemez, valamint három rombusz alakú tüskés nyílhegy, melyeken a nyílvesszőből származó faanyag egy része is megmaradt. Az íj- és a nyíltegez a férfi teste mellett, hosszában került elő. Ezek feltehetően az övre, esetleg övekre voltak rögzítve, melyeket az 5. veretcsoport díszített. Még további öv maradványai kerültek elő a fiatalabb férfi sírjában (4. veretcsoport), melyet viseleti helyzetben, a derék körül tártak fel.

A Szubbotyici-horizont temetkezési szokásaival mutat rokonságot a sztaraja katyerinovkai 32. kurgán 1. sírja: egyszerű sírgödrökben, háton fekvő helyzetben, nyugat–keleti tájolással eltemetett halottak. A Szubbotyici-horizontból 32 hasonló temetkezés ismert a Dontól a Dnyeszterig terjedő sztyeppen. Időrendjük a 9. század második felére tehető, s a cikkben bemutatott sírok ^{14}C kormeghatározása is a 9.

század végére utal. A mellékletek között szablya, íj markolatcsontok, lapos, kétélű, rombusz alakú nyílhegyek találhatóak, míg az övveretek peremén pálcatagos szegélyminta (ún. magyar bordűr) fut végig és a vereteken gyakoriak a mitologikus ábrázolások.

Az említett horizont többi temetkezésére jellemző lócsontok hiánya a bemutatott temetkezés egyediségét hangsúlyozza. A Szubbotyici-horizont temetkezési rítusának elemei, valamint mellékleteinek jellege erős hasonlóságokat mutat mind a kusnarenkovói, mind a karajakupovói kultúrával a Dél-Urál, valamint a Volga–Urál közötti területeken, de rokon a Kárpát-medence 10. századi magyar temetkezéseivel is.

A Dnyeper alsó folyásának jobb partján elhelyezkedő Sztaraja Katyerinovka 32. kurgánjának 1. sírja azon kevés sírhoz tartozik a Fekete-tenger északi előterében, melyeket azon korai ugor-magyar törzsek helyi hagyatékának tarthatunk, akik vándorlásuk során a Dél-Urálból a Kárpát-medence területére vándoroltak a 9. század második felében. A bemutatott sírban két előkelő fegyveres férfi nyugodott (apa és fia), akik nyilvánvalóan ugyanazon harcban eshettek el. Egykori magas társadalmi helyzetüket a nemesfémekből készült különböző formájú övvereteik is megerősítik. Ugyanakkor a temetkezésben sok jel utal a szertartás kivitelezésének elsietett voltára. Láthatóan egy drámai esemény nyomaival van dolgunk, mely a korai nomád magyarok nyugatra vándorlásával kapcsolatban ment végbe.

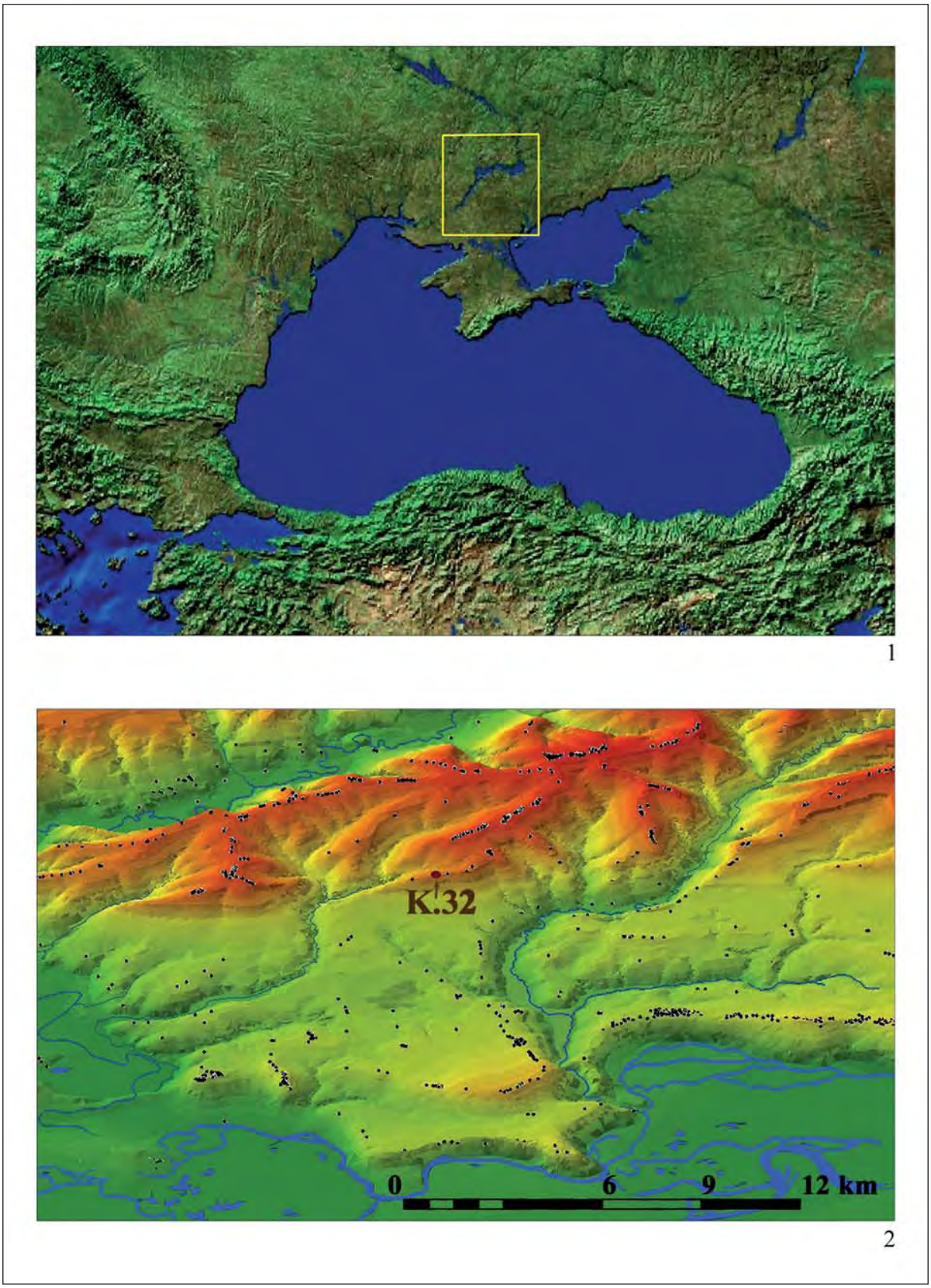


Рис. 1. Географическое (1) и топографическое (2) положение кургана 32 у с. Старая Катериновка
1. kép. Sztaraja Katyerinovka 32. kurgán földrajzi (1) és domborzati (2) elhelyezkedése

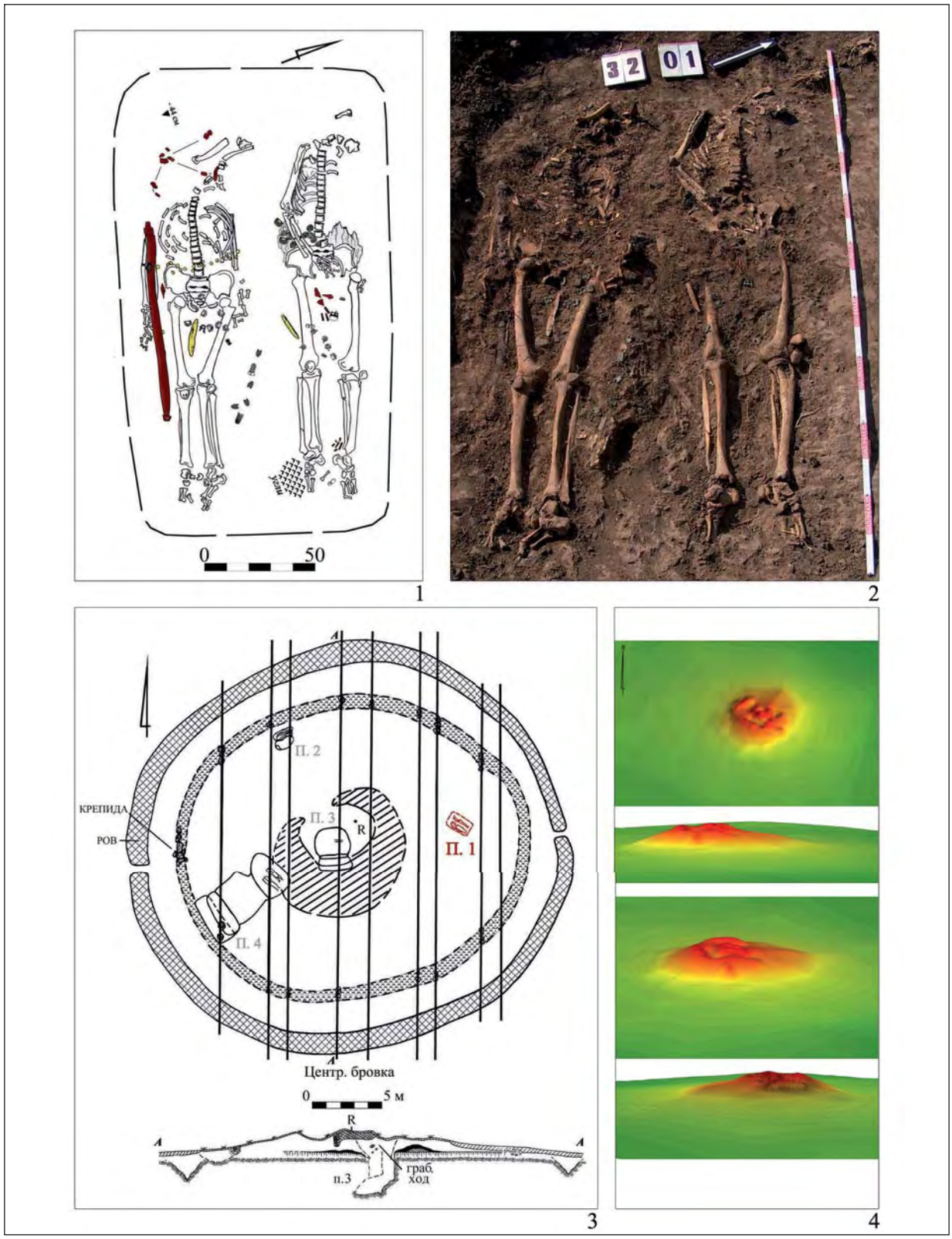


Рис. 2. Погребение 1 кургана 32 у с. Старая Катериновка. 1: План погребения 1; 2: Фото расчистки погребения 1; 3: План и западный профиль Центральной бровки кургана 32; 4: 3D-модель кургана 32

2. kép. Sztaraja Katyerinovka 32. kurgán 1. sírja. 1: A sír rajza; 2: Fotó a kibontott sírról; 3: A kurgán felülnézeti rajza a metszetek helye, illetve a kurgán középső metszetének nyugati profilja; 4: A 32. kurgán 3D modellje

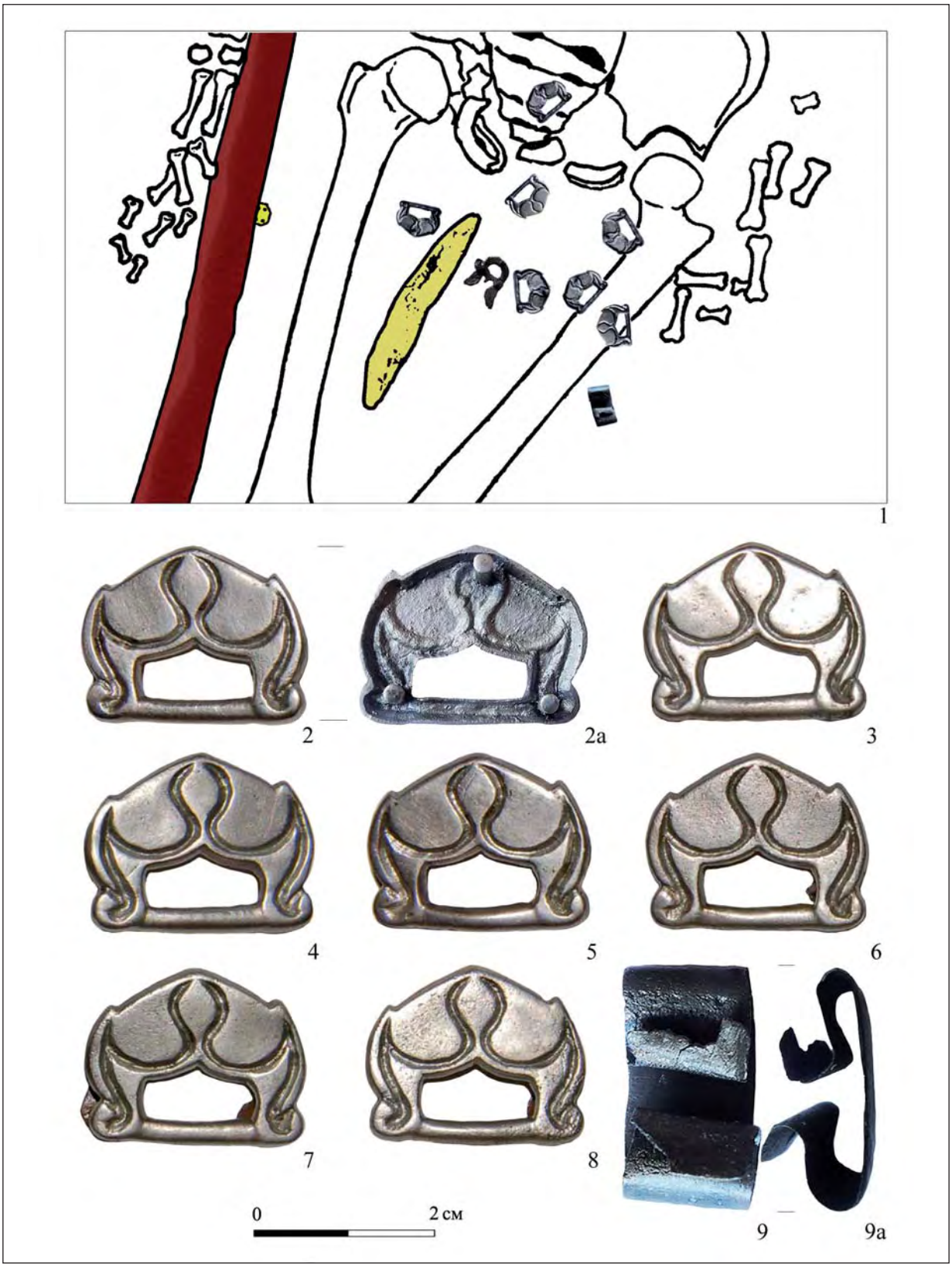


Рис. 3. «Поясной набор 2» костяка 1. 1: Расположение «поясного набора 2» на плане погребения; 2–8: Серебряные поясные бляшки; 9: Бронзовая обойма

3. kép. Az 1. váz 2. számú övveretcsoportja. 1: A 2. számú veretcsoport elhelyezkedése a sírrajz alapján; 2–8: Ezüst övveretek; 9: Bronz szíjbújtató

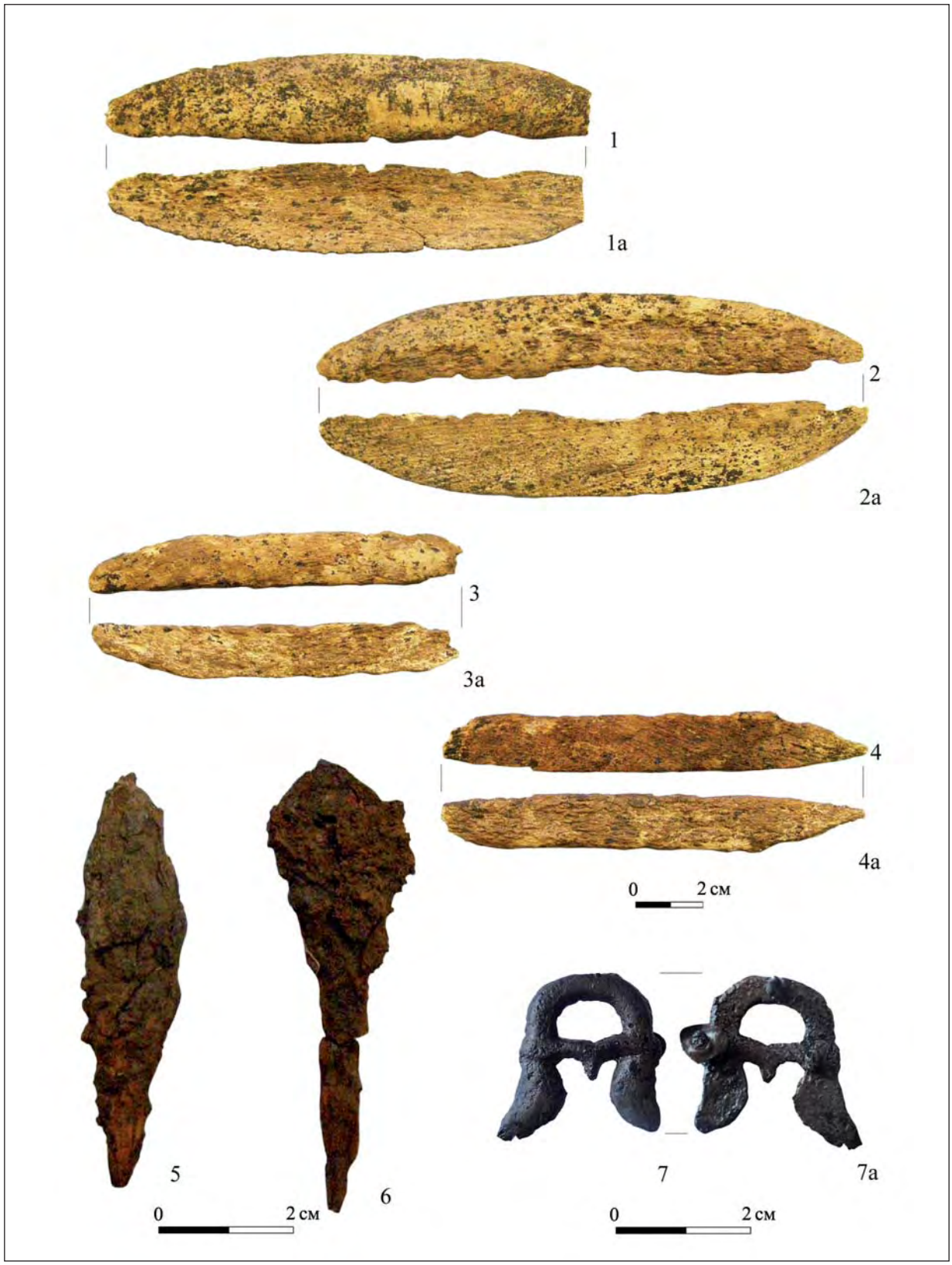


Рис. 4. Инвентарь погребения 1 кургана 32. 1–4: Костяные накладки на луки; 5: Железный нож справа от костяка 1; 6: Наконечник стрелы у таза костяка 2; 7: Бронзовая пряжка из «поясного набора 2»

4. kép. A 32. kurgán 1. sírjának mellékletei. 1–4: Íjcsontok; 5: Vaskés az 1. váz jobb oldalánál; 6: Nyílhegy a 2. váz medencéjénél; 7: Bronzcsat a 2. számú övkészletből

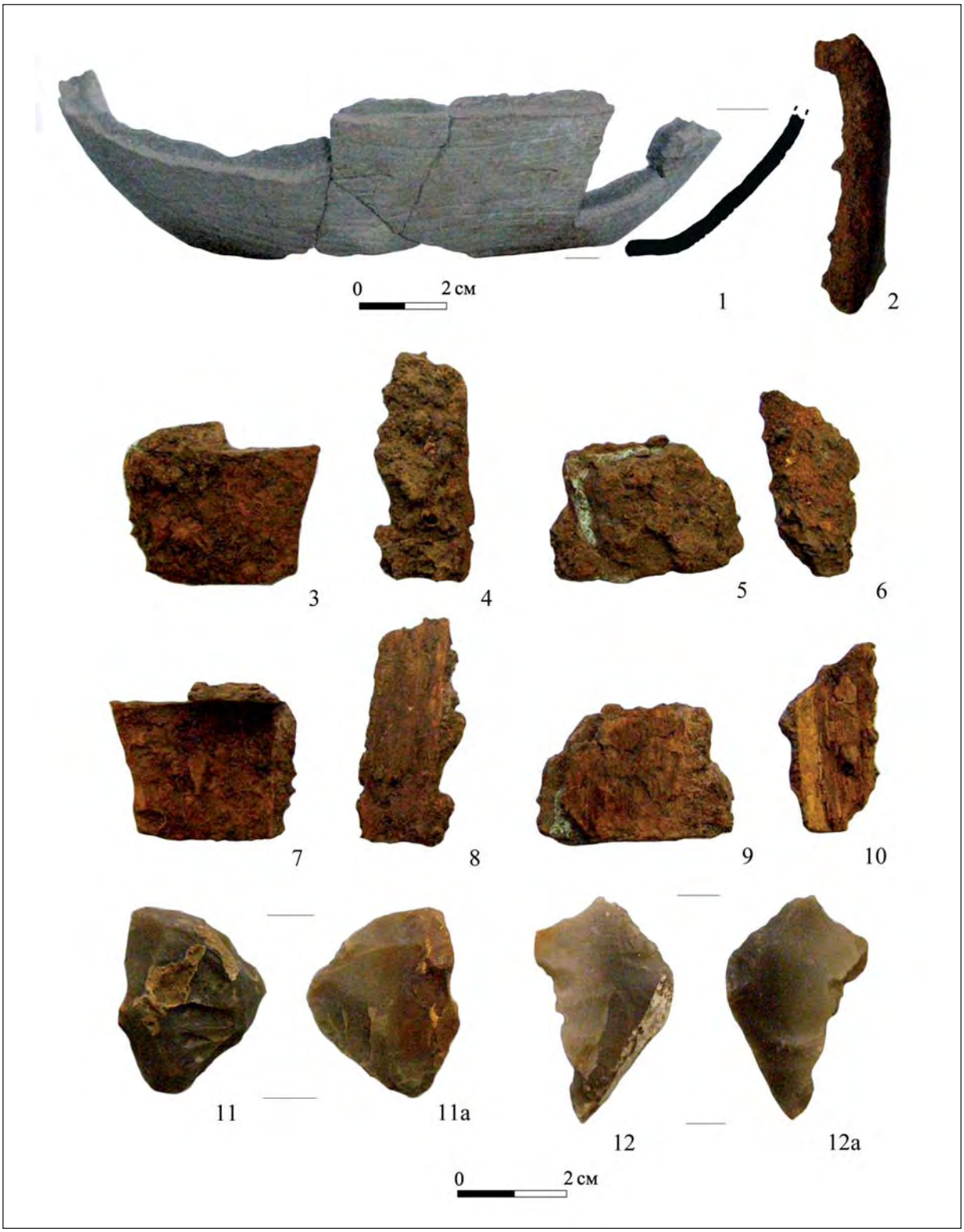


Рис. 5. Инвентарь погребения 1 кургана 32. 1: Нижняя часть гончарного сосуда, стоявшего в западной части ямы; 2: Фрагмент железного кресала справа от костяка 1; 3–4, 6–8, 10: Фрагменты эфеса рубящего оружия; 5, 9: Наконечник ножен рубящего оружия; 11–12: Кресальные кремни справа от костяка 1

5. kép. A 32. kurgán 1. sírjának mellékletei. 1: A sírgödör nyugati részén előkerült korongolt kerámia alsó részének töredéke; 2: Az 1. váz jobb oldalán előkerült csiholó; 3–4, 6–8, 10: Vágófegyver markolatának töredékei; 5, 9: Vágófegyver hüvelyének maradványai; 11–12: Az 1. váz jobb oldalán előkerült kovakő

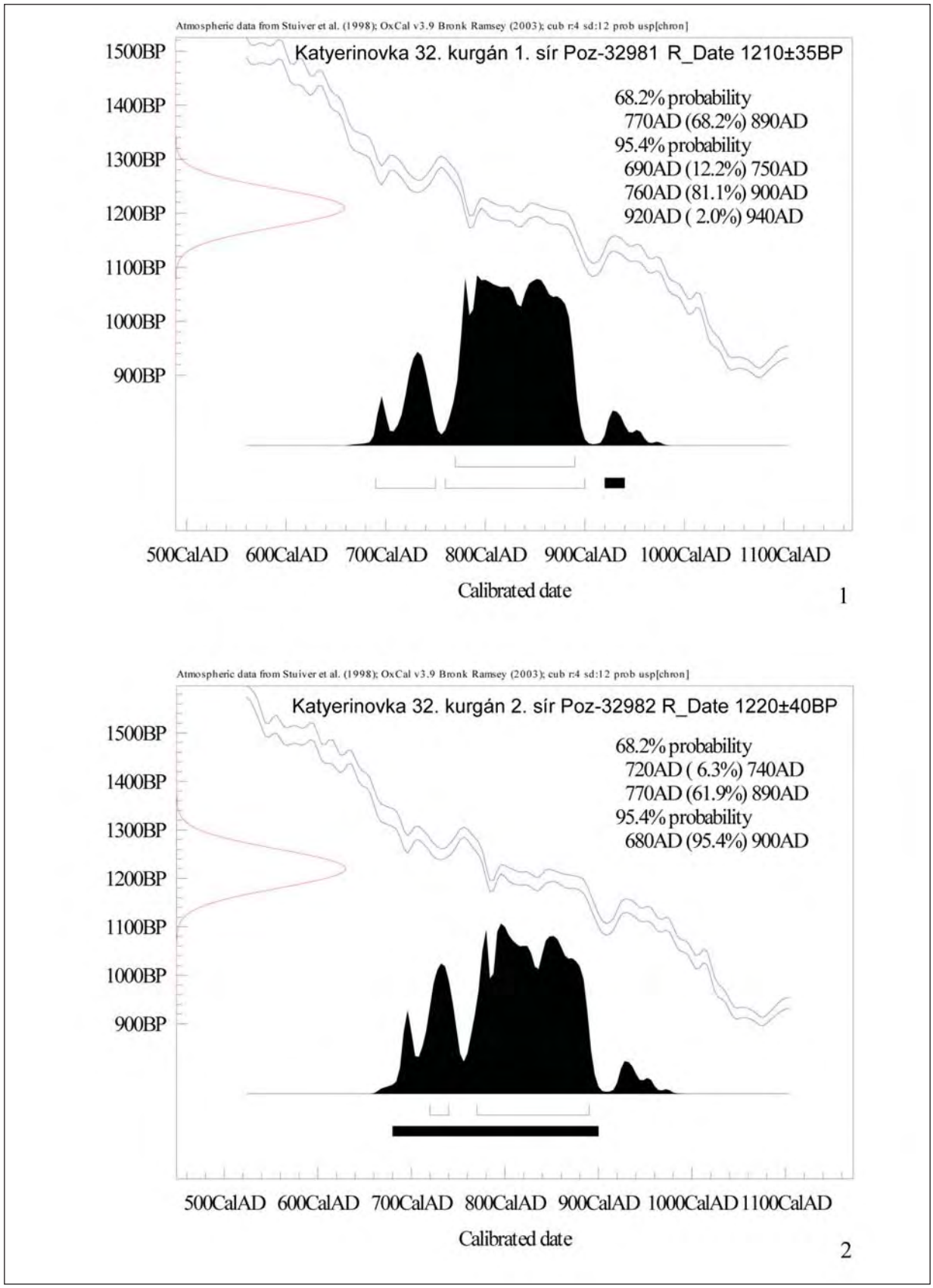


Рис. 6. Радиоуглеродное датирование погребения 1 (1) и 2 (2) кургана 32 у с. Старая Катериновка
6. kép. A Sztaraja Katyerinovka 32. kurgán 1. sír első (1) és második (2) vázának radiokarbon kormeghatározása

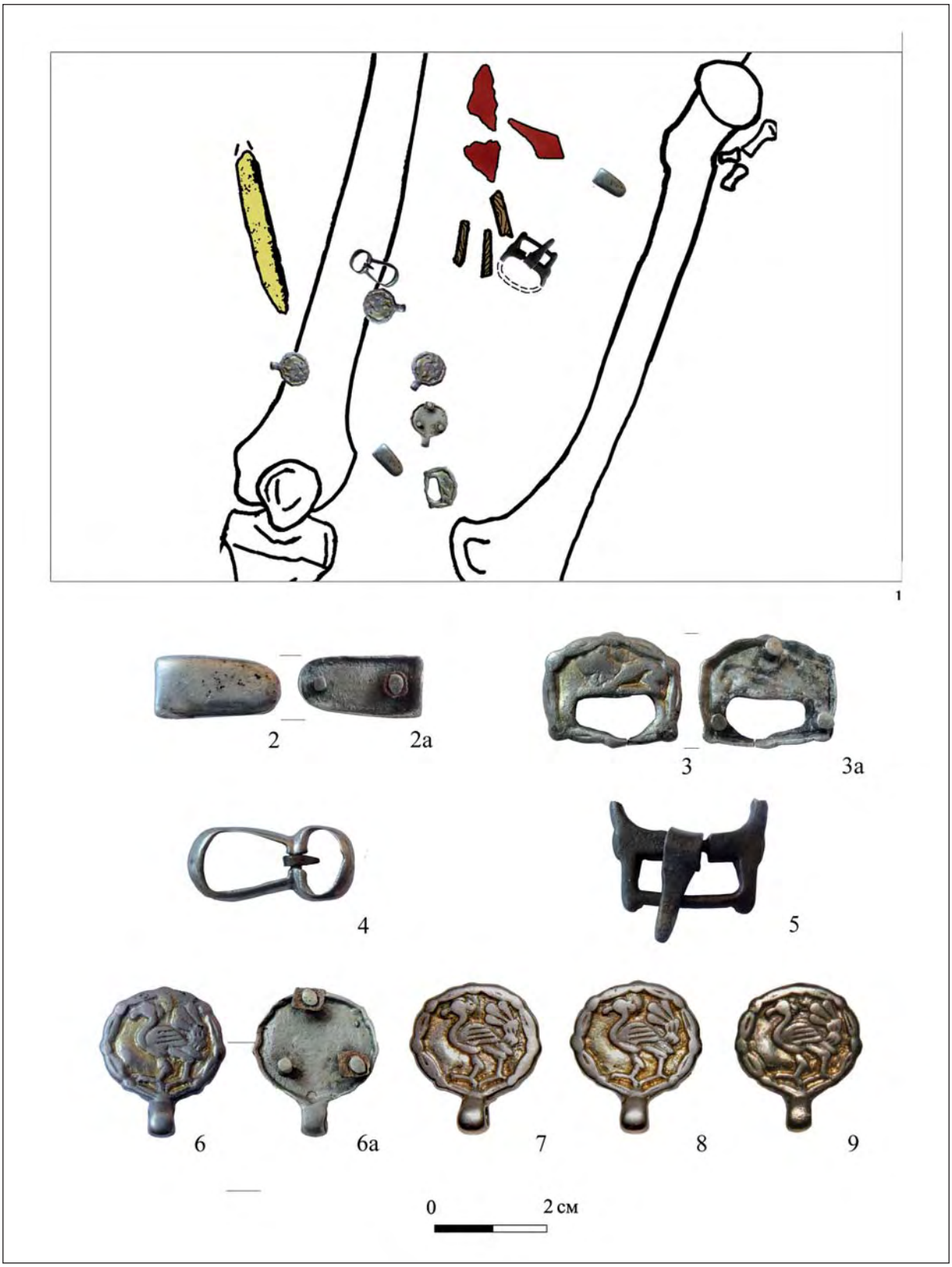


Рис. 7. «Поясной набор 5» костяка 2. 1: Расположение «поясного набора 5» на плане погребения; 2–9: Предметы «поясного набора 5»

7. kép. A 2. váz 5. számú övveretcsoportja. 1: Az 5. számú övveretcsoport vereteinek elhelyezkedése a sírrajz alapján; 2–9: Az 5. számú övveretcsoport leletei

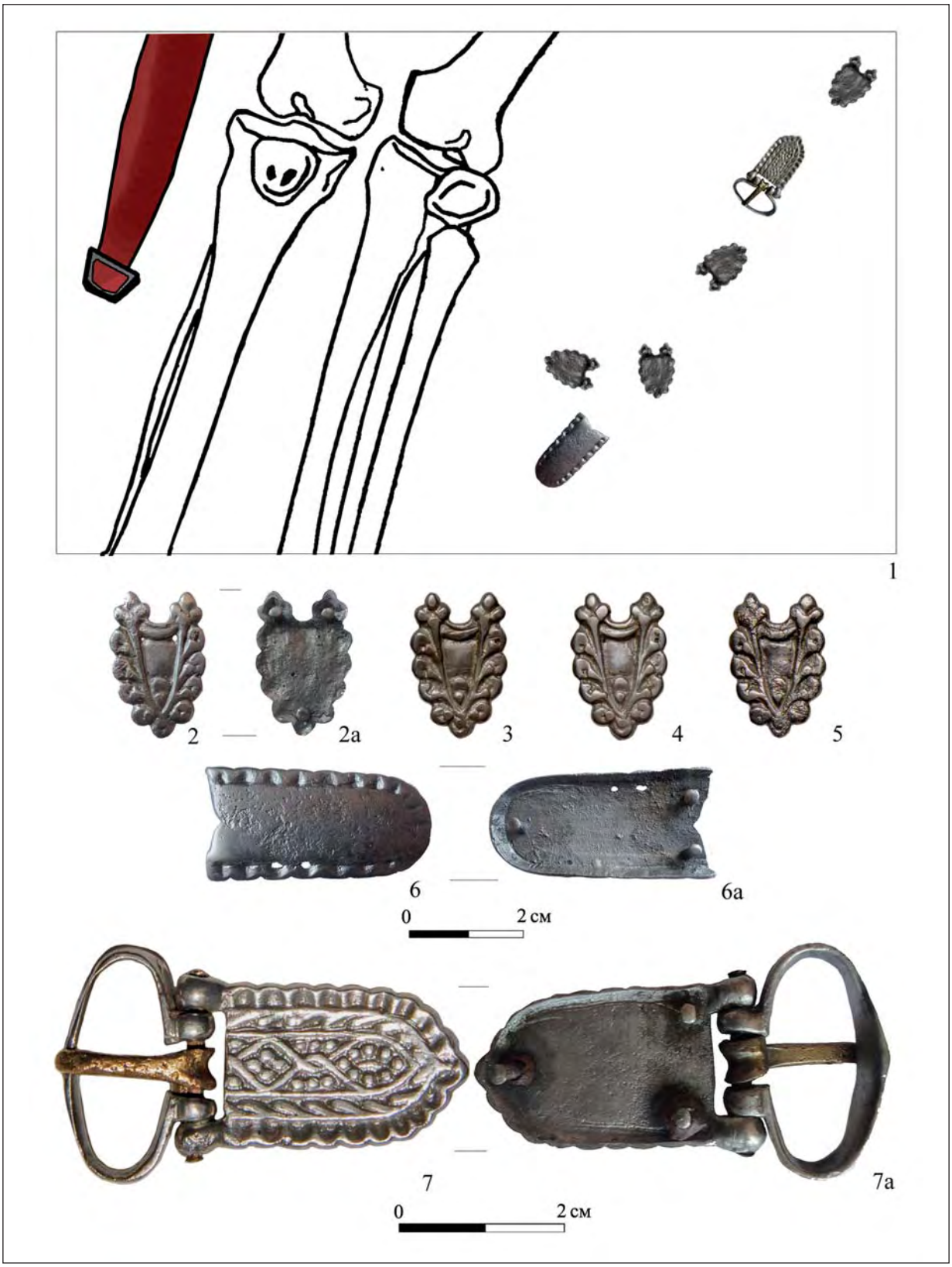


Рис. 8. «Поясной набор 3» костяка 1. 1: Расположение «поясного набора 3» на плане погребения; 2–7: Предметы «поясного набора 3»

8. kép. Az 1. váz 3. számú övveretcsoportja. 1: A 3. számú övveretcsoport vereteinek elhelyezkedése a sírrajz alapján; 2–7: A 3. számú övveretcsoport leletei

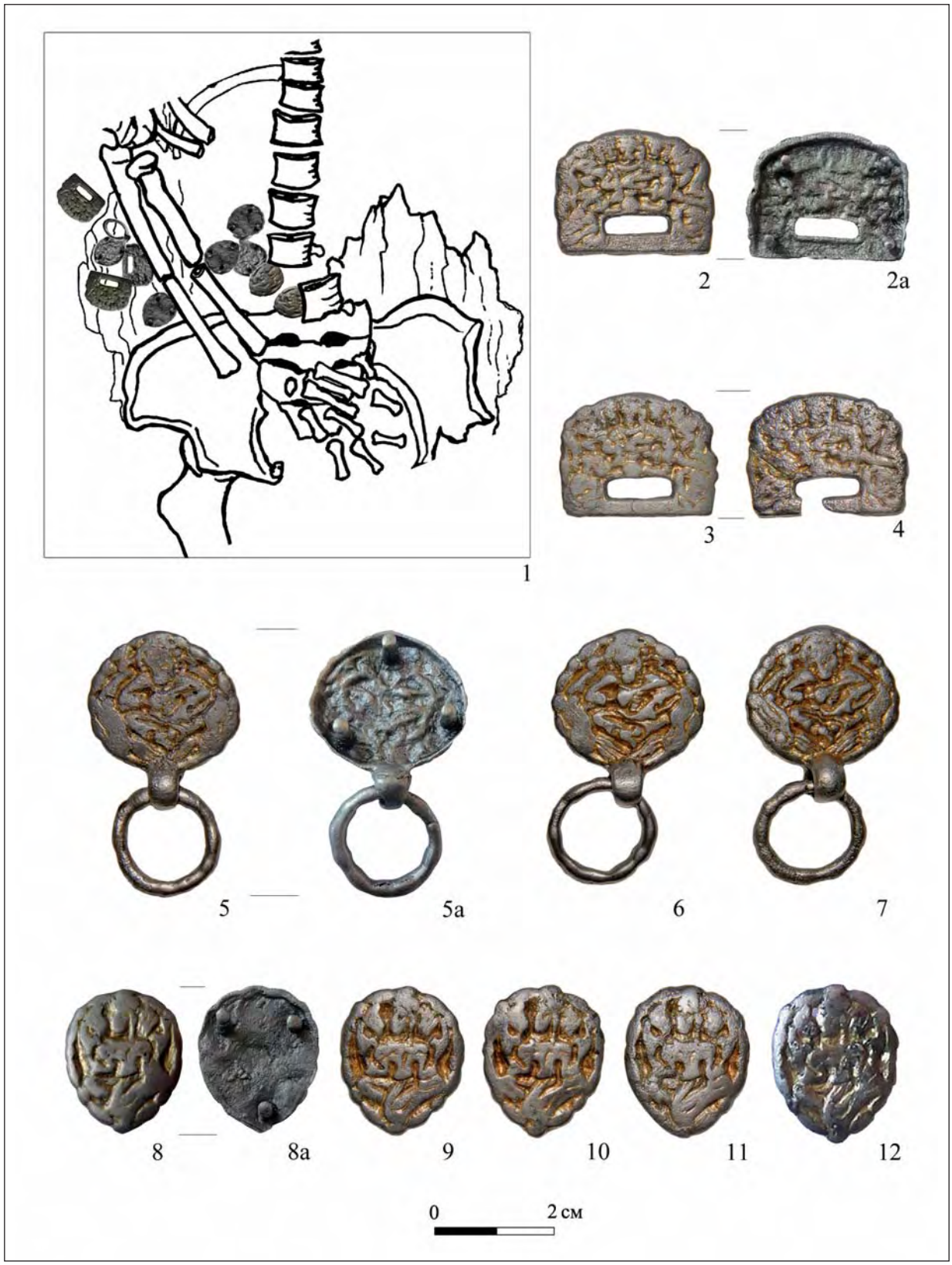


Рис. 9. «Поясной набор 4» костяка 2. 1: Расположение «поясного набора 4» на плане погребения; 2–12: Предметы «поясного набора 4»

9. kép. A 2. váz 4. számú övveretcsoportja. 1: A 4. számú övveretcsoport vereteinek elhelyezkedése a sírrajz alapján; 2–12: A 4. számú övveretcsoport leletei

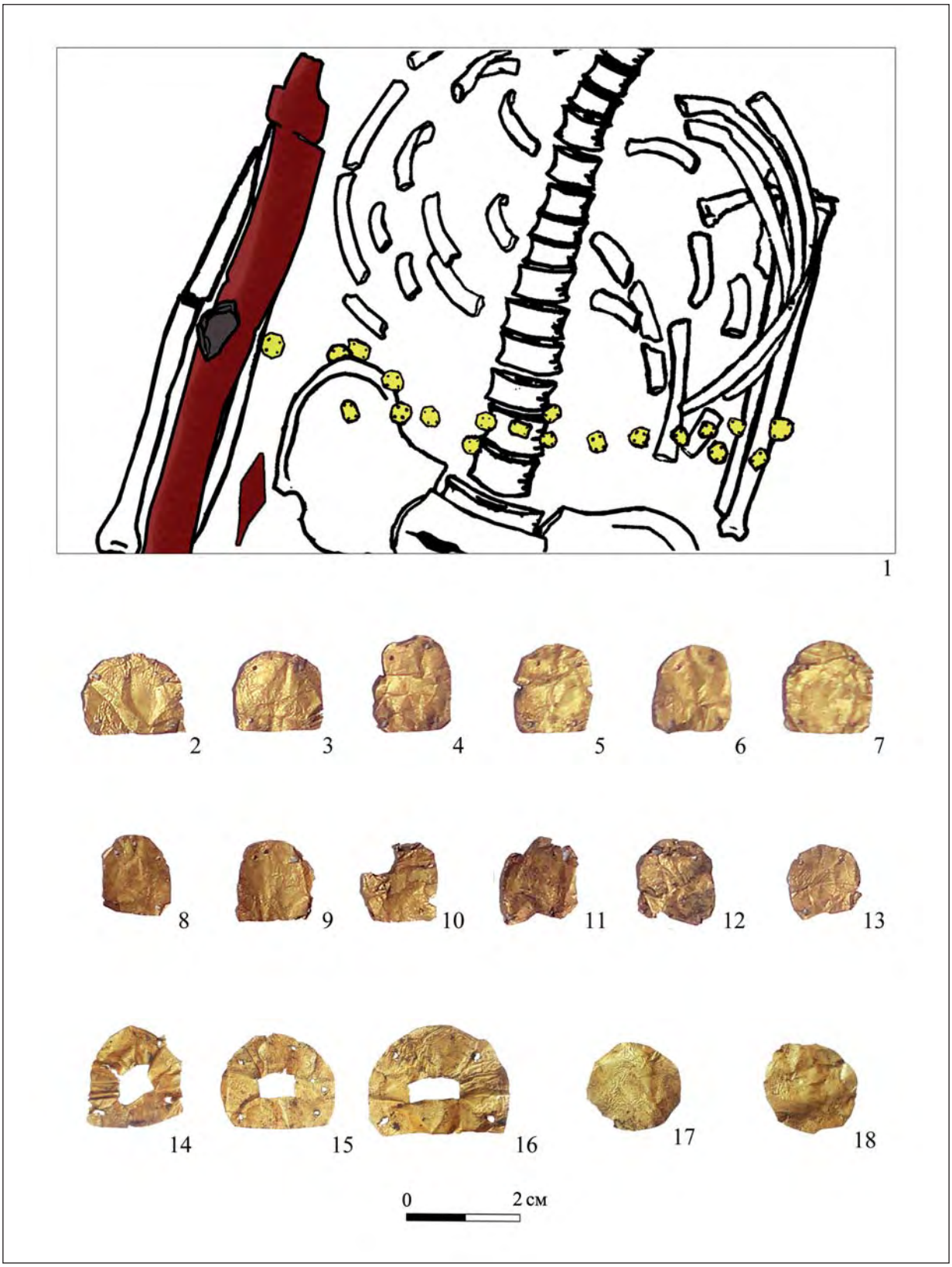


Рис. 10. «Поясной набор 1» костяка 1. 1: Расположение «поясного набора 1» на плане погребения; 2–18: Накладки из золотой фольги

10. kép. Az 1. váz 1. számú övveretcsoportja. 1: Az 1. számú övveretcsoport vereteinek elhelyezkedése a sírrajz alapján; 2–18: Aranyfóliából készült veretek

СЛЕДЫ БОЛЕЗНЕЙ И ФИЗИЧЕСКОЙ АКТИВНОСТИ НА СКЕЛЕТАХ ИЗ ПАРНОГО ПОГРЕБЕНИЯ IX В. (С. СТАРАЯ КАТЕРИНОВКА, ДНЕПРОПЕТРОВСКАЯ ОБЛ., УКРАИНА)

Александра Д. Козак*

Absztrakt: *A Sztaraja Katyerinovka melletti 32. kurgán 1. sírjában két férfi temetkezése került elő: egy 40–50 éves, valamint egy 16–20 éves férfié, akik feltehetően apa és fia lehettek. A csontok körül igen gazdag leletanyagot tártak fel, többek között a fegyverzet elemei (enyhén ívelt szablya, nyílhegyek, összetett reflexíjhoz tartozó íjcsontok), valamint az övkészlet darabjai voltak a sírban. A csontvázakon a patológiai elváltozásokat és a méretadatokat vizsgálva is megállapítható volt, hogy lovas harcosok voltak.*

Kulcsszavak: *Ukrajna, Szubbotyici-horizont, kettős temetkezés, antropológia, paleopatológia*

Погребения кочевников IX века, инвентарь которых позволяет исследователям атрибутировать их как захоронения мадьяр или венгров, являются редкой находкой на территории Северного Причерноморья. Так, в южной части Украины известно всего 9 неразрушенных костяков из погребений такого типа.[1] Два из них были найдены в кургане № 32 возле с. Старая Катериновка Днепропетровской области в ходе раскопок С. В. Полина в 2007 году.

Основываясь на исторических источниках, можно предположить, что мадьяры, находившиеся на территориях Северного Причерноморья во второй половине IX века, являлись скорее всего воинами,[2] и вероятно, находились в излучине Днепра проездом, а не проживали здесь постоянно.

Исследование маркеров оккупационного стресса на костях из погребений разного времени позволяет определить наиболее травматичные или длительные нагрузки на опорно-двигательную систему человека, следовательно, предположить основные характеристики его деятельности.[3] Такой анализ позволяет ответить на вопрос, действительно ли человек при жизни пользовался теми предметами, которые сопровождали его после смерти, или же погребальный инвентарь является только данью обряду. Это же касается и пользования оружием.

Кроме того, парное погребение позволяет предположить определенные (родственные, вассальные и т. д.) связи между погребенными.

В программу исследования входили изучение некоторых тафономических особенностей погребения; определение пола и возраста погребённых;[4] фиксация основных остеометрических параметров[5] и определение роста индивидов;[6] исследование развития костного рельефа, изменений суставов и наличия определенных морфологических признаков на костях конечностей, грудной клетки и позвоночника с целью реконструкции основных прижизненных физических нагрузок; изуче-

* Институт археологии Национальной Академии наук Украины, 04210 Киев, проспект Героев Сталинграда 12. akozak26@ukr.net

1 Комар 2011, 59.
2 Комар 2011.
3 Kennedy 1989; Capasso et al. 1999.
4 Vallois 1937; Алексеев–Дебец 1964; Ubelaker 1972; Lovejoy et al. 1985; Brooks–Suchey 1990.
5 Алексеев–Дебец 1964.
6 Pearson 1899; Breitinger 1938; Bach 1965; Trotter 1970.

ние патологических изменений и травм с целью описания их образа и течения жизни, а также, возможно, и обстоятельств смерти.[7]

В погребении, о котором идет речь, обнаружено два скелета. Оба погребенных имели серебряные поясные наборы, рядом со скелетами располагались наконечники стрел и остатки луков, рядом с правой рукой правого скелета лежал меч или слабоизогнутая сабля.[8] Кроме того, под левой частью левого костяка обнаружены остатки подстилки зеленого цвета, которая, по мнению А. Комара,[9] могла представлять собой остатки кузова повозки.

Погребения принадлежали мужчинам 40–50 (погр. 1) и 17–20 (погр. 2) лет. Оба костяка сохранились плохо (*рис. 1*). Черепа и часть костей плечевого пояса была разрушена посмертно, сохранились лишь обломки челюстей и часть зубов.

Кости посткраниального скелета человека справа (костяк 1) представлены длинными и короткими костями конечностей и ребрами, умеренно сохранившимися костями таза и позвоночника. Цвет костей темно-коричневый/коричневый, поверхностная пластинка частично покрыта патиной. Лишь несколько фрагментов костей плечевого пояса имеют следы посмертной эрозии. Эти кости были оттянуты за пределы абриса тела, предположительно, мелкими грызунами. Кости второго (левого) скелета сохранились намного хуже – поверхность сильно пострадала от эрозии. Левая часть грудной клетки и левая рука почти полностью разрушены. По моему мнению, это связано с присутствием подстилки, поскольку окисление органики могло способствовать более быстрому разрушению костной ткани. Передние концы X и XI ребер покрыты темно-зеленой патиной – следствием окрашивания металлическими элементами инвентаря. Кроме того, дорсальная поверхность нескольких сохранившихся ребер в области шейки и задней части тела, а также дорсальная часть тазовых костей, в отличие от других частей этих же костей, имеют белый цвет и шелушащуюся поверхность – изменения, которые могут быть связаны с инсоляцией и процессами выветривания.

Индивид 1

Мужчина 40–50 лет, рост которого составляет 163,5 см.[10] Из метрических особенностей скелета следует отметить малые размеры коленных чашечек (справа высота – 41, ширина – 42, толщина – 18; слева соответственно – 40, 41 и 19 мм). При этом показатели высоты/ширины остается в пределах средних величин (5,2/51,2 справа и 5,0/50,6 слева). Кости ног немного уплощены в сагиттальной плоскости, бедренные кости отличаются платимерией и незначительной пилястрией, большие берцовые – еурикинемией. Диафиз бедренных костей немного искривлен, головки имеют грибовидную форму, угол шейки составляет 132°.

Для данного скелета характерна левосторонняя асимметрия, в первую очередь, в широтных размерах. Кости левого предплечья и голени немного массивнее правых.

Мышечный рельеф справа несколько «размыт», слева он более структурирован. Развитие *m. pectoralis major* справа сопровождается развитием рельефа в местах прикрепления *mm. latissimus dorsi, teres major, coracobrachialis, biceps brachii*, и мышц, которые участвуют в ротации и отведении плеча и руки, а также в движениях руки наискосок перед грудью. Очень сильно выражен желоб *m. subclavius*, которая опускает и направляет плечо вперед. Воспаление или дегенерация сумки ротаторов со значительными изменениями малого бугра присутствуют в проксимальном эпифизе плечевой кости.

---

7 Schultz 1988; Schultz 2001.

8 Разумов et al. 2017.

9 Комар 2011, 62.

10 Pearson 1899, по формулам Breitinger 1938: 164,8 см; Trotter 1970: 169,1 см.

В правом локте найдены следы травмы сустава (округлая эрозия с демаркацией). По переднему проксимальному контуру бурсы локтевого сустава образованы мелкие оссификации, а в супракондиллярной ямке присутствуют пластинчатые новообразования, связанные вероятно с той же травмой локтевого сустава, а также с постоянным напряжением суставной сумки. Равномерное развитие радиальной бугристости, значительные изменения флексоров кисти и пронаторов предплечья свидетельствуют о нагрузках при сгибании руки в локте и кисти, а также о привычной внутренней ротации правого предплечья. Рельеф очень сильно развит в местах прикрепления сухожилий в дистальной части лучевой кости. Многочисленные цисты и фасетки найдены в костях пясти и запястья. Суставные поверхности пястных костей и фаланг (особенно медиальных) расширены в ладонную сторону. На дистальной суставной поверхности медиальных фаланг 2 и 3 пальцев присутствуют следы артрита (*рис. 2. 1–2*). Кроме того наблюдается образование гребней сгибателей пальцев 2 и 3 пястных костей и фаланг.

Слева достаточно сильное развитие наблюдается в мышцах, отводящих руку в горизонтальном положении – *m. deltoideus*, а также в *lig. coracoacromialis*, стабилизирующем плечевой сустав. Воспалительные изменения в плечевом суставе и последствия синдрома плечевого соударения на внутренней нижней поверхности акромиона, также как и справа, указывают на надпороговые нагрузки на левое плечо. Кроме того здесь обнаружен псевдоартроз в области лизиса акромиальной косточки (*os acromiale*). Значительные изменения в локтевом суставе несколько отличаются от наблюдаемых справа. Так, травматическое поражение края блока (*рис. 2. 3*) имеет более продвинутую стадию, и сопровождается воспалительными изменениями в латеральном надмыщелке (латеральный эпикондиллит) (*рис. 2. 4*). Тут также найдены деструктивные изменения в радиальной бугристости (травма бицепса) (*рис. 2. 5*), экстенсивные изменения супинатора, уплощение ульнарной поверхности лучезапястного сустава, мощное развитие мест прикрепления связок, соединяющих лучевую кость с костями кисти, и артроз радиоульнарного сустава. Эти изменения являются следствием хронических нагрузок при сгибании-разгибании руки в локте, и супинации предплечья. К тому же артрозы суставов пальцев, фасетки на ладонных поверхностях дистальных метафизов, а также сильное развитие гребней на ладонных поверхностях найдены на фалангах 3–4 пальцев. Межфаланговый сустав большого пальца левой руки имеет признаки артрита с увеличением дорсальной поверхности, что маркирует упор и отгибание большого пальца.

О значительных нагрузках на осевой скелет свидетельствуют изменения позвоночника: снижение высоты тел поясничных позвонков, спондиллоартроз, воспаление в области замыкающих пластинок, образование спондиллофитов и синдесмофитов, артроз межпозвоночных суставов.

На тазе присутствуют множественные оссификации мест прикрепления ишио-крупальной мускулатуры, не исключен бурсит седалищной бугристости слева. Воспалительные изменения на поверхности большого вертела, в области расположения подглютеальной бурсы, чуть менее выражены слева, чем справа. В целом изменения ног симметричны. На поверхности шейки бедренной кости присутствует фасетка, ассоциируемая с гиперфлексией бедра. В надвертельной ямке найдены оссификации *m. obturatoris externus*. Малый вертел направлен медиально, по его краю располагаются энтесопатии, в то время как под ним усилен рельеф в месте прикрепления *M. iliacus*. Умеренно симметрично развиты седалищные бугристости. Шероховатая линия на основном протяжении имеет четко выделенные две губы, в нижней части латеральная губа более развита. Кроме того гребни и желобки расположены в дистальной голени и указывают на значительное развитие связочного аппарата стопы.

Другие изменения несколько асимметричны, вероятно, в связи с полученной задолго до гибели травмы голеностопного сустава. К ним относятся: травматические оссификации задних волокон подвздошно-большеберцовой связки (*tractus iliotibialis*); выраженные изменения в энтезисе *lig. collaterale tibiale*; энтесопатия *m. adductur magnus* в дистальном бедре; разрастания тибио-фибулярного синдесмоза, которые представляют собой оче-

видно оссифицированные кровоизлияния и оссификацию сухожилий и суставной сумки; травматические изменения в гребне *m. soleus*. Левосторонний седалищный бурсит, видимый на бугристости седалищной кости мог быть спровоцирован травмой подколенного сухожилья. Следы травмы выявлены и в левой стопе, в виде артроза метатарзофалангиальных суставов, особенно в большом пальце.

Справа сильнее развиты *linea aspera*, проксимальная часть линии прикрепления *m. tibialis anterior*; более выражены признаки трохантерического бурсита.

Артрозы найдены в тазобедренных суставах, плечах, левой кисти, локтях и левой стопе.

Исследование патологических состояний дало также интересные результаты. На большинстве костей посткраниального скелета не обнаружено следов системных инфекционных или других заболеваний. Тем не менее, в медуллярной полости левой плечевой кости присутствуют кустообразные новообразования спонгиозы, свидетельствующие о воспалительном или другом процессе в области костного мозга.

Как было сказано выше, череп был разрушен бульдозером, однако сохранились обломки верхней и нижней челюстей. У этого индивида сохранилось 11 максиллярных и 8 мандибуллярных зубов. 4 зуба утеряны при жизни, 2 из них – незадолго до гибели.

Стёртость зубов значительна. По всей видимости она имеет частично искусственное происхождение, и связана с определенной деятельностью. Коронки передних зубов стерты полностью и несимметрично (*рис. 3. 1–3*). Дентин на них зашлифован до блеска. Также отполирована поверхность дентина мандибуллярного правого моляра, стертого конусовидно (*рис. 3. 4*).

Максиллярные моляры слева стерты слабее правых и на их окклюзивной поверхности образован зубной камень. Предположительно в течение нескольких лет эти зубы не использовались вследствие травмы и /или утраты моляров нижней челюсти.

Гипоплазия эмали соответствует стрессовому эпизоду в возрасте около 4 лет. Кариес на сохранившихся зубах не найден, зато присутствуют следы зубного камня. Очевидно, пища этого человека была богата волокнами. Предположительно, ему приходилось часто пользоваться зубочистками, о чем свидетельствуют интерпрокисмальные борозды на двух зубах: 17 (*рис. 3. 5*) и 15.

На альвеолярном крае присутствуют следы рецидивирующего пародонтита, в то время как на верхней челюсти определяются следы агрессивного воспаления твердого неба.

В сохранившемся участке дна правой верхнечелюстной пазухи найдена оссифицированная капсула цисты, образовавшейся вокруг корня второго премоляра. Видны также и другие следы гайморита, имеющего, очевидно одонтогенное происхождение.

На внутренней поверхности вскрытой посмертно нижней челюсти, частично разрушена спонгиоза. Часть сохранившихся баллочек имеет оплавленный вид. Поверхность кости изнутри сглажена, на ней расположены многочисленные пористые напластования. Предположительно, человек страдал остеомиелитом нижней челюсти, а источником инфекции мог стать один из больных зубов, утерянных при жизни – 45 или 34–35. На переднем отростке правой ветви нижней челюсти изнутри найдено вереновидное утолщение, представляющее собой оссифицированную геморрагию. Не исключено, что она вызвана травмой нижнечелюстного сустава, полученной в результате удара по левой стороне челюсти.

Индивид 2

Юноша 16–20 лет. На нескольких костях эпифизы еще не полностью приросли. Порядок прорезывания постоянных зубов несколько нарушен, однако свидетельствует о возрасте больше 16 лет. Рост этого человека составляет от 163,5 см.[11]

[11] Pearson 1899, до 169 см по Breitinger 1938 и 169,3 см по Trotter 1970.

Из морфологических особенностей, как и в предыдущем случае, следует отметить малые размеры коленных чашечек (высота: 43–43, ширина: 40– и толщина 22–24 мм соответственно справа и слева). Показатель ширины остается в пределах средних величин (50 справа). Угол шейки бедра высок, как и в предыдущем случае, и составляет 134º.

Плечевая кость очень массивная (индекс 21,2). На правой локтевой кости отмечена платоления, образованная за счет экстремального развития мест прикрепления проксимальных мышц (проксимальной бугристости). Нужно отметить левостороннюю асимметрию в размерах головки лучевой кости.

Рельеф в целом развит умеренно и равномерно. Правосторонне развиты большие и малые круглые мышцы, дельтовидная бугристость, разгибатели и сгибатели кисти. Очень сильно развиты проксимальные мышцы локтевой кости, которые сгибают руку в локте и кисти, пронаторы и, особенно – супинаторы.

В правом локте также намечаются изменения в правом медиальном эпикондиллюсе, что говорит о развитии сгибателей кисти и пальцев.

Кроме того, последствия травмы правого плеча видны в реберно-ключичном синдесмозе (посттравматическая деструкция) и как и в случае первого костяка, в виде неприрастания кончика акромиона, сопровождаемого цистообразованием и признаками воспаления.

На бедренных и большеберцовых костях определена незначительная правосторонняя асимметрия широтных размеров и диаметров (за исключением окружности середины диафиза бедра). Бедренные кости отличаются гипреплатимерией и пилястрией.

На шейках бедренных костей присутствует передний костный гребень, значительно развит третий вертел, расширена седалищная бугристость. Вертлужная впадина вытянута вертикально, верхний ее край подчёркнут, что указывает на напряжение суставной сумки, а также на напряжение прямой мышцы бедра (*m. rectus femoris*). Кроме того, маркированы места прикрепления внешней запирательной, гребенчатой мышц (*mm. obturatoris externus, pectineus*), а также группы отводящих мышц бедра и седалищных мышц. Нагрузки на коленный сустав минимальны, места прикрепления крестовидных связок не выражены. В целом изменения, как и в предыдущем случае, указывают на значительные нагрузки на бедра при сгибании-разгибании и отведении-приведении ног.

В нижней части портняжной мышцы (*m. sartorius*) отмечены, вероятно, посттравматические деструкции и костеобразование; пористость найдена в месте прикрепления и расположение бурсы икроножной мышцы (*m. gastrocnemius*). Равномерно сильно развиты большеберцовые мышцы, а также сгибатели стопы.

Необходимо упомянуть симметричное расширение и уплощение задней суставной поверхности таранно-пяточного сустава. Не исключено, что образование желоба в указанном месте является следствием ущемления тканей в результате гиперфлексии стопы.

О значительных динамических нагрузках на стопы свидетельствуют также уплотнение и разрастание мест прикрепления связок на нижней поверхности таранных костей.

Стопы молодого человека сужены кпереди. Наблюдается некоторое искривление костей плюсны и проксимальных фаланг. Уплощены и расширены суставные поверхности между костями плюсны.

Передняя высота тел грудных позвонков снижена. Это могло привести к юношескому кифозу. У молодого человека найдены узлы Шморля в нижнегрудных и поясничных позвонках, следы начинающегося артроза межпозвоночных суставов в нижнегрудном отделе и там же – оссификация желтой связки (*lig. flavum*). Все эти изменения указывают на значительные динамические нагрузки, которые испытывал юноша с детства – вероятно, во время тренировок, или длительных переходов.

Стертость зубов указывает на прогнатный прикус (максиллярные зубы находят спереди на мандибуллярные).

Нарушен порядок прорезывания зубов – так, корень первого моляра (16) еще не сформировался, сам зуб находится в состоянии прорезывания, в то время как второй моляр уже имеет следы начальной стертости. Также в состоянии прорезывания находится зуб 47.

Как и у старшего индивида, у юноши на боковых резцах присутствуют линии гипоплазии эмали, образованные в возрасте около 4 лет.

Зубной камень присутствует на лингвальной и букальной/лабиальной поверхностях сохранившихся зубов.

Юноша, очевидно, часто подвергался простудам – следы хронического среднего отита и мастоидита отмечены в полостях сохранившейся левой височной кости.

На передней поверхности дистальной бедренной кости, на медиальной и задней поверхности (начиная от питательного отверстия) большеберцовой, а также по окружности малоберцовой кости (в области середины диафиза) присутствуют следы оссифицированной геморрагии. Изменения одно- и многослойные. Не исключено присоединение воспалительного компонента.

На левой бедренной кости медиально над дистальным эпифизом расположен свежий срез, длиной около 60 мм (*рис. 3. 6*). Плоскость среза вогнутая, имеет поперечную исчерченность (*рис. 3. 6а*). Срез, предположительно, является следом травмы, нанесенной сверху вниз во время последнего боя этого человека. Поперечная исчерченность появляется вследствие вибрации гибкого лезвия, приходящего в соприкосновение с твердой костью.

Обсуждение результатов

Тафономические особенности, как и археологический контекст, предполагают синхронное погребение обоих мужчин. Однако, костяки немного отличаются по степени сохранности. Эрозия и разрушение костей скелета 2 могут быть связаны с присутствием подстилки, поскольку органические вещества в погребении ускоряют процессы разрушения костной ткани. Удивление вызвало осветление некоторых участков костей, преимущественно, расположенных в районе спины младшего индивида. Кроме того, поверхность его костей более эродирована. Такое состояние может быть следствием пребывания тела в отличающихся постпогребальных или же посмертных условиях. Не исключено, что молодой человек умер раньше старшего и некоторое время находился непогребённым. Белый цвет участков костей, которые находятся со стороны спины, свидетельствует о частичной скелетизации тела, лежавшего на животе. При этом связки остались не разрушенными, то есть от момента гибели до момента погребения могло пройти как минимум от 2 до 5 месяцев.[12] Этому предположению несколько противоречит отсутствие ожидаемых в таких условиях следов зубов животных на поверхности костей. С другой стороны, за исключением указанных участков рёбер и задних поверхностей тазовых костей, сохранность поверхностно лежащих костных элементов очень плохая, в частности, большинство остистых отростков разрушены. Наличие подстилки лишь под этим индивидом может указывать на предпогребальную транспортировку тела, предположительно, от места гибели индивида.

Другим объяснением различия в степени сохранности может быть случайное градиентное отличие в составе могильной почвы, поскольку степень сохранности очевидно ухудшается от правой руки старшего индивида – к левой руке младшего.

Общие морфологические особенности скелетов – такие как рост (напомню, что рост обоих индивидов составлял 163,5 см[13] или 169,3 см[14]), размеры коленной чашечки, морфологические особенности костей ног, искривление 5 поясничного и 1 крестцового позвонков, предполагают близкие родственные связи между этими двумя индивидами. Исходя из одновременности погребения и одновременности или незначительной разницы во времени гибели, старший индивид может быть отцом младшего. Некоторым подтверждением данного тезиса является и наличие *os acromiale* (неприрастание акромиального отростка лопатки) у

12 Galloway 1997, 145.
13 Pearson 1899.
14 Trotter 1970.

обоих мужчин, хотя этот признак связывают также с практикой стрельбы из лука.[15]

Деформация стоп у юноши могла стать последствием ношения узкой обуви. А искривление позвоночника у старшего мужчины, обусловленное, очевидно, генетической асимметрией таза, появилось как компенсация к ношению тяжелого меча или сабли на правом боку.

Некоторые общие черты найдены и в состоянии здоровья обоих мужчин. Оба они подверглись одному или нескольким эпизодам стресса в возрасте около 4 лет, о чём свидетельствует присутствие линий гипоплазии эмали на резцах и клыках. У обоих сформирован зубной камень, что указывает на невнимание к гигиене а также косвенно может подтвердить преобладание белков в диетах этих мужчин.[16] Пища этих мужчин, вероятно, включала волокнистые элементы, такие как волокна высушенного или жареного мяса. Интерпроксимальные борозды между несколькими зубами старшего мужчины, предположительно, явились следствием использования зубочисток или аналога зубных нитей. Использование зубочисток могло иметь гигиенический или паллиативный эффект. Если учесть кочевой образ жизни этих индивидов, то в качестве зубочисток они могли использовать мелкие кости птиц или рыб, шипы растений, мелкие ветки, а в качестве «зубных нитей» – стебли жесткой травы. Загрязнение их и вероятное травмирование десен способствовало попаданию патогенных микроорганизмов на слизистые оболочки полости рта, что привело к заражению и хроническому пародонтиту и стоматиту у старшего мужчины. Эти же или другие причины могли способствовать прогрессированию заболеваний периодонта, утрате зубов, а также проникновению инфекции в тело нижней челюсти и гайморовы пазухи, и вызвать одонтогенные остеомиелит и гайморит.

Значительная стёртость зубов старшего индивида, по нашему мнению, нефизиологична. Об этом свидетельствует заполированность окклюзивной поверхности, а также отсутствие в нескольких зубах вторичного дентина, что привело к пульпиту и могло быть ещё одной причиной распространения инфекции в костные ткани.

У младшего индивида частые простуды в детском или подростковом возрасте, вероятно, следствие пребывания на холодном ветру, при низком иммунитете, привели к хроническим изменениям в полости среднего уха и мастоида. Кроме того, некая системная инфекция могла привести к интоксикации и последующим периостозам в области голеней и дистальной части диафизов бедренных костей. Подобные же изменения вызывают хронические геморрагии – следствие цинги вместе с травмами мягких тканей у детей. К сожалению, точный диагноз заболевания пока невозможен.

Что касается заживших травм – их малое количество, вероятно, объясняется плохой сохранностью костей. Ни одного перелома у этих мужчин зафиксировано не было. Все травмы – либо внутрисуставные трещины, либо травмы суставов и мягких тканей – сконцентрированы в кистях и стопах обоих индивидов и, вероятно, являются следствием физических нагрузок. К сожалению, за исключением предположительной травмы челюсти у старшего мужчины, информация о травмировании головы у обоих индивидов отсутствует.

Как стало очевидным из исследования мышечного рельефа и морфологических особенностей костяков, оба они подвергались значительным физическим нагрузкам.

Мышечный рельеф на костях верхних конечностей обоих мужчин гипертрофирован. Локализация этих изменений у старшего, а также левосторонняя асимметрия в развитии рельефа, и разница в распределении травматических изменений суставов и мышц по сторонам, позволили предположить частые и многократные нагрузки на обе руки. На костях старшего индивида (1) эти изменения более выражены вследствие эффекта аккумуляции нагрузок. У молодого (2), несмотря на отсутствие большинства костей левой стороны, признаки дополняют и частично повторяют обнаруженные в костяке 1.

---

15 Stirland 1998.

16 Hillson 1979.

Итак – справа у старшего индивида развит следующий комплекс:

1. гипертрофия мест прикрепления большой и малой круглой мышцы и широчайшей мышцы спины (*m. teres major et minor, latissimus dorsi) на плече, лопатке и ключице*;
2. желоб в месте присоединения подключичной мышцы (*m. subclavius)* на ключице;
3. воспалительные изменения в сумке ротаторов плеча;
4. равномерные изменения бицепса и клювовидно-плечевой мышцы (*m. biceps brachii* и m.coracobrachialis);
5. травма и воспалительные изменения в локтевом суставе;
6. гипертрофия флексоров и пронаторов кисти;
7. гипертрофия связочного аппарата кисти;
8. цисты в костях запястья (ударные нагрузки);
9. травмы и артрит дистальных суставов фаланг 2 и 3 пальцев;
10. гипертрофия гребней сгибателей пальцев.

Слева изменения следующие:

1. гипертрофия места прикрепления дельтовидной мышцы (*m. deltiodeus*);
2. воспалительные изменения в сумке ротаторов плеча и гленоидной ямке, а также в *lig. coracoacromialis*, стабилизирующем плечевой сустав;
3. *os acromiale*;
4. признаки латерального эпикондиллита;
5. посттравматический артроз локтевого сустава;
6. травматические изменения радиальной бугристости (*m. biceps brachii*);
7. гипертрофия супинатора;
8. уплощение ульнарной поверхности лучезапястного сустава и артроз радио-ульнарного сустава;
9. усиление рельефа ладонной поверхности костей пястья и фаланг 3–4 пальцев;
10. расширение дорсальной поверхности межфалангиального сустава большого пальца с артрозными изменениями.

Во втором погребении отмечена также левосторонняя асимметрия в размерах головки лучевой кости, правосторонний медиальный эпикондиллит (воспалительные процессы в сухожильях сгибателей пальцев). Тут найдена деструкция в реберно-ключичном синдесмозе и правосторонняя *os acromiale*. Неизвестно, является ли этот признак симметричным в обоих погребениях, так как правая кость костяка 1 и левая костяка 2 не сохранились. Однако, A. Stirland считает несрастание акромиальной косточки с акромионом последствием раздражения сумки ротаторов вследствие постоянных или усиливающихся нагрузок на правую или левую руку у подростков,[17] что непрямо может указывать на использование лука обоими индивидами с юности.

Воспалительные изменения в сумке ротаторов указывают на ослабление мышц, стабилизирующих плечевой сустав,[18] с последующим синдромом плечевого соударения (HID)[19]. Правосторонняя гипертрофия широчайшей мышцы спины (*m. latissimus dorsi)* возникает при резких надпороговых нагрузках на плечи и при подъёме руки с тяжёлым грузом в ней.[20] Изменения в правой руке (нагрузки на плечи при отведении руки, травматические нагрузки на кости кисти, развитие сгибателей и изменения в дистальных суставах 2 и 3 пальцев), дают возможность предположить использование руки для натягивания тетивы при стрельбе из лука.

Изменения в левой руке, а именно: развитие мышц, которые удерживают руку в горизонтальном положении, нагрузки на плечи, локоть и кисть; травма бицепса, значительное развитие супинатора, поворачивающего руку ладонью вверх, и артриты радиоульнарных суставов, возможны при удержании в руке тяжелого лука. На 3–5 пальцы, судя по изменениям в суставах фаланг, предположительно

---

17 Stirland 1987.
18 Knüsel 2007.
19 Miles 2000.
20 Hawkey–Merbs 1995.

попадал основной удар при выстреле. Большой же палец был упорным, в упоре отгибался в дорсальную сторону, что обусловило образование дополнительной площадки с артрозом в дистальном суставе.

Большинство перечисленных изменений входят в комплекс лучника, описанный ранее.[21] При исследовании могильника X века в Венгрии B. Tihanyi с соавторами,[22] сравнивая погребения мужчин с инвентарём «лучников» и без него, выделили комплекс признаков, связанных со стрельбой из лука. Отличие результатов, полученных ими, от описанных нами, может быть обусловлено наложением комплексов, вероятными отличиями в типе оружия и т.д.

В случае мужчины из Старой Катериновки, некоторая «смазанность» комплекса лучника предполагает другие постоянные нагрузки на плечевой пояс. Изменения в локтевом суставе и в связках правой кисти могут быть последствиями использования рубящего оружия.

Судя по равномерности, интенсивности и распределению нагрузок у юноши (костяк 2) тренировки большинства мышц верхнего пояса конечностей происходили с детства.

Изменения позвоночника у обоих индивидов могут указывать как на динамические поворотные, так и на статические нагрузки. Они преобладают слева в поясничных позвонках, сегментах крестца и суставах таза, являясь, очевидно, последствиями сколиоза, и могут быть компенсаторными к изменению осанки при ношении тяжелого оружия (меча или сабли) на поясе или плече, или же статики во время стрельбы из лука или использовании меча. Кроме того, они могут отражать особенности посадки на лошади.

Энтесопатии седалищной бугристости и седалищный бурсит предположительно вызваны хроническими травмами при одновременном резком сгибании бедра и распрямлении колена (травма подколенного сухожилия) во время бега по пересеченной местности, или использовании стремян при езде на лошади. Такие же причины могут быть у воспалительных изменений в области прикрепления прямой мышцы бедра (m.rectus femoris) и капсулы тазобедренного сустава. Также резкое неожиданное сокращение приводящих мышц бедра и сгибателей (в первую очередь, *m. gluteus medius*) во время бега или верховой езды при соответствующих обстоятельствах (например, переохлаждении) может спровоцировать трохантерический бурсит, следы которого видны на большом вертеле справа и чуть меньше выражены слева у старшего мужчины.

Судя по форме головки бедра, наличии фасетки и «мостика» на границе шейки и головки бедра, изменениям в шейке, развитию шероховатой лини (*linea aspera*) оба человека практиковали езду верхом с юного возраста. Такие признаки как угол шейки бедра, фасетка Пурье с артрозными изменениями, энтесопатии замыкательных мышц, форма и направление малого вертела, развитие мест прикрепления подвздошно-поясничной мышцы (*mm. iliopsoas*), развитие приводящих мышц бедра, и в целом, слабое развитие мышц голени указывают на всадничество, как одно из основных занятий этих мужчин. Травмы голеностопного сустава могли быть получены при соскоке с лошади с опором на пальцы ног, с передачей ударной силы в верхний голеностопный сустав у старшего или при неудачном соскоке с подворотом стопы у младшего.

Изменения в правой ноге старшего мужчины являются либо компенсаторными к травме слева, либо же – свидетельствуют о специфических нагрузках на правую ногу. Не исключено, что она была толчковой при посадке на лошадь.

Прямые причины смерти обоих индивидов определить не удалось. Однако, остеомиелит или системное заболевание могли стать прямой (заражение крови) или непрямой причиной гибели старшего мужчины, вызвав потерю сознания или концентрации внимания во время боя. Присутствие рубленой незажившей травмы на бедре младшего, которая, тем не менее, не может быть причиной смерти, указывает на то, что погиб он в бою от других ран, которые не фиксируются из-за плохой сохранности скелета или же из-за поражения жизненно важных органов, не затронувшего кости.

---

[21] Dutour 1986; Stirland 1991; Hawkey–Merbs 1995; Knüsel 2007; Thomas 2014.

[22] Tihanyi et al. 2015.

Таким образом, в парном погребении 1 в кургане 32 у с. Старая Катериновка, обнаружены останки двух мужчин, предположительно, отца и сына. Исследовав патологические и граничные признаки на костях, нам удалось определить, что мужчины были воинами-всадниками. Особенности морфологии скелета старшего мужчины указывают на то, что он владел луком, при этом правая рука была стреловой, а в левой он удерживал лук. Изменения на костях младшего прослеживаются в меньшей степени из-за плохой сохранности костной ткани, обусловленной условиями посмертной или же постпогребальной среды. Над левым коленом юноши обнаружен след незажившей рубленой раны, нанесенной оружием с гибким лезвием – возможно, саблей или терминальной частью меча, что предполагает его гибель в бою. Обстоятельства смерти старшего определить не удалось, однако, учитывая одновременность погребения, вероятной также представляется его насильственная смерть, во время тех же событий, или событий, произошедших несколько позже.

Литература

Breitinger 1938: Breitinger, E.: Zur Berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmaßenknochen. *Anthropologischer Anzeiger* 14 (1938) 249–274.

Brooks–Suchey 1990: Brooks, S. T. – Suchey, L. M.: Skeletal Age Determination Based on the Os Pubis: A Comparison of the Acsádi-Nemeskéri and Suchey-Brooks Methods. *Human Evolution* 5 (1990) 227–238.

Dutour 1986: Dutour, O.: Enthesopathies (Lesions of Muscular Insertions) as Indicators of the Activities of Neolithic Saharan Populations. *American Journal of Physical Anthropology* 71:2 (1986) 221–224.

Galloway 1997: Galloway, A.: The Process of Decomposition: A Model from the Arizona-Sonoran Desert. In: *Forensic Taphonomy: The Postmortem Fate of Human Remains.* Boca Raton 1997, 139–147.

Hawkey–Merbs 1995: Hawkey, D. – Merbs, Ch.: Activity-induced Musculoskeletal Stress Markers (MSM) and Subsistence Strategy Changes Among Ancient Hudson Bay Eskimos. *International Journal of Osteoarchaeology* 5:4 (1995) 324–338.

Hillson 1979: Hillson, S. W.: Diet and Dental Disease. *World Archaeology* 11:2 (1979) 147–162.

Kennedy 1989: Kennedy, K. A. R.: Skeletal Markers of Occupational Stress, In: *Reconstruction of Life from the Skeleton.* Eds.: Iscan, M. Y. – Kennedy, K. A. R. New York 1989, 129–160.

Knüsel 2007: Knüsel, Ch.: Activity-related Skeletal Changes. In: *Blood Red Roses: the Archaeology of a Mass Grave from the Battle of Towton AD 1461.* Eds.: Fiorato, V. – Boylston, A. – Knüsel, Ch. Oxford 2007, 103–118.

Lovejoy et al. 1985: Lovejoy, C. O. – Meindl, R. – Pryzbeck, T. R. – Mensforth, R. P.: Chronological Metamorphosis of the Auricular surface of the Ilium: a New Method for the Determination of Adult Skeletal Age at Death. *American Journal of Physical Anthropology* 68 (1985) 15–28.

Miles 2000: Miles, A. E. W.: Developing Stages of Subacromial Humeral-impingement Facets in the Skeletal Remains of Two Human Populations. *International Journal of Osteoarchaeology* 10:3 (2000) 161–176.

Pearson 1899: Pearson, K.: Mathematical Contributions to the Theory of Evolution. On the Reconstruction of the Stature of Prehistoric Races. *Philosophical Transactions of the Royal Society London* 192 (1899) 169–244.

Schultz 1988: Schultz, M.: Paläopathologische Diagnostik. In: *Anthropologie: Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen* 1. Wesen und Methoden der Anthropologie. Hrg.: Knussmann, R. Stuttgart 1988, 480–496.

Schultz 2001: Schultz, M.: Paleohistopathology of Bone: a New Approach to the Study of Ancient Diseases. *Yearbook of physical anthropology* 44 (2001) 106–147.

Stirland 1987: Stirland, A.: A possible correlation between os acromiale and occupation in the burials from the Mary Rose. In: *Proceedings of the Vth European Meeting of the Paleopathology Association.* Eds.: Capecchi, V. – Rabino Massa, E. Siena 1987, 327–333.

Stirland 1998: Stirland, A. J.: Musculoskeletal Evidence for Activity: Problems of Evaluation. *International Journal of Osteoarchaeology* 8 (1998) 354–362.

Thomas 2014: Thomas, A.: Bioarchaeology of the Middle Neolithic: Evidence for Archery Among Early European Farmers. *American Journal of Physical Anthropology* 154:2 (2014) 279–290.

Tihanyi et al. 2015: Tihanyi, B. – Bereczki, Z. – Molnár, E. – Berthon, W. – Révész, L. – Dutour, O. – Pálfi, G.: Investigation of Hungarian Conquest Period (10th c. AD) Archery on the Basis of Activity-induced Stress Markers on the Skeleton – Preliminary Results. *Acta Biologica Szegediensis* 59:1 (2015) 65–77.

Trotter 1970: Trotter, M.: Estimation of Stature from Intact Long Limb Bones. In: *Personal Identification in Mass Desasters.* Ed.: Stewart, T. D. Washington 1970, 71–83.

Ubelaker 1972: Ubelaker, D. H.: *Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis, Interpretation.* Chicago 1978, 166.

Vallois 1937: Vallois, H. V.: La durée de la vie chez l'homme fossile. *L'Anthropologie* 47 (1937) 499–532.

Алексеев–Дебец 1964: Алексеев, В. П. – Дебец, Г. Ф.: *Краниометрия. Методика антропологических исследований.* Москва 1964.

Комар 2011: Комар, А. В.: Древние мадьяры Етелькеза: перспективы исследований. In: *Мадьяри в Середньому Подніпров'ї.* Ред.: Толочко, П. П. et al. Киев 2011, 21–78.

Разумов et al. 2017: Разумов, С – Дараган, М. – Полин, С.: Раннесредневековое воинское погребение у с. Старая Катериновка на правобережье Нижнего Днепра. In: *Hadak útján. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája, Esztergom 2014. november 4–6. – Conference of young scholars on the Migration Period, Esztergom, November 4–6. 2014.* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia. Archaeological Studies of PPCU Department of Archaeology – A PPKE BTK Régészeti Tanszékének kiadványai 3.2. – Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 3.2. Főszerk.: Türk A., szerk.: Balogh Cs. – Major B. Budapest–Esztergom 2017, 335–354.

Capasso et al. 1999: Capasso, L. – Kennedy, K. A. R. – Wilczak, C. A.: Atlas of Occupational Markers on Human Remains. *Journal of paleontology, monographic publication* 3. San Atto 1999, 183.

Betegség és fizikai aktivitás nyomai a Sztaraja Katyerinovkánál (Dnyepropetrovszk megye, Ukrajna) előkerült 9. századi kettős temetkezés csontvázain

A Sztaraja Katyerinovka melletti 32. kurgán 1. sírjában két férfi temetkezése került elő: egy 40–50 éves, valamint egy 16–20 éves férfié, akik feltehetően apa és fia lehettek. A csontok körül igen gazdag leletanyagot tártak fel, többek között a fegyverzet elemei (enyhén ívelt szablya, nyílhegyek, összetett reflexíjhoz tartozó íjcsontok), valamint az övkészlet darabjai voltak a sírban. A csontvázakon a patológiai elváltozásokat és a méretadatokat vizsgálva is megállapítható volt, hogy lovas harcosok voltak. Az idősebb férfi csontvázának morfológiai sajátosságai arra utaltak, hogy egykor íjász volt. Bal kezével az íjat tartotta, míg jobb kezét használta az íjhúr feszítésére. A fiatalabb férfi csontvázán az elváltozásokat – annak jóval gyengébb megtartása miatt – nehezebben sikerült megfigyelni. A csontszövetben bekövetkezett pusztulás feltehetően a halál vagy a temetést követő rossz feltételek miatt következett be. Bal térde alatt be nem gyógyult seb nyomát fedeztük fel, melyet ívelt pengéjű fegyver ejtett. Ez feltehetően szablyától vagy kard hegyesebbik végétől eredhetett. A sérülés alapján feltételezzük, hogy harcban hunyt el. Az idősebb férfi halálának körülményei nem tisztázottak, azonban a temetkezés valószínűsíthető egyidejűsége miatt erőszakos halálával lehet számolni, melyet ez vagy valamivel későbbi esemény okozott.

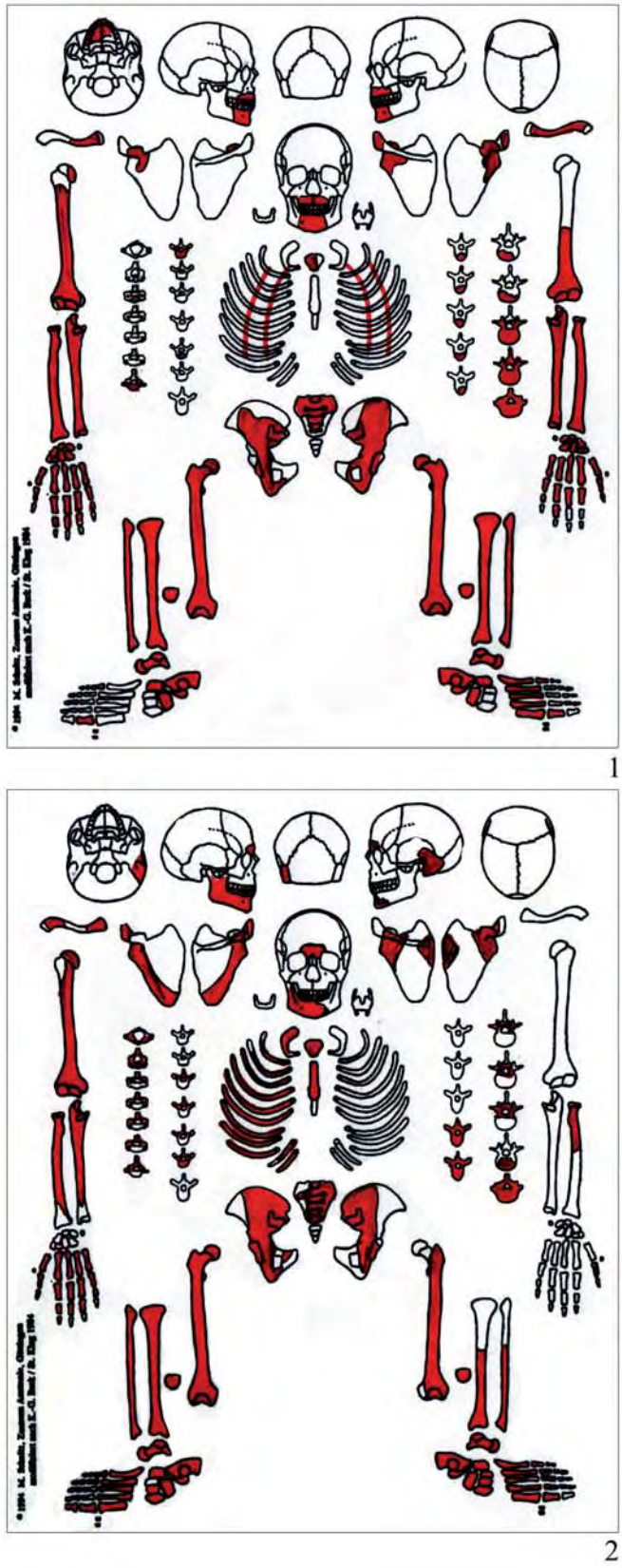


Рис. 1. Сохранность костяков из погребения 1 кургана 32, Старая Катериновка. 1: Индивид 1; 2: Индивид 2
1. kép. Sztaraja Katyerinovka 32. kurgán 1. sírban a csontok állapota. 1: Az 1. váz; 2: A 2. váz



Рис. 2. 1: Индивид 1. Фаланги правой кисти. Дорсальная поверхность проксимальных и медиальных фаланг 1–4 пальцев; 2: Медиальная фаланга указательного (2) пальца, ладонная поверхность; 3: Плечевая кость. Локтевой сустав, изменения суставной поверхности; 4: Изменения в латеральном эпикондиллюсе; 5: Проксимальная часть диафизов лучевых костей. Травматические изменения в радиальной бугристости слева

2. kép. Az 1. váz jobb kezének ujjcsontjai. 1: Az 1–4. ujjak proximalis és medialis sorának hátsó felülete; 2: A mutató ujj (2) medialis ujjperce, tenyér oldali nézet; 3: Felkarcsont és könyökízület. Az ízületi felszín elváltozásai; 4: Elváltozások a lateralis epicondylusban; 5. Az orsócsont proximalis diaphysise. Traumatikus eredetű elváltozások a radiális gumó területén

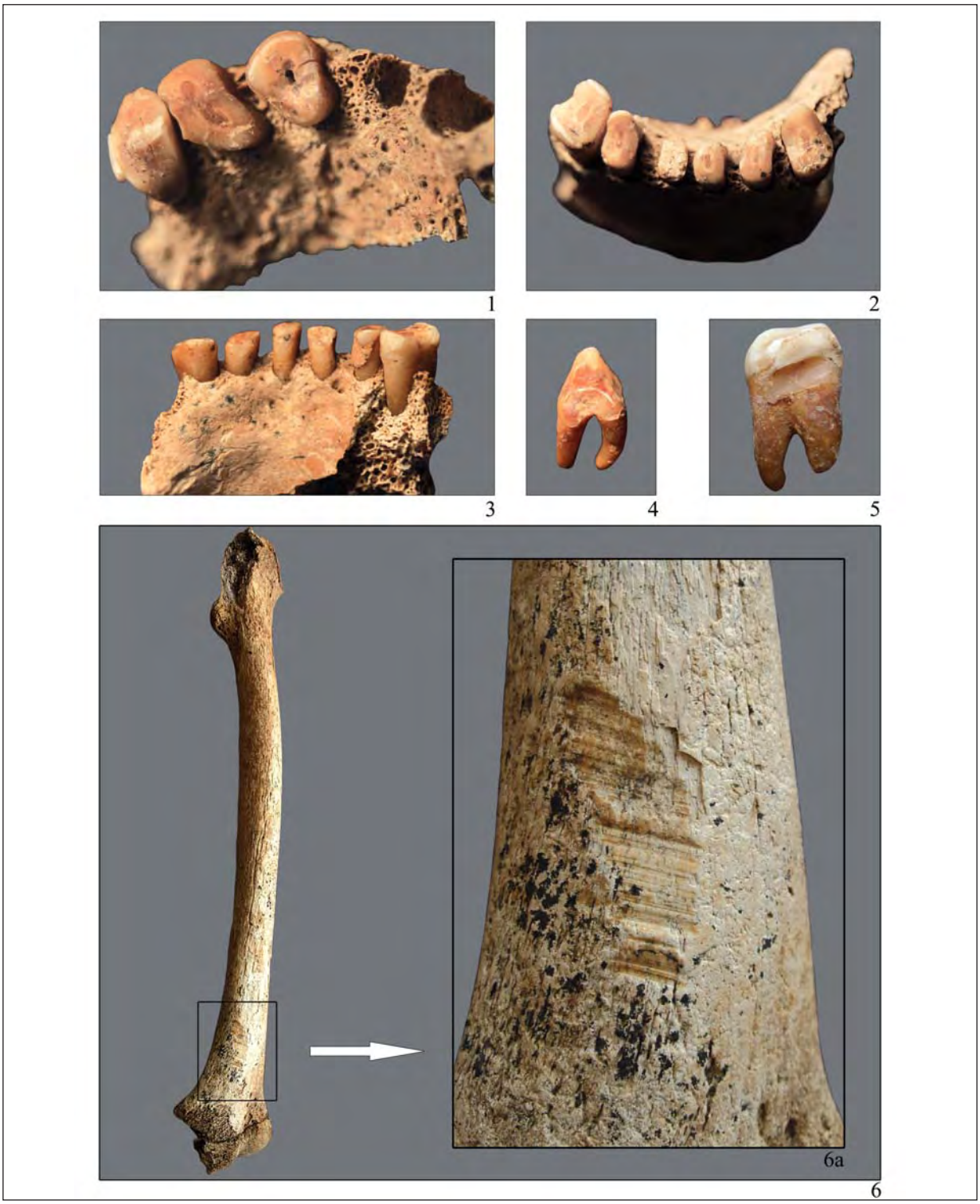


Рис. 3. 1: Индивид 1. Изменения зубной системы. Правая часть верхней челюсти, стертость клыка и премоляров; 2: Нижняя челюсть, вид сверху; 3: Нижняя челюсть, вид изнутри; 4: Конусовидная стертость моляра; 5: Правый максиллярный второй моляр, интерпроксимальная борозда; 6: Индивид 2. Левая бедренная кость, вид спереди; 6a: След перимортальной (?) травмы

3. kép. 1. személy. A fogazat elváltozásai. 1: A felső állkapocs jobb oldali része: kopott szemfog és kisőrlők; 2: Az alsó állkapocs felülnézeti képe; 3: Az alsó állkapocs szájüregi felszíne; 4: Kónuszosan kopott őrlőfog; 5: A jobb felső kettes őrlőfog, interproximális barázdával; 6: A 2. váz. Bal combcsont, frontális nézet; 6a: Perimortális (?) sérülés nyoma

НОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В АРХЕОЛОГИИ ЮЖНОЙ РУСИ IX–X ВВ.

Наталья В. Хамайко*

Absztrakt: *A szovjet időszak kutatásában a Rusz 9–10. századi régészete igen szorosan összefonódott a Rusz állam eredetéről vallott véleményekkel. A két fő elmélet közül a normann-teória a Rurik dinasztia skandináv eredetét, az „antinormann" pedig a Rusz állam szláv eredetét hangsúlyozta. A II. világháború után az utóbbi került állami szintre, így a régészek a leletekkel kapcsolatban igyekeztek kerülni a skandináv eredet megjelölést, helyette a semleges „druzsina kultúra", vagy a „nemzetközi divatstílus" megnevezéseket használták. A Rusz állam kialakulását sokan ugyanis immár nem a szláv törzsek formálódásával szoros összefüggésben, hanem azzal párhuzamosan képzelik el, persze azzal kölcsönhatásban. A legfontosabb régészeti lelőhelyek (Kijev, Csernyigov, Iszkoreszteny, Perejaszlav stb.) ásatásai és kutatásuk új lendületet vett. A cikkben részletes bemutatásra kerülnek Vipolzov, Perejaszlav, Ovrucsk, Korosztyen lelőhelyek is. Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a Dnyeper középső folyása mentén megfigyelt 9. század végi – 10. század eleji Rusz emlékek szétfeszíteni látszanak a korábbi Kijev-centrikus történeti fejlődési modellünket. A Dnyeper jobb parti területein masszív megtelepedésre a drevljánok elleni végső, megsemmisítő 945–946. évi háború után kerülhetett sor, mely a Kijevi Rusz kiteljesedéséhez vezetett.*

Kulcsszavak: *Rusz állam, szláv törzsek, Dnyeper, Kijev, Csernyigov, Iszkoreszteny, Sesztovci, Perejaszlav, Ovrucsk, Korosztyen*

В советский период археология Руси IX–X вв. неразрывно связывалась с проблемой возникновения Древнерусского государства, традиционно рассматриваемой через призму борьбы теорий норманнского происхождения династии Рюриковичей и антинорманистской – о славянском происхождении государства. «Норманнская» теория в СССР после Второй мировой войны была осуждена как одна из теорий о «народах господ», поэтому исследователи избегали открыто говорить о скандинавских элементах древнерусской культуры IX–X вв. Это определение обычно заменялось терминами «дружинная культура» и «интернациональная мода», что для Южной Руси действительно аргументировалось сочетанием в погребениях предметов как скандинавского, так и степного стилей.

С распадом СССР скандинавская составляющая древнерусской культуры вновь вышла на передний план в археологических исследованиях. Именно она наиболее ярко проступала в древнерусских материалах Ладоги, Гнездово, Шестовицы. Появились как специальные исследования роли скандинавов в формировании памятников Южной Руси, так и каталоги скандинавских находок (Ф. А. Андрощук, В. Н. Зоценко).

Ещё одним важным фактором стал отказ от марксистской теории стадиальности исторического развития обществ, в русле которой возникновение древнерусского государства и культуры явились этапом эволюции восточнославянских племен. Появились новые исследования, в которых древнерусская и славянские археологические культуры рассматривались

* Институт археологии Национальной Академии наук Украины, 04210 Киев, проспект Героев Сталинграда 12. hamajko@mail.ru

как параллельные взаимодействующие между собой явления.

Одновременно с интенсификацией теоретических изысканий запятую убрать продолжалось и полевое археологическое исследования памятников, из которых важно отметить новые исследование крупнейших центров Южной Руси X в. – Киева, Чернигова, Искоростеня, Переяслава и др.

Киев

В 2005 г. были проведены первые шурфовочные работы на Десятинной церкви, которые продолжились масштабными раскопками в 2006–2011 гг. экспедицией ИА НАНУ под руководством Г. Ю. Ивакина в сотрудничестве с экспедицией Государственного Эрмитажа во главе с О. М. Иоаннисяном. Подольской экспедицией ИА НАНУ под руководством М. А.Сагайдака за последние три десятилетия также получены важные данные для топографии древнерусского Подола конца X–XIII вв. Раскопками 2007–2011 гг. по ул. Спасской, 35 был получен непрерывный хорошо стратифицированный хронологический ряд развития двух усадеб от конца X до сер. XIII в., что в сумме с исследованными ранее горизонтами Подола конца IX–X вв., а также закрытыми комплексами 2-й пол. X в. Старокиевского городища из раскопок 2005–2011 гг. позволяет по-новому оценить хронологические возможности наиболее массового вида древнерусских артефактов – гончарной керамики.

Исследования укреплений Старокиевского городища опровергли его сооружение в раннеславянское время V–VIII вв. Первые слабые укрепления Старокиевского городища возникли не ранее рубежа IX–X вв. В этот же период склоны горы обживает несомненно пришлое роменское население. К середине X в. оказалось, что свое существование в качестве крепости городище не оправдывает, укрепления забросили и вал начал разрушаться. Но этот процесс вскоре приостановили, соорудив на том же месте более мощные новые укрепления, что может коррелироваться с летописным сообщением о существовании на Старокиевской горе двора княгини Ольги. Третьему этапу реконструкции укреплений предшествовал пожар, вероятно, связанный с событиями печенежской осады Киева 968 г., после чего крепость пришлось существенно усилить.

Отсутствие реальных данных о монументальном каменном строительстве в Киеве ранее эпохи Владимира Святославича ставит в равное положение Старокиевское городище и Замковую гору. Обе площадки в X в. не демонстрируют наличие углубленных хозяйственных или ремесленных построек, в противовес периоду XII – 1-й пол. XIII в. В то же время, в X в. для таковых активно используются склоны и террасы Старокиевской и Замковой гор, весьма неудобные для создания усадьбы подольского образца.

В конце IX в. в Киеве происходят заметные изменения – на плато гор появляются древнерусские курганные могильники, а внизу под Замковой горой возникает древнерусский торгово-ремесленный посад – Киевский Подол.

Данные стратиграфии убедительно свидетельствуют о том, что естественный уровень Днепра в IX–X вв. примерно соответствовал современному (91,4–91,5 м), а начало заселения того или иного участка Подола начиналось сразу же, как только его уровень достигал отметки поймы Днепра, т.е. 92 м балтийской высоты. Нарастание слоя происходило не только благодаря отложению культурных остатков, но и за счет делювиальных смывов с Киевских гор и выносов глины из оврагов, консервировавших мощные аллювиальные наносы и предохранявших их от размывания. Начальная площадь древнерусского Подола конца IX–X в. при этом, разумеется, была значительно меньше современной и формировалась, постепенно отодвигаясь от линии киевских гор.

Социальный облик Подола для X в. определяется как преимущественно рядовой с жилищной и хозяйственной застройкой. Иногда фиксируются следы ремесленного производства – ювелирного, железоделательного; отдельные находки в слоях X в. византийских медных монет, стеклянных изделий, амфор, а также весовых гирек, указывают на причастность части жителей Подола к торговле. И все же, далеко не всегда по находкам в границах усадьбы можно установить род занятий их собственников – по всей видимости, большинство жителей Подола принадлежали к го-

родским разнорабочим, привлекавшимся для строительства, разгрузки товаров и ремонта судов, различных сезонных работ и т.п.

Чернигов

Благодаря работам последних трех десятилетий по общей площади, охваченной раскопками, Чернигов – несомненно один из наиболее исследованных крупных древнерусских городов. Как продемонстрировали раскопки Детинца 2006–2008 гг., фрагменты славянской роменской лепной керамики здесь неизменно ассоциируются в слое и объектах с гончарной древнерусской посудой, что является отличительным хронологическим маркером заключительного позднероменского или роменско-древнерусского этапа (конец IX – 1-я треть XI в.). Культурные отложения данного периода зафиксированы в Чернигове в северо-восточной части Детинца (где обнаружены также остатки жилища и хозяйственной ямы), на территории Окольного града к северу от Детинца, а также на стрелке мыса возле Елецкого монастыря. Насыпь вала перекрывала культурный слой с лепной роменской и гончарной древнерусской посудой 1-й и 2-й пол. X в., а также угольный слой пожара. Из находок горизонта привлекает внимание золотая византийская серьга 2-й пол. X в., свидетельствующая о том, что пожар и сооружение новой линии укреплений могут быть связаны с последствиями события, вызвавшего одновременное выпадение Гущинского клада. К хронологическому горизонту, предшествующему сооружению северного вала Детинца, принадлежат несколько смолокуренных ям, свидетельствующих о периферийном характере участка поселения в X в. По всей видимости, на первом этапе к древнерусскому городищу примыкал роменский посад (подобно Любечу, Воиню, Ромнам, Лтаве), включенный во 2-й пол. X в. в рамки новых укреплений Детинца.

Во 2-й пол. X в. ещё одна небольшая линия укреплений возведена под Детинцем на Подоле. Она тянулась по линии С–Ю, скорее всего, упираясь в старое русло р. Стрижень, отсекая таким образом от луга довольно значительную гавань. Только в районе гавани зафиксированы материалы 2-й пол. X в., тогда как шурфовка Подола западнее на Лесковице дала материалы 2-й пол. XI–XIII вв.

Курганные погребения – пожалуй, наиболее атрактивная и популяризированная часть материальной культуры Чернигова X в. Хронологическая картина развития курганных групп по данным инвентаря погребений следующая. Комплексы сер. X в. (2-я четверть–50-е гг. X в.) включают только группы Болдинская (Гульбище) и Березки (к.9/1952). Вторая пол. X в. представлена также в Елецкой, Центральной и Восточной группах. Курганы христианского времени конца X–XI в. концентрируются в наиболее отдаленных от города Болдинской и Стриженской группах, но также представлены и в Елецкой, разрастающейся на запад вдоль непригодного для хозяйства края Холодного Оврага. Последняя зона затем активно используется в XI–XIII вв. грунтовым некрополем, вследствие чего в более ранние курганные насыпи запускаются впускные погребения.

Привлекает внимание полное отсутствие в Чернигове погребений с роменской посудой. Общий облик культуры больших черниговских курганов при этом весьма эклектичен. Доля скандинавских элементов в материальной культуре Чернигова X в. относительно невысока, особенно по сравнению с расположенным всего в 16 км от города Шестовицким археологическим комплексом. В свете новых исследований Чернигов не может выступать ни северянским племенным центром, как это считалось ранее в историографии, ни скандинавским – город имеет древнерусский облик и связан с административным освоением древнерусской властью Левобережья Днепра в X в.

Шестовица

Новый этап раскопок проходил в Шестовице с 1998 по 2013 гг., здесь была вскрыта значительная площадь городища и посада, открыто пойменное поселение (Подол), исследованы две террасные курганные группы. По объему и систематичности работ Шестовицкая экспедиция, несомненно, крупнейший археологический проект исследования древнерусских памятников Украины последних десятилетий. Различия в топографии пойменных и террасных курган-

ных групп могильника, а также параллельное существование пойменного поселения и поселения на плато мыса, дает возможность предполагать сезонный характер нижнего пойменного поселения, служившего местом стоянки купцов и ремонта судов, а также принадлежность этому поселению ежегодно заливаемой водой пойменной части курганного могильника (группы I–III), тогда как стационарному поселению на террасе – курганных групп IV и VI, расположенных дальше за ним.

Возникновение Шестовицкого торгового поселения не связано с княжеской политикой заселения Подесенья. Этот комплекс уникален для региона по всем основным параметрам и возникает после заключения торгового договора с Византией 911 г. В военизированных купеческих группах, курсирующих по пути из Варяг в Греки, преобладали выходцы из Скандинавии, о чем говорят не только материалы Шестовицкого пойменного некрополя, но и отдельные скандинавские находки на самом пути следования в Надпорожье и устье Днепра.

Выползов

В 2009 г. начат новый этап исследований древнерусского поселения у с. Выползов. Городище и посад занимают узкий длинный мыс (ок. 600 м), возвышающийся над поймой правого берега р. Десны и р. Крымки, но в настоящее время дистанция до русла Десны составляет ок. 3 км. Городище размерами 70 × 90 м при внутренней площадке всего 30 × 40 м, отделено укреплениями с напольной стороны. К западу от городища площадь мыса занимает открытый посад; вдоль р. Крымки в пойме прослежен также культурный слой подола с выходом к пристани. Курганный могильник, связанный с поселением, предположительно уничтожен застройкой и огородами села.

Укрепления городища содержат выразительные угольные прослойки и обугленные остатки деревянных конструкций. Следы единовременного пожара прослежены и в жилых землянках посада. В двух объектах обнаружены дирхемы Насра II ибн Ахмада 914–943 гг. и подражание саманидскому дирхему X в.

Как и в Шестовице, в слое Выползовского поселения представлены и сложнопрофилированные манжетные венчики 2-й четверти X в., датирующие время возникновения памятника синхронно Шестовице. Горизонт пожара и гибель городища следует связать с цепочкой событий, вызвавших выпадение Звеничевского монетного и Гущинского вещевого клада ок. 960 г.

Территория бассейна Нижней Десны, заключенная в условном треугольнике Любеч – Выползов – Седнев, демонстриурет уже в сер. X в. весь комплекс древнерусской культуры, стремительно распространяющийся в конце X в. на Правобережье и Левобережье Днепра: городища с открытым посадом и подолом, открытые сельские поселения, гончарную посуду, полуземлянки с печкой глинобитной конструкции, курганные могильники с ямными ингумациями.

Переяслав

Новые исследования древнерусского Переяславля (совр. Переяслав) показывают наличие датированных слоев лишь с конца X в. Город появляется на свободном месте. Укрепления Детинца возводятся на древней поверхности, включающей слабый культурный слой черняховского времени. Время сооружения определяет характерное использование конструкций из сырцовых кирпичей, близкое, обнаруженным в валах Белгорода и Васильева. Сам Детинец Переяславля строится „на вырост” – его площадь (12 га) заметно не соответствует реальному распространению культурного слоя конца X в., занимающего лишь южную оконечность площадки. Киев и Чернигов обзаводятся крепостями сравнимых размеров только в конце X в.

Ещё одной показательной деталью выступает расположение курганных могильников X в., в Киеве и Чернигове, поглощенных городом в процессе роста, тогда как в Переяслав они заблаговременно выносятся на отдаленные окраины. Некрополь состоит из 4-х основных курганных групп. Курганные группы Ярмарковщина и Альтицкая, очевидно, возникают уже на рубеже X–XI вв., положив начало некрополю Переяславля.

Приходится констатировать, что и поселения, и некрополь Переяславля Русского на-

чинают функционировать единовременно в конце X в., не позволяя предполагать заселение территории города ранее летописной даты его основания – 992 г.

Овручский кряж

Предпринятые А. П. Томашевским и С. В. Павленко масштабные разведочные работы на Овручском кряже продемонстрировали, что такая картина является закономерностью для большинства поселений данного региона, освоенного не славянским племенем древлян, как предполагалось ранее, а именно во 2-й пол. X в. путем централизованной древнерусской колонизации, аналогичной наблюдаемой на Днепровском Левобережье в междуречье нижнего течения Десны и Днепра.

Перспективы и возможности археологии здесь неожиданно ярко продемонстрировали раскопки 2001–2006 гг. летописного Искоростеня (совр. Коростень).

Коростень

Коростенский комплекс памятников, вытянутых вдоль р. Уж (приток р. Припять), состоит из трех городищ и 6 курганных могильников, насчитывавших около 300 курганов.

Раскопки 1994, 2001 и 2005 гг. не принесли выразительных находок лепной и раннегончарной посуды культуры Луки-Райковецкой – небольшое количество обнаруженных венчиков вполне укладывается в рамки присутствия таких форм в комплексах 2-й пол. X в. Наибольшим сюрпризом для археологов стал характер „престижного” комплекса материальной культуры Искоростеня. Многочисленные литые серебряные серьги, сканно-зерненные подвески головного убора и ожерелий, пуговицы и др. принадлежат к комплексу украшений X в., распространившемуся на восток под влиянием Моравии. К византийскому влиянию относится лучевая подвеска с изображением птицы, имеющая аналогии также в синхронном северянском комплексе женского убора.

В слое гибели городища найдены также разнообразные бляшки от древнерусских поясов, пояс печенежского стиля, сбруйные бляшки, украшенные в древневенгерской декоративной стилистике, подковообразные фибулы, а также ряд предметов скандинавского круга: бляшка в виде морды медведя, круглые подвески с декором в стиле „Борре”, крестовидная подвеска. Предметы данного круга не характерны для славянских памятников Правобережье Днепра, являясь визитной карточкой древнерусской культуры. Предметы вооружения несомненно связаны с эпизодом штурма крепости в 946 г. дружиной Ольги и Свенельда.

Обилие в Искоростене древнерусских и скандинавских престижных социальных маркеров может быть связано всего лишь с более ранним эпизодом 945 г. уничтожения древлянами дружины князя Игоря с неминуемым захватом военной добычи.

Картина распространения древнерусских памятников в Среднем Поднепровье конца IX–сер. X в. выглядит несколько необычной в русле традиционных киевоцентрических моделей. Древнерусская колонизация Правобережного Поднепровья конца IX – 1-й пол. X в. привела всего лишь к основанию Вышгорода и Китаевского городища как форпостов Киева, а также Витичева в качестве южного пограничного пункта на Днепре. Основные же усилия Киева по созданию прочного плацдарма государства были направлены в этот период на колонизацию оставленного северянами ещё в нач. IX в. пространства Левобережного Нижнего Подесенья, где возникают Чернигов, Любеч, Сновск и сетка сельских поселений. Одновременно с конца IX в. в бассейнах Средней Десны, Сулы, Псла и Ворсклы появляются цепочки городищ роменской культуры.

Основной человеческий ресурс для заселения Черниговщины составили всё те же северяне и славяне Правобережья Днепра; возможно также появление отдельных групп кривичей и радимичей, антропологически близких северянам и поэтому невычленимых из массива древнерусского населения региона. В важных административных и торговых центрах, удалить – Чернигове, Шестовице, Сновске, заметную роль играли также выходцы из Скандинавии.

Только после окончательного разгрома и покорения древлян в 945–946 гг. начинается

древнерусская колонизация на Правобережье Днепра, направленная в не занятый населением культуры Луки-Райковецкой Овручский кряж, а в конце X в. приходит очередь ещё одного пустующего региона на Левобережье–Переяславщины.

Литература

Androscsuk 1999: Андрощук, Ф. О.: *Нормани і слов'яни у Подесенні (Моделі культурної взаємодії доби раннього середньовіччя).* Київ 1999.

Androscsuk 2004: Андрощук, Ф.: Скандинавские древности в социальной топографии древнего Киева. *Ruthenica* 3 (2004) 7–47.

Androscsuk–Zocenko 2012: Андрощук, Ф. – Зоценко, В.: *Скандинавские древности Южной Руси*. Paris 2012.

Bondar–Szityij 2012: Бондар, О. – Ситий, Ю.: Давньоруські укріплення Північного Лівобережжя часів становлення держави. In: *Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини.* Ред.: Мороз, І. В. et al. Київ 2012, 47–51.

Buzjan–Rozdobugyko–Tyetyerja–Tovkajlo 2001: Бузян, Г. М. – Роздобудько, М. В. – Тетеря, Д. А. – Товкайло, М. Т.: Матеріали X ст. території посаду Переяславля Руського. *Археологічний літопис Лівобережної України* 2 (2001) 57–60.

Buzjan–Rozdobugyko–Tyetyerja–Tovkajlo 2005: Бузян, Г. М. – Роздобудько, М. В. – Тетеря, Д. А. – Товкайло, М. Т.: Археологічні дослідження давньоруського Переяслава протягом останнього десятиріччя. *Наукові записки з української історії* 16 (2005) 143–149.

Hamajko 2004: Хамайко, Н. В.: Дуалізм поселенської структури Шестовицького комплексу. In: *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст.* Ред.: Моця, О. П. Київ 2004, 295–302.

Hamajko–Komar 2012: Khamaiko, N. V. – Komar, O. V.: The stratigraphy of the riverside area of Kiev Podol (excavations at the 35, Spaska str.). In: *Geomorphic Processes and Geoarchaeology: from Landscape Archaeology to Archaeotourism. International conference held in Moscow-Smolensk, Russia, August 20–24, 2012. Extended abstracts.* Eds.: Bronnikova, M. – Panin, A. Moscow–Smolensk 2012, 132–135.

Ivakin 2005: Ивакин, Г. Ю.: Погребения X – первой половины XI в. из раскопок Михайловского Золотоверхого монастыря (1997–1999 гг.). In: *Русь в IX–XIV веках: взаимодействие Севера и Юга*. Ред.: Макаров, Н. А. – Чернецов, А. В. Москва 2005, 287–303.

Ivakin 2007: Ivakin, H.: Excavations at St. Michael Golden Domes monastery in Kiev. In: *Kiev – Cherson – Constantinople*. Eds.: Aibabin, A. – Ivakin, H. Kiev–Simferopol–Paris 2007, 177–220.

Ivakin 2011: Ивакин, В. Г.: Киевские погребения X века. *Stratum plus* 5 (2011) 243–286.

Ivakin–Joanniszjan 2008: Івакін, Г. Ю. – Іоаннісян, О. М.: Перші підсумки вивчення Десятинної церкви у 2005–2007 рр. In: *Дьнєслово. Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя*. Ред.: Івакін, Г. Київ 2008, 191–213.

Ivakin–Joanniszjan–Jolsin 2010: Ивакин, Г. Ю. – Иоаннисян, О. М. – Ёлшин, Д. Д.: Архитектурно-археологические исследования Десятинной церкви в Киеве в 2008–2009 годах. *Труды Государственного Эрмитажа* 53 (2010) 377–390.

Ivakin–Joannszjan–Jolsin 2013: Івакін, Г. Ю. – Іоаннісян, О. М. – Йолшин, Д. Д.: Архітектурно-археологічні дослідження церкви Богородиці Десятинної в Києві у 2008–2011 рр. In: *Слов'яни і Русь: археологія та історія. Збірка праць на пошану Петра Петровича Толочка*. Ред.: Івакін, Г. Ю. Київ 2013, 73–96.

Ivakin–Kozjuba 2003: Івакін, Г. – Козюба, В.: Нові поховання X–XI ст. Верхнього Києва (з розкопок Архітектурно-археологічної експедиції 1997–1999 рр.) In: *Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–XI ст.* Ред.: Толочко, П. П. Чернігів 2003, 38–50.

Joanniszjan–Jolsin–Zikov–Ivakin–Kozjuba–Komar–Lukomszkij 2009: Иоаннисян, О. М. – Ёлшин, Д. Д. – Зыков, П. Л. – Ивакин, Г. Ю. – Козюба, В. К. – Комар, А. В. – Лукомский, Ю. В.: Десятинная церковь в Киеве (предварительные итоги исследований 2005–2007 гг.). *Труды Государственного Эрмитажа* 49 (2009) 330–366.

Jolsin 2008: Ёлшин, Д. Д.: *Комплекс монументальных сооружений конца X века на Старокиевской горе: археологический, историко-архитектурный и градостроительный аспекты*. Дисс. канд. ист. наук. Санкт-Петербург 2008.

Jolsin 2010: Ёлшин, Д. Д.: О „монументальной архитектуре" Киева в X в. In: *Диалог культур и народов средневековой Европы. К 60-летию со дня рождения Евгения Николаевича Носова*. Ред.: Мусин, А. Е. – Хвощинская, Н. В. Санкт-Петербург 2010, 151–164.

Kazakov–Csernyenko 2007: Казаков, А. – Черненко, Е.: Черниговський детинец IX–XIII вв. в свете новых археологических материалов. In: *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи*. Ред.: Коваленко, О. Б. Чернігів 2007, 119–124.

Kolibenko 1999: Колибенко, О. В.: *Історична топографія Переяславля Руського (X - перша половина XIII ст.)*. Автореф. дис. канд. іст. наук Київ 1999.

Kolibenko 1999a: Колибенко, О. В.: Про походження Переяславля Руського. *Археологія* 1999:1 (1999) 47–59.

Kolibenko 2005: Колибенко, О. В.: Археологічні дослідження в урочищі Оболонь на південно-східній околиці Переяслава. In: *Проблеми археології Середнього Подніпров'я*. Ред.: Гаврилюк, Н. А. et al. Фастів 2005, 301–313.

Kolibenko 2010: Колибенко, О. В.: Історико-археологічне вивчення Переяславля Руського та Переяславщини (середньовічної Переяславської волості): сучасний стан і перспективи. *Археологія і давня історія України* 1 (2010) 130–136.

Komar 2012: Комар, А. В.: Киев и Правобережное Поднепровье. In: *Русь в IX–X веках: археологическая панорама*. Ред.: Макаров, Н. А. Москва–Вологда 2012, 300–333.

Komar 2012a: Комар, А. В.: Чернигов и Нижнее Подесенье. In: *Русь в IX–X веках: археологическая панорама*. Ред.: Макаров, Н. А. Москва–Вологда 2012, 334–365.

Komar 2012b: Комар, А. В.: Поляне и северяне. In: *Древнейшие государства Восточной Европы. 2010 год*. Ред.: Мельникова, Е. А. Москва 2012, 128–191.

Komar 2013: Комар, О. В.: «Дохристиянська» монументальна архітектура Старокиївської гори (проблеми датування та атрибуції). *Opus mixtum* 1 (2013) 106–121.

Kovalenko 1999: Коваленко, В. П.: Нові дослідження Шестовицького археологічного комплексу. *Археологічний літопис Лівобережної України* 1 (1999) 33–43.

Kovalenko–Cserpenko 2003: Коваленко, В. – Черненко, О.: Перші дослідження в Шестовиці. In: *Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–XI ст.* Ред.: Толочко, П. П. Чернігів 2003, 84–102.

Kovalenko–Fomin–Sekun 1992: Коваленко, В. П. – Фомін, О. В. – Шекун, О. В.: Давньоруський Звеничів і скарб арабських дірхемів. *Археологія* 1992:1, 60–72.

Kovalenko–Mocja–Szitij 2003: Коваленко, В. – Моця, А. – Сытый, Ю.: Археологические исследования Шестовицкого комплекса в 1998–2002 гг. In: *Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–XI ст.* Ред.: Толочко, П. П. Чернігів 2003, 51–83.

Kovalenko–Mocja–Szitij 2012: Коваленко, В. – Моця, А. – Сытый, Ю.: Новейшие находки в погребениях Шестовицы. In: *Скандинавские древности Южной Руси*. Ред.: Цукерман, К. – Андрощук, Ф. – Зоценко, В. Paris 2012, 322–350.

Kovalenko–Mocja–Szitij–Szkorohod 2008: Коваленко, В. П. – Моця, О. П. – Ситий, Ю. М. – Скороход, В. М.: Дослідження Шестовицького подолу. In: *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради* 2. Ред.: Ивакин, Г. Ю. et al. Коростень 2008, 178–191.

Kovalenko–Szkorohod 2009: Коваленко, В. – Скороход, В.: Поліетнічний дружинний табір у Нижньому Подесенні кінця IX – початку X ст. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету* 73 (2009) 66–82.

Kozjuba 2008: Козюба, В. К.: „Місто Володимира" у Києві: історична реальність чи

історіографічний міф? In: *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради* 1. Ред.: Ивакин, Г. Ю. et al. Коростень 2008, 237–271.

Kucsera 1999: Кучера, М. П.: *Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст.* Київ 1999.

Leszman 2008: Лесман, Ю.: Переяславский курганный могильник «за тюрьмой» в раскопках В. М. Щербаковского: некоторые наблюдения над хронологией могильника. *Наукові записки з української історії* 20 (2008) 124–147.

Mocja–Kazakov 2011: Моця, О. – Казаков, А.: *Давньоруський Чернігів.* Київ 2011.

Mocja–Szkorohod–Szitij 2012: Моця, О. П. – Скороход, В. М. – Ситий, Ю. М.: Оборонні споруди Виповзівського городища. In: *Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2011 г.: Научный ежегодник.* Отв. ред.: Толочко, П. П. Чернигов 2012, 60–65.

Movcsan–Borovszkij–Goncsar 2003: Мовчан, І. – Боровський, Я. – Гончар, В.: Нові знахідки з дружинного некрополя Верхнього Києва. In: *Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–XI ст.* Ред.: Толочко П. П. Чернігів 2003, 114–120.

Petrauszkasz–Polguj–Hadadova 2014: Петраускас, А. В. – Польгуй, В. І. – Хададова, М. В.: Історична топографія Літописного Іскоростеня. In: *Міста Давньої Русі. Збірка наукових праць пам'яті А. В. Кузи.* Ред.: Толочко, П. П. Київ 2014, 294–301.

Sahaydak 2005: Sahaydak, M.: Medieval Kiev from the Perspective of an Archaeological Study of the Podil District. *Ruthenica* 4 (2005) 138–160.

Szarajdak–Hamajko–Komar–Vergun 2012: Сагайдак, М. А. – Хамайко, Н. В. – Комар, О. В. – Вергун, О. І.: Дослідження давньоруських садиб на Спаській, 35 у м. Києві. In: *Археологічні дослідження в Україні 2011 р.* Ред.: Толочко, П. П. Київ 2012, 265–268.

Szitij 2006: Ситий, Ю.: До питання про місцезнаходження курганів та курганних груп в ур. Коровель в с. Шестовиця. In: *Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX–XI ст.* Ред.: Коваленко, О. Б. Чернігів 2006, 173–187.

Szitij 2007: Ситий, Ю.: До питання про взаємозв'язок водопостачання і росту території давньоруського Чернігова. In: *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів.* Ред.: Коваленко, О. Б. Чернігів 2007, 199–210.

Szkorohod 2007: Скороход, В.: Топографія Чернігова та Шестовиці X – початку XI ст. (порівняльна характеристика). In: *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів.* Ред.: Коваленко, О. Б. Чернігів 2007, 125–132.

Veremejcsik–Sekun 2008: Веремейчик, Е. М. – Шекун, А. В.: К вопросу о Черниговском Остроге. In: *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради* 1. Ред.: Івакін, Г. Ю. et al. Київ 2008, 55–64.

Zocenko 2003: Зоценко, В.: Скандинавские древности и топография Киева «дружинного» периода. *Ruthenica* 2 (2003) 27–52.

Zocenko 2008: Зоценко, В. М.: Скандинавські старожитності Київського Подолу «дружинної доби». In: *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради* 1. Ред.: Івакін, Г. Ю. et al. Київ 2008, 118–142.

Zocenko 2009: Зоценко, В.: Древнерусский Вышгород. Историко-археологический обзор. In: *Борисо-Глебский сборник* 1. Ред.: Цукерман, К. Paris 2009, 15–56.

Zocenko 2010: Зоценко, В. Н.: Киевский некрополь-II: место в исторической топографии города, типология погребального инвентаря, хронология. In: *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки.* Ред.: Пескова, А. А. et al. Санкт-Петербург 2010, 455–476.

Zocenko–Zvizgyeckij 2006: Зоценко, В. – Звіздецький, Б.: Типологія та хронологія артефактів «скандинавського» типу із розкопок стародавнього Іскоростеня. In: *Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування давньоруської держави) IX–XI ст.* Ред.: Толочко, П. П. Чернігів 2006, 73–89.

Zvizgyeckij 2003: Звіздецький, Б. А.: Давньоруські кургани на північній околиці м. Коростеня. In: *Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–XI ст.* Ред.: Толочко, П. П. Чернігів 2003, 32–37.

Zvizgyeckij 2008: Звіздецький, Б. А.: *Городища IX–XIII ст. на території літописних древлян*. Київ 2008.

Zvizgyeckij–Polguj–Petrauszkasz 2004: Звіздецький, Б. А. – Польгуй, І. І. – Петраускас, А. В.: Нові дослідження стародавнього Іскоростеня. In: *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст.* Ред.: Моця, О. П. Київ 2004, 51–86.

Zvizgyeckij–Polguj–Petrauszkasz–Szirko–Oszadcsij 2008: Звіздецький, Б. А. – Польгуй, В. І. – Петраускас, А. В. – Сірко, О. В. – Осадчій Є. М.: Дослідження Іскоростеня 2005–2008 pp. In: *Стародавній Іскоростень і словя'нські гради*. Ред.: Ивакин, Г. Ю. et al. Коростень 2008, 113–118.

A déli Rusz 9–10. századi régészeti kutatásának újabb eredményei

A szovjet időszak kutatásában a Rusz 9–10. századi régészete igen szorosan összefonódott a Rusz állam eredetéről vallott nézetekkel. A két fő elmélet közül a normann teória a Rurik-dinasztia skandináv eredetét, az „antinormann" pedig a Rusz állam szláv eredetét hangsúlyozta. A második világháború után az utóbbi került állami szintre, így a régészek a leletekkel kapcsolatban igyekeztek kerülni a skandináv eredetmegjelölést, helyette a semleges „druzsina kultúra" vagy a „nemzetközi divatstílus" megnevezéseket használták. Ez egyébként a Déli Rusz területén egyértelműen helytálló volt, hiszen mind skandináv, mind sztyeppei elemek egyaránt megfigyelhetőek a temetkezésekben.

A Szovjetunió szétesését követően a Rusz kutatásában ismét előtérbe került a régészet. Itt a Sztaraja Ladoga, Gnyozdovo, Sesztovcy lelőhelyekről származó anyagról van szó elsősorban, de egyidejűleg megjelent a kifejezetten a Déli Rusz anyagában feltűnő skandináv eredetű tárgyak kérdése is, melyet önálló katalógusokban mutattak be (F. A. Androscsuk, V. N. Zocenko).

A szovjet időszak kutatásától eltérően még egy alapvető eltérés tapasztalható újabban a kutatásban. A Rusz állam kialakulását sokan ugyanis immár nem a szláv törzsek formálódásával szoros összefüggésben, hanem azzal párhuzamosan képzelik el, persze azzal kölcsönhatásban. A legfontosabb régészeti lelőhelyek (Kijev, Csernyigov, Iszkoreszteny, Perejaszlav stb.) ásatása és kutatása új lendületet vett.

Kijev régészeti kutatása esetében 2005-től a híres Tizedes-templomnál aktívan újraindult feltárásokat említhetjük. 2007-től kezdődően a város Podol nevű részén két teljes, a 10–13. századból származó udvarház feltárását sikerült elvégezni, amelyek számos zárt leletegyüttesükkel jó kronológiai támpontot eredményeztek. A Sztarokijevszkoje gorogyiscse 2007–2011 eredményei pedig alapvetően új színben tűntetik fel a korongolt kijevi kerámia eredetéről meglévő eddigi ismereteinket. A lelőhely korai szláv (5–8. század) erődítésének időrendje ma már nem tartható, leghamarabb a 9–10. század fordulóján épült. A 10. század közepén itt jelentős új erődépítészet figyelhető meg, mely feltehetően kapcsolatba hozható az írott forrásokból ismert Olga fejedelemasszony helyi központjával. A 968-as besenyő ostrom égési rétege jól megfigyelhető, mely után a település hanyatlásnak indult. Kijev 10. századi kőépítkezésével kapcsolatban ma nem állnak rendelkezésünkre meggyőző információk.

A 9. század legvégén jellegzetes rusz druzsina temetkezések tűnnek fel Kijev területén a kiemelkedéseken, míg a Zamkovoj hegy lábánál kereskedelmi negyed, a Podol alakul ki és indul virágzásnak. A Dnyeper folyó vízállása ebből a szempontból kiemelkedő fontosságú volt – valószínűleg megfelelt a mai 91,5 m tengerszint feletti magasságnak.

Az elmúlt három évtized intenzív ásatásainak köszönhetően napjainkra Csernyigov a legjobban kutatott lelőhely a Rusz területén. A kerámialeletek alapján a szláv romni kultúrát a 9. század végétől a 11. század első harmadáig tartó ún. romni-Rusz periódus követi, melyben a kézzel formált romni szláv edények mellett a korongolt rusz kerámia is előfordul. Az eredendően romni kultúrás telepet a 10. század második felében kőfalakkal kezdték megerősíteni.

A csernyigovi lelőhely legismertebb, legnépszerűbb része a kurgántemető, melyet a 10. század közepétől keltezhetünk. Később egyszerű aknasíros temető is létesült, és a 11–13. században a korábbi kurgánok betöltésébe is gyakran temetkeztek másodlagosan. A csernyigovi temetkezésekkel kapcsolatban a romni kultúrához köthető kerámialeletek teljes hiánya említhető, mely alapján Csernyigov szeverjan

törzsi központként való értelmezési lehetősége elesik. Ugyanakkor a várostól 16 km-re lévő Sesztovci skandináv kurgántemető a skandináv központ elméletét is cáfolja. Csernyigov tehát Rusz adminisztratív központ lehetett a 10. század Dnyeper balparti hatalmi rendszerében.

A Sesztovci temető kutatása 1998–2013 között új periódusához érkezett, melynek keretében két, eltérő magasságú folyóteraszon elhelyezkedő kurgántemetőt sikerült elkülöníteni. Az itt folyó régészeti feltárások a legnagyobb léptékűek az elmúlt évtizedek Rusz régészeti kutatásában Ukrajna területén. Az alsó terasz kurgánjait (I–III. csoport) a folyó áradása elönthette, ezért ebben a periódusban inkább csak időszakosan lakott kereskedelmi telepről beszélhetünk, míg a IV–VI. kurgáncsoport már jóval magasabban fekszik. Ez a lelőhely unikális jellegű, nem illeszkedik a térség egykori adminisztratív-közigazgatási rendszerébe. Sesztovci egy fegyveres kereskedő csoport által ellenőrzött kereskedelmi telep lehetett a Skandináviát Bizánccal összekötő kereskedelmi úton. 911-ben kereskedelmi szerződést is kötöttek Bizánccal. A fentieket mind a bizánci, mind a közvetlen skandináv eredetű tárgyak feltűnése alátámasztja.

A cikk részletesen bemutatja Vipolzov, Perejaszlav, Ovrucsk, Korosztyen lelőhelyeket is. Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a Dnyeper középső folyása mentén megfigyelt 9. század végi – 10. század eleji Rusz emlékek szétfeszíteni látszanak a korábbi Kijev-centrikus történeti fejlődési modellünket. A Dnyeper jobb parti területein masszív megtelepedésre a drevljánok elleni végső, megsemmisítő 945–946. évi háború után kerülhetett sor, mely a Kijevi Rusz kiteljesedéséhez vezetett.

Hadak útján XXIV. Budapest – Esztergom 2017, 379–388.

EGY UGRIN NEVŰ SZEMÉLY A 11. SZÁZADBAN NOVGORODBAN

GYÓNI GÁBOR*

Absztrakt: *A novgorodi Szent Szófia székesegyház korai feliratai között egy Ugrin nevű személy nevével találkozhatunk. Noha e személy közelebbi kiléte ismeretlen (minden bizonnyal egy magyarról van szó), ennek kapcsán röviden áttekintésre kerül a Rusz, és különösen Novgorod magyarokra és az Urál vidékére vonatkozó „táj- és népszemlélete”, óhatatlanul is visszakanyarodva a mégiscsak létező Jugria-problémához.*

Kulcsszavak: *Novgorod, Szent Szófia székesegyház, Rusz, Urál, magyarok, Ugrin, Jugria, Ugria*

BEVEZETÉS – NOVGOROD

A középkori Ruszban gazdag írott kultúra alakult ki a 11. század elejétől, a kereszténység „hivatalos” felvétele és elterjedése után. Az írásbeliség kultúrája elsősorban a városok népessége körében vált elterjedtté, és számos megjelenési formája volt. A Magyarországon is jól ismert, gazdag és nagyszabású „óorosz” („ókeletiszláv”) krónikák és más könyvek mellett a középkori Rusz gazdag írásbeliségéről árulkodnak a néhány régióban feltárt, zömmel magánszemélyektől származó nyírfakéreglevelek; a különböző tárgyakra (csontokra, fémtárgyakra) vésett, karcolt feliratok és azok a „graffitik”, is melyeket a templomok falára írtak.

Különös helyet foglal el a Rusz írásbeliségében és kultúrájában az északi Novgorod városa. A szoros skandináv kapcsolatokkal rendelkező Novgorod volt a motorja a Rusz tulajdonképpeni létrejöttének, amely kezdetben (a 9. században) a *„varjagoktól a görögökig vezető út”*, a Ladoga–Volhov–Dnyeper folyami magisztrál hatalmi egyesítését jelentette.

Noha Novgorodban a kereszténység nem rendelkezett olyan mély gyökerekkel, mint Kijevben (a Középső-Dnyeper és a Vorszkla mentén), ahol a jelek szerint már a 9. században felbukkannak az első keresztény fejedelmek (Aszkold, de ha elfogadjuk létezését, talán már Kij személyében is), mégis a keresztény Rusz Kijevvel vetekedő, vagy annak jelentőségét el is érő kulturális-politikai központja alakult ki az Ilmeny-tó közelében.

Novgorodi származásúak a Ruszban készült legrégebbi könyvek: a 2000-ben felfedezett, 11. század eleji, viasztáblára írt *Novgorodi zsoltárok* és az 1057-re datálható *Osztromir Evangélium*. Novgorodból származik a legtöbb – immáron ezres nagyságrendben – nyírfakéreglevél, ez az unikális forráscsoport, mely lehetőséget ad arra, hogy szinte belelássunk a középkori emberek fejébe, gondolatvilágába. Novgorodban alakult ki a Rusz évkönyvírásának egyik legnagyobb központja, igen eredeti, sajátos történelemszemlélettel. A legrégebbi fennmaradt óorosz kódex is novgorodi: a pergamenre írott *Novgorodi Első Évkönyv* egyik kézirata a 13. század közepéről. A középkori novgorodi építészet emlékei ma is lenyűgözőek.

A középkori Novgorod jelképe, mi több, a sajátos novgorodi identitás kifejezője volt a 11. század közepén kőből felépített Szent Szófia székesegyház. A székesegyház más történeti értékei mellett a középkori novgorodi írásbeliség egyik fontos emléke is, falain ugyanis számos, a középkorból származó feliratot, ún. „graffitit” lehet felfedezni.[1]

* Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK, Ruszisztikai Központ, H-1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8. dominus2006@yandex.ru

[1] Hasonló feliratok a kijevi Szent Szófia székesegyházban is kerültek elő.

A novgorodi Szent Szófia székesegyház feliratainak tudományos vizsgálata már a 19. században megkezdődött. 1895-ben Ilja Alekszandrovics Sljapkin (1858–1918) művészettörténész fényképeket készített a templom feliratairól. Ezt a munkát a második világháborús pusztítás különösen felértékelte. 1959-ben a templom megmaradt freskóinak restaurálása során szakértő módon vizsgálták, majd kiadták a feliratok egy részét. Összesen 253, a 11–14. századból származó „graffitit" sikerült feltárni.[2] Paleográfiai (epigráfiai), stratigráfiai, történeti nyelvészeti, esetenként történeti szempontok figyelembevételével viszonylag pontosan datálhatók a feliratok.

Számunkra azért is van jelentősége mindennek, mert a novgorodi Szent Szófia székesegyház egyik korai felirata valószínűleg magyar vonatkozású.

A FELIRAT

A számunkra érdekes felirat a 145. számot kapta. Ez a felirat mára erősen sérült,[3] eredeti állapotát I. A. Sljapkin fényképfelvétele és egy másolat őrizte meg. Ezek alapján a felirat szövege jól olvasható (*1–2. kép*).

A szöveg modern orosz fordításban: „*Радко, Хотко, Сновид, Витомир испили лаговицу здесь, повелением Угрина. Да благослови Бог то, что нам дал. А ему* [Угрину] *дай спасение. Аминь*".[4] Magyarul: „*Radko, Hotko, Sznovid, Vitomir kiitták itt a tömlőt,*[5] *Ugrin jóváhagyásával. Isten áldása legyen azon, amit nekünk adtál. Neki* [Ugrinnak] *meg adj megváltást. Ámen.*"

Az óorosz (ókeletiszláv) nyelvű felirat a 11. századra datálható a nyelvi jellegzetességei alapján, emellett a pogány nevek is korai eredetre utalnak.

A feliratban tehát felbukkan egy Ugrin nevű személy, ami azért érdekes, mert az óorosz nyelvben e szó jelentése 'magyar'.

UGRINOK (MAGYAROK) A RUSZBAN

Jól ismert a Rusz 11. századi történetében három Ugrin, azaz magyar nevű személy: György, Mózes és Efrém, akik az 1015 után kitört belharcokban bukkantak fel.

Magyar György a 11. századi Rusz történetének neves alakja. Vlagyimir Szvjatoszlavics halála (1015) után a Kijevet megkapó Szvjatopolk elkezdte módszeresen legyilkolni (fél)testvéreit. Boriszt és Glebet sikerült is megöletnie, majd egy másik féltestvére, a novgorodi Jaroszlav Vlagyimirovics hosszas harcok után elűzte. A Borisz és Gleb meggyilkolásáról szóló, a *Régmúlt Idők Krónikájá*ba is bekerült kanonizált elbeszélés szerint Szvjatopolk gyilkosokat küldött az apja által különösen szeretett, a besenyők ellen hadakozni indult Borisz ellen. Az Alta folyó mellett találtak rá Boriszra, és a sátrában ölték meg a fejedelmet, akivel vele volt kedves szolgája, a „magyar" nemzetségből származó György is („*…с нимь бѣ бо се любимъ Борисомь бѣше отрок сь родомь снь Оугьрескъ именемь Геѡрги…*"; az *Ipatyjev évkönyv* fülünknek ismerősebben csengő verziója szerint „*…родомъ Оугринъ…*"; Borisz és Gleb 11. században elkészített legendája szerint „*…бяше же сь родъм угринъ, имьньм же Георгии…*"),[6] aki szintén Szvjatopolk bérgyilkosainak áldozatául esett.[7] A szövegből kiderül, hogy Borisz és

---

2 MEDINCEVA 1978, 16.

3 Novgorod nagyrészt megsemmisült a második világháborús német (spanyol) megszállás idején, és a Szent Szófia székesegyházban is nagy károk keletkeztek.

4 MEDINCEVA 1978, 97–99.

5 A 'lagovica/лагъвицja' szó jelentésére ld. SZRJA V. 8, 158; TRUBACSOVA 1987, 14, 16.

6 PLDR I, 286; PSZRL I, 134; PSZRL II, 120.

7 Nem tartozik témánkba, mindenesetre érdekes, hogy a 14. században lejegyzett óizlandi Eymundr-szaga ugyanezt az eseményt beszéli el, egyébként meglehetősen pontos részletességgel, csak abban nem a kijevi Szvjatopolk a gyilkos, hanem a novgorodi Jarizleifr, azaz Jaroszlav (DANYILEVSZKIJ 1998, 336–354).

Magyar György is buzgó keresztények voltak (a meggyilkolt Borisz és Gleb az első keleti szláv szentekké váltak, de a pravoszláv szentek sorába emelkedett Magyar György is).

Magyar György testvére volt Mózes. A kijevi barlangkolostor először a 13. században (vélhetően 11. századi előzmények után) összeállított, de csak későbbi másolatokban fennmaradt (a legkorábbi kézirat a 15. század elejéről származik) paterikonja Mózes életének legfontosabb forrása. Mint a neve (*Угрин*) is utal erre, ő is magyar volt („*…сеи́ бо бысть родом угринь…*"). Akárcsak testvérét, őt is ismerte és kedvelte Borisz. Sikerült elkerülnie a sorsukat, Jaroszlavnál talált menedékre, majd Kijevbe kerül, s ott 1018-ban, amikor Szvjatopolk és a lengyel Boleszláv elfoglalták Kijevet, fogságba esett, majd lengyel földre hurcolták. A fogságban ellenállt egy szépséges úrnő kísértésének.[8]

A harmadik testvér Efrém volt, aki az egyházi hagyomány szerint 1038-ban Torzsokban (ma is működő) monostort alapított Borisz és Gleb tiszteletére.

E három testvér származására vonatkozóan nem rendelkezünk részletesebb információkkal. A magyar szakirodalomban több találgatás is megjelent eredetükre vonatkozóan, melyekben az volt a közös, hogy mindegyik a testvérek magyarországi eredetét feltételezte,[9] pedig kézenfekvőbb és logikusabb azzal számolni (Occam borotvája), hogy keleti magyarokról lehet szó.

Ugrin, Ugria, Jugria

Az ugrin jelentése tehát az óorosz (ókeletiszláv) nyelvben 'magyar'. Ez a szó (**огъринъ*) az 'onogur' etnomimből ered.[10] A Ruszban az esetek többségében a magyarokat nevezték így, ami nagyon egyszerűen dokumentálható a keleti szláv krónikaszövegeket lapozgatva. Ha belepillantunk a 14. század második feléből származó *Lavrentyjev-évkönyv*be, mely az egyik legrégibb óorosz évkönyv, számos adatot találunk, meglehetősen pontatlan datálással: 898. az ugorok (*угри*) megjelenése Kijev mellett, majd Kárpát-medencei honfoglalásuk rövid leírása; 902-re datálva azt az eseményt, amikor VI. Leó bizánci császár felbérelte a magyarokat (*оугры*) a bolgárok ellen; 934-nél és 943-nál van szó a Bizánc és Thrákia elleni magyar (*оугре*) hadjáratról; a mi I. István királyunkkal (*съ Стефаномь Оугрьскым*) jóban volt Vlagyimir nagyfejedelem, stb.[11]

Ennek megfelelően Magyarország elnevezése általában Ugra, Ugria volt a középkori keleti szláv terminológiában. Pl. 1015-ben Szvjatoszlav Vlagyimirovics Magyarországra (*въ Оугры*) kívánt menekülni, ám Szvjatopolk bérgyilkosai útközben utolérték.[12] 1150-ben *v* protézissel, Vugra alakban (*в Вугрѣхъ*) fordul elő hazánk neve, 1151-ben pedig ismét Ugra Magyarország neve (*приде король съ Оугры*),[13] s a sort még lehetne hosszan folytatni.

Bonyolítja viszont a helyzetet, hogy az ugrin, ugri (**огъринъ*) etnonim nem minden esetben jelent magyart a középkori keleti szláv terminológiában. A *Régmúlt Idők Krónikája* bevezető részében felbukkannak a *„fehér ugorok"* (*Оугри Бѣлии*), akik biztosan nem a magyarokkal azonosíthatók. A történet szerint a *„fehér ugorok"* a 7. században, Herakleiosz bizánci császár idején költöztek a Duna menti tájjal (a Kárpát-medencével) azonosított *„Szloven földre"*. Ez az értesülés végső soron a bizánci Georgiosz Hamartolasz (azaz „György barát") világkrónikájára megy vissza (ennek középkori orosz fordításában egyébként Herakleiosz bizánci császár perzsák ellen hadakozó szövetségeseit, vagyis a kazárokat nevezi a szöveg ugrinak).[14]

Kik ezek a *„fehér ugorok"*? Szerencsére más forrásaink is vannak (az amúgy forrásszegény korszakból), melyek megerősítik, hogy a 7. században – nem éppen Herakleoisz uralkodása ide-

---

8 PLDR II, 442–453.

9 Erről a kérdésről további irodalommal ld. Lepahin 2009, 43–46.

10 Faszmer 2008, 147.

11 PSZRL I, 25, 29, 43, 126.

12 PSZRL I, 139.

13 PSZRL I, 329, 336.

14 Isztrin 1922, 434; PSZRL I, 11; Font 2005, 24.

jén – jelentős migráció zajlott Kelet-Európában, melynek egyik ága elérte a Kárpát-medencét is. A Kuvrat nevéhez köthető, a Kubány–Don vidékére lokalizálható ún. Nagy-Bulgária felbomlása után – mint beszámol erről Hitvalló Theophanész és Niképhorosz bizánci krónikája is – Kuvrat öt fia különböző irányokba vándorolt. A legidősebb, Bajan (Thephanésznél Batbaján) *„egészen mostanáig"* ősei földjén él. A második fiú, Kotrag, akinek a nevében talán perszonifikálódott népnevet (kutrigur) sejthetünk, átkelt a Tanaisz, azaz a Don folyón és azzal szemben telepedett le (ez is bizonyítja, hogy Kuvrat államának központja nem lehetett a Dontól nyugatra). A harmadik testvér, Aszparuch, átkelve a Dnyeperen és a Dnyeszteren is, meg sem állt az Isztrosz, azaz az Al-Duna mellékéig. A negyedik fiú Pannoniában telepedett le és az avarokkal kötött együttműködést, alattvalója lett a kagánnak. Az ötödik pedig Itáliába, Ravenna környékére költözött. Az utóbbiakról Paulus Diaconus is említést tesz a 8. században, igazolva mintegy a bizánci kútfők hitelességét.[15] A bulgárok közül tehát sokan széttelepültek. A török nyelvű bulgárok később legjelentősebbé váló csoportjáról, a volgai bulgárokról nem emlékezik meg Niképhorosz és Theophanész, bár újabb régészeti leletek alapján tudjuk, hogy egy csoportjuk már a 7. században megjelent a Középső-Volga vidékén.[16]

Niképhorosztól és Theophanesztől függetlenül más – kazár, örmény (a korábban Movszesz Horenacinak tulajdonított, de inkább a 7. századi Ananyija Sirakacihoz köthető *Geográfiá*ban),[17] keleti szláv és szír (Szíriai Mihály) – források is megerősítik, hogy az onogurok (bulgárok) egy része nyugatra, a Dunához költözött a 7. század végén, de ezt megelőzően is van arra vonatkozó adat, hogy bulgárok éltek a Kárpát-medencében.[18] Tulajdonképpen ide köthető a magyar krónikás hagyomány értesülése is, miszerint a magyarok (*Hungari*) 677-ben költöztek be a Kárpát-medencébe,[19] ami nagyjából helyes is, ha a *„hungari"* alatt onogurokat értünk.

A Kárpát-medencében a magyar honfoglalás előtt élt onogurokról is rendelkezünk néhány szórványos adattal, melyek különösen értékesek e forrásszegény periódusban.[20] Ezt a népességet nevezték tehát *„fehér ugornak"* a keleti szláv hagyományban, *„fekete ugornak"* pedig a (honfoglalás előtti) magyarokat. A *Régmúlt Idők Krónikájá*nak bevezető részében, ahol a fehér ugorokról is szó esik, a besenyők és a magyarok egy időben való megjelenéséről írnak.[21] Tulajdonképpen ez a fehér ugor - fekete ugor megkülönböztetés jelenik meg a 11. század elején a Magyarországon és Kijevben is járt Querfurti Brunó írásaiban; egészen pontosan, Querfurti Brunó csak fekete „magyarokról", helyesebben, ungrikról ír. Ez a terminológia alighanem (keleti) szláv, kijevi eredetű lehet Brunónál, és ennek megfelelően is értelmezendő (vagyis nincsenek fekete és fehér magyarok).[22]

A fentieken kívül van még egy jelentéstartománya a szónak az ókeletiszláv irodalomban. A *Régmúlt Idők Krónikáj*a bevezető részében az északi, főleg finnugor népek felsorolásánál (Jafet része) találkozhatunk a Rusz, Csúd, merja, muroma, mordva, zavolocsjei Csúd, Perm, Pecsera, Jam után az Ougra (*Оугра*) névvel (az *Ipatyjev-évkön*y változata szerint Jugra [*Югра*]).[23] Hogy mi ez az északi Ugra, arra vonatkozóan a későbbi hírek tartalmaznak utalásokat, és éppen Novgorod vonatkozásában.

Ez nem véletlen, hiszen a „nordikus", folyami magisztrális kultúrát képviselő Novgorod volt az első hatalmi központ a Ruszban, mely megkezdte az orosz Észak és az Urál kolonizálását.[24]

A *Régmúlt Idők Krónikájá*ban az 1096-os évnél olvasható elbeszélés szerint (amely négy évvel korábban hangzott el) egy Gyurjata Rogovics nevű novgorodi előkelő a Novgorodnak adót fizető Pecsorába küldte embereit. Onnan a *Lavrentyjev-évkönyv* szerint Jugrába (*Югра*), az *Ipatyjev-*

---

15 DIACONUS 2012, 164–165.
16 CSICSUROV 1980, 153–154, 162; BAGAUTGYINOV–BOGACSOV–ZUBOV 1998, 22; BAGAUTGYINOV–HUZIN 2006, 116–117.
17 VOSTLIT.
18 SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 212, 218–220; KMOSKÓ 2004, 194; USZMANOV–HAKIMOV 2006, 660–670.
19 SRH I 284.
20 OLAJOS 1969; KIRÁLY 1987, 166–169; BÓNA 1994.
21 PSZRL I, 11.
22 DHA I, 46.
23 PSZRL I, 4; PSZRL II, 4.
24 A novgorodi kolonizáció jellegét tekintve amúgy jelentősen eltért a későbbi moszkvaitól (GOLOVNYOV 2009).

évkönyv szerint Ugrába (*Оугра*) mentek, mely föld lakóinak sajátos nyelvük van. Az *ugriai/jugriai* emberek a szamojédok szomszédságában éltek. Olyan hegységről beszéltek a novgorodiaknak, melyek a (nyilván északi) tengerig nyúlnak, az égig érnek, s olyan, érthetetlen nyelvű lakói vannak, akik fémtárgyakat prémre cserélnek.[25]

A hegység nyilvánvalóan a ma Urálként ismert hegyláncra vonatkozik, vagyis erre a találkozásra a jugriaiak és a novgorodiak között még az Uráltól nyugatra kerülhetett sor. A szöveg szerzője hozzáteszi, ezek azok a népek, akiket még Nagy Sándor zárt északon a nagy hegyek közé; vagyis ezen értelmezés szerint Jugria területe már kívül esett egy bizonyos „civilizációs kereten". Az elbeszélésből az is következik, hogy a találkozás akkor még rendkívülinek számított, értelmezésre szorult, nem volt magától értetődő; vagyis a novgorodiak valóban 1090 körül jutottak el először az Urálhoz.

A 15. századi *Ipatyjev-évkönyv* a *Régmúlt Idők Krónikája* mellett a kijevi és halicsi krónikaírás hagyományát tartalmazza, de néhány eredeti északi (ladogai) információ is olvasható benne. Az egyik ilyen szerint 1114-ben a Ladoga–Volhov vidékéről indult egy expedíció Jugrába és a szamojédekhez.[26] Ez az utolsó említése a „déli" *Ipatyjev-évkönyv*ben Jugriának. Ez az évkönyv egyébként következetesen Ugriának nevezi Magyarországot, és ugornak a magyarokat (kivéve a bevezető részt).[27]

Ugria (Jugria) kapcsán a novgorodi irodalom a leginkább autentikus. Nézzük ennek az adatait. A *Novgorodi Első Évkönyv* Ugrának nevezi Magyarországot, ugornak a magyarokat (969, 1219, 1245, 1412).[28] Az északkeleti térség neve pedig Jugria, lakói jugorok (1187, 1193–1194, 1323, 1329, 1445).[29]

A „legteljesebbnek" tekintett novgorodi krónika, a 15. század közepén összeállított *Novgorodi Negyedik Évkönyv* szintén tartalmazza bevezető részében az északi Ugráról (*Оугра*) szóló értesülést.[30] Az 1193–1194. év eseményei elbeszélésénél az északkeleti vidéket Jugrának nevezi.[31] Ugyanez a kifejezés fordul elő 1330-nál is.[32] 1357-ben egy sikertelen jugriai expedícióról olvashatunk.[33] Az 1364-es jugriai hadjárat leírásánál már viszonylag pontos földrajzi meghatározás is szerepel, a Jugriába induló novgorodiak az Ob és a Dvina felső folyása mentén levő hatalmas területen csaptak össze az őslakosokkal.[34]

Ebben az évkönyvben azonban szintén van nyoma annak, hogy nem következetesen használják az *Ugra/Jugr(i)a* terminusokat. A magyarországi tatárjárás elbeszélésénél felváltva használja az ugor és jugor elnevezéseket a magyarokra és Magyarországra vonatkoztatva. Magyarországot *„zemlja Ugorszkajának"* (*земля Угорския*) nevezi, ám Nagyváradot már *„Varjadin Jugorszkijnak"* (*Варядин Югорский*).[35] És megfordítva: 1446-ban a novgorodiak keleti hadjáratát Ugra elleni akciónak nevezi.[36] Az egyik szövegváltozat egyébként a nevezetes 1193-as hadjáratot is Ugra elleni küzdelemként írja le.[37]

A 16. századi orosz történeti irodalom monumentális szerkesztménye, a mára elveszett forrásokat is felhasználó *Nyikon-évkönyv* is a bevett szóhasználat szerint Ugriának nevezi Magyarországot.[38] Jugra pedig általában az Észak-Urál vidékének a neve.[39] Viszont ebben a műben is találkozhatunk azzal, hogy Ugor földnek is nevezték ezt az északi térséget (például Moszkva 1499-es hadjáratának leírásakor).[40]

---

25 PSZRL I, 235; PSZRL II, 225; KLIMA 1999, 54.
26 PSZRL II, 277.
27 Hacsak nem vesszük ide Uleb 1032-es „Vaskapuhoz" vezetett hadjáratát, melynek emléke a *Novgorodi Negyedik Évkönyv* hagyományában maradt fenn.
28 NPL 59, 120, 298, 403.
29 NPL 38, 40–41, 97, 99, 425; KLIMA 2002, 64–86.
30 PSZRL IV, 2.
31 PSZRL IV, 175–176.
32 PSZRL IV, 262.
33 PSZRL IV, 287.
34 PSZRL IV, 290–291.
35 PSZRL IV, 474.
36 PSZRL IV, 441.
37 PSZRL IV, 591.
38 PSZRL IX, 16–18.
39 PSZRL IX, 127.
40 PSZRL XII, 249.

És megfordítva, előfordul az is, hogy Jugrának nevezi Magyarországot. Így pl. 1119-ben (1118-ban) arról értesülhetünk, hogy Jaroszlav Szvjatopolcsics volhíniai fejedelem Magyarországra, Jugrába (*в Югры*) menekült.[41] 1138-ban Jaropolk nagyfejedelmet csehek, lengyelek, kijeviek, perejaszlaviak, vlagyimiriek és jugricsnak nevezett magyarok kísérték.[42] Vagyis azt láthatjuk, hogy a középkori keleti szláv/orosz terminológiában lényegében ugyanazzal a szóval nevezték meg a Duna menti Magyarországot és az Urál környéki Jugriát/Ugriát.

„UGOROK" ÉS MAGYAROK

Lényegében arról van szó, hogy a középkori orosz források – évszázadokkal mintegy megelőzve a modern tudományosságot – ugyanazon a néven nevezték a Kárpát-medencében lakó magyarokat és az Urál környékén élő „ugorokat" (és ebből a szempontból irreleváns, hogy az Ugriához/Jugriához hasonló Jura név megtalálható muszlim forrásokban is, a felvetett probléma ugyanis nem filológiai/etimológiai természetű, hanem a középkori keleti szlávok „táj és népszemléletével" kapcsolatos). Csakis egyetérthetünk B. A. Szerebrennyikov akadémikussal abban, hogy az orosz forrásokban szereplő Jugriának és a magyarok neveként használt ugornak valamilyen köze van egymáshoz.[43]

A kérdés irodalma bőséges és jól ismert. Felmerültek olyan nézetek, melyek szerint az Urálra vonatkoztatható Ugra/Jugra/Jugria (keleti szláv) elnevezések esetleg antik (!) eredetűek lehetnek. Hérodotosz *Görög-perzsa háború*jában Szkítia viszonylag részletes leírását adja, lakói között említ egy *„iürka"* nevű népet, amelyben néhány kutató (például Munkácsi Bernát, Georgij Vernadszkij)[44] ugorokat vélt felfedezni, annak ellenére, hogy az 'ugor' önelnevezésként nem létezik az ugor népek körében. Mint arra Ligeti Lajos is rámutatott, a 'iürka' semmiképpen nem lehet kapcsolatban az ugorokkal, tekintve, hogy utóbbi népnév minden kétséget kizáróan az onogur etnonimből ered.[45]

Egy másik elképzelés szerint – melyet már Reguly Antal is megfogalmazott – az orosz Jugra (*Ugra*) a komi Jögrából eredhet.[46] A komik ugyanis jögrának nevezik az ugorokat, s ennek alapján elképzelhetőnek tűnt, hogy az orosz Jugria a komi szó kölcsönzése lenne (maga a szó etimológiája így is bizonytalan: B. A. Szerebrennyikov szerint *jögra* a finnugor **jong* 'ember' szóból eredne; míg V. I. Lytkin véleménye szerint a *jögra* alak egy eredeti **jongra* formára megy vissza, amelynek jelentése 'világos (fehér) folyó' lenne).[47] De olyan elképzelés is olvasható, miszerint a Jugria elnevezés azon török ujgurok nevéből eredhet, akik, úgymond, a 9–10. században vándoroltak az Irtis–Dél-Urál régiójába.[48]

Azok az elképzelések, melyek cáfolni igyekeznek a kapcsolatot a Jugria (Ugria) név és a magyarok külső elnevezése között, abból indulnak ki, hogy a Jugria és Ugria elnevezések hasonlósága mögött „történeti tény" van, vagy feltétlenül azt kell tükröznie.[49] Mivel onogurok soha nem éltek Jugriában, ezért ez a földrajzi név nem is eredhet az onoguroktól – írta Hajdú Péter, nem véve figyelembe a jel-jelölt-jelölő különbözőségét, a filológiai érveket történeti köntösbe bújtatva (az indiánok sem éltek Indiában).[50] Holott már Zsirai Miklós rátapintott a lényegre, amikor ezt írta a két földrajzi név valószínű etimológiai azonosságáról: „*Mindebből azt a meggyőződést meríthet-*

41 PSZRL IX, 150; FONT 2005, 45.
42 PSZRL IX, 162; FONT 2005, 158–160.
43 SZEREBRENNYIKOV 1963, 6.
44 Munkácsi primitív analógiával azzal vélte bizonyítani a *„iürkák"* ugorságát, hogy egy ugor medveénekben ugyanolyan vadászati módot írnak le (a fáról való vadászatot), mint ami Hérodotosznál is megtalálható a *„iürkákra"* vonatkoztatva (MUNKÁCSI 1894; HAJDÚ 1962, 84; VERNADSZKIJ 1997, 84).
45 LIGETI 1943, 53.
46 ORTUTAY 1973, 35.
47 TURKIN 1983, 45–50.
48 VÁSÁRY 1982, 257.
49 Erről a problémáról ld. még NAPOLSZKIH 1998.
50 HAJDÚ 1985, 34–35; VÁSÁRY 2008.

jük, hogy fején találták a szöget, akik a XV-XVIII. században a magyart (ungri) és a vogult-osztjákot (Ugra, Jugria) nemcsak nyelvében, hanem külső elnevezésében is azonosnak vették."[51]

Azaz az Ugria és Jugria nevek közti „azonosság", vagyis ezek váltakozása, sűrű cseréje, következetlen használata annak a bizonyítéka, hogy akik ezen elnevezéseket használták (a keleti szlávok), tisztában voltak azzal, hogy a Kárpát-medencében lakó „ugorok" (azaz magyarok) és az Urálban lakó („jugorok"), azaz a ma obi-ugornak nevezett népcsoportok elődei/hozzátartozói között valamilyen (rokoni) kapcsolat van. Ez az orosz forrásból származó hagyomány jelenik majd meg a (kora) újkorban Oroszországban megfordult vagy az orosz hagyományt jól ismerő íróknál Miechowi Mátyástól kezdve Sigismund Herbersteinen át Nicolaes Witsenig, a geográfus Pallasig (a sort hosszan lehetne folytatni), akik mind a magyarok uráli eredetéről írtak.

E névadásból az is következik, hogy a keleti szlávok először a magyarokat ismerték meg (ugorként), majd később, a 11. század folyamán az Urálba érkezve, s felismerve a magyarok (ugorok) és az uráli őslakosok közti nyelvi rokonságot, vagy „tudva" a magyarok (ugorok) uráli gyökereiről, az uráli őslakosokat is hasonló névvel illették. Mindez azt is feltételezi, hogy – tekintettel arra, hogy a keleti szlávok és a magyarok már a honfoglalás előtt kapcsolatba léptek egymással – a keleti szlávok „etnoterritoriális" képzetében a magyarok meghatározott helyet foglaltak el.

A keleti szlávok és a magyarok közötti korai kapcsolatok jól dokumentálhatók történetileg és nyelvészetileg is. Ezen kapcsolat egyik emléke a nevezett novgorodi templomfelirat.

Vajon az Ugrin név kire vonatkozott, egy magyar vagy esetleg egy jugriai személyre? Történeti okok miatt valószínűbb, hogy egy magyarról lehetett szó, aki valahogyan Novgorodba került (esetleg a három testvér valamelyikére vonatkozhatott?). De ismerve Magyar György, Mózes és Efrem életútját, akik részben szintén a Rusz északi régióiban tevékenykedtek, ez nem is annyira meglepő.

Irodalom

Források

DHA: *Diplomata Hungariae Antiquissima* V. I. Praefuit Györffy Gy. Budapest 1992.

Diaconus 2012: Paulus Diaconus: *A langobárdok története*. Gombos F. A. fordítását felhasználva közreadja: Galamb Gy. Budapest 2012.

NPL: *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов.* Ред.: Тихомиров, М. Н. Москва–Ленинград 1950.

PLDR I: *Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI – начало XII века.* Ред.: Дмитриев, Л. А. – Лихачев, Д. С. Москва 1978.

PLDR II: *Памятники литературы Древней Руси. XII век.* Ред.: Дмитриев, Л. А. – Лихачев, Д. С. Москва 1980.

PSZRL I: *Полное собрание русских летописей. Лаврентьевская летопись.* Москва 1997.

PSZRL II: *Полное собрание русских летописей. Ипатьевская летопись.* Москва 1998.

PSZRL IV: *Полное собрание русских летописей. Ч. 1. Новгородская четвертая летопись.* Москва 2000.

PSZRL IX: *Полное собрание русских летописей. Летописный сборник, именуемый патриаршей или Никоновской летопись.* Москва 2000.

PSZRL XII: *Полное собрание русских летописей. Летописный сборник, именуемый патриаршей или Никоновской летописью.* Москва 2000.

SRHI: *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* Edendo operi praefuit E. Szentpétery V. I. Budapest 1999.

VOSTLIT: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/VII/Arm_Geogr/text1.phtml?id=2184 (2016. 03. 12.)

Bagautgyinov–Bogacsov–Zubov 1998: Багаутдинов, Р. С. – Богачев, А. В. – Зубов, С. Э.: *Протоболгары на Средней Волге.* Самара 1998.

[51] Zsirai 1937, 145.

BAGAUTGYINOV–HUZIN 2006: Багаутдинов, Р. – Хузин, Ф.: Ранние болгары на Средней Волге. In: *История татар с древнейших времен в семи томах* II. *Волжская Булгария и Великая Степь*. Казань 2006, 116–123.

BÓNA 1994: Bóna I.: Wangarok. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: Kristó Gy., szerk.: Engel P. – Makk F. Budapest 1994, 737.

CSICSUROV 1980: Чичуров, И. С.: *Византийские исторические сочинения: «Хронография» Феофана, «Бревиарий» Никифорова. Тексты, перевод, комментарии*. Москва 1980.

DANYILVESZKIJ 1998: Данилевский, И. Н.: *Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.)*. Москва 1998.

FASZMER 2008: *Фасмер, М.*: *Этимологический словарь русского языка* IV. Москва 2008.

FONT 2005: Font M.: *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*. Szeged 2005.

GOLOVNYOV 2009: Головнёв, А. В.: Нордизм и ордизм в русской истории. In: *Новгородская Земля – Урал – Западная Сибирь в историко-культурном и духовном наследии* Ч. 1. Ред.: Янин, В. Л. Екатеринбург 2009, 204 – 217.

HAJDÚ 1962: Hajdú P.: *Finnugor népek és nyelvek*. Budapest 1962.

HAJDÚ 1985: Хайду, П.: *Уральские языки и народы*. Москва 1985.

ISZTRIN 1922: Истрин, В. М.: *Хроника Георгия Амартола в древнем славянском переводе* II. Петроград 1922.

KIRÁLY 1987: Király P.: A VIII–IX. századi *Ungarus, Hungaer, Hunger, Hungarius, Onger, Wanger* személynevek In: *Magyar Nyelv* 83:2 (1987) 162–180.

KLIMA 1999: Klima L.: *Finnugor történeti chrestomatia* I. Budapest 1999.

KLIMA 2002: Klima L.: *Finnugor történeti chrestomatia* II. Budapest 2002.

KMOSKÓ 2004: Kmoskó M.: *Szír írók a steppe népeiről*. Budapest 2004.

LEPAHIN 2009: Lepahin V.: Magyar Szt. Mózes a történelemben és az irodalomban. In: *Szent Orsolyától Iszaak Babelig. Ruszisztikai előadások – nem csak történészeknek I. A Magyar-Orosz Történész Vegyesbizottság Magyar Tagozatának ülésein elhangzott előadások (2008–2009)*. Szerk.: Szvák Gy. Budapest 2009, 41–86.

LIGETI 1943: Ligeti L.: Az uráli magyar őshaza. In: *A magyarság őstörténete*. Szerk.: Ligeti L. Budapest 1943, 36–70.

MEDINCEVA 1978: Медынцева, А. А.: *Древнерусские надписи Новгородского Софийского собора XI–XIV века*. Москва 1978.

MUNKÁCSI 1894: Munkácsi B.: Az ugorok legrégibb történeti emlékezete. *Ethnographia* 5 (1894) 160–180.

NAPOLSZKIH 1998: Напольских, В. В.: О происхождении названия Югра. In: *Сибирь в панораме тысячелетий (Материалы международного симпозиума)* 2. Ред.: Гемуев, И. Н. Новосибирск 1998, 343–351.

OLAJOS 1969: Olajos T.: Adalék a (H)ung(a)ri(i) népnév és a késő avarkori etnikum történetéhez. *Antik Tanulmányok* 16 (1969) 87–90.

ORTUTAY 1973: *A finnugor őshaza nyomában*. Szerk.: Ortutay Gy. Budapest 1973.

SZÁDECZKY-KARDOSS 1998: Szádeczky-Kardoss S.*: Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*. Budapest 1998.

SZEREBRENNYIKOV 1963: Серебренников, Б. А.: *К вопросу о связи башкирского языка с венгерским*. Уфа 1963.

SZRJA 1981: *Словарь русского языка XI–XVII вв. Крада-Лящина*. Гл. ред.: Филин, Ф. П. Москва 1981.

TRUBACSOVA 1987: Трубачева, О. Н. (ред.): *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд* 14 *(*labati - *lêteplъjь)*. Под редакцией О. Н. Трубачева. Москва 1987.

TURKIN 1983: Туркин, А. И.: Этнонимы в Коми топонимии. In: *Методы топонимических исследований*. Ред.: Матвеев, А. К. Свердловск 1983, 45–50.

USZMANOV–HAKIMOV 2006: Усманов, М. – Хакимов, Р. (ред.): *История татар с древнейших времен в семи томах II. Волжская Булгария Великая Степь*. Казань 2006.

VÁSÁRY 1982: Vásáry I.: The Yugria problem. In: *Chuvash Studies*. Ed.: Róna-Tas A. Budapest 1982, 247–257.

VÁSÁRY 2008: Vásáry I.: A Jugria-kérdés: „Ceterum censeo *Iugriam* esse delendam." In: Vásáry I.: *Magyar őshazák és magyar őstörténészek*. Budapest 2008, 73–87.

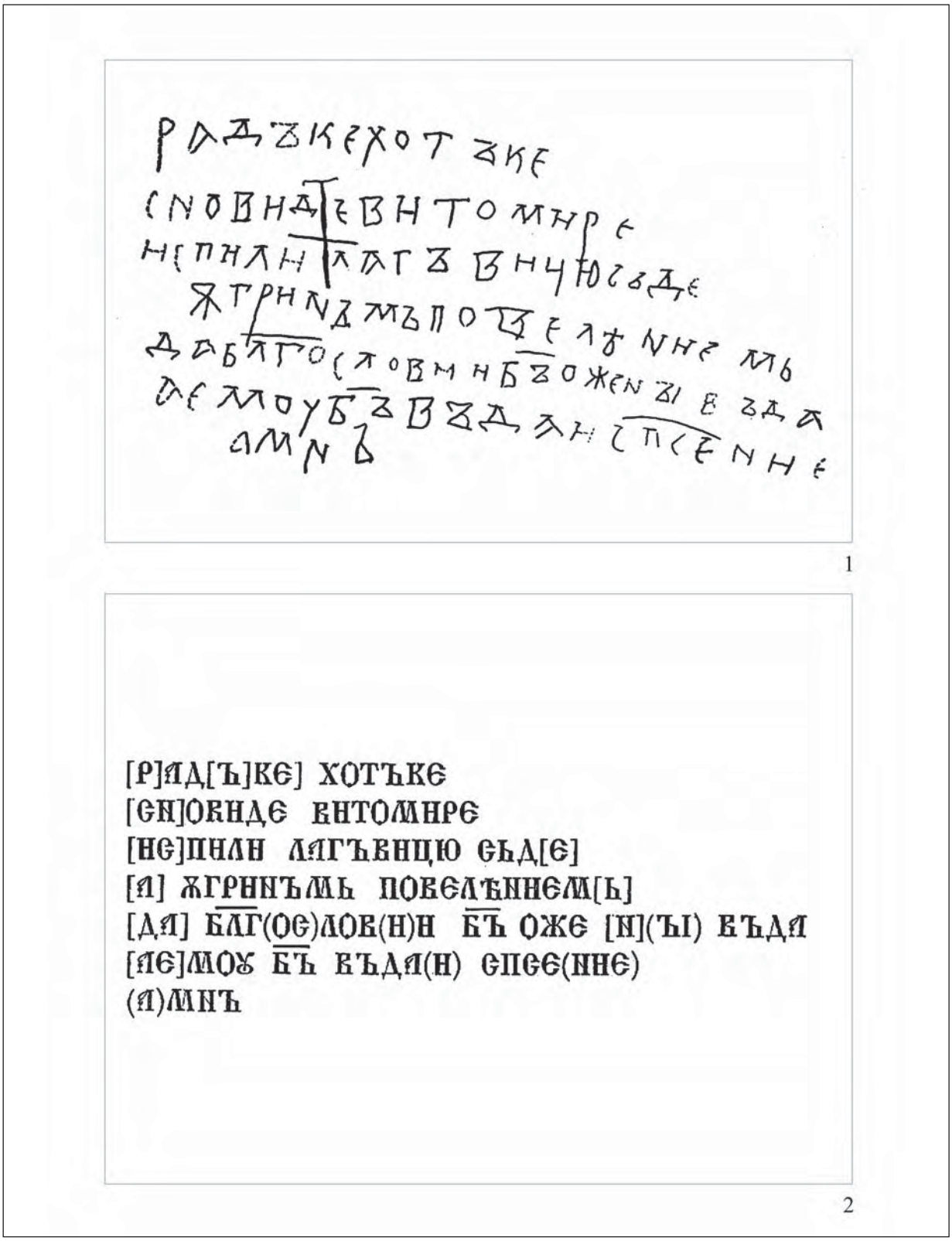
VERNADSZKIJ 1997: Вернадский, Г. В.: *Древняя Русь*. Тверь–Москва 1997.

ZSIRAI 1937: Zsirai M.: *Finnugor rokonságunk*. Budapest 1937.

Угрин из Новгорода (XI в.)

На стенах *Новгородского Софийского Собора* еще в XIX в. были обнаружены средневековые надписи, т. н. «граффити». В одной из них упоминается некий Угрин. Кто он был неизвестно, однако это имя, скорее всего связано с венграми (мадьярами), и свидетельствует о том, что в Новгороде в XI в. жил какой-то венгр. Имя Угрин было хорошо известно в Древней Руси, в XI в. жили три брата Георгий, Моисей и Эфрем Угрины.

В данной статье проанализируем исторический контекст значения слов «угрин», «Угр(и)а», «Югр(и)а», возвращаясь к «проблеме Югрии». Данные древнерусской литературы (фактическое «сливание» терминов угры-югры, Угрия-Югрия, в значении «Венгрия» и уральского региона, «угров») свидетельствует о том, что средневековые восточные славяне знали, что между мадьярами («уграми»), и народом, живущем на Урале существует какая-то связь.



1

[Р]АД[Ъ]КЄ ХОТЪКЄ
[ЄИ]ОВНДЄ ВНТОМНРЄ
[НЄ]ПНЛН ЛѦГЪВНЦЮ ЄЬД[Є]
[Я] ЖГРНИЪМЬ ПОВЄЛѢННЄМ[Ь]
[ДЯ] БЛГ(ОЄ)ЛОВ(Н)Н БЪ ОЖЄ [И](ЪІ) ВЪДЯ
[ЯЄ]МОЖ БЪ ВЪДЯ(Н) СПЄЄ(ННЄ)
(Я)МНЪ

2

*1. kép. 1: A novgorodi Szent Szófia székesegyház 145. számú felirata a róla készített másolat alapján (*MEDINCEVA *1978 nyomán); 2: A novgorodi Szent Szófia székesegyház 145. számú feliratának olvasata (*MEDINCEVA *1978 nyomán)*

Рис. 1. 1: Надпись № 145 Новгородского Софийского собора. Пропись на кальке (по МЕДЫНЦЕВОЙ *1978); 2: Чтение надписи № 145 Новгородского Софийского собора (по* МЕДЫНЦЕВОЙ *1978)*

Hadak útján XXIV. Budapest – Esztergom 2017, 389–398.

TALÁLKOZÁSI PONTOK A MONGOL PUSZTÁN A 13. SZÁZADBAN

KÁPOLNÁS OLIVÉR*

Absztrakt: *A tanulmány a 13. századi mongolok gyülekezési, illetve találkozási pontjaival foglalkozik. Ezeket a helyszíneket történeti művek és epigráfiai emlékek alapján azonosítja be. Több ilyen helyről elmondható, hogy korábbi korszakokban is fontos szerepet játszottak, ezzel kapcsolatban felmerül a kérdés, hogy szerepük hagyományozódott-e, vagy újonnan fedezték fel a mongolok ezeket. A körülményeket figyelembe véve az utóbbi mellett dönt a szerző.*

Kulcsszavak: *Mongol területek, gyűlések helyszínei, hagyományozódás*

BEVEZETÉS

A nomádok kapcsán közhely, hogy vizet és legelőt követve vándoroltak, pontosabban a körülményeknek megfelelően váltogatták a szállásaikat. Minden törzsnek, nemzetségnek volt saját területe, és ezen belül voltak állandó szakrális és világi helyszínek is, amelyeket időről-időre felkerestek, pl. áldozatbemutatásra vagy gyűlésre, esetleg egyszerűen csak találkozásra. Az alábbiakban először a mai Mongólia területén található, a 13. században fontos szerepet betöltő helyekről lesz szó, majd két olyan helyszínre térek ki, melyek a mongol kor előtt is fontos szerepet játszottak. Végül arra keresem a választ, hogy az említett helyszínek kapcsán beszélhetünk-e kulturális folytonosságról.

Alapvetően két forráscsoport nyújt támpontot a mongolok számára fontos, állandó helyek meghatározásához: a történeti művek és az epigráfiai emlékek.

Történeti művekben kevés szó esik egy-egy találkozási pontról, illetve gyűlés helyszínéről. A kevés példák egyike a 12–13. századi mongol történelemből a Korkonak erdejében lévő lombos fa. A 12. század első felében Kutulát (Dzsingisz kán másodfokú nagybátyját) itt emelték kánná az összegyűlt mongolok és tajcsiutok. 1257-ben Möngke kán pontosan ugyanezen a helyen tartott gyűlést (*qurultai*), amelyről későbbi életrajzírója meg is jegyzi, hogy itt ünnepelték Kutulát.[1] Az nem derül ki, hogy a helyszínválasztásban szerepet játszottak-e a száz évvel korábbi történések, de tény, hogy a hellyel kapcsolatos eseményre több nemzedékkel később is emlékeztek.

Néhány további példa: Temüdzsin (a későbbi Dzsingisz) a hatalomért folytatott küzdelme során egyszer egy három félből álló koalíciót szervezett az egyik ellenséges törzs ellen, és egyik szövetségese javaslatára a seregek találkozási pontja az Onon folyó forrása lett.[2] Pontosan ugyanitt volt az a nagygyűlés is, ahol 1206-ban káni címmel ruházták fel Dzsingiszt,[3] majd 1260-ban a nagy kán unokáját, Arik-bökét is ugyanitt emelték uralkodóvá.[4]

Dzsingisz vetélytársa, Dzsamuka is egy forrásnál tartott gyűlésen kapta gürkáni címét 1201-ben.[5] 1228-ban Dzsingisz utódjául választották

* Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK, Távol-keleti Intézet, Kínai Tanszék, H-1088 Budapest, Múzeum krt. 4/F. kaapolnaas.oliveer@yahoo.com

1 SGK 1971, 223.
2 MTT 1962, §106.
3 MTT 1962, §202.
4 MUT 2005, II/193.
5 MTT 1962, §141.

Ögödejt a Kerülen folyó egyik szigetén (*köde-ege aral*),[6] pontosan ugyanitt választották meg Möngkét is kánná 1251-ben.[7] A helyszín megválasztása fontos volt, erre példa, hogy egy évvel korábban azért (is) fulladt kudarcba a Magyarországon is járt Batu terve egy kánválasztó gyűlés összehívására, mert azt az Iszik-köl (tó) partjára (mai Kirgizisztán) próbálta szervezni,[8] ami meglehetősen messze esett a mongol szállásterületektől, bár az aktuális erőviszonyoknak is legalább ekkora hatásuk lehetett.

A gyűlések helyszínével, illetve a helyszín kiválasztásával kapcsolatban nagyon kevés adat maradt fenn, ebből nem lehet messzemenő következtetéseket levonni; azonban az kirajzolódik, hogy ezeket egy-egy jól behatárolható helyre (pl. egy mindenki által ismert forrás) szervezték. A fenti példák alapján egyértelmű, hogy nem volt állandó helyük a kánválasztó gyűléseknek, de többször is visszatértek ugyanazokra a helyszínekre. Feltehetően mindig az éppen legjobb adottsággal rendelkező, dús legelőjű helyeket keresték fel. Semmilyen utalás nincs arra, hogy ezek a helyszínek a mongol kor előtt bármilyen szerepet betöltöttek volna.

A történeti munkák mellett egy-egy kiemelt helyről az ott hagyott epigráfiai emlékek tudósítanak. Ahol uralkodótól származó felirat található, az egészen biztosan fontos helyszín volt az adott korban. A 13. század végére, illetve a 14. század elejére keltezhetőek a Hüiten gol-i (*Хүйтэн гол*) mongol feliratok, melyek az egyik mongol kán parancsára, kétféle írással (ujgur-mongol és négyszögírás[9]), mongol nyelven íródtak. Az ujgur-mongol írásrendszerrel írt felirat részletei: „… *möngke tngri-yin kücün-dür qaγan-u suu-tur bi öcüken maγu* […] *kemen bicig bicijü* […]”[10] (Az örök Ég erejéből, az uralkodó fensége alatt álló szerény személyem […] feliratot készítette […]). A négyszögírásos változat hasonlóan kezdődik: „…*moŋ*[k'a] *dėŋri-yin k'üc'ün-dür yėke su jali-yin ibēn*-[dür] *qãnu jarliq* […]”[11] (Az örök Ég erejéből, a kegyes sors védelméből, a kán parancsa […]). A szöveg mindkét változatának kopottsága miatt nem derül ki, hogy pontosan mi az, ami az uralkodó parancsára odakerült. Azonban a felirat léte már önmagában is utal a hely jelentőségére a 13–14. században; sokan megfordulhattak itt, mert egy véletlenszerűen kiválasztott sziklára elhelyezett parancs senkihez sem jutott volna el.

A mai Ulánbátor mellett elterülő Bogd (*Богд*) hegy lábánál található az Ih tengriin am (*Их тэнгэрийн ам*) nevű hely, ahol többféle feliratot, illetve rajzot fedezhet fel a látogató (*1. kép 1–3; 2. kép 1*).[12] Az ujgur-mongol írásos mongol feliratok egyike (*1. kép 2*): „…*möngke tngri-yin kücün-dür yeke suu jali-yin i*[g]*egen-dür…*” (Az örök Ég erejéből, a kegyes sors védelméből …). A felirat pontosan megegyezik a fentebb tárgyalt Hüiten gol-i felirat négyszögírásos változatának első részével, illetve a 13–14. századi mongol kánok *paize* (követek, megbízottak okmánya) feliratainak első sorával.[13] A datálásban segít egy ott található rajz is, amely egy mongol előkelő asszonyságot ábrázol, a

---

6 MTT 1962, §269.

7 MUT 2005, II/175.

8 FRANKE 1978, 20.

9 Más néven Phagsz-pa írás, ezt 1269-ben alkotta meg Phagsz-pa (1235–1280) láma Kubiláj kán parancsára (KARA 2005, 50). Ez az évszám adja a felirat *terminus post quem*jét is.

10 OCHIR 2001, 94.

11 HÖGJILTÜ 2004, 511.

12 A helyről megjelent első magyar nyelvű ismertető: ERDÉLYI–SUGÁR 1982, 70–72.

13 KOTWICZ 1934, 135. Az Aranyhorda területén előkerült *paize*k előlapján minden esetben ez a sor szerepel. A *paize*k hátoldalán pedig az, hogy aki nem tartja tiszteletben az adott (minden esetben néven nevezett) kán parancsát, az vétket követ el és halállal lakol („…*mongke tngri-in kücündür yeke suu jali-in igegendür* [a kán neve]-*in jrlγ ken ülü büsirekü kümün aldaqu ükükü*…”). Az Aranyhorda területéről előkerült *paize*k: PE 1963, 171–173, illetve MÜNKÜYEV 1977, 208. A nagy mongol birodalom uralkodói más formulát használtak a *paize*ik feliratánál, példának okáért Güjük kán pecsétjének felirata: „…*mongke tngri-yin kücüntür yeke mongγol ulus-un dalay-in qanu jrlγ il bulγa irgen-tür kürbesü busiretügüi ayutuγai*…” (Az örök Ég erejéből. A nagy mongol birodalom hatalmas kánjának parancsa, behódolt és be nem hódolt népek, féljétek és tiszteljétek!) (PE 1963, 18).

fejfedője alapján szintén a 13–14. századból (*1. kép 3*).[14] A felirat nem folytatódik uralkodói parancscsal, ennek ellenére joggal feltételezhető, hogy ez egy kán parancsára került oda. Más epigráfiai emlékek is találhatóak ezen a helyen, szintén a 13–14. századból, de kopottságuk miatt olvashatatlanok.[15] Kőkori sziklarajzok is láthatóak itt,[16] így felmerülhet az, hogy nem véletlenül helyezték ide a mongol feliratokat.[17] Másrészt a 17. századtól kezdve megjelennek a buddhizmushoz köthető mongol és tibeti nyelvű emlékek is, pl. tibeti írással az *om ma ni pad me hum* mantra alatt mongolul az *„…ene nom*[-un] *kücün arban naiman tamu-aca getülgekü boltuγai…*" (Ennek a mantrának az ereje tizennyolc pokolból menekítsen meg!) felirat található (*2. kép 1*). Ezek alapján a hely valamilyen szempontból fontos volt az őskorban, a 13–14. században, illetve a 18. századtól kezdve folyamatosan. 1779-től évente kétszer is áldozatbemutatási ceremóniát rendeztek a hegyen, mert azt tartották, hogy Dzsingisz kán a környéken látta meg a napvilágot.[18] Valójában innen legalább 400-500 km távolságra született a nagy kán,[19] így feltételezhető, hogy nem helyi legendák továbbélése, hanem a háttérben munkálkodó politikai erők következtében lett Dzsingisz születési helye ide helyezve, amely mellett Mongólia egyik politikai és vallási központja feküdt (a mai Ulánbátor elődje). Kérdéses, hogy a hely 13–14. századi kiemelt szerepe és ennek 18. századi újbóli megjelenése között van-e bármiféle közvetlen kapcsolat. Manapság az ulánbátori városi sámánok előszeretettel mutatják be itt a performanszaikat (*2. kép 2*), ami a hely továbbélését mutatja. Több korszak emléke találkozik itt az Ih tengriin amnál. Az ehhez hasonló helyek meglehetősen ritkák a mai Mongólia területén; összesen két olyan hely van, ahol az őskortól kezdve szinte minden korszak otthagyta a nyomát.

Taihar chuluu (*Тайхир чулуу*)

Arhangaj (*Архангай*) megye székhelyétől, Cecerligtől (*Цэцэрлэг*) északnyugatra, a Tamir (*Тамир*) folyó partján áll egy kb. 15-20 méter magas szikla, ez a Taihar chuluu (*2. kép 3).* Környezetéből kiemelkedve a táj jellegzetes pontja. Nevének második tagja követ, sziklát jelent. A Taihar eredete kérdéses, a sziklán található egy megkopott, régi mongol felirat, amelyben szerepel a hely mongol neve: *dai gürü*. Ez egyszerűen 'nagy sziklát' jelent (*dai* nagyot jelent, a *gürü* pedig sziklát, bár van olyan vélemény is, mely szerint ez a szó itt tanító [*guru*] értelemben szerepel).[20] Időközben a név jelentése elhomályosult, ezért a kortárs mongolok a névhez még hozzáteszik a kő (*chuluu*) szót is.

Ehhez kapcsolódik egy helyi legenda, amely szerint élt egy nagy hős ezen a vidéken, akinek Bökebilig (*Бөхбилиг*) volt a neve. Egyszer egy hatalmas kígyó kezdett kibújni a föld alól, ezt megakadályozandó, a hős a fent említett követ vágta a kígyó fészkének kijáratához, megölve ezzel az állatot és örökre eltorlaszolva az odúját. Néhány kilométerre nyugatra található az Aranytrón (*Алтансандал*) nevű hegy, amely a legenda szerint a hős trónszéke volt.[21]

---

[14] Okladnikov 1962, 70–71; CHÖ 2012, 198–199. Fejfedője Plano Carpini beszámolóját idézi: *„A férjes asszonyok nagyon bő, elöl földig nyitott ruhát viselnek. Fejükön valami vesszőből vagy kéregből készített kerek holmit hordanak, amely egy rőfnyi hosszúságúra nyúlik fel, s a csúcsán négyszögben végződik; alulról felfelé szélesedik, s a tetején egy hosszú és finom vesszőcske van aranyból, ezüstből, esetleg fából, vagy egy toll; az egész egy a vállra omló bőr főkötőhöz van varrva.*" (Plano 2003, 77) A rajzot a szakirodalom egységesen eredetinek fogadja el, de véleményem szerint elképzelhető, hogy az egyik 20. századi mongol kutató alkotásával állunk szemben.

[15] Okladnikov egy mongol szóbeli közlésére hivatkozva idézi az egyik mongol feliratot orosz fordításban (Okladnikov 1962, 73), azonban ezt a megmaradt szövegtöredékek közül egyikkel sem lehet azonosítani.

[16] MNDTCD 1999, 42.

[17] Okladnikov 1962, 72–73.

[18] EE 2010, 197–198.

[19] Dzsingisz az Onon folyó menti Deliün-boldak nevű helyen látta meg a napvilágot (MTT 1962, §59). Több mai helyszínnel is próbálták azonosítani, de Ulánbátorhoz közeli megoldás sosem merült fel a tudományos világban (Rachewiltz 2006, 320).

[20] Perlee 1960, 26.

[21] Saját gyűjtés, 2010. A legendát részben idézi: Erdélyi–Sugár 1982, 74.

A sziklával kapcsolatban az első átfogó művet Perlee adta ki 1960-ban.[22] A korábban rajta lévő türk feliratok, illetve néhány őskori ábra már megjelent egy-egy európai kiadványban.[23] Honfitársaink közül először Erdélyi István járt ott 1963-ban, röviden említi a helyet két könyvében is.[24]

A szikla mintegy 150-200 felirata maradt fenn napjainkra, ám ezek nagy része erősen megkopott, illetve a kortárs graffitik is sokat olvashatatlanná tettek. A legrégebbi emlékek őskori, vörös festékkel festett állatok és emberi alakok.[25] Fekete színű ábrák is fennmaradtak, ezeket a türk korra (6–8. század) datálják.[26] Ezenkívül sok nemzetségjel (*tamga*) is található ott, azonban ezek időbeli elhelyezése kérdéses. A feliratok közül időben elsőként rovásfeliratok láthatóak, mintegy 31 darab, többségük megfejtetlen, csupán hat darabot lehetett töredékesen értelmezni. Ezek alapján megállapítható, hogy a feliratok az ujgur birodalom (745–840) idejéből származnak, világi tartalmúak, egy részüket az utazók jókívánságai teszik ki, de van olyan, amelyik uralkodóhoz köthető.[27] Mongol feliratok a 14. századtól kezdve maradtak meg, mintegy hetvenet számoltak össze. A korábbiak egy-egy előkelőhöz köthetőek,[28] a későbbiek (18–19. század) pedig elsősorban buddhista áldáskérő fohászok, például: „*qamuγ amitan burqan-u qutuγ olqu boltuγai*” (Minden élőlény érje el a megvilágosodást!) (*2. kép 4*). A mongol mellett található még néhány mandzsu, illetve kínai nyelvű felirat is, ezek a 18. század után keletkeztek, utazók graffitijei.[29]

RASHAANT HAD (*РАШААНТ ХАД*)

Hentii (*Хэнтий*) megye Binder (*Биндэр*) településétől nem messze egy kisebb dombon található Rashaant had (*3. kép 2*). Neve szó szerinti jelentése ’gyógyvizes szikla’, ezt az egyik magányos szikláról kapta, amelyből gyógyvíz csepeg. E mellett a tájból kiemelkedve több nagyobb szikla is áll, ezeken találhatóak a feliratok, illetve rajzok. A hely a 12. század végi – 13. század eleji mongol hatalmi központhoz tartozott, majd a 15. században is itt volt a mongol területek legfontosabb központja.

A sziklával kapcsolatban egy rövid mongol nyelvű ismertetés jelent meg Perlee tollából, amely csupán a türk és mongol feliratokra fókuszált.[30]

A helyen nagy mennyiségben találhatóak 1–3 cm hosszú kőkori pattintott kőeszközök. A sziklákon vésett őskori rajzok[31] (*3. kép 1*) mellett két türk rovásfeliratot[32] és több mint 20 mongol feliratot lehet összeszámolni.[33] Az egyik szikla rengeteg nemzetségjel(?) látható, ezek időbeli meghatározása bizonytalan.[34] A mongol nyelvű epigráfiai emlékek között akad egy töredék, amely Dzsingisz nevét tartalmazza (*suutu Cinggis qan-u*),[35] ennek datálása kérdéses, de a 13. század eleje tűnik a legvalószínűbbnek. A 15. századból származik egy uralkodói parancs is, amelynek csak az első szavai olvashatóak biztonsággal: „*…tai song qaγan-u jarliγ-iyar* […]” (Taizong császár parancsára […]). A feliratban szereplő Taizong császár vagy a mongol Tajszong kánnal (1433–1453)[36] vagy a Ming Junglö császárral (1402–1424)[37] azonosítható. Néhány kínai

---

22 PERLEE 1960. A hellyel kapcsolatos részletes bibliográfia: MUNDAHC 2008, 171–173, 262–264.
23 GRANÖ 1912, 58.
24 ERDÉLYI–SUGÁR 1982, 73–74; ERDÉLYI 2000, 70.
25 OKLADNIKOV 1981, 12.
26 PERLEE 1960, 6–10.
27 AZZAYA 2007, 69–74.
28 PERLEE 1960, 11–14.
29 MNDTCD 1999, 223–224.
30 PERLEE 1974.
31 OKLADNIKOV 1981, 57.
32 MNDTCD 2008, 227.
33 PERLEE 1974, 73.
34 NOVGORODVA 1983, 307–309; MNDTCD 2008, 47–48.
35 MATSUDA ET AL. 2006, 81.
36 PERLEE 1972, 73–76.
37 KÁPOLNÁS 2014.

írásjegy is helyet kapott a sziklákon.[38] A 18–19. században pedig buddhista áldáskérő fohászokat tartalmazó feliratokat és képeket helyeztek el itt (pl. egy szerzetesét, 3. kép 3–4), ezek mellett néhány tibeti nyelvű buddhista mantra is szerepel a sziklán. A feliratok döntő többsége kopott, nehezen olvasható.

Az említett helyszínek abban hasonlóak, hogy egyrészt az adott földrajzi környezetük jellegzetes pontját alkotják, másrészt a feliratuk, rajzaik alapján egyértelmű, hogy különböző korszakokban is fontos szerepet játszottak. Ennek ellenére a történeti művek nem tesznek róluk említést. Természetesen a fentieken kívül sokkal több helyszín kaphatott kiemelt szerepet, de a források hiánya miatt nem lehet felderíteni őket.

Az nem derül ki egyértelműen, hogy mi volt a funkciója ezeknek a helyeknek, az azonban biztos, hogy mindenki ismerte őket. Felmerül a kérdés, vajon generációról generációra öröklődött-e kiemelt szerepük, így bizonyítékul szolgálhatnának a kulturális folytonosságra. Az is elképzelhető, hogy ezeket minden nemzedék újonnan fedezte fel magának. Tágabb értelemben feltéve a kérdést, voltak-e állandó helyek a mai Mongólia területén, amelyek birodalomról birodalomra, népről népre öröklődtek. Azonban csak két olyan helyszín van, ahol szinte az összes korszak otthagyta a nyomát, ez elenyészően kevés ahhoz, hogy bármit is bizonyítani tudna. Másrészről a különböző feliratok között gyakran évszázadok teltek el, ami inkább a folytonosság ellen vall.

Ha a különböző korokban emelt fővárosokat nézzük, akkor látható, hogy egyik sem épült egy korábbi helyére. Erre jó példa a 13. századi mongol főváros, Karakorum esete. Nem messze (50 km) helyezkednek el az Ujgur birodalom (745–840) fővárosának, Ordu-balignak a romjai. Ögödej (1229–1241) uralkodásának idején, 1236-ban készült el a főváros,[39] ebben az időben előkerült Ordu-baligból egy háromnyelvű (kínai, türk és szogd) sztélé, amelyet senki sem tudott elolvasni, végül Kínából jött egy írástudó, aki a kínai változat alapján megfejtette. A felirat egy ujgur mondát tartalmazott hatalmuk korai szakaszáról.[40] Karakorumról szóló egykorú források nem említik, hogy a várost egy korábbi településre emelték volna, vagy hogy a környék múltjának bármi köze lett volna a hely kiválasztásában.[41] A 13. század elején ismerték a város romjait, de nem tulajdonítottak jelentőséget neki, erre utal a korabeli mongol neve is: *Ma'u-baligh* ('Baljós-romok').[42]

A kérdést fordítva feltéve: a belső-ázsiai népek hagyományában egy-egy hellyel vagy bármi mással kapcsolatban megjelennek-e a korábbi népek, illetve birodalmak? A mongol művekben leghalványabban sem szerepel egy-egy hely kapcsán, hogy korábban bármilyen szerepet betöltött volna. A mongolok egyébként sem vesznek tudomást a korábbi birodalmakról, népekről, sosem hivatkoznak rájuk. Ennek oka egyrészt az lehetett, hogy a hatalmat nem örökölték, hanem maguk teremtették meg, politikailag nem az ellenfeleik által megteremtettet kívánták folytatni, hanem újat kívántak létrehozni. Ettől függetlenül használtak és átvettek bizonyos struktúrákat a korábbi időkből. Azonban ez nem lehetett teljes, mert gyaníthatóan minden hatalomra jutott nép valamiben sikeresebb kellett, hogy legyen az elődeinél és a kortársaiknál is, pl. jobb fegyvereket tudtak csinálni vagy hatékonyabb volt a hadszervezésük stb. Azonban kérdéses, hogy a mongol példát vissza lehet-e vetíteni a korábbi évszázadokra. A mongolok előtt a mai Mongólia területe a dzsürcsen, korábban pedig a kitaj birodalom perifériája volt, azonban korábban több egymás követő birodalomnak is a központi részét alkották ezek a területek. Tehát a mongolok hatalomra kerülése nem biztos, hogy 100%-ban pontos analógiául szolgálhat a korábban bekövetkezett hasonló események kapcsán.

---

38 Perlee 1972, 73–76; Matsuda et al. 2006, 77–81.
39 Masuya 2013, 232.
40 Atwood 2013, 317–320; Juvaini 1958, 54.
41 Becker 2007, 7–36.
42 Juvaini 1958, 54.

ÖSSZEFOGLALÁS

A mongol példa alapján a belső-ázsiai térségben a kulturális folytonosság kérdésére a helyekkel kapcsolatban kapott válasz negatív. A találkozási pontokat, ahol az emberek és az egymást váltó kultúrák is találkoztak, a helyszínek földrajzi környezete, illetve megjelenése jelölte ki. Nem elsősorban a különböző helyszínek továbbélését, hanem a kultúrát, illetve a politikai, társadalmi berendezkedést lenne célszerű vizsgálni, hogy a nomádok gyorsan változó világában a kevésbé változókat felderítsük. Példának okáért, ha az uralkodói címet nézzük, akkor látható, hogy a kán/kagán cím először a 4. században tűnik fel, majd szinte kivétel nélkül minden uralkodó ezt használta a későbbi korokban.[43] A kánválasztás ceremóniája pedig a 6. századra, a topákhoz vezethető vissza.[44]

Az ég tisztelete és hatalommal való felruházása sem csupán egyetlen korszakban lelhető fel, ez is hagyományozódott.[45]

IRODALOM

ATWOOD 2013: Atwood, C. P.: The Uygur Stone: Archaeological Revelations in the Mongol Empire. In: *The Steppe Lands and the World Beyond Them*. Eds.: Curta, F. – Maleon, B.-P. Iaşi 2013, 315–344.

AZZAYA 2007: Аззая, Б.: Тайхар чулууны руни бичээс. *Acta Historica* 8:9 (2007) 68–74.

BECKER 2007: Becker, E.: *Die Altmongolische Hauptstadt Karakorum. Internationale Archäologie*. Berlin 2007.

CHÖ 2012: *Чингис хааны өв*. Ерөнхий ред.: Чулуун, С. Улаанбаатар 2007.

EE 2010: Galdan Tusalaγci, *Erdeni-yin erike kemekü teüke bolai, a Mongolian chronicle of 1841*. Academic introduction, cyrillic translation and commentary by J. Gerelbardakh. Ulaanbaatar 2010.

ERDÉLYI 2000: Erdélyi, I.: *Archaeological Expeditions in Mongolia*. Budapest 2000.

ERDÉLYI–SUGÁR 1982: Erdélyi I. – Sugár L.: *Ázsiai lovas nomádok*. Budapest 1982.

FRANKE 1978: Franke, H.: *From Tribal Chieftain to Universal Emperor and God: The Legitimation of the Yüan Dynasty*. Bayerische Akademie der Wissenschaften. München 1978.

GRANÖ 1912: Granö, J. G.: *Archäologische Beobachtungen von meiner Reise in Südsibirien und der Nordwest-Mongolei im Jahre 1909*. Helsingfors 1912.

HAMBIS 1960: Hambis, L.: À propos de la Pierre de Genggis-khan. *Mélanges publiés par l'Institut des Hautes Etudes Chinoises* 2 (1960) 141–157.

HÖGJILTÜ 2004: **呼格吉勒图: 八思巴字蒙古语文献汇编. 内蒙古教育出版社. 呼和浩特.** 2004.

JUVAINI 1958: Juvaini, ´A. ´A. : *The History of the World-Conqueror*. Translated from the text of Mirza Muhammad Qazvini by John Andrew Boyle. Manchester 1958.

KÁPOLNÁS 2014: Kápolnás, O.: Emperor's order Inscription on the Rashaant khad (Khentii, Mongolia). In: *A Window onto the Other*. Eds.: Bareja-Starzyńska, A. – Rogala, J. – Majkowski, F. Warsaw 2014, 141–145.

KARA 2005: Kara, Gy.: *Books of the Mongolian Nomads*. Bloomington 2005.

KOTWICH 1934: Kotwich, W.: Formules initiales des documents mongols aux XIIIe et XIVe ss. *Rocznik Orientalistyczny* 10 (1934) 131–157.

MASUYA 2013: Masuya, T.: Seasonal Capitals with Permanent Buildings in the Mongol Empire. In: *Turko-Mongol Rulers, Cities and City Life*. Ed.: Durand-Guédy, D. Leiden–Boston 2013, 223–256.

---

43 TREPAVLOV 1993, 59; HAMBIS 1960, 149.

44 WITTFOGEL–FENG 223.

45 Három példa, mindegyik birodalom/dinasztia alapítójával kapcsolatban: türkök, 8. század: az *„Égtől született türk Bilge kagán"* (Kül Tegin felirata, Kakukk Zs. (ford.), MEH 2002, 56); mongolok, 13. század: *„Élt egy kékesszürke farkas, ki az Ég rendeléséből született."* (MTT 1962, §1.); mandzsuk, 17. század: A mandzsuk ősapját így tanította az anyja: *„Az Ég elrendeléséből születtél…"* (MATSUMURA 1997, 47).

MATSUDA ET AL. 2006: Matsuda, K. – Muraoka, H. – Matsukuwa, T.: Rock writings of Arashan-Qada on Khentii Province. *Bulletin of Japanese Association for Mongolian Studies* 36 (2006) 72–82.

MATSUMURA 1997: Matsumura, J.: The Founding Legend of the Qing Dynasty Reconsidered. *Memories of the Research Department of the Toyo Bunko* 55 (1997) 41–60.

MEH 2002: *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Főszerk.: Györffy Gy. Budapest 2002.

MNDTCD 1999: *Монгол нутаг дахь түүх соёлын дурсгал*. Бүтээлийг эрхэлсэн: Лувсандамбын Дашням. Монголын Хүмүүнлэгийн ухааны Академи. Улаанбаатар, 1999.

MUNDAHC 2008: *Монгол улсын нутаг дахь археологийн хайгуул судалгаа (2005–2006 он)*. Ред.: Б. Энхтүвшин, Та Ла. БНАХУ-ын соёлын өв хэвлэлийн, 2008.

MTT 1962: *A mongolok titkos története*. Ford.: Ligeti L. Budapest 1962.

MÜNKÜYEV 1977: Münküyev, N. Ts.: A new Mongolian P'ai-tzu from Simferopol. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 31:2 (1977) 185–216.

MUT 2003: *Монгол улсын түүх*. Ред.: Чулууны Далай – Цогт-Очирын Ишдорж. Монгол Улсын Шинжлэх Ухааны Академи. Улаанбаатар 2003.

NOVGORODOVA 1983: Новгородова, Э. А.: Аршан-Хад древнейший памятник изобразительного искусства восточной Монголии. In: *История и культура Центральной Азии*. Москва 1983, 306–310.

OCHIR 2001: Ochir, A.: Хүйтэн голын монгол ба дөрвөлжин бичгийн дурсгалын тухай. *Mongolica* 11 (2001) 93–97.

OKLADNIKOV 1962: Окладников, А. П.: *Древнемонгольский портрет, надписи и рисунки на скале у подножия горы Богдо-Уула*. In: Монгольский археологический сборник. Отв. ред.: Киселев, С. В. Москва 1962.

OKLADNIKOV 1981: Окладников, А. П.: *Петроглифы Монголии*. Ленинград 1981.

PE 1963: *Preklasszikus emlékek* 1. *XIII–XIV. század*. Közzéteszi Ligeti L. Mongol Nyelvemléktár. Budapest 1963.

PERLEE 1960: Пэрлээ: *Тайхир чулуу*. Studia Archeologica1. Fasc. 1. Улаанбаатар 1960.

PERLEE 1974: Пэрлээ: Дорнод Монголын эртний бичиг үсгийн дурсгалын зүйл. *Шинжлэх ухаан амьдрал* 4 (1974) 71–76.

RADLOFF 1985: Radloff, W.: *Die alt-türkischen Inschriften der Mongolei* III. St. Petersburg 1985.

PLANO 2003: Plano Carpini útijelentése 1247-ből. Ford.: Gy. Ruitz I. In: *Tatárjárás*. Szerk.: Nagy B. Budapest 2003.

RACHEWILTZ 2006: Rachewiltz, I.: *The Secret History of the Mongols. A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century*. Translated with a Historical and Philological Commentary by Igor de Rachewiltz. Boston 2006.

SGK 1971: *The Successors of Genghis Khan*. Translated from the Persian of Rashīd al-Dīn by John Andrew Boyle. New York 1971.

TREPAVLOV 1993: Трепавлов, В. В.: *Государственный строй Монгольской империи XIII в.: проблема исторической преемственности*. Москва 1993.

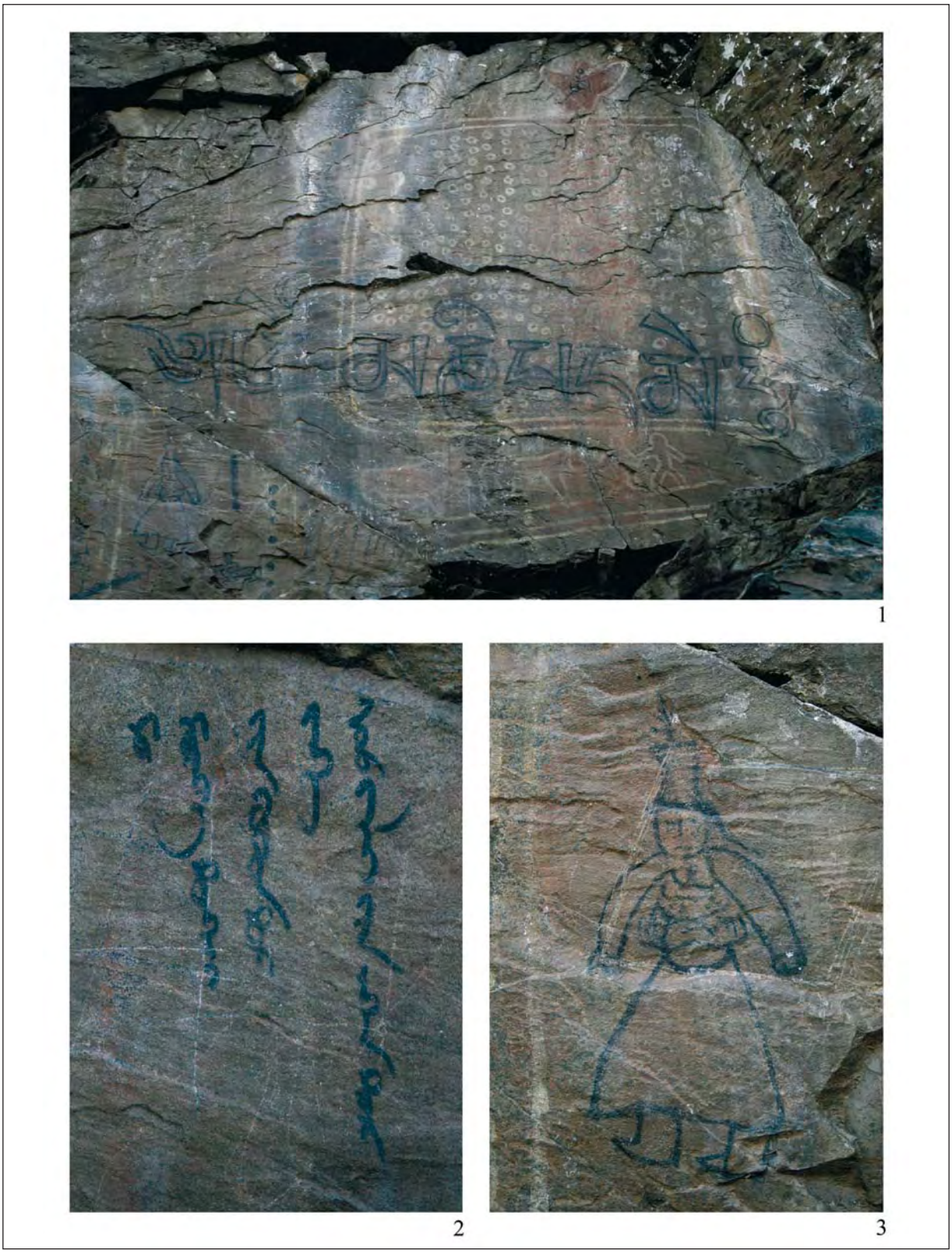
WITTFOGEL–CHIA-SHENG 1949: Wittfogel, K. A. – Chia-Sheng, F.: *The History of Chinese Society Liao (907–1125)*. Phiadelphia 1949.

MEETING POINTS ON THE MONGOLIAN STEPPE IN THE 13TH CENTURY

There were several important places on the steppe where the nomads assembled for different reasons, for example to elect a khan or to gather for a military campaign. These places were well-known among the people, and were located at nearby springs or important geographical centres. There are only two kinds of sources, historical works and epigraphical monuments, mentioning these places.

People of ancient times (before the Mongol Period) left their marks in some of these areas; we can find petroglyphs, writings carved in rocks, such as the Taihar chuluu and the Rashaant had. The main question, however, is still unanswered: Was the knowledge of these locations handed down to new generations, or every dynasty or nation found the same places anew?

The Mongols never referred to any place as having any connection with previous eras. The reason why they chose those locations might be very simple: all places were situated in major geographical regions or the surrounding area was of some special character.



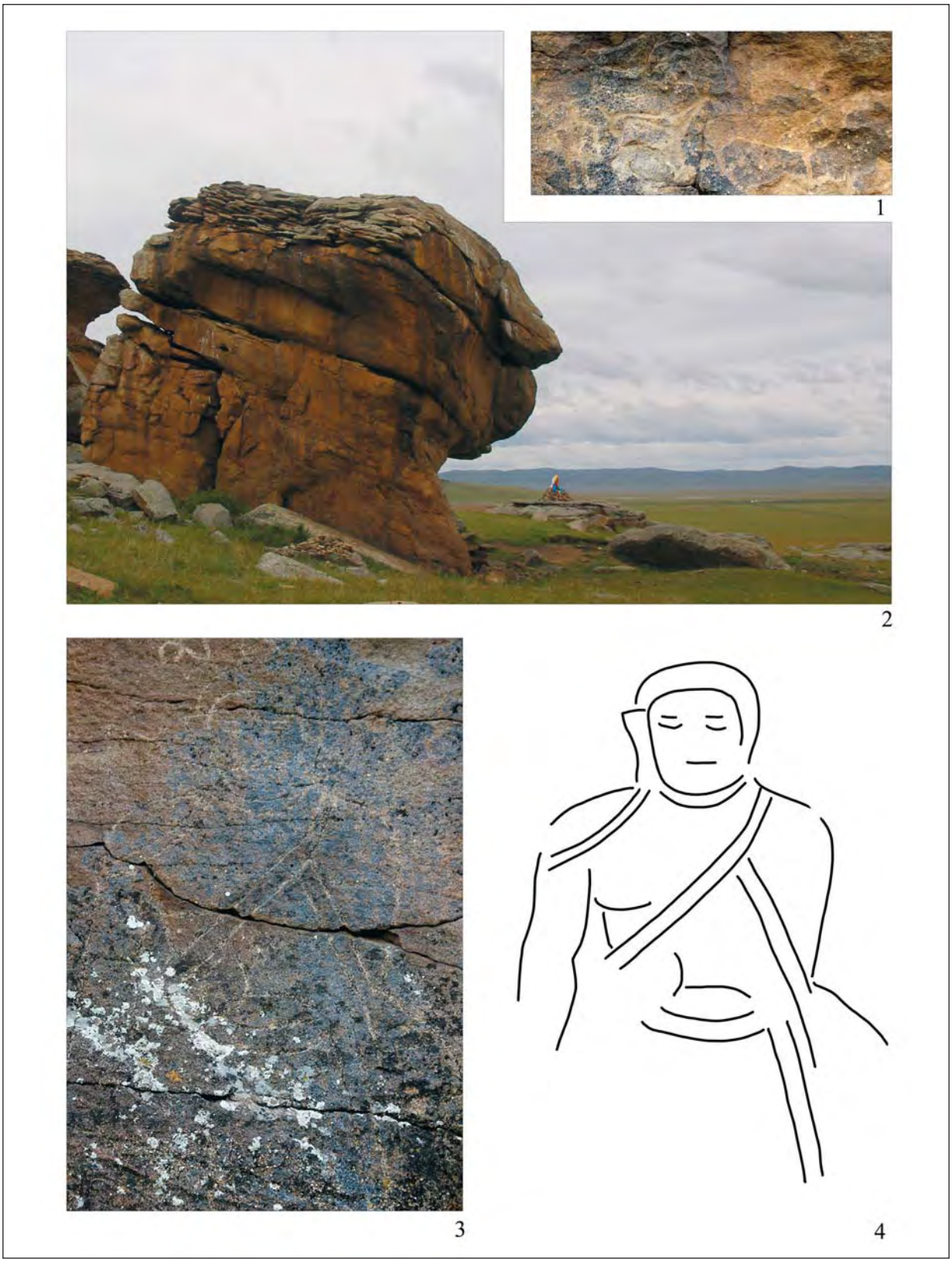
1. kép. Ih tengriin am (Ulánbátor mellett). 1: Sziklarajzok és feliratok különböző korokból (Kápolnás O. felvételei); 2: 13–14. századi mongol felirat; 3: Mongol asszonyt ábrázoló 13–14. századi rajz

Fig. 1. Ih Tengriin Am (near Ulaanbaatar). 1: Petroglyphs and inscriptions from different periods (Photographs by Kápolnás, O.); 2: Mongolian inscription from the 13th–14th century; 3: Picture of a Mongolian woman from the 13th–14th century



2. kép. 1–2: Ih tengriin am. 1: Őskori sziklarajz részletei buddhista feliratokkal; 2: Manapság előszeretettel tartják itt performanszaikat a kortárs városi sámánok. A kép bal felső részén sötétlő sziklákon találhatóak a fentebb bemutatott képek és feliratok. 3–4: Taihar chuluu (Arhangaj megye); 4: 18–19. századi mongol felirat

Fig. 2. 1–2: Ih Tengriin Am. 1: Fragments of a prehistoric painting with buddhist inscriptions; 2: Nowadays contemporary urban shamans like to use this place for their performances. The pictures showed above can be found on the dark rocks in the upper left corner. 3–4: Mongolian script from the 18th–19th century at Taihar Chuluu (Arkhangai Province)



3. kép. Rashaant had (Hentij megye). 1–2: Őskori sziklavésetek; 3–4: 18–19. századi véset, buddhista szerzetes elhomályosult alakja és rekonstrukciós rajza

Fig. 3. Rashaant Had (Hentii Province). 1–2: Prehistoric petroglyphs; 3–4: Engraving from the 18th–19th century: blurred image of a buddhist monk and its reconstruction drawing

TÖRÖTT ÉS RONGÁLT ÍJAK A NÉPVÁNDORLÁS KORI ÉS A 10–11. SZÁZADI KÁRPÁT-MEDENCEI LELETANYAGBAN

M. Lezsák Gabriella*

Absztrakt: *A népvándorlás kori és a 10–11. századi Kárpát-medencei temetkezésekben gyakori az íjlelet. Ám ezt a fegyvertípust, eltérően a többi fegyvertől, nemcsak ép állapotban, hanem törötten és rongáltan is sírba tették. A dolgozat ezekről a sérült állapotban sírba tett íjakról kíván áttekintést nyújtani egy konkrét leletanyag, a kunszállás-fülöpjakabi avar kori temető 32. számú férfi sírja kapcsán. Célja, hogy a jelenségre felhívja a figyelmet, és annak egy lehetséges magyarázatát is adja a néprajzi párhuzamok, az írott források és az íjábrázolásos tárgyi kultúra (pl. érmek, edények, sámándobok) alapján.*

Kulcsszavak: *reflexíj, szándékosan rongált/törött íj, az íj szimbolikus jelentéstartalma*

Bevezetés

A modern kori kutatások révén a reflexíjról egyre több ismerettel rendelkezünk. Ez a fegyver a népvándorlás korában csúcsfegyvernek számított, birodalmak dőltek meg általa, használóit pedig egyenesen az „*íjfeszítő népek*” terminussal illették. A kortárs történetírók feljegyzéseikben a lovas nomád népek sikereinek eszközeként említik a reflexíjat, amely nemcsak félelmetes fegyverként funkcionált, hanem hatékonyságának és szinte „földöntúli erejének” köszönhetően szimbólum is lett. Ezek után természetes, hogy a népvándorlás kori és a 10–11. századi Kárpát-medencei temetkezésekben gyakori az íjlelet. Ám ezt a fegyvertípust, eltérően a többi fegyvertől, nemcsak ép állapotban, hanem törötten és rongáltan is sírba tették. A dolgozat ezekről a sérült állapotban sírba tett íjakról kíván áttekintést nyújtani, egy konkrét leletanyag, a kunszállás-fülöpjakabi avar kori temető 32. férfi sírja kapcsán. Célja, hogy a jelenségre felhívja a figyelmet, és annak egy lehetséges magyarázatát is adja a néprajzi párhuzamok alapján, abban a reményben, hogy általa a lovasnomád népek szimbólumrendszeréhez és hitvilágához is közelebb kerülhetünk.

A kunszállás-fülöpjakabi avar kori temető összetört íjas sírjának ismertetése

A kunszállás-fülöpjakabi (Bács-Kiskun megye) avar kori temetőt 1967-ben találták meg a településhez tartozó Alkotmány Tsz területén homokkitermelés során. A temetőt a Kecskeméti Katona József Megyei Múzeum régésze, H. Tóth Elvira tárta fel, az ásatások 1979 nyarán 61 sírral fejeződtek be. A leletanyag alapján a sírmezőbe egy rangosabb avar kori közösség temetkezett a 7. század utolsó harmadától a 8. század végéig. A temető annak ellenére gazdagnak mondható, hogy a sírok kétharmadát kirabolták.

A vizsgált jelenséget, az összetört íjat a sírmező központi részén elhelyezkedő 32. férfi sír rejtette, amely bolygatatlan volt (*1. kép 1*). Az avar kori

* MTA BTK Történettudományi Intézet, Magyar Őstörténeti Témacsoport, H-1014 Budapest, Országház u. 30. lezsak.gabriella@btk.mta.hu

1 Az *in situ* temetkezésből az íjlemezeken kívül 1 db arany fülbevaló, aranylemezből préselt, téglalap alakú varkocsszorító-pár, préselt technikával készült, aranyozott ezüst, fonatos övdíszek, ezüstből préselt, korongos övdíszek, szablya, 3 db nyílcsúcs, keskeny szarvú íj csontlemezei, tegezdíszítő csontlemezek, csontból esztergált tarsolyzár, a tarsoly tartozékai: csiholó, kova, vascsipesz, arany lemezek a ruházatról vagy a halotti lepelről és juhcsontok kerültek elő.

temető leggazdagabb temetkezésének ez a sír bizonyult. A *maturus–senium* kor határán elhunyt férfi ÉNy–DK-i irányban tájolt sírját – a leletanyag[1] alapján a sírmező nyitó temetkezését – a 7. század utolsó harmadában áshatták meg. A vizsgált jelenséget H. Tóth Elvira az ásatási dokumentációkban nem említi, de a kiváló minőségű sírrajz és a helyszínen készített fotók alapján egyértelműen felismerhető.[2] A 32. férfi sír íjának szarvlemezeit a feltárás során egy csomóban, az elhunyt fejének jobb oldalán találták meg, míg markolatcsontjai a jobb kézfej külső oldalán feküdtek (*1. kép 2–4*). Valószínű, hogy a temetési szertartás során az íjat az alsó harmadánál eltörték és így tették az europo-mongolid típusba tartozó férfi mellé a koporsóba,[3] mégpedig az íj szarvait egymásra ellentétesen hajtva (*2. kép 1*). Az íj a keskeny szarvú íjak csoportjába tartozik, amelyet a kutatások szerint a kora- és a közép avar korszakban használtak a Kárpát-medencében.

Az íjhoz tartozó eszközöket, a csontlemezzel megerősített tegezt és a nyílvesszőket (3 db) is az íj környezetében találta meg az ásató: a kettétört íjat a temetési szertartás során a tegezre tették, a nyílvesszőket viszont a tegeztől függetlenül az elhunyt férfi jobb kézfejéhez, csúcsaival felfelé helyezték el.

A kunszállás-fülöpjakabi sírmező még további négy íjas temetkezéssel rendelkezett. A sírokat viszont kirabolták és feldúlták a sírrablók, így arról nincs adatunk, hogy ezekben az esetekben milyen módon tették a halottak mellé az íjat.

TÖRÖTT ÍJAS TEMETKEZÉSEK AZ AVAR KORSZAKBÓL

A kunszállás-fülöpjakabi avar kori temetőben megfigyelt jelenségnek több párhuzama is van a korszak leletanyagában. A törötten sírba tett avar kori íjakra elsőként Bóna István hívta fel a figyelmet a fülöpjakabival közel egykorú iváncsai lovassír ismertetésekor. A rangos férfi szintén keskeny szarvú, *in situ* megtalált íját *„felső vége és markolata helyzete alapján feltehetően szándékosan összetörve helyezték sírba."*[4] Ez az eset azonban abban eltér a fülöpjakabitól, hogy itt az elhunyt férfi lovának a hátára volt málházva a törött íj a tegezzel együtt (*2. kép 2*). A temetkezést Bóna István a leletanyag alapján a 7. század utolsó harmadára tette, és egy későbbi írásában arra is rámutatott, hogy a jelenség eredete Ázsiába, a hun korszakba vezethet, legalábbis a közép-kazahsztáni Kyzylkajnartöbe hun kori lovas férfisírjának *in situ* jelensége ezt bizonyíthatja. Az europo-mongolid típusba tartozó férfi koponyáján törésnyomot is megfigyeltek, a halál a *senium* kora elején érhette.[5]

A fülöpjakabi jelenséghez teljesen hasonló módon jártak el viszont a Török Gyula által feltárt solymári avar kori temető 25. számú lovas-fegyveres, ÉNY–DK-i irányban tájolt férfi sírjában: a kettétört íj szarvainak csontlemezeit a halott fejétől szintén jobbra, egy csomóban találták meg (*2. kép 3*).[6] Az íj a keskeny szarvú íjak csoportjába tartozott. A mongoloid jellegeket viselő férfinak préselt ezüstlemezes öve volt, és *maturus* korban hunyt el.[7] Török Gyula szerint a temetés a 7. század utolsó harmadában történhetett.

A Szekszárd-Palánki-dűlői avar kori temető 69. sírjában is hasonló jelenséget figyeltek meg.[8] Pap Csilla leírása szerint a szintén ÉNY–DK-i tájolású, 50-60 év körüli (*maturus–senium*) korú férfi íjának lemezei egy csomóban a bal oldalon, a felkarcsonthoz helyezett vaskardon, illetve a vaskard alatt feküdtek (*2. kép 4*):[9] *„Felső merevítő íjcsontok a kard markolatára és részben a bal felkarcsontra helyezve (…) Középső merevítő íjcsontok a kard alsó harma-*

---

2 A sírrajzot Janzsó Marianna, a fotókat Kiss Béla, a Kecskeméti Katona József Múzeum munkatársai készítették. A leletanyagot egyetemi szakdolgozatként kaptam meg feldolgozásra (Lezsák G.: *A Kunszállás-fülöpjakabi avar kori temető.* Egyetemi szakdolgozat. Budapest 2001), amiért e helyen is köszönettel tartozom H. Tóth Elvirának (†).

3 Az ásatás során a feltáró rögzítette a koporsóra utaló nyomokat is.

4 BÓNA 1970, 251.

5 BÓNA 1993, 231.

6 TÖRÖK 1994, 31, 61, Abb. 10.

7 TÖRÖK 1994, 103, 128.

8 Ódor János ásatása, a leletanyagot Pap Csilla dolgozta fel (PAP 2012, 43–147).

9 PAP 2012, 65.

dán (…) Felszedésekor ezek alatt közvetlenül találták meg az alsó merevítő lemezeket." Pap Csilla úgy vélte, hogy „*az íjat az alsó harmadán eltörték és így helyezték sírba.*" Az íj szintén a keskeny szarvú típusba tartozott. A temetkezésből 3 db háromélű vas nyílhegy, egy vaskard, páncéllemezek és ezüstlemezes övdíszek is előkerültek. Pap Csilla szerint a sírt a 7. század második felében áshatták meg.

A törött íjakat tartalmazó avar kori sírok tehát azonos időszakból származnak: a 7. század második feléből, utolsó harmadából. A sírgödröket minden esetben ÉNy–DK-i irányba tájolták és a *maturus-senium* korban elhunyt férfiak az europomongolid és a mongolid típusba tartoztak. Az íjak elhelyezésében azonban nincs tendencia, a jobb és a baloldalon egyaránt előfordultak. A jelenség tehát létezett a hun és az avar korszakban, értelmezéséhez azonban *in situ* temetkezés szükséges és természetesen olyan íj, ahol csontlemezekkel erősítették meg az íjszarvakat. De hogy mennyire volt általános, azt a korabeli sírrablások miatt – mivel azok többnyire megsemmisítik a jelenséget – ma már nem lehet megállapítani. A leletanyag alapján a rangosabb rétegnél fordult elő.

A 10–11. SZÁZADI KÁRPÁT-MEDENCEI RONGÁLT ÍJAK

A törötten sírba tett íjakkal az avar és a honfoglaló magyar leletanyag kapcsán Szőllősy Gábor foglalkozott,[10] a 10–11. századi Kárpát-medencei Árpád-kori íjas sírok katalógusát pedig Bíró Ádám készítette el, utalva a jelenség szimbolikus jelentéstartalmára is.[11] Szőllősy Gábor kutatásai csak az ép szerkezetű, majd a föld súlyától eltört íjakra terjedtek ki, az avar korszakban megfigyelt *in situ* jelenségnél, vagyis az egymás mellett megtalált íjszarv lemezek alapján viszont egyértelmű, hogy az íjak eleve törötten kerülhettek sírba. Bíró Ádám katalógusa azonban jó kiindulási alapot nyújtott az ép kontextusú, de bolygatottnak tűnő, az íjszerkezeti rendtől eltérő lemezekkel rendelkező íjas sírok vizsgálatához. A kettétört íjjal való temetkezésnek viszont egyelőre egyetlen 10–11. századi Kárpát-medencei temetkezésben sincs nyoma. Bíró Ádám az íjas temetkezések vizsgálata után maga is arra a következtetésre jutott, hogy a „*több mint 100 bolygatatlan sír közt minimális azoknak a száma, amelyekben az elvárt mennyiségű és típusú, tehát két laterális markolat, és két-két laterális szarvlemez került volna elő. A sírok többsége ugyanis szinte az összes elképzelhető kombinációs lehetőséget felvonultatva olyan szignifikáns diverzitást mutatott e tekintetben, ami az íjlemezek abnormális helyzetének dominanciájával társulva gyakorlatilag számos esetben kényszerűen még azt is megkérdőjelezte, hogy az adott sírba egyáltalán széttört, rongált íjat helyeztek-e, vagy csak pusztán az íjlemezek kerültek a halott mellé?*"[12] Bíró Ádám további lényeges megállapítása szerint „*a laterális szarvlemezek jelentős részén megfigyelhető, szándékos, sírba tétel előtti törések helyzetének egységessége (…) egyértelműen az íj végleges használhatatlanná tételének nyomaiként értelmezhető*", amely „*erős szimbolikus jelentéstartalomra utaló temetkezési szokás.*"[13]

A törött/rongált íj jelenségének felismerését a honfoglaló magyar és az Árpád-kori leletanyagban valóban több tényező is nehezíti. A korabeli sírrablások mellett közismert tény, hogy „*a régi feltárások során nem fordítottak figyelmet a sírban talált csontokra.*"[14] Ebben változás csak a 80-as évektől figyelhető meg.[15] Ismeretes az is, hogy az íjas temetkezések jelentős részénél rendszerint csak az íj markolatát borító csontlemezpár kerül elő, ami tovább csökkenti az értékelhető leletek számát.[16] Ez azonban egyáltalán nem helyi sajátosság, hiszen az eurázsiai sztyeppeövezetben U. Kőhalmi Katalin összegzése szerint „*a VIII–X. századtól (…) egyre gyakoribb, hogy a csontborítás az egyik, vagy mindkét íjvégről lemarad. A fogót borító csontok viszont mindig feltalálhatók.*"[17]

---

10 SZŐLLŐSY 2000, 173–176.
11 BÍRÓ 2013, 385.
12 BÍRÓ 2014, 393.
13 BÍRÓ 2014, 393.
14 ISTVÁNOVITS 2003, 336.
15 ISTVÁNOVITS 2003, 336.
16 SZŐLLŐSY 2002, 57.
17 U. KŐHALMI 1972, 101.

Bencsik Péter íjkészítő szóbeli közlése szerint az íj használhatatlanná tételének legegyszerűbb módja, ha az egyik húrvájatot sarokkal betörik. Ez összhangban van Bíró Ádám azon megállapításával, hogy a 10–11. századi íjas sírok laterális szarvlemezeinek jelentős részén szándékos rongálások, törések figyelhetők meg, ami szerinte annak a nyoma, hogy az íjcsontokat lefeszegették az íjról.[18] Ha azonban tüzetesebben szemügyre vesszük a szarvlemezeket, feltűnik, hogy a törések jelentős része a húrvájatnál van. Ennek fényében valószínűsíthető, hogy az íj rongálása a honfoglaló magyaroknál is a temetkezési szokások része lehetett, de nem az íj eltörésével érték el a használhatatlanná tételt, hanem esetenként a húrvájat betörésével. Bíró Ádám azon feltevése viszont, amely szerint a predepozíciós törések azért keletkeztek, mert az íjcsontokat a temetési szertartás során lefeszegetnék az íjról, és azok az íj nélkül kerültek volna a halott mellé, kevéssé hihető elképzelés. Már csak azért sem, mert ennek a néprajzi anyagban sincs nyoma. Az íj szándékos rongálásának, széttörésének viszont számtalan párhuzama van a török és az obi-ugor népek halottkultuszában, a recens, ún. természeti népeknél pedig a mai napig létező gyakorlat.

A JELENSÉG ÉRTELMEZÉSE ÉS NÉPRAJZI PÁRHUZAMAI

László Gyula megfigyelései szerint „*a népvándorlás kori íjakat legalább háromféleképpen helyezték sírba: felajzva, felajzatlanul, és összetörve. Mindhárom helyzet a másvilági út más értelmezésére utalhat, köztük legkirívóbb az íj összetörése*.”[19] A jelenség értelmezéséhez László Gyula a néprajzi anyagot hívta segítségül. Vizsgálatai szerint a törötten sírba tett népvándorlás kori íjak hátterében az a képzet húzódhat meg, hogy a másvilágon az összetört tárgyak ismét épek lesznek, miközben az elhunyt nem használhatja őket az élők ellen.[20] A szibériai tunguzok ezért az íj idegét szakították el.[21] L. P. Potapov az altaji sámánszertartások fő eszközét, az íjat vizsgálva rámutatott, hogy a Szaján–Altáj hegységben élő, török eredetű sórok még a 20. század elején is kettétörve tették az íjat az elhunyt férfiak sírjára.[22] Az altáji török beltirek a halotti szertartás során minden sírba tett tárgyat eltörtek,[23] és Veres Péter kutatásai szerint ehhez hasonló módon jártak el Szibériában az egykor erős török befolyás alatt élő obi-ugorok, szamojédek is.[24]A nyilakat és az íjat is összetörve hagyták a síron/sírban, hitük szerint ugyanis ezek a tárgyak a másvilágon újból egésszé állnak össze, így az eltemetett használni tudja őket a másvilágon is.[25] A sírba tett tárgyak összetörése tehát a néprajzi párhuzamok alapján a túlvilági fordítottság képzetével magyarázható.[26]

Az íjak rituális kettétörése a temetési szertartás során nemcsak az eurázsiai népek néprajzi anyagában található meg, hanem a recens, ún. természeti népeknél is. Róheim Géza etnológus a halálesetek utáni törésekről írt dolgozatában[27] rámutatott, hogy az új-guineai pápuáknál még a 20. században is élt az a szokás, hogy egy-egy tekintélyes harcos halála után személyes tárgyait, köztük az íját, összetörték.[28] Róheim kutatásai szerint a halott tárgyainak eltörésére kétféle magyarázat lehetséges. Az elsőnél a „*gyűlölet-összetevő a főmotívum, azért törik el a halott fegyverét, nehogy azt az élők ellen fordíthassa*.” A második értelmezés szerint, „*amikor a halott iránti szeretet a hangsúlyosabb, azért kell a tárgyakat eltörni, tulajdonképpen megölni, hogy azok a másvilágra is elkísérhessék az elhunytat*.” „*Mindkét magyarázatnál a tudatalatti, illetve az*

---

18 BÍRÓ 2014, 391.
19 LÁSZLÓ 1996, 25.
20 LÁSZLÓ 1996, 25.
21 LÁSZLÓ 1944, 472.
22 POTAPOV 1934, 70.
23 LÁSZLÓ 1944, 472.
24 VERES 1982, 114.
25 VERES 1982, 114.
26 LÁSZLÓ 1944, 469.
27 RÓHEIM 1984, 262–269.
28 RÓHEIM 1984, 255.

arra épülő szimptomatikus cselekvés (a szertartás) ambivalens irányultságának ésszerű színben való feltüntetéséről van szó. Az első esetben a gyűlölt elhunyt helyett személyes javait rombolják szét, a második esetben pedig a szeretett apa mellé beleteszik a sírba mindazokat a tárgyakat, amelyeket a legtöbbször használt életében."[29]

Róheim azt is kiemelte, hogy a fegyverek közül az íjnak volt a legkülönlegesebb szerepe. Kése, lándzsája, kardja, minden harcosnak volt, ezek mégsem léptek az íjjal azonos rangba. Az íj volt az a fegyvertípus, amelyet kultúrától függetlenül a férfi lelkével azonosítottak, csakúgy, ahogy a középkori Japánban is.[30]

Az íj mint szimbólum az ókori keleti kultúrákban és a hozzá fűződő képzetek

Az ókori keleti kultúrákban az írott és tárgyi források alapján nyilvánvaló, hogy az íjnak elsősorban rangjelző szerepe volt. A legkorábbi írott forrás Kínából ismert, a korai Sang-Jin-korból (Kr. e. 18–11. század). A feljegyzés szerint az uralkodók a tartományi kormányzóknak tisztségükbe való beiktatáskor íjat adományoztak. Az adatot közlő Henri Maspero azonban azt is kiemelte, hogy ez eredetileg nem kínai, hanem sztyeppi szokás volt, amelyet a kínai uralkodók a sztyeppi népektől vettek át.[31]A kínai krónikák arról is beszámoltak, hogy a trónra lépő uralkodók nyilakat lőttek ki az égtájak felé, ezzel is jelezve, hogy az országot megvédik minden földi és földöntúli hatalommal szemben. A zenit felé lőtt nyíl kapocs volt ég és föld között, ezért az íj világtengely jelkép is.[32] A felnyilazott íj a világtengelyt szimbolizálja a szibériai és az altáji sámándobok egy jelentős részén is, ahol emberalakot formázva a központi részt tölti ki, háttérben a csillagképekkel (*3. kép 2*).[33] Ismeretes, hogy a szibériai sámánok legősibb varázseszköze, „égbe röptetője" nem a dob, hanem az íj volt, amelyet a szertartások alatt tűzcsiholóként, révülést elősegítő hangszerként és jóslásra is használtak.[34] A mongol sámándobok egy részét még a közelmúltban is íjjal együtt használták (*3. kép 1*).[35] Az Altáj egyes részein a sámánköpeny hátára is rávarrták a sámán legfőbb szimbólumait, az íjakat és a nyilakat.[36]

A szkíta sámánok égi utazásait Hérodotosz is megörökítette. Feljegyzéseiben a „*hüperboreusz szkíta sámán*", Abarisz a „*Napisten*" íjából kilőtt nyíl segítségével repülte körbe a világot.[37]A „történetírás atyja" a szkíták ősapjáról, Héraklészről azt is feljegyezte, hogy arra a fiára kívánta hagyni királyságát, aki fel tudja ajzani reflexíját. [38] Az apa hatalma tehát az íjjal öröklődött tovább; *e*gy ilyen jellegű beiktatási szertartás jelenete őrződhetett meg a Voronyezs melletti Csasztüje kurgánban talált szkíta kori (Kr. e. 4. század) ezüstedényen is (*3. kép 4*).[39]

Az íjakat és a nyilakat a sztyeppi civilizáció egyes népei érméiken is szerepeltették. A görög-szkíta kereskedővárosban, Panticapaeumban (Kercs) Kr. e. 340–325 között már olyan ezüstérmét vertek, amelynek hátoldalán felajzott íj látható.[40] A nyílhegyeket ekkor nemcsak fegyverként, hanem fizetőeszközként is használták,[41] és a nyílhegy alakú érmék a későbbiek során is forgalomban maradtak. Potapov kutatásai szerint azonban nemcsak a nyílhegyeknek, hanem az íjnak is értékmérő szerepet tulajdonítottak: az Altáj hegység egyes részein az íjat még a 19. században is fize-

---

29 Róheim 1984, 268–269.
30 Róheim 1984, 255.
31 Maspero 1978, 61, 70.
32 Jelképtár 1986, 97–99.
33 Potapov 1934, 73.
34 Potapov 1934, 70–71, 73; Hoppál 2005, 239–241.
35 Hoppál 2005, 239–240.
36 Potapov 1934, 73.
37 Bongard–Levin–Grantovszkij 1981, 114; vö. Hérodotosz IV. könyv 36.
38 Hérodotosz IV. könyv 9–10.
39 Ribakov 1979, 119.
40 MacDonald 2010, 22. I. Satyros érméje Kr. e. 340–325 között.
41 Obrusánszky 2014, 4.

tőeszközként használták, értéke pedig drágábbnak számított a hátaslóénál.[42]

A felajzott íj mint hatalmi jelvény az ókori közép-ázsiai és az elő-ázsiai területeket egységbe szervező szkíta eredetű pártusok, az Arszakidák érméin is tovább élt, és később ez a szimbólum általánossá vált a pártus birodalom pénzein (*3. kép 3*). A korszak másik jelentős ókori hatalma, a közép-ázsiai szkíta utódnép, a kusánok korai érméin szintén gyakori az íjábrázolás. Később az íj eltűnt a kusán érmékről, és helyette az uralkodók lándzsát tartottak a kezükben.[43]

A reflexíj a későbbi pusztai népeknél szintén hatalmi jelkép: ezzel iktatták be az uralkodókat, méltóságjelző voltáról a hun kori sírokban talált, aranylemezzel bevont kisméretű íjak is tanúskodnak.[44] László Gyula arra is rámutatott, hogy ezeknek az íjaknak a kiképzése olyan mértékben merev volt, hogy a fegyverként való használat emiatt is kétségbe vonható.[45] A mongolok még a középkorban is méltóságjelvényként adományozták az aranylemezzel bevont íjakat.[46]

Az íj a lovas-nomád népek jogszokásában is megtalálható, rituális összetörése a vérszerződések egyik fontos mozzanata volt, és azt jelentette, hogy aki megszegi az esküt, az úgy jár, mint az eltört íj: életét veszti.[47]

A népvándorlás korának csúcsfegyvere, az íj tehát már igen korán tekintélyes helyet foglalt el a lovas-nomád népek szimbólumrendszerében; a hatalmat, az erőt, a teljességet, végső soron a világegyetemet jelképezte. Amíg azonban keleten az íj és a nyíl pozitív jelentéstartalommal rendelkezett, addig nyugaton a pusztítás és a halál attribútuma lett (vö. a bibliai Apokalipszis lovasai közül az elsőnek íj és nyíl van a kezében, az íj a középkori Európában a pestis és egyéb járványos betegség jelképe stb.).[48]

AZ ÍJ A KORABELI ÍROTT FORRÁSOKBAN

Az íj méltóságjelző szerepéről a korszakra vonatkozó írott források is tanúskodnak. Priszkosz rétor (5. század) nyomán Jordanes gót püspök (6. század) örökítette az utókorra a bizánci mondakörben „*Marcianus császár álma*" néven ismert történetet. A monda szerint a bizánci császár Attila hun nagykirály haláláról úgy értesült, hogy álmában kettétörni látta annak íját. „*Marcianusnak álmában megjelent egy istenség, s megmutatta neki Attila még ugyanezen éjszaka eltört íját, ez a nép ugyanis nagyon bízott az ilyen fegyverben.*"[49] Eckhardt Sándor mutatott rá arra, hogy a bizánci mondában az íj Attilát jelképezte, egyúttal azonban a hun hatalmat is; törött állapota ezért nemcsak a hun uralkodó halálát, hanem a hun birodalom végét is jelentette.[50]

Az oguz törökök mitikus eposza (14. század) szerint a dinasztiaalapító őst, Oguz kánt szintén egy aranyíj és egy aranyhegyű nyílvessző helyettesítette: „*Oguz a saját személyes jele gyanánt odaadta küldönceinek két aranyhegyű nyílvesszőjét és az íját. Minden vilajetben, ahová a szekerek megérkeztek, amint a lakosság megpillantotta ezeket a jeleket, szolgálatukra állt és tiszteletet tanúsított irántuk, ellátta őket élelemmel, az állataikat takarmánnyal és innivalóval.*"[51] Oguz kán a hatalmát is úgy osztotta fel hat fia között, hogy egy aranyíjat és egy arany nyílvesszőt három-három egyenlő részre tört. „*Majd (Oguz kán) a következőképpen rendelkezett: azokat a jövendőbeli törzseket, amelyek attól a három fiától erednek, akik az íj darabjait kapták, 'Bozoknak' fogják nevezni, mivel ahhoz, hogy szét lehessen osztani közöttük ezt az íjat, okvetlenül darabokra kellett törni; a 'boz ok' kifejezés pedig azt jelenti: széttör, darabokra tör. Ami azokat a törzseket illeti, amelyek*

---

42 POTAPOV 1934, 70.
43 OBRUSÁNSZKY 2014, 4.
44 HARMATTA 1951, 123–187; LÁSZLÓ 1951, 105–122; TOMKA 1986, 423–488; BÓNA 1991, 167–176; ANKE 2007, 223.
45 LÁSZLÓ 1951, 110.
46 LÁSZLÓ 1955, 231.
47 SERRUYS 1972, 121–131.
48 JELKÉPTÁR 1986, 99.
49 JORDANES 2004, 93.
50 ECKHARDT 1940, 153.
51 OGUZ KÁN 2009, 23.

azoktól a fiaktól származnak, akik között a nyílvesszőket osztotta szét, az ő nevük 'ucsok' lesz. Az 'ücs ok' kifejezés azt jelenti: 'három nyílvessző'. Oguz parancsba adta, hogy ettől fogva valahányszor valamelyik fia megérkezik, közösen tanúbizonyságát kell adniuk az együttműködésüknek, és azt kell mondaniuk: 'Mi valamennyien ugyanabból a nemzetségből származunk!', és tudniuk kell a helyüket és rangjaikat a csapatokban."[52] A csapatok elhelyezkedéséről a következő határozatot hozták: „*Azoknak a helye, akiknek Oguz az íj darabjait adta, magasabban kell, hogy legyen, és a hadseregben nekik kell a jobb szárnyat képezniük. Azoknak pedig, akiknek a nyílvesszőket adta, lejjebb kell állniuk rangban, és nekik kell a balszárnyat képezniük. Mivelhogy az íj úgy uralkodik, miként a padisah, a nyílvessző viszont az íj alárendelt követe.*"[53]

Az ugyancsak 14. századbeli sztyeppei lovasnomád hagyományokon alapuló mameluk kori íjászkönyvben (*3. kép 5*) az íj szintén az ember szimbóluma, és rituális összetörésének módjára is választ kaphatunk: „*A legjobb íj négy dologból áll: fából, szaruból, enyvből és ínból. Bölcs tanítás rejlik ebben. Ez pedig a következő. Az ember négy dologból áll: csontból, ínból, vérből és húsból. Ehhez hasonlóan az íj is négy dologból van. Az íj fája olyan, mint az ember csontja. A szaru olyan, mint az ember húsa. Az íj ina olyan, mint az ember ina. Az enyv olyan, mint az ember vére. Az íj feje* [azaz szarva] *olyan, mint az ember gerince: épp úgy, ahogy az ember meghal, ha a gerince hátrahajlik, az íj is összetörik, ha a szarva felé hajlítják.*"[54]

Az íj (és a nyíl) az ember szimbólumaként a Bibliában, az Ószövetségben is feltűnik: „*Kifeszítem Júdát, mint egy íjat, Efraimot nyílnak használom. Felbuzdítom fiaidat, Sion, a görögök ellen, és olyanná teszlek, mint a hős kardja*." (Zak. 9. 13). A törött íj szintén visszatérő motívum az Ószövetségben, ahol valakinek az íját összetörni annyit jelentett, mint erejét elvenni, megsemmisíteni: „*Ezt mondja a Seregek Ura: Összetöröm Elám íját, legfőbb erősségét*" (Jer. 49.35). „*A hősök íja összetörik, de az elesettek erővel öveztetnek fel*" (Sám. I. 2.4). A bibliai idézetek arról is tanúskodnak, hogy az európai kultúrkör íjhoz fűződő hasonlatai sztyeppi hatást tükröznek: a kortárs feljegyzések a sztyeppi civilizáció íjjal kapcsolatos szimbolikus gondolkodásmódját vették át és örökítették az utókorra.

Összefoglalás

A régészeti leletanyag tanúsága szerint a csontlapokkal megerősített és kettétörve sírba tett íjak tehát kimutathatók a Kárpát-medencei avar kori temetkezésekben, de hogy ez a szokás mennyire volt általános, az a korabeli sírrablások miatt (mivel azok sok esetben megsemmisítik vagy nehezítik a jelenség felismerését) ma már nehezen állapítható meg. A jelenleg rendelkezésre álló technikai lehetőségek miatt csak a csontlapokkal megerősített íjaknál mutatható ki ez a jelenség, így arról nincs adatunk, hogy a szegényebb rétegnél szintén jelen volt-e a törötten sírba került íj. A kutatások szerint az avar kori íjak a hun korszakban használt íjakból fejlődtek tovább.[55] Ezt a megállapítást a kettétört íjjal való temetkezés is megerősíti: valószínű, hogy a hun korszak temetkezési rítusa élt tovább az avar korszak egy adott szakaszában (a 7. század utolsó harmadában) egy etnikailag (mongolid, europo-mongolid típus) és a temetkezési szokásaiban (azonos tájolás, hasonló leletanyag) is egységes, jól körülhatárolható csoportnál. A vizsgált sírokban társadalmilag közel azonos rangú egyének nyugodtak.

A 10–11. századi Kárpát-medencei íjas sírok esetében a vizsgált jelenség felismerését az ismertetett okok (korabeli sírrablás, csontlapok hiánya stb.) nehezítik, az azonban valószínűsíthető, hogy a honfoglalás korában a húrvájat betörésével is elérhették az íj használhatatlanná tételét; a laterális szarvlemezeken megfigyelhető törésnyomok egy része talán erre utal. A szándékos törések, rongálások értelmezéséhez, illetve a kettétört íjjal való

---

52 Oguz kán 2009, 49.
53 Oguz kán 2009, 49.
54 Sudár 2010, 343.
55 Szőllősy 2002, 53.

temetkezés meglétének felismeréséhez azonban ebből a korszakból további hiteles ásatási megfigyelések szükségesek.

Mindenesetre annyi biztosan állítható, hogy az íj a lovas-nomád népeknél nemcsak fegyverként funkcionált, hanem annál sokkal több is volt: a hatalom, a teljesség, az erő szimbóluma. A sztyeppi civilizáció csúcsfegyvere, amely éppen sikerének, földöntúli erejének (vö. a „*Napisten fegyvere*”) köszönhetően válhatott jelképpé. A korabeli írott források, illetve a keleti kultúrkör íjjal kapcsolatos szimbólumrendszere alapján pedig feltehető, hogy törött állapotban való sírba helyezése végső soron a halált jelképezhette, arról a veszteségről tanúskodott, amelyet a közösség az elhunyt halálával elszenvedett.

IRODALOM

FORRÁSOK

HÉRODOTOSZ IV: Hérodotosz: *A görög-perzsa háború*. Fordította: Terényi I. Budapest 1967.

JORDANES 2004: Jordanes: *Getica. A Gótok eredete és tettei*. Közreadja: Kiss M. Budapest 2004.

OGUZ KÁN 2009: *Oguz kán. Azerbajdzsán változat*. Fordította: Soproni A. A világ eposzai 4. Sorozatszerk.: Hoppál M. Budapest 2009.

ANKE 2007: Anke, B: Der reiternomadische Steppekrieger. In: *Attila und die Hunnen*. Gesamtleitung: Alexander Koch. Historisches Museum der Pfalz Speyer. Hrsg.: Anke, B. – Externbrink, H. Stuttgart 2007, 219–228.

BÍRÓ 2013: Bíró Ádám: A 10–11. századi Kárpát-medencei íjlemezek külső forráskritikai problémái. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről* 3. Szerk.: Révész L. – Wolf M. Szeged 2013, 373–422.

BÍRÓ 2014: Bíró Á.: Megjegyzések egy honfoglalás kori magyar íj tudományos rekonstrukciója kapcsán. In: *Magyar Őstörténet. Tudomány és hagyományőrzés*. Szerk.: Sudár B. – Szentpéteri J. – Petkes Zs. – Lezsák G. – Zsidai Zs. Budapest 2014, 387–412.

BONGARD-LEVIN–GRANTOVSZKIJ 1981: Bongard-Levin, G. M.– Grantovszkij, E. A.: *Szkíthiától Indiáig*. Budapest 1981.

BÓNA 1970: Bóna I.: Avar lovassír Iváncsáról (Grave of an avar horseman at Iváncsa). *Archaeologiai Értesítő* 97 (1970) 243–263.

BÓNA 1979: Bóna István: A Szegvár-sápoldali lovassír (Die Reitergrab von Szegvár-Sápoldal). *Archaeologiai Értesítő* 106 (1979) 3–32.

BÓNA 1991: Bóna I.: *Das Hunnenreich*. Budapest–Stuttgart 1991, 167–176.

BÓNA 1993: Bóna I.: *A hunok és nagykirályaik*. Budapest 1993.

ECKHARDT 1940: Eckhardt S.: Attila a mondában. In: *Attila és hunjai*. Szerk.: Németh Gy. Budapest 1940, 143–216.

HARMATTA 1951: Harmatta J.: A hun aranyíj. (Der hunnische Goldbogen). *MTA II. Osztályának Közleményei* 1 (1951) 123–188.

HOPPÁL 2005: Hoppál M.: *Sámánok Eurázsiában*. Budapest 2005.

ISTVÁNOVITS 2003: Istvánovits E.: *A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga*. Régészeti gyűjtemények Nyíregyházán 2 – Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 4. Szerk.: Almássy K. – Istvánovits E., Kovács L. – Révész L. Nyíregyháza, 2003.

JANKOVICS 1983: Jankovics M.: Archaikus világkép a szibériai sámándobokon. *Világosság* 24:12 (1983) 737–744.

JELKÉPTÁR 1986: *Jelképtár*. Szerk.: Hoppál M. – Jankovics M. – Nagy A. – Szemadám Gy. Budapest 1986, 97–99.

LÁSZLÓ 1944: László Gy.: *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest 1944.

LÁSZLÓ 1996: László Gy.: *Góg és Magóg népe*. Budapest 1996.

LÁSZLÓ 1951: László Gyula: A hun aranyíj jelentősége. Adatok a hun-nomád birodalom szerkezetéhez. *MTA I. Osztályának Közleményei* 1 (1951) 105–122.

LÁSZLÓ 1955: László Gy.: *Avar társadalom*. Kézirat. Budapest, 1955.

MASPERO 1978: Maspero, H.: *Az ókori Kína*. Budapest 1978.

MACDONALD 2010: MacDonald, D.: *An Introduction to the History and Coinage of the Kingdom of Bosporus*. Classical Numismatic Series 5. Lancaster 2010.

OBRUSÁNSZKY 2014: Obrusánszky B.: Az aranyíj és nyíl a szkíta érméken. *Éremtani Lapok* 143 (2014) 4–5.

PAP 2012: Pap Cs.: Avar temető Szekszárd-Palánki dűlőn. *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 34 (2012) 43–146.

POTAPOV 1934: Потапов, Л. П.: Лук и стрела в шаманстве у алтайцев. *Советская этнография* 1934:3 (1934) 64–76.

RIBAKOV 1979: Рыбаков, Б. А.: *Геродотова Скифия. Историко-географический анализ.* Моска 1979.

RÓHEIM 1984: Róheim G.: A törött tükör. In: *A bűvös tükör. Válogatás Róheim Géza tanulmányaiból*. Válogatta, sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket készítette Verebélyi K. Budapest 1984, 253–283.

SERRUYS 1972: Serruys, H.: Oaths in Khalkha Jirum. *Oriens Extremus* 19 (1972) 121–131.

SUDÁR 2010: Sudár B.: Az íjászat tudományának könyve. Egy XIV. századi mameluk kézikönyv az íjászatról. *Hadtörténeti Közlemények* 123 (2010) 338–352.

SZŐLLŐSY 2000: Szőllősy G.: „Élire állítva" eltemetett íjak. In: *A Népvándorláskor Kutatóinak Kilencedik Konferenciája*. Szerk.: Petercsák T. – Váradi A. Heves Megyei Régészeti Közlemények 2. Eger 2000, 173–176.

SZŐLLŐSY 2002: Szőllősy G.: Az avar íjak és a magyar íj fejlődéstörténeti kapcsolatai. In: *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*. Szerk.: Balogh L. – Keller L. Budapest 2002, 53–61.

TOMKA 1986: Tomka P.: 1986. Der hunnische Fürstenfund von Pannonhalma. *Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 38 (1986) 423–488.

TÖRÖK 1994: Török Gy.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Solymár.* Das awarische Corpus – Avar Corpus Füzetek 1. Hrsg.: Madaras, L. Debrecen–Budapest 1994.

U. KŐHALMI 1972: U. Kőhalmi K.: *A steppék nomádja lóháton, fegyverben*. Budapest 1972.

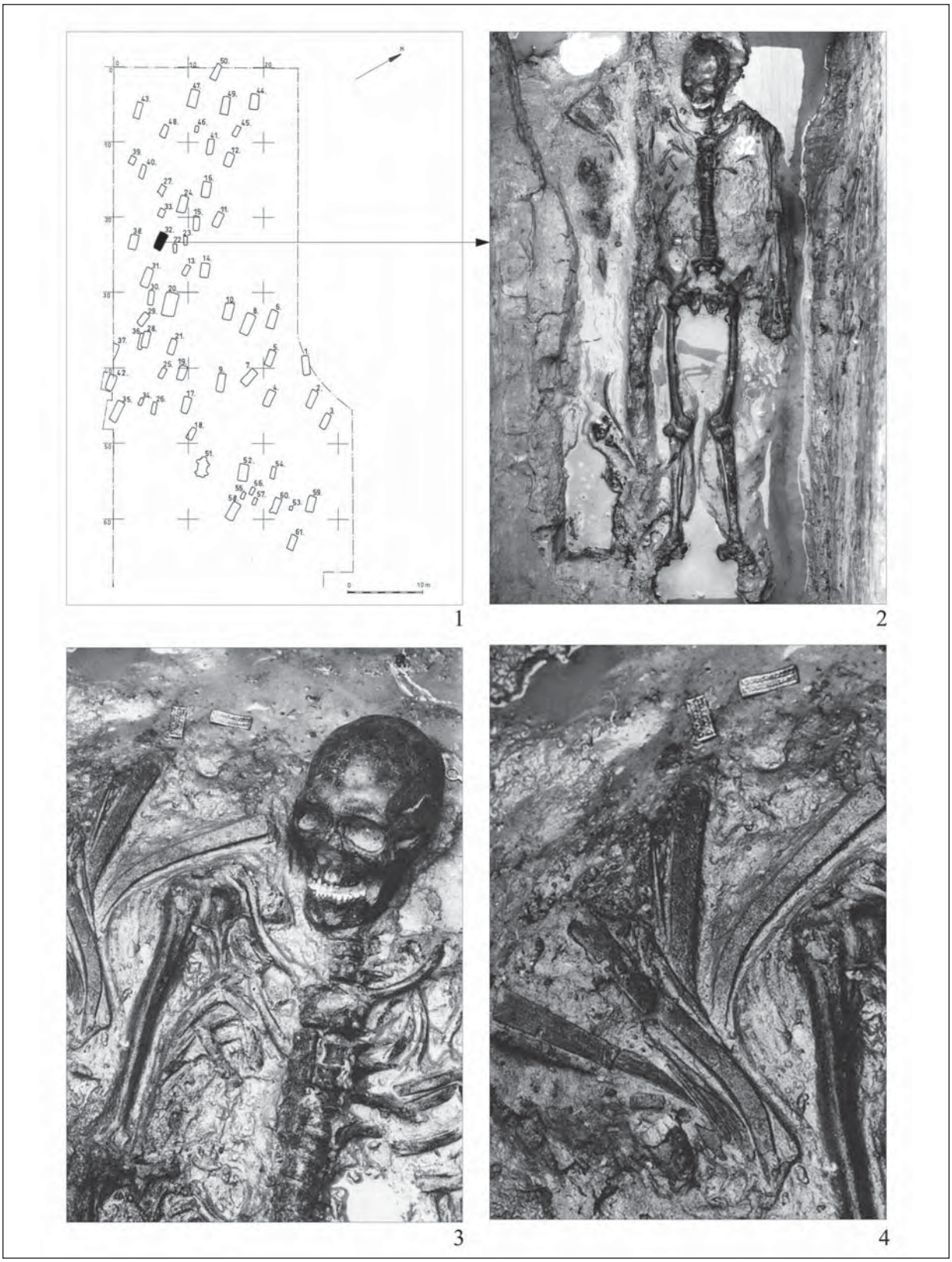
VERES 1982: Veres P.: Az obi-ugorok halottas szokásai. In: *Előmunkálatok a magyarság néprajzához* 10. *Halottkultusz*. MTA Néprajzi Kutatócsoport. Budapest 1982, 113–118.

Broken and damaged bows in the Carpathian Basin find material of the Migration Period and of the 10th–11th centuries

Bows are commonly found in the Carpathian Basin burials of the Migration Period and the 10th–11th centuries. However, this type of weapon, unlike other weapons, was deposited in graves not only in intact but also damaged and broken condition. This paper intends to provide an overview of the bows deposited in damaged condition in the context of the specific find material of the man's grave No. 32 in the Avar-period cemetery at Kunszállás-Fülöpjakab. It aims to draw attention to this phenomenon and provide a possible explanation based on ethnographic parallels, written sources, and the objects of material culture with bow depictions (e.g. coins, dishes, shaman drums).

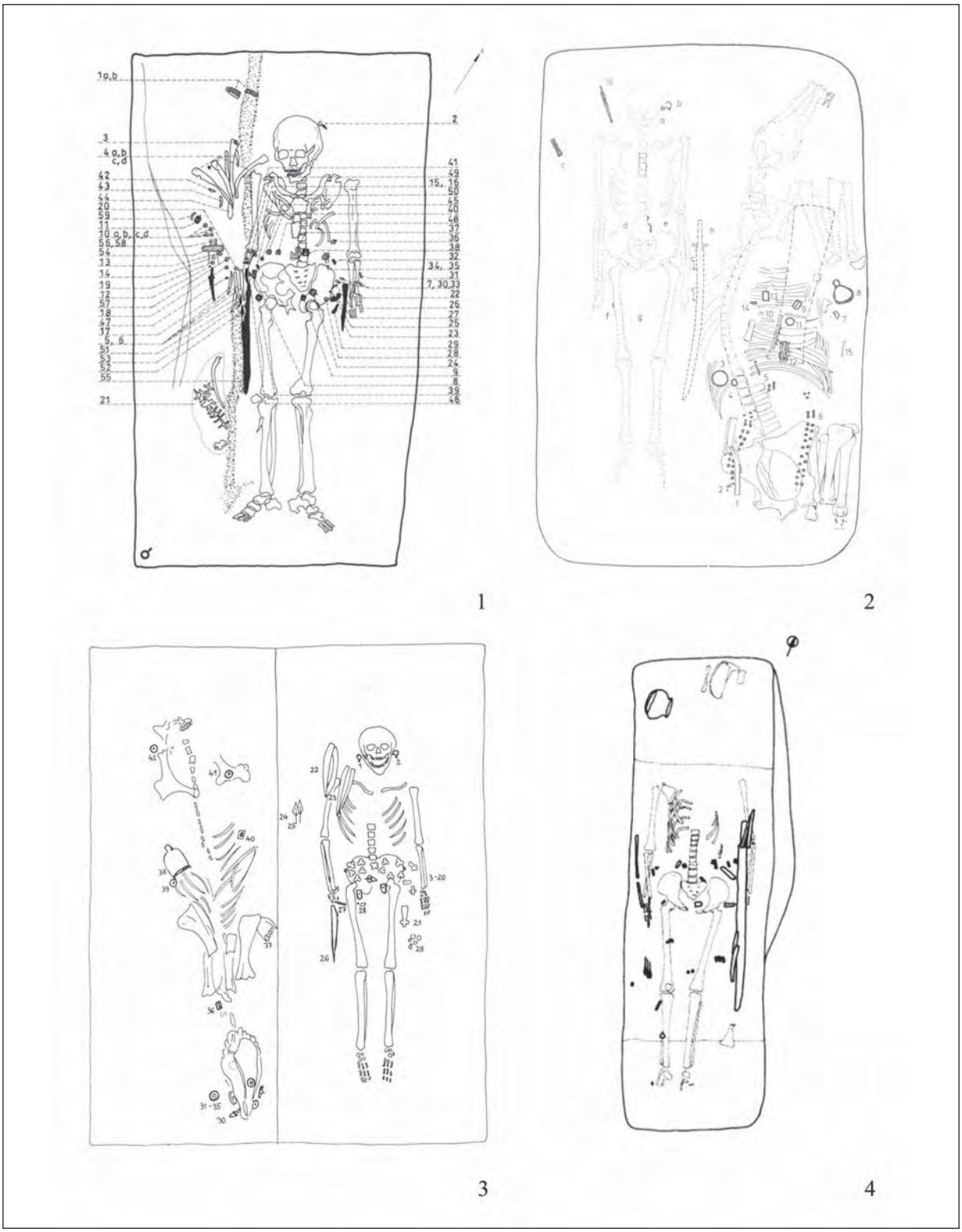
Bows reinforced with bone plates and broken in half are detected in Avar-age burials of the Carpathian Basin, but to what extent this practice was common, it is now difficult to determine owing to contemporaneous grave robbings. Due to the currently available technical facilities, the phenomenon can be evinced only in the case of bows reinforced with bone plates; therefore, no data are available whether broken bows were also deposited in the graves of the poorer members of society. Research shows that the Avar-period bows evolved from the bows used in the Hun era. This conclusion is confirmed by the burials with broken bows: it is likely that an element of Hun era burial rites survived in a certain period of the Avar era (in the last third of the 7th century) in an ethnically well-defined (mongoloid, Europo-mongoloid type) group with uniform burial practices. The individuals buried in the examined graves were of almost the same social rank.

In the case of 10th–11th century Carpathian Basin graves with bow deposits, the described reasons (contemporary grave robbings, lack of bone plates, etc.) render the recognition of the phenomenon difficult; however, it is likely that breaking in the string grooves was a way of making bows unusable as it is probably indicated by some of the traces of fractures observed in the lateral limb plates. For an interpretation of intentional breakage or damage and for the recognition of burials with broken bow deposits, however, further authentic archaeological observations from this period are needed.



1. kép 1: A kunszállás-fülöpjakabi avar kori temető térképe a 32. férfi sírral; 2–4: A 32. sír fotója az íj szarvlemezeinek helyzetével

Fig. 1. 1: Map of the Avar-age cemetery at Kunszállás-Fülöpjakab, showing the location of the man's grave No. 32; 2–4: Photographs of Grave 32 showing the position of the bow's lateral limb plates



2. kép 1: A kunszállás-fülöpjakabi avar kori temető 32. sírjának rajza; 2: Avar kori lovas temetkezés Iváncsáról, a nyeregre málházott törött íjjal; 3: A solymári avar kori temető 25. sírja; 4: A Szekszárd-Palánki-dűlői avar kori temető 69. sírja

Fig. 2. 1: Drawing of Grave 32 of the Avar-age cemetery at Kunszállás-Fülöpjakab; 2: Avar-age burial at Iváncsa with broken bow mounted on the saddle; 3: Grave 25 in the Avar-age cemetery in Solymár; 4: Grave 69 in the Avar-age cemetery at Szekszárd-Palánki-dűlő



3. kép 1: Mongol íjas dob; 2: Altáji sámándob felnyilazott íjjal, háttérben a csillagképekkel; 3: III. Vologases pártus király (Kr. u. 105–147) ezüst drahmája; 4: A voronyezsi Csasztüje kurgán ezüst korsója (Kr. e. 4. század); 5: Mameluk kori íjászkönyv (14. század)

Fig. 3. 1: Mongolian drum with bow depiction; 2: Altaic shaman drum depicting a bow with arrow against a background of the constellations; 3: Silver drachma of the Parthian king Vologases III (105–147 AD); 4: Silver jug from Kurgan Chastiye in Voronezh (4th century BC); 5: Mamluk-age archery book (14th century)

Hadak útján XXIV. Budapest – Esztergom 2017, 413–463.

BALTA ALAKÚ AMULETTEK A KÁRPÁT-MEDENCE 11–12. SZÁZADI HAGYATÉKÁBAN. RÉGÉSZETI MEGFIGYELÉSEK A MINIATÜRIZÁLT TÁRGYAKRÓL, VALAMINT A KORA ÁRPÁD-KORI RUSZ–MAGYAR KAPCSOLATOK KÉRDÉSÉRŐL

Füredi Ágnes[*] – Király Ágnes[**] – Pópity Dániel[***] – Rosta Szabolcs[****] – Türk Attila[*****] – Zágorhidi Czigány Bertalan[******]

Absztrakt: *A tanulmány a 10–13. századi Észak- és Kelet-Európa egy jellegzetes tárgytípusának, a balta alakú amuletteknek a magyarországi leleteit, illetve azok kapcsolatrendszerét mutatja be. A lelettípusnak sokáig csak egy Kárpát-medencei példányát ismertük, az utóbbi években azonban ugrásszerűen megnőtt a hazánkban előkerült darabok száma, ami a legfrissebb kelet-európai elterjedési térképek alapján várható volt. A miniatürizált tárgyak, köztük a balta alakú amulettek használatának hagyománya valószínűleg Skandináviából indult ki a korai középkorban, de széles körű kelet-európai elterjedésük a 11. században egyértelműen a Rusz aktivitásához köthető. A tárgytípust a Kárpát-medence kora Árpád-kori hagyatékában a magyar kutatás eddig a Ruszból érkező zsoldosokhoz kötötte, mint importleletet. Jelen tanulmány minden eddiginél nagyobb adatbázis és nemzetközi szakirodalom alapján foglalja össze ismereteinket erről a korábban kissé egyoldalúan értékelt tárgyról. Az új darabok részletes közlése mellett dolgozatunk további értelmezési lehetőségeket is felvet a leletek interpretációja kapcsán.*

Kulcsszavak: *Skandinávia, Baltikum, Lengyelország, Kelet-Európa, Kárpát-medence, balta alakú amulettek, 10–13. század, Rusz és skandináv kapcsolatok, miniatürizált tárgyak*

Bevezetés[1]

A legutóbbi évtizedig egyedinek számított a Kárpát-medence honfoglalás- és kora Árpád-kori leletei között az a jellegzetes formájú, bronzból öntött, ívelt pengéjű, baltát imitáló, amulett jellegű tárgy, mely Szabolcsveresmart határában, a Tisza-part omlásából került elő 1885-ben.[2] Később Fodor István utalt egy hasonló, azóta sajnos elveszett példányra Hajdúhadház határából,[3] majd szintén 2014-ben publikált egy – a szabolcsveresmartival rokon kidolgozású és méretű –, de eltérő formájú balta alakú amulettet.[4] A hazai leletanyagban ritka, jellegzetes formájú lelettípus jól ismert Észak- és Kelet-Európában, a Baltikumban, illetve a középkori Rusz és a

[*] Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Történettudományi Doktori Iskola (Régészeti Tanszék), H-2087 Piliscsaba, Egyetem u. 1. furediagi@gmail.com

[**] MTA BTK Régészeti Intézet, Lendület Mobilitás Kutatócsoport, H-1014, Budapest, Úri u. 49. kiraly.agnes@btk.mta.hu

[***] Móra Ferenc Múzeum, H-6720 Szeged, Roosevelt tér 1–3. popitydani@gmail.com

[****] Kecskeméti Katona József Múzeum, H-6000 Kecskemét, Bethlen krt. 1.rosta@kkjm.hu

[*****] Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Régészeti Tanszék, H-2087 Piliscsaba, Egyetem u. 1./MTA BTK Történettudományi Intézet, Magyar Őstörténeti Témacsoport, H-1014 Budapest, Országház u. 30. turk.attila@btk.mta.hu

[******] Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Régészeti Tanszék, H-2087 Piliscsaba, Egyetem u. 1. zagorhidi.czigany.bertalan@gmail.com

[1] A kutatás a TÁMOP 4.2.4. A/1-11-1-2012-0001 „Nemzeti Kiválóság Program”, az OTKA/NKFIH 106369, valamint az MTA BTK MŐT 28.317/2012 keretében valósult meg. A cikk a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

[2] Dienes 1961, 188–189. A további irodalmat ld. a leletkatalógusban (Kat. 9), *1. táblázat 9.*

[3] Fodor 2001, 25; Kat. 5, *1. táblázat 5.*

[4] Fodor 2014, 613–614; Kat. 4, *1. táblázat 4.*

mai Lengyelország területén is. A szakirodalomban közölt, illetve az említett területek múzeumi gyűjteményeiben fellelhető leletek mellett sajnálatos módon – az utóbbi évek aktív fémkeresős tevékenysége nyomán – az illegális műkincspiacon és magánygyűjteményekben is számtalan példányukkal találkozhatunk (*5–7. kép*).

Alapanyaguk tekintetében legjellemzőbb a bronzból öntött változat, de a vasból, ólomból készült példányok, vagy akár a kicsi, borostyánból készült balta alakú amulettek, csüngők sem ritkák (*7. kép*). Mindez jól jelzi, hogy alapanyagtól függetlenül maga a baltaforma (is) kiemelt szimbolikus jelentőséggel bírt a népvándorlás kori és kora középkori Európában (*7. kép 1–2*).[5] A hazánkban előkerült balta alakú amulettek száma 2014–2016 között a többszörösére nőtt, ami a legfrissebb kelet-európai elterjedési térképek alapján, főként a Balkánon feltűnő példányok miatt tulajdonképpen várható volt (*27. kép 1*). 2010-ben egy közel százoldalas lengyel összefoglalás született a témában,[6] s mivel a nemzetközi szakirodalom is sokszorosára nőtt, így indokoltnak láttuk az újonnan előkerült hazai darabok közlésével kiegészíteni a leletcsoport elterjedésének térképét és áttekinteni az eddigi ismereteket.

A tárgytípus nemzetközi és hazai kutatástörténete

Haakon Shetelig 1912-ben egy norvégiai sírlelet (Svingesæter) kapcsán tekintette át Írországtól a Rusz területekig az addig ismert kisméretű vas- és bronzbaltákat, melyek nagyrészt a harci fegyverek formáját utánozták.[7] Az általa közölt svingesæteri lelet a jelen tanulmány tárgyát képező baltáktól kissé eltérő kivitelű, a ritkának számító, nyelével egybeöntött, bronzból készült miniatűr balták közé tartozik.[8] Ez a későbbi összefoglalásokban kevés figyelmet kapott, ami azért érdekes, mert jól dokumentált női sírból származik. A kisméretű balta a deréktájékon került elő, többek között varrótűkkel, ólom orsógombbal és gyöngytöredékkel együtt.[9] Mindezek alapján a szerző női munkaeszköznek valószínűsítette a miniatűr nyeles baltát. Shetelig korai összefoglalásának jelentősége egyrészt az általa közölt tárgy leletkontextusában rejlik (mivel a miniatűr balták jelentős része szórványlelet), másrészt már ő meghatározta a lehetséges interpretációk körét: játékszer, munkaeszköz, szimbolikus jelentéssel bíró mágikus tárgy.[10] Megállapítása szerint elsősorban a kutató személyétől függ, hol húzza meg a határt a még praktikus funkciót betölteni képes kisméretű balták és a miniatűrök (szimbolikus tárgyak) között.[11]

Peter Paulsen 1939-es tanulmányában széles körű áttekintést adott a kisméretű bronz- és borostyánbaltákról. Használatuk megítélése szempontjából elsősorban szintén a hagyományos használatra (munkaeszköz vagy fegyver) már alkalmatlannak tűnő méretet vette alapul. Elkülönítette a néhány, nyelével egybeöntött kisbaltát a köpűs, nemegyszer kis fa nyélmaradvánnyal előkerült, illetve a felfüggesztve, csüngőként hordott példányoktól, de alapvetően formai alapon csoportosította a tárgytípus leleteit.[12]

Jan Petersen a viking kori eszközök feldolgozása során 1951-ben ezzel a lelettípussal is foglalkozott,[13] és munkájában elsősorban Shetelig eredményeire hivatkozott. Érdekes módon ő a mi-

---

5 A szarmata kori hasonló tárgytípushoz ld. Gulyás 2015.

6 Kucypera–Pranke–Wadyl 2010a.

7 Shetelig 1912.

8 Paulsen 1939, 161.

9 Shetelig 1912, 5–8. Az általa közölt sír mellékleteire tekintettel (orsó, tű) kifejezetten női munkaeszközre gondolt. A használati tárgy problematikájára egy néprajzi példa, a 19. századi „cukorvágó", illetve a varrásnál használt „gomblyukvágó" baltácskák bemutatásával is rámutatott, melyek kis méretük ellenére munkaeszközök voltak (Shetelig 1912, 17–18, Fig. 22).

10 A fejezetben kifejezetten a lelettípus konkrét kutatási állomásait és az esetleges etnikai-társadalmi interpretációk változatait ismertetjük. A miniatűr balták, balta alakú amulettek kognitív, kulturális értelmezésének különböző elméleteire, valamint a miniatürizálás és az amuletthasználat általánosabb kérdésére lentebb, önálló fejezetben térünk ki.

11 Shetelig 1912, 10.

12 Paulsen 1939, 159–171; némileg felújított, új leletekkel kiegészített kiadása: Paulsen 1956, 190–204.

13 Petersen 1951, 339–341.

niatűr baltákat a horgolásra-tűvarrásra használt csonttűkkel tárgyalta együtt, talán a Shetelignél ismertetett leletkontextus (és az esetleges női munkaeszközként való értelmezés) miatt.[14] A még valóban gyakorlati funkciót betölteni képes balták és a már csak miniatűrnek minősülő szimbolikus darabok között 10 cm hosszúságban jelölte meg a határt. Összegzésében végül alapvetően amulettként határozta meg ezeket a tárgyakat.[15] A méretet illetően később Ines Beilke-Voigt a miniatürizálás kérdését tárgyaló 1997-es tanulmányában alapvetően azokat a tárgyakat határozta meg szimbolikusként, melyek már nem alkalmasak eszközként való használatra. Azonban ő is felhívta a figyelmet a miniatűr jellegű, ám munkaeszközként alkalmazható tárgyak problematikájára. Balták esetében pl. a kissé nagyobb (h.: 6–8,8 cm), egyszerű, díszítetlen kivitelű példányok szerinte alkalmasak lehettek kisebb ácsmunkákra, s nem kell feltétlenül szimbolikus tárgyaknak minősíteni őket.[16] A méreten alapuló funkciómeghatározás tehát nem egyértelmű, amint azt Shetelig és Petersen megállapításai is jelzik. A miniatűr balták elkülönítését illetően a későbbiekben Else Roesdahl is elfogadta a 10 cm-es hosszúságot mint mérethatárt,[17] míg a főleg lengyelországi gyűjtést végző Wołoszyn–Panasiewicz szerzőpáros 8 cm-ben adta meg azt.[18]

Andrzej Nadolski az 1950-es években elsősorban a munkára vagy harci funkcióra alkalmas méretű balták tipológiájával foglalkozott, de röviden kitért a miniatűr példányokra is, melyeket gyermekjátékként értelmezett.[19] Klasszifikációs rendszerében a miniatűr balták egyik formai csoportja a harci balták V. típusával egyezik meg. Ezek egykarú, aszimmetrikus pengéjű, szakállas, rendszerint nyéltámaszos példányok. A legtöbb balta alakú amulett az oldalsó nyéltámasszal is rendelkező V.a csoportba soroltakkal mutat párhuzamot, míg az V.b csoport képviselőinél ez az elem hiányzik.[20]

A középkori harci balták tipológiájánál Anatolij N. Kirpicsnyikov szintén felállított egy saját tipológiai rendszert, melyben Nadolski említett V. típusa nála a IV. típusnak felel meg.[21] Ezek az egykarú, kiszélesedő pengéjű szekercék voltak a legnépszerűbb harci balták a 10–12. században a szlávság törzsterületén is, de elterjedésük ennél jóval szélesebb körű volt. Feltételezhetően római eredetű formai variánsról van szó, melynek két legfőbb jellemzője az elkülönülő szakállrész és a nyéltámaszos köpű.[22]

Vlagyiszlav P. Darkevics 1961-es tanulmányában a fenti baltatípus jellegzetes miniatűr változatának mérete és kontextusa alapján arra a következtetésre jutott, hogy feltétlenül amulettekről van szó, mivel szerinte főleg temetkezési körülmények közt fordultak elő. Úgy gondolta, hogy a miniatűr baltákat a pogány szláv hitvilággal lehet összekapcsolni, különösen az igen jellegzetes, pontkörös és farkasfogmintás díszítésű öntött bronz példányok esetében.[23] Véleménye szerint ezt támasztja alá az ornamentika is: a pontkörök napszimbólumok, míg az ékminták és cikcakkvonalak a villámlást jelképezik. Vagyis szerinte ezek a tárgyak óvták viselőjüket az égi jelenségektől, s a Thor–Perun–Perkunas kultuszhoz kapcsolhatók.[24]

A Darkevics által tárgyalt miniatűr balták két fő típusát Nyikolaj A. Makarov különítette el 1992-es cikkében (Makarov I–II. típus),[25] s azóta is ez a tipológiai felosztás a meghatározó a szakirodalomban (*3–4. kép*). Az I. csoportot az aszimmetrikus pengéjű szakállas balták alkotják, melyek formája azonos Nadolski V. típusával. Egyenes élű pengéjükön gyakori alul a félkörös nyúlvány, köpűjükön nyéltámasszal is rendelkeznek. A valódi fegyvereket nem pusztán formailag imitálják, ha-

---

14 Egy bjålandi korai, 9. századi miniatűr balta vagy inkább balta formájú fejjel ellátott tű is alátámasztaná e típus ilyetén értelmezését, mely szintén női eszközökkel együtt került elő (Petersen 1951, 338–339, Fig. 184).

15 Petersen 1951, 341.

16 Beilke-Voigt 1995, 101.

17 Roesdahl 1997, 141–142.

18 Panasiewicz–Wołoszyn 2002, 245–247.

19 Nadolski 1953, 390.

20 Nadolski 1954, 45–46, Tab. XVII.

21 Kirpicsnyikov 1966, 36–37, таб. XIII. 4–8, таб. XXI. 1–2, 8–12.

22 Niesiołowska–Wędzka 1975, 167; Kucypera–Pranke–Wadyl 2010, 106.

23 Mint az a későbbi anyaggyűjtésekből kiderült, arányait tekintve manapság a temetkezésekből ismerünk jóval kevesebbet a tárgytípusból.

24 Darkevics 1961, 94–96, 98, 101–102.

25 Makarov 1992.

nem a beütött mintákkal díszített harci balták, illetve a tausírozott díszfegyverek ornamentikája is visszaköszön rajtuk. Makarov véleménye szerint egyébként eredetileg minden ilyen jellegű balta alakú amulett díszített volt, csak idővel megkoptak, s így eltűnt róluk az ornamentika. Példa erre a drohoczyni példány, melyet eredetileg díszítetlennek véltek, azonban a restaurálás során előbukkant a penge közepén a jellegzetes minta.[26]

Makarov II. típusát a széles, legyezőszerűen kiszélesedő és közel szimmetrikus pengéjű darabok alkotják. Pengéjük íves futású, két végénél kampós tüskével. Az ebbe a típusba sorolt példányoknak kevesebb mint felét díszítették, vagy maradt meg felületükön a díszítés nyoma. A köpű és a pengenyak kialakítása az I. típushoz hasonló: a nyak keskeny, alkalmanként bordázással tagolt, köpűjük a fok felé szélesedik, nyéltámasszal van ellátva. Makarov ez utóbbi típust is a valódi harci balták formai utánzatának tartotta, bár igen kisszámú, inkább csak a részletekben megegyező „előképet" talált ennek alátámasztására. Ez az eltérés szöges ellentétben áll az I. típus markáns azonosíthatóságával és a megfeleltethető harci baltatípus széleskörű elterjedésével.[27] A Makarov által felgyűjtött balta alakú amulettek többsége a kora középkori Rusz erődített telepeinek rétegeiből, illetve kisebb számban temetkezésekből látott napvilágot. Ez utóbbiak esetében ugyanakkor meglepő, hogy nem harcosok, hanem kisfiúk, sőt nők sírjából kerültek elő. Ő maga végkövetkeztetésként a Rusz katonai kíséretéhez kapcsolta e tárgyakat és a fiúk nagykorúvá, férfivá avatásával összefüggésben értelmezte azokat. Véleménye szerint a Rusz területén kívül előkerülő darabok a katonai kíséret (druzsinnyikok) tagjainak megjelenését jelzik az adott területen. A viselet tekintetében fontos megjegyezni, hogy – amint azt Makarov is kiemelte – a sírokban megfigyelt balta alakú amulettek deréktájékon kerültek elő, ráadásul gyakran további miniatürizált tárgyakkal, pl. kanál alakú amulettekkel együtt. Nyikolaj A. Makarov határozottan szót emelt e tárgyaknak a szláv Perun-kultuszhoz való kapcsolása ellen, mivel azok jórészt a 11–13. századból származnak, vagyis már nem a pogány idők emlékei. Különösen Oroszországban kevés a 11. század elé keltezhető darab, de a mintául szolgáló harci balták is a 11–12. században voltak használatban.[28]

A lett Guntis Zemītis véleménye szerint nem kapcsolható közvetlenül a Rusz katonai befolyásához a tárgytípus, tekintettel arra, hogy igen nagyszámú leletünk van a Rusz területén kívül is. Ez utóbbiakat mások általában a Russzal való katonai és/vagy kereskedelmi kapcsolatok jeleként értelmezték.[29] Így vélte pl. Rune Edberg is, aki a sigtunai leleteket dolgozta fel. A kilenc darab balta alakú amulett a város 10–12. századi rétegeiből, mintegy 150 m^2-es területen szóródva került elő. Sigtuna keresztény, királyi alapítású város volt, mely a 14. századig kiemelkedő politikai és vallási jelentőséggel, valamint erős keleti, varég kereskedelmi és politikai kapcsolatokkal bírt. Ez utóbbi megállapítást a leletanyag további releváns importtárgyai is alátámasztják. Véleménye szerint ezeket a tárgyakat az oroszföldi druzsinában szolgált varég zsoldosok hozhatták magukkal, s az orosz katonai ideológia svéd földön megjelenő szimbólumainak tekinthetjük őket.[30]

A balta alakú amulettek széleskörű elterjedése a Baltikumban a lengyel kutatók fokozott érdeklődését is felkeltették a 2000-es évektől. Wacław Panasiewicz és Marcin Wołoszyn 2002-es közös tanulmányában az addigi legteljesebb anyaggyűjtést közölték. A tárgyat ők is a rusz katonai kísérethez és a fiúk felnőtté avatásához kötötték. A Rusz területén kívüli darabokat az onnan érkező zsoldosok jelenlétével magyarázták.[31] A Nyugat-Ukrajna területén előkerült kora középkori balta alakú amuletteket önálló cikkben foglalta össze 2012-ben Volodimir Szavickij és Volodimir Szvincickij,[32] illetve érintette a témát 2014. évi monográfiájában Szvjatoszlav Tyerszkij is.[33]

---

[26] Cikkcakkminta, farkasfogas ornamentika, pontkörök, pontok, ritkábban a pengelap rácsozása, valamint a penge nyakának függőleges bordázott tagolása. A normál méretű díszfegyverek áttekintéséhez pl. Paulsen 1939, 67–97, 87–158.

[27] Makarov 1992, 44–47, рис. 4–5.

[28] Makarov 1992, 48–51.

[29] Zemītis 1998, 110.

[30] Edberg 1999, 251, 253; Edberg 2008, 150–154.

[31] Panasiewicz–Wołoszyn 2002, 261, 266–267.

[32] Szavickij–Szvincickij 2012.

[33] Tyerszkij 2014, 133, рис. 209, фото 25.

Doktori disszertációjában Magdalena Felis általános jelenségként tekintett a tárgyak kelet-európai, balti és lengyelországi jelenlétére és importtárgyakként értékelte azokat.[34]

Később Marcin Wołoszyn két önálló írásában foglalkozott a tárgytípussal.[35] Közölt egy sigtunai példányt (az egyetlen Makarov II. típusú darabot Skandinávia területéről), valamint foglalkozott a baltával mint szimbólummal is a Bizáncban szolgáló varég testőrség kapcsán. Ott a balta – fegyver és szimbólum – a 11. századtól kapott jelentőséget. Talán összekapcsolható Bardas Fokas lázadásának ruszok segítségével való leverésével, és ezután vált az idegen eredetű harcosok megkülönböztető jelévé. Véleménye szerint lehetséges, hogy a Lengyelország területén feltűnő darabok az elit csapatok ottani jelenlétére utalnak. A miniatűr baltákat viselő harcosok etnikumát nehéz meghatározni, világuk a korabeli uralkodói udvarok (Kijev, Konstantinápoly, Sigtuna, Novgorod) vagy épp a lengyel központok udvara lehetett. Dolgozatának újdonsága, hogy Makarovnak a rusz druzsinával és a férfivá avatással kapcsolatos megállapításainál felhívta a figyelmet arra, hogy bár az elmélet tetszetős, azonban azt mégsem támasztják alá régészeti leletek. Két kivételtől eltekintve ugyanis (Gorodiszcza és Nikolszkoje) a lengyel, orosz, skandináv és bizánci területeken hiányzik e tárgy a férfi sírok jellegzetes leletei közül.[36]

A miniatűr balták eddigi legteljesebb összeállítása 2010-ben látott napvilágot Paweł Kucypera, Piotr Pranke és Sławomir Wadyl tollából.[37] A szerzők részletes leletkatalógust állítottak össze, és bemutatták a téma addigi kutatástörténetét, valamint a tárgytípus értelmezésére tett korábbi kísérleteket. A katalógust egyfajta bevezetésnek szánták a további munkához, mely ezen tárgyak értelmezésére, datálására és funkciójuk tisztázására irányul.

Összesen 154 db miniatűr baltáról gyűjtöttek adatot Kelet-Közép- és Észak-Európából. Megállapították, hogy alapvetően két típus létezik (Makarov I–II.), azonban munkájukban ők négy csoportban tárgyalták a leletanyagot: a Makarov I. típusú példányok; a nem tipikus, de ehhez közelálló darabok (*3. kép*); a Makarov II. csoport; továbbá az egyedi formájú balták (*4. kép*). A katalógus legnagyobb részét a Makarov I. típusba tartozó darabok alkotják (74 db), az ehhez hasonlók száma további 21 darab. 30 lelet sorolható Makarov II. csoportjába, végül 29 db atipikus példányt is bemutattak. A Kárpát-medence területéről akkor még csak a szabolcsveresmarti leletet ismerték (*27. kép 1*). Paweł Kucypera és Sławomir Wadyl 2011-ben angolul is közreadott egy rövidebb összefoglalást, melyben kifejezetten a Makarov II. típus elterjedésére és funkciójára koncentráltak.[38] A vizsgált tárgytípus Kárpát-medencéből napjainkig előkerült leleteinek legrészletesebb katalógusát az alábbiakban közöljük.

A Kárpát-medencei balta alakú amulettek katalógusa

1. Bugac-Alsómonostor, Kürtösi-tanya (Bács-Kiskun megye, lh. azonosító: 31262): A terepbejárásokból ismert, nyilvántartott lelőhely a kiskunsági Homokhátságon át délnyugatról Kecskemét irányába tartó, a 11–19. század között folyamatosan használt út mentén található. Az Árpád-korban a környék kiemelt jelentőséggel bírhatott, erre utal az említett út menti, a dombvonulatokon szinte láncra fűzve sorakozó korabeli lelőhelyek nagy száma, kiemelkedő leletanyaga, valamint az egymástól néhány kilométerre található két monostor is.[39]

A balta alakú amulett felszíni szórványként került múzeumba a két Árpád-kori monostor között félúton elhelyezkedő Kürtösi-tanya lelőhelyről (*10. kép*). A terepbejárási adatok és a felszíni leletek alapján az Árpád-korban település volt itt, sírokra utaló jelenségeket, leleteket egyelőre nem találtak a helyszínen. A kora Árpád-kori leleteken kívül késő avar és honfoglalás kori veretek is előkerültek, valamint egy fűrész alakú amulett töredékei. E területtől alig 270 méterre délnyugatra, a Kürtösi-tanya 2. lelőhelyen valószínűsíthető inkább temető, ahol kisebb területen szóródva több avar

---

34 Felis 2005, 59–60.
35 Wołoszyn 2006; Wołoszyn 2007.
36 Wołoszyn 2006, 597, 602.
37 Kucypera–Pranke–Wadyl 2010.
38 Kucypera –Wadyl 2011.
39 Rosta 2009.

és honfoglaló veretet gyűjtöttek a kecskeméti múzeum munkatársai a felszínen.

Leírás: A nyéltámaszos, szakállas harci baltákat mintázó típusú[40] balta alakú amulettet bronzból öntötték (*11. kép*). A tárgy jó állapotú, de több helyen reszelés nyomai látszanak rajta, éle sérült. A balta fokán felül és alul nyéltámasz-imitáció van, a köpűnél ék alakú bevágásokkal. A kiszélesedő, alul jobban, felül enyhén ívelt, egyenes élű penge két oldalán két-két függőleges barázdával tagolt keskeny nyakkal csatlakozik a köpűhöz. A penge lapjának két oldalát különbözőképpen díszítették geometrikus mintával, az élnél egy sávot üresen hagyva. Az egyik oldalon a penge formáját követve, valamint a közepén kialakított kerek „szíjbefűző" nyílást övezve sűrűn vonalkázott sáv fut. A nyaknál összefutó díszsávok közt egy kopott pontkörminta sejlik. Az éltől kissé beljebb futó, egy-egy pontkörrel lezárt sáv a felsővel összeér mindkét oldalon. A penge másik oldalán csak az élnél látható sáv kapott vonalkázással tagolt díszítést, a penge felső és alsó szegélyét háromszögekből álló sor keretezi (farkasfogas mintázat). A nyak felől ferde vonalakból álló díszítés van, melyet egy kopott pontkör zár le. Ezen az oldalon a penge kerek nyílását csak egy bemélyedő vonal keretezi. Alul, a szakállnál kialakított kerek nyúlványon egy-egy pontkör látható. H.: 4,1 cm, a penge élének sz.: 2,85 cm, a penge v.: 0,1 cm, nyéltámasszal együtt a baltafok ma.: 2,2 cm. Kecskemét, Katona József Múzeum ltsz: 2015.20.1.3.

2. Csanádpalota-Juhász T.-tanya (Csongrád megye, lh. azonosító: 31262): A Csanádpalota déli határában található lelőhelyen 2010–2013. között folyt az M43 autópálya Makó–Országhatár közti szakaszának megelőző feltárása. A környék meghatározó vízfolyása a Krakk-ér, ennek nyugati partjához közel egy észak–déli irányú sávban húzódó kora Árpád-kori település részlete került elő (*12. kép*). A feltárás során Bacskai István végzett fémkereső műszeres vizsgálatot, s ennek során derítette fel egy balta alakú amulett töredékének helyzetét (SNR 967) az előhumuszolt termőrétegben. A további bontás során a balta alakú amulett előkerülésének GPS-el bemért pontjától északnyugatra egy földbe mélyített Árpád-kori lakóépítmény került elő (OBNR 660/SNR 1098). A balta alakú amulett a házgödör keleti szélétől 1 m-re volt (*13. kép*). Az oszlophelyek és a ház gödrének helyzete felvetette annak lehetőségét, hogy a balta alakú amulett akár a házbelső sarkában is lehetett.

Leírás: Nyéltámaszos, szakállas harci baltákat mintázó típushoz[41] sorolható balta alakú amulett töredéke, öntött bronz (*14. kép*). A balta fokán felül és alul nyéltámasz-imitáció látható, a köpűnél ék alakú bevágásokkal. A penge és a nyéltámasz-imitáció felső része letörött, valószínűleg már a használat során. A penge megmaradt nyakánál három-három függőleges barázda, valamint erre merőlegesen, a penge felé egyre nagyobb átmérőjű, kerek, sekély beütögetésekből álló, összefüggő sor látható. A köpűnél és a pengénél egy-egy külön körminta is van, az egyik oldalon a pontsortól távolabb. H.: 2,55 cm, sz.: 1,24 cm, pengető v.: 0,27 cm, nyéltámasszal együtt a baltafok ma.: 1,67 cm. Szeged, Móra Ferenc Múzeum ltsz.: 2012.32.6575.

3. Dabas-Templomdomb (Pest megye, lh. azonosító: 54543): Dabas-Templom-domb lelőhelyen, a középkori Dabas település és a templom körüli temető területén több szakaszban folytak ásatások 2007–2013 között.[42] 2007–2008 telén a Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága megelőző feltárás során mintegy egy hektáros területen kutatott Rácz Tibor Ákos vezetésével a Templom-domb közvetlen szomszédságában (*15. kép*).[43] A feltáráson dolgozó Bíró István technikus folyamatosan ellenőrizte fémkereső műszerrel a területet, s ennek köszönhetően nagy számban kerültek elő különböző korú és jellegű fém apróleletek, ékszerek és pénzek. E tárgyak egy része azonosítható régészeti objektumokból származott, míg a többi, köztük a balta alakú amulett is, a kutatott felülethez köthető szórvány volt a bolygatott humuszból.

Bár a lelet szórványnak tekinthető, fontos megjegyezni, hogy a 13–14. századi településnyomokon és a templom körüli sírokon kívül egy korai, talán soros temető részlete is előkerült a lelőhelyen. A késő középkori templom délkelet–északnyugati tengelyéhez igazodó síroktól eltérő, Ny–K-i tájolású temetkezéseket a Templom-domb északnyugati oldalán figyelték meg.[44] Az egyik sírban egy Szent László érmét (CNH I.36) találtak a koponya mellett, mely az ásató feltételezése szerint eredetileg a szájban lehetett.[45] A szórványként rögzített leletek közt is akadtak olyan darabok, pl. S-végű karikaékszerek, melyek talán e korai, a templom körüli temetővel szerves kapcsolatban álló vagy annak előzményének tekinthető, soros rendű sírokból származnak.

---

40 Makarov I. típus: (Makarov 1992, рис. 1; Kucypera –Wadyl 2011, Fig. 1. a–f).

41 Makarov I. típus (Makarov 1992, рис. 1; Kucypera–Wadyl 2011, Fig. 1. a–f).

42 A középkori településmag területén végzett ásatásokról előzetes beszámoló Rácz 2013. A templom körüli temető feltárásáról és a korábbi kutatásokról ld. Rácz 2014. A két lelőhely lényegileg összetartozik (településrészlet és templom körüli temető). Lelőhely azonosítók: 54542, 54543.

43 Rácz 2009. A feltárási dokumentáció a MNM Ad.: XVII.252/2011, Gy.sz.: 628/2011, Gy.sz.: 630/2011 és KÖH 600/4148/2009, 600/0866/2010, 600/1916/2010 számokon található.

44 Rácz 2014, 114.

45 Rácz 2014, 107, 114, 15. tábla 1–3.

Leírás: A nyéltámaszos, szakállas harci baltákat mintázó típushoz sorolható,[46] öntött bronz balta alakú amulett (*16. kép*). A tárgy alig kopott, az öntés hibái, illetve az utólagos megmunkálás, a durva reszelés nyomai jól kivehetőek rajta. A balta éle talán a használat (?) nyomait mutatja; több helyen erősen csorbult, mintha kemény, vékony tárgyat ütögettek volna vele. A balta fokán felül és alul kisméretű nyéltámasz-imitáció van, a köpűnél ék alakú, aszimmetrikus bevágásokkal. A kiszélesedő, alul ívelt penge három-három függőleges barázdával tagolt nyakkal csatlakozik a köpűhöz. A penge lapját elnagyolt, pontkörökből kialakított mintázat díszíti mindkét oldalon, mely a gondosabb kidolgozásúnak tűnő „előlapon" nagyjából a penge szélét követi, illetve középen, a „szíjbefűző" nyílást imitáló kerek mélyedés körül virágmintázatot alkot. A másik pengelapon a pontkörös mintázat kissé szétesik, kevésbé elrendezett. A penge élénél üresen maradt függőleges sávon három-három, míg alul, a szakállnál kialakított kerek nyúlványon egy kerek, kidolgozottabb mélyedés látható; a másik oldalon kopott pontkör. Kerek mélyedések vannak a nyaknál és néhol a pengelapon is; a két oldalon kissé eltérő elrendezésben. H.: 5,2 cm, a pengeél sz.: 3,4 cm, penge v.: 0,18 cm, nyéltámasszal együtt a baltafok ma.: 2,06 cm. Gödöllő, Ferenczy Múzeumi Centrum ltsz.: 2014.11.3.

4. Hajdúdorog-Pedagógus-földek (Kövecses-halom) (Hajdú-Bihar megye, lh. azonosító: 59498): A település határában több évtizede folynak feltárások.[47] A Kövecses-halom Hajdúdorogtól délre helyezkedik el, ennek területén Árpád-kori templomot és templom körüli temetőt, valamint ettől kissé távolabb egy 11. századi soros temetőt azonosítottak felszíni nyomok és Fodor István feltárásai alapján. A domb északi lábánál elhelyezkedő kisebb, laposabb kiemelkedésen 2008-ban indultak tervásatások Fodor István vezetésével. Ezek során 2014-ig 164 sír került elő.[48] A leletanyagban eddig kizárólag I. András pénzei fordultak elő, valamint néhány egyéb, a 11. században általánosan elterjedt tárgy: bronz vagy ezüst, egyszerű vagy S-végű nyitott karikaékszerek, gyűrűk, ezüst- vagy aranyfóliás, illetve agyaggyöngyök, vaskések, bronz csörgőgombok, vaskés, vascsat. Az ásatás első évében a feltáráson fémkeresős leletfelderítést végző Bacskai István talált egy balta alakú amulettet, mely a szántott humuszból került a meddőhányóba a bontás során. A feltárásvezető Fodor István valószínűsíti, hogy a tárgy egy szétszántott sírból származott.[49]

Leírás: A nyéltámaszos, szakállas harci baltákat mintázó típushoz sorolható,[50] öntött bronz balta alakú amulett (*17. kép*). A tárgy „hátoldala" erősen kopott, a mintázat egyes részein alig látszik. A penge (talán utólagosan, a szántás miatt) kissé hajlott, deformálódott. A balta fokán felül és alul kisméretű nyéltámasz-imitáció van, a köpűnél ék alakú bevágásokkal. A kiszélesedő, alul ívelt penge három-három függőleges barázdával tagolt nyakkal csatlakozik a köpűhöz. A penge lapját geometrikus, eltérő mintázat díszíti mindkét oldalon. A kimunkáltabbnak tűnő, kevésbé kopott „elülső" oldalon a penge felső és alsó szegélyén sűrűn vonalkázott (gyöngysorjellegű) sáv fut, melyet belül szimpla pontsor kísér. A penge élénél kissé beljebb szimpla vonal húzódik, belső oldalán cakkos farkasfogmintával. Ezen az oldalon pálcatagon ülő kisebb pontok zárják a fogakat. A „szíjbefűző" nyílás helyén nagyobb, kerek, sekély beütés van. A köpűnél egy nagyobb és hat kisebb pontkörből kialakított virág/nap-ornamentika látható. A kopottabb, kevésbé díszes oldalon megszakadó, elnagyolt kettős vonalú sáv indul a nyaktól a penge szélén körbe, melyet belülről pontokból álló sorminta szegélyez. A penge élénél kissé beljebb szimpla vonal húzódik, belső oldalán cakkos, pontkörökkel lezárt hegyű farkasfogmintával. A „szíjbefűző" nyílás helyén egy nagyobb, kerek, sekély beütés van ezen az oldalon is, de itt további három, kisebb, kopott pontkör minta is látszik a penge élével párhuzamosan, sorba rendezve. A köpűnél az eredetileg talán a másik oldaléhoz hasonló pontkörös mintából csak kisebb bemélyedések maradtak meg. Az élnél üresen hagyott sávot mindkét oldalon négy-négy pontkör díszíti. A szakállnál kialakított kerek nyúlványon egy-egy pontkör látható, a kopottabb oldalon alig kivehetően. Éle egy helyen csorbult. A penge lapján, mindkét oldalon durva reszelés nyomai látszanak. H.: 5,5 cm, sz.: 4 cm. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Régészeti Tár, honfoglalás kori gyűjtemény, Budapest.

5. Hajdúhadház-Cégény (Hajdú-Bihar megye): A közhiteles nyilvántartásban jelenleg nem szereplő le-

---

46 Makarov I. típus (Makarov 1992, рис. 1; Kucypera–Wadyl 2011, Fig. 1. a–f).

47 Fodor 2005, 198.

48 Fodor 2014, 613–614. Az előzetes ásatási beszámolóban közölt lelőhelytérkép képaláírásában és számozásában fel van cserélve a két lelőhely, mivel a szöveges leírás és a közhiteles lelőhely-nyilvántartás alapján valójában a képen 1. számmal jelölt terület azonosítható a 11. századi temetővel (Hajdúdorog-Pedagógus-földek), a 2. számmal jelzett terület a templommal és annak temetőjével (Hajdúdorog-Kövecses-halom).

49 Fodor 2014, 615, 7. kép. Sajnos a közölt leírásból és a felszínrajzról nem derül ki, hogy a nagy kiterjedésű, több évadon át kutatott temető mely részénél került elő a lelet. A tárgyról közreadott rajzos-fotós táblán a méretarány nem áll összhangban a leírásban szereplő hozzávetőleges méretekkel, és a többi hasonló balta alakú amulett átlagos méretével.

50 Makarov I. típus (Makarov 1992, рис. 1; Kucypera–Wadyl 2011, Fig. 1. a–f).

lőhelyet Mesterházy Károly Hajdú-Bihar megyei régészeti adatgyűjtéséből ismerjük.[51] Egy 1963-ban végzett terepbejárás során Hajdúhadháztól északnyugatra, a Cégényi út mentén 10–14. századi cserepeket gyűjtöttek, és feltételesen a török pusztítás előtt elhagyott Cégény településsel azonosították a lelőhelyet. Fodor István két említéséből tudjuk, hogy jóval később (valószínűleg) ezen a területen, a felszínen szórványként került elő egy balta alakú amulett.[52]

Leírás: A tárgy őrzési helye jelenleg ismeretlen. Fodor István utalása és a megtaláló, Bocz Péter szóbeli közlése alapján annyit tudunk róla, hogy a sályihoz és a szabolcsveresmartihoz hasonlóan a széles, ívelt, szimmetrikus pengéjű nyéltámaszos harci baltát mintázó típusba sorolható, öntött bronz amulett volt.

6. Ipolytölgyes-Mál-alja (Pest megye, lh. azonosító: 31262): A váci Tragor Ignác Múzeum munkatársa, Kóka István, valamint Kővári Klára régész terepbejárás és helyszíni szemle során vizsgálták felül a Nyergespatakra lejtős domboldalon elhelyezkedő Ipolytölgyes-Mál-alja lelőhelyet, ahol a felszíni leletek alapján 11–13. századi települést azonosítottak már korábban is.[53] A szórványleletek közt korai, 10–11. századi fémveretek, ékszertöredékek is voltak a szántott humuszból gyűjtött leletek közt (bronz állatfejes karperec töredéke, bronzcsörgő, bronz veret, bronz csatkarika, aranyozott ezüstveret), valamint egy balta alakú amulett. Temetőre, sírokra utaló csontok nem voltak a felszínen.[54] A lelőhely légvonalban mintegy 270 méterre északkeletre helyezkedik el a Bakay Kornél által kutatott és közölt Letkés-téglaégetői I. és II. temetőktől,[55] ám a Nyergespatak túloldalán.

Leírás: A nyéltámaszos, szakállas harci baltákat mintázó típushoz sorolható[56] öntött bronz balta alakú amulett (*18. kép*). A tárgy erősen kopott, a mintázat egyes részein egyáltalán nem látszik. A balta fokán felül és alul kisméretű nyéltámasz-imitáció van, a köpűnél ék alakú bevágásokkal. A kiszélesedő, alul erősen ívelt penge négy-négy függőleges barázdával tagolt nyakkal csatlakozik a köpűhöz. A penge lapját beütött pontokból és körökből kialakított mintázat díszíti mindkét oldalon, az egyik oldalon alig kivehető a díszítés. Az elnagyolt, pontokból álló sorminta részben a penge szélét követi. A penge élénél a pontsor kissé beljebb húzódik. A penge tövénél, illetve az egyik oldalon a „szíjbefűző" nyílásának helyén egy-egy nagyobb, kerek, sekély beütés van, melyet szintén pontsor vesz körbe. A másik oldalon ez a középső mintázat nem látszik. Alul, a szakállnál kialakított kerek nyúlványon egy-egy pontkör látható. H.: 5,37 cm, pengeél sz.: 3,35 cm, penge v.: 0,18 cm, a nyéltámasszal együtt a baltafok ma.: 1,76 cm. Vác, Tragor Ignác Múzeum ltsz: 2015.5.1.

7. Kecskemét-Ballószög (Bács-Kiskun megye, lh. azonosító: 27870): 2013-ban Petrov Attila múzeumbarát szolgáltatott be egy balta alakú amulettet a Kecskeméti Katona József Múzeum számára, melyet Kecskemét-Ballószög nyilvántartott Árpád-kori lelőhelyen talált a felszínen, beszámolója szerint a templom helyétől mintegy 150–200 méterre délnyugatra.[57] A Kecskemét belterületétől délre eső lelőhely a Szappanos-tó délkeleti partjánál található magaslaton fekszik, melyen őskori, szarmata, Árpád-kori és középkori telepnyomokat figyeltek meg.

Leírás: Széles, ívelt, szimmetrikus pengéjű, nyéltámaszos harci baltát mintázó öntött bronz amulett töredéke (*19. kép*).[58] A tárgy erősen kopott, különösen a penge egyik oldala, ahol a mintázat is alig vehető ki. A kiszélesedő, két végénél egy-egy visszahajló tüskével ellátott, ívelt pengéjű balta alakú amulett nyaka és köpűje letörött. A penge végének horgas tüskéi szögletes átmetszetűek. A penge lapját geometrikus mintázat díszíti mindkét oldalon. A két tüskét a pengeél vonalát követő farkasfogas, cakkos sáv köti össze. Az ívelt pengenyak két szélét egy-egy rovátkolt sáv keretezi. A penge éle egyenetlenül csorbult, talán korabeli élezés, használat miatt. H.: 1,9 cm, pengeél sz.: 5,5 cm, penge v.: 0,2 cm, nyak v.: 0,5 cm. Kecskemét, Katona József Múzeum ltsz.: 2015.27.1.1.

8. Sály-Lator, Örsúr-vára (Borsod-Abaúj-Zemplén megye, lh. azonosító: 16480): A Sály település északi határában emelkedő, mintegy 5 hektár alapterületű, háromszög alakú fennsík jelenlegi ismereteink szerint a neolitikum óta lakott, a késő bronzkorban feltehetően egy részét már erődíthették (Sály-Latorvártető), majd ezeken az alapokon a honfoglalást követően, a kora Árpád-korban erődített központ épült itt ki a korabeli ispáni várak mintájára. Az Árpád-kori vár belső udvarán a korábbi feltételezések szerint egykori lakódombok, épületek roncsai láthatók, a háromszög alakú fennsík elkeskenyedő végében pedig a Latorvár

---

51 Mesterházy 1966, 34, 18. ábra; Mesterházy 1975, 108.

52 Fodor 2001, 25; Fodor 2014, 615. A szerző mindkét esetben a Hajdú-Bihar megyei Hajdúhadház határában azonosított Cégényre utal, de utóbbi helyen tévesen Szabolcs megye szerepel.

53 MRT 9, 123.

54 Az adatokat Kővári Klára és Kóka István bocsátotta rendelkezésünkre.

55 Bakay 1978, 59–121; MRT 9, 128.

56 Makarov I. típus (Makarov 1992, рис. 1; Kucypera–Wadyl 2011, Fig. 1. a–f).

57 Az adatokat V. Székely György bocsátotta rendelkezésünkre.

58 Makarov II. típus (Makarov 1992, рис. 3; Kucypera–Wadyl 2011, Fig. 2).

nevű, 12–13. századi lakótorony csekély maradványai találhatók (Sály-Latorvár). Gádor Judit kutatásait[59] követően 2014-ben került sor Király Ágnes és Szörényi Gábor vezetésével az Árpád-kori erődítés délkeleti, elkeskenyedő végén az 1979-es sáncátvágás, valamint a sáncok által közrefogott, korábban „lakódombként" azonosított halom 1982-es kutatóárkának hitelesítésére (*20. kép*). Utóbbi különböző ős- és Árpád-kori rétegekből összehordott mesterséges halomnak bizonyult, melynek felső rétegeiből, kb. 80 cm mélyen került elő a balta alakú amulett (*21. kép*).[60]

Leírás: Széles, ívelt, szimmetrikus pengéjű, nyéltámaszos harci baltát mintázó, öntött bronz amulett (*22. kép*).[61] A kiszélesedő, két végénél egy-egy visszahajló tüskével ellátott, ívelt pengéjű baltaamulett köpűje letörött, felülete, főleg az egyik oldalon erősen kopott. A penge végének horgas tüskéi szögletes átmetszetűek. A nyaknál szabályos szegélyű átlyukasztás látható, de nem dönthető el, vajon a köpű letörése miatt utólag alakították-e ki a felfüggesztés miatt.[62] A penge lapját geometrikus mintázat díszíti mindkét oldalán, mely az egyik oldalon („hátlap") szinte teljesen lekopott. Az „előlapon" jobban kivehető a minta: a két tüskét a pengeél vonalát követő farkasfogas, cakkos sáv köti össze. A penge bal oldali tüskéjénél a farkasfogas mintát sekélyen karcolt (?), két függőleges futású, párhuzamos vonal zárja. Az ívelt pengenyak két szélét egy-egy gyöngysoros sáv keretezi (az egyik szinte teljesen lekopott). Középen két, az élnél hagyott üres sávban négy, szabálytalanul sorba rendezett pontkör van. Az erősen kopott felületű másik pengelapon csak az egyik középső (eredetileg is mélyebben beütött) pontkör vehető ki. H.: 2,45 cm, pengeél sz.: 5,45 cm, penge v.: 0,1–0,2 cm, nyak sz.: 0,63 cm, v.: 0,36 cm. Miskolc, Herman Ottó Múzeum ltsz.: 2016.29.1.

9. Szabolcsveresmart (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye): 1887-ben a kisvárdai szolgabíró több bronztárgyból álló leletegyüttest ajándékozott a nyíregyházi Jósa András Múzeumnak: a bronzgyűrűk, líra alakú bronzcsat és egyéb kisebb töredékek közt volt egy balta alakú amulett is. Az adományozó szerint a leletek még 1885-ben Szabolcsveresmartnál, a Tisza-part omlásában kerültek elő, több más, elkallódott tárgy kíséretében. Dienes István úgy vélte, a falu északi szélénél, a Holt-Tisza-meder déli partján lévő magasabb dombhát omlásakor bukkanhattak elő a 10–11. századi temetőből származó leletek. Fodor István szintén sírleletnek tartja a szabolcsveresmarti balta alakú amulettet, noha sírból való eredetére semmilyen közvetlen adat nincs.[63]

Leírás: Széles, ívelt, szimmetrikus pengéjű, nyéltámaszos harci baltát mintázó, öntött bronzamulett (*23. kép*).[64] A tárgy meglehetősen kopott, a penge mintázatának részletei alig láthatóak, különösen az egyik oldalon. Főleg a köpű környékén durva reszelés nyomai figyelhetőek meg. A balta fokán felül és alul kisméretű nyéltámaszimitáció van, a köpűnél ék alakú bevágásokkal. Nyaka két bordával tagolt. A kiszélesedő, íves penge két végénél egy-egy visszahajló horgas tüske van. A pengét a sályihoz nagyon hasonló geometrikus mintázat díszíti, mely az egyik oldalon („hátlap") szinte teljesen lekopott. Az „előlapon" jobban kivehető a minta: a két tüskét a pengeél vonalát követő farkasfogas, cakkos sáv köti össze. Az ívelt pengenyak két szélét egy-egy gyöngysoros sáv keretezi. A penge közepén egy, az élnél hagyott üres sávban három pontkör helyezkedik el egyenletes elosztásban. A középső pontkör és a cakkos sáv között három pontszerű bemélyedés látható. Az erősen kopott felületű másik pengelapon töredékesen maradt meg a díszítés, leginkább a középső pontkör, a farkasfogas sáv él felőli szegélye és a nyaknál a gyöngysoros keret részlete látszik. A korábbi közlésekben Németh Péter megfigyelésére hivatkozva tausírozásként, illetve niellóként írták le a díszítést, azonban a feltételezés szerint később kihullott berakás nyoma nem látszik a tárgyon. Ennek eredeti megléte nem zárható ki, azonban a szakirodalomban elérhető feldolgozások nem említik e tárgytípus ilyen jellegű díszítését.[65] H.: 4 cm, pengeél sz.: 5,3

---

59 Gádor 1985; Gádor 1987.

60 P. Fischl K. – Honti S. – Horváth A. – Király Á. – Pusztai T. – Szörényi G. A.: *Előzetes szakmai jelentés a Bükki Nemzeti Park KEOP-3.1.2./2F/09-11-2013-0041 azonosító számú „Kunhalmok és földvárak rehabilitációja a BNPI Heves és Borsod-Abaúj-Zemplén megyei területein" elnevezésű projektjéhez kapcsolódó régészeti feladatok elvégzéséről* (Herman Ottó Múzeum Adattára).

61 Makarov II. típus (Makarov 1992, рис. 3; Kucypera–Wadyl 2011, Fig. 2).

62 A hasonló típusú balta alakú amulettek némelyikén szintén előfordul átlyukasztás, de inkább a pengén, nem a nyaknál (vö. Kucypera–Pranke–Wadyl 2010, Tabl. IX–XI; Kucypera–Wadyl 2011, Fig. 2). A szerzőpáros gyűjtésében is látható, hogy több esetben a köpű is megvan az átlyukasztott pengéjű példányoknál, illetve pl. az egyik novgorodi és nyikolszkojei példánynál a kis nyél famaradványai is megmaradtak. Feltehetőleg tehát ezekben az esetekben nem az amulett felfüggesztésére szolgált a lyukasztás, hanem inkább a harci balták tokjának befűzésére szolgáló nyílást imitálta.

63 Dienes 1961, 188–189; Németh 1972, 217; Németh 1975, 14–15; Fodor 1981, 86; Fodor 1986, 222–223, Fig. 5. 1; Fodor 1996; Révész 1999, 203; Fodor 2001, 25, 13. kép 1; Istvánovits 2003, 184, 296–297, 172. tábla 5; Fodor 2014, 616.

64 Makarov II. típus (Makarov 1992, рис. 3; Kucypera–Wadyl 2011, Fig. 2).

65 Pl. Makarov 1992; Kucypera–Pranke–Wadyl 2010; Kucypera–Wadyl 2011. A jelen tanulmányban közölt újabb, épebb, kevésbé kopott példányok egyikén sem látszott nielló vagy tausírozás nyoma, sem restaurálás előtt, sem utána.

cm, penge v.: 0,1–0,2 cm, nyéltámasszal együtt a baltafok ma.: 2,1 cm. Nyíregyháza, Jósa András Múzeum ltsz.: 63.391.1.

10. Valkó-Öregszőlők (Pest megye, Lh. azonosító: 26454): 2014-ben Kupor Zoltán dányi lakos hobbi fémkeresős tevékenységből származó leleteket, illetve lelőhely-adatokat szolgáltatott be a szentendrei Ferenczy Múzeumnak. Az általa bejelentett, nagy kiterjedésű Valkó-Öregszőlők lelőhelyen a friss szántásban, felszíni szórványként került elő egy balta alakú amulett. Az északnyugat–délkeleti fekvésű dombháton eddig nem történt régészeti feltárás, a lelőhely kiterjedését terepbejárásokból,[66] és Kupor Zoltán bejelentése alapján ismerjük (*24. kép 1*). A lelőhely tágabb környezetében tárgyunk szempontjából figyelmet érdemel a légvonalban mintegy 1 km-re délnyugatra húzódó szomszédos dombvonulaton található Árpád-kori (12–13. századi) földvár,[67] melynek közelében, a domb eddig nem kutatott északkeleti lejtőjén 10–11. századi temetőre utaló fémleletek (fülesgombok, szőlőfürt-csüngős fülbevaló, övveretek stb.) kerültek elő a szántott felszínen (*24. kép 2*).

Leírás: A nyéltámaszos, szakállas harci baltákat mintázó típusba sorolható,[68] öntött bronz balta alakú amulett (*25. kép*). A tárgy kissé kopott, főleg az egyik oldalon. A penge lapja ívesen meghajlott, éle sérült. A balta enyhe élben záródó fokán felül és alul nyéltámasz-imitáció van, a köpűnél ék alakú bevágásokkal. A kiszélesedő, alul és felül is ívelt penge két oldalán egy-egy függőleges barázdával tagolt nyakkal csatlakozik a köpűhöz. A penge két lapját geometrikus mintázat díszíti. A penge felső és alsó szegélyén, valamint a közepén kialakított kerek „szíjbefűző” nyílás körül sűrűn vonalkázott (gyöngysorjellegű) sáv fut, mely alul a szakállnál kialakított kerek nyúlvány ívét is követi. A pengenyílás és a nyak között egy-egy, az élnél három, egy sorba rendezett pontkörös dísz látható. A kevésbé kopott „előlapon”, a kiszélesedő pengerészen a pontkörök és a pengenyílás közti területet rombikus, elnagyolt rácsozás tölti ki. E minta a kopottabb „hátlapon” csak töredékesen maradt meg. H.: 5 cm, pengeél sz.: 3,65 cm, penge v.: 0,12 cm, nyéltámasszal együtt a baltafok ma.: 1,95 cm. Gödöllő, Ferenczy Múzeumi Centrum ltsz.: 2015.20.1.3.

Munkaeszköz, amulett, gyerekjáték? A miniatűr balták értelmezésének lehetőségei

A miniatürizált tárgyak készítésének hagyománya egészen az őskorig (kiváltképp a késő bronzkorig) visszavezethető, de Észak-, Közép- és Kelet-Európában a késő antik – korai germán kultúra alapjain nyugvó, kifejezetten széles körben elterjedt, sokrétű jelenségként számolhatunk ezek használatával (*1. kép, 1; 2. kép*). Az ilyen típusú tárgyak leggyakrabban amulettként szerepelnek a szakirodalomban, bár a fogalom meghatározása, különös tekintettel a germán és skandináv (valamint ószláv) pogány hiedelemvilág gazdag istenség-szimbolikájára, nyilvánvaló nehézségeket vet fel.[69] A következőkben sorra vesszük, milyen egyéb elképzelések jelentkeztek még a 10–12. századi miniatűr balták gondolati hátterének, kultikus funkciójának meghatározásakor.

A tárgytípust szinte már a legelső, 19. századi közlésekben megkísérelték értelmezni, az igen kis számban ismert darabokat leggyakrabban gyermekjátéknak tartották.[70] Haakon Shetelig 1912-es összefoglalásában az általa közölt női sír mellékleteként előkerült svingesæteri lelet alapján megkérdőjelezte a miniatűr balták ezen értelmezését és inkább a tárgy (női) munkaeszköz-jellegét, esetleg szimbolikus jelentését tartotta elfogadható interpretációnak.[71]

Vlagyiszlav P. Darkevicsnek az ószláv, pogány Perun-kultusszal kapcsolatos elképzeléséhez hasonló elméletek láttak napvilágot az északi, 9–10. századi hamvasztásos sírokból (gyakran az urnák tetejéről) előkerült ún. Thor-kalapácsok és miniatűr borostyánbalták értelmezésekor is. Ez utóbbiak esetében mikroszkópos vizsgálattal sikerült igazolni, hogy kifejezetten a temetési szertartásra készültek. Így valamilyen módon a temetési rítusban – esetleg a sír lezárásában – játszottak sze-

66 MRT 11, 26/5. lh. Szakanyag: „*Jelentés terepbejárásról, Valkó-Öregszőlők, 2014*” (Nyilvántartási iktatószáma: 600/1047/2014). A leletbeszolgáltatást követő szakmai terepbejárás nem eredményezett kora Árpád-kori leletanyagot, a felszínen csak szarmata településre utaló kerámiatöredékek kerültek elő.

67 MRT 11, 26/1. lh. Valkó-Csákó-part, lh. azonosító: 26450.

68 Makarov I. típus (Makarov 1992, рис. 1; Kucypera–Wadyl 2011, Fig. 1 a–f).

69 Gardela 2014, 45–46.

70 Shetelig 1912, 15.

71 Ld. a kutatástörténeti fejezetben Shetelig 1912, 15–16.

repet, mivel használati kopásnyomok egyáltalán nem látszottak rajtuk.[72] A fémből készült miniatűr balták/kalapácsok rituális eszközként való használatát az Edda-versek bizonyos szakaszai is alátámasztani látszanak.[73]

A kifejezetten a pogány hitvilágra alapozó kognitív interpretációkkal azonban óvatosan kell bánnunk, amint arra Nyikolaj A. Makarov is rámutatott, különös tekintettel a tárgyalt balta alakú amulettek időrendje miatt. A leletek többségénél megállapítható szórvány jellegből adódó keltezési nehézségek ellenére nagy részük az elterjedési területük keresztény időszakára, a 11–13. századra datálható.[74] Ez Skandináviától a Rusz területekig mindenhol megfigyelhető, és az eddigi adatok alapján nagy valószínűséggel Magyarországot is ide sorolhatjuk.

A nem miniatűr méretű balták halotti rítusban betöltött mágikus/rituális szerepét hangsúlyozta Sari Mäntylä 2005-ös, a finn keresztes háborúk idejéből származó temetkezésekben előforduló fegyvereket értelmező cikkében. Arra hívta fel a figyelmet, hogy a balta az a fegyver vagy eszköz, melyet a leghosszabb ideig használtak sírmellékletként a vizsgált területen, egészen addig, amíg a melléklet nélküli temetkezési rítus uralkodóvá nem vált a kora középkorban. A szerző ebből azt a következtetést vonta le, hogy a sírba kerülő balta nem csupán mint használati eszköz, hanem mint mágikus tulajdonságokkal bíró tárgy is értelmezhető és feltehetően fontos szerepet játszott a halotti rituáléban.[75]

Heinrich Beck és Herbert Jankuhn 1973-ban a baltakultuszról írt összefoglaló tanulmányukban hangsúlyozták, hogy magának a baltaalaknak számos kultúrában erőteljes bajelhárító erőt tulajdonítottak, mely viselőjét/tulajdonosát megvédte a rontástól, betegségtől, vagy épp elősegítette gyógyulását vagy fokozta a termékenységét.[76] Véleményük szerint a balták mágikus-kultikus szerepét nem lehet egyértelműen elválasztani a társadalmi presztízst kifejező funkciójukától, ugyanakkor kevésbé valószínű, hogy szimbólumként való használatuk kizárólag a magasabb társadalmi ranggal lenne összekapcsolható. A miniatűr balták szerintük a valódi használati eszközöktől egyértelműen különböző kontextusban jelennek meg, tehát azoktól függetlenül kell értelmeznünk őket.[77]

A balták tekintetében Marcin Wołoszyn is rámutatott, hogy a vizsgált korszakban a miniatürizálást problémás ugyan egyetlen etnikumhoz kötni, de mindenesetre ezen emlékek erősen kötődnek a germán tradícióhoz.[78] Az amulettek, talizmánok tágabb aspektusainak tárgyalása során egy dán kutatónő, Miriam Koktvedgaard Zeitzen szintén körbejárta a használati tárgy/miniatűr tárgy (amulett) elkülönítésének kérdését. Meglátása szerint nem elég csak a méret alapján ítélni, minden egyes esetben részletesen meg kell vizsgálni az adott tárgyat: annak formáját, anyagát, díszítettségét, „normális" vagy „speciális" jellegét és a használat nyomait, pl. hogy egy kisbalta esetleg élezett-e vagy sem. Megítélése szerint a balta alakú függők és variánsaik mágikus jelentéssel bírtak és amulettnek tekinthetők, azaz bajelhárító funkciót töltöttek be, gyógyító hatásuk volt és/vagy védték viselőjüket az ártó erőktől.[79]

Kucypera, Pranke és Wadyl már említett 2010-es tanulmányukban összefoglalták a tárgytípus addigi értelmezési kísérleteit: gyermekjáték, a katonai kíséret tagjainak ékszere-jelképe, a druzsinnyikok családjában született fiúk ajándéka felnőtté avatásukkor, Perun-kultuszhoz kapcsolható pogány amulett. Maguk pedig egy újabb értelmezéssel álltak elő, melyet Kucypera és Wadyl később 2011-ben angolul is közzétett a Makarov II. típusú miniatűr baltákkal kapcsolatosan. Kritizálták Makarov azon állítását, miszerint ezek az ívelt, szimmetrikus pengéjű miniatűr balták kifejezetten

---

72 Gräslund 2008, 254.

73 „*Szólt akkor Trym/óriások országlója:/ „Hozzátok kalapácsomat,/a menyasszonyt megáldja,/helyezzétek Mjölnirt/hajadon ölébe,/a Tavasz istennője/adja össze igaz társsal.*" (Edda XI. ének, 30. vers). Balogh Anikó értelmezésében: „*Tőr kalapácsa mint jelképes áldás a házassági rítus része volt.*" (Balogh 1985, 313).

74 Ugyanez a „mintául" szolgáló harci balták típusáról is elmondható, vö. Makarov 1992, 48–51.

75 Mäntylä 2005, 307.

76 Beck–Jankuhn 1973, 567.

77 Beck–Jankuhn 1973, 562.

78 Wołoszyn 2006.

79 Zeitzen 1997, 3, 16–17.

valódi harci fegyverek formáját utánozzák,[80] mivel ilyen formájú (Makarov II.) nagyméretű balta kevés van (pl. Muromszkoje). Véleményük szerint helyesebb lenne a tárgytípust eredeti formaként kezelni.[81] Maga a baltaforma alapvetően a Napisten szimbóluma, amely a skandináv hitvilágban Thor isten kalapácsaként élt tovább. Thor kultusza kontinuus maradt a keresztény tradícióban is – az istenség helyét Szent Olaf foglalta el, átvéve annak egyes attribútumait; így vált a Mjölnir a keresztény király baltájává (ami Olaf Haraldsson egyik legfontosabb szimbóluma). A kora középkorban Szent Olaf egykori király Norvégia patrónusa lett, kultusza gyorsan terjedt mind az elit, mind az egyszerű emberek körében. Fontos szerepet kapott az uralkodó és az uralom legitimálásában. Tisztelete Grönlandtól Izlandon, skót, ír, francia és német területeken keresztül egészen Novgorodig és Bizáncig elterjedt.[82] A két lengyel szerző szerint, ha elfogadjuk ezt az elméletet – ami persze nem zárja ki, hogy a tárgyak a Perun-kultuszhoz is kapcsolhatók legyenek –,[83] akkor a miniatűr balták funkciójukban hasonlóak lehetnek a korabeli Thorkalapácsokhoz és keresztekhez (*1. kép 4*).[84]

A szláv területekről származó miniatűr balták különleges példánya a Lengyelország területén talált kałdusi lelet (*1. kép 5*), mellyel Wojciech Chudziak foglalkozott 2004-ben,[85] majd a Kucypera–Wadyl szerzőpáros a fent említett 2011-es tanulmányában.[86] Ezen a baltán hajó ábrázolása látható evezősökkel, pajzsokkal, jelzésszerű hajókötelekkel, s a balta két oldalán lévő kampók mint a hajóorr és a tat ábrázolása válnak értelmezhetővé. Ehhez a formához egészen hasonló hajóábrázolás tűnik fel a svédországi holmby-i rúnakövön (*1. kép 6*).[87] A szerzők felvetik, hogy a Makarov II. típusú „balták" valójában hajók szimbolikus ábrázolásaiként értelmezhetők. A hajó rendkívül fontos az északi mitológiában, s ez a Skandináv világhoz kapcsolná a tárgytípus eredetét. Ez az értelmezés nem zárja ki a tárgyak kapcsolatát Szent Olaf kultuszával, őt ugyanis a hajósok védőszentjeként is tisztelték. A probléma ezzel az elmélettel ismét csak az, hogy Skandinávia területéről mindössze egyetlen Makarov II. típusú miniatűr balta ismert (Sigtuna). Példányai a balti államok, Lengyelország, Oroszország, Ukrajna, Fehéroroszország és Magyarország területén kerültek elő nagyobb számban (*8. kép 1; 27. kép*).[88] Összegzésükben megállapítják, hogy a miniatűr balták nagy valószínűséggel a mágikus-vallási szférával állnak kapcsolatba, azonban egyelőre a funkciójukra és jelentésükre vonatkozó egyik elmélet sem eléggé bizonyított ahhoz, hogy maradéktalanul elfogadható legyen.[89] A lengyel szerzőpáros végső konklúziójával – kiterjedt kontextuális elemzések hiányában és a hiteles *in situ* leletek kis száma miatt – egyelőre magunk is egyetértünk.

---

80 Makarov 1992, 44–46. E hiányosságra a lengyel szerzőpáros jogosan mutatott rá, azonban kritikájuk, miszerint Makarov egy Kirpicsnyikovnál nem létező „B" harci balta típushoz sorolja őket (Kucypera–Wadyl 2011, 125), nem teljesen helytálló. Makarov ugyanis csak az I. típus kapcsán hivatkozott Kirpicsnyikov felosztására (IV. típus), azonban 1992-es cikkében nem említi ezt a bizonyos „B" típust, csak azt a néhány baltaleletet, melyek véleménye szerint a II. típus „valós" mintái lehettek. Másrészt Kirpicsnyikov – valóban kissé nehezen átlátható szerkezetű – gyűjtésében szerepel „B" (Б) típus, mely szimmetrikus pengéjével, nyéltámaszos köpűjével megfelel a Makarov II. típusnak, a balta alakú amulettek pengéjének két végén lévő horogtól eltekintve (Kirpicsnyikov 1966, 123, No. 450, таб. XV. 6). Az igaz, hogy a rajzos típustáblán valóban nincs e ritka típus feltüntetve, mivel az „A" és „B" típusra nagyon kevés példát talált a szerző (Kirpicsnyikov 1966, 29, 33. сс. рис. 6, szövegközti таб. 8, 10–12). Ld. még Panasiewicz–Wołoszyn 2002, 258.

81 Kucypera–Wadyl 2011, 125.

82 Pranke 2009. Érdekes, hogy Bizáncban biztosan jelen vannak a varég zsoldosok, baltaamulettet azonban nem ismerünk egyelőre erről a területről.

83 Ld. ehhez Gardela fentebb ismertetett megállapítását a több kultúrkörben megjelenő tárgyak helyi értelmezésének kérdésében (Gardela 2014, 127).

84 Kucypera–Pranke–Wadyl 2010, 120–121.

85 Chodziak 2004, 193.

86 Kucypera–Wadyl 2011.

87 Kucypera–Wadyl 2011, 125, 4. ábra.

88 Kucypera–Wadyl 2011, 125–126.

89 Kucypera–Wadyl 2011, 127.

A miniatürizált tárgyak a régészet szemszögéből

Valamivel közelebb juthatunk a tárgytípus szimbolikájának feltárásához, ha a miniatürizálás szokásának kognitív vonatkozásait vizsgáljuk. Amint arra már korábban is utaltunk, a 10–13. századi miniatűr baltákkal foglalkozó kutatók eltérő módon definiálják a miniatűrnek meghatározható tárgyak felső mérethatárát. Ebből is látható, hogy a *miniatűr* – csak úgy, mint a *gigantikus* vagy a *monumentális* – relatív fogalom. Voltaképpen képmás, mely mindig csak az „életnagyságú", tehát emberi léptékű megfelelőjéhez, a megszokott vagy „normális" állapothoz viszonyítva értelmezhető. Ez a szemlélet – a funkcionális és szimbolikus, használatra alkalmas vagy „haszontalan" tárgyak és ehhez hasonló ellentétpárokkal jellemezhető kategóriák felállítása – a nyugati filozófiai hagyományokban gyökerezik és az ember által megismerhető világ jelenségeinek meghatározott kategóriákba való sorolásának kényszerére, az ahhoz való ragaszkodásra vezethető vissza.[90]

A miniatürizált tárgy a szó szoros értelmében művészi alkotás, mivel kizárólagos funkciója a szimbolikusság, a kapcsolódó jelentéstartalom sűrítése és az ezen esszenciára való emlékeztetés. Fizikai, érzelmi és fogalmi tartalmából, általános evokatív természetéből fakadóan megvan az a képessége, hogy egyfajta „alternatív" teret és időt teremtsen: eszméket, ideákat, emlékeket rögzítsen, identitást fejezzen ki, társa legyen használójának saját érzelemvilágában és folyamatosan gondolkodásra késztesse.[91] Miniatűr modellnek nem csupán bizonyos tárgyak vagy élőlények leképezései számítanak, hanem olyan hétköznapi eszközeink is, mint a bennünket körülvevő földrajzi tájat ábrázoló térképek. Az ismert világról rendelkezésre álló tudást szintetizálva első megjelenéseik még valóban inkább az ember által teremtett mikrokozmosz funkcióját töltötték be, később az elmélkedés, manipuláció (tervezés) eszközeivé váltak.[92] Bruno Latour szavaival élve: *„A miniatürizált világ tárgyai úgy működnek, mint közvetítők, melyek lehetővé teszik a tudás szinoptikus rendezését és bemutatását"*.[93]

A miniatűr tárgy tulajdonosa birtokában van az adott tárgy funkciójára vonatkozó – gyakorlatias (pragmatikus) és jelentésmeghatározó (szignifikatív) – kulturális információknak.[94] Egy-egy tárgy azonban sohasem önmagában értelmezendő: más (formailag rokon vagy azonos kontextusban előkerült) tárgyakkal, valamint emberi közvetítőkkel (ágensekkel) együtt egyfajta egyedi, kognitív, illetve szocio-technikai hálózat része.[95] Ebben a hálózatban az egyes csomópontok (tárgyak, emberek) különböző intenzitású, meglehetősen bonyolult összeköttetésekkel (pl. forma, funkció, jelentéstartalom, használó személye, a használat helye, módja és ideje stb.) kapcsolódnak egymáshoz. Az ily módon felépülő hálózat alkotja magát a kulturális közeget, tradíciót, melynek legfontosabb tulajdonsága a dinamizmus: folyamatosan változik, mozgásban van. Az adott formához társuló jelentés árnyalható, módosítható, használatának módja és ideje, narratívája (a betöltött szimbolikus funkció függvényében) a kulturális közeg szabályain belül szabadon megváltoztatható – és ez a változás az idő előrehaladtával általában – valamilyen mértékben – be is következik.[96]

Ugyanígy, az amulett jellegű tárgyak megítélése kapcsán Leszek Gardela felhívta a figyelmet arra, hogy ugyanazon (akár kereskedelem útján több helyre eljutó) amulett egyszerű ékszerként vagy mágikus tárgyként megtalálhatta saját, akár önálló jelentését a különböző (jelen esetben skandináv, szláv, balti, finnugor – és magyar?) kulturális közegekben.[97]

A 10–13. századi miniatűr baltákat ebben a megvilágításban értelmezve alapvetően elfogadhatjuk azt az általános definíciót, mely szerint a

---

90 Jones 2013, 367.

91 A modern idők miniatürizált világának szimbolikájáról bővebben ld. Bachelard 1994; Stewart 1993; Turkle 2007 és az általuk hivatkozott irodalom.

92 Jones 2013, 369.

93 Latour 1987, 226.

94 Knappett 2012, 88.

95 Lane et al. 2009.

96 Részletesen ld. Knappett 2012, 89–105.

97 Gardela 2014, 127.

tárgytípus – a kora középkori pogány és keresztény kultúrkörökben egyaránt népszerű többi miniatűr és egyéb típusú amulettjellegű tárgyhoz hasonlóan – egyfajta „aktív szimbólum", melyet társadalmi és személyes kontextusban (is) használtak. Vagyis a különféle társadalmi és életstratégiákhoz kapcsolódó, a hordozó/tulajdonos személyéhez kötődő, általában mágikus/kultikus jelentéssel is bíró tárgy.[98] Eddigi ismereteink alapján e körbe sorolhatjuk a vizsgált leletek jelentős részét, de amint azt fentebb láttuk, a kisméretű balták egyes változatainak esetében nem kell feltétlenül kizárnunk az egyéb, akár gyakorlati, használati funkciót sem.[99]

A tárgytípus értékelése

A hazánkban is előkerült, legáltalánosabban Makarov tipológiai összefoglalása alapján elkülöníthető balta alakú amulettek meglehetősen egységes képet mutatnak alapanyag, készítéstechnika, méret és díszítés szempontjából is (*26. kép*). Amint a korábbi feldolgozások is rámutattak, formájuk – különösen a Makarov I. típusé – kifejezetten egy, a 10–12. században Észak- és Kelet-Európában igen elterjedt szakállas harci baltatípust mintáz.[100] Megjelennek rajtuk az eredeti baltákra jellemző, bár sematizált díszítőelemek is: pontok, pontkörök, rácsos és farkasfogas díszítés.[101] A formai jegyek is jól felismerhetők a miniatürizált tárgyakon: a nyéltámasz kialakítása, a szakállas baltákon gyakran megjelenő alsó „akasztóhorog", nyúlvány, illetve a penge közepének átlyukasztása. Ez utóbbi egyes elképzelések szerint szíjbefűző nyílásként értelmezhető az eredeti darabokon, és a penge védőtokjának felkötözését segítette.[102]

Makarov II. típusa kapcsán több szerzőnél felmerült Szent Olaf kultuszának hatása.[103] A típus megmunkálása, díszítése, mérete egyezik az I. típussal, ám a valódi harci balták között kevésbé találunk megfelelő „mintát" ezek pengeformájához. Makarov ugyan közölt néhány szimmetrikus, ívelt pengéjű baltát, ám ezek korántsem jelentenek – az I. típuséhoz hasonlóan – egyértelmű és általánosan elterjedt előképet.[104] Formai szempontból tehát – különösen, ha figyelembe vesszük az I. típus határozottan valós harci baltákra visszavezethető alakját – elképzelhető, hogy egy balta-alapforma továbbgondolásáról van szó. Azonban akár a csónak/hajó formájával történő egyesítés gondolata (vö. a lengyel szerzők megfigyelése és a kaldusi lelet alapján) sem feltétlenül megalapozatlan.

Viseleti módjukat tekintve nem hagyható figyelmen kívül a nagyszámú, nyéltöredékkel előkerült példány Észak- és Kelet-Európában (pl. *4. kép 3*).[105] A köpű a többi hasonló miniatűr baltánál is gondosan, igen egységes módon van megformázva, így a magyarországi leletek esetében sem egyértelmű, hogy kisméretű nyéllel vagy a köpűn átfűzött függesztővel viselték ezeket. A ritkábban megfigyelt sírleletek esetében a deréktájon előkerült baltácskák az övre függesztett, övbe tűzött, esetleg külön szütyőben történő viseletet sugallják. A hazai leletek java részén szemmel látható eltérés van a két pengelap kopottsága és adott esetben a mintázata között is. Úgy tűnik, mintha az egyik oldal többször súrlódott volna ruházathoz vagy máshoz, és a másik oldal lett volna kifelé fordítva, ezért az eleve látványosabban lett kidolgozva.

A forma mellett átgondolásra érdemes a két típus kronológiája és elterjedési területe is. Bár kevés a jól datálható környezetből származó lelet,

---

98 Zeitzen 1997, 3–5; ld. még Vida 2002, 179–180. Bár a honfoglalás és Árpád-kori hazai leletanyagra nem jellemző a miniatűrök feltűnése az amulett jellegű tárgyak közt, az avar korszakban kisebb számban előfordulnak ilyenek (Vida 2002, 182, Taf. 1. 2–5, Taf. 5. 5–10, Taf. 6. 10).

99 Shetelig 1912; Petersen 1951, 339–341.

100 Nadolski 1954, 45–46, Tab. XVII; Kirpicsnyikov 1966, 36–37, таб. XIII. 4–8, таб. XXI. 1–2, 8–12; Makarov 1992.

101 Paulsen 1939, 67–97, 87–158.

102 Kirpicsnyikov 1966, 36–37.

103 Összefoglalóan Kucypera–Pranke–Wadyl 2010, 116–121; Kucypera–Wadyl 2011, 128. Az egyéb balta alakú amulettek kapcsán már többször körülják korábban e kérdéskört más szerzők is, ld. Paulsen 1939, 187–233; Paulsen 1956, 222–272; Beck–Jahnkuhn 1973, 566; Pranke 2009 (további szakirodalommal).

104 Makarov 1992, 44–46.

105 Kucypera–Wadyl 2011, Fig. 2.

néhány adat mégis arra utal, hogy a Makarov II. típus kicsit később jelent meg, a 11. század második felében, míg az I. típussal (főleg a jól datált rétegsorokból származó sigtunai leletekből kiindulva)[106] feltehetően már a 10. század második felében is számolhatunk. Földrajzi elterjedésüket tekintve szembetűnő, hogy az Észak- és Kelet-Európában, valamint a Baltikumban viszonylag egységesen elterjedt Makarov I. típussal szemben Skandináviából például egyelőre csak Sigtunából ismerünk II. típusú balta alakú amulettet, valamint ezek az Al-Duna környezetéből is hiányoznak (*8. kép*).[107]

Az újonnan ismertté vált példányokkal együtt immár 10 darab, kifejezetten a Makarov I. és II. típusnak megfelelő balta alakú amulettet ismerünk hazánkból, azonban egyelőre csak a Dunától keletre eső területekről. Bár többségük szórványlelet, lelőhelyük szinte minden esetben ismert és legalább terepbejárással hitelesített, így van némi ismeretünk leletkörnyezetükről. A magyarországi balta alakú amulettek többsége jelenlegi ismereteink szerint kora Árpád-kori településről származik (Kat. 1– 2, 5–7), egy biztosan (Kat. 8) és egy igen nagy valószínűséggel (Kat. 4) földvárból, egy másik pedig feltételezhetően temetőből (Kat. 3) került elő, java részük jellemzően 11–12. századi leletkörnyezetből.

A legutóbbi lengyel összefoglalás elterjedési térképén jól látszik, hogy a tárgytípus szóródásának Bulgária és Lengyelország közti, Kárpát-medencei hiátusát 2011-ig csak a szabolcsveresmarti példány törte meg (*27. kép 1*).[108] A most közölt leletek immár jól kiegészítik e térképet. A dolgozatunkban bemutatott Kárpát-medencei darabok történeti és régészeti értékelése még számos tisztázásra szoruló, de földrajzilag és kronológiailag egyértelmű kapcsolatot jelez a kora középkori skandináv–nyugati szláv–balti–rusz kultúrkör egyik közösnek mondható, jellegzetes elemével (*27. kép 2*).

A kora Árpád-kori rusz–magyar kapcsolatok kérdéséről

A balta alakú amulettek jelentőségét leginkább abban látjuk, hogy egy olyan jellegzetes tárgytípusról van szó, mely biztosan importlelet a Kárpát-medence kora Árpád-kori hagyatékában. Az írott forrásokkal is jól adatolt korabeli Rusz–magyar kapcsolatok[109] régészeti emlékeinek vizsgálatánál tehát kiemelkedő jelentőséggel bír(hat)nak. I. (Szent) István az 1020-as években rusz zsoldosokat telepített a nyugati határszélre; fia, Imre herceg pedig felvette a *dux Ruizorum* címet.[110]

A kijevi állam területéről tehát érkeztek zsoldosok az Árpád-kori Magyarországra. Fodor István korábban egyértelműen az ő Kárpát-medencei (gyepűk védelmére kijelölt) szállásterületük megrajzolására vélte alkalmasnak a tárgyalt tárgytípust.[111] A tárgytípus legfrissebb kelet- és észak-európai elterjedési térképét áttekintve ugyanakkor ma már nem tartható az a megállapítás, hogy ezek a leletek kizárólag orosz földön voltak egykor elterjedve. Így provenienciájuk a Kárpát-medence területén nem magyarázható kizárólagosan a rusz zsoldosok feltűnésével. Ezt támasztja alá az a megállapítás is, miszerint a tárgytípust Kelet- és Észak-Európa más területein sem értelmezhetjük egyértelműen a fegyveres kíséret tagjainak sajátságos jelvényeként. Ez egyre inkább igaznak tűnik a Rusz területén is, de az általunk bemutatott új Kárpát-medencei darabok lelőkörülményei is erre utalnak.

Ha megnézzük a jelenleg ismert tíz hazai balta alakú amulett elterjedését, azt látjuk, hogy azok nem sűrűsödnek az Orosz-, Oroszi helynevű településeink közelében, amint azt a korábbi hazai történeti értékelés fényében várhatnánk. A gyepűk területét sem rajzolják ki igazán, Vámosoroszi és az északkeleti határ mentén sem kerültek elő újabb leletek. De ugyanez a körülmény a nyugati határ és a Dunántúl esetében még inkább szembetűnő. Oroszvár esetében a történeti és részben a régészeti kutatás szerint is egyértelműen az oroszföldről jött

---

106 Edberg 1999, 251, 253; Edberg 2008, 150–154.
107 Kucypera–Pranke–Wadyl 2010, rys 1–2.
108 Kucypera–Pranke–Wadyl 2010, rys. 3.
109 Font 2002; Font 2005; Font 2015.
110 Ez akkor is a rusz kapcsolatokra utal, ha a cím a testőrség parancsnoka rangot jelölte, vö. Fodor 2001, 25.
111 Fodor 2001, 25.

katonáskodó réteg emlékét őrizte meg a helynév.[112] Az itt feltárt 10–11. századi temető azonban sem fegyvereket, sem pedig további olyan gyanús importleleteket nem tartalmazott,[113] amilyenek alapján pl. a székesfehérvár-rádiótelepi A. sír esetében Kovács László azt megalapozottan felvetette.[114] Balta alakú amulett eddig azonban egyik említett lelőhely környezetében sem került még elő. Nem szaporodtak ezek a leletek az utóbbi években az északkeleti határ közelében sem, döntő többségük az Alföldről, elsősorban a Duna–Tisza köze területéről látott napvilágot. A Dél-Alföldről – bár nem a gyepűk térségéből –, de két lelet esetében is felmerülhet ugyanakkor az oroszföldi eredet vagy kapcsolat lehetősége. A doroszlói nyéltámaszos baltát és annak oroszföldi eredetét Fodor István elemezte.[115] Hasonló lehetőség vetődik fel a kömpöci sírlelet[116] boglárjai kapcsán is, mivel azokat gyakran idézi az orosz nyelvű szakirodalom a híres ukrajnai Gulbiscse kurgánlelet[117] formailag közeli analógiái között. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy ebben a témában, vagyis a Rusz leletanyagában mutatkozó magyar jellegű leletekről orosz oldalról is születtek elemzések (pl. tegezek és csontlemezes íjak,[118] veretes nyereg[119]); vagyis a kapcsolat kölcsönhatásként értékelhető, hiszen a Rusz területén tudunk magyar zsoldosokról a történeti források alapján is.[120] Sajnos mivel az általunk bemutatott új balta alakú amulettek lelőkörülményei többnyire tisztázatlanok, érdemben keveset segítenek egyelőre a történeti kérdés régészeti aspektusának vizsgálatában. A bizonyított telepleleteink ugyanakkor biztosan más értelmezési lehetőségeket nyújtanak és követelnek meg.

Összefoglalás

A Kárpát-medencei balta alakú amulettek mind formai szempontból, mind pedig rekonstruálható lelőkörülményeik és leletösszefüggések alapján is jól illeszkednek az észak- és kelet-európai párhuzamokhoz. Amint a lengyelországi és skandináviai balta alakú amulettek, úgy – az újabb adatok fényében – a magyarországiak sem tekinthetőek kizárólagosan a 10–11. századi rusz-varég katonai jelenlét bizonyítékának, noha ennek történeti forrásai jól ismertek és egyértelműek.[121] Véleményünk szerint legalább ennyire kereskedelmi jellegűek is voltak ezek a kétségtelenül létező kapcsolatok elsősorban a Russzal, illetve az észak-európai területekkel. A tárgyalt balta alakú amulettek tekintetében fontos ismételten hangsúlyozni, hogy – egyéb, amulett jellegű tárgyak, pl. keresztek mellett – azok használatát, egykori jelentését nem feltétlenül lehetséges egyetlen kultúra hiedelemvilágával magyarázni. Ez akkor is így van, ha eredetileg egy bizonyos kultúrkör meghatározott jelképeként készültek ezek a tárgyak. A dolgozatunkban vizsgált miniatűr baltákat elterjedésük alapján több népcsoport használta egy időben: elsősorban skandináv, balti és nyugati szláv népcsoportok. Bár készítőik számára is nyilván meghatározott jelentéssel bírtak, akár kereskedelmi, akár egyéb kapcsolatok útján elterjedve más területeken is saját jelentést szerezhettek a különböző kultúrákban éppúgy, mint az egyes személyek számára.[122]

---

112 Kristó–Szőke 1994; továbbá vö. Fodor 2001, 25.
113 Tomka 2000; Horváth–Merva–Tomka 2012; Horváth 2014.
114 Kovács 1995.
115 Fodor 1981a.
116 Kürti 1994, 2. kép.
117 Kainov 2012, 104.
118 Mikhailov–Kainov 2011.
119 Murasova 2008.
120 Gyóni 2017.
121 Az újabb leletek fényében az *Orosz, Oroszi* helynevek sem állnak szignifikáns kapcsolatban a tárgytípus hazai elterjedésével, mely lehetőség a korábban ismertté vált hazai példányok értelmezése során többször felmerült (Németh 1975, 15; Fodor 1996, 173; Fodor 2014, 616). A közelmúltban hasonló következtetésre jutott Katona Csete történész: *Vikings in Hungary? The theory of the Varangian-Rus bodyguard of the first Hungarian rulers*, Viking and Medieval Scandinavia (Brepolis), megjelenés alatt. A 10–11. századi skandináv–varég kapcsolatokra vonatkoztatható adatokat áttekintve a történeti források mellett részben a régészeti anyagból levonható következtetésekre is kitért, érintve a balta alakú amulettek kérdését is.
122 Gardela 2014, 126–127.

Köszönetnyilvánítás

A hazai balta alakú amulettek új leleteit elsősorban múzeumi együttműködési keretek között dolgozó civileknek, Bacskai Istvánnak, Bíró Istvánnak, Kupor Zoltánnak és Petrov Attilának, valamint Kóka Istvánnak, a váci Tragor Ignác Múzeum munkatársának köszönhetjük. A Kárpát-medencei balta alakú amulettek katalógusának összeállításban Jakab Attila, Kővári Klára, Kóka István, Rácz Tibor Ákos, V. Székely György és Wilhelm Gábor volt segítségünkre a tárgyakra és a lelőhelyekre, leletkörülményekre vonatkozó részletes adatszolgáltatással, valamint fotókkal. A dabasi, ipolytölgyesi és valkói tárgyfotókat Bicskei József, a sályi tárgyfotót Kis Tanne István készítette, a tárgyrajzok és a képtáblák összeállítása Ambrus Edit munkája. Az orosz és ukrán nyelvű szakirodalommal kapcsolatban Natalja Hamajkótól, Igor Prohnenkótól, Olekszij Komartól és Kirill Mihajlovtól kaptunk hasznos tanácsokat, míg a lengyel nyelvű szakirodalom áttekintésében Zágorhidi Czigány Balázs mellett Marta Copija volt segítségünkre. Katona Csete a skandináv–varég kapcsolatokról is szóló, megjelenés alatt álló kéziratát bocsátotta rendelkezésünkre. Köszönetet mondunk mindenkinek, aki munkájával, segítségével hozzájárult a tanulmány létrejöttéhez.

Irodalom

Bachelard 1994: Bachelard, G.: *The poetics of space. The classic look at how we experience intimate places.* Boston 1994.

Bakay 1978: Bakay K.: *Honfoglalás- és államalapításkori temetők az Ipoly mentén (Gräberfelder an der Eipel aus der Zeit der ungarischen Landnahme und Staatsgründung).* Studia Comitatnesia 6. Szentendre 1978.

Balogh 1985: *Edda – Óészaki mitológiai és hősi énekek*. Ford.: Tandori D., szerk.: Balogh A. Budapest 1985.

Beck–Jankuhn 1973: Beck, H. – Jankuhn, H.: Axtkult. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. Begründet von Johannes Hoops. Zweite völlig neu bearbeitete und stark erweiterte Auflage*. Band. 1. Hrsg.: Beck, H. – Jankuhn, H. – Ranke, K. – Wenskus, R. Berlin–New York 1973, 562–568.

Beilke-Voigt 1995: Beilke-Voigt, I.: Der Sitte der Miniatur gerätebeigabe bei den Germanen der späten Kaiserzeit. *Offa* 51 (1995) 101–142.

Chudziak 2004: Chudziak, W.: Niektóre okoliczności przepływu rzeczy idei we wczesnym śriednowieczu.Intstruktywne przykłady chełminskie. In: *Wędrówki rzeczy i idei w średniowieczu*. Spotknaia Bytomskie 5. Red.: Moździoch, S. Wrocław 2004, 183–197.

Darkevics 1961: Даркевич, В. П.: Топор как символ Перуна в древнерусском язычестве. *Советская археология* 4 (1961) 91–102.

Dienes 1961: Dienes I.: Felső-Szabolcs a honfoglalás korában. In: *A kisvárdai vár története*. Szerk.: Éri I. Kisvárda 1961, 95–196, 199–204.

Edberg 1999: Edberg, R.: Krigaramuletter från Rus'i Sigtunas svarta jord. Fornvännen. *Journal of Swedisch Antiquarian Research* 94 (1999) 245–253.

Edberg 2008: Edberg, R.: Nya fynd av miniatyryxor. In: *På väg mot paradiset: arkeologisk undersö̈kning i kvarteret Humlegå̊rden 3 i Sigtuna 2006*. Meddelanden och Rapporter från Sigtuna Museum 33. Red.: Wikström, A. Sigtuna 2008, 150–154.

Felis 2005: Felis, M.: *Miniaturowe toporki z X–XIII wieku na ziemiach polskich w kontekście podobnych znalezisk z Europy północnej i wschodniej.* Mps pracy magi-sterskiej w IP UAM, Poznań Doktori értekezés – IP UAM, Poznań 2005.

Fodor 1981: Fodor I.: A magyarság baltikumi és skandináviai kapcsolatai a IX–XI. században (a régészeti leletek alapján) (Verbindungen der Ungarn mit dem Baltikum und Skandinavien zwischen dem 9. und 11. Jahrhundert [Aufgrund der Bodenfunde]). *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv* 1981, 85–89.

Fodor 1981a: Fodor I.: Honfoglalás kori sír Doroszlón (Ungarisches Grab von Doroszló aus dem 10. Jh.). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1981, 149–164.

Fodor 1986: Fodor, I.: On the Contacts of Hungarians with the Baltic Area in the 9th–11th Centuries (From an Archaeologist's Point of View). *Hungarian Studies* 2 (1986) 217–226.

Fodor 1996: Fodor I.: Szabolcsveresmart. In: *„Őseinket felhozád…" A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus.* Főszerk.: Fodor I. Budapest 1996, 172–174.

Fodor 2001: Fodor I.: Az államalapítás korának hadserege. *A Makói Múzeum Füzetei* 98. Szerk.: Halmágyi P. Makó 2001, 17–39.

Fodor 2005: Fodor I.: Árpád-kori templom körüli temetők Hajdúdorog határában (Előzetes közlemény (Churchyards from the Árpádian Period [11th–13th centuries] at Hajdúdorog. [Preliminary report]). In: *„… a halál árnyékának völgyében járok." A középkori templom körüli temetők feltárása*. Opuscula Hungarica 6. Szerk.: Ritoók Á. – Simonyi E. Budapest 2005, 197–212.

Fodor 2014: Fodor I.: Előzetes beszámoló a hajdúdorogi Kövecses-halmon végzett ásatásról (Preliminary report on the excavation at Hajdúdorog-Kövecses-halom). In: *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy* Gábor 60. születésnapjára (*Avarum solitudines. Archaeological studies presented to Gábor Lőrinczy on his sixtieth birthday*). Opitz Archaeologica 6 – MTA BTK MŐT kiadványok 2. Szerk.: Anders A. – Balogh Cs. – Türk A. Budapest 2014, 613–626.

Font 2002: Font M.: Magyarország és a Kijevi Rusz az első ezredfordulón (The Kingdom of Hungary and the Kievian Rus at the first Millenium). *Történelmi Szemle* 44 (2002) 1–10.

Font 2005: Font M.: *Árpád-házi királyok és a Rurikida fejedelmek*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 21. Szeged 2005.

Font 2015: Font M: A Kijevi Rusz és a Magyar Királyság a 11. században és a 12. század elején (Szent Istvántól Kálmánig). In: *Régmúlt idők elbeszélése: a Kijevi Rusz első krónikája*. Ford.: Ferincz I., szerk.: Balogh L. – Kovács Sz. Magyar Őstörténeti Könyvtár 30. Budapest 2015, 303–316.

Gardela 2014: Gardela, L.: *Scandinavian Amulets in Viking Age Poland*. Collectio Archaeologica Ressoviensis XXXIII. Rzeszów 2014.

Gádor 1985: Gádor J.: A Sály-latori nemzetségfői központ kutatása. In: *Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai*. Szerk.: Fodor I. – Selmeczi L. Budapest 1985, 115–128.

Gádor 1987: Gádor J.: Észrevételek az égett sáncok kérdéséhez a sály-latori vörös sánc ásatási eredményei alapján. *Soproni Szemle* 41 (1987) 59–62.

Gräslund 2008: Gräslund, A. S.: The material culture of Old Norse religion. In: *The Viking World*. Eds.: Brink, S. – Price, N. New York 2008, 249–256.

Gulyás 2015: Gulyás Gy.: A balta alakú csüngők a szarmata leletanyagban (Axe-shaped pendants among Sarmatian finds). In: *Hadak útján. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája, Esztergom 2014. november 4–6. – Conference of young scholars on the Migration Period, Esztergom, Novembr 4–6. 2014.* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia. Archaeological Studies of PPCU Department of Archaeology – A PPKE BTK Régészeti Tanszékének kiadványai 3.1. – Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 3.1. Főszerk.: Türk A., szerk.: Balogh Cs. – Major B. Budapest-Esztergom 2015, 129–163.

Gyóni 2017: Gyóni G.: Egy Ugrin nevű személy a 11. századi Novgorodban (Угрин из Новгорода [11 в.]). In: – *Conference of young scholars on the Migration Period, Esztergom, Novembr 4–6. 2014.* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia. Archaeological Studies of PPCU Department of Archaeology – A PPKE BTK Régészeti Tanszékének kiadványai 3.2. – Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 3.2. Főszerk.: Türk A., szerk.: Balogh Cs. – Major B. Budapest-Esztergom 2017, 379–388.

Horváth 2014: Horváth C.: Oroszvár-Wiesenackerdűlő. In: *Győr és Moson Megyék honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei*. Szeged 2014, 138–181.

Horváth–Merva–Tomka 2012: Horváth C. – Merva Sz. – Tomka P.: Oroszvár (Rusovce, Sl.) 10–11. századi temetője (10th–11th century cemetery of Oroszvár [Rušovce, Slovakia]). In: *Sötét idők rejtélyei. 6–11. századi régészeti emlékek a Kárpát-medencében és környékén. TO* 3. Szerk.: Liska A. – Szatmári I. Békéscsaba 2012, 375–404.

ISTVÁNOVITS 2003: Istvánovits E.: *A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga (Das landnahme- und arpadenzeitliche Nachlassmaterial des Rétköz)*. Régészeti gyűjtemények Nyíregyházán 2 – Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 4. Szerk.: Almássy K. – Istvánovits E., Kovács L. – Révész L. Nyíregyháza 2003.

JONES 2013: Jones, A.: In Small Things Remembered: Scale, Materiality and Miniatures in the British Early Bronze Age. In: *Counterpoint: Essays in Archaeology and Heritage Studies in Honour of Professor Kristian Kristiansen*. Eds.: Bergerbrant, S. – Sabatini, S. Oxford 2013, 367–372.

KAINOV 2012: Каинов, С. Ю.: Украина, Чернигов. Курган «Гульбище». In: *Меч и златник: к 1150-летию зарождения Древнерусского государства. Каталог выставки*. Ред.: Журавлев, Д. – Мурашева, В. Москва 2012, 102–107.

KIRPICSNYIKOV 1966: Кирпичников, А. Н.: *Древнерусское оружие 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XII вв.* Археология СССР Свод археологических источников E1:36. Москва–Ленинград 1966.

KNAPPETT 2012: Knappett, C.: Meaning in miniature: semiotic networks in material culture. In: *Excavating the Mind*. Eds.: Jessen, M. – Johansen, N. – Jensen, H. Aarhus 2012, 87–109.

KORSUN 2008: Коршун, В. Е.: *Родная старина. Обретая утраченное*. Москва 2008.

KUCYPERA–PRANKE–WADYL 2010: Kucypera, P. – Pranke, P. – Wadyl, S.: Problem społeczno-kulturowej identyfikacji miniaturowych toporków y Europy Środkowo-Wschodniej i Północnej. In: *Tak więc po owocach poznacie ich*. Funeralia Lednickie, Spotkanie 12. Red.: Dzieduszycki, W. – Wrześinski, J. Poznań 2010, 333–344.

KOVÁCS 1995: Kovács L.: Előkelő rusz vitéz egy székesfehérvári sírban (A rádiótelepi honfoglalás kori A. sír és kardja) (Ein vornehmer Krieger in einem Grab von Székesfehérvár [Der landnahmezeitliche Grab A von Székesfehérvár-Rádiótelep und sein Schwert]). In: *Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*. Szerk.: Koszta L. Szeged 1995, 291–308.

KRISTÓ–SZŐKE 1994: Kristó Gy. – Szőke B. M.: Oroszvár. In: *Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. század)*. Szerk.: Kristó Gy. Budapest 1994, 510.

KUCYPERA–PRANKE–WADYL 2010: Kucypera, P. – Pranke, P. – Wadyl, S.: Problem społeczno-kulturowej identyfikacji miniaturowych toporków y Europy Środkowo-Wschodniej i Północnej. In: *Tak więc po owocach poznacie ich*. Funeralia Lednickie, Spotkanie 12. Red.: Dzieduszycki, W. – Wrześinski, J. Poznań 2010, 333–344.

KUCYPERA–PRANKE–WADYL 2010a: Kucypera, P. – Pranke, P. – Wadyl, S.: Wczesnośredniowieczne miniaturowe toporki metalowe z Europy Środkowo-Wschodniej i Północnej. Korpus zabytków. In: *Życie codzienne przez pryzmat rzeczy, 'Kultura materialna średniowiecza w Polsce'* 1. Red.: Kucypera, P. – Wadyl, S. Toruń, 2010, 103–176.

KUCYPERA–WADYL 2011: Kucypera, P. – Wadyl, S.: Early medieval miniature axes of Makarov's type 2 in the Baltic Sea Region (Ankstyvųjų viduramžių Makarovo 2 tipo miniatiūriniai kirviai Baltijos jūros regione). *Archaeologia Lituana* 12 (2011) 122–130.

KÜRTI 1994: Kürti B.: Régészeti adatok a Marostorok vidékének 10–11. századi történetéhez. (Archäologische Angaben zur Geschichte der Umgebung der Marosmündung in den 10–11-ten Jahrhunderten.) In: *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára*. Szerk.: Lőrinczy G.: Szeged 1994, 369–386.

LANE ET AL. 2009: Lane, D. – Pumain, D. – van der Leeuw, S. E. – West, G.: *Complexity Perspectives on Innovation and Social Change*. New York 2009.

LATOUR 1987: Latour, B.: *Science in Action*. Cambridge 1987.

MAKAROV 1992: Макаров, Н. А.: Древнерусские амулеты-топорики. *Российская археология* 1992:2 (1992) 41–56.

MÄNTYLÄ 2005: Mäntylä, S.: The Meaning of Weapons as Grave Goods: Examples from Two Southwest Finnish Crusade Period Cemeteries. *Archaeologia Baltica* 8 (2005) 302–309.

MESTERHÁZY 1966: Mesterházy K.: A Déri Múzeum régészeti tevékenysége 1962–1965 (Leletkataszter) (The archeological activity of the Déri Museum in the years 1962–1965 [A survey of finds]). *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1965 (1966) 19–59.

MESTERHÁZY 1975: Mesterházy K.: Régészeti adatok Hajdú-Bihar megye területe IX–XIII. századi településtörténetéhez I. (Archäologische Angaben zur Siedlungsgeschichte des Komitates Hajdu-Bihar in den 9.–13. Jahrhunderten). *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1973 (1975) 95–173.

MIKHAILOV–KAINOV 2011: Mikhailov, K. A. – Kainov, S. Yu.: Finds of structural details of composite bows from Ancient Rus. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 62 (2011) 229–244.

MRT 9: Dinnyés I. – Kővári K. – Kvassay J. – Miklós Zs. – Tettamanti S. – Torma I.: *Magyarország régészeti topográfiája* 9. *Pest megye régészeti topográfiája*. *A szobi és a váci járás*. Budapest 1993.

MRT 11: Dinnyés I. – Kővári K. – Kvassay J. – Miklós Zs. – Tettamanti S. – Torma I.: *Magyarország régészeti topográfiája* 11. *Pest megye régészeti topográfiája*. *Az aszódi és a gödöllői járás*. Budapest 2012.

MURASOVA 2008: Мурашева, В. В.: *Супрутский клад. Из раскопок 1969 г*. Москва 2008.

NADOLSKI 1953: Nadolski, A.: Miniaturowy toporek z grodziska w Tumie pod Łęczycą (Une hache-d`armes en miniature de l`enceinte fortifiée de Tum près de Łęczyca). *Przegląd Archeologiczny* 9 (1953) 389–391.

NADOLSKI 1954: Nadolski, A.: *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*. Acta Archaeologica Universitatis Lodziensis 5. Łódz 1954.

NÉMETH 1972: Немет, П.: Образование пограничной области Боржава. In: *Проблемы археологии и древней истории угров*. Ред.: Смирнов, А. П. – Чернецов, В. Н. – Эрдели, И. Ф. Москва 1972, 206–220.

NÉMETH 1975: Németh P.: *Borsova határvármegye kialakulása*. Tanulmányok Kisvárdáról 5. Szerk.: Németh P. Kisvárda 1975.

NIESIOŁOWSKA-WĘDZKA 1975: Niesiołowska-Wędzka, A.: Siekiera. In: *Słownik Starożytności Słowiańskich, Encykopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawnieszych do schyłku wieku XII* 5. Red.: Labuda, G. – Stieber, Z. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975, 164–167.

PANASIEWICZ–WOŁOSZYN 2002: Panasiewicz, W. – Wołoszyn, M.: Staroruskie miniaturowe toporki z Gródka, pow. Hrubieszów (The old Russian miniature axes from Gródek, powiat Hrubieszóv). *Archeologia Polski* 47:1–2 (2002) 245–286.

PAULSEN 1939: Paulsen, P.: *Axt und Kreuz bei den Nordgermanen*. Berlin 1939.

PAULSEN 1956: Paulsen, P.: *Axt und Kreuz in Nord- und Osteuropa*. Bonn 1956.

PETERSEN 1951: Petersen, J.: *Vikingetidens Redskaper*. Skrifter utgitt av Det Norskie Videnskaps-Akademi i Oslo II, Hist.-Filos. Klasse No. 4. Oslo 1951.

PRANKE 2009: Pranke, P.: Droga Olafa Haraldssona do świętości – Przyczynek do badań nad zagadnieniem kultu świętego olafa w kontekście hipotez interpretacyjnych dotyczących znalezisk toporków miniaturowych (Olaf Haraldsson's path to sainthood – A contribution to studies into the cult of St Olaf in the context of hypotheses concerning the interpretation of miniature axes). *Pomorania Antiqua* 22 (2009) 61–75.

RÁCZ 2009: Rácz T. Á.: Dabas, Templomdomb, Fertályos-földek. In: *Régészeti Kutatások Magyarországon* 2008 (*Archaeological Invetigations in Hungary 2008)*. Szerk./Ed.: Kisfaludi J. Budapest 2009, 177–178.

RÁCZ 2013: Rácz T. Á.: Templom-domb kincsei. A középkori Dabas régészeti kutatása. (The Treasures of Templom-domb. Archeological Research into Medieval Dabas). *Magyar Régészet Online Magazin* (2013 tél). http://www.magyarregeszet.hu/wp-content/uploads/2014/01/Racz_13T.pdf http://www.hungarianarchaeology.hu/wp-content/uploads/2014/01/eng_Racz_13T.pdf

RÁCZ 2014: Rácz T. Á.: Dabas középkori temploma és temetője (The Medieval Church and Churchyard of Dabas). In: *Múltunk a föld alatt. Újabb régészeti kutatások Pest megyében*. Szerk.: Rajna A. Szentendre 2014, 107–117, 176–177, 234–257.

RÉVÉSZ 1999: Révész L.: *Emlékezzetek utatok kezdetére… Régészeti kalandozások a magyar honfoglalás és államalapítás korában*. Budapest 1999.

ROESDAHL 1997: Roesdahl, E.: *Fyrkat. En jysk vikingeborg II. Oldsagerne og gravpladsen*. Nordiske Fortidsminder, Serie B. 4. København 1977.

ROSTA 2009: Rosta Sz.: Új eredmények a kunok Duna–Tisza közi szállásterületének kutatá-

sában. (New results in the research of Cuman territory between rivers Danube and Tisza). In: *Kun-kép. A magyarországi kunok hagyatéka*. Szerk.: Rosta Sz. Kiskunfélegyháza 2009, 175–216.

SHETELIG 1912: Shetelig, H.: En miniatyroks av bronse fra vikingetiden. *Bergens Museums Aarbok* 1911:13 (1912) 3–18.

STEWART 1993: Stewart, S.: *On Longing: Narratives of the Miniature, the Gigantic, the Souvenir, the Collection*. Durham 1993.

SZAVICKIJ–SZVINCICKIJ 2012: Савцький, В. – Свінцицький В.: Давньоруські амулети-сокирки у збірці. Волинського краєзнавчого музею. *Острозький краєзнавчий збірник* 5 (2012) 309–318.

TERSZKIJ 2014: Терський, С. В.: *Археологія доби Галицько-Волинської держави*. Київ 2014.

TOMKA 2000: Tomka P.: Vármegyéink kialakulásának kezdetei a régészeti kutatások tükrében. In: *Fejezetek Győr, Moson és Sopron vármegyék közigazgatásának történetéből*. Szerk.: Horváth J. Győr 2000, 9–20.

TURKLE 2007: Turkle, S.: The secret power of things we hold dear. *New Scientist* 194 (June 2007) 50–52.

VIDA 2002: Vida, T.: Heidnische und christliche elemente der awarenzeitlichen Glaubenswelt, Amulette in der Awarenzeit (Pogány es keresztény elemek az avarkori hitvilágban, avarkori amulettek). *Zalai Múzeum* 11 (2002) 179–209.

WOŁOSZYN 2006: Wołoszyn, M.: Ze studiów nad obecnością ruską i skandynawską na ziemiach polskich w X–XII wieku. In: *Świat Słowian Wczesnego Śriedniowiecza*. Red.: Dowarczyk, M. – Kowalska, A. B. – Moździoch, S. – Rębkowski, M. Szczecin–Wrocław 2006, 595–614.

WOŁOSZYN 2007: Wołoszyn, M.: Między Gnieznem, Krakowem a Kijowem. Archeologia o wczesnowśredniowiecznych relacjach polsko-ruskich i formowaniu polsko-ruskiego pogranicza. In: *U zródeł Europy Środkowo-Wschodniej. Pogranicze polsko-ukraińskie w perspektywie badań archeologicznych (Frühzeit Ostmitteleuropas: Das polnisch-ukrainische Grenzgebeit aus archäologischer Perspektive)*. Red.: Dębiec, M – Wołoszyn, M. Rzeszów 2007, 177–206.

ZEITZEN 1997: Zeitzen, M. K.: Amulets and amulet use in viking age Denmark. *Acta Archaeologica (København)* 68 (1997) 1–74.

ZEMĪTIS 1998: Zemītis, G.: Christliche und heidnische Symbole aus Bergen des 9–12. Jahrhunderts in zentralletland (Daugmale, Talsi, Mežotne). In: *Rom und Byzanz im Norden. Mission und Glaubenswechsel im Ostseeraum während des 8–14. Jahrhunderts 2*. Hrsg.: Müller-Wille, M. Mainz–Stuttgart 1998, 97–113.

Axe-shaped amulets among the 11th- and 12th-century finds in the Carpathian Basin. Archaeological observations on miniature objects and on the issue of early Árpád-era Rus–Hungarian relations

István Fodor published, at the end of 2014, the third medieval axe-shaped amulet from Hungary, which has long been known but is a rare type of object among the 10th- and 12th-century finds in the country. Then, in just one year, the number of specimens known in Hungary increased to ten, whose detailed presentation and evaluation is the topic of this paper.

In Hungary, the first known specimen came to light in Szabolcsveresmart in 1885. In Hungarian archaeological literature, it is primarily István Fodor who has published on this object type, which otherwise has an extensive international literature.

In our country, the axe-shaped amulets spread in the Tiszántúl (east of the Tisza river) and in the Duna-Tisza köze region (between the Danube and Tisza rivers); no copies are currently known from Transdanubia. All of them are stray finds, but most of them are well connected to early Árpád-era sites. Single pieces have been found at a settlement and at an earthwork site. These surface finds do not allow for a dating prior to the 11th century; most of their northern and eastern parallels with known find circumstances are also dated to the 11th–13th century (although in some instances they occured in 10th-century environments too). In addition to those made of bronze, iron specimens are also known. Basically they can be divided into two types (Makarov I and II), which were found in roughly equal numbers – there is no significant difference between their numbers.

Opinions are divided on the pendants'/amulets' function. They have been interpreted as simple child's toys or as miniature versions of real combat weapons. They have been linked to the cult of Thor-Perun-Perkunas as protective amulets against the storm god's wrath. According to another assumption, the axe-shaped amulet was a kind of symbol worn by members of the Rus military escort, which is, however, contradicted by the fact that very few man's burials have yielded such objects. Some hold the opinion that the druzhina warriors' children wore them on their belts. Yet another assumption is that these amulets were linked to the cult of St. Olaf, whose attribute is the axe, suggesting in a way Thor's continuity in Christian Scandinavia. This conjecture is thought to be supported by the depiction of a boat on a recently discovered piece, which leaves room for the assumption that some of these objects (those belonging to the Makarov II type) may be interpreted as stylized boats. Sailors honoured St. Olaf, canonized in 1031, as their patron saint, which may explain why few axe-shaped amulets can be dated prior to the 12th century.

In the current research N. A. Makarov's typology, which distinguishes between two main variants, has become accepted. Lugged beard axes fall into Type I, whereas wide, fan-shaped, symmetrical axes that may be interpreted as boat representations fall into Type II.

The axe amulet itself, like the rest of miniaturized objects in Rus, is of Scandinavian origin. Its popularity undoubtedly spread to Eastern Europe through Rus, though it can no longer be linked to the military only. Most of the pieces are stray finds and often come from the area of forts. Those originating from graves were mostly found in women's and children's burials. An interesting parallel is that in Scandinavia the majority of Thor hammers occur in similar find circumstances. Specimens are known from the Baltics, Scandinavia, Belarus, Ukraine, and Russia.

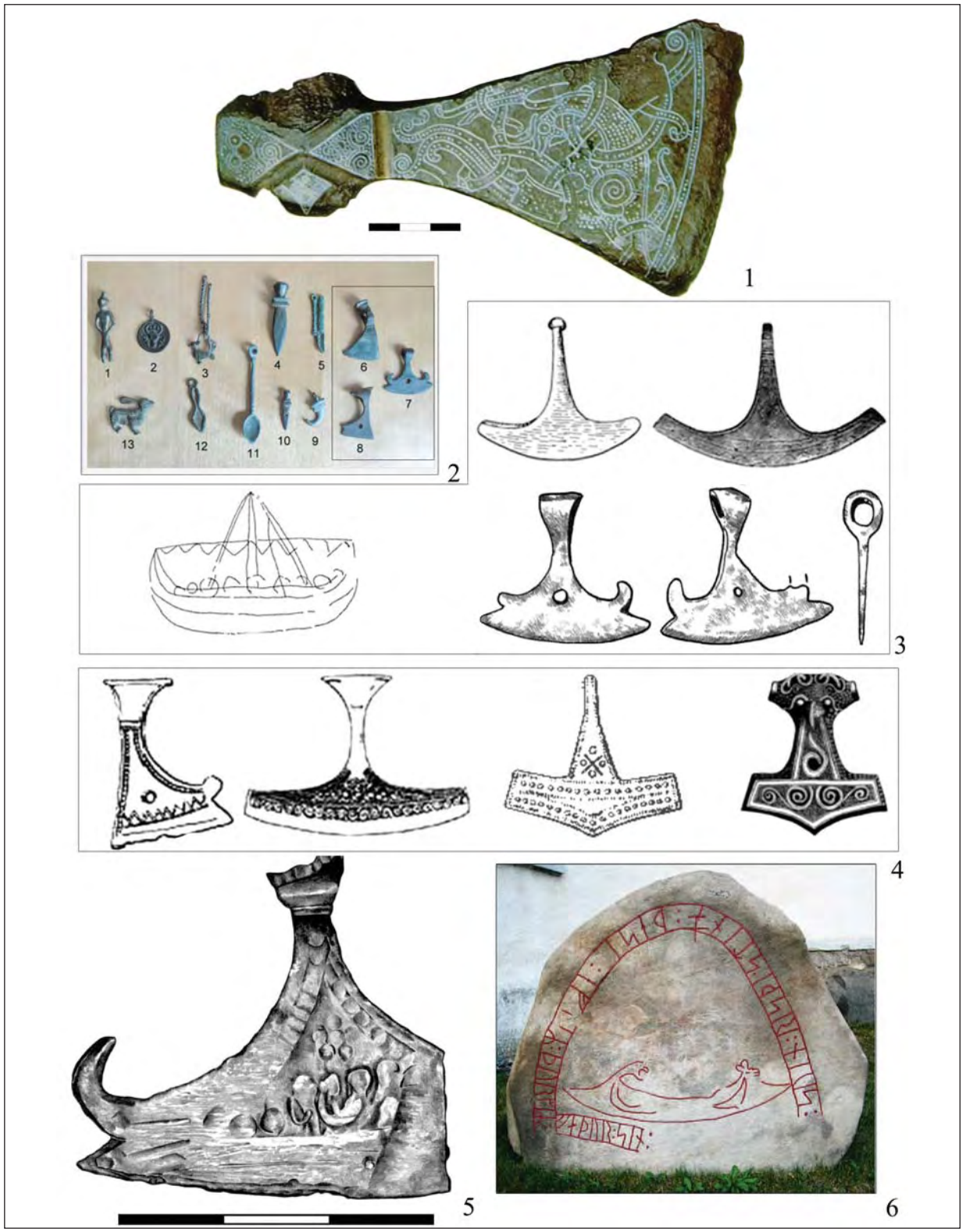
The recent pieces from Hungary, presented in this paper, fill the gap between the occurrence densifications in Poland and Bulgaria, which can only be explained by a research deficit in the Carpathian Basin. In Hungary, axe-shaped amulets can be clearly interpreted as imported objects. However, the previous conjecture that Rus mercenaries wore them should be reconsidered, since they are primarily known from women's graves. It is quite likely that they came to the Carpathian Basin from Rus, but the question remains, who actually wore them, and how they were used. Their accurate interpretation and placement among Árpád-era items require further research.

1. táblazat. A Kárpát- medencei balta alaku csüngők összefoglaló táblázata (435–436. oldal)

Table 1. Summary table of the axe amulets in the Carpathian Basin (page 435–436)

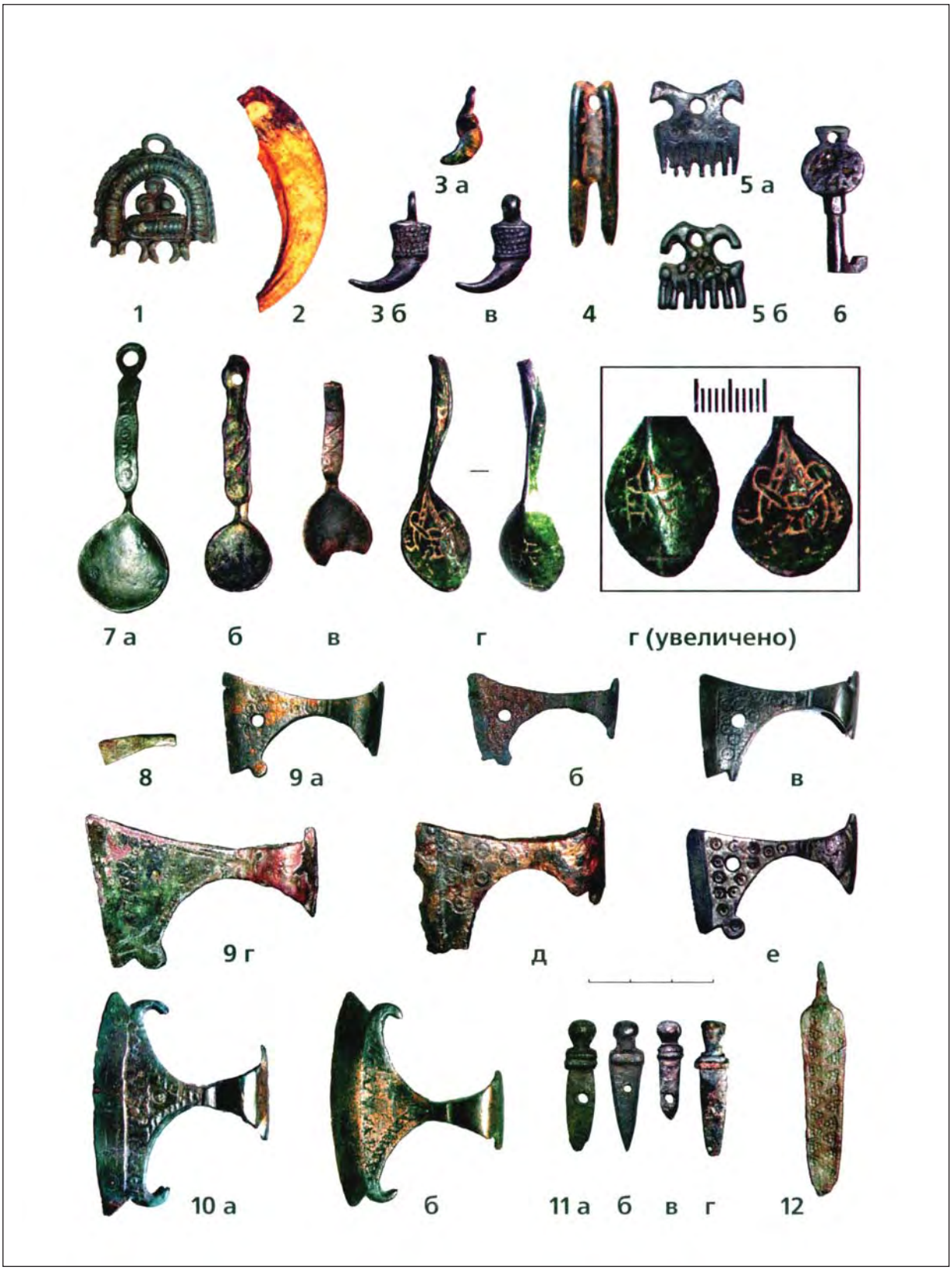
Lelőhely		*Leletkörnyezet*	*Kép*	*Őrzési hely és leltári szám*	*Anyag, technika*	*Méret*	*Típus*	*Irodalom*
1	Bugac-Alsómonostor, Kürtösi-tanya (Bács-Kiskun megye)	felszíni szórvány (Árpád-kori telep) (*10. kép*)	*11. kép*	Katona József Múzeum, Kecskemét 2015.20.1.3	öntött bronz	teljes h.: 4,1 cm, pengeél sz.: 2,85 cm, penge v.: 0,1 cm, pengető v.: 0,45 cm, köpű m.: 2,2 cm, köpű belső átm.: 0,8 cm	Makarov I.	közöletlen
2	Csanádpalota-Juhász T. tanyája (Csongrád megye)	szórvány bontásból (OBNR 660/SNR 1098 ház közelében, Árpád-kori telep) (*12–13. kép*)	*14. kép*	Móra Ferenc Múzeum, Szeged 2012.32.6575.	öntött bronz	töredék h.: 2,55 cm, töre-dék sz.: 1,24 cm, pengető v.: 0,27 cm, köpű m.: 1,67 cm, köpű belső átm.: 1 cm	Makarov I.	közöletlen
3	Dabas-Templom-domb (Pest megye)	felszíni szórvány (Árpád-kori telep és kora Árpád-kori soros temető) (*15. kép*)	*16. kép*	Ferenczy Múzeumi Centrum, Szentendre/Gödöllő 2014.11.3	öntött bronz	teljes h.: 5,2 cm, pengeél sz.: 3,4 cm, penge v.: 0,18 cm, pengető v.: 0,51 cm, köpű m.: 2,06 cm, köpű belső átm.: 0,87 cm	Makarov I.	közöletlen
4	Hajdúdorog-Pedagógus-földek (Kövecses-halom) (Hajdú-Bihar megye)	felszíni szórvány a ”kelet–nyugati szelvény északi hányó-jából” (kora Árpád-kori temető)	*17. kép*	Magyar Nemzeti Múzeum, Régészeti Tár, Honfoglalás kori gyűjtemény, Budapest	öntött bronz	teljes h.: 5,5 cm, pengeél sz.: 4 cm	Makarov I.	Fodor 2014, 615–616.
5	Hajdúhadház-Cégény (Hajdú-Bihar megye)	felszíni szórvány (Árpád-kori telep)	-	-	öntött bronz (?)	-	Makarov II. (?)	Fodor 2001, 25; Fodor 2014, 616.

6	Ipolytölgyes-Málalja (Pest megye)	felszíni szórvány (kora Árpád-kori telep)	*18. kép*	Tragor Ignác Múzeum, Vác 2015.5.1	öntött bronz	teljes h.: 5,37 cm, penge-él sz.: 3,35 cm, penge v.: 0,18 cm, pengető v.: 0,5 cm, köpű m.: 1,76 cm, köpű belső átm.: 0,84 cm	Makarov I.	közöletlen
7	Kecskemét-Balló-szög (Bács-Kiskun megye)	felszíni szórvány (kora Árpád-kori telep)	*19. kép*	Katona József Múzeum, Kecskeméti 2015.17.1	öntött bronz	töredék h.: 1,9 cm, pen-geél sz.: 5,5 cm, penge v.: 0,2 cm, pengető v.: 0,5 cm	Makarov II.	közöletlen
8	Sály-Lator, Örsúr-vár (Borsod-Abaúj-Zemplén megye)	Örsúrvár, 2. szelvény, szórvány bontásból (kora Árpád-kori földvár) (*20. kép*)	*22. kép*	Herman Ottó Múzeum, Miskolc 2016.29.1.	öntött bronz	töredék h.: 2,45 cm, pengeél sz.: 5,45 cm, penge v.: 0,1–0,2 cm, pengenyak sz.: 0,63 cm, pengenyak v.: 0,36 cm, köpű belső átm.: 0,84 cm	Makarov II.	közöletlen
9	Szabolcsveresmart-Tiszapart (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye)	szórvány, a Tisza part omlásából gyűjtött leletekkel együtt adták le	*23. kép*	Jósa András Múzeum, Nyíregyháza 63.391.1	öntött bronz	teljes h.: 4 cm, pengeél sz.: 5,3 cm, penge v.: 0,1–0,2 cm, köpű m.: 2,1 cm	Makarov II.	Dienes 1961, 188–189; Németh 1972, 217, Németh 1975, 14–15; Fodor 1981, 86, Fodor 1986, 222–223, 5. ábra 1; Fodor 1996; Révész 1999, 203; Fodor 2001, 25, 13. kép 1; Istvánovits 2003, 184, 296–297, 172. tábla 5; Fodor 2014, 616.
10	Valkó-Öregszőlők (Pest megye)	felszíni szórvány (*24. kép*)	*25. kép*	Ferenczy Múzeumi Centrum, Szentendre/Gödöllő 2015.20.1.	öntött bronz	teljes h.: 5 cm, pengeél sz.: 3,65 cm, penge v.: 0,12 cm, pengető v.: 0,5 cm, köpű m.: 1,95 cm, köpű belső átm.: 0,83 cm	Makarov I.	közöletlen



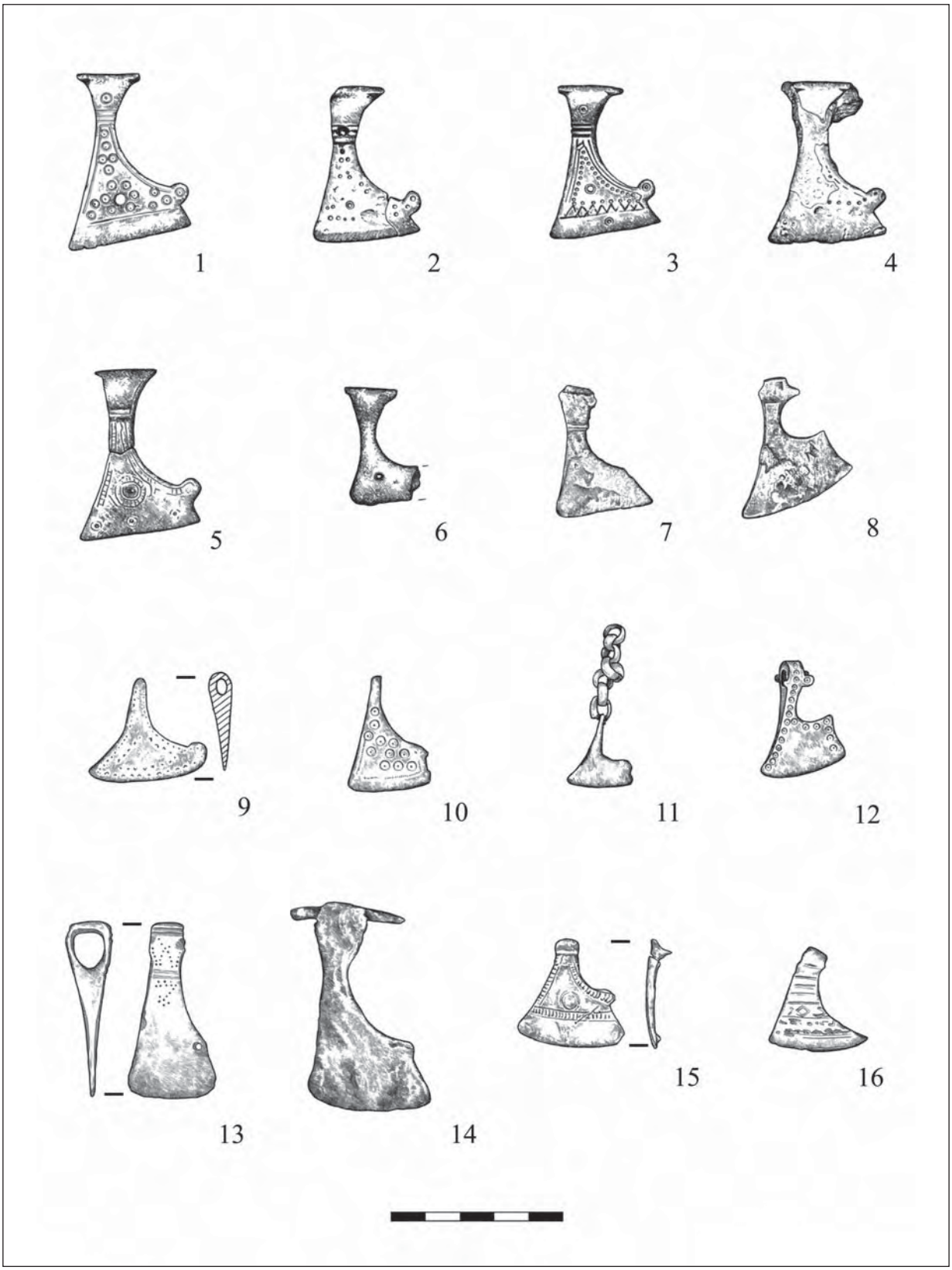
1. kép. 1: Gazdagon díszített viking harci balta; 2: A leggyakoribb amulett típusok a Rusz területén; 3–6: Skandináv hajóábrázolás és Thor-kalapácsok, valamint Makarov II. típusú balta alakú amulettek lehetséges formai összefüggései (Kucypera–Wadyl 2011, Fig. 3 nyomán)

Fig. 1. 1: Richly decorated Viking battle axe; 2: The most common amulet types in Rus territory; 3–6: Possible formal relationship of Scandinavian ship depictions, Thor hammers, and Makarov II-type axe-shaped amulets (after Kucypera–Wadyl 2011, Fig. 3)



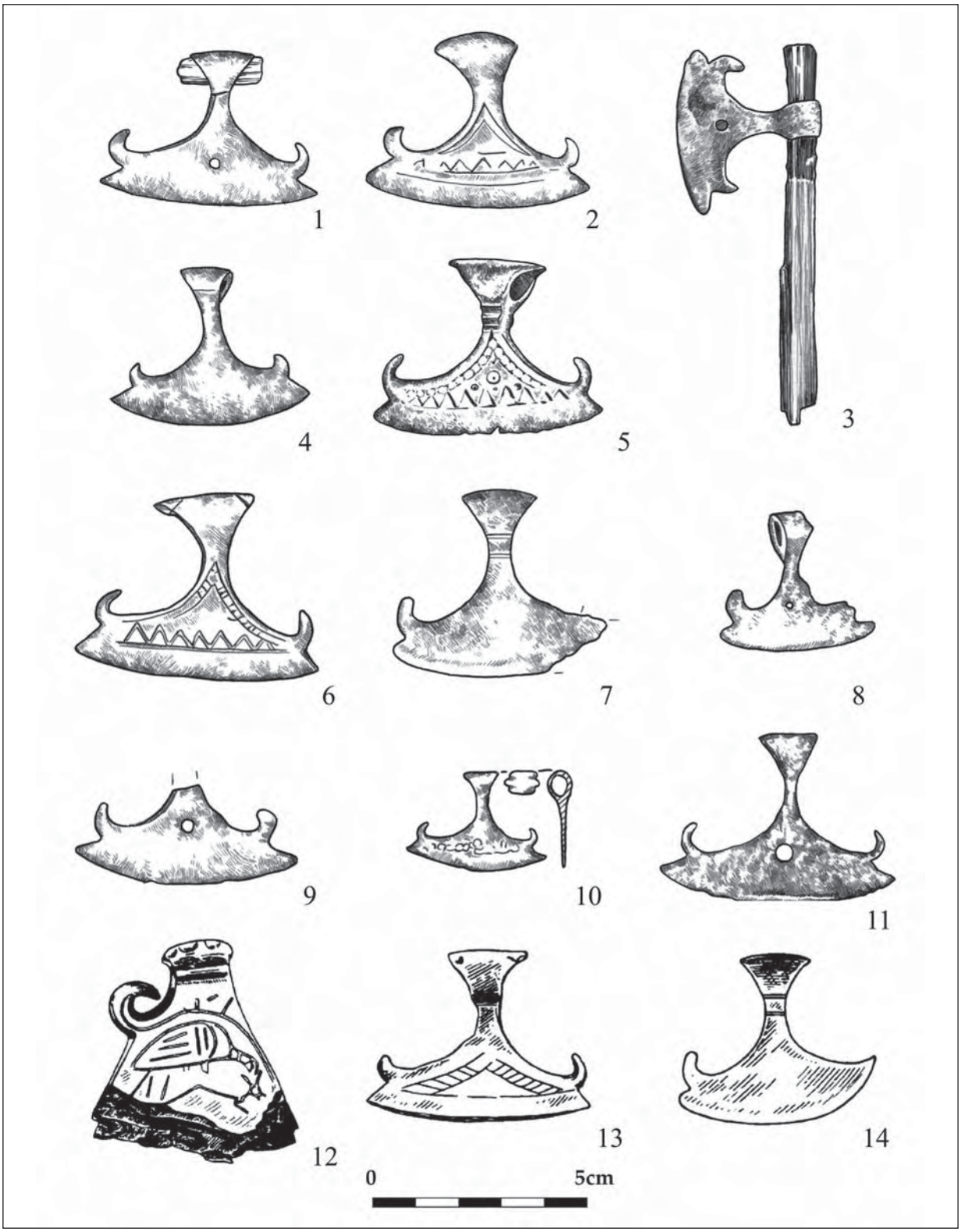
2. kép. A középkori Rusz amulettként értelmezett legfontosabb miniatürizált tárgytípusai (Korsun 2008, маб. 15 nyomán)

Fig. 2. The most important miniaturized object types of medieval Rus interpreted as amulets (after Korsun 2008, маб. 15)



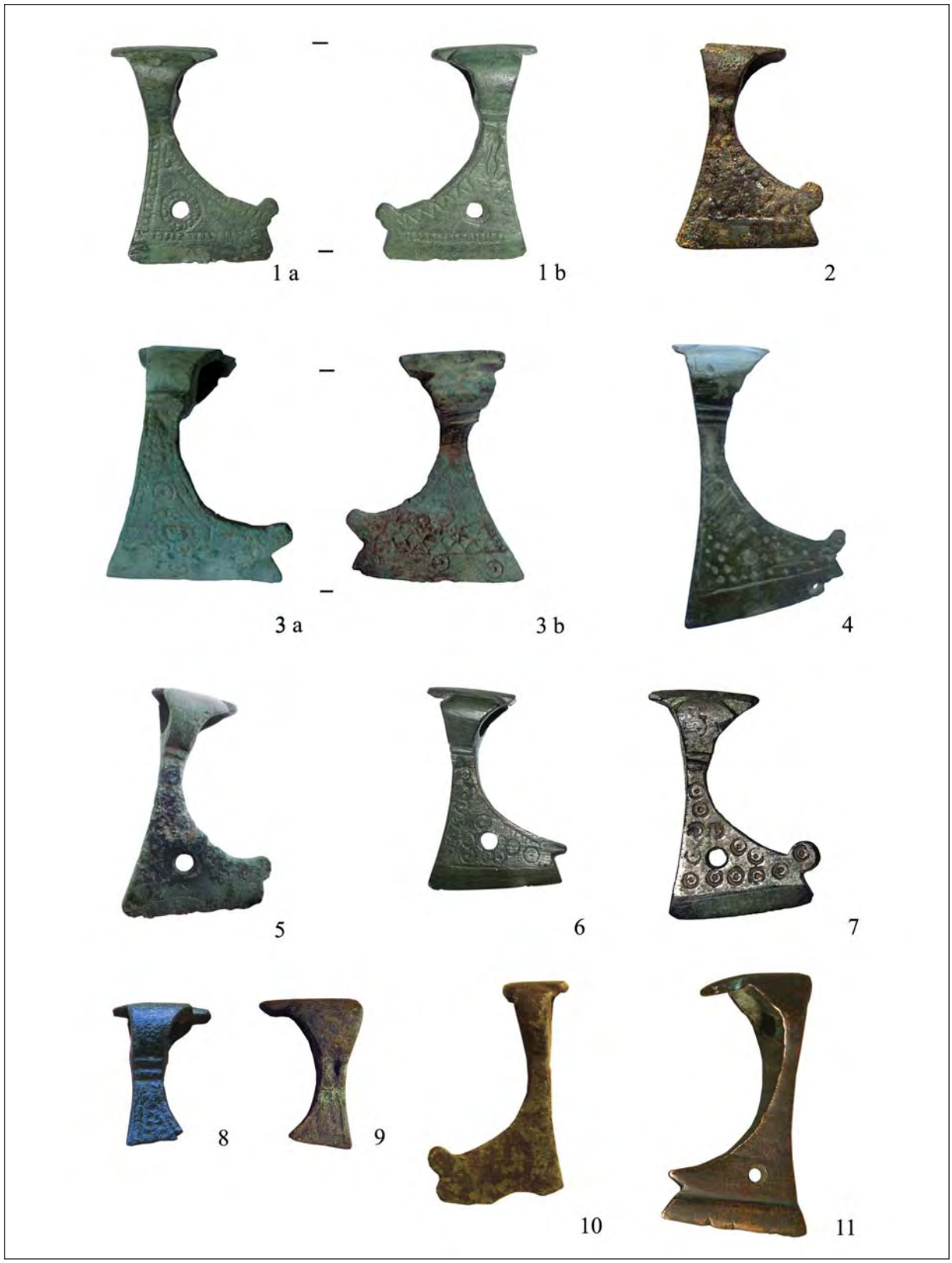
3. kép. 1–16: A Makarov I. típusú kora középkori balta alakú amulettek legfontosabb tipológiai változatai (Kucypera–Wadyl 2011, Fig. 1 nyomán)

Fig. 3. 1–16: The most important typological variations of Makarov I-type early medieval axe-shaped amulets (after Kucypera–Wadyl 2011, Fig. 1)



4. kép. 1–14: A Makarov II. típusú kora középkori balta alakú amulettek legfontosabb tipológiai változatai (1–11: Kucypera–Wadyl 2011, Fig. 2; 12: Kucypera–Pranke–Wadyl 2010b, Tabl. XIII. 6; 13–14: Darkevics 1961, puc. 2. 8–9 nyomán)

Fig. 4. 1–14: The most important typological variations of Makarov II-type early medieval axe-shaped amulets (after 1–11: Kucypera–Wadyl 2011, Fig. 2; 12: Kucypera–Pranke–Wady 2010b, Tabl. XIII. 6; 13–14: Darkevics 1961, puc. 2. 8–9)



5. kép. 1–11: A Makarov I. típusú kora középkori balta alakú amulettek legfontosabb tipológiai változatai (szórványleletek, válogatás: www.domongol.ru)

Fig. 5. 1–11: The most important typological variations of Makarov I-type medieval axe amulets (stray finds, online collection: www.domongol.ru)



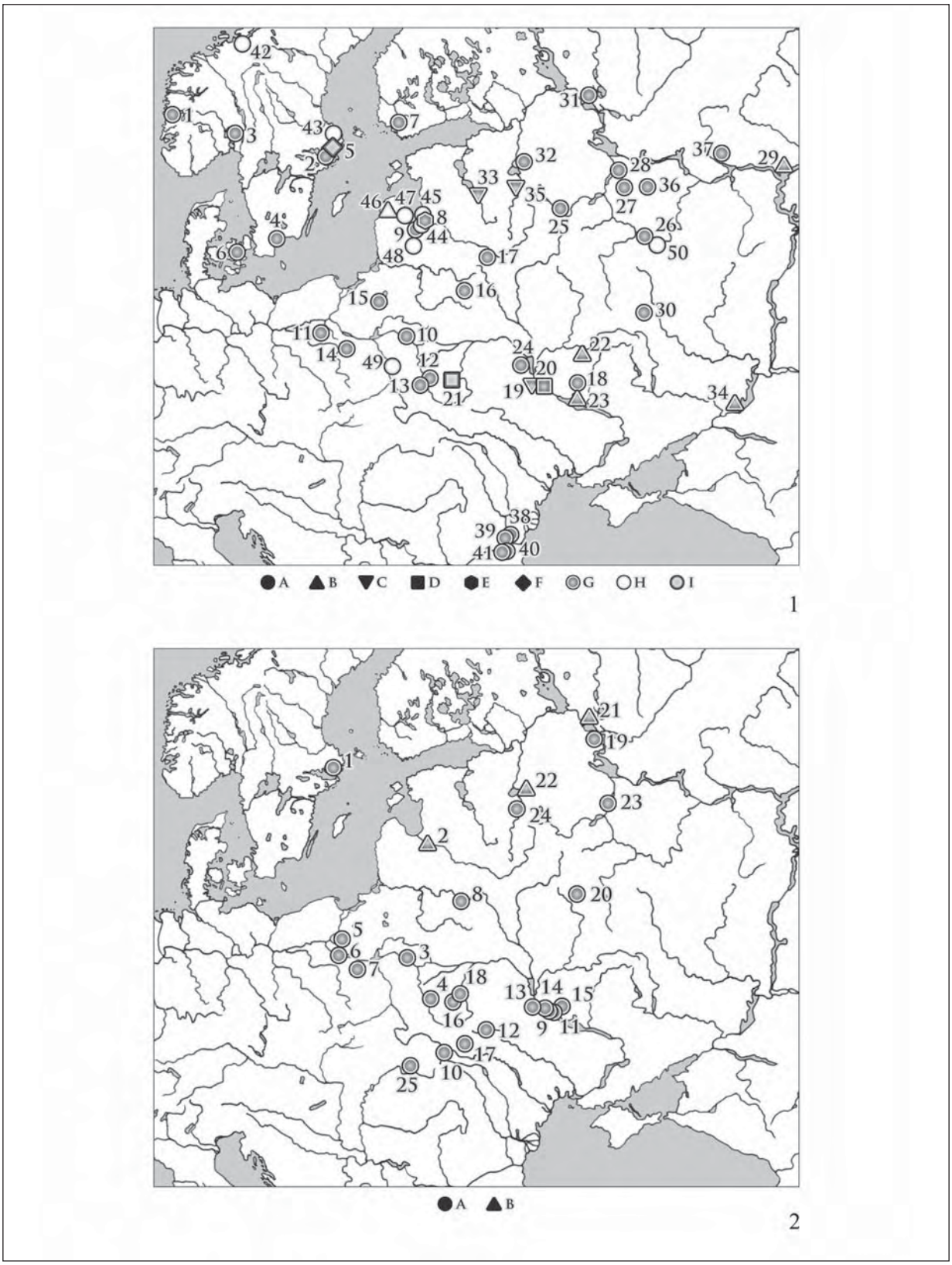
6. kép. 1–11: A Makarov II. típusú kora középkori balta alakú amulettek legfontosabb tipológiai változatai (a 2a a 2b-ről készült műtárgymásolat) (szórványleletek, internetes gyűjtés: www.domongol.ru)

Fig. 6. The most important typological variations of Makarov II-type early medieval axe-shaped amulets (2a is a modern copy from find 2b) (stray finds, online collection: www.domongol.ru)



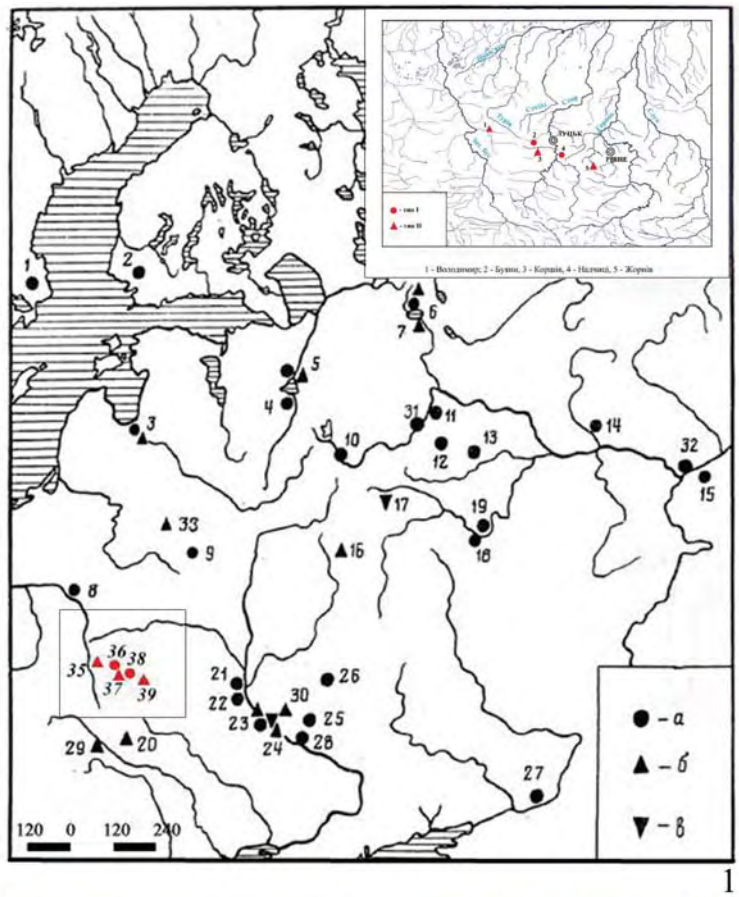
7. kép. 1–8: Különböző alapanyagból (1: vas; 2: borostyán; 3–8: ólom) készült kora középkori balta alakú amulettek Északkelet-Európában (szórványleletek, válogatás: www.domongol.ru)

Fig. 7. 1–8: Medieval Northern European axe-shaped amulets made of different materials (1: iron; 2: amber; 3–8: lead) (stray finds, online collection: www.domongol.ru)



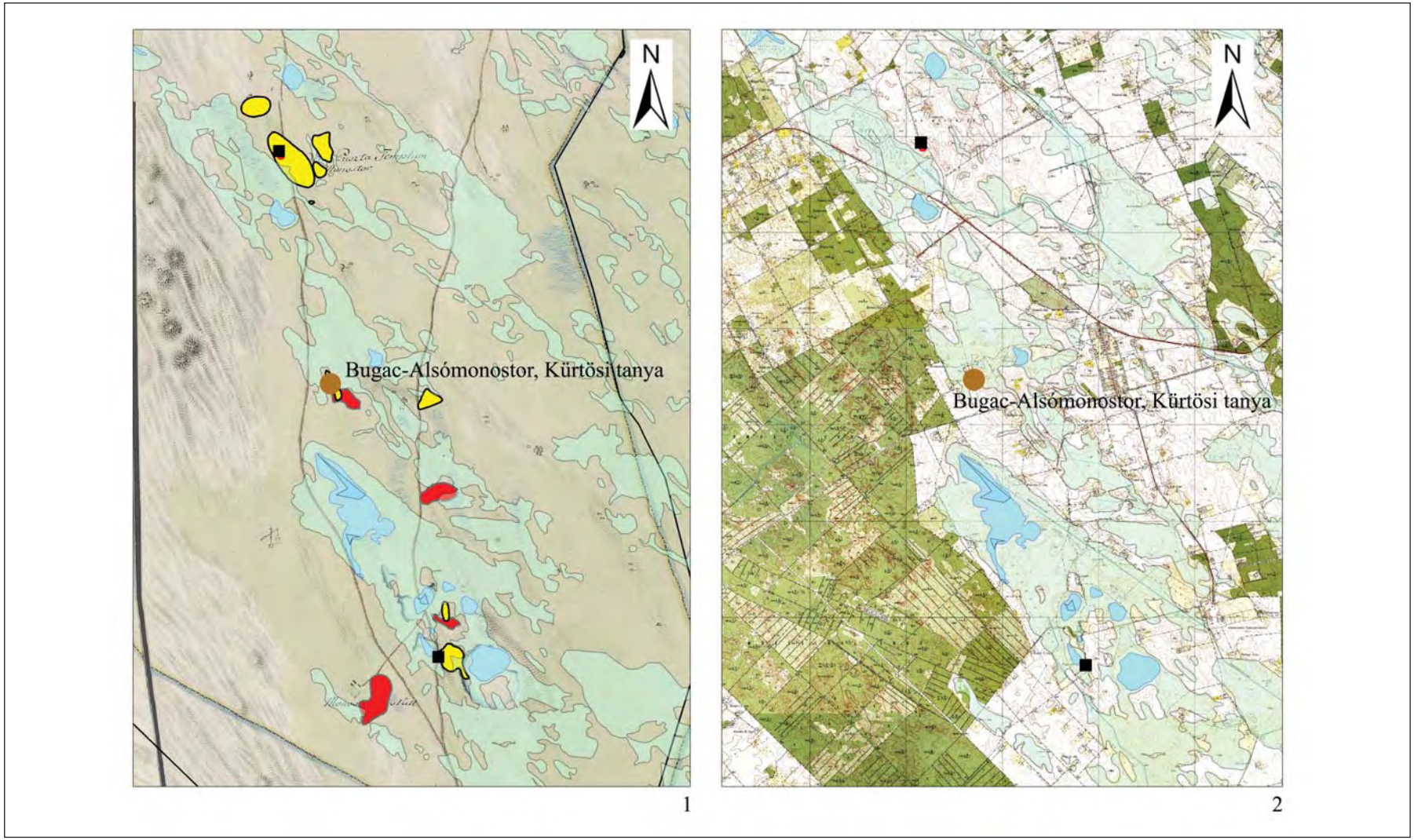
8. kép. 1: A Makarov I. típusú balta alakú amulettek elterjedése (KUCYPERA–PRANKE–WADYL 2010b, ryc. 1 nyomán); 2: A Makarov II. típusú balta alakú amulettek elterjedése (KUCYPERA–PRANKE–WADYL 2010b, ryc. 2 nyomán)

Fig. 8. 1: Spread of Makarov I-type axe-shaped amulets (after KUCYPERA–PRANKE–WADYL 2010b, ryc. 1); 2: Spread of Makarov II-type axe-shaped amulets edése (after KUCYPERA–PRANKE–WADYL 2010b, ryc. 2)



9. kép. 1: A balta alakú amulettek elterjedése Nyugat-Ukrajnában (Szavickij–Szvincickij 2012, рис. 2–3 nyomán); 2: A Rusz–varég kereskedelmi útvonalak és állomások Északkelet-Európában

Fig. 9. 1: Spread of axe amulets in Western Ukraine (after Szavickij–Szvincickij 2012, рис. 2–3); 2: Rus-Varangian trade routes and stations in Northeastern Europe

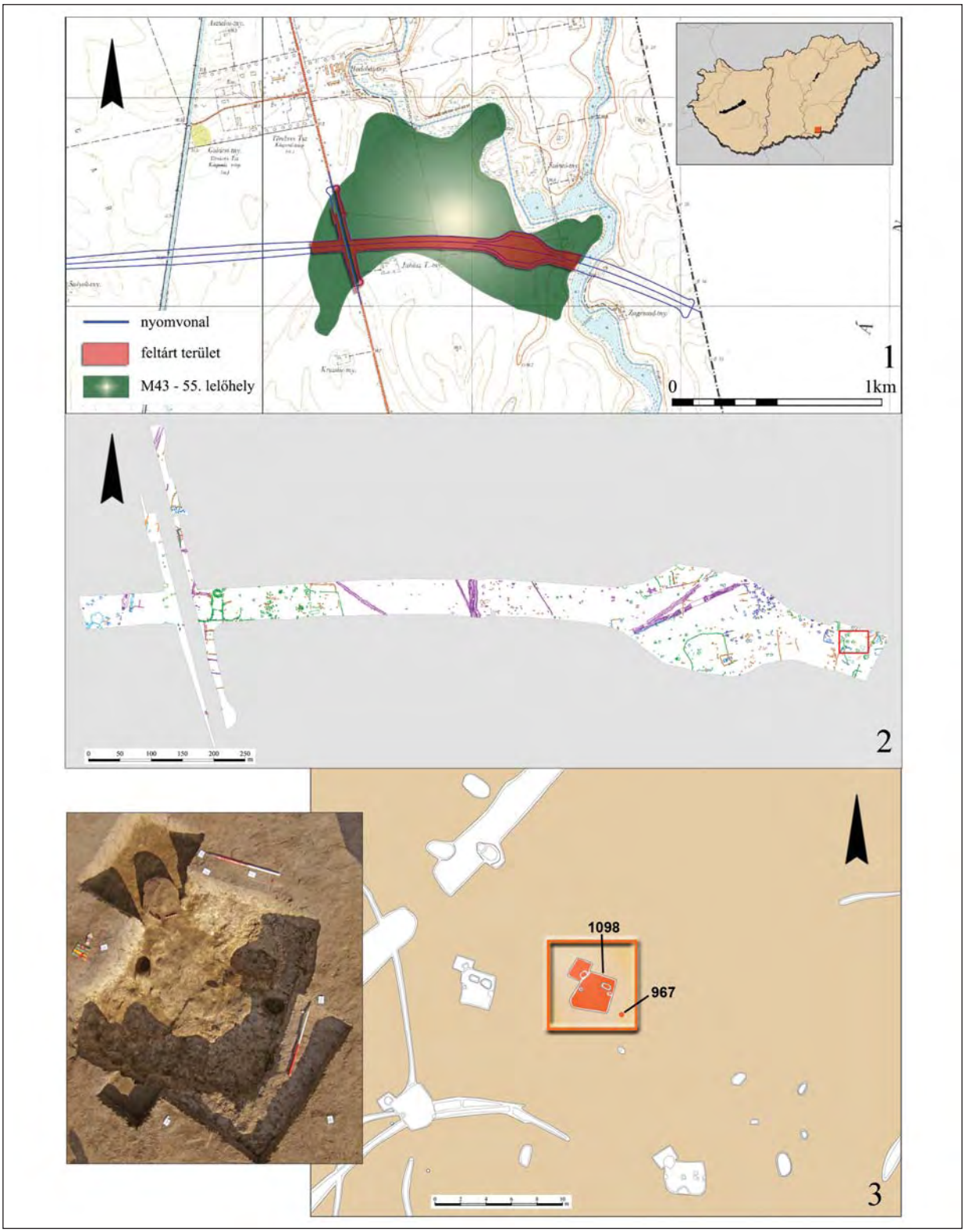


10. kép. Bugac-Alsómonostor, Kürtösi-tanya. 1: A lelőhely tágabb környezete az Első Katonai Felmérés térképén ábrázolva (fekete – Árpád-kori monostorok; sárga – Árpád-kori lelőhelyek; piros – késő középkori lelőhelyek; készítette: Rosta Sz. és Pánya I.); 2: A lelőhely földrajzi elhelyezkedése

Fig. 10. The site of Bugac-Alsómonostor, Kürtösi-tanya. 1: The wider environment of the site as shown in the map of the first military survey (Black – Árpád-age monasteries; Yellow – Árpád-age archaeological sites; Red – late medieval sites; by Rosta, Sz. and Pánya, I.); 2: Location of the site

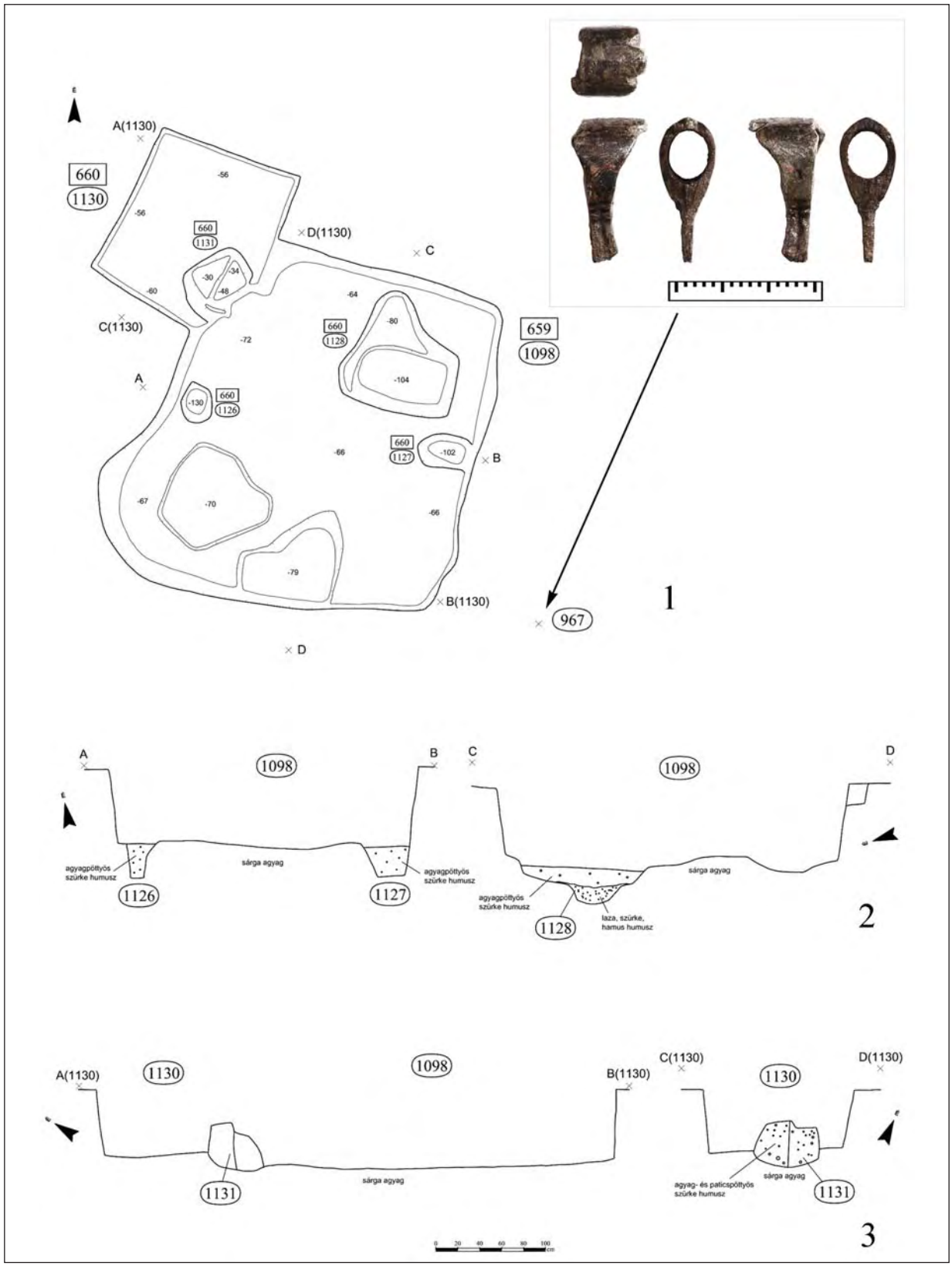


11. kép. Bugac-Alsómonostor, Kürtösi-tanya. Bronz balta alakú amulett, szórvány
Fig. 11. Bronze axe-shaped amulet (stray find) from Bugac-Alsómonostor, Kürtösi-tanya



12. kép. Csanádpalota-Juhász T.-tanya. 1: A lelőhely földrajzi helyzete és a feltárt terület (pirossal kiemelve); 2: A feltárás összesítő térképe; 3: A balta alakú amulett töredéke (SNR 967) és a közeli földbe mélyített ház (SNR 1098) elhelyezkedése

Fig. 12. The site of Csanádpalota-Juhász T.-tanya. 1: The geographical position of the site and the excavated area (highlighted in red); 2: Summary map of the explored area; 3: Fragment of an axe-shaped amulet (SNR 967) and the location of the nearby pit-house (SNR 1098)



13. kép. Csanádpalota-Juhász T.-tanya. Az Árpád-kori ház felszín- és metszetrajza a balta alakú amulett előkerülési helyével

Fig. 13. The site of Csanádpalota-Juhász T.-tanya. Terrain and sectional drawing of the Árpád-age house and the location of the axe amulet



14. kép. Csanádpalota-Juhász T.-tanya. Bronz balta alakú amulett töredéke (SNR 967)

Fig. 14. Fragment of a bronze axe-shaped amulet (SNR 967) from Csanádpalota-Juhász T.-tanya



15. kép. Dabas-Templom-domb. 1: A lelőhely és a feltárt terület (sárgával kiemelve) földrajzi elhelyezkedése; 2: Légifotó a 2007–2008 telén végzett feltárásról

Fig. 15. The site of Dabas-Templom-domb. 1: The geographical position of the site and the excavated area (highlighted in yellow); 2: Aerial photography of the winter excavation in 2007-2008

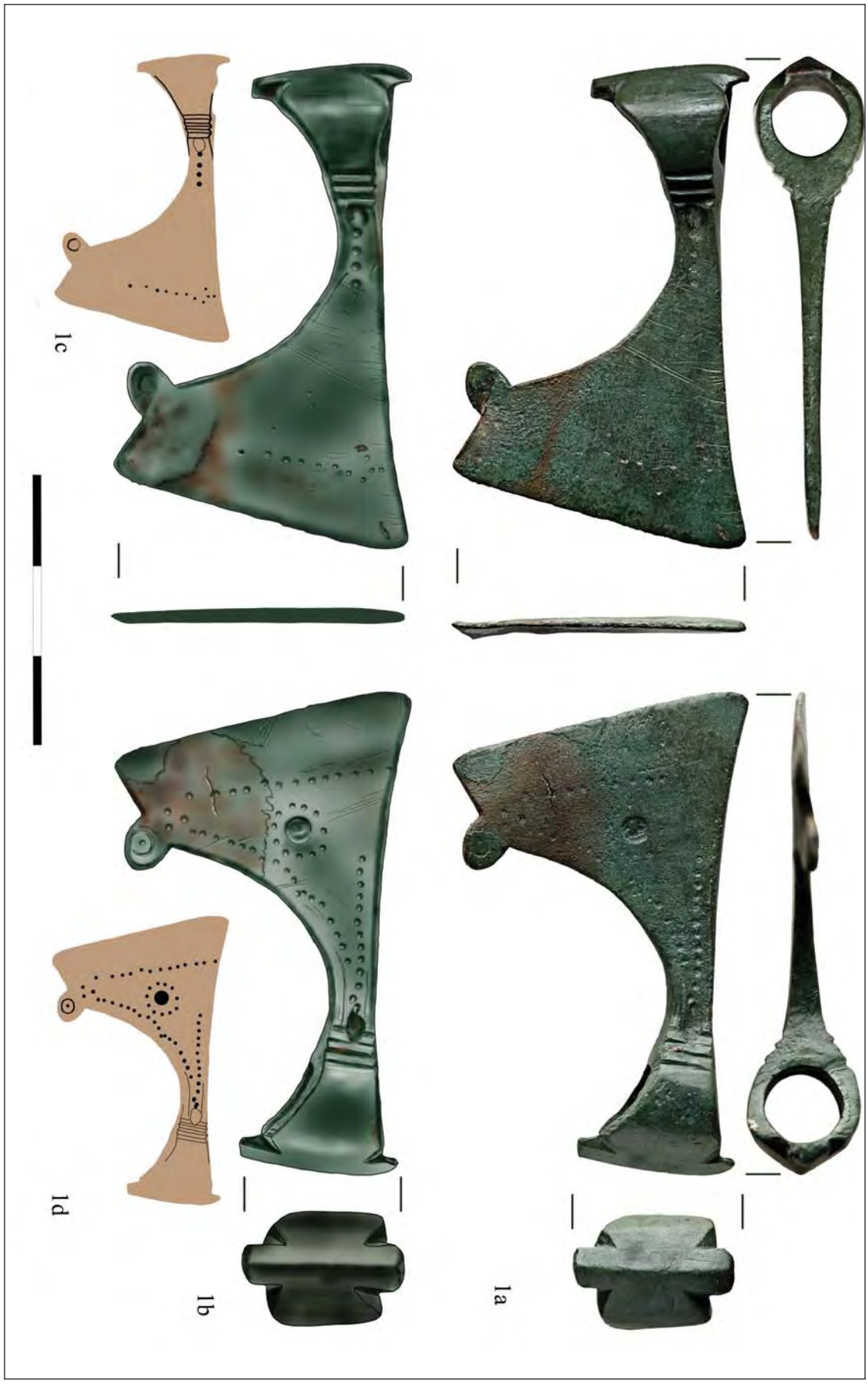


16. kép. Dabas-Templom-domb. Bronz balta alakú amulett, szórvány

Fig. 16. Bronze axe-shaped amulet (stray find) from Dabas-Templom-domb

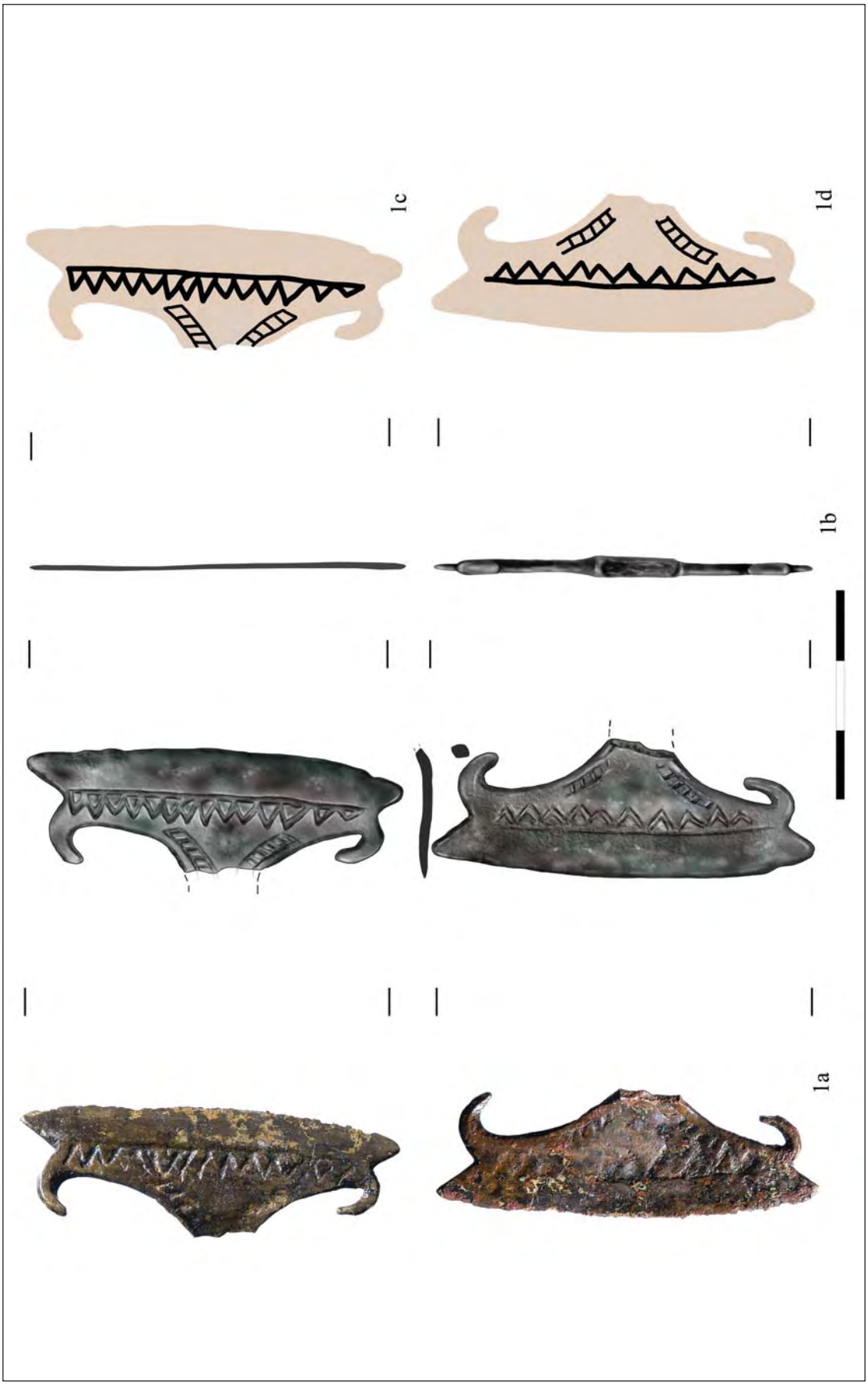


17. kép. Hajdúdorog-Pedagógus-földek (Kövecses-halom). Bronz balta alakú amulett, szórvány
Fig. 17. Bronze axe-shaped amulet (stray find) from Hajdúdorog-Pedagógus-földek (Kövecses-halom)

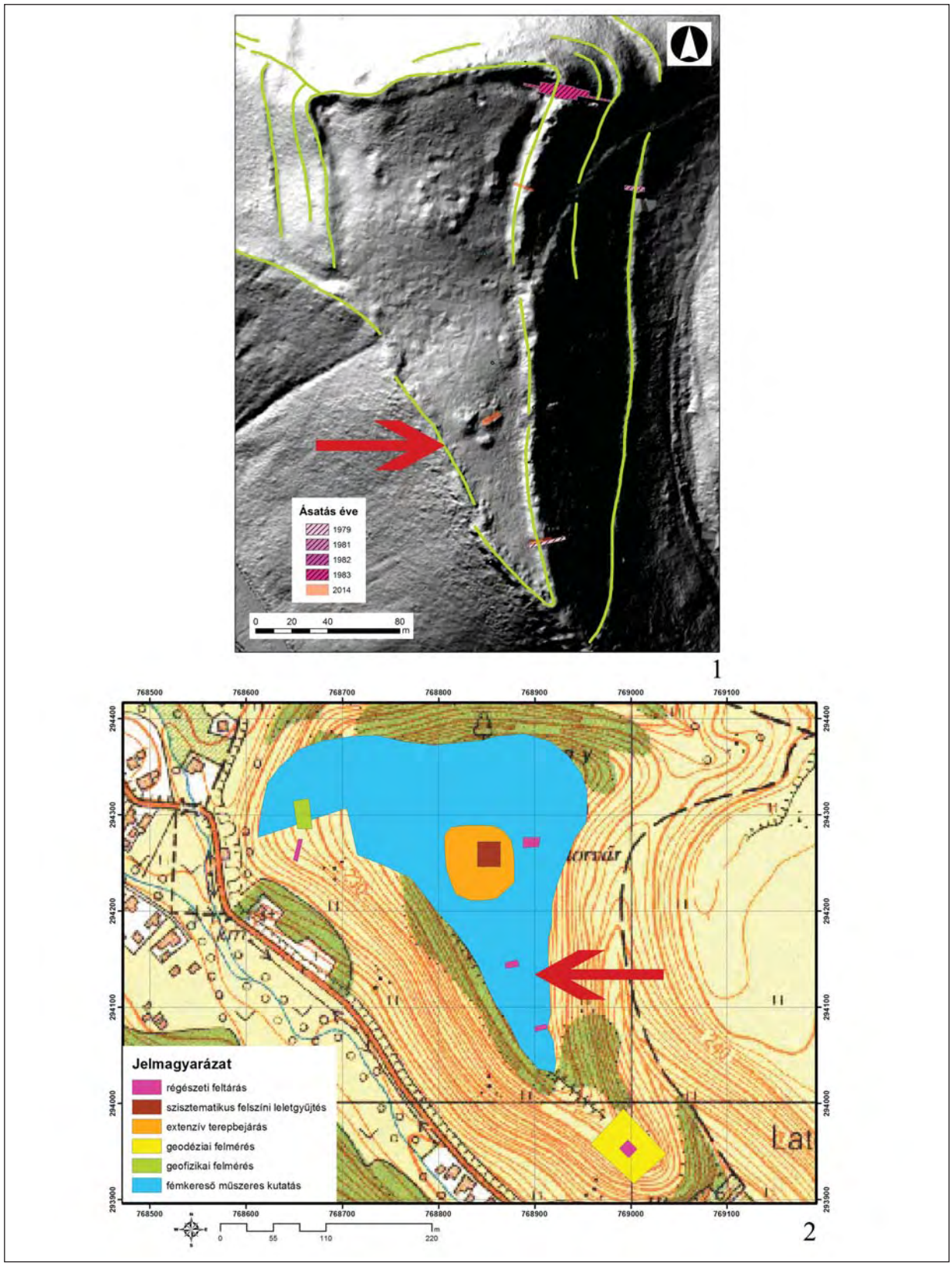


18. kép. Ipolytölgyes-Mál-alja. Bronz balta alakú amulett, szórvány

Fig. 18. Bronze axe-shaped amulet (stray find) from Ipolytölgyes-Mál-alja



19. kép. Kecskemét-Ballószög. Bronz balta alakú amulett, szórvány
Fig. 19. Bronze axe-shaped amulet (stray find) from Kecskemét-Ballószög



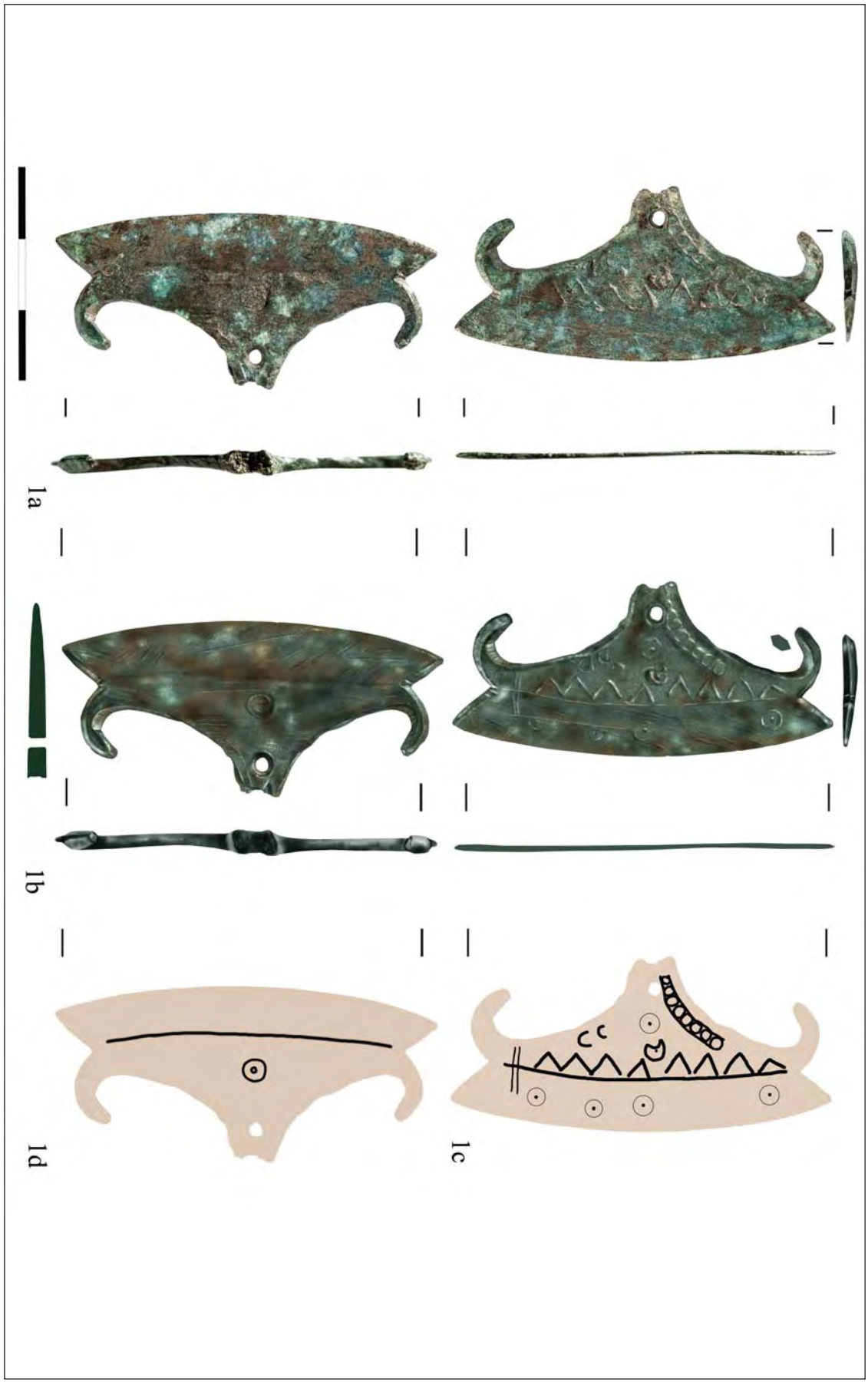
20. kép. Sály-Lator, Örsúrvár, a lelőhely és a balta alakú amulett előkerülési helye. 1: A lelőhely LiDAR felmérése; 2: A lelőhely földrajzi elhelyezkedése

Fig. 20. Sály-Lator, Örsúrvár. The site and the location of the axe-shaped amulet. 1: LiDAR map of the site; 2: The geographical position of the site



21. kép. Sály-Lator, Örsúrvár. 1: Műszeres felderítés a lelőhelyen; 2–3: A balta alakú amulett helyzete a 2. szelvényben; 4: Az Árpád-kori mesterséges halomba nyitott 2. szelvény

Fig. 21. Sály-Lator, Örsúrvár. 1: Metal detecting at the site; 2–3: The location of the miniature axe-shaped amulet in the trench No. 2; 4: Trench No. 2 in the Árpád-age artificial pile



22. kép. Sály-Lator, Örsúrvár. Bronz balta alakú amulett, 2. szelvény

Fig. 22. Bronze axe-shaped amulet in trench No. 2 at Sály-Lator, Örsúrvár



23. kép. Szabolcsveresmart. Bronz balta alakú amulett, szórvány
Fig. 23. Bronze axe-shaped amulet (stray find) from Szabolcsveresmart

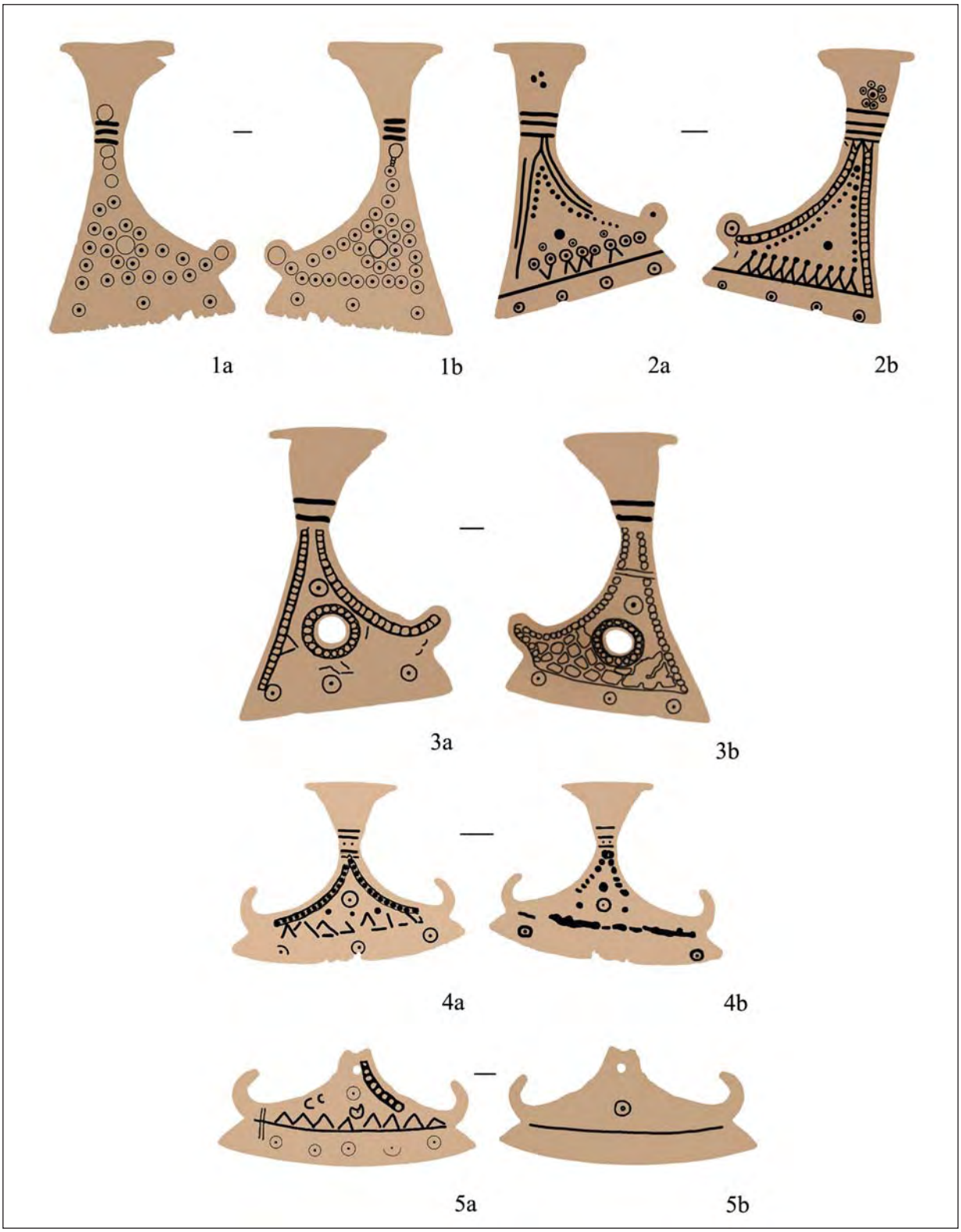


24. kép. Valkó-Öregszőlők. 1: A lelőhely földrajzi elhelyezkedése; 2: A 10–11. századi temető szórványleletei (Valkó-Csákó-part)

Fig. 24. Valkó-Öregszőlők. 1: The geographical position of the site; 2: Stray finds from the 10th–11th-century cemetery (Valkó-Csákó-part)



25. kép. Valkó-Öregszőlők. Bronz balta alakú amulett, szórvány
Fig. 25. Bronze axe-shaped amulet (stray find) from Valkó-Öregszőlők



26. kép. 1–5: A Kárpát-medencei balta alakú amulettek díszítő motívumainak összefoglalása. 1a–b: Dabas-Templom-domb; 2a–b: Hajdúdorogog-Pedagógus-földek (Kövecses-halom); 3a–b: Valkó-Öregszőlők; 4a–b: Szabolcsveresmart; 5a–b: Sály-Lator, Örsúrvár

Fig. 26. Ornamental motifs on axe-shaped amulets from the Carpathian Basin. 1a–b: Dabas-Templom-domb; 2a–b: Hajdúdorogog-Pedagógus-földek (Kövecses-halom); 3a–b: Valkó-Öregszőlők; 4a–b: Szabolcsveresmart; 5a–b: Sály-Lator, Örsúrvár



27. kép. 1: Az észak- és kelet-európai balta alakú amulettek elterjedési térképe (Kucypera–Pranke–Wadyl 2010b, ryc. 3 nyomán); 2: A Kárpát-medencei balta alakú amulettek elterjedési térképe

Fig. 27. 1: Distribution map of Northern and Eastern European axe-shaped amulets (after Kucypera–Pranke–WadylL 2010b, ryc. 3); 2: Distribution of axe-shaped amulets in the Carpathian Basin

Hadak útján XXIV. Budapest – Esztergom 2017, 465–492.

10–11. SZÁZADI TEMETŐK RÖSZKE HATÁRÁBÓL. VERETES CSIZMÁK ELTERJEDÉSE A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

VARGA SÁNDOR*

Absztrakt: *A tanulmány három, Röszke közigazgatási határából ismert honfoglaló temetőtöredéket ismertet, továbbá részletesen foglalkozik a bemutatott sírok egyikében dokumentált csizmaveretek kapcsán a 10. századi veretes lábbelikkel. A szerző áttekinti a tárgytípus eddigi kutatástörténetét és csoportosítja a csizmavereteket tartalmazó temetkezések lelőhelyeit.*

Kulcsszavak: *Kárpát-medence, honfoglaláskor, Röszke-Feketeszél, Röszke-Nagyszéksós, Röszke-Ladányi dűlő, veretes lábbeli, csizmaveretek*

BEVEZETÉS

A honfoglalás és az államalapítás korának kutatása szempontjából a Kárpát-medencén belül fontos szerepet töltenek be a mai Csongrád megye területéről ismert, sok más régióhoz képest nagy számban előkerült 10–11. századi temetők, temetőrészletek.[1] Ezek jelentős része azonban még mindig közöletlen vagy csak részben közölt.[2] A vizsgált megye területéről sajnos még mindig hiányzik a mai kor követelményeinek megfelelő, kisebb-nagyobb tájegység vagy közigazgatási terület lelőhelyeit együttesen bemutató, részleteiben elemző munka.[3]

Jelen tanulmány első felében három régi, Röszke határából ismert lelőhely teljes feldolgozásával kívánom csökkenteni a kutatás ezen adósságát. A dolgozat második felében a Ladányi dűlőben feltárt és megfigyelt veretes lábbeli kapcsán kicsit részletesebben foglalkozom a tárgytípus kutatástörténetével, valamint a csizmavereteket tartalmazó temetkezések lelőhelyeinek csoportosításával. Terjedelmi korlátok miatt tanulmányom második részét (10. századi lábbeli veretek formai variációi, elterjedése, rekonstrukciós kísérletek a honfoglalás kori női csizmaviseletre stb.) egy másik, a közeljövőben megjelenő kötetben teszem közzé.

* Móra Ferenc Múzeum, H-6720 Szeged, Roosevelt tér 1–3. varga.sandor.arch@gmail.com

1 A megye területéről napjainkig közel 230 lelőhelyre van adatunk. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a teljes megye területére vonatkozó, részletes, a korábbi adatokat is ellenőrző lelőhelykataszter nem készült, így ez a szám csak hozzávetőleges adat. A korábbi kataszterekre (FÉK 1962; BÁLINT 1991; KÜRTI 1994; BENDE–LŐRINCZY–TÜRK 2002), illetve a kollégák (Lőrinczy Gábor és Türk Attila gyűjtése a Hódmezővásárhely, Szentes stb. környéki lelőhelyekről) és saját gyűjtésemre (elsősorban Csongrád megye északnyugati negyede), valamint a nyilvántartásban szereplő adatokra alapozva hozzákezdtem Csongrád-megye 10–11. századi temető- és sírleleteinek kataszterszerű felgyűjtéséhez. A munka során számos, korábban több lelőhelynév alatt, egymástól elkülönített lelőhelyet sikerült összevonnom, illetve nem honfoglalás kori vagy templom körüli temetőt kivonnom a listákból. Valószínűleg a továbbiakban vizsgálatra kerülő lelőhelyeknél is várható hasonló, ami módosítja a lelőhelyek számát.

2 A közlések tekintetében egyik legnagyobb gondot a régi ásatási anyagok, illetve a két legnagyobb, teljes egészében hitelesen feltárt temető (Algyő és Sándorfalva) közöletlensége jelenti. Az utóbbi évtizedek során előkerült honfoglaló temetők közreadásával ugyanakkor meglehetősen jól áll a kutatás, ami elsősorban Bende Líviának, Lőrinczy Gábornak és Türk Attilának köszönhető.

3 Az elmúlt évek folyamán számos cikk, tanulmány lábjegyzetében, illetve konferencián került megemlítésre, lejegyzésre, hogy a megye leleteiből több kötet készülőben van. Nemrégiben jelent meg Lőrinczy Gábor és Türk Attila munkája, melyben a Maros torkolattal szemközti mikrorégió lelőhelyeit vették vizsgálat alá (TÜRK–LŐRINCZY–MARCSIK 2015). Munkájukban a régi, részben nem hiteles körülmények között, gyakran töredékesen előkerült lelőhelyek bemutatására nem került sor. Bár egyetértek elgondolásukkal, miszerint a kutatást csak a hitelesen, teljes egészében feltárt temetők részletes elemezése viszi előbbre, azonban ettől függetlenül egy adott földrajzi kereten belül célszerű a teljes körű gyűjtést és közlést elvégezni.

RÖSZKE-FEKETESZÉL, ÖRDÖGH GYÖRGY FÖLDJE[4]

1902-ben, Röszkétől északnyugatra a feketeszéli határrészben, a Szeged–Horgos közötti műút (ma 5. számú főút) nyugati oldalától mintegy 115 lépésnyire (kb. 115-125 méterre), Ördögh György földjéről Széll Gergely és kubikus társai földet hordtak el (*1. kép).* A homokbányászás közben emberi csontokat, gyöngyöket, illetve 2 db *„ezüstfüggőt"* találtak. A szegedi múzeum értesülve a leletekről, február 11-én Tömörkény István vezetésével feltárást kezdeményezett a földmunkával érintett részen. A környezetéből kissé kiemelkedő dombhát területén végzett feltárás során három, melléklet nélküli temetkezés, illetve a kidobott földből egy vaskés került elő.

Az ásatást követően március elején tovább folytatódott a föld kitermelése, amelynek során a kubikusok újabb temetkezéseket találtak. A feldúlt sírokból vaskések, apró vastöredékek, állatcsontok (szárnyas csont), illetve egy töredékes, honfoglalás kori nyílcsúcs került elő. Ezt követően Tömörkény István 1904. március 4-én újból a területre ment, ahol néhány munkás segítségével három temetkezést tárt fel. A kitermelést végző munkások állítása szerint e három sírral együtt már összesen 20 csontvázat találtak, amelyek között volt gyermeké is.

Lényeges kiemelni, hogy állításuk szerint az előkerült sírok fekvése a legkülönbözőbb irányú volt. A feltárt három sír közül egy biztosan 10. századi, míg a másik két temetkezés pontos keltezése szegényes, datálásra alkalmatlan leletanyaguk miatt nem lehetséges.[5] Mindössze annak alapján feltételezhetjük honfoglalás kori voltukat, hogy egymáshoz közel, nagyjából azonos mélységből (1 méter mélységben) kerültek elő.[6]

A régészeti kutatómunka március 24-én folytatódott, amikor a korábban feltárt árokra különböző irányokban három újabb kutatóárkot ásatott Tömörkény. Ezekből összesen négy sír: egy melléklet nélküli gyermek, valamint három, szegényes leletanyagot tartalmazó felnőtt temetkezés került elő. Két sírban mindössze egy-egy vaskés, míg egy temetkezésben fülbevaló és orsókarika volt. Ez utóbbi leletek alapján a március 24-én feltárt sírok egy része vagy akár mindegyike az avar kori temetőhöz tartozhatott.

Ördögh György alsótanyai gazda feketeszéli földjén 1905. március 21–24. között Móra Ferenc is végzett ásatásokat. Miután a korábbi feltárások területe herével és gabonával volt bevetve, attól nyugatra, mintegy 200 lépésre próbálkozott. Itt különböző irányokban hat árkot ásatott, amelyek azonban üresnek bizonyultak. Móra Ferenc végül március 22-én megegyezett a föld tulajdonosával, hogy a korábbi ásatás helyén, mintegy 70 m^2 felületen feltárást végezhet. Ez a terület az 1902. évi ásatás keleti és északkeleti folytatása. A hátralevő három nap alatt összesen 11 sírt bontottak ki. A mélyen (többségük 2 méter mélyen) fekvő sírok közül négy nem tartalmazott leletet, míg hét sírban avar korszakra jellemző tárgyak láttak napvilágot.[7]

Összességében tehát a négy alkalommal (1902. február 11., március 4. és 24., valamint 1905. március 21–24.) megkutatott lelőhelyről 21 sírról van több-kevesebb adatunk, illetve a munkát végző kubikusok elmondása alapján legalább további 14 sír pusztulásával számolhatunk. A sírok eltérő tájolása, mélységadata, valamint leletanyaga alapján a lelőhelyen egy avar kori és egy 10. századi temetőt különíthetünk el. A földkitermeléssel teljesen elpusztított, illetve az 1902. és 1905. évi feltárások során előkerült, melléklet nélküli, illetve keltezésre alkalmatlan tárgyakat tartalmazó sírok pontos korszakhoz történő sorolása ma már nem lehetséges.

---

4 A lelőhelyen végzett ásatásokról: TÖMÖRKÉNY 1902, 372–376; MÓRA 1906, 439–441; KOVÁCS 1996, 51–53, 65. A lelőhely említése: CS. SEBESTYÉN 1932, 198, 205; FÉK 1962, Nr. 948 (Szeged-Alsótanya néven); BÁLINT 1991, Nr. 243 (Szeged-Feketeszél néven); KÜRTI 1994, Nr. 22; BENDE–LŐRINCZY–TÜRK 2002, Nr. 18.

5 Az 1902. évi feltárás során előkerült sírok többségét 10. századinak határozta meg Kovács S. Tibor (KOVÁCS 1996, 51). A FÉK és Bálint Csanád a korszakhoz tartozó három temetkezésről tesz említést (FÉK 1962, Nr. 948; BÁLINT 1991, Nr. 243).

6 A sírok közel azonos mélységből (1 méter) történt előkerülésének ugyanakkor ellentmondani látszik, hogy a 3. sír leírásánál az alábbiakat írta Tömörkény: *„…a lovassírtól pár lépés távolságban, állítólag 2 méter és 25 cm mélységben fekvő csontváznál egy munkás egy fél zablakarikát talált."* (TÖMÖRKÉNY 1902, 375) Ezek alapján inkább avar kori sírra gyanakodhatunk a 3. sír esetében.

7 MÓRA 1906, 439–441.

Az 1902. évi feltárásokból származó, honfoglalás korinak meghatározott leletek

1. 1902. február 11-én szórványként került elő egy középső nyélállású, kisebb méretű *vaskés* (*3. kép 1*). Teljes h.: 10,8 cm, penge h.: 7,5 cm, legnagyobb sz.: 1,8 cm. MFM ltsz.: 8/1902. 2–13. Az 1902. március 1–3. között, a kubikusok által feldúlt sírokból előkerült tárgyak: 2. Középső nyélállású *vaskés* (*3. kép 2*). Pengéjének felületén több helyen a fatok rostjainak maradványa. H.: 21,1 cm (jelenlegi állapotában: 17,2 cm), legnagyobb sz.: 1,7 cm. MFM ltsz.: 9/1902.b. 3. Középső nyélállású, ívelt hátú, kisebb *vaskés* (*3. kép 3*). H.: 10 cm (jelenlegi állapotában: 7 cm), legnagyobb sz.: 1,5 cm. MFM ltsz.: 9/1902.c.[8] 4. Széles, korrodált *nyílcsúcs* maradványa (*3. kép 4*), amelynek él felőli része teljes egészében hiányzik.[9] Nyéltüskéje ép, kerek keresztmetszetű. Teljes h.: 10 cm, nyéltüske h.: 5 cm, sz.: 4,4 cm. MFM ltsz.: 9/1902.g. 5. Deltoid alakú, rövid vágóélű *nyílhegy* (*3. kép 5*). H.: 7,5 cm, sz.: 2,1 cm, v.: 0,35 cm. MFM ltsz.: 9/1902.d. 6–7. Két darab rombusz keresztmetszetű, páncéltörő *nyílhegy* (*3. kép 6–7*). A nagyobb példány h.: 10, v.: 0,4–0,5 cm; a töredékes darab h.: 4,4 cm, v.: 0,5–0,6 cm. MFM ltsz.: 9/1902.d. 8. Erősen hiányos, korrodált *nyílcsúcs* maradványa (*3. kép 8*). Nyéltüskéjének apró nyúlványa szögletes keresztmetszetű. H.: 3,8 cm, sz.: 1,4 cm. MFM ltsz.: 9/1902.c. 9–12. Közel azonos méretű, háromszög keresztmetszetű, nem összeilleszthető, korrodált *vastöredékek* (*3. kép 9–12*). A tárgyak eredetileg vaskés részei voltak. H.: 4–4,7 cm, sz.: 1,2–1,5 cm. MFM ltsz.: 9/1902.c. 13. Egy további *vastöredék* (*3. kép 13*), keresztmetszete egyik végén nyújtott ovális, másik végén téglalap alakú. H.: 3 cm, sz.: 1,5 cm. MFM ltsz.: 9/1902.c.

1. sír (feltételesen honfoglaló): A sír közel 1 méter mélységből került elő. Mell.: Apró *vasdarabok* a csontváz mellett, amelyek a köldök tájékáról kerültek elő. A leírás alapján valószínűleg rossz megtartású vascsat vagy vaskés lehetett a sírban. A leletek ma már nem azonosíthatók.

2. sír: T.: ÉNy–DK. M.: 100 cm. A sírban háton fekvő, nyújtott testhelyzetű, valószínűleg felnőtt *férfi* csontváza nyugodott. Az elhunyt lábánál részleges lovastemetkezés. A lókoponya féloldali helyzetben, az egyik oldalára fordulva helyezkedett el, míg alatta a ló lábszárcsontjai és patái feküdtek. Mell.: 1. Az emberi váz mellől, valószínűleg a derék környékéről (törzs mellől) került elő egy *vaskés*.[10] H.: 8,6 cm, sz.: 1,5 cm. 2. A medencecsont környékén (törzsön) egy ovális átmetszetű, négyzetes alakú *vascsat* (*4. kép 4*) feküdt. Kerek keresztmetszetű peckét ráhajlították a keretre. Mérete: 3 × 3,4 cm, v.: 0,5 cm. MFM ltsz.: 9/1902.bb.11. 3. A sírgödör délkeleti végében, a lókoponya alatt feküdt a töredékes állapotú, erősen korrodált, karikás *csikózabla* (*4. kép 3*). A leletből mindössze két laposra elkalapált, kisebb méretű karika töredéke maradt meg. Átm.: 4,8 cm, sz.: 0,8–0,9 cm, v.: 0,4–0,5 cm. MFM ltsz.: 9/1902.dd. 4–5. Szintén a lókoponya alatt, közvetlenül a ló lábszárcsontjai mellett feküdt két közel azonos méretezésű, erősen korrodált, körte alakú *kengyel* (*4. kép 1–2*). Mindkét kengyelt csak töredékes állapotban sikerült felszedni, talpalójuk és szárak egyik fele a helyszínen szétmállott. Fülük trapéz alakú, laposra kalapált szárak téglalap keresztmetszetű. A kengyelek sírban mért ma.: 15 és 17 cm, szíjbefűzőik mérete: 1,8 × 0,6 és 1,7 × 0,7 cm, száraik sz.: 1,4 és 1,7 cm, v.: 0,5 cm. MFM ltsz.: 9/1902.a.[12]

Röszke-Nagyszéksós 685.[13]

Röszke Nagyszéksós határrészében, a Király Imre tanyája melletti kis dombháton 1959-ben talajforgatás közben embercsontok kerültek elő.[14] A helyszíni szemlét követően Trogmayer Ottó 1959. március 6–11. között leletmentő ásatás keretében megvizsgálta a lelőhelyet, amely során a szorosan egymáshoz illeszkedő kutatóárkokban összesen három, erősen bolygatott sírt tárt fel.

A lelőhely hitelesítését 1993-ban Szalontai Csaba végezte el, miután Király Imre tanyája, valamint

---

8 A tárgyon 9/1902.bb azonosító szerepel.

9 Cs. Sebestyén Károly a nyílcsúcsot a B5 (rombusz alakú, ívelt vágóélű nyílcsúcs) csoportjába sorolta (Cs. Sebestyén 1932, 198).

10 A tárgy ma már nem azonosítható.

11 A tárgyon 9/1902.b azonosító szerepel.

12 Az 1902. évi közlés alapján a sírból pontosan meg nem határozható helyről (a felhányt homokból) további három apró tárgy került elő, amelyeket kőnek, esetleg ékkő darabjainak írt le Tömörkény.

13 A lelőhelyen végzett ásatásokról: Kovács 1996, 52–53, 66; Szalontai 1996, 24 (Röszke, Király Imre tanyája néven); Bende–Lőrinczy–Türk 2002, 355. A lelőhely említése: Kürti 1994, Nr. 24; Bökönyi 1974, 397.

14 Érdekességként megemlítendő, hogy amíg az 1959. évi feltárásnál Király Imre tanyája a 685. számon, addig 1993-ban az ásatás helyszíneként a Röszke III. ker. 346. számú tanya szerepel (vö. MFM RégAd.: 183-76 és 2052-98).

annak környezete teljes egészében a tervezett M5 autópálya nyomvonalába esett. Az 1993. augusztus 10. és október 8. között végzett ásatás során összesen 3380 m² terület került feltárásra (*2. kép 1–3*). A megkutatott területeken talált szórványos ember- és állatcsontok, valamint őskori kerámiatöredékek jelezték, hogy a lelőhely az intenzív mezőgazdasági munkák következtében teljesen megsemmisült. A hitelesítő ásatás során mindössze egy erősen bolygatott, melléklet nélküli sír, valamint egy őskori kerámiatöredékekkel kitapasztott jelenség (valószínűleg kemence) került feltárásra.[15]

A teljesen feldúlt és elpusztult temető valószínűleg egy kis sírszámú, soros elrendezésű szállási temető lehetett. Az előkerült leletanyag alapján ugyanakkor a temető pontos keltezése nem lehetséges. A 3. sírból előkerült lócsontok, az 1. sír esetleges pártaveretei a 10. század irányába mutatnak, míg a 2. sír leletanyaga (gyűrű, koporsókapocs) megengedi a 11. század első felére történő keltezést is. Ezeket figyelembe véve a temetőt a 10–11. századra egyaránt keltezhetjük.

A SÍROK LEÍRÁSA

1. sír: T.: Ny–K. M.: 60 cm. Teljesen feldúlt temetkezés. A sírban *adultus* korú *női* (?) csontváz nyugodott. Mellékletei elkallódtak, mindössze a csontokon megfigyelhető zöld elszíneződések utalnak egykori jelenlétükre. Koponyájának tetején, valamint mindkét oldalán a fül tájékán több helyen kerek, kb. 1,5 cm átmérőjű zöld patinanyom figyelhető meg. Ezek alapján karikaékszer és esetleg pártaveretek egykori meglétével számolhatunk.

2. sír: T.: Ny–K, kb. 280–100°. M.: 53 cm. A sírban részben feldúlt, háton fekvő, nyújtott testhelyzetű, *maturus* korú (50–60 éves) *női* csontváz feküdt. Mell.: 1–2. Koponyájának mindkét oldalán egy-egy kerek keresztmetszetű, nyitott végű *karika* (*4. kép 5–6*).[16] Átm.: 3 cm, v.: 0,3 cm, s.: 3,58 és 3,76 g. MFM ltsz.: 61.64.3. 3. A bal kézcsontoknál egymásra hajtott végű, ezüstalapú ötvözetből készített *pántgyűrű* (*4. kép 7*). Átm.: 2 cm, sz.: 0,6 cm, v.: 0,1 cm, s.: 1,84 g. MFM ltsz.: 61.64.2. 4. A lábnál, a lábszárcsontok felett mintegy 10 cm-rel egy téglalap keresztmetszetű, mindkét végén visszahajlított, ácskapocsszerű *vaspánt* (*4. kép 8*). A tárgy belső felén több helyen a pántra merőleges irányú famaradványok találhatók. Eredetileg koporsó deszkáinak összefogását szolgálhatta.[17] H.: 7,2 cm, sz.: 0,8 cm, v.: 0,3 cm. MFM ltsz.: 61.64.1. 5. A sír feldúlt részéből, a kidobott földből egy *vaskés* is előkerült, amely azonban nem került a múzeumi gyűjteménybe (valószínűleg rossz megtartása miatt teljesen szétporladt).

3. sír: M.: 70 cm. Teljesen feldúlt, egy csomóba összedobált, *maturus* korú (45–50 éves) *női* vázcsontok. Az embercsontok között két ló lábszárcsont is volt (*adultus* korú ló részleges maradványa). Valószínűleg a sírban nyugvó nő koponyája lehetett a temetkezéstől néhány méterre, 50 cm mélységből előkerült koponya.

A sír maradványából lelet nem került elő, ugyanakkor a csontokon található elszíneződés alapján biztosan számolhatunk azok egykori jelenlétével. A koponyán, a felső állcsonton, a fogak és az orr nyílása mellett viszonylag nagy, míg az alsó állkapocs bal oldalán, annak belső felszínén kisebb zöld patinanyom figyelhető meg. Az elszíneződés alapján halotti obulus feltételezhető.

4. sír: T.: ÉNy–DK. M.: 90 cm. Teljesen feldúlt sír, eredeti helyzetben csak a csigolya és néhány borda maradt, a többi vázcsont egy kupacban összedobálva helyezkedett el. A sírban valószínűleg *gyermek* nyugodott. Melléklete nem volt.

RÖSZKE-LADÁNYI DŰLŐ[18]

1961. január 9-én Vastagh József, a Röszke-Kancsalszéli iskola igazgatója értesítette a Móra Ferenc Múzeumot, hogy Röszke határában, a Petőfi TSz területén, a Ladányi dűlőben homokkitermelés alkalmával lovával eltemetett csontváz került elő. A feldúlt sír leleteit az egyik tanuló, Papp Szilveszter az iskolába vitte. A homokkitermeléssel bolygatott lelőhely leletmentésére másnap Trogmayer Ottó ment ki. Kiérkezésekor már egy újabb lovassír is előkerült, amelynek felső részét a munkások teljesen feldúlták. A temetkezés láb felőli részét ugyanakkor sikerült eredeti helyzetben megfigyelni és dokumentálni.

A homokkitermeléssel veszélyeztetett honfoglaló temető esetleges további sírjainak feltárása re-

---

15 SZALONTAI 1996, 24.

16 A koponyacsonton hasonló elszíneződések – leszámítva a koponyatetőt – figyelhetők meg, mint az előbbi sírnál.

17 A leltárkönyvben tévesen csiholóként leírva.

18 A lelőhelyen végzett ásatásról: KOVÁCS 1996, 51–52, 65. A lelőhely említése: BÁLINT 1991, Nr. 217 (Röszke-Ladányi tanya néven, 1966-os évszámmal); KÜRTI 1994, Nr. 23; BENDE–LŐRINCZY–TÜRK 2002, Nr. 19.

ményében 1961. január 16-án Trogmayer Ottó és Saliga László Röszkére utazott, hogy másnap hozzákezdjenek a lelőhely kutatóárokkal történő vizsgálatához. Január 17. és 21. között összesen három, észak–déli irányú kutatóárkot nyitottak,[19] amelyek azonban mind negatívnak bizonyultak (*1. kép 1–2, 4).* Mindössze az 1. árokból került elő néhány szórványlelet (kerámiatöredékek, állatcsontok), köztük egy nyílcsúcs, amely valószínűleg az 1. sír anyagához tartozhatott.

Az egykori feltárás helyének pontos meghatározása több nehézségbe ütközik.[20] Az ásatási naplóban leírtak és a lelőhely elhelyezkedéséről készített vázlatrajz, illetve annak adatai, valamint a lelőhely adatbázisban szereplő koordinátái 1:10000 térképre átrajzolva nem egyeznek (ld. *1. kép 4* kékkel és lilával jelölt részeit). Amennyiben azonban az ásatási napló azon adatát, miszerint a műútra merőlegesen kell keresnünk a megnyitott 1. szelvényt, figyelmen kívül hagyjuk, úgy nagyjából összehozható a két adat (*1. kép 4* kékkel jelölt szelvényei).

A sírok leírása

1. sír: T.: ÉNy–DK, kb. 300–120°. M.: 85 cm.[21] A *subadultus* korú lovával[22] eltemetett 40–50 év körüli, europid *férfi* temetkezése homokkitermelés közben került elő. A helyszínen összegyűjtött töredékes koponya, valamint a jó megtartású vázcsontok, illetve a lócsontok pontos helyzetéről nincs adatunk. Mell.:[23] 1–2. A feldúlt sírból két darab, egy ovális alakú, ép és egy körte alakú, két darabra törött, közel azonos méretű, téglalap alakú füllel ellátott, erősen korrodált állapotú *kengyel* (*5. kép 1–2*) került elő. Laposra kalapált száraik metszete téglalap alakú, kiszélesedő talpalójuk középen és a két szélen bordával tagolt. A kisebb kengyel ma.: 13,3 cm, belső ma.: 10 cm, legnagyobb sz.: 11,3 cm, legnagyobb belső sz.: 9,4 cm, szíjbefűző: 1,6 × 0,6 cm, szár sz.: 1 cm, v.: 0,5 cm, talp sz.: 3 cm, v.: 0,4–0,6 cm. MFM ltsz.: 75.38.1. A nagyobb kengyel ma.: 14,4 cm, belső ma.: 11,4 cm, legnagyobb sz.: 12,3 cm, legnagyobb belső sz.: 10,8 cm, szíjbefűző: 1,4 × 0,9 cm, szár sz.: 1–1,1 cm, v.: 0,4 cm, talp sz.: 2,9 cm, v.: 0,3–0,4 cm. MFM ltsz.: 75.38.2. 3. Erősen korrodált, több darabra törött, hiányos, csuklós szájvasú, nagykarikás *csikózabla* (*5. kép 3*). Karika átm.: 6,4 cm, sz.: 0,8–0,9 cm, v.: 0,4 cm, a szájvas két darabjának h.: 7,1 és 7,2 cm. MFM ltsz.: 75.38.7. 4. Szögletes keresztmetszetű, lant alakú *hevedercsat* (*5. kép 4*). H.: 6, 2 cm, sz.: 4,4 cm, v.: 0,5 cm. MFM ltsz.: 75.38.8. 5–7. Egy ép és két töredékes, erősen hiányos, kovácsoltvas *nyílcsúcs* (*6. kép 1–3*). Az ép darab fűzfalevél alakú, hosszú vágó élű, a töredékes példányok eredetileg deltoid alakúak lehettek. H.: 11,8 cm, sz.: 3,1 cm; h.: 8,1 cm, sz.: 3,1 cm; h.: 7 cm, sz.: 2,3 cm. MFM ltsz.: 75.38.3–5. 8. Erősen korrodált, lant alakú *vascsiholó* szárának töredéke (*6. kép 4*). H.: 7,2 cm. MFM ltsz.: 75.38.6. 9. Különböző méretű és átmetszetű *vastöredékek* (*6. kép 5–13*). Egy szélesebb, ívben kissé meghajló darab belsejének teljes felületén famaradvány látható. Ez utóbbi, illetve az, hogy a sírban nyílcsúcsok is voltak, megerősíteni látszik, hogy az alaktalan, szögletes keresztmetszetű vastöredékek talán vasmerevítéses tegez tartozékai lehettek. A háromszög keresztmetszetű darabok valószínűleg a töredékes csiholó részei. A falenyomatos vastöredék sz.: 3,4 cm, v.: 0,4–0,6 cm. MFM ltsz.: 75.38.9–10.

2. sír: T.: ÉNy–DK, kb. 320–140°. H.: 215 cm, sz.: 75 cm, m.: 85 cm. A téglalap alaprajzú folttal kirajzolódó sírt medencétől felfelé a homokkitermelő munkások dúlták fel. Eredeti helyzetben mindössze a medencelapátok és a nyújtott testhelyzetben fekvő lábak maradtak. A sírban idős (*senium*) korú, europid *nő* nyugodott. Mell.: 1. A feldúlt részről ezüstalapú ötvözetből készített csüngős *ingnyakdísz* került elő (*7. kép 1*). Kerek felső tagjának közepe félgömbösen kiemelkedik, amelyet kettős árkolás, illetve borda keretez. Hátoldalának középső részén a felfüggesztést szolgáló, közvetlenül egymás mellett kialakított két kis fülecske. Aljáról kis kampó lóg az alsó tag tartására. Lapos, csepp alakú alsó tagjának enyhén domborodó középső részét kettős árkolás, illetve borda foglalja keretbe. A külső, szélesebb

---

[19] A régészeti kutatómunkát jelentősen nehezítette a hideg, illetve a fagyott föld (szinte folyamatosan -10 C° alatt történt a munkavégzés). A leletmentés első napján megnyitott, a korábban előkerült sírokat érintő, 17 × 2 méteres árkot január 18-án további 10 méterrel hosszabbították meg északi irányban. A 2. kutatóárok ettől nyugatra, kb. 1 méter távolságra helyezkedett el, míg a 3. árok az előbbiektől szintén nyugatra, mintegy 4 méter távolságra feküdt. A dokumentációban szereplő adatok alapján így közel 115 m²-nyi felület kutatása történt meg 50–60 cm mélységben.

[20] A lelőhely helyének beazonosítását elsőként 2012-ben kíséreltem meg, de a növényzeti viszonyok (fával, cserjével borított részek, műveletlen gyep), illetve a feltételezett hely közelében álló lakatlan (?) ingatlan nem tette lehetővé a terület bejárását, illetve fémkeresős vizsgálat végzését.

[21] A csontváz pontos helyzetét és a sírmélységet nem ismerjük, a dokumentációban szereplő adatok a 2. sír adataival hozhatók összefüggésbe.

[22] Bökönyi 1974, 395, 539, 550.

[23] A sír leletanyagából legalábbis ezek kerültek múzeumi gyűjteménybe.

árkolásban gyöngysordíszítés. Felső tag átm.: 1,5 cm, a csüngős veret teljes h.: 3,9 cm, alsó tag sz.: 1,6 cm, h.: 2,1 cm, v.: 0,1 cm, s.: 2,92 g. MFM ltsz.: 75.38.16. 2–9. A szétdúlt felsőtest csontjai között különböző színű (fehér, szürke, zöld) dudoros, valamint töredékes állapotú hengeres *üveggyöngyök* (*7. kép 2–8*) kerültek elő. A múzeumba került ép és töredékes példányok összesen 8 darab gyöngyhöz tartoznak. Átm.: 0,6–1,2 cm, hengeres gyöngy h.: 1,2 cm. MFM ltsz.: 75.38.18. és 75.38.20. 10. Részben a jobb szeméremív alatt erősen korrodált *vaskés* töredékei (*9. kép 1*). Az egyik töredéken, több helyen hosszanti irányban famaradvány. H.: 6,3 és 3,6 cm, sz.: 1 cm, v.: 0,5–0,6 cm. MFM ltsz.: 75.38.17. és 75.38.21. 11–64. Mindkét lábfejen összesen 54 db kerek, közepén bemélyedő, ezüstalapú ötvözetből készített, a mélyedésben aranyozott *lábbeliveret* (*7. kép 9–62*). A jobb lábfej veretei eredeti helyzetben jól kirajzolták a díszítés mintáját, míg a bal lábfej vereteit állatjárás dúlta szét. Átm.: 1,15 cm, nitt h.: 0,3–0,4 cm, a nittek végén található szögletes lemezek mérete: 0,4 × 0,5 cm, az 54 db szegecs együttes s.: 57,20 g. MFM ltsz.: 75.38.15. 65–66. A sírgödör láb felőli végében a bal lábfej mellett, illetve a jobb lábfejtől kissé távolabb, attól délkeletre feküdt egy-egy körte alakú *kengyel* (*8. kép 1–2*). A két, közel azonos méretű kengyel trapéz alakú füle egymással ellentétes irányba nézett. Laposra kalapált száraik metszete téglalap alakú, kiszélesedő talpalójuk középen és a két szélen bordával tagolt. A nagyobb kengyel ma.: 15,8 cm, belső ma.: 11,4 cm, legnagyobb sz.: 13,4 cm, legnagyobb belső sz.: 10,1 cm, szíjbefűző: 1,8 × 0,8 cm, szár sz.: 1,4–1,5 cm, v.: 0,4 cm, talp sz.: 3,2 cm, v.: 0,3–0,4 cm. MFM ltsz.: 75.38.11. A kisebb kengyel ma.: 15,5 cm, belső ma.: 11 cm, legnagyobb sz.: 13,3 cm, legnagyobb belső sz.: 10, 3 cm, szíjbefűző: 2 × 0,9 cm, szár sz.: 1,4–1,5 cm, v.: 0,4 cm, talp sz.: 3,2 cm, v.: 0,3–0,4 cm. MFM ltsz.: 75.38.12. 67. A jobb lábfejtől délkeletre fekvő kengyel talpalója mellett feküdt az erősen korrodált, több darabra törött, hiányos, aszimmetrikus méretezésű, csuklós szájvasú, nagykarikás *csikózabla* (*8. kép 3*). Karika átm.: 5 cm, sz.: 0,8–0,9 cm, v.: 0,5–0,6 cm, a szájvas két darabjának h.: 9 és 8,2 cm, v.: 0,6 cm. MFM ltsz.: 75.38.14. 68. Nyújtott D-alakú, erősen korrodált, szögletes keresztmetszetű *hevedercsat* (*8. kép 4*). Pontos helyzete nem került feljegyzésre, de valószínűleg a lószerszámzat között volt a sír láb felőli végében. H.: 4,1 cm, sz.: 2,9 cm, v.: 0,4–0,5 cm, pecek h.: 4,3 cm. MFM ltsz.: 75.38.13.

A leletanyag között néhány további vastárgy is található a 2. sír anyagához leltározva, amelyeket azonban a sírleírás nem említ. Ezek esetében felmerül, hogy az 1. sír leletanyagából keveredtek el, vagy a temető területéről szórványként kerültek elő.

1. Vékony *vaslemez* töredéke belőle kiálló szegeccsel (*9. kép 2*). A szegecs felőli oldalon, illetve magán a szegecsen farostok. A töredék valószínűleg tegezhez tartozó pánttöredék, amely talán az 1. sírból keveredhetett el. H.: 2,4 cm. MFM ltsz.: 75.38.22. 2. Egy nagyobb, enyhe ívben meghajló, illetve egy kicsi, háromszög formában végződő *vastárgy* korrodált töredéke (*9. tábla 3*). Előbbi talán szintén tegezhez tartozó vastöredék, míg utóbbi akár nyílcsúcs hegye is lehet. Pontos funkciójukat meghatározni nem lehet. MFM ltsz.: 75.38.19. 3. Négyzetes keresztmetszetű, elvékonyodó végén enyhén visszahajló, hosszúkás *vastárgy* (*9. tábla 4*). Formája alapján talán csathoz tartozó vaspecek lehetett. H.: 4,8 cm. MFM ltsz.: 75.38.23.

A LELŐHELYEK FÖLDRAJZI FEKVÉSE

Mindhárom lelőhely a mai Röszkétől nyugatra, két tájföldrajzi alakzat találkozásánál, a Tisza völgye és a Duna–Tisza közi homokhátság peremterületénél helyezkedik el. A közvetlenül egymás szomszédságában található feketeszéli és Ladányi dűlői lelőhelyek tengerszint feletti magassága átlagban 82,5–83 méter,[24] míg a tőlük kissé távolabb fekvő nagyszéksósi lelőhely 85–86 méter magasan feküdt. E partosabb részek a nagyobb árvizek esetén is szárazon maradtak és védelmet biztosítottak az itt megtelepedőknek.

A lelőhelyek földrajzi elhelyezkedése kapcsán röviden ki kell térni a Röszke-Feketeszél, Ördögh György földjén, valamint a Ladányi dűlőben feltárt temetőrészletek egymáshoz való viszonyára, miután többen is feltételezték, hogy a különböző időben előkerült sírok talán egy temető két szélét képezik.[25] A közlésekben, dokumentációkban található adatok ezen elgondolásnak ugyanakkor ellentmondani látszanak.

Elsőként is mindkét temetőtöredék helyzetét a ma 5. számú főútként ismert műúthoz viszonyítot-

[24] Itt azonban érdemes megjegyezni, hogy a harmadik katonai felmérésen a kérdéses lelőhelyek környékén még 85 méter tengerszint feletti magasság van jelölve.

[25] Vö. KÜRTI 1994, 373; KOVÁCS 1996, 51–52, 65.

ták. Amíg azonban az 1902. évi feltárás helye az úttól kb. 115–125 méterre, addig az 1961. évi feltárás 728 méterre helyezkedett el. Ha a temetőrészleteket egy nagyobb temető két széleként kezelnénk, akkor a két sírcsoport közötti közel 600 méteren rengeteg sírt kellene feltételeznünk.[26] Ezt azonban az ásatások, főként Trogmayer Ottó leletmentése egyáltalán nem igazolja, miután a feltárással érintett területről, leszámítva a földmunkával megbolygatott két temetkezést, nem került elő újabb sír.

Szintén lényeges különbség a két lelőhely között, hogy a feketeszéli lelőhelyen a 10. századi sírokon és szórványleleteken kívül egy avar kori temető sírjai is napvilágot láttak.

Összességében tehát a két temetőtöredékről megmaradt kevés adat ellenére egyértelműen megállapíthatjuk, hogy két, egymástól elkülönülő, de egymáshoz közel fekvő temetőről van szó. Ugyanakkor a temetők egymáshoz való kronológiai viszonya (egy időben temetkeztek vagy valamiféle egymásutániság lehetett közöttük) a bizonytalan sírszám, valamint a töredékeiben megismert leletanyag miatt nem állapítható meg.

Temetkezési szokások és a sírok leletanyaga

Sajnos mindhárom temető megmaradt sírjait erős bolygatások érték (homokkitermeléssel feldúlt, mezőgazdasági műveléssel szétszántott, elpusztított stb.), aminek következtében a temetkezési szokásokról, illetve a temetők szerkezetéről alig rendelkezünk információval. A töredékes adatok alapján annyi azonban biztos, hogy a Röszke határából megismert lelőhelyek mindegyike kis sírszámú szállási temető lehetett. Lényeges kiemelni, hogy a három temetőtöredékből ismert nyolc sírból háromban volt részleges, egy továbbiban pedig jelképes lovastemetkezés.[27]

A megmentett temetkezések leletanyagát is rendkívül töredékes, hiányos állapotban ismerjük, így azok szintén nem alkalmasak nagyobb következtetések levonására. Számos esetben csak a múzeumba került embercsontokon megfigyelhető elszíneződések utalnak az egykori ékszer vagy sírmelléklet meglétére. Az elszíneződéseket is figyelembe véve egy sír kivételével[28] mindegyik temetkezésben volt leletanyag. Ezek jelentős részét a lószerszámzat képezi, míg kisebb mennyiségben fegyverek, használati eszközök, illetve ékszerek is előfordultak. Az előkerült leletek közül talán a Ladányi dűlőben feltárt 2. sír lábbeli vereteit érdemes kiemelni és kicsit részletesebben megvizsgálni.

Veretes lábbeli

A 2. sírban nyugvó idős nő csontvázának koponyáját és felsőtestét a homokkitermelő munkások dúlták fel. Deréktól lefelé ugyanakkor eredeti helyzetben maradtak a csontok és az itt található mellékletek, viseleti elemek. A nő jobb lábfején szinte teljes egészében megmaradt a lábbeli fejét díszítő kerek, közepén bemélyedő, aranyozott ezüstveretekből álló veretsor.

Az ásatási dokumentációban található fényképfelvétel alapján kiszerkeszthető a lábbeli fejének eredeti díszítése (*9. kép 5–6).* A veretek közel háromszög alakot képeztek, azaz eredetileg a csizma fejének két szélét és középvonalát díszítették. Kismértékű bolygatottságra utal ugyanakkor, hogy a veretsorokból hiányzik néhány darab: pl. a jobb oldali és középső sor 4. verete, a bal sor 6. verete, illetve a csúcsos orrész veretei, amelyek valószínűleg enyhe ívet zártak be. Ezeket beleszámítva, valamint figyelembe véve, hogy a sírból összesen 54 db veret került elő, feltételezésünk szerint mindkét lábbelin

---

[26] Ráadásul ez a 600 méter csak akkor lenne igaz, ha egy egyenes mentén helyezkedne el a két temetőtöredék.

[27] Ez utóbbi a Röszke-Ladányi dűlő 2. sírja. Bár a leltárkönyvben az MFM 75.38.24. leltári számnál a sírhoz tartozóként lócsontok is szerepelnek (ezeket sajnos a leletanyag között már nem találtam meg), azok eredetileg valószínűleg az 1. sír lócsontjai lehettek. Az ásatási dokumentációban, illetve a lelőhelyről előkerült állatcsontok közlésénél Bökönyi Sándor sem említette, hogy a 2. sírban lett volna részleges lovastemetkezés.

[28] Azt azért érdemes megjegyezni, hogy ez az egy sír is csak sírmaradvány volt, amely szinte teljesen feldúlt állapotban került elő.

azonos számú veretet (27-27 db) helyeztek el. A bal lábfejen a veretek kissé oldalra fordulva, többségük eredeti helyzetükből kimozdulva kerültek elő. Ezen a részen valószínűleg rágcsáló bolygatta a sírt.

A lábbeliveretek kutatásának története

Jelenlegi tudásunk szerint az első veretekkel díszített lábbeli 1871-ben Piliny-Leshegyen került elő. Az ásató, Nyáry Jenő azonban ekkor még nem ismerte fel a tárgyak eredeti funkcióját.[29] A lábujjcsontoknál előkerült veretek, szegecsek viseletben betöltött szerepének meghatározását ugyanakkor eddig a kutatás tévesen Fettich Nándorhoz kötötte.[30] Már Fettich 1931-es közlését jóval megelőzően több kutató felismerte a tárgyak valóságos funkcióját. Elsőként érdemes megemlíteni Bella Lajost, aki az 1894-ben feltárt csornai sír kapcsán az alábbiakat írta: „*A lábszárak mentén mi sem volt, annál többet leltem a lábak fején. Az itteni csontok, kivált a középláb és az újjak csontjai általást zöldes színűek voltak. E színt apró pitykék okozták, melyek – semmi kétség – a lábbeli feje részét díszítették*."[31] Hasonló megállapítást tett Pósta Béla az 1896. évben ismertetett törteli leletek kapcsán: „*…a 13. számú pitykék valószínűleg a csizmát ékítették, melynek nyomai a csontváz lábfején és lábújjain észrevehetők*".[32] A 19. században előkerült honfoglaló sírok összegyűjtését és azok elemzését elvégző Hampel Józsefnél is találunk adatot a csizmák verettel történt díszítésére:[33] „*Ezüstszögecsek kúpidomú fejjel s a szár alsó végén ellenző lemezkével, nyilván a lábbeli feje részét díszítették, mert ott találták a középláb és az ujjak csontjai táján s ezek a bronz patinájától zöldes színűek voltak; egészben 52 darabot leltek.*"[34] Kada Elek 1912. évi közlésében a csólyosi és ferencszállási leletek kapcsán kisebb csizmapitykékről[35] ír, majd így folytatja: „*A leletben legérdekesebb volt az, hogy a lábaknál, a lábfejen egyenként 32 drb kis, domború ezüst pityke volt a csontokhoz tapadva, s így kétségtelen, hogy a pitykék a csizmafej díszítésére szolgáltak.*"[36] Ezeket az adatokat látva érdekes, hogy 1914-ben Jósa András az általa Nagyhalászon a lábcsontoknál megfigyelt vereteket mint a nadrágszár díszítményeit írta le: „*Nadrágszárának alsó végét szegélyező bőrszalagra aklázott 3 db lencse mekkoraságú és alakú pityke. Több is lehetett, mert a láb középcsont zöld rozsdával volt beivódva.*"[37]

Ezt követően az 1930-as és '40-es években számos előrelépés mutatkozott a tárgytípus kutatása kapcsán. 1937-ben, a csongrád-vendelhalmi lelőhelyen már pontos feljegyzés készült a veretek síron belüli elhelyezkedéséről,[38] majd a Gallus Sándor által 1939-ben feltárt és dokumentált koroncó-bábotai sír feldolgozása során 1943-ban László Gyula elkészítette az első rekonstrukciós rajzot is.[39]

Szőke Béla a veretes lábbelik kapcsán megjegyezte, hogy azokat a vezető- és középréteg mindkét viseleti csoportjának asszonyai kedvelték, illetve, hogy a lószerszámos női sírokban nyugvó elhunytak viseletére kifejezetten jellemző a szegecsekkel kivert lábbeli.[40]

A veretekkel díszített lábbelik lelőhelyeinek összegyűjtését és elemzését elsőként Csallány Dezső végezte el.[41] Ásatási megfigyelései, valamint

---

29 NYÁRY 1873, 20.
30 RÉVÉSZ 1996a, 98. Ezt az adatot később több kutató is átvette; vö. LANGÓ 2000, 307–308; TÓTH 2014, 219.
31 BELLA 1895, 254.
32 PÓSTA 1896, 37.
33 Ez utóbbinál érdemes megjegyezni, hogy a Bella Lajos által feltárt csorna-sülyhegyi leletek kapcsán tesz említést a veretekkel díszített lábbeliről.
34 HAMPEL 1900, 611.
35 KADA 1912, 323.
36 KADA 1912, 326.
37 JÓSA 1914, 182, VIII. kép.
38 PÁRDUCZ–TARY 1939, 194, 1. kép
39 LÁSZLÓ 1943, 26–28, 7–8. kép.
40 SZŐKE 1962, 17, 26.
41 CSALLÁNY 1970, 284–299.

a rendelkezésére álló, eredeti helyzetben megfigyelt példányok alapján több csizmarekonstrukciót is készített. Munkájában ugyanakkor számos téves, hibás adat szerepel, illetve rekonstrukcióinak egy része is pontos adatok híján csak feltételezésekre épült. E problémákra elsőként Révész László hívta fel a figyelmet, aki munkájában igyekezett kijavítani a kutatásban korábban Csallánytól átvett pontatlan adatokat. Legfontosabb megállapítása, hogy a 10. századi sírokban előforduló lábbeliveretek típusai önmagukban nem jelentik a veretes lábbelik jelenlétét, mivel azok más tárgyak díszítéséül is szolgálhattak.[42] Ezek alapján a veretes lábbelik sírjainak összegyűjtése során legfontosabb a tárgyak síron belül megfigyelt helyzete, ami egyértelműen utal a tárgy eredeti funkciójára.[43] Azonban e lelőhelyek között is nagy különbségek lehetnek. A tárgytípus vizsgálatánál lényeges különbséget tenni az erősen bolygatott, feldúlt vagy dokumentációban hiányos lelőhelyek, és a jól megfigyelt, részletes dokumentációval rendelkező lelőhelyek között. A veretes csizmák kutatástörténetének ismertetését követően négy nagy csoportot különített el, majd részletesen elemezte a Karoson előkerült lábbelivereteket. Munkájának azonban elsődlegesen nem a csizmavertek részletes elemzése volt a célja, így több pontatlanság, valamint téves adat került be ebbe a gyűjtésbe is. Alapvetően azonban elgondolása a lelőhelyek osztályozása, valamint azok értékelése kapcsán helytálló volt.

Jelen dolgozatban a korábbi munkákra alapozva, de azokat kijavítva, valamint újabb lelőhelyekkel kiegészítve igyekszem jó kiindulási alapot biztosítani a tárgytípus későbbi vizsgálata számára.

A lábbeliveretes sírokat tartalmazó lelőhelyek osztályozása[44]

1. csoport

Korábbi listában szereplő, bizonyosan nem lábbeliveretként szolgáló leletek lelőhelyei:

1. Kenézlő-Fazekaszug II. temető 49. sír: Csallány Dezső,[45] majd Révész László listájába is bekerült a temetkezés mint csizmaveretet tartalmazó sír.[46] Csallány még rekonstrukciót is készített a veretek által alkotott kompozícióról a Tiszaeszlár-Vörösmarty utca 1. sírjában megfigyeltek alapján.[47] Szintén csizmaveretként kerültek leírásra a kérdéses tárgyak a *Honfoglaló magyarság* című kiállítási katalógusban, ahol egy újabb rekonstrukció is napvilágot látott.[48] A sírból származó, a későbbi kutatásban csizmaveretként meghatározott leletek ugyanakkor már az eredeti közlésben más funkcióban tűntek fel. A lókoponya körül és alól előkerült veretek a kantár díszítményei voltak.[49]

2. Madaras-Árvai dűlő[50] *6. sír*: A zsugorított testhelyzetben eltemetett nő lábaitól keletre, a sírgödör végében, közvetlenül a lószerszámok szomszédságában került elő 34 db kerek veret, illetve egy hevedercsat.[51] Annak ellenére, hogy Kőhegyi Mihály ásatási naplójában még a lószerszám szíjazatának díszeként említi a vereteket, a temető közlésénél már csizmaveretként írja le őket. Valószínűleg ennek alapján sorolta a temetkezést Révész László a biztosan lábbeliveretként funkcionáló vereteket tartalmazó lelőhelyek közé. A sírrajz szemrevételezése ugyanakkor egyértelműen mutatja, hogy a veretek a lószerszámhoz tartoztak, annak szíját díszítették.[52]

---

42 Vö. Révész 1996a, 406. j.
43 Révész 1996a, 99.
44 A lelőhelyek elkülönítésénél Révész László csoportjait vettem alapul.
45 Csallány 1970, 263.
46 Révész 1996a, 99.
47 Csallány 1970, 285, Abb. 17–18.
48 Révész 1996b, 157, 10. kép.
49 Vö. Fettich 1931, 93.
50 Révész László tévesen Madaras-Árvai halmok néven említi a lelőhelyet (Révész 1996a, 99).
51 Kőhegyi 1980, 222–226, Abb. 7. 10; Kőhegyi–Knotik 1982, 193–195, 3. kép.
52 A veretek a lábfejektől távolabb feküdtek, ráadásul közvetlen közelükből, azokkal egy egységet alkotva került elő egy hevedercsat.

3. Paszab: A Csallány Dezsőnél is szereplő lelőhelyet[53] Révész László hivatkozás nélkül a 2. csoport lelőhelyei közé sorolta.[54] A település közigazgatási területéről előkerült 10–11. századi lelőhelyek ismertetése során ugyanakkor Istvánovits Eszter nem említ csizmaveretekre utaló adatot.[55] Paszab-Hordozó-dűlő lelőhelynél megjegyzi ugyanakkor, hogy a Kralovánszky Alán-féle kataszterben szereplő, honfoglaló temetőként ismertetett lelőhelyről nem kerültek elő a korszakhoz tartozó tárgyak. Szintén megemlíti, hogy Német Péter szerint valószínűleg kenézlői tárgyakat leltároztak tévesen paszabi lelőhely megnevezéssel.[56] Csizmaveretek meglétére mindössze csak a FÉK-ben találunk adatot, ami azonban a fentiek alapján nagy valószínűség szerint hibás információ.[57]

4. Pécs-Somogy 125. sír: A sírban nyugvó gyermek áll alatti részén került elő egy nyújtott trapéz alakú, elkeskenyedő végén liliomban végződő, enyhén domború veret, amely a lábbelivereteknél előforduló nyíl/horgony alakú veretekhez hasonlít.[58] Miután a sírban a nyak tájékán feküdt, egyértelműen kizárhatjuk csizmaveretként való alkalmazását. Ezt erősíti egyedi formája és a temető 11. századi keltezése is.

5. Szarvas-Velki-halom 1. sír: A 12 db félgömbfejű ezüstszegecs a kantár díszítését szolgálta.[59]

6. Szered/Sered (Sl) II. temető 2/55. sír: Bakay Kornél a letkési 54. sír háromszög alakú vereteinek párhuzamai kapcsán említi a szeredi sírt, mint amelyben csizmadísz volt.[60] A sírban nyugvó csontváz jobb térdének külső oldalán található 3 db háromszög alakú veret[61] azonban valószínűleg eredetileg a kantárt díszíthette.

2. CSOPORT

Az előkerült leletanyag között olyan verettípusok is megtalálhatók, amelyek alapján eredetileg akár veretes lábbeli meglétével is számolhatunk. A tárgyak síron belüli pontos helyzete ugyanakkor nem ismert, így felmerülhet más funkcióban való használatuk is.

1. Balkány: Az 1860-as években talált női temetkezésből 2 db áttört, négy levélalakot mintázó és 9 db kétféle mintájú, három levél alakot formázó csizmaveret is került a nyíregyházi múzeumba.[62]

2. Bánkeszi/Bánov (Sl) 25. sír: A korabeli rablással feldúlt temetkezés leletanyaga között található 1 db félgömbfejű szegecs.[63]

3. Bihar-Somlyóhegy/Biharia (Ro) 5. sír: Az 1902 tavaszán előkerült lovassír apropóján Karácsonyi János végzett feltárásokat a lelőhelyen 1902 novemberében.[64] Az 5. sírban fekvő csontváz[65] leletei között 3 db félgömbfejű szegecs is volt.[66]

4. Bodrogvécs: 1897-ben a település határában feldúlt honfoglalás kori temető leletei között talált 9 db félgömbfejű szegecs.[67]

5. Csólyospálos-Csólyospuszta: Szőlőültetés alkalmával feldúlt öt honfoglaló sír megmaradt leletanyagában félgömbfejű szegecs, közepén kiemelkedő, árkolással körülhatárolt kerek, valamint rozetta alakú veret ismert.[68]

---

53 CSALLÁNY 1970, 263.
54 RÉVÉSZ 1996a, 99.
55 ISTVÁNOVITS 2003, 158–169.
56 Vö. ISTVÁNOVITS 2003, 165.
57 FÉK 1962, Nr. 806.
58 DOMBAY 1962, 77, IX. tábla 28. A veretet Kovács László tévesen az Ellend-Szilfa dűlő 125. sírjának mellékleteként említi (vö. KOVÁCS 1992, 67. j.).
59 LANGÓ 2000, 308.
60 BAKAY 1978, 157.
61 TOČÍK 1968, 53, Abb. 19. 1, Taf. XLV. 8–10.
62 HAMPEL 1900, 588–589; FODOR 1996a, 129.
63 TOČÍK 1968, 14, Taf. V. 15.
64 KARÁCSONYI 1903, 66, 405.
65 A temetkezésből előkerült töredékes nyílcsúcs alapján Gáll Ervin a sírban nyugvó német férfinak határozta meg (GÁLL 2013, 54), ami ugyanakkor csökkenti annak valószínűségét, hogy a sírból származó kis darabszámú szegecs eredetileg csizmadíszként került a temetkezésbe.
66 KARÁCSONYI 1903, 410, 8. ábra 4–6; GÁLL 2013, 54, 11. tábla 4–5.
67 HAMPEL 1900, 543, XII. tábla 32–40.
68 KADA 1912, 323, a. kép 6–8.

6. Csorna-Sülyhegy: Az 1888 tavaszán feltárt sírok egyikéből 6 db félgömbfejű szegecs, illetve 3-3 kisméretű veret került elő.[69]

7. Gádoros-Bocskay u. 2. sír: 1933-ban homokbányászás alkalmával előkerült lelőhelyen Csallány Gábor végzett ásatást. A 2. sírban, pontosan nem meghatározott helyről 30 db félgömbfejű szegecs került elő.[70] A leleteket bemutató képtáblán ugyanakkor további tárgyak (3 db rozetta alakú szegecs) is szerepelnek, amelyek akár csizmaveretek is lehettek.[71]

8. Gyula-Téglagyár: Az 1941-ben agyagbányászás során nagyrészt megsemmisített temető területén Implom József ásatott. Az Erkel Ferenc Múzeum gyűjteményében a lelőhelyhez kapcsolható leletek között a 7. sír leletanyagaként 30 db,[72] míg a 9. sír leleteiként 77 db félgömbfejű szegecs ismert.[73]

9. Heves-Kapitányhegy: 1936-ban szőlő alá fordítás során feldúlt gazdag női temetkezésben valószínűleg ezüst lábbeliveretek is voltak.[74]

10. Kecskemét-Csongrádi út: 1941-ben útépítés során megtalált, gazdagon felékszerezett nő sírjában 17 db kisebb, valamint 6 db nagyobb méretű, közepén bemélyedő kerek veret volt.[75]

11. Kecskemét-Városföld-Farkas tanya 3. sír: 1960 márciusában homokkitermelés közben csontvázak kerültek elő, amelyek egyikéből 2 db, közepén bemélyedő kerek veret is előkerült.[76]

12. Kenézlő-Fazekaszug I. temető: Jósa András 1914. évi közlésében három temetkezésnél (21., 22. és 23. sír) is említ olyan szegecseket, amelyek akár lábbelit is díszíthettek. A 21. sírban nem meghatározott helyről 2 db félgömbfejű szegecs,[77] a 22. sírban a bal kulcscsont alól rozetta alakú, félgömbfejű szegecs,[78] míg a 23. sírban a jobb boka tájékáról 5 db rozetta alakú, félgömbfejű szegecs került elő.[79]

13. Kiskunhalas-Inoka: Az egykori református főgimnázium gyűjteményében a város határából származó leletek között volt 6 db félgömbfejű szegecs, valamint 2 db kerek, díszített veret.[80]

14. Mezőzombor-Bálványdomb: A 10. sír leletei között 6 db félgömbfejű szegecs és 1 db kerek, homorú közepű veret található.[81]

15. Nagyteremia-Stock Kristóf földje/Teremia Mare (Ro): Talajforgatás során 1875-ben sírleletekre bukkantak, amelyek között 88 db kerek, árkolt középrésszel díszített veret is volt.[82]

16. Naszvad-Partok dűlő/Nesvady (Sl): A lelőhelyről származó leletek között található 6 db háromszög alakú veret.[83]

17. Orosháza-Rákóczi telep: 1951–1952-ben katonai lőtér építésekor Zalotay Elemér egy templom körüli temető 680 sírját tárta fel, amelyek között azonban volt néhány 10. századi leletanyagot tartalmazó temetkezés is. Ezek egyikében, valószínűleg a 374. sírban,[84] félgömbfejű szegecsek,[85] szív alakú veretek,[86] illetve egy horgony alakú veret látott napvilágot.[87]

18. Oroszlámos-Vasútállomás: 1901-ben földhordás alkalmával elpusztított öt sír egyikéből egy hosszúkás, nyíl alakú csizmaveret került a Móra Ferenc Múzeum gyűjteményébe.[88]

---

69 Hampel 1900, XXI. tábla 30–41.
70 Fettich 1937, 103, XCI. tábla 74; Bálint 1991, 41, Taf. V. 6.
71 Fettich 1937, 103, XCI. tábla 106–108, XCIII. tábla 32–34.
72 Bakay 1978, LXI. tábla 14–43.
73 Bakay 1978, LXII. tábla 17–93.
74 Vö. Révész 2008, 194.
75 Szabó 1955, 124, XXXI. tábla 13–29 és 30–35. A nagyobb méretű példányok az ingnyak díszei is lehettek.
76 Horváth 1993, 8. kép 7–8; Horváth 1996, 327.
77 Jósa 1914, 330, XLIV. kép.
78 Jósa 1914, 332, XLVII. kép.
79 Jósa 1914, 333, XLVII. kép.
80 Hampel 1902, 306; Hampel 1907, 119, 16. tábla C: 3–7.
81 Megay 1963, 46, VII. tábla
82 Mesterházy 1996, 342, 3. kép; Gáll 2013, 379, 199. tábla 3–90.
83 Točík 1968, 36, Taf. XXV. 10–15.
84 A sírleírásban szereplő leletek nem teljesen egyeznek meg a rajzos táblákon bemutatott tárgyakkal (vö. Zalotay 1957, 32 és a 65. oldalon szereplő rajzok).
85 Valószínűleg szintén e sír melléklete lehetett a 378. és 408. sírnál szereplő egy-egy félgömbfejű szegecs is (vö. Zalotay 1957, 32–33; Dienes 1965, 159).
86 Egy másik szív alakú veretet a 386. sírhoz sorolt (Zalotay 1957, 33, 66).
87 Zalotay 1957, 65.
88 Kovács 1992, 41, 4. kép 25.

19. Pély: A győri bencés gimnázium gyűjteményébe került leletek között kétféle díszítésben 8 db kerek veret volt.[89]

20. Piliny-Leshegy: Az 1871-ben feltárt 2. sírban 85 db félgömbfejű szegecs volt.[90]

21. Rakamaz-Túróczi-part (Gyepiföld): 1956-ban homokkitermelés alkalmával előkerült, teljesen feldúlt, gazdag női sírból 4 db kerek, közepén ékkőberakásos, valamint 8 db kisebb és 2 db nagyobb méretű, közepén bemélyített, szintén kerek veret. Felületüket mindhárom típusnál gyöngysor keretezte.[91]

22. Rakamaz-Strázsadomb B. sír: 1974-ben talajegyengetés alkalmával egy kiemelkedően gazdag honfoglaló temető sírjait pusztították el. Az összegyűjtött leletek között található összesen 37 db[92] vagy 46 db[93] veret három típusa különíthető el.[94]

23. Szakáld-Mulatódomb: 1967-ben homokbányászás során elpusztított temető múzeumba került leletei között 59 db félgömbfejű szegecs is található.[95]

24. Szeged-Bojárhalom 3. sír: 1889-ben megtalált öt temetkezés közül a 3. sírban nyugvó nő sírjában kiemelkedően magas számú veret került elő, amelyek között 23 db félgömbfejű szegecs is található. Ezeken kívül néhány további veret esetében is felmerülhet csizmaveretként való alkalmazásuk.[96]

25. Szolnok-Strázsahalom: A Vaszkó Imre kubikustól 1912-ben megvásárolt leletek között található egy horgony alakú ezüstveret, amely az analógiák alapján eredetileg csizmadísz lehetett.[97]

26. Zalkod-Szegfarka: Fábry Károly zalkodi földbirtokos által összegyűjtött, Virányi János kenézlői körjegyző közbenjárásával a múzeumnak 1910. május 16-án átadott tárgyak között 1 db félgömbfejű szegecs, valamint 22 db hasonló méretű és kialakítású, de díszített szegecs található.[98]

3. CSOPORT

A veretek síron belüli helyzetük alapján egyértelműen lábbelihez tartoztak, de bolygatottságuk vagy a dokumentáció hiányossága miatt pontos rekonstrukcióra alkalmatlanok.

1. Algyő-258. kútkörzet: A közöletlen temető két temetkezésében dokumentált Kürti Béla lábbeliveretet, amelyek azonban a rágcsálók okozta bolygatások következtében nem maradtak eredeti helyzetükben.[99] A 72. sírban két típusba tartozó (kerek és rozetta alakú),[100] összesen 80 db veret, míg a 93. sírban 14 db félgömbfejű szegecs került elő.[101]

2. Balatonfüred-Morvai utca 1. sír: 1982 őszén csatornaásás közben megbolygatott női temetkezés délkeleti végéből, a lábcsontok környékéről 10 db kerek, árkolással tagolt, közepén domború kiemelkedő veret került elő. A lábujjcsontokon megfigyelt zöld elszíneződés alapján a veretek a lábbelit díszítették. A sírból további 2 db hosszúkás, liliomformában végződő veret ismert, amelyeknek bár pontos előkerülési helyét nem tudjuk, valószínűleg szintén a csizmát díszítették.[102]

3. Bánkeszi 23. sír: Bár a temetkezés a 25. sírhoz hasonlóan bolygatott volt, a sírból származó 5 db szegecs és 2 db kerek veret az eredeti helyzetéből kimozdult jobb lábszárcsont felső részének külső oldala mellett egy csomóban került elő.[103]

4. Csorna-Sülyhegy: 1894-ben feltárt gazdag női sír, amelynek lábfejeinél összesen 52 db[104] fél-

89 RÉVÉSZ 2008, 254.
90 NYÁRY 1873, 18. ábra; HAMPEL 1900, 518.
91 FODOR 1996b, 165, 4. kép.
92 FODOR 1996c, 111.
93 FODOR 1996c, 115.
94 FODOR 1996c, 115–116, 8. kép.
95 K. VÉGH 1970, 87, X. tábla 16.
96 LÁSZLÓ 1997, 117–122, 17. kép, IX. tábla, XI. tábla 14–36.
97 FODOR 1996d, 284, 3. kép.
98 JÓSA 1914, V. kép c: 1–2.
99 KÜRTI 1980, 337.
100 KÜRTI 1980, 337, II. tábla 8–9.
101 KÜRTI 1980, 337, II. tábla 2.
102 S. PERÉMI 1986, 115, I. tábla 25–36, 6. ábra 1–12.
103 TOČÍK 1968, 14, Taf. V. 10–12.
104 Szőke Béla 38 db-ot említ (SZŐKE 1954, 132).

gömbfejű szegecs, valamint 3 db rozettás veret került elő.[105]

5. Ferencszállás-Szentkút/Kiskunfélegyháza-Ferencszállás 2. sír: A lelőhelyen Kada Elek végzett ásatásokat, miután korábban homokkitermelés során feldúltak egy lovassírt. Ásatása során sikerült egy női temetkezést megtalálnia, amelynek lábfején 32 db félgömbfejű szegecs helyezkedett el.[106]

6. Gádoros-Bocskay u. 4. sír[107]

7. Gáva-Szincsedomb: Az 1930-ban előkerült női sírban 53 db, közepén bemélyített kerek veret és 7 db stilizált madár alakú veret feküdt a bokák környékén.[108]

8. Hencida-Szerdekhalom: Az útépítés során bolygatott temető 1933-as feltárásakor az 5. sírban nyugvó női sír lábfején 53 db félgömbfejű szegecset dokumentált Fettich Nándor.[109]

9. Karos-Eperjesszög II. temető: két sír esetében a rágcsálók és a szántás okozta bolygatások miatt a lábfejcsontokon elhelyezkedő veretek szétszóródtak, kimozdultak eredeti helyzetükből. A 27. sírból 49 db félgömbfejű szegecs (25 db a lábujjpercek közül, 19 db a jobb könyök felett, 5 db pedig a jobb oldali utolsó bordák mellett),[110] míg az 56. sírból 24 db, három típusba tartozó veret (5 db háromágú, gömböcskékben végződő veret, 11 db háromszög alakú veret és 6 db rozettás fejű szegecs) került elő.[111]

10. Karos-Eperjesszög III. temető 6. sír: A váz lábfejét és lábujjcsontjait rágcsálók bolygatták, így az innen előkerült 85 db félgömbfejű szegecs pontos helyzetét nem lehetett rögzíteni. [112]

11. Kenézlő-Fazekaszug I. temető 19. sír: 1913 tavaszán szántás alkalmával 10. századi temetkezések kerültek el, ahol aztán Jósa András végzett feltárást. A 19. sír leírásánál 10 db háromszög alakú veretet és 35 db félgömb fejű szegecset említ Jósa. Az előbbiek közül egy-egy darab a mellkas, a jobb térd és a bal talp tájékáról került elő, míg többségüket a bal kézen és a jobb lábon csaknem egy rakásban figyelték meg.[113]

12. Kenézlő-Fazekaszug II. temető: 1927-ben és 1930-ban Fettich Nándor végzett ásatásokat a lelőhelyen, amelynek során két temetkezésben is sikerült megfigyelni veretes lábbelit. A 34. sírban nyugvó csontváz lábfején félgömbfejű szegecsek,[114] míg a 43. sírban a lábaknál szintén félgömbfejű szegecsek kerültek elő.[115]

13. Mezőzombor-Bálványdomb 4. sír: 1958-ban földmunkák során emberi csontokat találtak, ezt követően Megay Géza tárt fel néhány sírt. A 4. sír lábrészénél a medencétől a lábfejekig középen homorú, kerek és rozetta alakú veretek sorakoztak.[116]

14. Mohács-Téglagyár 5. sír: Az 1949-ben feltárt 5. sírban nyugvó női csontváz lábain 26 db kerek, közepén bemélyedő ezüstveret feküdt.[117]

15. Nagyhalász-Zomborhegy 11. sír: A sír bontásakor zöld rozsdával átitatódott lábközépcsontokat tártak fel, a leletanyagban pedig 3 db félgömbfejű szegecs maradt meg.[118]

16. Szatymaz-Jánosszállás-Gróf Árpád földje 21. sír: Az 1934-ben előkerült gazdag női sír lábbelijét 31 db félgömbfejű szegecs díszítette.[119]

17. Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhát: A gazdagon felékszerezett 595. számú női sírban mindkét lábfejen összesen 44 db szegecs és 15 db domború felületű, kerek veret helyezkedett el, amelyek eredeti helyzete azonban nem rekonstruálható.[120]

18. Székesfehérvár-Rádiótelep: A lelőhelyen Marosi Arnold végzett ásatásokat 1924-ben. A 43. sír lábánál 3 db négyszögletes, 4 db két tagból álló,

---

105 Bella 1895, 254, I. tábla 4–12; Hampel 1900, XLVIII. tábla 4–12; Szőke 1954, 132, 6. kép 3, 7.
106 Kada 1912, 326, c. kép.
107 Fettich 1937, 103, XCI. tábla 148; Bálint 1991, 46, Abb. 16. 7–8.
108 Fodor 1996e, 144, 1. kép; Istvánovits 2003, 56–57, 321, 38. tábla.
109 Fettich 1937, 96, LXXXV. tábla 43; Révész 1996c, 234.
110 Révész 1996a, 102, 38. tábla 8.
111 Révész 1996a, 102, 94. tábla 14–37.
112 Révész 1996a, 102, 26. kép, 115. tábla 15–100.
113 Jósa 1914, 328, XLII. kép.
114 Fettich 1931, 88, 64–65. kép.
115 Fettich 1931, 93, 85. kép 1–30.
116 Megay 1963, 44, 49, 8. tábla.
117 Kiss 1983, 241, 110. ábra 1–26, 118. tábla; Mesterházy 1996b, 371.
118 Kovács 1989, 167–169, 3. kép.
119 Béres 2000, 50, 9. kép.
120 Lőrinczy–Türk 2011, 423–424, 436, 20. kép 6, 21. kép 3–26, 22. kép.

nyíl alakú, valamint 38 db kétféle méretű, árkolással tagolt, domború közepű veret került elő.[121]

19. Szentes-Borbásföld: A 14. sírban nyugvó női váz bal lábfején két sorban elhelyezkedő 15 db félgömbfejű szegecs és 3 db bemélyedő közepű, kerek veret. A bontás során kimozdultak eredeti helyzetükből.[122]

20. Szered-Mácsai dombok I. temető/Sered (Sl) 7/53. sír: A sírban nyugvó váz mindkét lábfején félgömbfejű szegecsek feküdtek. A leleteket bemutató rajzos táblán 15 db szerepel.[123]

21. Szob-Kiserdő 37. sír: A lelőhelyen elsőként 1937-ben Horváth A. János, majd 1964–1967 között Bakay Kornél végzett ásatásokat. A 37. sírban a korábbi ásatás során visszatemetett nő vázcsontjai között 19 db félgömbfejű szegecs került elő, amelyek egyike *in situ* a sarokcsonton helyezkedett el.[124]

22. Tiszaeszlár-Bashalom-Fenyvespart I. temető h (21.) sír: A boka körül 52 db félgömbfejű szegecs volt.[125]

23. Tiszaeszlár-Vörösmarty utca 2. sír: A sírban eltemetett fiatal nő lábfejcsontjainak környékén 91 db félgömbfejű szegecs látott napvilágot.[126]

24. Tiszanána-Cseh tanya 2. sír: A sírban nyugvó csontváz lábfejcsontjain összefüggéstelenül feküdt 79 db félgömbfejű szegecs.[127]

25. Tiszavasvári-Aranykerti tábla 5. sír: A sírban 10 db kisebb és 10 db nagyobb méretű, közepén bemélyített, kerek, valamint 25 db, két típusra elkülöníthető, háromszög alakú veret került elő, amelyek azonban a feltárás során kimozdultak eredeti helyzetükből.[128]

26. Tiszavasvári-Nagy Gyepáros 12. sír: A temető 12. sírjában a lábcsontoknál 83 db kerek, közepén bemélyedő veretet figyelt meg az ásató.[129]

27. Törtel-Demeter tanya: 1896-ban Pósta Béla egy feldúlt, gazdag temetkezés helyének hitelesítése során a sírban található csontokon megfigyelhető elszíneződések alapján lábbeliveretként ismertetett 8 db háromszög alakú, csúcsain egy-egy kerek nyúlványban végződő veretet. A leletegyüttesből ismert 2 db félgömbfejű szegecs szintén a lábbeli díszítését szolgálhatta.[130]

28. Vésztő-Kót puszta 1[131]

29. Vágvörösvár/Červeník (Sl) 8. sír: A sírban nyugvó csontváz lábfejeinél összesen 65 db félgömbfejű szegecs és 3 db virágmintás veret látott napvilágot.[132]

4/A CSOPORT

A 4/A csoportba soroltam azokat a lelőhelyeket, ahol ugyan *in situ* sikerült megfigyelni a lábbelivereteket, azonban dokumentációjuk csak részben teljes.

1. Röszke-Ladányi dűlő[133]: ld. fentebb a lelőhely ismertetésénél.

2. Tiszaeszlár-Vörösmarty utca 3. sír: A sírban a lábfej felett öt hosszanti sorban elhelyezkedő, trapéz alakot kirajzoló, 45 db félgömbfejű szegecs került elő.[134]

---

121 BAKAY 1965–1966, 60, Taf. XLI. 6–50.

122 RÉVÉSZ 1996d, 301–302, 306, 12. kép 37–54.

123 TOČÍK 1968, 44, Abb. 16. 3, Taf. XXXIV. 10.

124 BAKAY 1978, 27, XXIV. tábla 20–37.

125 TÓTH 2014, 28, 31, 219, 27. tábla 37–89.

126 TÓTH 2014, 62, 64, 219. Sajnálatos ugyanakkor, hogy a közlés során a sír leleteit tartalmazó táblán a lábbeliveretek rajzai nem kerültek bemutatásra (vö. TÓTH 2014, 66. tábla). A tárgyak fotón közölve: CSALLÁNY 1970, Taf. XXXIII. 1–91. Szintén kérdéses, hogy kimozdult vagy *in situ* helyzetben kerültek elő a csizmaveretek, miután a sírról sem rajz, sem pedig fotó nem került közlésre.

127 RÉVÉSZ 2001–2002, 267, 11. kép 5–83; RÉVÉSZ 2008, 286, 301–302, 424, 73. tábla 5–83.

128 TÓTH 2014, 137, 142, 219, 94. tábla 33–77.

129 TÓTH 2014, 155, 158, 219, 111. tábla 13–95.

130 PÓSTA 1896, 32–33, I. tábla 13–15; MESTERHÁZY 1996c, 357, 2. kép.

131 A lelőhelyet Révész László említi listájában mint közöletlen lelőhelyet. A szakirodalomban nem találtam adatot a lelőhellyel kapcsolatban, így azt nem tudtam ellenőrizni.

132 TOČÍK 1968, 20, Abb. 7. 4, Taf. XI. 12–14, 16–18, 20.

133 Révész László tévesen Röszke-Ludányi tanya néven említi a lelőhelyet és a régészeti megfigyelés nélküli, több funkcióban is alkalmazható csoportba sorolta be (RÉVÉSZ 1996a, 99).

134 CSALLÁNY 1970, Taf. XXXIII. 93–137; TÓTH 2014, 62, 64, 219, 67. tábla 22. A szegecsek helyzetét az egykori csizmán Csallány Dezső kísérelte meg rekonstruálni (CSALLÁNY 1970, Abb. 10). Ugyanakkor sem Csallány Dezső, sem pedig a lelőhely teljes közlését végző Tóth Anikó nem közölt fotót, esetleg rajzot az ásatási dokumentációból, amely a helyszínen tett megfigyeléseket alátámasztaná.

3. Csongrád-Vendelhalom 38. sír: A sír ismertetésénél viszonylag részletes leírást kapunk a 6 db négyszögletes és 42 db, közepén bemélyített kerek lábbeliveret helyzetéről.[135] A közlésben, illetve a későbbi tanulmányokban ugyanakkor nem találunk a veretek síron belüli helyzetéről készült fotót, esetleg rajzot, amely megerősítené a leírtakat. Elgondolkodtató továbbá, hogy legalább három rekonstrukciós kísérlet is napvilágot látott már.[136]

4/B CSOPORT

A 4/B csoportba kerültek azok a lelőhelyek, ahol nagyobb részben vagy teljes egészében sikerült megfigyelni és dokumentálni a csizmavereteket.[137]

1. *Buj-Gyeptelek 1. sír*[138]
2. *Karos-Eperjesszög II. temető 45. sír*[139] *és 53. sír*[140]
3. *Karos-Eperjesszög III. temető 9. sír*[141]
4. *Koroncó-Bábota*[142]
5. *Letkes-Téglaégető II. temető 54. sír*[143]
6. *Madaras-Árvai dűlő 4. sír*[144]
7. *Szentes-Borbásföld 12. sír*[145]
8. *Tiszaeszlár-Vörösmarty utca 1. sír*[146]

A 10. századi veretes lábbelik lelőhelyei kapcsán elmondhatjuk, hogy a korábbi listákból újabb hat lelőhelyet kell törülnünk. Az adatok ellenőrzése után bővült a 2. csoportba sorolt lelőhelyek száma is. Jelenleg 26 lelőhely temetkezéseiből ismerünk olyan leletet, amely akár csizmadíszként is szolgálhatott, de miután a veretek síron belüli helyzetét nem ismerjük, így más funkcióban való használatuk is felmerülhet. A veretes lábbelik további elemzésének, vizsgálatának alapját a 3–4. csoportba sorolt 35 lelőhely 44 sírja képezi. Ezek alapján kívánom munkám második részében a csizmák díszítésére használt verettípusokat elkülöníteni, a tárgytípust tartalmazó temetkezések jellegzetességeit felvázolni, kronológiai helyzetüket meghatározni, illetve a 4. csoport lelőhelyei segítségével magukat a díszítéseket rekonstruálni.

KÖSZÖNETNYILVÁNTÁS

Ezúton szeretném megköszönni Lőrinczy Gábornak a közvetítését Trogmayer Ottó felé, aki hozzájárult az általa ásott lelőhelyek feldolgozásához, továbbá köszönöm Szalontai Csabának, hogy engedélyezte az 1993. évi ásatási dokumentációjába való betekintést és az adatok felhasználását. A leletanyagot és a csizmarekonstrukciót Koncz Margit rajzolta, a rajzos táblák összeszerkesztésében Olgyay János, a térképek elkészítésében pedig Zoltán Sándor Péter segített. Tanulmányom szakmai lektorálását Révész László, az angol nyelvű fordítást Gyucha Attila végezte. Munkájukat ezúton is köszönöm.

135 PÁRDUCZ–TARY 1939, 194, 1. kép, III. tábla 5–52; FODOR 1996f, 306–307, 1. kép.
136 PÁRDUCZ–TARY 1939, 1. kép; CSALLÁNY 1970, Abb. 19; FODOR 1996f, 1. kép.
137 Részben terjedelmi okok miatt a csoportba tartozó lelőhelyeket csak felsorolásszerűen említem. A sírokban megfigyelt csizmadíszek típusait, rendszerét tanulmányom második részében részletezem.
138 CSALLÁNY 1970, Abb. 27–30, Taf. XLII–XLIV; FODOR 1996g, 143; ISTVÁNOVITS 2003, 321, 24. tábla 4, 26. tábla.
139 RÉVÉSZ 1996a, 101, 46–47. kép, 60. tábla; RÉVÉSZ 1996e, 91.
140 RÉVÉSZ 1996a, 101, 48. kép, 91. tábla 10–22; RÉVÉSZ 1996e, 103, 36. kép.
141 RÉVÉSZ 1996a, 101, 49–50. kép, 119. tábla 3–19; RÉVÉSZ 1996e, 104, 39. kép.
142 LÁSZLÓ 1943, 7, 26–28, 2. kép, 6–8. kép.
143 BAKAY 1978, 107, 136. kép, L. tábla 16–28.
144 KŐHEGYI 1980, 218, 233, Abb. 5. 9.
145 RÉVÉSZ 1996d, 301, 306, 11. kép 1–18, 20. kép.
146 CSALLÁNY 1970, Abb. 4, Taf. XXVIII; FODOR 1996h, 198, 3. kép; TÓTH 2014, 61, 64, 219, 65. tábla.

IRODALOM

BAKAY 1965–1966: Bakay K.: Gräberfelder aus den 10–11. Jahrhunderten in der Umgebung von Székesfehérvár und die Frage der Fürstlichen Residenz. Archäologische Studien zu der Frage der ungarischen Staatsgründung II. *Alba Regia* 6–7 (1965–1966) 43–88.

BAKAY 1978: Bakay K.: *Honfoglalás- és államalapítás kori temetők az Ipoly mentén (Gräberfelder an der Ipel aus der Zeit der ungarischen Landnahme und Staatsgründung).* Studia Comitatensia 6. Szentendre 1978.

BÁLINT 1991: Bálint, Cs.: *Südungarn im 10. Jahrhundert.* Studia Archaeologica 11. Budapest 1991.

BELLA 1895: Bella L.: Újabb csornai leletekről. *Archaeologiai Értesítő* 15 (1895) 253–257.

BENDE–LŐRINCZY–TÜRK 2002: Bende L. – Lőrinczy G. – Türk A.: Honfoglalás kori temetkezés Kiskundorozsma-Hosszúhát-halomról (Eine landnahmezeitliche Bestattung von Kiskundorozsma-Hosszúhát-Hügel). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 8 (2002) 351–402.

BÉRES 2000: Béres M.: A régészeti múlt. Honfoglaló magyar nemzetségi szállásterület Jánosszálláson. In: *Szatymaz földje és népe*. Szerk.: Péter L. Szeged 2000, 45–54.

BÖKÖNYI 1974: Bökönyi, S.: *History of domestic mammals in Central and Eastern Europe*. Budapest 1974.

CSALLÁNY 1970: Csallány, D.: Weiblicher Haarschmuck und Stiefelbeschläge aus der ungarischen Landnahmezeit im Karpatenbecken. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 22 (1970) 261–299.

DIENES 1965: Dienes I.: A honfoglaló magyarok (Die landnehmenden Ungarn). In: *Orosháza története és néprajza* I. Szerk.: Nagy Gy. Orosháza 1965, 136–174.

DOMBAY 1962: Dombay J.: Árpád-kori temetők Baranyában II (Friedhöfe aus der Arpaden-Zeit im Komitat Baranya II). *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1961 (1962) 69–84.

FÉK 1962: Fehér G. – Éry K. – Kralovánszky A.: *A Közép-Duna medence magyar honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter.* Régészeti Tanulmányok 2. Budapest 1962.

FETTICH 1931: Fettich N.: Adatok a honfoglaláskor archaeológiájához. *Archaeologiai Értesítő* 59 (1931) 48–112.

FETTICH 1937: Fettich N.: *A honfoglaló magyarság fémművessége (Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn).* Archaeologia Hungarica 21. Budapest 1937.

FODOR 1996: Fodor I.: Balkány. In: *„…Őseinket felhozád…" A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus.* Főszerk.: Fodor I. Budapest 1996, 129–130.

FODOR 1996a: Fodor I.: Rakamaz-Túróczi-part (Gyepiföld). In: *„…Őseinket felhozád…" A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus*. Főszerk.: Fodor I. Budapest 1996, 162–167.

FODOR 1996b: Fodor I.: Rakamaz-Strázsadomb. In: *„…Őseinket felhozád…" A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus.* Főszerk.: Fodor I. Budapest 1996, 110–119.

FODOR 1996c: Fodor I.: Szolnok-Strázsahalom. In: *„…Őseinket felhozád…" A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus.* Főszerk.: Fodor I. Budapest 1996, 282–285.

FODOR 1996d: Fodor I.: Gáva-Szincsedomb. In: *„…Őseinket felhozád…" A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus.* Főszerk.: Fodor I. Budapest 1996, 143–144.

FODOR 1996e: Fodor I.: Csongrád-Vendelhalom. In: *„…Őseinket felhozád…" A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus.* Főszerk.: Fodor I. Budapest 1996, 305–307.

FODOR 1996f: Fodor I.: Buj. In: *„…Őseinket felhozád…" A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus.* Főszerk.: Fodor I. Budapest 1996, 142–143.

FODOR 1996g: Fodor I.: Tiszaeszlár-Vörösmarty utca. *In: „…Őseinket felhozád…" A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus*. Főszerk.: Fodor I. Budapest 1996, 196–198.

GÁLL 2013: Gáll E.: *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői, szórvány- és kincsleletei (10th and 11th century burial sites, stray finds and treasures in the Transylvanian Basin, the Partium and the Banat).* Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 6. Szerk.: Kovács L. – Révész L. Szeged 2013.

HAMPEL 1900: Hampel J.: A honfoglalás kor hazai emlékei. In: *A magyar honfoglalás kútfői*. Szerk.: Pauler Gy. – Szilágyi S. Budapest 1900, 507–830.

HAMPEL 1902: Hampel J.: Régiségek a honfoglalás korából. *Archaeologiai Értesítő* 22 (1902) 296–316.

HAMPEL 1907: Hampel J.: *Újabb tanulmányok a honfoglalás kor emlékeiről*. Budapest 1907.

HORVÁTH 1993: Horváth M. A.: Honfoglalás kori sírleletek Bács-Kiskun megyéből (Landnahmezeitliche Grabfunde aus dem Komitat Bács-Kiskun). *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 30–31:2 (1993) 321–350.

HORVÁTH 1996: Horváth M. A.: Kecskemét-Városföld-Farkas tanya. In: *„…Őseinket felhozád…" A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus.* Főszerk.: Fodor I. Budapest 1996, 325–327.

ISTVÁNOVITS 2003: Istvánovits E.: *A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga*. Régészeti Gyűjtemények nyíregyházán 2 – Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 4. Szerk.: Almási K. – Istvánovits E., Kovács L. – Révész L. Nyíregyháza 2003.

JÓSA 1914: Jósa A.: Honfoglaláskori emlékek Szabolcsban. *Archaeologiai Értesítő* 34 (1914) 303–340.

KADA 1912: Kada E.: Sírleletek a honfoglalás korából III. Kecskemét vidékéről való leletek. *Archaeologiai Értesítő* 32 (1912) 323–329.

KARÁCSONYI 1903: Karácsonyi J.: A bihari honfoglaláskori sírokról. *Archaeologiai Értesítő* 23 (1903) 405–412.

KISS 1983: Kiss A.: *Baranya megye X–XI. századi sírleletei (Grabfunde aus dem 10. und 11. Jahrhundert im Komitat Baranya (Ungarn).* Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga 1. Budapest 1983.

KOVÁCS 1996: Kovács S. T.: Régészeti emlékek. In: *Röszke földje és népe*. Szerk.: Péter L. Szeged 1996, 25–77.

KOVÁCS 1989: Kovács L.: A Nagyhalász-Zomborhegyi 10. századi magyar temetőrészlet (Ungarischer Friedhofsteil von Nagyhalász-Zomborhegy aus dem 10. Jahrhundert). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1989, 165–176.

KOVÁCS 1992: Kovács L.: A Móra Ferenc Múzeum néhány régi, 10–11. századi leletanyagáról: Oroszlámos, Horgos, Majdán, Rábé (Csóka) (Zu einigen alten, Landnahmezeitlichen Fundmaterialien des Móra Ferenc Museums: Oroszlámos, Horgos, Majdán, Rábé (Csóka). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1991–1992:1 (1992) 37–74.

KŐHEGYI 1980: Kőhegyi, M.: Das Landnahmezeitliche Gräberfed von Madaras (Komitat Bács-Kiskun). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32 (1980) 205–239.

KŐHEGYI–KNOTIK 1982: Kőhegyi M. – Knotik M.: A madarasi (Bács-Kiskun m.) honfoglalás kori temető textilpántjainak vizsgálata. *Cumania* 7 (1982) 191–200.

KÜRTI 1980: Kürti B.: Honfoglalás kori magyar temető Szeged-Algyőn (Előzetes beszámoló) (Ein ungarisches Gräberfeld aus der Landnahmezeit in Szeged-Algyő). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1978–1979:1 (1980) 323–347.

KÜRTI 1994: Kürti B.: Régészeti adatok a Marostorok vidékének 10–11. századi történetéhez (Archäologische Angaben zur Geschichte der Umgebung der Marosmündung in den 10.–11-ten Jahrhunderten). In: *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára*. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1994, 369–386.

LANGÓ 2000: Langó P.: Honfoglalás kori temetők Szarvas területén (Landnahmezeitliche Gräberfelder in Szarvas). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 6 (2000) 287–347.

LÁSZLÓ 1943: László Gy.: *A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge (Der Grabfund von Koroncó und der altungarische Sattel).* Archaeologia Hungarica 27. Budapest 1943.

LÁSZLÓ 1997: László Gy.: *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest 1997.

LŐRINCZY–TÜRK 2011: Lőrinczy G. – Türk A.: 10. századi temető Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhátról. Újabb adatok a Maros-torkolat Duna–Tisza közi oldalának 10. századi településtörténetéhez (Gräberfeld des 10. Jh. in Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhát. Neue Ergebnisse zur Siedlungsgeschichte des 10. Jh. Der Region zwischen Donau und Theiβ gegenüber der Maros-Mündung). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 12 (2011) 419–479.

MEGAY 1963: Megay G.: A Mezőzombor-bálványdombi honfoglaláskori magyar temető (Das Landnahmezeitliche Ungarische Gräberfeld von Mezőzombor-Bálványdomb). *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 3 (1963) 37–53.

MESTERHÁZY 1996: Mesterházy K.: Nagyteremia. In: *„…Őseinket felhozád…" A honfoglaló*

magyarság. Kiállítási katalógus. Főszerk.: Fodor I. Budapest 1996, 342–344.

MESTERHÁZY 1996a: Mesterházy K.: Mohács-Téglagyár. In: *„…Őseinket felhozád…" A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus.* Főszerk.: Fodor I. Budapest 1996, 370–371.

MESTERHÁZY 1996b: Mesterházy K.: Törtel-Demeter-tanya. In: *„…Őseinket felhozád…" A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus.* Főszerk.: Fodor I. Budapest 1996, 356–357.

MÓRA 1906: Móra F.: Ásatás a Fekete-szélen (Szeged-Alsótanya). *Archaeologiai Értesítő* 16 (1906) 439–441.

NYÁRY 1873: Nyáry J.: A pilinyi Leshegyen talált csontvázakról. *Archaeologiai Közlemények* 9 (1873) 16–24.

PÁRDUCZ–TARY 1939: Párducz M. – Tary L.: A Csongrád-vendelhalmi honfoglaláskori lelet (Les trouvailles de Csongrád-Vendelhalom de l'époque de la conquéte du pays hongrois). *Folia Archaeologica* 1–2 (1939) 189–199.

S. PERÉMI 1986: S. Perémi Á.: Honfoglaláskori leletek Veszprém megyében (Előzetes jelentés) (Funden aus der zeit der Landnahme im Komitat Veszprém). *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 18 (1986) 115–133.

PÓSTA 1896: Pósta B.: A törteli magyar pogánykori leletek. *Archaeologiai Értesítő* 16 (1896) 30–39.

RÉVÉSZ 1996: Révész L.: *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez (Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angaben zur Geschichte des oberen Theißgebietes im X. Jahrhundert).* Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 1. Szerk.: Kovács L. – Révész L. Miskolc 1996.

RÉVÉSZ 1996a: Révész L.: Kenézlő-Fazekaszug I–II temető. In: *„…Őseinket felhozád…" A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus.* Főszerk.: Fodor I. Budapest 1996, 150–157.

RÉVÉSZ 1996b: Révész L.: Hencida-Szerdekhalom. In: *„…Őseinket felhozád…" A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus.* Főszerk.: Fodor I. Budapest 1996, 233–235.

RÉVÉSZ 1996c: Révész L.: Honfoglalás kori temető Szentes-Borbásföldön (Szabó János Győző ásatása nyomán) (Ein Landnahmezeitliches Gräberfeld in Szentes-Borbásföld [nach der Ausgrabung von János Győző Szabó]). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 2 (1996) 299–336.

RÉVÉSZ 1996d: Révész L.: Karos-Eperjesszög I–III. temető. In: *„…Őseinket felhozád…" A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus.* Főszerk.: Fodor I. Budapest 1996, 82–109.

RÉVÉSZ 2002: Révész L.: Honfoglalás kori temető Tiszanána-Cseh tanyán (Landnahmezeitliches Gräberfeld im Tiszanána-Cseh-gehöft). *Folia Archaeologica* 49–50 (2001–2002) 263–303.

RÉVÉSZ 2008: Révész L.: *Heves megye 10–11. századi temetői.* Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 5. Szerk.: Kovács L. – Révész L. Budapest 2008.

CS. SEBESTYÉN 1932: Cs. Sebestyén K.: *„A sagittis Hungarorum…"* A magyarok íjja és nyila (Bogen und Pfeil der alten Ungarn). *Dolgozatok* 8 (1932) 107–255.

SZABÓ 1955: Szabó K.: Honfoglaláskori párták. *Folia Archaeologica* 7 (1955) 123–125.

SZALONTAI 1996 Szalontai Cs.: Röszke-Király Imre tanya. Az 1993. év régészeti kutatásai. *Régészeti Füzetek* Ser. 1. No. 47 (1996) 24.

SZŐKE 1954: Szőke B.: Adatok a Kisalföld IX. és X. századi történetéhez. *Archaeologiai Értesítő* 81 (1954) 114–137.

SZŐKE 1962: Szőke B.: *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei.* Régészeti Tanulmányok 1. Budapest 1962.

TOČIK 1968: Točik, A.: Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakie. *Archaeologica Slovaca – Catalogi Instituti Archaeologici Nitriensis Academiae Scientiarum Slovacae* 3. Nitra 1968.

TÖMÖRKÉNY 1902: Tömörkény I.: Szegedi Múzeum. Leletek a szegedi határban. *Archaeologiai Értesítő* 22 (1902) 372–376.

TÓTH 2014: Tóth A.: *A Nyíri Mezőség a 10–11. században (The Mezőség of the Nyírség region in the 10th–11th century).* Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 7. Szerk.: Kovács L. – Révész L. Szeged 2014.

TÜRK–LŐRINCZY–MARCSIK 2015: Türk A. – Lőrinczy G. – Marcsik A.: *Régészeti és természettudományi adatok a Maros-torkolat nyugati oldalának 10. századi történetéhez (Archäologische Daten und naturwissenschaftliche Ergebnisse zur Geschichte des 10. Jahrhunderts des westlichen Ufers der Muresch-Mündung).* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia. A PPKE BTK Régészeti Tanszékének kiadványai 4 – Magyar

Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 4. Szerk.: Lőrinczy G. – Türk A. Budapest 2015.

K. Végh 1970: K. Végh K.: Honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletek a miskolci múzeumban (Landnahme- und frühárpádenzeitliche Grabfunde im Miskolcer Museum (Auszug). *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 9 (1970) 79–107.

Zalotay 1957: Zalotay E.: Gellértegyházai Árpád-kori temető (Das arpadenzeitliche Gräberfeld von Gellértegyháza). *Régészeti Füzetek* 7. Budapest 1957.

Cemeteries from the 10th and 11th centuries in the vicinity of Röszke. The distribution of boots adorned with mounts in the Carpathian Basin

The paper aims to present the excavations and artifact assemblages of the 10th–11th century sites at Röszke-Feketeszél, Ördögh György földje; Röszke-Nagyszéksós 685; and Röszke-Ladányi dűlő. In relation to the boot mounts found at Ladányi dűlő, the second half of this publication overviews the research history of this artifact type, and provides a catalogue of the archaeological sites that have yielded similar objects. Due to the limited length of the article, a continuation of the current paper (discussing the distribution and typological variations of 10th-century boot mounts and presenting the reconstruction of Hungarian Conquest-period women boot wear, etc.) will be published in another paper.

Understanding the function of mounts and rivets recovered from the feet of the buried was mistakenly attributed to Nándor Fettich. Before Fettich's publication in 1931, several researchers (e.g. Lajos Bella, Béla Posta, Elek Kada) had already unraveled the actual function of these objects.

I attempted to classify the sites with boot mounts on the basis of previous compilations, aiming also to correct the latters' errors and inaccuracies. The most important aspects of the catalogue were the location of the artifacts in the graves; the degree of disturbance recorded at the time of the mounts' documentation in their primary contexts; and the quality of the documentation. The following groups have been identified:

Group 1: Sites of artifacts erroneously classified as boot mounts in previous compilations,

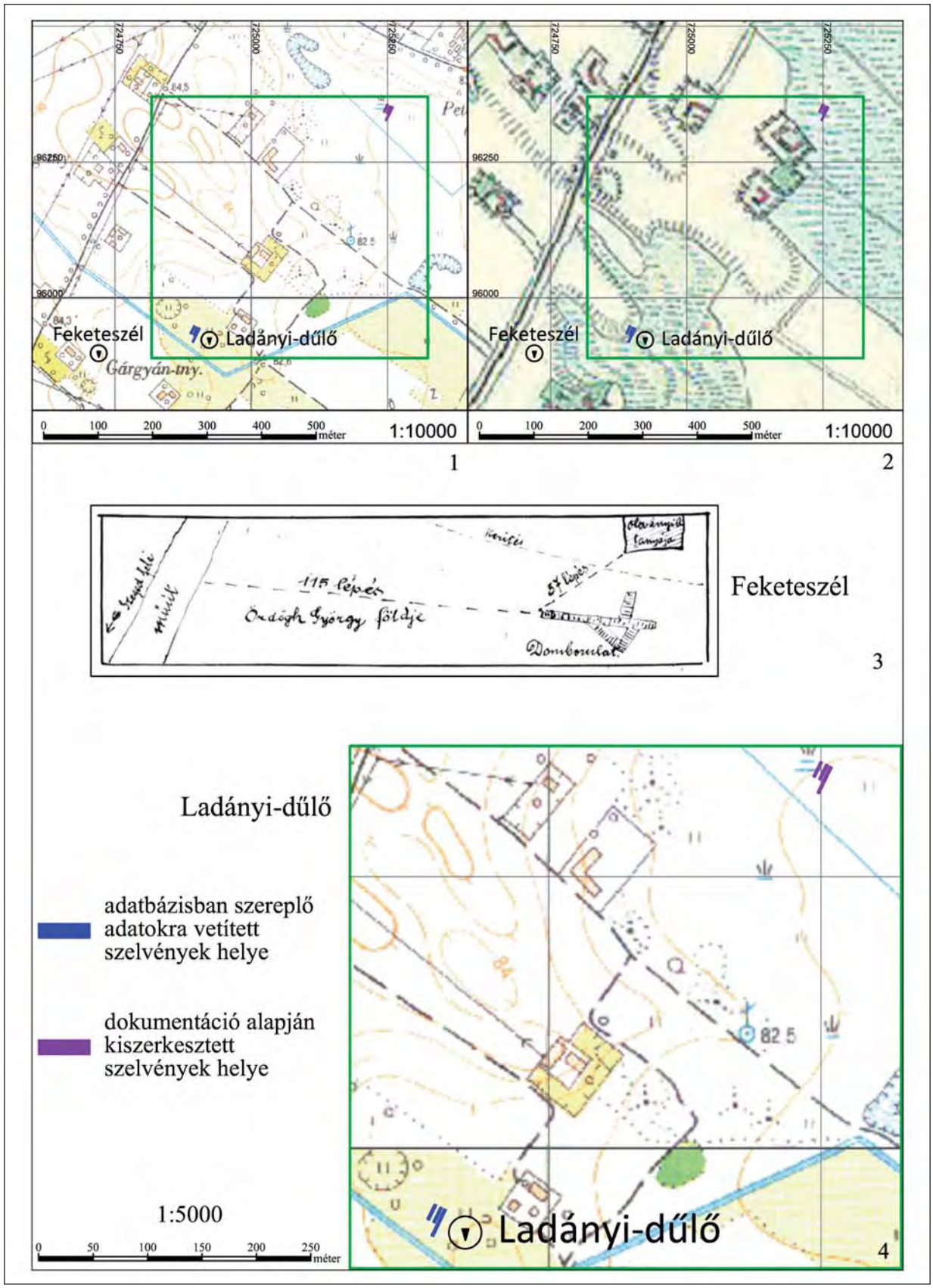
Group 2: Sites where the objects may have been functioned as boot mounts,

Group 3: Sites of boot mounts where the artifacts are unsuitable for proper reconstruction,

Group 4/a: Sites of in situ observed boot mounts where partial reconstruction, based on the documentation, is plausible,

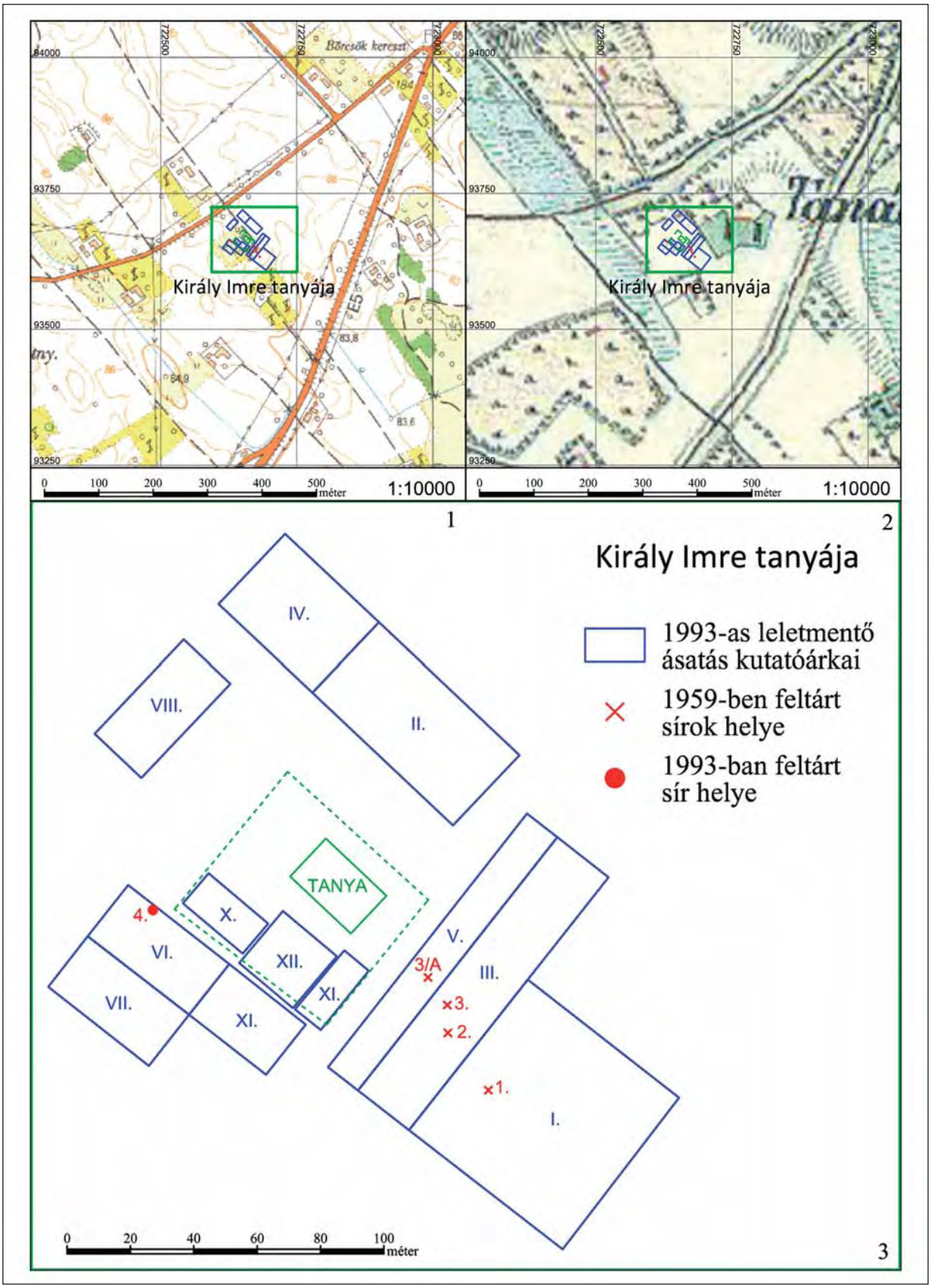
Group 4/b: Sites with graves where boot mounts were observed and documented to a large or full extent.

As a result of the catalogue, 44 graves at 35 sites, classified into Group 3 and Group 4, constitute the basis of further research on mounted boots.



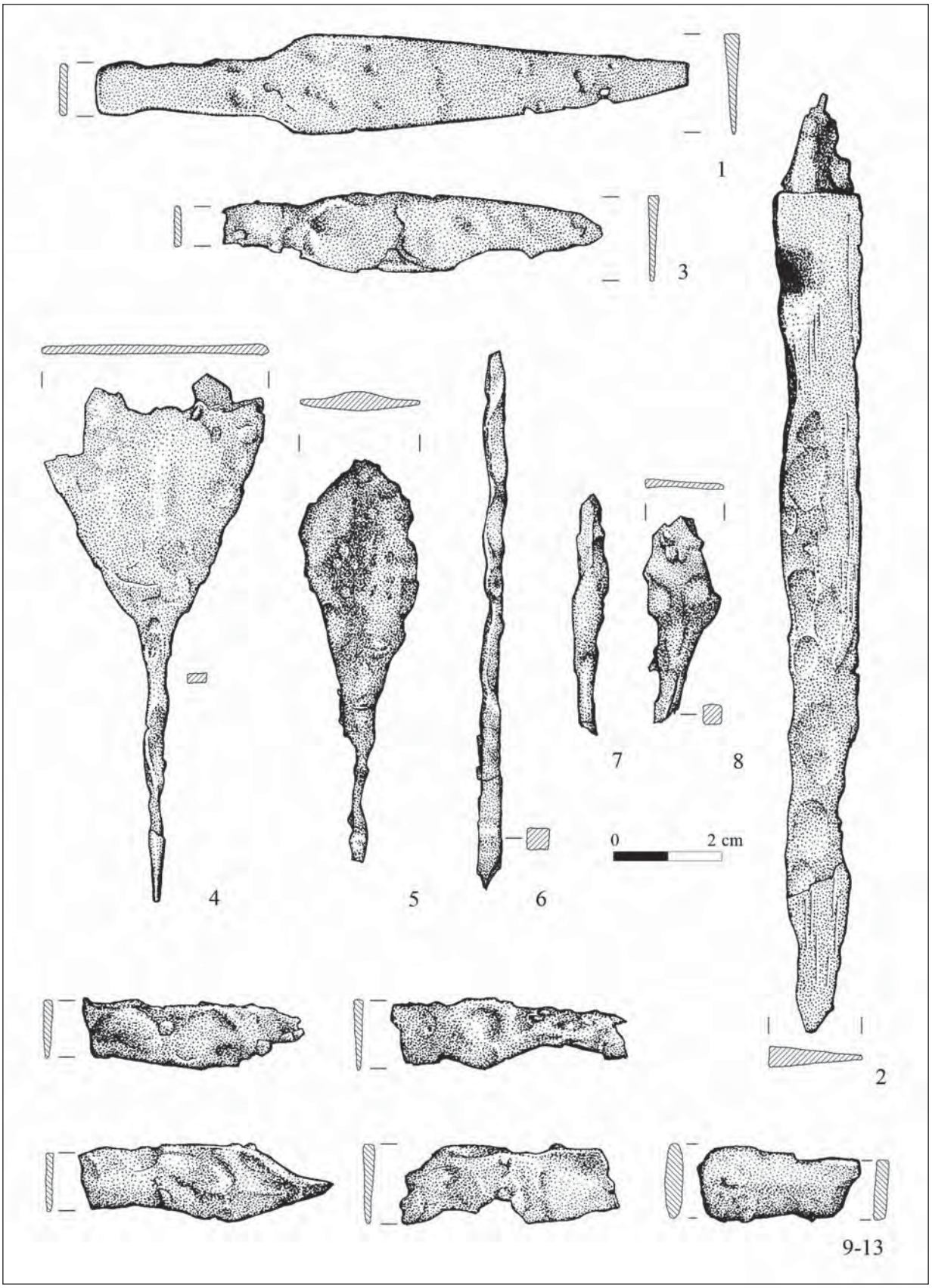
1. kép. 1–4: Röszke-Feketeszél és Röszke-Ladányi dűlő lelőhelyek elhelyezkedése

Fig. 1. 1–4: Röszke-Feketeszél and Röszke-Ladányi dűlő, location of the sites

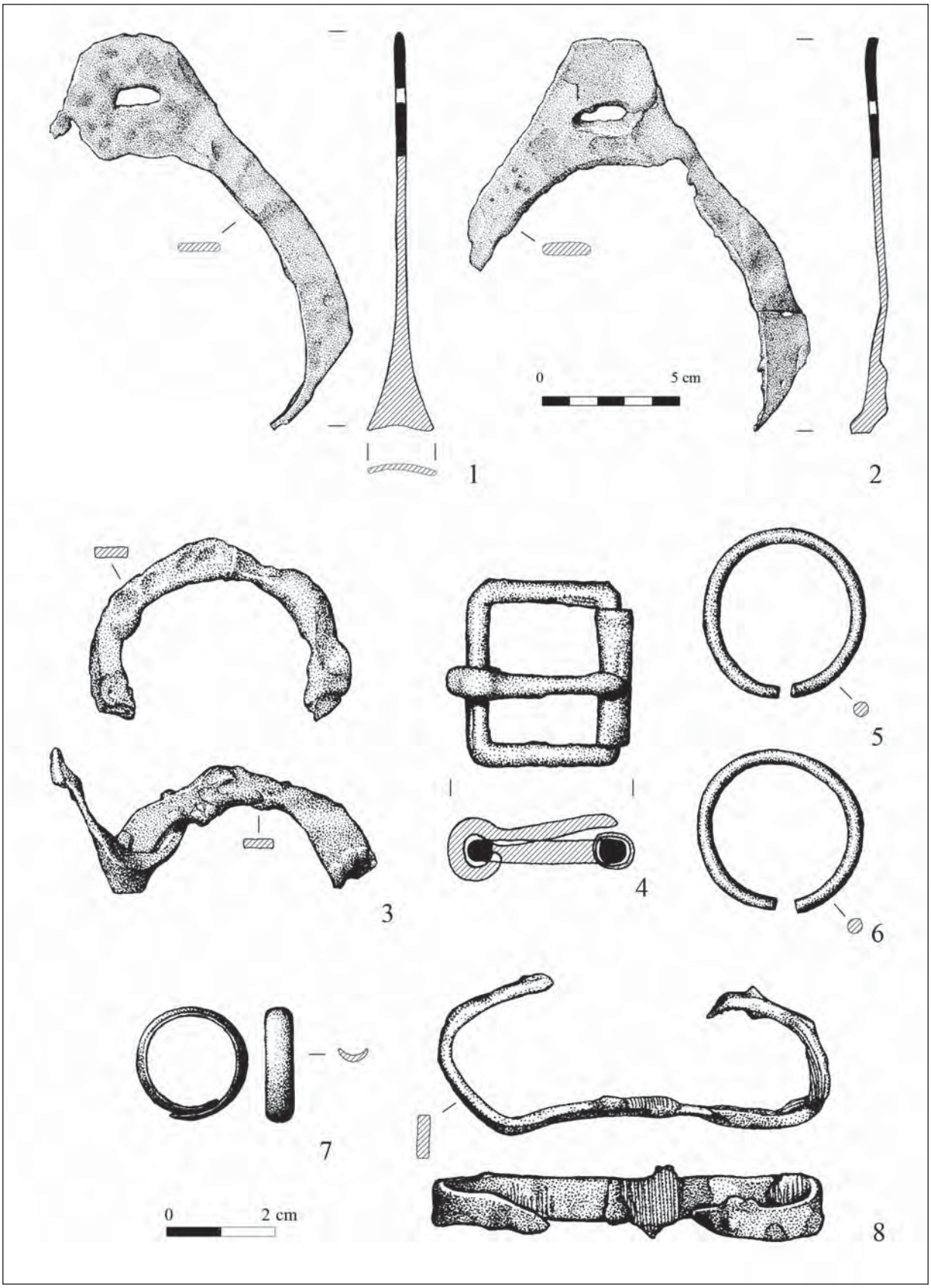


2. kép. 1–2: Röszke-Nagyszéksós 685. lelőhely; 3: Összesítő felszínrajz a lelőhelyről

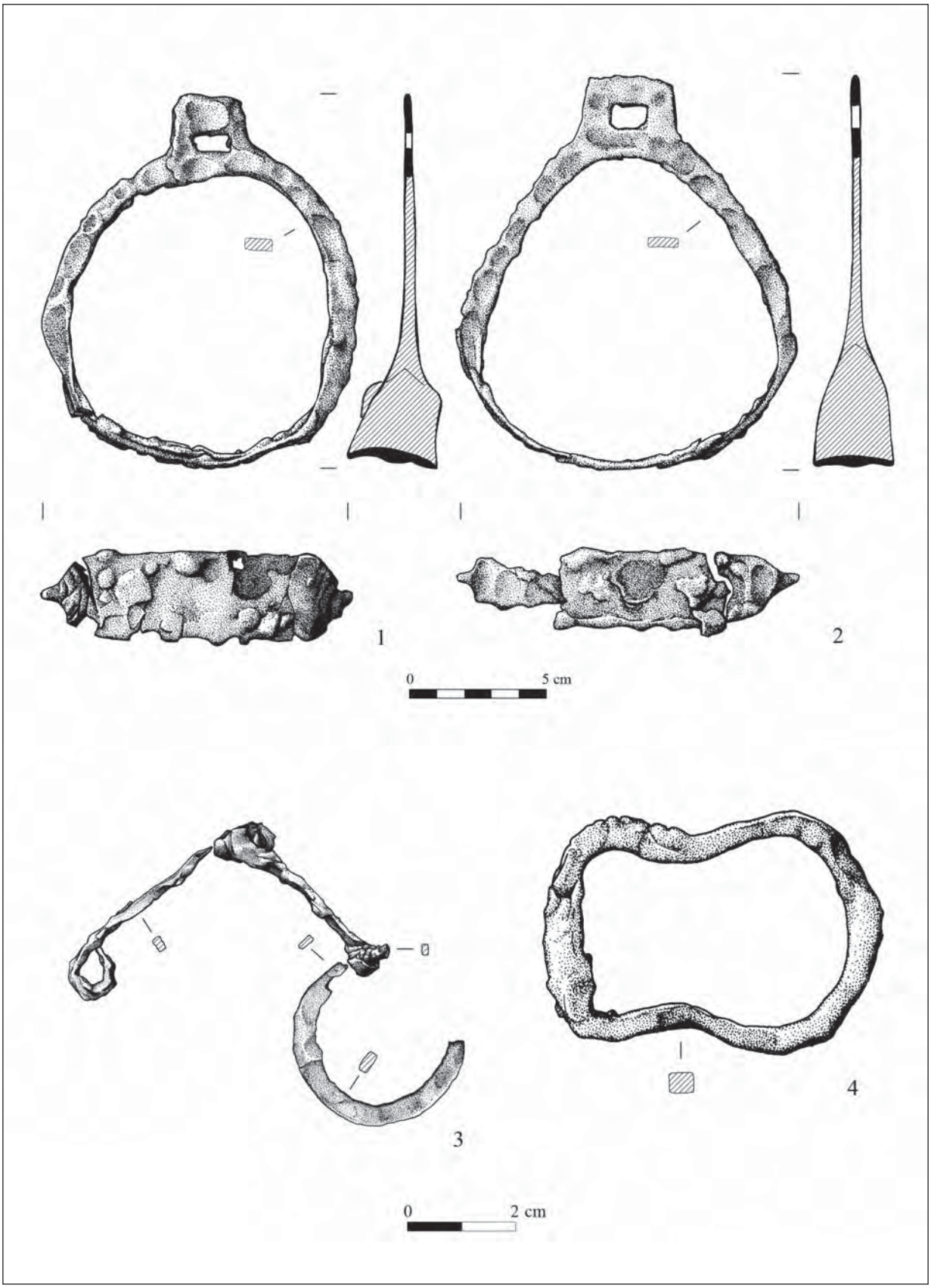
Fig. 2. 1–2: The site at Röszke-Nagyszéksós 685; 3: Plan of the site



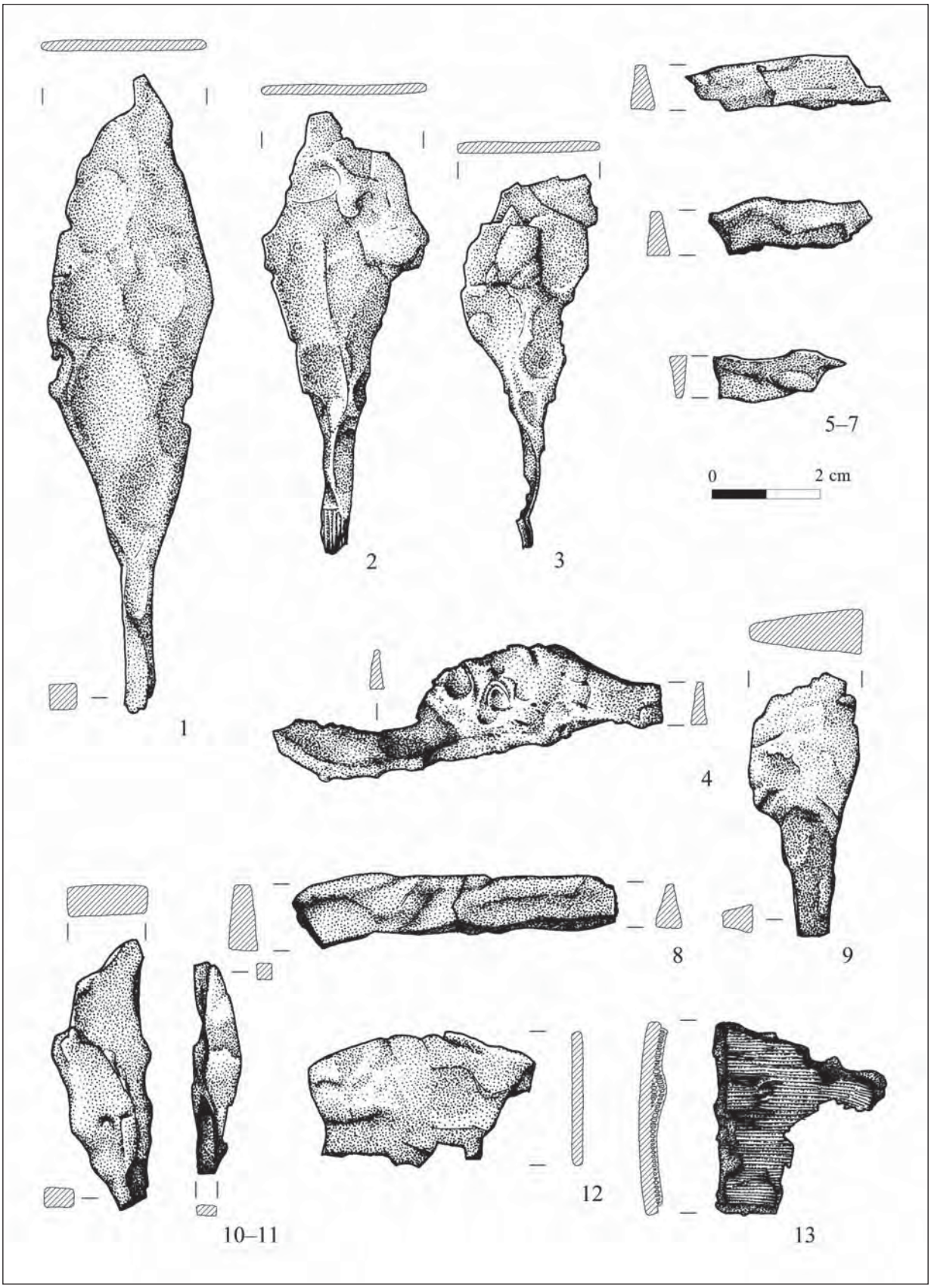
3. kép. Röszke-Feketeszél, szórványleletek
Fig. 3. Röszke-Feketeszél, stray finds



4. kép. 1–4: Röszke-Feketeszél 2. sír leletei; 5–8: Röszke-Nagyszéksós 685. 2. sír leletei
Fig. 4. 1–4: Finds from Grave 2 at Röszke-Feketeszél; 5–8: Finds from Grave 2 at Röszke-Nagyszéksós 685



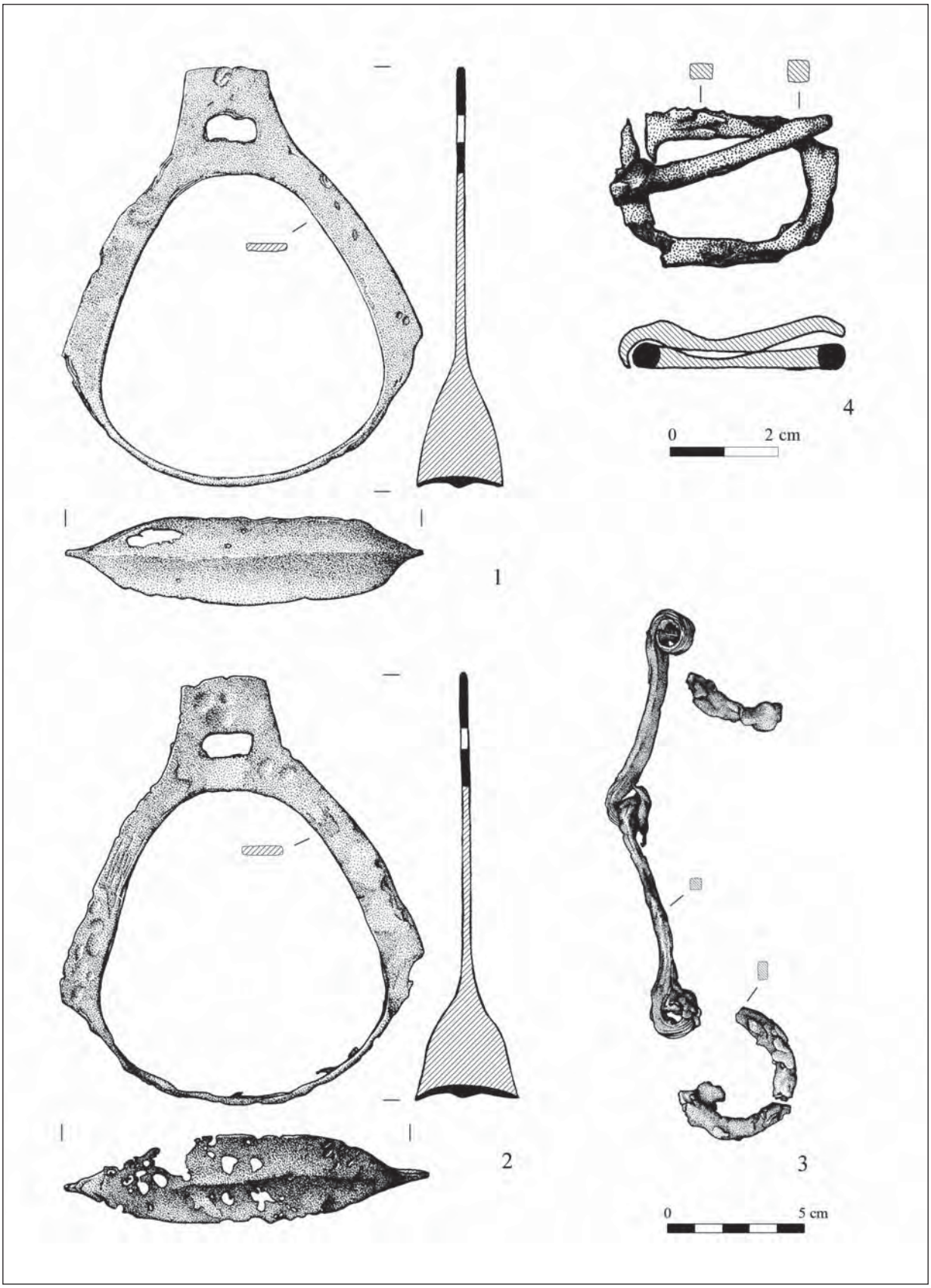
5. kép. Röszke-Ladányi dűlő 1. sír leletei
Fig. 5. Finds from Grave 1 at Röszke-Ladányi dűlő



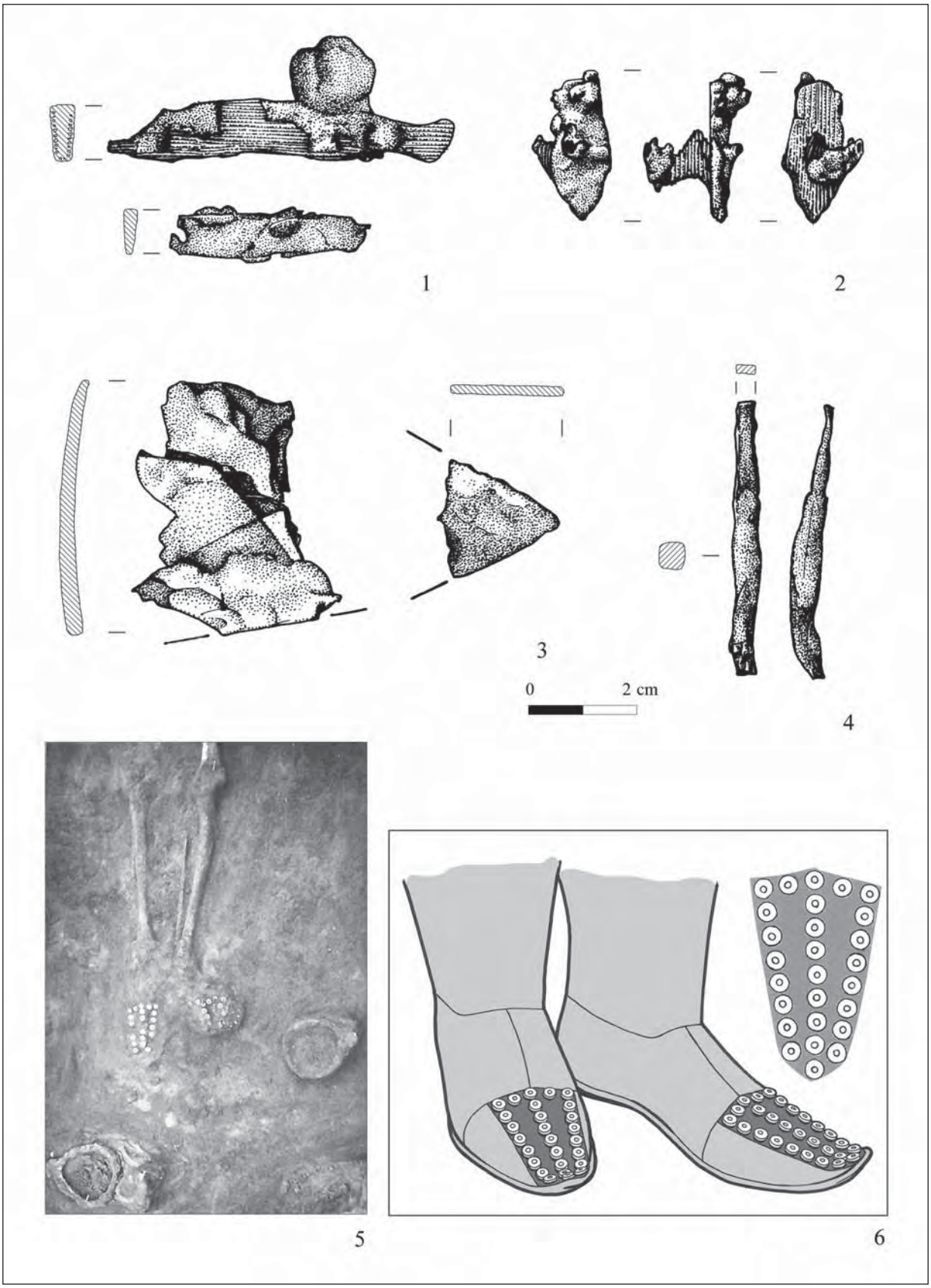
6. kép. Röszke-Ladányi dűlő 1. sír leletei
Fig. 6. Finds from Grave 1 at Röszke-Ladányi dűlő



7. kép. Röszke-Ladányi dűlő 2. sír leletei
Fig. 7. Finds from the Grave 2 at Röszke-Ladányi dűlő



8. kép. Röszke-Ladányi dűlő 2. sír leletei
Fig. 8. Finds from Grave 2 at Röszke-Ladányi dűlő



9. kép. 1: Röszke-Ladányi dűlő 2. sír; 2–4: Szórványleletek; 5–6: A 2. sír lábbelijének fotója és rekonstrukciója
Fig. 9. 1: Röszke-Ladányi dűlő Grave 2; 2–4: Stray finds; 5–6: Photo and reconstruction of boot mounts from Grave 2

ADATOK A DUNA–TISZA KÖZE HONFOGLALÁS KORÁNAK EMBERTANI ARCULATÁHOZ

MARCSIK ANTÓNIA* – MOLNÁR ERIKA**

Absztrakt: *Munkánkban Röszke-Nagyszéksós 685. és Röszke-Ladányi dűlő lelőhelyekről előkerült 10. századi temetkezések embertani anyagának bemutatása mellett megvizsgáltuk a korszakhoz tartozó, Duna–Tisza közéről ismert, kis sírszámú lelőhelyek taxonómiai összetételét.*

Kulcsszavak: *Röszke-Nagyszéksós 685., Röszke-Ladányi dűlő, antropológia, taxonómia*

BEVEZETÉS

A honfoglalók első három nemzedékének csontvázai és mellékletei kezdettől fogva az embertan és régészet érdeklődésének középpontjában álltak. Mint ismeretes, az első lelet 1834-ben, a Duna–Tisza közén, Ladánybene-Benepusztán került elő. A sírból a csontvázon kívül I. Berengár király (888–924) pénzérméi is előkerültek, amelyek lehetővé tették a pontos datálást. A csontváz és a mellékletek ismertté válásával megkezdődött a magyar honfoglalás kutatása, folyamatosan több összefoglaló és kisebb tanulmány született. A kutatás elsősorban – eurázsiai eredetük ismeretében – az europid és a mongolid típusú koponyák jellegzetességeire irányult. Ebből következően a honfoglalók típusösszetételében – a domináló europid nagyrasszon kívül – az europo-mongolid, illetve mongolid típusú koponyák is megfigyelhetők. Ez a típusösszetétel jellemző elsősorban a Felső-Tiszavidék, a Kisalföld és a Duna–Tisza köze területén megtelepedettekre.[1] Az utóbbi területen igen jelentős az europo-mongolid csoporthoz tartozó turanid típus,[2] amely ma Közép-Ázsia török népeinél fordul elő, és a 9–10. században nyugat felé terjedt a különböző török népekkel együtt.[3] A másik jelentős típus az europid nagyrasszhoz tartozó pamíri, amely azonban a Duna–Tisza közén kívül az Alföld más 10. századi leletein is megfigyelhető.[4]

A tanulmány célja, hogy a röszkei lelőhelyek (Nagyszéksós 685., Ladányi dűlő) adataival hozzájáruljon a Duna–Tisza köze honfoglalás kori népességének embertani arculata megismeréséhez. A két kis temető a Maros-torokkal szembeni 10. századi lelőhelyek között szerepel Kürti Béla munkájában,[5] aki megemlíti, hogy ezek a lelőhelyek nagy valószínűséggel fejedelmi szállásterületekhez tartozhattak.

ANYAG ÉS MÓDSZER

A Röszke-Nagyszéksós 685. és a Röszke-Ladányi dűlő lelőhelyeken feltárt temetkezések 1959-ben és 1961-ben Trogmayer Ottó leletmentő ásatásainak eredményeként kerültek elő.[6] Nagyszéksós területéről három, Ladá-

* Szegedi Tudományegyetem TTIK Embertani Tanszék, H-6726 Szeged, Közép fasor 52. antonia.marcsik@gmail.com
** Szegedi Tudományegyetem TTIK Embertani Tanszék, H-6726 Szeged, Közép fasor 52. balinte@bio.u-szeged.hu

1 ÉRY 2014, 42–43.
2 ÉRY 1994, 219.
3 LIPTÁK 1980, 276–278. Ezt a típust képviseli a ladánybenei koponya is (BARTUCZ 1938, 480).
4 LIPTÁK 1957, 238.
5 KÜRTI 1994, 165, 169.
6 KÜRTI 1994, 165; BENDE ET AL. 2002, 355. A lelőhelyekről előkerült temetkezések közlését ld. fentebb Varga Sándor tanulmányában.

nyi dűlőről két emberi csontváz szolgáltatta a vizsgálati anyagot. A feldolgozásnál az embertanban használt klasszikus antropológiai módszereket alkalmaztuk.[7]

Mivel mindkét temetkezés kis esetszámú, a statisztikai módszerek alkalmazásától eltekintettünk, és a csontvázak egyénenkénti – sírszámok szerinti – elemzését tartottuk célszerűnek. A mérhető koponyák értékeit az *1. táblázat*, a hosszú csontokét és a termetet a *2. táblázat* mutatja.

A CSONTVÁZAK LEÍRÁSA

RÖSZKE-NAGYSZÉKSÓS 685.

1. sír: *Nő* (-1.45) (*adultus*, 23–39) koponyája (*mandibulá*val); obliteráció: II, fogabrázió enyhe, az agykoponya hosszú (*dolichokran*), magas (*akrokran*), a homlok közepesen széles (*metriokran*), az arckoponya hosszú (*leptoprosop, lepten*), a szemüreg nagy (*hypsikonch*), a *nasalis* régió szélessége közepes (*mesorrhin*), a *palatum durum* közepes (*mesostaphylin*).

Anatómiai variáció: *torus palatinus.*

Morfológiai jellegek: lambdatáji lapultság kifejezett, *apertura piriformis anthropin*, *fossa canina* kitöltött, *alveolaris prognathia* mérsékelt, homlok egyenes lefutású.

Fejlődési rendellenesség: jobb felső PM2-nél perzisztáló tejfog (alveolusa alapján).

Taxon: europid (meghatározhatatlan, feltehetőleg a hosszú, keskeny koponya miatt valamelyik mediterrán típus) + mongoloid jellegek (kitöltött *fossa canina*, félköríves szájpad, *linea obliqua* formája).

2. sír: *Nő* (-1.45) (*maturus*, 50–59) koponyája (*mandibulá*val), obliteráció V, fogabrázió közepes, az agykoponya rövid (*brachykran*), magas (*hypsikran*), a homlok keskeny (*stenometop*), az arckoponya nagyon hosszú–hosszú (*hyperleptoprosop, lepten*), a szemüreg közepes (*mesokonch*), a *nasalis* régió széles (*chamaerrhin*), a *palatum durum* közepes (*mesostaphylin*).

Anatómiai variáció: *ossa Wormiana*.

Morfológiai jellegek: nyakszirt lekerekített (*curvoccipital*), *apertura piriformis anthropin*, *fossa canina* közepesen mély, *alveolaris prognathia* nincs, homlok egyenes lefutású.

Taxon: europid (pamiri-x).

3. sír: Nő (-1.45) (*maturus*, 45–50), koponyája (*mandibulá*val), obliteráció IV, fogabrázió közepes, az agykoponya rövid (*brachykran*), közepes (*orthokran*), a homok keskeny (*stenometop*), az arckoponya közepesen széles (*mesoprosop, mesen*), a szemüreg közepes (*mesokonch*), a *nasalis* régió közepes (*mesorrhin*), a *palatum durum* közepes (*mesostaphylin*).

Anatómiai variáció: *torus mandibularis.*

Morfológiai jellegek: nyakszirt lekerekített (*curvoccipital*), *sulcus prenasalis*, *fossa canina* mély, *alveolaris prognathia* mérsékelt, homlok dőlése egyenes.

Taxon: europid (pamiri-x) + mongoloid jellegek (*sulcus prenasalis*, *torus mandibularis*).

Fejlődési rendellenesség: *palatum durumon*, a két *incisivus* között kisméretű hasadék (3–4 mm).

Patológia: alsó *incisivus*okon, *caninus*okon *linearis zománchypoplasia* (3x).

RÖSZKE-LADÁNYI DŰLŐ

1. sír: *Férfi* (+1.5) (*maturus*, 40–50) töredékes koponyája és jó megtartású vázcsontjai. Obliteratio IV, *facies symphysialis* V, *endocranialis*an zárt *suturá*k, *ectocranialis*an a *sutura sagittalis.* Fogabrázió enyhe/közepes (ellentmondás az abrázió és a *suturá*k záródása között).

Termet: 173 cm.

Anatómiai variáció: *torus palatinus.*

Taxon: europid (meghatározhatatlan típus).

Patológia: degeneratív *spondylosis* (porckorong degeneratív elváltozása-kopása) a *lumbalis* csigolyákon (enyhe fokozat), Schmorl-féle benyomatok, bal *clavicula corpus*án gyógyult törés.

2. sír: *Nő* (-2) (*senium*, 60-x) jó megtartású koponyája *mandibulá*val és töredékes vázcsontjai, fogabrázió kifejezett, az agykoponya hosszúsága közepes (*mesokran*).

Morfológiai jellegek: nyakszirt lekerekített (*curvoccipital*), *apertura piriformis anthropin*, *fossa canina* sekély, *alveolaris prognathia* kifejezett, homlok egyenes, *sulcus preauricularis* nagyon mély és hosszú.

Taxon: europid (gracilis mediterrán-x).

Patológia: *osteoma* a bal *os parietale* középső részén, kb. 1,5 × 1 cm, degeneratív *spondylitis* a *lumbalis* csigolyákon (enyhe/közepes fokozatú).

---

[7] Az elhalálozási életkor, illetve életkorcsoportok és a nemek meghatározása ACSÁDI–NEMESKÉRI 1970; a metrikus, morfológiai jellegek feldolgozása ALEKSZEJEV–DEBEC 1964 és MARTIN–SALLER 1957; a termet becslése SJØVOLD 1990; az anatómiai variációk FINNEGAN–MARCSIK 1979; a taxonómiai meghatározás LIPTÁK 1959 és LIPTÁK 1983; a patológiás jellegek felvétele a morfológiai elváltozásokat figyelembe véve BARNES 1994 és ORTNER 2003 munkái alapján történt.

Összefoglalás

Röszke-Nagyszéksós 685. lelőhelyről három felnőtt (*adultus*, illetve *maturus* életkorcsoportú) nő koponyája került elő. Valamennyi az europid nagyrasszhoz tartozik, azonban az 1. és a 3. sírszámúnál enyhe mongoloid jellegek is felfedezhetők (kitöltött *fossa canina*, félköríves szájpad, *mandibula* formája, *sulcus prenasalis*, *torus mandibularis*). A 2. és a 3. sírszámúak közötti hasonlóság alapja a taxonómiai meghatározás eredménye (*brachykranok* – pamiri-x).

A koponyákon patológiás elváltozás nem figyelhető meg. A fogakon enyhe *zománchypoplasia* (zománchiány) észlelhető a 3. sírszámú *mandibularis* metszőfogain, szemfogain (linearis típus). Fogfejlődési rendellenesség mutatkozik az 1. számúnál: perzisztáló tejfog jobb felső PM2-nél, a 3. számúnál pedig kisméretű hasadék a szájpadon, a metszőfogak között. Ezek a rendellenességek azonban az egyének életében különösebb panaszokat nem okozhattak.

Röszke-Ladányi dűlő területéről egy férfi és egy női csontváz vizsgálata történt meg. A férfi csontváza töredékes, a nőé valamivel jobb megtartású. Mindkettő koponyája europid típusú.

Patológiás szempontból kiemelhető, hogy a csontvázakon a csigolyák közötti porckorong kopásának nyoma figyelhető meg, főleg a *lumbalis* szakaszon. Ezek az elváltozások valószínűleg összefüggésben vannak idősebb életkorukkal. A férfi kulcscsontján a törés gyógyult, különösebb tengelyeltérést nem eredményezett, a női koponyán a kb. 1 cm-es kiemelkedés valószínűleg traumás hatásra keletkezett.

A Duna–Tisza közén több kisebb temető/temetőrészlet embertani anyaga ismert a 10. századból.[8] Ezek taxonómiai összetételét a *3. táblázat*ban foglaltuk össze. Általában europidok (pamiri, cromagnoid), azonban nagy százalékban szerepelnek az europo-mongolidok is (turanid, urali). Feltűnő, hogy sem a röszkei anyagban, sem a kis sírszámú temetők embertani anyagában tulajdonképpeni mongolid elem nem figyelhető meg. Anyagunk a pamiri, illetve a *brachykran* komponens meglétével Tömörkény, Nagykőrös, Abony kis sírszámú temetőihez illeszkedik a legjobban.

Annak ellenére, hogy mindkét röszkei temetkezés rendkívül kis esetszámú, mégis adatokat szolgáltat a Duna–Tisza köze honfoglalás korának embertani anyagához, különösen azokhoz, ahol az europid (főleg a pamiri), illetve az europo-mongolid (turanid, urali) komponens a domináló.[9]

---

8 Ld. *3. táblázat.*

9 Lipták 1983, 102, 138.

Méretszám	*Röszke-Nagyszéksós 685.*		
	1. sír (nő)	*2. sír (nő)*	*3. sír (nő)*
1	187	165	174
5	102	96	100
8	136	138	145
9	93	86	93
17	139	132	127
40	95	94	102
45	124	121	129
46	94	95	94
47	114	115	116
48	71	72	70
51	41	40	41
52	35	32	34
54	24	24	27
55	51	47	54
62	45	44	45
63	37	37	37
65	106	121	–
66	96	96	–
69	31	33	34
70	52	58	54
71	35	34	35

Méretszám	*Röszke-Ladányi dűlő*	
	1. sír (férfi)	*2. sír (nő)*
1	–	180
5	–	100
8	–	141
9	98	–
17	–	133
40	–	101
45	–	128
46	–	-
47	–	112
48	–	68
51	–	43
52	–	40
54	–	25
55	–	53
62	–	50
63	–	–
65	–	–
66	–	85
69	36	31
70	–	54
71	36	35

1. táblázat. Röszke-Nagyszéksós 685. és Röszke-Ladányi dűlő

Table 1. The sites Röszke-Nagyszéksós 685 and Röszke-Ladányi dűlő

Hosszú csontok méretei/termet	*Röszke-Ladányi dűlő sír (férfi)*	
humerus	jobb	-
	bal	338
radius	jobb	255
	bal	252
ulna	jobb	276
	bal	273
femur	jobb	475
	bal	480
tibia	jobb	382
	bal	380
fibula	jobb	-
	bal	-
termet	173	

2. táblázat. Hosszú csontok méretei és a termet
Table 2. Measurements of the long bones and the stature

Lelőhelyek[10]	*Europid*					*Europo-mongolid*		
	mghtlan	*cro*	*br*	*med*	*nord*	*urali*	*turanid*	*mghtlan*
Homokmégy-Halom				+			+	
Jánoshalma-Kisráta							+	
Ladánybene-Benepuszta							+	
Nagykőrös-Feketedűlő			+ (ar)			+		
Nyáregyháza-Pótharaszti puszta							+	
Tápiószentmárton-Legelői dűlő							+	
Tiszakécske-Ókécske						+		
Tömörkény-Piactér			+ (p)					
Törtel-Demeter tanya							+	
Kecskemét-Városföld		+					+	
Harta-Béke Tsz					+			

3. táblázat. Taxonómiai csoportok megoszlása a Duna–Tisza közén
Table 3. Distribution of the taxonomic types in the region of the Danube and Tisza rivers

[10] Homokmégy-Halom (Lipták 1983, 136–138), Jánoshalma-Kisráta (Lipták 1953, 285), Ladánybene-Benepuszta (Lipták 1957, 213), Nagykőrös-Feketedűlő (Lipták 1983, 138), Nyáregyháza-Pótharaszti puszta (Lipták 1953, 285), Tápiószentmárton-Legelői dűlő (Lipták 1957, 214), Tiszakécske-Ókécske (Lipták 1957, 213), Tömörkény-Piactér (Lipták 1983, 138), Törtel-Demeter tanya (Lipták 1957 213), Kecskemét-Városföld (Marcsik 1974, 145), Harta-Béke TSz (Marcsik 1974 145), Abony (Lipták 1983, 97).

IRODALOM

ACSÁDI–NEMESKÉRI 1970: Acsádi Gy. – Nemeskéri J.: *History of Human Life Span and Mortality*. Budapest 1970.

ALEKSZEJEV–DEBEC 1964: Алксеев, В. П. – Дебец, Г. Ф.: *Краниометрия. Методика антропологических исследований.* Москва 1964.

BARNES 1994: Barnes, E.: *Developmental Defect of the Axial Skeleton in Paleopathology*. Colorado 1994.

Bartucz 1938: Bartucz L.: *A magyar ember. A magyarság antropológiája*. Budapest 1938.

BENDE–LŐRINCZY–TÜRK 2002: Bende L. – Lőrinczy G. – Türk A.: Honfoglalás kori temetkezés Kiskundorozsma-Hosszúhát-halomról (Eine landnahmezeitliche Bestattung von Kiskundorozsma-Hosszúhát-Hügel). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 8 (2002) 351–402.

ÉRY 1994: Éry K.: A Kárpát-medence embertani képe a honfoglalás korában. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk.: Kovács L. Budapest 1994, 217–224.

ÉRY 2014: Éry K.: A honfoglaló magyarság embertani jellemzői. *Korunk. Fórum – Kultúra – Tudomány* 2014:3 (2014) 42–45.

FINNEGAN–MARCSIK 1979: Finnegan, M. – Marcsik, A.: A non-metric examination of the relationships between osteological remains from Hungary representing populations of avar period. *Acta Biologica* 25:1–2 (1979) 97–118.

KÜRTI 1994: Kürti B.: Honfoglalók a Maros-torok táján. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk.: Kovács L. Budapest 1994, 161–170.

LIPTÁK 1953: Lipták, P.: New Hungarian skeletal remains of the 10th century from the Danube–Tisza Plain. *Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici* 3 (1952) 277–287.

LIPTÁK 1957: Lipták, P.: Awaren und Magyaren im Donau-Theiss Zwischenstromgebiet. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 8 (1957) 199–268.

LIPTÁK 1959: Lipták, P.: The „Avar Period" Mongoloids in Hungary. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 10 (1959) 251–279.

LIPTÁK 1980: Lipták P.: *Embertan és emberszármazástan*. Budapest 1980.

LIPTÁK 1983: Lipták, P.: *Avars and Ancient Hungarians*. Budapest 1983.

MARCSIK 1974: Marcsik A.: Újabb adatok a honfoglaló magyarok embertanához. *Anthropologiai Közlemények* 18 (1974) 141–148.

MARTIN–SALLER 1957: Martin, R. – Saller, K.: *Lehrbuch der Anthropologie*. Stuttgart 1957.

ORTNER 2003: Ortner, D. J.: *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*. Amsterdam–Tokyo 2003.

SJØVOLD 1990: Sjøvold, T.: Estimation of stature from long bones utilizing the line of organic correlation. *Human Evolution* 5 (1990) 431–447.

DATA ON THE 10TH-CENTURY ANTHROPOLOGY OF THE REGION BETWEEN THE DANUBE AND TISZA RIVERS

This study presents the results of the anthropological investigation of the Röszke-Nagyszéksós 685 and Röszke-Ladányi dűlő sites, dated to the 10th century, as well as the taxonomic characters of other sites of the same period from the region between the Danube and Tisza rivers.

ARCHAEOLOGICAL EVIDENCE FOR LEATHERWORKING IN THE HUNGARIAN CONQUEST PERIOD (SÁRBOGÁRD-TRINGER-TANYA, GRAVE 33)

MÁRTA KISSNÉ BENDEFY* – ZSOLT PETKES** – ATTILA TÜRK***

Abstract: *The study describes the finds uncovered in Grave 33 of the burial ground investigated at Sárbogárd-Tringer-tanya and offers a new assessment of the grave goods, with a particular focus on the remains of a leather belt and leather purse as well as the remnants of a leather garment, whose 10th-century use could thus be conclusively demonstrated in the period's archaeological legacy. The examination of the archaeological finds by a conservator specialising in leather provides many new insights into the leatherworking of the ancient Hungarians of the 10th century. 10th-century leatherworking was practiced on a much higher level than earlier believed. The finds from Sárbogárd provide evidence that the tanners of the 10th century were familiar with alum tawing and, also, that the various leather articles whose workmanship surpassed the more simple objects made as part of a home craft industry were created by highly skilled leatherworkers.*

Keywords: *Sárbogárd-Tringer-tanya, 10th-century leatherworking, ancient Hungarians, leather belt, leather purse, leather garment*

INTRODUCTION[1]

One widely and oft-voiced assertion is that owing to the climatic conditions in the Carpathian Basin, the archaeological legacy of the Hungarian Conquest period is extremely poor in organic remains and thus very little is known about the period's colourful daily life, even though this would be one of the basic tasks of archaeological research. Still, this scarcity of finds has drawn the attention of the period's research to the few fragmentary textile, leather and wood remains that have survived. Despite their fragmentary nature, they offer a wealth of information – however, this information can only be coaxed out of the finds through modern archaeometric analyses and a painstaking attention to the finer details of how they had been made.

Csanád Bálint is one of the pioneers of comprehensive analytical studies that venture beyond imaginative reconstructions of the period's social history based on the meticulous analysis of well-preserved metalwork in the archaeology of the Hungarian Conquest period. He chose an admirably multi-disciplinary approach in his assessment of the Conquest period cemetery uncovered at Szabadkígyós-Pálligeti tábla, published in 1971.[2] The systematic study of the textile remains preserved in Conquest period burials,[3] followed by the publication of extraordinarily well-preserved

* National Centre for Conservation and Conservation Training, Hungarian National Museum, H-1088 Budapest, Múzeum krt. 14–16. kissne.bendefy@gmail.com

** Centre for Social Sciences, Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences, H-1014 Budapest, Országház u. 30. petkes.zsolt@btk.mta.hu

*** Department of Archaeology, Pázmány Péter Catholic University, H-2087 Piliscsaba, Egyetem u. 1./Prehistory of the Hungarian People Research Group, Centre for Social Sciences, Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences, H-1014 Budapest, Országház u. 30. turk.attila@btk.mta.hu

1 The research project was funded by OTKA Grant 106369 and MTA BTK MŐT Grant 28.317/2012.

2 BÁLINT 1971.

3 BOLLÓK ET AL. 2009.

10th-century silk fragments discovered through a stroke of archaeological luck,[4] brought major advances in our understanding of the period's daily life. Continuing this line of research, in 2013 we began the systematic study of 10th-century leather remains. When we began the appraisal of the current condition and the meticulous analysis of the large, well-preserved leather fragments from Grave 33 of the Sárbogárd-Tringer-tanya site, we hoped that we would gain a better understanding of the raw materials and the leatherworking techniques used for the manufacture of the garments, costume accessories and the other utilitarian objects recovered from the burial.

Our findings exceeded our wildest expectations in all respects. This study offers a description and a re-assessment of the finds from Grave 33 of the burial ground uncovered at Sárbogárd-Tringer-tanya, with a special focus on the leather belt and the leather purse as well as the fragment of a leather garment whose existence and use in the 10th century could, for the first time, be demonstrated beyond any shadow of doubt in the period's archaeological record. The assessment of the archaeological finds by an experienced specialist in leather conservation has greatly enriched our rather scanty knowledge on the leather art and leatherworking of the 10th-century ancient Hungarians.

THE ARCHAEOLOGICAL SITE

Sárbogárd-Tringer-tanya lies on the eastern side of the Sárvíz Valley, in the northern part of a northwest to southeast oriented longish hill overlooking the one-time floodplain *(Pl. 1. 2)*. The site was discovered during road construction in early March 1961. Work was suspended after the first burials came to light and the Szent István Király Museum of Székesfehérvár was notified about the finds. Alán Kralovánszky excavated the site between March 16 and July 7, 1961: he uncovered thirteen late Bronze Age inurned burials,[5] a double pack horse burial dating from the late Roman Age[6] and two other horse burials, as well as a hundred graves of a 10th-century burial ground.[7] The latter can be regarded as having been completely excavated because the cemetery's layout conformed to the hill's form, extending in a northwest to southeast direction *(Pl. 1. 3)*. Nine burials (Graves 92–100) were destroyed on the cemetery's northern side during construction work, but their location was recorded and the human skeletal remains were collected. An almost complete calf burial came to light by the cemetery's northern edge, which the excavator assumed to have been part of the early Árpádian Age burial ground, regarding it as evidence for the cattle cult of the ancient Hungarians.[8] However, the contemporaneity of, and thus the association between, the cemetery and the cattle burial has since been challenged.[9]

The proportion of the sexes was roughly equal (37 male and 29 female burials), and child mortality was quite high (about one-third of the graves contained child burials). Age at death in the adult age group generally fell between 40 and 60 years. The orientation of the graves showed a fairly great diversity (between 224° and 335°); at the same time, these divergences enabled the separation of grave groups. Although the proportion of burials with grave goods was fairly low, with finds recovered from no more than 29 per cent of the burials, many typical artefacts of the material culture of the Conquest period and the early Árpádian Age had been deposited in the graves. These included horse harness (a pair of pear-shaped stirrups and a bit with cheek-pieces from Grave 5), weapons (the bone stiffening plaques of a bow and arrowheads, also from Grave 5), jewellery such as beads, cowry shells and braid ornaments (Graves 24 and 28), and a mount-decorated belt and a leather purse (Grave 33). In addition to richly outfitted graves with remarkable finds, some burials contained more simple and humble finds such as

4 E. NAGY ET AL. 2010.
5 KOVÁCS 1965, 201–203; JANKOVITS–VÁCZY 2013, 33–74.
6 VÖRÖS 1996, 141.
7 K. ÉRY 1968, 93–147.
8 KRALOVÁNSZKY 1964, 171–184; KRALOVÁNSZKY 1965, 89–99; KRALOVÁNSZKY 1985, 360–374.
9 T. SZŐNYI–TOMKA 1985, 111.

plain bronze and silver rings (Graves 28, 46, 57, 61 and 67), S-terminalled lock-rings (Graves 9, 68, 80 and 87), a lunular pendant (Grave 84), iron knives (Graves 12, 41, 55, 59 and 62) and animal bones (Grave 43).

The earliest finds are represented by the braid ornaments[10] and the belt mounts,[11] whose counterparts suggest that the cemetery was opened in the earlier 10th century. The end of the cemetery's use-life is indicated by the S-terminalled lockrings found in the outermost graves, whose appearance was dated to the 60s and 70s of the 10th century by Béla Szőke,[12] although some scholars believe that this jewellery type appeared one or two decades earlier.[13] The cemetery was used from the early 10th century to its last third. The earliest graves lay in the cemetery's northern and middle zone and they were without exception west to east oriented with some divergence to the north, while the later burials, dating from the later 10th century, were also west to east oriented, but with divergences to the south. While most of the late burials were found in the cemetery's southern part, a few graves dating from the later 10th century also came to light in the northern part. However, the alignment of these burials differed significantly from the orientation of the earlier graves around them.

One of the most lavishly outfitted interments in the cemetery was Grave 33 *(Pl. 2. 1–3)*, the burial of an elderly man from the community, who was laid to rest with a rich array of grave goods. The grave lay in a smaller area devoid of other burials *(Pl. 1. 3–4)* and two of the neighbouring graves were the rich burials of women with braid ornaments. The grave cannot be dated more precisely within the earlier 10th century, although its location within the cemetery and the conventional interpretation of cemetery layouts would suggest that it was one of the cemetery's earliest graves. The extraordinariness of Grave 33 was that leather from the man's clothing,[14] his belt[15] and his purse had been preserved and had survived, most likely owing to the metal mounts and the iron strike-a-light kept in the purse.

The purse had been attached to the mount-decorated belt by means of a narrower pendent strap sewn to the purse with several stitches *(Pl. 4. 4a)*. The pendent suspension strap had been taken off during the conservation and after that it was reassembled in a wrong position, turned upside down.

The lid of the leather purse was decorated with a strongly stylised foliate design perhaps composed of rows of palmettes. The purse lid was framed by a plain narrow band. The surviving piece of leather measured roughly 5 cm by 3.75 cm *(Pl. 4. 1, 3a–b)*.[16]

Grave 33 was excavated in the field. Several photos were made alongside a detail drawing. It

---

10 The best analogies to the braid ornaments from Grave 24 of the Sárbogárd-Tringer-tanya cemetery are known from Grave 1 of the Dormánd-Hanyipuszta burial ground, dated to the earlier 10th century (Révész 2008, 409).

11 Révész 1996, 125.

12 Szőke 1962, 87.

13 Török 1962, 43; Mesterházy 1965, 104; Mesterházy 2002, 332.

14 Adhering to the leather remains of the mount-decorated belt lying between the right pelvic bone and the floating ribs on the body's right side were fragments of a thinner leather, presumably the decayed remnants of a leather garment *(Pl. 4. 2a–b)*, whose material, colour and thickness differed substantially from the fragments of the leather belt.

15 It would appear that the belt had not been deposited in the grave as it was worn: judging from the position of the mounts, it was first wound around the body, then the pendent straps were likewise wound around the body, and finally the strap end was passed through the belt on the body's right side *(Pl. 3. 1–2)*. A few belt mounts between the right pelvic bone and the floating ribs on the right side survived embedded into the remnants of the leather belt. The belt's width was 1.8 cm. The remains of a thinner pendent strap with a width of 1.1–1.2 cm were found folded over the belt. The pendent strap was attached to the belt by a thin leather band under the belt, preventing its movement. Traces of two stitches could be noted at the end of the pendent strap, suggesting that the purse had been attached there *(Pl. 4. 4a–b)*.

16 Kinga Éry reconstructed the design on the purse lid as having a vertical arrangement (K. Éry 1968, 105, Fig. 17), and she published the remains of the leather purse accordingly, with the design in a vertical position (K. Éry 1968, 106, Fig. 2. 4). However, our examination of the surviving belt fragments and of the photos and drawings made during the excavation suggested that the lid of the purse suspended from the short, roughly 2.2 cm long pendent strap differed by some 90° from Kinga Éry's reconstruction *(Pl. 4. 1, 3a–b)*. The twisting or turning of the pendent strap seems unlikely in view of its shortness, as can be seen from the detail photo, which also shows that the end of the pendent strap folded over the belt extends to the edge of the purse. The size of the leather purse cannot be determined from the small size of its lid fragment. The flint stones kept in the purse can provide some clues as to its length, assuming that they lay at the bottom. In this case, the purse's inner length was ca. 8.5–9 cm. Its width remains unknown.

was then lifted *in situ* and taken to the Szent István Király Museum *(Pl. 2. 4).* After its transportation to the museum, the grave was exhibited *in situ* as part of the permanent exhibition. The artefacts recovered from the burial during the field excavation were conserved and restored, and placed back into the grave with the exception of the leather remains. The burial was completely uncovered in the museum in the early 1970s, but no documentation was made of this work phase.

DESCRIPTION OF THE LEATHER FINDS

As mentioned in the above, the photos made during the excavation reveal that there were several relatively larger pieces among the leather remains *(Pl. 6. 1 a–b; Pl. 9. 1–2).* As far as we know, these leather remains were not examined in greater detail either immediately after the excavation or since. The leather fragments were first examined and analysed in 2013, in the leather conservation laboratory of the National Centre for Conservation and Conservation Training of the Hungarian National Museum, where we assessed the material of the recovered leather articles and their manufacturing techniques as well as their condition.

We were especially excited by the prospect of perhaps being able to confirm the assumption that the ancient Hungarians of the Conquest period had produced and used the leather type known as "Hungarian leather", described in several literary sources from the 14th to the 18th century. This leather type was scudded with a sharp knife without prior liming and piling in a warm atmosphere, then soaked in a bath containing of alum and sodium chloride and thoroughly worked. After drying, it was held over embers and the heated leather was then impregnated with tallow.[17] The role of this impregnation was to waterproof the alum-tawed skin that was sensitive to water. One advantage of leather worked in the Hungarian manner was that it did not call for large workshop areas or a wide range of materials, and that the entire procedure took about two to four weeks. In contrast, vegetable tanning lasts for several months or over a year in the case of thicker hides that have to be soaked in pits, and thus this procedure called for much larger workshop areas and material resources in addition to being restricted to a particular place.

The current study focuses on the analyses and the assessment of the leather fragments from the straps and the clothing. It was not possible to examine the remains of the purse and thus the description of its manufacturing technique is based on the photo and drawing made during the excavation. The finds were packed in ten bags, of which nine were labelled "Sárbogárd, Tringer tanya, Grave 33", while one was labelled "Sárbogárd, Tringer tanya, probably Grave 61.195.1.24 (?)".[18] It was clear from the first examination of the finds that they were in a much worse condition than on the photos from the 1960s. The belt fragment broke into several smaller pieces and only three of these fragments had the mounts still attached. A few more poorly preserved fragments had been glued to cardboard to prevent their further fragmentation. The bags from Grave 33 were numbered 1 to 9 to ease their identification, while the fragments glued to cardboard from the same bag were distinguished by letters (5/a, 5/b, 5/c, etc.). A macrophoto was made of both sides of each fragment before the start of the analyses, on which the dimensions were recorded. The fragments glued to cardboard were not removed and thus only one side was photographed and their analysis was restricted to their free surface.[19]

The comparison of the leather remains in the bags suggested that the fragments could be divided into three main groups: (a) fragments of the mount-decorated belt, (b) thin leather fragments, probably from clothing, and (c) remnants of a compacted fibrous material. Neither the form, nor the structure of the latter provided any clues as to what it had been used for.

---

17 GÁBORJÁN 1962, 97–98.

18 As it turned out, these fragments likewise came from Grave 33.

19 The examination and appraisal of the condition of all surviving fragments has been completed; a detailed table with the macrophotos will be published in the final report on the assemblage.

The condition of the leather finds

The survival of the leather fragments in the grave can be ascribed to the fact that copper compounds from the corrosion of the metal mounts penetrating the leather slow the bacterial degradation of protein. Even so, the fragments were in different states of preservation with various forms of damage (decrease of the cohesion of the fibres, fragility, delamination, crumbliness, lack of a grain surface, shrinkage, deformation, discolouration, salting, gelatinisation, etc.). A greenish corrosion could be noted on the mounts and the belt remains. Traces of an earlier biodeterioration (mould growth) could be noted on some fragments, which had probably appeared sometime after the excavation; however, this no longer appeared to be active. A few fragments were impregnated with a solution of synthetic consolidant either during the excavation or during subsequent conservation work, which changed the fragments' colour and made their surface shiny.[20] A few fragments appear to have been packed before the synthetic consolidant had dried: these had scraps of cotton wadding or packaging paper adhering to their surface, covering the original leather surface *(Pl. 6. 1a–b; Pl. 9. 1–2).*

The pH value was not tested for every single fragment because we did not want to reduce their size through sampling; however, the examination of a few smaller scraps revealed that their pH values ranged between 4–7, which can be regarded as acceptable in the case of leather.[21] The measurement of shrinkage temperature (Ts) is often employed to assess the condition of historical leathers; Ts values tend to be lower with the decomposition of protein.[22] We did not perform this analysis because it often yields misleading results in the case of archaeological leathers. The metal compounds in leather (corrosion products, salts from the soil etc.) create chemical bonds between the protein chains that decrease the tendency of shrinkage even in cases when collagen is in a strongly decayed condition.

Assessment of manufacturing techniques[23]

In order to gain a better understanding of the manufacturing techniques and quality of the leather finds, we recorded their dimensions (distance between the cut edges), we examined their material (colour, possible presence of hair, animal species, tanning), their stitching (evenness, size and form of the stitch holes and their spacing, thread remains, stitch types suggested by the imprints) and the remnants of metal accessories. The identification of the stitch types was based on archaeological and historical analogies.[24]

Mount-decorated belt

Small fragments were preserved of the leather belt and the pendent strap looped around it. The animal species could not be determined from the microscopic examination of the remains because the hair follicle pattern of the surface could not be made out owing to the degradation of the surface.[25] However, the thickness and the surface compactness suggest that the belt had been made from the hide of a large-bodied species such as cattle or horse. The pendent strap was manufactured from thinner leather; however, a hair follicle pattern typical for goat or sheep hides was not visible on this fragment either and it is possible that it was made from the same material as the belt or from the hide of a younger individual of the same species.

---

20 We were unable to identify the consolidant that had been used; however, the dissolution tests performed on smaller scraps indicated that it dissolved in acetone.

21 We soaked the sample in distilled water (7.0 pH) in a micro-test-tube for eight hours, after which we measured the pH value of the water with a Merck pH indicator paper.

22 Kovács 2010, 96.

23 The educational CD "Leatherworking" was extremely helpful in our study and assessment of manufacturing techniques (Torma et al. 2003).

24 Bakayné Perjés–Kissné Bendefy 2000; Bakayné Perjés–Kissné Bendefy 2004.

25 The hair follicle pattern, i.e. the size and arrangement of the hair holes following the removal of the hair, differs for every species and thus leather finds can be identified through a comparison with samples from known species. In the case of archaeological finds, however, a species identification often runs into difficulties if the surface is strongly degraded, if it is polluted by the soil or corrosion, or if its surface has been treated with a conservation material.

The colour of the surviving fragments differed from the reddish-brown and dark brown hue of vegetable-tanned leathers. Their colour was greyish-brown and the section was clearly lighter, having a slightly yellowish hue, raising the possibility of tawing. We performed an alizarin test on a few fibres for determining the alum tawing procedure.[26] The analyses, performed on samples taken from several fragments, confirmed the presence of aluminium ions. It must here be noted that their presence could not be initially demonstrated on the belt fragments which had earlier been impregnated with a synthetic consolidant; however, following the soaking of the fibres in an acetone solution the samples yielded a positive reaction similar to the other samples. Since the alizarin test may be interfered by the presence of copper ions, we submitted one sample to instrumental analysis in order to confirm the results.[27]

The width of the surviving belt fragments in their current condition is 16–17 mm. The width of the pendent strap is ca. 9 mm, while the width of the small attachment band looped around it is 2 mm. The remnants of another layer could be distinguished on one fragment (Sample 4/b; *Pl. 8. 1a–b*) together with three surviving stitch holes and the thread, which penetrated both leathers. This double-layered fragment and the stitching along the belt's edge suggest that the belt had been fitted with a second layer, perhaps a lining or some reinforcement, which had been sewn onto it. It is noteworthy that the remains of the stitches generally lie under the edge of the mounts adorning the belt, implying that the mounts had been added after the two leather layers had been stitched together because they would otherwise have impeded stitching. In this case, the attachment spike of the mounts had penetrated both leather layers and was bent/hammered afterwards.[28] However, we cannot exclude the possibility that the stitches had originally run beside the mounts and that the current condition is a consequence of shrinkage. Three fragments have the mounts still firmly attached *(Pl. 6. 1a–b; Pl. 7. 1 a–b)*, while on others, only traces of their one-time presence survive in the form of mostly round perforations of a typical size and placement *(Pl. 8. 1a–b)*. The surviving stub of the mounts' attachment spike generally has a circular section with a diameter of 1.8 mm on the average. On the fragments without mounts, the perforations indicating their one-time presence were usually 1.9–2 mm large. Their edges were stained green or greenish-blue by corrosion, resembling the compounds probably containing copper (at least judging from their colour) on the surface of the mounts.

The stitch holes along both edges of the belt were small, regular, round perforations. There were no lentil-shaped perforations among them. They were probably made with a round awl *(Pl. 8. 1b)*. The stitching ran 1–1.5 mm from the belt's edges, the stitches were spaced 2.5–3.5 mm apart and they had been made by an experienced hand judging from the fine, even stitching. Although the threads of archaeological leather fragments usually decompose, the imprints of the original stitches nonetheless reveal much about the type of stitching. We only found a single imprint on the belt fragments owing to their poor preservation: it lay between two stitch holes, parallel to the edges. This imprint could equally well originate from a running stitch or perhaps from two-needle stitching, although in the latter case, the stitch holes would be elongated rather than round owing to the bidirectional tension. What seems quite certain is that binding stitching was not employed. Due to the physical protection of the leather, scraps of the sewing thread survived in several stitch holes *(Pl. 7. 1a–b; Pl. 8. 1b)*. They resemble tiny rivets or wooden pegs, often with a raised "head", because following the decay of the uppermost leather layer, its surface lay lower than originally. The threads were often coated with a lubricant (wax, pitch or animal fat) to make the fibres adhere bet-

---

[26] The alizarin test is suitable for demonstrating the presence of aluminium ions from alum in leather. The test is based on the principle that the aluminium ions react with natrium alizarin sulphonate in the ammonium hydroxide solution, creating a red colouration that retains its colour even under acidic conditions.

[27] Scanning electron microscopy with X-ray microanalysis (SEM EDS) performed by Attila Lajos Tóth. The elements K, Al and S could be detected in the sample, proving the presence of alum.

[28] This procedure could also be observed on the leather fragment adhering to the reverse of one of the harness mounts from Grave 11 of the Karos III cemetery *(Pl. 10. 4)* as well as on several early medieval leather finds from Eastern Europe *(Pl. 10. 1–3)*.

ter and to ensure the easier passage of the thread during sewing, to prevent its fraying from friction and to make it more waterproof. The lubricant and the soil remnants adhering to the thread provide a stability to the thread, making it protrude from the leather even after the degradation of the latter's surface. The examination of one of these "rivets" clearly proved that it was actually a bundle of fibres whose strands were held together by some soft, waxy substance *(Pl. 7. 1c)*. After dissolving the lubricant in mineral spirit, the strands became more visible and we found that they had a Z twist, even if this could only be made out very weakly. We separated the fibres in the sample and immersed them in a 1:1 solution of glycerine and water for further examination; however, the fabric of the fibres was degraded to the extent that they immediately disintegrated in the solution, and we were thus unable to identify their material. There were no traces of stitching along the edges of the pendent strap looped around the belt *(Pl. 6. 1a–b)*.

Thin leather, probably originating from a garment

Most of the leather fragments assigned to this category had been glued to cardboard and thus only one side could be examined. The traces of an earlier mould growth and the paper fibres adhering to the surface treated with a synthetic consolidant constrained the examination of these remains. The leather was much thinner than that of the belt and had remnants of hair in several spots. The animal species could not be determined, but it was probably a smaller-bodied animal, perhaps sheep or goat.

The samples were all dark brown, probably as a result of impregnation with a synthetic consolidant. One goal of our analyses was to identify possible tanning agents, whether vegetable or mineral, the latter by demonstrating the presence of aluminium ions indicating tawing. A 1% solution of iron(III) salts (e.g. iron-alum iron(III) chloride, etc.) is used for identifying the former under laboratory conditions: these develop dark coloured compounds with vegetable tannins. In the case of archaeological finds, identification is more difficult if there is a higher concentration of iron(III) ions in the soil near the leather finds because in this case, the reaction already occurs in the soil and the change in colour does not develop during the test. Neither can the reddish colouration developing during the aluminium test be noted in the case of darker leather fibres, even under a microscope. However, some of the smaller fragments included scraps that were as thin as the pieces identified as clothing remains and bore traces of a similar stitching, but had not been impregnated, and the presence of aluminium ions could be demonstrated in their case. Thus, while the dark colour of the larger leather fragments and their impregnation with a synthetic consolidant constrained the identification of vegetable or alum tanning agents, their use cannot be excluded.

Several fragments bore stitch remains. Some of these could be noted where the two leathers had been sewn together, others on the edging band of a gathered edge *(Pl. 9. 1–2)*. The surviving evidence of manufacturing techniques confirms that the raw material had been very soft, thin leather because the gathering is very dense, with 1 mm folds, and was made with tiny, 1.5–2 mm stitches. The remnants of a leather edging band with lentil-shaped perforations could be noted near the gathered side. Most of the stitches were binding stitches, while the band itself was probably attached with a running stitch.

Compacted fibrous material

Several assemblages included compacted, felt-like fragments of fibrous elements that proved impossible to identify even after a minute microscopic examination. It seems likely that they are made up of vegetal fibres. The original thickness of the fragments could not be determined owing to their fragmentary nature; however, they included 1.5–2 mm thick pieces. Several fragments are covered with a rather degraded dark brown coating on one side, probably originating from leather. After immersing a part of Fragment 33/4a in distilled water, we noted a thin, light, translucent layer under the fibrous material; the alizarin test indicated alum tanning. It is possible that the compacted fibrous fragments came from the lining of a leather garment.

Purse

We could not personally examine the remains of the purse and thus the following observations on its manufacturing technique are based on the photo and drawing made during the excavation, and

we are fully aware that the reconstruction proposed here too runs the risk of mistakes. We focused on the purse's decorative design and how it had been made, presenting a reconstruction of its one-time appearance which seems most feasible to us *(Pl. 5. 2)*. A design of this type can be created using three techniques. The first of these is incising, when the surface of the leather is incised using a sharp tool along the line of the intended design and the groove created in this manner is enlarged with a thin, blunt implement. The second technique involves pressing a narrow, blunt bone or wooden implement onto the leather to draw the design – in this case, the lines are not as deep and as sharp because the leather surface remains intact. The third is accentuating the line of the design with decorative stitching. In the case of the Sárbogárd purse, incising or decorative stitching seems more likely because the design survived even after burial and the tears in the leather follow its lines. The cohesion of the fibres of a leather artefact bearing a semi-incised design or stitch holes is much weaker in these areas, the fabric is much more prone to damage than in the areas adjacent to the design. Still, it must again be emphasised that this is no more than a cautious assumption. If the drawing accurately reproduces the imprints, the stitching along the edge of the leather is overstitching *(Pl. 5. 3)*. The attachment of the purse can be reconstructed from the position of the two stitch holes on the pendent strap. Our reconstruction is in part based on the Bezdéd purse, on which there is a slit in the centre of the purse's top rear fold line and two stitch holes underneath it on the reverse, most likely indicating the place where it was attached to the pendent strap *(Pl. 5. 4–6)*.

THE FINDINGS OF THE EXAMINATION OF THE LEATHER FINDS FROM SÁRBOGÁRD

MATERIAL

In her study published in 1962 ("Aspects of leatherworking in the Hungarian manner"), Alice Gáborján notes that "*the presence of aluminium indicating the use of alum has been demonstrated on all of the few Conquest period leather remnants submitted to chemical analyses. These leather fragments originated both from footwear and clothing.*"[29] Unfortunately, she did not specify the findspots and contexts of the analysed leather remains, or the analytical procedures employed in their examination. Neither do we know whether the findings of these analyses have been published.[30]

At the same time, our own analyses have confirmed the use of alum-tanned leathers during the Conquest period. The microchemical tests demonstrated the presence of aluminium ions in the samples taken from the mount-decorated belt, the small fragments probably originating from clothing and the leather adhering to the compacted vegetal fibres. Although the tanning agent of the thin leather fragments quite certainly originating from clothing could not be identified owing to their dark colour and their impregnation with a synthetic consolidant, it is our hope that subsequent analyses will yield conclusive results for these finds too. Whilst we could not personally examine the leather of the Sárbogárd purse, we could demonstrate the presence of aluminium ions on tiny fragments of the Bezdéd purse,[31] indicating that alum-tanned leathers were used for the manufacture of this artefact type too.

Alice Gáborján has argued that the presence of aluminium merely indicates that the leathers had been tawed, adding that the leathers made in the "Hungarian manner" had also been scudded with a knife and had been impregnated with tallow. In her view, "*given that tallow is an organic matter, it decays in the case of archaeological finds and thus its one-time presence cannot be demonstrated with the current techniques.*"[32]

In this respect, there is space for optimism, in part because considerable advances have been

---

29 GÁBORJÁN 1962, 135.

30 It is possible that the analyses had been performed by Dr. Lajos Pósa, a leather chemist working in the Leather and Shoe Industry Research Institute, because he is known to have undertaken the identification of vegetable tanning agents in the shoe finds from Dr. Imre Holl's excavations in Buda Castle in 1952 (GÁBORJÁN 1962, 111).

31 We are grateful to László Révész and the Hungarian National Museum for the opportunity to study this artefact.

32 GÁBORJÁN 1962, 136.

made in analytical techniques and in part because it would appear that the animal fat had not completely disintegrated. For example, the bundle of sewing thread became much thinner after soaking in a benzene solution and its colour also changed, suggesting that some fatty lubricant, which had survived the long centuries in the ground, had been dissolved. While we did not note any hairs on the belt fragments, the remains of hairs could be observed on the thinner fragments from the clothing. It must here be noted that some leather fragments from other Conquest period sites were covered with hairs over their entire surface.[33]

Since the microscopic and microchemical analyses did not provide an answer to all our questions, we plan to submit samples to further archaeometric analyses in order to determine whether they contain any fats in addition to alum or whether the presence of vegetable tannins can be demonstrated.

Although the animal species could not be identified owing to the strong degradation of the leather fragments' surface and their impregnation with a synthetic consolidant, we could establish that the belt had been made from a more compact, thicker leather, while the clothing from a thin, softer leather, probably from goat or sheep skin.

Stitching techniques

The belt was made from two layers of leather stitched together: both leather layers were perforated using an awl with cirkle cross section leaving round perforations and the thread was then passed through these holes, probably with a blunt needle. The use of an awl was necessary because thick, compact leathers of this type cannot be perforated with a needle. The stitching ran parallel to the edges in a straight line and was either a back stitch or a basting(running) stitch. The use of binding stitching can be excluded on the belt. Stitching along the edge of belts from other sites is uncommon.

The thinner leather fragments have been shown to originate from a garment. This was also suggested by their position because they had adhered to the reverse of the mount-decorated belt. Our examination of the fragments revealed that they had been made from very soft, thin leather because an unusually dense gathering of 1 mm folds could be identified on one fragment. There is no need for an awl when stitching together thin leathers because they can be easily perforated with a needle. Furriers today use a three-edged needle for sewing together thin leathers and furs because these do not perforate, but rather cut through the leather, making work easier. It seems likely that a slightly sharpened needle was used, although the traces would suggest a double-edged needle because the stitch holes are not round, but lentil-shaped. Binding stitching was employed, a stitch type that has been used by furriers for centuries.[34] The stitching is very fine and even, with the stitches spaced 1.5–2 mm apart (for a drawing of the stitch type; see *Pl. 5. 3*).

In general, the stitchings surviving on the leather fragments were all made by a very experienced hand. This is hardly surprising in the case of the garment since in a period when every single item of clothing was sewn by hand, each family probably had members who were skilled at sewing, regardless of whether the garments were sewn from textile or leather. The manufacture of belts, however, was a more complicated task. Thick leather, especially if made up of two layers, can only be sewn together if it is perforated with an awl before each stitch, a procedure calling for more advanced skills. The stitches on the Sárbogárd belt are small, their spacing is surprisingly even both from each other and from the belt's edge, suggesting that its maker had made similar pieces oft-times. Since there was no need for too many belts in a single household, and thus there were no opportunities to practice belt making for long weeks or months, it is possible that these items were made as part of a craft industry.

---

[33] It must here be noted that hairs have been found on vegetable-tanned archaeological leathers too; however, on those finds, the presence of hairs was the result of imperfect scudding with a blunt knife after liming and thus hardly intentional (Ringer et al. 2010, 221).

[34] The names of various stitch types employed in the textile, leather and fur industry can be different, even in the case of the same stitch type.

CONCLUSION

The examination and analysis of the leather fragments from Sárbogárd were extremely rewarding because they provided a wealth of new information and they also contributed to the creation of a protocol for the study of leather remains from the Conquest period. Although several questions remain unanswered, it is our hope that our research project can be broadened in this direction too and will include further archaeometric analyses.

The next step is setting our findings in a broader archaeological context and interpretative framework. Our finds can be best compared to the well-preserved leather remains of the 9th–11th-century cultures of Eastern Europe whose metalwork shares similarities with the Conquest period material. Of outstanding importance among these is the middle horizon of the so-called ancient Mordvinic cemeteries dating to the 9th–11th centuries,[35] whose finds include belts with pendent straps as well as leather purses made in different styles and with diverse structures and fastening mechanisms. Although the assessment of these eastern leather finds is still in a rudimentary stage, the leather structure of the belts indicates that they resemble the Sárbogárd belt regarding the stitching along their edge *(Pl. 10. 1–3).* In Hungary, Grave 11 of the Karos III cemetery yielded the fragment of a comparable multi-layered, buckled and folded belt *(Pl. 10. 4).*

We believe that one of the most unexpected findings of our leather studies is that we now have archaeological evidence for the one-time existence of upper garments made of leather *(Pl. 4. 2; Pl. 9).* The literary sources of early Hungarian history and the early medieval sources on Eastern Europe record the use of leather upper garments among the ancient Hungarians and the neighbouring peoples as well as in the Byzantine Empire.[36] Several Muslim sources recount the marriage customs of the ancient Hungarians: *"They have the custom in [the matter of] taking a wife that when they ask for a wife, they take a bride-price in accordance with her wealth, consisting of horses of more or less that wealth. And when they mount to take the bride-price, the girl's father takes the groom's father to his house and whatever he has by way furs of sable (or marten), ermine, grey squirrel, weasel, and underbellies of fox, brocade fabrics and various leather pieces, he brings together to the amount of ten leather garments. [Then] he wraps [these] in a bed roll and ties [it] on the groom's father's horse and he sends it off towards its hom."*[37]

In his account of the Pechenegs, Constantine Porphyrogenitus records that in addition to the well-known and oft-cited silks and other textiles, they also received processed leather in exchange for their services from the Byzantines in the Crimea: *"Yet another folk of these Pechenegs … receive from the Chersonites a pre-arranged remuneration in respect of their service proportionate to their labour and trouble, in the form of pieces of purple cloth [silk], ribbons, gold brocade, pepper, scarlet or "Parthian" leather*[38] *and other commodities which they require according to a contract which each Chersonite may make or agree to with an individual Pecheneg."*[39]

It would appear that the Pechenegs were not the only people to receive leatherware from the Byzantines – leather articles were coveted diplomatic gifts among other nomadic peoples too. We know from Ibn Fadlan's account that in 992, an Arab embassy presented leather articles to Etrek, the commander of the army of the Oghuz Turks: *"He sent him fifty dinars, among which were a number of Musayyabi dinars, three mithqals of musk, pieces of processed [tanned?] leather, and cloth from Merv from which we cut him two tunics, tanned leather boots, one brocade garment, and five silk garments."*[40]

---

35 IVANOV 1952; ERDÉLYI 2008.

36 A general overview about the garments and footwear of the Hungarian people during the period of the Hungarian Conquest was made by Zoltán Boldog (BOLDOG 2014).

37 Gardizi (MARTINEZ 1982, 162).

38 Scarlet or Parthian leather was probably a leather type made with alum tanning, which was a specialty of Asia Minor from the late Roman Age onward and was still employed in the Byzantine era. It has been suggested that the ancient Hungarians had adopted this tanning procedure from the Byzantines – the Hungarian word for tanner (tímár) comes from Greek (GÁBORJÁN 1997, 237).

39 *De administrando imperio* 9 (MORAVCSIK–JENKINS 1967, 59).

40 Ibn Fadlan (MCKEITHEN 1979, 162).

References to the leather upper garments worn by the Hungarians can be found in late medieval sources too, written several centuries later, for example in a description of fourteenth-century Hungarian soldiers: *"I have no doubt that, as has been noted by others before me, the people of the Hungarians do not wear armour. When preparing for combat or jousts, they don a tight leather garment or a very close-fitting costume, which holds their limbs tightly."*[41]

In sum, the examination of the leather remains preserved in the archaeological record of the Conquest period confirms the information contained in the literary sources on the ancient Hungarians. Our studies indicate that 10th-century leatherworking was practiced on a much higher level than earlier believed. The finds from Sárbogárd provide evidence that the tanners of the 10th century were familiar with tawing and, also, that the various leather articles whose workmanship surpassed the more simple objects made as part of a home craft industry were created by highly skilled leatherworkers. A better and more detailed knowledge of the period's leatherworking calls for the continuation of the study of the period's leather remains as well as the widening of the scope of these studies.

Acknowledgements

We are indebted to conservator László Torma for his helpful remarks on manufacturing techniques and to conservator and qualified leatherworker Zsuzsanna Várhegyi for her shrewd observations on the skills and experience needed for producing the leather articles discussed here. We are grateful to Gabriella Nádorfi and Frigyes Szücsi, our colleagues in the Székesfehérvár museum for their assistance. Furthermore, we are thankful to Zoltán Boldog for the wear historical information, the data sources and the graphics, and to Edit Ambrus for the digital drawings.

References

Sources

Moravcsik–Jenkins 1967: *Constantine Porphyrogenitus: De administrando imperii*. Greek text edited by Moravcsik, Gy. English translation by Jenkins, R. J. H. Washington 1967.

Martinez 1982: Martinez, P.: Gardizi's two Chapters on the Turks. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2 (1982) 109–217.

McKeithen 1979: Ibn Fadlan: *Risalah.* Translated by McKeithen, James E. Bloomington, 1979. http://www.indiana.edu/~cahist/Readings/2011Spring/Risala%20of%20Ibn%20Fadlan.doc

Bakayné Perjés–Kissné Bendefy 2000: Bakayné Perjés J. – Kissné Bendefy M.: *XIII–XVI. századi bőr leletek technikatörténeti és technológiai vizsgálata*. Záróbeszámoló. OTKA T.021204 számú Kutatási Pályázat 1996–1999. Kézirat. Budapest 2000.

Bakayné Perjés–Kissné Bendefy 2004: Bakayné Perjés J. – Kissné Bendefy M.: Régészeti lábbelik egységes dokumentációja. *Műtárgyvédelem* 29 (2004) 39–53.

Bálint 1971: Bálint Cs.: X. századi temető a szabadkígyósi-pálligeti táblában (Tenth Century Cemetery in the Pálliget Plot of Szabadkígyós). *A Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 1 (1971) 49–88.

Boldog 2014: Boldog Z.: A honfoglalás kori viselet. In: *Magyar Őstörténet* I. – *A honfoglalók viselete*. Szerk.: Sudár, B. – Petkes, Zs. Budapest 2014, 126–184.

Bollók et al. 2009: Bollók, Á. – T. Knotik, M. – Langó, P. – E. Nagy, K. – Türk, A.: Textile Remnants in the Archaeological Heritage of the Charpathian basin from the 10th–11th century. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 60 (2009) 147–221.

[41] Description of Máté Csák's Hungarian light cavalry by a Czech chronicler, 1315 (Kristó–Makk 1988, 213).

ERDÉLYI 2008: Erdélyi I.: *Scythia Hungarica. A honfoglalás előtti magyarság régészeti emlékei*. Budapest 2008.

K. ÉRY 1968: K. Éry, K.: Reconstruction of the tenth century population of Sárbogárd on the basis of archeological and anthropological data (A sárbogárdi X. századi közösség rekonstrukciója régészeti és embertani adatok alapján). *Alba Regia* 8–9 (1967) 1968, 93–147.

GÁBORJÁN 1962: Gáborján A.: A magyar módra való bőrkészítés problematikája. *Néprajzi Értesítő* 44 (1962) 97–140.

GÁBORJÁN 1997: Gáborján A.: Honfoglalás kori elemek a magyar viseletben. In: *Honfoglalás és néprajz*. Szerk.: Kovács L. – Paládi-Kovács A. Budapest 1997, 235–251.

IVANOV 1952: Иванов, П. И.: *Крюковско-Кужовский могильник*. Моршанск 1952.

JANKOVITS–VÁCZI 2013: Jankovits, K. – Váczi, G.: Spätbronzezeitliches Gräberfeld von Sárbogárd-Tringer-Tanya (Komitat Fejér) in Ost-Transdanubien. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 64 (2013) 33–74.

KRE: *Károly Róbert emlékezete*. Szerk.: Kristó Gy. – Makk F. Budapest 1988.

E. NAGY ET AL. 2010: E. Nagy K. – Bíró Á. – Bollók Á. – Költő L. – Langó P. – Türk A.: Bizánci selyemruha töredéke egy fonyódi 10. századi sírból. Újabb adatok a Kárpát-medence 10. századi viselettörténetéhez. In: *Studia et Experientia Docent. Tanulmányok László Emőke tiszteletére*. Szerk.: Szegzárdy-Csengery K. – Szilágyi A. – E. Nagy K. Budapest 2010, 11−26.

KOVÁCS 2009: Kovács P.: Zsugorodási hőmérséklet – a bőrök lebomlási fokának értékmérője. *Műtárgyvédelem* 34 (2009) 83–97.

KOVÁCS 1965: Kovács T.: Jelentés a sárbogárdi későhalomsíros temető 1961. évi feltárásáról (Bericht über die Ausgrabungen des spätbronzezeitlichen Gräberfeldes von Sárbogárd im Jahre 1961). *Alba Regia* 4–5 (1963–64) 1965, 201–203.

KRALOVÁNSZKY 1964: Kralovánszky A.: Szarvasmarha temetkezés a honfoglalás korából (Viehbestattung aus der Zeit der ungarischen Landnahme). *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 1 (1964) 171–184.

KRALOVÁNSZKY 1965: Kralovánszky, A.: Die landnahmezeitliche Rinderbestattung von Sárbogárd. *Alba Regia* 6–7 (1965–66) 1966, 89–99.

KRALOVÁNSZKY 1985: Kralovánszky, A.: Honfoglaló őseink szarvasmarhakultusza. In: *Az őshazától a Kárpátokig*. Szerk.: Szombathy V. Budapest 1985, 360–374.

MESTERHÁZY 1965: Mesterházy K.: Az S-végű karikák elterjedése a Kárpát-medencében (Die Verbreitung des Haarrings mit S-Ende im Karpatenbecken). *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 47 (1962–1964) 1965, 95–113.

MESTERHÁZY 2002: Mesterházy K.: Dunántúl a 10. században. *Századok* 136:2 (2002) 327–340.

RÉVÉSZ 1996: Révész L.: *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez (Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angaben zur Geschichte des oberen Theißgebietes im 10. Jahrhundert)*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleleltei 1. Szerk.: Fodor I. – Veres L. – Viga Gy. Miskolc 1996.

Révész 2008: Révész L.: *Heves megye 10–11. századi temetői (Die Gräberfelder des Komitates Heves im 10.–11. Jahrhundert)*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 5. Szerk.: K. Bende I. Budapest 2008.

RINGER ET AL. 2010: Ringer I. – Bartosiewicz L. – Gál-Mlakár Zs. – Horváth A. – Kissné Bendefy M. – Kováts I.: 17. századi bőrfeldolgozó műhely maradványa Sárospatakon. In: *Csont és bőr. Az állati eredetű nyersanyagok feldolgozásának története, régészete és néprajza (Bone and Leather. History, Archaeology and Ethnography of Crafts Utilizing Raw Materials from Animals)*. Szerk.: Gömöri J. – Kőrösi A. Budapest 2010, 215–228.

SZŐKE 1956: Szőke, B.: Spuren des Heidentums in den frühmittelalterlichen Gräberfeldern Ungarns. *Studia Slavica* 2 (1956) 119–155.

SZŐKE 1962: Szőke B.: *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei*. Régészeti Tanulmányok 1. Budapest 1962.

TORMA ET AL. 2003: Torma L. – Fábián M. – Éber T. – Diós M. – Szőllősy G.: *A bőrművesség*. Oktatási segédanyag, CD-ROM. Budapest 2003.

T. SZŐNYI–TOMKA 1985: T. Szőnyi E. – Tomka P.: Győrszentiván-Söprűhegy: késő római és kora Árpád-kori temető (Spätrömisches und früharpadzeitkiches Gräberfeld von Győrszentiván-Söprűhegy). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1985, 97–123.

Török 1962: Török, Gy.: *Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert*. Archaeologia Hungarica Ser. nova. 39. Budapest 1962.

Vörös 1996: Vörös I.: A magyarok hadi ménjei és igavonói az írott források és a régészeti leletek alapján. In: *Honfoglaló őseink*. Szerk.: Veszprémy L. Budapest 1996, 28–146.

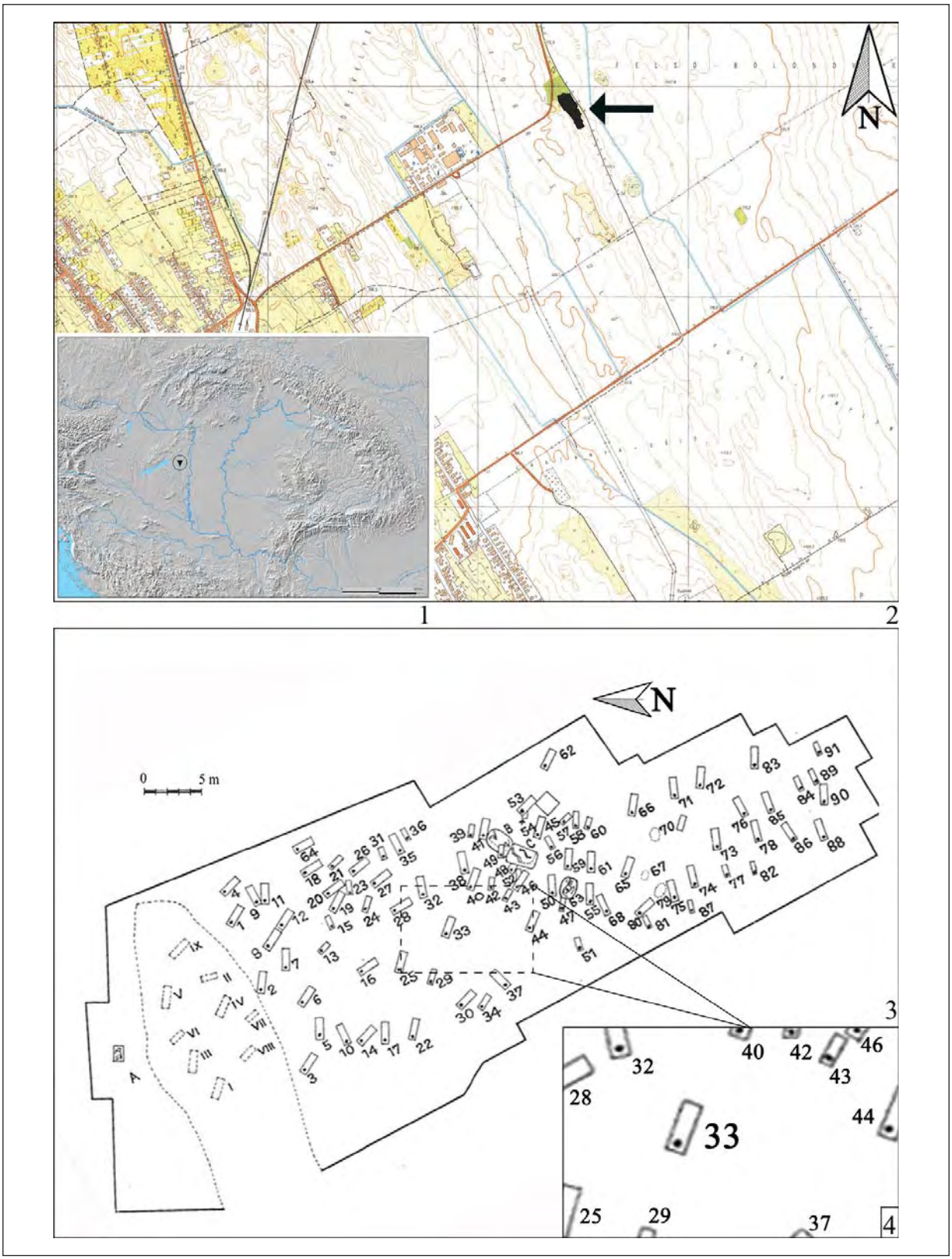
Újabb régészeti adatok a honfoglalás kori bőrművességhez (Sárbogárd-Tringer-tanya 33. sír)

Dolgozatunkban a Sárbogárd-Tringer-tanya 33. sírban feltárt leleteket mutatjuk be és értékeljük újra, különösen a bőröv és a bőrtarsoly, illetve egy olyan, bőrből készült felsőruházat részletének vizsgálatával, melynek 10. századi meglétét először sikerült minden kétséget kizáróan megfigyelnünk a korabeli régészeti hagyatékban. Mindezen régészeti adatoknak a bőrrestaurátori szakértő szemmel történő értékelése alapjaiban bővíti szerény ismereteinket 10. századi eleink bőrművességéről.

A Sárbogárd-Tringer-tanyai lelőhely a Sárvíz völgyének keleti oldalán egy, az egykori ártér határát szegélyező, hosszan elnyúló, északnyugat–délkeleti irányú dombhát északi részén helyezkedett el. A lelőhely feltárását Kralovánszky Alán 1961. március 16. és július 7. között végezte el, mely során 13 késő bronzkori urnasír, egy késő római kettős igáslósír és két további lótemetkezés, valamint egy 10–11. századi temető összesen 100 sírja került elő.

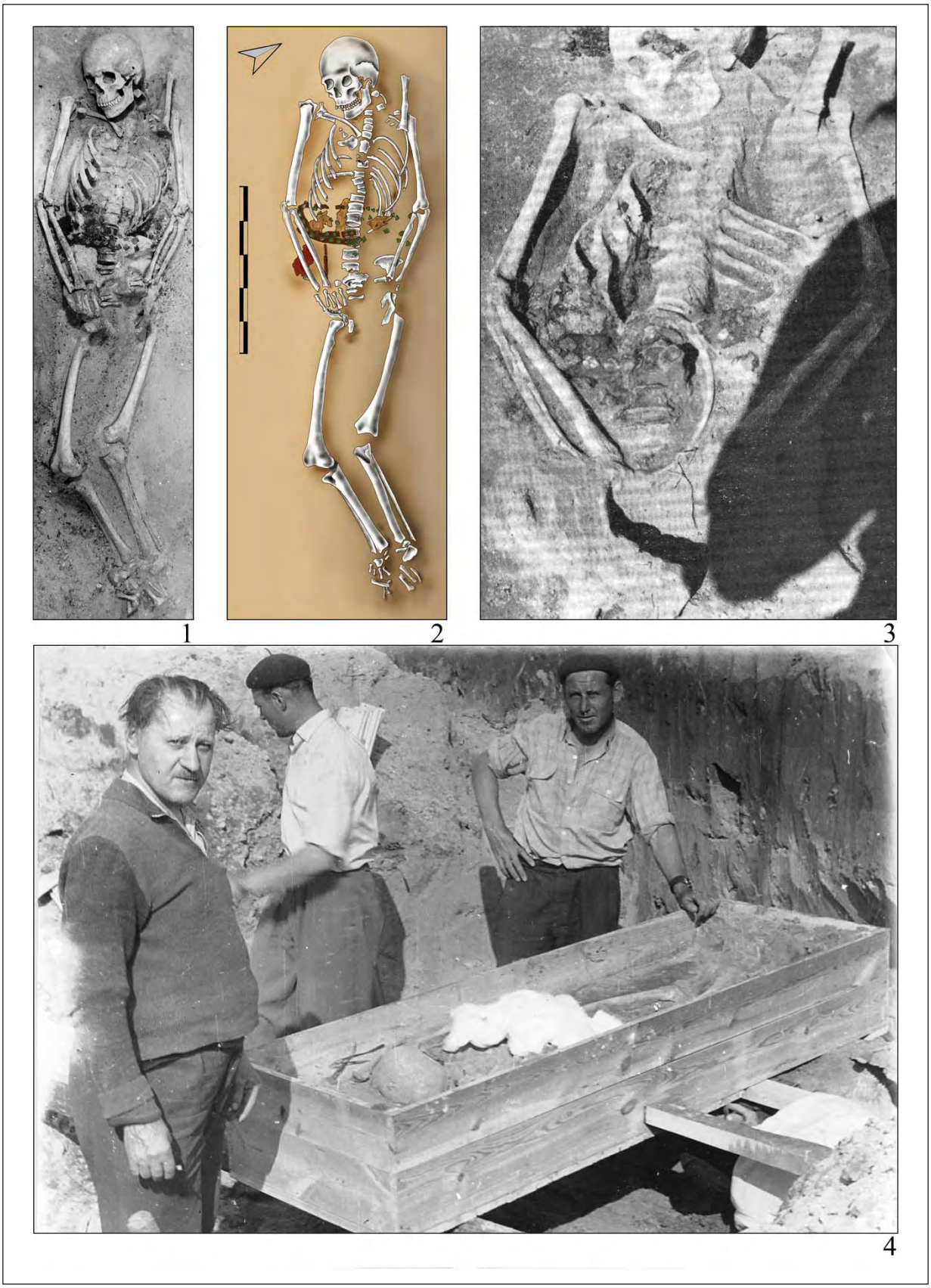
A temető egyik leggazdagabb sírja a 33. számú volt, amelyben a közösség egyik idősebb férfi tagját temették gazdagnak mondható mellékletekkel. A 33. sírt a helyszínen kibontották, a sírról több fényképet és egy részletrajzot készítettek, majd egyben kiemelték és beszállították a Szent István Király Múzeumba. A bőrleletek vizsgálatára először 2013-ban került sor a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Restaurátor és Restaurátorképző Központjának bőrrestaurátor laboratóriumában, ahol a leletek készítése során felhasznált anyagokat és technikákat, továbbá az állapotukat mértük fel. A több fajta minőségben kidolgozott, eltérő viseleti elemekhez tartozó maradványokon megfigyelt varrásnyomok is jól megfigyelhetőek és elemezhetőek voltak.

A 10. századi bőrművesség jóval magasabb színvonalú lehetett, mint azt korábban gondoltuk. A sárbogárdi leletek arra mutatnak, hogy a timsós cserzés 10. századi ismerete mellett a háziipar szintjét meghaladó minőségű termékek is készültek, vagyis biztosan számolhatunk komoly ismeretekkel rendelkező korabeli bőrös mesterekkel.

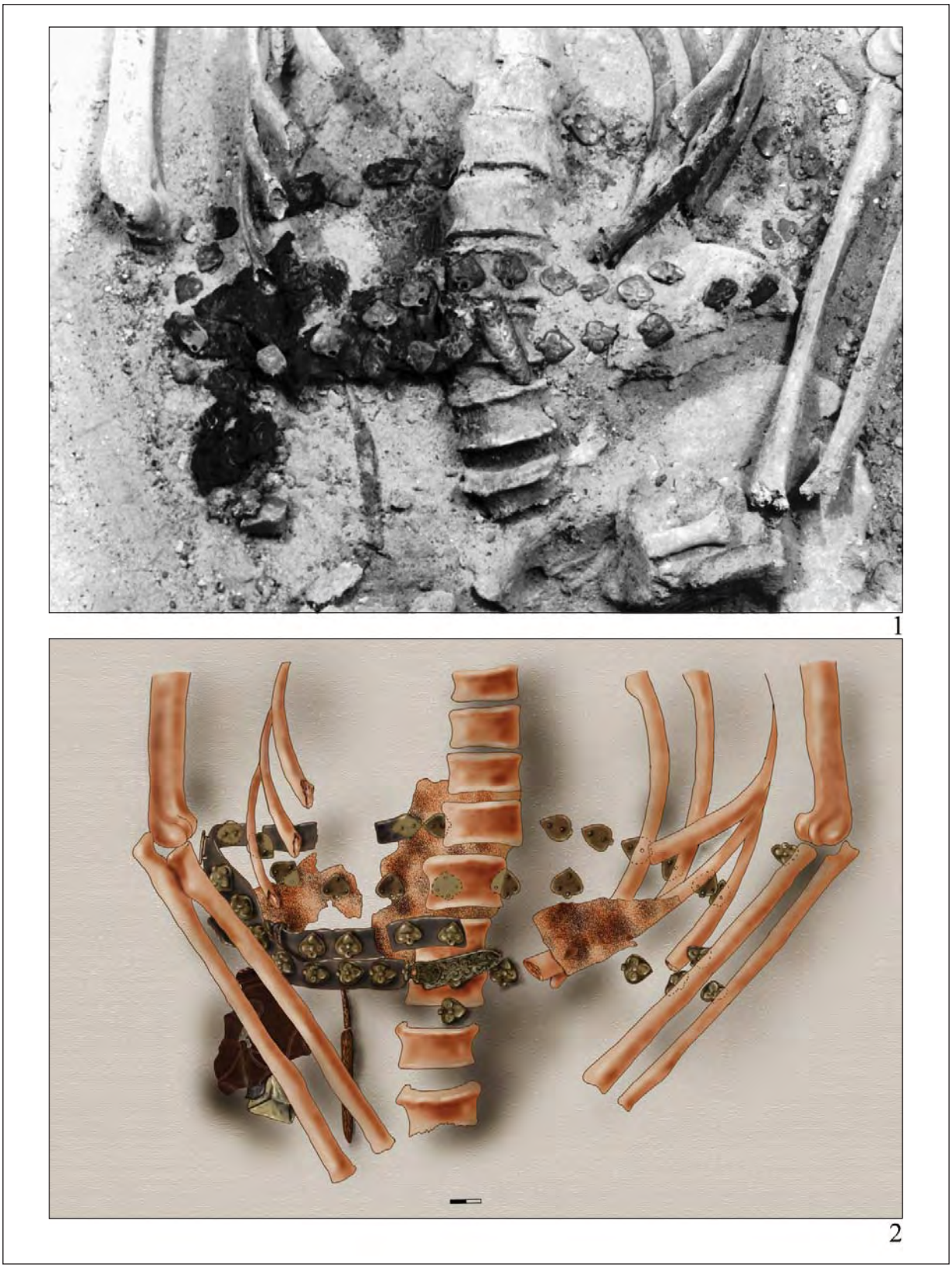


Pl. 1. 1–2: Location of the 10th-century site of Sárbogárd-Tringer-tanya; 3–4: Plan of the cemetery and the location of Grave 33

1. kép. 1–2: Sárbogárd-Tringer-tanya 10. századi lelőhely elhelyezkedése; 3–4: A temető térképe és a 33. sír elhelyezkedése

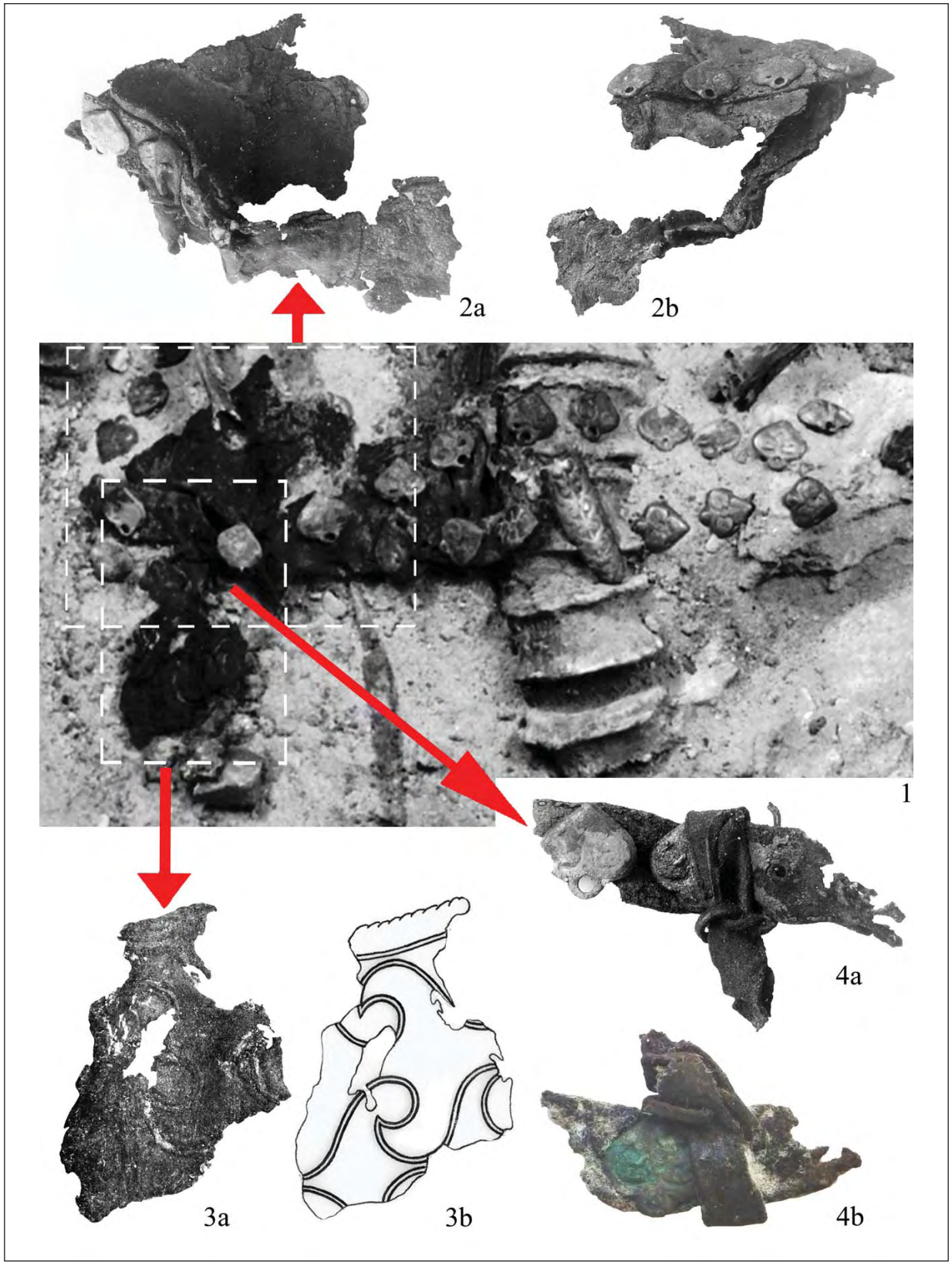


Pl. 2. 1–3: Sárbogárd-Tringer-tanya, Grave 33; 4: Sárbogárd-Tringer-tanya, in situ lifting of Grave 33 in 1961
2. kép. 1–3: Sárbogárd-Tringer tanya 33. sír; 4: Sárbogárd-Tringer tanya 33. sír in situ felvétele 1961-ben



Pl. 3. 1–2: Leather remains in the pelvic area and the position of the belt. 1: Alán Kralovánszky's excavation photo; 2: The reconstruction based on it

3. kép. 1–2: Bőrmaradványok a medencetájon és az öv elhelyezkedése. 1: Kralovánszky Alán ásatási felvétele; 2: A fotó alapján készült készült rekonstrukció



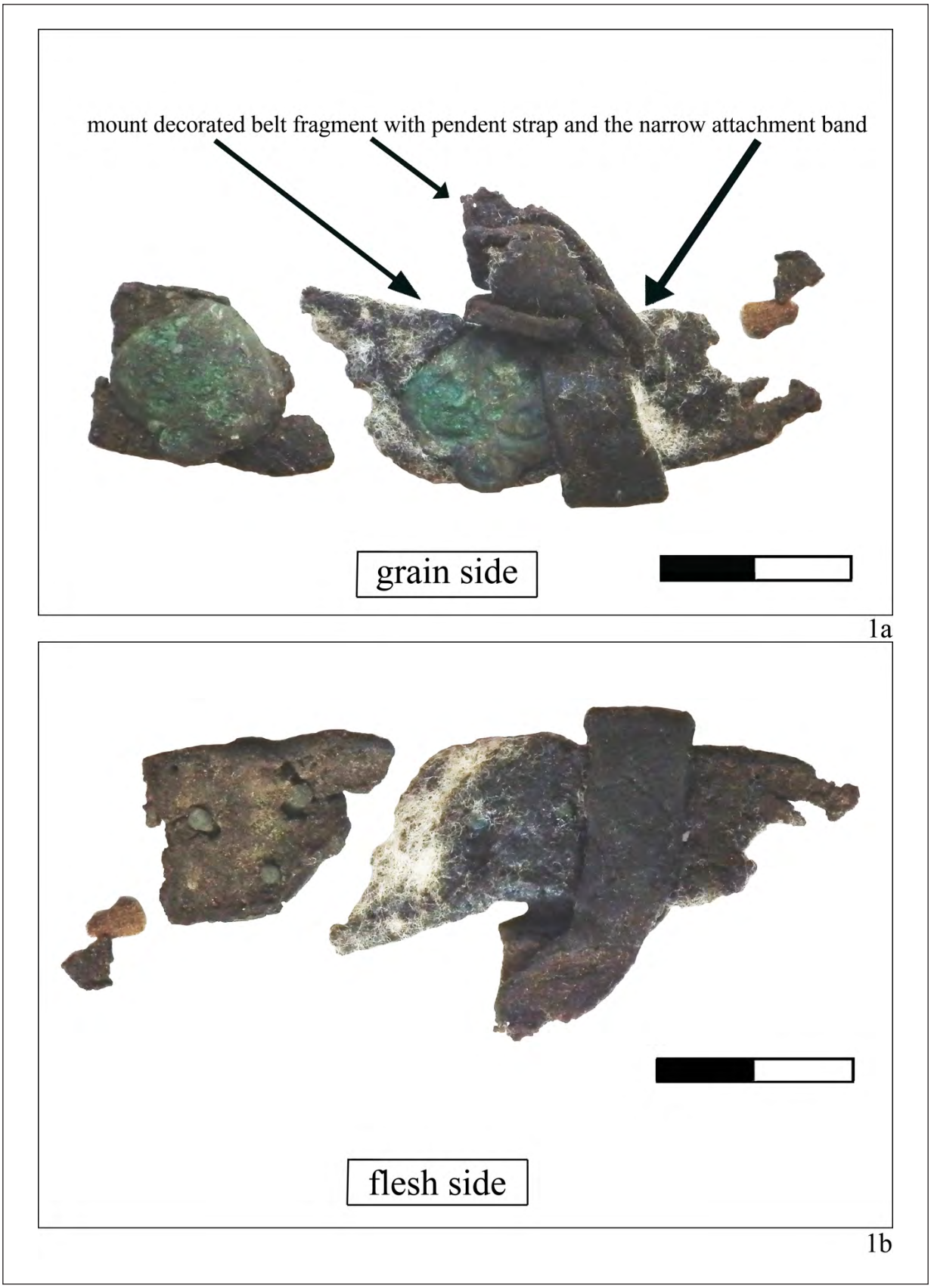
Pl. 4. 1–4: Position of the leather purse, the belt, the pendent suspension strap and the remains of the leather upper garment in the grave, based on A. Kralovánszky's excavation photos

4. kép. 1–4: A bőrtarsoly, az öv és a hozzá kapcsolódó mellékszíj, valamint a deréktájon, oldalt megőrződött bőrből varrott felsőruházat maradványának elhelyezkedése a sírban Kralovánszky A. felvételei nyomán

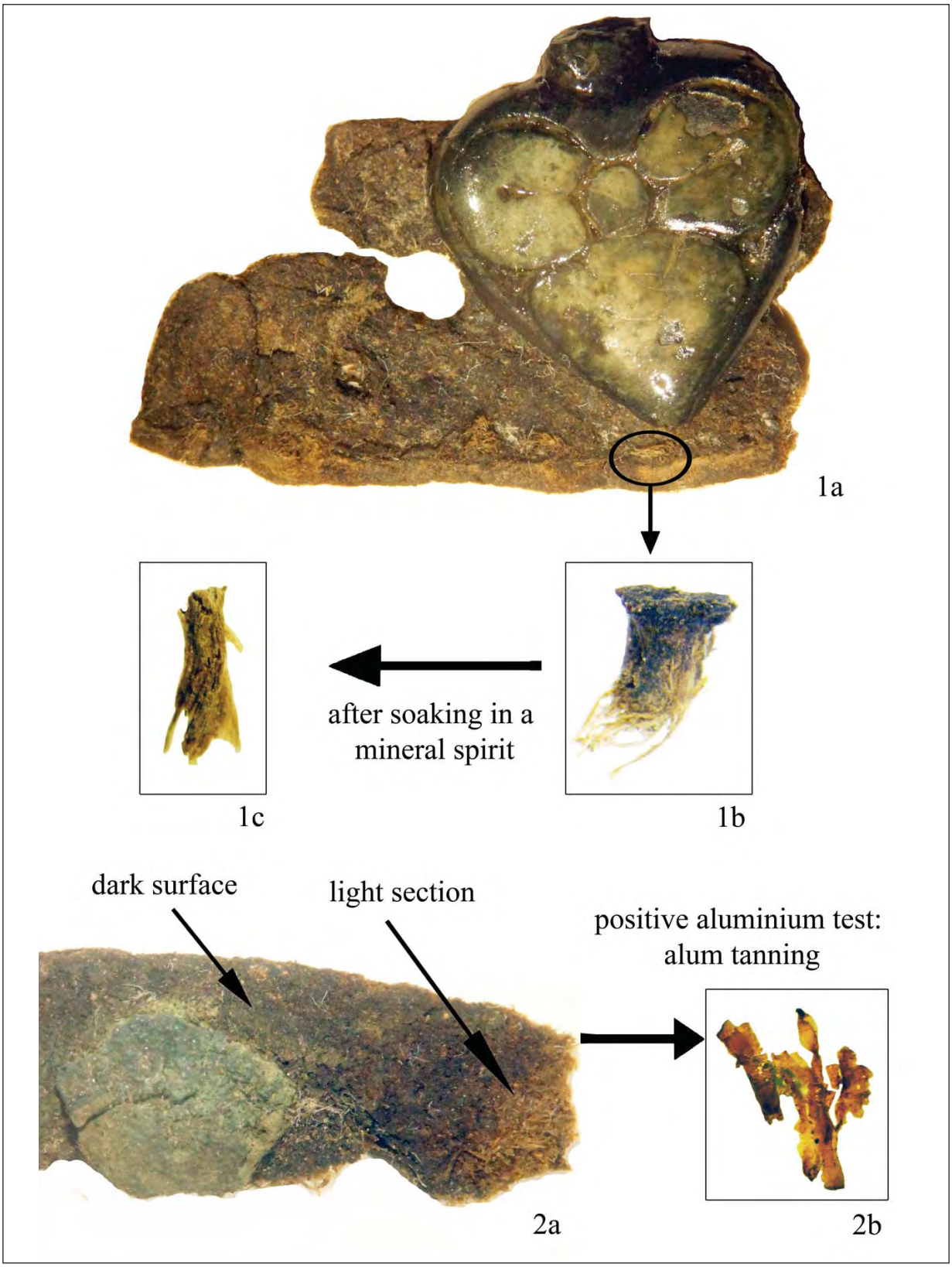


Pl. 5. 1: Reconstruction of the belt and the objects associated with it; 2–5: Reconstruction of the leather purse and its possible mode of suspension (photo by M., Kissné Bendefy). 6: Reconstruction of how the purse was attached to the pendent strap, in part based on the evidence of the Bezdéd purse

5. kép. 1: Az öv és az övhöz kapcsolódó tárgyak rekonstrukciója; 2–5: A bőrtarsoly rekonstrukciója és a felfüggesztésének lehetséges módja (Kissné Bendefy M. felvétele). 6: A mellékszíj és a tarsoly kapcsolódásának rekonstrukciójánál figyelembe vettük a bezdédi tarsoly megfelelő részének adatait is

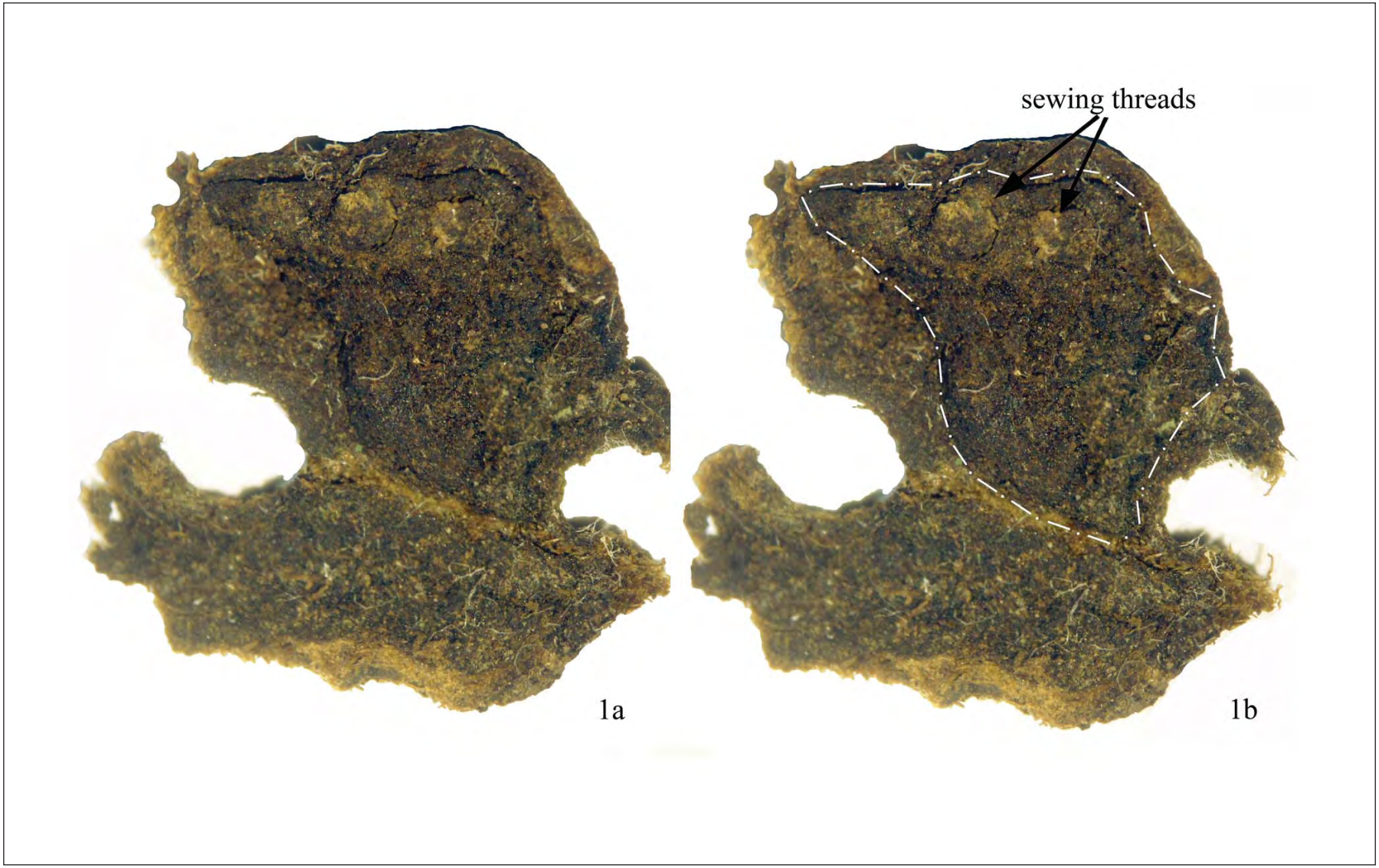


Pl. Detail of the belt and the pendent suspension strap of the purse (photos by M., Kissné Bendefy)
6. kép. Az öv és a tarsolyt függesztő mellékszíj töredékének részletfotói (Kissné Bendefy M. felvételei)

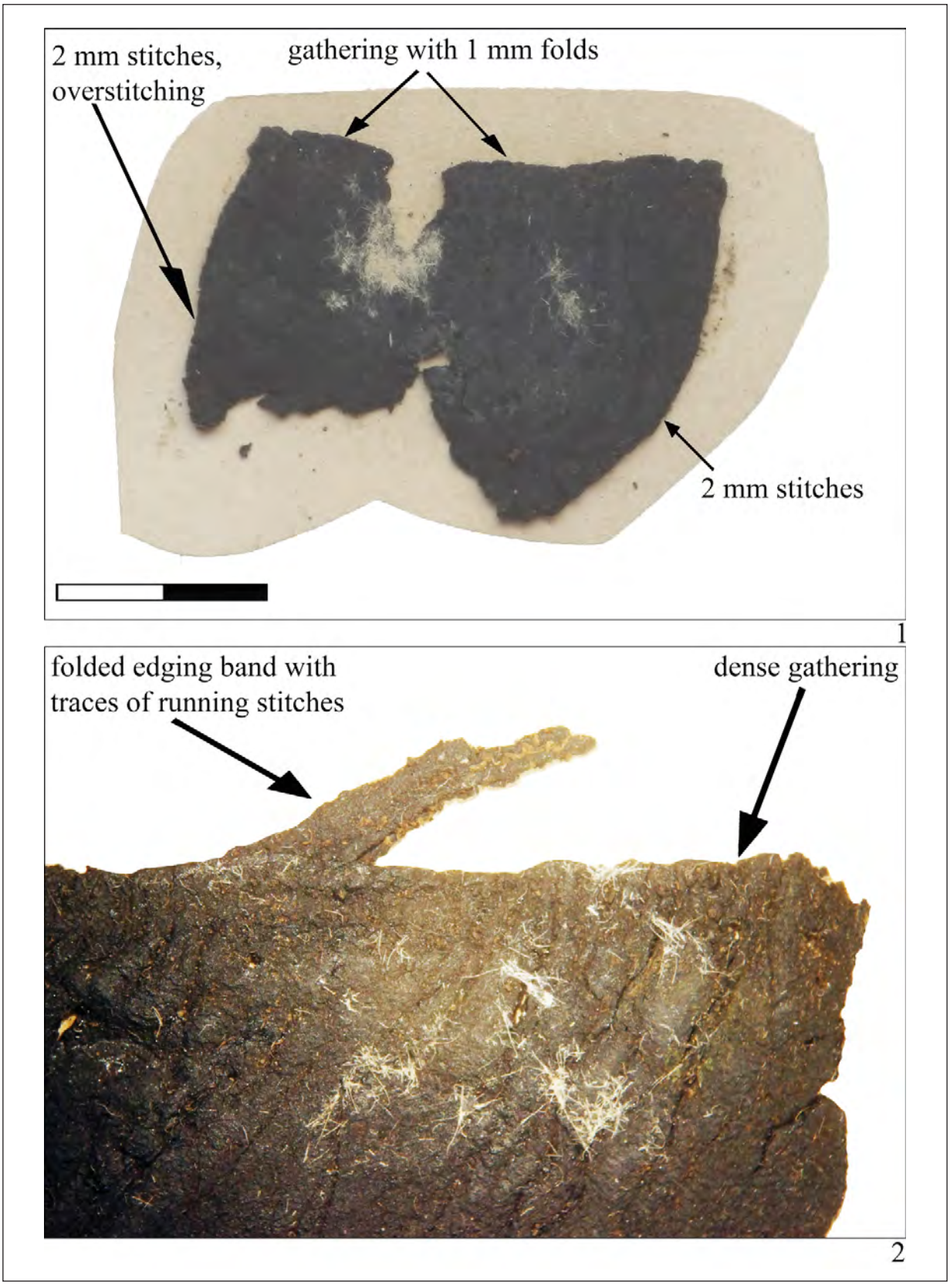


Pl. 7. 1: Results of the technological examination of the finish of the leather belt's edge and the greased edging thread; 2: Results of the chemical analysis of how the leather belt was tanned (photos by M., Kissné Bendefy)

7. kép. 1: A bőröv szegélyének varrása és a zsiradékkal bevont szegőfonál technológiai vizsgálatának eredménye; 2: A bőröv-részlet cserzésre vonatkozó kémiai vizsgálatának eredménye (Kissné Bendefy M. felvételei)



Pl. 8. Fragment of the belt on which a second leather layer could be observed (marked with white contour) (photos by M., Kissné Bendefy)
8. kép. A bőrből készült öv részlete és a rajta megfigyelt másik bőrréteg nyomai (Kissné Bendefy M. felvételei)



Pl. 9. Detail of the leather upper garment and its stitching and gathering (photos by M., Kissné Bendefy)

9. kép. A bőrből készült felsőruházat részlete és a rajta megfigyelt varrás, ráncolás nyomai (Kissné Bendefy M. felvételei)



Pl. 10. 10th-century leather finds from Eastern Europe. Multi-layered leather belt from Panovo, Grave 2 (1–2) and Kryukovo Kuzhnoye, Grave 491 (3), detail of the multi-layered leather strap of the horse harness from Grave 11 of the Karos III cemetery (4) (photos by A., Türk)

10. kép. Kelet-Európa 10. századi bőrleletei. Több rétegű bőröv és részletei Panovo 2. (1–2) és a Krjukovo Kuzsnoje 491. sírokból (3), valamint többrétegű bőrszíj részlete a karosi III/11. sír lószerszámzatából (4) (Türk A. felvételei)

GONDOLATOK A KÁRPÁT-MEDENCEI 9–10. SZÁZADI KERÁMIAEGYÜTTESEK TERMÉSZETTUDOMÁNYOS KELTEZÉSI LEHETŐSÉGEIRŐL – LEHETSÉGES MINTAVÉTELEZÉSI STRATÉGIÁK

MERVA SZABINA*

Absztrakt: *Egy kifejezetten a 9–10. századi telepek időrendjét tárgyaló alprojekt keretében a cél különböző természettudományos keltezési módszerek alkalmazhatóságának vizsgálata volt. A tanulmányban a lehetséges és az optimális mintavételezési stratégia, illetve annak indoklása kerül bemutatásra.*

Kulcsszavak: *természettudományos keltezési módszerek, 9–10. század, telepek, kerámia, időrendi problémák*

BEVEZETÉS

Jelen tanulmány a 106369. számú OTKA pályázatban[1] társkutatóként való részvételem során megfogalmazódott dilemmáim írott változata. A kifejezetten a 9–10. századi telepek időrendjét tárgyaló alprojekt keretében feladatom különböző természettudományos keltezési módszerek alkalmazhatóságának vizsgálata volt. Az alábbiakban a mintavételezési stratégia és annak indoklása kerül közlésre.

A kutatás célja a sok esetben (régészetileg) tágan (sem) keltezhető „9–10. századi" telepek objektív, természettudományos kormeghatározással való vizsgálata.[2] A legoptimálisabb egyrészt a 9–10. század fordulóján megszakítás nélkül használt (továbbélő) telepek, másrészt a 9. század végén – 10. század elején induló telepek („első honfoglaló telepek") azonosítása volna.

* MTA BTK Régészeti Intézet, H-1014 Budapest, Úri u. 49. merva.szabina@btk.mta.hu

1 A tanulmány az K 106369. sz. OTKA pályázat (*A magyar honfoglalás kori régészeti hagyaték keleti kapcsolatrendszere a magyar őstörténet fényében. Régészeti adatbázis és archaeometriai kutatások*) keretében készült. A kéziratot 2014. január 20-án zártam le.

2 A kutatásban górcső alá vett 9–10. századi lelőhelyek alatt az e két évszázadban fennállt kontinuus telepeket értem, különös tekintettel a honfoglalás időszakában feltételezhető folytonos megtelepedésre. Fontos hangsúlyozni, hogy a szakirodalomban többször olvasható 8–10. századi, illetve 9–10. századi telepek nem, vagy nem feltétlenül azonosak ezzel a kategóriával, hisz a tágan keltezhető/keltezett lelőhelyek önmagukban természetesen nem oldják meg vagy hidalják át a kérdést – s kutatójuknak sem ez volt a célja. Példának okáért ld. Hajdúböszörmény-Kadarcs-part (ANDERS ET AL. 2006, 248) vagy Hajdúnánás-Fekete-halom (ANDERS 2004, 225) előzetes datálását. A magyarországi középkoros telepkutatásról írott átfogó tanulmányban is találkozunk ilyen keltezéssel, ld. TAKÁCS 2009, 692, Abb. 1. Hangsúlyoznunk kell, hogy az idézett ábrán feltüntetett időintervallumok előzetes jelentésekben olvasható keltezésekből származnak, nem feldolgozott települések időrendjét jelölik. Ugyanezen tanulmányban találkozunk egy óhajtott keltezési sémával is, mely egyelőre inkább a szemléletet, mint a bizonyított kronológiát sugallja. (TAKÁCS 2009, 693, Abb. 2; vö. TOMKA–MERVA 2016).

A KUTATÁS INDOKLÁSA – KUTATÁSTÖRTÉNET, HELYZETKÉP

A 10. SZÁZADI KERÁMIA- ÉS TELEPKUTATÁS

Az 1990-es évek elejéig két teljes körű gyűjtés született a 10–11. századi kerámia kapcsán: Kvassay Judit doktori disszertációja volt az első,[3] amely a Kárpát-medencei 10–11. századi sírba tett edényeket tárgyalta. E munka előtt behatóbban csak egy-egy edénytípussal foglalkoztak.[4] Néhány évvel az említett kutatás után jelent meg Takács Miklós tanulmánya a Kárpát-medencei cserépbográcsokról.[5]

A kerámiakutatás ezen állása ellenére az 1990-es évektől kezdve egyre gyakrabban olvashatjuk a 10–11. századi falvakról szóló rövid jelentéseket. Az adott korszakra való keltezést legtöbb esetben szignifikáns edénytípusaink (bordás nyakú edény, kézikorongolt cserépbogrács), illetve szerencsés esetben a temetőkből ismert fém- vagy faragott csontleletek előkerülése adja, s nem utolsósorban azon meggyőződés, miszerint a honfoglaló magyarság nem nomád népesség volt. Viszont még mindig nem támaszkodhatunk monografikus jellegű, átfogó értékelésre, ami a Kárpát-medence 10. századi, illetve 10–11. századi kerámiaanyagát illeti. Ennek tükrében érdemes pillantást vetnünk az 1990-es évek közepén megjelent, ezen korszakkal foglalkozó konferenciakötetben fellelhető arányokra: összesen két tanulmány értekezik telepekről, egy tanulmány egy, a korszakhoz tartozó sáncról, a többség azonban a temetők kutatásának témakörében született. Míg a telepek témájában az egyik tanulmány *ab ovo* 10–11. századi telepek kutatását tárgyalja (kevéssé részletezve a lelőhelyek időrendi besorolásának mikéntjét),[6] addig a másik tanulmányban a kutató így fogalmaz: „*Nehéz feladat megoldására vállalkoztam, amikor a honfoglalás kori telepek régészeti kutatásáról ígértem beszámolót. Előre leszögezhetjük, hogy a feladatot nem tudtam megoldani. Honfoglalás kori településeink ugyanis nincsenek. Régészeti eredményeink hiányosak, csupán apró mozaikszemenként kezd kirajzolódni korai településeink összetett képe.*”[7]

A jelentéseken túl sajnos elmondható: a mai napig igen kevés telepásatás kerül(t) közlésre a teljesség igényével.[8] A korszak kutatását tekintve szembetűnő az a kontraszt, amely a sír-, illetve a településrégészet között fennáll. A háttérben nem feltétlenül az érdeklődés hiánya, mint inkább kronológiai problémák húzódnak. Jól tükrözi ezt a közelmúltban megjelent, monografikus jellegű kutatástörténeti összefoglalás, amelyben a több száz oldalnyi sírrégészet mellett mindössze öt oldal jut a 10–11. századi telepeknek.[9] De tetten érhető a meghatározás problémája és a feldolgozottság hiánya az ezredfordulón megjelent régészeti összefoglalásban is, ahol azt tapasztaljuk: az emblematikus borsod-edelényi telep reprezentálja a 10. századi telepeket,[10] egyéb, „korainak” vélt lelőhelyeink pedig az Árpád-kor ismertetésénél kerülnek sorra (pl. Ménfőcsanak-Szeles-dűlő, Visegrád-Várkert-dűlő lelőhelyek).[11]

A 10–11. századi települések meghatározása kapcsán emellett két olyan szemlélet figyelhető meg jelenleg a magyarországi kutatásban, amely meghatározza a keltezési törekvéseket. A kérdésfelvetések mögött ellentétes irányú szándék húzódik meg. Egyrészt a magyar honfoglalás utáni egy évszázad leletanyagának elkülönítésére tesz kísérletet több kutató, elsősorban a kézikorongolt cserépbogrács hiányával jellemezve a kerámiaanyagot.[12] A másik szemlélet szerint viszont nem különítendő el a honfoglalás utáni évszázad régészeti anyaga az államalapítás utáni évszázadétól, így következetesen a 10–11. századra keltezi a telepeket és a kerámiát egyaránt, a kézikorongolt cserépbográcsokat is a 10. századtól datálva.[13]

---

3 KVASSAY 1982.
4 MESTERHÁZY 1975; FODOR 1985.
5 TAKÁCS 1986.
6 TAKÁCS 1996.
7 KOVALOVSZKI 1996, 288.
8 LÁZÁR 1998; HEROLD 2004.
9 LANGÓ 2010, 41–45.
10 WOLF 2003, 325–327.
11 BÁLINT ET AL. 2003, 383–388.
12 WOLF 2003a.
13 TAKÁCS 2009.

Fontosnak tartom megemlíteni még egy, a kutatásban megfigyelhető jelenséget: a magyarországi (kora) középkori telepek kronológiája kimondatlanul, de még mindig azt sugallja, hogy a telepek felső/alsó időhatára a magyar honfoglalás kell legyen. A szakirodalomban tehát 8–9. századi, illetve 10–11. századi telepek/telephorizontok keltezéséről olvashatunk általában, feldolgozott telep 9–10. századi datálásáról igen ritkán. A meggyőződés sajnálatos módon nem pontos és biztos alapokon nyugvó kerámiakronológián alapszik, inkább beszélhetünk kutatási hagyományról. A fent említett szemlélet, ha nem is szándékosan, de a telepek időrendjével etnikumot és diszkontinuitást sugall, ami nem tartható, még akkor sem, ha az ugyanezen időszakra keltezett temetők szintén hiányoznak.[14] Bár mindenki számára evidencia, hogy a magyar honfoglalás idején a Kárpát-medence lakott terület volt, az általános gyakorlat, amely a magyarországi (nem a Kárpát-medencei) (kora) középkori telepek keltezését illeti, ezt igen ritkán tükrözi.

E sorok írója úgy gondolja, a kutatás jelenlegi állását tekintve generális probléma a Kárpát-medencei 10. századi kerámia keltezése, keltezhetősége, s ezáltal, ami a legfontosabb: a telepek datálása is. A datálást nehezíti az a körülmény, hogy – egy közelmúltban végzett Kárpát-medencei gyűjtés szerint – összesen csupán félszáz lelőhely harminc kora Árpád-kori (értsd 10–11. századi) fém-, illetve megmunkált csont lelettípusa (mintegy száz lelet) áll rendelkezésre a telepekről.[15]

A mintavételezés problematikája

Eredendően kézenfekvő volna olyan leletegyüttesekre koncentrálnunk, amelyeknél a kiválasztás elsődleges szempontja, hogy álljon rendelkezésre egy viszonylag pontos kronológiai támpont: egy jól keltezhető lelet (érme, fémleletek, természettudományos módszerrel keltezett lelet) vagy egy jól keltezhető objektum (írott források, szerencsés szuperpozíció alapján). Néhány dunántúli lelőhelytől eltekintve azonban nincs tudomásunk a 9. század második fele s a 10. század első fele közötti időszakra datált leletekről, telepekről. Épp ez a probléma sarkallta e sorok íróját az alprojekt elindítására és annak vizsgálatára, hogy a kérdésben releváns időintervallum kinyerhető-e bármely természettudományos keltezési módszerrel.

Tekintettel arra, hogy evidens módon csak és kizárólag zárt leletegységekből történhet a mintavételezés, első körben – eddigi kutatásaink alapján a korszak sáncainak leletanyagát ilyen szempontból mellőzve[16] – két lelőhelytípus marad, egyrészt a korszak temetői, másrészt települései; a következőkben ezek régészetét vesszük górcső alá.

A temetők

A keresztdatálás módszere a vizsgált korszakban kevéssé volna célravezető. A módszer használhatósága kapcsán tehát hangsúlyosan szem előtt kell tartanunk az alábbi evidenciákat:

1. Rendkívül ritka és egyes régiókban alul, más régiókban (pontosabban: más régiók egyes temetőinél) pedig erősen felülreprezentált az ételmelléklet adásának szokása, különös tekintettel az edénymellékletre. Példának okáért, a mai Heves megye területén mindössze kilenc sírban dokumentáltak edényt, s ezek a kerámiák korántsem mutatnak egységes képet: ilyen kis mintaszámnál tehát egyes csoportok elkülönítése talán csak az esetlegességnek volna betudható. Ebből kifolyólag sajnos könnyen beláthatjuk, hogy ezek a leletek nem elegendőek egy-egy terület egykorú telepeinek időrendi pontosításához, de még azok 10–11. századi meghatározásához sem feltétlenül. Az elterjedésben megfigyelhető anomáliák kapcsán pedig gondoljunk a két végletre: míg Vas megyében idáig egyetlen 10–11. századi temetkezést sem tártak fel, ahova göngyölegként szolgáló kerámiaedényt is elhelyeztek volna, addig Veszprém megyében – a kevés lelőhelyek egyikén – Halimba-Cseres lelőhelyen viszont a sírok 14%-ánál, 132 esetben figyelhető meg a szokás. (S hozzá kell tegyem, ez a szám, jelenlegi ismereteim szerint, az összes Kárpát-medencei 10–11. századi sírokba tett edényeknek mintegy 17-18%-át teszi ki.) Meglehetősen nagy tehát a térbeli egyenetlenség, s általában a rítus ritkasága okán, néhány általános megállapításon túl, a

[14] A temetők kapcsán legutóbb ld. Tomka 2010, 223–224.
[15] Langó 2010.
[16] A 10–11. századi sáncok kerámiával való keltezése kapcsán ld. Merva 2011.

sírba tett edények vizsgálata nem szolgálhat alapul az egykorú telepek keltezéséhez. Biztosan csupán egy megállapítás emelhető ki: a fogaskerékminta 11. századi elterjedése, amelyet sok helyütt megállapítottak már a korszak kerámiájával foglalkozó kutatók. A sírba tett edények vizsgálata helyett talán inkább az edényes sírok vizsgálata vezethet értelmezhető eredményhez, jelen témánktól azonban ne kanyarodjunk el.

2. A korszak általános, vélelmezett fazekasszerveződési szintjére gondolva is rendkívül esetlegesnek mondható, hogy a leletanyag – mind ritkasága, mind térbeli egyenetlensége miatt – mennyiben reprezentálja a korszak fazekasságát, illetve mennyire tükrözi híven annak mozaikosságát. Mivel a részletes tipológia a sírba tett edényeknél az általános tendenciákon túl nem mutat előre, azaz kerámiaáruról egyáltalán nem beszélhetünk a korszakban, ezért erősen kétségessé vált az is, hogy a sírba tett edények értékelése egy az egyben vonatkoztatható-e a telepekre.

3. Épp azon kritikus kérdésre való tekintettel, amely okán ez a projekt is született, a továbbélő 9. századi népességnek a magyar honfoglalás idején használt temetőit, s így az ezekhez kapcsolódó temetkezési rítust, illetve annak gyakoriságát sem ismerjük, illetve egyelőre nem tudjuk kimutatni. Ebből kifolyólag a probléma a saját farkába harapó kígyóra emlékeztet. A célzott időszak kerámiájának, s ezáltal telepeinek kutatása azért sem indulhat ki a temetők kutatásából, mert ahogyan a településrégészetnél, úgy a sírok vizsgálatánál is megoldatlan probléma a honfoglalás idején vélhetően helyben talált népesség korábban nyitott és használatban lévő temetőinek azonosítása.

4. Ami a honfoglalással induló telepeket illeti, a régészeti kronológia a temetők esetében olyan kifejezett leletegyütteseket körvonalaz, amelyek alapján a 10. századot el tudjuk különíteni a 11. századtól, illetve még a 10. századon belül is tudunk keltezni – ez evidencia. Jelenleg nem áll rendelkezésünkre olyan, a sírokra alkalmazható természettudományos keltezési módszer, amely ennél pontosabban tudna adatolni. Gondoljunk csak a radiokarbon keltezésre: a szénizotópszint tekintetében kimondottan szerencsétlen időszaknak nevezhető a 10. század, önmagában e módszerrel jelenleg a századon belül nem lehetséges rövidebb időszakok meghatározása.[17] Egy éremmel keltezett sír, illetve az abban lelt edény időrendjéhez jelenleg nem tesz hozzá egyetlen természettudományos módszer mérési eredménye sem; történhet viszont épp fordítva. A projekt célja viszont nem bizonyos természettudományos módszerek használhatóságának már meglévő adatokkal való tesztelése.

Mindezek alapján úgy véljük, a sírba tett edények időrendjének vizsgálata hosszútávon nem oldhatja meg a korszak telepeinek, de főként nem a honfoglaláskor idején fennállt, majd továbbélő telepek időrendjének kérdését. 1. A sírba tett edény talán még egy 30 km-es sugarú körben sem feltétlenül jelentene megoldást az egykorú telep keltezésére; 2. a 10. századi sír általában régészeti módszerekkel jobban keltezhető, mint ahogy jelenleg bármely természettudományos keltezési módszer önmagában keltezni tud.

A telepek

Amennyiben a mintavételezésnél elsősorban a telepeket preferáljuk, még mindig két szemlélet közül kell választanunk:

1. A Kárpát-medence különböző pontjairól származó leletegyüttesekre koncentrálunk. A kiválasztás fő szempontja itt az, hogy a leletegyüttes a) valamely módon pontosabban keltezhető legyen (pl. éremlelettel, már rendelkezésre álló radiokarbon adattal, amelyet az újabb módszer bevonásával kombinálni lehet egy rövidebb intervallum kinyerése céljából), vagy b) olyan, az eddigi hagyományos régészeti kerámiaklasszifikáció időrendi szempontból szignifikáns(nak vélt) lelettípusát is magában foglalja, amelynek vizsgálata sarkalatos időrendi kérdések megválaszolásához vihet minket közelebb.

A legoptimálisabb a két szempont együttes érvényesülése volna a mérésre kiválasztott objektumok esetében.

2. Egy kisebb régió vagy mikrorégió egyes telepobjektumaira koncentrálunk, vagy még szűkebben egy-két lelőhely telepobjektumaira, olyan lelőhelyeknél, ahol az eddigi régészeti megfigyelések alapján indokolt a 9–10. századi keltezés felvetése.

Mivel egyelőre az optimális mennyiség töredékére, tíz minta mérésére van lehetőség, még nagyobb gonddal kell figyelnünk, mely adatmeny-

[17] Ezúton is köszönettel tartozom Dr. Molnár Mihálynak (MTA Atommagkutató Intézet, Debrecen) a konzultációért.

nyiség adhat alapot következtetések levonására. Tekintettel tehát arra, hogy a projekt keretében elindult kezdeményezés százas nagyságrendű minta vizsgálatára természetszerűleg nem adhat lehetőséget, előremutatóbb a 2. koncepciót megvalósítani, azon belül is egy-két olyan, a téma szempontjából releváns lelőhely objektumait/leleteit vizsgálni, amely kiindulópontként szolgáló esettanulmányhoz nyújthat alapot. Mivel az 1. koncepció szórványos és vélhetően egymástól teljes mértékben független leletek vizsgálatát, illetve egymástól független adatok kinyerését jelentené, az egyes minták megállapított koradatán kívül ezekből egyéb következtetés levonása felelőtlenség volna. Emellett gondoljunk csak a 10–11. századi sáncok keltezési nehézségeire: néhány éve örvendetes módon közlésre került a pozsonyi sánc – egyébként egyáltalán nem meglepő – radiokarbon és dendrokronológiai vizsgálati eredménye,[18] ebből azonban közvetlenül – evidens módon – módszertani hiba volna más, a Kárpát-medence egyéb területein elhelyezkedő sáncok pontosabb korára következtetni.

Alkalmazható természettudományos keltezési módszerek

Közvetlenül a kerámialeleten végezhető vizsgálat

A termolumineszcens keltezés hibahatára (±10–15%)[19] általában olyan széles intervallum megállapítására alkalmas, amely a korszak esetében megállapítható hagyományos régészeti kronológia pontosításához még nem járulhat hozzá.

A radiokarbon keltezésnek közvetlenül a kerámián, azaz a kerámia soványítóanyagán történő méréssel való alkalmazása a korszak leletanyagán csekély valószínűséggel vezetne sikerhez, tekintve, hogy a ritkán előforduló sütőharangok kivételével nem jellemző az edények szerves anyaggal való soványítása.

Itt kell megemlítenünk a radiokarbon kormeghatározásnak szintén kimondottan közvetlenül a kerámiaanyagon végzett variánsát, amely segítségével az edény falában lévő *lipid*ek jelenlétét felhasználva lehetséges a datálás.[20] Használata a magyarországi régészetben még példa nélkül való.

2009-ben került publikálásra egy szintén új datálási módszer: a rehidroxilációs (RHX) keltezési módszer.[21] Az abszolút kronológia megállapítására alkalmas metódus közvetlenül a kerámialeleten történik, hibahatára az eddigi kísérletezések tanulsága szerint akár ±15 évre csökkenthető. Jelen projekt előzményeként tekinthetünk a 2012 szeptemberében indult eszmecserére egy, a módszeren kísérletező manchesteri laborral.[22]

Objektumok keltezésére alkalmas természettudományos datálási módszerek

Az archaeomágneses keltezés *in situ* leleteken (kemencéken) történik, kora Árpád-kori alkalmazhatóságáról itt nincs mód részletesen értekezni. Úgy tűnik azonban, hogy a geofizikai vizsgálatok nem alkalmazhatóak a 9–11. században belül száz éves vagy annál rövidebb intervallumra való objektív kormeghatározásra.[23]

Bár síroknál a radiokarbon keltezés a hagyományos kronológián jobbára nem pontosít, a fentebb felvázolt problémák okán telepobjektumok esetében egy száz éves intervallum megadása is érdemi információ.

---

[18] Henning–Ruttkay 2011, 272–273.

[19] Mivel korszaktól függően a hibahatár több száz év is lehet (Aitken 1982, 100–102).

[20] Stott et al. 2003.

[21] Wilson et al. 2009; a magyar szakirodalomban való első megjelenése: Márton 2010, 116.

[22] Mivel az RHX-keltezés a kézirat lezárásakor kísérleti fázisban volt, a Dr. Moira Wilson (School of Mechanical, Aerospace and Civil Engineering, The University of Manchester) vezette munkacsoport jelenleg kontrollanyagok mérését vállalta, a módszer helyességét ellenőrizendő. A magyarországi leletanyagból az angol labor egy lelet mérését végezte el (Kiskundorozsma-Hosszúhát 595. sír edénye). A mintából sajnos nem sikerült adatot kinyerni.

[23] Részletesen ld. Merva 2012; reakció még ugyanazon folyóirat ugyanazon számában: Márton 2012.

ÖSSZEGZÉS

A sírba tett edények összegyűjtése és elemzése nem fogja megoldani a 10. századi telepek időrendjének kérdését, s főként nem a honfoglalás idején már létező és továbbélő telepek keltezését, ezért ezen leletek bevonását el kell vetnünk. Az esetek többségében a hagyományos kronológiánál pontosabban a természettudományos módszerek sem tudnak keltezni, amennyiben pedig mégis, és ez a legfontosabb érv: egy edény tanulsága a saját, ezáltal pontosított kronológiáján túl semmiféle további információt nem nyújt. Ez pedig egyszerűen annak a mozaikosságnak tulajdonítható, amelyből egy-egy esetben egyelőre még azt sem tudjuk megállapítani, hogy regionális vagy időrendi okokra vezethető-e vissza. Tekintettel a korszak alacsony fazekasszerveződési szintjére, és arra, hogy nincsenek nagyipari termelésre felállított műhelyek és általában nem használtak gyorskorongot, nem beszélhetünk egységes, jól azonosítható kerámiaárukról. Ily módon e sorok írója számára értelmezhetetlen volna például a dél-alföldi és a kisalföldi 10–11. századi kerámia részleteiben való összehasonlítása. Az általános tendenciák megállapítása pedig legalább félszáz éve megtörtént. A sokszor elhangzó közhely tehát most is érvényes: a mozaikosságból kifolyólag csak regionális, de legfőképp mikroregionális vizsgálatokra lehet alapozni.

Első lépcsőben nem leletet, hanem lelőhelyet szeretnénk keltezni. A fentiek miatt e korszakból igen kevés olyan kifejezett „kerámiatípus" van, amelynek pontosabb datálása a továbbiakban lelőhelyek sorának reális keltezésére jogosítana fel. Gondoljunk csak egy emblematikus lelettípusra: bár egyelőre csak sejtés, nem bizonyított tény, de véleményünk szerint az érintett időszakban nem terjedt el széles körben a kézikorongolt bográcsok, és biztosan csak a 11. századtól keltezhető. Emellett újabb adataink arról is árulkodnak, hogy néhány lelőhely archaeobotanikai, archaeozoológiai és településszerkezeti sajátosságai alapján felmerül: az edénytípus életmódot is jelez, nem kizárólag időrendet. De ami ennél fontosabb: ha végiggondoljuk két nép fazekas hagyományának az interakciójában rejlő lehetőségeket, felmerül, hogy amennyiben mind a Kárpát-medencei továbbélő, mind a keletről érkező honfoglaló magyarságnak van fazekas tradíciója, akkor a kritikus időszakban (azaz a 9–10. század fordulóján) két különböző, egyidős kerámiaművességet, illetve teleptípust kellene keresnünk. Amennyiben viszont abban gondolkodunk, hogy a Kárpát-medencébe érkező magyarság jobbára nomadizáló nép volt, amelyik használta az épp az adott területen élő népesség fazekasságának produktumát (ld. a keleti, fémleleteik alapján magyar őstörténeti relevanciával bíró temetkezések kerámialeleteit, melyek semmilyen kapcsolatba nem hozhatóak a Kárpát-medencei 10–11. századi kerámiával),[24] akkor egy olyan folyamat képzelhető el, amelyben az anyagi kultúra idővel egy népcsoport megjelenésével alakul át. Amennyiben e modellnek lehetett realitása, abban az esetben meglepetésre adna okot, ha az általunk jelenleg „tipikus 10–11. századinak" aposztrofált kerámia nagyjából a honfoglalás idejére volna keltezhető. Ellenben elképzelhető az, hogy az általunk „tipikus 8–9. századinak" aposztrofált kerámiaanyag egyes elemei már a 9. század második felére vagy 9. század második felétől keltezhetőek. De térjünk vissza a gondolatmenet elejére: szem előtt tartva mind a mozaikosságot, mind a két nép és azok fazekas tradíciójának kölcsönhatását, avagy (adott esetben) egyetlen fazekas hagyomány átalakulását, reálisabb kutatási célnak tekinthető egy-egy „továbbélőgyanús" telep vagy lelőhelykomplexum objektumainak vizsgálata, az adott telep időrendjét tisztázandó.

Mindezekkel indokolva: egyelőre a cél lelőhelyek, közelebbről 9–10. századi telepek, nem pedig a „9–10. századi kerámia" keltezése. Reálisabb célkitűzésnek tekinthető tehát egy 9–10. századi telep meghatározása, mint a kísérlet „a honfoglalás idején használatos Kárpát-medencei kerámia" néhány koradat segítségével való körberajzolására.

[24] MERVA 2013.

Irodalom

Aitken 1982: Aitken, M. J.: *Fizika és régészet*. Budapest 1982.

Anders 2004: Anders A.: Hajdúnánás, Feketehalom. *Régészeti kutatások Magyarországon 2003 (Archaeological Investigations in Hungary 2003)*. Szerk./Ed.: Kisfaludi J. Budapest 2004, 225.

Anders et al. 2006: Anders A. – Nagy E. – Raczky P.: Hajdúböszörmény, Kadarcs part. *Régészeti kutatások Magyarországon 2005 (Archaeological Investigations in Hungary 2005)*. Szerk./Ed.: Kisfaludi J. Budapest 2006, 248.

Bálint et al. 2003: Bálint, M. – Laszlovszky, J. – Romhányi, B. – Sabján, T. – Takács, M.: Középkori falvak és határuk. In: *Magyar régészet az ezredfordulón*. Főszerk.: Visy Zs. Budapest 2003, 383–388.

Fodor 1985: Fodor I.: Honfoglalás kori bordázott nyakú edényeink származásáról (Über den Ursprung der landnahmezeitlichen Gefäße mit geripptem Hals). *Folia Archaeologica* 36 (1985) 165–171.

Henning–Ruttkay 2011: Henning, J. – Ruttkay, M.: Frühmittelalterliche Burgwälle an der mittleren Donau im ostmitteleuropäischen Kontext: Ein deutsch-slowakisches Forschungsprojekt. In: *Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa*. Studien zur Archäologie Europas 14. Hrsg.: Macháček, J. – Ungerman, Š. Bonn 2011, 259–288.

Herold 2004: Herold, H.: *Die frühmittelalterliche Siedlung von Örménykút 54*. Varia Archaeologica Hungarica 14. Budapest 2004.

Kovalovszki 1996: Kovalovszki J.: Honfoglalás kori települések régészeti kutatása. In: *A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei*. Szerk.: Wolf M. – Révész L. Miskolc 1996, 288–293.

Kvassay J. 1982: Kvassay J.: *Kerámia X–XI. századi sírokban*. Bölcsészdoktori disszertáció. Budapest 1982.

Langó 2010: Langó P.: A Kárpát-medence X–XI. századra keltezett településeinek fém- és eszközleletei (Vázlat). In: *„Fons, skepsis, lex." Ünnepi tanulmányok a 70 esztendős Makk Ferenc tiszteletére*. Szerk.: Almási T. – Révész É. – Szabados Gy. Szeged 2010, 257–285.

Lázár 1998: Lázár S.: *Kora Árpád-kori település Esztergom-Szentgyörgymezőn*. Opuscula Hungarica 1. Budapest 1998.

Márton 2010: Márton P.: Archeomágneses keltezés. *Természet Világa* 141 (2010) 116–119.

Márton 2012: Márton P.: A hazai archeomágneses adatok repertóriuma. 1966–2011. (Archeomágneses mintavételi adattár 2011) (Repertory of Archaeomagnetic Directional Data for Hungary, 1966–2011). *Archeometriai Műhely* 2012:1 (2012) 11–17.

Merva 2011: Merva Sz.: A kora Árpád-kori sáncvárak keltezési lehetőségeiről. *Castrum* 15 (2011) 5–31.

Merva 2012: Merva Sz.: Kritikai megjegyzések az archeomágneses keltezési módszer használhatóságáról kiválasztott 10–11. századi lelőhelyek esetében (Notes on the Applicability of the Archaeomagnetic Dating Method in Hungary for Selected 10–11th c. Sites). *Archeometriai Műhely* 2012:1 (2012) 19–30.

Merva 2013: Merva, Sz.: The 10th–11th Century Pottery in the Carpathian Basin and its Eastern Relations. In: *II-й Международный Мадьярский симпозиум: сб. науч. тр.* Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 243–254.

Merva et al. 2012: Merva Sz. – Sipos Gy. – Tóth O.: Adatok a soproni Árpád-kori sánc építését megelőző kora középkori rétegek kronológiai kérdéséhez (Data on the Chronology of Early Mediaeval Layers Before the Construction of the Árpád Age Fortification in Sopron). *Archeometriai Műhely* 2012:3 (2012) 161–172.

Mesterházy 1975: Mesterházy K.: Honfoglalás kori kerámiánk keleti kapcsolatai (Östliche Beziehungen der ungarischen landnahmenzetlichen Keramik). *Folia Archaeologica* 26 (1975) 99–120.

Stott et al. 2003: Stott, A. W. – Berstan, R. – Evershed, R. P. – Bronk-Ramsey, C. – Hedges, R. E. M. – Humm, M. J.: Direct Dating of Archaeological Pottery by Compound-Specific 14C Analysis of Preserved Lipids. *Analytical Chemistry* 75 (2003) 5037–5045.

Takács 1986: Takács, M.: *Die arpadenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken*. Varia Archaeologica Hungarica 1. Budapest 1986.

TAKÁCS 1996: Takács M.: Honfoglalás és kora Árpád-kori telepfeltárások az M1 autópálya nyugat-magyarországi szakaszán (Erschliessung von Siedlungen aus der Zeit der Landnahme und der frühen Arpadenzeit an der Westungarischen Strecke der Autobahn M1). In: *A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei*. Szerk.: Révész L. – Wolf M. Miskolc 1996, 197–217.

TAKÁCS 2009: Takács, M.: Über die Chronologie der mittelalterlichen Siedlungsgrabungen in Ungarn. Erläuterung zu zwei chronologische Tabellen. *Acta Archaeologica Scientiarum Hungaricae* 60 (2009) 223–252.

TOMKA 2010: Tomka, P.: Teil eines Gräberfeldes aus der Karolingerzeit von Himod, Flur Káposztás. *Antaeus* 31–32 (2010) 199–224.

TOMKA – MERVA 2016: Tomka, P. – Merva, Sz.: Bácsa-Szent Vid domb – eine Siedlung des 9.–10. Jahrhunderts an der Wieselburger Donau. *Antaeus* 34 (2016) 253–287.

WILSON ET AL. 2009: Wilson, M. A. – Carter, M. A. – Hall, C. – Hoff, W. D. – Ince, C. – Savage, S. D. – McKay, B. – Betts, M. I.: Dating fired-clay ceramics using long-term power law rehydroxylation kinetics. *Proceedings of the Royal Society* 465 (2009) 2407–2415.

WOLF 2003: Wolf M.: Adatok 10. századi edényművességünkhöz. A borsodi leletek tanúságai (Informationen zu unserer Töpferkunst des 10. Jahrhunderts die Lehre der Funde in Borsod). *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 42 (2003) 85–108.

WOLF 2003a: Wolf M.: 10–11. századi települések. In: *Magyar régészet az ezredfordulón*. Főszerk.: Visy Zs. Budapest 2003, 325–328.

THOUGHTS ON THE VARIOUS SCIENTIFIC DATING METHODS APPLIED ON 9TH–10TH-CENTURY POTTERY ASSEMBLAGES – POTENTIAL SAMPLING STRATEGIES

The aim of the subproject focused on the chronology of the 9th–10th-century settlements in the Carpathian Basin is to test the applicability of the various scientific dating methods on pottery finds from the investigated period, in order to refine the presently used, but generally uncertain, chronology. However, the final intention, and the optimal one, would be to try to identify settlements from the time of the Hungarian Conquest, that is, from the end of the 9th century. The scope of this paper is to present the potential – and optimal – sampling strategy as well as its justification. After summing up briefly the history of pottery and settlement research in the period under study, the author discusses the current problematic issues. It is important to keep in mind that, owing to regional diversity as well as to the low level of pottery manufacturing in these centuries, we cannot rely on standardized pottery wares. Consequently, we can establish that, seeing the possibilities of archaeology, it is more realistic to start the work with samples from one or two sites from a microregion (preferring the radiocarbon dating) than attempting to sketch up the ‘typical’ pottery assemblages of the Hungarian Conquest period in the whole Carpathian Basin based on some data from several sites.

10. SZÁZADI SÍROK NAGYSZÉNÁS-SZABÓ FERENC TANYA LELŐHELYRŐL. MEGJEGYZÉSEK A HONFOGLALÁS KORI HARCI SÉRÜLÉSEKRŐL

LANGÓ PÉTER[*] – BALÁZS JÁNOS[**]– LICHTENSTEIN LÁSZLÓ[***] – RÓZSA ZOLTÁN[****] – MARCSIK ANTÓNIA[**]

Absztrakt: *Nagyszénás közelében, a Vaskapunak nevezett kelet–nyugati dombvonulat egyik kiemelkedésén fekvő lelőhelyen az első leleteket 1948 vagy 1949 augusztusában találták. A rendelkezésre álló adatok alapján 2004. szeptember 17. – október 8. között az orosházi Szántó Kovács János Múzeum ásatást végzett, és három sírt, két felnőtt férfi és egy gyermek temetkezését tárták fel. Az első sírból egy 45–55 éves férfi koponyája és vázcsontjai kerültek elő. A koponyán többszörös vágás nyoma figyelhető meg, ezeket valószínűleg balta okozta.*

Kulcsszavak: *Orosháza régiója, honfoglaláskor, harci sérülés, trapéz alakú kengyel*

BEVEZETÉS

Nagyszénástól közel 1700 méterre délre, az Orosházát Nagyszénással összekötő műúttól 600 méterre nyugatra, a Hajdú-ér–Ottlakai-főcsatornát dél felől kísérő, a környezetéből látványosan kiugró, Vaskapunak nevezett kelet–nyugati dombvonulat egyik kiemelkedésén fekvő lelőhelyen az első leleteket 1948 vagy 1949 augusztusában találták. Ekkor az itt álló tanya tulajdonosa, Szabó Ferenc az udvaron, a górétól 4 méterre délkeletre bolygatta meg az első 10. századi lovastemetkezést.[1] A lelőhelyről később Dienes István számolt be részletesen, s ő készítette el a lelőhely pontos térképét is (*1. kép 2*).[2] A rendelkezésre álló adatok alapján 2004. szeptember 17. és október 8. között az orosházi Szántó Kovács János Múzeum ásatást végzett a területen.[3] Lichtenstein László és Rózsa Zoltán az ásatás előtt több terepbejárást is végzett a lelőhelyen, ennek során állatcsont-töredékeket és két gyöngyszemet gyűjtöttek (*3. kép 4–5*). A hitelesítő feltárás során összesen 28 szelvényt nyitottak, s ezekben mindösszesen három sírt találtak. A sírok környezetét 5–10 méteres sugarú körben megkutatták, azonban újabb temetkezések már nem kerültek elő (*2. kép 1*).

[*] MTA BTK Régészeti Intézet, H-1014, Budapest, Úri u. 49. lango.peter@btk.mta.hu

[**] Szegedi Tudományegyetem TTIK, Embertani Tanszék, H-6726, Szeged, Közép fasor 52. janos.balazs@gmail.com; antonia.marcsik@gmail.com

[***] Oxford Archaeology East, 15 Trafalgar Way, Bar Hill, Cambridgeshire, CB23 8SQ. laszlo.lichtenstein@oxfordarch.co.uk

[****] Orosháza Városi Önkormányzat Nagy Gyula Területi Múzeuma (korábban: Szántó Kovács János Területi Múzeum), H-5900, Orosháza, Dózsa Gy. u. 5. Pf. 73. rozo30@hotmail.com

1 FÉK 1962, No. 725; DIENES 1965, 155; BÁLINT 1991, 242.

2 DIENES 1965, 155–156.

3 LICHTENSTEIN–RÓZSA 2005.

A SÍROK LEÍRÁSA[4]

1. sír: T.: NY–K, 247–67º. H.: 230 cm, m.: 120 cm, sz.: 75–68 cm. A lekerekített sarkú, téglalap alakú aknasírban 40–45 éves *maturus* korú *férfi* váza került elő. A váz felett 80 cm mélységben, az emberi váz bal oldalán bolygatott lócsontok voltak. A lócsontok közül hiányzott a lókoponya. A 120 cm mélységben talált, nyújtott helyzetű emberi váz koponyája a jobb oldalra fordult. A halott karjai nyújtva, a könyöknél behajlítva helyezkedtek el, a kezek a medencén nyugodtak. A váz mérhető hossza: 164 cm. A halott alól előkerült famaradványok jelezték, hogy koporsós temetkezésként értékelhető a sír (*2. kép 2*). Mell.: 1. Kerek átmetszetű ezüsthuzalból kialakított, pödrött végű *karikaékszer* (*2. kép 3*) a koponya jobb oldala mellől. Átm.: 2,4 cm, v.: 0,3 cm, súly: 3 g. NGyTM ltsz.: 2005.2.1. 2. *Párja* (*2. kép 4*) a bordák közt volt. Átm.: 2,3 cm, v.: 0,3 cm, súly: 3 g. NGyTM ltsz.: 2005.2.2. 3–4. Téglalap alakú *vastöredék*, hozzározsdásodott szabálytalan alakú *kovával* (*2. kép 5*) a bal alkar alól került elő. A vastöredék felületén textillenyomat figyelhető meg, rossz megtartású tárgy. H.: 6,5 cm, sz.: 4,2 cm, v.: 0,9 cm; kova átm.: 1,2 cm. NGyTM ltsz.: 2005.2.3. 5. A combcsontok között, azoktól 20 cm-rel magasabban keskeny *csontlemez* töredéke (*2. kép 6*) feküdt. A mindkét oldalán irdalt felületű csonttöredék egyik vége egyenesre levágott, a másik vége törött.[5] H.: 4,5 cm, sz.: 1,4 cm. 5. Másodlagos helyzetből, állatjáratból egy keskeny *csontlemez* töredéke (*2. kép 7*) került elő. A csonttöredék egyik vége egyenesre levágott, a másik vége letört. A törött résznél a külső felület irdalt, a belső oldala pedig a teljes felületén irdalt volt.[6] H.: 9 cm, sz.: 2,3 cm. 6. Egy másik keskeny *csontlemez* töredéke (*2. kép 8*) szintén másodlagos helyzetből került elő. A csonttöredék egyik vége ívesen levágott, a másik vége eltört, s ott a csont is megrepedt. Az ívesen levágott résznél a lemez külső oldala irdalt felületű. A belső oldal teljes felülete irdalt volt.[7] H.: 8,6 cm, sz.: 2,3 cm. 7–8. Keskeny, megmunkált felületű *csontlemez* két töredéke (*2. kép 9–10*) másodlagos helyzetben a ló lábcsontjai között. A csonttöredékek szarvasmarha *metacarpus diaphysis* összetartozó darabjai, a darabok oldalai sérültek.[8] H.: 3,8 cm és 4,7 cm, sz.: 2 cm és 2 cm. 9. A feltárás során nyilvánvalóvá vált, hogy a sír megegyezik azzal, amelyet Szabó Ferenc is megtalált. Az egyik lócsonton ugyanis egy 2,9 cm széles rozsdafolt jelezte a korábban megtalált és a sírból kiemelt kengyel talpalójának az elhelyezkedését. A kovácsoltvas, trapéz alakú, vállas *kengyelről* (*1. kép 1; 2. kép 11*) már Dienes István is beszámolt.[9] A kengyelfül ívelt nyakkal kapcsolódik a szárakhoz. A fülön középen téglalap alakú szíjbújtató van kialakítva. A kengyelszárak és a talpaló találkozásánál egy-egy kisméretű dudoros dísz található. A talpaló kiszélesedő bordával tagolt. Ma.: 16,8 cm, sz.: 12,7 cm, kengyelszárak sz.: 0,8–0,9 cm, v.: 0,5–0,6 cm, dudoros díszek h.: 1,1 cm, sz.: 0,8 cm, talpaló sz.: 2,9 cm, v.: 0,2 cm, a fül h.: 3,6 cm, sz.: 3,5 cm, v.: 0,2 cm, szíjbújtató mérete: 1,6 × 0,75 cm. NGyTM ltsz.: 52.397.1.

2. sír: T.: NY–K, 252–72º. H.: nem mérhető, m.: 40–45 cm, sz.: nem mérhető. A váz mérhető h.: 60 cm. A sírra közvetlenül a szántás alatt találtak rá, a sír foltja nem látszott a feltárás során. A sírból 2,5 éves *infans* I. korú *gyermek* rossz megtartású váza került elő (*3. kép 1*). A nyújtott helyzetű váz jobb oldala nem maradt meg, a bal kar nyújtva, a test mellett feküdt. A sírból melléklet nem került elő.

3. sír: T.: ÉNY–DK, 323–143º. H.: nem mérhető, m.: 85 cm, sz.: nem mérhető. A váz mérhető h.: 155 cm. A bolygatott temetkezés sírgödrét nem sikerült a feltáráskor megfigyelni. A sírgödör délkeleti végét egy beásás bolygatta meg.[10] A sírban egy 60 évnél idősebb *senilis* korú *férfi* rossz megtartású csontváza feküdt (*3. kép 2*). Az eltemetett karjai nyújtva a test mellett voltak. Mell.: 1. Ívelt alsó nyélállású és ívelt hátú, keskeny pengéjű *vaskés* (*3. kép 3*). A nyéltüske és a penge találkozásánál a tárgy eltört.[11] H.: 13,2 cm. NGyTM ltsz.: 2005.2.4.

A terepbejárások során a területről előkerült két szórvány üveggyöngy: 1. Világosbarna színű szabálytalan csonkakúp alakú *üveggyöngy* (*3. kép 4*). A szemesgyöngy két ovális díszítése fehér színű. Átm.: 0,9 cm, furat átm.: 0,4 cm. NGyTM ltsz.: 2005.2.5. 2. Világosbarna színű opak *üveggyöngy* (*3. kép 5*). A szemesgyöngy két ovális díszítése fehér színű. Átm.: 1,2 cm, furat átm.: 0,6 cm. NGyTM ltsz.: 2005.2.5.

---

4 A sírok leírására vonatkozóan: LICHTENSTEIN 2005, 32–33.

5 A lemeztöredék a leltározás előtt megsemmisült.

6 A lemeztöredék a beleltározás előtt megsemmisült.

7 A lemeztöredék a beleltározás előtt megsemmisült.

8 Vörös István meghatározása. A dokumentáció a Nagy Gyula Területi Múzeum Régészeti Adattárában 316/2005 nyilvántartási számon található. A csonttöredékek a beleltározás előtt megsemmisültek.

9 DIENES 1965, 155, 170.

10 A beásást a helyszínen a korai szarmata időszakra kelteztük (vö. LICHTENSTEIN 2011).

11 A korábban megjelent ásatási jelentésben (LICHTENSTEIN–RÓZSA 2005) a kés tévesen az 1. sírhoz tartozóként szerepelt, azonban az a 3. sír emléke (vö. LICHTENSTEIN 2005, 33).

Az előkerült sírok értékelése

A temetkezések közül csak az 1. sír esetében lehetett sírfoltot megfigyelni. A gyermeksír relatíve itt is magasabban feküdt, mint a másik két temetkezés. Az eltérő sírmélységek arra utalhatnak, hogy a felszín jelentősen lekopott. A szórványleletként előkerülő gyöngyök, valamint a 3. sír által metszett szarmata objektum alapján a területen további régészeti jelenségek, talán sírok is lehettek.

Az 1. sírban famaradványok is előkerültek a koponya, a lapockák és a medencelapátok alól. A maradványok xylotomiai vizsgálata szerint azok egy zárvatermő lombos fából származtak. A sírban nyugvó férfit tehát koporsóban temették el, amit megerősítenek a váz előkerülési szintje fölött 40 cm-rel magasabban fekvő, bolygatott ló lábszárcsontok is.

A sírban talált ló nyelvcsonti ága alapján valószínűsíthető, hogy a temetéskor a ló koponyája is a sírban lehetett; minden bizonnyal azonban ezt a kengyellel együtt kiemelték Szabó Ferencék. A feltárás során sikerült azt is megfigyelni, hogy a sír keleti végét, ahol a lóváz feküdt, nemcsak az 1940-es években bolygathatták meg, hanem nem sokkal a temetést követően is, amikor újólag felnyitották a sírgödröt és a sír oldalfalát megsértve beletették a lóbőrbe hajtogatott lócsontokat.[12]

A sírba a lócsontvázhoz kapcsolódóan, azzal együtt temethették el a lószerszámzatot is, melyből egyedül a múzeumba került trapéz alakú vállas kengyel ismert. A tárgy helye is jól azonosítható volt, ugyanis az 1940-es években kiemelt kengyel helyét jól érzékelhető rozsdafolt jelezte az egyik lócsonton. A folthoz nem kapcsolódott semmilyen vasmaradvány, miközben szélessége megegyezett a Szabó Ferenctől Kukli István közvetítésével az orosházi múzeumba eljutatott vaskengyel talpalójának szélességével.[13] A dudoros szárú, trapéz alakú vállas kengyel jelenléte nem meglepő ezen a területen, hiszen már Kovács László kutatásai nyomán nyilvánvaló volt, hogy a tárgytípus egyik fő elterjedési területe a Tisza–Körös–Maros folyók által határolt rész, valamint ezen régióhoz kapcsolódóan a Tisza jobb parti sávja.[14] Az ő adatgyűjtése alapján derült ki, hogy ez a tárgytípus nem található meg a 10. század első felére keltezhető sírokban, így azokat a 970-es évektől kezdődő időszakra helyezte.[15] Utóbb Révész László a karosi II. temető 41. sírja alapján azt hangsúlyozta, hogy a tárgytípus megjelenésével a 10. század ’40–50-es éveitől számolhatunk a Kárpát-medencei emlékanyagban.[16] Újabban az erdélyi, a partiumi és a bánsági temetők elemzése kapcsán Gáll Erwin foglalkozott részletesebben a tárgytípussal. Ő két típusra, s a típusokon belül több altípusra, valamint variánsra osztotta a vizsgált terület ide sorolható emlékeit.[17] Az általa javasolt klasszifikáció alapján jelen darab a 2. típusba (jellegzetessége: a szár és a talpaló helyén kialakított dudoros csatlakozás), az a. altípusba (az elválasztás formai kritériumának a szerző szerint a négyzetes átmetszetű szár tekinthető), és azon belül az 1–4. variánsok egyikébe sorolható be (*4. kép*).[18] A hasonló darabokat mindenesetre Gáll a 10. század második fele és a 11. század eleje közti időszakra helyezte.[19] E keltezéseknek az itt talált sír többi leletanyaga sem mond ellent, sőt talán a kengyel az, amely alapján a temetőtöredéket leginkább keltezni tudjuk.

A fenti emléken kívül azonban a lószerszámzat többi eleme nem került elő: hiányzott a feltárt sírból a kengyel párja, valamint a zabla és a hevedercsat. Ezek a tárgyak minden bizonnyal a ’40-es évek végén történt találás folyamán kallódhattak el, a már említett lókoponyával együtt.

A sírban talált csonttöredékek meghatározása számos nehézségbe ütközik, ugyanis a csontok olyan rossz megtartásúak voltak, hogy mára teljesen szétporladtak, így az ásatási dokumentá-

---

12 A lóbőr összehajtogatására vonatkozóan ld. Langó et al. 2011.
13 Dienes 1965, 155.
14 Kovács 1986, 204–223.
15 Kovács 1986, 221.
16 Révész 1996, 45–46.
17 Gáll 2013, 774–778.
18 A variánsok közül nehéz megállapítani, hogy mi a fülek között az a markáns különbség, amely alapján e tárgytípus variánsait pontosan megkülönböztethetnénk egymástól. Vö. Gáll 2013, 776, 263. kép, 326. tábla.
19 Gáll 2013, 784.

ción és a rendelkezésre álló rajzokon kívül értelmezésükhöz csak Vörös Istvánnak még az ásatást követően végzett vizsgálatáról készített szakmai jelentése áll rendelkezésre.[20] Egykori funkciójukat kialakításuk alapján lehet valószínűsíteni. Az irdalt felületű darabok esetében (4–6. melléklet) felmerül annak a lehetősége, hogy azok íjapplikációk voltak. Ebben az esetben a legnagyobb csontlemez szarvlemezként (5. melléklet), a szélesebb, lekerekített végű lemez (6. melléklet) markolatlemezként, míg a vékony, mindkét oldalán irdalt kisméretű csont (4. melléklet) íjmarkolatlécként lenne esetleg értelmezhető.[21] Ezt a magyarázatot erősíthetné még az a tény is, hogy az antropológiai elemzések fényében az eltemetett erőszakos események következtében vesztette életét, nagy valószínűséggel harcban esett el, s mint a 10. századi magyar harcosoknak általában, az e sírban nyugvó halottnak is járhatott másvilági útjához az íjászfelszerelés.[22]

Ezt az azonosítást azonban számos adat nehezíti. Elsősorban az, hogy a rossz megtartású csontok mára megsemmisültek, s előkerülésükkor sem voltak már épek. Felületükön akkor sem sikerült megfigyelni olyan, az íjlemezekre jellemző készítési sajátosságokat (pl. a szarvlemez húrvájatát, a markolatlemez ívelt alakját), amelyek a fentebbi lehetőséget támogatnák. További kifogásként felhozható az is, hogy az íjlemezek általában domború átmetszetűek, míg ezek a csonttöredékek mindegyik esetben vékony téglalap keresztmetszetűek voltak. A fentebbi értelmezést az is nehezíti, hogy a tárgyak közül mindössze a kisméretű, mindkét oldalán irdalt csontlemezről (4. melléklet) tételezhető fel, hogy *in situ* helyzetben feküdt, a két nagyobb töredék (5–6. melléklet) másodlagos helyzetben került elő; így esetleges összetartozásuk, s íjlemezekként történő rekonstrukciójuk a sírban való helyzetükből sem következik. A legkomolyabb kifogás azonban mégis az, hogy míg az eddig megvizsgált íjapplikációk darabjai nem csontból, hanem agancsból készültek,[23] addig ezen tárgyak esetében Vörös István biztosan meg tudta állapítani, hogy „nem agancsból" készültek. Mindezek alapján a csonttöredékek pontosabb meghatározása bizonytalan.

Hasonló nehézségekbe ütközünk a sírban a lócsontok között talált két kisebb, őszszeillő szarvasmarha *metacarpus* kapcsán is. A szarvasmarhacsontok közül ezek a csontok a leguniverzálisabban alkalmazható darabok, ebből adódóan a középkorban sok helyen és sokféleképpen használták őket.[24] Fontos azt is kiemelni, hogy ezek a darabok a Szabó Ferenc által megbolygatott részből kerültek elő, így nem zárható ki, hogy az első megtaláláskor keveredtek be a sírba.[25]

Miközben a csonttöredékek és a lószerszám részei – helyzetükből adódóan is – a koporsón kívülre kerültek, a halott mellett a koporsóban is voltak leletek. A koponya két oldalán elhelyezkedő ezüst karikaékszerek (*5. kép 1–2*) szintén segíthetik az eltemetés idejének meghatározását. Az ékszer kialakítására vonatkozó, máig legátfogóbb elemzést Szőke Béla 1962-ben kiadott összefoglalásában találjuk.[26] Megállapításait később fia, Szőke Béla Miklós finomította,[27] aki a pusztaszentlászlói temető hasonló emlékei kapcsán kiemelte: *„nehéz eldöntenünk, hogy eleve pödrött végűeknek készítették-e"* az ott talált darabokat, *„vagy az S-vég elpattanása, letörése után alakították ki a bepödrött véget."*[28] A Dunántúl 9. századi kisleleteit taglaló értekezésében felvázolta a tárgytípus jól adatolható, honfoglalás kor előtti darabjait (*5. kép 3*).[29] A Nagyszénáson előkerült ékszerek esetében olyan darabokkal számolhatunk, melyeket nem S-végű karikákból alakítottak át, hanem eleve ilyen ékszernek készültek. Amint azt idősebb Szőke Béla már bizonyította, ez a tárgytípus alapvetően a közép-európai drótékszerek hatására formálódott ki, s terjedt el a Kárpát-medencében, s mint azt

---

20 Sajnos ezekről a tárgyakról mindössze csak rajz készült, folyamatos romlásuk már beleltározásukat sem tette lehetővé.
21 BÍRÓ ET AL. 2010.
22 RÉVÉSZ 1999, 98.
23 BARTOSIEWICZ 2006, 191; BÍRÓ 2013, 388.
24 BARTOSIEWICZ 2006, 176–177, 197–198. Vö. GÁL ET AL. 2010; KVASSAY–VÖRÖS 2010.
25 Erre a lehetőségre Nyerges Éva hívta fel a figyelmünket a lelet értelmezése kapcsán folytatott megbeszélésünk alkalmával.
26 SZŐKE 1962, 35–37.
27 SZŐKE 1962, 28–32; SZŐKE–VÁNDOR 1987, 52.
28 SZŐKE–VÁNDOR 1987, 52.
29 SZŐKE 1992, 846–847.

fia később számos adattal alátámasztotta, már a 9. században jelen volt a leletanyagban.[30] A legkorábbi 10. századi, pénzzel keltezhető ilyen emlék a Csekej-Templom dűlő lelőhely 357. sírjából ismert, ahol S-végű karikaékszerek, valamint II. Vilmos auvergne-i gróf (918–926) brioude-i érméjével és Rudolf francia király (923–936) dijoni dénárával díszített nyaklánc is volt az eltemetett nő sírmellékletei között.[31] Szőke Béla Miklós finomította a korábbi keltezést is, amely szerint csak a 11. század elejéig volt jelen az emlékanyagban ez a tárgytípus.[32] Felhívta a figyelmet arra, hogy számos darab *„a 11. század közepére datálható”*, s ilyen ékszereket *„a 11. század eleje után is használtak, egészen a század végéig”*.[33]

A tárgytípus alföldi elterjedésével kapcsolatban Lőrinczy Gábor folytatott érdemi kutatásokat, aki 1985-ben még 70 lelőhelyről közel 150 darab ilyen típusú ékszert gyűjtött össze,[34] majd később Bende Líviával közösen írt tanulmányában, a szegvár-oromdűlői Árpád-kori temető kiadásakor, a Körös-torok és a szegvári temető tágabb környékének leleteit tekintette át.[35] Vizsgálatai alapján ezen ékszertípus egyik altípusát is sikerült különválasztania, melybe a nagyméretű pödrött karikaékszerek tartoznak.[36] *„Maturus korú nők sírjaiban, általában a jobb oldalon”* kerültek elő az ide sorolható darabok, és a Közép-Tisza-vidéken az eddig ismert leletek fényében *„megelőzik az S-végű karikák divatját, azaz a 10. század első két harmadára valószínűsíthető”* a keltezésük.[37] Ezzel szemben a közepes és kisebb méretű darabok – ami a szegvári temető szűkebb környékén *„ritkának számító ékszertípus”* – ezen a vidéken is a 11. századra keltezhetőek.[38]

Lőrinczy Gábor 1985-ös véleményét, valamint Mesterházy Károly és Tettamanti Sarolta korábbi kutatásait tekintette irányadónak Révész László, aki a tiszanánai darabok kapcsán hangsúlyozta, hogy az *„alföldi lelőhelyekről nem ismerünk olyan hitelesen megfigyelt sírt, amelyben pödrött végű hajkarika 11. századi pénzzel vagy biztosan 11. századi S-végű hajkarikával együtt fordulna elő, szemben a Dunántúllal, ahol ez gyakorinak számít”*.[39] A tiszanánai 2,14 cm átmérőjű bronz karikaékszerek azonban – a szabolcsi, tiszalöki, szegvári, szőregi, hodonyi és nagyszénási darabokhoz hasonlóan – nem tartoznak a Lőrinczy Gábor által elkülönített, nagyméretű emlékek csoportjába (*5. kép 4*).[40] Ezek az emlékek is abba a típusba sorolhatóak, melyek használatát az avar kor végétől keltezhetjük, s az Alföldön a 11. században – igaz az S-végű daraboknál jóval kisebb mennyiségben –, de továbbra is előfordultak,[41] ugyanúgy,

---

30 Szőke 1962, 37–38; Szőke 1992, 846–847. E fejlődésnek és a közép-európai eredeztetésnek nem mond ellent az sem, hogy a Tiszalök-Vajasdomb 70. sírjában talált ékszereken huroksorral való díszítés található (Tóth 2014, 83. tábla 14–15). Igaz, hogy ez a díszítési megoldás általában véve a délkelet-európai emlékekre jellemző (Mesterházy 1990, 105–106; Keszi 1999, 142), azonban nem idegen a közép-európai ékszerektől sem, amint azt számos csehországi (pl. Rudná és Malín lelőhelyeken) példa is alátámasztja (vö. Neuwirth 1985; Velímsky 2007).

31 Rejholcová 1995, 38. A sír jelentőségére vonatkozóan ld. még: Mesterházy 2002, 332; Langó et al. 2014.

32 Szőke 1962, 37.

33 Szőke–Vándor 1987, 52.

34 Lőrinczy 1985, 157.

35 Bende–Lőrinczy 1997, 227–229.

36 Ezek az ékszerek az *„általánosan ismert pödrött végű karikáktól vastagságban, átmérőben és kivitelezésben is elütő”* darabok, *„kerek átmetszetűek – 2,2–3 mm vastagságú – huzalból készült példányokat a többinél nagyobb 31–35 mm-es átmérő, valamint az elvékonyított vég többszörös visszapödrése jellemzi”* (Bende–Lőrinczy 1997, 228).

37 Bende–Lőrinczy 1997, 229.

38 Bende–Lőrinczy 1997, 228.

39 Révész 2008, 298.

40 A Körös-torok menti darabokat közli Bende–Lőrinczy 1997, 228. A főszövegben említett, további kiragadott példák: Szabolcs-Petőfi utca 297. sír: 31–40 éves, *adultus* nő sírja. A sírban a koponya bal oldaláról pödrött végű bronz karikaékszer, a jobb oldaláról egy bordázott, S-végű bronzkarika került elő. A koponya bal oldalán 2 db kisméretű csontlemez töredéke feküdt (Kovács 1994, 66, 112). Tiszalök-Vajasdomb 70. sír: A női sírban a jobb alkarnál kerültek elő a sodrott dróttal díszített, pödrött végű ezüstkarikák, mellettük egy további kis karika, míg a *„koponya bal oldalán a fülbevaló párja”* (?) feküdt (Tóth 2014, 129). Szőreg-Homokbánya 7. sír: *adultus* korú nő sírja. A sírban a koponya bal oldalán és a váz jobb oldalán, a kulcscsont mellett egy-egy pödrött végű bronz karikaékszer, a jobb kéznél kerek átmetszetű bronzgyűrű, a váz fölött, a koponya fölött egy vas koporsókapocs volt (Bálint 1991, 81–82). Hodony/Hodoni-Pocioroane 4. sír: *adultus* korú nő sírja. A sírban a pödrött végű bronz hajkarika a fej környékéről, kör alakú, aranyozott ezüstlemezből öntött veret a medence bal oldaláról származik, 2 db István (1001–1038) H1 ezüstdénár a bal kéz alatt volt (Drașovean et al. 1996, 36; Gáll 2013, 230).

41 Csallány 1905, 42; Kovács 1994, 112; Bende–Lőrinczy 1997, 228.

ahogy Erdélyben,[42] a Dunántúlon[43] vagy a Felvidék területén.[44] Mindebből adódóan ezek a sírban talált ékszerek tágabb időhatárokat jelölnek ki,[45] mint a kengyel, azonban nem szűkítik az utóbbit alapul vevő, 10. század második felére történő keltezés lehetőségét.

A sírban talált téglalap alakú vastárgy csiholóként történő meghatározását egyértelművé teszi a tárgyhoz rozsdásodott kova (*2. kép 5*); igaz, e típus a lant alakú csiholókhoz képest kevésbé lehetett elterjedve a 10. században.[46]

A 3. sír valamelyest eltérő tájolása alapján első pillanatban kérdésesnek tűnhet a temetkezés egykorúsága a 10. századi sírral; azonban a sírban talált vaskés formai párhuzamai egyértelműen erre az időszakra helyezik ezt a temetkezést is. Az ívelt alsó nyélállású és ívelt hátú, keskeny pengéjű vaskés (*5. kép 5*) egyik legközelebbi párhuzamát az Eger-Répástetőn feltárt temető 1. sírjában lelt hasonló darabban lehet felismerni (*5. kép 6*).[47] Az utóbbi tárgyat a 10. század első két harmadára keltezte a kutatás, abból adódóan, hogy a részleges lovastemetkezést és fegyvermellékletet is tartalmazó sírban egy (a restaurálás során elpusztult) muzulmán dirhemet is sikerült megfigyelnie Szabó János Győzőnek.[48]

AZ ANTROPOLÓGIAI ANYAG ÉRTÉKELÉSE

A nagyszénás-svábföldi temetőből három emberi csontváz került a felszínre; két felnőtt férfi és egy gyermek. A nemek és az elhalálozási életkorok megállapítása az embertanban általánosan használt módszerek szerint történt,[49] míg a metrikus-morfológia adatok felvételénél Martin–Saller,[50] a termet becslésénél Sjøvold[51] munkáját vettük figyelembe.[52]

Az 1. sírból kb. 45–55 éves férfi koponyája és vázcsontjai kerültek elő. A férfi europid típusú, közepesen hosszú fejű lehetett, kissé hosszúkás arccal és széles homlokkal (*6. kép 1–2*). Termete kb. 163 cm volt. Fogainak kopása az életkorának megfelelően közepes formájú, néhol azonban erőteljes képet mutat (*6. kép 3*). A gerincén – a csigolyák közötti porc kopása következtében – kisebb-nagyobb „csőrképződményeket” figyelhetünk meg, míg a hátcsigolyák közül a 8–9. csigolyák az egyik oldalukon össze is csontosodtak (*6. kép 4*). A gerinc eme degeneratív elváltozása nyilván a középkorú férfi életkorának velejárója. A jobb felső szemfognál krónikus gyökértályog nyoma látható, amely életében meglehetős fájdalommal járhatott (*6. kép 5*). A koponya hátsó területén, a *lambda* varrat középső részének megfelelően háromszög alakú lefűződés mutatkozik (további kisebb csontokkal), amely az úgynevezett inkacsont középső része (*6. kép 6*). Az inkacsont megjelenése ritka anatómiai variáció, az ember életében panaszokat nem okoz. A koponyán, az orrcsontok csúcsán egy korábbi ütés nyoma fedezhető fel. Az ütés következtében a két orrcsontot összekötő varrat kb. 0,5 cm-es hosszúságban elcsontosodott, mellette a bal oldalon kis repedés nyoma látható (*7. kép 1*). Ezekből az elváltozásokból arra lehet következtetni, hogy az illető egyén az orrcsontok területét érintő ütést túlélte.

A koponyán egy nagyon súlyos jelenség is megfigyelhető, mégpedig a férfi életben történt hatal-

---

42 GÁLL 2013, 658.

43 KISS 1983, 101; SZŐKE–VÁNDOR 1987, 52; KISS 2000, 71.

44 HANULIAK–REJHOLCOVÁ 1999, 54–58.

45 További kutatásokat igényelne annak vizsgálata, hogy ez az inkább női sírokra jellemző ékszer hol fordul még elő a nagyszénási darabokhoz hasonlóan férfi sírban.

46 A lant alakú formától különböző 10. századi Kárpát-medencei csiholókra vonatkozóan: ISTVÁNOVITS 2003, 325–327.

47 SZABÓ 1964, 136; RÉVÉSZ 2008, 34. tábla 3.

48 SZABÓ 1964, 117, 119; RÉVÉSZ 2008, 104–108. Érdekes a felvetése Szabó János Győzőnek, hogy az ebben a sírban nyugvó halott – hasonlóan a nagyszénási temető 1. sírjában eltemetetthez – erőszakos halállal halt meg; csak itt a 4–5. bordák közt megtalált és jelen esetben párhuzamként említett késpenge végzett a 40–50 év körüli férfival (VÖ. SZABÓ 1964, 119).

49 ACSÁDI–NEMESKÉRI 1970; ÉRY ET AL. 1963.

50 MARTIN–SALLER 1957.

51 SJØVOLD 1990.

52 Mindhárom csontváz nemének megállapítása kémiai módszerrel is megtörtént. Márk László a szteroid hormonok alapján végzett vizsgálata szerint mindhárom férfinek bizonyult.

mas, többszörös vágás nyoma.[53] Ezek a vágások a fej bal oldalán három lokalizációs helyet érintettek: a homlokcsontot, az állkapcsot és a külső hallójáratnak megfelelő területet (*6. kép 1–2*). Az első lokalizációs hely a bal szemöldökíven látható, kb. 1,5 cm hosszú vágás, amely vágást a járomcsont kissé ferde irányú repedése követte. Ennek a repedésnek a vonala az elsődleges sérüléssel megegyezik (*7. kép 3*), és nyilván annak rendkívüli ereje miatt alakult ki, az arc bal fele szinte „lerepedt" a borzasztó ütés miatt**.** További repedés figyelhető meg a szemüreg alsó részén, amely a koponya belseje felé irányul (*7. kép 4*), illetve a homlokcsonton félköríves formában egészen a koszorúvarratig, sőt ettől kissé távolabb is (*7. kép 5*). A második lokalizációs hely az állkapocs, azonban a „csapásirányok" nem egyeznek a homlokcsonti ütés irányával. Két csapás nyoma látható az állkapocs testén, kis irányváltozással, ami jól látszik a vágásfelszínen; a csapások elég erősek voltak ahhoz, hogy kettévágják az állkapcsot (*8. kép 1, 3*). Az állkapocs ágán is látható két kis vágás, melyek vízszintesen haladó kétszeres csapástól származnak. Talán a rágóizom (*musculus masseter*) felfogta az ütést, azért nem hatolt mélyebbre (*8. kép 4*). Nagyon meggyőző a bal halántékot mint a harmadik lokalizációs helyet érintő vízszintes sérülés a bal hallójárat fölött (amely inkább „lyukasztott" sérülés), illetve kissé hátrább, a tarkótájék felé, a halántékot és a falcsontot érintő, függőleges irányú vágás (*8. kép 5*).

A homlokon és valószínűleg a többi lokalizációs helyen történt vágás baltával vagy fokossal történhetett, ami legjobban a homlokcsonton figyelhető meg. Ezen a területen ugyanis a behatolás elég széles „végben" fejeződik be, és innen repedés formájában folytatódik tovább (*8. kép 6*).[54] Ezt a repedést nagyon jól szemlélteti a koponya elölnézetéről készült röntgenfelvétel (*8. kép 2*).

A bal szemöldökívet ért vágáson nincs gyógyulási nyom. A vágásfelszínek élesek, semmi gömbölyödés vagy elmosódottság nincs rajtuk. Az állkapocs is félbevágott, a felszíneken itt sincs gyógyulásra (túlélésre) utaló nyom.

A vágás hatására (valószínűleg) súlyos agy- és szemsérülés történhetett, szinte biztos, hogy azonnal eszméletét vesztette a sérült az erőteljes ütés miatt, és valószínűleg vérzett is bőségesen a szemüreg feletti verőérből (*arteria supraorbitalis*), ha ugyan el nem vérzett. A három lokalizációs helyen történő vágás egy időben történhetett.

A támadást a következőképpen képzelhetjük el: jobb kezes illető végezhetett vele, szemben voltak egymással, talán a homlokára ütött először, azután, amikor a megtámadott ember eszméletlenül a földön feküdt, akkor feltehetőleg erős felindultságában még többet is ráütött. Jelen esetünk tehát halált okozó idegenkezű vágásos fejsérülésnek felel meg *(9. kép 1–2).* Akárhol halt meg (harcmezőn vagy otthon), a közösség (vagy család) tisztességgel eltemette.

A 2. sírban egy gyermek feküdt, aki halálakor kb. 2,5–3,0 éves lehetett. Az életkorát a megmaradt tejfogak fejlődési fokozata alapján állapították meg.

A 3. sírba egy idős (kb. 60–70 éves) férfit temettek el. Csontvázát a talaj meglehetősen tönkretette (pl. az arci része nagyon hiányos). A férfi az elsőhöz hasonlóan szintén europid típusú lehetett, kb. 167 cm (közepes kategóriájú) termettel, a koponyából ítélve feje közepesen hosszú, magas, és a homloka széles volt, a *lambda* varratban – az első sírszámúhoz hasonlóan – többletcsontok, mint anatómiai variációk figyelhetők meg.

Összefoglalás

A nagyszénási temetőtöredék sírjait a 10. század második felére keltezhetjük a kutatás jelenlegi állása alapján. Az 1. sírban eltemetett személy sérülései felhívják a figyelmet a korszak hadjárataiban szerzett sérülésekre és azok antropológiai vizsgálatára. A harci sérülések antropológiai vonatkozásainak vizsgálata nem új keletű kutatás, hasonlóra véltek következtetni már a benepusztai sír trepanációja kapcsán is.[55] A magyarok korabeli nyugati hadjáratai kapcsán pedig Mechthild

---

53 A legnagyobb vágás nyoma az *in situ* felvételen is megfigyelhető (*7. kép 2*).

54 Ha kard lett volna, annak vágási vonala tovább halad és elvékonyodva végződik a homlokon, nem beszélve arról, hogy a koponya rétegén a vágás felső vége feljebb ért volna.

55 Vö. Langó 2005, 258.

Schulze-Dörrlamm volt az, aki összegyűjtötte azokat a sírokat, ahol a kalandozók okozhatták a halál okát.[56] Számos külföldi kutató felhívta a figyelmet arra, hogy a fegyverek okozta sérülések nemcsak a halál körülményeire,[57] hanem a fegyverforgatás elemeire is utalnak (*10. kép*)[58]: a fegyverek formáira, amelyekkel a sebeket okozták, a szálfegyverek használatának technikájára.[59] Jelen esetben a megfigyelt sebeket érdemes a későbbiekben összevetni a korabeli ilyen eszközök által okozható sérülésekkel, s talán megállapítható lesz az is, hogy milyen típusú baltát használtak.[60]

Az 1. sírban eltemetett személy sérülései számos történeti kérdést is felvetnek. A sebesülést követően nem messze eshetett el otthonától, vagy ha nem, akkor harcostársai hazavitték az elhunytat. Az írásos források alapján azonban a csatában elesetteknek helyben adhatták meg a végtisztességet, s ott is hantolhatták el.[61] A másik lehetőség, hogy valamely belső hatalmi átrendeződés áldozata volt a nagyszénási halott. A 10. században ilyen lehetett Géza fejedelem uralmi rendszerének kiépülése, vagy később a 11. században, amikor Ajtonnyal szemben István király megerősítette a helyzetét ezen a területen is (*9. kép 3. 1–8*).[62]

Ha a temető szűkebb környezetének leleteit áttekintjük, akkor azt látjuk, hogy a svábföldi temetőhöz területileg legközelebb a Nagyszénás-Vaskapu lelőhelyen (*9. kép 3. 2; 12. kép 1. 2*) talált temető helyezkedik el.[63] Az itt előkerült leletek alapján egy jellegzetes kora Árpád-kori temető került elő, mely talán egykorú volt a fentebb tárgyalt lelőhellyel.[64] Dienes István megállapítását azonban a későbbi kutatások is igazolták, itt két különálló temetőről lehet szó.[65] E temető töredékéből azonban hasonló sérülés nem mutatható ki. Kérdés, hogy e temetők és a Szatmári Imre által a Cifra-dűlőben (Nagyszénás-Dózsa-erdő; *12. kép 1. 3*) feltárt templom körüli temető közt volt-e valamilyen kapcsolat, tekinthető-e az itt temetkező közösség bármelyik, a Vaskapun talált sírokat nyitók utódainak, vagy pedig újonnan érkeztek az ország más területéről (*12. kép 1*)? A Vaskapu lelőhely azonban nemcsak a vizsgált lelőhelyhez eső közelsége miatt tűnik ki, hanem azért is, mert a feldolgozás során kiderült, hogy a lelőhely korai sírjait valamikor (a Salamon dénárral keltezhető sírok megásása előtt) eltávolították, s a még izmok és inak által összefogott vázrészeket egy árokba dobták (*12. kép 2–5*).[66] Erre az egyedi jelenségre más kortárs lelőhelyről nem ismerünk példát, ezért is feltételezték a szerzők, hogy a jelenségek a 11. század közepén végbemenő változásokkal hozhatók kapcsolatba.[67]

Ha a két közeli lelőhelyen megfigyelt jelenségek nem is azonosak, mind a két esetben olyan erőszakosság nyomai tűnnek elő, amelyek megkülönböztetik ezen sírokat a tágabb régió hasonló temetőiben tapasztaltaktól. Kérdés persze, hogy a jelenségek közt bármilyen kapcsolat feltételezhető-e, vagy megtévesztő az areális kapcsolat. Minderre esetleg csak a vaskapui lelőhely

56 SCHULZE-DÖRRLAMM 2002, 111–112; SCHULZE-DÖRRLAMM 2006, 52–54.

57 A harci sérülésekre vonatkozóan: KUNTER 1999; NOVAK–ŠLAUS 2010. A kérdéskörre vonatkozóan átfogó jelleggel: KNÜSEL–SMITH 2014, 203–283.

58 WENHAM 1989; NOVAK 2000; ALUNNI-PERRET ET AL. 2005; BUCKBERRY–HADLEY 2007; CARTY 2013.

59 Jól példázza ezt Joachim Wahl rekonstrukciója, aki a Bietigheimben feltárt és a kalandozó magyarok áldozatának tartott kettőssír szálfegyverrel megölt halottjának harcát rekonstruálta, valamint azt, hogy miként szerezhette sérüléseit (WAHL 2007, 135–137).

60 A fegyvertípus általános áttekintésére vonatkozóan: KOVÁCS 2003, 323–326. A balták elemzésére vonatkozóan: PETKES 2014.

61 A kérdés régészeti és irodalmi forrásait, a felmerülő problémákat legutóbb SZARKA 2003 tekintette át.

62 Ajtony e területen való uralmát vélte kiolvasni a leletösszefüggésekből DIENES 1965, 164.

63 DIENES 1965, 155–157; RÓZSA ET AL. 2012.

64 Kérdés az is, hogy a Dienes István munkájában említett, bolygatott lovassír nem azonos-e a fentebb általunk ismertetett 1. sírral.

65 DIENES 1965, 157.

66 RÓZSA ET AL. 2012, 6. Az ásatók megfigyelése szerint az árok *„nem a temetőt kerítette”*.

67 *„Ha elfogadjuk azt, hogy az árokban rögzített jelenségek a pogánylázadáshoz köthetőek, akkor az ismert történeti adatok alapján az 1046, vagy az 1061. évi eseményekhez kell kapcsolnunk a temető bolygatását. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha azt feltételezzük, hogy itt, a pogánylázadás során megbolygatott keresztény temető feldúlásáról lehet szó, melybe a rend helyreállta után még egy rövid ideig temetkeztek.”* (RÓZSA ET AL. 2012, 9) A Szabó Ferenc-tanyán feltárt sírok alapján azonban további lehetőségként felmerülhet az is, hogy a sírokat korábban, még a 10. század végén bolygatták meg. Utóbbi feltételezést azonban ugyanúgy fenntartásokkal kell kezelni, mint a szerzők fentebb idézett véleményét.

esetleges további kutatásainak szerencsés leletösszefüggései világíthatnak rá, vagy olyan természettudományos módszerek, melyek tisztázhatják a két lelőhelyen eltemetettek esetleges kapcsolatrendszerét.

A nagyszénási lelőhelyektől északra fekszik a Gádoros-Bocskai utca lelőhely (*9. kép 3. 3*) 10. századi temetőtöredékének négy sírja.[68] A lóval, lószerszámmal eltemetett halottakat a kutatás hagyományosan a 10. század első két harmadára helyezi.[69] Az itt nyugvók azonban sem leleteik gazdagságát, sem az egyes emlékek kapcsolatrendszerét tekintve nem köthetők össze a nagyszénási lelőhelyek emlékeivel. A két közösség tehát térben viszonylag közel esett egymáshoz, azonban időben már távolabb, míg a temetési mellékletadási szokások tekintetében még távolabb kerültek egymástól.[70]

Délre legközelebb az Orosháza-Pusztaszenttornya lelőhely (*9. kép 3. 6*) fekszik, melynek fegyveres férfi sírja közvetlenül is kapcsolatba hozható a kalandozásokkal.[71] A magányos fegyveres lovas sír I. Berengár érméje a 10. század első felére keltezi a temetkezést.[72] E sír azonban időben viszonylag távol esik a nagyszénási lelőhelytől.

E terület közelében, de a nagyszénásit is érintő Hajdúvölgyi-ér mellett van a két legismertebb orosházi temető, a Nagy Albert-tanya és a Pusztai Ignácné tanyája (*9. kép 3. 7–8*), melyek fegyveres férfi sírjai és gazdag mellékletű női sírjai hasonló jellegű mellékletekkel rendelkeznek, mint a pusztaszenttornyai lelet.[73] A Nagy Albert-tanya a 2. sír Lothar- és Provence-i Hugo-érméje alapján a 10. század középső harmadára, míg a Pusztai Ignácné tanyája 3. sírjának bizánci *solidus*a a század végére keltezi az adott temetkezést.[74] Az utóbbi lelőhely érméje egyben azt is mutatja, hogy a katonai hadjáratokat követően sem szűnt meg az idegen pénzforgalom, és a mellékletek is azonosak a korábbi időszakban tapasztaltakkal.[75] A Nagy Albert-tanya 3. sírja felveti annak lehetőségét, hogy ezt a közösséget is érinthették – a nagyszénásival talán egykorú (?) – erőszakos események (*11. kép 1*).[76]

A viszonylag távolabb fekvő Orosháza-Kristó (Kriston)-téglagyár lelőhelyről (*9. kép 3. 5*) származó szórvány övveret a Kund Gyűjtemény orsovai lelőhelyről származó övdíszeivel azonos (*11. kép 2*).[77] Kérdés az is, hogy a Juhász Balázs által megmentett övveret és a Majláth Béla által még 1890 tavaszán végzett leletmentés sírjai közt milyen kapcsolat volt (*11. kép 3*)?[78] Dienes István úgy vélte, hogy a *„X. századi tárgy semmi esetre sem származhat onnan.”*[79] Az újabb kutatások, a Hajdú-Bihar megyei (Sárrétudvari-Hízóföld, Magyarhomorog), és még inkább a felvidéki (Csekej, Ducó) temetők fényében esetleg az is elképzelhető, hogy ugyanazon lelőhely részei voltak az előkerült leletek. E lehetőség ellen szól azonban a híres gellértegyházi temető (*9. kép 3. 4*), amelynek 10–11. századi (pogány-keresztény), folyamatosan használt temetőként való értelmezésével kapcsolatban számos kétely merült fel az

---

68 Bálint 1991, 37–51.

69 Dienes 1965, 153.

70 E kép természetesen módosulhat, hiszen mindkét temető töredékes. Újabb leletek előkerülését követően a lelőhelyek komplexebb megítélésére is lehetőség nyílhat.

71 Dienes 1978, 69, 80.

72 Kovács 1989, 50; Kovács 2011, 144–145.

73 Dienes 1965, 139–151.

74 Kovács 1989, 50; Kovács 2011, 144, 160–162; Prohászka 2012, 83.

75 Langó 2012, 58–60.

76 Kérdés, mivel magyarázható a Dienes István által tett megfigyelés, mely szerint a 3. női sír halottját feldúlták, és a sírban nyugvó asszony fejét a testnél 30-40 cm-el mélyebbre ásták el. Mindez lehet egy későbbi sírrablás vagy – mint Dienes feltételezte – a halott rituális bolygatása is. Azonban felvetődhet az a lehetőség is, hogy a maradványok már eleve „külön” kerültek a sírba. Mindezekre csak a temetőtöredék újabb elemzése nyomán, esetleges hitelesítő feltárás után, illetve az antropológiai leletek részletes és körültekintő vizsgálatát követően adható válasz. Hasonló jelenséget figyelt meg a tiszafüredi temető 53. sírjában Fodor István, ahol a *„temetkezés után a sírra rábontottak, a halott fejét levágták, s mélyebbre ásták”*; ennek hátterében az ő véleménye szerint a kísérteni visszajáró gonosz lélek ártalmatlanítása volt (Fodor 1975, 258; Fodor 1982, 313, Tab. LV).

77 Az orsovai övverettel együtt a gyűjteménybe került II. (Ifjabb) Lajos dénárt (855–875) Dienes István összetartozónak vélte (Dienes 1965, 154). Magángyűjteményről lévén szó, ez az egybetartozás kérdéses, vö. Kovács 2011, 148.

78 Majláth 1890.

79 Dienes 1965, 154.

elmúlt időszakban.[80] E temető korainak tartott sírjait azonban úgy is lehet értelmezni, mint egy korábban oda temetkező közösség emlékeit, amelyeket az itt élők elköltözése után elfeledtek, s az újabb, itt temetőt nyitó közösség nem bolygatott meg. Ebben az esetben ugyanis valószínű, hogy a korábbi közösség és a később itt templomot építő és köré temetkező közösség között nem volt kapcsolat. Vagyis felmerül annak a lehetősége, hogy a korábbi csoportot valami oknál fogva elköltöztették, s ennek okai közt lehettek a fentebb már említett, esetleges hatalmi átrendeződések is.

Az erőszakos esemény azonban, amelyet a nagyszénási 1. sír sejtet, helyi csetepaté is lehetett, melynek semminemű „politikai" színezete nem volt. Erre és a fentebbi kérdésekre azonban csak a terület régészeti emlékanyagának kiadása, a korábban fellelt temetők hitelesítése és az antropológiai emlékek új szempontú vizsgálatai adhatnak majd választ.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Nyerges Évának az állatcsontok kapcsán nyújtott szakmai tanácsaiért, Márk Lászlónak a vizsgálati eredményekért, Szalai Ferenc orvosnak a vágások rekonstrukciójában nyújtott segítségéért tartozunk köszönettel. A térképeket Fejes Csaba és Horváth Zsolt, a rajzokat Bíró Gyöngyvér készítette, munkájukat ezúton is köszönjük. A fotókat Lichtenstein László és Balázs János készítette.

IRODALOM

ACSÁDI–NEMESKÉRI 1970: Acsádi, Gy. – Nemeskéri, J.: *History of Human Life Span and Mortality*. Budapest 1970.

ALUNNI-PERRET ET AL. 2005: Alunni-Perret, V. − Muller-Bolla, M. − Laugier, J-P. − Lupi-P'egurier, L. − Bertrand, M-F. − Staccini, P. − Bolla, M. − Quatrehomme, G.: Scanning Electron Microscopy Analysis of Experimental Bone Hacking Trauma. *American Journal of Forensic Medicine and Pathology* 40 (2005) 1–6.

BÁLINT 1991: Bálint Cs.: *Südungarn im 10. Jahrhundert*. Studia Archaeologica 11. Budapest 1991.

BARTOSIEWICZ 2006: Bartosiewicz L.: *Régenvolt háziállatok. Bevezetés a régészeti állattanba*. Budapest 2006.

BENDE–LŐRINCZY 1997: Bende L. − Lőrinczy G.: A szegvár-oromdűlői 10–11. századi temető (Das Gräberfeld von Szegvár-Oromdűlő aus dem 10. bis 11. Jahrhundert). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 3 (1997) 201–285.

BÍRÓ 2013: Bíró Á.: A 10–11. századi Kárpát-medencei íjlemezek külső forráskritikai problémái. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szerk.: Révész L. – Wolf M. Szeged 2013, 373–422.

BÍRÓ ET AL. 2010: Bíró Á. − Langó P. − Türk A.: Adatok a Kárpát-medencei, agancsból faragott íjmarkolat lécek értékeléséhez. Szentes-Derekegyházi oldal, D-3 tábla 6. sír (Data on antler bow-hilt plates in the Carpathian Basin. Grave 6 at Szentes-Derekegyházi oldal, D-3 tábla). *Archaeologiai Értesítő* 135 (2010) 245–268.

BUCKBERRY–HADLEY 2007: Buckberry, J. L. − Hadley, D. M.: An Anglo-Saxon Execution Cemetery at Walkington Wold, Yorkshire. *Oxford Journal of Archaeology* 26 (2007) 309–329.

CARTY 2013: Carty, N.: Evidence for Cranial Trauma and Treatment in Medieval Kildare. *Journal of the Kildare Archaeological Society* 10 (2013) 49–80.

CSALLÁNY 1905: Csallány G.: Régi magyar emlékek a szentesi múzeumban. *Archaeologiai Értesítő* 25 (1905) 33–44.

DIENES 1965: Dienes I.: A honfoglaló magyarok. In: *Orosháza története*. Szerk.: Nagy Gy. Orosháza 1965, 136–174.

[80] LANGÓ 2010, 456; RITOÓK 2010, 478–479.

DIENES 1978: Dienes I.: *A honfoglaló magyarok*. Budapest, 1978.

DRAŞOVEAN ET AL. 1996: Draşovean, F. – Ţeicu, D. – Muntean, M.: Hodoni. *Locuirile neolitice* şi *necropola medievală timpurie*. Reşiţa 1996.

ÉRY ET AL. 1963: Éry K. – Kralovánszky A. – Nemeskéri J.: Történeti népességek rekonstrukciójának reprezentációja. *Anthropológiai Közlemények* 7 (1963) 41–90.

FÉK 1962: Fehér G. – Éry K. – Kralovánszky A.: *A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei*. Szerk.: Szőke B. Régészeti Tanulmányok 2. Budapest 1962.

FODOR 1975: Fodor I.: *Verecke híres útján… A magyar nép őstörténete és a honfoglalás*. Budapest 1975.

FODOR 1982: Fodor, I.: *In Search of New Homeland: The Prehistory of the Hungarian People and the Conquest*. Budapest 1982.

GÁL ET AL. 2010: Gál E. – Kovács E. – Kováts I. – Zimborán G.: Kora középkori csontüllők Magyarországról: egy újabb példa az állatcsontok hasznosításáról. (Early Medieval (10th–13th century) Bone Anvils from Hungary: another example for the use of animal bones). In: *Csont és bőr. Az állati eredetű nyersanyagok feldolgozásának története, régészete és néprajza (Bone and Leather. History, Archaeology and Ethnography of Crafts Utilizing Raw Materials from Animals)*. Szerk.: Gömöri J. – Kőrösi A. Budapest 2010, 117–126.

GÁLL 2013: Gáll E.: *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői* I–II. *(10th and 11th Century Burial Sites, Stray Finds and Treasures in the Transylvanian Basin, the Partium and the Banat* I–II). Magyarország honfoglalás kori és kora Árpádkori sírleletei 6. Szerk.: Felföldi Sz. Szeged 2013.

HANULIAK–REJHOLVOVÁ 1999: Hanuliak, M. – Rejholvová, M.: *Pohrebiško v Čakajovciah (9.–12. storočie) Vyhodnotenie*. Bratislava 1999.

ISTVÁNOVITS 2003: Istvánovits E.: *A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga*. Régészeti gyűjtemények Nyíregyházán 2 – Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 4. Szerk: Almássy K. – Istvánovits E., Kovács L. – Révész L. Nyíregyháza 2003.

KESZI 1999: Keszi T.: 10. századi zárt lemezgyűrűk pajzs alakúan kiszélesedő fejjel, pentagramma és madár ábrázolással (Geschlossene Plattenringe aus X. Jahhundert mit Schildförmig ausgebreitetem Kopf, mit Darstellung von Pentagramma und Vogel). In: *A népvándorláskor fiatal kutatóinak 8. találkozójának előadásai (Veszprém, 1997. november 28–30.)*. Szerk.: Perémi Á. Veszprém 1999, 133–148.

KISS 1983: Kiss A.: *Baranya megye X–XI. századi sírleletei (Die Grabfunde aus dem 10.–11. Jh. im Komitat Baranya)*. Magyarország honfoglalás- és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga I. Budapest 1983.

KISS 2000: Kiss G.: *Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei (Archäologische und historische Angaben zur Geschichte des Komitats Vas im 10.–12. Jahrhundert)*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 2. Szerk.: Kiss G. Budapest 2000.

KNÜSEL–SMITH 2014: Knüsel, C. – Smith, M.: *The Routledge Handbook of the Bioarchaeology of Human Conflict*. New York 2014.

KOVÁCS 1986: Kovács, L.: Über einige Steigbügeltypen der Landnahmezeit. *Acta Archaeologica Hungarica Academiae Scientiarum Hungaricae* 38 (1986) 195–225.

KOVÁCS 1989: Kovács, L.: *Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Archäologische Untersuchung der arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus dem Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts*. Fontes Archaeologici Hungariae. Budapest 1989.

KOVÁCS 1994: Kovács, L.: *Das früharpadenzeitliche Gräberfeld von Szabolcs-Petőfi Str.* Varia Archaeologica Hungarica 6. Budapest 1994.

KOVÁCS 2003: Kovács L.: Viselet, fegyverek. In: Kristó Gy.: *Háborúk és hadviselés az Árpádok korában*. H. n. 2003, 284–392.

KOVÁCS 2011: Kovács L.: *A magyar kalandozások zsákmányáról*. Budapest 2011.

KUNTER 1999: Kunter, M.: Die Opfer der Auseinandersetzungen. In: *Kunst und Kultur der Karolingerzeit. Karl der Große und Papst Leo III. in Paderborn* 1. Hrsg.: Stiegmann, Ch. – Wemhoff, M. Mainz 1999, 281–283.

KVASSAY–VÖRÖS 2010: Kvassay J. – Vörös I.: Az Árpád-kori Kolon falu kovácsműhelyének archaeozoológiai bizonyítékai (The Archaeozoological Proof of a Smithy from the Árpád Period Village of Kolon). In: *Csont és bőr. Az állati eredetű nyersanyagok feldolgozásának*

története, régészete és néprajza (Bone and Leather. History, Archaeology and Ethnography of Crafts Utilizing Raw Materials from Animals). Szerk.: Gömöri J. – Kőrösi A. Budapest 2010, 127–141.

LANGÓ 2005: Langó, P.: Archaeological research on the conquering Hungarians: A review. In: *Research on the prehistory of the Hungarians: A review.* Varia Archaeologica Hungarica 18. Budapest 2005, 175–340.

LANGÓ 2010: Langó P.: A kora Árpád-kori temetők kutatása (Research into Cemeteries from the Early Árpádian Age). In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon. (Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary).* Szerk.: Benkő E. – Kovács Gy. Budapest 2010, 445–469.

LANGÓ 2012: Langó, P.: Notes on the dating of Byzantine coin finds from 10th century context in the Carpathian Basin. In: *Die Archäologie der frühen Ungarn*. Hrsg.: Tobias, B. Römish-Germanisches Zentralmuseum Tagungen 17. Mainz 2012, 49–66.

LANGÓ ET AL. 2011: Langó, P. – Réti, Zs. – Türk, A.: Reconstruction and 3D-Modelling of a Unique Hungarian Conquest Period (10th Century AD) Horse Burial. In: *On the Road to Reconstructing the Past Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology (CAA) Proceedings of the 36th International Conference. Budapest, April 2–6, 2008*. Eds.: Jerem, E. – Redő, F. – Szeverényi, V. Budapest 2011, 348–356.

LANGÓ ET AL. 2014: Langó, P. – Patay, P. – Horvárh, A.: *Moravian continuity and the conquering Hungarians – a case study based on grape-bunch pendants.* Budapest 2014, in press.

LICHTENSTEIN 2005: Lichtenstein L.: *A Szántó Kovács János múzeum 2004. évi régészeti feltárásai. B-téma*. Szakdolgozat. Szeged 2005.

LICHTENSTEIN 2011: Lichtenstein L.: 2–3. századi településnyom Nagyszénás határában. *Mozaikok Orosháza és vidéke múltjából* 4 (2011) 3–9.

LICHTENSTEIN–RÓZSA 2005: Lichtenstein L. – Rózsa Z.: Nagyszénás, Svábföld 562. sz. tanya. In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2004 (Archaeological Investigations in Hungary 2004).* Szerk./Ed.: Kisfaludi J. Budapest 2005, 252.

LŐRINCZY 1985: Lőrinczy G.: Szegvár-Szőlőkalja X. századi temetője (Das Gräberfeld von Szegvár-Szőlőkalja). *Communicationes Archaeologicae Hungaricae* 1985, 141–162.

MAJLÁTH 1890: Majláth B.: Az orosházi sírmező. *Archaeologiai Értesítő* 10 (1890) 417–423.

MARTIN–SALLER 1957: Martin, R. – Saller, K.: *Lehrbuch der Anthropologie* 1. Stuttgart 1957.

MESTERHÁZY 1990: Mesterházy K.: Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben I. (Gegenstände byzantinischen Ursprungs in den ungarischen Gräberfeldern des 10.–11 Jh. I.) *Folia Archaeologica* 41 (1990) 87–115.

MESTERHÁZY 2002: Mesterházy K.: Dunántúl a 10. században. *Századok* 136 (2002) 327–340.

NEUWIRTH 1985: Neuwirth, M.: Ženský hrob z mladší doby hradištní v Rudné, okr. Praha-západ. *Archeologické Rozhledy* 37 (1985) 96–98.

NOVAK 2000: Novak, S. A.: Battle-related trauma. In: *Blood Red Roses – The Archaeology of a Mass Grave from the Battle of Towton AD 1461.* Eds.: Fiorato, V. – Boylston, A. – Knüsel, C. Oxford 2000, 90–102.

NOVAK–ŠLAUS 2010: Novak, M. – Šlaus, M.: Bone Traumas in Late Antique Populations from Croatia. *Collegium Antropologicum* 34 (2010) 1239–1248.

PETKES 2014: Petkes Zs.: Fokosok, balták, bárdok a Kárpát-medence kora Árpád-kori leletanyagában. In: *Hadak útján. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája (Rezüméfüzet).* Szerk.: Türk A. Esztergom 2014, 37.

REJHOLCOVÁ 1995: Rejholcová, M.: *Das Gräberfeld von Čakajovce (9.–12. Jahrhundert). Analyse*. Nitra 1995.

RÉVÉSZ 1996: Révész L.: *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez (Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit (Archäologische Angaben zur Geschichte des oberen Teißgebiete im X. Jahrhundert).* Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 1. Szerk.: Fodor I. – Veres L. – Viga Gy. Miskolc 1996.

RÉVÉSZ 1999: Révész L.: *Emlékezzetek utatok kezdetére… Régészeti kalandozások a magyar honfoglalás és államlapítás korában*. Budapest 1999.

RÉVÉSZ 2008: Révész L.: *Heves megye 10–11. századi temetői (Die Gräberfelder des Komitates Heves im 10.–11. Jahrhundert).* Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 5. Szerk.: K. Bende I. Budapest 2008.

RITOÓK 2010: Ritoók Á.: A templom körüli temetők régészeti kutatása. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon (Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary).* Szerk.: Benkő E. – Kovács Gy. Budapest 2010, 473–494.

RÓZSA ET AL. 2012: Rózsa Z. – Lichtenstein L. – Marcsik A.: A „temetőárok" tanúságai Árpád-kori temető Nagyszénás-Vaskapu lelőhelyen. *Mozaikok Orosháza és vidéke múltjából* 5 (2012) 3–13.

SCHULZE-DÖRRLAMM 2002: Schulze-Dörrlamm, M.: Die Ungarneinfälle des 10. Jahrhunderts im Spiegel archäologischer Funde. In: *Europa im 10. Jahrhundert. Archäologie einer Aufbruchszeit. Internationale Tagung in Vorbereitung der Ausstellung „Otto der Große, Magdeburg und Europa"*. Hrsg.: Henning, J. Mainz 2002, 109–122.

SCHULZE-DÖRRLAMM 2006: Schulze-Dörrlamm, M.: Spuren der Ungarneinfälle des 10. Jahrhunderts. In: *Heldengrab im Niemandsland. Ein frühungarischer Reiter aus Niederösterreich*. Hrsg.: Daim, F. Mainz 2006, 43–62.

SJØVOLD 1990: Sjøvold, T.: Estimation of stature from long bones utilizing the line of organic correlation. *Human Evolution* 5 (1990) 431–447.

SZABÓ 1964: Szabó J. Gy.: Honfoglaláskori sírok Eger-Répástetőn. *Az Egri Múzeum Évkönyve* 2 (1964) 105–139.

SZARKA 2003: Szarka J.: A kalandozó magyarok temetkezéseiről (Die Bestattungen der Ungarn im 10. Jahrhundert). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 9 (2003) 297–307.

SZŐKE 1962: Szőke B.: A *honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei*. Régészeti Tanulmányok 1. Budapest 1962.

SZŐKE 1992: Szőke, B. M.: Die Beziehungen zwischen dem oberen Donautal und Westungarn in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts (Frauentrachtzubehör und Schmuck). In: *Awarenforschungen* 2. *Archaeologia Austriaca Monographien* 2 – *Studien zur Archäologie der Awaren* 4. Hrsg.: Daim, F. Wien 1992, 841–968.

SZŐKE–VÁNDOR 1987: Szőke B. M. – Vándor L.: *Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője. (Arpadenzeitliches Gräberfeld von Pusztaszentlászló).* Fontes Archaeologici Hungariae 1987.

TÓTH 2014: Tóth A.: *A nyíri Mezőség a 10–11. században*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 7. Szerk.: Felföldi Sz. Szeged 2014.

VELÍMSKY 2007: Velímsky, F.: Nové archeologické nálezy v Malíně (okr. Kutná Hora). *Antiqua Cuthna* 2. Praha 2007, 57–80.

WAHL 2007: Wahl, J.: *Karies, Kampf und Schädelkult. 150 Jahre anthropologische Forschung in Südwestdeutschland*. Stuttgart 2007.

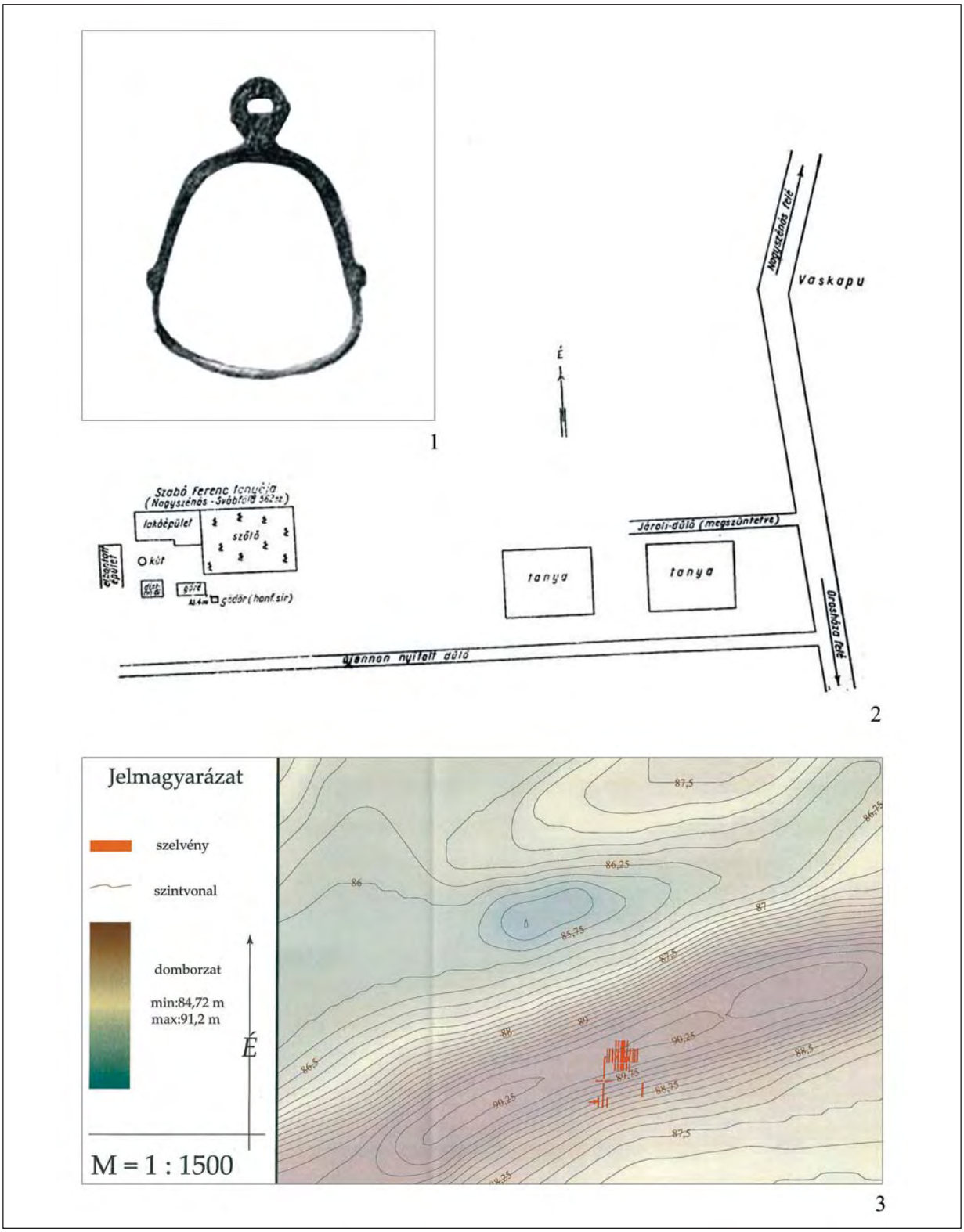
WENHAM 1989: Wenham, S. J.: Anatomical Interpretations of Anglo-Saxon Weapon Injuries. In: *Weapons and Warfare in Anglo-Saxon England*. Ed.: Chadwick Hawkes, S. Oxford 1989, 123–140.

10TH-CENTURY GRAVES AT FERENC SZABÓ'S FARM (NAGYSZÉNÁS). REMARKS ON WAR INJURIES IN THE HUNGARIAN CONQUEST PERIOD

In the vicinity of Nagyszénás the first items were found in August 1948 (or 1949) on a hilltop belonging to the east-west hillrange called Vaskapu. The owner of the farm, Ferenc Szabó, found in his courtyard, some four meters southeast of the granary, a horse-burial dating from the 10th century. Based on the available data, the local museum (Szántó Kovács János Museum, Orosháza) conducted an excavation from 17 September to 8 October 2004, during which three graves were explored. Grave No. 1 is of particular interest because the deceased man was severely injured on the head. The stirrup found in this grave suggests a date in the second half of the 10th century.

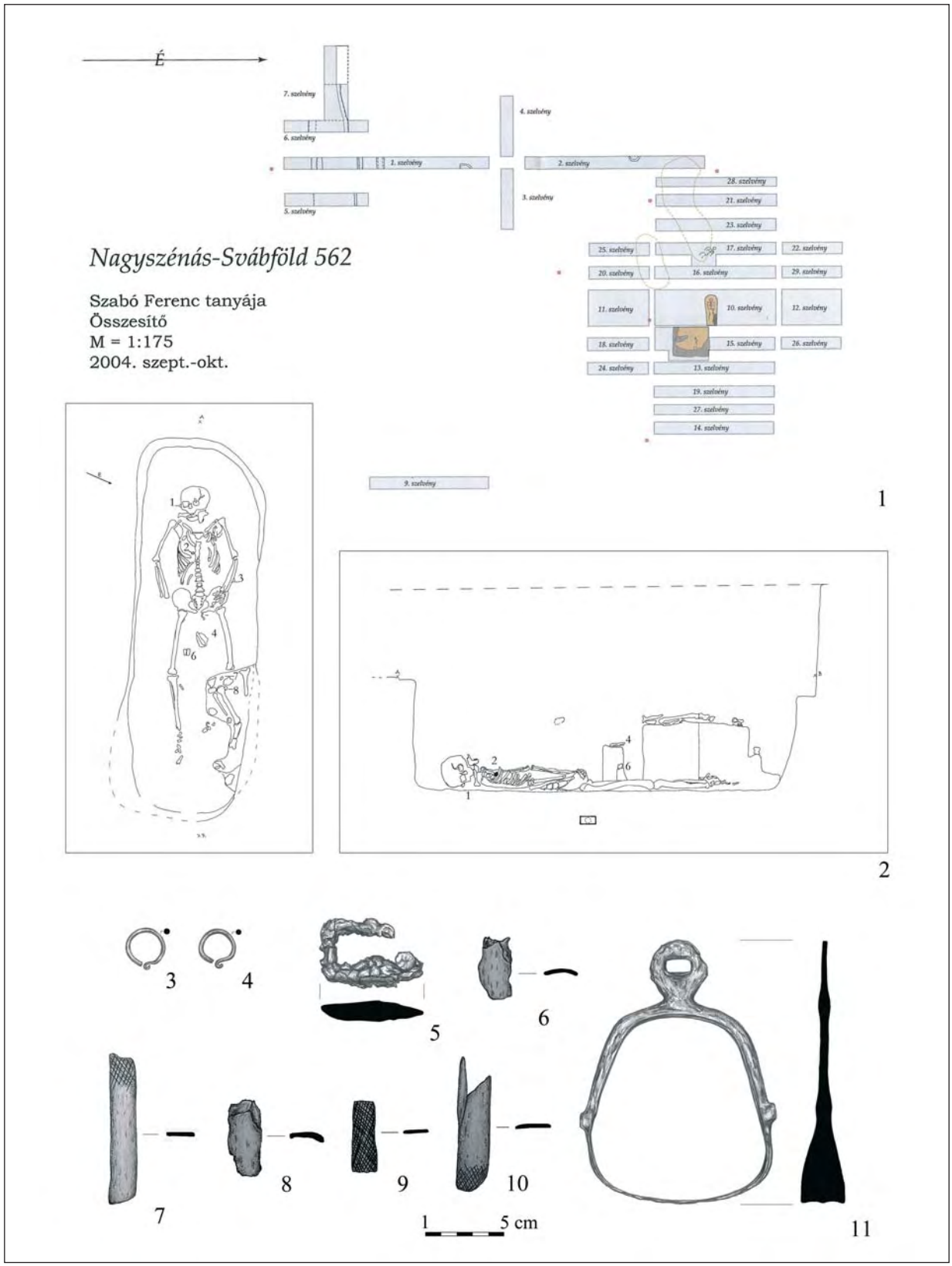
During the excavation, three skeletons were found: two adults' and one infant's. In the first grave, a 45–55 year-old man's skeleton was placed (with skull and postcranial bones). On the skull, multiple cuts were observed in three regions: on the frontal bone, on the mandible, and on the right external auditory meatus. The cuts were probably caused by axe. There is no trace of healing.

The present paper reviews the gravegoods, which are similar to those found at Nagyszénás, and discusses the contemporary burials of the surrounding region. The finds at nearby Vaskapu are especially relevant, since at this site the early graves had been cleared before new ones were dug during the 11th century, a date which is suggested by the coins of king Salamon (1063–1074) associated with the new burials. The skeletons lying in the earlier graves still had muscles and sinews on them when they were thrown out of their original position into a nearby trench. Even though the phenomena observed at the two sites near Nagyszénás are not exactly identical and are not necessarily connected to each other, they both indicate some kind of a violence, which seems to be unique in the region. The event underlying the anthropological evidence found in Grave No. 1 might have been of purely local nature without any wider political significance. We can arrive at a more accurate interpretation of the find only after the full publication and anthopological re-examination of other finds in the region.



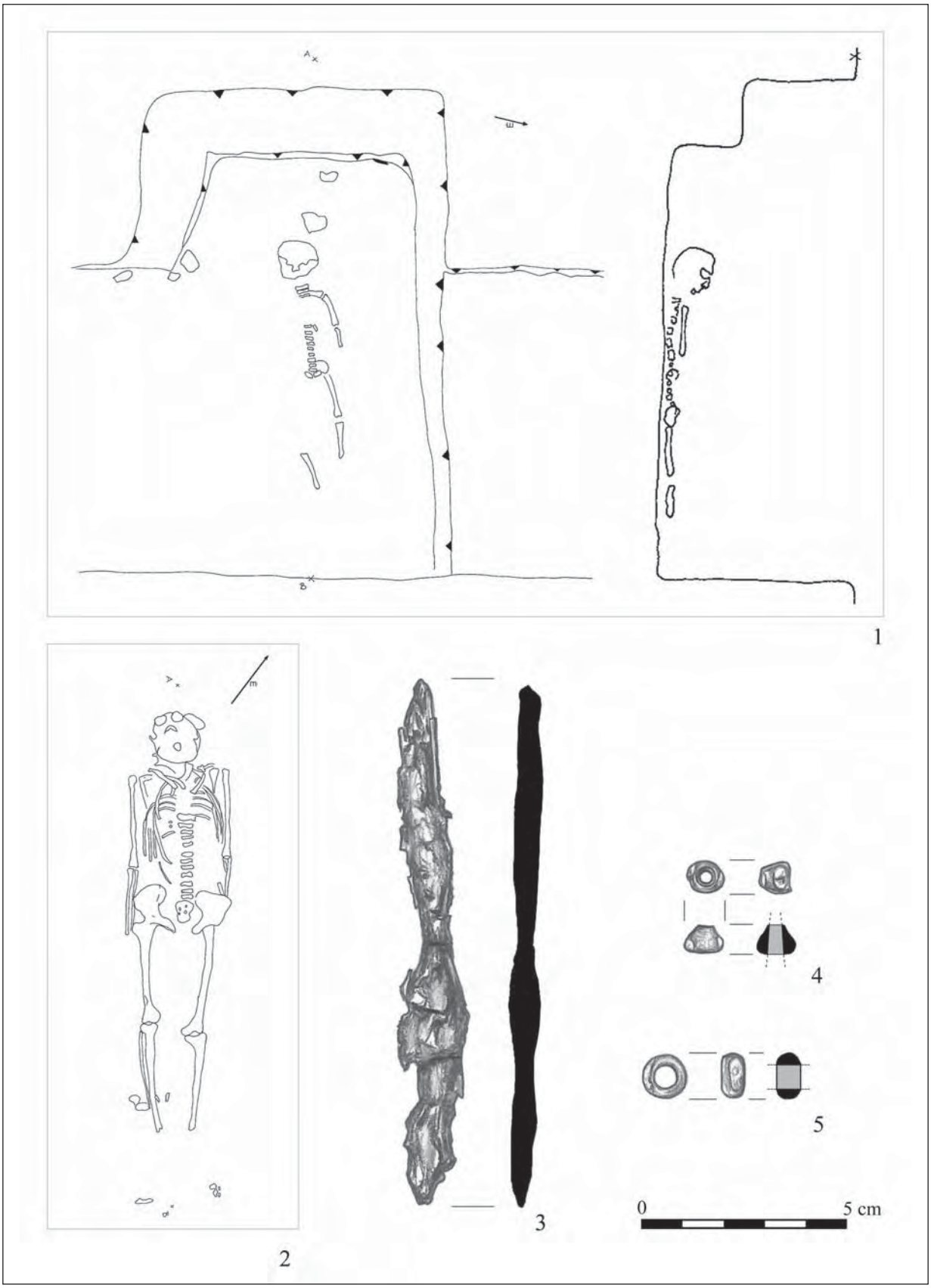
1. kép. 1: A Szabó Ferenc által talált trapéz alakú vállas kengyel a nagyszénási lelőhelyről;
2: Dienes István vázlata a lelőhelyről (DIENES 1965 alapján);
3: Nagyszénás-Svábföld 562., Szabó Ferenc tanyája – a lelőhely topográfiai viszonyai

Fig. 1. 1: The trapezoid stirrups with shoulder found by Ferenc Szabó at Nagyszénás;
2: Topographical sketch of the site by István Dienes (after DIENES 1965);
3: Situation of the Szabó Ferenc tanyája site at Nagyszénás-Svábföld 562

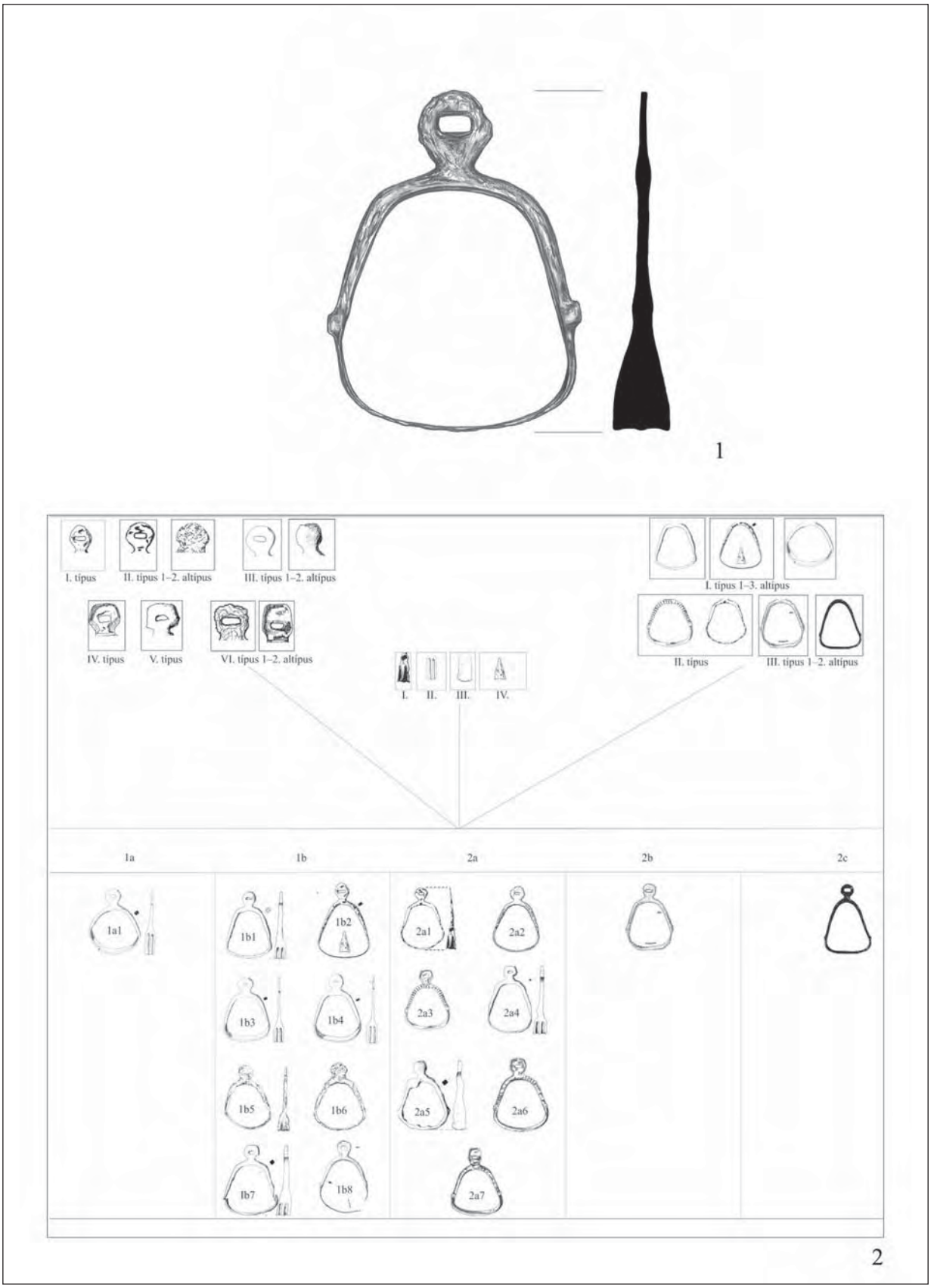


2. kép. 1: A lelőhely feltárásáról készített összesítő térkép; 2: 1. sír; 3–11: Az 1. sír leletei. 3–4: Karikaékszerek; 5: Csiholó; 6–10: Csonttöredékek; 11: Kengyel

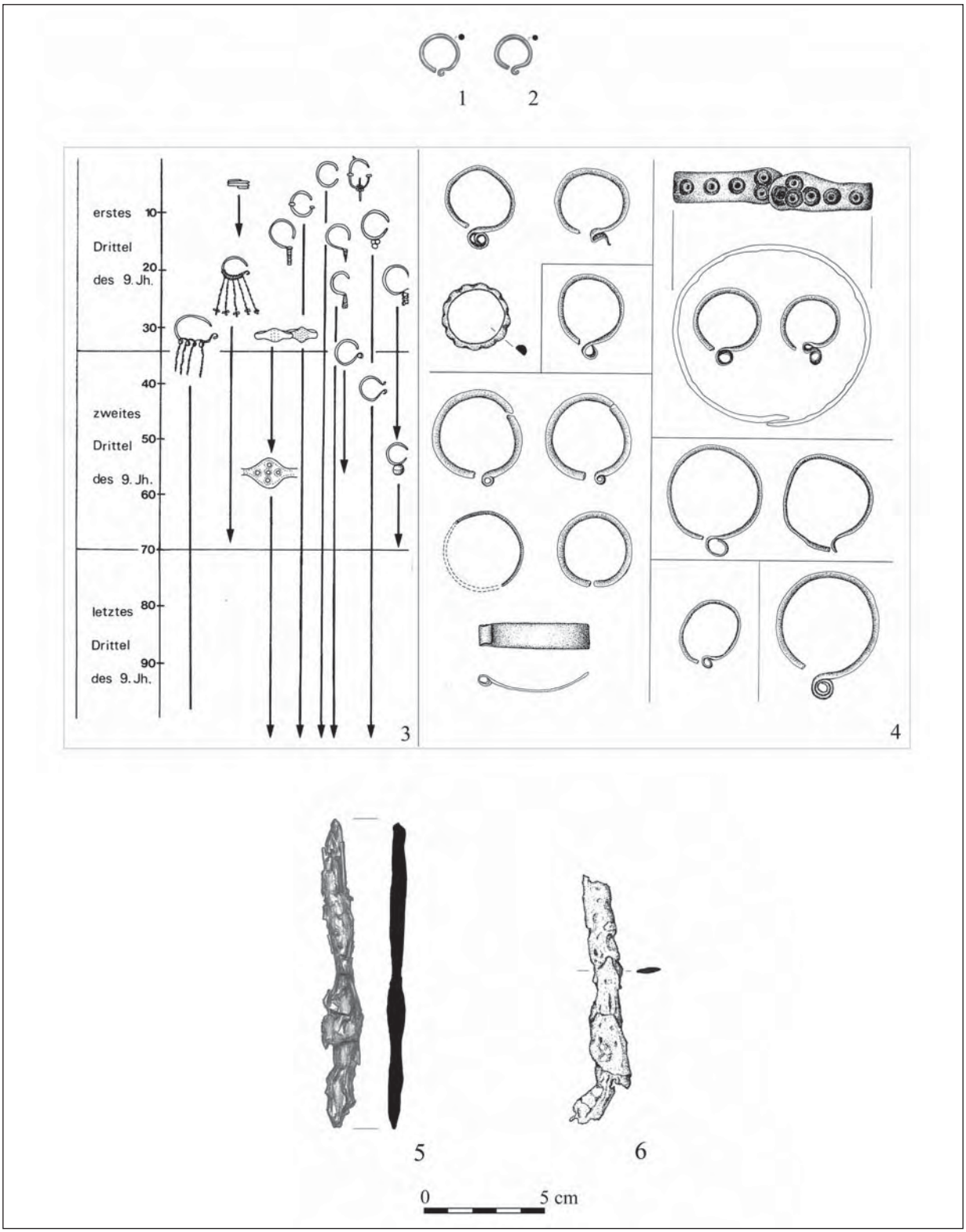
Fig. 2. 1: Overall plan of the area excavated in 2004; 2: Grave 1; 3–11: Finds from Grave 1. 3–4: Ringlets; 5: Flint; 6–10: Bone fragment; 11: Stirrup



3. kép. 1: 2. sír; 2: 3. sír; 3: A 3. sírban talált vaskés; 4–5: A terepbejárás során talált gyöngyszemek
Fig. 3. 1: Grave 2; 2: Grave 3; 3: Iron knife found in Grave 3; 4–5: Beads found during the survey



4. kép. 1: Az 1. sírban talált kengyel; 2: A tárgytípus klasszifikációja (GÁLL 2013 alapján)
Fig. 4. 1: The stirrup found in Grave 1; 2: Classification of the stirrups (after GÁLL 2013)



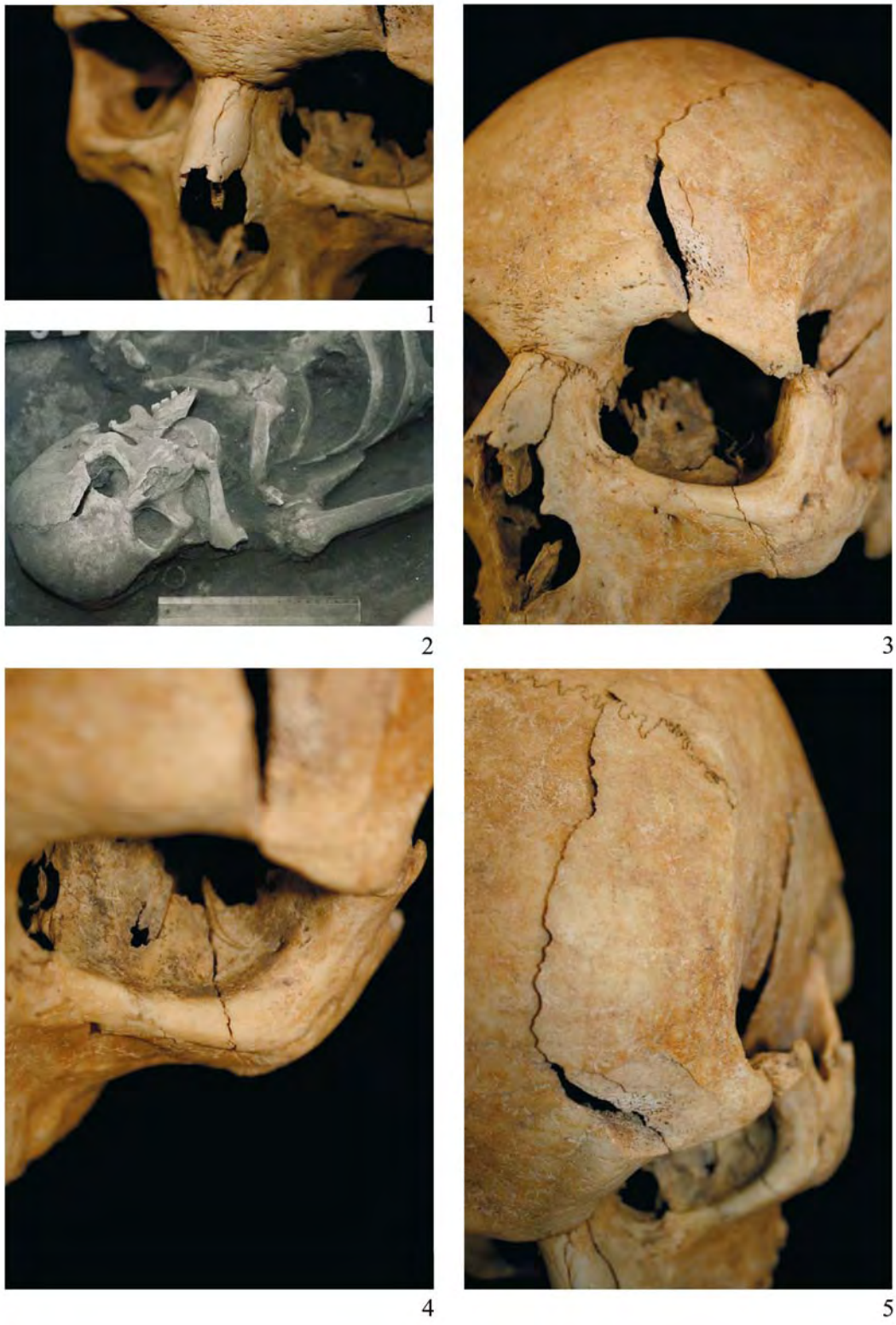
5. kép. 1–2: Az 1. sírban talált karikaékszerek; 3: A tárgytípus korai megléte Szőke B. M. klasszifikációja alapján (Szőke 1992 nyomán); 4: A tárgytípus párhuzamai (Bende–Lőrinczy 1997 nyomán); 5: A 3. sírban talált vaskés; 6: A kés közeli párhuzama Eger-Répástető lelőhelyről (Révész 2008 nyomán)

Fig. 5. 1–2: Ringlets found in Grave 1; 3: The distribution of related types according to B. M. Szőke (after Szőke 1992); 4: Similar objects (after Bende–Lőrinczy 1997); 5: The iron knife from Grave 3; 6: An item closely related to the knife from Eger-Répástető (after Révész 2008)



6. kép. Nagyszénás-Svábföld 1. sír. 1: Norma frontalis; 2: Norma lateralis; 3: Felső fogsorív; 4: A gerincoszlop részlete (T6-L1 csigolyák); 5: Gyökértályog; 6: Számfeletti koponyacsontok

Fig. 6. Nagyszénás-Svábföld, Grave 1. 1: The skull in frontal view; 2: The skull in lateral view; 3: Maxillary teeth; 4: T6-L1 vertebrae; 5: Abscess on maxillary region; 6: Supernumerary bones in lambdoid suture



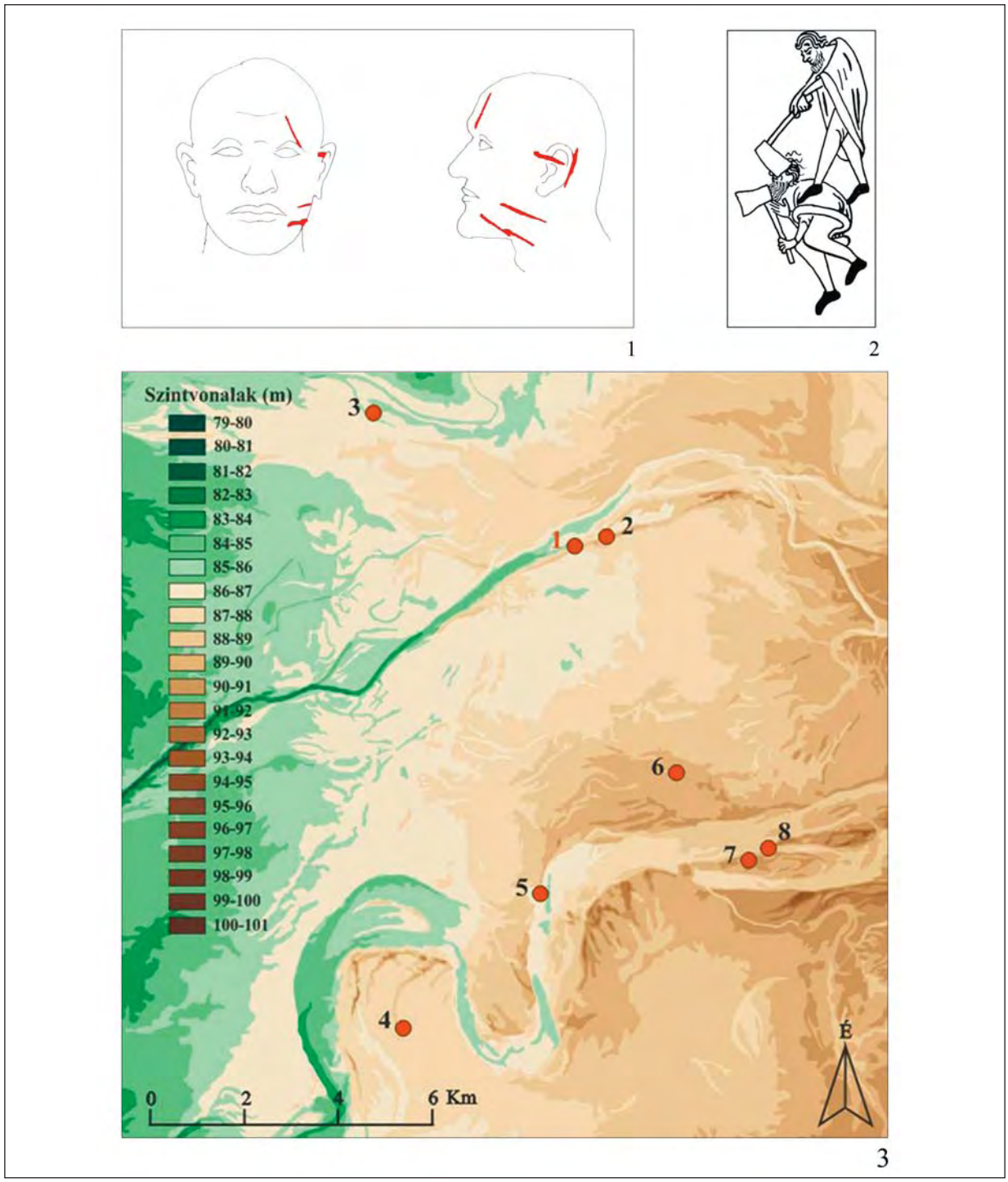
7 kép. Nagyszénás-Svábföld 1. sír. 1: A trauma nyoma az orrcsontokon; 2: A vágás nyoma in situ felvételen; 3: Az első lokalizációs hely: bal szemöldökív; 4: Repedés a szemüreg alsó részén; 5: Repedés a homlokcsonton

Fig. 7. Nagyszénás-Svábföld, Grave 1. 1: Traumatic lesion on nasal bones; 2: Cutting trace on the frontal bones (in situ); 3: First localization site: left supraorbital margin and superciliary arch; 4: Cracking on the bottom of the orbit; 5: Cracking on the frontal bone



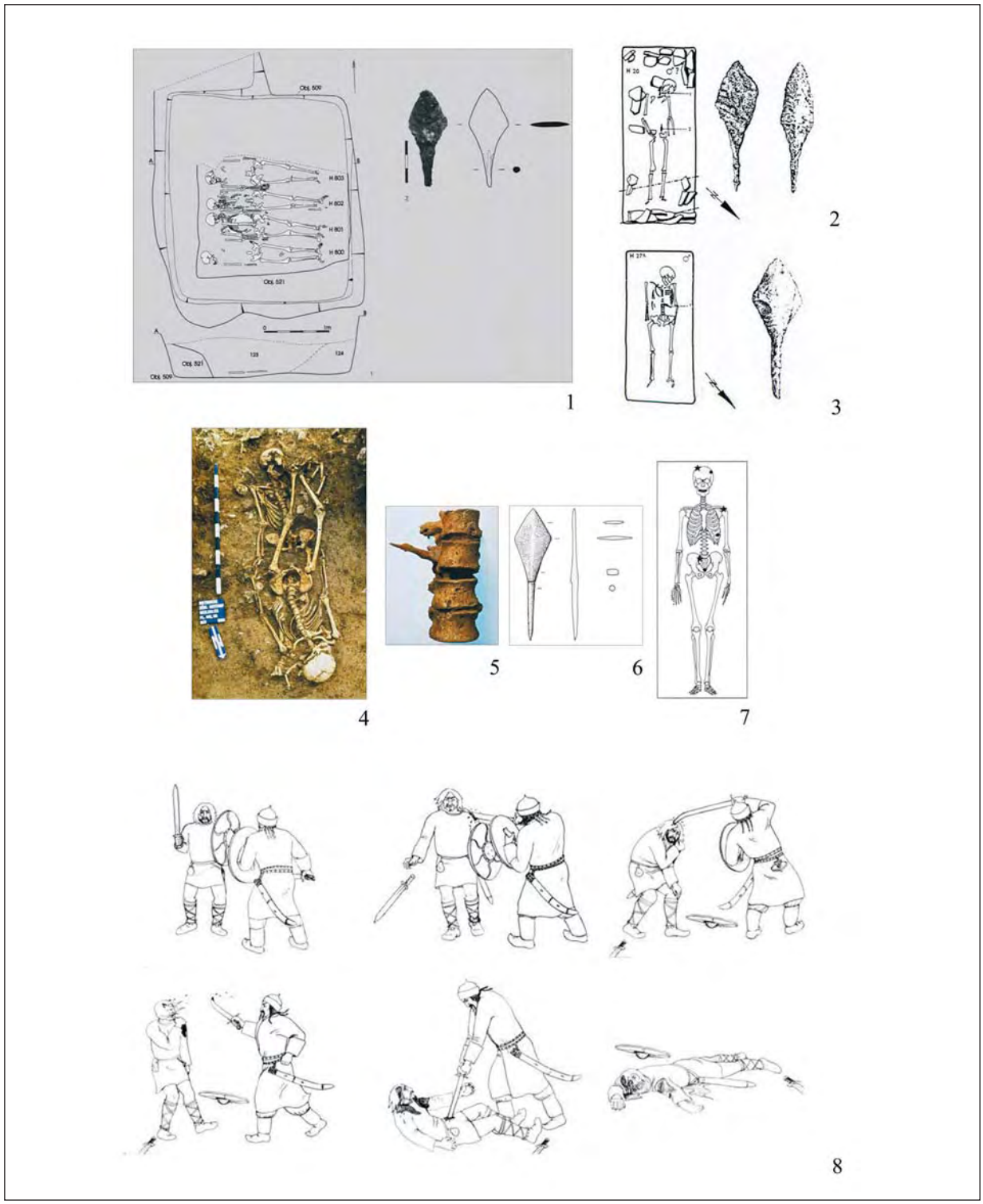
8. kép. Nagyszénás-Svábföld 1. sír. 1: A második lokalizációs hely: állkapocs bal oldala; 2: Röntgenkép az első lokalizációs helyről; 3: Vágásfelszín az állkapocs bal oldalán; 4: Kétszeres csapásnyom az alsó állkapocs bal oldalán; 5: Harmadik lokalizációs hely: bal halántékcsont; 6: A csapásnyom vége és a repedés kezdete a homlokcsont bal oldalán

Fig. 8. Nagyszénás-Svábföld, Grave 1: Second localization site: left side of mandible; 2: X-ray (first localization site); 3: Cutting on the left side of the mandible; 4: Double blow pressure on the left side of the mandible; 5: Third localization site: the left temporal bone; 6: The end of the blow and the beginning of the crack on the left side of the frontal bone



9. kép. 1: A fegyver okozta sebek helye az arcrekonstrukción az 1. sír halottján (Dr. Szalai Ferenc rajza); 2: Korabeli fegyverhasználat ábrázolása (Carty 2013 nyomán); 3: A lelőhely környezetében ismert korabeli temetők: 1. Nagyszénás-Svábföld, 2. Nagyszénás-Vaskapu, 3. Gádoros-Bocskai utca, 4. Orosháza-Rákóczitelep, Újosztás (Gellértegyháza), 5. Orosháza-Kristó-téglagyár, 6. Orosháza-Virágos-dűlő, 7. Orosháza-Nagy Albert tanya, 8. Orosháza-Pusztai Ignácné tanyája

Fig. 9. 1: Reconstruction of the wounded head in Grave 1 (drown by Dr. Ferenc Szalai); 2: Depiction showing the contemporary usage of the weapon (after Carty 2013); 3: Contemporary cemeteries in the vicinity of Nagyszénás: 1. Nagyszénás-Svábföld, 2. Nagyszénás-Vaskapu, 3. Gádoros-Bocskai utca, 4. Orosháza-Rákóczitelep, Újosztás (Gellértegyháza),5. Orosháza-Kristó-téglagyár, 6. Orosháza-Virágos-dűlő, 7. Orosháza-Nagy Albert tanya, 8. Orosháza-Pusztai Ignácné tanyája



10. kép. 1: A magyarok nyilaitól elesettek Brankovicéből (Morvaország); 2–3: Magyar nyilak áldozatai a Breclav-Pohansko lelőhelyen feltárt temetőben (SCHULZE-DÖRRLAMM 2006 nyomán); 4: A Bitigheimben elhunytak; 5–6: Az egyik halott gerincében megtalált nyílcsúcs; 7: A másik halott sebeinek helye; 8: A sebek ejtésének rekonstruált körülményei (WAHL 2007 nyomán)

Fig. 10. 1: People killed by Hungarian arrows at Brankovice (Moravia); 2–3: People killed by Hungarian arrows at Breclav-Pohansko (after SCHULZE-DÖRRLAMM 2006); 4: People buried at Bitigheim; 5–6: The arrow head is preserved in a person's spine; 7: Reconstruction of the wounds; 8: The circumstances of the injuries (after WAHL 2007)



*11. kép. 1: Az Orosháza-Nagy Albert tanya bolygatott 3. sírja; 2: Az Orosháza-Kristó (Kriston)-téglagyár lelőhely övverete és a Kund Gyűjtemény orsovai lelőhelyről szárazó övdíszei, valamint a gyűjteményben lévő érem (*Dienes *1965 nyomán); 3: A Majláth Béla által feltárt emlékek Orosháza-Kristó (Kriston)-téglagyár lelőhelyről (*Majláth *1890 nyomán)*

Fig. 11. 1: Disturbed Grave 3 at Orosháza-Nagy Albert tanya; 2: Belt mount from Orosháza-Kristó (Kriston)-téglagyár and similar ornaments from the Kund Collection discovered at Orsova; coin from the same collection (after Dienes *1965); 3: Finds unearthed by Béla Majláth at Orosháza-Kristó (Kriston)-téglagyár (after* Majláth *1890)*



12. kép. 1: A Nagyszénás területén talált 10–11. századi temetők: 1. Nagyszénás-Svábföld, 2. Nagyszénás-Vaskapu, 3. Nagyszénás-Dózsa-erdő; 2: A Nagyszénás-Vaskapu lelőhelyen feltárt szelvények összesítő térképe; 3–4: A Nagyszénás-Vaskapu lelőhelyen kibontott sírok; 5: A Nagyszénás-Vaskapu lelőhely 7. sírjában talált Salamon érme

Fig. 12. 1: Cemeteries dating from the 10–11th centuries discovered on the territory of Nagyszénás: 1. Nagyszénás-Svábföld, 2. Nagyszénás-Vaskapu, 3. Nagyszénás-Dózsa-erdő; 2: Overall map showing the trenches at Nagyszénás-Vaskapu; 3–4: Graves at Nagyszénás-Vaskapu; 5: Coin struck during the reign of Salamon from Grave 7 at Nagyszénás-Vaskapu

Hadak útján XXIV. Budapest – Esztergom 2017, 557–595.

HARCOS VAGY NEM HARCOS? ADATOK A 10. SZÁZADI MAGYARSÁG FEGYVERES SÍRJAINAK ÉRTÉKELÉSÉHEZ

TIHANYI BALÁZS[*] – PÁLFI GYÖRGY[**]

Absztrakt: *A tanulmány a 10. századi magyarság Kárpát-medencében található fegyveres sírjaival foglalkozik. A sírleletekből klasszikus régészeti vizsgálattal kinyerhető információk mennyisége korlátozott, de az antropológiai módszerek bevonása új lehetőségeket vet fel. A vizsgálatok alapját a paleopatológiai elváltozások bizonyos csoportja, a fizikai munkavégzés hatására kialakuló, úgynevezett aktivitás okozta csontelváltozások adják. A szerzők az elméleti alapok és az íjászat anatómiájának áttekintése után Sárrétudvari-Hízóföld temetőjének fegyveres és nem fegyveres férfi sírjait vizsgálják és értékelik a régészeti leletek és az aktivitás okozta csonttani elváltozások segítségével.*

Kulcsszavak: *Kárpát-medence, honfoglaláskor, fegyveres sírok, íjászat anatómiája, enthesopathiák*

BEVEZETÉS: A KATONÁSKODÓ RÉTEG PROBLÉMÁJA

A rendelkezésre álló régészeti és történeti adatok alapján bizton állíthatjuk, hogy a 10. századi magyarság társadalmában jelentős szerepet játszott a katonáskodó réteg. Bizonyítja ezt a számos katonai, hadi eseményről szóló írott forrás és a 19. század óta a magyarokhoz köthető sírokból előkerült fegyverleletek. Azonban ha egy fokkal feljebb szeretnénk lépni, s azt a kérdést tesszük fel, hogy mekkora részét jelentette a társadalomnak a harcosok csoportja, akkor igen jelentős problémákba ütközünk, melyek rávilágítanak arra, hogy sem az ismert írott adatok, sem az eddig előkerült leletanyag önmagában nem alkalmas arra, hogy közelebb kerüljünk a probléma megoldásához.

A történészek több hipotézist állítottak fel a magyarság katonai és teljes létszámára vonatkozóan.[1] Ezek alapja Ibn Ruszta azon híradása, miszerint a magyarok főnöke húszezer lovassal vonult ki.[2] Az írott források esetében legújabban Szabados György összegezte az eddigi eredményeket és világított rá a fő problémára:[3] Ibn Ruszta közlése, csak a központi haderőre vonatkozik, nem pedig a teljes harcos rétegre, s ennél fogva nem alkalmas a magyarság teljes létszámának meghatározására sem.[4]

A leletek tekintetében a fő akadályt a leletanyag jellege jelenti, melyek túlnyomó része sírból származik. Kizárólag sírleletekre támaszkodva pedig egy olyan funkcionális tárgycsoport tekintetében, mint a fegyverek, téves eredményre juthatunk. A probléma forrása a tárgyak reprezentációs értéke. Heinrich Härke a germán és az angolszász kutatástörténetet összefoglalva arra a megállapításra jutott, hogy a sírleletek értékelésénél figyelembe kell venni azok fragmentált, hiányos, részleges, konceptuális és szelektív jellegét, s úgy véli, hogy a sírleletek nem tükrözik az egykori életet.[5] Ez a honfoglaló fegyveres sírokban a következőt jelenti: a sírba bekerült tárgyak, azon belül is a fegyverek a temetést végzők jóvoltából kerültek be a sírba. En-

[*] Szegedi Tudományegyetem TTIK, Embertani Tanszék, H-6726, Szeged, Közép fasor 52. / Szegedi Tudományegyetem BTK, Régészeti Tanszék, H-6722, Szeged, Egyetem u. 2. balazs0421@gmail.com

[**] Szegedi Tudományegyetem TTIK, Embertani Tanszék, H-6726, Szeged, Közép fasor 52. palfigy@bio.u-szeged.hu

1 További irodalommal TÓTH 2010, 121.
2 HKÍF 32.
3 SZABADOS 2011, 104–112.
4 SZABADOS 2011, 110.
5 HÄRKE 1997, 19–27.

nek megfelelően nem feltétlenül az elhunyt egykori tevékenységi körét tükrözik, sokkal inkább a hátramaradottak gazdasági erejét, elképzeléseit a túlvilági életről. Vagyis ha egy férfi sírba nem került be a fegyvermelléklet, az nem jelenti egyértelműen azt, hogy az illető életében nem tartozott a katonáskodó réteghez. Megfordítva a gondolatot, ha egy sírban fegyvermelléklet található, az még jelentheti azt, hogy az illető életében már évekkel, akár évtizedekkel az elhalálozást megelőzően felhagyott mindennemű harci tevékenységgel. Ezen gondolatból kiindulva az egyes temetők elemzése során, ha a temetőből előkerült fegyveres sírok számából következtetünk az adott temető mögött álló közösség katonai erejére, azzal igencsak eltérhetünk a valós adatoktól. Már csak azért is, mert ennek pontos megállapításához ismernünk kellene minden egyes sír finomabb datálását.

Ugyanakkor áttekintve a magyarság hagyatékában megtalálható fegyvertípusokat – balta, szablya, szablyamarkolatú kard, kétélű kard, lándzsa, íjászfelszerelés – azt tapasztaljuk, hogy a 10. századi sírokban a fegyverek közt legnagyobb mennyiségben az íjászfelszerelés egyes elemei fordulnak elő.[6] Ütköztetve a régészeti és az írott adatokat, a kép megerősítést nyer, s – nem újdonságként – kijelenthetjük, hogy a 10. században a magyarság fő fegyvere az íj volt, a hadsereg zömét pedig a könnyűlovas harcmodort folytató lovas íjászok tették ki. Ez a megállapítás alapvető fontosságú, hiszen az íjászat olyan összetett terhelésnek teszi ki a szervezetet, melynek nyomait joggal kereshetjük a sírokban nyugvók csontjain. Azaz a téma megközelítéséhez használt módszerek körét kiszélesítve bevonhatjuk az antropológiai vizsgálatokat.

AZ EMBERTANI VIZSGÁLATOK ELMÉLETI ALAPJAI

AKTIVITÁS OKOZTA ELVÁLTOZÁSOK: IZOMTAPADÁSI *HIPERTRÓFIÁ*K ÉS *ENTHESOPATHIÁ*K

A vizsgálatok alapját a csontokon felismerhető paleopatológiai elváltozások speciális csoportja, az aktivitás okozta csontelváltozások közül az ún. mechanikus *enthesopathiá*k jelentik.[7] Az izom- és íntapadási zónák elváltozásainál többnyire nem tipikus „kórtünetekről" van szó – mint például egy specifikus fertőző megbetegedés esetében –, hanem az izmok tapadási pontjainál és az inak kapcsolódási területeinél a rendszeres, durva fizikai terhelés következtében kialakuló csontburjánzásról, *hipertrófiá*ról.[8] Minél jobban és hosszabban erőltették az adott izmot vagy izomcsoportot, annak tapadása annál kifejezettebb. A korábbi kutatások kimutatták, hogy a 10–11. századi anyagban sokkal frekventáltabban jelen vannak, mint a modernkori anyagban, s főleg az alsó és a felső végtagon jelennek meg.[9] Ez a tény nagyon biztató, mindazonáltal figyelemmel kell lenni a módszer határaira, az esetlegesen felmerülő problémákra.

Mivel a jelenségek fizikai behatások következtében jönnek létre, a határt maga a behatás jelenti. Egy kialakult *enthesopathia* nagy valószínűséggel nem fog visszaalakulni, azonban ha az adott izmot nem éri elég intenzíven vagy megfelelő ideig a stressz, akkor ott nem tud látványosan megjelenni, ami rontja a kinyerhető információ mennyiségét. Az értékelés során ezt főleg az *infantia* és *juvenis* egyéneknél kell szem előtt tartani. Szintén nagyban rontja a kimutathatóságot az egyéb patológiás elváltozások (pl. fertőzések, traumák, metabolikus megbetegedések) egyidejű megjelenése a csontokon, különös tekintettel a DISH tüneteire, mivel azok elfedhetik a számunkra fontos adatokat.[10] Ez különösen jellemző lehet az idősebb egyénekre, akiknél a szervezet gyengüléséből adódóan a patológiás elváltozások mellett az *osteoporosis* is nagyobb eséllyel lép fel. Ezeken felül a különböző embertípusok, fizikumok szervezetében eltérő mértékű reakciót válthat ki a fizikai stressz.

Minden korosztály vizsgálatánál jelentős – talán a legjelentősebb – tényező, hogy ásatag

---

6 KOVÁCS 1986, 223–224. A honfoglalás kori íjászfelszerelésről, kutatásáról összefoglalóan: RÉVÉSZ 1996, 153–175.
7 További irodalommal VILLOTTE ET AL. 2010, 224–225.
8 PÁLFI ET AL. 1996, 222–223.
9 JÓZSA–PAP 1996, 207–208.
10 THOMAS 2014, 279.

anyagról van szó. A vizsgálat fókuszában az izomtapadási pontok állnak, vagyis a csontok felülete. Ez azt eredményezi, hogy minden olyan, az eltemetődést és bomlást követő fizikai és kémiai behatás, amely kihat a csontok felszínére, nagyban csökkenti az esélyeinket. Ehhez adódik hozzá az az információveszteség, amely a feltárástól a vizsgálat megkezdéséig következhet be: a csontok elkallódása és sérülése még mielőtt bekerülnek a múzeumba, vagy azután.

A nemzetközi szakirodalomban számos olyan tanulmány van, amely a fizikai behatások okozta stresszből fakadó elváltozásokat vizsgálva, elemezve próbál egykori tevékenységre következtetni. Ezek összefoglalását áttekintve azonban rájövünk, hogy korántsem olyan egyszerű a dolog, hiszen számos olyan tevékenység van, amely ugyanolyan izmokat mozgat meg, ebből következően nem lehet különbséget tenni az elváltozások alapján.[11]

Ezért újfent alapvető fontosságú a megállapítás, hogy a 10. századi magyarság hadserege túlnyomórészt (hacsak nem teljes mértékben) lovas íjászokból állt. Természetesen ez nem zárja ki, hogy szélesebb körben jártasak voltak a közelharci fegyverek használatában is. Azonban az íj harcászati szintű használatához rengeteg gyakorlásra és a folyamatban résztvevő izmok megfelelő edzettségére volt szükség. Olaszországi sportíjászokon végzett kinetikai vizsgálatok kimutatták,[12] hogy a lövési pontosság nincs összefüggésben az izomzat fejlettségével, viszont az egymást követő lövések leadása fáradást generál, melynek szintje egyenesen arányos a lövések számával. Az a hatékonyságcsökkenés, amelyet a fáradás eredményez, a vizsgálatok szerint nem azzal van összefüggésben, hogy milyen előkelő helyen áll az adott íjász a nemzetközi rangsorban, hanem hogy mennyire edzett az izomzata (minél edzettebb, annál kisebb a teljesítmény csökkenése).[13]

Egy csatában lövések tucatjait adhatták le, és nem engedhették meg maguknak, hogy közben elfáradjanak, következésképp joggal indulhatunk ki abból, hogy a honfoglaló harcosok megfelelő, speciálisan az íjászathoz edzett izomzattal rendelkeztek. Vagyis, ha ismerjük, hogy milyen izmok vesznek részt az íjászatban, tudjuk, hogy mely anatómiai képleteket kell megfigyelnünk.

Az íjászat embertani hatásai

Az íjászat során fő vonásaiban azonosan ismétlődő fizikai erőhatásnak tesszük ki a szervezetünket. A kulcsmozzanat az íj megfeszítése (*1. kép 1*): a húzókézzel az íjász megragadja az ideget, húzni kezdi a megfelelő pontig, majd az ideg elengedésével lő. Ebbe a folyamatba a törzsön túl mindkét kar be van vonva a lapockáktól az ujjakig, s csak több izomcsoport összetett és összehangolt működése révén valósulhat meg. Éppen ezért különül el egyéb tevékenységektől és nyújt lehetőséget az íjászat okozta nyomok vizsgálatára.

A vonatkozó szakirodalom alapján összeszedtük az íjászatba bevont izmok listáját,[14] majd pedig a sportorvosi szakirodalom segítségével meghatároztuk ezek eredési és tapadási pontjait, valamint a funkciót (*1. táblázat*).[15] A fenti mozdulatsor kivitelezésében az alábbi izmok játszanak szerepet (*2. kép 1–3; 3. kép 1–3*):

A törzs izmai közül hasi oldalon a nagy mellizom (*m. pectoralis major*), a kis mellizom (*m. pectoralis minor*) és az elülső fűrészizom (*m. serratus anterior*), míg háti oldalon a csuklyásizom (*m. trapezius*), a széles hátizom (*m. latissimus dorsi*), a kis és nagy rombuszizom (*m. rhomboideus*) és a lapockaemelő izom (*m. levator scapulae*). A felső végtaghoz tartozó izmok csoportján belül a váll részéről a deltaizom (*m. deltoideus*), a lapocka alatti izom (*m. subscapularis*), a tövis feletti izom (*m. supraspinatus*), a tövis alatti izom (*m. infraspinatus*), a kis görgetegizom (*m. teres minor*) és a nagy görgetegizom (*m. teres major*). A kar izmai közül a kétfejű karizom (*m. biceps brachii*), a karizom (*m. brachialis*) és a háromfejű karizom (*m. triceps brachii*). Végül az alkar izmai közül az ujjakat hajlító izmok (technikától függően: felületes ujjakat hajlító izom – *m. flexor digitorum*, a mély ujjakat hajlító izom – *m. flexor digitorum profundus*, hosszú hüvelykujjhajlító izom – *m. flexor pollicis longus*).

---

11 Kennedy 1989; Capasso et al. 1999.
12 Squadrone–Rodano 1995; Squadrone et al. 1995.
13 Squadrone et al. 1995, 274–277.
14 Axford 1995.
15 Miltényi 2008.

Magának a lövés folyamatának az anatómiai leírása a következő:[16] Az íjat tartó kéznél az íj és a kar felemelését a deltaizom irányítja. A háromfejű karizom felel a kar nyújtva tartásáért, miközben az elülső fűrészizom a lapocka előrehúzásával a kart a cél irányába helyezi. A széles hátizom szintben tartja a vállakat, a mellizmok pedig előrébb hozzák azokat. Végezetül a görgetegizmok és a lapocka alatti izom befelé forgatja a kart, így lehetőséget ad arra, hogy az ideg ne sújtsa meg lövésnél a tartókezet. Az ideget húzó kéznél a kétfejű karizom és a nagy mellizom a kéz előrehozásával segít az íj húrjának megfogásában. A deltaizom és a tövis feletti izom munkája révén ez felemelt karral történik, s az íjhúr megfogásáért az ujjakat hajlító izmok felelősek. Ezt követi az íj kihúzásának folyamata, amely során a csuklyásizom és a rombuszizmok a gerinc irányába húzzák a lapockát, a hátulsó deltaizom és a tövis alatti izom hátrahúzzák a kart, a deltaizom középső része pedig vízszintben tartja a húzókezet, miközben a kar hajlítóizmainak köszönhetően az alkar behajlik.

Az összevetés és értékelés során két dolgot kell szem előtt tartani: egyrészt az egyes izmok jellegüktől függően eltérő mértékben vesznek részt a munkavégzésben.[17] Másrészt a csontokon több rétegben helyezkednek el, ennek megfelelően beszélhetünk felszín közeli vagy mélyebb izomcsoportokról. Ez azt eredményezi, hogy egyes izmok még csak nem is közvetlenül a csontokon tapadnak. Vagyis nem szabad arra számítani, hogy a táblázatban szereplő összes izomtapadási pont egyforma csontelváltozást, vagy egyáltalán elváltozást mutat

FEGYVERES ÉS FEGYVERTELEN SÍROK EMBERTANI VIZSGÁLATA

SÁRRÉTUDVARI-HÍZÓFÖLD 10. SZÁZADI TEMETŐ RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI JELLEMZŐI

A vizsgálati módszer újszerűsége miatt a gyakorlati tesztelésre kiválasztott temetőnek meg kellett felelnie a következő kritériumoknak: (közel) teljesen feltárt, mind régészeti, mind antropológiai elemzése publikált, relatíve nagy sírszámú, statisztikailag értékelhető mennyiségű férfi sír és fegyveres sír található benne. Ezeknek a kritériumoknak teljesen megfelelt a Hajdú-Bihar megyében időszakosan vízjárta területen (*4. kép 2–3*) fekvő Sárrétudvari település Hízóföld nevű határrészében feltárt 10. századi temető.

A temető feltárását M. Nepper Ibolya vezetése alatt végezték el 1983–1985 között, aki közzé is tette a régészeti leletanyagot[18] A temetőnek nemcsak a régészeti, de a széleskörű antropológiai és paleopatológiai feldolgozása is megtörtént.[19] A tárgyi leletanyag a debreceni Déri Múzeumban,[20] míg az embertani anyag a Szegedi Tudományegyetem Embertani Tanszékének tárában található meg.[21]

A feltárás során 269 sír került elő, ezek közül 262 tartozott a 10. századi temetőhöz.[22] Az antropológiai feldolgozás későbbi szakaszaiban némileg módosultak a temető népességére, nemi megoszlására vonatkozó adatok,[23] azonban a régészeti közlésben még a régebbi adatok találhatóak. Jelen tudásunk szerint a 262 sírba összesen 263 embert temettek el (az egyik sírból egy magzat csontjai is előkerültek), közülük 162 felnőtt, 98 *sub-adultus* (*infantia I–II, juvenis*) és 3 magzat korú egyént különítettek el.[24]

A leletanyag alapján a temető használati idejét a feltáró a 10. század első kétharmadára tette: a megnyitást az első generációhoz kötötte, míg felhagyását a 970-es évekre helyezte.[25] Dolgozatunk-

---

16 A folyamat leírása a sportíjászatban alkalmazott technika alapján történik. Ennek megfelelően eltérések mutatkozhatnak a történeti korokban használt íjásztechnikától, éppen ezért törekedtünk a folyamat minél általánosabb érvényű leírására.

17 MILTÉNYI 2008, 206–210.

18 M. NEPPER 1994; M. NEPPER 2002.

19 OLÁH 1990; PÁLFI 1992; PÁLFI 1993; PÁLFI ET AL. 1996.

20 Ltsz.: IV.80.97.1–4, IV.90.8.1–IV.90.204.1.

21 Ltsz.: 10672–10939.

22 M. NEPPER 2002, 353.

23 PÁLFI ET AL. 1996, 214.

24 PÁLFI ET AL. 1996, 214, I. táblázat.

25 M. NEPPER 2002, 358.

nak nem célja a temető teljes körű elemzése, de megjegyeznénk itt, hogy a leletanyag alapján nem tartjuk biztosnak a a temető megnyitására és lezárására vonatkozó megállapítást. Az első generáció kérdése a honfoglaláskor kutatásának sarkalatos pontja. A fogalommal kapcsolatos problémák ismeretében[26] kerülendőnek tartjuk a meghatározást. A temetőben megjelennek a pödrött végű hajkarikák, szőlőfürtdíszes fülbevaló, spirálcsüngős fülbevaló, állatfejes zárt karperec, nyéltámaszos balta, trapéz alakú kengyelek, s ami különösen érdekes, hogy a perifériákon három sírban még a sodrott nyakperecek (vékony és vastag típus) is.[27] Ez utóbbi azért is különösen fontos, mert Szabó János Győző, majd pedig Kovács László kutatásai alapján igen kései tárgytípusról van szó.[28] Másfelől a temetőből hiányoznak mind a klasszikusan 11. századra keltezhető tárgyak, mind az Árpád-házi királyok pénzei – leszámítva a szórványként előkerült I. András érmét.[29] Ez önmagában még nem perdöntő, de a Sárrétudvari térségében található Püspökladány-Eperjesvölgy (*4. kép 2*) 10–11. századi temetőjével összehasonlítva[30] egyértelműen látszik a hiány és az eltérés. Összességében a temetőt egészen a század végéig használhatták, viszont a felhagyás ideje ezen túlmenően nagyon vitatható. A fegyveres sírok szempontjából azonban a legfontosabb az, hogy 10. századi datálásukat nem kérdőjelezi meg semmi.

A temetőben összesen 58 sírból került elő fegyvermelléklet, ami elképesztően magas szám. A fegyveres sírok mellékleteire a funkcionális jelző illik a leginkább. Több esetben kizárólag a fegyver mint egyedüli lelet különbözteti meg a férfi sírokat egymástól. Itt jegyeznénk meg, hogy a 202. sírba nyílhegyekkel eltemetett egyén a későbbi antropológiai vizsgálatok alapján nőnek lett meghatározva.[31] Jellemzőek a fejnél előforduló egyszerű, nyitott huzalkarikák, pásztorkészség elemei, illetve a magasabb szintet sugalló lószerszámzati elemek (kengyel, zabla, hevedercsat) és lócsontok. A fegyverek közt megtalálható a szablya két esetben (66. és 264. sír), a nyéltámaszos balta (258. sír) és minden esetben az íjászfelszerelés valamelyik eleme.[32] Az íjászfelszerelésbe sorolható tárgytípusok közül a legnagyobb számban a nyílhegyek fordulnak elő (legalább 150 db), de 28 sírban (maradandó nyommal!) tegez is volt. Az íjak számát az íjakhoz köthető lemezek száma alapján tizenkilencben állapították meg,[33] azonban Bíró Ádám kutatása során rámutatott, hogy egy lemez tévesen lett meghatározva, így eggyel nőtt a lemezes íjmelléklettel ellátott sírok száma.[34] Vizsgálataink során szintén növelni tudtuk eggyel ezt a számot, mivel a 74. sír emberi csontjait tartalmazó dobozban egy markolati lemezt találtunk (*4. kép 1*), amelyet a feltárás során valószínűleg nem vettek észre. Jelen információink szerint tehát 21 íjlemezes sír található a temetőben. Az íjak, nyíltegezek és nyílhegyek a legkülönbözőbb kombinációkban fordulnak elő a sírokban: csak nyílhegy, csak tegez, csak íjlemez, nyílhegy-tegez, nyílhegy-íjlemez, tegez-íjlemez, íjlemez-tegez-nyílhegy. Ezt kiegészítve a közelharci fegyverekkel: szablya-íjlemez-nyílhegy, szablya-íjlemez-nyíltegez-nyílhegy, balta-íjlemez-nyíltegez-nyílhegy. Bejelölve a fegyveres sírokat a temetőtérképen jól látszik, hogy egyrészt a temető teljes felületére kiterjednek, másrészt a három, közelharci fegyvert is tartalmazó sír a temető szélein helyezkedik el (*1. kép 3*).

A fegyveresek közül 1 *infantia* I, 6 *infantia* II, 3 pedig *juvenis* korú volt. A fegyveresek zömét azonban nem nagy meglepetésre a felnőttek adják: 11 *adultus*, 22 *maturus*, 9 *senium* és 5 pontosabban nem meghatározható (*1. kép 2*). A legmagasabb számban a *maturus* csoport jelentkezik, ami különösen kedvező, hiszen ez az a csoport, melynél már biztosan elegendő idő állt rendelkezésre, hogy kialakulhassanak a *hipertrófiá*s elváltozások, ugyanakkor szervezetük még elég erős volt ahhoz, hogy ne jelentkezzenek az időskori betegségek.

---

26 Langó 2007, 225–241.
27 M. Nepper 2002, 355–357.
28 Szabó 1980, 62; Kovács 1986a, 101.
29 M. Nepper 2002, 358.
30 M. Nepper 2002, 128–295, 126–222. tábla.
31 Pálfi et al 1996, 218.
32 M. Nepper 2002, 357.
33 Az összefoglalásban előbb 18, majd 19 az íjak száma, vö. Nepper 2002, 357–358.
34 Bíró 2013, 383.

A fegyvertelen felnőtt férfi sírok esetében az arány a következőképp alakul: 4 *adultus*, 25 *maturus*, 6 *senium* és 5 nem pontosítható. Tehát itt is a *maturus* korúak esetszáma a legmagasabb, ezáltal a két csoport statisztikai összehasonlításra alkalmas lesz a későbbiekben.

A VIZSGÁLATI MÓDSZER

A vizsgálat során makroszkópos megfigyelésnek vetettük alá a lapockákat, a kulcscsontokat, a karcsontokat, az orsócsontokat és a singcsontokat. Az esetek többségében az ujjcsontoknak csak nagyon kis hányada állt rendelkezésre, így ezekre nem tért ki a kutatásunk. Regisztráltunk minden olyan izomtapadási pontot, melyen jól érzékelhető *hipertrófia* jelentkezett, illetve figyeltük, hogy megjelennek-e az ízületeknél *arthrosis* kialakulására utaló degeneratív folyamatok. Természetesen az egyéb patológiás elváltozásokat is rögzítettük, pl. traumák, fertőző megbetegedések nyomait, melyek nagyban befolyásolják az értékelést, esetlegesen automatikusan kizárják a vizsgálatból az adott esetet (pl. DISH). Megvizsgáltuk a fegyveres *infantia* I–II, *juvenis*, *adultus*, *maturus* és *senium* eseteket egyaránt, majd pedig a fegyvermelléklet nélküli, biológiailag a felnőtt kategóriába tartozó férfivázakat (*adultus*, *maturus*, *senium*). Tekintettel arra, hogy a felnőtt sírok adják az esetek többségét, s náluk már feltételezhető, hogy elegendő idő állt rendelkezésre az elváltozások kialakulására, a jelenségek regisztrálása mellett kísérletet tettünk egy relatív sor felállítására is azt illetően, hogy mennyire voltak kifejezettek, markánsak a jelenségek. Ezt egy standard alapján tettük meg, melyet az 5. számú sírban nyugvó, *maturus* korú férfi jelentett. Tisztában vagyunk azzal, hogy ez a relatív sor elég torz képet is mutathat, hiszen könnyen megeshet, hogy az általunk szubjektíven kiválasztott viszonyítási alap valójában az egyik szélső értéket képviseli. Célunk ezzel csupán az volt, hogy a kutatás jelenlegi fázisában, abszolút koordináták hiányában is érzékeltetni tudjuk az elváltozások mértékét. Az összes adatot a *2. táblázat* tartalmazza: növekvő sírszám mellett előbb a fegyveres, majd a fegyver nélküli eseteknél megadtuk a korcsoportot, a sírban talált fegyvermelléklete(ke)t, a regisztrált jelenségeket (felnőttek esetében az 5. sírhoz is viszonyítva) és a csontok megtartási állapotát.[35] A megvizsgált sírok eredményeit az alábbiakban tárgyaljuk.

A VIZSGÁLATI EREDMÉNYEK

A lapockák (*scapula*) voltak a legkevésbé alkalmasak a vizsgálatra (*5. kép 1*), s így a vizsgálatukból sem lehet messzemenő következtetéseket levonni. A lapockákon mindent összevetve négy anatómiai képletnél érzékeltünk aktivitáshoz köthető elváltozást: (1) a vállízületi vápa (*cavitas glenoidalis*) szélén körben megjelenő peremet (kód: s1); (2) a lapocka lapátján a lapocka alatti izom (*m. subscapularis*) tapadásának *hipertrófiá*ját (kód: s2); (3) a lapocka külső, laterális élének *hipertrófiá*ját azon a területen, ahol a széles hátizom (*m. latissimus dorsi*), a nagy görgetegizom (*m. teres major*), a kis görgetegizom (*m. teres minor*) és a háromfejű karizom hosszú feje (*m. triceps brachii caput longum*) tapad (kód: s3) és (4) a vállcsúcsi nyúlvány (*acromion*) nem fuzionált (kód: s4). Ezeken felül korábbi traumából vagy fertőzésből fakadó degeneratív elváltozást észleltünk pl. a 20. sírban nyugvó egyénnél.

A kulcscsontoknál (*clavicula*) figyeltünk meg leggyakrabban gyógyult töréseket (*5. kép 2*), mindazonáltal jó megtartású, informatív darabok. Szintén négy területen jelentkeztek markerek: (1) a kulcscsont szegycsont felőli végének alsó részén, a borda-kulcscsonti szalag (*ligamentum costoclaviculare*) érdességénél *hipertrófia* és *lézió* formájában is előfordult az elváltozás (kód: c1); (2) a váll felőli végén, a deltaizom (*m. deltoideus*) tapadási pontjánál (kód: c2); (3) a váll felőli végén, a csuklyásizom (*m. trapezius*) tapadásánál (kód: c3); és (4) a kulcscsont alatti izom (*m. subclavicularis*) tapadásánál (kód: c4).

---

[35] A táblázatban jelöltük, ha nem állt rendelkezésre az adott csontváz (nem vizsgált), vagy ha az adott csontváz rossz megtartási állapota miatt nem volt alkalmas a vizsgálatra (vizsgálatra alkalmatlan). (?) jelöli az adott képlet erodáltságát. Kétoldali jelenségek esetén jelöltük, hogy a jobb (J) vagy a bal (B) oldal mutat-e erőteljesebb megjelenést. A csontok állapotánál fekete szín jelöli az ép, rendelkezésre álló csontot, piros szín a töredékes vagy erodált részeket, és fehér szín a hiányzó részt.

A karcsontok (*humerus*) esetében figyelhettük meg a legtöbb, aktivitáshoz köthető jelenséget (*6. kép 1*), összesen tíz kisebb-nagyobb részen: (1) a karcsont feji részén (*caput humeri*), az úgynevezett rotátorizmok (lapocka alatti izom – *m. subscapularis*, tövis feletti izom – *m. supraspinatus*, tövis alatti izom – *m. infraspinatus*, kis görgetegizom – *m. teres minor*) tapadásánál (kód: h1); (2) a karcsont nagy gumójának az élén (*crista tuberculi majoris*) a nagy mellizom (*m. pectoralis major*) tapadásánál (kód: h2); (3) a karcsont kis gumói érdességén (*crista tuberculi minoris*) a széles hátizom (*m. latissimus dorsi*) tapadásánál (kód: h3); (4) ugyanitt a nagy görgetegizom (*m. teres major*) tapadásánál (kód: h4); (5) a felkar középső harmadán, a külső oldalon a delta érdességnél (*tuberositas deltoidea*), ahol a deltaizom (*m. deltoideus*) tapad (kód: h5); (6) a felkar *disztális* végén, a külső könyökbütykön (*epicondylus lateralis*) és a felette lévő bordán (*crista supraepicondylaris lateralis*), ahol a kar feszítőizmai tapadnak nagyon összetett módon (kód: h6); (7) a belső könyökbütykön (*epicondylus medialis*), ahol a kar hajlítóizmai tapadnak szintén nagyon összetetten (kód: h6); (8) a karcsont hátulsó felszínén a háromfejű karizom (*m. triceps brachii*) belső és külső fejének tapadásánál (kód: h8); (9) a karcsont középső harmadának belső részénél a hollócsőr karizom (*m. coracobrachialis*) tapadásánál (kód: h9); (10) illetve a karcsont esetében megfigyelhető volt a feji részen a bicepsz árkának aszimmetriája ugyanazon egyén jobb és bal karcsontját összehasonlítva (kód: h7).

Érdekes és egyedi jelenségként regisztrálhattunk egy erőteljes aszimmetriát egy *adultus* csoportba tartozó egyénnél (52. sír): a jobb karcsont sokkal rövidebb és gyengébb volt a bal karcsontnál, ami nem a fizikai terhelés, hanem valamilyen ismeretlen ok következménye.

Az orsócsontok (*radius*) tekintetében (*6. kép 2*) három különböző lokalizációban tudtunk regisztrálni jelenségeket: (1) a feji résznél az orsócsont érdességén (*tuberositas radii*), ahol a kétfejű karizom (*m. biceps brachii*) tapad (kód: r1); (2) az orsócsont középső harmadában az elülső felszínen, ahol a hengeres borintóizom (*m. pronator teres*) tapad (kód: r2); és (3) az orsócsont singcsont felé eső részének középső harmadában, ahol a csontközi hártya (*margo interosseus*) kapcsolódik a csonthoz (kód: r3).

Végezetül a singcsontoknál (*ulna)* összesen öt anatómiai képlet (*6. kép 2*) esetében figyeltünk meg az eddigiekhez hasonló jelenséget: (1) a singcsont könyökkampóján (*olecranon ulnae*) a háromfejű karizom (*m. triceps brachii*) tapadásánál (kód: u5); (2) a singcsont érdességén (*tuberositas ulnae*) a karizom (*m. brachialis*) tapadási pontján (kód: u1); (3) a singcsont hátsó felső részén lévő tarajon (*crista supinatoris*) a hanyintóizom (*m. supinator*) eredésénél (kód: u2); (4) a singcsont orsócsont felé eső részének középső harmadában, ahol a csontközi hártya kapcsolódik a csonthoz (kód: u3); és (5) és a singcsont belső szélén, a tenyéri oldalon a négyszögű borintóizom (*m. pronator quadratus*) tapadási pontjánál (kód: u4).

Az alkarok esetében szintén megfigyeltünk patológiás elváltozásokat, melyek a csuklót (pl. 11. sír), az orsó és a singcsont középső régióját vagy a könyököt (pl. 29. sír) érintették. Két esetben nagyon erős *arthrosis* jelentkezett a könyöki régióban, az egyik esetben bilaterálisan, azaz mindkét oldalon (183. sír; *9. kép 2*), a másik esetben (182. sír; *9. kép 1*) viszont a csontok megtartási állapota miatt csak az egyik oldalon tudtuk megfigyelni.

A nagyobb felbontású fotók lehetővé teszik egy, az izmok működéséhez kapcsolódó jelenség megfigyelését: az izomtapadási pontok *hipertrófiá*ja kapcsán az új csontréteg létrejöttét biztosító dús érhálózat és munkájának nyomait.

Az előbbiekben leírt jelenségek mindegyike azt mutatja, hogy a szériához tartozó fegyveresek és fegyvertelen férfiak is erős, jó fizikummal rendelkeztek. Összehasonlítva a listát az íjászat izmait tartalmazó táblázattal, magas fokú átfedés figyelhető meg. A sírok adatait tartalmazó táblázatból az is világosan látszik, hogy a jelenségek gyakoriságukban különböznek, viszont az esetek szintjén egyezések is vannak. Ennek megfelelően el kell végezni az adatok értékelését mindkét szempontból. Mind a létszámot, mind az aktivitási elváltozások kialakulásához rendelkezésre álló időt tekintve a felnőtt sírok felelnek meg a legjobban az elemzéshez. Az *infantia* és *juvenis* esetekhez nem áll rendelkezésünkre biztos referenciaanyag, hiszen ennél a két korcsoportnál a férfi és a női nem elkülönítésére sincs minden esetben lehetőség, márpedig a testalkat és az izmok szempontjából ez alapvető fontosságú. Tekintettel ezekre a tényezőkre, az eredmények értékelését a felnőtt csoportoknál végeztük el.

KONKLÚZIÓK, ÖSSZEGZÉS

A jelenségek összesítő értékelése

Ahogy korábban leírtuk, mind a fegyvereseknél, mind a fegyvermelléklet nélkülieknél elegendő eset áll a rendelkezésünkre, hogy a *maturus* csoportot külön is összehasonlító elemzésnek vessük alá. A különbség a grafikonok alapján (*7. kép 1–2*) szemmel látható. A lapockák esetében az anyag töredékes volta miatt nem érdemes messzemenő következtetéseket levonni, esetleg a külső oldalélen megfigyelt jelenségekre (kód: s3) hívhatjuk fel a figyelmet, mivel itt értékelhető mennyiségben különbség mutatkozik: fegyvereseknél 80%, fegyvermelléklet nélkülieknél 20% körül regisztrálhattuk. A kulcscsontok esetében mindkét csoportnál magas számban jelentkeztek az elváltozások, de a fegyvereseknél a deltaizom *hipertrófiá*ja (kód: c2) 100%-ban kimutatható, s a borda-kulcscsonti szalag (kód: c1) és a csuklyásizom (kód: c3) erőltetésének nyoma is 90% körül mozog. A fegyvermelléklet nélkülieknél ez az arány valamivel alacsonyabb, viszont ennél a csoportnál kis százalékban, de megfigyelhető volt a kulcscsont alatti izom *hipertrófiá*ja is.

Szignifikáns az eltérés a karcsontokat tekintve. A fegyveres csoport esetében öt régióban is – nagy mellizom (kód: h2), széles hátizom (kód: h3), nagy görgetegizom (kód: h4), deltaizom (kód: h5), a belső és külső könyökdudoron a hajlító és feszítő izmok tapadásánál (kód: h6) – 100%-ban megfigyelhető *hipertrófia*. Ezzel szemben a fegyvermelléklet nélkülieknél a legmagasabb számban a nagy mellizom kifejezettsége figyelhető meg 90% körüli gyakorisággal, s ettől a többi típus kisebb-nagyobb szórással, de elmarad. Jelentős a különbség még a rotátorizmok (kód: h1) és a háromfejű (kód: h8) karizom esetében is, mivel előbbinél kb. 75%–10%, utóbbinál kb. 25%–0% a kimutathatósága a fokozott működésnek a fegyveresek javára. A singcsontoknál a karizom *hipertrófiá*ja (kód: u1) mind a fegyveresek, mind a fegyvertelenek esetében 100%-ban megjelenik, azonban a továbbiakban eltérnek: a hanyintóizomnál (kód: u2) 100% a fegyvereseknél és kb. 80% a fegyverteleneknél, míg a csontközi hártyánál (kód: u3) kb. 60%–90%, négyszögű borintóizomnál (kód: u4) 65% – kb. 20%, háromfejű karizomnál (kód: u5) pedig kb. 45% – kb. 5% ugyanez az arány.

Végül, de nem utolsó sorban az orsócsontoknál szintén egyezően, 100%-ban megjelenik a kétfejű karizom (kód: r1) erőteljes munkájára utaló csonttani elváltozás, azonban mind a hengeres borintóizom (kód: r2) – 100% és kb. 80% –, mind a csontközi hártya (kód: r3) – kb. 87% és 80% – erőltetése gyakrabban mutatható ki a fegyvereseknél.

A grafikonok adataiból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a temetőben nyugvó *maturus* korcsoportba tartozó fegyveres és fegyvertelen csoportok között általánosságban különbségek figyelhetőek meg.

Kiterjesztve az adatokat az összes fegyverrel, illetve fegyver nélkül eltemetett felnőtt férfira, a kép még jobban árnyalódik (*8. kép 1–2*). A grafikonokból nagyon jól látszik, hogy a temető fegyveres felnőtt férfijai és fegyvermelléklet nélküli férfijai között az egyes jelenségek gyakoriságában különbségek mutathatóak ki a felső végtag és függesztőövéhez tartozó összes, általunk megvizsgált elemén. A lapockák esetében az összehasonlítás a kevés értékelhető esetszám miatt szintén nehéz, kiemelni talán az oldalélen megfigyelt jelenséget (kód: s3) lehet, amely fegyvereseknél 80% fölött, míg fegyver nélkülieknél 20%-ban fordul elő. A kulcscsontok esetében a fegyvereseknél mindhárom megfigyelt jelenség (c1, c2, c3) 90% körül mozog, míg a másik csoportnál csak a deltaizom (kód: c2) kiemelt tapadása haladja meg a 80%-ot, ugyanakkor a kulcscsont alatti izom (kód: c4) *hipertrófiá*ja is jelen van kb. 15%-ban. A karcsontok esetében továbbra is megfigyelhető a *maturus* csoportnál kimutatott különbözőség, a fegyveresek még mindig generáltabban és magasabb arányban produkálják az egyes elváltozásokat. Természetesen igaz ez az orsó és a singcsontokra is.

A jelenségek értékelése az egyének szintjén

A két csoportnál megfigyelt jelenségek kombinációjában tehát jól megfogható eltérések vannak. Ugyanakkor a jelenségek köre lényegében ugyanaz a két csoportnál, ami azt az eshetőséget veti fel, hogy bizony a fegyvertelen csoportnál is vannak olyan esetek, melyek azonos kombinációt mutatnak a fegyvereseknél megfigyeltekkel. Ennek illusztrálásra két sírt emelnénk ki: a 3. és a 65. számút.

A 3. sírba (*9. kép 3–5*) egy *adultus* korcsoportba tartozó férfit temettek el. Lapockájának ízületi

vápájánál enyhe benyomódások figyelhetőek meg, különösen a jobb oldalon, de *arthrosis*nak nincs nyoma. A lapocka szélén, a lapocka alatti izom, a nagy görgetegizom és a kis görgetegizom tapadásánál erőteljes kidudorodások érzékelhetőek. A kulcscsontoknál mind a szegycsont felőli, mind a váll felőli oldalon kezdődő degeneratív elváltozás nyomai érzékelhetőek. A borda-kulcscsonti szalag (*9. kép 4*), a deltaizom és a csuklyásizom tapadásai egyaránt erőteljes *hipertrófiá*t mutatnak. A kar csontjai erősen erodáltak, ugyanakkor hatalmas és erős *hipertrófiá*t mutató izomtapadási pontok figyelhetőek meg (h1, h2, h3, h4, h5, h8; *9. kép 3*), kicsivel hangsúlyozottabban a jobb oldalon (ezt támasztja alá a bicepszárok aszimmetriája is). A szintén hatalmas és masszív alkarcsontok (*9. kép 5*) ugyanúgy kopottak és lepusztultak, de még kivehetőek a nagyon erős izomtapadások mind az orsócsontokon (r1, r2, r3), mind a singcsontokon (u1, u2, u4, u5). A 65. sírban (*10. kép 1–3*) egy *maturus* korcsoportba tartozó férfi nyugodott. Lapockáiból csupán töredékek maradtak meg, melyek értékelésre nem alkalmasak. A kulcscsontok végei erodáltak, de jól láthatóak az erőteljes tapadások (*10. kép 3*) a széria kulcscsontjain megfigyelt mind a négy anatómiai képlet területén (c1, c2, c3, c4). A karcsontok esetében (*10. kép 2*) nagyon markánsan jelentkeztek a széria fegyvereseinél nagy arányban megfigyelt jelenségek (h1, h2, h3, h4, h5, h6), ahogyan a singcsont (u1, u2, u3) és az orsócsont (r1, r2, r3) esetében is (*10. kép 1*).

Mindkét férfin széles körben megfigyelhetőek voltak az aktivitással összefüggő jelenségek, ráadásul mindketten nagyon erős testalkatúak voltak. Legjelentősebb különbség közöttük a sírmellékletük. A 3. sírban a bal karcsont mellett tegez vasalásait, a jobb alkarnál pedig íj markolati lemezpárját találták a feltárás során. Ezzel szemben a 65. sírban a koponya két oldalán, a fülek tájékán egy-egy vastag, elhegyesedő végű ezüstkarika alkotta a sír összes maradandó mellékletét. A sírban ugyan nem volt nyoma fegyvernek, de ettől függetlenül életében minden további nélkül tartozhatott a katonáskodó réteghez, hiszen olyan fizikummal rendelkezett – sőt felül is múlta a többséget –, mint a fegyverrel eltemetett férfiak.

A vizsgálatok során az 5. sírban nyugvó férfi csontjai (*11. kép 1–5*) nem csak a jelenségek kvantitatív és kvalitatív megjelenésének értékelésében segítettek. Az eredmények leírásánál utolsóként kifejtett jelenség, az érhálózat fokozott munkája is jól megfigyelhető a csontokon (*11. kép 2a*). A jelenség úgy működik, mint a törések gyógyulása esetében, s arra utal, hogy közvetlenül az illető halála előtt is fokozott volt az erek tevékenysége az izomtapadási pontok területén, vagyis az illető élete végéig aktív, izomzatot igénybevevő tevékenységet folytatott.

Következtetések és további lehetőségek

A címben megfogalmazott kérdés – harcos vagy nem – megválaszolása mindenekelőtt megköveteli a fogalom tisztázását. A harcos jelölhet társadalmi réteget is, azonban ezt sem régészeti, sem természettudományos eszközökkel nem tudjuk megfogni, éppen ezért harcos jelző alatt nem jogi kategóriát, sokkal inkább foglalkozást, tevékenységi kört érthetünk, s azok sorolhatóak ide, akik régészeti és embertani adataik alapján életük során harci képzést kaphattak, illetve harci tevékenységet folytathattak. Elemi és fontos kérdés annak meghatározása, hogy hány és/vagy milyen elváltozások együttes jelenléténél tekinthetjük az adott illetőt harcosnak. Igen kényes a kérdés, hiszen ezek a férfiak életük során számos tevékenységet folytattak, amelyek az íjászathoz is szükséges izomcsoportokat mozgattak meg. Ez azt eredményezi, hogy olyanok is bekerülhetnek a csoportba, akikre valójában nem volt jellemző a tevékenység. Másrészt a korcsoportokból adódó különbségek miatt ki is maradhatnak olyanok, akik rendszeresen edzettek, folytatták a katonai tevékenységet, csak életkorukból adódóan nem érzékeljük ezt. Ezek tudatában és az összes felnőtt fegyveresnél előforduló jelenségeket bemutató grafikon alapján úgy véljük, hogy biztosan harcosnak tekinthető az, akinél legalább a fegyvereseknél 80%-os vagy afölötti gyakorisággal megfigyelt pontokon aktivitás okozta elváltozás érzékelhető. A kutatás mostani állapotában nem célszerű ezt minden sírra lebontani, hiszen az abszolút adatok és további elemzések még módosíthatják a képet. Jelenleg egy temető feldolgozása készült el, s további elemzések és adatok szükségesek, hogy a jelenlegieket ellenőrizhessük, összehasonlítsuk.

Mindezek mellett következtetéseink – hangsúlyozzuk, hogy csak Sárrétudvari-Hízóföld temetőjére vonatkozóan – az alábbiakban foglalhatóak össze:

Az általunk megvizsgált 98 sírból 81 sír embertani anyaga volt értékelhető. Ezek alapján kijelenthetjük, hogy a fegyveres sírok esetében a régészeti és az antropológiai adatok igazolják egymást, s a bennük nyugvók nagyon edzett fizikummal rendelkeztek, aktív fizikai munkát végeztek egész életük során.

A fegyvermelléklet nélküli sírok esetében egyrészt a régészeti és antropológiai adatok igazolják egymást, mivel van különbség a két csoport között, ugyanakkor ez a határvonal nem olyan éles, másrészt az antropológiai adatok kiegészítik a régészeti adatokat, hiszen a temetőben vannak olyan fegyver nélküli egyének, akik azonos jellegeket mutatnak a fegyveresekkel. A fegyveres sírok temetőn belüli eloszlását tekintve feltételezhető, hogy az a szokás, mely szerint a harcost fegyverrel temetik el, az egész közösségen belül ismert és alkalmazott volt. Ezért azt a jelenséget, hogy nem helyeztek fegyvermellékletet egyes férfiak sírjába, akik testi jellemzőjük alapján harcosok lehettek, nem hitvilági okokra vezethetjük vissza, sokkal inkább gazdasági vagy valamilyen ismeretlen társadalmi okra. Szem előtt tartva azt az eshetőséget is, hogy volt fegyver a sírban, csak nem maradt meg. Ezen gondolatatot továbbfűzve lehet, hogy általánosságban igaz Härke azon megállapítása, hogy a temetkezések nem tükrözik az életet,[36] azonban vizsgálataink alapján úgy látjuk, hogy a harcosok kérdésében a vonatkozó sírmellékletek megléte, azok hiánya és az antropológiai adatok segítségével igenis közelebb juthatunk az egykori élethez és társadalomhoz.

A vizsgálatok során az antropológia módszertanát követtük, de az eredmények a régészeti kutatásra alapvető hatást gyakorolhatnak a jövőben. Tudomásul kell vennünk, s az elkövetkező temetőelemzések során figyelemmel kell lennünk arra, hogy a fegyverleletek önmagukban nem adnak valós képet a temetőben nyugvó harcosokról.

A továbbiakban nagyon fontosnak tartjuk antropológusok és régészek közös munkáját, hiszen ezzel a módszerrel fontos adatokat nyerhetünk mind a fegyveresekről, mind a társadalom egészéről. Különösen nagy előny, hogy a vizsgálatok kiterjeszthetőek térben és időben, így a honfoglaló magyarokon kívül más népekhez is közelebb juthatunk, legyen szó szarmatákról, gepidákról, langobardokról, vagy éppen avarokról.

KÖSZÖNETNYILVÁNTÁS

A cikk megírása során a régészeti kérdésekben Révész Lászlóval folytattunk konzultációt, hasznos észrevételeiért, segítségéért köszönettel tartozunk.

IRODALOM

FORRÁS

HKÍF: *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szerk.: Kristó Gy. Szeged 1995.

AXFORD 1995: Axford R.: *Archery Anatomy: An introduction to techniques for improved performance*. London 1995.

BÍRÓ 2013: Bíró Á.: A 10–11. századi Kárpát-medencei íjlemezek külső forráskritikai problémái (External source critical aspects of 10th–11th century rigid bow applications in the Carpathian basin). In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. Monográfiák a szegedi Tudományegyetem régészeti Tanszékéről* 3. Szerk.: Révész L. – Wolf M. Szeged 2013, 373–423.

CAPASSO ET AL. 1999: Capasso, L. – Kennedy, K. A. R. – Wilczak, C.: *Atlas of occupational markers on human remains*. Teramo 1999.

HÄRKE 1997: Härke, H.: The Nature of Burial Data. In: *Burial & Society. The Chronological and Social Analysis of Archaeological Burial Data*. Eds.: Jensen, C. K. – Nielsen, K. H. Aarhus 1997, 19–27.

[36] HÄRKE 1997, 25.

JÓZSA–PAP 1996: Józsa L. – Pap I.: Az enthesopathia gyakorisága és ultrastrukturája a 10–11. században. In: *Honfoglaló magyarság – Árpád-kori magyarság. Antropológia–Régészet–Történelem*. Szerk.: Pálfi Gy. – Farkas L. Gy. – Molnár E. Szeged 1996, 205–213.

KENNEDY 1989: Kennedy, K. A. R.: Skeletal Markers of Occupational Stress. In: *Reconstruction of life from the skeleton*. Eds.: Işcan, M. Y. – Kennedy, K. A. R. New York 1989, 129–160.

KOVÁCS 1986: Kovács L.: Viselet, fegyverek. In: Kristó Gy.: *Az Árpád-kor háborúi*. Budapest, 1986, 216–281, 306–313, 317–326, 10–32. ábra, 1–55. kép.

KOVÁCS 1986a: Kovács L.: Honfoglalás kori sírok Nagytarcsán II: A homokbányai temetőrészlet. Adatok a nyéltámaszos balták, valamint a trapéz alakú kengyelek értékeléséhez (Landnahmezeitliche Gräber in Nagytarcsa II: Gräberfeldabschnitt in der Sandgrube. Beiträge zur Wertung der Äxte mit Schaftlochlappen sowie der trapezförmigen Steigbügel). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1986, 93–121.

LANGÓ 2007: Langó P.: *Amit elrejt a föld… A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében*. Budapest 2007.

MILTÉNYI 2008: Miltényi M.: *A sportmozgások anatómiai alapjai* I. Budapest 2008.

M. NEPPER 1994: M. Nepper I.: Honfoglalók a Hortobágy-Berettyó vidékén. In: *Honfoglalás és régészet. A honfoglalásról sok szemmel* 1. Szerk.: Kovács L. Budapest 1994, 151–161.

M. NEPPER 2002: M. Nepper I.: *Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei* 1–2. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 3. Szerk.: K. Bende I. Budapest–Debrecen 2002.

OLÁH 1990: Oláh S.: *Sárrétudvari-Hízóföld honfoglalás kori temetőjének történeti embertani értékelése*. Egyetemi doktori értekezés. Szeged 1990.

PÁLFI 1992: Pálfi, Gy.: Traces des activités sur les anciens Hongrois. *Bulletins et Mémories de la Société d' anthropologie de Paris* 4 (1992) 209–231.

PÁLFI 1993: Pálfi, Gy.: *Maladies, activités et environnements des populations anciennes en Europe Centrale et Occidentale: approche de paléopathologie comparée*. Thése Nouveau Régime. Université de Provence, Aix-en-Provence 1993.

PÁLFI ET AL. 1996: Pálfi Gy. – Marcsik A. – Oláh S. – Farkas L. Gy. – Dutour, O.: Sárrétudvari-Hízóföld honfoglalás kori széria paleopatológiája. In: *Honfoglaló magyarság – Árpád-kori magyarság. Antropológia–Régészet–Történelem*. Szerk.: Pálfi Gy. – Farkas L. Gy. – Molnár E. Szeged 1996, 213–235.

RÉVÉSZ 1996: Révész L.: *A karosi honfoglalás kori temetők. Adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. (Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angaben zur Geschichte des Oberen Theissgebietes im 10. Jahrhundert).* Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 1. Szerk.: Fodor I. – Veres L. – Viga Gy. Miskolc 1996.

SQUADRONE–RODANO 1995: Squadrone, R. – Rodano, R.: Multifactorial analysis of shooting archery. In: *Biomechanics in Sports XII. Proceedings of the 12th Symposium of the International Society of Biomechanics in Sports July 2–6*. Eds.: Barabás A. – Fábián Gy. Budapest 1994, 270–273.

SQUADRONE ET AL. 1995: Squadrone, R. – Rodano, R. – Gallozzi, C.: Fatigue effects on shooting archery performance. In: *Biomechanics in Sports XII. Proceedings of the 12th Symposium of the International Society of Biomechanics in Sports July 2–6*. Eds.: Barabás A. – Fábián Gy. Budapest 1994, 274–277.

SZABADOS 2011: Szabados Gy.: *Magyar államalapítások a IX–XI. században. Előtanulmány a korai magyar állam történelmének fordulópontjairól*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 26. Szeged 2011.

SZABÓ 1980: Szabó J. Gy.: Árpád-kori falu és temetője Sarud határában IV. A sírok relatív és abszolút kronológiája, a temető jellege (Eine Siedlung und deren Friedhof aus der Arpadenzeit bei Sarud IV. Absolute und relative Chronologie des Friedhofes. Charackter des Friedhofes). *Az Egri Múzeum Évkönyve* 16–17 (1980) 45–124.

THOMAS 2014: Thomas, A.: Bioarchaeology of the middle neolithic: evidence for archery among early European farmers. *American Journal of Physical Anthropology* 154 (2014) 279–290.

TÓTH 2010: Tóth S. L.: *A honfoglalástól az államalapításig. A magyarság története a X. században*. Budapest 2010.

VILLOTTE ET AL. 2010: Villotte, S. – Castex, D. – Couallier, V. – Dutour, O. – Knüsel, C. J. – Henry-Gambier, D.: Enthesopathies as occupational stress markers: evidence from the upper limb. *American Journal of Physical Anthropology* 142 (2010) 224–234.

WARRIOR OR NOT?
DATA TO THE EVALUATION OF THE HUNGARIAN CONQUEST-PERIOD ARMED GRAVES

According to historical and archaeological sources, the warriors were a significant part of the 10th century Hungarian society. The precise evaluation of the link between the graves and the weapon findings is a cardinal question for the cemetery analysis. Archaeologists drew conclusions from the number and rate of the armed and unarmed graves, but this can lead the investigation astray. The problem is that we cannot draw conclusions about the activity of the individuals during their life only from the presence or absence of weapons in the grave. The grave findings may indeed reflect rather the wealth or cultural behaviours of the family and the population who laid the dead to rest. The lack of weapons, especially, does not mean that the individual did not belong to the group of warriors during his life.

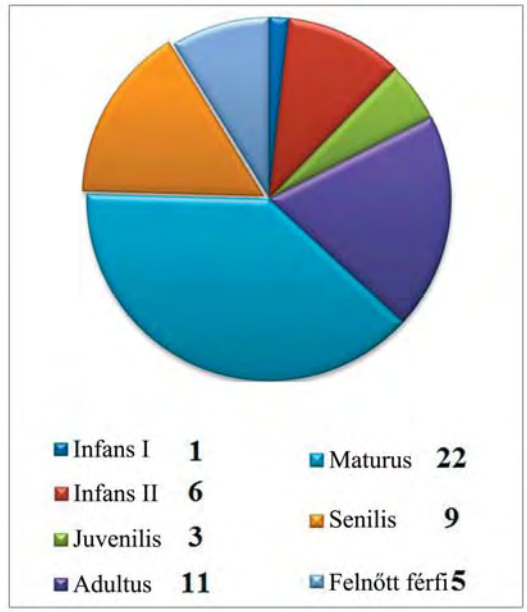
Both historical and archaeological sources confirm the dominant role of mounted archery in the 10th century Hungarian army. Practising archery leads to a repetitive physical stress that affects the body and the attachment sites of muscles and ligaments usually involved in the movement. Activity-induced skeletal changes may develop as a response to the systematic heavy load and can be investigated with anthropological methods. Knowing archery anatomy and the paleopathological literature on the topic, we started to investigate the 10th century cemetery of Sárrétudvari-Hízóföld (Hungary, Hajdú-Bihar County).

We analysed the 58 armed graves of individuals, from children to elderly, as well as the 40 unarmed adult males of the series. We macroscopically checked the upper limbs – scapulae, claviculae, humeri, radii and ulnae – to record the activity-related changes, with a special focus on the so-called mechanical enthesopathies.

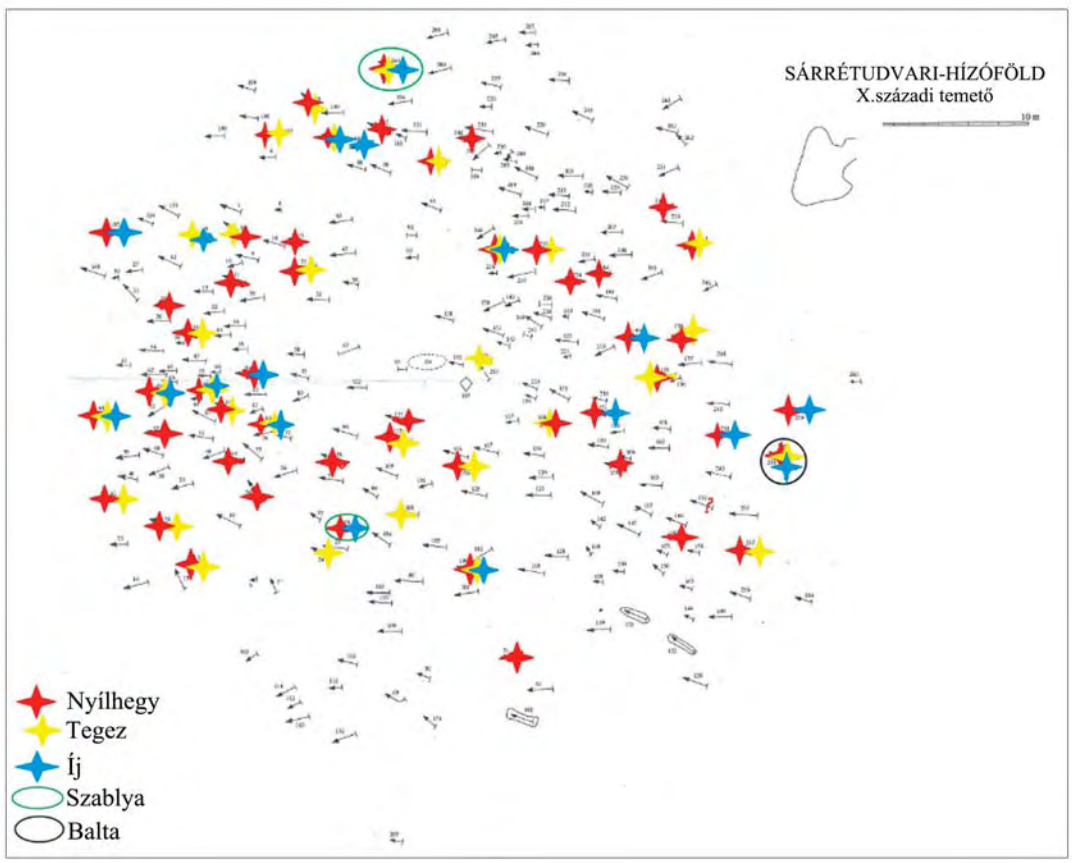
The anthropological and archaeological investigations corroborate each other. We noticed, in the armed group, in particular, entheseal changes at a very high rate at the attachment sites of the muscles usually involved in the shooting process, such as the m. pectoralis major, m. latissimus dorsi, m. deltoideus, and m. brachialis (presence over 90%). On the other hand, the anthropological data extend our knowledge as the entheseal changes that were observed in the armed group were also encountered in some of the unarmed individuals. This suggests that there were more archers in the cemetery, without any sign of weapons in the grave.



1



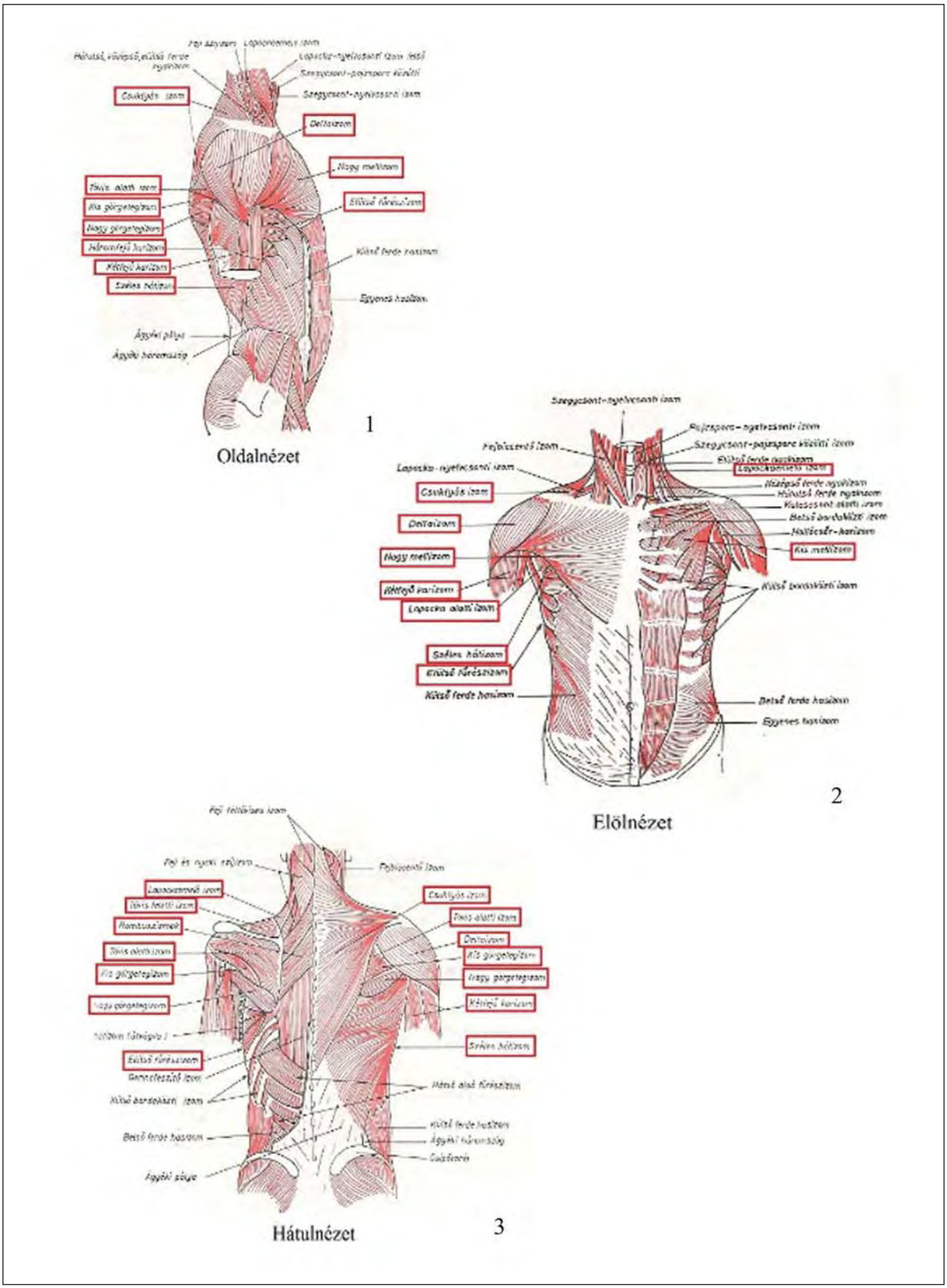
2



3

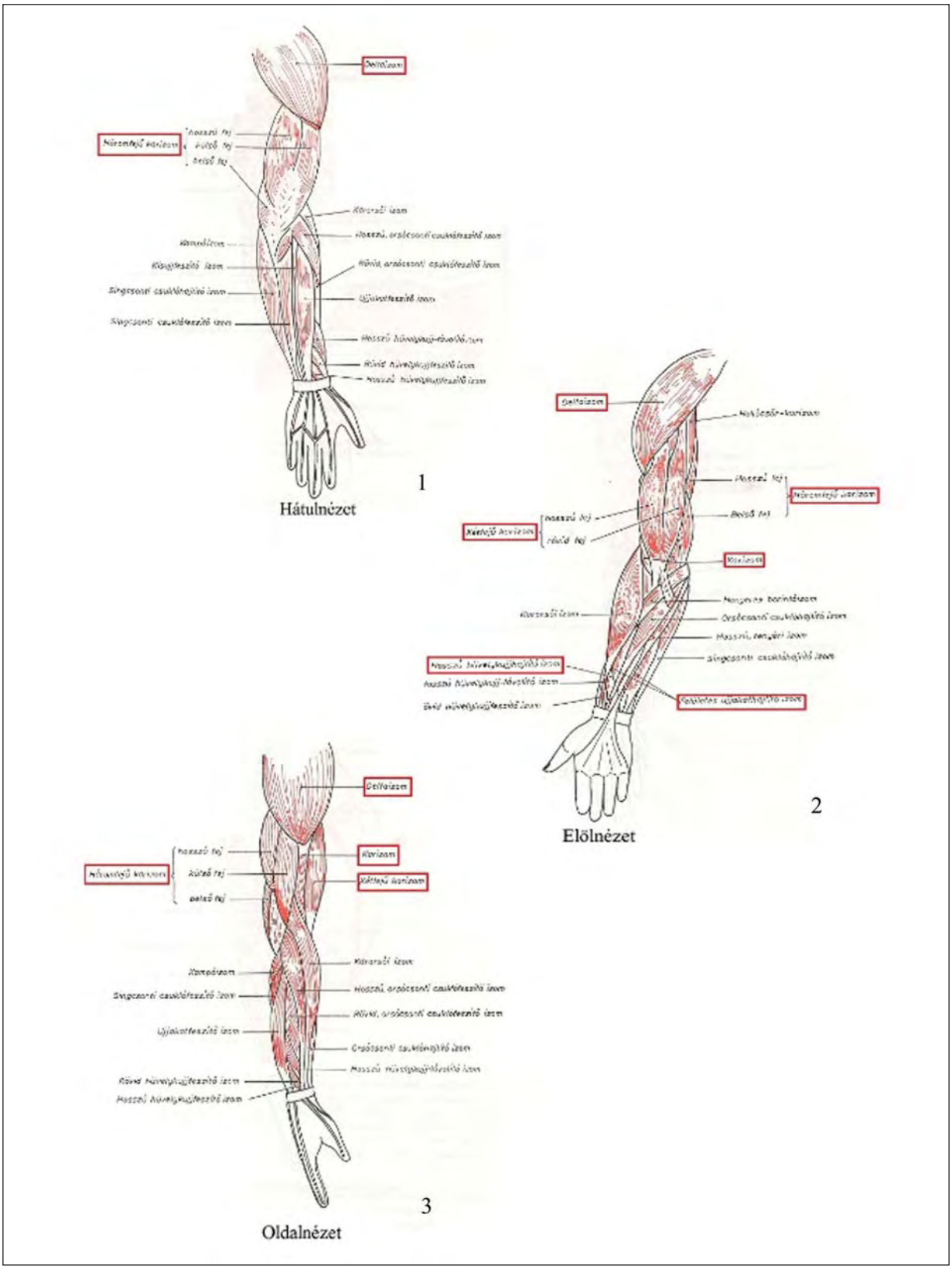
1. kép. 1: A fizikai terheléssel járó íjfeszítés záró stádiuma; 2: A fegyveres sírok korcsoport szerinti megoszlása; 3: Sárrétudvari-Hízóföld 10. századi temetőjének fegyveres sírjai az értelmezett temetőtérképen

Fig. 1. 1: The end phase of bow stretching as a physical stress factor; 2: The age group distribution of the armed individuals; 3: Armed graves in the 10th-century cemetery of Sárrétudvari-Hízóföld



2. kép. A törzs íjászatban résztvevő izmai (MILTÉNYI 2008 nyomán). 1: Oldalnézetből; 2: Elölnézetből; 3: Hátulnézetből

Fig. 2. Muscles of the body involved in archery (after MILTÉNYI 2008). 1: Lateral view; 2: Front view; 3: Back view



*3. kép. A felső végtag íjászatban résztvevő izmai (*MILTÉNYI *2008 nyomán). 1: Hátulnézetből; 2: Elölnézetből; 3: Oldalnézetből*

Fig. 3. Muscles of the upper limb involved in archery (after MILTÉNYI *2008). 1: Posterior view; 2: Front view; 3: Back view*



1

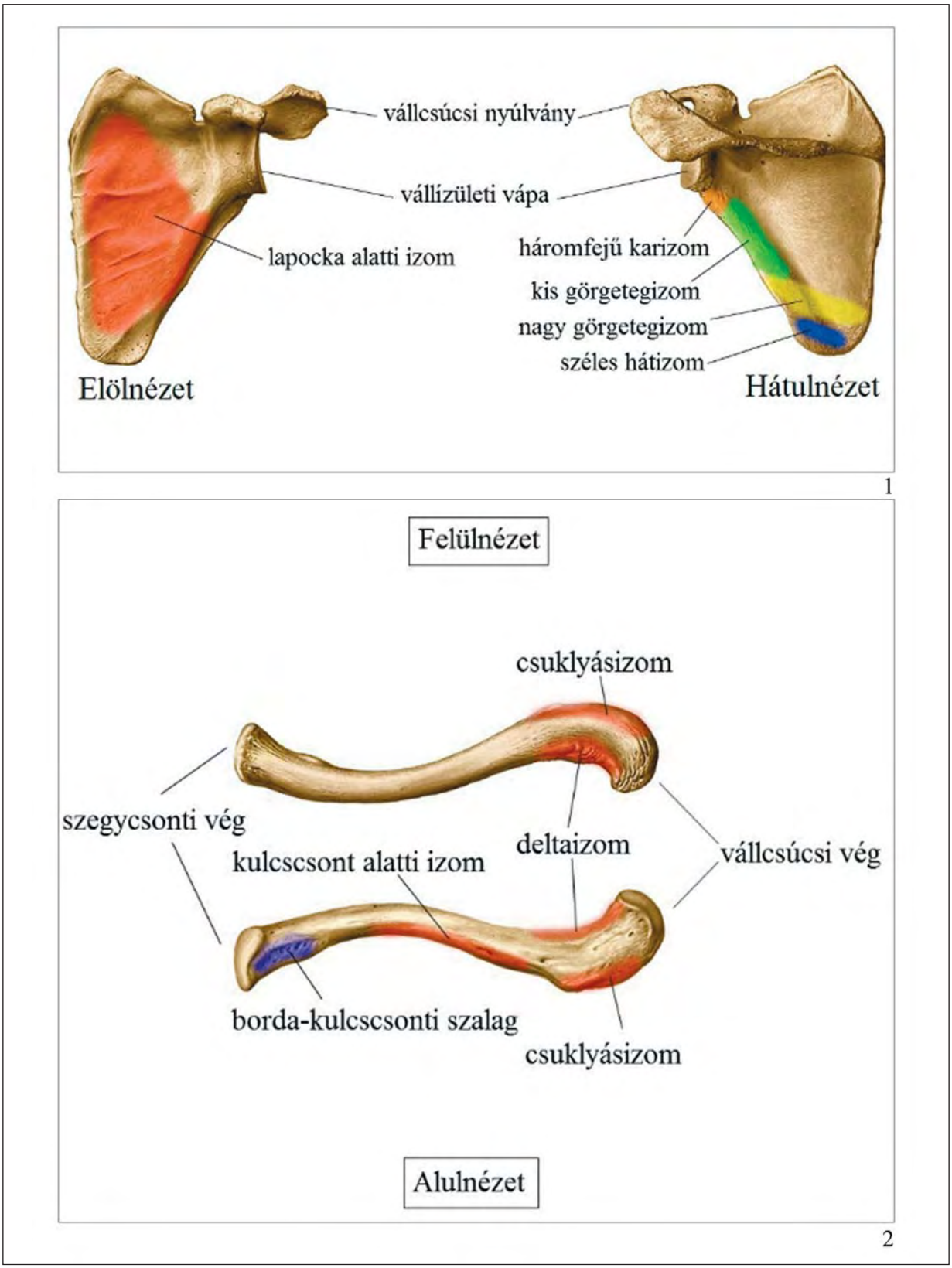


2



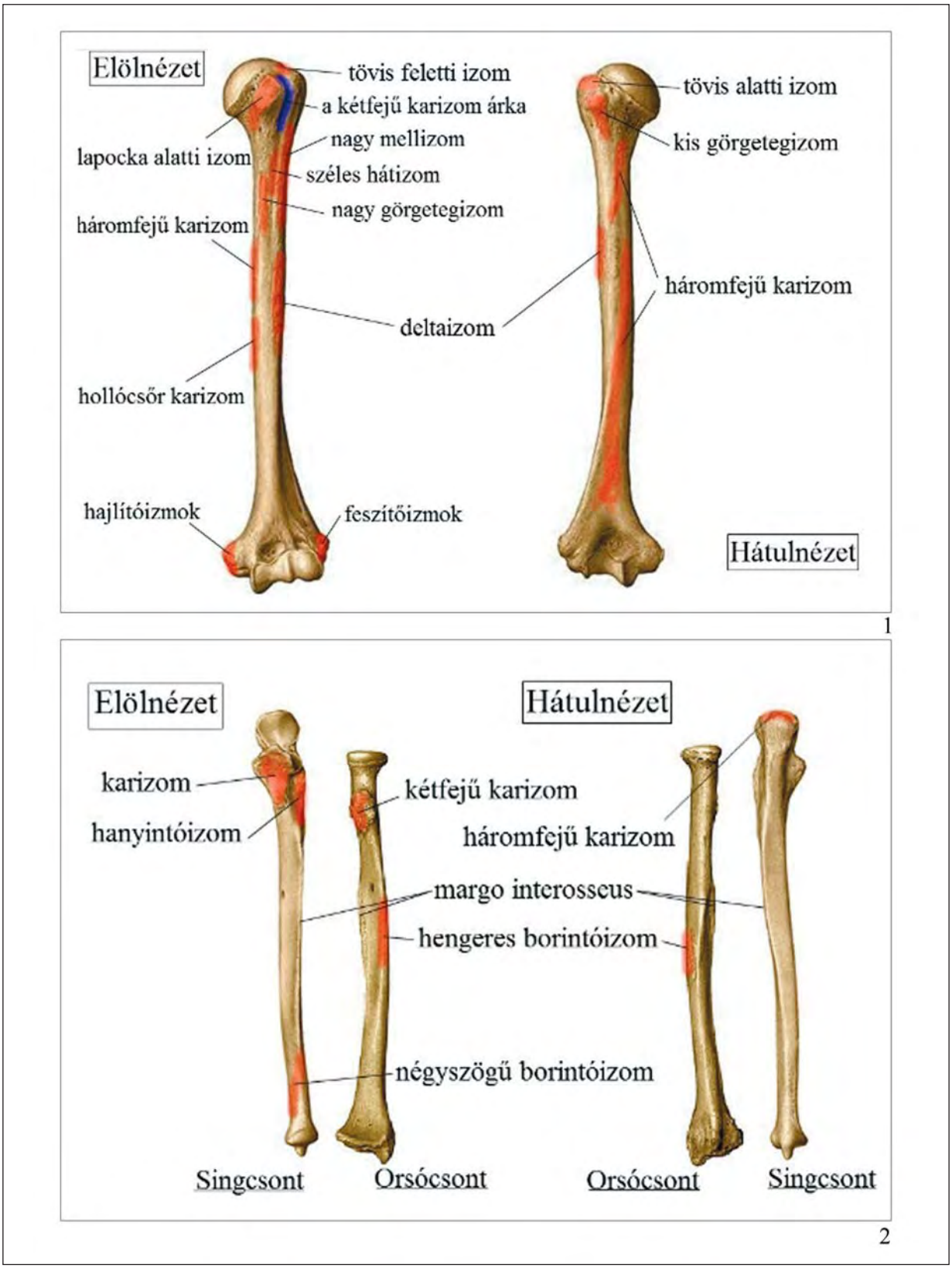
3

4. kép. 1: A 74. sír markolati lemeze; 2–3: Sárrétudvari-Hízóföld helyzete és vízrajzi környezete
Fig. 4. 1: Bow plate from Grave No. 74; 2–3: Location and hydrogeology of Sárrétudvari-Hízóföld



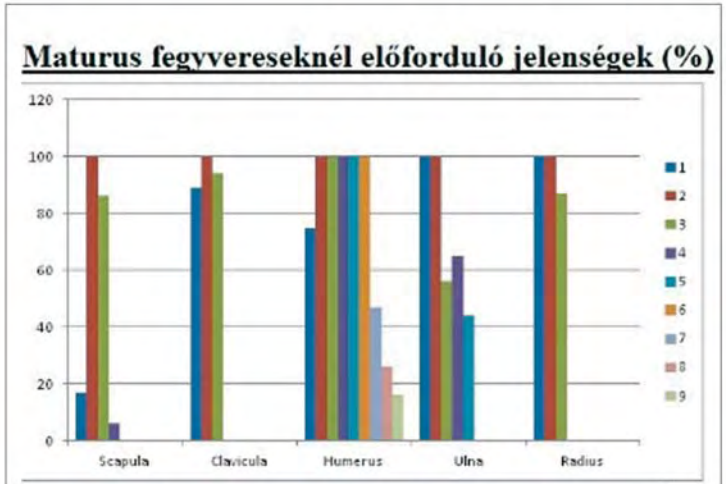
5. kép. 1: A lapockákon észlelt aktivitás okozta elváltozások elhelyezkedése;
2: A kulcscsontokon észlelt aktivitás okozta elváltozások elhelyezkedése

Fig. 5. 1: The localisation of activity-induced skeletal changes on the scapulas;
2: The localisation of activity-induced skeletal changes on the claviculas



6. kép. 1: A karcsontokon észlelt aktivitás okozta elváltozások elhelyezkedése;
2: Az orsócsontokon és singcsontokon észlelt aktivitás okozta elváltozások elhelyezkedése

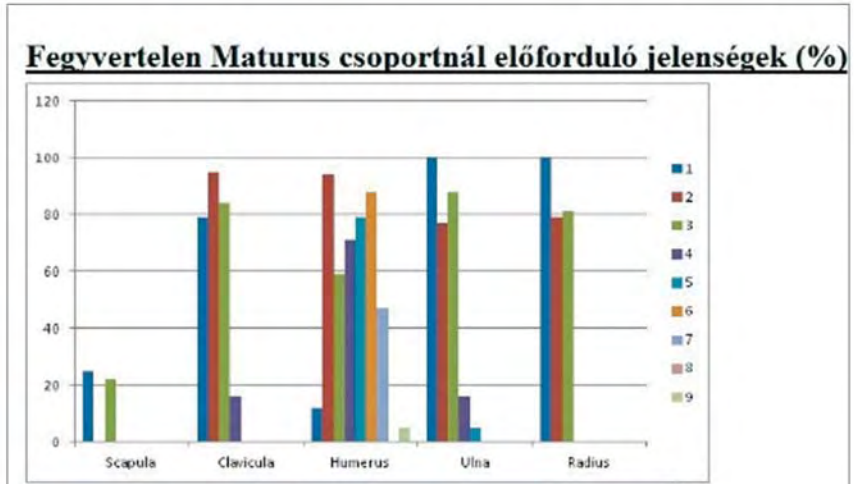
Fig. 6. 1: The localisation of activity-induced skeletal changes on the humeruses;
2: The localisation of activity-induced skeletal changes on the radiuses and ulnas



	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Scapula	3 és 18	2 és 2	6 és 7	1 és 16					
Clavicula	16 és 18	18 és 18	17 és 18	0 és 18					
Humerus	12 és 16	19 és 19	19 és 19	19 és 19	19 és 19	19 és 19	8 és 17	5 és 19	3 és 19
Ulna	18 és 18	18 és 18	9 és 16	11 és 17	8 és 18				
Radius	18 és 18	17 és 17	13 és 15						

"3 és 8" = Megfigyelt / Összes értékelhető

1



	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Scapula	4 és 16	0 és 1	2 és 9	0 és 14					
Clavicula	15 és 19	18 és 19	16 és 19	3 és 19					
Humerus	2 és 17	16 és 17	10 és 17	12 és 17	15 és 19	15 és 17	8 és 17	0 és 19	1 és 19
Ulna	19 és 19	14 és 18	15 és 17	3 és 19	1 és 19				
Radius	18 és 18	15 és 19	13 és 16						

"4 és 16" = Megfigyelt / Összes értékelhető

2

Lapocka (Scapula):
1: vállízületi vápa bemélyedései, peremképződése
2: lapocka alatti izom hipertrófiája
3: lapocka laterális oldalélének hipertrófiája
4: vállcsúcsi nyúlvány fúziója nem megy végbe

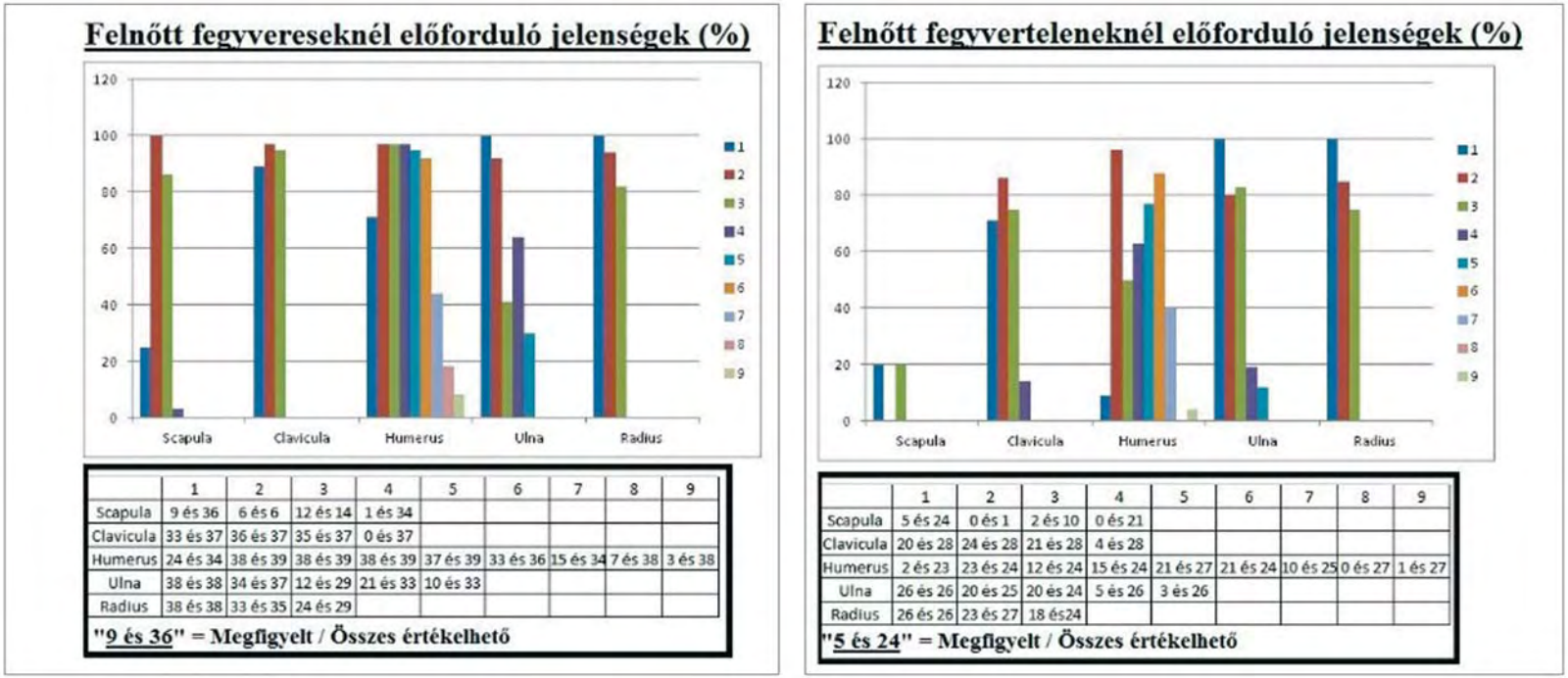
Kulcscsont (Clavicula):
1: borda-kulcscsonti szalag hipertrófiája
2: deltaizom hipertrófiája
3: csuklyásizom hipertrófiája
4: kulcscsont alatti izom hipertrófiája

Felkarcsont (Humerus):
1: rotátorizmok hipertrófiája
2: nagy mellizom hipertrófiája
3: széles hátizom hipertrófiája
4: nagy görgetegizom hipertrófiája
5: deltaizom hipertrófiája
6:belső és külső könyökdudor, külső könyökdudor feletti barázda hipertrófiája
7: bicepsárok aszimmetriája
8: háromfejű karizom hipertrófiája
9: hollócsőrkarizom hipertrófiája

Singcsont (Ulna):
1: karizom hipertrófiája
2: hanyintóizom hipertrófiája
3: Csontközi hártya hipertrófiája
4: négyszögű borintóizom hipertrófiája
5: háromfejű karizom hipertrófiája

Orsócsont (Radius):
1: kétfejű karizom hipertrófiája
2: hengeres borintóizom hipertrófiája
3: Csontközi hártya hipertrófiája

7. kép. A maturus korcsoportnál regisztrált, aktivitással összefüggő jelenségek és gyakoriságuk. 1: Fegyveres férfiaknál; 2: Fegyvertelen férfiaknál
Fig. 7. Activity-induced skeletal changes in the middle-adult group. 1: Armed males; 2: Unarmed males



8. kép. Felnőtt férfiaknál előforduló, aktivitással összefüggő jelenségek és gyakoriságuk. 1: A fegyveres csoportnál; 2: A fegyvertelen csoportnál
Fig. 8. Activity-induced skeletal changes in adult males. 1: Armed group; 2: Unarmed group



9. kép. 1: Könyökízületi arthrosis nyomai a 182. sírszámú férfi hiányos csontjain; 2: Bilaterális könyökízületi arthrosis csonttani tünetei a 183. sírban nyugvó férfinál; 3–5: A 3. sírban nyugvó férfi aktivitási elváltozásokkal érintett karcsontjai, kulcscsontjai és alkarcsontjai

Fig. 9. 1: Traces of elbow arthrosis on the fragmented bones of the male from Grave No. 182; 2: Bilateral elbow arthrosis on the bones of the male from Grave No. 183; 3–5: The affected humeruses, claviculas, and forearms of the male from Grave No. 3



10. kép. A 65. sírszámú férfi aktivitási elváltozásokat mutató felső végtagjának és függesztőövének csontjai. 1: Az orsócsontok és singcsontok; 2: A karcsontok részletfotója; 3: A bal kulcscsont (alulnézet)

Fig. 10. The affected bones of the upper limb of the male from Grave No. 65. 1: The radiuses and ulnas; 2: The upper part of the humeruses; 3: The left clavicle (bottom view)



11. kép. Az 5. sírban nyugvó férfi aktivitási elváltozásokat mutató felső végtagjának és függesztőövének csontjai. 1: A karcsontok; 2–2a: Az orsócsontok és a singcsontok; 3: A jobb karcsont felső része a nagy mellizom, széles hátizom és nagy görgetegizom tapadási pontjainak régiójában; 4: A kulcscsontok; 5: A jobboldali orsócsont és singcsont részlete a kétfejű karizom és karizom tapadási pontjánál

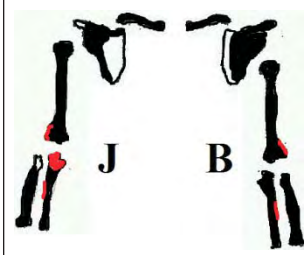
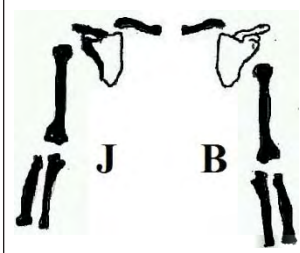
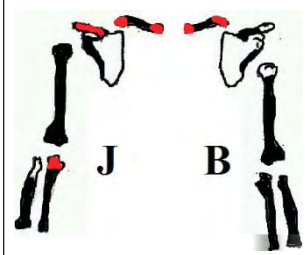
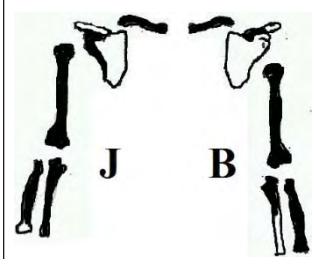
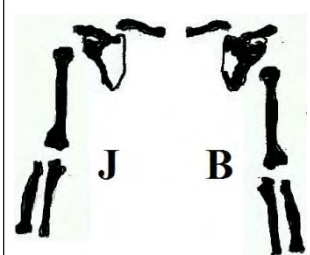
Fig. 11. The affected bones of the upper limb of the male from Grave No. 5. 1: The humeruses; 2–2a: The radiuses and ulnas; 3: The upper part of the right humerus at the site of the attachment points of m. pectoralis major, m. latissimus dorsi and m. teres major; 4: The claviculas; 5: The upper parts of the right radius and ulna at the site of the attachment points of m. biceps brachii and m. brachialis

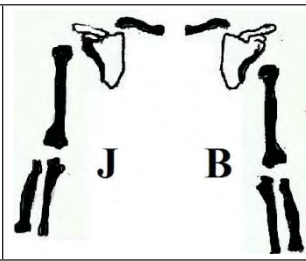
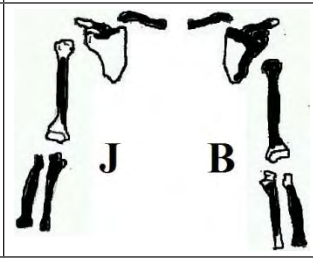
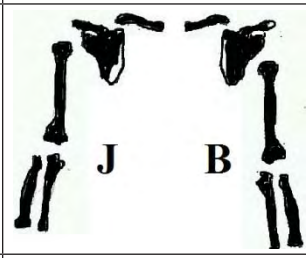
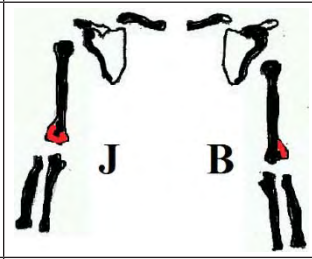
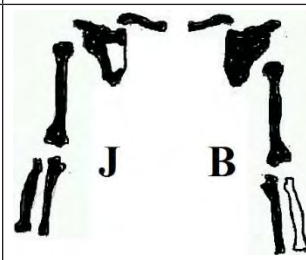
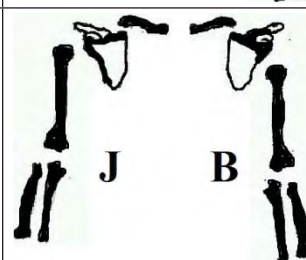
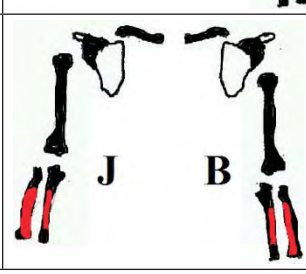
1. táblázat. Az íjászat folyamatába bevont izmok anatómiai adatai (580–581. oldal)
Table 1. Anatomical data of the muscles involved in the shooting process (pages 580–581)

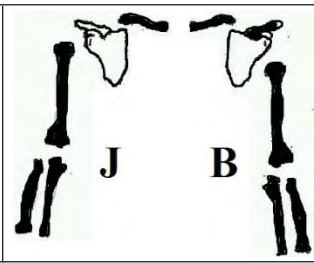
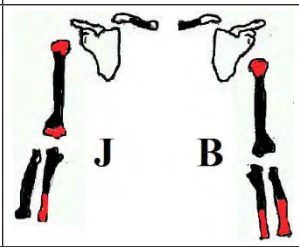
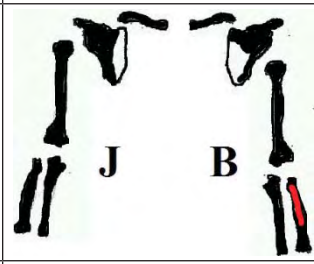
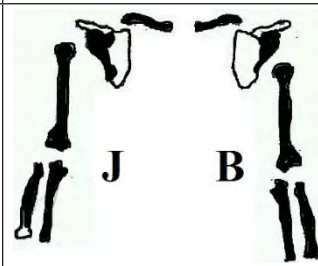
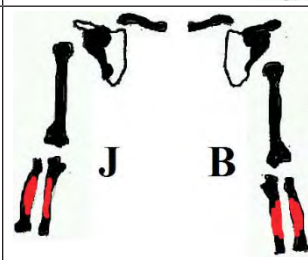
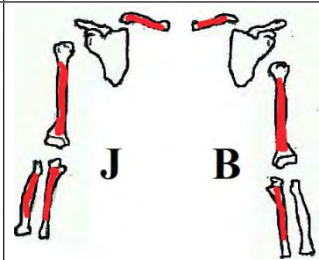
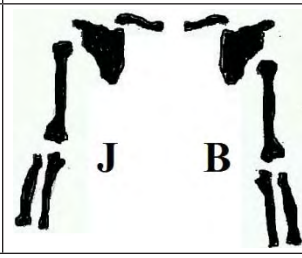
Izom neve	*Eredés*	*Tapadás*	*Funkció*
m. serratus anterior – elülső fűrészizom	I–IX. bordán húsosan	a lapocka belső szélén (*margo medialis*), erősebb alsó rostjai a lapocka alsó szögletén (*angulus inferior scapulae*)	a lapockát kifelé-előre mozgatva lehetővé teszi a kar vízszintes fölé emelését; emeli a bordákat; meggátolja a lapocka elemelkedését a mellkastól
m. pectoralis major – nagy mellizom	kulcscsonti rész (*pars clavicularis*) a kulcscsont külső oldalán a belső és középső harmadban; szegycsonti-bordai rész (*pars sternocostalis*) a szegycsonton és a II–VI. bordaporcogó külső felszínén; hasi rész (*pars abdominalis*) egyenes hasizom hüvelyének elülső lemezén	karcsont nagy gumójának az élén (*crista tuberculi majoris*)	felemelt kart lefelé húzza, távolított kart előre húzza, vállízületet rögzíti, légzési segédizom
m. pectoralis minor – kis mellizom	III–V. borda elülső felszínén	lapocka hollócsőrnyúlványán (*processus coracoideus*)	lapockát előre, lefelé húzza, segíti a nagy mellizmot, rögzíti a lapockát, bordákat emeli
m. rhomboideus –kis és nagy rombuszizom	kis: VI–VII. nyakcsigolya tövisnyúlványán; nagy: I–IV. hátcsigolya tövisnyúlványán	lapocka mediális szélén, a lapockatövisig	lapockát a gerinchez rögzíti; lapockát és egyben a vállakat egymás és a gerinc felé húzza
m. levator scapulae –lapockaemelő izom	I–IV. nyakcsigolyák harántnyúlványán	lapocka felső szöglete	lapocka emelése
m. trapezius – csuklyásizom	nyakszirtcsonttól XII. hátcsigolyáig	deltaizom eredési helye, felső rostjai a kulcscsont vállcsúcsi egyharmadán és a vállcsúcson (*acromion*); középső és alsó rész: lapockatövisen (*spina scapulae*)	összetett funkció: fej mozgatása, forgatása, vállak emelése, illetve a lapockák mozgatása egymás és a gerinc irányába
m. deltoideus – deltaizom	kulcscsont vállcsúcsi vége (*extremitas acromialis claviculae*); a vállcsúcson (*acromion*) és a lapockatövisen (*spina scapulae*)	felkar középső harmadán, a külső oldalon, a delta érdességen (*tuberositas deltoidea*), felszínen húsosan, mélyebben inasan	kar távolítása, befelé forgatása, kifelé forgatása, beszorítja a karcsont fejét a vállízületi árokba; hátulsó: kar hátranyújtása; középső: kar oldalra emelése; elülső: kar előre emelése
m. latissimus dorsi – széles hátizom	inasan a VIII.–XII. hátcsigolya tövisnyúlványain; ágyéki pólyán; négy alsó borda külső felszínén húsosan	lapos ínnal a karcsont kis gumói érdességén (*crista tuberculi minoris*)	kar oldalra emelése, hátra nyújtása, befelé forgatása
m. supraspinatus – tövis feletti izom	saját árokban (*fossa supraspinata*)	vállcsúcs alatt húzódva, a karcsont nagy gumójának (*tuberculum majus humeri*) felső izombenyomatán	kart a deltaizommal együtt vízszintesig emeli, kar kifelé forgatása, hátrafeszítése, karcsont fejét a vállízületi árokba húzza

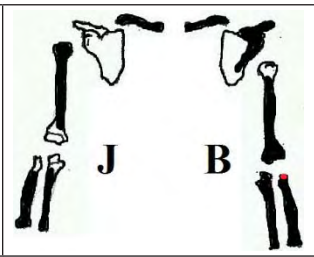
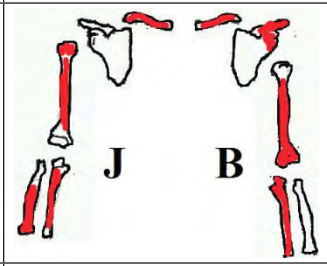
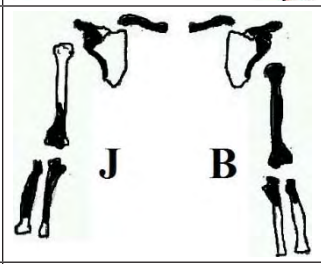
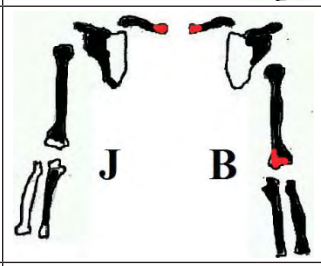
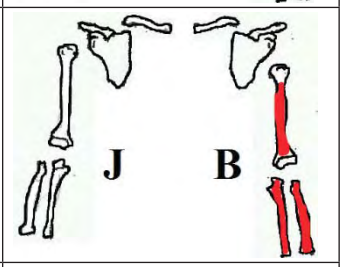
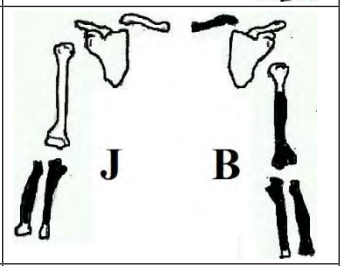
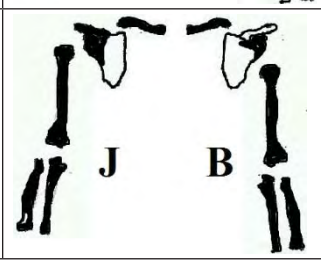
m. infraspinatus – tövis alatti izom	lapockatövis alatti árokban (*fossa infraspinata*), kihagyva a lapocka külső szélét és alsó szögét	vállízület mögött húzódva, karcsont nagy gumójának (*tuberculum majus humeri*) középső izombenyomatán	a kart a vállízületben kifelé forgatja, felemelt kart lefelé húzza
m. teres minor – kis görgetegizom	tövis alatti árok (*fossa infraspinata*) külső szélén	vállízület mögött húzódva a karcsont nagy gumójának (*tuberculum majus humeri*) alsó izombenyomatán, egyes rostjai a vállízület tokján	a kart a vállízületben kifelé forgatja
m. teres major – nagy görgetegizom	lapocka alsó csúcsán (*angulus inferior scapulae*)	karcsont kis gumójának taréján (*crista tuberculi minoris*)	kart a vállízületben befelé forgatja, befelé forgatott kart hátrahúzza, oldalra, vagy előre emelt kart a törzshöz visszahúzza
m. subscapularis – lapocka alatti izom	lapocka alatti árok (*fossa subscapularis*)	vállízület előtt húzódva, karcsont elülső oldalán, a kis gumón (*tuberculum minus humeri*)	kar befelé forgatása, karcsontot a vállízületi árokba húzza, kart a törzshöz húzza
m. biceps brachii – kétfejű karizom	hosszú feje: inasan a vállízületi árok feletti érdességen (*tuberculum supraglenoidale*), rövid feje: lapocka hollócsőrnyúlványán (*processus coracoideus*)	közös ínnal az orsócsont érdességén (*tuberositas radii*)	fő működése a könyökízület hajlítása; hosszú fej segít a kar emelésében és behúzza a karcsontot a vállízületi árokba
m. brachialis – karizom	karcsont elülső felszínén, deltaizom tapadásától lefelé	rövid ínnal a singcsont érdességén (*tuberositas ulnae*)	A felső végtagot könyökízületben hajlítja
m. triceps brachii – háromfejű karizom	hosszú feje (*caput longum*): vállízületi árok alatti érdességben (*tuberculum infraglenoidale*); a belső és a külső fej a karcsont hátulsó felszínén felül, *medialisan, lateralisan*, eredési helyüket az orsócsonti ideg barázdája (*sulcus nervi radialis*) választja el	inasan a singcsont könyökkampóján (*olecranon ulnae*)	Alkart a könyökízületben feszíti, rögzített vállöv esetén a hosszú fej a kart hátrahúzza, ha a könyök rögzített, a kar visszahúzásában segít
m. flexor digitorum – felületes ujjhajlító izom	karcsonti feje (*caput humerale*): belső könyökdudoron (*epicondylus medialis humeri*); orsócsonti fej (*caput radiale*): singcsont koronakampójától (*processus coronoideus ulnae*) az orsócsont testére húzódó inas íven	II–V. ujjakon, felső ujjpercen kettéválnak, középső ujjperceken végződnek	Rögzített könyök mellett hajlítja a II–V. ujjak középső ujjpercét és a körömpercet; hajlítja a csuklót a tenyéri irányba; ha a csukló rögzített, a könyököt hajlítja
m. flexor pollicis longus – hosszú hüvelykujjhajlító izom	orsócsont felső részén, a tenyéri oldalon és a csontközi hártyán	hüvelykujj körömpercén	Rögzített könyök mellett a hüvelykujj körömpercét hajlítja; első kézközépcsontot hajlítja, közelíti; segít a csukló hajlításában
m. flexor digitorum profundus – mély ujjakat hajlító izom	singcsont felső kétharmadán, az elülső felszínén és a singcsont mellett a csontközti hártyán	II–V. ujjak körömpercén	Rögzített alkar mellett a II–V. ujjak körömpercét hajlítja; segít az alap- és a középpercek hajlításában

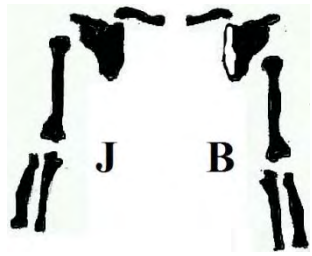
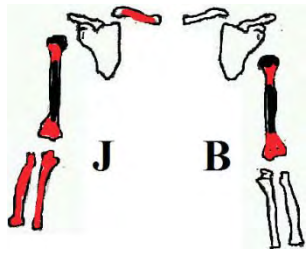
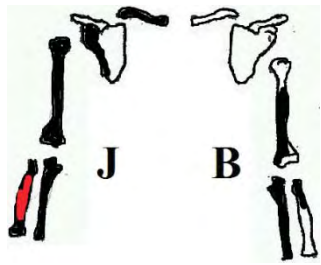
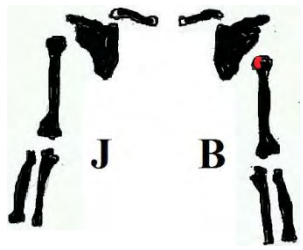
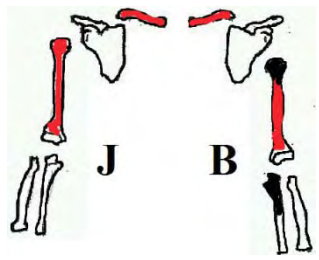
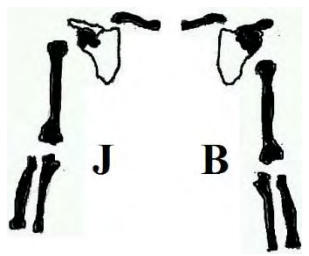
2. táblázat. A vizsgált egyének vonatkozó adatait tartalmazó összegző táblázat (582–595. oldal)
Table 2. Summary table containing the relevant data of the examined individuals (pages 582–595.)

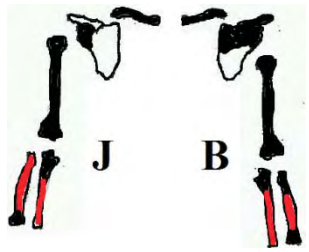
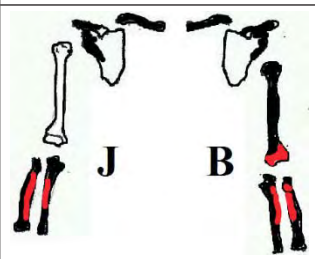
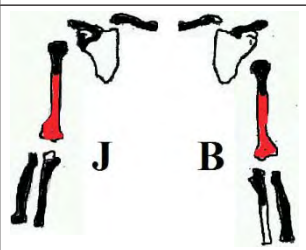
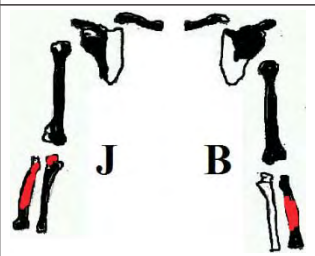
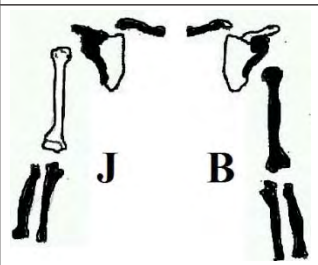
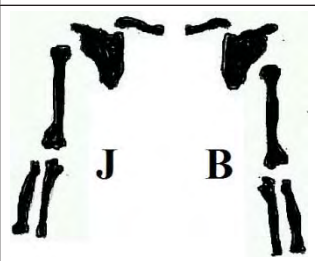
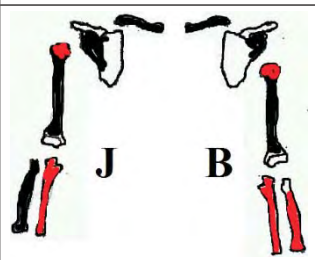
Sír száma, korcsoport	*Fegyvermelléklet*	*Antropológiai adatok*	*Csontok állapota*
2. sír felnőtt	tegez vasalásai, nyílhegyek (szétporladva)	nem vizsgált	
3. sír *adultus*	tegez vasalásai, íj markolati lemezei (2)	*Scapula*: s2, s3; *Clavicula*: c1, c2, c3; *Humerus*: h1, h2, h3, h4, h5, h6-?, h7-J, h8; *Ulna*: u1, u2, u3-?, u4, u5; *Radius*: r1, r2, r3. Kifejezettebb, mint az 5. sír.	
5. sír *maturus*	tegez vasalásai és csontlemezei, nyílhegyek (5)	*Scapula*: s2-?, s3; *Clavicula*: c1, c2, c3; *Humerus*: h1, h2, h3, h4, h5, h6; *Ulna*: u1, u2, u3-B, u4; *Radius*: r1, r2, r3.	
11. sír felnőtt	nyílhegy töredéke	*Scapula*: s2-?, s3; *Clavicula*: c1, c2, c3; *Humerus*: h1, h2, h3, h4, h5; *Ulna*: u1; *Radius*: r1, r3 Bilaterális csuklótörés. Az 5. sír kifejezettebb.	
15. sír *senium*	vastöredék, nyílhegy	*Scapula*: s2-?, s3-?; *Clavicula*: c1, c2, c3; *Humerus*: h2, h3, h4, h5, h6; *Ulna*: u1, u2; *Radius*: r1, r2, r3. Az 5. sír kifejezettebb.	
18. sír *infantia II.*	nyílcsúcsok (2)	*Scapula*: v. a.; *Clavicula*: c2; *Humerus*: h2; *Ulna*: u1; *Radius*: r1.	

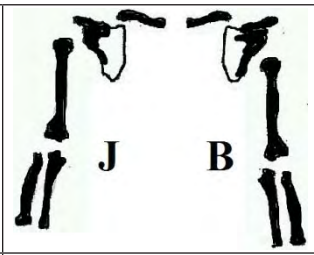
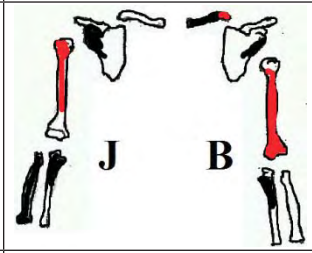
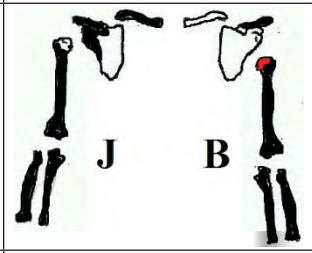
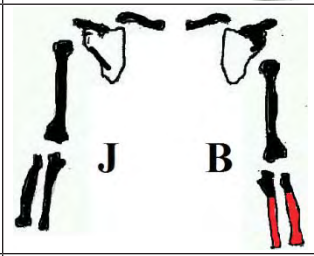
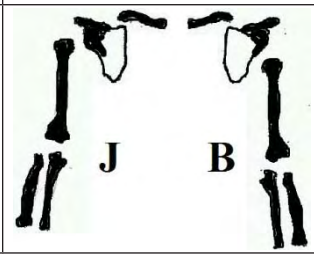
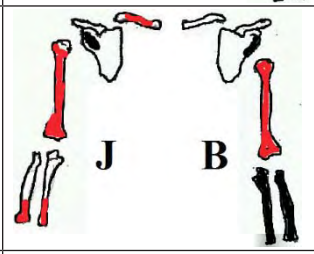
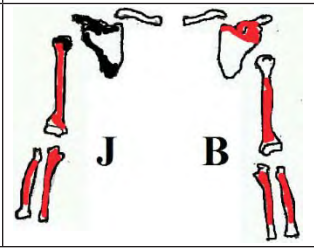
20. sír *adultus*	nyílcsúcsok (3), tegez vasalásai	*Scapula*: s2-?, s3-?; *Clavicula*: c1, c2, c3; *Humerus*: h1, h2, h3, h4, h5, h6, h7-J; *Ulna*: u1, u2; *Radius*: r1, r2, r3. Patológiás elváltozás nyomai a bal *scapulá*n. Az 5. sír kifejezettebb.	
21. sír *maturus*	tegez vasalásai, csontok, nyílcsúcsok (4)	*Scapula*: s2-?, s3-?; *Clavicula*: c1, c2, c3; *Humerus*: h1-?, h2, h3, h4, h5, h6; *Ulna*: u1, u2, u4; *Radius*: r1, r2, r3. Az 5. sír kifejezettebb.	
24. sír *infantia II.*	tegez vasalásai	*Clavicula*: c2; *Ulna*: u1, u2; *Radius*: r1.	
29. sír *senium*	tegez vasalásai, nyílcsúcsok (7) töredékei	*Scapula*: s1, s2-?, s3; *Clavicula*: c1, c2, c3; *Humerus*: h1, h2, h3, h4, h5, h6-?; *Ulna*: u1, u2, u4; *Radius*: r1, r2. Patológiás elváltozás nyomai a jobb könyöknél. Az 5. sírhoz hasonlóan kifejezett.	
34. sír *adultus*	nyílcsúcsok (2)	*Scapula*: s2, s3; *Clavicula*: c1, c2, c3; *Humerus*: h1, h2, h3, h4, h5, h6, h7-J; *Ulna*: u1, u2, u4; *Radius*: r1, r2, r3. Az 5. sírhoz hasonlóan kifejezett.	
37. sír *maturus*	nyílcsúcsok (2)	*Scapula*: s2-?, s3-?; *Clavicula*: c2, c3; *Humerus*: h1, h2, h3, h4, h5, h6; *Ulna*: u1, u2, u4, u5; *Radius*: r1, r2, r3. Az 5. sírhoz hasonlóan kifejezett.	
41. sír *senium*	tegez vasalásai és csontlemezei, nyílcsúcsok (11)	*Scapula*: s2-?, s3-?; *Clavicula*: c1, c2, c3; *Humerus*: h1, h2, h3, h4, h5, h6; *Ulna*: u1, u2, u3-?, u4; *Radius*: r1, r2, r3-? Az 5. sír kifejezettebb.	

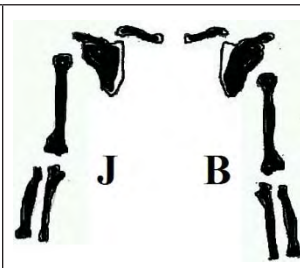
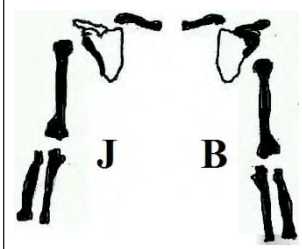
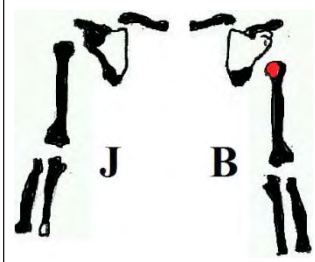
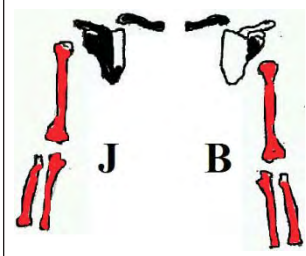
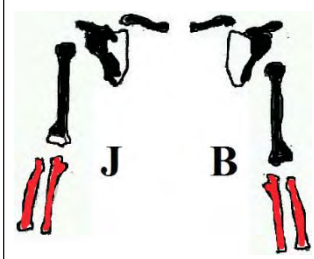
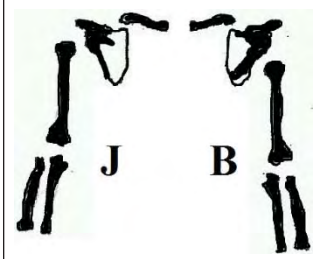
52. sír *adultus*	nyílcsúcsok (2)	*Scapula*: s1-?, s2-?, s3-?, s4-?; *Clavicula*: c1; *Ulna*: u1; *Radius*: r1 A jobb váll deformálódott, rövi-debb. Az 5. sír kifejezettebb.	
63. sír *maturus*	tegez vasalásai, nyílcsúcs, íj markolati lemeze	*Clavicula*: v. a.; *Scapula*: s2?, s3?; *Humerus*: h2, h3, h4, h5, h6; *Ulna*: u1, u2, u5; *Radius*: r1, r2. *Osteoporosis* nyomai. Az 5. sír kifejezettebb.	
66. sír *maturus*	nyílcsúcsok (2), szablya, íj markolati lemeze	*Scapula*: s2-?, s3-?; *Clavicula*: c1, c2, c3; *Humerus*: h2, h3, h4, h5, h6, h8; *Ulna*: u1, u2, u3, u5; *Radius*: r1, r2, r3. Az 5. sírhoz hasonlóan kifejezett.	
71. sír *maturus*	nyílcsúcsok (3)	*Scapula*: s2-?, s3; *Clavicula*: c1, c2, c3; *Humerus*: h1, h2, h3, h4, h5, h6, h7-J, h8, h9; *Ulna*: u1, u2, u4, u5; *Radius*: r1, r2, r3. A bal *clavicula* eltört és rendellenesen forrt össze. Kifejezettebb, mint az 5. sír.	
74. sír *maturus*	nyílcsúcsok (2), íj markolati lemeze	*Scapula*: s2-?, s3-?; *Clavicula*: c1, c2, c3; *Humerus*: h1, h2, h3, h4, h5, h6, h7-B; *Ulna*: u1, u2, u3-?; *Radius*: r1, r2, r3-? Az 5. sír kifejezettebb.	
78. sír felnőtt	nyílcsúcsok (2)	vizsgálatra alkalmatlan	
80. sír *maturus*	tegez vasalásai és csontlemezei, nyílcsúcs, íjvég lemezek (2)	*Scapula*: s2, s3, s4; *Clavicula*: c1, c2; *Humerus*: h2, h3, h4, h5, h6; *Ulna*: u1, u2; *Radius*: r1, r2. A jobb c*lavicula* rövidebb, masszívabb. Az 5. sírhoz hasonlóan kifejezett.	

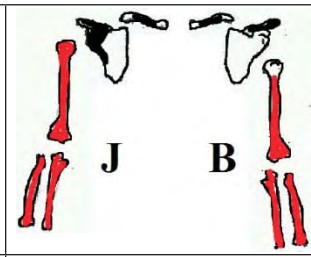
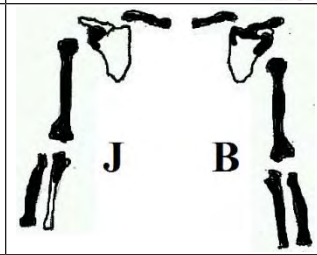
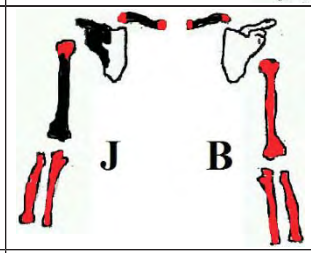
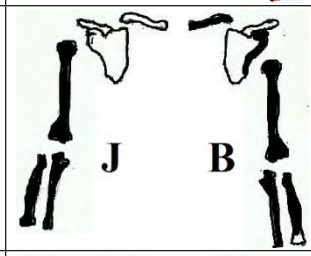
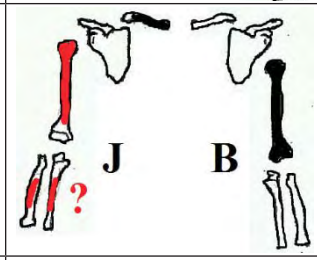
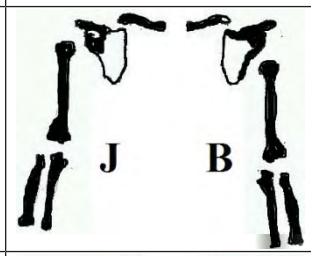
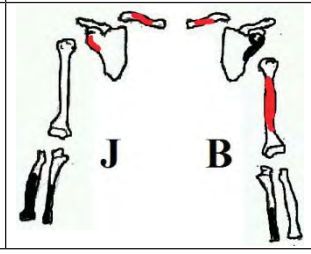
81. sír *senium*	nyílcsúcs, tegez vasalásai, csontlemeze	*Scapula*: s2-?, s3-?; *Clavicula*: c1, c2, c3; *Humerus*: h1, h2, h3, h4, h5, h6; *Ulna*: u1, u2, u3, u4, u5-?; *Radius*: r1, r2, r3. Gyógyult törés nyomai a bal *claviculá*n. Az 5. sírhoz hasonlóan kifejezett.	
84. sír *juvenis*	tegez vasalásai, nyílcsúcsok (3), íj markolati lemezei (2) és alsó íjvég lemezek (2)	*Scapula*, *Ulna*, *Radius*: v. a.; *Clavicula*: c2; *Humerus*: h5.	
87. sír *senium*	nyílhegy töredékei, tegez vasalásának töredékei	*Scapula*: s1, s2-?, s3-?; *Clavicula*: c1, c2, c3; *Humerus*: h1, h2, h3, h4, h5, h6; *Ulna*: u1, u2, u3-?; *Radius*: r1, r2, r3-? Gyógyult törés nyoma a bal *scapulá*n és a jobb *claviculá*n. Az 5. sírhoz hasonlóan kifejezett.	
90. sír *adultus*	tegez vasalásai, nyílcsúcsok (2) töredékei	*Scapula*: s2-?, s3-?; *Clavicula*: c1, c2, c3; *Humerus*: h1, h2, h3, h4, h5, h6; *Ulna*: u1, u2, u4; *Radius*: r1, r2, r3. Az 5. sírhoz hasonlóan kifejezett.	
94. sír *juvenis*	íjvég lemezének töredékei	*Scapula*, *Clavicula*: v. a.; *Humerus*: h2, h3, h4; *Ulna*: u4; *Radius*: r1, r2.	
98. sír *juvenis*	tegez vasalásai, nyílcsúcsok (4), íj markolati lemezének töredékei	*Scapula*, *Humerus*: v. a.; *Clavicula*: c1, c2, c3; *Ulna*: u1; *Radius*: r1, r3. Fertőzéses megbetegedésre utaló nyomok.	
106. sír *maturus*	íj díszített markolati lemezei (2), alsó íjvég lemezei (2), tegez csontlemezei, vasalásai, szíjazata, nyílcsúcsok (5)	*Scapula*: s2-?, s3-?; *Clavicula*: c1, c2, c3; *Humerus*: h1, h2, h3, h4, h5, h6; *Ulna*: u1, u2, u3, u4; *Radius*: r1, r2, r3. Kifejezettebb, mint az 5. sír.	

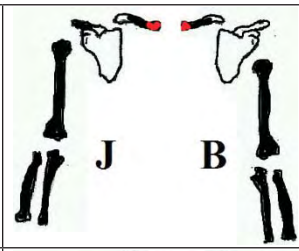
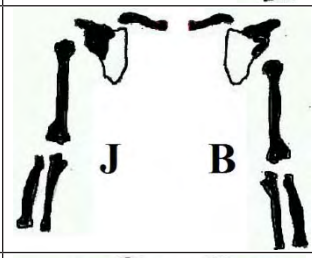
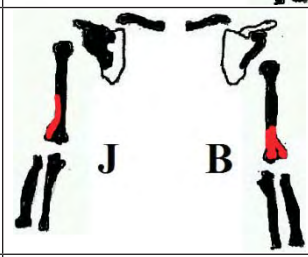
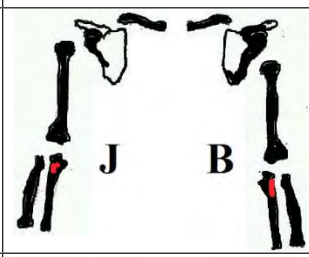
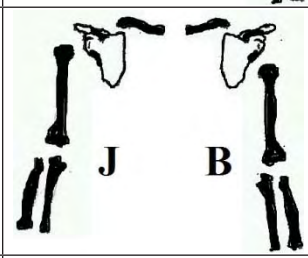
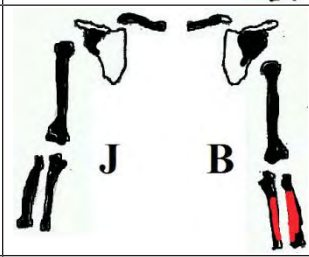
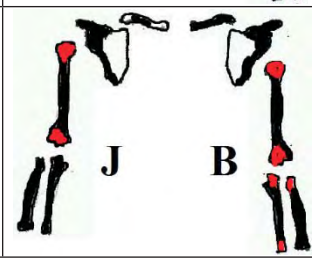
108. sír *adultus*	tegez vasalásának töredéke	*Scapula*: s2, s3; *Clavicula*: c1, c2, c3; *Humerus*: h2, h3, h4; *Ulna*: u1, u4; *Radius*: r1, r2. Az 5. sír kifejezettebb.	
112. sír *maturus*	tegez csont lemezei és vasalásai, nyílcsúcsok (5)	*Scapula*, *Clavicula*: v. a.; *Hume-rus*: h1, h5, h7-J; *Ulna*: u1, u2; *Radius*: r1. Az értékelhető részek kifejezettebbek, mint az 5. sír esetében.	
123. sír felnőtt	nyílhegy töredéke	*Scapula*: s2-?, s3-?; *Clavicula*: c2, c3; *Humerus*: h2, h3, h4, h5, h6; *Ulna*: u1, u2; *Radius*: r1, r2-?, r3-? Az 5. sír kifejezettebb.	
126. sír felnőtt	tegez vasalásai, nyílcsúcsok (5)	vizsgálatra alkalmatlan	
146. sír *adultus*	tegez vasalásai, nyílcsúcsok (4)	*Clavicula*: v. a.; *Scapula*: s2, s3; *Humerus*: h1, h2, h3, h4, h5, h6, h7-J, h8-?, h9-?; *Ulna*: u1, u2, u3-?, u4-?, u5-?; *Radius*: r1, r2-?, r3-? Az 5. sírhoz hasonlóan kifejezett.	
158. sír *infantia II.*	villás nyílhegy töredéke	*Scapula*, *Humerus*, *Radius*: v. a.; *Clavicula*: c1; *Ulna*: u1.	
160. sír *maturus*	nyílcsúcsok (4)	*Scapula*: s1, s2-?, s3-?; *Clavicula*: c1, c2, c3; *Humerus*: h1, h2, h3, h4, h5, h6, h7-J; *Ulna*: u1, u2, u4, u5; *Radius*: r1, r2, r3. Gyógyult törés nyomai a bal *claviculá*n. Az 5. sírhoz hasonlóan kifejezett.	

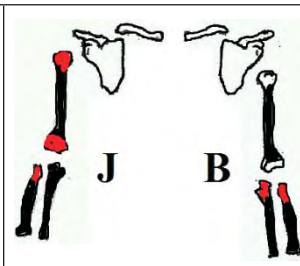
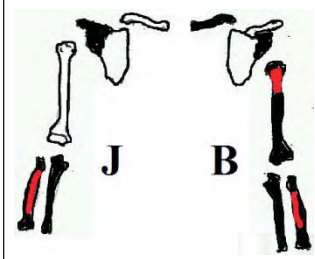
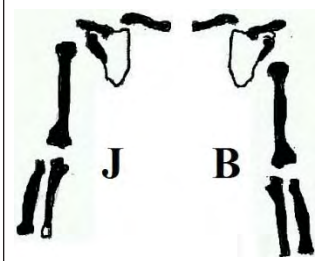
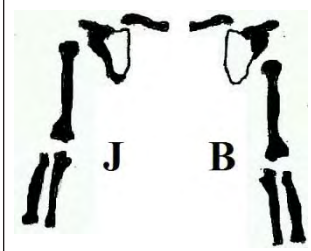
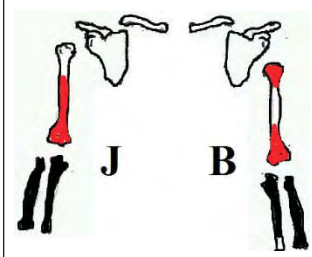
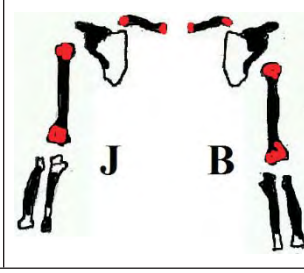
169. sír *maturus*	tegez vasalásai és csontlemezei, nyílcsúcsok (3)	*Scapula*: s2-?, s3-?; *Clavicula*: c1, c2, c3; *Humerus*: h1-?, h2, h3, h4, h5, h6; *Ulna*: u1, u2, u4, u5; *Radius*: r1, r2-?, r3-? Az 5. sírhoz hasonlóan kifejezett.	
171. sír *maturus*	nyílcsúcsok (6), íj markolati és véglemezei (6)	*Scapula*: s2-?, s3; *Clavicula*: c2, c3; *Humerus*: h1-?, h2, h3, h4, h5, h6, h7-?; *Ulna*: u1, u2, u3-?, u4; *Radius*: r1, r2, r3-? Az 5. sírhoz hasonlóan kifejezett.	
175. sír *infantia II.*	vasár/ nyílhegy töredéke	*Scapula*: s2-?, s3-?; *Clavicula*: c1, c2, c3; *Humerus*: h2, h3, h5, h6-?, h7-J; *Ulna*: u2-?, u3-?, u4-?, u5-?; *Radius*: r1, r2, r3.	
178. sír *senium*	tegez vasalásai és vas fedéllemeze, nyílcsúcsok (5)	*Scapula*: s2-?, s3; *Clavicula*: c1, c2, c3; *Humerus*: h1-?, h2, h3, h4, h5, h6; *Ulna*: u1, u2-?, u3-?, u4-?, u5-?; *Radius*: r1, r2, r3-? Kifejezettebb, mint az 5. sír.	
179. sír *maturus*	nyílcsúcsok (2), íj markolati lemezei (2)	*Scapula*: s2-?, s3; *Clavicula*: c1, c2, c3; *Humerus*: h1, h2, h3, h4, h5, h6, h8; *Ulna*: u1, u2, u3, u4; *Radius*: r1, r2, r3. Kifejezettebb, mint az 5. sír.	
181. sír *maturus*	íj véglemeze	*Scapula*: s2, s3; *Clavicula*: c1, c2, c3; *Humerus*: h1, h2, h3, h4, h5, h6, h7-J; *Ulna*: u1, u2, u3; *Radius*: r1, r2, r3. Az 5. sírhoz hasonlóan kifejezett.	
182. sír *senium*	nyílcsúcsok (3)	*Scapula*: s1, s2-?, s3-?; *Clavicula*: c1, c2, c3; *Humerus*: h1, h2, h3, h4, h5, h6-?, h8; *Ulna*: u1, u2, u3-?, u4-?, u5-?; *Radius*: r1, r2, r3. Gyógyult törés nyomai a jobb *radius*on és *ulná*n; *arthrosis*ra utaló nyomok a könyöknél. Az 5. sírhoz hasonlóan kifejezett.	

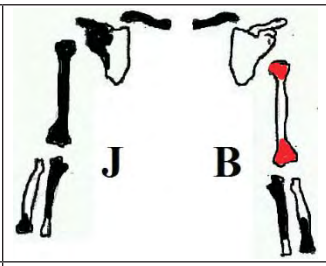
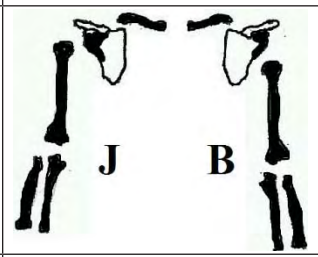
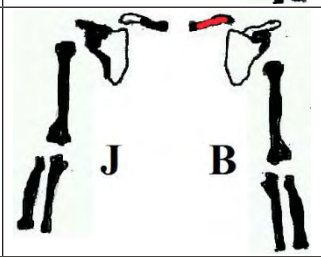
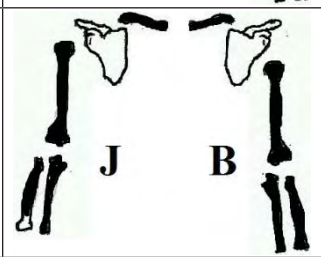
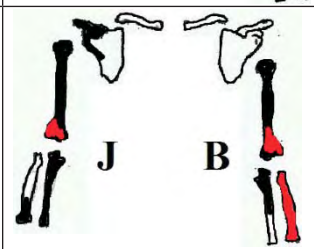
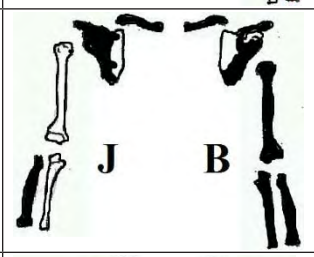
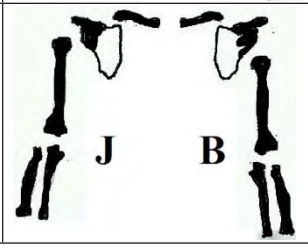
183. sír *senium*	tegez vasalásai és pontkör díszes csontlemezei, nyílcsúcs, íj markolati lemeze és alsó végének lemezei (2)	*Scapula*: s1, s2-?; *Clavicula*: c2, c3; *Humerus*: h2, h3, h4, h5, h6, h7-J; *Ulna*: u1, u2, u3, u4; *Radius*: r1, r2, r3. Kétoldali könyök *arthrosis.* Az 5. sírhoz hasonlóan kifejezett.	
184. sír *infantia I.*	nyílcsúcs	*Scapula, Radius*: v. a.; *Clavicula*: c1, c2; *Humerus*: h2, h3; *Ulna*: u1.	
185. sír *senium*	nyílcsúcs töredékek, íjvég lemez és párja töredékei, markolati lemezei (2)	*Scapula*: s2-?, s3-?; *Clavicula*: c1, c2, c3; *Humerus*: h1, h2, h3, h4, h5, h6; *Ulna*: u1, u2, u4, u5; *Radius*: r1, r2, r3. Kifejezettebb, mint az 5. sír.	
197. sír *adultus*	nyílcsúcs a sír földjéből, tegez vasalásának töredéke	*Scapula*: s1, s2-?, s3-?; *Clavicula*: c1, c2, c3; *Humerus*: h2, h3, h4, h5, h6, h7-B; *Ulna*: u1, u2, u3-?, u4-?, u5-?; *Radius*: r1, r2, r3-? Az 5. sír kifejezettebb.	
202. sír *maturus*	nyílcsúcsok (3)	Nő, nem vizsgált	
206. sír *maturus*	tegez vasalásai, nyílcsúcs	*Scapula*: s1, s2-?, s3-?; *Clavicula*: c1, c2, c3; *Humerus*: h1, h2, h3, h4, h5, h6, h7-B, h9; *Ulna*: u1, u2, u3, u4, u5; *Radius*: r1, r2, r3. Kifejezettebb, mint az 5. sír.	
213. sír *adultus*	tegez vasalásai és vas fedéllemeze, nyílcsúcsok (7)	*Scapula*: v. a.; *Clavicula*: c2, c3; *Humerus*: h1, h2, h3, h4, h5; *Ulna*: u1, u2; *Radius*: r1, r2. Összehasonlításra alkalmatlan.	
214. sír *maturus*	tegez vasalásának töredékei, nyílcsúcsok (4), íjvég lemezének töredékei	*Scapula, Clavicula, Ulna, Radius*: v. a.; *Humerus*: h1, h2, h3. Összehasonlításra alkalmatlan.	

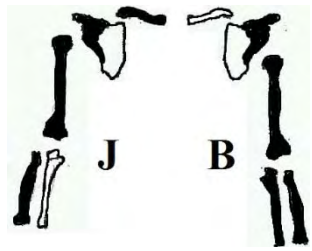
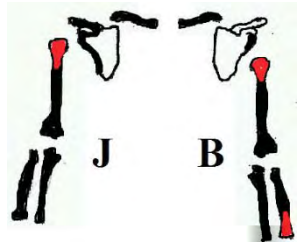
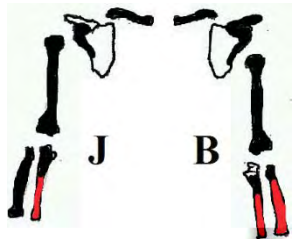
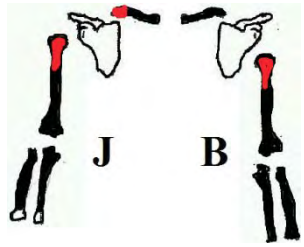
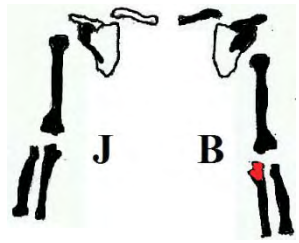
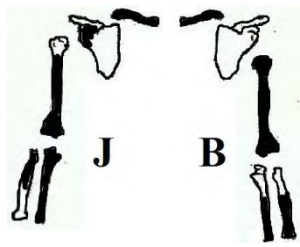
224. sír *infantia II.*	nyílcsúcsok (2)	*Scapula*: v. a.; *Clavicula*: c1, c2, c3; *Humerus*: h2, h3, h4, h5; *Ulna*: u1, u2; *Radius*: r1.	
232. sír *maturus*	nyílhegy	*Scapula*: s1, s2-?, s3-?; *Clavicula*: c1, c2, c3; *Humerus*: h1, h2, h3, h4, h5, h6, h7-J, h8, h9; *Ulna*: u1, u2, u3; *Radius*: r1, r2, r3. Az 5. sírhoz hasonlóan kifejezett.	
247. sír *maturus*	tegez vasalásai és maradványai, nyílcsúcsok (4), íj véglemezei (3) és markolati lemeze	*Scapula*: s2-?, s3-?; *Clavicula*: c1, c2, c3; *Humerus*: h1, h2, h3, h4, h5, h6, h8; *Ulna*: u1, u2, u3, u4-?, u5; *Radius*: r1, r2, r3. Kifejezettebb, mint az 5. sír.	
251. sír *infantia II.*	íj véglemezek (2) és markolati lemezek (2), villás nyílcsúcs	*Scapula*, *Humerus*: v. a.; *Clavicula*: c1, c2, c3; *Ulna*: u1; *Radius*: r1.	
252. sír *maturus*	tegez vasalásai és líra alakú csatja	*Ulna*, *Radius*: v. a.; *Scapula*: s2-?; *Clavicula*: c1, c2, c3; *Humerus*: h1, h2, h3, h4, h5, h6, h7-B. Az 5. sír kifejezettebb.	
257. sír *maturus*	tegez vasalásai és pontkörös díszű csontlemezei, nyílcsúcsok (6)	*Scapula*: s2-?, s3-?; *Clavicula*: c1, c2, c3; *Humerus*: h2, h3, h4, h5, h6, h7-B; *Ulna*: u1, u2, u3, u4; *Radius*: r1, r2, r3. Az 5. sír kifejezettebb.	
258. sír *adultus*	íjvég lemezek (4), tegez vasalásai és függesztői, nyílcsúcsok (6)	*Scapula*, *Clavicula*, *Humerus*, *Ulna*: v. a.; *Radius*: r1.	

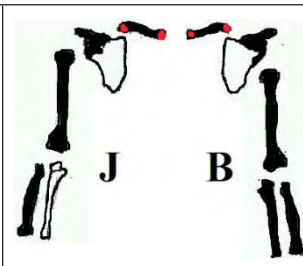
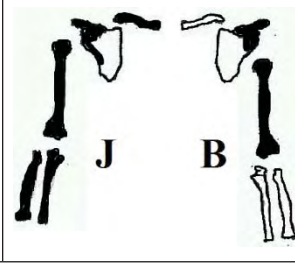
259. sír *maturus*	nyílcsúcsok (4), íj végének lemezei (2) és markolati lemezei (2)	*Scapula*, *Clavicula*, *Humerus*: v. a.; *Ulna*: u1, u2; *Radius*: r1. Gyógyult törés nyomai a *claviculán*. Összehasonlításra alkalmatlan.	
264. sír *adultus*	íj lemezei (6), tegez vasalásai és csont lemeze, nyílcsúcs, szablya	*Scapula*: s2-?, s3-?; *Clavicula*: c1, c2, c3; *Humerus*: h1, h2, h3, h4, h5, h6, h7-B; *Ulna*: u1, u2, u3, u4; *Radius*: r1, r2, r3. Az 5. sírhoz hasonlóan kifejezett.	
9. sír *senium*	-	*Ulna*: v. a.; *Scapula*: s1, s2-?, s3-?; *Clavicula*: c1, c2, c3; *Humerus*: h1-?, h2, h3, h4, h6-?; *Radius*: r1, r2, r3. Az 5. sír kifejezettebb.	
14. sír *adultus*	-	*Scapula*: s2-?, s3-?; *Clavicula*: c2; *Humerus*: h2, h5, h6; *Ulna*: u1, u2, u3; *Radius*: r1, r2, r3. Az 5. sír kifejezettebb.	
16. sír *senium*	-	*Scapula*, *Ulna*, *Radius*: v. a.; *Clavicula*: c1, c2, c4; *Humerus*: h2, h5. Összehasonlításra alkalmatlan.	
35. sír felnőtt	-	vizsgálatra alkalmatlan	
39. sír *senium*	-	*Scapula*: s2-?, s3-?; *Clavicula*: c1, c2, c3; *Humerus*: h2, h5, h6; *Ulna*: u1, u2, u3; *Radius*: r1, r2. Az 5. sír kifejezettebb.	
42. sír *maturus*	-	vizsgálatra alkalmatlan	

45. sír felnőtt	-	*Scapula*: v. a.; *Clavicula*: c1; *Humerus*: h2, h3, h4, h5, h6; *Ulna*: u1, u2; *Radius*: r1, r2. Az 5. sír kifejezettebb.	
48. sír *maturus*	-	*Scapula*: s2-?; *Clavicula*: c1, c2, c3; *Humerus*: h2, h6; *Ulna*: u1, u2, u3, u4; *Radius*: r1, r3. Az 5. sírhoz hasonlóan kifejezett.	
49. sír *maturus*	-	*Scapula*: s2-?, s3; *Clavicula*: c1, c2, c3; *Humerus*: h2, h3, h4, h5, h6-?; *Ulna*: u1, u2; *Radius*: r1, r2. Az 5. sírhoz hasonlóan kifejezett.	
51. sír *maturus*	-	nem vizsgált	
62. sír *maturus*	-	*Scapula*: s2-?; *Clavicula*: c1, c2, c3; *Humerus*: h2, h6; *Ulna*: u1, u2-?, u3, u4; *Radius*: r1, r3. Az 5. sír kifejezettebb.	
65. sír *maturus*	-	*Scapula*: v. a.; *Clavicula*: c1, c2, c3, c4; *Humerus*: h1, h2, h3, h4, h5, h6; *Ulna*: u1, u2, u3; *Radius*: r1, r2, r3. Kifejezettebb, mint az 5. sír.	
72. sír *maturus*	-	*Scapula*: s2-?; *Clavicula*: c1, c2, c3; *Humerus*: h1, h2, h3, h4, h5, h6; *Ulna*: u1, u3; *Radius*:r1, r2, r3. Az 5. sírhoz hasonlóan kifejezett.	
79. sír felnőtt	-	*Scapula*: s2-?; *Clavicula*: c2, c3; *Humerus*: h2, h5, h6; *Ulna*: u1, u2; *Radius*: r1, r2. Az 5. sír kifejezettebb.	

82. sír felnőtt	-	*Scapula*, *Clavicula*: v. a.; *Humerus*: h1-?, h2, h3, h5, h6-?; *Ulna*: u1, u2; *Radius*: r1-? Összehasonlításra alkalmatlan.	
100. sír *maturus*	-	*Scapula*: s1, s2-?, s3-?; *Clavicula*: c1, c2, c3; *Humerus*: h2-?, h3-?, h4-?, h5, h6; *Ulna*: u1, u2, u3; *Radius*: r1, r2, r3-? Az 5. sír kifejezettebb.	
105. sír *maturus*	-	*Scapula*: s1, s2-?, s3-?; *Clavicula*: c1-B, c2-J, c3-J; *Humerus*: h2, h3, h4, h5, h6, h7-J; *Ulna*: u1, u2, u3; *Radius*: r1, r2, r3. Az 5. sír kifejezettebb.	
111. sír *maturus*	-	vizsgálatra alkalmatlan	
116. sír *maturus*	-	*Scapula*: s2-?, s3-?; *Clavicula*: c1, c2, c3; *Humerus*: h2, h3, h4, h5, h6, h7-J; *Ulna*: u1, u2, u3; *Radius*: r1, r2, r3. Az 5. sírhoz hasonlóan kifejezett.	
120. sír *adultus*	-	vizsgálatra alkalmatlan	
124. sír felnőtt	-	*Scapula*, *Clavicula*, *Humerus*: v. a.; *Ulna*: u1, u2, u3; *Radius*: r1, r2, r3. Összehasonlításra alkalmatlan.	
125. sír *maturus*	-	*Scapula*: s2-?; *Clavicula*: c1, c2, c3, c4; *Humerus*: h2, h4, h5, h7-J; *Ulna*: u1, u2, u3; *Radius*: r1, r3. Az 5. sírhoz hasonlóan kifejezett.	

128. sír *adultus*	-	Bal *Humerus*, *Radius*: v. a.; *Scapula*: s2-?, s3-?; Összehasonlításra alkalmatlan.	
133. sír *maturus*	-	vizsgálatra alkalmatlan	
145. sír *maturus*	-	*Scapula*: s2-?, s3-?; *Clavicula*: c1, c2, c3; *Humerus*: h2, h3, h4, h5, h6; *Ulna*: u1, u2, u3, u4; *Radius*: r1, r2, r3. Az 5. sírhoz hasonlóan kifejezett.	
149. sír *senium*	-	*Scapula*: s2-?, s3-?; *Clavicula*: c1, c2, c3; *Humerus*: h2, h4, h5, h6, h7-B; *Ulna*: u1, u2, u3, u4, u5; *Radius*: r1, r2, r3. Az 5. sírhoz hasonlóan kifejezett.	
172. sír *maturus*	-	*Scapula*: v. a.; *Clavicula*: c2-B, c3; *Humerus*: h2, h3, h5, h7-J; *Ulna*: u1, u3; *Radius*: r1, r2, r3. Az 5. sír kifejezettebb.	
186. sír *maturus*	-	*Scapula*: s2-?, s3-?; *Clavicula*: c1, c2; *Humerus*: h2, h3, h4, h5, h6-?, h7-J; *Ulna*: u1, u2, u3; *Radius*: r1-?, r2, r3-? Patológiás elváltozás nyomai a bal *claviculá*n. Az 5. sírhoz hasonlóan kifejezett.	
188. sír *maturus*	-	*Scapula*: s3; *Clavicula*: c1, c2, c3; *Humerus*: h2, h4, h5, h6; *Ulna*: u1, u2, u3; *Radius*: r1, r2, r3. Az 5. sír kifejezettebb.	
201. sír *maturus*	-	*Scapula*: s2-?, s3-?; *Clavicula*: c1, c2; *Humerus*: h2, h7-J; *Ulna*: u1, u2; *Radius*: r1. Az 5. sír kifejezettebb.	

218. sír *maturus*	-	*Scapula*: s2-?; *Humerus*: h2, h3, h4, h5, h6, h7-J; *Ulna*: u1, u2, u3; *Radius*: r1, r2. Az 5. sír kifejezettebb.	
219. sír *senium*	-	*Scapula* s2-?, s3-?, s4-?; *Clavicula*: c1, c2, c3; *Humerus*: h1-?, h2-?, h3-?, h4-?, h5, h6; *Ulna*: u1, u2, u3, u4, u5; *Radius*: r1, r2, r3. Az 5. sírhoz hasonlóan kifejezett.	
228. sír *maturus*	-	*Scapula*: s1, s2-?; *Clavicula*: c1, c2, c3; *Humerus*: h2,h4, h5, h6, h7-J; *Ulna*: u1, u3-?; *Radius*: r1, r2, r3-? Az 5. sír kifejezettebb.	
230. sír *maturus*	-	*Scapula*: v. a.; *Clavicula*: c1, c2, c3, c4; *Humerus*: h1-?, h2-?, h3-?, h4-?, h5, h6; *Ulna*: u1, u3; *Radius*: r1, r2, r3. Az 5. sír kifejezettebb.	
231. sír *maturus*	-	*Scapula*: s1, s2-?; *Clavicula*: c2, c3; *Humerus*: h6, h9; *Ulna*: u1, u2, u3; *Radius*: r1, r2, r3. Degeneratív elváltozás nyomai a jobb *humerus*on a *caput humer*i területén. Az 5. sírhoz hasonlóan kifejezett.	
237. sír *maturus*	-	nem vizsgált	
242. sír *adultus*	-	nem vizsgált	
243. sír *maturus*	-	*Ulna*, *Radius*: v. a.; *Scapula*: s2-?, s3-?; *Clavicula*: c1, c2, c3; *Humerus*: h5. Összehasonlításra alkalmatlan.	

244. sír *senium*	-	*Scapula*: s2-?, s3-?; *Humerus*: h2, h7-B; *Ulna*: u1, u3; *Radius*: r1, r2, r3. Az 5. sír kifejezettebb.	
245. sír *maturus*	-	*Scapula*: s2-?, s3-?; *Clavicula*: c2, c3; *Humerus*: h2, h3, h4, h5, h6; *Ulna*: u1, u2, u3-?, u5; *Radius*: r1, r2, r3. Az 5. sírhoz hasonlóan kifejezett.	

Hadak útján XXIV. Budapest – Esztergom 2017, 597–626.

VÖRS-MAJORI-DŰLŐ 10–11. SZÁZADI TEMETŐJE

HEGYI BORBÁLA* – KÖLTŐ LÁSZLÓ**

Absztrakt: *1999-ben Vörsön, a Majori-dűlőben kialakított lakótelkek közművesítése során, vízvezeték-árok ásása közben csontvázak kerültek elő. A közel 5000 m² kiterjedésű területen 2002 áprilisáig több szakaszban elvégzett feltárás során 404, a 10–11. századra keltezhető sír került elő. A tanulmány az eddig közöletlen, ám teljesen feltárt temető leletanyagáról és használati időrendjéről kívánja összefoglalóan ismertetni az előzetes eredményeket.*

Kulcsszavak: *Somogy megye, Vörs-Majori-dűlő, honfoglaláskor*

BEVEZETÉS

Vörs község közigazgatásilag Somogy megyéhez tartozik, annak északnyugati csücskében található. Természetföldrajzilag a Kis-Balaton-medence és a Marcali-hát találkozásánál fekszik, a Balaton délnyugati sarkától mintegy 3,5 km-re délre (*1. kép 1*).

A lelőhely, valamint a régió földrajzi adottságait a Kis-Balaton közelsége határozta meg a történelmi időkben és napjainkban egyaránt. A 19. század elejéig a Kis-Balaton szervesen hozzátartozott a Balatonhoz, annak egy öblét képezte. Azonban a több méteres vízszintingadozás megszüntetését célzó, 1820 és 1921 között végzett vízszabályozási munkálatok következményeként a Balaton-öböl jelentősen átalakult, így a 18. században még 500 km²-nyi öböl, valamint az azt körülvevő 100 km²-nyi mocsaras terület gyakorlatilag eltűnt.[1] Ennek az eredetileg lápos-mocsaras területnek a valamikori meglétét híven tükrözi a környék növényvilága és talajminősége. A nádasok és az úgynevezett keskenylevelű gyékényesek fajainak jelenléte, valamint az agyagbemosódásos barna erdőtalaj jellemző a területen,[2] mely a tárgyalt temető feltárásakor is megmutatkozott.

Az igen száraz, jelentős részben löszös, agyagos, a domb legmagasabb pontján kissé homokos talaj viszonylag rossz megfigyelési körülményeket eredményezett, a sírfoltok ritkán rajzolódtak ki. A talaj kémhatása a csontok megtartására is kedvezőtlen hatással volt, melyek sokszor kisebb-nagyobb mértékben felszívódtak.

A csontvázak jelentős része a felszínhez közel, a szántott réteg alatt jelentkezett.[3] A szelvények megnyesett felületén észlelhető sírfoltok között sok esetben árkolási technikával lehetett felfedezni a részben folt nélküli, részben csak a lemélyített keresztirányú árkokban megfigyelhető foltokkal rendelkező sírokat.

A TEMETŐ SZERKEZETE

A sírok jól kivehető É–D-i irányú sorokat alkottak (*2. kép*). Ugyanakkor, ha a sírsorokon túl nagyobb léptékkel szemléljük a temető egészét, csoportok is elkülöníthetőek. A sírmező középső részén felfedezhető egy sűrűsödés, amelyet lazább szerkezetű kisebb sírcsoportok, tömbök vesznek körbe északi,

* Szegedi Tudományegyetem BTK, Régészeti Tanszék, H-6722 Szeged, Egyetem u. 2. borbala.hegyi85@gmail.com
** Rippl-Rónai Megyei Hatókörű Városi Múzeum, H-7400, Kaposvár, Fő u. 10. koltolaszlo48@gmail.com

1 ÉVEZREDEK ÜZENETE 1996, 9.
2 KISTÁJKATASZTER 2010, 433–436.
3 Az elpusztult sírok száma négy-öt lehetett a helyszíni megfigyelések szerint.

keleti és nyugati oldalról. Ezeknek a sírcsoportoknak az egymástól való látszólagos elkülönülése azonban a sírsorok rendszerét nem bontja meg, hanem a sorok az esetleges távolságok ellenére folytatódnak.

TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK

A SÍRGÖDRÖK FORMÁJA

A sírgödrök zömmel szabályos téglalap vagy lekerekített sarkú téglalap, ritkábban ovális alakúak voltak. Itt azonban vissza kell utalnunk arra, hogy a sírfoltok a talajtani adottságok miatt gyengén vagy egyáltalán nem jelentkeztek, tehát a gödrök alakját illetően nem lehet érdemi tendenciát kimutatni.

A sírok tájolása a kor szokásainak megfelelően Ny–K vagy ÉNy–DK. Ellentétes tájolást egy esetben találni, a 300. zsugorított temetkezés K–Ny-i irányítású volt (*3. kép*). Az antropológiai meghatározás szerint ez egy 60–70 év körüli nő melléklet nélküli sírja volt, amely a temető legszélén, annak az északi csücskében helyezkedett el. Mindezek a tényezők utalhatnak arra, hogy az egyén valamilyen értelemben kirekesztett tagja volt a közösségnek.[4]

KOPORSÓNYOMOK, A VÁZAK HELYZETE

Koporsónyomot mindössze 1-3 esetben lehetett valószínűsíteni a temetőben, viszont sok esetben jól kivehető volt a lepelbe csavarás szokása. Erre a vázcsontok szoros tartásán kívül a textilmaradványok is utalhatnak, például a karperecek külső felületén megmaradt, laza szövésű vászon formájában. A lepelbe csavart csontvázaknál olykor a láb vagy a fej irányában összeszűkült a sírgödör, néhány esetben az egész test vonalában szűkre szabták a gödröt.

Az elhunytak testhelyzetének elemzése szempontjából 325 sír volt értékelhető, ami a sírok 80,25%-át jelenti. Általános a csontvázak háton fekvő, nyújtott helyzete. Három esetben zsugorított temetkezést (46., 49., 300. sír), két esetben pedig jobb oldalára fektetett halottat (158., 186. sír) lehetett megfigyelni. A 46. sír egy préselt rozettákkal eltemetett fiatal lány volt, őt jobb oldalára fektették, kezét az ölébe helyezték, lábát pedig teljesen felhúzták. A 49. sír egy kisebb gyermek vázát rejtette, akit a bal oldalára fektettek, s arcát félig a föld felé fordították. Karjai a testéhez simulóan, szorosan feküdtek, lábait pedig teljesen felhúzták. Melléklete nem volt. Ide tartozik a fent említett 300. sír is. Ezt a halottat is a jobb oldalára fordították, illetve a karjait a mellkasa elé hajlították. A 158. és 186. sírban a halott jobb oldalára fektetett helyzetben feküdt, mindkettő melléklet nélküli gyermeksír volt. Mindenképpen figyelemre méltó, hogy ha térképe vetítjük az eddig felsorolt sírok elhelyezkedését, látható, hogy a zsugorítottak közül kettő, illetve a jobb oldalukra fektetettek is szomszédai voltak egymásnak (*3. kép*).

Karhelyzetek tekintetében leggyakoribb a test mellett kinyújtott helyzetben fekvő két kar volt, azonban szintén gyakori volt a medencére hajlított egyik vagy mindkét kar is. Ritkábban derékszögben a hasra hajlították az egyik vagy mindkét kart, valamint ritkán előfordult a vállhoz felhajlított kar, az úgynevezett *orans* tartás is. A karhelyzetek gyakran összefüggenek a lepelbe csavarással, hiszen a minél szorosabb összecsavarást segítették elő azzal, hogy a medencére hajlították az elhunyt kezét, vagy esetenként éppen a szoros csavarás következtében szorultak a test mellé vagy elé a karok.

A lábak helyzeténél szintén a nyújtott változat a jellemző. Ezen kívül elenyésző számban előfordult, hogy az egyik láb kissé felhúzva (14 eset), vagy mindkét láb egy irányba felhúzva (enyhén zsugorított, 7 eset) feküdt. A legritkább azonban a V-alakban elhelyezkedő lábak előfordulása volt ebben a temetőben (4 eset).

---

4 TETTAMANTI 1975, 93.

Trepanált koponyák[5]

Vörs-Majori-dűlőben 13 esetben fordult elő trepanált koponya (*3. kép*). Ebből 11 esetben jelképes, egy-egy esetben sebészi trepanáció, illetve a kettő együttes alkalmazása volt megfigyelhető. Ha nemek és életkorok tükrében vizsgáljuk ezeket (*1. táblázat*), elmondható, hogy többségében férfiakon végezték el ezt a műveletet, ezen belül is az idősebb korosztály körében figyelték meg gyakrabban. A legfiatalabb trepanáción átesett egyén 25–35 éves volt, de többnyire 40–50 éves vagy ennél idősebb életkorúak között fordult elő a trepanáció. Négy női koponyán jelképes trepanáció látható, melyek között a legfiatalabb egy 20 évesnél idősebb nő volt, míg a többiek 30–40 évesek és ennél idősebbek voltak.

A 13 sírból hat vagy hét sír[6] melléklet nélküli volt. A trepanált koponyájú férfi sírokban csak két esetben volt leletanyag; az egyikben (7. sír) vascsiholót, nyílhegyeket és szíjelosztó veretet találunk (*13. kép*), míg a másikban (385. sír) egy teljes íjászfelszereléssel eltemetett egyén feküdt. Ez utóbbin jókora sebészi trepanáció látszik, amelyet jóval túlélt elszenvedője.[7] A 102. sírban nyugvó, mind jelképes, mind sebészi trepanáción átesett egyént melléklet nélkül bocsátották a túlvilágra. A női sírok mindegyikében találtak leletet; nyitott, pödrött és S-végű karikákat egyaránt, egy esetben vastag bronz huzalgyűrűt, illetve a 429. sírban vaskést, árat, egy tűtartót és egy igen kopott, valószínűleg római érmet.

Ezekből az adatokból az tűnik ki, hogy a közösségben a társadalmi ranggal vagy anyagi gazdagsággal feltehetőleg nem függött össze a trepanáció végrehajtása, továbbá sem nemenkénti, sem etnikai elkülönítésre nem utal a meglétük. Ezek a sírok inkább a temető periférikus részein mutathatóak ki, a temető belső részéről szinte teljesen hiányoznak; mindazonáltal a sírsorok rendjébe illeszkednek, attól nem különülnek el.

A leletanyag

A 404 sírból 121, azaz 29,9%-nyi tartalmazott valamilyen leletanyagot (*4. kép*). Ezek között mellékletes férfi sír 34 volt (a mellékletes sírok 28%-a, az összes férfi sír 24,4%-a), női 55 (a mellékletes sírok 45%,-a, az összes női sír 46,6%-a), a gyermeksírok[8] közül 17 (a mellékletes sírok 14%-a, az összes gyermeksír 14,7%-a), a nem meghatározható nemű sírok közül pedig 12 (a mellékletes sírok 9,9%-a, az összes nem meghatározható 37,5%-a).[9]

A nők esetében a leletanyagot szinte kizárólag az ékszerek és a viselet elemei teszik ki, míg a férfiaknál a viseleti elemeken kívül legalább ugyanolyan arányban vannak használati eszközök, illetve fegyverek, utóbbiak minden esetben az íjászfelszerelés részei.

Pénzérmék

A 213. számú sírban két itáliai ezüstpénzt találtak (*13. kép 2–4*): az egyik II. Lothar, a másik pedig Verona város 10. század első negyedére datálható pénze volt.[10] Mindkettő átfúrva, a mellkason helyezkedett el, tehát minden valószínűség szerint ruhára varrták fel őket. Az embertani meghatározás szerint egy 16–18 év közötti fiatal lány ruháját díszítették, akinek sírjából más melléklet nem került elő.

A 429. sírban, mint fentebb említésre került, egy nagymértékben kopott római érme látott napvilágot az ott felsorolt mellékletekkel együtt.

---

5 Az embertani anyag elemzését Bernert Zsolt végezte el: Bernert 2004; Bernert–Wéber 2005.

6 Egy férfi koponyát nem lehetett sírhoz kötni, így nem zárható ki, hogy volt leletanyaga.

7 Bernert–Wéber 2005, 8.

8 A gyermekek csoportjába itt a 12 éven aluli egyének értendők.

9 Az embertani meghatározások tekintetében két mellékletes sírról (30. és 204. sír) a 2005-ös meghatározások között nem találni információt, a 46. számú bizonytalan volt, melléklete (préselt rozetta) alapján azonban nőnek soroltuk be, így a számítás ezt a sírt tartalmazza. 9 sírban (51., 88., 182., 193., 210., 216., 255., 264., 304., 346. sír) volt melléklet, de az eltemetett nemének eldöntésére nem nyújtanak biztos alapot (pl. karika, karperec, vaskés). Három további sír (57., 191., 205.) nemét pedig nőnek határozták meg, viszont mellékletük között nyílhegyek és tegez szerepeltek, ez utóbbi hármat a számítások nem tartalmazzák.

10 CNI. VI.XXIII.6. és CNI. V.1.39.1.

ÍJAK, NYILAK, TEGEZEK

16 sírból kerültek elő íjászfelszerelés tartozékai: nyílhegyek, tegezvasalások vagy tegezdíszítő lécek, illetve íjcsontok (*5. kép*). 9 sírba csak nyílhegyek kerültek, általában 1–4 darab. Többségében felnőtt férfiak sírjaiban[11] találták őket, de két sírban (57. és 175. sír) gyermekek mellé temettek egy-egy nyílhegyet.

A nyílhegyek alakja rombusz vagy deltoid, ezek mellett két darab villás nyílhegy is előkerült (74. és 284. sír; *14. kép*).

Kiemelkedik a leletanyagból a 357. és a 385. sír íjászfelszerelése. Előbbi anyaga 2004-ben részletesen közlésre került,[12] míg utóbbi említés szintjén szerepel a cikkben.

A 385. számú sírban nyugvó férfi mellé tegezt, íjat és két rombusz alakú nyílhegyet mellékeltek. Az íjvégek csontborításának helyzetéből fakadóan (a felső íjvégborítások az alsókhoz képest ellentétesen irányultak) esetleg lehet arra következtetni, hogy az íj temetéskor törötten került a sírba.[13] A vasalások töredékein kívül a tegez száját lezáró csontléc utal annak egykori meglétére, valamint egy palmettamintás ezüstcsat, mely a helyszíni ásatási megfigyelések szerint a tegezt volt hivatott rögzíteni. Tegez a fent említetteken kívül még négy sírban volt, illetve csak ebben a két kiemelt sírban utaltak közvetlenül íjakra a megmaradt csontborítások, illetve markolatlécek.[14]

ÉKSZEREK ÉS VISELETI ELEMEK

A fej ékszerei

Leggyakoribbak a karikaékszerek voltak, 60 sírban kerültek elő, egy további szórvány darabbal összesen 93 darab található a temető anyagában (*15. kép*). Legtöbbször egyet vagy kettőt viseltek, két esetben hármat, egy esetben pedig négyet. Minden esetben a csecsnyúlvány mellett fordultak elő, tehát funkciójukat fülbevalóként határozhatjuk meg. Anyaguk túlnyomó többségben bronz, ritkábban ezüst. Formai tekintetben a sima, nyitott típusok dominálnak mintegy kétharmadnyi arányban, valamivel kevesebb, mint egyharmadnyi az S-végű, a pödröttekből pedig összesen négy darab fordult elő. A 256. sírban négy darab ritka, ún. gombos végű karika került elő. Néhány esetben töredékes voltuk miatt típusuk pontosabban nem meghatározható.

Térképre vetítve kitűnik, hogy míg a sima, nyitott karikák a temető egész területén megközelítőleg egyenletesen helyezkednek el, addig az S-végű karikák elsősorban a temető keleti felében koncentrálódnak, ugyanakkor a pödröttekkel együtt a temető többi, perifériku részén is fellelhetőek (*6. kép*). A nyitott karikák vegyesen, a temető egész területén előfordulnak, a temető szélén több ízben S-végű karikákkal együtt. Ma már tudni véljük, hogy az S-végű karikák nem szorították ki a 10. század 70-es éveitől kezdve a nyitott karikákat,[15] ezt a kialakult képet Vörs-Majori-dűlőben való megjelenésük és elterjedésük sem bontja meg.

Fülbevaló csak a 228. sírból került elő; a sírban nyugvó 20–25 éves nő mellől négy darab bizánci típusú öntött ezüst, szőlőfürtdíszes fülbevaló származik (*6. kép; 15. kép 17–20*). Ezeket a fej két oldalán találták, más melléklet ebben a sírban sem fordult elő.

A fej ékszerei közül a legjelentősebb darabok a hajfonatkorongok. A 208. sírból került elő egy aszimmetrikus korongpár (*7. kép; 16. kép 1–2*). Áttörtek, anyaguk bronz, felületüket ónozták. Mindkettő lovat ábrázol, melyeknek a hátából életfa nő ki. Méretükben és kidolgozottságukban is eltérnek egymástól: a nagyobb darab átmérője 5,1 cm, míg a kisebbé 4,5 cm; vastagságuk alig haladja meg az 1 mm-t. Bár a motívumok elrendezése azonos, a bal oldali korongon az állat teste bemélyített sávokkal díszített, illetve maga az állatalak is áttört, nemcsak az őt körülvevő minta. A jobb oldali korong felületének kialakítása egyszerűbb, az állat teste díszítetlen.

---

11 Az 57. számú sír a rajz és a leírás alapján gyermek lehetett, azonban embertani meghatározása alapján 30–60 éves nő. A 191. és 205. sírokra vonatkozó megjegyzést ld. a 10. jegyzetben.

12 KÖLTŐ–HORVÁTH 2004.

13 KÜRTI 1980, 343; B. NAGY–RÉVÉSZ 1986, 124.

14 A 284., igen sekély, nyílhegyeket is tartalmazó sír mellett is találtak egy szórvány íjközépcsontot, ez valószínűsíthetően ehhez tartozhatott!

15 RÉVÉSZ 2008, 402.

A Dunántúlon elenyészően ritka ez a tárgytípus, a vörsi példányokon kívül csak Győr-Malomszéki dűlőből ismerünk egy áttört korongpárt.[16]

A 208. számú sír halottja, egy 15–17 éves fiatal lány spirálissal kitöltött végű sodrott bronzkarperecekkel (*18. kép 1–2*), préselt rozettákkal, valamint folyatott díszű hálószemes gyöngyökkel (*17. kép 6–7*) együtt viselte hajában a korongokat.

A nyak ékszerei

A nyak ékszerei közül nyakperecek, lunulák, gyöngysorok, illetve levél- vagy szívalakú csüngők kerültek elő.

Nyakperecekből összesen 6 darab látott napvilágot, öt sírból, egy pedig szórvány. Ezek közül két példány három vékony szálból sodrott (280. és 396. sír; huzal v.: 2,5–4 mm), kettő szintén három szálból sodort, de ezek a huzalok kifejezetten vastagok (233. és 415. sír; huzal v.: 6–7 mm) *(16. kép 3).* A 327. sír példánya és a szórvány nyakperec is vastag szálból sodort darabok, de ezeknél a sima huzalok közé egy vékony, „filigrános" szálat is sodortak, melyek a nyakperec záródásánál bandázsolásban végződnek.

Lunula három sírból került elő (139., 240. és 396. sír), összesen öt darab. A 139. és a 240. sírban két-két darab volt. Az előbbiek egy 7–9 évesnek meghatározott gyermek kissé bolygatott váza mellől kerültek elő (*17. kép 1, 3*). A lunulák egy csüngős kaftánveret alsó tagjával együtt nyakláncra voltak felfűzve. E két darab eltérő típust képvisel.

A 240. sírban ugyancsak két darab volt (*17. kép 4–5*), ezek azonban teljesen egyformák: bronzból öntöttek, középen, a felfüggesztés alatt három, míg a hold két csücskében egy-egy kis félgömb alakú kidomborodás látható. A félgömbök közét cikkcakkminta tölti ki.[17] Ezek szintén egy fiatal, 4–6 évesnek meghatározott gyermek sírjából származnak, bronzból készült kaftánveretekkel, elhegyesedő végű karpereccel és pántgyűrűkkel együtt kerültek elő.

A 396. sírban egy negyedik típusú, ónozott bronz lunula volt, nagy függesztőfüllel (*17. kép 13*). Egy fiatal nő (15 év feletti) ékszerei közt, nyakpereccel, állatfejes és elhegyesedő végű huzalkarperecekkel, üveggyöngyökkel, valamint S-végű karikákkal együtt került elő.

Gyöngyök 12 sírból kerültek elő (*17. kép 6–11*). A hálószemes üveggyöngyök, ezüst- illetve aranyfóliás rúdgyöngyök, valamint spirális alakban folyatott díszű hengeres gyöngyök a leggyakrabban megjelenő típusok. Kiemelendő a 415. sír 266 darab ezüst- és aranyfóliás, egy- és kéttagú gyöngyökből álló gyöngysora, melyet tulajdonosa nyakpereccel együtt viselt.

Csörgő a 157. számú sírból került elő (*17. kép 8*). Bronzból öntött darab, alján bevágás látható, középen egy vékony bekarcolás fut végig vízszintesen.

Nyakban hordott további csüngőre négy sírban találtunk példát. A 139. és 264. sír esetében csüngős kaftánveretek alsó tagjait másodlagosan használták fel (*17. kép 2*). A 73. és 182. sírban nagyobb darab, bronzból készült levél alakú csüngők szerepeltek a nyak díszeként. A 182. női sírból előkerült darab igen szép, bár kissé kopott; a belső, kidomborodó magot indaminták veszik körbe (*17. kép 12*).

A kar ékszerei

Karperec 20 sírból került elő, összesen 28 darab *(9. kép).* Legnagyobb arányban a bronz, gyakran ónozott felületű, állatfejes karperecek, valamint a szintén bronzból készült, kerek átmetszetű, elhegyesedő végű huzalkarperecek képviseltették magukat. Ezen kívül két-két sírban sodrott, spirálisban végződő és pödrött végű, díszítetlen bronz lemezkarperec került elő.

A karpereceket e közösség tagjai általában egyesével viselték, 8 sírban párosával szerepeltek. Egy esetben (396. sír) az állatfejes karperec elhegyesedő végű típussal párosult (*18. kép 9–10*). Viselőik néhány kivételtől eltekintve (236. számú férfi sír és 240. számú gyermek sír) felnőtt nők voltak.

Gyűrű 30 sírból került elő, összesen 39 darab (*10. kép*). Ebből 20 sír volt női, három gyermek, négy férfi, és három nem meghatározható nemű felnőtté. Az esetek túlnyomó többségében egy-egy darabot viseltek, öt sírból kettő, két sírból pedig három darab került elő. 6 esetben nem volt egyértelműen értékelhető a viseleti helyzet. A fennmaradó 24 sírban általában a jobb kéznél találták őket, öt-öt esetben pedig a bal kézen vagy mindkét

[16] Révész 2014, 441.
[17] Kralovánszky 1959, 78: 1.a. típus.

kézen megfigyelhetők voltak. Két kivétellel anyaguk bronz. Ezt a két kivételt a 264. sír üveg-, illetve a 270. sír ezüstpéldányai (*18. kép 6*) képezik.

Technikai kivitelezésük vegyes: a zárt, öntött karikagyűrűk, a lemezből hajlított vagy kalapált gyűrűk, valamint a huzalból hajlítottak egyaránt megjelennek. Díszítésük az öntöttek esetében rovátkolt, illetve ferdén sűrű bordákkal tagolt, melyek a sodrás mintáját utánozzák, ritkábban díszítetlenek. A lemezből hajlítottak nagyobb arányban díszítetlenek, a vízszintesen körbefutó hárombordás díszítésűek közül kettő került elő ugyanazon sírból (201. sír). A korszak jellemző típusát képviseli a 339. férfi sír pontkörös díszítésű példánya (*18. kép 7*). Kiemelendő még a 321. női sír széles, nyitott pántgyűrűje, melynek két szélén három-három vékony borda fut körbe, melyek egy szalagfonatot vesznek közre (*18. kép 8*).

A viselet egyéb elemei

A temető középső területéről négy sírból (46., 79., 208., 293. sír) került elő hártyavékony, ezüstlemezből préselt rozetta, valamint aranyozott ezüst, öntött, kerek ruhadísz (*11. kép*). A préselt rozetták mintázata a peremen és a középső kiemelkedő részen kör alakban elhelyezkedő gyöngysor vagy hét szirmú virágmotívum. Az egyik ilyen préselt rozetta viselője, egy 15–17 éves lány, a zsugorított testhelyzetek kapcsán már említett 46. számú sírban nyugodott.

Csüngős kaftánvereteket aranyozott ezüstből és bronzból is ismerünk a temető területéről (58., 79., 240., 264., 277. sír), többnyire letört kampókkal, az alsó tag nélkül, valamint a rögzítést szolgáló fülek mellett ütött lyukakkal, melyek másodlagos felhasználásra utalnak. A 240. gyermeksírban is ilyen másodlagosan felhasznált kaftánveretek felső tagjai voltak megfigyelhetők a nyakban, összesen 12 darab.

A 79. sírban egy szintén ritkán megfogható[18] ruhadíszítési megoldás emléke volt egy kisméretű, szíjvég alakú, aranyozott ezüst ruhaveret (*19. kép 5*).

Bronzból öntött, tömör, lencsefejű fülesgombok (*11. kép*) női és férfi sírokból egyaránt napvilágot láttak (7 sírból 8 darab), díszítésük néhány esetben sugárirányban rovátkolt, azonban legtöbbjük a köznapi használatból kifolyólag meglehetősen kopott. Csak a 293. sírban fordulnak elő párosával *(19. kép 6, 9* és *10)*, a többi esetben csak egy-egy darabot figyeltek meg, főleg a mellkason, a kulcscsontnál vagy a bordák között.

A férfi viselet tipikus elemei az övcsatok (*19. kép 11–12*). 9 sírból kerültek elő, zömmel egyszerű, jellegtelen kerek vagy téglalap alakú vas csatkarikák. A 385. sír csatja viszont ezektől eltérő, ovális csatkarikájú példány, melynek ötszögű csattestét palmettamotívum tölti ki.

HASZNÁLATI ESZKÖZÖK (*12. kép*)

A 236. számú férfi sírból került elő a temető egyetlen kerámiája (*20. kép 6*). A 30–35 évesnek meghatározott férfi bal lábához egy kisméretű fazekat helyeztek; korongolt, soványítása apró kavicsokkal, illetve homokkal történt, vörös színű, felületén másodlagos égetésből származó kormos, sötét foltok észlelhetőek. Pereme enyhén kifelé hajlik, körben végig hornyolattal tagolták. Rövid nyaka alatt közvetlenül sűrű benyomkodások láthatóak, az edény testét pedig alsó harmadáig vékony, spirálisan futó bekarcolás díszíti. Mind forma, mind díszítés alapján az egyik leggyakrabban előforduló 10–11. századi sírkerámia-típussal van dolgunk.[19]

Vaskés 23 sírból jött elő, síronként egy-egy darab. Kiképzésük egyélű, hátuk egyenes, esetleg ívelt. Több példány töredékes ugyan, de sok esetben megmaradt a nyéltüske. Inkább férfiak mellett találták, változatos helyzetekben (heggyel felfelé vagy lefelé egyaránt, a lábszárak között, a medence alatt vagy a vállnál), elvétve került elő nőneműnek besorolt egyén mellett.

Ritka tárgy a 417. férfi sír vaskése, melynek üreges csontnyele jó állapotban megmaradt (*20. kép 1*).

Szintén 13 sírból látott napvilágot vascsiholó. Egy kivételével mind a klasszikus, lant alakú formát idézik (*20. kép 4*). Ez is jellemzően a férfi sírok tartozéka, melyet gyakran a kézfej vagy a felkar belső vagy külső oldalán találtak meg. Az említett kivétel formai tekintetben a 241. sír csiholója, melynek alsó fele téglalap alakú, ehhez csatlakozik az ujjaknak kiképzett fogantyú (*20. kép 2*).

---

[18] KÜRTI 1980, 331–333; BENCZE–SZIGETI 2010, 59.

[19] KVASSAY 2013, 503–505.

A temető használati ideje

A leletanyag elsődleges szemrevételezése nyomán észlelhető, hogy Vörs-Majori-dűlő temetőjében a kutatás által 10. és 11. századra keltezett tárgytípusok egyaránt jelen vannak. A 10. századra datálhatóak például a hajfonatkorongok, a préselt rozetták,[20] s ezeken kívül a 213. sír pénzérméi mutatnak közvetlenül a 10. századra. Jóllehet ezekről annyit tudunk bizonyosan, hogy 950 után használhatták csak fel, de mivel nem tűnnek sokat használt darabnak, nem gondoljuk, hogy még ötven évig forgalomban lettek volna, így joggal feltételezhetjük a 10. században való földbe kerülést.

A szakirodalom által többnyire a 10. század végétől vagy a 11. század elejétől keltezett tárgyak pl. az S-végű és pödrött karikák,[21] a hurkos-kampós záródású nyakperecek,[22] az állatfejes karperecek bizonyos típusai.[23]

Legnagyobb arányban azonban az olyan tárgytípusok képviseltetik magukat, melyeknek jelenléte mindkét évszázadban egyértelműen igazolható: a sima, kerek átmetszetű, nyitott karikák,[24] a lunulák,[25] az elhegyesedő végű, kerek átmetszetű bronz huzalkarperecek,[26] a sodrott, spirális végű karperecek,[27] a temetőben fellehető gyűrűtípusok többsége,[28] valamint a 236. sír kerámiája.[29] Ezeken felül a vaskéseknek, csiholóknak, de még az íjas-nyilas síroknak sincs (keltezést segítő további érmék híján) önmagában nézve a 10–11. századon belül finomabb keltező értéke. A temető belső kronológiájának kialakítását mindenképpen a lelettípusok együttes előfordulási variációi, valamint a temetőn belüli elterjedésük vizsgálata segítheti.

Összefoglalás

Ha a temető belső kronológiájáról szeretnénk információt nyerni, és végigtekintünk előbb a jelölések nélküli, majd az egyes lelettípusokat felvonultató térképeken, kirajzolódni látszik két nagyobb egység. A temető szerkezeténél említettük, hogy a belső magját valamivel kisebb, de lazább elrendezésű sírsorok csoportjai veszik körbe. Ha ehhez hozzávesszük az elterjedési térképeket, az a tendencia látszik kibontakozni, hogy míg a belső részen található meg pl. a pénzérmés sír, a hajfonatkorongot tartalmazó sír és a préselt rozettás sírok, addig a temetőnek a perifériájára esnek az S-végű és pödrött karikák, a nyakperecek, az állatfejes karperecek. A mindkét században fellelhető tárgytípusok szintén a temető szélső területein találhatók meg nagyobb számban. Más szóval: a kutatás által korábbra, inkább a 10. századra keltezett lelettípusok esnek belülre, a valamivel későbbre, a 10. század végétől kezdődően, de a 11. századra egyértelműen átnyúló datálású leletek pedig inkább a sírmező szélére. Mindez azt valószínűsíti, hogy előbb kialakult itt a 10. század folyamán egy sűrűbb, zártabb szerkezetű temető, amelyet idővel fokozatosan vettek körbe a 10–11. század fordulóján vagy a 11. század elején. Ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy a feldolgozottság jelenlegi szintjén még nem lehetséges a temető használati idejének sem a felső, sem az alsó időhatárát pontosabban meghatározni.

A jövőbeni kutatási célok között megfogalmazódik tehát egyfelől a belső kronológia további finomítása, másfelől a temető szélesebb környezetben való interpretációja, mely a környék régészeti értelemben vett telítettségét figyelembe véve[30] igen sokrétű feladatnak ígérkezik.

---

20 Révész 2008, 424.
21 Szőke 1962, 37, 86.
22 Szabó 1980, 62.
23 Kovács 1994, 34–36; Szőke 1962, 96.
24 Révész 2008, 402.
25 Szőke 1962, 90–91.
26 Langó 2000, 38.
27 Langó 2000, 43.
28 Szőke 1962, 96–98; Révész 2008, 420.
29 Kvassay 2013, 503–505; Merva 2012, 6.
30 Vörs-Papkert B temetőjével adja magát az összevetés lehetősége, de a Kis-Balaton környékén található egyéb, időben közelálló lelőhellyel is (pl. Balatonmagyaród-Kolonpuszta; Évezredek üzenete 1996, 144–149).

IRODALOM

BENCZE–SZIGETI 2010: Bencze Z. – Szigeti J.: Honfoglalás kori temető Soroksár határában (M0 Bp 09) (Cemetery from the Hungarian Conquest period on the route of the M0 ring road). *Budapest Régiségei* 42–43 (2010) 53–79.

BERNERT 2004: Bernert Zs.: Traumás koponyák a Vörs-Majori-dűlő honfoglalás kori temetőből (Skulls with traumatic changes from the Hungarian Conquest period cemetery of Vörs–Majori dűlő). *Anthropológiai Közlemények* 46 (2004) 3–10.

BERNERT–WÉBER 2005: Bernert Zs. – Wéber K.: Anthropological data of Vörs-Majori-dűlő cemetery. In: *Anthropological data of Hungarian historical populations* 1. Eds.: Bernert, Zs. – Évinger, S. Budapest 2005, 2–38.

B. NAGY–RÉVÉSZ 1986: B. Nagy K. – Révész L.: Egyedi típusú honfoglalás kori íj csontmaradványai Hódmezővásárhely-Nagyszigetről (Knochenbeschläge eines landnahmezeitlichen Bogens individuellen Typs von Hódmezővásárhely-Nagysziget). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1986, 123–134.

ÉVEZREDEK ÜZENETE 1996*: Évezredek üzenete a láp világából. Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén 1979–1992.* Szerk.: Költő L. – Vándor L. Kaposvár–Zalaegerszeg 1996.

KISTÁJKATASZTER 2010: *Magyarország kistájainak katasztere*. Szerk.: Dövényi Z. Budapest 2010, 433–436.

KÖLTŐ–HORVÁTH 2004: Költő L. – Horváth P.: Vörs, Majori dűlő 357. számú sírban talált tegez zárszerkezetének restaurálása, rekonstruálása (The reconstruction of the fastening of the quiver found in grave number 357 at Vörs-Majori dűlő). *Somogyi Múzeumok Közleményei* 16 (2004) 223–235.

KOVÁCS 1994: Kovács L.: *Das früharpadenzeitliche Gräberfeld von Szabolcs.* Varia Archaeologica Hungarica 6. Budapest 1994.

KRALOVÁNSZKY 1959: Kralovánszky A.: Adatok a Kárpát-medencei X–XI. századi félhold alakú csüngők kérdéséhez (Beiträge zur Problematik der halbmondförmigen Anhänger aus dem 10.–11. Jh. im Karpathenbecken). *Archaeologiai Értesítő* 86 (1959) 76–81.

KÜRTI 1980: Kürti B.: Honfoglalás kori temető Szeged-Algyőn (Ein ungarisches Gräberfeld aus der Landnahmezeit in Szeged-Algyő). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1978–1979:1 (1980) 323–349.

KVASSAY 2013: Kvassay J.: Kerámia a 10–11. századi sírokban. Régi leletek, új lehetőségek (Keramik in den Gräbern des 10.–11. Jahrhunders [Alte Funde, neue Möglichkeiten]). In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről* 3. Szerk.: Révész L. – Wolf M. Szeged 2013, 499–510.

LANGÓ 2000: Langó P.: Megjegyzések a Kárpát-medence X–XI. századi huzalkarpereceinek viseletéhez és használati idejéhez (Beiträge zur Tracht und Benutzungszeit der Draht- und gedrehten Armringe im Karpatenbecken des 10.–11. Jahrhunderts). *A Jósa András Múzeum Évkönyve* 42 (2000) 33–57.

MERVA 2012: Merva Sz.: A kora Árpád-kori sáncvárak keltezési lehetőségeiről. *Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele* 15 (2012) 5–31.

RÉVÉSZ 2008: Révész L.: *Heves megye 10–11. századi temetői (Die Gräberfelder des Komitates Heves im 10.–11. Jahrundert).* Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 5. Szerk.: K. Bende I. Budapest 2008.

RÉVÉSZ 2014: Révész L.: Állatalakos áttört honfoglalás kori hajfonatkorongok a Kárpát-medencében (All carved braid ornament with a figure mounted on horseback from the Carpathian Basin from the era of the Conquest period). In: *Avarok pusztái. Tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára (Avarum solitudines. Archaeological studies presented to* Gábor *Lőrinczy on his sixtieth birthday).* Szerk.: Anders A. – Balogh Cs. – Türk A. Opitz Archaeologica 6 – MTA BTK MŐT Kiadványok 2. Budapest 2012, 401–420.

SZABÓ 1980: Szabó J. Gy.: Árpád-kori telep és temető Sarud határában IV. A sírok relatív kronológiája és a temető jellege (Árpádenzeitliche siedlung und ihr friedhof in der gemarkung von Sarud). *Az Egri Múzeum Évkönyve* 16–17 (1980) 45–136.

SZŐKE 1962: Szőke B.: *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei*. Régészeti Tanulmányok 1. Budapest 1962.

TETTAMANTI 1975: Tettamanti S.: Temetkezési szokások a X–XI. században a Kárpát-medencében (Begräbnissitten im 10.–11. Jh. im Karpatenbecken). *Studia Comitatensia* 3 (1975) 79–123.

THE 10–11TH-CENTURY CEMETERY AT VÖRS-MAJORI-DŰLŐ

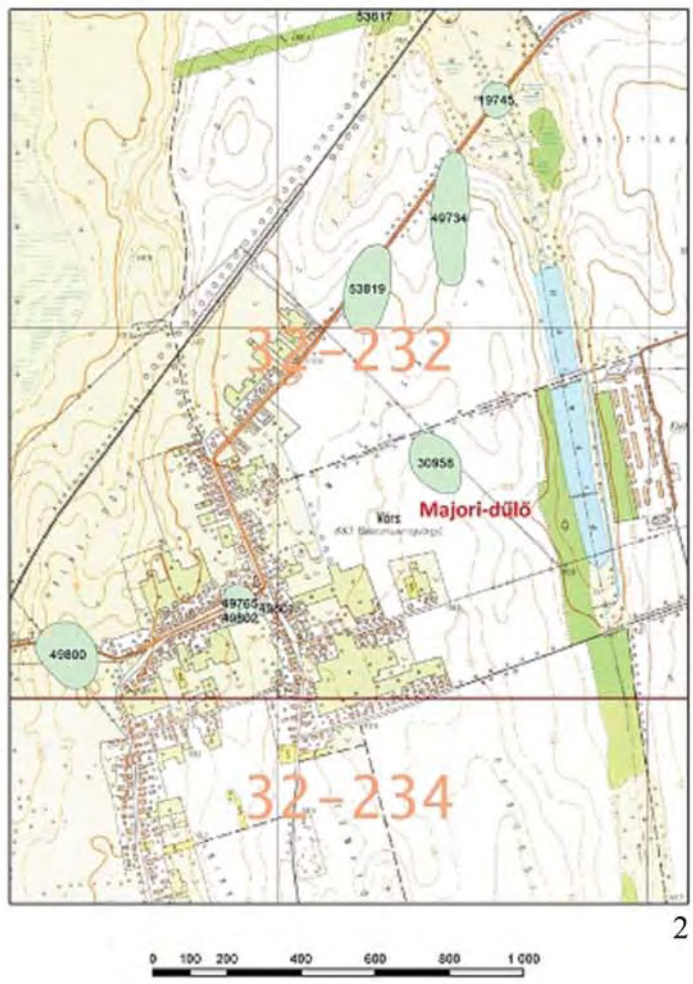
In July 1999, graves were found during ditching at Vörs-Majori-dűlő, Somogy County. Between 1999 and 2002, László Költő conducted an excavation at the site, which is situated four kilometers south of Lake Balaton's southwest corner, at the boundary of the Kis-Balaton region and the Marcali ridge.

During these four years, four hundred and four graves dating from the Hungarian Conquest period were unearthed. The fact that the cemetery is completely excavated cannot be overestimated in the present state of research on this period, and gives the site a special value. Hundred and twenty-one graves yielded finds, mainly costume accessories and pieces of jewellery, among them two rare bronze tress discs with horse depiction (Grave 208). Furthermore, typical items of this cemetery are the simple open and S rings, twisted torques, bracelets with tapering or animal head endings, plain or decorated bronze and silver rings, iron fire strikers, and knives. The most beautiful items of women's costume are the pressed rosettes and the silver-gilt mounts, which used to decorate shirt necks. Coins that could help date the cemetery were only found in one grave (No. 213). The two silver coins were issued in the first half of the 10th century by the Italian king Lothar II and by the city of Verona respectively. Further remarkable finds are the items of archery equipment, among them a quiver with a unique lock, which is without parallel to date (Grave 357). Researchers of the Hungarian Conquest period may have already become aware of this quiver from a research paper published by László Költő and Péter Horváth in 2004.

It could be promising to investigate the cemetery's surroundings since not very far from it there is another relevant site, Vörs-Papkert B. Research into the possible relations between the two cemeteries may yield important results.



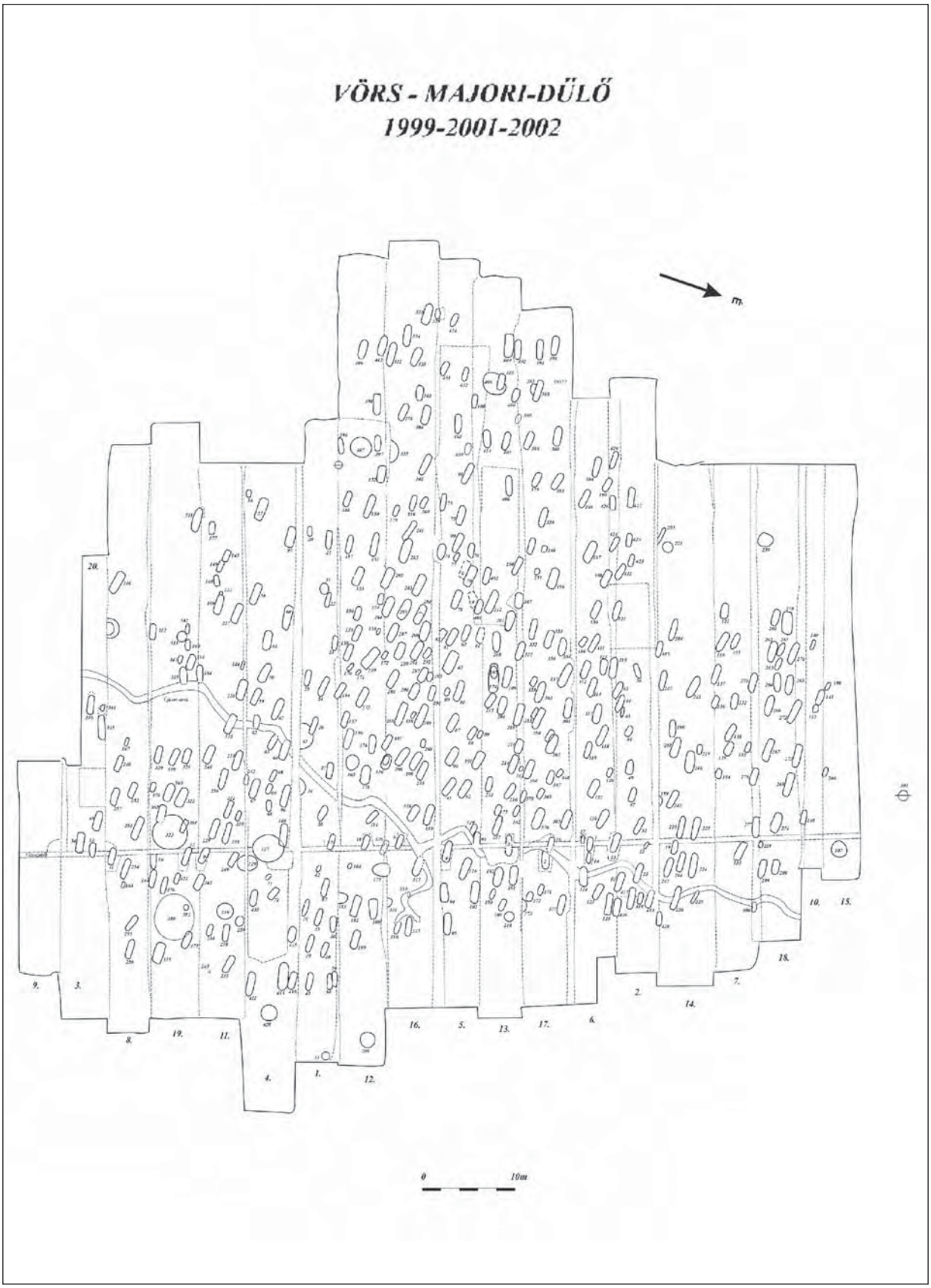
1



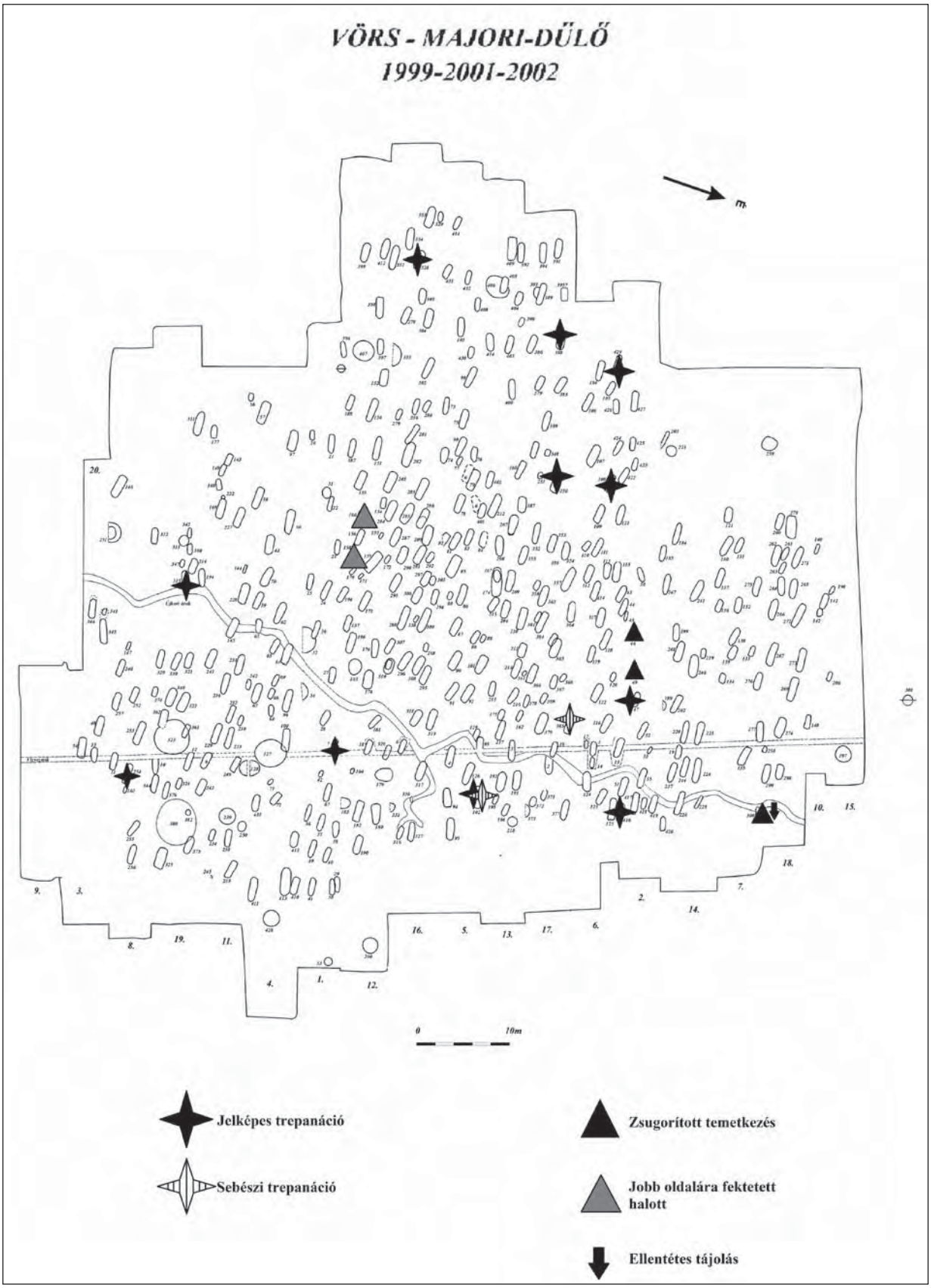
2

1. kép. Vörs-Majori-dűlő lelőhely földrajzi elhelyezkedése

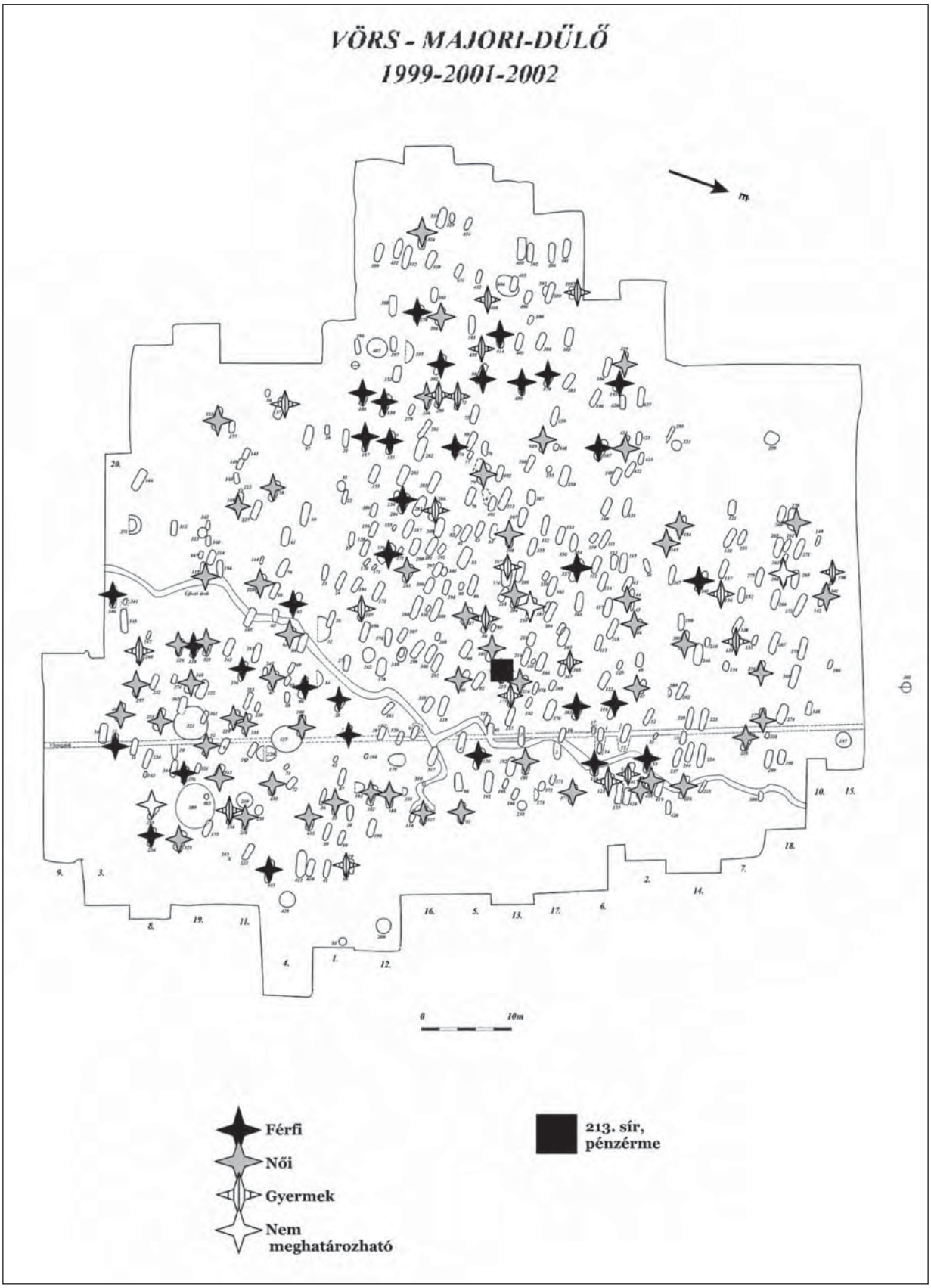
Fig. 1. Vörs-Majori-dűlő, geographical situation of the site



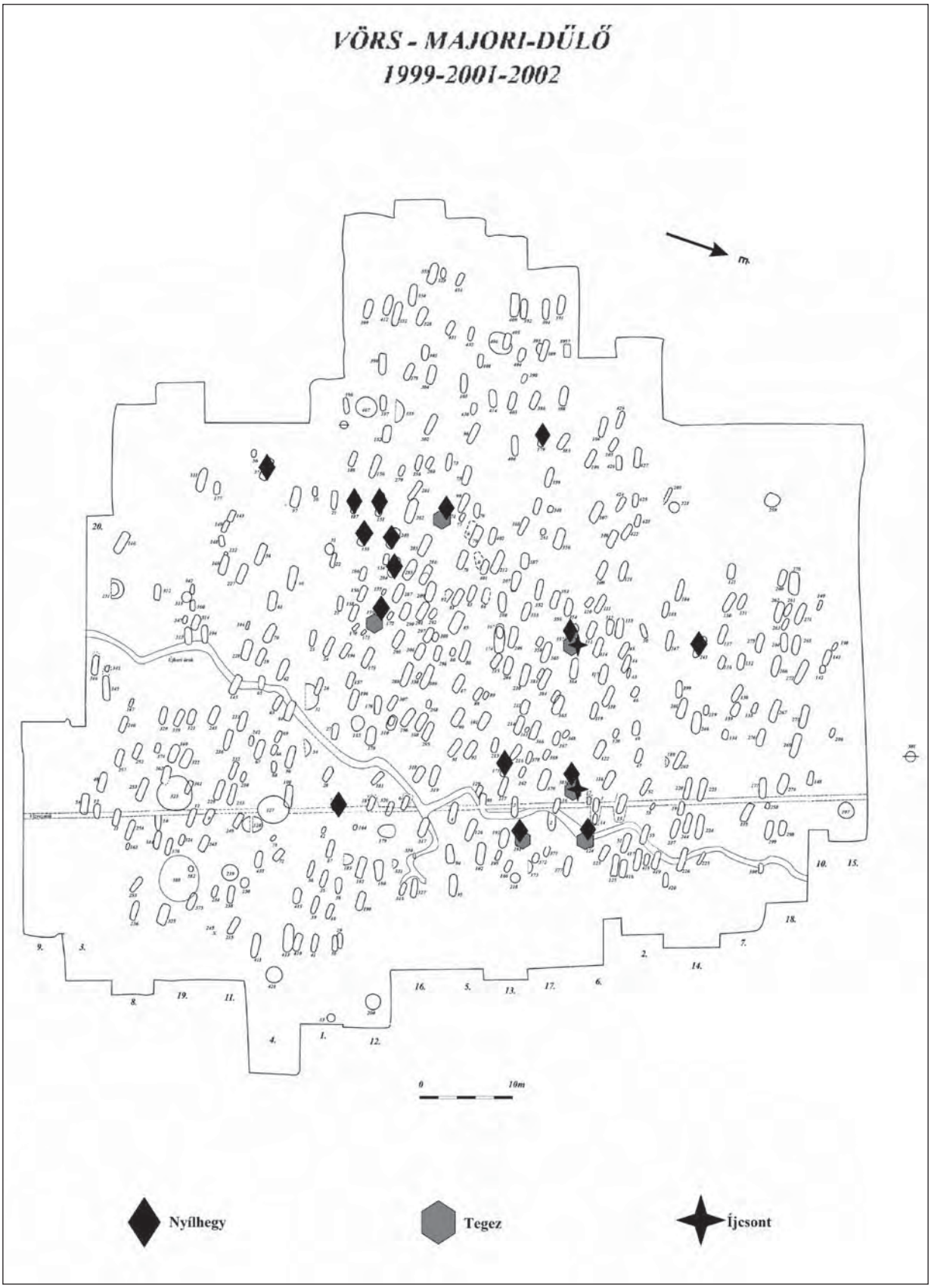
2. kép. A vörs-majori-dűlői temető térképe
Fig. 2. Vörs-Majori dűlő, map of the cemetery



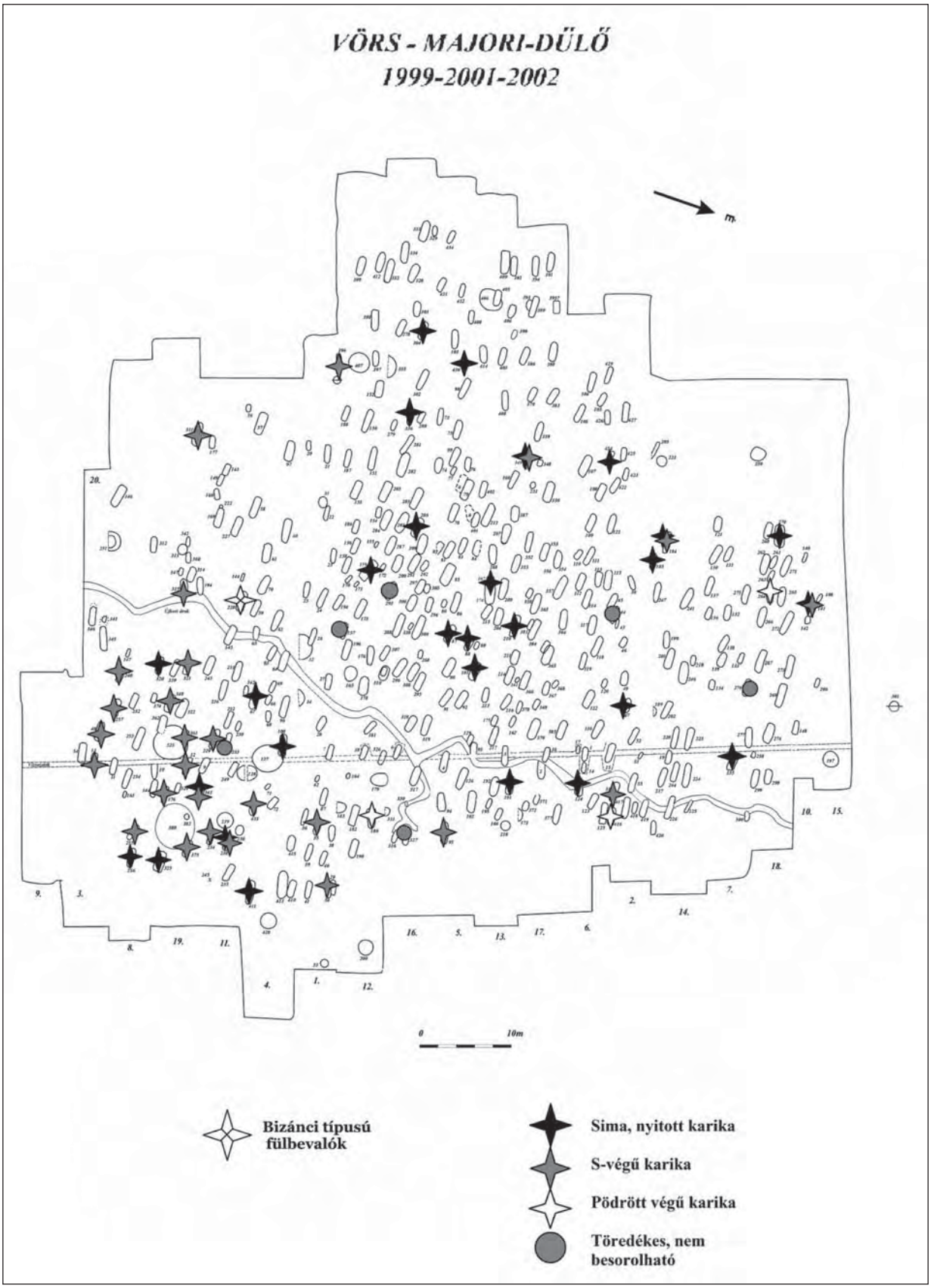
3. kép. A rendellenes temetkezések és a trepanált koponyájú csontvázak elhelyezkedése
Fig. 3. Irregular burials and skulls with trephination



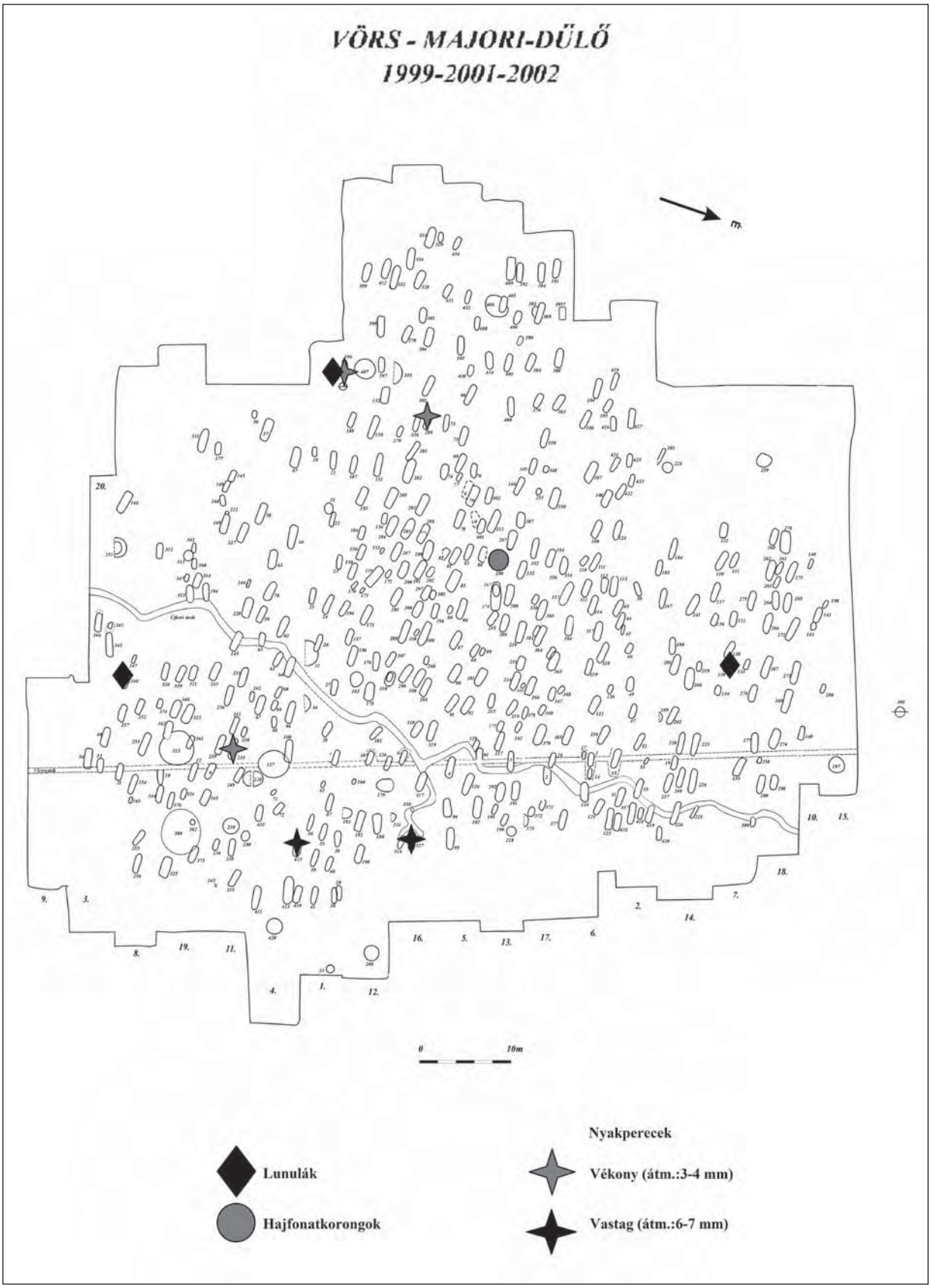
4. kép. A mellékletes sírok elhelyezkedése és nemenkénti megoszlása, valamint a 213. pénzérmés sír helyzete
Fig. 4. Burials with grave founds and Grave 213 with coins



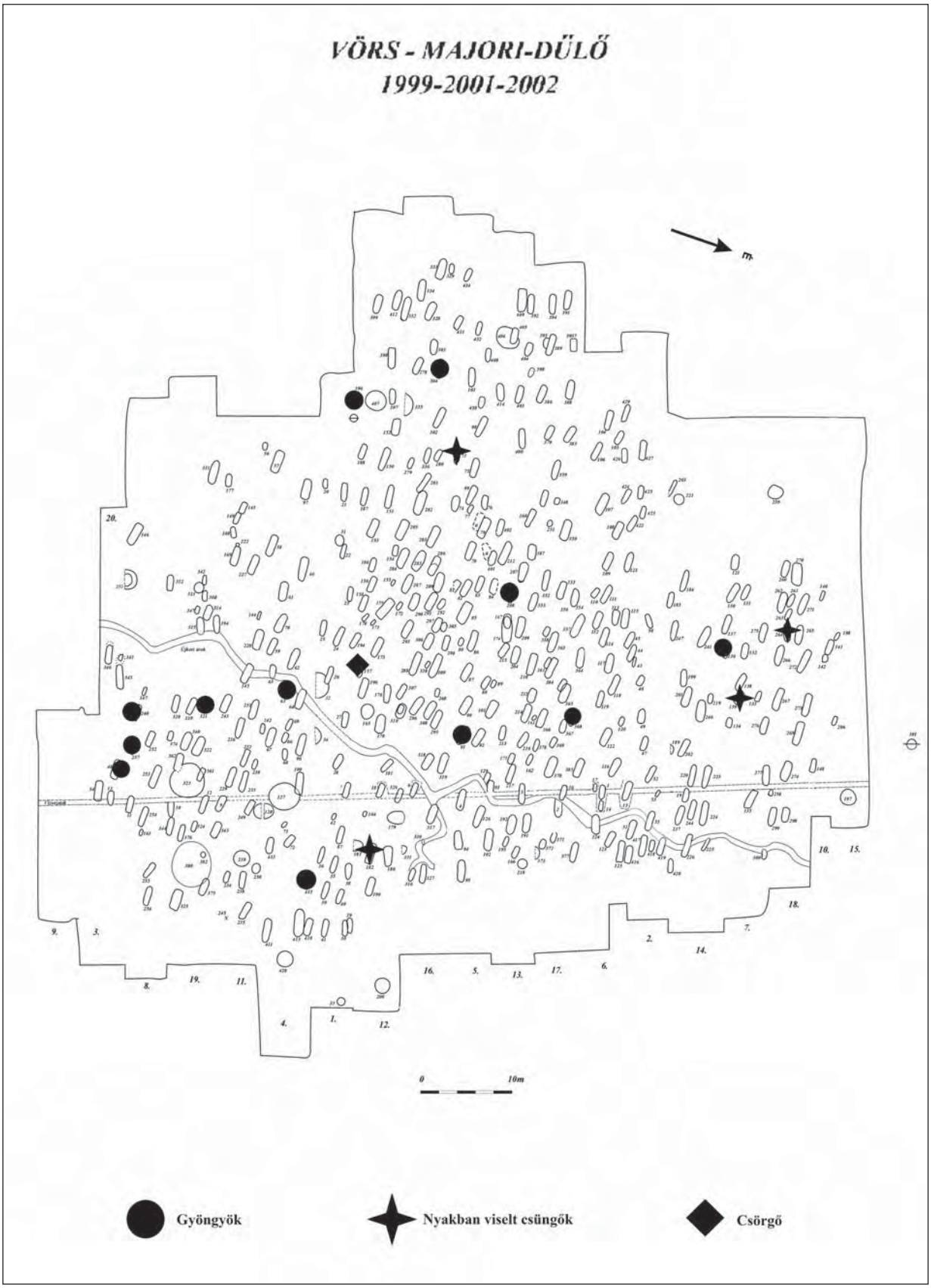
5. kép. Az íjas–nyilas sírok elhelyezkedése
Fig. 5. Graves with archer equipping



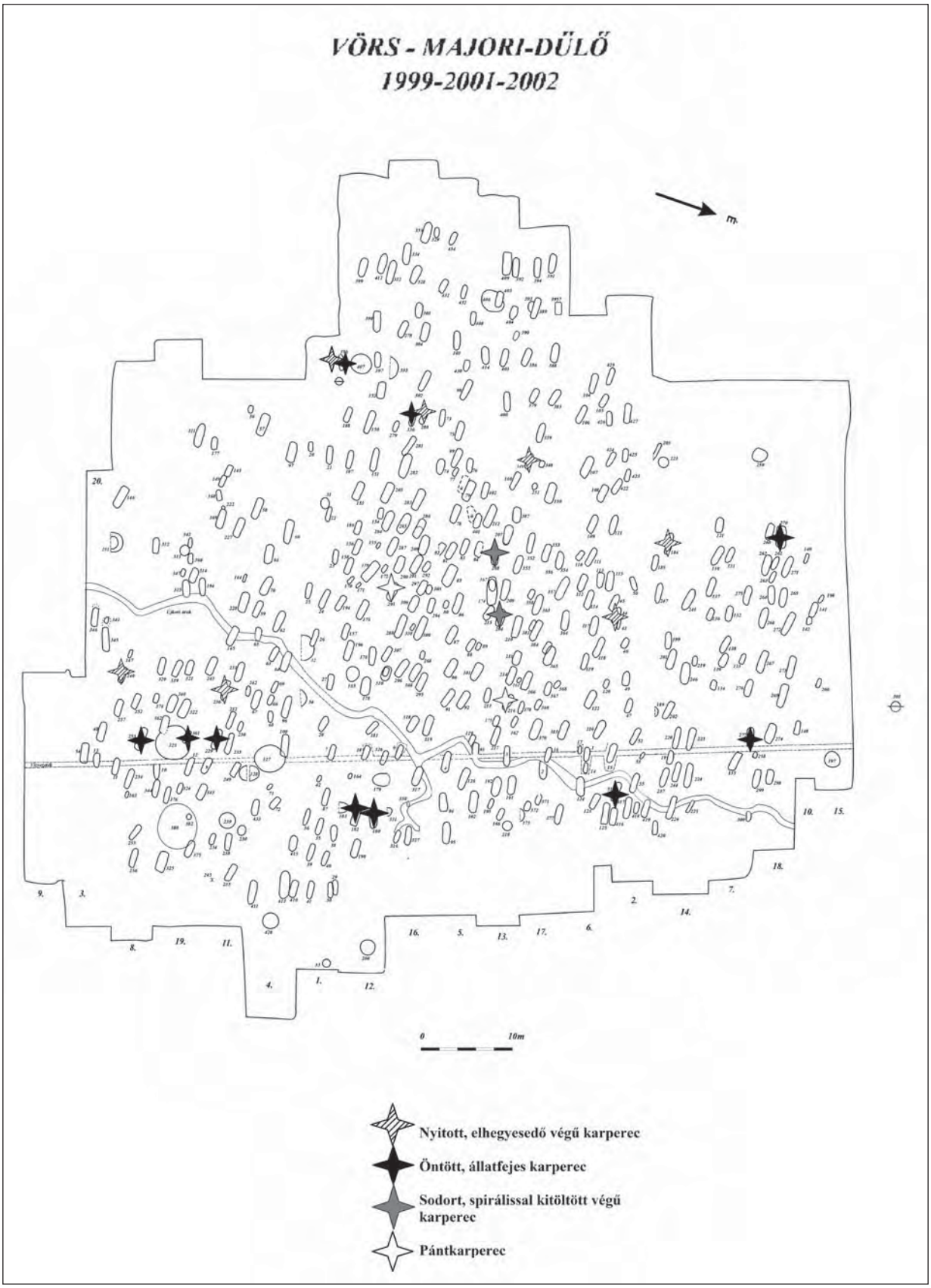
6. kép. A karikák és fülbevalók típusonkénti elterjedése
Fig. 6. Types of ring-shaped jewels at skulls and earrings



7. kép. A nyakperecet, lunulát, valamint a hajfonatkorongot tartalmazó sírok elhelyezkedése
Fig. 7. Torqueses, half-moon-shaped pendants, and horse-decorated discs

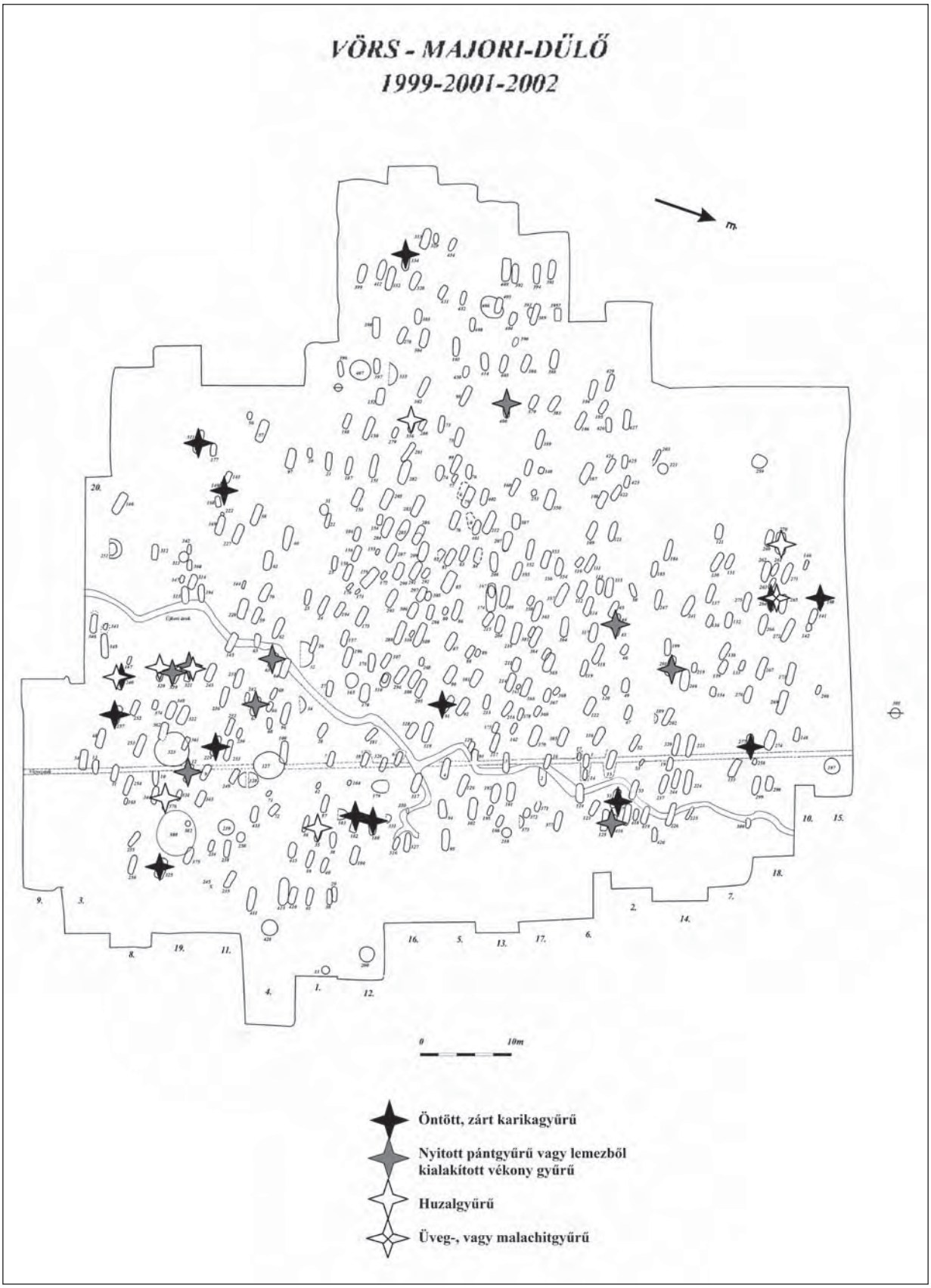


8. kép. Nyakban viselt csüngők, gyöngyök, csörgő
Fig. 8. Pendants, pearls, and rattle button

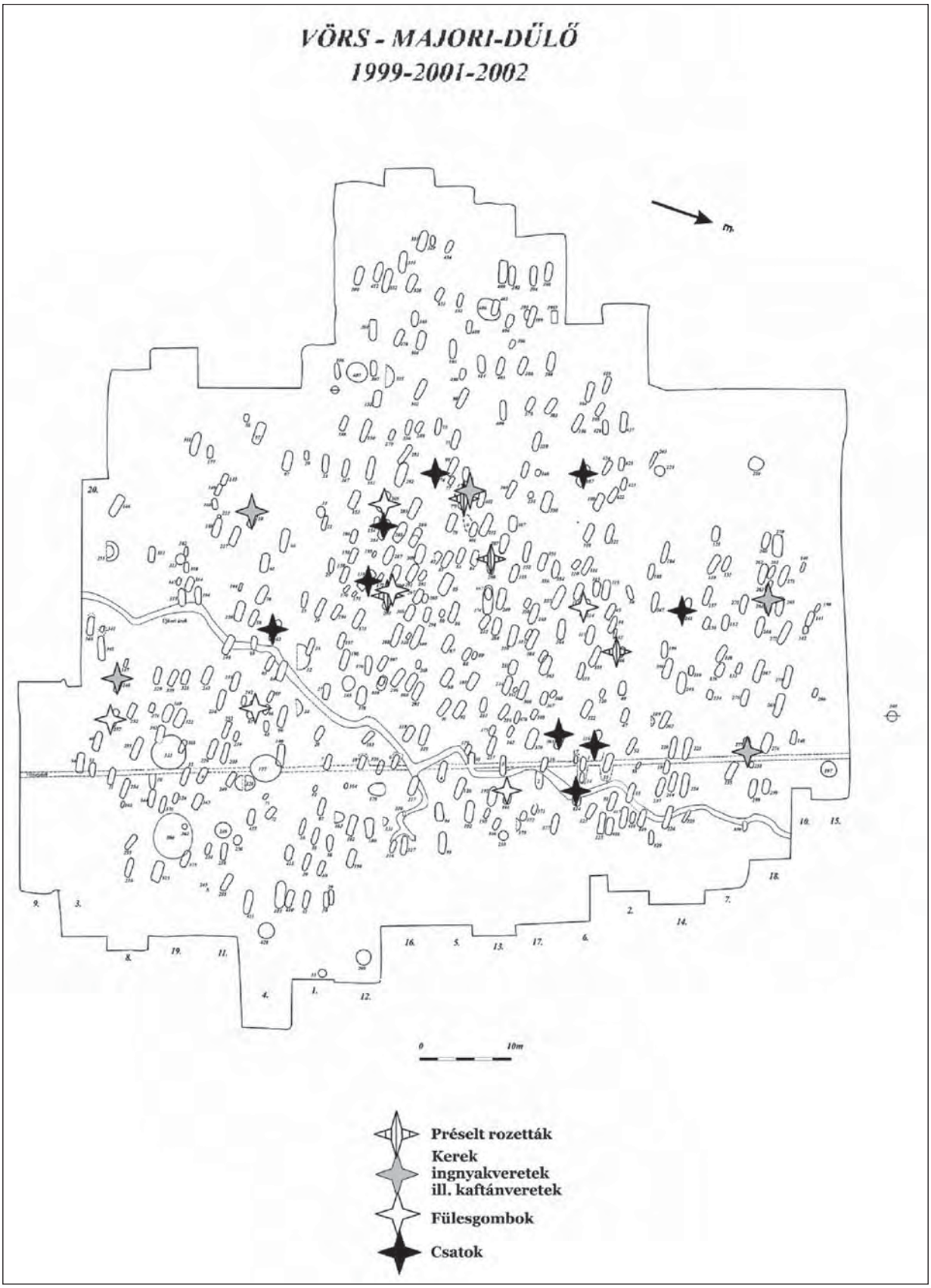


9. kép. A karperecek típusai a temetőben

Fig. 9. Types of bracelets in the cemetery

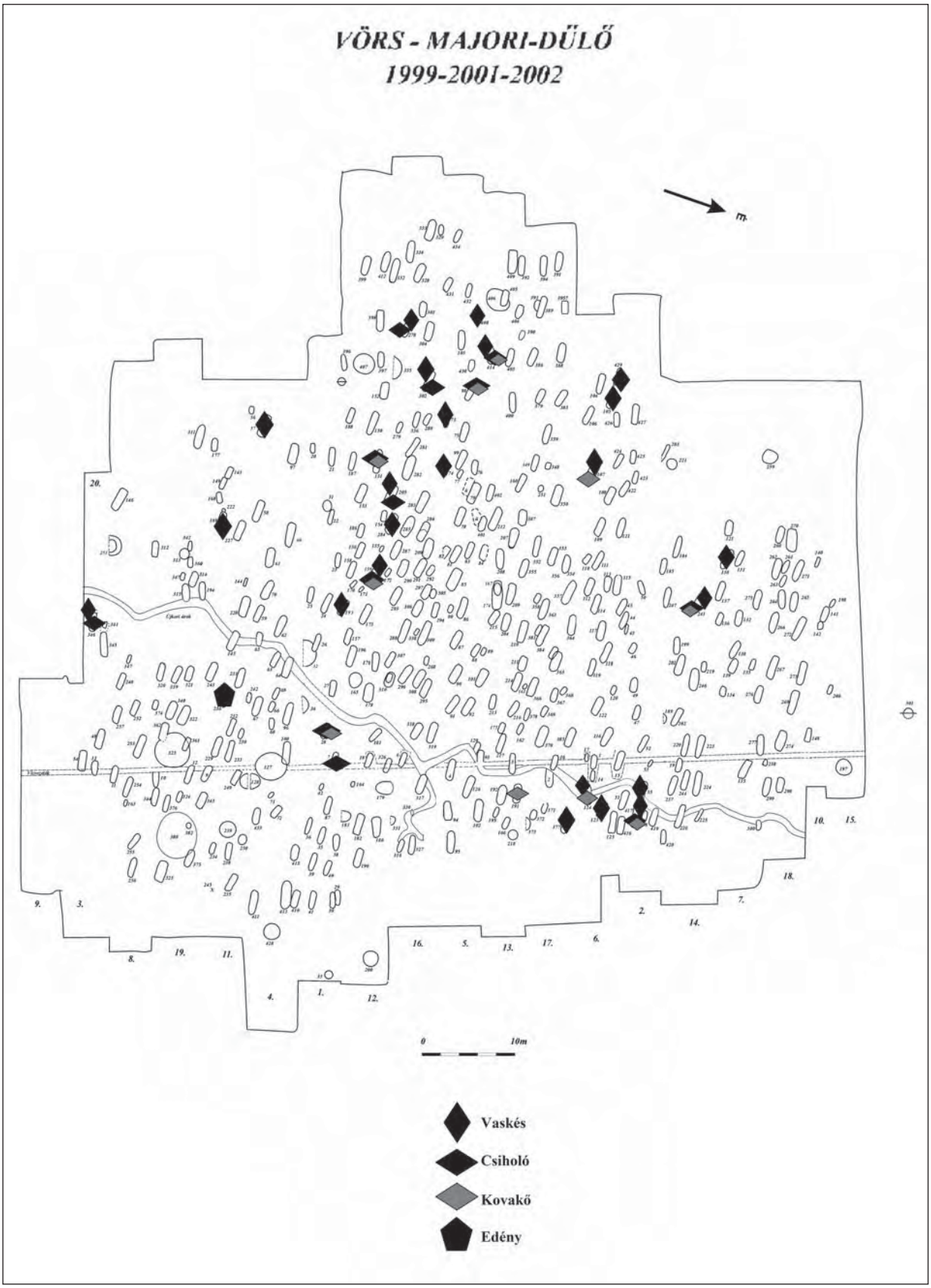


10. kép. A gyűrűk típusainak elterjedése
Fig. 10. Types of rings in the cemetery



11. kép. A ruhadíszek és viseleti elemek elterjedése a temetőben

Fig. 11. Elements of wearing in the cemetery

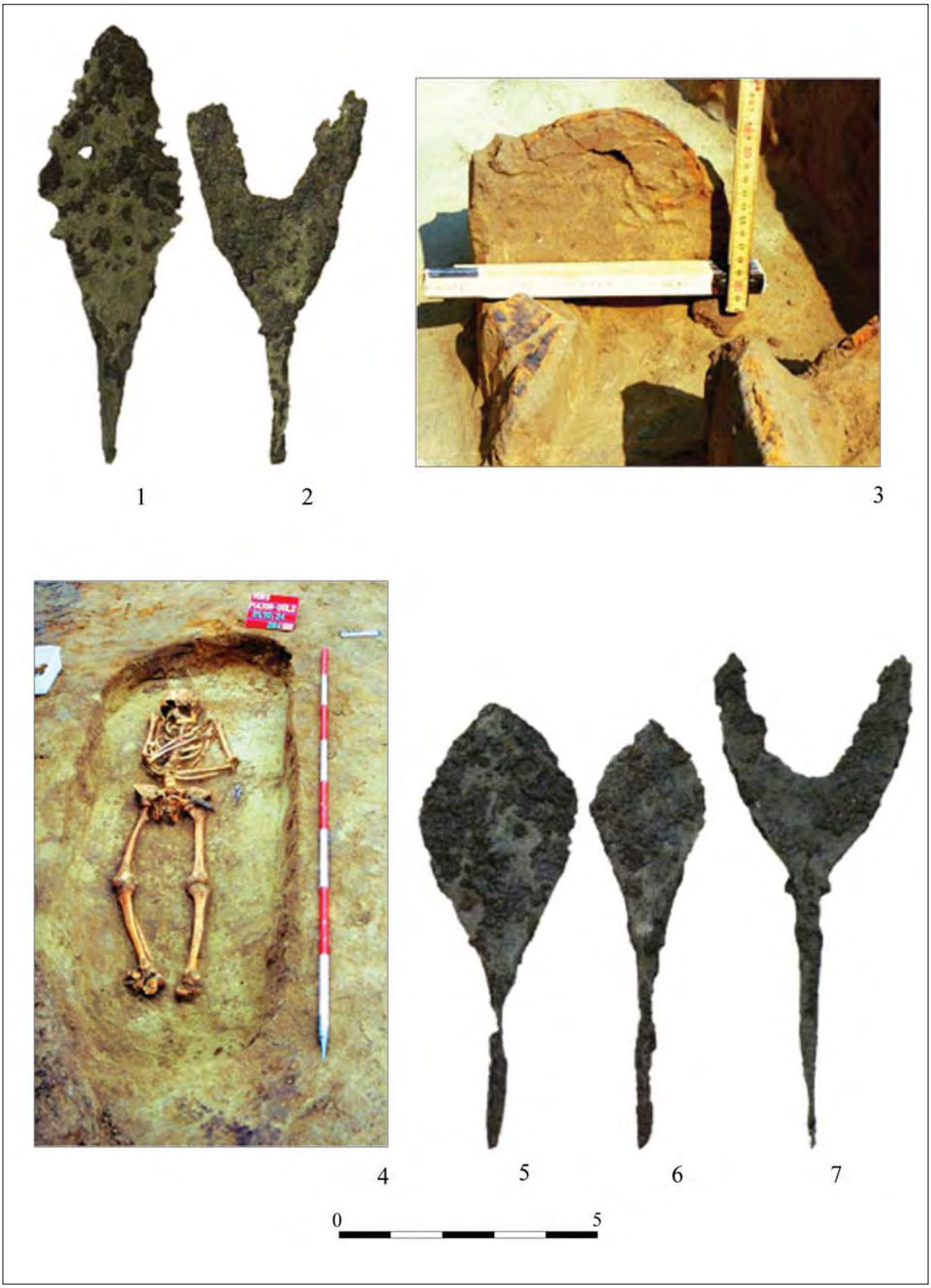


12. kép. A használati eszközök elterjedése
Fig. 12. Quotidian using tools

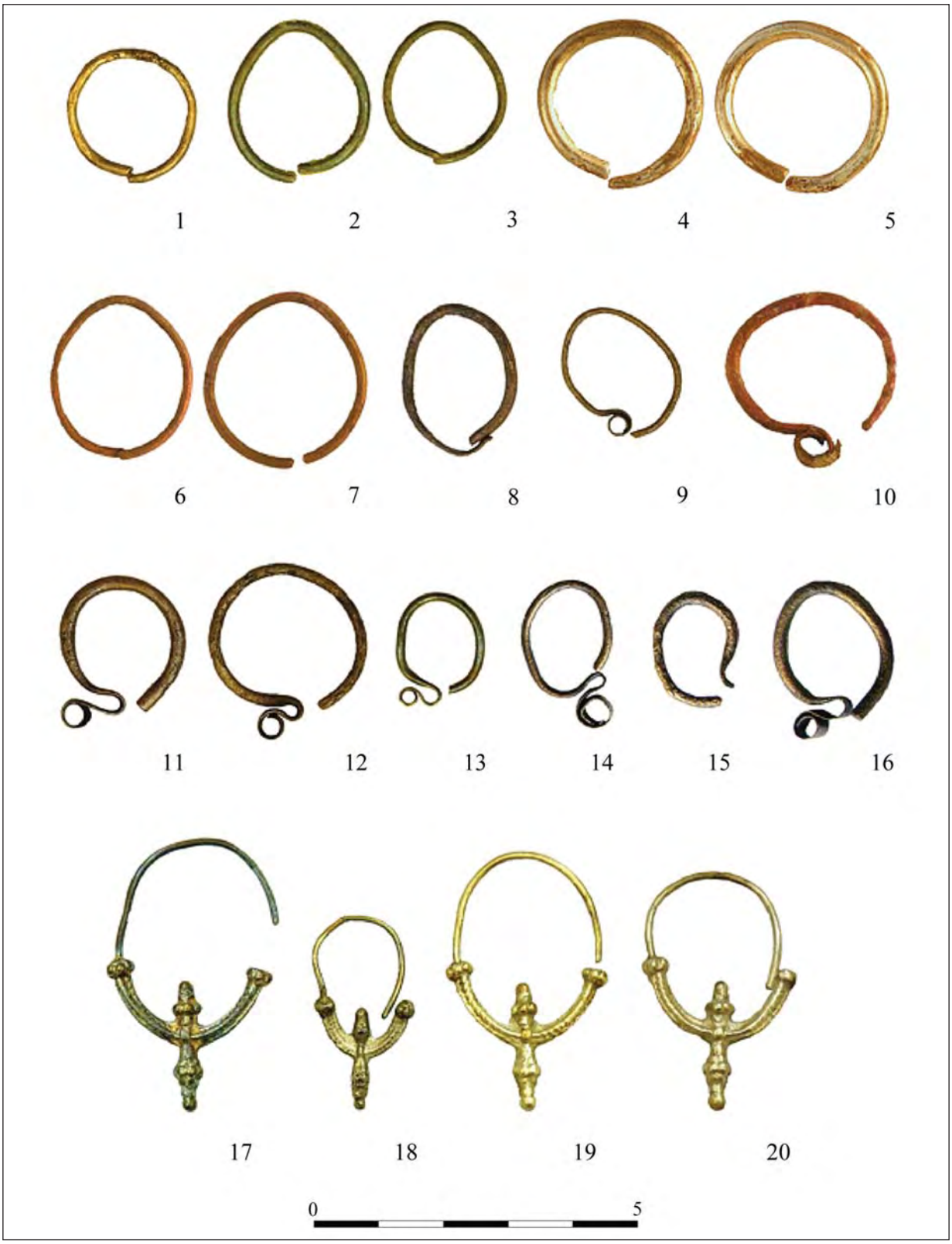


13. kép. 1: A 7. sír bikafejes szíjelosztó verete; 2: A 213. sír részletfotója; 3: II. Lothar milanói verete (945–950); 4: A 10. század első negyedéből származó veronai veret

Fig. 13. Vörs-Majori-dűlő. 1: A bull-head-shaped mount of Grave 7; 2: Grave 213; 3: Coin of Lothar II. (945–950); 4: Coin of Verona from the first quarter of 10th century

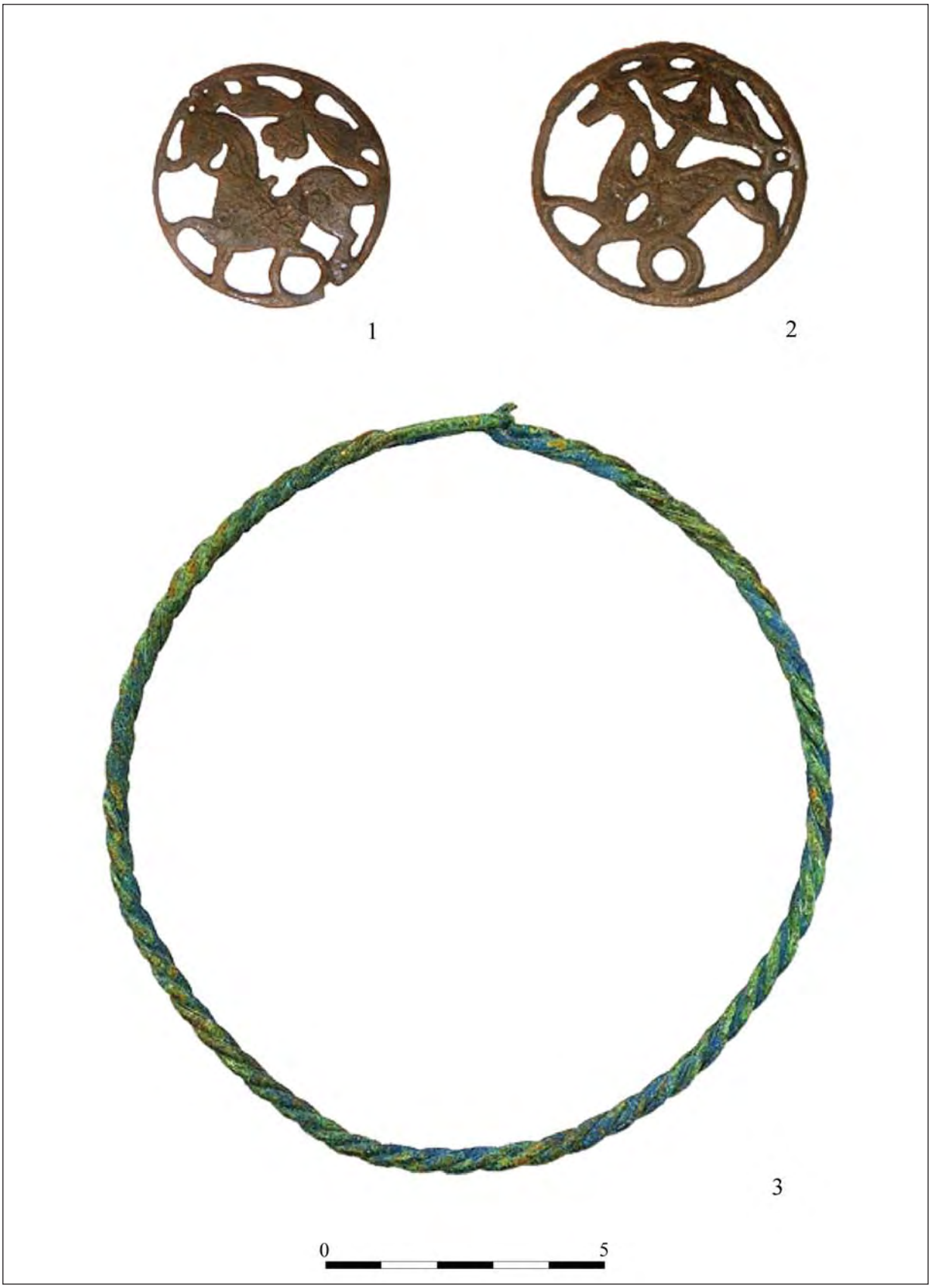


14. kép. 1–3: A 74. sír nyílhegyei és tegezvasalásának részletfotója; 4–7: A 284. sír fotója és nyílhegyei
Fig. 14. Graves with arrows and quiver. 1–3: Grave 74; 4–7: Grave 284



15. kép. Karikák és fülbevalók a temető anyagában. 1: 191. sír; 2–3: 210. sír; 4–5: 411. sír; 6–7: 424. sír; 8: 233. sír; 9: 180. sír; 10: 416. sír; 11: 13. sír; 12: 30. sír; 13: 141. sír; 14–16: 321. sír; 17–20: 228. sír

Fig. 15. Ring-shaped jewels at skulls and earrings. 1: Grave 191; 2–3: Grave 210; 4–5: Grave 411; 6–7: Grave 424; 8: Grave 233; 9: Grave 180; 10: Grave 416; 11: Grave 13; 12: Grave 30; 13: Grave 141; 14–16: Grave 321; 17–20: Grave 228



16. kép. 1–2: Áttört bronz, állatfejes hajfonatkorongok a 208. sírból; 3: Bronzszálból sodrott nyakperec a 233. sírból
Fig. 16. 1–2: Bronze horse-decorated discs of Grave 208; 3: Bronze twisted torques of Grave 233



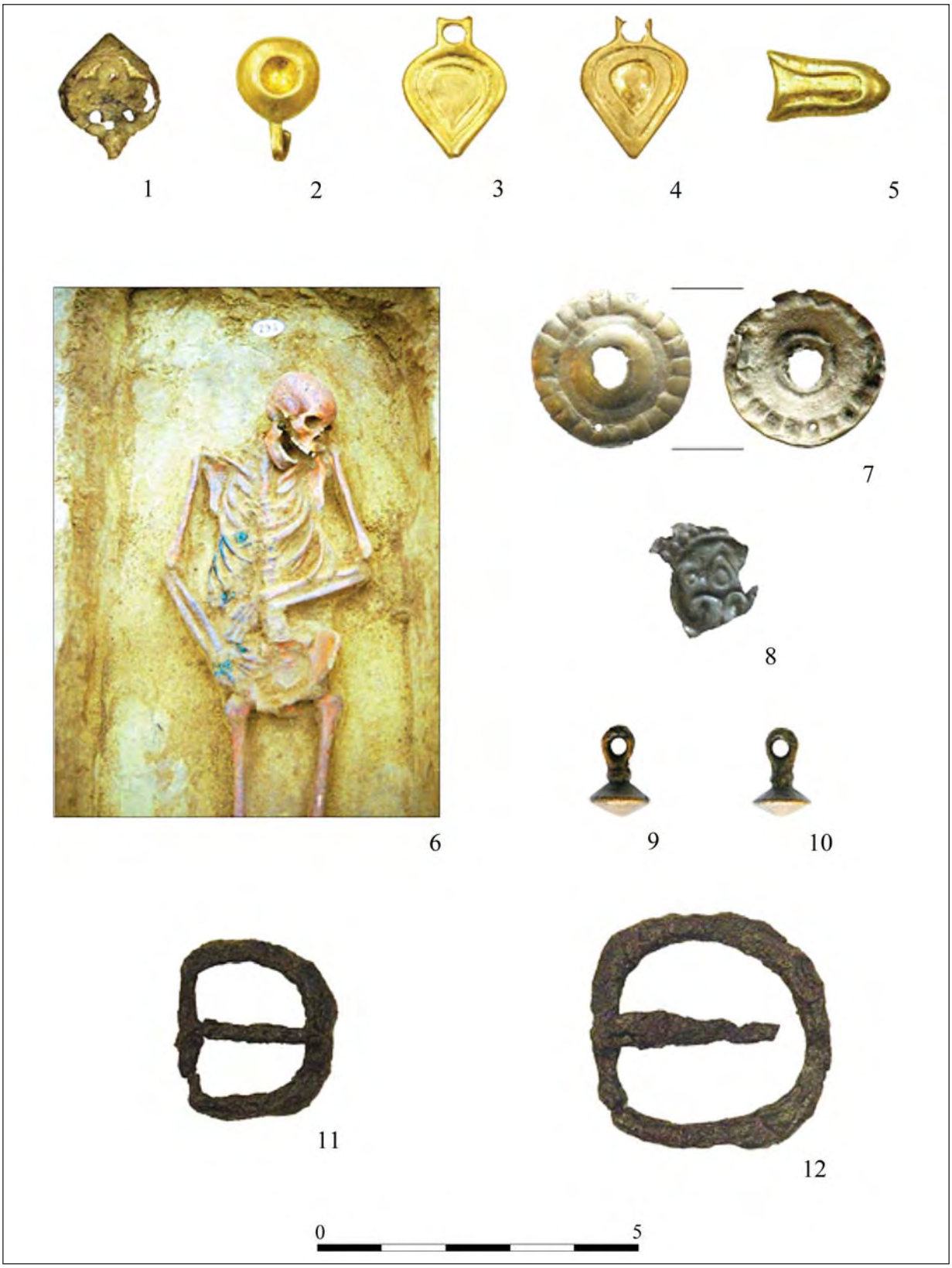
17. kép. Nyakban viselt lunulák, csüngők, gyöngyök, csörgő. 1–3: 139. sír; 4–5: 240. sír; 6–7: 208. sír; 8: 157. sír; 9–11: 396. sír; 12: 182. sír; 13: 396. sír

Fig. 17. Half-moon-shaped pendants, pendants, pearls and a rattle button. 1–3: Grave 139; 4–5: Grave 240; 6–7: Grave 208; 8: Grave 157; 9–11: Grave 396; 12: Grave 182; 13: Grave 396



18. kép. Karperecek és gyűrűk. 1–2: 208. sír; 3: 12. sír; 4: 51. sír; 5: 180. sír; 6: 270. sír; 7: 339. sír; 8: 321. sír; 9–10: 396. sír

Fig. 18. Bracelets and rings. 1–2: Grave 208; 3: Grave 12; 4: Grave 51; 5: Grave 180; 6: Grave 270; 7: Grave 339; 8: Grave 321; 9–10: Grave 396



19. kép. Ruhadíszek és viseleti elemek. 1–5: 79. sír; 6–10: a 293. sír részletfotója és ruhadíszei; 11: 74. sír; 12: 159. sír.

Fig. 19. Elements of wearing. 1–5: Grave 79; 6–10: detail photo and mounts of dress decorate of Grave 293; 11: Grave 74; 12: Grave 159



20. kép. Használati eszközök. 1: 417. sír; 2: 241. sír; 3–4: 414. sír; 5: 159. sír; 6: 236. sír
Fig. 20. Quoditian using tools. 1: Grave 417; 2: Grave 241; 3–4: Grave 414; 5: Grave 159; 6: Grave 236

Sírszám	*A trepanáció típusa*	*Nem*	*Kor*	*Melléklet*
7.	Jelképes (12 × 12 mm)	Férfi	45–50	1 db lant alakú vascsiholó, 3 db nyílhegy, 1 db szíjelosztó veret
47.	Jelképes (17 × 15 mm)	Nő	45–55	1 db sima, nyitott ezüstkarika
102.	Jelképes és sebészi (j.: 15 × 122 mm; s.: 80 x× 52 mm)	Férfi	45–60	nincs
108.	Jelképes (13 × 12 mm)	Férfi	25–35	nincs
254.	Jelképes (14 × 13 mm)	Férfi	45–50	nincs
315.	Jelképes (16 × 13 mm)	Nő	20–25	2 db S-végű bronzkarika
328.	Jelképes (11 × 9 mm)	Férfi	40–50	nincs
350.	Jelképes (9 × 7 mm)	Férfi	30–35	nincs
385.	Sebészi (56 × 51 mm)	Férfi	50–60	csontos íj, 2 db nyílhegy, 1 db vaskés, 1 db palmettadíszes övcsat
388.	Jelképes (10 × 10 mm)	Férfi	65–75	nincs
416.	Jelképes (10 × 10 mm)	Nő	30–35	1 db pödrött végű bronzkarika, 1 db vastag bronz huzalgyűrű
429.	Jelképes (11 × 10 mm)	Nő	60–65	1 db vaskés, 1 db ár, 1 db tűtartó, 1 db római (?) érme
Bizonytalan	Jelképes (16 × 10 mm)	Férfi	40–50	?

1. táblázat. A Vörs-Majori-dűlőben fellelhető trepanált koponyás sírok és mellékleteik
Table 1. Graves with trepaneted skulls and their finds in Vörs-Majori-dűlő cemetery

KORA ÁRPÁD-KORI TEMETŐRÉSZLET ALSÓNEMESAPÁTI HATÁRÁBAN

TÓTH GÁBOR* – STRAUB PÉTER**

Absztrakt: *A 76. sz. főút 11,5 tonnás burkolatmegerősítésének földmunkái során, 2011 tavaszán a MNM–NÖK munkatársai az Alsónemesapáti-Kastélyhely régészeti lelőhely (KÖH 39051) objektumait észlelték. Az ásatásra már a Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága vált jogosulttá, a feltárást Straub Péter vezetésével 2012 májusában végezték el. A korábbi terepbejárási adatokból a területről ismert késő középkori település viszonylag szegényes leletanyagú objektumai a feltárási terület nyugati oldalán csoportosultak. Az ásatási terület keleti felén került elő egy kora Árpád-kori soros köznépi temetőrészlet is, melynek sírjait a későbbi telepobjektumok részben megbolygatták. Összesen 30 sír került feltárásra, egy váz pedig egy gödör alján feküdt, amelynek a temetőhöz tartozása kérdéses. Kilenc sírból került elő obulusként vagy a kézben ezüst pénzérme. Az érmék közt I. István, Orseolo Péter, I. András, I. Béla és Salamon dénárokat találni. Az ékszerek bronzgyűrűk, bronz és ezüst S-végű hajkarikák, valamint gyöngyök voltak. Az antropológiai vizsgálat alapján kilenc esetben férfi, hét esetben nő nyugodott a sírban. A felnőttek közül további két esetben nem sikerült eldönteni a nemi hovatartozást. Az életkori kormegoszlás alapján szembeötlő a fiatal korban eltemetettek magas aránya. Az adultus és a maturus korban elhaltak aránya kiegyenlített. Férfiakra jellemzőek az agykoponya abszolút értékben széles és igen széles kategóriájú méretei, valamint a mesokran értékű koponyajelző. Nők esetében a középszéles és széles méretek, valamint a brachykran koponyaalkat jellemző.*

Kulcsszavak: *Árpád-kor, antropológia*

BEVEZETÉS

A 76. sz. főút 11,5 tonnás burkolatmegerősítésének földmunkái során, a 2011. év tavaszán a MNM-NÖK munkatársai a 44+570 – 44+630 kmsz. között, az út jobb oldala mellett, a földmunkák szakfelügyelete során az Alsónemesapáti-Kastélyhely régészeti lelőhely (KÖH 39051) objektumait észlelték. A kivitelezőnek a további földmunkát megtiltották, az előkerült jelenségek foltjait körbeszalagozták és visszatemették.

A jogszabályi változás következtében az 5/2010 (VIII. 18) NEFMI rendelet értelmében 2012-ben az ásatásra már a Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága vált jogosulttá, a feltárást Straub Péter vezetésével 2012 májusában végezték el.

ANYAG ÉS MÓDSZER

A korábbi terepbejárási adatokból a területről ismert késő középkori település viszonylag szegényes leletanyagú objektumai a feltárási terület nyugati oldalán csoportosultak. Az ásatási terület keleti felén azonban előkerült egy kora Árpád-kori soros köznépi temetőrészlet is, melynek sírjait a későbbi telepobjektumok részben megbolygatták. Összesen 30 sír került feltárásra, egy váz pe-

* Nyugat-magyarországi Egyetem, Savaria Egyetemi Központ, TTMK, Biológia Intézet, H-9700 Szombathely, Károlyi G. tér 4. gabor.toth@nyme.hu

** Göcseji Múzeum, H-8900 Zalaegerszeg, Batthyány u. 2. straub@zmmi.hu

dig egy gödör alján feküdt, amelynek a temetőhöz tartozása kérdéses.

Az embertani vizsgálat Éry Kinga[1] és Rainer Knußmann[2] ajánlásait követve 30 sír anyagán történt meg.

RÉGÉSZETI ÖSSZEFOGLALÓ

A temetőnek a nyugati széle esett a kisajátítási területbe, a sírsorok elhelyezkedése alapján a temetkezések a nyomvonalon kívül is folytatódnak, sőt néhány a 76-os út alapozása alá is benyúlhat. A sírok ÉNy–DK-i, illetve Ny–K-i tájolásúak voltak, a sűrűn egymás közelében fekvő vázak egyik vagy olykor mindkét alkarja a medencén nyugodott. Sírfoltok egy-két esettől eltekintve nem voltak megfigyelhetőek, két sírban deszkakoporsó elszenesedett maradványait sikerült megfigyelni.

A feltárás, majd a csontok mosása során kilenc sírból került elő obulusként vagy a kézben ezüst pénzérme. Az érmék között I. István, Orseolo Péter, I. András, I. Béla és Salamon dénárokat találni (*1. kép 1*). Az ékszerek bronzgyűrűk, bronz és ezüst S-végű hajkarikák, valamint gyöngyök voltak (*2. kép*).

EMBERTANI ÖSSZEFOGLALÓ

Az antropológiai vizsgálat 30 sír(részlet) csontanyagán történt meg. A csontanyag megtartása változatos, általánosan rossz megtartásúnak mondható. Az embertani alapadatokat az *1. táblázat* tartalmazza. A nemi eloszlás alapján kilenc esetben férfi, hét esetben nő nyugodott a sírban. A felnőttek közül további két esetben nem sikerült egyértelműen eldönteni a nemi hovatartozást, mivel a 23 informatív jellegből csupán néhányat sikerült a vizsgálatba bevonni. Az életkori kormegoszlás alapján szembeötlő a fiatal korban eltemetettek magas aránya; a 30 elhalt közül az *infans* I. korcsoportba hét, az *infans* II. korcsoportba pedig négy gyermek tartozott. *Juvenis* korban ketten haltak meg. Az *adultus* és a *maturus* korban elhaltak aránya kiegyenlített: nyolc, illetve kilenc személyt jelent. A legmagasabb életkor 50–59 évre tehető (nő). Mivel kis sírszámú temetőrészletről van szó, a paleodemográfiai számítások elvégzésére nem került sor.

A koponyák metrikus paramétereinek egy részét (a rossz megtartású felnőtt koponyákon) csupán három férfi és három nő esetében lehetett felvenni. A férfiakra jellemzőek az agykoponya abszolút értékben széles és igen széles kategóriájú méretei, valamint a *mesokran* értékű koponyajelző. Nők esetében a középszéles és széles méretek, valamint a *brachykran* koponyaalkat jellemző.

A hosszú csöves csontok méretei alapján nyolc felnőtt korú személy esetében lehetett testmagasságot számítani. A férfiak a középmagas-magas, míg a nők a Martin-szerinti magas osztálykategóriába tartoznak.

Paleopatológiai szempontból felnőtt korban jellemzőek a fokozott fizikai igénybevétel okozta degeneratív elváltozások a gerinc csigolyáin, az alés felkarcsontokon és függesztőöveiken, az alsó végtag csontjai közül a *patellá*n, *calcaneus*on, valamint a bokaízület csontjain.

A vizsgálható fogakon gyakran megfigyelhető *caries*, *radix*, *abscessus*, illetve életbeni fogvesztés (*1. kép 2*).

Két nő esetében (SE 21, SE 33) vashiányos vérszegénységre utal az I-es stádiumú *cribra orbitalia* (*1. kép 3*).

Az SE 64 sírszámú idős nő esetében csípőízületi *dystrophia* azonosítható kapcsolódó mészfelrakódásokkal és kimaródásokkal a csigolyákon. A bal oldali combnyak megrövidült, megvastagodott. A combcsont feje deformálódott (*1. kép 4*). A vápán minimális mészfelrakódás.

Az SE 61 sírszámú, 14–17 éves fiatal csontváz esetében a *lumbalis* 2-es csigolyán a csigolyatest bal oldalán ferde vágásnyom utal a szemből érkező, jobbkezes elkövetőhöz kapcsolható, halált okozó ferde szúrásra. A *lumbalis* 1-es és a *thoracalis* 12-es csigolya is sérülhetett; mindkettő törött, hiányos.

---

1 ÉRY 1992, 1–42.

2 KNUSSMANN 1988, 160–232, 421–496.

Sorszám	*SE (Sírszám)*	*Nem*	*Életkor*
1.	19.	férfi	41–47 év
2.	20.	nő	43–49 év
3.	21.	nő	50–59 év
4.	22.	indiff., nő?	35–41 év
5.	23.	indiff.	9–12 év
6.	27.	indiff.	6–8 év
7.	28.	indiff.	9–11 év
8.	30.	indiff.	5–6 év
9.	32.	indiff.	10–14 év
10.	33.	nő	38–44 év
11.	34.	indiff.	2–3 év
12.	35.	indiff.	10–13 év
13.	37.	férfi	25–35 év
14.	38.	indiff.	49–55 év
15.	40.	indiff.	4–5 év
16.	44.	nő?	23–30 év
17.	45.	férfi?	40–50 év
18.	46.	férfi?	30–40 év
19.	49.	férfi?	35–45 év
20.	52.	indiff.	25–35 év
21.	57.	férfi	37–46 év
22.	58.	indiff.	4–5 év
23.	59.	indiff.	6–8 év
24.	60.	indiff.	5–7 év
25.	61.	indiff.	14–17 év
26.	62.	férfi	22–24 év
27.	63.	férfi?	30–45 év
28.	64.	nő	51–59 év
29.	65	nő	43–49 év
30.	66.	férfi?	15–17 év

1. táblázat. Nemi és életkori alapadatok

Table 1. Individual sex and age data

Összefoglalás

A feltárt Árpád-kori temetőrészlet a régészeti és az embertani adatok alapján egy település temetőjéhez tartozhatott. Mindkét nembeli felnőtteket és gyermekeket temettek ide. A temetőrészlet nem reprezentálja az egykori népességet, így a széles koponyaméretek és a rövidfejűség nem tekinthető általánosan jellemzőnek. A fizikai terhelés okozta elváltozások és a fogbetegségek általánosnak tekinthetők. Jellemző nők esetében a vashiányos vérszegénység mint táplálkozási hiánybetegség. Érdekesség egy halált okozó hasi sérülés csigolyán azonosítható képe.

IRODALOM

ÉRY 1992: Éry K.: *Útmutató csontvázleletek vizsgálatához.* Budapest 1992.

KNUSSMANN 1988: Knußmann, R.: *Anthropologie* I. Stuttgart–New York 1988.

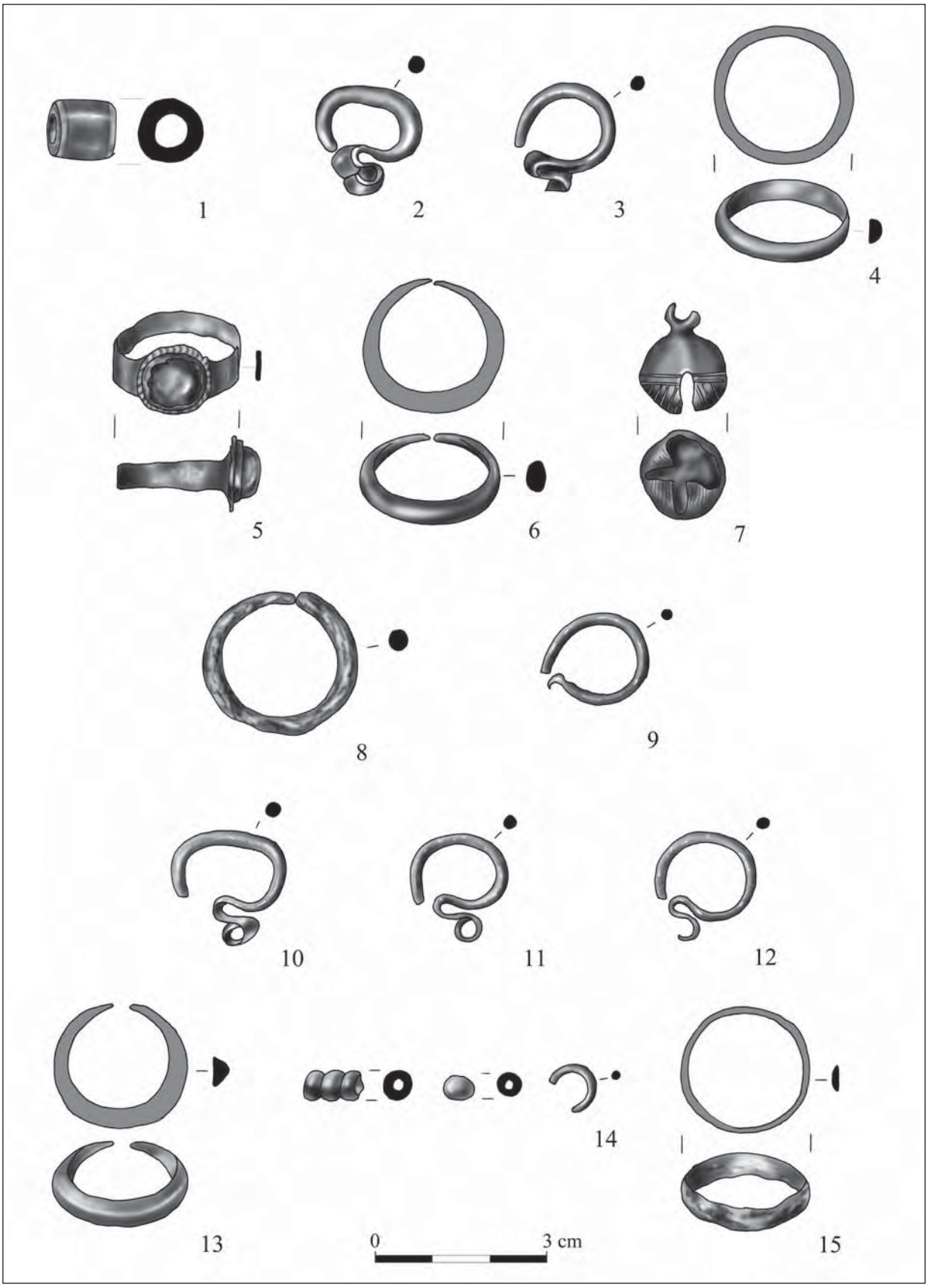
BURIAL SITE FROM THE EARLY ARPADIAN AGE AT ALSÓNEMESAPÁTI

The paper presents the data revealed from the archaeological and anthropological examination of the remains of 30 persons excavated in Zala County. The orientation of the graves is northwest–southeast or west–east. One or sometimes both of the lower arms were found lying on the bony pelvis. In nine graves, silver coins were found as obols or in the hands. Jewellery contained bronze rings, bronze and silver hair clips with S-shaped end, and pearls. Based on the anthropological investigation, males in nine cases and females in seven cases were buried in the graves (two were indifferent). The high percentage of those buried at an early age is conspicuous. The percentage of those deceased in adult or mature age is similar. Men are characterized by a mesocranic skull index, while women's skulls are mostly brachycranic. According to Martin's classification, males' stature was found to be medium high to high, while females rank in the high stature category. Several anomalies were found on the bones too.



1. kép. 1: A temető térképe az érmékkel; 2: Az állkapocs abscessusa (SE 62); 3: Cribra orbitalia (SE 33); 4: Combcsont elváltozása (SE 64); 5: Csigolya sérülése (SE 61)

Fig. 1. 1: Map of the cemetery and the coins; 2: Abscess in the mandible (SE 62); 3: Cribra orbitalia (SE 33); 4: Femoral abnormalities (SE 64); 5: Vertebral injury (SE 61)



2. kép. Jellemző mellékletek
Fig. 2. Typical annexes

Hadak útján XXIV. Budapest – Esztergom 2017, 633–665.

ÁRPÁD-KORI TEMPLOM ÉS TEMETŐ ABASÁRON

TÓTH ZOLTÁN*

Absztrakt: *A tanulmány az abasári ivóvízvezeték fektetése során előkerült Árpád-kori templom- és temetőrészletet ismerteti, valamint összefoglalja a korábbi, eddig közöletlen 1979-es ásatás legfontosabb információit. A sírok leletanyaga az Árpád-kori köznépi temetők régészeti hagyatékát tükrözi: megtalálhatók köztük a korszak emlékanyagából jól ismert ezüst és S-végű bronz karikaékszerek, gyűrűk, vascsatok, valamint egy-egy Salamon és Könyves Kálmán király által veretett érem is.*

Kulcsszavak: *Árpád-kor, templom, temető, kővel kirakott sír, S-végű karikaékszer, rovásírásos gyűrű*

BEVEZETÉS

Heves megyében, Abasáron (*1. kép*) az ideiglenes vízvezetéket kiváltó, Mátrafüred és Abasár között létesített végleges vízvezeték kiépítésekor 52 m hosszúságú szakaszon a község egyik kora Árpád-kori temploma és templom körüli temetőjének részlete került elő (*2–3. kép*). A település külterületén, a Peterma (Pétermál) részen, Szabó János Győző 1979-es ásatása alapján már részben ismertek voltak az egykori Szent Petronilla kápolna előzményei.[1]

2014 áprilisának közepén kezdődött a nyomvonal kiásása, átlagosan 70 cm szélességben, amelynek során a régészeti lelőhely közelében állandó régészeti szakfelügyeletet biztosított az egri Dobó István Vármúzeum. Néhány napos munkavégzés után a munkagép megbolygatta a temető egyik sírját. A lelőhely kiterjedését ezek után megállapítottuk, majd április második felében elkezdődött a sírok kibontása, amely június közepéig tartott.

A lelőhely környezetében komoly mezőgazdasági tereprendezési munkákat végeztek az 1960-as években. Ezek során a Szent Petronilla kápolna még álló falait (*4. kép*) ledöntötték, a szentély környékén a domboldalt levágták, valamint egyes részekről kb. 80–100 cm földet is elhordtak. A temetkezések a mai felszíntől átlagosan 130 cm mélyen helyezkedtek el. Azonban a tereprendezés után a sírok egy része közvetlenül a felszín alól, 20–30 cm-ről került elő.

A TEMPLOM

Az 1746-ban már romos állapotában említett Szent Petronilla kápolnáról[2] Szabó János Győző az 1979-es ásatása után megállapította, hogy középkori, azon belül is Árpád-kori eredetű épület.[3] Két építési periódusát különböztethetjük meg. Az első épület 6 × 6 méteres, négyzetes hajóval és félköríves szentéllyel rendelkezhetett (*5. kép*), megmaradt felmenő falai 20–80 cm-esek voltak (*6–8. kép*). Az épület köveit a közeli Gyöngyössolymosról szerezték be. A második periódus temploma az elsővel azonos szélességű volt, de annál jóval hosszabb, minimum 22–24 m hosszúságú lehetett (*3. kép 2*). Az első templom falának szélessége 100 cm körüli, a második templomé 130 cm körüli. Az új épület padlószintjét 30 cm-rel megemelték a korábbi templomhoz képest, négyzetes téglával bur-

* Dobó István Vármúzeum, H-3300 Eger, Vár 1. tothz27@gmail.com

1 SZABÓ 1979.
2 HMM I. 450.
3 SZABÓ 1979.

kolták, amelyet helyenként később téglalap alakú téglákkal egészítették ki vagy javították (*5. kép 2; 7. kép 3–4).* Az első padlószint felett közvetlen égési réteget figyelt meg az ásató. A második periódusú templom kőanyaga pedig a keményebb kőzet helyett rosszabb minőségű homokkő volt. A későbbi periódus szentélye elpusztult az 1960-as évek tereprendezései során, ezért formája nem volt meghatározható.

A templom egyik építési ideje sem keltezhető pontosan. Az első épületnek a 11. század első felében már állnia kellett, mivel a temetőt a leletanyag alapján legkésőbb a 11. század közepén használták. Egy elszenesedett rétegsor miatt Szabó János Győző a templom leégését a 13. századra feltételezte, valamint az új templom felépítését a 13. század közepére – második felére keltezte.[4] Azonban véleménye szerint a mongol hódítás után a település lakói már nem ide, hanem a mai faluhelyre települtek vissza, és ekkor építették fel a ma is álló Szent Péter és Pál templom előzményét. Ezzel ellentétben Fodor László feltételezése szerint a bencés kolostor mellett mindkét plébániatemplom egyszerre is létezett.[5]

A második periódusú templom nyomvonal által érintett, a nyugati oldalhoz közeli maradványait kb. 15 m^2-en tártuk fel (*9. kép*). Az első, valamint a második periódusú templom bejáratát sem sikerült azonosítani. Az épület járószintje habarcsos-kavicsos rétegből állt, amelynek átvágása után öt temetkezést sikerült dokumentálnunk a templom belsejében, azonban a sírok nem tekinthetők templomon belüli eltemetésnek, korábbiak, az épület meghosszabbítása előtt már kialakították az elhunytak sírhelyeit. Ezen felül négy helyen gyűjtöttünk nagyobb mennyiségű csontanyagot (28., 29., 30., 64. sír; *10. kép 2*). A 62. sírt a templom meghosszabbításakor, a járószint kialakítása során bolygathatták meg, azonban csontjainak egy része majdnem anatómiai rendben volt. A maradványok felszedése során a felnőtt váza alatt egy gyermek (58. sír) szinte bolygatatlan csontváza került elő.

Tehát ezeket a temetkezéseket nem tekinthetjük a templomon belüli síroknak, a második periódusnál korábbiak,[6] a 11. századi épület nyugati fala előtt ásták el a halottakat. A járószint rétegéből több csont is származott, amelyek szintén a korábbi, 11. századi temetkezéseknek az új templom építésekor történt bolygatására utalhatnak.

Templomon belüli temetkezés egyedül az 59. sír esetében feltételezhető.[7] Jelenleg nem kaphatunk biztosabb választ arra, hogy a templomon belül vagy kívül temették-e el a halottat. Ha 1250–1270 körül temették el, elképzelhető, hogy az átépített templomban elhelyezett egyik legkorábbi elhunyt sírja volt. Azonban eddigi ismereteink, információink szerint inkább ezt is templom körül eltemetett személynek tekinthetjük.

A kőtemplom nagyobb mérete utal az egykori közösség gazdasági jelentőségére. A középkori templom és a kora újkorban használt kápolna között nem ismerjük az átmenetet. Szabó János Győző feltételezte, hogy előbb Szent Péter, majd a tatárjárás után Mindenszentek lett a templom patrocíniuma.[8]

A Szent Petronilla kápolna a maradványai alapján valószínűleg méreteiben megegyezett a késő középkori templommal, legfeljebb kisebb átalakításokat végezhettek rajta. A templom inkább funkcióbeli változáson mehetett át a késő középkor után, amelynek következtében a későbbi időszakban már csak kápolnaként használták az épületet. 1746-ban már romos állapotokról írtak, azonban a helyi lakosok a nagyobb egyházi ünnepeken még a 20. század első felében is kilátogattak a kápolna romjaihoz (*4. kép*).

---

4 SZABÓ 1984, 40.

5 FODOR 2010, 231.

6 A meghosszabbított templom belsejében feltárt sírok radiokarbon mintavételezéseinek eredményeiből feltételezhetjük, hogy a templom méretét inkább a 13. század második felében növelték meg. A részletesebb elemzést ld. Tóth Zoltán*: Az abasári Árpád-kori temető a természettudományos vizsgálatok tükrében*. Fiatal Középkoros Régészek VII. Konferenciakötete. Salgótarján, megjelenés alatt.

7 HEKAL minta kód: DeA-7246, >95%-os valószínűséggel kb. 1220–1270 közé keltezhető.

8 SZABÓ 1984, 65, 238. j.

A TEMETŐ

TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK

A tájolás

Az elhunytakat Ny–K-i irányban, háton fekve, nyújtott testhelyzetben temették el, keresztény temetkezési szokás szerint.

A sírok mélysége

A halottakat a mai felszíntől átlagosan 120–130 cm mélységben helyezték el. Az 1960-as évek mezőgazdasági tereprendezési munkáinak következtében a temető déli-délkeleti oldalán a sírok néhol 20–30 cm-rel voltak csak a felszín alatt. A helyiek elbeszélései alapján néhány temetkezés az elmúlt évek során – azonban elképzelhető, hogy a tereprendezést követő évtizedekben is – már a felszínre került, viszont ezekre a földet mezőgazdasági gépekkel visszatemették, dokumentálásuk nem történt meg. A déli-délnyugati oldal sírjainál igazolható volt, hogy bizonyos sírokat bolygatás ért az elmúlt évtizedekben (pl. a 48. sírt félbevágta egy mezőgazdasági gép), a sírok hiányosak, a csontok nagyon töredezettek voltak.

A sírgödrök alakja

A sírgödrök formája nem rajzolódott ki a feltárás során a végig sötétbarna színű, kemény agyagos talajban.

„Épített"/kőpakolásos sírok

A jelentős vagy különösen szeretett személyek számára kőből – vagy annak hiányában téglából – sírépítményeket készíthettek. A szokás egyszerűbb változatát jelenti, amikor kő- vagy téglasort támasztanak a koporsó külső oldalához, vagy helyeznek annak a tetejére.[9] Abasáron öt személyt temettek el kőpakolásos sírba.

Ez a sírforma nem Kárpát-medencei jellegzetesség, Európa több országában is megtalálható. Elképzelhető, hogy a kőpakolás részben a társadalmi megbecsülés jeleként is értelmezhető,[10] azonban nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a kövek beszerzése és szállítása miatt földrajzi viszonyoktól függően ez egy költségesebb temetkezési szokás lehetett.

A 34., 45. és 47. sírnál kőlapokkal vették körbe az elhunytat, illetve a sírt nagyobb, többnyire négyzetes fedőlapokkal borították le. A 37. sírt homokkövek határolták. Az Árpád-kori templom déli-délnyugati oldalán koncentrálódtak ezek a sírok, amelyek egymáshoz közel helyezkedtek el a temetőn belül. A 34. és a 45. sír környezetében egy nagyobb családi temetkezőhelyet valószínűsítünk. Ezen kívül azonban más, feltárt, valamint feltáratlan, kővel kirakott sírok esetében is elképzelhető, hogy bizonyos esetekben családi temetkezések miatt koncentrálódnak eddigi ismereteink szerint a temető egy részére ezek a sírok.

A templom belsejében feltárt sírok közül a 60. és a 63. temetkezés körvonalát kővel rakták ki. A 60. sírnál homokkövek jelezték az *infans* I. korú gyermek sírhelyét. A 63. sír elhunytját három nagyobb méretű kőlap fedte le. A 60. sírnál csak feltételezhető, azonban a 63. sír a kőszerkezete miatt nagy valószínűséggel idősebbnek tekinthető, mint a templom átépítésének ideje.

A feltárt temetkezések leletanyaga szegényes volt. A 4. sír egy I. (Könyves) Kálmán dénárt tartalmazott, melyet a csontváz lábvégei között találtunk. A 34. sírból 2 db ovális alakú vascsat került elő. A kevés leletanyag ellenére az érem, valamint a sírok egymáshoz közeli, temetőn belüli helyzete alapján elsősorban a 11. század végére – a 12. század első felére keltezhetjük a kőpakolásos sírokat.

A Bolt-tetőn feltárt, szintén Árpád-kori bencés monostor környezetében előkerült, kőkerettel kirakott sírok a leletanyaguk alapján szintén a 11–12. századra keltezhetők.[11]

Koporsóhasználat

A korszak általános temetkezési szokásai közé tartozik a koporsó használata.[12] A halottak egy részét valamilyen szerves anyagba (textil, bőr) tekerhették

---

9 RITOÓK 2007, 261.
10 RITOÓK 2004, 119.
11 RÉVÉSZ 2008, 15.
12 TETTAMANTI 1975, 94.

be, azonban több temetkezésnél a koporsó famaradványa is megőrződött a test közelében. A koporsó maradványai az esetek többségében az emberi végtagokhoz közel voltak, azokhoz szorosan illeszkedtek. Bizonyos síroknál a famaradványok ívelt formája is utal arra, hogy Abasáron az elhunytak nagyobb részét rönkkoporsóban temették el.

Koporsószögek nem kerültek elő a sírokból. Amikor a famaradványokról nem lehet teljes bizonyossággal megállapítani, hogy rönkkoporsók voltak, akkor elsősorban szögek nélküli vagy faszögekkel ellátott, egymásba csapolt ládakoporsókat feltételezhetünk.[13]

A temetőn belül 12 sírnál[14] volt megfigyelhető koporsóra utaló famaradvány, tehát a 36 teljes temetkezésként értékelhető sír 30%-ában. A megfigyelhető famaradványok változó méretűek voltak.

A 4. sír elhunytja felett – miután kőlapokkal kirakták a sírját – átlagosan 4 cm széles deszkalapokat helyeztek el. A fadarabok között 2–4 cm távolság volt. A maradványok közötti területet nem töltötték ki semmivel, a talajba beágyazódott falapok részletein ezt jól lehetett látni a sír kibontása után (*11. kép 1*), valamint a felszedett, restaurált maradványon is. A megfigyelésen kívül a sír további jelentősége, hogy a leletanyaggal (érem) és a környező temetkezésekkel együtt viszonylag jól keltezhető a 12. század első harmadára.

A csontvázak helyzete

A temetőben az elhunytakat keresztény szokás szerint háton fekve, nyújtott testhelyzetben helyezték el. A koponya és a karok helyzetében mutatkozott néha eltérés.

A koponya nyolc-nyolc esetben dőlt a jobb,[15] illetve a bal oldalára.[16] Kilenc elhunytnál kissé előre dőlt,[17] vagy a töredékessége miatt nem lehetett egyértelműen meghatározni az irányát. A 34. sírban elhelyezett felnőtt férfit a sírgödör szűkössége miatt a jobb oldalára fektették, ebbe az irányba is nézett. Összesen tíz sírnál[18] nem volt meg a koponya, vagy az eredeti helyzetétől eltérően, bolygatottan találtuk meg.

A karok helyzete a nyújtott, test melletti állapottól tíz sírnál tért el. A jobb (1. és 15. sír) és a bal (16. és 41. sír) alkart is két-két esetben a medencére hajlították. Mindkét alkart négy sírban[19] fektették a halott medencéjére. Egy-egy személynél volt megfigyelhető, hogy a jobb (4. sír) vagy a bal (12. sír) alkarját a hasra helyezték, a másik karját pedig visszahajlítva a fej mellé tették.

A halottak testhelyzetéből nagyobb mértékű következtetéseket nem vonhatunk le, elsősorban azért, mivel a temetőnek csak egy kis részletét ismerjük. Ahogyan Ritoók Ágnes is megállapította, fontos az egyedi, de jellemző az általános.[20] A koponyák balra és jobbra dőlése azonos arányt mutatott a vizsgálható síroknál. A halott szerves anyagba csavarásánál, a megfigyelt koporsós temetkezések esetében a sírba helyezésnél és a bomlási folyamatok során is elmozdulhatott a fej valamelyik irányba. Az egyik oldal kimagasló aránya esetében beszélhetnénk a közösségre jellemző szokásról, azonban ezt a feltárt sírok ismeretében nem lehet megállapítani.

A kartartások között az Árpád-korra jellemző[21] nyújtott vagy enyhén hajlított helyzet dominál. Ezek közül kizárólag a 4. és a 12. sírt emelhetjük ki a has tájékára helyezett, illetve a visszahajlított karjaik miatt. A 12. sírt a 11. század utolsó negyedére, a 4. sírt pedig a 12. század első harmadára keltezhetjük. Az időbeli, valamint a temetőn belüli térbeli távolságok miatt nem kereshetünk közvetlen kapcsolatot e két sír között, valószínűsíthető, hogy a kartartások szellemi, hitvilági hátteréből kaphatnánk magyarázatot az egyes kartartások jelentésére vonatkozóan.[22]

---

13 Az egymásba csapolt koporsók rekonstrukciójához ld. TOMKA 1979, 61.
14 1., 4., 13., 14., 32., 35., 38., 41., 43., 46., 50. és 55. sír.
15 1., 4., 9., 11., 12., 13., 15. és 27. sír.
16 14., 41., 45., 46., 47., 55., 56. és 63. sír.
17 16., 26., 35., 38., 40., 42., 53., 59. és 60. sír.
18 8., 10., 32., 43., 48., 50., 51., 52., 58. és 62. sír.
19 10., 11., 14., 63. sír.
20 RITOÓK 2010, 483.
21 RITOÓK 2010, 486.
22 A témához kapcsolódó elméletekről, kérdésekről, lehetséges magyarázatokról ld. SZABÓ 1978–1979; TAKÁCS 2006.

Szuperpozíciók

A középkori temetők előre kijelöltek és felszenteltek, kerítés által határoltak. A hosszú időn keresztül temetkezésekre használt terület bizonyos időn belül megtelt, ezután már nagyon gyakoriak az egymásra temetkezések. Az Árpád-kori, valamint a késő középkori sírjelölésekről sincsenek pontos adataink. A középkori temetőkben a fa sírjelek lehettek egykoron döntő többségben, azonban ezeket a puha sírhantba szúrhatták bele, ezért meglétüket nem lehet régészetileg bizonyítani.[23] Egyetlen biztosan kimutatható korai sírjelölés létezik a 11. század második felétől, amikor bizonyos elhunytak nyughelyét több kisebb kő vagy egyetlen nagyméretű kőlap jelezte.[24]

Néha megfigyelhető, hogy egy adott területet egy adott család használhatott több évtizeden keresztül is. Abasáron elsősorban a kővel kirakott sírok egy részénél valószínűsíthető, hogy egy vagy több családtag számára is temetkezési helyül szolgált ugyanazon sír. A 34. keskeny sírt egy gyermeknek áshatták meg, azonban a sírban hét felnőtt és két gyermek egész vagy részleges maradványait találtuk meg.

A 34. sírhoz kapcsolódik még a 45. sír, amelyben egy nőt temettek el. A nő combcsontjai között a váz felszedése után előkerült egy *infans* I. korú gyermek váza is. A 34. és a 45. sír között elhelyezett gyermek (46. sír) is vélhetően ugyanahhoz a családhoz tartozhatott. Azonban DNS vizsgálatok hiányában nem jelenthetjük ki, hogy a felsorolt sírokban nyugvók rokoni kapcsolatban álltak egymással.

Az egymásra temetkezések többnyire – de nem kizárólagosan – véletlenszerűek, amikor is az elfeledett, már nem látszó sírhelyeket megbolygatták az újonnan kiásott sírgödörrel. Pontosan nem lehet meghatározni, mennyi idő kellett ahhoz, hogy egy Árpád-kori temetőben a sírok nyomai (hantok, fa sírjelölések, telepített kisebb növények stb.) eltűnjenek. Néprajzi korú temetőkben a megfigyelések szerint már a 25–30 éves fejfák, keresztek is súlyos mértékben repedeztek.[25] Természetesen nem mindegy, milyen fából készítették a fejfákat, bizonyos fák tartósabbak (pl. tölgy), mások kevésbé. A gondozatlan sírok kb. 80–100 év alatt eltűnhetnek, mivel a hantok lesüllyednek, a fából készített jelölések pedig elkorhadnak.[26] Azonban bizonyos esetekben gondozás során a fejfák élettartama megnövekedhet, kb. 60 év időtartamot feltételezhetünk *terminus ante quem* időpontként.[27] Az erózió természetesen területenként gyorsabb vagy lassabb folyamatokat is eredményezhet.[28]

Sírjelölésre vonatkozóan kevés régészeti adattal rendelkezünk. A fejfák egykori nyomának az elszíneződését, megmaradását a környezeti adottságok nagymértékben befolyásolják.[29] Szerencsés feltárási körülmények között a fejfák nyomai dokumentálhatók, mint pl. Kiskundorozsma-Daruhalom III. lelőhely 343. szarmata sírjánál,[30] valamint Nagykőrös-Száraz-dűlő 57. sírjánál[31] és Kiskundorozsma-Daruhalom-dűlő 132. avar sírjánál.[32]

A templom körüli temetőkben feltételezhetjük, hogy a családtagok és/vagy rokonok néhány évtizedig legalább gondozták a sírokat. Ezek alapján megállapítható, a szuperpozíciók létrejöttének oka leginkább hely hiányában a tudatos sírátvágásban keresendő, vagy esetleg a két sírgödör kiásásának ideje között eltelt legalább közel egy évszázadnyi eltéréssel magyarázható.

A temetőn belül bizonyos részeken két sírsort is dokumentáltunk (*2. kép*). A 4. sír alatt a 40. sír volt, amelybe egy gyermeket temettek el. A 4. sírt a 12. század első harmadára keltezhetjük. Ezért a 40. temetkezés a temető legkorábbi sírjai közé tartozhat.

A 14. sír alatt a 23. és 24. sírként elkülönített, bolygatott temetkezések kerültek elő. A 15. sír halottját rátemették a 9. sírra, azonban az alsó temetkezést nem bolygatta meg a felette kiásott sírgödör. A 45. sír női elhunytjának combcsontjai

---

23 Lővei 2006, 79.
24 Lővei 2006; Ritoók 1987.
25 Szabó 1975, 44, 59. j.
26 Szabó 1975, 44, 59. j.
27 Samu–Szalontai 2015.
28 Szabó 1975, 44.
29 Tomka 1979, 48.
30 Mészáros–Sóskuti 2006, 124.
31 Simon 1992, 56.
32 Samu–Szalontai 2015.

között, azok alatt került elő az 53. sírban eltemetett gyermek. Az 55. sír csontvázának felszedése után találtuk meg az 57. sír koponyatöredékeit. A 62. sír alatt volt az 58. sír. A felső temetkezés kiásásakor nem találták meg az alatta lévőt. Azonban a 62. sírt is megbolygatták a templom második periódusának kiépítésekor, amikor az épületet nyugati irányban meghosszabbították. Ennek következtében a 62. sírban eltemetett személy csontjait a templom habarcsos-kavicsos, átlagosan 40 cm vastag járószintjének alsó részébe építették be. A beépítés ellenére a csontváz főbb részei (koponya, hosszúcsontok) közel anatómiai helyzetben maradtak. A járószint alsó részén, a 62. sír környékén voltak az 58. sír koponyatöredékei, amelyek a templom átépítésekor kerülhettek erre a helyre. Mindkét sírt a 13. század közepe elé keltezhetjük. Az 58. sírnál szintén feltételezhető, hogy a temető legkorábbi sírjai közé tartozott.

A felsorolt temetkezéseken kívül a temető húsz sírját[33] érte a temető használata során vagy a 20. században bolygatás.

A sírok leletanyaga

Karikaékszerek

A 13. sírból 4 db, a 16. és az 51. sírból 2-2 db, a 11., 26., 35. és 53. sírból pedig egy-egy ezüsthuzalból hajlított, nyitott S-végű karikaékszer került elő. Az ezüst karikaékszerek többsége felnőtt nők sírjából származik, de a 26. és az 53. sírba gyermekeket temettek. Ezeken kívül az 1979-es ásatási anyagból további 2 db ezüst, bordázott S-végű karikát[34] ismerünk, sírszám nélkül (*8. kép 3–4*).[35]

A sima S-végű karikák átmérője 12–20 mm, a huzal vastagsága 1–2 mm. Az S-vég szélessége 1–3 mm, hosszúsága 3–6 mm között változik.

A bordázott S-végű hajkarikák átmérője 16–29 mm, a huzal vastagsága 2–3 mm közötti. Az S-vég szélessége 3–5 mm, hosszúsága 4–7 mm. Ezek alapján megállapítható, hogy a bordázott S-végű darabok átmérője és huzalvastagsága néhány mm-rel nagyobb, mint a sima S-végű karikáké, valamint az S-véget is kissé szélesebbre kalapálták.

A sima S-végű hajkarikák a Dunától keletre fekvő területeken a 10. század második felében – utolsó harmadában jelentek meg, használatuk a 12. század második felében is kimutatható.[36] A bordázott S-végű hajkarikák használati idejének kezdete a 11. század második fele.[37]

Az egyszerű, nagyobb méretű, bronzhuzalból hajlított, nyitott végű karika eredeti helyét, viseleti helyzetét nem lehetett azonosítani. A 46. sír mellett bolygatott állapotban volt. A környezetében talált nagyobb mennyiségű szórvány csontanyag miatt egy korábbi, megbolygatott sírból kerülhetett ki a tárgy egy új sírgödör ásásakor.

Ezt a tárgytípust a 11. század elejénél sokáig nem keltezte későbbre a kutatás,[38] szemben a kisebb méretű karikákkal, amelyek a 11. század folyamán végig megtalálhatók.[39] A Heves megyei leletanyag vizsgálata során meg lehetett állapítani, hogy bizonyos darabok még a 11. század során is használatban lehettek.[40] A 46. sír környezetében elsősorban a 11. század végére – a 12. század elejére keltezhető sírok voltak. Tehát, ha feltételezzük a karika bolygatott helyzetét, a tárgy a 11. század első felében kerülhetett a földbe.

A 38. és az 53. sírból is 4-4 db S-végű bronz karikaékszer került elő. Az 53. sír még egy további S-végű ezüst hajkarikát is tartalmazott. Mindkét sírban *infans* I. korú gyermeket temettek el. A sima S-végű hajkarikák átmérője 13–15 mm, a huzal vastagsága 1–2 mm. Az S-vég szélessége 1–2 mm, hosszúsága 3–8 mm.

---

33 2., 3., 5., 6., 7., 17., 18., 19., 20., 21., 22., 23., 24., 25., 36., 37., 39., 49., 54. és 57. sír.

34 H.: 2,9 cm, sz.: 2,6 cm, v.: 0,3 cm.

35 Az ásatás 1979. évi összefoglaló jelentésén kívül a teljes dokumentáció sajnos nem található meg. A jelentésben Szabó János Győző néhány sírról írt. A külön előkerült ásatási fényképek alapján megfigyelhető, hogy az Árpád-kori falak környezetében dokumentáltak emberi maradványokat, azonban ezekről a fényképek alapján nem állapítható meg, hogy egész vázak vagy szórványcsontok voltak-e, illetve az sem, hogy a hajkarikák innen származnak e (*8. kép 2, 6*).

36 MESTERHÁZY 1965, 95–113; BÓNA 1978, 125–138; GIESLER 1981; SZŐKE–VÁNDOR 1987, 54–59.

37 SZŐKE–VÁNDOR 1987, 51.

38 SZŐKE 1962, 35; SZŐKE–VÁNDOR 1987, 54.

39 SZŐKE–VÁNDOR 1987, 54.

40 RÉVÉSZ 2008, 402.

Gyűrű

Az 51. sír halottjának ujján egy kilencszögletű, úgynevezett „rovásírásos” ezüstgyűrű volt,[41] melynek végeit egymáshoz forrasztották. Az elhunyt nő lehetett, aki a jobb kezén viselte a gyűrűt.[42] A halott még 2 db bordázott S-végű ezüst hajkarikával is rendelkezett. A gyűrű használati ideje a sír tárgyai, valamint a temetőn belüli helyzete alapján a 11. század utolsó harmada – vége, amely tovább erősíti a tárgytípus korábban meghatározott kronológiai keretét.[43]

A tárgy minden oldalán téglalap alakú keretben vésett díszítővonalak láthatók. A díszítő motívumok a téglalap alakú keretben balról jobbra, illetve jobbról balra haladó egyenes vonalak. Keretenként mindkét irányhoz két vagy három egyenes tartozik. Ezek a jelek vélhetően nem írásrendszerhez tartozhattak, hanem ornamentikák lehettek.

Csat

A 34. sírban több emberi maradványt is elhelyeztek a kövekkel kirakott temetkezési hely használati ideje során. Az utolsóként eltemetett, egészben megmaradt férfiváz medencéjének tájékán egy nagyobb méretű (4 cm átmérőjű) kerek vascsat volt. A váz felszedése után egy korábban eltemetett személy medencecsontjainak tisztításakor szintén találtunk egy kisebb méretű (3 cm átmérőjű) kerek vascsatot. A tárgytípus a 11. században már megtalálható a sírokban, azonban használati ideje főként a 12. század elejétől a 13. század végéig tart.[44]

Érem

A temetőből két érem került elő. A 4. sírban az elhunyt lábvégei között találtuk meg a tisztítása után szinte verdefényes állapotú, I. (Könyves) Kálmán (1095–1116) által veretett ezüstdénárt (H39).[45] A 13. sírból a csontok felszedése során a szegycsont és a jobb oldali bordaívek találkozásánál került elő a Salamon (1063–1074) által veretett érem (H14b).[46] A dénár sérült, nagyon rossz állapotú.

Az obulusok alapján csak azt a következtetést vonhatjuk le, hogy egy-egy adott uralkodó idején már felszentelt templommal, illetve használatba vett templom körüli temetővel is rendelkezett a közösség.[47] Kovács László gyűjtését[48] tehát kiegészíthetjük egy újabb lelőhellyel, ezért a I. András halálától I. (Szent) László uralkodásának végéig tartó periódusban már 30 templomról lehet megállapítani, hogy biztosan fennállt.

Textilmaradvány

A 26. sír karikaékszere egy textildarabot konzervált (*11. kép 2*). A textilt lenből vagy kenderből állították elő, laza vászonkötésű. A gyermek körül koporsó nyomait nem lehetett megfigyelni, viszont a testtartása arra utal, hogy valamilyen szerves anyagba becsavarhatták a testet. Tehát arra következtethetünk a testtartás és a textilmaradvány alapján, hogy a karikaékszer korrózióját a halotti lepel egy kicsi maradványát őrizte meg.

A TEMETŐ SZERKEZETE

A legkorábbi templom nyugati bejárata előtt és a meghosszabbított templom északi fala mellett, megközelítően szabályos sírsorban helyezték el a halottakat, átlagosan 0,5–1 m távolságra egymástól. Egyik sírt sem érte bolygatás. Abasáron is megfigyelhető az a más templom körüli temetőkre jellemző jelenség, hogy az északi terület fokozatosan kezd kiürülni a késő középkor felé, a legkorábbi sírok ezen a részen maradnak meg a legjobb állapotban.[49]

A feltámadásra váró megszentelt testek ideiglenes pihenőhelyéül szolgáltak a templom körüli te-

41 A tárgytípus összefoglalását ld. SZŐKE–VÁNDOR 1987, 68–73.
42 A gyűrűviselet illeszkedik a más temetőkben megfigyelt jelenséghez, vö. SZŐKE–VÁNDOR 1987, 68.
43 SZŐKE–VÁNDOR 1987, 73.
44 VARGHA 2013.
45 KOVÁCS 1997, 229–230.
46 KOVÁCS 1997, 115.
47 KOVÁCS 2013, 249.
48 KOVÁCS 2013, 250.
49 RITOÓK 2004, 122.

metők, ezért nem csak az ünnepélyes megáldásuk révén voltak felszentelt területek.[50] A középkori keresztény világban már nem a gazdag sírmellékletek jelentik a társadalmi státust, hanem az ereklye közelsége.[51] A templomban és azon kívül is temetkeztek, azonban az előbbi helyet a közösség jómódú tagjai számára tartották fenn.[52] A halott azzal, hogy az egyház által megszentelt földbe, a templom és az eukarisztia közelében helyezték el, továbbra is az imádkozó közösség tagja maradt.[53] Nagy a sírok zsúfoltsága a templom falainak közelében és az ereszek alatt, elsősorban a déli és keleti oldalon.[54] Abasáron az épület déli-délkeleti részén sűrűbben temetkeztek, ennek következtében bizonyos esetekben egymás alatt két-három sírsort is dokumentálhattunk.

A szentély körüli tereprendezés, pusztulás során minimum 50 sír semmisülhetett meg. A domboldal alján nagyon sok csontmaradvány található a felszínen egy-egy nagyobb esőzés után. A templom körül óvatos becsléssel is legalább 300-400 elhunytat temethettek el a középkor folyamán, azonban ettől magasabb sírszám is elképzelhető.

Összefoglalás

Az ásatás befejezésével 64 sírt dokumentáltunk (*2. kép*), valamint jelentős mennyiségű szórvány csontanyagot gyűjtöttünk össze a sírok tisztításakor és kibontásakor, azonban a Marcsik Antónia által végzett antropológiai vizsgálat alapján megállapítható, hogy több mint 100 ember maradványait találtuk meg. A területhez képest magas sírszám a középkori temetőkre jellemző szuperpozíciók, sírátvágások miatt volt, amikor is egy kerítéssel körülhatárolt területen bizonyos temetőrészeket hosszabb ideig, pár száz évig is használtak az egykoron itt élők. Szabó János Győző 1979. évi jelentésében a következő év tervei között említi a kerítőfal nyomvonalának a tisztázását.[55] Arról nincs információ, hol találhatták meg a fal egy kicsi részletét. A 2014. évi kutatások során a vízvezeték nyomvonala a templomtól északészakkeletre fekvő területen nem bolygatta meg a kerítés falait. A 20. századi tereprendezések miatt elképzelhető, hogy a fal alapozásainak nagy része mára már megsemmisült. A déli-délkeleti oldalon nem is várhattuk a fal előkerülését, mivel az eredeti talajt legalább 100 cm mélységig elhordták.

A lelőhely környékén, a szőlők szántásában 1979-ben Szabó János Győző középkori kerámiatöredékeket gyűjtött, amelyeket egészen a 18. századig keltezett.[56] A régészeti szakfelügyelet során is lehetett igazolni, hogy Abasár-Jóvilág-részen, a temető környezetében kerámiatöredékek voltak, ezek elsősorban a késő középkorra, illetve a kora újkorra tehetők időrendileg. Árpád-kori kerámia, melynek döntő többsége jellegtelen edénytöredék volt, csak a sírok betöltéséből származott.

A petermai templomot és temetőt használó közösség pontos lakóhelyét egyelőre nem tudjuk meghatározni. A terepbejárások is arra utalnak – Árpád-kori kerámiák hiányában is –, hogy a templom környezetében érdemes keresnünk az egykori település maradványait. Ezt a területet a kora újkorban is használták, feltételezhetően néhány száz évvel ezelőtt hagyhatták fel véglegesen az egykori lakók. A település felhagyása a kerámiatöredékek, illetve az 1746-os oklevél alapján valószínűleg a 18. század elejére – első felére tehető.

Az egykori templomról – amely akkor már romosan álló kápolna volt – a közösség tagjai nem feledkeztek meg. Nagyobb egyházi ünnepeken, különleges alkalmakkor egészen a 20. század közepéig – a templom falainak lerombolásáig – az abasári lakosok kilátogattak az épület maradványaihoz.

A templom és a temető, valamint a település felhagyásának háttere nem ismert. Elképzelhető, hogy az egymástól kb. 1–1,5 km-re fekvő települések egyesültek, a petermai részt (*1. kép 1*)

50 Szuromi 2002, 83–84.
51 Kovács 2013, 229.
52 Ritoók 2007, 260.
53 Szuromi 2002, 81–82.
54 Ritoók 2004, 122.
55 Szabó 1979.
56 Szabó 1979.

használó közösség közelebb költözött a Bolt-tető környékén használt részhez (*1. kép 2*).

A temető és a település használati ideje között részben ellentmondás van, hiszen előbbit a 13. század utolsó harmadánál későbbre nem keltezhetjük a kibontott sírok alapján. Ezt a keltezést is kizárólag a leletanyag nélküli, a szuperpozíciók felső sírjaiban eltemetett személyek egy részénél feltételezhetjük. A tárgyi leletanyag a temető használatának korábbi, 12. század közepi/végi lezárására utal. A feltárt sírok közül öt esetben[57] lehetséges volt radiokarbon kormeghatározást is végeztetni, a temető pontosabb keltezése érdekében. A mintavételezett sírok >95%-os valószínűséggel az 1030–1270 közötti időszakra tehetők. Ha még azt a tényezőt is figyelembe vesszük, hogy a középkor egyes szakaszaiban leletanyagban jóval szegényesebbek a temetkezések, még akkor is szinte lehetetlen, hogy egyetlen tárgy sem került elő a 13–18. századból, pedig a sírmező szélét az északkeleti és a délkeleti irányban is megtaláltuk, valamint a legsűrűbben használt déli oldalon is végigfutott a vízvezeték nyomvonala. A településnek a terepbejárásokon talált kerámiatöredékek alapján létezhetett egy kisebb Árpád-kori előzménye is, viszont a késő középkori – kora újkori periódusa az, amelyet biztosan lehet keltezni a felszíni leletek alapján. Azonban nem lehet tudni, hogy a késő középkorban itt élt személyek hová temetkeztek. Az ellentmondás feloldására a lelőhely további – lehetőleg teljes – feltárása adhatna választ.

A település jelenlegi központjában található Szent Péter és Pál apostol Római Katolikus Plébániatemplomnak is mutatkoznak kora Árpád-kori részletei, illetve nagy méretekkel rendelkezhetett (*1. kép 3*).[58] Ezek alapján megállapítható, hogy Abasár az Árpád-kor elején több – legalább két – településegységből állhatott, amelynek centrumában a Bolt-tetőn az Abák által építtetett államalapítás kori udvarház volt.

Becsült adatok szerint a 12. században a települések negyedénél-felénél aligha rendelkezhetett több kőből vagy téglából épített templommal, kisebb részben fatemplommal.[59] Abasár térségének jelentőségére utal, hogy már a 11. században két kőből épített plébániatemplommal kell számolnunk, valamint az 1042-ben alapított bencés apátsággal. A nemrég feltárt temetőrészlet elhunytjai vélhetően az Abák rezidenciájához kapcsolódó település egykori lakói voltak.

Köszönetnyilvánítás

Köszönettel tartozom az ásatáson résztvevő technikusoknak, Bilicz Enikőnek, Bíró Csengének, Bíró Lászlónak, Kakuk Balázsnak, Medveczki Zsoltnak, Mészáros Andreának, Perl Máténak, Rácz Kristófnak, Tanyi Sándornak, akik a sírok bontását és dokumentálását végezték. Köszönöm Veresné Vendrei Katalinnak a fémtárgyak, Szabó Csabáné Erikának a textil restaurálását, Lónyai Györgyné Évának a leletanyagról készített fényképeket, Bánhegyi Annának, Pap Lillának, valamint Ritz Henriknek a digitális munkákat. Az antropológiai vizsgálatokat Marcsik Antóniának köszönöm. A Szent Petronilla kápolnáról készített archív fényképeket Kis Miklósné Magyari Hajnalka és ifj. Kis Miklós adta át számomra, amelyért fogadják köszönetemet. Az ásatással kapcsolatos segítségnyújtást Dr. Lénártné Benei Anikónak és Fehér Zsoltnak köszönöm.

[57] 41., 55., 58., 59. és 63. sír.
[58] Buzás 2014.
[59] Kovács 2013, 234.

A FELTÁRT SÍROK LEÍRÁSA

1. sír (*12. kép 1*): T.: NyÉNy–KDK. H.: kb. 195 cm, sz.: kb. 45–50 cm, m.: 130 cm. *Maturus korú férfi* (45–55 év). Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, a fej jobbra dőlt, karok szorosan a test mellett, jobb alkarja a medencén. A gépi munkavégzés a bal oldali medencecsontot és alkarcsontot érintette. A csontváz felszedése után a fej, a combcsontok és a lábvégek környékén kisebb mennyiségű, koporsóra utaló famaradvány került elő.

2. sír (*8. kép 1*): T.: Ny–K. M.: 120 cm. *Adultus korú nő* (25–30 év), valamint egy *infans* I. *gyermek* (2–3 év?) és egy újszülött vagy *magzat* csontjai. A csontváz bolygatott, a koponyán és a jobb oldali felkarcsonton kívül még néhány csont került elő.

3. sír (*8. kép 1*): T.: Ny–K. M.: 100 cm. *Adultus (?) korú férfi* (23–39 év?). A csontváz bolygatott, csak a koponya volt meg, amely feltételezhetően eredeti helyzetében maradt, arccal nyugatnak nézett.

4. sír (*13.* kép*; 10* és 14. *kép 3*): T.: Ny–K. H.: 177 cm, sz.: 42–50 cm, m.: 100 cm. *Juvenis férfi* (?) (18–20 év), valamint *infans* II. *gyermek* (7–8 év) csontjai. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz. A koponya jobbra dőlt, jobb alkar a bal oldali medencecsontra hajlítva, a bal alkar a koponya mellé visszahajlítva. Az elhunyt bal oldalán nagyobb mennyiségben rönkkoporsó maradványa (sz.: kb. 40 cm) került elő. Mell.: 1. A két lábvég között Könyves Kálmán (1095–1116) ezüst *dénárja* (*13. kép 11*).

5. sír (*8. kép 2*): M.: 10–20 cm. *Infans* I. *gyermek* (3–4 év), valamint *adultus korú férfi* (?) (23–39 év?) és *maturus korú férfi* (40–59 év) csontjai. A földút alatt, egymáshoz közelebb nagyobb mennyiségű csonttöredék volt.

6. sír (*8. kép 3*): M.: 10–20 cm. *Felnőtt férfi* (23-x év). A földút alatt, egymáshoz közelebb nagyobb mennyiségű csonttöredék.

7. sír (*8. kép 1*): M.: 90–95 cm. Néhány darab koponyatöredék. Elképzelhető, hogy a 3. vázrészlethez tartoznak.

8. sír (*8. kép 2; 12. kép 2*): T.: Ny–K. H.: kb. 180 cm, sz.: kb. 60–70 cm, m.: 34–75 cm (a váz azonos szinten van, a sír fölött a fejtől a lábvégek irányába növekedett a földmennyiség). *Adultus korú nő* (30–39 év). Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, karjai a test mellett, nyújtva. A koponyája az elmúlt években a felszínre került, a mezőgazdasági gép által rátolt földben található kövek összetörték a koponyát, nagyon töredékes állapotú.

9. sír (*8. kép 2; 12. kép 3; 13. kép 12*): T.: Ny–K. H.: kb. 210–220 cm, sz.: kb. 45–50 cm, m.: 39 cm. *Adultus korú férfi* (30–35 év). Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz. A karcsontok szorosan a test mellett. A koponyától a medencecsontig az elhunyt felett a 15. sír lábcsontjai voltak, de a temetkezést nem bolygatták meg.

10. sír (*12. kép 4*): T.: Ny–K. H.: min. 170 cm, sz.: kb. 50–60 cm, m.: 64 cm. *Maturus korú férfi* (40–59 év). Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz. A koponyát, a bal oldali felkart és kulcscsontot, illetve a bordák egy részét gépi munkavégzés elvitte, a meddőből összegyűjtöttük. A jobb felkarcsont szorosan a test mellett, az alkarok a medencecsontokon. A testet valamilyen szerves anyagba csavarhatták bele, erre utalhat a váz jobb oldali felhúzott válla, és a csontok helyzete.

11. sír (*12. kép 5*): T.: Ny–K. H.: kb. 160–170 cm, sz.: kb. 50–60 cm, m.: 124–133 cm. *Adultus korú nő* (35–39 év). Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz. A koponya jobbra dőlt, a felkarcsontok szorosan a test mellett, a jobb alkar a medencecsontra hajlítva. A mellkasi rész jobb oldalát, illetve a jobb lábszárcsontokat és lábvégeket valószínűleg kisebb testű állat általi bolygatás érhette. Mell.: 1. A koponya felszedése során, a nyakszirt alatt bronzhuzalból készített S-végű *karikaékszer* (*12. kép 6*). Átm.: 1,8 cm, v.: 0,2 cm.

12. sír (*12. kép 7*): T.: Ny–K. H.: kb. 180 cm, sz.: 55–60 cm, m.: 122 cm. *Juvenis férfi* (?) (18–20 év?). Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz. A koponya jobbra dőlt, a felkarcsontok szorosan a test mellett, a jobb alkar visszahajlítva a kulcscsont környékére, a kézcsontok az állcsúcs alatt, a bal alkart pedig a has tájékára helyezték, a lengőbordák környékére. A felsőtest helyzete arra utal, hogy valamilyen szerves anyagba becsavarhatták a testet.

13. sír (*13. kép 1*): T.: Ny–K. H.: kb. 180 cm, sz.: kb. 50 cm, m.: 132–139 cm. *Maturus korú nő* (40–50 év). Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz. A koponya jobbra dőlt, karok szorosan a test mellett, a jobb alkarcsont a medence alatt. A szűk koporsó (h.: 172 cm, sz.: 35–40 cm) famaradványai az elhunyt bal oldalán végig megmaradtak, valamint a koponya környékén, a felsőtest jobb oldalán a medencéig, a lábvégek között figyelhettük meg. Mell.: 1–2. A koponya felszedése során, a nyakszirt alatt 2 db ezüsthuzalból készített S-végű *karikaékszer* (*13. kép 2–3*). Átm.: 1,2–1,4 cm, v.: 0,1–0,2 cm. 3–4. A bordák felszedése során, az egyik nyaki csigolyán 2 db ezüsthuzalból készített S-végű *karikaékszer* (*13. kép 4–5*). Átm.: 1,2–1,4 cm, v.: 0,1–0,2 cm. 5. I. Salamon (1063–1074) ezüst *dénárja* (*13. kép 6).*

14. sír (*14. kép 1*): T.: Ny–K. H.: kb. 140–145 cm, sz.: kb. 40–50 cm, m.: 64–81 cm. *Infans* II. *gyermek* (11–12 év). Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz. A koponya balra dőlt, a jobb felkarcsont a test mellett, a bal és jobb alkarcsont a medencecsontokra hajlítva. A felsőtest erősen bolygatott. A csontváz környékén, több helyen is megfigyelhető volt a koporsó (a hossza nem volt mérhető, a szélessége kb. 35–40 cm) maradványa, elsősorban a test jobb oldala mellett, kisebb szakaszokon. A lábcsontok között, a váz szintje alatt is famaradványok voltak, amelyek a koporsó aljából származtak.

15. sír (*13. kép 12*): T.: Ny–K. H.: kb. 180–190 cm, sz.: kb. 80–90 cm, m.: 15–20 cm. *Maturus korú férfi* (40–45 év). Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz. A jobb kar a test mellett, a bal alkar a medencecsonton, a gerincoszlop hátcsigolyáinak egy része S alakban elcsúszott. A koponyától északnyugatra a 21. és 22. sír csontmaradványai voltak. Az elhunyt lábai a 9. sír felsőteste felett helyezkedtek el, viszont azok e temetkezést nem bolygatták.

16. sír (*13. kép 7–9*): T.: Ny–K. H.: kb. 170–180 cm, sz.: kb. 50–60 cm, m.: 28 cm. *Adultus korú nő* (23–25 év). Háton fekvő, nyújtott helyzetű, jó megtartású, de töredékes csontváz. Mell.: 1. A koponya jobb oldalán, a kulcscsont középső része felett S-végű ezüst *karikaékszer.* Átm.: 1,6 cm, v.: 0,1 cm. 2. A bal oldali medencecsont alsó részén S-végű ezüst *karikaékszer.* Átm.: 1,5 cm, v.: 0,1 cm.

17. sír (*8. kép 1*): M.: 120 cm. *Infans* I. *gyermek* (3–4 év). Kizárólag a koponyát találtuk meg, amely bolygatott helyzetben volt, északkelet felé tekintett.

18. sír (*14. kép 1*): *Adultus korú nő* (23–29 év). A 14. sírhoz kapcsolódóan, a szelvény rábontásakor szórványos, nem a 14. vázhoz tartozó, felnőtt temetkezésre utaló csontok (felkarcsont, csigolyák, bordák stb.) és csonttöredékek kerültek elő.

19. sír (*13. kép 7–9*): *Infans* I. *gyermek* (5–6 év?). Az elhunytnak csak a rossz állapotú, nagyon töredékes koponyája került elő, mely bolygatott helyzetben volt.

20. sír (*13. kép 7–9*): T.: Ny–K. A sír adatai nem mérhetők. *Infans* I. *gyermek* (6–7 év). Háton fekvő, nyújtott helyzetű, nagyon rossz megtartású csontváz.

21. sír (*13. kép 12*): T.: Ny–K. M.: kb. 16–22 cm. *Adultus korú nő* (23–25 év). A temetkezésből csak az egyik lábszár és szárkapocs maradt meg, amely a 15. sír elhunytjától északnyugatra volt, elhelyezkedése alapján anatómiai rendben. A váz többi része nem került elő.

22. sír (*13. kép 12*): T.: Ny–K. M.: kb. 16–22 cm. *Juvenis nő* (?) (20–22 év). A temetkezésből csak a bal és jobb oldali lábcsontok maradtak meg, amelyek a 15. sír elhunytjától északnyugatra voltak. Az elhelyezkedés alapján az azonos oldalhoz tartozó combcsontok és lábszárcsontok anatómiai rendben feküdtek, azonban bolygatottak voltak, mintha félretolták volna ezeket. A váz többi része nem került elő.

23. sír (*14. kép 2*): T.: Ny–K. H.: kb. 75–80 cm, sz.: kb. 25–30 cm, m.: 120 cm. *Infans* I. *gyermek* (2–3 év). Háton fekvő, nyújtott helyzetű, rossz megtartású csontváz. A 14. sír felszedése után került elő.

24. sír (*14. kép 2*): A sír adatai nem mérhetők. *Adultus korú nő* (23–25 év). Az egykori sírt erősen bolygatták, a koponya mellett néhány csonttöredék volt. A 14. sír felszedése után került elő.

25. sír (*14. kép, 3*): A sír adatai nem mérhetők. *Adultus korú férfi* (23–39 év), *adultus korú nő* (23–39 év), *magzat* (kb. 7–8 holdhó), valamint *infans* I. *gyermek* (3–4 év?). A 34. sír felett nagyobb mennyiségű embercsont.

26. sír (*14. kép 4*): T.: Ny–K. H.: kb. 85–90 cm, sz.: kb. 30–35 cm, m.: 125 cm. *Infans* I. *gyermek* (max. 1 év). Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz. Mell.: 1. A koponya alatt S-végű ezüst *karikaékszer* (*14. kép 5*). Átm.: 1,2 cm, v.: 0,2 cm.

27. sír (*15. kép 11*): T.: Ny–K. H.: kb. 180–190 cm, sz.: kb. 40 cm, m.: 100 cm. *Senium korú férfi* (60–x év). Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz. A koponya jobbra dőlt, karok szorosan a test mellett, kézcsontjai a medence- és combcsontok alatt, illetve mellett voltak.

28. sír: A sír adatai nem mérhetők. *Felnőtt nő* (?), *infans* I. *gyermek* (1–2 év), valamint *infans* I. *gyermek* (3–4 év). A templom nyugati oldalánál nagyobb mennyiségű csonttöredék volt.

29. sír: A sír adatai nem mérhetők. *Infans* II. *gyermek* (7–8 év?), valamint *adultus korú nő* (23–39 év). A templom középső részén nagyobb mennyiségű csonttöredék volt.

30. sír: A sír adatai nem mérhetők. *Adultus korú nő*, valamint *infans* I. *gyermek*. A templom középső részén nagyobb mennyiségű csonttöredék volt.

31. sír: A sír adatai nem mérhetők. *Felnőtt férfi* (23-x év), valamint *infans* I. *gyermek* (4–5 év). A templom északi alapfalától északra nagyobb mennyiségű csonttöredék került elő.

32. sír (*14. kép 8*): T.: Ny–K. H.: min. 140 cm, sz.: min. 40 cm, m.: 137 cm. *Senium korú nő* (60–x év). Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz. A munkagép megbolygatta a vázat, ezért csak néhány csont maradt az eredeti helyén. A jobb oldali karcsontok mellett 45 cm hosszan, 2–3 cm szélességben koporsó famaradványa.

33. sír (*13. kép 10*): M.: 92 cm. *Infans* II. *gyermek* (7/8–9 év). A 4. sírtól északra, bolygatott helyzetben koponya, illetve néhány vázrész.

34. sír (*16. kép 1*): T.: Ny–K. H.: 168–172 cm, sz.: 25–30 cm, m.: 110 cm. Többes temetkezés. Kőpakolásos sír. A sírt élére állított kőlapok határolták, felette 4 nagyobb méretű fedőlap volt. *Adultus korú férfi* (35–39 év), *adultus korú nő* (23–39 év), *adultus korú felnőtt* (25–30 év), *maturus korú férfi* (40–50 év), *infans* I. *gyermek* (3–4 év), *infans* I. *gyermek* (0,5–1 év), *adultus korú nő* (23–39 év), *senium korú nő* (60–x év), valamint *adultus korú nő* (23–39 év). Mell.: 1. A férfiváz medencecsontján *vascsat*. H.: 4 cm, sz.: 2,5 cm. 2. A váz felett egy másik, medence- és lábcsontok alkotta részleges felnőtt vázhoz kapcsolódóan, a medencén ovális alakú *vascsat*. H.: 5 cm, sz.: 3 cm, v.: 0,5 cm. 3. A részleges felnőtt vázrész medencecsontján *vastöredék*. H.: 1,4 cm, sz.: 0,8 cm, v.: 0,3 cm.

35. sír (*15. kép 11*): T.: Ny–K. H.: 186 cm, sz.: 35–40 cm, m.: 110 cm. A sírt homokkövekkel rakták ki. *Maturus korú nő* (45–55 év), valamint *adultus korú nő*, *infans* I. *gyermek* (1–1,5 év) és egy másik *infans* I. *gyermek* (0–0,5 év) csontjai. Háton fekvő, nyújtott

helyzetű csontváz. Karok szorosan a test mellett. Az elhunyt jobb oldali lábszárán kéregkoporsó lenyomatát lehetett dokumentálni. A koporsó nem volt mérhető. Mell.: 1. A koponya alatt S-végű ezüst *karikaékszer* (*15. kép 9*). Átm: 1 cm, v.: 0,1 cm. 2. S-végű ezüst *karikaékszer* (*15. kép 10*) a csigolyák és a bordák között. Átm.: 1,2 cm, v.: 0,2 cm.

36. sír (*14. kép 7*): T.: Ny–K. H.: kb. 80–90 cm, sz.: 35–40 cm, m.: 137 cm. *Infans* I. *gyermek* (2–3 év), valamint *felnőtt nő* (23–x év) csontjai. Háton fekvő, nyújtott helyzetű, nagyon rossz megtartású csontváz. A csontok között néhol koporsóra utaló elszíneződése.

37. sír (*14. kép 7*): T.: Ny–K. M.: 125 cm. *Felnőtt*. A koponya töredékei és néhány vázrész került csak elő. A csonttöredékek átvágták az 50. sírt, a koponyától északra volt az 50. sír lábtöredéke.

38. sír (*15. kép 1*): T.: Ny–K. H.: kb. 120 cm, sz.: kb. 35–40 cm, m.: 120 cm. *Infans* I. *gyermek*. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz. A koponya előre dőlt, mert a sír nyugati oldalát egy újabb temetkezést lezáró homokkő megbolygatta. A jobb oldali alkarcsont a medencecsont alatt, a bal oldali alkarcsont a medencecsontra hajlítva. A jobb oldali felkarcsont és a koponya mellett és alatt rönkkoporsó elszenesedett maradványa, amelynek nyomai a koponya bal oldalán is megfigyelhetők voltak kisebb darabokban. Mell.: 1. A koponyától keletre, a famaradvány mellett S-végű bronz *karikaékszer* (*15. kép 2*). Átm.: 1,4 cm, v.: 0,1 cm. 2–4. A koponyától északkeletre 3 db bronz *karikaékszer* (*15. kép 3–5*). Átm.: kb. 1,2 cm, v.: 0,1 cm; átm.: 1 cm, v.: 0,1 cm; átm.: kb. 1,4 cm, v.: 0,1 cm.

39. sír (*14. kép 6*): *Infans* I. *gyermek* (0,5–1 év). A sír adatai nem mérhetők. A koponya töredékei kerültek csak elő.

40. sír (*15. kép, 6*): T.: Ny–K. H.: 98–102 cm, sz.: 32–40 cm, m.: 110 cm. *Infans* I. *gyermek* (5–6 év). Háton fekvő, nyújtott helyzetű, nagyon rossz megtartású csontváz, a csontoknak szinte csak a lenyomatát lehetett dokumentálni. A 4. sír felszedése után került elő a sír.

41. sír (*15. kép, 7*): T.: Ny–K. H.: kb. 190 cm, sz.: 50–55 cm, m.: 49 cm. *Maturus korú férfi* (50–59 év), valamint *maturus korú nő* (40–59 év?) és *maturus korú nő* (40–50 év) csontjai. Háton fekvő, nyújtott helyzetű, közepes megtartású csontváz. A koponya balra dőlt, karok szorosan a test mellett, bal alkar a bal oldali medencére hajlítva. A test bal oldalán és a koponya jobb oldalán koporsó kisebb méretű elszenesedett maradványai. A törzs mellett szorosan elhelyezett karok arra utalhatnak, hogy rönkkoporsó lehetett.

42. sír (*15. kép 8*): T.: Ny–K. H.: kb. 175–180 cm, sz.: kb. 40–45 cm, m.: 40 cm. *Adultus korú nő* (23–39 év). Háton fekvő, nyújtott helyzetű, jó megtartású csontváz. A koponya előre dőlt, karok szorosan a test mellett, jobb alkar a jobb oldali medence alatt, a gerincoszlop kis ívű S-alakban volt. A felhúzott vállak, illetve a karok helyzete arra utal, hogy az elhunyt testét valamilyen szerves anyagba csavarták.

43. sír: T.: Ny–K. H.: min. 170 cm, sz.: kb. 55–60 cm, m.: 75 cm. *Adultus korú nő* (23–30 év). Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz. A jobb oldali szárkapocscsont mellett koporsó maradványai voltak.

44. sír: A sír adatai nem mérhetők. *Felnőtt*. A 45. és a 47. sír között egy helyen nagyobb mennyiségű csontanyag került elő.

45. sír (*16. kép 1*): T.: Ny–K. H.: 142–151 cm, sz.: 53 cm, m.: 172 cm. Kőpakolásos sír. *Adultus korú nő*. Az elhunyt koponyája mögött, a jobb oldala mellett és a bal lábvégnél maradt meg eredeti helyzetében az oldalsó kőanyag. A halott bal oldalánál egykor elhelyezett kövek feltehetően bolygatás során a 46. sír gyermek vázára kerültek át. A nő feletti kőlapoknak szintén csak egy része maradt meg eredeti helyzetében, elsősorban a test felső részének környékén. Itt is feltételezhető a bolygatás, valamint ennek következtében a kövek másodlagos felhasználása. Háton fekvő, nyújtott helyzetű, jó megtartású csontváz. A koponya balra dőlt, karok szorosan a test mellett, vállak felhúzva. A nő combcsontjai között, azonban a sír szintje alatt volt az 53. gyermektemetkezés.

46. sír (*16. kép 1–2*): T.: Ny–K. H.: kb. 105–110 cm, sz.: kb. 35–40 cm, m.: 175 cm. *Infans* I. *gyermek* (3–4 év). Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz. A koponya balra dőlt, karok szorosan a test mellett, vállak felhúzva, bal alkar a medencén. A bal alkarcsont mellett koporsó homorú famaradványa volt. A testtartás, illetve a test mellett talált fadarabok rönkkoporsóra utalnak. Az elhunyt felett előkerültek a 45. sír egykor északi–északkeleti oldalára helyezett, már nem eredeti helyzetben található kövei. A test körül, a 34. és a 45. sír felé is nagy mennyiségű, több embertől származó csontanyag volt. A 34. és a 46. sír közötti területről származik egy sima, bronzhuzalból hajlított *karikaékszer* (*16. kép 3*), amelyről azonban nem dönthető el, melyik sírhoz tartozhatott. Átm.: 2,5 cm, v.: 0,2 cm.

47. sír (*17. kép 1*): T.: Ny–K. H.: 162–166 cm, sz.: 36–48 cm, m.: 17–22 cm. A sír oldalát élére állított, átlagosan 50–60 cm átmérőjű kőlapokkal rakták ki, valamint 3 db nagyobb méretű kőlappal fedték le. *Maturus korú nő* (40–59 év), valamint a sírban elszórtan *felnőtt férfi* csontjai. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz. A koponya balra dőlt, a váz egyes részei nem anatómiai helyzetben voltak. A kőlapok körül nagyobb mennyiségű szórványcsont volt.

48. sír (*17. kép 6*): T.: Ny–K. H.: min. 150 cm, sz.: min. 35 cm, m.: 40 cm. *Maturus korú férfi* (40–50 év). Háton fekvő, feltételezhetően nyújtott helyzetű csontváz. A temetkezést a 21. századi mezőgazdasági munkák során bolygathatták meg, amelynek következtében a váz jobb oldala teljes mértékben hiányzik, illetve a lábcsontok föld alatt maradt része sincs anatómiai helyzetben. A sírgödör kiásásakor megbolygatták az 51. sírt.

49. sír (*16. kép 1*): T.: Ny–K. M.: 51 cm. *Felnőtt*. Az elhunyt koponyája került csak elő. A 45. sír északkeleti sarkánál, azonban attól a szinttől magasabban volt a koponya.

50. sír (*17. kép 2*): T.: Ny–K. H.: min. 45–50 cm, sz.: kb. 30 cm, m.: 125 cm. *Infans* I. *gyermek*. Háton fekvő, nyújtott helyzetű, nagyon rossz megtartású csontváz, szinte csak a csontok lenyomatai maradtak meg. A temetkezést átvágta az 37. sír, annak koponyájától északra volt az 50. sír lábtöredéke. Koporsó kisebb famaradványai a fejtől délre és délnyugatra, a vázzal azonos szinten, illetve a váz felett is előkerültek.

51. sír (*14. kép; 17. kép 6*): T.: ÉNy–DK. H.: min. 170 cm, sz.: min. 45 cm, m.: 40 cm. *Maturus korú nő* (50–59 év). Háton fekvő, nyújtott helyzetű, nagyon rossz megtartású csontváz. A sírt valószínűleg középkori bolygatás (sírátvágás) érhette, illetve az elmúlt években a felszínre kerülhettek a váz egyes részei, ezért néhány csont maradt csak a földben. A test jobb oldalán a 48. sír elhunytja volt, akinek az eltemetésekor átvághatták az 51. sírt. Mell.: 1–2. A koponya mindkét oldalán S-végű ezüst *karikaékszer* (*17. kép 3–4*). Átm.: 1,8 cm, v.: 0,3 cm. 3. A jobb kéz egyik ujján sokszögletű, vésett díszítésű *ezüstgyűrű* (*17. kép 5*). Átm.: 1,8 cm, v.: 0,2 cm.

52. sír (*14. kép; 17. kép 6*): T.: Ny–K (?). M.: 40 cm. *Infans* I. *gyermek* (2–3 év). A bolygatott vázrészeinek töredékei kerültek csak elő az 51. sírtól keletre. Néhány csigolya és bordatöredék volt anatómiai helyzetében.

53. sír (*16. kép 13*): T.: Ny–K. H.: 74 cm, sz.: 30 cm, m.: 191 cm. *Infans* I. *gyermek* (1–1,5 év). Háton fekvő, nyújtott helyzetű, nagyon rossz megtartású csontváz. A 45. női sír lábai alatt helyezkedett el. Mell.: 1. A koponya jobb oldalán vékony ezüsthuzalból hajlított S-végű *karikaékszer* töredéke. Átm.: 1,4 cm, v.: 0,2 cm. 2–5. A koponya jobb oldalán 1 db, a koponya alatt 4 db, bronzhuzalból hajlított S-végű *karikaékszer*. Átm.: 1,4–1,6 cm, v.: 0,1–0,2 cm.

54. sír: M.: 22 cm. *Juvenis férfi* (?) (20–22 év) és *felnőtt* (*adultus*?) *férfi*. A csontváz néhány részlete került elő egy helyen, bolygatott helyzetben a 9. sír lábvégétől keletre. A bolygatás valószínűleg az elmúlt évek mezőgazdasági munkái során történt.

55. sír (*18. kép 1*): T.: Ny–K. H.: 195–200 cm, sz.: 45–50 cm, m.: 118–125 cm. *Adultus korú férfi* (30–35 év). Háton fekvő, nyújtott helyzetű, közepes magtartású csontváz. A fej balra dőlt, karok szorosan a test mellett, jobb alkar a medencecsont felett, bal alkar a medencecsont alatt.

56. sír (*18. kép 2*): T.: Ny–K. H.: 190–195 cm, sz.: 50–55 cm, m.: 110 cm. *Maturus korú férfi* (40–45 év). Háton fekvő, nyújtott helyzetű, közepes magtartású csontváz. A koponya balra dőlt, karok szorosan a test mellett.

57. sír: A sír adatai nem ismertek. M: 122 cm. *Infans* I. *gyermek* (1–2 év). Az 55. sír felszedésekor kizárólag egy gyermek koponyája került elő a sírgödör nyugati oldalának közepén. A koponya rossz állapotú volt, bolygatott helyzetben.

58. sír (*18. kép 3*): A sír adatai nem ismertek. T.: Ny–K. *Infans* I. *gyermek* (3–4 év). Háton fekvő, nyújtott helyzetű, jó megtartású csontváz. A gyermek koponyája a 62. sír felszedésekor már előkerült, bolygatott helyzetben volt, a későbbi sír kiásásakor bolygathatták meg a vázat. A templom nyugati falához közel temették el, elképzelhető, hogy a második periódusú templom megépítése előtt, még a 11. században. A gyermek felett a 62. sír volt.

59. sír (*18. kép 4*): T.: Ny–K. H.: kb. 175 cm, sz.: kb. 50 cm, m.: 128–135 cm. *Adultus korú férfi* (35–39 év). Háton fekvő, nyújtott helyzetű, nagyon jó megtartású csontváz. A koponya kissé balra dőlt, karok a test mellett, a bal láb enyhén bal oldalára fordítva és behajlítva.

60. sír (*18. kép 4*): T.: Ny–K. H.: 76 cm, sz.: 42–50 cm, m.: 126 cm. A sír oldalát a templom belsejében több darab homokkőből rakták ki. *Infans* I. *gyermek* (csecsemő). Eredetileg háton fekvő, nyújtott helyzetű, nagyon rossz megtartású csontváz. A csontok többsége bolygatott helyzetben volt.

61. sír: T.: Ny–K. M.: 90 cm. *Adultus korú nő* (23–39 év). Az 56. sír koponyájától 210 cm-re délnyugatra egy felnőtt egyén csontvázának lábvégrészlete jelentkezett. A gépi földmunka nem érintette, ezért nem került kibontásra a sír.

62. sír: A sír adatai nem ismertek. T.: Ny–K. *Senium korú nő* (60–x év). Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz.

63. sír (*18. kép 5*): T.: Ny–K. H.: 186 cm, sz.: 48 cm, m.: 138 cm. Az elhunyt teste körül, a templomon belül kőlapokkal határolták a sírt, illetve felette 3 db nagyobb méretű fedőlap volt. *Adultus korú férfi* (30–35 év), valamint *adultus korú nő* (30–39 év). Háton fekvő, nyújtott helyzetű, jó állapotú csontváz. A koponya kissé balra nézett, alkarok a medencecsontokra hajlítva. A férfi koponyájának bal oldalán egy másik – valószínűleg a sír korábbi elhunytjának – nő koponyája volt, egyéb vázrészei nem kerültek elő. Az elhunyt teste körül a templomon belül kőlapokkal határolták a sírt, illetve felette 3 db nagyobb méretű fedőlap volt

64. sír: T.: Ny–K (?). A sír adatai nem mérhetők. *Infans* I. *gyermek*. A váz töredékei a templom nyugati falának középső részén kerültek elő, a járószint kövei közül, eltérő mélységben.

IRODALOM

BÓNA 1978: Bóna, I.: Arpadenzeitlichen Kirche und Kirchhof im südlichen Stadtgebiet von Dunaújváros. *Alba Regia* 16 (1978) 99–157.

BUZÁS 2014: Buzás G.: *Aba Sámuel és a magyar történelem egyik elveszett útja*. http://archeologia.hu/aba-samuel-es-a-magyar-tortenelem-egyik-elveszett-utja_2014.12.12.

FODOR 2010: Fodor L.: A Mátra-vidék régészeti lelőhelyei, leletei. In: *A Mátrai Tájvédelmi Körzet. Heves és Nógrád határán. A Bükki Nemzeti Park Igazgatóság Monográfiái* 4. Szerk.: Baráz Cs. Eger 2010, 229–238.

GIESLER 1981: Giesler, J.: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo-Brdo Kultur. Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken. *Praehistorische Zeitschrift* 56 (1981) 3–167.

HMM I.: *Heves Megye Műemlékei* I. Magyarország Műemléki Topográfiája 7. Szerk.: Dercsényi D. Budapest 1969.

KOVÁCS 1997: Kovács L.: *A kora Árpád-kori magyar pénzverésről. Éremtani és régészeti tanulmányok a Kárpát-medence I. (Szent) István és II. (Vak) Béla uralkodása közötti időszakának (1000–1141) érméiről*. Varia Archaeologica Hungarica 7. Budapest 1997.

KOVÁCS 2013: Kovács L.: Éremleletes kora Árpád-kori templom körüli temetőkről és templomukról a Magyar Királyságban (1000–1141). Függelék a kaukázusi hunok 7. századi megkereszteléséről (Über die Früharpadenzeitlichen Kirchenfriedhöfe mit Münzbeigaben und ihre Kirchen im Ungarischen Königreich [1000–1141]. Anhang: Über die Bekehrung der kaukasischen Hunnen im 7. Jahrhundert). In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3. Szerk.: Révész L. – Wolf M. Szeged 2013, 227–295.

LŐVEI 2006: Lővei P.: Temetői sírjelek a középkori Magyarországon (Grave markers in the cemeteries of medieval Hungary). In: *„…a halál árnyékának völgyében járok". A középkori templom körüli temetők kutatása*. Opuscula Hungarica 6. Szerk.: Ritoók Á. – Simonyi E. Budapest 2006, 77–83.

MESTERHÁZY 1965: Mesterházy K.: Az S végű hajkarika elterjedése a Kárpát-medencében (Die Verbreitung des Haarringes mit S-Ende im Karpatenbecken). *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1962–1964 (1965) 95–113.

MÉSZÁROS–SÓSKUTI 2006: Mészáros P. – Sóskuti K.: Megjegyzések a szarmata kori sírrablásokhoz. *Múzeumi Kutatások Csongrád megyében 2005. Szeged 2006, 117–132.*

RÉVÉSZ 2008: Révész L.: *Heves megye 10–11. századi temetői*. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 5. Szerk.: K. Bede I. Budapest 2008.

RITOÓK 2004: Ritoók Á.: Szempontok a magyarországi templom körüli temetők elemzéséhez. In: *Es tu scholaris. Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára*. Szerk.: F. Romhányi B. Budapest 2004, 115–123.

RITOÓK 2007: Ritoók Á.: A templom körüli temetők felfedezése. In: *Architectura religioasa medievala din Transilvania. Középkori egyházi építészet Erdélyben* 4. Szerk.: Szőcs P. L. – Rusu, A. A. Satu Mare 2007, 249–271.

RITOÓK 2010 Ritoók Á.: A templom körüli temetők régészeti kutatása (The Archaeological Researching of Churchyards). In: *A középkor és kora újkor régészete Magyarországon* II. Szerk.: Benkő E. – Kovács Gy. Budapest 2010, 473–494.

SAMU–SZALONTAI 2015: Samu A. – Szalontai Cs.: Az avar kori sírrablásokról három kiskundorozsmai temető kapcsán (About Avar-period grave robbings in relation to three cemeteries at Kiskundorozsma). *Hadak útján. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája, Esztergom 2014. november 4–6. – Conference of young scholars ont he Migration Period, Esztergom, Novembr 4–6. 2014.* – Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia. Archaeological Studies of PPCU Department of Archaeology – A PPKE BTK Régészeti Tanszékének kiadványai 4 – Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 3. Főszerk.: Türk A., szerk.: Balogh Cs. – Major B. Budapest–Esztergom 2015, 763–790.

SIMON 1992 Simon L.: Adatok avarkori sírjelölésről (Beiträge zur Markierung der awarenzeitlichen

Gräber). In: *Hiedelmek, szokások az Alföldön* I. Az Arany János Múzeum Közleményei 7. Szerk.: Novák L. Nagykőrös 1992, 55–73.

Szabó 1975: Szabó J. Gy.: Árpád-kori falu és temetője Sarud határában II. *Az Egri Múzeum Évkönyve* 13 (1975) 19–68.

Szabó 1979: Szabó J. Gy.: *Előzetes jelentés Abasár-Pétermál leletmentő ásatásról*. Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattár XXXVI. 428/1979. sz. dokumentum.

Szabó 1984: Szabó J. Gy.: Adatok a patai főesperesség korai történetéhez. In: *Tanulmányok Gyöngyösről*. Szerk.: Havassy P. – Kecskés P. Gyöngyös 1984, 21–90.

Szőke 1962: Szőke B.: *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei*. Régészeti Tanulmányok 1. Budapest 1962.

Szőke–Vándor 1987: Szőke B. M. – Vándor L.: *Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője (Arpadenzeitliches Gräberfeld von Pusztaszentlászló)*. Fontes Archaeologici Hungariae. Budapest 1987.

Szuromi 2002: Szuromi Sz. A.: *A temetésre vonatkozó egyházfegyelem a XII–XIII. században*. Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitas Catholicae de Petro Pázmány nominatae 3:4. Budapest 2002.

Takács 2006: Takács M.: Egy vitatott kéztartásról (On a debated gesture). In: *„…a halál árnyékának völgyében járok”. A középkori templom körüli temetők kutatása*. Opuscula Hungarica 6. Szerk.: Ritoók Á. – Simonyi E. Budapest 2006, 85–101.

Tettamanti 1975: Tettamanti S.: Temetkezési szokások a X–XI. században a Kárpát-medencében (Begräbnissitten im 10.–11. Jh. im Karpatenbecken). *Studia Comitatensia* 3 (1975) 79–123.

Tomka 1979: Tomka P.: Adatok a Kisalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz 3. Koporsóhasználat a tápi temetőben (Angaben zum Bestattungsbrauchtum der Bevölkerung vom Kisalföld in der Awarenzeit 3. Sarggebrauch im Gräberfelde von Táp). *Arrabona* 19–20 (1979) 17–108.

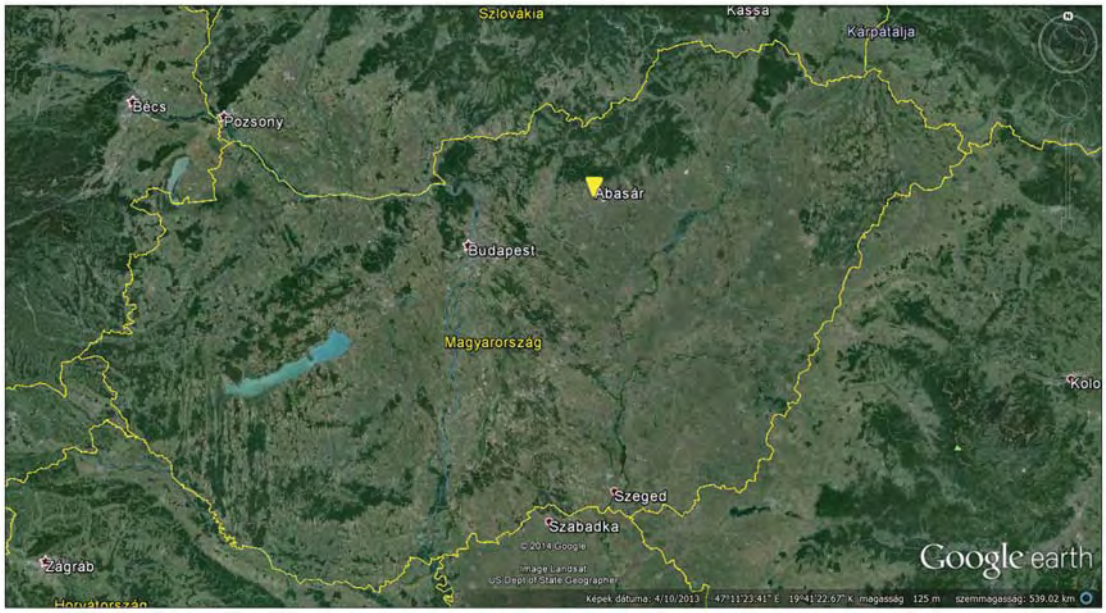
Vargha 2013: Vargha, M.: *Dress accessories and jewellery from the twelfth- and thirteenth-century Hungary. Typochronology and social-economic interpretation based on finds from* Kána *village*. MA Thesis. Budapest 2013.

Arpadenzeitliche Kirche und Gräberfeld in der Gemarkung Abasár

Das Dobó István Burgmuseum hat im Jahre 2014 im Fundort Abasár-Peterma eine arpadenzeitliche Kirche und Gräberfeld gefunden. Hier hat János Győző Szabó schon im Jahr 1979 eine Ausgrabung geführt. In diesem Platz hat der ehemalige Kapelle der Heiligen Petronilla gestanden.

Die Kapelle war mittelalterlichen und innerhalb arpedenzeitliche Gebäude. In die Arpadenzeit zu datierende Kapelle wurde in der ersten Hälfte des 11. Jahrhunderts erbaut. Die Überreste des im 12.–13. Jahrhundert erweiterten Gebäudes wurden während der im Jahre 2014 durchgeführten archäologischen Ausgrabungen gefunden.

Bis zum Ende der Ausgrabungen haben wir 64 Gräber dokumentiert. Angesichts der Dokumentation ist es zu vermuten, dass man die Überreste von fast 100 Menschen gefunden hat. Die Grabfunde stellen einige Charakteristiken der arpadenzeitlichen Gräberfelder dar: bronze und silber S-gespitzte Haarring, Ring, Eisenschnallen und Münzen der Könige Salamon I und Kálmán I.



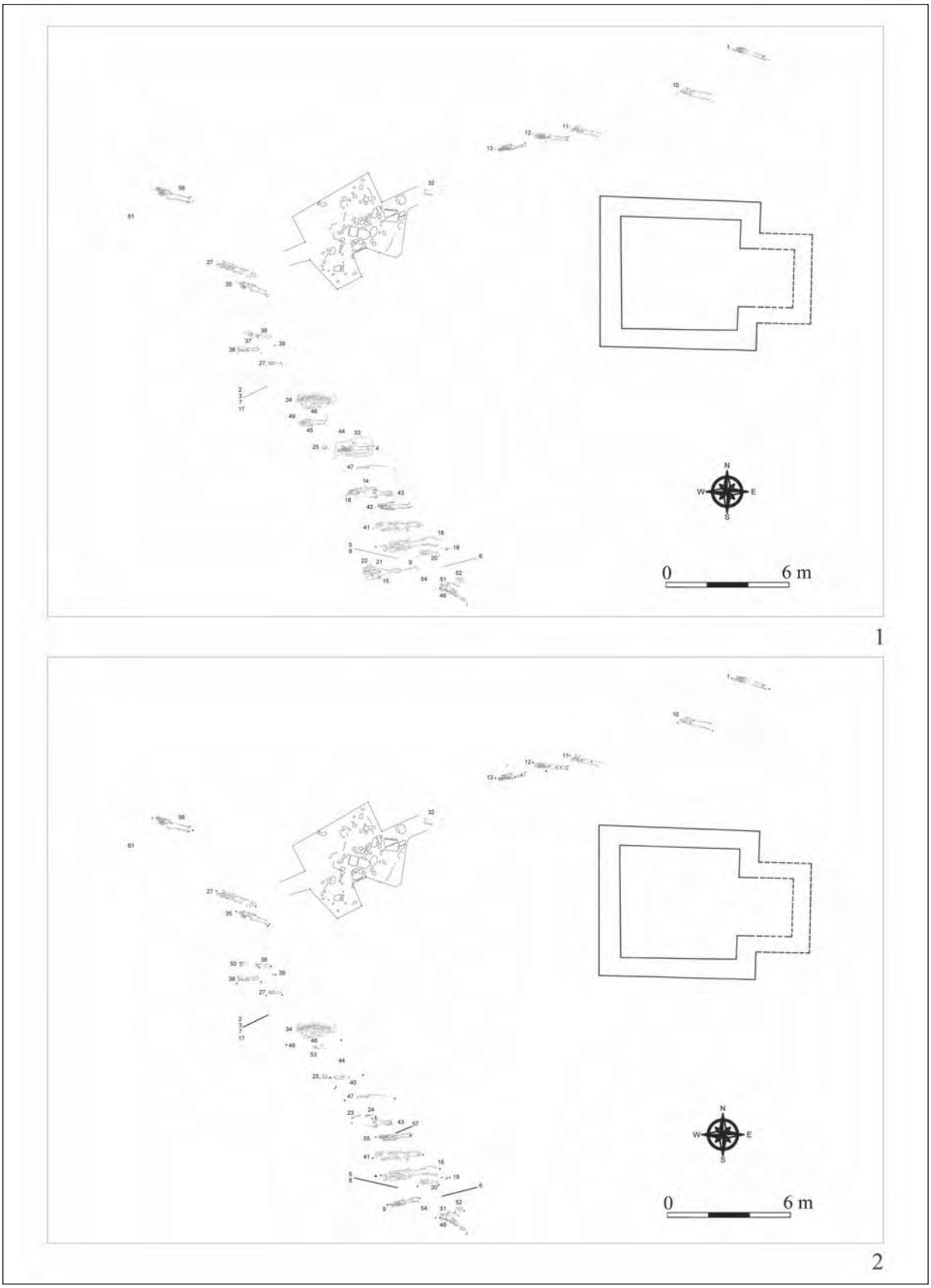
1



2

1. kép. 1: Abasár; 2: Árpád-kori templomos helyek Abasáron: 1. Abasár-Peterma; 2. Abasár-Bolt-tető; 3. Szent Péter és Pál templom

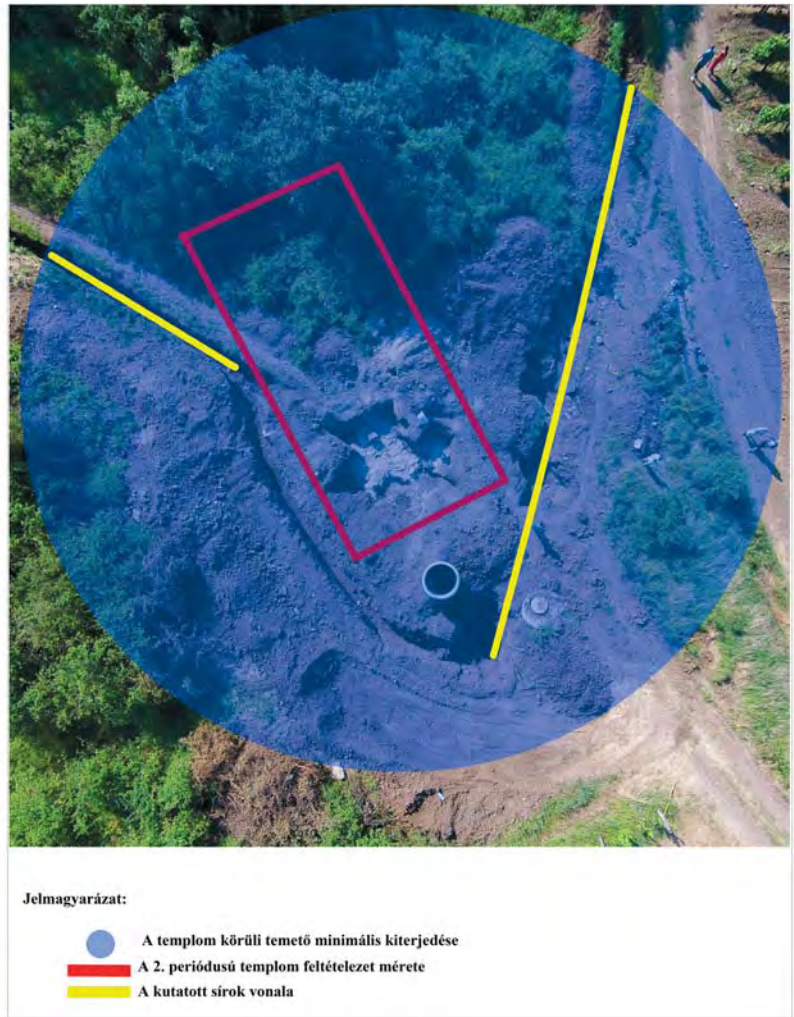
Taf. 1. 1: Abasár; 2: Die arpadenzeitliche Kirchen von Abasár: 1. Abasár-Peterma; 2. Abasár-Bolt-tető; 3. Heilige Peter und Paul Kirche



2. kép. Abasár-Peterma. 1: A lelőhely a felső sírokkal; 2: A lelőhely az alsó sírokkal
Taf. 2. Abasár-Peterma. 1: Fundort mit der oberen Gräber; 2: Fundort mit der unteren Gräber



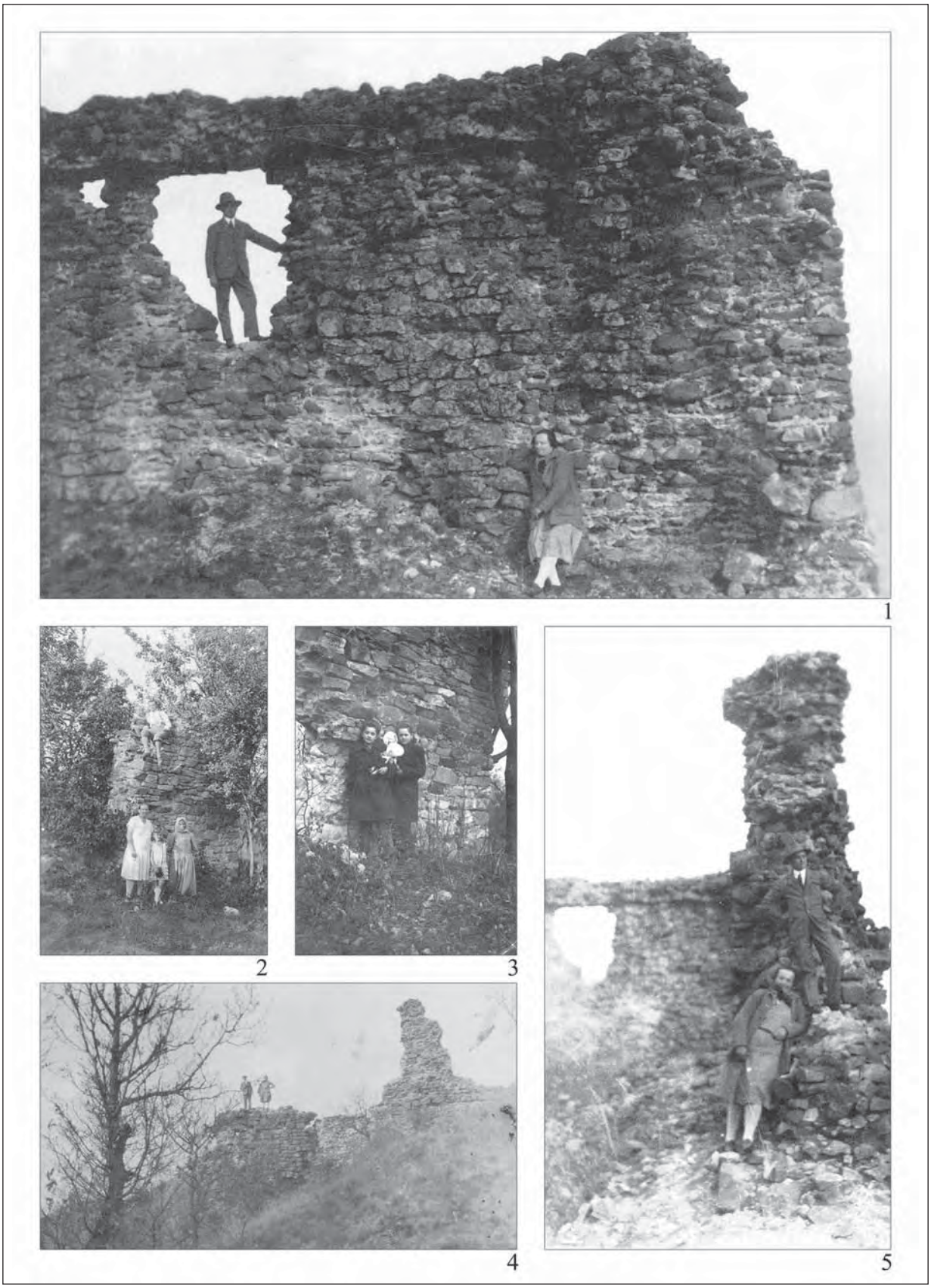
1



2

3. kép. Abasár-Peterma 1: Légifotó a 2014-es ásatásról; 2: Értelmezett légifotó

Taf. 3. Fundort Abasár-Peterma. 1: Luftaufnahme der Grabung im Jahre 2014; 2: Interpretierte Luftaufnahme

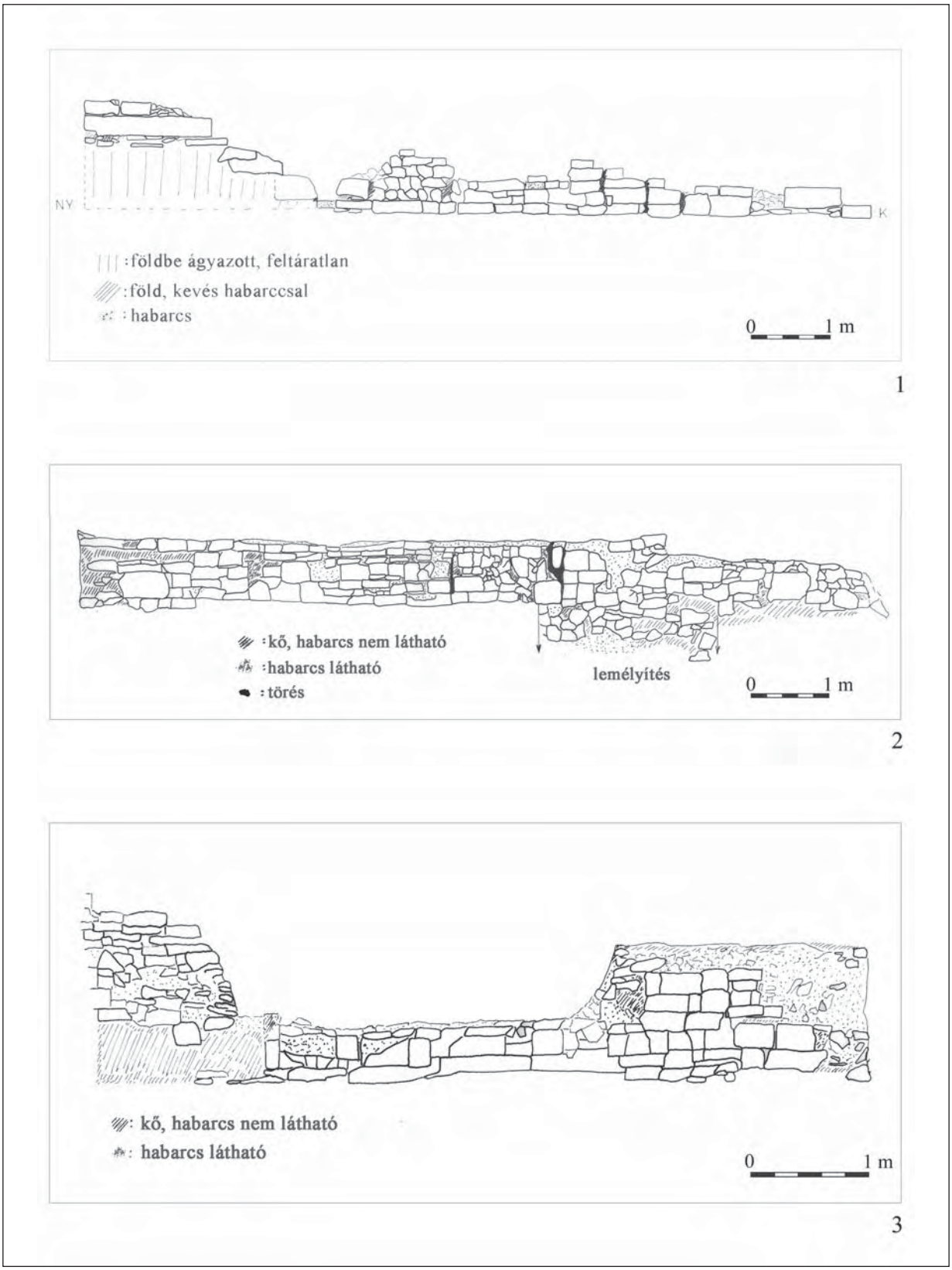


4. kép. A Szent Petronilla kápolna még álló falai a 19. század közepén
Taf. 4. Die Überreste der ehemalige Kapelle der Heiligen Petronilla in der Mitte des 19. Jahrhunderts



5. kép. Abasár-Peterma. 1: Az Árpád-kori templom alaprajza (1979);
2: A déli fal és a délnyugati sarok padlótéglákkal, felszínrajz

Taf. 5. Abasár-Peterma. 1: Der Grundriss der Arpadenzeitlichen Kirche (1979);
2: Die südliche Wand und die südwestliche Ecke mit den Ziegelboden, Zeichenfläche

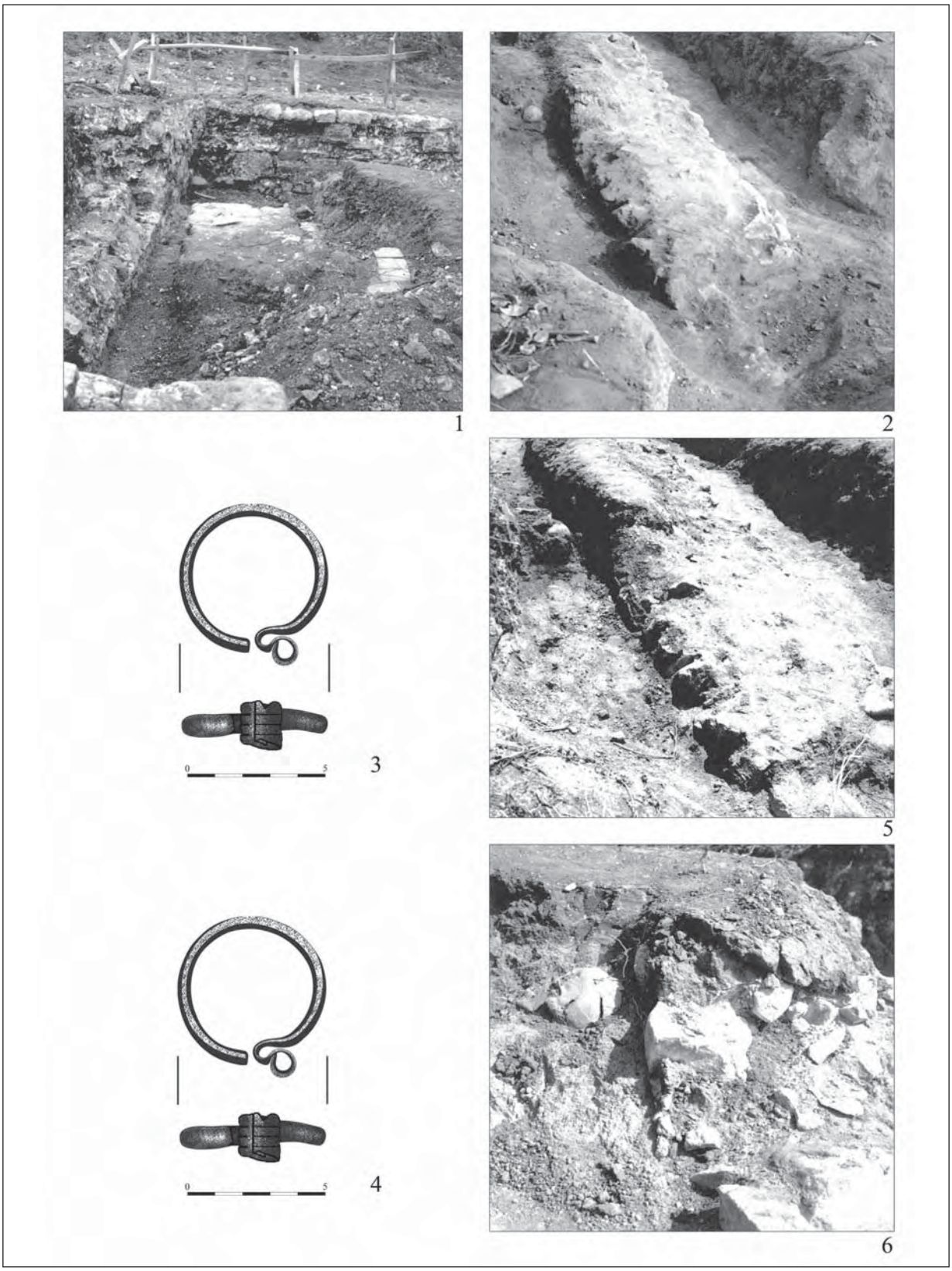


6. kép. Abasár-Peterma, az Árpád-kori templom falrajzai (1979). 1: A déli fal külső oldala; 2: Az északi fal belső oldala; 3: A nyugati fal belső oldala

Taf. 6. Abasár-Peterma, die Zeichnung der Wände über der Arpadenzeitlichen Kirche (1979). 1: Äußerliche Seite der südlichen Wand; 2: Innere Seite der nördlichen Wand; 3: Innere Seite der westlichen Wand



7. kép. Abasár-Peterma. 1–4: Ásatási fényképek az Árpád-kori templomról (1979)
Taf. 7. Abasár-Peterma. 1–4: Fotografien über der Arpadenzeitlichen Kirche (1979)

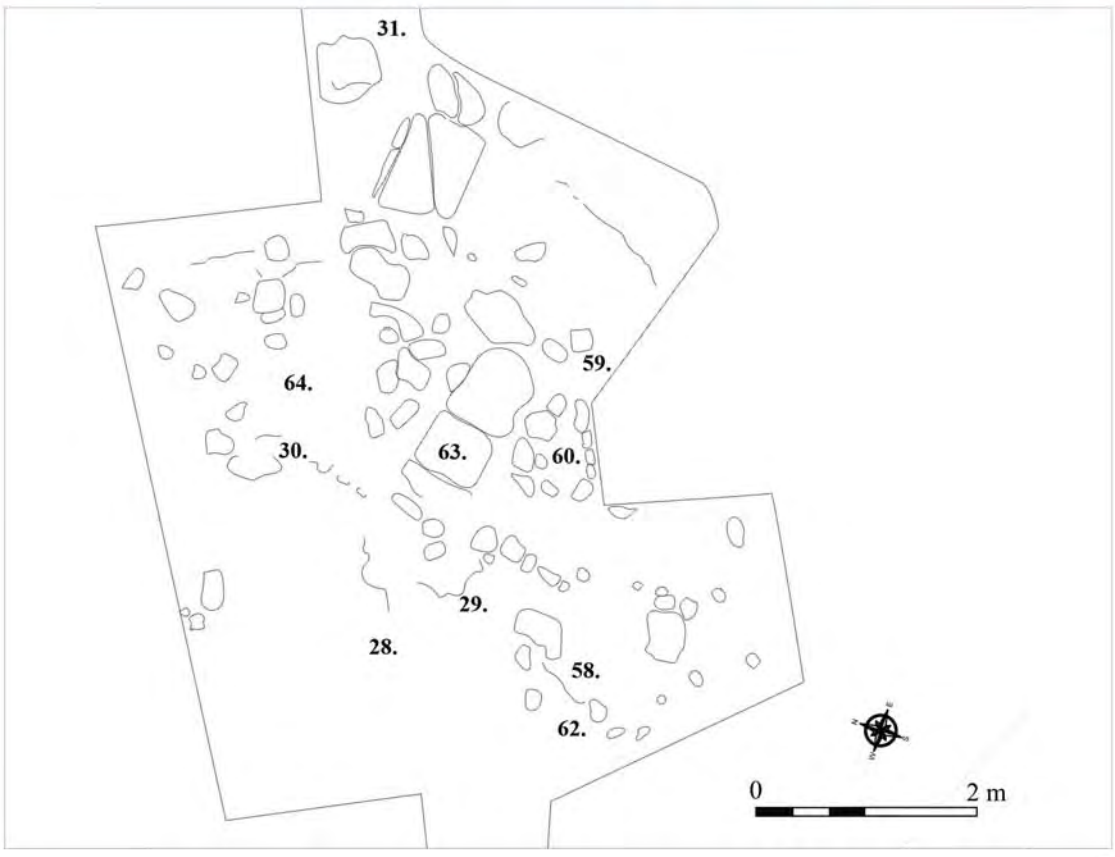


8. kép. Abasár-Peterma. 1–2, 5–6: Templomrészletek emberi maradványokkal (1979); 3–4: S-végű ezüstkarikák (1979)

Taf. 8. Abasár-Peterma. 1–2, 5–6: Die Überreste der Kirche mit menschlichen Skelettreste (1979); 3–4: Silber S-gespitzte Haarringe (1979)

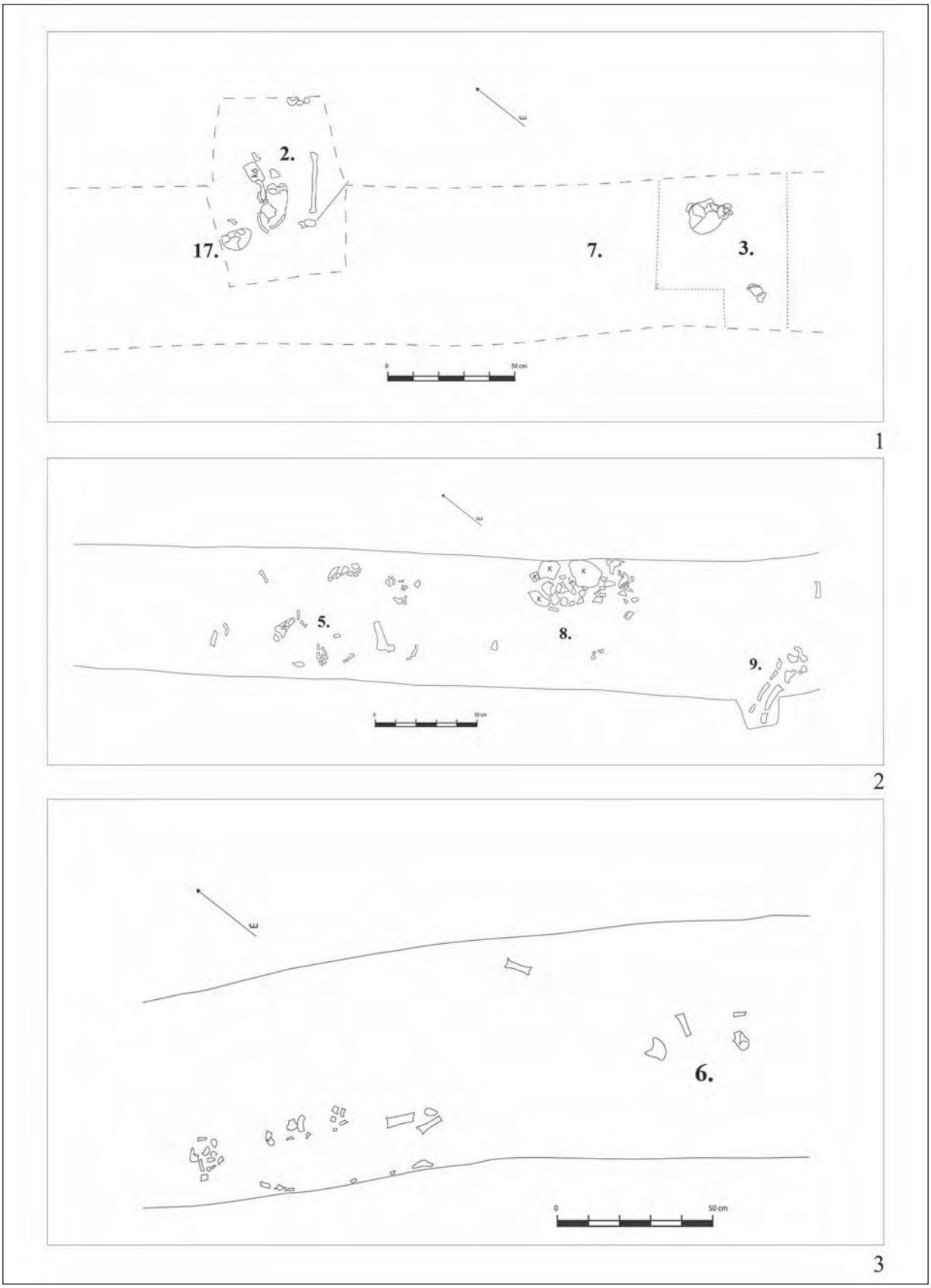


1

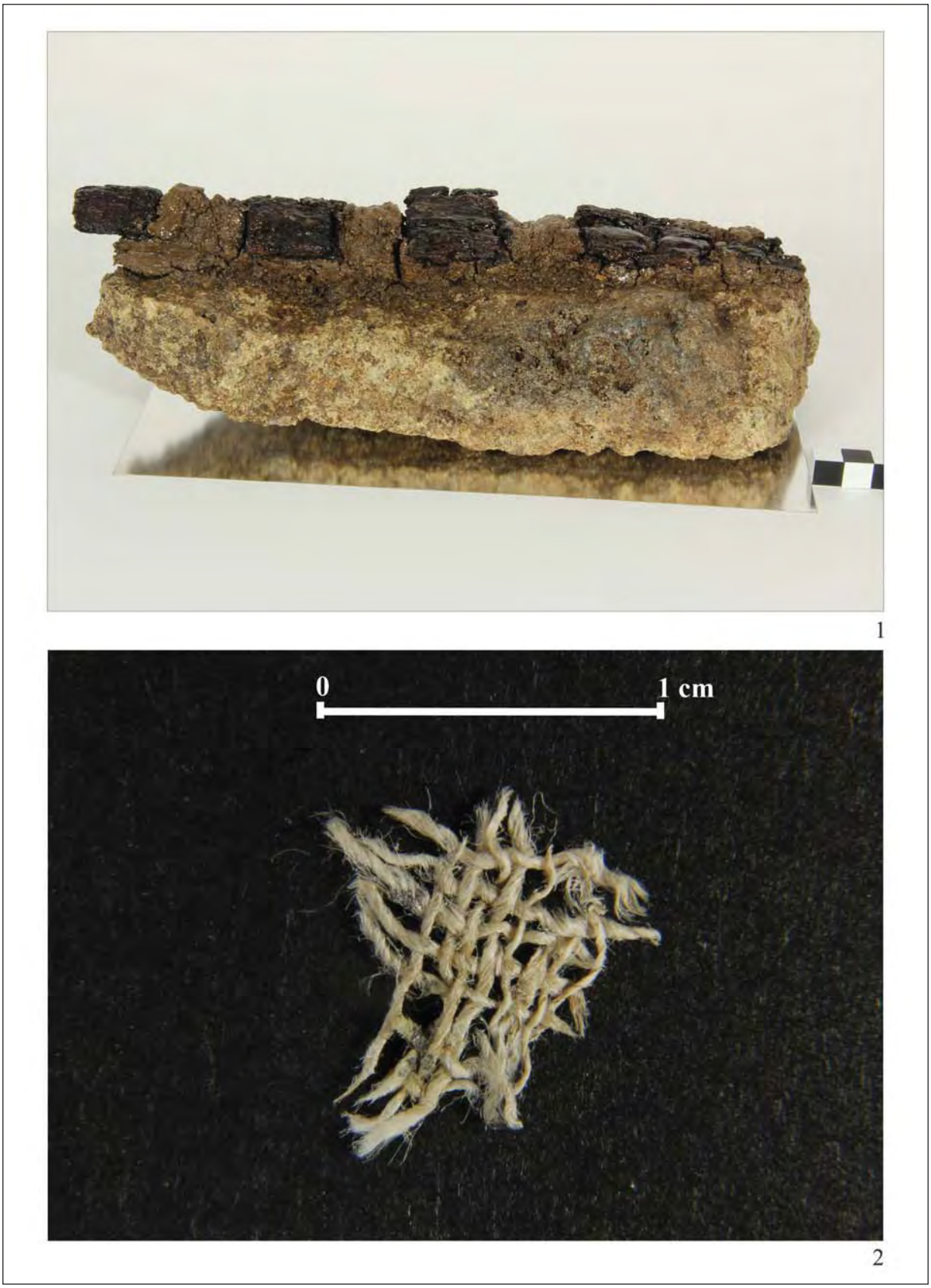


2

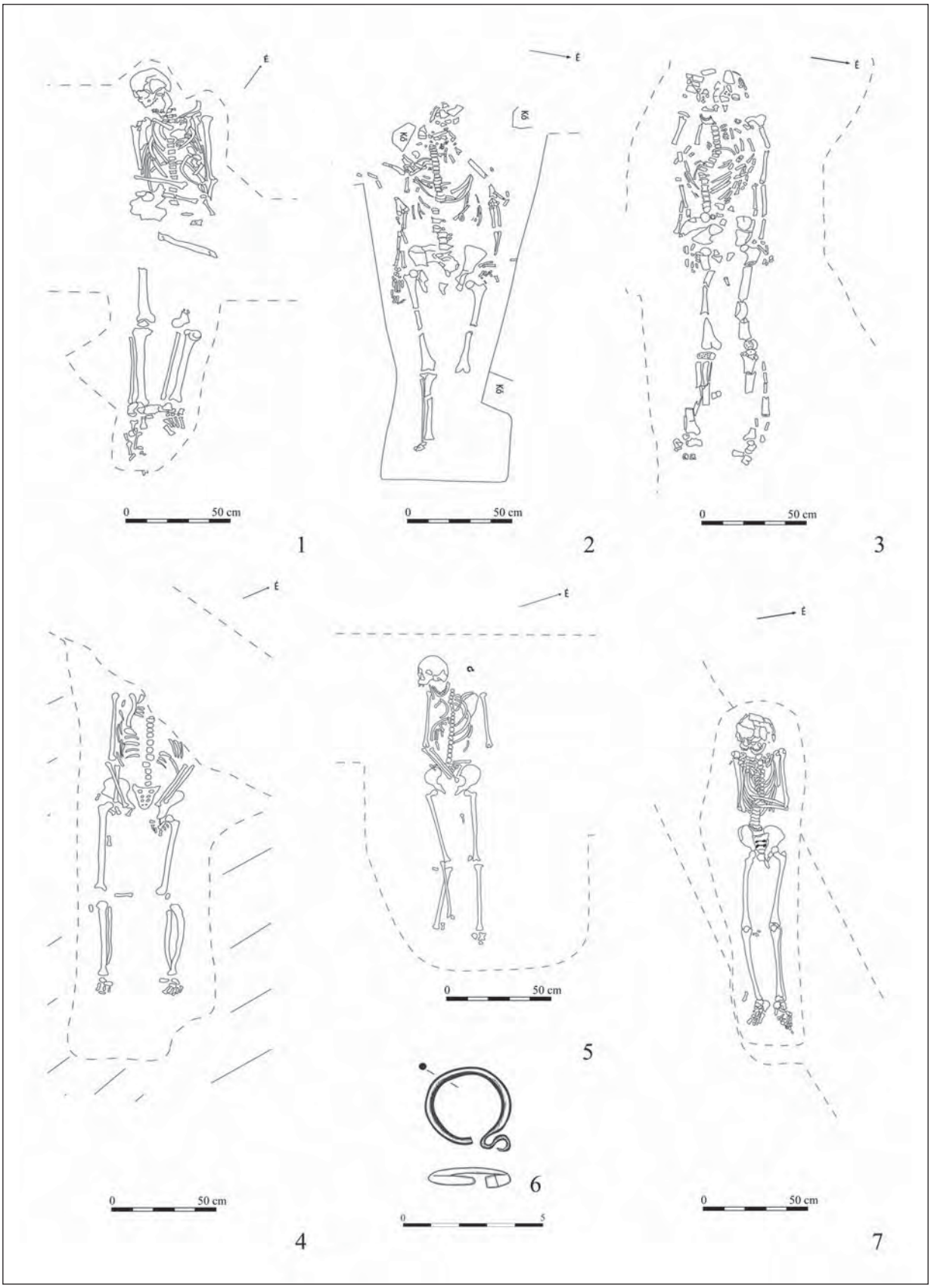
9. kép. Abasár-Peterma. 1: A templomrészlet fényképe; 2: A templomrészlet rajza (2014)
Taf. 9. Abasár-Peterma. 1: Die Überreste der Kirche; 2: Die Zeichnung der Kirche (2014)



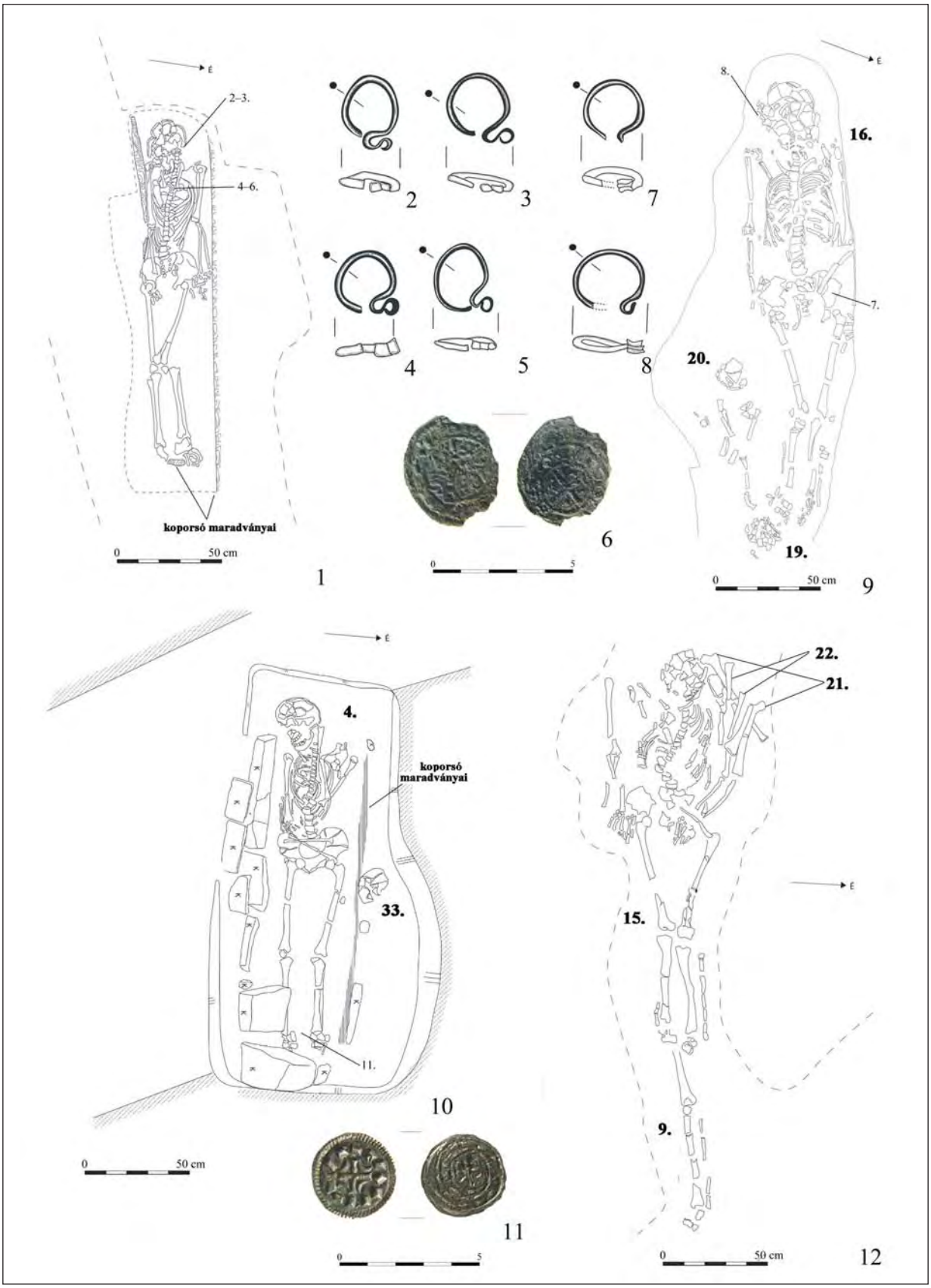
10. kép. Abasár-Peterma. 1: A 2–3., 7., 17. sír; 2: 5., 8–9. sír; 3: 6. sír
Taf. 10. Abasár-Peterma. 1: Grab 2-3, 7, 17; 2: Grab 5, 8–9; 3: Grab 6



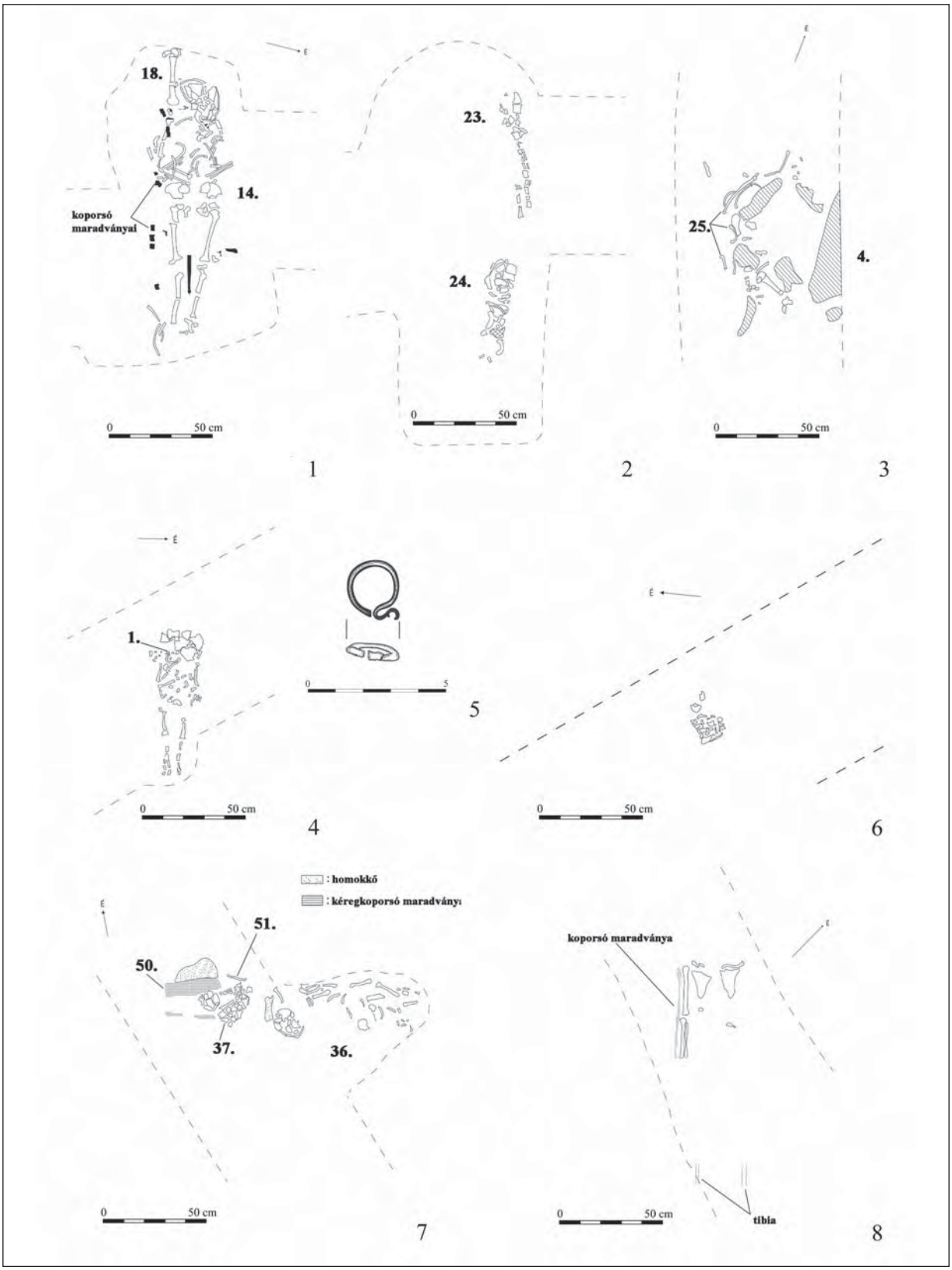
11. kép. Abasár-Peterma. 1: A 4. sír koporsómaradványa; 2: A 26. sír textilmaradványa
Taf. 11. Abasár-Peterma. 1: Sargreste vom Grab 4; 2: Textilrest vom Grab 26



12. kép. Abasár-Peterma. 1: 1. sír; 2: 8. sír; 3: 9. sír; 4: 10. sír; 5–6: 11. sír; 7: 12. sír
Taf. 12. Abasár-Peterma. 1: Grab 1; 2: Grab 8; 3: Grab 9; 4: Grab 10; 5–6: Grab 11; 7: Grab 12

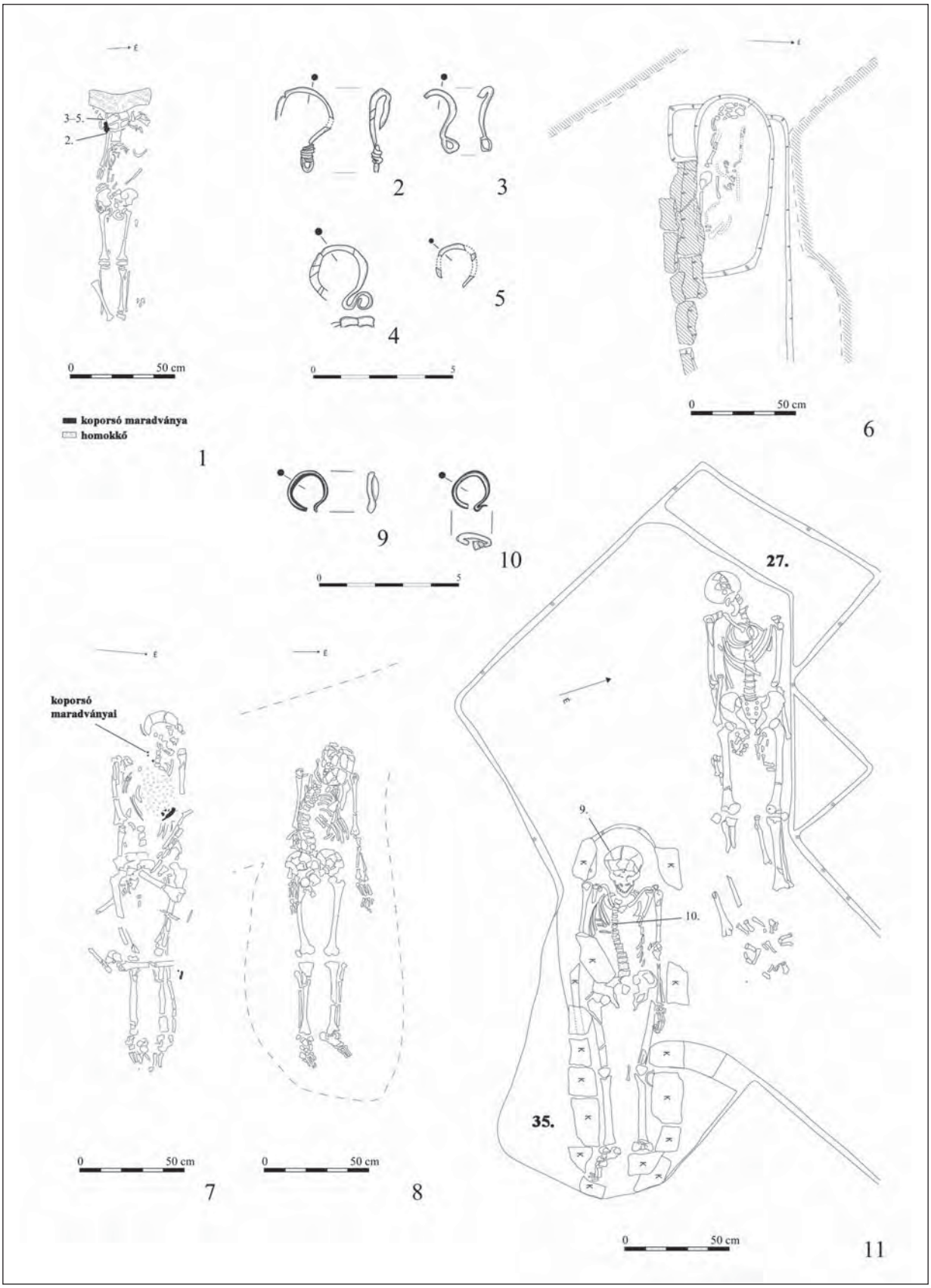


13. kép. Abasár-Peterma. 1–6: 13. sír; 7–9: 16. és 19–20. sír; 10–11: 4., 33. sír; 12: 9., 15. és 21–22. sír
Taf. 13. Abasár-Peterma. 1–6: Grab 13; 7–9: Gräber 16, 19–20; 10–11: Gräber 4, 33; 12: Gräber 9, 15, 21–22



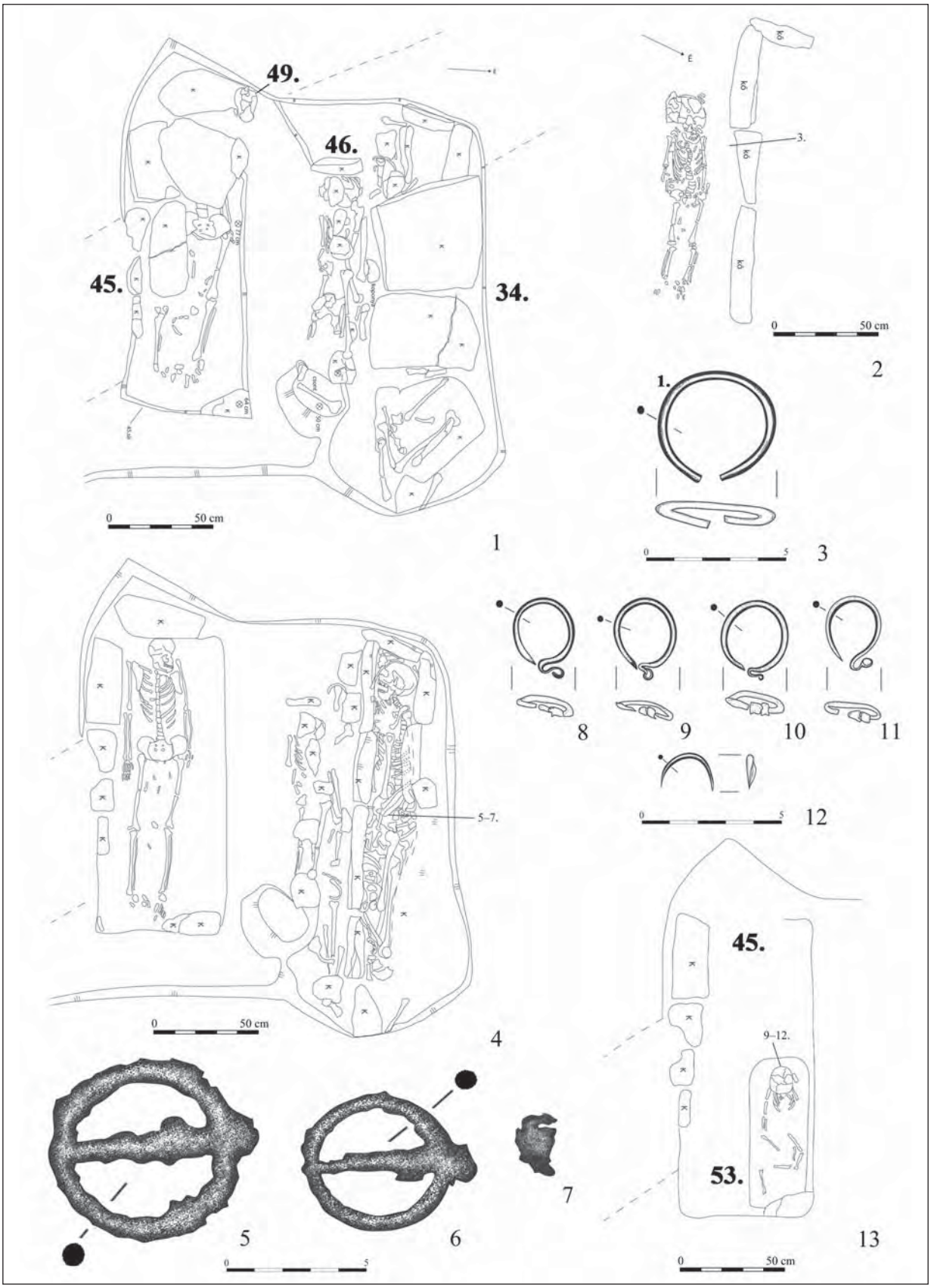
14. kép. Abasár-Peterma. 1: 14. és 18. sír; 2: 23–24. sír; 3: 4. és 25. sír; 4–5: 26. sír; 6: 39. sír; 7: 36–37. és 50–51. sír; 8: 32. sír

Taf. 14. Abasár-Peterma. 1: Gräber 14, 18; 2: Gräber 23, 24; 3: Gräber 4, 25; 4–5: Grab 26; 6: Grab 39; 7: Gräber 36–7, 50–51; 8: Grab 32

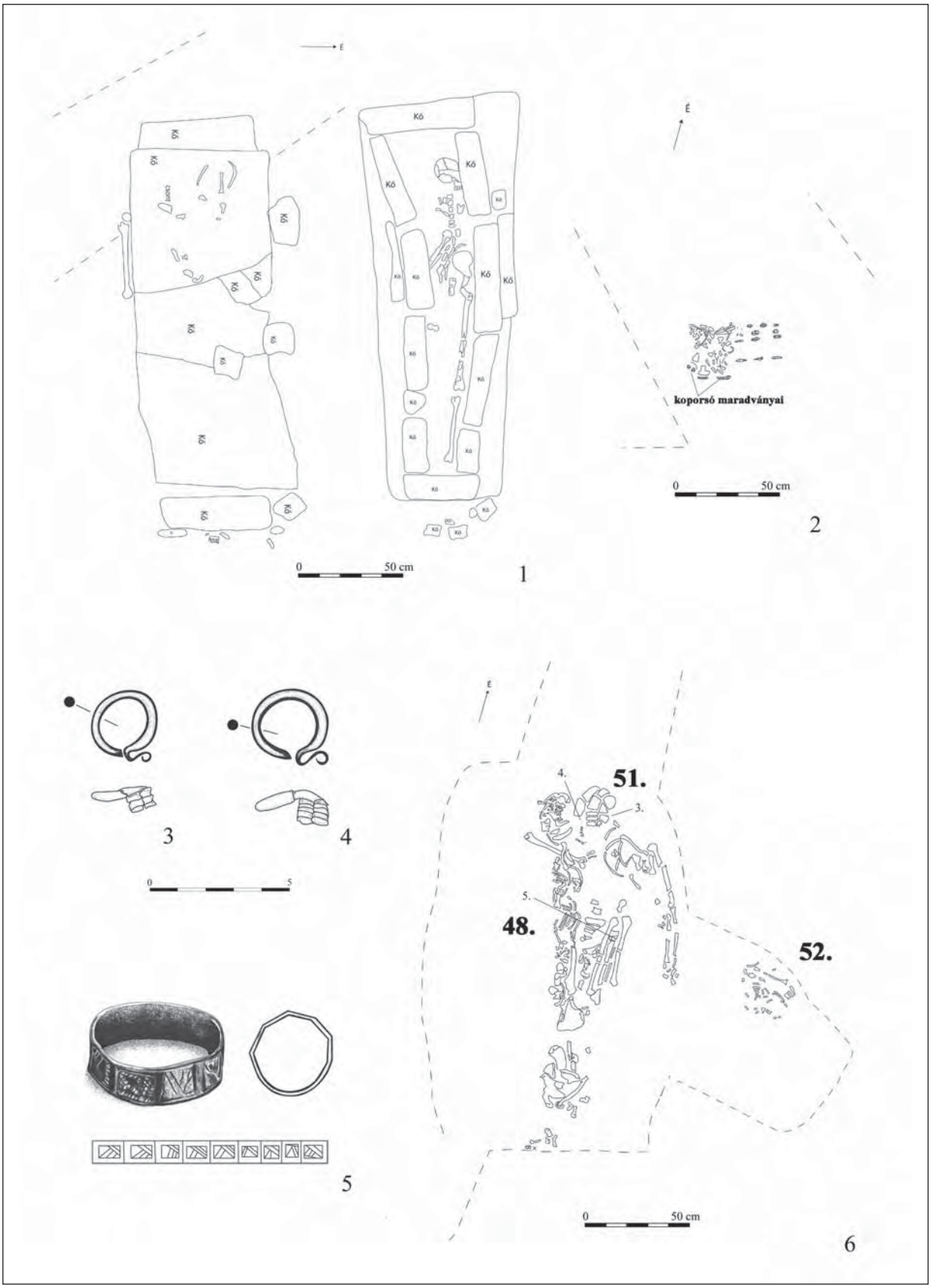


15. kép. Abasár-Peterma. 1–5: 38. sír; 6: 40. sír; 7: 41. sír; 8: 42. sír; 9–10: 35. sír; 11: 27. és 35. sír

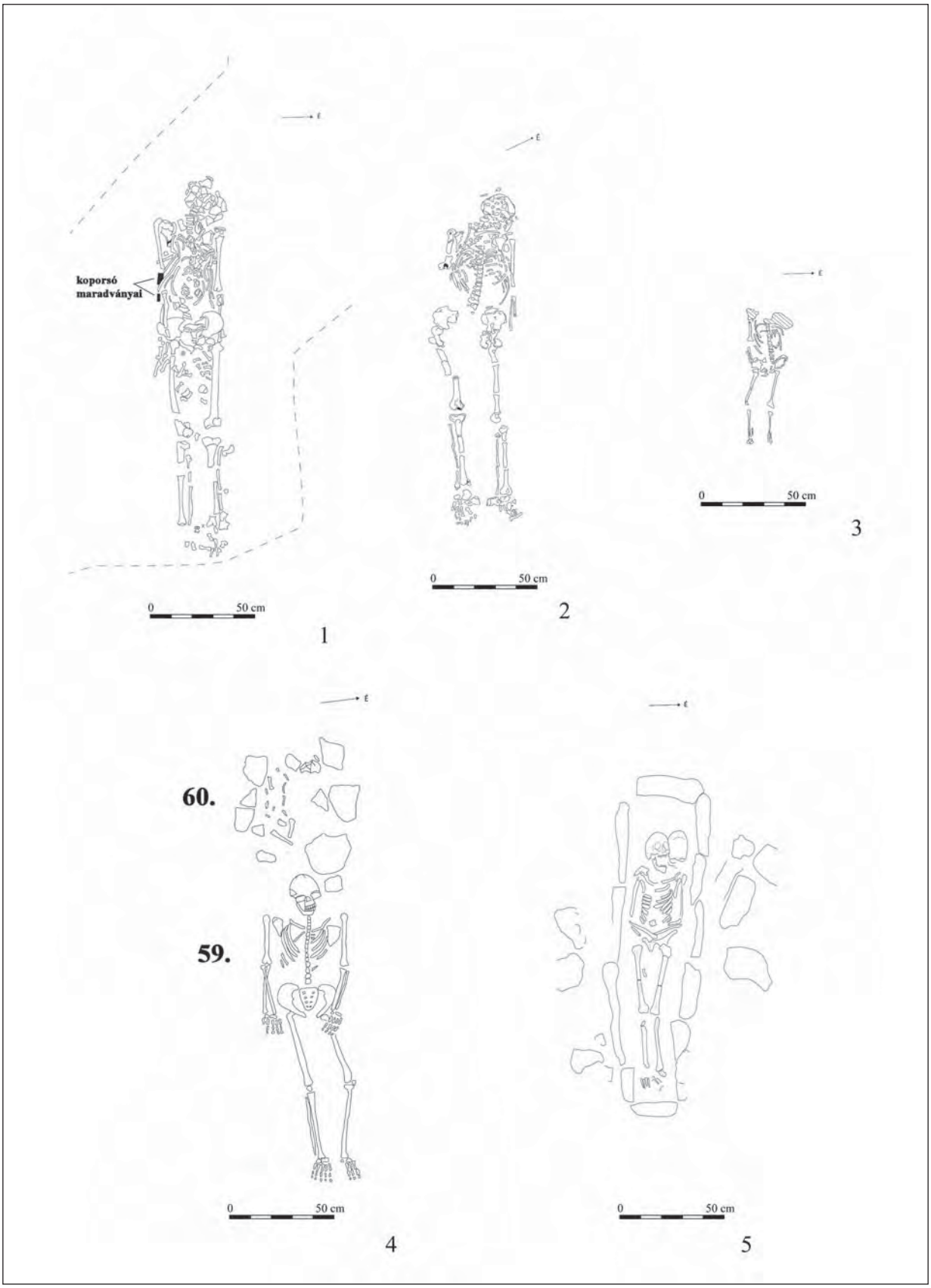
Taf. 15. Abasár-Peterma. 1–5: Grab 38; 6: Grab 40; 7: Grab 41; 8: Grab 42; 9–10: Grab 35; 11: Gräber 27, 35



16. kép. Abasár-Peterma. 1, 4: 34., 45–46. és 49. sír; 2–3: 46. sír; 5–6: 34. sír; 8–13: 45. és 53. sír
Taf. 16. Abasár-Peterma. 1, 4: Gräber 34, 45–46, 49; 2–3: Grab 53; 5–6: Grab 34; 8–13: Gräber 45, 53



17. kép. Abasár-Peterma. 1: 47. sír; 2: 50. sír; 3–6: 48. és 51–52. sír
Taf. 17. Abasár-Peterma. 1: Grab 47; 2: Grab 50; 3–6: Gräber 48, 51–52



18. kép. Abasár-Peterma. 1: 55. sír; 2: 56. sír; 3: 58. sír; 4: 59–60. sír; 5: 63. sír
Taf. 18. Abasár-Peterma. 1: Grab 55; 2: Grab 56; 3: Grab 58; 4: Gräber 59–60; 5: Grab 63

11. SZÁZADI TEMETŐRÉSZLET BAKS-KÖZTÁRSASÁG UTCA (CSONGRÁD MEGYE) LELŐHELYRŐL. HONFOGLALÁS ÉS KORA ÁRPÁD-KORI SÍROK BAKS HATÁRÁBAN

BALOGH CSILLA[*] – LŐRINCZY GÁBOR[**] – TÜRK ATTILA[***] – VARGA SÁNDOR[****]

Absztrakt: *A tanulmány egy kora Árpád-kori temetőtöredéket mutat be. A baksi római katolikus templom építése során két alkalommal, 2006-ban és 2009-ben leletmentett tíz sír közreadása és elemzése mellett összegyűjtöttük Baks környékének 10–11. századi temetőit és sírleleteit. Az eddig ismertté vált leletek alapján a tanulmány második részében áttekintjük a mikrorégió Árpád-, közép- és újkori településtörténetét.*

Kulcsszavak: *Dél-Alföld, Csongrád megye, kora Árpád-kor, sírleletek, településtörténet*

BEVEZETŐ[1]

A község önkormányzata az általános iskola mögötti telek (Köztársaság u. 326/2 hrsz) délnyugati sarokrészét (*1. kép 1–2*) a katolikus egyháznak adományozta templom építése céljából. Az építést megelőzően Baks Községi Önkormányzat Polgármesteri Hivatala és a Móra Ferenc Múzeum szerződést kötött az ingatlanon nyilvántartott régészeti lelőhelynek az építendő templom területére eső, földmunkával érintett része (templomépület, gáz- és vízvezeték, valamint szennyvízaknák területe) megelőző feltárására. A 265 m^2-nyi területen Bende Lívia és Lőrinczy Gábor 2006. május 29. és június 9. között végzett ásatást, amelynek során hat, 10–11. századra keltezhető, részben a korábbi építkezésekkel bolygatott sírt, valamint egy épület alapozási árkát, illetve az épület különböző bővítéseinek, átépítéseinek a nyomait tárták fel (*1. kép 3; 2. kép 1*). A kutatott terület keleti részét, nagyjából a tervezett templom kereszthajója keleti szárnyának területét már korábban planírozták. Itt kb. 5-10 cm vastag humusz volt megfigyelhető. A hitelesítés során megállapították, hogy a sírok nem egy templom körüli temetőhöz, hanem egy soros temetőhöz tartoztak.[2]

A templomépítés kivitelezésének megkezdése előtt a terv módosult – az épület néhány méterrel délebbre került –, és a templom délkeleti sarkához egy sekrestyét is terveztek. Ezért a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Dél-Alföldi Irodája a földmunkavégzést régészeti felügyelethez kötötte. A 2009. július 27-én megkezdett alapozási munkálatok közben egy sír került elő, melyet még aznap Balogh Csilla tárt fel. Ezek után a Szeged-Csanádi Egyházmegye és a Móra Ferenc Múzeum szerződést kötött a változtatással érintett, de a korábbi ásatás során meg nem kutatott terület feltárására. Az újabb megelőző feltárást Balogh Csilla végezte el 2009. augusztus 6–7-én.[3] A feltárt 177 m^2-nyi területen újabb négy sír került elő (*2. kép 2*).

[*] İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 34080 Fatih-İstanbul, Horhor Cad. Kavalalı Sok. 5/4. csillabal@gmail.com
[**] lorinczyg@gmail.com
[***] Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK Régészettudományi Intézet, H-2087 Piliscsaba, Egyetem u. 1./MTA BTK Történettudományi Intézet, Magyar Őstörténeti Témacsoport, H-1014 Budapest, Országház u. 30. turk.attila@btk.mta.hu
[****] Móra Ferenc Múzeum, H-6720 Szeged, Roosevelt tér 1–3. varga.sandor.arch@gmail.com

[1] A kutatás a TÁMOP 4.2.4. A/1-11-1-2012-0001 „Nemzeti Kiválóság Program”, az OTKA/NKFIH 106369, valamint az MTA BTK MŐT 28.317/2012 keretében valósult meg. A cikk a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

[2] BENDE–LŐRINCZY 2007, 152. A lelőhelyet Baks, Köztársaság utca néven ismertették, a dokumentációban a Baks-Iskola szerepel. A lelőhely azonosítója: 20725.

A TEMETŐRÉSZLET SÍRJAI

1. sír (4. kép 1–2): T.: ÉNy–DK, 310–130°, a váz T.: 300–120°. H.: 205 cm, sz.: 75–85 cm, m.: 21 cm.[4] A téglalap alakú, lekerekített sarkú sír világos homokszínű betöltése jól elvált a világos sárgásbarna homokos altalajtól. A sírban *maturus korú, europid típusú férfi*[5] hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű vázmaradványa került elő 3–7 cm vastag betöltésen. A legvastagabb betöltés a két felkar alatt, a legvékonyabb a csigolyák alatt volt megfigyelhető. A koponya hátra billent, vállai erősen összehúzva, felkarcsontjai a bordák mellett, jobb alkarcsontjai a medencelapáton, a bal a medencelapát mellett, lábcsontjai párhuzamosan feküdtek. Ágyékcsigolyái kifordult helyzetben kerültek elő, rajtuk közepes fokozatú degeneratív *spondylitis* (csigolya porckopás) figyelhető meg (a szegycsontja tüskés végű volt).

2. sír (4. kép 3–4): T.: ÉNy–DK, 305–125°. H.: 190 cm, sz.: 100 cm, m.: 15–25 cm. A téglalap alakú, lekerekített sarkú sír széle kb. 8-10 cm szélességben sötétbarna, a közepe szürkésbarna színnel jelentkezett a világos sárgásbarna homokos altalajon. A sírból ismeretlen korú *felnőtt(?)* vázának töredékes lapockacsontja és néhány csigolyája, valamint újkori fémdarabok kerültek elő.

3. sír (5. kép 1–3): T.: ÉNy–DK, 310–130°. H.: 220–225 cm, sz.: 65–70 cm, m.: 7 cm. A téglalap alakú, lekerekített sarkú sír világos homokszínű betöltése jól elvált a világos sárgásbarna homokos altalajtól. A sírban *maturus(?) korú férfi(?)* hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű vázmaradványa került elő 5 cm vastag betöltésen. A koponyát egy újkori oszlop kiásása során semmisítették meg. Vállai erősen összehúzva, karcsontjai a bordák mellett, lábcsontjai párhuzamosan feküdtek. A jobb lábcsontokat a földmunka során bolygatták meg. Mell.: 1. Egyenes hátú, ívelt pengéjű *vaskés* (*6. kép 1–1a*) feküdt a bal kézcsontok külső oldala mellett, azokkal párhuzamosan. Rövid nyele középső nyéllállású. A penge h.: 8,6 cm, a nyéltüske h.: 2,2 cm. 2. Lant alakú *vascsiholó* (*6. kép 2–2a*) került elő a nyesés során, valószínűleg a lábcsontok közeléből. Négyszög keresztmetszetű, középen ellaposodó, a két vége elhegyesedő. Egyik felének mindkét oldalát vasoxiddal konzerválódott textilmaradvány fedi. H.: 7 cm, sz.: 2,6 cm, v.: 0,5 cm. 3. Barna színű *kova* (*5. kép 4–4a*) került elő a vascsiholóval együtt. M.: 1,8 × 1,7 × 0,9 cm.

4. sír (7. kép 1–4): T.: ÉNy–DK, 300–120°. H.: 195 cm, sz.: 65–70 cm, m.: 25–30 cm. A téglalap alakú, lekerekített sarkú sír szélének világos homok-, valamint szürkésbarna színű betöltése jól elvált a világos sárgásbarna homokos altalajtól. A sírban *maturus korú, europid típusú férfi* hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű vázmaradványa került elő 5 cm vastag betöltésen. Morfológiailag nagyon hasonlít az 1. sírban eltemetett férfihoz. A legvastagabb betöltés a két fel- és alkarcsont, valamint a jobb kézcsontok alatt, a legvékonyabb a csigolyák alatt volt megfigyelhető. A koponya előre és kissé bal oldalára billent, vállai erősen összehúzva, karcsontjai a bordák mellett, a bal kézcsontok a combcsont felső végén, lábcsontjai párhuzamosan feküdtek. Az ágyékcsigolyákon enyhe/közepes fokozatú degeneratív *spondylitis* figyelhető meg. Mell.: 1. Bronzhuzalból hajlított ovális *karika* (*7. kép 5–5a*) feküdt a jobb csecsnyúlvány mellett, a sír alján. Átm.: 0,9 × 1,12 cm, v.: 0,15 cm, s.: 0,30 g. 2. Bronzhuzalból hajlított ovális *karika* (*7. kép 6–6a*) volt a bal csecsnyúlványhoz tapadva, nyitott végével a szemüreg irányában. Átm.: 1,5 × 1,6 cm, v.: 0,3 cm, s.: 1,86 g. 3. Bronz *lemezgyűrű* (*7. kép 7–7a*) került elő a jobb kéz gyűrűsujján. Külső felülete enyhén domború és 0,5 cm-enként ferde rovátkákkal díszített. Átm.: 2 × 2,2 cm, sz.: 0,3 cm, s.: 1,90 g.

5. sír (8. kép 1–2): T.: DK–ÉNy, 120–300°. Fordított tájolású sír. H.: – cm, sz.: – cm, m.: 30 cm. A lekerekített végű, enyhén szélesedő sír alsó harmada került elő. A temetkezés többi részét egy újkori gödör vágta és semmisítette meg. A sír szürkésbarna színű betöltése jól elvált a világos sárgásbarna homokos altalajtól és a gödör szürkésfekete, kevert betöltésétől egyaránt. A sírban meghatározhatatlan korú férfi(?) jobb lábszárcsontjai feküdtek *in situ* helyzetben. A váz maradványának egy része a gödör betöltéséből került elő.

6. sír (8. kép 3–4): T.: ÉNy–DK, 310–130°. H.: 140 cm, sz.: 60–65 cm, m.: 10–15 cm. A téglalap alakú, lekerekített sarkú sír világos homokszínű betöltése jól elvált a világos sárgásbarna homokos altalajtól. A sírban *felnőtt korú nő(?)* jobb és bal *tibiá*ja, valamint a bal *fibulá*ja feküdt a sír keleti sarkában *in situ* helyzetben, 10 cm vastag földrétegen. A sír déli sarkát egy újkori gödör vágta.

7. sír (9. kép 1–2):[6] T: ÉNy–DK, 310–130°. Mérhető h.: 172 cm, sz.: 54–42 cm, m.: 26 cm. A sír világosbarna betöltésű foltja jól elvált a világos sárgásbarna

---

3 BALOGH 2010, 136. A 2009. évi feltárások ismertetésénél a lelőhely Baks, római katolikus templom néven szerepel.

4 A sírok mélységadatai a nyesési szinttől értendőek. A területről változó, 30-40 cm vastag földréteget távolítottak el az ásatás során géppel és kézzel. Az első hat sír rajzait Bende Lívia és Czabarka Zsuzsa, a sírok fotóját Bende Lívia készítette.

5 A temető embertani anyagát Marcsik Antónia határozta meg. Cikkét ld. a Függelékben.

6 Az ásatáson 2009-ben újból indult a sírok számozása, mivel azonban egy temető sírjairól van szó, a 2009. évben feltárt sírokat itt átszámoztuk, a számozást folytatólagossá tettük. A sírrajzokat és a sírfotókat Balogh Csilla készítette.

homokos altalajtól. A gödör a láb felé enyhén szűkült, oldalai függőlegesek voltak, alja egyenesen húzódott. A sír északnyugati vége a templom alapozási árkának kiásásakor megsemmisült, a koponyát a munkagép kiemelte. A sírban hanyatt, nyújtott helyzetben *adultus korú* (35–39 éves) *europid típusú* (cromagnoid jellegekkel bíró) férfi jó megtartású csontváza feküdt. Az *os parietal*én, a jobb és baloldalon négy jelképes trepanáció figyelhető meg. A bal váll erőteljesen felhúzott helyzetben volt, karjai könyökben kissé behajlítva a combtőn nyugodtak. A lábak párhuzamosan helyezkedtek el. Mell.: 1. Téglalap átmetszetű, téglalap alakú *vascsat* (*9. kép 3–3a)* feküdt töredékes állapotban a jobb oldali bordák végénél. H.: 3,3 cm. 2. Líra alakú *vascsiholó* (*9. kép 4–4a*) töredékei kerültek elő a jobb könyök belső oldalánál. H.: 6,7 cm, sz.: 3 cm. 3. Ugyanott kisméretű *kovakő* (*9. kép 5–5a*) hevert. M.: 1,7 × 1,5 × 0,9 cm. 4. Rossz megtartású, keskeny pengéjű, középső nyélállású, egyenes hátú, egyélű *vaskés (9. kép 6–6a)* volt töredékes állapotban, hegyével a lábak felé fordulva a bal kéztő külső oldalánál.

8. sír (10. kép): T.: Ny–K, 280–100°. H.: 189 cm, sz.: 47–42 cm, m.: 18 cm. A gépi földmunka során először egy *torques* és egy kifordult nyakcsigolya jelezte a sír létét. A felület többszöri nyesése után egy a nyugati végén lekerekített, a keleti részén sarkos kialakítású, keskeny sír foltja rajzolódott ki, melynek szélén kb. 8-10 cm szélességben világosbarna sáv jelentkezett, s azon belül szürkésbarna színű betöltés mutatkozott. A függőleges oldalú, egyenes aljú sírgödörben *juvenis korú* (18–20 éves) nő csontváza nyugodott hanyatt, nyújtott helyzetben. A koponya már a korábbi földmunkák során elpusztulhatott. Az állkapocs a nyakcsigolyákra leesett. A vállak erőteljesen felhúzott helyzetben voltak, a karok könyökben behajlítva a medencében nyugodtak. A lábak párhuzamosan feküdtek. A gerincoszlop alsó részét, a derék- és ágyékcsigolyákat állatjárat bolygatta. Mell.: 1. Kerek átmetszetű ezüsthuzalból hajlított, két végén lekerekített, kerek alakú *karikaékszer* (*11. kép 2–2a*) feküdt a koponyatető alatt, a bal halántéknál. Átm.: 2,5 cm, v.: 0,2 cm, s.: 0,79 g. 2. Kerek átmetszetű, réz alapú ötvözetből négyes sodrással készített, tűzaranyozott, hurkos-kampós záródású *torques* (*11. kép 1–1b*) volt a nyakban. A vastag huzalok közé vékony, sodort huzalt is tekertek. Átm.: 16 cm, v.: 0,5 cm, s.: 68,34 g. 3–12. 10 db rézalapú ötvözetből öntött, ezüst- vagy ónbevonatú, gömbszelet alakú *veret* (*13. kép*) került elő a nyakcsigolyáknál. Díszítésük koncentrikus: peremükön gyöngydrótot utánzó szegély, középen kerek mező köré rendezett kilenc kerek sziromból álló rozetta, s e kettő közötti részen négy, két-két befelé pöndörödő leveles ágból álló rozetta. Hátoldalukon középen egy elhegyesedő, a veretekkel egybeöntött szegecs van. Öt egymás mellett, ívelt sort alkotva a nyakcsigolyák jobb oldalán feküdt, előoldalukkal felfelé. Három veret egymás mellett, a nyakcsigolyák alól került elő úgy, hogy a két szélső előlappal lefelé hevert, a középső pedig elülső oldalával felfelé nézett (*12. kép 1*). Két veret pedig a bal lapockacsont alól került elő, előlappal lefelé. Átm.: 1,7 cm, veretek összs.: 25,22 g.[7] 13. A veretek alatt 2 cm szélességű *bőrszalag* maradványa jelentkezett (*12. kép 2*). 14. Két veret felerősítő füléből *cérnamaradványok* kerültek elő. 15. A nyakcsigolyák körül, a veretsor belső oldalánál *gyöngynyaklánc* (*14. kép 3–3a*) volt: 8 db nyomott henger alakú, két-két vízszintesen húzódó árkolással tagolt, fóliás; 6 db henger alakú, bordázott; 5 db egész és több töredékes állapotú, henger alakú, bordázott, fóliás és 1 db halvány zöldessárga színű, nyomott gömb alakú pasztagyöngy. 16. Ezüstből öntött, kéttagú csüngős *veret* (*11. kép 4–4a*) felső, kerek alakú része került elő a jobb vállnál. Két koncentrikus árkolással díszített. Hátoldalán két egybeöntött hurokfül szolgált a felerősítésre. Öntési hibás; a csüngő részt tartó függesztőtag nem a veret tengelyébe esik. Átm.: 1,3 cm, s.: 0,97 g. 17. Ezüstből öntött keret *veret* (*11. kép 5*) a sír mellől, mely nagy valószínűséggel a gépi munka során mozdult ki. Kettős koncentrikus árkolással tagolt. Anyaghibás, középen kilyukadt. Átm.: 1,4 cm, s.: 0,63 g. 18–19. Egy-egy rézalapú ötvözetből öntött, rombusz átmetszetű, végei felé elkeskenyedő *karperec* (*14. kép 1–2a*) került elő az alkarokon. Az egyik öntési hibás. Átm.: 7,7–7,4 cm, v.: 0,7–0,4 cm, s.: 47,61 és 47,33 g. 20. Rézalapú ötvözetből készült, kerek átmetszetű, végei felé elkeskenyedő és egyenesre vágott végű *gyűrű* (*11. kép 3–3a*) volt a jobb combcsont külső oldalánál. Átm.: 2,4 cm, v.: 0,4 cm, s.: 5,40 g. 21. Kerek átmetszetű *vasár* (*11. kép 6–6a*) feküdt a jobb könyök külső oldalánál. A nyéltüskéje négyzet átmetszetű. Hegye letörött. H.: 9,6 cm.

9. sír (16. kép 1, 3): T.: ÉNy–DK, 320–140°. Mérhető h.: 167 cm, sz.: 66 cm, m.: 5 cm. A korábban már bolygatott és délkeleti részén elpusztított sír világosbarna betöltésű foltja alig vált el a világos sárgásbarna homokos altalajtól. A sírgödör északnyugati vége lekerekített volt, oldalai függőlegesen haladtak, alja egyenesen húzódott. A sírban eredetileg hanyatt, nyújtott helyzetben *juvenis korú* (20–22 éves), *europid típusú férfi* csontváza nyugodott. A csontok alatt 5–7 cm vastagságban barnás betöltés húzódott. A váz a gépi munka során sérült. Az összenyomódott koponyából az arckoponyának csak csontszilánkjai maradtak meg. A jobb karcsontok és a bal combcsont kimozdult eredeti helyéről. A test mellett nyújtva fekvő jobb karcsontok és a bal combcsont *in situ* helyzetben maradtak. Mell.: 1. Egyélű, egyenes hátú, középső nyélállású, keskeny

[7] A veretek súlya 2,85 és 3,34 g között változik.

pengéjű *vaskés* (*16. kép 2–2a*) feküdt töredékes állapotban a bal medencecsont mellett, hegyével a lábak felé. Sz.: 1,3 cm.

10. sír (16. kép 4, 7): T.: ÉNy–DK. Sz.: 60 cm, m.: 7 cm. A sír halványbarna homokos betöltésű foltja alig vált el a sárgásbarna altalajtól. A sírgödörnek csak a délkeleti fele maradt meg, a sír északnyugati része a korábbi munkálatok során elpusztult. A gödör sarkai lekerekítettek voltak, oldalai függőlegesek, alja egyenes. A sírban csak egy 23–x éves nő jobb combcsontjának töredékei voltak. Mell.: 1–2. 2 db kerekre kalapált fejű *vasszeg* (*16. kép 5–6a*) került elő a sír betöltéséből. Az egyik L alakban meggörbült és hozzá ismeretlen rendeltetésű vastöredék korrodálódott. H.: 4,4–5,4 cm. 3. Két, kerek átmetszetű huzalból hajlított, egymásba fűzött és szorosan összekorrodálódott *vaskarika* (*16. kép 8–8a*) származik szintén a betöltésből. Átm.: 0,8 cm.[8]

A TEMETŐRÉSZLET, A SÍROK ÉS A RÉGÉSZETI LELETANYAG ÉRTÉKELÉSE

A TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK

A község belterületén feltárt temetőrészlet a Tisza árterét kísérő magasparton, az egykori ártér szélétől 270–300 méterre, a környezetéből mintegy 1-1,5 méterre kiemelkedő, 80 × 50 × 70 méteres, háromszög alakú természetes homokdomb közepén és keleti lejtőjén terült el.[9] Az elmúlt évszázad során a homokdomb nyugati oldalát minden bizonnyal homokkitermeléssel, a déli oldalát kisebb mértékben, a domb mellett húzódó út kialakítása-építése során részben megsemmisíthették, mai állapota így másodlagosnak tekinthető.

A sírok a területen történt építkezések,[10] különböző földmunkák során kisebb-nagyobb mértékben bolygatást szenvedtek (*3. kép 1*). A mai felszín minden szempontból másodlagosnak tekinthető, de a 11. században sem lehetett a dombot fedő humuszréteg vastag, amire a sírok homokos, az altalajtól alig elütő színű, szinte azzal azonos betöltése utalt.

A sírok kis száma és egymástól való távolsága ellenére – 2-3-5 méter –, mintha azok DNy–ÉK irányban húzódó sorokat alkotnának. Északon az 5–7., középen az 1–3. sír, míg délen a 9–10. sírok egymáshoz viszonyított helyzete viszonylag szabályos temetési rendre enged következtetni (*3. kép 2*).

A homokos talaj és a sírok korábbi földmunkák általi részleges bolygatottsága korlátozta a temetkezések jellemzőinek aprólékos megfigyelését.

A temetkezések többsége sekély mélységben, a mai felszíntől 50–60 cm mélyen került elő. A sírok egy részében, különösen az 1., 3. és 4. férfi sírok esetében, a téglalap alakú sírgödrök 189–225 cm között váltakozó hossza, a korszak sírhosszúságai között kiemelkedőnek számít. Ezzel szemben más

---

8 Meg kell említeni, hogy az általános iskola udvarán, faültetés közben Bényi József tanító 1960-ban egy csontvázas sírt talált. A bejelentést követően a helyszíni szemlén Trogmayer Ottó a megbolygatott, zsugorított testhelyzetű temetkezésnek már nyomát sem találta, a melléklet nélküli csontvázas sír helyét tudta pusztán megtekinteni. A helyiek elmondása alapján tudomására jutott, hogy a Felszabadulás utcán (ma Fő utca), az iskolától számított második telken, a Sebők István háza mögötti kertben is találtak egy melléklet nélküli csontvázat (Trogmayer Ottó: *Jelentés a baksi helyszíni szemléről*. MFM Rég Ad.: 188-76.). Ezeknek a síroknak a 11. századi temetőhöz való tartozása több mint kétséges. Az 1952-ben épült iskolához, annak északi végéhez 1974-ben egy új, hét tantermes iskolát építettek, konyhával, ebédlővel, majd 1992-ben egy korszerű tornatermet (MOLNÁR 2003, 55) az iskolaépülettől nyugatra, a feltárt területtől alig 20-25 méterre. Mivel az építkezések kapcsán újabb sírok előkerüléséről nem tudunk, ezért az eddigi ismereteink alapján nagy valószínűséggel egy kis sírszámú temető sírjai kerültek itt feltárásra.

9 A magaslatot már az Első Katonai Felmérés (1763–1787) térképlapján is ábrázolták (*19. kép 1*).

10 A 2006-os feltárás szelvényében több, egymással párhuzamos, keményre döngölt, fekete betöltésű alapozás és alapozási árok, egy téglalap alaprajzú téglaalapozás és néhány emésztőgödör, valamint akna került elő. A területnek, valamint a teleknek az általános iskolához való tartozása azt a feltételezést engedte meg, hogy itt a Baks-Iskola lelőhelyről ismert sírokhoz tartozó újabb temetkezések kerültek elő, ezért szerepel a feltárás dokumentációjában ez az elnevezés. A lelőhelynek ilyen alapon történő azonosítása azonban kétséges, mivel nem bizonyítható egyértelműen, hogy az ásatáson előkerült alapozások az 1886-ban épült iskola épületéhez tartoztak. Az ásatási megfigyelések alapján mindössze annyi állapítható meg, hogy a sírokkal érintett területet az 1920-as évek utáni időszakban egyszer biztosan megbolygatták. Erre utal a teljesen feldúlt 2. sír betöltéséből előkerült Baeder Caola vitaminos arc- és bőrápoló krém feliratot tartalmazó doboztető, amely a két világháború közötti időszakban jelent meg és terjedt el széles körben.

síroknál, mint pl. a 7. és 8. sírnál szűk, szabálytalan alakú sírgödör jelentkezett.

A temetkezések tájolása egységesnek mondható. Az 5., fordított tájolású és a 8., Ny–K tájolású síron kívül a többségük az ÉNy, 300–320°-os tartományon belül van.

Az elhunytakat hanyatt fektetve, nyújtott helyzetben temették el. A kartartások változatosak: a törzs mellett nyújtva fekvő karok (3. és 4. sír) mellett az 1. sírban a bal, a 8. sírban mindkét kar a medencére, a 7. sírban pedig a combtőre volt hajlítva. Koporsó egykori meglétét a 10. sír betöltéséből előkerült két darab kerekre kalapált fejű vasszeg igazolja. E mellett a vázcsontok alatt megfigyelt 3–10 cm vastag barnás betöltés is (1., 3., 4., 6. és 9. sír) koporsóval történt temetésre utalhat.

A 8. sír szűk, lekerekített végű sírformája és a gödörben nyugvó fiatal nő szorosan a mellkashoz tapadt felkarcsontjai és a medencében fekvő kézfejei arra engednek következtetni, hogy ez esetben a halottat lepelbe vagy gyékénybe betekerve helyezték a sírba.

A feltárt 10 temetkezés mindegyikében felnőtt korcsoporthoz tartozó személy nyugodott; csecsemő, valamint kiskorú gyermek sírja nem került elő. A megmaradt embercsontok alapján a sírok 60%-ában nyílt lehetőség a pontosabb életkor meghatározásra. Az eltemetettek közül három *maturus*, egy pedig *adultus* korú férfi volt, míg egy-egy nő és férfi *juvenis* korban hunyt el. A nemek aránya a férfiak irányába billen, miután a feltárt 10 temetkezésből hatban volt férfi, három nő ellenében. Egy további sírban a bolygatottság következtében a váz neme nem volt meghatározható.

A régészeti leletanyag és a viselet

A sírokból származó régészeti anyag – a 8. női sír kivételével – szegényesnek mondható. Négy sírból nem került elő melléklet. Vaskés három, különböző korcsoportban elhunyt férfi temetkezésében (3., 7. és 9. sír) fordult elő. Mindhárom sírban a váz bal oldalán, a medencelapát, valamint a kézcsontok külső oldaláról kerültek elő. Közülük kettőben (3. és 7. sír) csiholó és kova is volt. A ruházathoz tartozó leletek közé csak a 7. férfisír téglalap alakú vascsatja sorolható, mely a derék jobb oldaláról került elő. A 4. sírban nyugvó férfi sima bronzhuzalból készített egyszerű karikaékszerei és bronz pántgyűrűje köznépi jellegű ékszertípusok.

A 8. sír egy *juvenis* korú nő temetkezése volt, akit viszonylag gazdagon díszített ünnepi ruházatban temettek el. Haját bronz hajkarikával fogták össze. Ruházatának nyakát vastag textilpántra egy sorban felvarrt, rézalapú ötvözetből öntött veretek díszítették. Ruhájának ujját rézalapú ötvözetből öntött, rombusz átmetszetű karperecekkel szorították le. Nyakában rézalapú ötvözetből, négyes sodrással készített, tűzaranyozott, hurkos-kampós záródású *torques*t és barázdált, illetve aranyfóliás gyöngyökből,[11] valamint ezek közé felfűzött, másodlagosan felhasznált, kéttagú csüngős aranyozott ezüst kerek veretekből álló láncot viselt. Ujján rézalapú ötvözetből öntött gyűrű volt.

A gépi munka során, a sír előkerülésekor mozdult ki a nyak tájékáról a rézalapú ötvözetből négyes sodrással készített, hurkos-kampós záródású *torques*. A vastag huzalok közeit egy vékony, szintén sodort huzal díszítette.

A nyakperec legközelebbi párhuzama 1886-ban, Baks-Iskola 3. sírjából került elő. Reizner János leírása alapján a hurkos-kampós záródású, két vastagabb huzalból (mindkét huzal kétrét hajtva, keresztmetszete így négyes sodratú) kialakított *torques* sodratainak mélyedéseiben mindenütt egy-egy igen finom és vékony filigránhuzal[12] volt megfigyelhető.[13] Ez utóbbiak a nyakperec szétnyitása és összekapcsolása következtében azonban összetöredeztek, majd teljesen kihullottak.

Ugyanilyen típusú *torques* volt a közelben fekvő Csongrád-Bokrospart lelőhely 5. sírjában is,[14] amely leletösszetételét tekintve (S-végű karika, gyöngyök, csüngős veretek, nyakperec, karperecek, gyűrű) is kitűnő analógiája a baksi gazdag női temetkezés ékszerkészletének. A keltezés szempontjából ugyanakkor lényeges, hogy a csongrádi sírban nyugvó nő fogai között halotti obulusként egy I. (Szent) István ezüstdenár került elő.[15]

---

11 Szilágyi 1994, 12. és 16. típusok.
12 Giesler 1981, 1c. típus.
13 Reizner 1891, 358.
14 Széll 1941, XL. tábla 2.
15 Széll 1941, 171.

Szőke Béla dolgozatát követően[16] a nyakperecek tipológiáját Szabó János Győző készítette el a sarudi temető feldolgozása kapcsán,[17] majd a bronzhuzalból készült *torques*ek tipokronológiájával Kovács László foglalkozott. Megállapította, hogy a nyakperecek a 10. század második felétől terjedtek el a honfoglalás kori viseletben, ekkor azonban még a vékony szálból készült típusok a jellemzőek, melyeket a 11. század húszas éveitől váltottak fel a vastag huzalú típusok.[18] Vályi Katalin a nyakpereceket a keleti kereszténység Kárpát-medencei térnyeréséhez kötötte,[19] nemrég pedig ennek a felvetésnek utánajárva Révész Éva közölt minden korábbinál nagyobb anyaggyűjtést a tárgytípusról.[20] Tipológiájában a nyakpereceket formai alapon többnyire hasonlóan osztotta fel, mint a korábbi kutatás. Az 1. csoportba az egyszerű, kerek átmetszető huzal-nyakpereceket, a 2. csoportba a szögletes átmetszetű huzal-nyakpereceket, a 3. csoportba a több szálból sodrott darabokat sorolta, illetve a 4. csoportba a sodrást utánzó *torques*eket tette. A harmadik típus esetében több altípust különböztetett meg: a két, három, négy, illetve hat szálból sodrottakat, melyek némelyikénél a sodrás vékony, közbeiktatott filigránhuzallal egészült ki,[21] mint az általunk vizsgált baksi nyakperec esetében is. A temetkezési szokások összefüggései alapján Révész Éva elvetette a lelettípus keleti kereszténységgel való összefüggésének lehetőségét.[22]

Az általunk vizsgált baksi nyakperec és a lentebb bemutatásra kerülő másik (*17. kép 1–1a*) egy típushoz tartoznak, melyek a Baks környékéről, illetve a Csongrád határából előkerült, formailag hasonló nyakperecek viseleti divatjának és sírba kerülésének hasonló időrendjét valószínűsítik. Bár maguknak a *torques*eknek az elterjedését a 10. század közepétől keltezte a kutatás,[23] a vastagabb huzalból készült és díszesebb példányok feltűnése egyértelműen Szent István korától adatolt. Ezt az általunk fentebb idézett Csongrád-Bokrospart 5. sírból származó I. (Szent) István pénz kiválóan alátámasztja.

Maguk a nyakperecek egyébként jól keltezhető, jellegzetes sírleletek, kevés köztük a szórvány, továbbá kincsleletekben is előfordulnak. Az általunk vizsgált baksi 8. sír radiokarbon vizsgálata (a kalibrált értéket ld. *15. kép 3*) megerősítette ugyanakkor, hogy még a 11. század végén is számolhatunk ezzel a lelettípussal, így az I. (Szent) László idején való felső időhatáruk[24] csak nagy általánossággal tartható.

A baksi 8. sírban eltemetett fiatal nő felsőruházatának nyakát gömbszelet alakú, kissé kúpos rozettás veretek díszítették. A tárgytípust elsőként Bende Lívia és Lőrinczy Gábor foglalta össze a szegvár-oromdűlői 426. sír kapcsán,[25] ahol a 10–11. századi ingnyakdíszek viseleti rekonstrukciójával is részletesen foglalkoztak. Legutóbb a Várfalva-Jósika Gábor kertje 25. sírból ismert lelet kapcsán Gáll Erwin tekintette át a tárgytípust.[26]

A baksi veretek mind jellegük alapján, mind pedig nagyobb méretükkel eltérnek a honfoglalás kori leletanyagban gyakran előforduló kerek ingnyakdíszektől. Hasonló, nagyobb rozettás veretek ingnyakdíszként a szegvár-oromdűlői 426. sírba temetett, ugyancsak *juvenis* korú nő ruházatáról[27] és már a *torques* kapcsán is említett, Csongrád-Bokrospart 5. sírból[28] ismertek. Ez utóbbi két sír veretei valószínűleg egy öntőmintából is származnak.[29] A veretek párhuzamát ismerjük immár Északkelet-Magyarországról is, a Püspökladány-Eperjesvölgy 217. sírból,[30] azonban a Duna vonalától nyugatra továbbra sem került elő ez a

16 SZŐKE 1962, 92.
17 SZABÓ 1980, 52.
18 KOVÁCS 1986, 101.
19 VÁLYI 2000, 375.
20 Munkájában összesen 185 lelőhelyről 370 db leletet dolgozott fel, ld. RÉVÉSZ 2012.
21 RÉVÉSZ 2012, 61–62.
22 RÉVÉSZ 2012, 64.
23 Lovas és lószerszámos sírokból is ismertek, vö. RÉVÉSZ 2012, 62.
24 Vö. VÁLYI 2000, 375. A kérdésről részletesen vonatkozó irodalommal ld. RÉVÉSZ 2012, 59–64.
25 BENDE–LŐRINCZY 1997, 230–232.
26 GÁLL 2013, 532–533.
27 BENDE–LŐRINCZY 1997, 212, 15–16. kép.
28 MÁRKINÉ POLL 1934, 17. kép; SZÉLL 1941, XXXIX. tábla 30; BÁLINT 1991, Taf. LXIII. 4.
29 BENDE–LŐRINCZY 1997, 231.
30 NEPPER 2002, 30. tábla 10, 186. tábla 7.

verettípus. Az új baksi lelet a szegvári és csongrádi párhuzamokkal egy földrajzi mikrorégióban került elő, így valamiféle műhelyközpont létezhetett itt a tárgyalt verettípus esetében.

Gáll Erwin erre a tárgytípusra is hivatkozott (1c2 verettípus) azon megfigyelésének igazolása kapcsán, hogy míg Észak-Erdély a Felső-Tiszavidékkel állt kapcsolatban, addig Dél-Erdély a 10. század végétől az Alföld irányából került betelepítésre.[31] Erdélyben Temesliget-Temesdomb lelőhelyről ismerünk egy szórvány darabot, mely a többi párhuzamhoz hasonlóan a 10. század legvégére – a 11. század elejére keltezhető.[32] A Baks-Köztársaság utca 8. sírban feltárt lelet a radiokarbon kormeghatározás alapján legnagyobb valószínűséggel a 11. század utolsó harmadára, végére keltezhető (*15. kép 3*).

A baksi sírban a veretek alatt 2 cm vastagságú bőrszalag maradványát figyelték meg, valamint két veret felszerelő fülénél cérnamaradvány került elő. Megfigyelésünk szerint a veretek a bőrszalagra a hátoldalukon lévő egybeöntött, hosszú, ívelten visszahajlított fülnél fogva cérnával lehettek felvarrva. A korszak temetkezéseiben számos esetben sikerült már megfigyelni, hogy az ingnyakveretek textil- vagy selyempántra kerültek rögzítésre,[33] de a bőrszalag alkalmazására is találunk példát a Tiszavasvári-Aranykerti tábla 5. sírban.[34]

A baksi sírban a *torques* és a korábbi, másodlagosan felhasznált, sérült ezüstveretekkel díszített gyöngysor, illetve a bőrszíjra rögzített öntött veretsor együttesen egyedi nyakéket alkotott (*15. kép 1–2*).

A vastag, rombusz átmetszetű huzalból kialakított, kissé elhegyesedő végű karperecek időrendjével kapcsolatban Szabó János Győző mutatott rá a „sarkosításra" való törekvésre, melyet a 11. századtól keltezett és a 12. századig mutatott ki.[35] Jochen Giesler tipológiájában a baksi karperecek a 7. típusnak feleltethetők meg, melyet a 10–11. század fordulójától a 11. század közepéig keltezett.[36]

Langó Péter a huzalkarperecek összefoglalásánál a vastagabb és vékonyabb huzalkarpereceket egyformán tömegtermékként határozta meg, melyek időrendjének merev elválasztását nem tartotta megalapozottnak.[37] Nádudvar-Töröklaponyag I. sírjában I. (Szent) István és Péter pénzek keltezték, a rétközi példányokat (Ibrány-Esbóhalom 25. sír, Kék-Telek dűlő szórvány) Istvánovits Eszter szintén a 11. századra keltezte.[38] A tárgytípus keltezésének felső időhatárát a Győr és Moson megyei leletek alapján Horváth Ciprián is a 11–12. század fordulójára tette;[39] ezt erősíti meg a baksi 8. sír leleteinek tipokronológiai áttekintése mellett a ^{14}C datálás is.

Összefoglalóan elmondatjuk, hogy a baksi 8. sírban feltárt leletek tipokronológiai jellemzői összhangban állnak a temetkezés radiokarbon kormeghatározásával, bár ez utóbbi azok fiatalabb jellegét támasztja alá.

Baks és környéke földrajzi jellemzői

Baks területe két kistáj határára esik. Nagyobbik, keleti része a Dél-Tisza-völgy Tiszától nyugatra eső sávja, keleti fele a Duna–Tisza közi síkvidék, azon belül a Kiskunsági-löszöshát része.

Az ártér határát egy, a területből 4–5 méterre kiemelkedő magaspart jelenti, de a Tisza jelenlegi medréig több ártéri terasz is megfigyelhető. A keleti részen a terület az Ős-Duna hordalékkúpjának maradványa, amely a felső pleisztocén korban keletkezett. A terület enyhén tagolt síkság, rajta elzárt, kisméretű, időszakos tavakkal, mocsarakkal kitöltött mélyedések és tágas, szikes laposok találhatók. Megfigyelhető itt a Kiskunságtól délkeletre, Szeged térségéig húzódó ho-

---

31 Gáll 2014, 94.
32 Gáll 2013, 533.
33 A szegvár-oromdűlői 426. sír kapcsán számos példa felsorolására került sor, ld. Bende–Lőrinczy 1997, 231–232.
34 Tóth 2014, 142.
35 Szabó 1980, 66.
36 Giesler 1981, 120, 124.
37 Langó 2000, 41.
38 Istvánovits 2003, 309–310.
39 Horváth 2014, 255. Hasonló időrendet valószínűsített Révész László is, ld. Révész 2008, 417.

mokhát egy része, amelynek felszínét ÉNy–DK irányú hosszanti mélyedések, ún. semlyékek teszik változatossá.[40]

Vízrajzi szempontból meghatározó tényező a Tisza. Mellékvizei a Dong-ér és az egykori Kis-Tisza, ma Percsorai-főcsatorna. Csapadékos években kora nyáron a Dong-ér bővizű, de egyébként a terület száraz, gyér lefolyású, vízhiányos. A mélyedésekben számos – többnyire időszakos – állóvíz keletkezik. Ezek tágabb környékén terülnek el a szikes legelők. Tájtipológiailag erre a területre a kultúrsztyepp jellemző.[41]

BAKS TERÜLETÉRŐL ISMERT 10–11. SZÁZADI SÍROK, LELETEK

Baks belterületéről és a mai település szűkebb környezetéből több 10–11. századi sír- és temetőhelyre van adatunk.

1. Baks, Huszka Juhász Istvánné telke:[42] 1914-ben Baks területéről több lelet is került a szegedi múzeumi gyűjteménybe.[43] Juhász Istvánné telkén, a partfalban kialakított ól építése során csontvázak kerültek elő különféle tárgyakkal,[44] melyek közül Móra Ferencnek az alábbiakat sikerült begyűjtenie.[45]

A tárgyak leírása

1–3. 3 db kerek keresztmetszetű, réz alapú ötvözetből készített S-végű *karika (17. kép 2–4a).* Mindhárom felületén kisebb-nagyobb foltokban szürke színű elszíneződés látható, ami valamilyen bevonatra (ón-ólom) utal. Átm.: 2,2–2,5 cm, elkalapált végeik sz.: 0,4 és 0,6 cm, huzal v.: 0,2 és 0,25 cm, s.: 2,24; 3,19 és 3,34 g.

4–5. 2 db, kissé deformálódott, kerek alakú, nyitott, kör átmetszetű, rézalapú ötvözetből készített *huzalkarperec* (*18. kép*). A karperecek mindkét vége laposra kalapált, belső oldaluk felé hurokszerűen visszahajlított. A laposra kalapált végeket kettéosztották és így két hurkot alakítottak ki. Mindkét karperec karikáját teljes hosszában apró drótokból kialakított huroksor díszíti. Átm.: 8,4 × 7,5 cm és 8,2 × 7,6 cm, huzal v.: 0,2 cm, s.: 10,32 és 11,52 g.[46]

Általános megfigyelés szerint az S-végű karikaékszerek a 10. század második felében,[47] utolsó harmadában[48] jelentek meg tömegesen a Kárpát-medence

---

40 DÖVÉNYI 2010, 77–79.

41 DÖVÉNYI 2010, 190–192.

42 A lelőhely több eltérő megnevezéssel fordul elő a szakirodalomban: Baks-Huszka tanya (BÁLINT 1991, Nr. 12); Baks, Kelemen és Juhász Istvánné szőlői (FEHÉR–ÉRY–KRALOVÁNSZKY 1962, Nr. 39); Baks-Kelemen tanya (BÁLINT 1991, Nr. 14); Baks-Baks puszta (SZÉLL 1941, 169; LANGÓ 2000, 48); baksi leletek (MESTERHÁZY 1990, 107; MESTERHÁZY 1991, 156, 6. ábra).

43 Régiségtári Napló II. k. 1910–1927. Móra Ferenc az egykori Baksi Major területének közelében, attól délre és keletre végzett több hitelesítő ásatást, sikertelenül (Kettős-halom, Baks-Temető, Baksi-part). Ezt követően a baksi szőlőkben próbált szerencsét, mivel egyik ásatási munkása, Németh József elmondása alapján ott gyakorta lehetett találni régről való tárgyakat. Németh kertjében azonban meghiúsult az ásatás, csupán egy korábban előkerült edényt sikerült a múzeum számára megvásárolni (MFM ltsz.: 7/1914). A népvándorlás korára keltezett edény sávosan festett peremrésze alapján inkább a kora újkorra datálható. Ezt azonban egyértelműen bizonyítani ma már nem tudjuk, miután a kérdéses tárgy nincs meg a régészeti gyűjteményben. A Németh József földjével szemben található Kelemen-féle telekről származó, bronzból készült, bordás karperecet mutatott Móra Ferencnek a szomszédasszony, amely kertásás közben 40 cm mélyen két, egymás mellett fekvő csontváz mellől került elő. *„… analógiája Oroszlámosról található régiségtárunkban; bordás karperec volt, közepén és két végén kő- vagy üveg-betéttel, mely azonban kihullott.…”* A tulajdonos nem volt hajlandó megválni tőle, mivel aranynak hitte. A többi melléklet elkallódott. Az oroszlámosi karperecre ld. KOVÁCS 1992, 5–6. kép. Móra plasztikus tárgyleírása alapján – az általa említett analógia ellenére – nem valószínű, hogy a karperec 10–11. századi készítmény lenne.

44 A két vagy három temetkezés mintegy 50 cm mélységből került elő. Juhász Istvánné elmondása alapján a sírokban *„veretek és egyéb cifraságok is voltak”*.

45 A tárgyak leírása mellett azok rajzát is közli a Régiségtári Napló. A leírtak alapján az előkerült leletek ugyanabból a sírból kerültek elő.

46 A lelőhelyről származó leletek 1941-es közlésében szerepel egy bronzlemezből készült karperectöredék is (vö. SZÉLL 1941, 169, XXXVIII. tábla 5), amelyet azonban nem említ a Régiségtári Napló. Az erősen hiányos tárgy nagy valószínűség szerint később keveredett a leletegyütteshez, keltezése kérdéses. A Régiségtári Naplóban ugyanakkor az egyedi típusú karperecek leírását követően, említésre került egy 12,7 cm hosszú vaskés is. A tárgy jó megtartása alapján már Móra is feltételezte, hogy utólag keveredett a többi régiséghez (Régiségtári Napló II. k. 1910–1927).

47 SZŐKE 1962, 35.

48 SZŐKE–VÁNDOR 1987, 53–54.

régészeti hagyatékában,[49] azonban a Dél-Alföldön ez a folyamat némileg később, a 11. században ment végbe,[50] miként Erdély[51] és a Bánát[52] területén is. Ezt a tendenciát akkor is érvényesnek tarthatjuk, ha újabban már 10. századi pénzzel keltezett sírból,[53] illetve lovastemetkezéssel együtt is kerültek elő,[54] ami korábbi jellegüket hangsúlyozná.

Az S-végű karikaékszerek tekintetében formai szempontból Jochen Giesler huzalméreten alapuló tipológiája volt sokáig meghatározó,[55] noha a korábbi magyar kutatás is foglalkozott a lelettípussal. Egyöntetűen megállapították, hogy vékony huzalból a korábbi, vastagból pedig a későbbi formai variánsok készültek, míg az S-vég bordázott díszítése vagy laposra kalapált széles változata (nyitrai típus) csak 11. századi fejlemény.[56]

Az S-végű karikaékszerek formai rendszerezését főleg méret, huzalvastagság és alapanyag tekintetében vizsgálták a mai Szlovákia területén feltárt temetőkben, melyek a lelettípus ottani gyakori előfordulása miatt igen jól használható összefoglalások.[57] A magyar szakirodalomban a rétközi összefoglalást[58] követően a mai Románia területéről származó karikaékszerek alapos klasszifikációját publikálta Gáll Erwin.[59] 2016-ban Horváth Ciprián a Szombathely-Kisfaludi utcai temető leleteiből kiindulva új tipológiai rendszert közölt és teljes Kárpát-medencei kitekintésben összefoglalta az S-végű karikaékszerek kérdéskörét.[60]

A baksi S-végű karikaékszerek közepes méretűek és kör alakúak, közepes vastagságú rézalapú ötvözetből készültek, szimmetriatengelyükben nyitottak. Ennek egyik oldalán helyezkednek el a bordázatlan, laposra kalapált S-végek, melyeknél két esetben a visszapödrött rész nyitott (*17. kép 2, 4*), egy esetben pedig zárt (*17. kép 3*). A hurok a karika huzalvastagságához képest két esetben kicsinek mondható (*17. kép 1–2*), de mindhárom esetben szabályos, zárt spirál. A sima vég mindhárom esetben egyenesen levágott, az egyiknél pedig kissé elhegyesedő (*17. kép 3*). Mindezek alapján Horváth Ciprián tipológiájában leginkább az I.5a–b típushoz állnak közel.[61] Felületükön nyomokban feltehetően ón-ólom alapú bevonat figyelhető meg,[62] ami azonban csak fémvizsgálat alapján dönthető el.

Bár mindhárom S-végű karika szórványlelet, viseletükkel kapcsolatban nem zárhatjuk ki, hogy akár egy sírból származhatnak. Az egy sírban előforduló nagyobb számú S-végű karikaékszerekkel kapcsolatban elmondhatjuk, hogy az aldebrői 15. sír[63] 7 db S-végű karikájához hasonló mennyiségben tártak fel ilyen ékszereket a Dél-Alföldön is, Felgyő-Kettőshalmi dűlő 3924. sírjában.[64]

Szintén ebben a temetőben sikerült új megfigyeléseket tenni az S-végű karikák viseletével kapcsolatban: a pusztaszentlászlói temetőhöz hasonlóan a felgyői 3504. sírban is textilmaradvány

---

49 A szakirodalomban több alkalommal is felmerült, elsősorban a Dunántúl esetében a késő avar kori eredet lehetősége. A kérdést legutóbb részletesen elemző Horváth Ciprián 193 db 8–9. századi hasonló ékszert gyűjtött fel (Horváth 2016, 96–97, 104–107). Tipokronológiai elemzésében felhívta a figyelmet arra, hogy a 9. század közepén eltűnő, majd a 10. század második felében „ismét" elterjedő tárgytípus között logikai alapon valóban kapcsolatot feltételezhetünk, azonban a 100 éves kronológiai űrt egyelőre nem tudjuk áthidalni (Horváth 2016, 119). A magyarság Kárpát-medencébe történő beköltözését a 9. század közepén/második felében (Szőke 2014, 38) – főként a Karoling-kori S-végű karikák tekintetében döntő Dunántúl esetében – egyelőre magunk sem látjuk bizonyítottnak.

50 Mesterházy 1965, 104.

51 Gáll 2007, 245.

52 Oța 2008, 269.

53 Budaörs-Kamaraerdő 158. sírban Provance-i Hugo és II. Lotár (931–947) érmével (Kovács 2011, 140).

54 Nagyszénás, Svábföld 562. sz. tanya (Lichtenstein–Rózsa 2005).

55 Giesler 1981, 40, Abb. 7.

56 Szőke 1962, 88–89; Mesterházy 1965; Szőke–Vándor 1987, 51–52.

57 Ipolykiskeszi (Male Kosihy, SK) (Hanuliak 1994, 40); Csekej (Čakajovce, SK) (Rejholcová 1995, 60–62); Nyitra-Šindolka (Nitra, SK) (Fusek 2003, 187).

58 Istvánovits 2003, 281–285.

59 Gáll 2013, 643–658.

60 Horváth 2016, 49–122.

61 Horváth 2016, 52, 60–62.

62 A 10–11. századi ékszerek felületi bevonásait (ónozás, ezüstözés) is érintő kiváló, újabb anyag-összetételi dolgozat Török–Kovács–Barkóczy 2016.

63 Révész 2008, 25, 405.

64 Mészáros 2014, 536.

konzerválódott rájuk, vagyis nem hajkarikákról van szó.[65]

A tárgyalt leletegyüttesből ismert, huroksorral díszített egyedi jellegű karperectípust a kutatás egyértelműen a délkelet-európai eredetű tárgyak közé sorolta. Ennek oka, hogy kialakításukban hasonlóak a pödrött végű huzalkarperecekhez,[66] valamint a karperecpár testének huroksorral való díszítése is abból a régióból volt ismert korábban. Ez utóbbi bár fülbevalókon feltűnik, de karpereceken pusztán a baksi esetben fordul elő a kora Árpád-kori hagyatékban. Ezt a díszítést korábbi ismereteink szerint jobbára csak a délkelet-európai hátterű 9–11. századi karikaékszereken alkalmazták.[67] Azonban a baksi karperecpár legjobb párhuzamai Csehországból származnak. Rudnán egy 14–15 éves fiatal lány sírjában voltak ilyen karikaékszerek,[68] míg Malínban a földvár újabb ásatása során került elő egy szintén a 11–12. századra keltezett darab.[69] Az említett párhuzamok alapján valószínű, hogy ezek az ékszerek a Kárpát-medencében inkább északnyugati eredetűek és feltűnésük a 11–12. századra tehető. A huroksorral való díszítés kapcsán tehát fontos hangsúlyozni, hogy az nem pusztán csak a délkelet-európai eredetű ékszerekre jellemző, ami akkor is igaz lehet, ha forma és díszítés tekintetében tökéletesen megegyező fülbevalópárokat ismerünk a Nyugat-Balkán területéről.[70]

A Régiségtári Napló, illetve a korabeli térképek ábrázolása alapján a megbolygatott temetkezések és leletek a mai Fő utca vonalától keletre elterülő, egykoron szőlővel betelepített dombháton kerülhettek elő. A területet ábrázoló, de hiányosan ránk maradt kataszteri térképen,[71] mely a terület északi harmadát ábrázolja, nem szerepelnek a lelőhely kapcsán említett nevek. Ezért nagy a valószínűsége annak, hogy a sírok a dombhát délnyugati harmadában, a partfal szélén kerülhettek elő, nagyjából a mai Kassai–Kolozsvári–Szabadkai és Váradi utca által határolt részeken, feltéve, hogy a tulajdonosok nem változtak a térképi adatok felvétele és 1914 között. Ennek alapján a dombvonulat északkeleti sarkától a 6. keskeny szalagtelek lehetett Huszka Juhász István telke.[72]

2. Baks-Iskola: Pallavicini Sándor őrgróf 1886-ban baksi pusztáján iskolát építtetett. Az alapozási munkák közben kb. 1 méter mélyen három csontvázra bukkantak.[73] Kettő egymásnak lábbal feküdt, az egyik fejjel északnak, a másik délnek. A harmadik ettől 6 méterre került elő. Melléklet csak a 3. sírban volt.[74]

---

65 MÉSZÁROS 2014, 540.

66 SZÉLL 1941, 169, 164, XXXVIII. tábla 1, 4. A leletet közli MESTERHÁZY 1990, 155, 6. ábra.

67 MESTERHÁZY 1990, 105–106; GIESLER 1981, 126–128. A tárgytípus délkelet-európai hátterére utóbb egy további, törökországi lelet kapcsán utal KESZI 1999, 142.

68 NEUWIRTH 1985.

69 VELÍMSKÝ 2007.

70 Pl. Kašić-Mastirine 66. sír (PETRINEC 2009, 274, Bild 125), melyet a szerző a 11. század végére – a 12. század első felére keltezett. A Kárpát-medencei újabb fülbevalóleletek között kell megemlíteni Szombathely-Kisfaludy Sándor utca 37. sír hasonló leletét, ld. HORVÁTH 2016, 7. tábla 2.

71 Az 1856–1890 között készült, 1:2880-as méretarányú ún. kataszteri térkép színezett, negyedelt községi szelvénye.

72 Az 1914-ben előkerült leletek egy része ugyanakkor nem tartozik az általunk jelenleg vizsgált korszak emlékanyagához. Ugyancsak kérdéses a Kassai út 36. sz. ház előtt 1970-ben árokásás közben, illetve azzal hátulról szomszédos Aradi utca 35. sz. ház előtt 2014-ben szennyvízcsatornázás során előkerült síroknak a korszakunkhoz való tartozása. 1970-ben két csontvázon kívül egy kora bronzkori edény, szarmata és 18. századi kerámia (FARKAS 1995), 2014-ben egy *maturus korú* (50–59 éves), *europid típusú férfi* jó megtartású koponyája és vázcsontjai, valamint néhány darab állatcsont került elő. Marcsik Antónia a közepesen hosszú koponya miatt kizárta a középkori keltezést, valószínűbbnek tartja, hogy a temetkezés népvándorlás (talán avar) kori. A további munkavégzés során újabb temetkezés nem került elő. A helyiek szerint az Aradi utca 42. sz. alatti ház alapozásánál az 1970-es években egy csontvázat bolygattak meg, amelynek karján karperec volt. A 44. sz. alatti telken pedig kútásás közben találtak emberi maradványokat. Az utca középső részén, a mai útburkolat alatti részről a vízvezeték fektetése alkalmával mintegy 5-6 sír került elő és pusztult el, amelyek némelyikében a deréktájékon övtartozékok és vaskések voltak (BEDE–BERECZKI 2015).

73 A lelőhelyet a régészeti szakirodalom az alábbi néven említi: Baksi puszta (REIZNER 1891, 358); Baks (HAMPEL 1900, 588); Baks iskola (BÁLINT 1991, Nr. 13; FEHÉR–ÉRY–KRALOVÁNSZKY 1962, 21, Nr. 38).

74 REIZNER 1891, 358. A Régiségtári Napló adata szerint 1914-ben Toldy Lajos uradalmi főgépész adományaként a múzeumi gyűjteménybe került egy bronzból készült *torques* is, amely a baksi iskola építése alkalmával került elő. A nyakperecet nem találtuk a gyűjteményben, így mindössze a Régiségtári Naplóban szereplő leírás és rajz alapján vizsgálható: *„erős, tömör tárgy, 13 cm átmérővel, hurkos két vége 5 cm-re van egymástól, gyönyörű patináját ledörzsölték."* (Régiségtári Napló II. k. 1910–1927). A *torques* kialakítását tekintve eltér az 1886-ban és 2009-ben előkerült nyakperecekétől (vastag huzalból kialakított, nem sodrott). Legszembetűnőbb különbség a záródásában van: nem hurkos-kampós záródású, hanem mindkét vége hurokszerűen visszapödrött. E különbözőségek alapján az 1914-ben múzeumba került *torques* nem 10–11. századi, hanem szarmata.

A sír leírása

3. sír: Az előkerült leletek alapján valószínűleg felnőtt *nő* csontváza nyugodott a sírban. Mell.: 1. A csontváz nyakánál egy rézalapú ötvözetből (sárgaréz?) készült, két drótszálból sodrott (az egyik szál kétrét hajtva), hurkos-kampós záródású *torques (17. kép 1–1a)*[75] volt. Átm.: 13 cm, s.: 94,54 g. 2. Nyitott végű, rézalapú ötvözetből (sárgaréz?) készült *gyűrű* a csontváz ujjcsontjáról.[76] A tárgy még az előkerülés során elkallódott. 3. A Régiségtári Napló adata alapján egy *halántékkarika* is volt a sírban, amely szintén elveszett.[77]

A szakirodalomban régóta ismert lelőhely, a sírok előkerülésének, az iskola helyének meghatározása nem volt egyszerű feladat. Az iskola építésének idején, 1886-ban a mai község középső harmada nem volt beépítve, a falu északi harmadának a Fő utcától keletre eső területét egészen az ártérig a Harmadik Katonai Felmérés (1869–1887) lapján Tömörkényi Szőlőnek jelölik (*20. kép 1*). Ez a terület is a Pallavicini uradalom része volt, és 1886-ban itt épülhetett az iskola. A ma is meglévő épület[78] az Aradi út végén, a Fő utca nyugati oldalán, a 114-es szám alatt található, mint azt az uradalom 1880–1890 között emelt új épületeiről szóló, 1890-ben készült leltára bizonyítja.[79]

Számolni kell azzal a lehetőséggel, hogy a leletekre vonatkozó információk, melyek több áttételen keresztül jutottak Reizner Jánoshoz, nem teljesen felelnek meg a valóságnak. Gondolunk itt arra, hogy 1886-ban nem valószínű, hogy az iskola épületéhez egy méter mély alapozási árok készült, melynek kiásása során kerültek volna elő a temetkezések. Valószínűbbnek tartjuk, hogy 1886-ban a szőlősdomb délnyugati harmadában, az iskolától nem messze, a Juhász-féle telek közelében kerültek elő az iskola építéséhez szükséges agyag- vagy homokbányászás során az eltérő tájolásuk alapján feltehetően legalább két korszakból származó temetkezések.

3. Baks-Köztársaság u.

4. Baks-Szentgyörgy (Tömörkény-Szentgyörgy): Farkas Sándor, a Nemzeti Múzeum megbízottja 1892-ben Babossy József mérnöktől vett át leleteket – vaslándzsa, vállában kovácsolt fülű, ívelt talpalójú kengyel, gombosvégű kard –, amelyeket a Csongrád Sövényházi Ármentesítő Társulat ajándékaként juttatott a Nemzeti Múzeum gyűjteményébe. Ezek a Dong-ér szabályozási földmunkái során kerültek elő Szentgyörgy falu területéről.[80]

Szentgyörgy falu helyét eddig Tömörkény déli határába lokalizálták[81] a Dong-értől északra jelölt

---

75 A nyakperecet Csikós János pusztaszeri ispán adományozta a szegedi múzeumnak. A *torques* rajzát közli: Reizner 1891, 358; a leleteket említi: Hampel 1900, 588; Hampel 1907, 176; Bálint 1991, Nr. 13; Fehér–Éry–Kralovánszky 1962, Nr. 38.

76 A gyűrű előkerülése után elveszett, ennek ellenére alapanyagaként a leírásokban egyaránt megtalálható a bronz (Reizner 1891, 358; Hampel 1900, 588) és a sárgaréz is (Hampel 1907, 176), amely meghatározások csak feltételezéseken nyugszanak.

77 Régiségtári Napló I. k. 1883–1902.

78 Molnár 2003, 55.

79 „*Szőlőknél iskola, vegyes falból, gyékénytetővel, 2 szoba, benyíló konyha, kamra, alatta pince. Istálló 8 drb zsanéros ajtó, egy kétszárnyú, levélajtó ajtózárral, padlás lépcső deszkából, istállóban jászol ráccsal. 7 db kétszárnyú. r. b. ablak, 6 ablakvas, 3 kamra és istálló ablak. Iskola szobák padozva, benyíló konyha folyosó, kamra kövezve. Két banyakemence, 1 vaskályha, 1 rakott takaréktűzhely. Iskolában 14 fenyőpad és felszerelés. Sertésól, vegyesfal, gyékénytető, lepallatolva, akol kövezve, 8 drb egyszárnyú levélajtó tolózárral.*" (A Pallaviciniek Mindszent-Algyői uradalmának Hitbizományi főkönyve. CSML XI. 609./14. 15. d.)
Nem zárható ki annak lehetősége, miszerint a ma is meglévő épület (Molnár 2003, 55) a régi helyén, már a Klebelsberg Kunó népiskolai programja keretében kerülhetett megépítésre.
Ma még nem eldönthető, hogy mi a kapcsolata a szomszédos, 112. sz. telekről, pontos információk nélkül előkerült, 1992 júniusában Vályi Katalin által helyszíni szemle során begyűjtött emberi vázmaradványoknak a baks-iskolai leletekkel. A két különböző emberhez tartozó karcsont mellett előkerült medencelapát töredékén zöldes elszíneződés volt megfigyelhető (Farkas 1995).
Az 1920-as évek második felében – a már említett népiskolai program részeként – épült egy iskola a Baksi Majorban is. A két lakott hely – Baksi Major és a Tömörkényi Szőlő közötti terület, a mai falu középső harmada – még az 1928-as térkép (Szentes és Kiskunfélegyháza. A Magyar Állami Térképészeti Intézet 1:75 000-es, 5364-es számú térképe. Budapest 1928) szerint lakatlan volt. Így a fentiek értelmében az 1886-os iskola legnagyobb valószínűséggel az általunk említett telken épülhetett.

80 Lőrinczy 1988, 10; Fári 1992, 208; Lőrinczy–Szalontai 1996, 281. A lelőhely azonosítója: 55300.

81 Lőrinczy–Szalontai 1996, 281.

Szent György-halom helyzete alapján.[82] A Harmadik Katonai Felmérés térképlapján (*20. kép 1*) a „Szent Györgyi homok" a Dong-értől délre, mintegy 500 méterre, a Baks–Csanytelek közötti úttól nyugatra 350 méterre, nagyjából a mai Gagarin-major központi területére esik. Mindhárom katonai felmérés térképlapján egy, a környezetéből kiemelkedő, eséstüskével ábrázolt magaslatot jelölnek a területen (*19–20. kép*). Az 1:75 000-es léptékű térképen is a Dong-értől délre ábrázolják Szent Györgyi homokját (*20. kép 2*).

5. Csanytelek-Dilitor/Sövényháza-Dilitor[83]

6. Csanytelek-Síróhegy[84]

7. Csanytelek-Szentkúti tizedi iskola[85]

8. Dóc/Sövényháza, Kőtörés-halom[86]

9. Pusztaszer-Kiszner tanya[87]

10. Pusztaszer-Monostor[88]

11. Pusztaszer-Rohodai dűlő, Gyovai part[89]

12. Tömörkény Bánomhegyi-dűlő, Kiss Ernő utca 85.[90]

13. Tömörkény-Jajgatóhalom, Wolford P. földje/Tömörkény-Újmajor: 1936–1937-ben Wolford[91] Péter földjén, a Jajgató-halmon ismeretlen számú temetkezést bolygattak meg.[92] Az előkerült leleteket a helybeliek rakták el, erre utal, hogy a szentesi gyűjteménybe került tárgyak egy részét a tulajdonostól, egy másik részét pedig Pozsai Mátyástól vásárolta meg az intézmény. Ami a lelőhely lokalizálását illeti, legvalószínűbb, hogy a feldúlt temető a Nagy-Csaj-tó délnyugati szélén húzódó Lukas-halom nyugati részén helyezkedett el, miután ezen a részen birtokolt szőlőföldet a Wolford család. A katonai felmérések alapján a területen több kisebb, a térképen nem rögzített nevű halom/kiemelkedés is található, amelyek egyike lehetett a helyiek által Jajgató-halomnak elnevezett domb.

Korábban önálló lelőhelyként került ismertetésre a közelben fekvő Tömörkény-Újmajor lelőhely, amelyről azonban nem a korszakunkhoz tartozó tárgyak kerültek felsorolásra,[93] hanem bronzkori emlékek.[94] E lelőhely-megnevezéssel ugyanakkor egy kígyófejes karperecre is van adatunk, amely Exterde Tibor elmondása alapján 1937-ben került elő.[95] A Móra Ferenc Múzeum őriz továbbá egy Tömörkényről származó edényt, amelyet szintén Exterde Tibor mentett meg 1937-ben és adományozott az intézménynek. Az edény belsejében található cédula alapján karpereces sír melléklete volt. Mindkét tárgy nagy valószínűség szerint a Wolford-féle szőlő rigolírozása során kerülhetett elő, s aztán a tömörkény-újmajori iskolában tanító Exterde Tiborhoz került.

14. Tömörkény-Nagyhalom, Lackó tanya[96]

15. Tömörkény-Piactér[97]

A mai Baks, illetve a szomszédos települések közigazgatási határain belül jelenleg 15 lelőhelyet ismerünk, amelyről honfoglaló és kora Árpád-kori temető vagy sírlelet került elő. A környék 10–11. századi megtelepedésének vizsgálatát azonban nehezíti, hogy csak kis mennyiségben áll rendelkezésünkre jól dokumentált, teljes egészében feltárt temető.

A lelőhelyek topográfiai helyzete alapján elmondható, hogy a temetők szinte kivétel nélkül a Tisza jobb oldali mellékvizei, a Dong-ér és az egykori Kis-Tisza, ma Percsorai-főcsatorna nyugati oldalán húzódó magaspartokon, valamint a területen nagyobb számban megtalálható ki-

---

82 A Pallavicini őrgrófi család Mindszent–Algyő hitbizományi uradalmának térképe. Mindszent 1900. Móra Ferenc Múzeum Történeti Gyűjtemény, leltározatlan.

83 SZÉLL 1941a, 245–255; KRALOVÁNSZKY 1954; FEHÉR–ÉRY–KRALOVÁNSZKY 1962, Nr. 166.

84 SZÉLL 1941, 169–171; KRALOVÁNSZKY 1954; FEHÉR–ÉRY–KRALOVÁNSZKY 1962, Nr. 167; BÁLINT 1991, Nr. 34, Abb. 52. 1.

85 KRALOVÁNSZKY 1954; FEHÉR–ÉRY–KRALOVÁNSZKY 1962, Nr. 168; BÁLINT 1991, Nr. 35.

86 TÖMÖRKÉNY 1905; SZÉLL 1943, 179–180; FEHÉR–ÉRY–KRALOVÁNSZKY 1962, Nr. 910.

87 VÁLYI 1994.

88 BÉRES ET AL. 1996, 25–28.

89 LŐRINCZY–SZALONTAI 1993, 295.

90 Lőrinczy G.: *Örökségvédelmi hatástanulmány Tömörkény község területéről***.** Kézirat. Szeged 2005.

91 Előfordul Volford és Walford névalakban is.

92 FEHÉR–ÉRY–KRALOVÁNSZKY 1962, Nr. 1159; BÁLINT 1991, Nr. 315.

93 FEHÉR–ÉRY–KRALOVÁNSZKY 1962, Nr. 1161; BÁLINT 1991, Nr. 314.

94 Vö. REIZNER 1898.

95 LŐRINCZY–SZALONTAI 1993, 296.

96 Móra Ferenc Múzeum RégAd. ltsz.: 2011.19.6–9.

97 FEHÉR–ÉRY–KRALOVÁNSZKY 1962, Nr. 1160; BÁLINT 1991, Nr. 313.

sebb-nagyobb kiterjedésű állóvízek (Kis Csaj-tó, Nagy-Csaj-tó, Dongér-tó, Dóci-tó stb.) mellett helyezkedtek el (*21. kép*). E löszös hátak, magaslatok tengerszint feletti magassága 87 és 94 méter között váltakozik. Legmélyebben a pusztaszeri lelőhelyek feküdtek, 83 méteres tengerszint feletti magasságban.

A feltárt, illetve megmentett sírok, temetők leletanyaga alapján megállapítható, hogy a szűkebb térségből egyelőre hiányoznak a 10. század első felére, közepére keltezhető sírok. Ezt részben igazolja a nemesfém ékszerek, ruhadíszek teljes hiánya, valamint a különböző típusú lovas temetkezések ritka előfordulása. Öt lelőhelyen összesen négy sírban került dokumentálásra részleges (kettő-kettő Csanytelek-Síróhegyen és Pusztaszer-Kiszner tanyán), egy sírból pedig jelképes (Csanytelek-Dilitor) lovas temetkezés, míg további két temetkezésből csak a lószerszámzat bizonyos elemeiről van adatunk (Baks-Szentgyörgy és Tömörkény-Piactér). Bár a legtöbb temetőt bolygatottsága, illetve feltártsági fokának ismeretlensége miatt eleve nem tudjuk pontosan keltezni, az azonban bizonyos, hogy mind a temetkezési szokások, mind pedig a leletanyag alapján e lelőhelyek adják a legkorábbi horizontot.

Baks környezetében tehát a 10. század utolsó harmadában, végén számolhatunk a magyarság megtelepedésével, ami a lelőhelyek tanúsága szerint a 11. században töretlenül folyt tovább. A legtöbb lelőhelyről ugyanis a leletanyag döntő többségét a 11. századi ékszerek, ruhadíszek alkotják, amelyeket gyakorta kelteznek kora Árpád-kori érmék. Két esetben (Pusztaszer-Monostor és Dóc, Kőtörés-halom) korai templom körüli temetőre van adatunk. Ezek kapcsán szintén érdemes kiemelni, hogy a templom körüli temetők korai sírjainak leletanyaga, valamint a „pogány" temetők 11. század második felére, végére keltezett temetkezései alapján egyfajta párhuzamosság figyelhető meg. A két temetőtípus között nincs éles váltás.

Baks területének Árpád-, közép- és kora újkori településtörténeti vázlata

Baksra vonatkozóan nem rendelkezünk Árpád- és középkori forrással, sőt az újkor elején se lehetett jelentős hely, mert Bél Mátyásnak a 18. század első harmadában készült, Csongrád megyéről szóló leírásában nem szerepel.[98] Első említése 100 évvel később történik, Fényes Elek Mindszent melletti pusztaként említi.[99] A rendelkezésünkre álló okleveles adatok alapján a vidék a Bor-Kalán nemzetség birtoka volt a 11. század végétől,[100] előtte minden bizonnyal királyi tulajdonban lehetett.

Az oklevelek hallgatásával ellentétben a régészeti leletek a vidék korabeli betelepülését tanúsítják.[101] A község 62 km^2-nyi bel- és külterületének keleti feléről 20 olyan lelőhelyet ismerünk, ahonnan Árpád-kori településre utaló kerámiaanyag származik. Ez azt jelzi, hogy az Ópusztaszer–Baks–Csanytelek országúttól nyugatra fekvő területről előkerült igen gyér településnyomok szerint az Árpád-korban az élővízhez – jelen esetben a Tiszához – közeli területeken települtek meg.

A terepbejárásokon ismertté vált Árpád-kori településnyomok alapján akár sűrű településhálózatot is rekonstruálhatnánk a területen. A kis kiterjedésű, tanyaszerű megtelepedésre utaló telepek egy része a szabályozás előtti Tisza magaspartján, egymástól 1–1,5 kilométerre került elő. Ezek a kisméretű telepek nem voltak hosszú életűek és talán annak a gazdasági-településszerkezeti változásnak a nyomai, amelyek a birtokok megosztásával, a településtől távolabbi földterületek művelés alá vonásával jártak.[102]

Rövid életű, feltehetően kis lélekszámú településre utal a község belterületének északi részén, az egykori szőlősdomb keleti széléről előkerült vöröses és szürkés színű bográcsperem-töredék, a korongon készített, homokkal soványított fazék kihajló perem-, valamint párhuzamos vonalak-

---

98 Bél 1984.

99 Fényes 1851, 75.

100 Györffy 1963, 883, 891, 906.

101 A településtörténeti értékeléshez felhasználtuk: Farkas 1995 és Lőrinczy Gábor: *Örökségvédelmi hatástanulmány Baks község területéről*. Kézirat. Szeged 2005.

102 Laszlovszky 1986, 146–147.

kal díszített oldaltöredéke stb. Ez a település – a földrajzi közelség és a tágabb területről hiányzó korabelei leletek okán – összefüggésbe hozható a szőlősdomb északkeleti sarkából, Juhász Istváné földjéről ismertté vált temetkezés által jelzett temetővel.

A másik, a község belterületének közepéről ismertté vált 11. századi, kis sírszámú temető sírjaiban eltemetettek egykori településének nyomait nem ismerjük, talán a terület beépítettsége miatt; de nagy a valószínűsége annak, hogy az alig 250 méterre keletre lévő tiszai magasparton húzódhatott.

A kis kiterjedésű telepek másik része erősen szétszóródva a Kis-Tisza és a szabályozott Tisza partja között, a szabályozás előtt szinte állandóan vízjárta területből kiemelkedő dombhátakon és szigeteken helyezkedett el. Ezek között a felszíni leletek – csillámos homokkal soványított, vöröses színű, kissé érdes felületű kerámia, bográcsperem- és oldaltöredékek, fazékperemek – egy nagy kiterjedésű (kb. 75.000 m^2-nyi) település nyomait rajzolják ki. Az egymástól kb. 40-60 méterenként sűrűsödő leletek alapján különböző objektumok – házak, gazdasági épületek stb. – maradványai feltételezhetőek. A lelőhely északkeleti végében előkerült tégla- és vakolatdarabok, faragott kőtöredékek és embercsontok templom és temető jelenlétére utalnak. Az innen ismert Ányás nevű határrész alapján felvethető, hogy a település az oklevelekben említett Ányás faluval[103] lehetne azonos. A kérdés teljes bizonyossággal nem dönthető el, de a település élete a tatárjárás után megszűnt; néhány kerámiatöredék utal arra, hogy az előzőekhez képest jelentősen csökkent a falu élete. A rendelkezésünkre álló leletek alapján valószínűsíthetjük, hogy a környék településeiről a lakosság ide járhatott templomba.

A felszíni kerámialeletek és az okleveles adatokból kiolvasható folyamatosság alapján nagyobb azonban annak a valószínűsége, hogy az Árpád- és középkori Ányást az ettől a településtől délkeletre fekvő, Baks és Dóc közös határában regisztrált lelőhellyel azonosítsuk. Ez a település a mai Ányás határrésszel délről szomszédos. E lelőhelyen az Árpád-korin kívül 14–15. és 16–17. századi kerámiaanyag is előkerült, ami jelzi a Tisza menti, medrekkel, mocsarakkal szabdalt terület folyamatos lakottságát és bizonyos fokú védettségét.

A tatárjárás után megváltoztak a területen a birtokviszonyok, mert a távoli egyházak nem tudták megtartani a Tisza menti birtokaikat, így ezek a Bor-Kalán nemzetség kezébe kerültek.[104] I. Marján 1280 körül a margitszigeti kolostorra hagyományozta a területről Ányás mellett a Tisza melletti, de ismeretlen helyen fekvő Koxolt, valamint Ikerhalom nevű helyeket.[105]

A területen a 13. század második felétől a települések száma és elhelyezkedése is részben megváltozott. A régészeti terepbejárásokon előkerült kerámiaanyag alapján úgy tűnik, a terület Árpád-kori településeinek egy részén folytatódott az élet a későbbi évtizedekben is, csupán tíz település használata szakadt meg. Ugyanakkor ezek mellett a vizsgált terület addig meg nem szállt nyugati felében – az Ópusztaszer–Csanytelek közötti országúttól nyugatra – hoztak létre négy helyszínen új települést, amelyeknek korábban nem volt települési előzményük.

Ezzel egy időben a tágabb területen egy jelentősebb központ, Szer alakult ki, amely nemzetségi központ is volt, a 15. században az Ellésy és Szeri Pósa család birtokaként tűnik fel.[106]

Baks nevét középkori oklevelek nem említik. A szomszédos Tömörkény, Szentgyörgy és Ányás – mely területek egyes részei a mai Baks külterületére esnek – 1471-ben Pusztaszerhez tartoztak.[107]

A már említett és feltételesen Ányással kapcsolatba hozott lelőhelyen kívül a 14–15. századi, erősen tagolt fedőhornyos, galléros fazék perem- és oldaltöredékek, fedők, korsó és lábasok töredékei, melyeket rádliminta, csigavonal, valamint piros és barna festés díszít, egy nagyobb területen – a Dong-ér Tiszai torkolatánál – sűrűsödnek. A Má-

---

103 GYÖRFFY 1963, 886.

104 GYÖRFFY 1963, 884.

105 GYÖRFFY 1963, 891. Maga az Ikerhalom talán azonosítható a mai Kettőshalommal, mely a község délnyugati részén, az Ópusztaszer–Baks közötti műúttól nyugatra fekszik. A halmoktól és a műúttól keletre, az előbbiektől alig 1300-1400 méterre kerültek elő olyan kerámiatöredékek, melyek Árpád-kori településre utalnak. Ez a lelőhely talán az Ikerhalom néven említett településsel lehet azonos.

106 KARÁCSONYI 1897, 49, 76.

107 CSÁNKI 1890, 678, 686.

tyás-zöld és mézsárga színű mázas kerámiatöredékek[108] már a terület folyamatos, 16–17. századi életét jelzik. Az itt előkerült tégla-, vakolat- és kődarabok annak a templomnak a maradványai, melyet az Első Katonai Felmérés térképlapja romként ábrázol és Tömörkénynek nevez (*19. kép 1*).

Az okleveles adatok bizonyítják, hogy Tömörkény már a 15. században vámszedő hely volt.[109] A törökök 1526. évi támadása során a település nem semmisült meg, a Tisza melletti falvak lakossága a folyó túlpartjára menekült, és a visszatelepedőknek a török három évre szóló adókedvezményt adott. Az 1548-as török adóösszeírás szerint Tömörkény falu a 9282 akcse adójával jelentős helynek számított. Jól jelzi ezt, hogy a vele délről szomszédos Ányás falunak ugyanakkor csak 2800 akcse adót kellett fizetnie.[110] „*Temerkén falu*" 1632-ben kikötőjével – és akkor már több mint fél évszázada álló, a törökök által épített erődítményével[111] – együtt átkerült a szegedi *náhije* fennhatósága alá,[112] azaz nem a mai Tömörkény területén, hanem közvetlenül a Tisza jobb partján, Mindszenttől északnyugatra, baksi területen feküdt. Pusztafaluként később Mindszent határához tartozott, de 1775-ben még álltak templomának romjai a tiszai ártér szélén, amit az Első Katonai Felmérés (1763–1787) lapján is jelöltek (*19. kép 1*).

Baks az újkor elején sem volt jelentős hely. Az Első Katona Felmérés (1763–1787) térképlapján csak az egyutcás Baksi Dohánykertészet[113] látható (*19. kép 1*), amely nem a mai község területén, hanem attól délkeletre, a mindszenti révhez vezető út és a szegedi út kereszteződésében, az ártér magaspartjának vonalát követve, egy északkelet–délnyugati út mentén feküdt. Baks területét a mindszenti-algyői uradalom részeként az Erdődy családtól 1803-ban vette meg a Pallavicini család.[114]

Az Erdődy birtok területén 1765–1766-ban létrejött Baksi Dohánykertészet kialakításában – amelynek létrehozása elé az Erdődy család akadályt nem gördített, sőt örültek, hogy így a gyéren lakott birtok lassan benépesült – a szegediek mellett a Tisza túloldalán élő mindszentiek is részt vettek.[115] Közel 90 éves története[116] intenzív lehetett, mert a Baksi Majorban az 1800-as évek első évtizedében már új istállók, ólak, majorsági épületek készültek.[117]

A majorsági épületegyüttest, melynek területe megegyezik a mai község délnyugati végével, a Második Katonai Felmérés (1806–1869) térképlapján is ábrázolták (*19. kép 2*), a Szeged–Csongrád közötti út és a mindszenti révhez vezető út találkozásánál. Ugyanakkor e térképlapon a dohánykertészetet – amelyet Pallavicini őrgróf 1853-ban erőszakkal felszámoltatott[118] – már nem találjuk meg.[119]

Schéner György 1831. évi Csongrád megyét ábrázoló térképén már szőlődombként ábrázolták a község *északkeleti*, Dong-ér alatti dombvonulatát.[120] A Második és a Harmadik Katonai Felmérés (1869–1887) lapján is jelölték Tömörkényi Szőlők néven (*19. kép 2; 20. kép 1*).[121] Az egykori Dong-értől délre fekvő homokhátságra telepített szőlő területének első ránk maradt képi ábrázolása a Második Katonai Felmérés (1869–

---

108 Parádi 1963, 224–227.
109 Csánki 1890, 684.
110 Vass 1979, 51–52, 69.
111 Vass 1979, 17. j.
112 Vass 1979, 59.
113 Ami az 1765–1766-os iratokban Tömörkény-Baks néven szerepel (Takács 1964, 52).
114 Vályi–Zombori 2007, 83.
115 Takács 1964, 56; Vályi–Zombori 2007, 102–103.
116 A tágabb környék dohánykertészségei közül az Ányási (1016 fő) után a második legnagyobb létszámú dohánykertészség volt (Palugyai 1854, 154).
117 Vályi–Zombori 2007, 102–103. Az a feltételezés, miszerint a Pallavicini uradalom Baksi majorját az 1830–40-es években alakították ki (Molnár 2003, 19), fentiek alapján pontatlan. Az a vélemény, miszerint a Baksi Major a feloszlatott dohánykertészség helyén épült volna (Juhász 1989, 193), az Első és Második Katonai Felmérés térképlapjainak összevetése alapján nem igazolható (*19. kép 1–2*).
118 Zsilinszky 1897, 434; Juhász 1989, 80. j.
119 Ebből az is következik, hogy ennek a területnek a térképészeti felvétele csak 1853 és 1869 között történhetett.
120 Juhász 1989, 192.
121 A szőlősdombot – a térkép tanúsága szerint – közvetlen dűlőút kötötte össze a kevesebb, mint 2 km-re, a Dong-értől északra fekvő, egykori templomos faluval. Az elnevezés alapján valószínűsíthető, hogy a középkori Tömörkény falu lakói művelték a szőlőterületet. Erre utalhat az is, hogy 1570-ben a falu lakóinak – többek között – boroshordó adót is fizetniük kellett (Káldy-Nagy 2002, 31).

1887) térképlapján látható Szőllő halom néven. Ennek a halomnak a korábbi neve az Első Katonai Felmérés (1763–1787) lapján Szélücs halom volt (*19. kép 1*).

A mai Baks területe a 19. században közigazgatásilag hol ide, hol oda tartozott. 1823-tól Csany *filiá*ja volt,[122] majd Baksiszőlő[123] 947, Baksimajor 207 és Ányás 208 lakosával együtt Sövényházához tartozott.[124] A 20. század '30-as éveitől épülhetett egybe a Tömörkényi szőlő Baksiszőlő néven a Baksi Major területével, és Ányással együtt 1947-ben Baks néven vált önálló községé.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A régészeti leletanyagot Vidovics Teréz restaurálta. A tárgyrajzokat Ambrus Edit, a tárgyfotók egy részét Linczer-Katkó Izabella készítette. A 2006. és 2009. évi feltárások térképeit Zoltán Sándor Péter szerkesztette egybe. Munkájukért fogadják köszönetünket. Köszönettel tartozunk Farkas Csillának egyetemi szakdolgozata megismeréséért és felhasználásának lehetőségéért. A huroksorral díszített karikaékszereket Langó Péter dolgozza fel, eddigi adataiért, illetve kéziratáért és a hivatkozás lehetőségéért köszönetet mondunk.

IRODALOM

BALOGH 2010: Balogh Cs.: Baks, római katolikus templom. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2009 (Archaeological Investigations in Hungary 2009).* Szerk/Ed.: Kisfaludi J. Budapest 2010, 136.

BÁLINT 1991: Bálint, Cs.: *Südungarn im 10. Jahrhundert.* Studia Archaeologia 11. Budapest 1991.

BEDE–BERECZKI 2015: Bede Á. – Bereczki B.: Baks, Aradi utca. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve Új folyam* 2 (2015) 477.

BÉL 1984: Bél M.: *Csongrád és Csanád megye leírása*. A kötetet sajtó alá rendezte, a kísérő tanulmányt és jegyzeteket írta, a képanyagot válogatta Zombori I. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1980–81:2. Szeged 1984.

BENDE–LŐRINCZY 1997: Bende L. – Lőrinczy G.: A szegvár-oromdűlői 10–11. századi temető (Das Gräberfeld von Szegvár-Oromdűlő aus dem 10. bis 11. Jahrhundert). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 3 (1997) 201–285.

BENDE–LŐRINCZY 2007: Bende L. – Lőrinczy G.: Baks, Köztársaság utca. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2006 (Archaeological Investigations in Hungary 2006).* Szerk/Ed.: Kisfaludi J. Budapest 2007, 152.

BÉRES ET AL. 1996: Béres M. – Kürti B. – Nagy Á. – Trogmayer O. – Vályi K.: *Szer monostora és kora. Kiállításvezető.* Szerk.: Bende L. Ópusztaszer 1996.

BLAZOVICS 1999: Blazovics L.: *A Csongrád megyei levéltár kiadványai. Segédletek X. Csongrád megyei községek iratai*. Szerk.: Blazovics L. Szeged 1999.

CSÁNKI 1890: Csánki D.: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. Budapest 1890.

CSIKVÁRI 1938: Csíkvári A.: *Csongrád vármegye*. Vármegyei szociográfiák. Budapest 1938.

DÖVÉNYI 2010: *Magyarország kistájainak katasztere*. Szerk.: Dövényi Z. Budapest 2010.

FÁRI 1992: Fári I.: Régészeti leletek és ásatások híre a szegedi napilapokban. A szegedi Városi Múzeum első korszaka (1879–1904) (Nachrichten über archäologische Funde und Ausgrabungen in den Szegediner Tageszeitungen). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1989–90:1 1992, 203–228.

FARKAS 1995: Farkas Cs.: *Baks község régészeti topográfiája és településtörténete a terepbejárások tükrében*. Szakdolgozat. Szeged 1995.

[122] BLAZOVICS 1999, 22.

[123] Ilyen néven történő első említése 1920-ből való (JUHÁSZ 1989, 193).

[124] CSIKVÁRI 1938, II. 66.

FEHÉR–ÉRI–KRALOVÁNSZKY 1962: Fehér G. – Éry K. – Kralovánszky A.: *A Közép-Dunamedence magyar honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei*. Régészeti Tanulmányok 2. Budapest 1962.

FÉNYES 1851: Fényes E.: *Magyarország geographiai szótára* I. Pest 1851.

FUSEK 2003: Fusek, G.: Ein Grab aus Nitra-Šindolka mit einer byzantinische Münze. In: *Słowanie i ich s siedzi we wczesnym średniowieczu*. Red.: Dulinicz, M. Warszawa–Lublin 2003, 185–188.

GÁLL 2007: Gáll E.: Az S végű hajkarikák megjelenésének ideje az Erdélyi-medencében (The date of the appearance of the S-ended lock-rings in the Transylvanian Basin). *Acta Siculica* 2007, 239–251.

GÁLL 2013: Gáll E.: *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 6. Szerk.: Felföldi Sz. Szeged 2013.

GÁLL 2014: Gáll E.: A periferikus 10. századi Erdélyi-medence. Néhány gondolat a 10. századi „magyar hatalmi hálózat" erdélyi hódításáról. *Korunk*. Harmadik folyam 25:8 (2014) 82–95.

GIESLER 1981: Giesler, J.: *Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken*. Prähistorische Zeitschrift 56:1. Bonn 1981.

GYÖRFFY 1963: Györffy Gy.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* I. Budapest 1963.

HAMPEL 1900: Hampel J.: A honfoglalás kor hazai emlékei. In: *A magyar honfoglalás kútfői*. Szerk.: Pauler Gy. – Szilágyi S. Budapest 1900, 507–830.

HAMPEL 1907: Hampel J.: *Újabb tanulmányok a honfoglalás kori emlékekről*. Budapest 1907.

HANULIAK 1994: Hanuliak, M.: *Malé Kosihy I. Pohrebisko z 10-11. storočia. Archeologicko-historické vyhodnotenie. (Gräberfeld aus dem 10.-11. Jh. in Malé Kosihy)*. Materialia Archaeologica Slovaca 12. Nitra 1994.

HORVÁTH 2014: Horváth C.: *Győr és Moson megye honfoglalás és kora-Árpád kori temetői és sírleletei*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 8. Szerk.: Felföldi Sz. Szeged 2014.

HORVÁTH 2016: Horváth C.: *Kora Árpád-kori temető Szombathely-Kisfaludy Sándor utca területén. S-végű karikaékszerek a kora Árpád-kori Dunántúlon*. Szombathely 2016.

ISTVÁNOVITS 2003: Istvánovits E.: *A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga (Das landnahme- und arpadenzeitliche Nachlassmaterial des Rétköz)*. Régészeti gyűjtemények Nyíregyházán 2 – Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 4. Szerk.: Almássy K. – Istvánovits E., Kovács L. – Révész L. Nyíregyháza 2003.

JUHÁSZ 1989: Juhász A.: *A szegedi táj tanyái*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1982–83:2 Szeged 1989.

KÁLDY-NAGY 2002: Káldy-Nagy Gy.: *Szegedi török számadáskönyvek az 1585–1588-as és az 1670-es évekből. Dél-Alföldi évszázadok 18*. Szeged 2002.

KARÁCSONYI 1897: Karácsonyi J.: *A puszta-szeri monostor kegyurai. Értekezések a történettudomány köréből*. Budapest 1897.

KESZI 1999: Keszi T.: 10. századi zárt lemezgyűrűk pajzs alakúan kiszélesedő fejjel, pentagramma és madár ábrázolással (Geschlossene Plattenringe aus X. Jahrhundert mit Schildförmig ausgebreitetem Kopf, mit Darstellung von Pentagramma und Vogel). In: *A népvándorláskor fiatal kutatóinak 8. találkozójának előadásai. (Veszprém, 1997. november 28–30.)* Szerk.: S. Perémi Á. Veszprém 1999, 133–148.

KOVÁCS 1986: Kovács L.: Honfoglalás kori sírok Nagytarcsán II. A homokbányai temetőrészlet (Adatok a nyéltámaszos balták, valamint a trapéz alakú kengyelek értékeléséhez) (Landnahmezeitliche Gräber in Nagytarcsa II: Gräberfeldabschnitt in der Sandgrube [Beiträge zur Werung der Äxte mit Schaftlochlappen sowie der trapezförmigen Steigbügel]) *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1986, 93–121.

KOVÁCS 1992: Kovács L.: A Móra Ferenc Múzeum néhány régi, 10–11. századi leletanyagáról: Oroszlámos, Horgos, Majdan, Rabé, (Csóka) (Zu einigen alten, Landnahmezeitlichen fundmaterialien des Móra Ferenc Museums: Oroszlámos, Horgos, Majdan, Rabé [Csóka]). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1991–1992 (1992) 37–74.

KOVÁCS 2011: Kovács L.: *A magyar kalandozások zsákmányáról (Über die Beute der ungarischen Streifzüge).* Budapest 2011.

KRALOVÁNSZKY 1954: Kralovánszky A.: *Csanyteleki (Csongrád m.) kora Árpádkori temetők*. Szakdolgozat. Budapest 1954.

LANGÓ 2000: Langó P.: Megjegyzések a Kárpát-medence X–XI. századi huzalkarpereceinek és sodrott karpereceinek viseletéhez és használati idejéhez (Beiträge zur Tracht und Benutzungszeit der Dracht- und gedrehten Armringe im Karpatenbecken des 10.–11. Jahrhunderts). *A Jósa András Múzeum Évkönyve* 42 (2000) 33–57.

LASZLOVSZKY 1986: Laszlovszky J.: Tanyaszerű települések az Árpád-korban (Einzelhofsiedlungen in der Arpadenzeit). In: *Falvak, mezővárosok az Alföldön*. Az Arany János Múzeum Közleményei 4. Szerk.: Novák L. – Selmeczi L. Nagykőrös 1986, 131–151.

LICHTENSTEIN–RÓZSA 2005: Lichtenstein L. – Rózsa Z.: Nagyszénás, Svábföld 562. sz. tanya. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2004 (Archaeological Investigations in Hungary 2004).* Szerk/Ed.: Kisfaludi J. Budapest 2005, 252.

LŐRINCZY 1988: Lőrinczy G.: A csongrádi múzeumi törekvések első korszaka. In: *Mozaikok Csongrád város történetéből*. Szerk.: Bálint Gy. Csongrád 1988, 7–21.

LŐRINCZY–SZALONTAI 1993: Lőrinczy G. – Szalontai Cs.: Újabb régészeti adatok Csongrád megye területének 6–11. századi településtörténetéhez I (Archäologische Beiträge zur Siedlungsgeschichte des Komitats Csongrád im 6.–11. Jahrhundert I). *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 30–31:2 (1993) 279–320.

LŐRINCZY–SZALONTAI 1996: Lőrinczy G. – Szalontai Cs.: Újabb régészeti adatok Csongrád megye területének 6–11. századi településtörténetéhez II (Archäologische Beiträge zur Siedlungsgeschichte des Komitats Csongrád im 6.–11. Jahrhundert II). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 2 (1996) 269–298.

MÁRKINÉ POLL 1934: Márkiné Poll K.: A zsennyei kincs. *Archaeológiai Értestő* 46 (1932–33) 1934, 62–84.

MESTERHÁZY 1965: Mesterházy K.: Az S-végű hajkarika elterjedése a Kárpát-medencében (Die Verbreitung des Haaringes mit S-enden im Karpatenbecken). *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1962–1964 (1965) 95–113.

MESTERHÁZY 1990: Mesterházy K.: Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben I (Gegenstände byzantinischen und balkanischen Ursprunges in den ungarischen Gräberfeldern des 10–11. Jh. I). *Folia Archaeologica* 41 (1990) 87–115.

MESTERHÁZY 1991: Mesterházy K.: Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben II (Gegenstände byzantinischen und balkanischen Ursprunges in den ungarischen Gräberfeldern des 10–11. Jh. II). *Folia Archaeologica* 42 (1991) 145–177.

MÉSZÁROS 2014: Mészáros P.: Kora Árpád-kori temetőrészlet Felgyő-Kettőshalmi dűlőn (An Early Árpádian Age cemetery at Felgyő-Kettőshalmi dűlő). In: *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára (Avarum solitudines. Archaeological studies presented to Gábor Lőrinczy on his sixtieth birthday). Opitz Archaeologica 6 – MTA BTK MŐT Kiadványok* 2. Szerk.: Anders A. – Balogh Cs. – Türk A. Budapest 2014, 527–587.

MOLNÁR 2003: Molnár B.: *Baks község története*. Baks 2003.

NEPPER 2002: M. Nepper I.: *Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei*. I–II. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 3. Szerk.: K. Bede I. Budapest–Debrecen 2002.

NEUWIRTH 1985: Neuwirth, M.: Ženský hrob z mladší doby hradištní v Rudné, okr. Praha-západ. *Archeologické Rozhledy* 37 (1985) 96–98.

OȚA 2008: Oţa, S.: Verigi de păr cu un capăt îndoit în forma literei S, descoperite pe teritoriul Banatului. *Cercetări arheologice* 14–15 (2008) 269–303.

PALUGYAI 1854: Palugyai I.: *Magyarország történeti, földirati s állami legújabb leírása*. *Hivatalos úton nyert adatokból* IV. *Békés-Csanád, Csongrád és Honth vármegyék leírása*. Budapest 1854.

PARÁDI 1963: Parádi N.: Magyarországi pénzleletes középkori cserépedények (XI–XVII. szd.) (Münzfunde hortende mittelalterliche Gefäße in Ungarn [11–17. Jh.]). *Archaeologiai Értesítő* 90 (1963) 205–252.

PETRINEC 2009: Petrinec, M.: *Gräberfelder aus dem 8. bis 11. Jahrhundert im Gebiet des frühmittelalterlichen kroatischen Staates.* Split 2009.

REIZNER 1891: Reizner J.: Szegedvidéki leletekről. *Archaeologiai Értesítő* 11 (1891) 358.

REIZNER 1898: Reizner J.: A tömörkényi (Csongrád megye) bronzleletekről. *Archaeologiai Értesítő* 18 (1898) 265–267.

REJHOLCOVÁ 1995: Rejholcová, M.: *Das Gräberfeld von Čakajovce (9.–12. Jahrhundert). Analyse*. Nitra 1995

RÉVÉSZ 2008: Révész L.: *Heves megye 10–11. századi temetői*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 5. Szerk.: K. Bede I. Budapest 2008.

RÉVÉSZ 2012: Révész É.: A torquesek (nyakperecek) és a keleti kereszténység (Die Torquesse [Halsbände] und die Orthodoxie?). In: *Középkortörténeti Tanulmányok* 7. *A VII. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2011. június 1–3.) előadásai*. Szerk.: Kiss P. A. – Piti F. – Szabados Gy. Szeged 2012, 59–75.

SZABÓ 1980: Szabó J. Gy.: Árpád-kori telep és temetője Sarud határában. IV: A sírok relatív és abszolút kronológiája. A temető jellege (Árpádenzeitliche Siedlung und ihr Friedhof in der Gemarkung von Sarud. IV: Absolute und relative Chronologie des Friedhofes. Charakter des Friedhofes.) *Az Egri Múzeum Évkönyve* 16–17 (1980) 45–136.

SZÉLL 1941: Széll M.: Elpusztult falvak, XI–XVI. századbeli leletek Csongrád vármegye területén. *Dolgozatok* 17 (1941) 169–173.

SZÉLL 1941a: Széll M.: XI. századi temetők Szentes környékén (Les cimetières du XI**è**me si**è**cle aux environs de Szentes). *Folia Archaeologica* 3–4 (1941) 231–267.

SZÉLL 1943: Széll M.: Elpusztult falvak, X–XVII. századbeli régészeti leletek Csongrád vármegye területén (Vernichtete Dörfer, und Funde aus den X.–XVII. Jahrhunderten im Kom. Csongrád). *Dolgozatok* 19 (1943) 176–182.

SZILÁGYI 1994: Szilágyi, K.: Perlentypen aus dem X.–XII. Jahrhundert in Ungarn und ihre archäologische Bedeutung. *Památky Archeologické* 85 (1994) 75–110.

SZŐKE 1962 Szőke B.: *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei*. Régészeti Tanulmányok 1. Budapest 1962.

SZŐKE–VÁNDOR 1987: Szőke B. M. – Vándor L.: *Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője (Arpadenzeitliches Gräberfeld von Pusztaszentlászló)*. Fontes Archaeologici Hungariae. Budapest 1987.

SZŐKE 2014: Szőke B. M.: A Kárpát-medence a Karoling-korban és a magyar honfoglalás. In: *Magyar Őstörténet – Tudomány és hagyományőrzés*. Szerk.: Lezsák G. – Petkes Zs. – Sudár B. – Zsidai Zs. Budapest 2014, 31–42.

TAKÁCS 1964: Takács L.: *A dohánytermesztés Magyarországon*. Budapest 1964.

TÓTH 2014: Tóth A.: *A nyíri Mezőség a 10–11. században*. Magyarország Honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 7. Szerk.: Felföldi Sz. Szeged 2014.

TÖMÖRKÉNY 1905: Tömörkény I.: Újabb Kőtörési leletekről. *Archaeologiai Értesítő* 25 (1905) 419–420.

TÖRÖK–KOVÁCS–BARKÓCZY 2016: Török B. – Kovács Á. – Barkóczy P.: Homokmégy-Székes 10–11. századi temetőjéből származó, jellemző fémleletek komplex műszeres archeometriai vizsgálata. In: Gallina Zs. – Varga S.: *A Duna-Tisza közének honfoglalás és kora Árpád kori temetői, sír- és kincsleletei* I. *A kalocsai Sárköz a 10–11. században*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 10. Szerk.: Felföldi Sz. Budapest–Szeged 2016, 208–237.

VASS 1979: Vass E.: A szegedi és a csongrádi náhije 1548. évi török adóösszeírása. In: *Tanulmányok Csongrád megye történetéből* 3. Szeged 1979, 5–80.

VÁLYI 1994: Vályi K.: Honfoglalás kori sírok Szeren, 1973 (Megjegyzések a terület korai történetéhez) (Landnahmezeitliche Gräber in Szer 1973 [Angaben zur frühen Geschichte des Gebietes]). In: *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára*. Szerk: Lőrinczy G. Szeged 1994, 387–403.

VÁLYI 2000: Vályi K.: Régészeti emlékek. In: *Európa és Magyarország Szent István korában*. Szerk.: Kristó Gy. – Makk F. Szeged 2000, 365–385.

VÁLYI–ZOMBORI 2007: Vályi K. – Zombori I.: *Ópusztaszer*. Száz magyar falu. Budapest 2007.

VELÍMSKY 2007: Velímsky, F.: Nové archeologické nálezy v Malíně (okr. Kutná Hora). *Antiqua Cuthna* 2. Slavníkovci v našich dějinách. Praha 2007, 57–80.

ZSILINSZKY 1897: ZSILINSZKY M.: *Csongrád vármegye története*. Budapest 1897.

11TH-CENTURY CEMETERY AT THE SITE OF BAKS-KÖZTÁRSASÁG STR. (CSONGRÁD COUNTY). CONQUEST-PERIOD AND EARLY ÁRPÁDIAN PERIOD GRAVES IN THE VICINITY OF BAKS

In this paper, we publish the early Árpádian period graves excavated at Baks-Köztársaság Str. in 2006 and 2009. The sand hill site had a rather chequered history, in the course of which the western part of the hill was destructed by sand quarrying in the last century and a smaller part of the southern slope during road construction. All graves located here were disturbed to a greater or smaller degree by these activities.

The finds from the graves were rather poor, only Grave 8 contained a more significant assemblage. Here, a young woman was buried in richly decorated clothes. Her hair was held together by a silver hair ring. The collar of her clothes was decorated with cast bronze rosettes sewn on a thick textile band, and the sleeves were held down by cast bronze bracelets with rhombic cross-section. A copper alloy torque and a necklace of grooved and gold plated beads were found in her neck. On her finger she had a cast bronze ring.

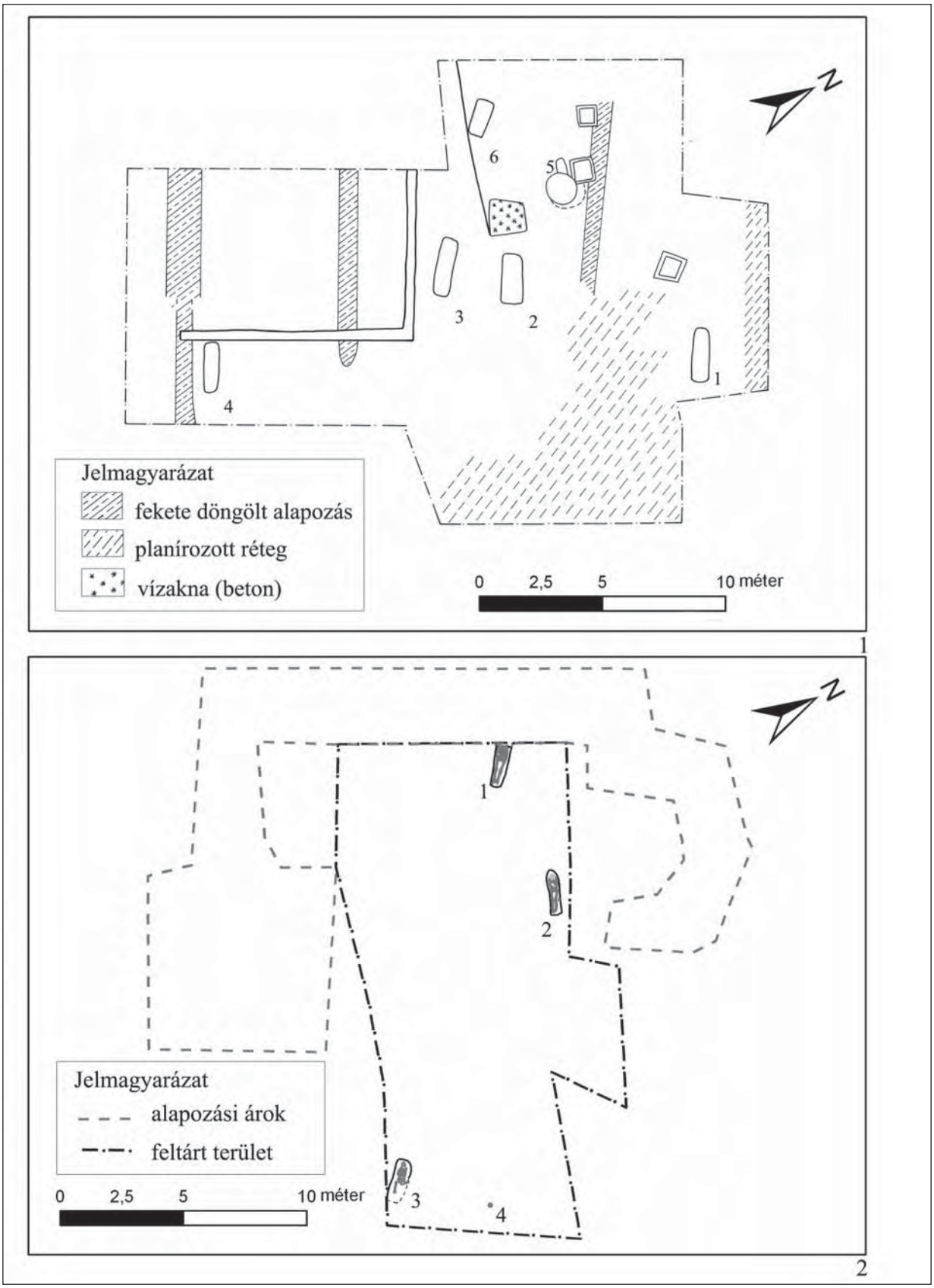
The graves probably belonged to a cemetery composed of irregular, loosed placed, roughly SW–NE oriented rows.

In connection with the graves presented here, we also examine the geographical characteristics and other known 10th–11th-century burials and finds of the area, furthermore we sketch the early modern settlement history of the region. All these may contribute to a better understanding of the place of the wider area in the settlement history of the Hungarian Conquest and the early Árpádian periods.



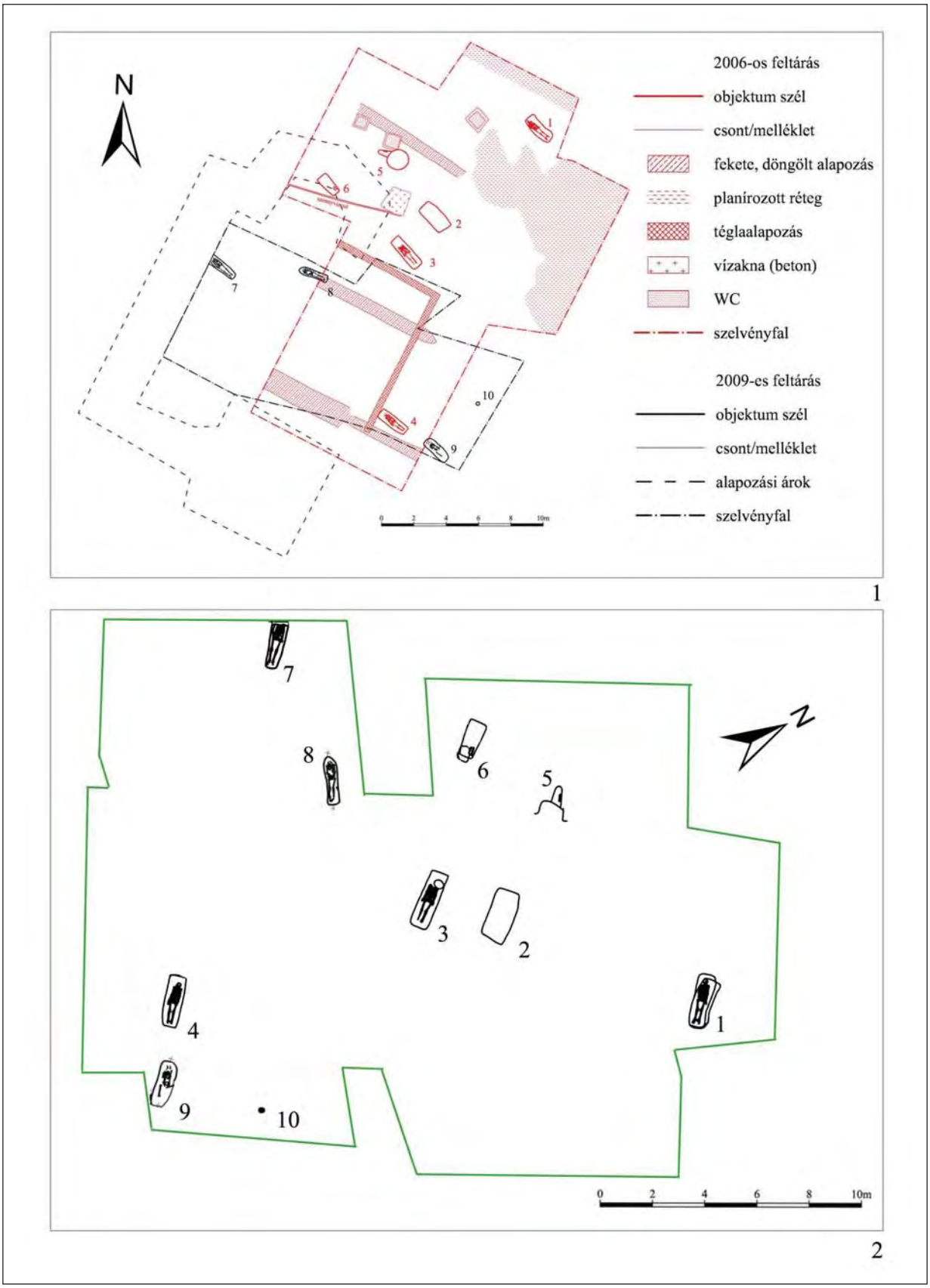
1. kép. 1–2: A Baks-Köztársaság utca lelőhely; 3: A 2006. évi feltárás részlete

Fig. 1. 1–2: The site of Baks-Köztársaság Str.; 3: Detail of the 2006 excavation campaign

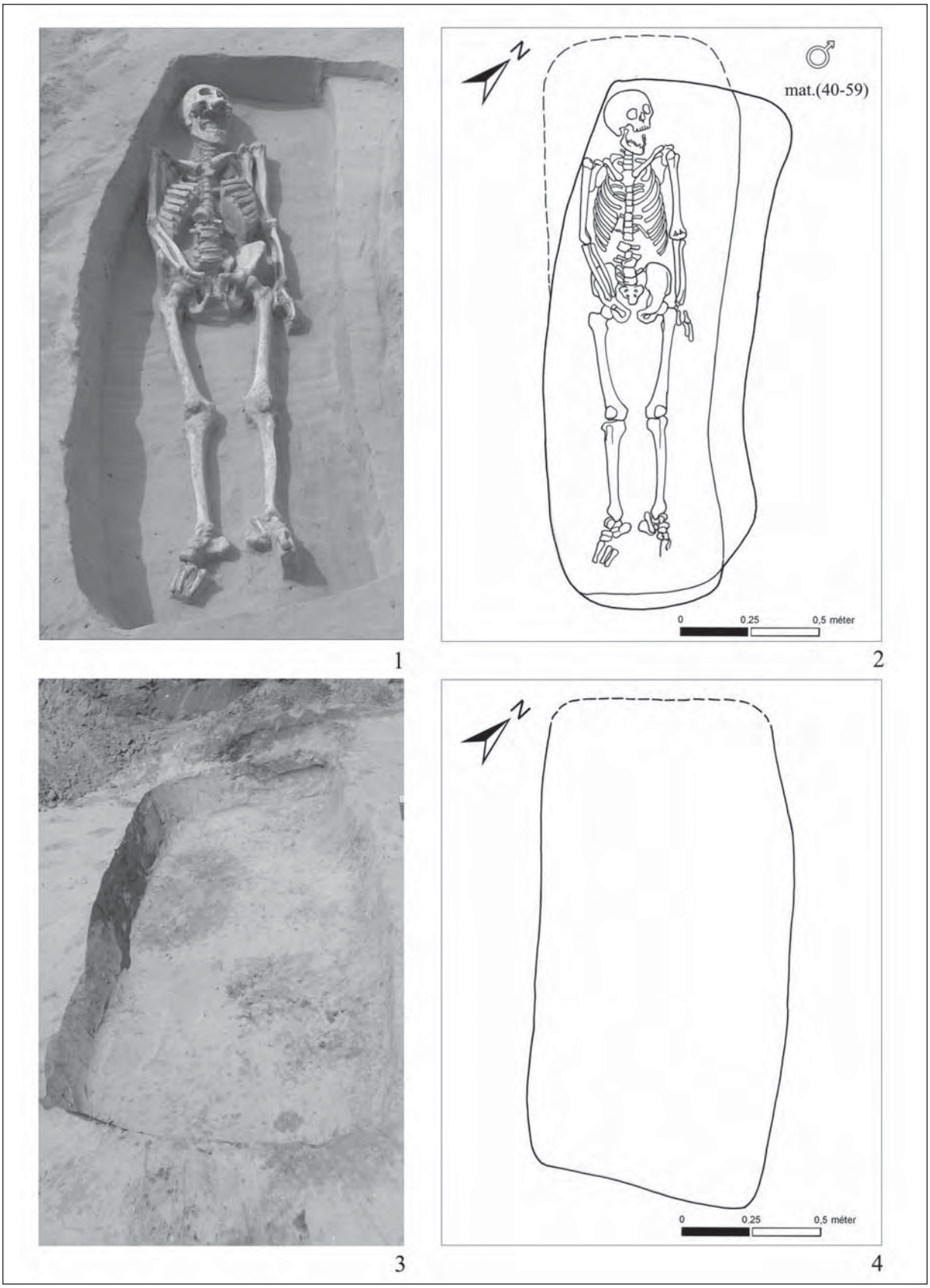


2. kép. 1: A 2006-ban feltárt sírok elhelyezkedése; 2: A 2009-ben feltárt sírok elhelyezkedése

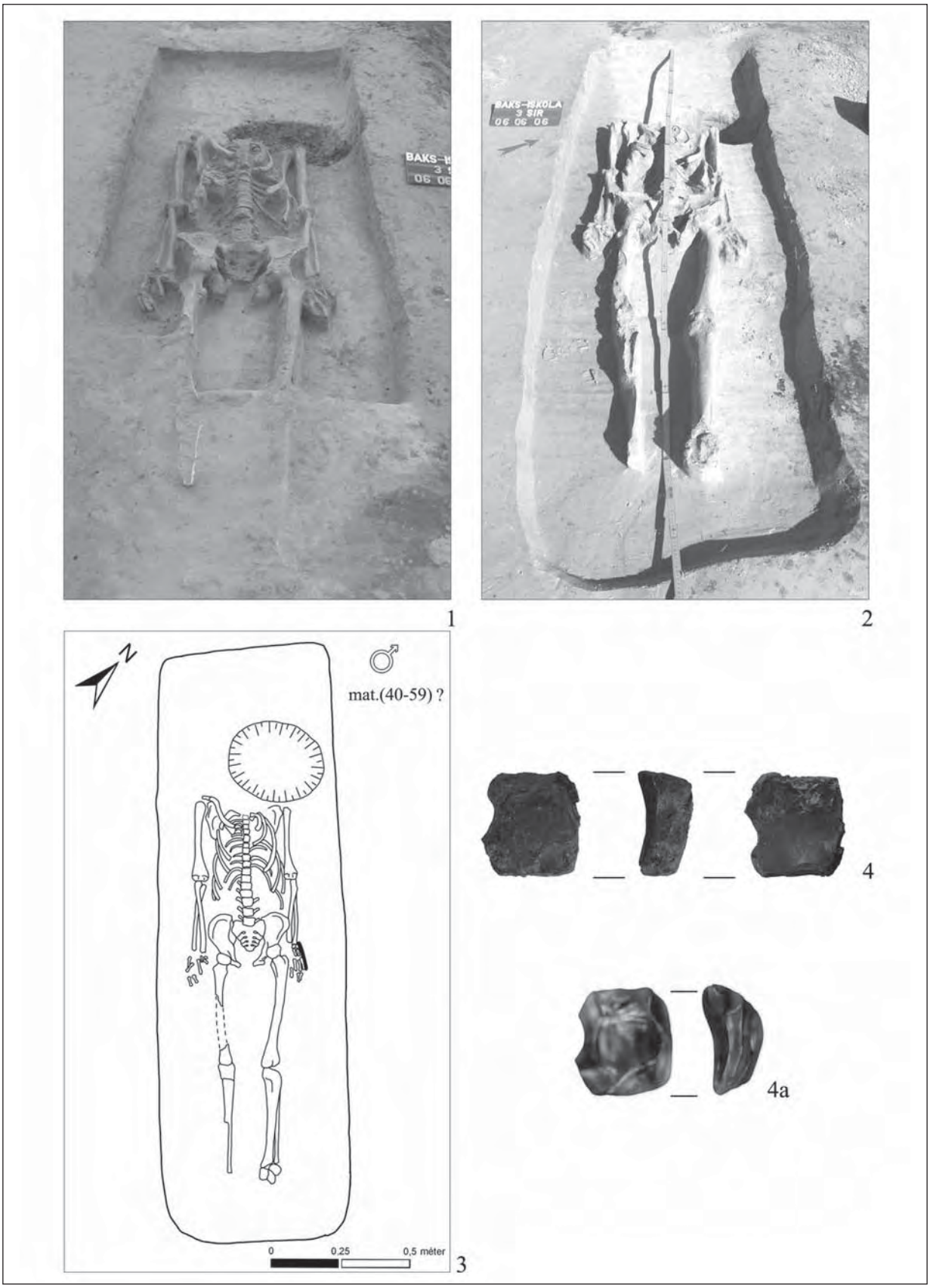
Fig. 2. 1: The location of the graves excavated in 2006; 2: The location of the graves excavated in 2009



3. kép. A feltárt sírok összesítő térképe
Fig. 3. Map of the excavated graves



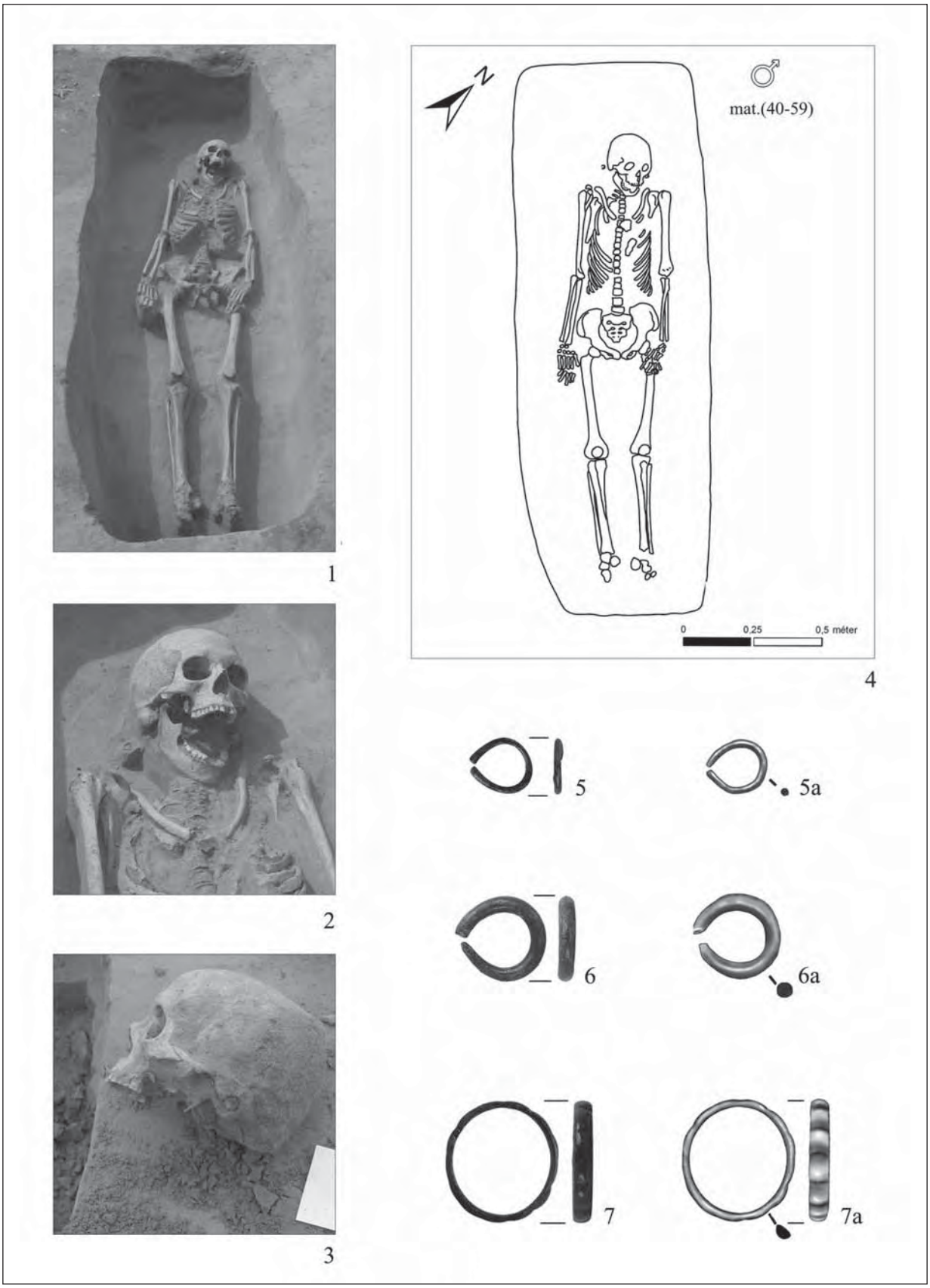
4. kép. Baks-Köztársaság utca. 1–2: 1. sír; 3–4: 2. sír
Fig. 4. Baks-Köztársaság Str. 1–2: Grave 1; 3–4: Grave 2



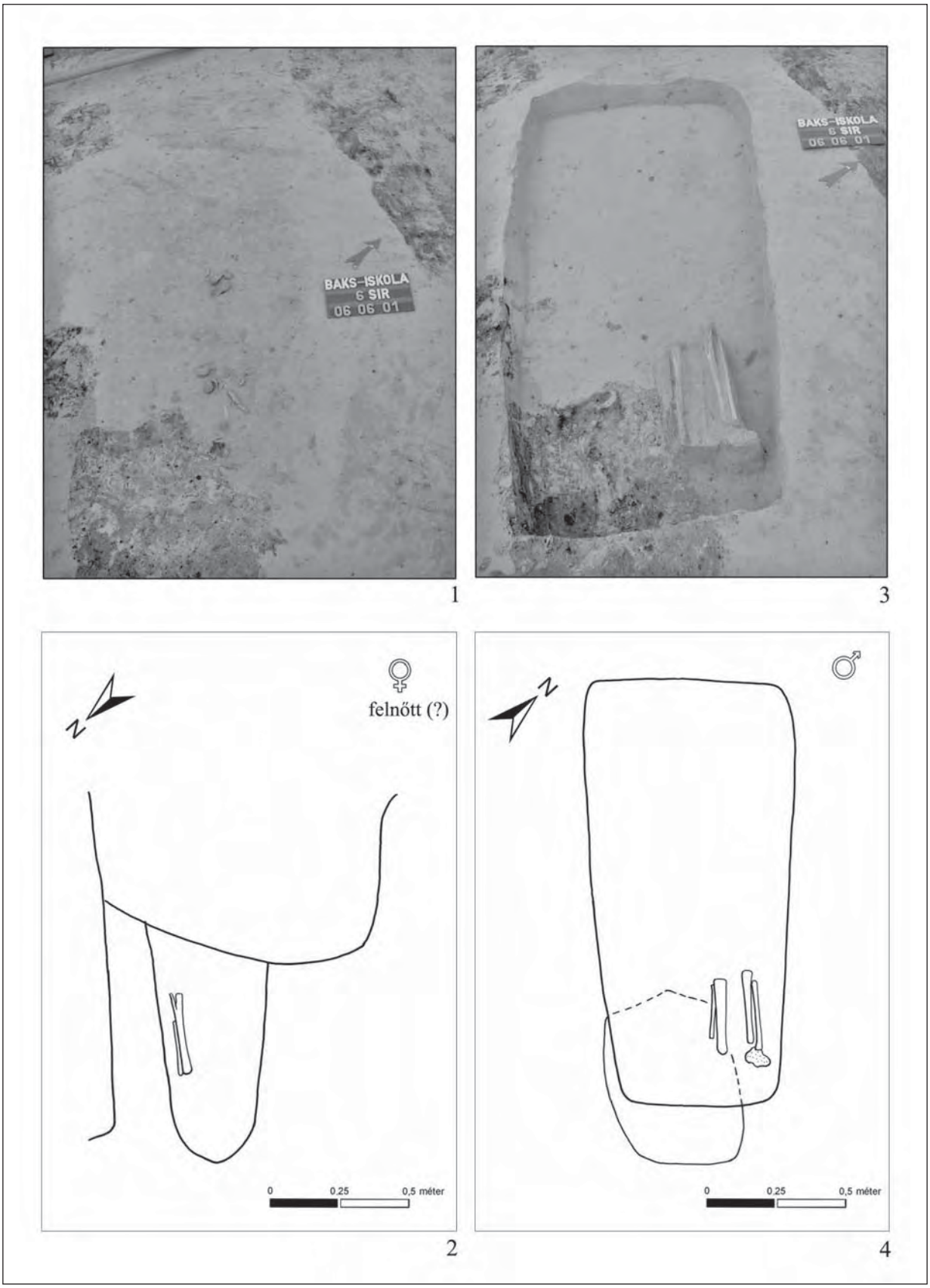
5. kép. Baks-Köztársaság utca 3. sír
Fig. 5. Baks-Köztársaság Str. Grave 3



6. kép. Baks-Köztársaság utca 3. sír
Fig. 6. Baks-Köztársaság Str. Grave 3

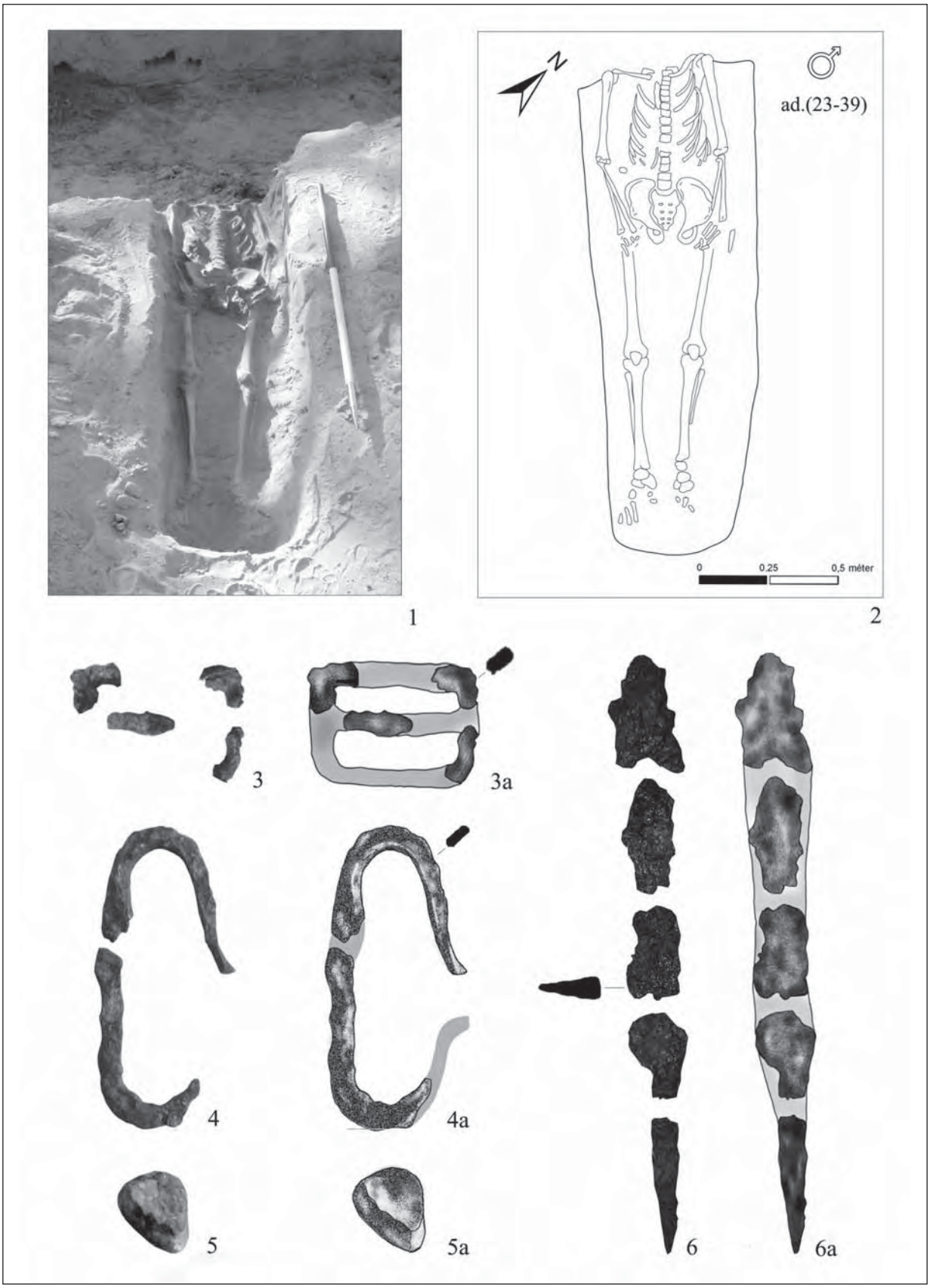


7. kép. Baks-Köztársaság utca 4. sír
Fig. 7. Baks-Köztársaság Str. Grave 4

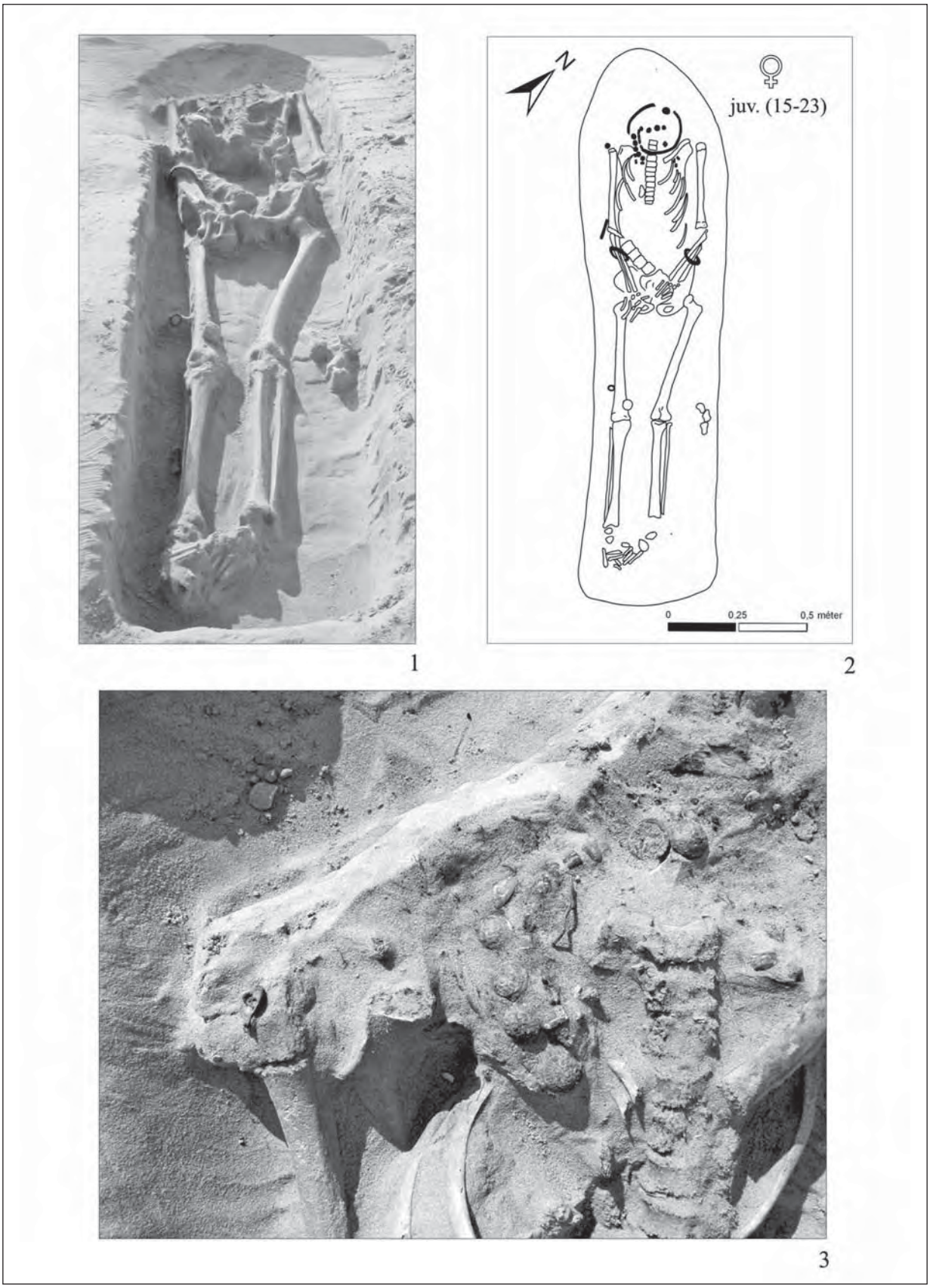


8. kép. Baks-Köztársaság utca. 1–2: 5. sír; 3–4: 6. sír

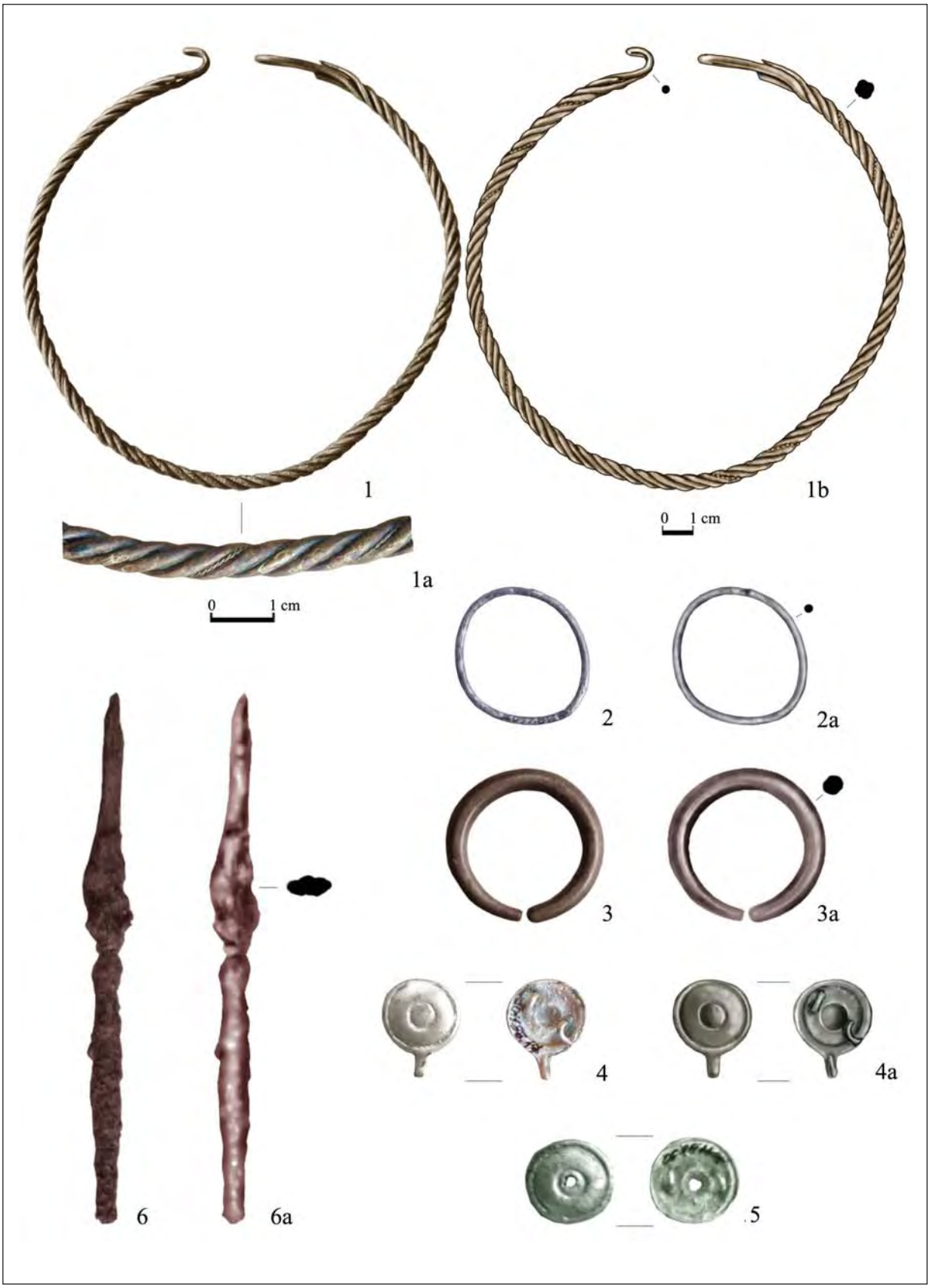
Fig. 8. Baks-Köztársaság Str. 1–2: Grave 5; 3–4: Grave 6



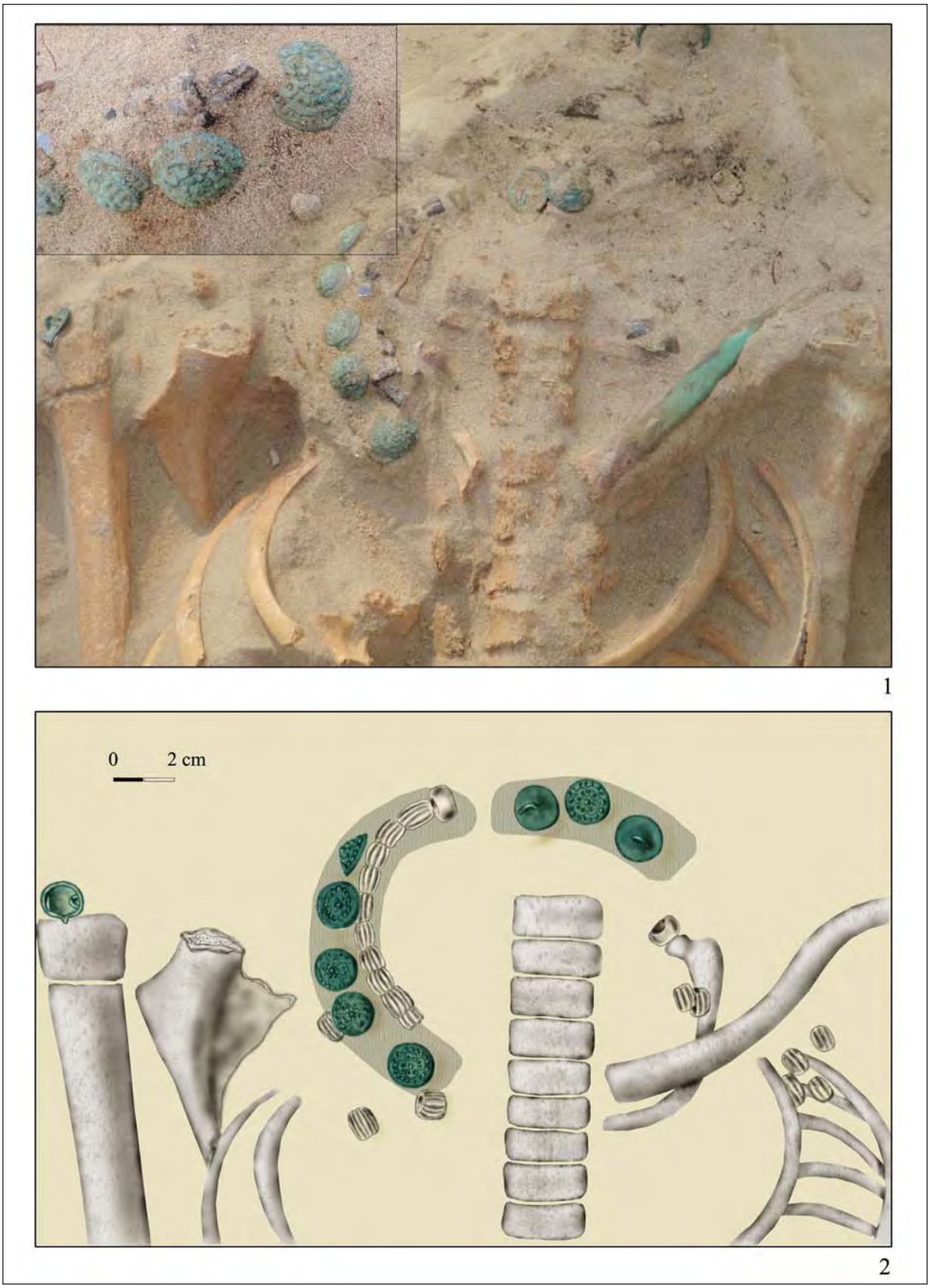
9. kép. Baks-Köztársaság utca 7. sír
Fig. 9. Baks-Köztársaság Str. Grave 7



10. kép. Baks-Köztársaság utca 8. sír
Fig. 10. Baks-Köztársaság Str. Grave 8



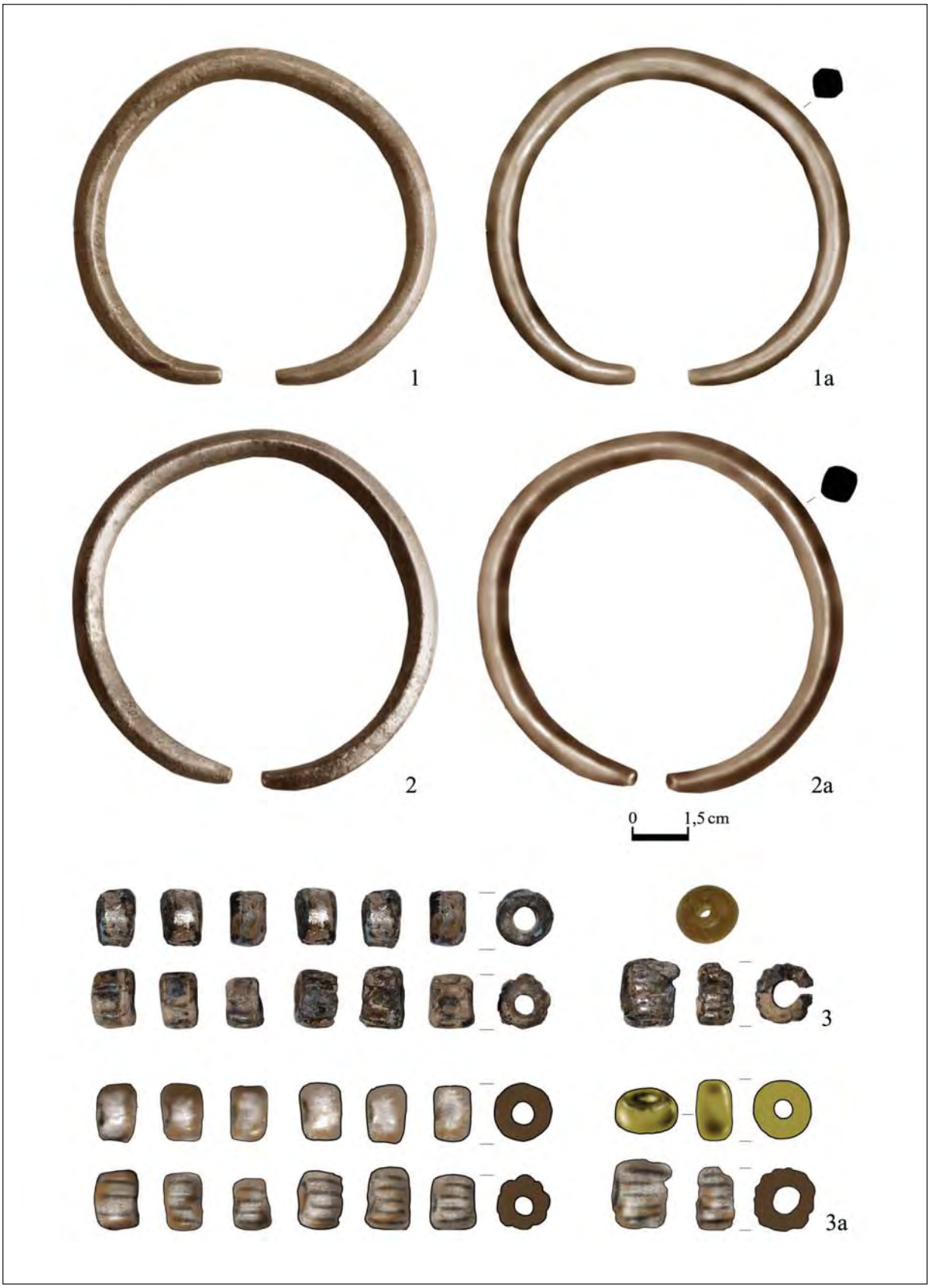
11. kép. Baks-Köztársaság utca 8. sír
Fig. 11. Baks-Köztársaság Str. Grave 8



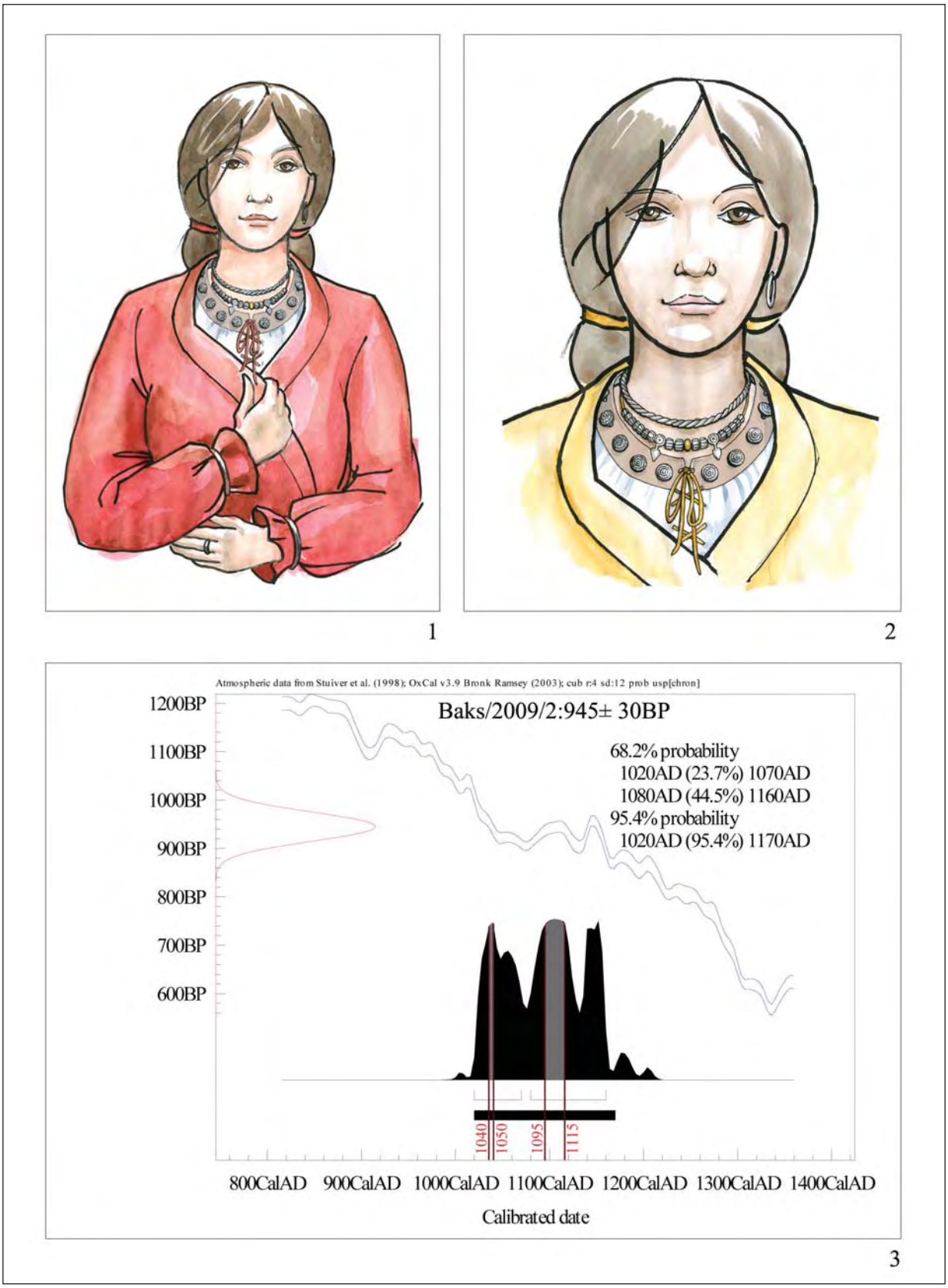
12. kép. A Baks-Köztársaság utca 8. sír részlete a gyöngyökkel és az ingnyakveretekkel
Fig. 12. Detail of Grave 8 at Baks-Köztársaság Str. with beads and collar mounts



13. kép. Baks-Köztársaság utca 8. sír
Fig. 13. Baks-Köztársaság Str. Grave 8



14. kép. Baks-Köztársaság utca 8. sír
Fig. 14. Baks-Köztársaság Str. Grave 8

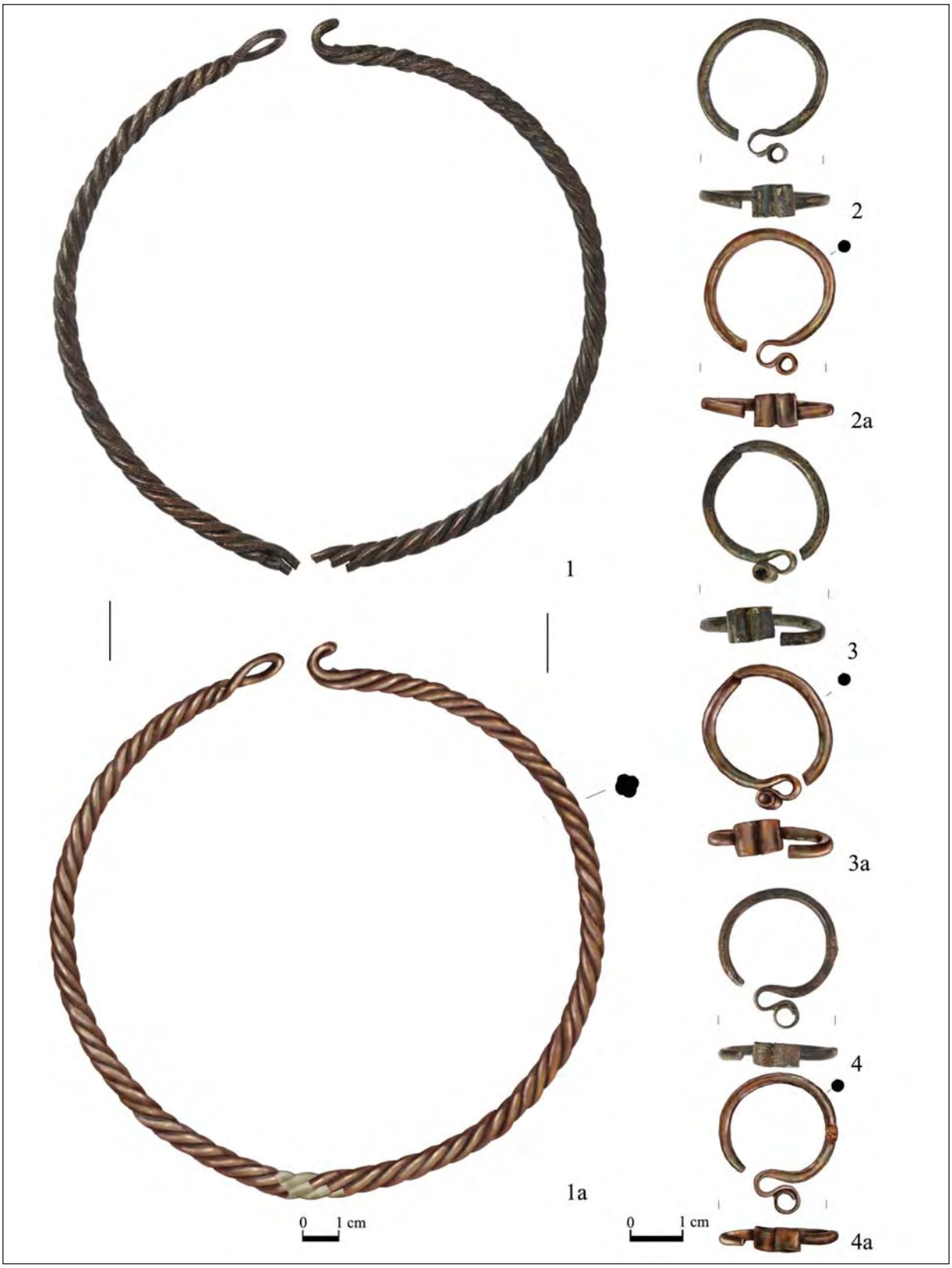


15. kép. Baks-Köztársaság utca 8. sír. 1–2: Viseletrekonstrukció; 3: A sír 14C kalibrált adata

Fig. 15. Baks-Köztársaság Str. Grave 8. 1–2: Costume reconstruction; 3: Calibrated radiocarbon data of the grave



16. kép. Baks-Köztársaság utca. 1–3: 9. sír; 4–8: 10. sír
Fig. 16. Baks-Köztársaság Str. 1–3: Grave 9; 4–8: Grave 10

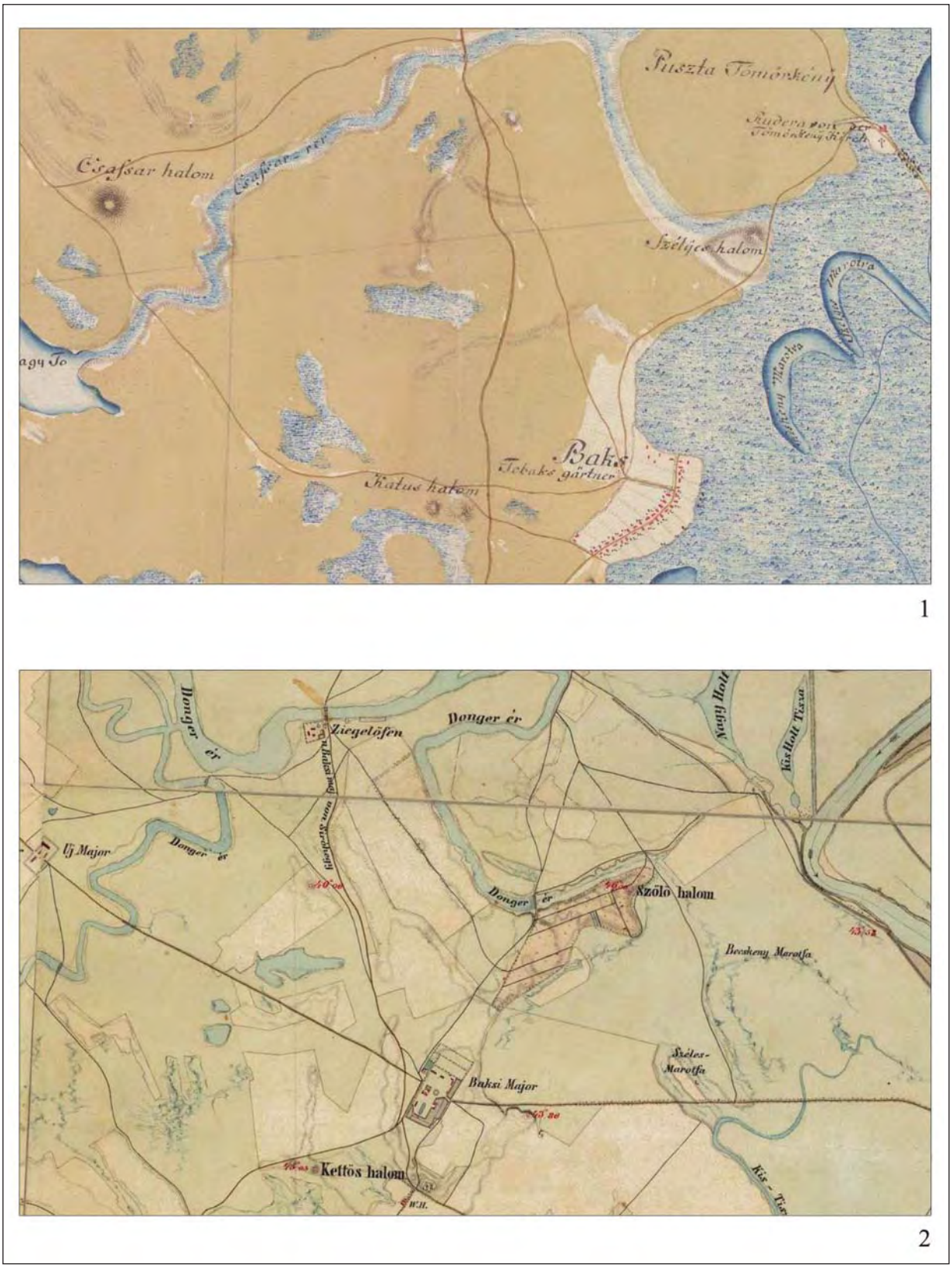


17. kép 1: A baksi iskolaépület bontásakor előkerült, 1888-ban Csikós János ispán ajándékaként a szegedi múzeumba került nyakperec; 2–4: A Juhász Istvánné kertjéből származó, 1914-ben a múzeumnak adományozott karikaékszerek

Fig. 17. 1: Torques found during the demolition of the school in Baks, donated to the Szeged Museum by comes János Csikós in 1888; 2–4: Ring jewellery from Mrs István Juhász's garden, donated to the museum in 1914

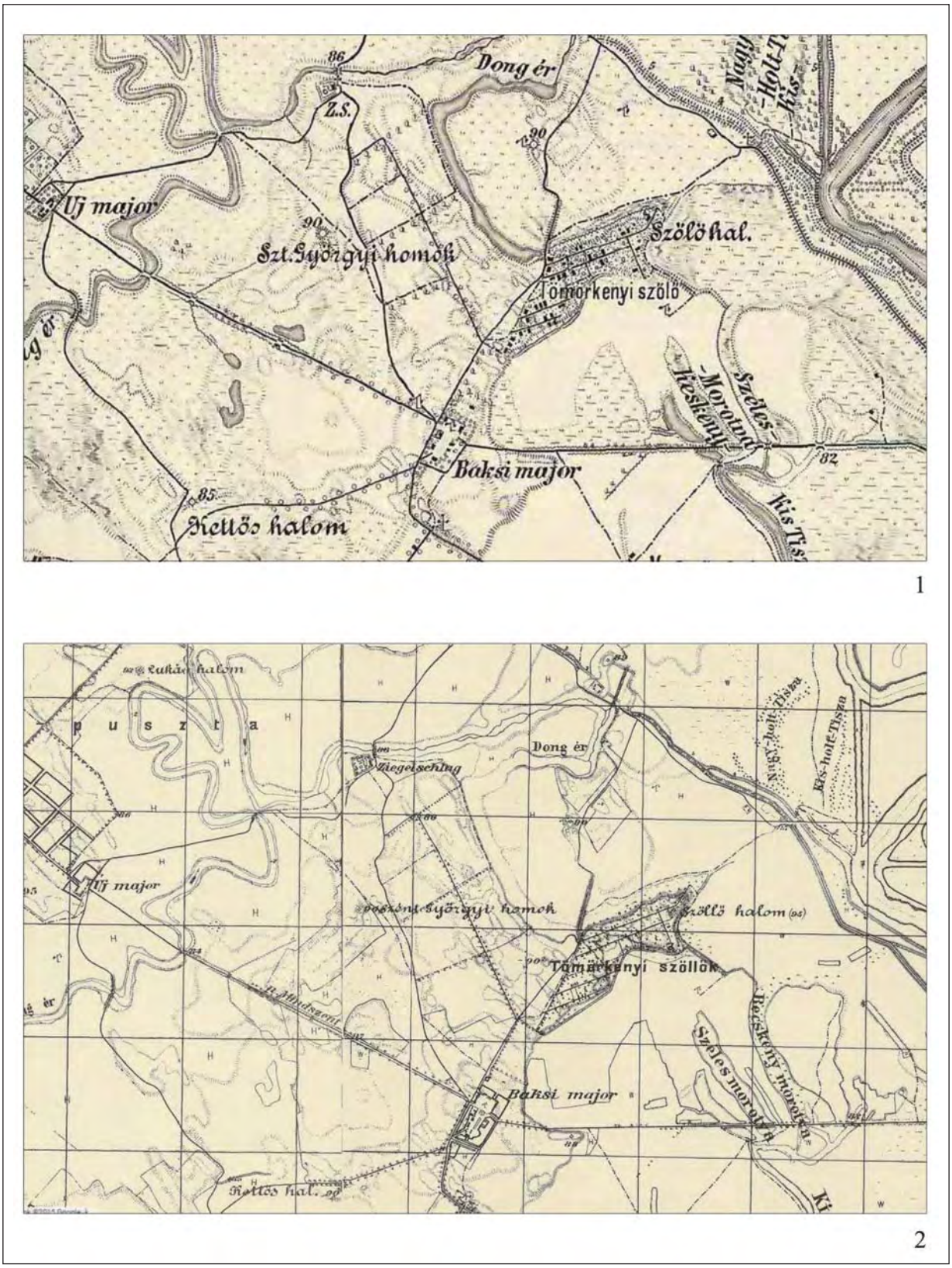


18. kép. A Juhász Istvánné kertjéből származó, 1914-ben a múzeumnak adományozott karperecpár
Fig. 18. Pair of bracelets from Mrs István Juhász's garden, donated to the museum in 1914



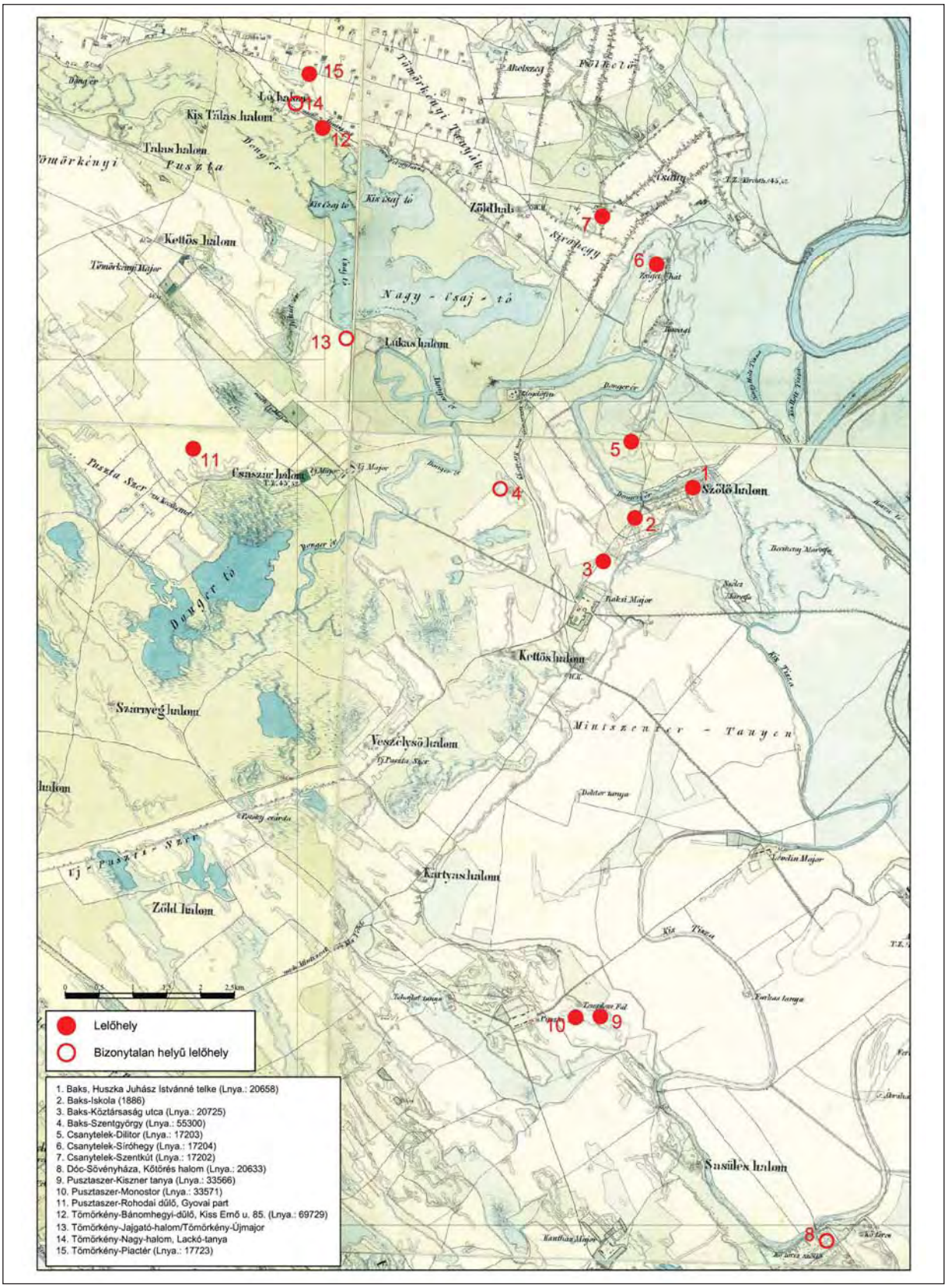
19. kép: Baks és környéke. 1: Az Első Katonai Felmérés (1763–1787) térképlaprészlete; 2: A Második Katonai Felmérés (1806–1869) térképlaprészlete

Fig. 19. Baks and its surroundings. 1: Map detail of the First Military Survey (1763–1787); 2: Map detail of the Second Military Survey (1806–1869)



20. kép. Baks és környéke. 1: A Harmadik Katonai Felmérés (1869–1887) térképlaprészlete; 2: A Magyar Királyság (1869–1887) 1:25 000-es léptékű térképrészlete

Fig. 20. Baks and its surroundings. 1: Map detail of the Third Military Survey (1869–1887); 2: Map detail (1: 25000) of the Hungarian Kingdom (1869–1887)



21. kép. Honfoglalás és kora Árpád-kori temetők és sírleletek Baks környékén

Fig. 21. Cemeteries and grave finds from the Hungarian Conquest period and the early Árpádian age in the vicinity of Baks

FÜGGELÉK – APPENDIX

A BAKS-KÖZTÁRSASÁG UTCÁBAN 2009-BEN FELTÁRT 11. SZÁZADI SÍROK EMBERTANI ANYAGA

MARCSIK ANTÓNIA*

Absztrakt: *A rövid cikk három Árpád-kori sír embertani anyagát ismerteti, melyek a baksi római katolikus templom építése során kerültek feltárásra 2009-ben. Az antropológiai anyag ismertetése adatokat szolgáltat a Dél-Alföld mikrorégiójának honfoglalás és kora Árpád-kori embertani arculatához*

Kulcsszavak: *Dél-Alföld, kora Árpád-kor, antropológia*

A MÓDSZER

A Balogh Csilla által 2009-ben Baks belterületén, a Köztársaság utcában, a római katolikus templom alapozási munkálatait megelőzően végzett leletmentés eredményeként három egyén csontváza került elő (7–9. sír), illetve a 10. sírból egy emberi combcsont töredéke származik.

A csekély mennyiségű antropológiai anyag vizsgálata az embertanban általánosan használt metrikus-morfológiai módszerekkel történt. Az elhalálozási életkor, illetve életkorcsoportok és a nemek meghatározása Acsádi–Nemeskéri alapján történt.[1] A metrikus, morfológiai jellegek felvételét és azok értékelését Martin–Saller (1957) és Alekszejev–Debec,[2] a termetet Sjøvold,[3] az anatómiai variációk megállapítását Finnegan–Marcsik[4] szerint végeztük el. A patológiás jellegek felvétele Barnes és Ortner munkájában foglaltak alapján történt.[5] Az elhalálozási életkor és a nemek meghatározásánál azonban a legtöbb esetben a csontváz általános állapota szerint döntöttünk.

A CSONTVÁZAK LEÍRÁSA

7. sír: Férfi, *adultus* (35–39 év), jó megtartású koponya és vázcsontok.

Sex jelző: +1.8 (*linea nuchae*, *facies malaris*: +1).

Obliteráció: III, *facies symphisialis* III, fogabrázió erős (*molaris*okon a *dentin* látszik), a frontfogakon medialisan ferde abrázió.

A koponya rövid (*brachykran*), közepesen magas, illetve alacsony (*orthokran, tapeinokran, chamaekran*), a homlok keskeny (*stenometop*), az arckoponya széles (*euryprosop*) és közepes (*mesen*), a szemüreg nagy (*hypsikonch*), az orr régiója és a szájpad közepes (*mesorrhin*, illetve *mesostaphylin*). A *mandibula* szélessége nagy, illetve közepes (go-go), a *copus* magassága nagy, a *ramus* szintén magas, szélessége kicsi (ld. *1. táblázat*)

Termete 180 cm (igen magas) (ld. *2. táblázat*).

Taxon: europid (cromagnoid jellegek: crA-x). Arckoponya szögletes, a szemüreg magassága kicsi (32).

Anatómiai variáció*: torus mandibularis* (enyhe).

Morfológiai jellegek: nyakszirt lekerekített (*curvoccipital*), *apertura piriformis anthropin*, *fossa canina* sekély, a homlok erősen hátrafutó; a homlok a *glabella* és

* Szegedi Tudományegyetem TTIK, Embertani Tanszék, H-6726 Szeged, Közép fasor 52. antonia.marcsik@gmail.com

1 ACSÁDI–NEMESKÉRI 1970.
2 MARTIN–SALLER 1957; ALEKSZEJEV–DEBEC 1964.
3 SJØVOLD 1990.
4 FINNEGAN–MARCSIK 1979.
5 BARNES 1994; ORTNER 2003.

az *arcus*ok mögötti területen bemélyedt, az *occipitalis* terület egy kissé benyomódott (metrikus értékek korrigálva), a koponya az alapi része szintén.

Fogstátusz: *post mortem* hiány: 18, 48.

Inkomlpett (jelképes) trepanáció: 4 jelképes trepanáció az *os parietalé*n a jobb és baloldalon, a *sutura coronalis* mentén.

1. A jobb oldalon, a *sutura coronalis* mögött, attól kb. 2 cm-re, a *sutura coronalis*tól 3 cm-re. Széle elmosódott, középen artéria nyoma. Kör alakú, kb 1 cm átmérővel.

2. A jobb oldalon, az előzőtől balra, a felszíne nagyon elmosódott, a beavatkozás feltételes (az előzőnél kisebb méretű lehetett).

3. A baloldalon, a felszíne elmosódott. Középen két artéria nyoma. Kör alakú, kb 1 cm átmérővel.

4. A baloldalon, befelé mélyül, széle elmosódott. Kb. 1 cm átmérőjű.

A beavatkozásokat az egyén korábbi életévében végezhették, feltételezhetően röviddel egymás után (*1. kép 1*). A koponyatetőn, a *lambda*-régió felé eső területen gyulladás nyomai figyelhetők meg.

Patológia: a bal *calcaneonavicularis* ízületben porckopás (*degeneratív arthritis*) (*1. kép 2*), L5 mindkét oldalán *spondylolysis* (*1. kép 3*), a bal *claviculá*n ferde irányú gyógyult törés nyoma (*1. kép 4*).

8. sír: Nő, *juvenis* (18–20 év), bal *ramus mandibulae* darabja és jó megtartású vázcsontok. *Humerus distalis*, *femur proximalis epihysise fusio*ban, a többi *epiphysis* külön, medencecsontok *fusió*ban.

9. sír: Férfi, *juvenis* (20–22 év), koponya és vázcsontok darabjai (alszár csontjai *post mortem* hiány). *Glabella*, *processus mastoideus, incisura ischiadica*, *caput femoris* átmérő férfi jellegre utal. A *femur distalis epiphysise* részben fusionált, *humerus caput*ja nyitott, a többi *epiphysis fusió*ban. A *femur* hosszúságából ítélve magas termetű lehetett.

A koponya közepes hosszúságú, *mesokran* (76.27), a *mandibula* szélessége kicsi, illetve nagy (go-go), a *corpus* magassága közepes, a *ramus* magassága nagy, szélessége közepes. A nyakszirt lekerekített (*curvoccipital*), a homlok mérsékelten hátradűlő. Morfológiailag a 7. sírhoz hasonló.

Taxon: europid (közelebbről meghatározhatatlan).

*Femur*okon enyhe *periostitis.*

Fogstátusz: *post mortem* hiányzó: 14, 12, 11, 21, 23, 41, 31, 32.

10. sír: Koponya és vázcsontok *post mortem* hiány, kivéve a jobb *femur* töredéke (nő, 23-x).

A sírok embertani anyagának leírását fontosnak tartottuk, mivel adatokat szolgáltat a Dél-Alföld mikrorégiójának honfoglalás és kora Árpád-kori embertani arculatához.

1	5	8	9	17	20	40	45	46	47
183	116	150	96	135	105	98	138	92	115
48	51	52	54	55	62	63	65	66	69
69	37	32	23	49	47	39	125	102	35
70	71	8:1	17:1	17:8	20:1	20:8	9:8	47:45	48:45
67	30	81.96	73.77	90.00	57.37	70.00	64.00	83.33	50.00
52:51	54:55	63:62							
86.48	46.93	82.97							

1. táblázat. Baks-Köztársaság utca 7. sír, koponya metrikus értékei

Table 1. Baks-Köztársaság Str. Grave 7, measurement of the skull

Méretek	*humerus*		*radius*		*ulna*		*femur*		*tibia*		*fibula*		*termet*
7. sír	jobb	bal	jobb	bal	jobb	bal	jobb	bal	jobb	bal	jobb	bal	180
	356	352	269	269	292	290	485	486	395	395	392	392	cm

2. táblázat. Baks-Köztársaság utca 7. sír, vázcsontok metrikus értékei

Table 2. Baks-Köztársaság Str. Grave 7, measurement of the postcranial bones

1	8	65	66	69	70	71
177	135	116	105	32	64	33

3. táblázat. Baks-Köztársaság utca 9. sír, koponya metrikus értékei

Table 3. Baks-Köztársaság Str. Grave 9, measurement of the skull

IRODALOM

ALEKSZEJEV–DEBEC 1964: Алексеев, В. П. – Дебец, Г. Ф.: *Краниометрия. Методика антропологических исследований.* Москва 1964.

ACSÁDI–NEMESKÉRI 1970: Acsádi, Gy. – Nemeskéri, J.: *History of Human Life Span and Mortality.* Budapest 1970.

BARNES 1994: Barnes, E.: *Developmental Defect of the Axial Skeleton in Paleopathology.* Colorado 1994.

FINNEGAN–MARCSIK 1979: Finnegan, M. – Marcsik, A.: A non-metric examination of the relationship between osteological remains from Hungary representing populations of Avar periods. *Acta Biologica* 25 (1979) 97–118.

MARTIN–SALLER 1957: Martin, R. – Saller, K.: *Lehbuch der Anthropologie* 1. Stuttgart 1957.

ORTNER 2003: Ortner, D. J.: *Identificatio of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains.* Amsterdam–Tokyo 2003.

SJØVOLD 1990: Sjøvold, T.: Estimation of stature from long bones utilizing the line of organic correlation. *Journal of Human Evolution* 5 (1990) 431–447.

SCELETAL MATERIAL OF THE 11TH-CENTURY GRAVES EXCAVATED IN 2009 AT BAKS, KÖZTÁRSASÁG STREET

The present article deals with the sceletal material of the three Árpádian age graves excavated during the construction of the Catholic church in the vicinity of Baks. The material contributes to the Hungarian Conquest-period and early Árpádian age image of anthropology in the Southern Great Plains.



1. kép. Baks-Köztársaság utca 7. sír. 1, 4: Inkomplett trepanációk az os parietalén; 2: Spondylolysis (L5); 4: Osteoarthritis a calcaneonavicularis ízületben; 5: Törés nyoma a bal claviculán

Fig. 1. Baks-Köztársaság Str. Grave 7. 1, 4: Incomplete trepanation on the os parietale; 2: Spondylolysis (L5); 4: Osteoarthritis in the calcaneonavicular joint; 5: Traces of fracture on the left clavicle

Hadak útján XXIV. Budapest – Esztergom 2017, 713–753.

AZ ERDÉLYI-MEDENCE „NYUGATIASODÁSA” – MIGRÁCIÓ ÉS/VAGY AKKULTURÁCIÓ? HAJTŰVISELET A 12. SZÁZADI ERDÉLYI-MEDENCÉBEN

Nyárádi Zsolt* – Gáll Erwin**

„Keresztények, ti hajtsatok fejet –
A mai nap az örökéltü Szent Jobb
– – – – – – – – – – – – – – – – – – –
De ti, pogány ősöknek vérei
Nagy daccal mégse szálljatok Neki –
E kéz apáinkat halomra ölte”
(József Attila)

Absztrakt: *A 10. század második felében, pontosabban Géza hatalomra jutásával, majd I. István királyá szentelésével elkezdődött a Kárpát-medence intézményes „nyugatiasodása”, illetve nyugatosítása. A tanulmány első részében a „nyugatiasodás” fogalmával és a hozzá szervesen kapcsolódó kérdésekkel foglalkozunk. A temetők leletanyaga alapján feltehetjük azt a kérdést, hogy a mindennapok szintjén beszélhetünk-e „nyugatiasodásról”a Magyar Királyság keleti területein, illetve mikortól és milyen társadalmi mélységig? Amit régészetileg dokumentálni tudunk, a viseletnek a nyugati divathoz való igazodása, vajon nemcsak a társadalmi elit körében, hanem a hatalmi központoktól távoli területeken is végbement? Mindezt egy jól definiált földrajzi és kultúrtérben szándékozunk megvizsgálni a dolgozat második felében egy olyan divatelem – a hajtűviseletet – példáján, amely egyértelműen a nyugati kultúrkörből származik. Röviden áttekintjük a nyugati hajtűviselet alakulásának fontosabb állomásait, részletesen vizsgáljuk az Erdélyi-medence hajtűket tartalmazó temetőit, a sírok kísérőleleteit, a viseletrekonstrukció lehetőségeit és a keltezés kérdéseit.*

Kulcsszavak: *Magyar Királyság, Erdélyi-medence, 12. század, hajtűviselet*

A „nyugatiasodás” margójára: személyes, kiscsoportos migrációk és akkulturációs jelenségek a Magyar Királyság területén

Közhely, hogy a 10. század második felében, pontosabban Géza hatalomra jutásával, majd I. István királlyá szentelésével elkezdődött a Kárpát-medence intézményes „nyugatiasodása”, illetve nyugatosítása. De mit is értünk ezen a kifejezésen?

A Nagy Károly frank uralkodó (768–814) nevével fémjelzett Karoling-rendszer volt az első, amely a kontinens nyugati felében kialakult politikai-gazdasági és katonai hatalmat Európa keleti része felé elkezdte kitolni, és amely a 8. század végére és a 9. század elejére elérte az Avar Kaganátus határait. Ezzel szoros összefüggésben beszélhetünk a Karoling-kori reneszánszról, amely egyet jelentett az egyház által működtetett iskolarendszer kialakulásával, illetve a Karoling-kori kultúra kiterjedésével. A nyugati, keresztény Európa – a Szent Ágoston filozófiáján alapuló, keresztény szellembe burkolt értékrend, a hit, illetve a kereszténység zászlaja alatt – kezdte el politikai, kulturális, egyházi és gazdasági terjeszkedését. Más kérdés, hogy a 9. századi Kárpát-medence politikai megosz-

* Haáz Rezső Múzeum, 53600 Székelyudvarhely, Kossuth Lajos u. 29. nyaradi_zsolt@yahoo.com
** Bukaresti Vasile Pârvan Régészeti Intézet, 10667 Bukarest, Henri Coandă u. 11. ardarichus9@gmail.com

tottsága miatt a Karoling kezdeményezés sikertelen maradt.[1]

Ez a nyugatról kelet felé való terjeszkedés nagy szerepet játszott egyebek között a Magyar Királyság kialakulásában. A keresztény magyar állam létrejötte a római pápa és a német-római császár műve is, az *imperium christianum*, vagyis a nyugati intézményrendszerek kiterjesztésének eredménye – nem lebecsülve természetesen a belső előzményeket.[2] Ezt a folyamatot politikai-strukturális integrációnak nevezhetjük, amelynek célja az egymáshoz illesztés, illetve a közösség(ek), intézmények (politikai, strukturális) kölcsönkapcsolatainak megszervezése.

Az integrációhoz egy adaptációs kényszer, illetve kapacitás is szükséges, amely viszont az illető entitás kulturális jellegét is módosítja.[3] Meglátásunk szerint azonban ez kéz a kézben jár az akkulturációval.

E kapcsolatot magát az aszimmetrikus függőség jelensége keretében értelmezhetjük, amelynek fő jellemzője a kiszolgáltatottság, melyet az elszenvedő közösség (elsősorban annak elitje) sokszor nem tud az egyenlőtlen hatalmi szerkezetben felszámolni. Az aszimmetrikus függőség egyik jellegzetessége a fenyegetés, eredménye pedig az engedelmeskedés, de ennek az eredménynek egyértelműen negatív hatása van a közösség önképére nézve.

Tekintettel a 10. század második felének európai politikai fejleményeire, a nyugati keresztény világ a Magyar Nagyfejedelemség vezetőit folyamatosan abba a helyzetbe hozta, hogy kénytelenek voltak a nyugati – a császári és a pápai – hatalomhoz közeledni. Ez a Kárpát-medence sorsát meghatározó folyamat teljesedett ki 997 után.

A „nyugatiasodás" egyirányú átalakítás volt: egyirányú, mert a nyugatról jövő politikai és kulturális hatást nem kísérte keletről érkező ellenhatás és átalakítás, mert e folyamat eredményeként eltűnt az a keleti eredetű sztyeppi intézményrendszer, amelyet a Magyar Nagyfejedelemség hozott magával, és amelyet csekély száz évre a Kárpát-medencében meghonosított.[4]

A „nyugatiasodás" első szakasza elsősorban az intézményrendszereket érintette, vagyis a keleti, ázsiai típusú struktúrákról való áttérést, erőszakos áttérítést jelentett. A hatalmi szerkezet nyugatiasodásának legfontosabb kül- és belpolitikai aspektusa a régi (nagy)fejedelmi cím helyett a királyi cím felvétele, amely Vajk/István legnagyobb diplomáciai fegyverténye volt.[5] Ezek a változások – és ezt jól tükrözik I. (Szent) István, majd I. (Szent) László és Könyves Kálmán törvényei[6] – már a kezdet kezdetén lényegesen érintették a helyzetét megőrző elit értékrendjét, viseletmódját.

A nyugati politikai intézményrendszer Kárpát-medencei kiterjesztése természetesen nem történhetett volna meg egyrészt nyugati humán erőforrás (a keresztény érdekeket hirdető egyházi személyzet, valamint az ezt védő hadsereg),[7] másrészt a nyugati politikai filozófia importálása nélkül.[8]

A nyugati humán erőforrás kapcsán migrációs jelenségek egész sorozatát ismerjük a Szent István-i

---

1 A Kárpát-medencei „nyugatiasodás" bevezető akkordja az Avar Kaganátus szétesése utáni időszak. E kérdéshez megkerülhetetlen Szőke Béla Miklós munkássága, ld. SZŐKE 2000, 133–135; SZŐKE 2011, 265–294; SZŐKE 2014. Az avar kori lakosság továbbéléséről, a térség politikai alakulatairól ld. még SZÁDECZKY-KARDOSS 1993, 227–236; TOMKA 1997, 68–75; OLAJOS 2004; SZENTPÉTERI 2006, 455–496; KATONA-KISS 2010, 168–214; SZABADOS 2012, 219–235.
Peter Stadler mindennek az ellenkezőjét állítja (STADLER 2008, 47–82). Cikkét azonban módszertanilag kérdésesnek tartjuk, mert a ^{14}C elemzéshez használt minták csak kisebb tájegységek temetőiből származnak, a következtetései azonban általánosan az egész Kárpát-medencei Avar Kaganátusra vonatkoznak; vagyis a szociológiai felmérések alapelve, hogy a kutatás mind horizontálisan, mind vertikálisan kellően lefedett kell legyen, hiányzik az osztrák kutató cikkéből.

2 A kérdés hatalmas szakirodalmában való tallózás gyanánt ld. DEÉR1938; HÓMAN 1938; SZIE 1938; GYÖRFFY 1977; GÖRICH 1993; KRISTÓ 1995; RICHÉ 1999; SZABADOS 2011; HAVAS 2013, 9–46.

3 AEKK 2010, 182.

4 Walter Pohl sorolta a Kárpát-medencei sztyeppi birodalmak közé a hun, az avar és a 10. századi magyar hatalmi struktúrákat (POHL 2003, 572–573). Vö. STEPANOV 2010; SZABADOS 2011.

5 A római főpap Krisztus földi helytartójaként jelent meg a kor felfogásában (*vicarius Christi*), ezért a pápai koronaküldés eredményeképpen a királyi hatalom isteni eredetűként jelenhetett meg az első törvénykönyvben (SZÉKELY 1984, 908; MAKK 2000, 323).

6 ZÁVODSZKY 1904; ÍF 2006.

7 Géza fejedelem erőszakos uralmáról és a keresztény jövevények iránti kedvezéséről kortárs külhoni és későbbi hazai kútfők egybevágó tudósításokat közölnek, ld. ÁKÍF 1999, 112–113, 271–275, 362.

8 A Szent István-i államelmélet legújabb kritikai kiadása, valamint a széles körű európai művelődéstörténeti háttér feltárása Havas Lászlótól való, ld. INTELMEK 2004; HAVAS 2012, 363–379.

Magyar Királyság területéről, majd a 11. században is folyamatosan mind a hadseregben, mind az egyházban,[9] ahogyan az az első magyar államelméleti értekezésből is ismert. Ezek azonban a 10. század végén és a 11. század elején nem csoport, és főleg nem nagycsoport jellegű migrációk, hanem többnyire személyek, családok letelepedése az új keresztény királyságban. Következtetésképp az a folyamat, amelyet akkulturációnak, kultúraváltásnak nevezhetünk, olyan kulturális kölcsönhatások együttese, amelynek keretében két vagy több hagyomány találkozik; azok hasonulásakor vagy keveredésekor lép érvénybe, és eredményként egy új realitás jön létre. Ez vonatkoztatható a 11., majd kiteljesedettebb formában a 12. századi Magyar Királyságra is. Vagyis a nyugati (és nemcsak nyugati) idegenek sokféle változást eredményeztek, új kultúrát hoztak az országba, ugyanakkor az István által kialakított új rendszer sikeresen integrálta ezeket az elemeket.

Fontos, hogy ez az integráció szuverén uralkodói akaratban nyilvánult meg. A királyi törvény előszava szerint *„...és mert minden nép saját törvényeit használja, ezért mi is, Isten akaratából kormányozván államunkat, a régi és új császárokat utánozván, törvényben testet öltött gondolkodás eredményeképpen előírtunk népünknek, miként éljenek tisztességes és háborítatlan életet…"*[10] A külföldiek integrálásának István-i kulcsgondolata az Intelmek VI. pontjában áll. *„Ahogy ugyanis a vendégek a világ különféle részeiből és tartományaiból érkeznek, úgy hoznak magukkal különféle nyelveket és szokásokat, valamint különféle tanító írásokat és fegyvereket. Ezek az összes Királyságnak díszére válnak, és nagyszerűvé teszik az Udvart, és elrettentik a kihívóan viselkedő külföldieket."*[11]

Természetesen a nagy pogány mozgalmak (1046, 1060) arról is tanúskodnak, hogy az elsősorban nyugati személyek, kisebb-nagyobb csoportok integrációja, elfogadottsága egyrészt nem következett be, másrészt az ország „nyugatiasodása" – a 11. század első felében elsősorban – csak az elitet és annak is csak egy részét érinthette. A Vata-féle felkelés egyes vélemények szerint a főpapság és az alsó papság jelentős részét elpusztíthatta, amelyet I. András megint csak nyugati egyházi személyzettel töltött fel, elsősorban a vallon területekről, tekintettel a nagyon rossz magyar–német viszonyra.[12] Az idegen csoportok betelepülése tovább folytatódott a 11. század második felében, illetve a 12. században.

A „nyugatiasodás" ugyanakkor akkulturációval is járt: nemcsak a királyság politikai intézményrendszerét, hanem a mindennapokat, a mentalitást, a szokásokat – pl. a régészetileg megfogható temetkezési szokásokat –, illetve a viseletmódot is megváltoztatta. Ennek szemléletes példája a templom körüli temetkezés elterjedése.

Szent László (1077–1095) és Könyves Kálmán (1095–1116) törvényeket hozott arról, hogy az emberek keresztény, vagyis a pap által ellenőrzött és végrehajtott módon temessék el halottaikat.[13] A régészeti kutatás a pénzleletek alapján arra jutott, hogy a templom körüli temetkezés a 12. század elejére háttérbe szorította a végtisztesség adásának pogány módját.[14] Valójában ez a jelenség az, amely alapjaiban változtatta meg az egész királyságot, s tette „nyugativá".

Ezen akkulturációs jelenségek „importőrei" a politikai-egyházi centrumok, az egyházi személyzet és az egyházi infrastruktúra voltak, amelyeket a társadalom alsóbb rétegeiben idővel utánoztak, ezáltal pedig megtörtént ezen értékek át- és továbbadása. Ez földrajzi szempontból megközelíthető: a különféle divatjelenségek a politikai centrumokból terjedtek a politikai és a földrajzi perifériák felé.

Már Gabriel Tarde is észrevette, hogy a divat mindig a társadalom centrumából halad annak perifériája felé (szociális és földrajzi értelemben egyaránt),[15] tehát körülbelül ez történ-

---

9 Székely 1984, 905–949.

10 ÁKÍF 1999, 48.

11 Intelmek 2004, 37.

12 Makk 2000, 343.

13 Szent László I/25. törvénycikke tizenkét napi kenyéren-vízen vezekléssel bünteti azt, aki halottait nem az egyház mellett temeti el. Kálmán első dekrétuma kifejezetten előírja, hogy kereszténye ket csakis a templom kertjébe temessenek (I/73.), az országlása alatt tartott I. esztergomi zsinat általánosságban szól a pogány szokások tilalmáról (7. cikkely). IF 155, 189, 220; vö. Makk 2011, 135–136.

14 Bálint 1976, 230; Révész 2003, 338–343.

15 Tarde 1902, 13–15.

hetett ezen akkulturációs jelenség keretében is. Mindazonáltal temetőrégészeti szempontból, egyáltalán a 11. század vonatkozásában, aligha beszélhetünk a társadalom különféle rétegeinek mély „nyugatiasodásról" – ezt a különféle regionális elemzések kiválóan bizonyítják.[16]

Dolgozatunkban e problémakör egy nagyon kis szegmensét kívánjuk vizsgálni, egy olyan divatelemet, amely eléggé egyértelműen a nyugati kultúrkörből származik. Véleményünk szerint azonban az anyagi kultúra elemeinek elterjedését tévedés lenne makroszinten, vagyis Kárpát-medencei méretben vizsgálni, ezért dolgozatunkban csak a királyság keleti feléhez tartozó Erdélyi-medence leletanyagát vizsgáljuk. A temetők leletanyaga alapján feltehetjük azt a kérdést, hogy a mindennapok szintjén beszélhetünk-e „nyugatiasodásról" a Magyar Királyság keleti területein, illetve mikortól és milyen társadalmi mélységig? Amit régészetileg dokumentálni tudunk, a viseletnek a nyugati divathoz való igazodása, vajon nemcsak a társadalmi elit körében, hanem a hatalmi központoktól távoli területeken is végbement? Mindezt egy jól definiált földrajzi és kultúrtérben szándékozunk megvizsgálni.

Először is fontos leszögezni, hogy a korai Magyar Királyság kiterjedése inkább hatalmi, semmint településtörténeti-népiségi szinten feleltethető meg a Kárpát-medencének. Ahogyan ezt más dolgozatban is jeleztük,[17] a 11. század első felében a Magyar Királyság keleti, erdélyi határa – legalábbis amit régészeti szempontból megállapíthatunk (temetők és várak) – nem sokkal követhető keletebbre a Marosnál és a Kis-Szamos völgyeinél; vagyis az Erdélyi-medence keleti részeinek „nyugatiasodása" még intézményes szinten sem keltezhető előbbre a 11. század közepénél, illetve második felénél.

Ami a mindennapok szintjén megmaradt, az elsősorban a sírok, temetők esetében értékelhető; esetünkben az elemzendő hajtűtípus, és vele egy divat, amely az Erdélyi-medencében a 10–11. században még teljes mértékben ismeretlen.

Másodsorban az akkulturációs kérdéskör és a nyugati, a Magyar Királyság területére történő migrációk kapcsán is szükségesnek tartjuk vizsgálni e hajtűtípust. A romániai régészetben (és nemcsak ott) ugyanis a nyugati szokásokat (pl. fejfülkés épített vagy földbe ásott sírgödrök) vagy divatot többnyire migrációhoz, jelesül a németajkú (?) népesség mint a későbbi szászság ősei beköltözéséhez kapcsolják, holott számos társadalmi jelenség nem feltétlenül köthető konkrét migrációs nagycsoportbeli hullámhoz.[18] Ezzel távolról sem azt akarjuk állítani, hogy ilyen jellegű migrációk nem voltak, azonban véleményünk szerint a régészeti forrásokhoz kritikusabban kell közeledni, és főként nem mechanikusan értelmezni azokat (pl. fejfülkés sír = germán ajkú népelemek).

A hajtűviselet kapcsán egyik célunk éppen az volt, hogy kitérjünk e furcsa interpretációs problémára, azonban előbb a hajtűk nyugat-európai divatjáról kívánunk rövid bevezetőt nyújtani.

A HAJTŰK NYUGAT-EURÓPAI DIVATJA

A nyugat- és délnyugat-európai női viseletet a középkor hajnalán jelentős mértékben meghatározta a román kor szelleme, amelyen érződnek még az antik világ nyomai, de nagyrészt a transzcendenciát hangsúlyozó egyházi világképnek volt alárendelve. A női testet ezekben az időkben hosszú ruha borította, a hosszú bő ing a kézfejeket eltakarta, a ruházat fölött viselt köntös pedig a lábfejeket is teljesen elfedte (*1. kép*).[19] Ebbe a képbe illeszkedett a hajviselet is, amelyre ezekben az időkben az egyházi szellemiség jelentős hatással volt. Meghatározó e tekintetben Szent Pálnak a Korinthusiakhoz írott levele,[20] amely megtiltja a nőknek a fedetlen fővel való templomba járást és imádko-

16 Pl. KISS 1983; KISS 2000; ISTVÁNOVITS 2003; RÉVÉSZ 2008; DEMO 2009; GÁLL 2013; TÓTH 2014; HORVÁTH 2014.
17 GÁLL 2013, I. kötet, 826–837.
18 Erről hasonlóan kritikusan BENKŐ 2012, I. kötet, 63.
19 SNEYDER 2002, 85–101.
20 EDWARDS 1956, 272; BARCLAY 1956, 108.

zást.[21] Így már a korai keresztény asszonyok is fedett fővel jártak, legalábbis ezt örökítik meg római katakombák Kr. u. 100 és 300 között készült falfestményei.[22]

A 10–11. századra Angliában kialakult egy sajátos fejkötőtípus (*wimple*), amely a 12. századra az egész keresztény Európában elterjedt, és divatja egészen a 14. századig élt.[23] Ez a fejkötő egy lenvagy kendervászonból készített ruhadarab volt, amelyet a fejen körbetekertek, és a nyakat eltakaró fátyol alatt rögzítettek.[24]

A fátylat, amely könnyű anyagból – selyem, batiszt, finom lenvászon – készült, a nők többféle módon viselhették. Rendszerint hosszúkás, négyszögletes alakúak voltak, középen kerek nyílással, amelyen a fejet átbújtatták.[25] A 11. században a kerek fátyol volt elterjedtebb, ennek a közepén nyílást vágtak ki az arcnak, a felső részén pedig a fejformára kivágott textilhez egy négyszögű, a hátsó részén behajtott fátylat rögzítettek. Egy másik stílus szerint négyszögletes fátylat kötöttek a fej bal oldalára, amelyet lazán leengedtek az állig.

A hajviseletben jelentős különbség volt a fiatal serdülő lányok és a férjezett asszonyok között, ami egyben megkülönböztető jelként is szolgált. Míg a fiatal lányok hosszú, vállig érő hajukat fedetlenül viselhették, addig az asszonyok csak fedett fővel mutatkozhattak. A fiatal lányok hajviselete egyben házasságra való érettségüket is jelezte.[26] A női hajviselet a különböző életkori eseményekre, sajátosságokra is utalt. A keresztény Európában tehát csak a leányok járhattak hajadonfőtt, az asszonyok betakart fejükkel ismerték el férjüknek való alárendeltségüket, illetve adták tudtul férjes voltukat.

A 11. századi fejkötő a későbbiekben több elemmel bővült. Ilyen a *barbette*, amelyet Aquitániai Eleonóra (1122–1204) angol királyné hozott divatba. Ez két részből állt: a keményített vászon homlokpántból és egy vászonszalagból, amelyet az áll alatt vezettek át és a fej tetejéhez rögzítve viseltek *(1. kép 4)*.[27] Ennek tetejére jött egy ovális vagy kerek fátyol, amelyet egy kb. 60 cm magasságú, kör alakú szövetburkolat fedett: ez a fejet takarta, mint egy kalap. Eleinte csak a királyi hölgyek viselték egy fejformára kivágott textillel vagy fejékkel együtt, de végül minden társadalmi rétegben elterjedt.

Egy másik kiegészítő viseleti darab, a *fillet*, merevített vászon- vagy selyemszalag volt, amelyet a fej körül, a *barbette* tetejére rögzítettek. A 13. században mindkettőt viselhették egy kerek fátyollal lefedve, amelyet kettétűrtek, és a szélein rögzítették a *fillet* elejéhez.

A *barbette* viseletének divatjából alakult ki később a vászon fejfedő. Ez abban különbözött az előző viselettől, hogy megnövelték a homlokszalag magasságát, amelyet úgy merevítettek, hogy a fej fölé emelkedjen. A fejkendőt belülről rávarrták, nem pedig lelógatták. Később a fejfedőt ráncos mintával varrták. A *barbette*t meg a *fillet*et a fiatal lányok kiengedett hajjal is viselték, de legtöbbször a hajuk be volt fonva. Idővel a *barbette* és a *fillet* keskenyebbé vált. Mindkettő a 14. századig volt divatban.[28]

A gazdagabb, nemesi származású hölgyek a 13. századtól használták a hajhálót, amelyet a *barbette*-hez és a *fillett*hez rögzítve viseltek, ezt *crespine*-nek vagy *crespinette*nek nevezték. Ezt sok esetben selyemből és ékszerekből álló fejdíszekkel gazdagították.

Ebben a korszakban a nő haját a fejkötő felhelyezését megelőzően előkészítették. Ez a haj kifésülésével kezdődött, majd miután kettéválasztották, befonták, áttekerték a fej teteje körül, és a homlok fölött rögzítették. Ezután a hajat eligazították, hogy a homlok tisztán látszódjék, majd a vászonszalagot behajtották az áll alá, amelyet áthozva a fej tetején rögzítettek. Ezt követően egy másik szalagot helyeztek a fej köré, amelyet hátul rögzítettek.

---

21 *„Minden asszony pedig, aki befedetlen fővel imádkozik, avagy prófétál, megcsúfolja az ő fejét, mert egy és ugyanaz, mintha megnyírattatott volna. Mert ha az asszony nem fedi be fejét, nyiratkozzék is meg, hogy ha pedig éktelen dolog asszonynak megnyiratkozni, vagy megberetváltatni, fedezze be az ő fejét. Mert a férfiúnak nem kell befednie az ő fejét, mivel ő az Istennek képe és dicsősége; de az asszony a férfiú dicsősége”* (Szent Pál: A Korinthusiakhoz írt első levele 11.5–11.7).

22 Schaff 1885, 132.

23 Houston 1996, 40, 226.

24 Payne 1965, 168, 175.

25 Laver 1969, 52–67.

26 Gilchrist 2012, 124–134.

27 Schultz 1965, 237–240.

28 Cunnington–Cunnington 1973, 40, 74.

A fejkötőszalag egy fehér vászondarab volt, amelyet a torok köré rögzítettek. Végeit felhajtották, hogy elférjen egy-egy hajtincs a fülek fölött, és azokba volt rögzítve, ily módon keretezve az arcot.[29] Ennek a tetejére egy finom vászonkendőt helyeztek oly módon, hogy fedje a homlokot és leereszkedjék a vállakra. Ezt az utolsó darab vásznat tűk segítségével rögzítették az áll- és homlokszalagokhoz.[30]

A nők által használt hajviseleti ékszerek története több évezredre nyúlik vissza, különböző típusait már az ókori Egyiptomból ismerjük; a hajtű viseletét megtaláljuk az etruszkok, a görögök és a rómaiak körében is. A 12. században a haj megtűzéséhez rövid csont- vagy bronztűket használtak, amíg a hosszabbak a textil és a fátyol rögzítését szolgálták.[31] Hasonló rövid tűket Anglia földjén Londonban, Norwichban, Winchesterben és Yorkban találtak.[32]

A fátylak rögzítésére sokszor lemezgömbös, bronzból készült példányokat használtak, amelyeknek egyes változatai már a korábbi századokban feltűntek. Ezeket adott esetben aranyból és ezüstből is készítették. Hasonlókat a franciaországi Aregonde 49., nagyon gazdag női sírjában (pontosan 584-re keltezve),[33] illetve Břeclav-Pohánsko 131., 9. századra keltezett sírjában regisztráltak.[34] Egy másik példány szintén a 9. századra keltezve ismeretes a British Museum gyűjteményéből, ezt a Temze folyóban találták. Ennek gömbös, enyhén horpadt, aranyozott feje volt, melynek átmérője 1,6 cm. Rajta három lyuk figyelhető meg, a középső részt négy S-alakú filigránspirál díszíti. A tű durván csiszolt szára 10,8 cm volt.[35]

Angliában a középkori temetők sírjainak 2–3%-a tartalmaz ruházatra utaló adatot,[36] így igen kevés régészeti lelet áll rendelkezésre a hajviselet pontosabb megismeréséhez. Szinte minden esetben csak a rögzítésre szolgáló tűk maradtak meg. Ezek gyakran kerek végűek, néha gömbösek, csak nagyon ritka a díszített példány, főként a 14. századból.[37] Egy 1966–1979 között kiásott példánynak, amelyet a British Museum gyűjteménye őriz, a gömbös része zöld üvegből készült, melynek átmérője 0,6 cm, a teljes hossza 4,2 cm. Keltezését a 940–1070 közötti időszakra helyezték.[38]

A sírokból az esetek többségében egy-két hajtű került elő. Kuriózumként említjük a Chichesterben feltárt Szent Jakab és Mária Magdolna leprakórházat, ahol a 12. századra keltezett kőkriptában egy idősebb nő maradványait tárták fel. Ennek koponyája körül nyolc hajtűt találtak. A nő feltehetően a kórház patrónusa volt.[39] Bristolban, a Szent Bertalan ispotály egyik sírjában egy női temetkezés mellől öt felcsavart végű hajtű került elő.[40]

Franciaország területéről is kerültek elő gömbös fejű hajtűk, így a Saint-Romain, valamint a Saint-Denis templomok feltárásakor.[41] Ezen kívül ismeretesek hasonló hajtűk Lot-et-Garonne térségéből is.[42]

A nyugati hajviselet minden bizonnyal a Német-Római Birodalom közvetítésével jutott el a Magyar Királyságba, hiszen a 12. században már

---

29 DAVENPORT 1948, 151.
30 GILCHRIST 2012, 84–85.
31 MARGESON 1993, 9–10.
32 GILCHRIST 2012, 85.
33 PÉRIN 2005, 190, Fig. 17.
34 KALOUSEK 1971, 87, 133. Tab. 1.
35 http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?assetId=750388&objectId=85083&partId=1 (2016.04.06.)
36 GILCHRIST 2012, 70.
37 GILCHRIST 2012, 85.
38 http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId= 3139522&partId=1&searchText=glass+pin&sortBy=imageName&page=2 (2016.04.06.)
39 MAGILTON ET AL. 2008, 128, 264.
40 GILCHRIST 2012, 85.
41 MEYER ET AL. 1980, 271–308.
42 FAGES 1995, 263.
43 WEINHOLD 1897, 295–300. Szükséges megemlítenünk, hogy elsősorban a francia eredet jöhet szóba, mert II. Géza király (1141–1162) idején, 1146 óta ellenséges volt a magyar–német viszony, míg 1147-ben a Szentföld felé Magyarországon áthaladó VII. Lajos francia király (1131–1180) jó viszonyba került II. Gézával, aki később is jórészt németellenes politikát folytatott. Erről ld. MAKK 1996, 184–197. Ám tekintettel arra, hogy a 12. század közepén német keresztesek – így például Ottó freisingi püspök, I. (Barbarossa) Frigyes császár (1152–1190) nagybátyja – is átvonultak Magyarországon, a német kulturális hatás feltételezése is teljesen helyénvaló.

itt is virágkorát élte ez a viseleti forma.[43] Már egy 1152-ben kibocsátott hazai oklevél szövegében felbukkan, amikor egy Margit nevezetű nő végrendeletében egy fejkötőről emlékezett meg.[44] 1231-ben Bors ispán felesége már két díszes főkötőről is végrendelkezett.[45] Bezter fia Demeter (1236–1269) feleségének végrendelete pedig az aranyozott gyöngyös főkötő mellett aranyozott gyöngyös pártáról is beszámolt.[46]

Néhány foszlányos töredék régészeti ásatásokból is ismeretes. 1931-ben Kunkerekegyházán és Bócsán kerültek elő olyan 12–13. századi temetkezések, amelyekben aranyszálakból szőtt főkötők maradványait sikerült azonosítani.[47] Az egyik legkiemelkedőbb régészeti lelet mégis III. Béla (1172–1196) feleségének, antiochiai Châtillon Annának a sírjából került elő. Három keskeny hullámos szegély a királynő fátylának maradványait rejtette; a paszomány-szegéllyel ellátott és csomózott darabkák feltehetően egy hajháló részei lehettek, amelynek egyben ez a legkorábbi magyarországi példája.[48] A 13. századra a magyar viselet teljesen elnyugatiasodott, de egyes esetekben megtalálhatjuk a bizánci divat lenyomatát is. Ez a hajviseletben is jelentős különbséget jelent. Érdekes példa merániai Gertrúd hajviselete, akinek a fejét ékkövekkel díszített, széles abroncsú diadém ékesítette, amelyről zsinórra fűzött gyöngysor csüngött le, haja pedig hálószerű vörös kelméből készült, könnyű főkötőbe volt fogva.[49]

A 14. századtól kezdve a súlyos főkötőket könnyed, vékonyabb fátylak váltották fel, amelyek szélét beszőtt vagy rávarrt fodorral díszítették. Ez egyben egy új korszak kezdetét is jelezte.[50]

Hajtűmellékletes sírok az Erdélyi-medencében

A két félgömbből összeillesztett hajtű erdélyi megjelenése egyértelművé teszi számunkra a nyugati divat fokozatos meghonosodását. Mint említettük, Európa nyugati részében ekkortájt a kettéválasztott hajat a nők felcsavarták és fejkötőszalaggal tekerték körül, amelyet a hátsó részen rögzítettek. Ezt követően egy finom vászonkendőt helyeztek rá oly módon, hogy fedje a homlokot és leereszkedjék a vállakra. Ennek a vászonnak az áll- és a homlokszalaghoz való rögzítésére hajtűket használtak. A vizsgált erdélyi temetőkből és sírokból nem találtunk olyan esetet, amikor kisméretű, rövid tűket használtak volna a haj előzetes rögzítésére.

A 14 lelőhelyről összegyűjtött 28 hajtűs temetkezés (*1. ábra*)[51] leletei alapján leszögezhetjük, hogy a hajtűk elsősorban felnőttek temetkezéseiben fordulnak elő, ám megtalálhatjuk az *infans* és a *juvenis* korú elhunytak mellett is. A kormegoszlás pontosításához szükséges lenne antropológiai elemzéseket végezni.

A vizsgált erdélyi példák közül egyetlen esetben másodlagos felhasználási funkcióval találkozhatunk. A dobokai 172. sír lemezgömbös fejű hajtűje nem az eredeti funkciójában került a sírba. A hajtű a mellkas és a jobb oldali felső oldalbordacsont közelében volt (*3. kép 1, 3–4*), tehát a párta része semmilyen szempontból nem lehetett. Egy ékszer használati módja elsősorban szociálpszichológiai kérdés, nem beszélve a halotti szertartásról, éppen ezért minden esetben lényeges követni a tárgy elhelyezkedését az illető régészeti környezetben. E rendhagyó elhelyezkedésű hajtű ugyanakkor majdnem 90°-ban meggörbült vagy meggörbítették, tehát ebben az esetben elképzelhető, hogy inkább felsőruhát vagy szőtt inget díszített.

Ellentétben az előbbivel, a 322. sírból, majdnem a temető széléről előkerült sima hajtű funkciója nem kérdéses: a koponya bal oldaláról egy S-végű karika ismert (*3. kép 9*), pontosan a másik

---

44 Árpádkori okmánytár I. 62–63.
45 Kormos 2010, 19.
46 Nemes–Nagy 1900, 219.
47 Szabó 1938, 35.
48 Sipos 1999, 64.
49 Nemes–Nagy 1900, 75.
50 Newton–Giza 1983, 141–152.
51 Ha beleszámoljuk a malomfalvi temetőből származó szórványleleteket, akkor nagy valószínűség szerint 27 + 3, vagyis 30 temetkezésről beszélhetünk.

feléről pedig sima bronz hajtű (*3. kép 10*). Ebben az esetben biztosan a hajba, vagy pedig inkább egy, a fejet körülvevő textilanyagba szúrták. A temetőn belüli helyzete alapján (nem messze került elő a H91-es, pénzzel keltezett 39. sír) a temetkezést a 12. század első felére keltezhetjük.[52]

A fenyédi temető négy sírjából ismert hajtűk mind darabszámuk, mind viseleti funkciójuk szempontjából nagymértékű változatosságot mutatnak, ami arra utal, hogy használatukat nem szabályozta kötött szokás. A 4. és 37. sírból talán egy-egy (*5. kép 3–4*), az 5. sírból hat került elő (*5. kép 2; 6. kép 3–4; 7. kép 1–11*), míg az S-40. sírból húsz példány ismert (*5. kép 1; 6. kép 1–2; 7. kép 12–32*). Az 5. sírból – melyben *juvenis* életkorú egyén feküdt – származó darabokon laza szövésű lenvászon nyomait találtuk meg, amelynek kisebb töredékeit sikerült restaurálni is.

A fenyédi 40. sírban lévő daraboknál több készítéstechnikai jegy is megfigyelhető volt. A félgömbök illeszkedési felületén több helyen is megfigyelhető egyfajta ragasztóanyag maradványa, amely gyűrűszerűen fut körbe a félgömbök illesztési felületének belső élén, a korrózióba ágyazódva. A tűt az alsó félgömbbe a tű végének lapításával rögzítették.

A hajviselet színesebbé tétele érdekében egyes esetekben a tűk szárára kis színes üveggyöngyöt húztak. Ezek az esetek azonban igen ritkák. Erdélyből egyetlen ilyen példány ismeretes: Kányádon a 43. sírban egy sötétkék, 0,5 cm átmérőjű üveggyöngy volt az egyik tűre felhúzva *(7. kép 51*). Hasonló díszített tűket Kaposvár középkori templomának feltárása során találtak a 99. sírban, ahol 12 bronz hajtű került elő sugár alakban a koponya körül, amelyeknek a szárát kék üveggyöngyökkel díszítették. A temetőből további hat sírból kerültek elő hajtűk, de síronként csak egy-két példány.

A 99. sír hajviseletének további díszítőeleme volt két ólomgömb díszítésű tű, amelyeket a koponyatető felett találtak.[53] Ezek az ólomgombok nagyon hasonlatosak a kaszaperi temető 407. sírjának gömbös díszéhez.[54]

A malomfalvi Fläche 31/B 13. sírjában a koponyát mintegy körbevették a hajtűk (*9. kép*), azonban a Kurt Horedt által közölt többi sírlelet előkerüléséről, a temetkezésben levő helyzetükről teljességgel hiányoznak az adatok. A 18. sírban a bronz hajtűk mellett egy vasból készített tű is szerepel, sajnálatos módon a paramétereire vonatkozóan nem rendelkezünk pontosabb adatokkal.

A szentábrahámi sírban az egyetlen hajtű a homlokról került elő. Semmilyen információink nincsen a gyulafehérvári, nagyszebeni, kolozsvári, marosszentgyörgyi, nyárádszentlászlói leletek sírbeli helyzetéről.

A HAJTŰVISELET REKONSTRUKCIÓJA

A nyugati hajviselet erdélyi átvételének számos változata lehetett. A kevés és töredékes régészeti leletanyag csupán általános rekonstrukciót eredményezhet egyelőre, azonban szinte bizonyos, hogy az egyre intenzívebbé váló templom- és temetőfeltárások a közeljövőben újabb eseteket fognak felszínre hozni, amelyek még több részlettel gazdagíthatják a kutatott témakört.

A hajtűk, és különösen a gombos végű hajtűk funkciója nagyon változatos. A temetkezésekben található hajtűk száma, amely lehetett egy, de akár 18–20 darab is, a kendők rögzítésének szokását vagy divatját jelzi. Hajtűket használhattak már a fejkötő szalagjának rögzítésekor: ekkor nemcsak a szalag két végét tűzték össze, hanem az előkészített, felcsavart hajat is hozzárögzíthették a homlokszalaghoz (*11. kép 1*). További hajtűket helyezhettek fel, amikor a homlokszalagra egy második, finom vászonkendőt rögzítettek (*11. kép 2*). A vállig leereszkedő harmadik kendő rögzítése a homlokszalaghoz ugyancsak tűkkel történhetett. Ebben az esetben dekorációs céllal több hajtűt is tűzhettek bele, amely a 0,95–1 cm átmérőjű gömbös végeknek köszönhetően pártaszerű megjelenést eredményezett (*11. kép 3*).

A hajtűk gömbös végének átmérője egyben a hajviseletben betöltött helyét is jelezhette. A kányádi Régi templom 43. sírja esetében a kisebb méretű (0,75–0,8 cm) tűk mellett nagyobb átmérőjű (0,95–1 cm) hajtűket tártunk fel (*7. kép 33–51*). A kisebbeket a homlokszalag rögzítésére is hasz-

---

52 A sima hajtűk Erdélyi-medencei, partiumi és bánsági 10–11. századi időrendi keltezését ld. GÁLL 2013, I. kötet, 661.

53 BÁRDOS 1972, 195.

54 BÁLINT 1938, 139–184.

nálhatták, hiszen ez a hajviseletben teljesen fedve volt. Az esetek zömében azonban nincs jelentős méretbeli eltérés egy síron belül a hajtűk gömbös végét tekintve.

Az Erdélyi-medence hajtűket tartalmazó temetkezéseinek időrendi vizsgálata

A hajtűk leletösszefüggés szerinti első fontos ismérve, hogy az általunk összegyűjtött 14 lelőhelyről származó kb. 28 sírlelet mindegyike templom körüli temetőből származott, de egyetlen példány sem ismert az úgynevezett sírcsoportos, vagy éppen soros temetőből. Ennél többet nem tudunk elmondani az egyetlen jelentős méretű ásatás, a Doboka IV. vártérség temetőtérképének elemzése után sem. A három hajkarikát (sima, óriásméretű hajkarika, illetve egy bordázott S-végű hajkarika) is tartalmazó 172. sírt, melyben felnőtt korú, azonban meghatározhatatlan nemű személy nyugodott, a temető közepén, a több sírréteget tartalmazó központi részen tárták fel (*2. kép*). A temetkezést azonban feldúlta a 174. sír gödre, amelyet ugyancsak hasonlóképpen megbolygattak. Környezetében érmés sír nem került elő.

Ezzel ellentétben a 322. temetkezés, amelyben a hajtűvel együtt egy S-végű hajkarikát is találtak, olyan sírkörnyezetből került elő, amely a temető széle felé foglalt helyet, ott, ahol a nekropolisz már egyrétegűvé vált. Majdnem közvetlen környezetéből egy H91-es érmés sír került elő. Mindkét temetkezés a 12. századra keltezhető, ahogyan összességében maga a temető is, melynek legkorábbi érméi Könyves Kálmán H41 és H42a típusú veretei.[55]

Sajnos semmit nem tudni a Doboka-Boldogasszony 11. sírjából előkerült példányról, mindössze csak sejthetjük, hogy a temető legkorábbi fázisából származik.[56]

Az algyógyi templom körüli temető 1. fázisát egyértelműen a 11. század végétől keltezhetjük, sajnos pontosabb megállapítást nem tehetünk az 55. sír időrendi meghatározása kapcsán.

A fenyédi középkori templom kutatása alkalmával összesen 52 temetkezés nyomait sikerült azonosítanunk (*4. kép*). A temetőt az Árpád-kortól egészen a 17. század közepéig használták. Az újkori bolygatások, a talajcsúszások és a mezőgazdasági munkák következtében a sírok többsége igen töredékes állapotban került felszínre.

A sírok tájolása alapján három egységet lehetett elkülöníteni. A sírmélység, a sírbetöltés, a mellékletek és a csontok állapotát is figyelembe véve az É–D-i tájolású (192–218º közötti) sírok bizonyultak Árpád-korinak, a későbbi sírok döntő többsége (30 temetkezés) 14–17. századi volt. Négy temetkezés volt K–Ny-i tájolású, ezek 16. századiak voltak.

Az Árpád-kori temetkezések között két csoportot tudtunk elkülöníteni: a korábbi, 11–12. századi mellékletes, illetve az e temetkezéseket megbolygató késő Árpád-kori, melléklet nélküli sírokat. A korábbi horizonthoz összesen öt temetkezés tartozott, ezek közül a 6. sír felszedésekor a szájból egy töredékes, erőteljesen korrodálódott 12. századi anonim ezüstdénár (H164) került elő. Ezeken kívül a 4. és 37. sírokban gömbös fejű hajtűk töredékeit, az 5. és a 40. sírokban pedig S-végű hajkarikát és gömbös fejű tűket is találtunk.

A pontosabb kormeghatározás érdekében a 40. sírból radiokarbon elemzést végeztettünk,[57] a kalibráció utáni keltezés az 1040–1160 közötti időszakra helyezte a sír korát.

Fenyéd legkorábbi sírjai minden bizonnyal egy téglából épített templom környezetében kerültek megásásra, hiszen a 4., 6., 37. és 40. sír betöltése enyhén kevert, agyagos, habarcsos, téglatörmelékes volt. Annak ellenére, hogy az ásatások során – a terület erős bolygatottságának tulajdoníthatóan – a korai templom alapfalait nem sikerült megtalálni, a régészeti leletek alapján állíthatjuk, hogy az téglából épült a szomszédos máréfalvi templomhoz hasonlóan, amelynek döngölt agyag alapozása volt.[58] Kányád és Szentábrahám első templomainak, ahonnan szintén kerültek elő hajtűk, ugyancsak döngölt agyagalapozása volt.

---

55 Gáll 2011, 41–42.

56 Gáll–Laczkó 2013, 96–98, 6. kép.

57 A minták vizsgálatát a debreceni Isotoptech Zrt. munkatársa, Molnár Mihály végezte, a kalibrálást a Calib 6.1.1 segítségével végezték, a vizsgálati jegyzőkönyv száma I/839. sorozat volt.

58 Demjén–Sófalvi 2009, 16–18.

Fenyéden a legelső templomra utaló régészeti leletekre a 15. szelvényben bukkantunk, ahol egy zárt rétegben (R-3) nagy mennyiségű téglatöredéket (téglaméret: 25 × 4 × 17 cm), Árpád-kori kerámiatöredékeket és egy rombusz alakú nyílhegyet is találtunk.[59] Hasonló méretű téglák a későbbi fázis falazatában, valamint a későbbi rétegekben is előfordultak.

A kányádi középkori templom kutatása során 56 sír került felszínre, amelyek jelentős részét az Árpád-kor végéig használt első templom köré temették. A legkorábbi templom félköríves szentélyzáródású, döngölt agyagalapozású volt. Fontos megjegyezni, hogy már ez a korai alapozás is temetkezéseket bolygatott meg.[60] Nem egyértelmű, hogy a 43. sír, amelyben hajtűk és hajkarika volt,[61] a már meglevő templom mellett került-e megásásra, vagy egy, a templomot megelőző temetőrészlethez tartozott. Az mindenképpen bizonyos, hogy a sír betöltése tiszta, épületmaradványoktól mentes volt, és a döngölt alapozású szentélyen kívül, attól keletre került feltárásra. A sírt a 40. és a 41. sír, valamint a második, szintén félköríves szentélyzáródás (F-5) bolygatta meg.

Ismeretlen a Kolozsvár-Főtér 21. sír helyzete, mivel egyetlen temetkezést tártak fel 1958-ban, a városi illemhely és a plébániatemplom között elhelyezkedő villanyoszlop alapozása során. E temető esetében – 1927-ben és 1943-ban, de később, 1948-ban, 1968-ban, 1991-ben és 2007-ben is különféle helyeken dúltak, illetve tártak fel sírokat – a leletanyag, de még inkább a temetkezések módja egyértelműen templom körüli nekropoliszra engednek következtetni. Azonban amire nem figyelt fel az ásatók – Méri István, Gyulai Pál, Cosmin Rusu, Sorin Cociș – egyike sem, de magunk sem, hogy sírkoncentráció, sírrétegződés egyik esetben sem fordult elő. Ami a más templom körüli temetők esetében megfigyeltek alapján (pl. Doboka IV. vártérség, Doboka-A. Tămaș kertje stb.) azt jelenti, hogy a templom nem e feltárt temetőrészek közelében rejtőzik.[62] Az eddigi ismertté vált leletanyag alapján azonban nagy biztonsággal a kolozsvári temető 12. századi kultúrhorizontjához tartozik ez az ékszer is (*3. kép 11–12*).

A malomfalvi templom körüli temető nagyon sok kérdéssel gyarapítja a szakirodalmat a kiterjedésének problematikájától kezdve[63] a tájolások kérdésein át a temető keltezéséig. Kurt Horedt a temető két – feltehetőleg az északkeleti és nyugati – részében ásatott, és a későbbi templomtól először északnyugatra tárt fel 24 sírt, majd északkeletre 31 temetkezést (*8–9. kép).* Az első felületen történt ásatás során előkerült mind az öt sír (2., 8., 9., 16. és 18.) bolygatatlan volt, és a kísérőleleteik alapján eléggé biztosan a 12. századra lehet keltezni *(8. kép).* Ezt pedig megerősíti egy 12. századi érme is, amelyet Kurt Horedt szerint II. Bélához köthetünk. Az úgynevezett Fläche 31/B kutatószelvény végében még 31 temetkezést tárt fel, ahol azonban már sírrétegződést észlelhetünk *(9. kép).* Ennek is az eredménye az, hogy a 13. síron kívül, amely Ny–K-i irányú lehetett (csak a koponyája maradt érintetlen),[64] a többi hajtűlelet innen mind feldúlt sírból származik. Ez ugyanakkor azt is jelenti, hogy a hajtűkkel eltemetett egyének a temető korábbi használati fázisához sorolhatóak. E fázis datálása kérdéses, de elgondolkodtató tény,

---

59 A nyílcsúcsok 10−11. századi Erdélyi-medencei elemzését ld. GÁLL 2013, I. kötet, 725−731.

60 DERZSI–SÓFALVI 2008, 268.

61 BENKŐ 2012, I. kötet, 161.

62 Hogy hol is lehet a 12–13. századi templom, arról e pillanatban, ásatás hiányában, fogalmunk sem lehet. Ugyanakkor a feltárt temetőrészek közötti viszonylag nagy távolság alapján (Méri István és Sorin Cociș ásatása között 225 méter húzódik), illetve a Gyulai Pál-féle ásatás sírjainak ritkasága és az 1992-ben Sorin Cociș által megmentett sír topográfiai helyzete alapján két templommal számolhatunk a korai Kolozsváron (hasonló jelenség lehet, mint Monostoron vagy bizonyítottan Dobokán). Ugyanakkor egy másik lehetőséggel is számolhatunk, éspedig azzal, hogy a Sorin Cociș által megmentett S-végű, bordázott, négyzet átmetszetű hajkarikás sír későbbre, a 13. század második felére keltezhető, és nem hozható kapcsolatba a korábbi temetővel. Nagyon fontos tehát, hogy az eddig feltárt és a leletanyaguk alapján a 12. századra keltezhető sírcsoportok a templom körüli temetők szélére jellemzően egyrétegűek, ezért ezek környezetében nem kereshető a templom. Ugyanakkor a Méri István ásatásától keletre fekvő Bánffy-kastély udvarán történt feltárások során nem került elő temetőnyom, ami azt jelentheti, hogy Mérinek a temető széle felé levő sírokat sikerült feltárnia. Részletesebben ld. GÁLL ET AL. 2016.

63 *„Der Friedhof reichte also von der Kirche nach Nordosten etwa 30–35 m und ertstreckte sich nicht über die FlächeA und den Hügelhinaus”* (HOREDT 1984, 60).

64 A Fläche 31/B felületén két tájolási módot figyelhetünk meg: Ny–K, illetve DDNy–ÉÉK irányt. Ny–K tájolásban volt eltemetve a 3., 13., 17. és a 24. sír, illetve DDNy–ÉÉK (de ezek között is elkülöníthető két csoport) tájolásúak voltak az 1.A–C, 2., 7–12., 15., 21., 27., 28. és 29. sírok.

hogy a felület délnyugati szögletében egy I. László (1077–1095) által kiadott H29-es érme került elő.[65] Természetesen ezt nem lehet a hajtűk időrendjének korábbi bizonyítékaként kezelni, és főleg egy adatból általánosítani az egész Erdélyi-medence leletanyagára vonatkozóan, de eltekinteni ettől az adattól ugyancsak hiba lenne.

Ha a hajtűket tartalmazó sírok kísérőleteit szemügyre vesszük – egy sír kivételével – a hajkarikák nagy változatosságával találkozunk. Közöttük megtaláljuk az óriási méretű sima karikát (Doboka IV. vártérség 172. sír), a körte alakú ezüstkarikát (Kányád 43. sír), a sima, S-végű kisebb és nagyobb méretű darabokat (Doboka IV. vártérség 172. és 322. sír, Kolozsvár-Főtér 21. sír, Malomfalva-Csittfalva 1952/2. sír és 1952/9. sír, Patakfalva 2015/141. és a 2015/1. feldúlt sír),[66] illetve a körülbelül a 11. század második harmadától/felétől keltezhető bordázott, kis-, közép- és nagyméretű, S-végű példányokat (Doboka IV. vártérség 172. sír, Fenyéd 5. és S-40. sír, Malomfalva-Csittfalva 1952/9. sír és 1952/18. sír, Szentábrahám-Templomföld 173. sír).[67]

Ezen sírokban a hajkarikák száma is nagyon változó. Általában egyetlen hajkarika került a hajtűs mellékletű sírokba (Doboka IV. vártérség 322. sír, Fenyéd S-40. sír, Kányád 43. sír, Kolozsvár-Főtér 21. sír, Malomfalva-Csittfalva 1952/18. sír), de ismert két (Gyulafehérvár-Római Katolikus Székesegyház 19. sír), három (Doboka IV. vártérség 172. sír), négy (Malomfalva-Csittfalva 1952/2. sír), sőt öt hajkarikát tartalmazó sír is (Malomfalva-Csittfalva 1952/9. sír).

Az új hajviseleti divat alapján kizárható, hogy fülbevalóként használták ezeket a karikaékszereket, hiszen az teljesen takarva lett volna. A hajba való tűzésük sem elképzelhető, hiszen a haj is teljes egészében fedve volt. Feltételezhetően ezeket a karikákat a főkötőre rögzítették, amelyet a halánték körüli részről lecsüngve díszítettek.

Az eléggé homogén leletanyagú csoport egyetlen kivételes lelete egy négyzet átmetszetű gyűrű (Malomfalva-Csittfalva 1952/16. sír). Hasonló, ha nem is egészen négyzet átmetszetű, de zárt gyűrűt ismerünk Doboka IV. vártérség 116. sírjából, mely nagyjából a 12. századra keltezhető.[68] Hat esetben a hajtűkön kívül egyéb melléklet nem volt a temetkezésekben (vö. *1. táblázat*).

Mindezen adatok fényében kijelenthetjük, hogy egyrészt nem ismerünk az Erdélyi-medencéből egyetlen példányt sem, amelyet biztosan a korábbi évszázadra, netán évszázadokra keltezhetnénk, másrészt megerősíthetjük azt a tényt, hogy e tárgytípus erdélyi megjelenése a 12. századhoz köthető, habár a malomfalvi H29-es érme alapján talán egy előbbi, 11. század végi keltezés is javasolható. E hajtűtípust Bóna István a 12. századi Magyar Királyság anyagi kultúrájának jellegzetességei közé sorolta,[69] ami kapcsolatban állt a hajviselet megváltozásával.[70] A 12. században azonban távolról sem ismert minden temető esetében, ami azt is mutat(hat)ja, hogy viseletük nem terjedt el, vagy pedig e tárgyak nem kerültek a sírba, pl. annak következtében, hogy a textilpártát nem hagyták a fejen.

Migráció és/vagy akkulturáció?

A divatjelenségek, temetkezési szokások dinamikáját, változását a klasszikus, 19. századi alapokon álló régészet a történeti források adataihoz igazította, illetve azzal magyarázta. Ezek általában a kulturális változásokat új népességek, népmozgások, migrációk régészeti jelzőiként vizsgálták, amely már gyakorlatilag a Sebastian Brather által felállított eseménytörténeti, „historikus” 3. szintnek felel meg.[71]

Ahogyan láthatjuk az elterjedési térképeinken (*12–15. kép*), e hajtűk az egész Erdélyi-medencében viszonylag kis mennyiségben ismertek a 12.

---

65 Kurt Horedt tévesen II. István érméjeként említi (Horedt 1984, 62, 92. j.).

66 Hasonló példányok ismertek az eléggé pontosan 12–13. századra keltezhető dobokai IV. vártérség temetőjéből (Gáll 2011, 40).

67 Szőke–Vándor 1987, 51–52; Gáll 2013, I. kötet, 657−658.

68 Gáll 2011, 43.

69 Bóna 1978, 140–141.

70 Bárdos 1978, 194.

71 Brather 2006, 27, 1. ábra.

századi sírokból. Ugyanakkor azok a lelőhelyek, ahonnan jelentős mennyiségben kerülnek elő, mintegy szigetszerűen a Küküllő és a Maros menti dombvidék és az elő-kárpáti övezet találkozásánál fekszenek, gyakorlatilag e két mikrorégióban (*15. kép*). Fontos tény, hogy Kányád, ahonnan jelentős mennyiségű hajkarika került elő a 43. sírból, a Nagy-Küküllő egyik mellékvölgyében fekszik, ami pedig azt jelenti, hogy a 12. századi településterület a nagyobb folyóvölgyek mellett a mellékfolyók területére is kiterjedt.

Feltehető a kérdés, hogyan értelmezhető ez a leletkoncentráció Kelet-Közép Erdélyben (az erdélyi leletanyag 95,31%-a innen került elő, ld. *1. ábra; 12–13. kép*)? Ugyanis a nagy erdélyi központok területén feltárt, óriási sírszámú templom körüli temetőkből mindeddig elhanyagolható hajtűmennyiség került elő. Pl. Dobokán a három temető több mint 800 sírjából mindössze három sírból ismerünk egy-egy példányt.

Másképpen fogalmazva, hogyan értékelhetjük ezen tárgytípus elterjedését egy adott terület vagy mikrorégió esetében, ugyanis a 12. századi erdélyi anyagi kultúrán belül ez a viseleti elem „idegennek” tűnik?

A régebbi régészeti magyarázatok ezt általában csoport- vagy személyes migrációk eredményeként értékelték, azonban a helyzet meglátásunk szerint igencsak bonyolultabb.

A Kelet-Erdély elő-kárpáti lelőhelyein feltárt, 12. századi hajtűket tartalmazó leletek kronológiai szempontból nem állíthatóak párhuzamba, tehát esetükben nem lehet beszélni a 12. század egy adott időszakában bevándorolt csoport tagjairól, ugyanis a rendelkezésre álló leletanyag általánosan a 12. században történt használatukat valószínűsíti. Fenyéd és Malomfalva sírjainak egy részét már egyértelműen a század első évtizedeire keltezhetjük. Következtetésképpen, mivel e leletek keltezése csak szélesebb kronológiai sávban képzelhető el, véleményünk szerint csoportmigráció jeleként ezek az ékszertípusok nem jöhetnek számításba.

Másodsorban módszertani kérdés, hogy mit tekintünk idegennek egy adott leletanyagon, ebben az esetben egy temető régészeti leletanyagán belül? Az ékszerek sírbeli elhelyezkedése kapcsán feltehető a kérdés: idegen személyek vagy idegen tárgyak, vándorlás vagy csereviszony eredményéről van-e szó?

Eltekintve attól a ténytől, hogy a hajtűket az egész Erdélyi-medence területéről csak szigetszerűen mutathatjuk ki, az elő-kárpáti temetőkben ezek az ékszerek egyáltalán nem számítanak „idegennek”. Körülbelül olyan mennyiségben ismertek a malomfalvi temetőből (ha azt is ideszámítjuk), mint az S-végű hajkarikák. A sírok 14,81%-ban fordulnak elő, és még idesorolhatók négy lelőhely szórványleletei is, melyek valószínűleg szintén sírból származnak. A fenyédi és a patakfalvi temetőnek majdnem mindegyik sírjából is ismertek (a 12. századra keltezett fenyédi öt sír közül négy sírból ismerünk hajtűt, illetve a patakfalvi temetőből a későbbi temetkezések által megbolygatott három sírból).

Következtetésképp e pillanatban semmilyen adat nem utal arra, hogy ez az ékszertípus csoportmigráció révén került volna Erdélybe, és attól végképpen eltekinthetünk, hogy mindenhol ugyanahhoz a kronológiai horizonthoz tartozik: a Fenyéd-S 40. sírját 1040–1160, míg Nyárádszentlászló 31. sírját a ^{14}C elemzések a 12. század második felére helyezik, a patakfalvi sírt pedig egy H139 típusú érme hasonlóképpen a 12. század második felére keltezi. Természetesen nagyon érdekes lenne e hajtűmellékletes sírok csontvázai esetében összehasonlító antropológiai és más természettudományos vizsgálatokat végeztetni mikrorégiónként, azonban ez az antropológiai anyag gyenge megtartása (pl. Fenyéd), a sírok feldúlt állapota (Patakfalva), vagy a csontvázak hiánya (Malomfalva) miatt jelenleg kivitelezhetetlen.

Akkor hogyan értékelhetjük ezt a jelenséget? Azt már leszögeztük, hogy az Erdélyi-medencében elsősorban két mikrorégióban koncentrálódik a leletanyag, máshol – az Erdélyi-medence nyugati központjaiban – csak elvétve fordul elő. Az egyik mikrorégió Malomfalva–Marosvásárhely környéke, ahol a földvár/favár megléte alapján hatalmi központtal számolhatunk, véleményünk szerint a 11. század második felében. E mikrorégió földrajzi-topográfiai kapcsolata a Nagy-Küküllők felső folyásvidékével eléggé kézenfekvő (*15. kép*). Tehát a hajtű elterjedéséhez e vidéken Malomfalva–Marosvásárhely környékének lehetett köze.

Általánosságban egy nyugati műhelyhagyomány elterjedését gyaníthatjuk Kelet-Erdélyben. Ennek hátterében pedig számos ok állhatott; a leglogikusabbnak ebben a térségben egyszerűen a nyugati divat elterjedése tűnik.

A hajtűk és a 12. század Erdélyi-medencéjének kulturális vonatkozásai

Amint említettük, a gömbös végű hajtűkről már régebben megállapították, hogy egyrészt a 12. század jellegzetes divattermékei, de azt is, hogy ezek az előbbi korok anyagi kultúrájával szemben teljesen új elemek,[72] amelyek az újabb kulturális transzferek révén érkeztek a Magyar Királyság területére. Mindez természetesen szoros kapcsolatban állt a Magyar Királyság egyre konkrétabb és a mindennapokat érintő nyugati integrációjával is, ahogyan azt más elemek, szokások is konkrétan mutatják.

A 12. századra keltezhetően egy sor olyan régészeti jelenség mutatható ki az Erdélyi-medence területéről – az anyagi kultúrától kezdve egészen a temetkezési szokásokig *(14. kép)* –, amelyeknek egyáltalán nem voltak előzményei a 11. században. A hajtűviselet mellett elterjedt a *cotte*, egy ingszerű, hosszú, egyenes szabású ruha viselete is, amelynek a nyakkivágásához kapcsolódó függőleges hasítékát fémcsat fogta össze (Segesvár-Szőlős 119. D sír (?), Zabola 130. sír, Homoródd arócz).[73] Székelykeresztúron Benkő Elek olyan földbe ásott, *Fachwerk*-szerű gerendaházas lakóház maradványait tárta fel, amelynek mellékletei között egy nyugati import bronzedény is előkerült.[74]

Mindezek mellett a 12. század Erdélyi-medencéjében regisztrálható egy, a korábbi korszak temetőiből ismeretlen temetkezési divat is,[75] amelyet elsősorban a román szakirodalom egy része a „germán” migrációval hozott kapcsolatba.[76] Ezt már Ritoók Ágnes és Benkő Elek is elutasította, idézve a nemzetközi szakirodalmat,[77] anélkül azonban, hogy konkrétabban kidolgozták volna elméletük alapjait.

Nem utasít(hat)juk el teljes mértékben a román régészetben megjelenő migrációs vonalat mint az egyik, de nem kizárólagos értelmezési lehetőséget e sírok kapcsán, azonban néhány módszertani és értelmezési problémára fel szeretnénk hívni a figyelmet:

1.1. A migrációs elmélet módszertanilag azért kérdéses, mert egyértelműen az úgynevezett retrospektív és a vegyes érvelés határozza meg.[78] Maga az elmélet abból a koncepcióból indul ki, hogy az egyén eredete, a mellékletek vagy éppen a temetkezési szokások a „kulturális folyamatok” visszatükröződése a sírban.[79] Az sem mellékes, hogy az elmélet kidolgozói nagy mértékben a történeti forrásokhoz (az írott forrásokból ismert nyugati migráció) igazították a régészeti anyagot, illetve ezen források alapján látták bizonyíthatónak e teóriát, vagyis a tipikus vegyes érvelést követték.

1.2. Triviális kultúrszociológiai tény, hogy a kulturális jelenségek, ebben az esetben pl. a temetkezési szokások egy aspektusa nemcsak hogy nem statikus, hanem az emberi egyedek és közösségek tudatában folyamatos változásnak van kitéve,[80] annak ellenére, hogy maga a régészeti forrás, amellyel találkozunk (ebben az esetben antropomorf alakú épített sír vagy sírgödör), már statikus (és amely, gyaníthatóan, meghatározza a régészek statikus szemléletmódját).

1.3. Egy másik lényeges módszertani kérdés az, hogy a horizontális[81] csoport-önértelmezés, és így a másokkal szembeni viselkedés nem következtethető ki a saját halottakkal való bánásmódból.[82] Lényeges elem, hogy az egyéni és közösségi

---

72 Bóna 1978, 140–141; Protase 1956, 35.
73 Benkő 2012, I. kötet, 121–122, Fig. 28.
74 Benkő 2012, I. kötet, 93.
75 A 10–11. századi temetkezési szokások elemzését ld. Gáll 2013, I. kötet, 593–640, 869–881.
76 Pl. Ioniță et al. 2004, 46–59. Ugyanitt megtalálható a probléma kérdéskörének irodalma is.
77 Benkő 2012, I. kötet, 63.
78 Ahogyan figyelmeztet például Sebastian Brather is, a kutatás hiányosságai sokszor prekoncepciós eredményekhez vezetnek (Brather 2006, 42–43).
79 Binnford 1962, 222.
80 Mannheim 1995, 35–36.
81 Az már más kérdés, hogy a tradicionális társadalmakban mennyire beszélhetünk a „horizontális” csoportokról mint lényeges identitásformáról. Lawrence M. Friedman szerint a tradicionális társadalmakban a társadalmi kapcsolatok és az identitások erősen rétegzettek voltak, következtetésképp a „horizontális” identitások nagymértékben cseppfolyósak voltak (Friedman 1999, 11–12).
82 Brather 2004, 519.

identitások, illetve a szokások/divatok is, akárcsak mint az anyagi kultúra, változékonyak; illetve a kultúrtérségek nem esnek egybe identitáscsoportokkal, tehát ezek soha nem egy identitásmezőt fednek le.[83] Egy kultúrtérségben nagyon sokféle identitásmező található.[84] A kultúrterek ugyanakkor legkevésbé sem homogének, és meghatározásuk elsősorban a kiválasztott régészeti jegyektől függ, vagyis az emberi szubjektivitás lényeges szerepet játszik a klasszifikáció során. Másik nagyon lényeges aspektus az a tény, hogy az egymással szomszédos közösségek a legtöbb esetben nem különböznek egymástól radikálisan, hiszen sokrétű és bonyolult (eszmei és anyagi) kapcsolatok hálózatai fűzik össze őket, tehát földrajzilag minél közelebb van két közösség egymáshoz, annál nagyobb az esélye az egymásra hatásnak; vagyis a szomszédság akkulturációs folyamatokat tesz lehetővé és segít elő. Eléggé logikus, hogy a kulturális kapcsolatok éppen a közvetlen szomszédok között a legintenzívebbek.

1.4. A temetkezési „divatok" – akár kontinens méretűek, mint pl. a lovastemetkezések – elterjedése – nem jelenthetett mélyreható változást; megjelenésük és eltűnésük újabb hatások elterjedésének a következménye volt; következtetésképp átvételük nagyon gyorsan történhetett. A temetkezési divatok vagy szokások elterjedése nagy csoportok között csak akkor történhetett nehezebben, ha e csoportok hite, szokásjoga között nagyon mély szakadék létezett (pl. keresztények és zsidók vagy muzulmánok).

1.5. Ha egy adott szokás, divat elszigetelt maradt, az azt jelenti, hogy az adott társadalomban csekély volt a hatása. A fejfülkés sírok európai elterjedése alapján azonban ez nem állítható.[85] Tehát az antropomorf alakú sírgödrök esetében is értelmetlen vélt etnikai különbségeket kutatni, hanem inkább azokat a lehetőségeket – gazdasági, társadalmi, kulturális, mentális hátteret – kellene tanulmányozni, amelyek ezt a temetkezési divatot Lisszabontól Lundig óriási földrajzi térségben elterjesztették.

1.6. Sok esetben – erre figyelmeztet Takács Miklós is – a természeti, térbeli és gazdasági tényezők olyan településközösségek elhatárolódását eredményezik, amelyeket „etnikai közösségként" értelmeztek a szakemberek.[86] Nem is kérdés, hogy mindennek elsődleges oka a 18–19. századi felvilágosodásra, jakobinizmusra és evolucionizmusra visszavezethető nacionalizmus.

1.7. Társadalmi szempontból semmilyen információnk nincsen, hogy a *hospes* közösségek az endogámia szabályai szerint éltek volna a 12. század második felében, vagyis hogy e temetkezési szokás amolyan „germán" maradt volna, ahogyan az elmélet megalapozói feltételezték.

2. Módszertanilag azért is kérdéses ez a leegyszerűsítő elmélet, mert a régészeti adatbázis nagyon hiányos, ugyanis egyetlen temetőt sem tártak fel teljesen: tehát annak eldöntése, hogy e temetőkben mikortól temetkeztek, illetve kronológiai szempontból mikor jelent meg az antropomorf alakú téglasír alkalmazása az Erdélyi-medencében, egyelőre megválaszolatlan. A kolozsmonostori temető ilyen téglasírja a 12. század első felére keltezhető (mellette a 86. sír sodrott gyűrűs mellékletű csontváza került elő), amelynek alapján kijelenthető, hogy a szokás már ismert volt az Erdélyi-medencében a nyugati, német és más, neolatin, vallon és francia nyelvűek tömeges bevándorlása előtt is.[87]

3.1. Ha tekintetbe vesszük a rendelkezésünkre álló írott forrásokat, amelyeket kiválóan elemzett Kristó Gyula, akkor nem szabad elfelednünk azt a tényt, hogy a 12. század második felében hat

---

83 A kultúrtér mint magyarázat a törzsi terület helyett csak akkor jelent módszertani előnyt, ha a kultúrteret nem tekintjük homogénnek és élesen elkülöníthetőnek (BRATHER 2004, 519).

84 BRATHER 2004, 519.

85 BRATHER 2006, 62.

86 *„A telepszerkezetek szintjén a feltárások leletanyaga nem annyira az etnikai, hanem a természeti környezet által befolyásolt különbségek regisztrálására alkalmas. Így például a Sárvár-Faképi-dűlői, Lébény-Bille-dombi, Visegrád-Várkert-dűlői, vecsési, kecskeméti, Solt-Erdélyi tanyai, nyíregyháza-rozsrétszőlői vagy Erdélyben a malomfalvi telepfeltárások 10–11. századi részének különbözőségei nem elsősorban a lakók esetlegesen feltételezhető eltérő etnikai hátterével, hanem sokkal inkább az adott lelőhely mikrokörnyezetével magyarázható."* (http://www.btk.mta.hu/images/05_Tak%C3%A1cs_Mikl%C3%B3s.pdf [2015.03.22.]) Takács Miklóssal mindenféleképpen egyetértünk, azonban azt megjegyeznénk, hogy a malomfalvi telep inkább 11–12. századi keltezésű.

87 Kristó Gyula mutatott rá, hogy Nyugat-Európából már a 11. században, illetve a 12. század első felében jöttek elszórtan külföldi telepesek Erdély területére. Erre a legjobb példa éppen a Beszterce megyei Bayersdorf (KRISTÓ 2002, 157).

írott forrás emlékezik meg székely csoportokról Dél-Erdélyben.[88] Illetve, a német nyelvbe került toponímia alapján laktak itt szlávok, magyarok, besenyők,[89] tehát egyszerűen nem lehet szó e térségben még véletlenül sem olyan kulturális homogenitásról, amely alapján e temetkezési szokást mindegyik esetben germánként értékelhetnénk. Ahogyan előbb említettük, éppen a közvetlen szomszédok között legintenzívebbek a kapcsolatok, tehát ha egy adott szokás, divat elszigetelt maradt, akkor az el is tűnt. Azonban e szokásról éppen az ellenkezőjét lehet elmondani.

3.2. A Kárpát-medence más térségeiben is megtelepedtek *hospes* közösségek, mint például a Dunántúlon vagy a Szepességben. Ennek ellenére nem ismerünk egyetlen antropomorf jellegű sírformát sem például Székesfehérvárról, pedig a város német neve már a 11. században is ismeretes volt.[90] Nagyon érdekes lenne megvizsgálni ebből a szempontból a Szepességet (Zips/Spišská župa, *comitatus Scepusiensis*), ahol az erdélyi telepesekhez hasonlóan elsősorban német nyelvű, de heterogén közösségek telepedtek meg.[91]

E módszertani észrevételek alapján a következőket tudjuk rögzíteni:

Az írott kútfők szerint Dél-Erdélyben megjelentek a nyugati *hospes*ek, ez azonban nem jelentheti azt, hogy minden antropomorf alakú sírgödröt „germánként" azonosítsunk az egész Kárpát-, illetve Erdélyi-medencében, ugyanis e temetkezési divat a kereszténység identifikációs temetkezési elemeként tartható számon. Ezzel nem azt szeretnénk mondani, hogy az antropomorf alakú sírgödrök nem köthetőek a beköltöző *hospes*ekhez is, hanem azt, hogy mint egyetlen régészeti definíciós elem (más fel sem merült) a nyugati, nagyon vegyes kulturális eredetű *hospes*ek régészeti igazolására módszertanilag nem alkalmas. Hiszen mind történetileg, mind a toponímiák alapján igazolt, hogy más népességek csoportjai is laktak a 12. századi Dél-Erdélyben, nemcsak német nyelvűek, hanem latinusok, vagyis olaszok is megtelepedtek.[92] Ha tehát a régészeti anyag egyetlen eleme alapján migrációt akarunk azonosítani, akkor alighanem ragaszkodnunk kell a kulturális homogenitás előfeltevéséhez. Az antropomorf alakú temetkezések dél-erdélyi elterjedésének esetében, mivel a szokás keresztény jelképként fogható fel, elterjedése más horizontális identitású vagy más „nyelvi" közösségek esetében nem képezheti a vita tárgyát, ugyanis ezen *hospes* telepesek és a többi közösségek között mély jogi, kulturális, hitbéli szakadék nem létezhetett. Mivel arra semmilyen jel nem utal, hogy a 12. századi közösségek elszigetelten éltek volna egymástól, ezért eléggé veszélyes az Erdélyi-medence kulturális hálózatainak 21. századi perspektívából etnikai színezetet kölcsönözni.[93]

E temetkezési „divat" összeurópai elterjedése ugyanakkor nem a migrációkat, hanem inkább a (keresztény jellegű) kultúrtranszfereket és akkulturációkat húzza alá. Példaként idézhetjük azt, hogy a Nagy-Britanniában[94] és a Skandináviában (Dániában,[95] Svédországban[96]) elterjedt temetkezési „divatot" eddig még senkinek nem jutott eszébe migrációként magyarázni, tehát ez is arra utal, hogy az antropomorf alakú temetkezések erdélyi elterjedésének megítélését mennyire meghatározták az írott források.

Meglátásunk szerint a jövőben nem azt kellene kutatni, hogy melyik antropomorf alakú sírgödör köthető *hospes*hez és melyik nem, hanem azt, hogy a szokás elterjedését milyen feltételek, körülmények segítették elő, hiszen a (temetkezési) szokások (általában) nem horizontális csoporttermészetűek és jellegűek.

A 12. századi Erdélyben jelentős mennyiségben – az élet különféle területén – megjelentek a „nyugatiasodásra" utaló régészeti jelek. Ez egyetlen konkrét tényt jelent(het): az írott kútfőkkel is adatolt migrációk mellett a Magyar Királyság (beleértve ennek keleti felét is) mély integrációját a nyugati kultúrkörbe.

---

88 Kristó 2002, 180–182.
89 Kristó 2002, 163–164, 195.
90 Erre hívta fel a figyelmet Benkő Elek is (Benkő 2012, I. kötet, 63).
91 Fügedi 1981, 401–403, 413, 417–418.
92 Benkő 2012, I. kötet, 63.
93 A hálózatokról ld. Barabási-Albert 2013.
94 Roffey–Tucker 2012, 170–180.
95 Kieffer-Olsen 1997, 185–189.
96 Cinthio 2002.

IRODALOM

FORRÁSOK

ÁKÍF 1999: *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szerk.: Kristó Gy. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15. Szeged 1999.

ÁRPÁDKORI OKMÁNYTÁR 1860: *Árpád-kori új okmánytár – Codex Diplomaticus Arpadianus Continuatus.* 1001–1235. Közzéteszi Wenzel Gusztáv. Pest 1860.

INTELMEK 2004: *Sancti Stephani Regis Primi Hungariae Libellus de institutionemorum* – Szent István Intelmek. A szöveget gondozta és fordította Havas L. Agatha – Series Latina II. Debrecini 2004.

ÍF 2004: *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről*. Az előszót írta, a szövegeket válogatta, a kötetet szerkesztette Makk F. – Thoroczkay G. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 22. Szeged 2004.

AEKK 2010: *Antropológiai – etnológiai – kultúratudományi kislexikon*. Szerk.: Gergely A. A. – Papp R. – Szász A. – Hajdú G. – Varga A. Budapest 2010.

BACKHOUSE ET AL. 1956: *The Golden Age of Anglo-Saxon Art. 966–1066*. Eds.: Backhouse, J. – Turner, D. H. – Webster, L. Bloomington 1956.

BARABÁSI-ALBERT 2013: Barabási-Albert L.: *Behálózva – a hálózatok új tudománya*. Budapest 2013.

BARCLAY 1956: Barclay, W.: *The Letter to the Corinthians*. Philadelphia 1956.

BÁLINT 1938: Bálint A.: A kaszaperi középkori templom és temető (Das Gräberfeld und die Kirche von Kaszaper aus dem Mittelalter). *Dolgozatok* 14 (1938) 139–184.

BÁLINT 1976: Bálint Cs.: A magyarság és az ún. Bjelo-brdoi kultúra (Die Ungarn und die sog. Bjelo-Brdokultur [BK]). *Cumania* 4 (1976) 225–254.

BÁRDOS 1978: Bárdos E.: Középkori templom és temető Kaposvár határában (Előzetes jelentés a leletmentő ásatásról). *Somogy Megyei Múzeumok Közleményei* 3 (1978) 187–234.

BENKŐ 2012: Benkő E.: *A középkori Székelyföld*. Budapest 2012.

BINNFORD 1962: Binnford, L.: Archaeology as anthropology. *American Antiquity. Society for American Archaeology* 28:2 (1962) 217–225.

BÓNA 1978: Bóna, I.: Arpadenzeitliche Kirche und Kirchhof im südlichen Stadtgebiet von Dunaújváros. *Alba Regia 16 (*1978) 99–150.

BRATHER 2004: Brather, S.: *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlage und Alternativen*. Berlin–New York 2004.

BRATHER 2006: Brather, S.: „Etnikai értelmezés" és struktúra-történeti magyarázat a régészetben. *Korall* 24–25 (2006) 23–72.

CINTHIO 2002: Cinthio, M.: *De förstastadsborna. Medeltidagravarochmänniskor i Lund. Symposion*. Stockholm–Stehag 2002.

COATSWORTH 2002: Coatsworth, E.: *The Art of the Anglo-Saxon Goldsmith*. Woodbridge 2002.

CUNNINGTON–CUNNINGTON 1973: Cunnington, C. – Cunnington, P.: *Handbook of english medieval custome*. London 1973.

DAVENPORT 1948: Davenport, M.: *The Book of Costume. Feudal Lords and Kings XIII. c*. New York 1948.

DEÉR 1938: Deér J.: *Pogány magyarság – keresztény magyarság*. Budapest 1938.

DEMJÉN–SÓFALVI 2009: Demjén A. – Sófalvi A.: *Máréfalva középkori templomai*. Székelyudvarhely 2009.

DEMO 2009: Demo, Ž.: *Ranosrednjovjekovno groblje bjelo brdske kultur: Vukovar – Lijeva Bara (X–XI. stoljeće)*. Katalozi Imonografije Arheološkog muzeja u Zagrebu VI:1–2. Zagreb 2009.

DERZSI–SÓFALVI 2008: Derzsi Cs. – Sófalvi A.: Régészeti kutatások a kányádi középkori templomnál (2005–2006). *Acta Siculica* (Sepiszentgyörgy/SfântuGheorghe) 2008, 267–285.

EDWARDS 1956: Edwards, Ch.: *A Commentary on the First Epistle to the Corinthians*. Minneapolis 1956.

FAGES 1995: Fages, B.: *Le Lot-et-Garonne*. Carte archéologique de la Gaule. Académie des Inscriptions et Belles-Lettres 47. Paris 1995.

FRIEDMANN 1999: Friedmann, L. M.: *The Horizontal Society*. New Haven 1999.

FÜGEDI 1981: Fügedi E.: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek*. Budapest 1981.

GÁLL 2011: Gáll E.: *Doboka-IV. vártérség templom körüli temetője. Régészeti adatok egy észak-erdélyi ispáni központ 11–13. századi fejlődéséhez (The Churchyard Cemetery in*

Dăbâca/Doboka, Castle area 4. Archaeological Data on the Developement of the North Transylvanian County Centre on the 11–13th Centuries). Kolozsvár 2011.

GÁLL 2013: Gáll E.: *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői (10th and 11th century burial sites, stray finds and treasures in the Transylvanian Basin, the Partium and the Banat).* Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 6. Szerk. Felföldi Sz. Szeged 2013.

GÁLL–LACZKÓ 2013: Gáll E. – Laczkó N.: Doboka várkomplexuma. Tudomány – tudománypolitika és régészet a ’60-as évektől napjainkig (The fortress complex of Dăbâca/Doboka/Dobeschdorf. Science – political-science and archaeology from the 60’s to our days). In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szerk.: Révész L. – Wolf M. Budapest–Szeged 2013, 83–125.

GÁLL ET AL. 2016: Gáll E. – Mizsúr A. – Nagy Sz.: Adatok Kolozsvár kora-középkori és középkori településterületével kapcsolatban (11–14/15. század) (Some data concerning the early medieval and medieval settlement area of Cluj [11th–14th/15th centuries]). In: *Középkortörténeti tanulmányok* 9. Szerk.: Berta A. – Gyarmati S. – Kovács T. Szeged 2016, in press.

GILCHRIST 2012: Gilchrist, R.: *Medieval Life. Archaeology and the Life Course.* New York 2012.

GÖRICH 1993: Görich, K.: *Otto III. Romanus Saxonicus et Italicus. Kaiserliche Rompolitik und sächsische Historiographie*. Historische Forschungen 18. Sigmaringen 1993.

Györffy 1977: Györffy Gy.: *István király és műve*. Budapest 1977.

Havas 2012: Havas L.: A Szent István-i Intelmek, mint a teokratikus keresztény monarchia eszményének úttörő jelentőségű metaforikus műfaji megszólaltatása. *Irodalomtörténeti Közlemények* 115 (2012) 363–379.

HAVAS 2013: Havas L.: Hungaria (re)nata – a keresztény királyság nyugati kapcsolatai Európa „keresztútjai”-nak metszéspontjában. In: *Francia–magyar kapcsolatok a középkorban*. Szerk.: Györkös A. – Kiss G. Debrecen 2013, 9–46.

HÓMAN 1938: Hóman B.: *Szent István*. Budapest 1938.

HOREDT 1984: Horedt, K.: *Moreşti. Grabungen in einer mittelalterlichen Siedlung in Siebenbürgen*. Bonn 1984.

HORVÁTH 2014: Horváth C.: *Győr és Moson megyék honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei (Graveyards and findings of County Győr and Moson from the Conquest Period and from the Early Árpádian Age).* Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 8. Szerk.: Kovács L. – Révész L. Budapest 2014.

HOUSTON 1996: Houston, M.: *Medieval costume in England and France: The 13th, 14th and 15th centuries.* New York 1996.

IONIŢĂ ET AL. 2004: Ioniţă, A. – Căpăţână, D. – Boroffka, N. – Boroffka, R. – Popescu, A.: *Feldioara-Marienburg. Contribuţii arheologice la istoria ŢaraBârsei/Archäologische Beiträge zur Geschichte des Burzenlandes.* Bucureşti 2004.

ISTVÁNOVITS 2003: Istvánovits E.: *A Rétköz honfoglalás és kora Árpád-kori emlékanyaga*. Régészeti gyűjtemények Nyíregyházán 2 – Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 4. Szerk.: Almássy K. – Istvánovits E. – Kovács L. – Révész L. Nyíregyháza 2003.

KALOUSEK 1971: Kalousek, F.: *Pohansko: archeologické prameny z pohřebiště. Velkomoravské pohřebiště u kostela*. Brno 1971.

KATONA-KISS 2010: Katona-Kiss A.: A Bolgár Kánság és a Kárpát-medence a IX. században. *Hadtörténelmi Közlemények* 123 (2010) 168–214.

KIEFFER-OLLSEN 1997: Kieffer-Ollsen, J.: Christianity and Christian Burial. The religious background, and the transition from paganism to Christianity, from the perspective of a churchyard archaelogist. In: *Burial and Society*. Eds.: Jensen, C. K. – Nielsen, K. H. Aarhus 1997, 185–189.

KISS 1983: Kiss A.: *Baranya megye X–XI. századi sírleletei*. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga 1. Budapest 1983.

KISS 2000: Kiss G.: *Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei*. Magyarország honfoglalás kori és kora-Árpád-kori sírleletei 2. Szerk.: Kovács L. – Révész L. Szombathely 2000.

KORMOS 2010: Kormos E.: Nők jogai az Árpád-korban. *Studia Iuvenum Iurisperitorum* 5 (2010) 9–30.

KRISTÓ 1995: Kristó Gy.: *A magyar állam megszületése*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8. Szeged 1995.

KRISTÓ 2002: Kristó Gy.: *A korai Erdély (895–1324)*. Szeged 2002.

LAVER 1969: Laver, J.: *The Concise History of Costume and Fashion*. New York 1969.

LÁSZLÓ 2013: László K.: *Valea Mureşului Superior în secolele X–XIII*. Teză de doctorat. Sibiu 2013.

LÁSZLÓ–GÁL 2015: László K. – Gál Sz.: A marosszentgyörgyi római katolikus templom körül végzett régészeti kutatások eredményei. In: *Öreg tölgyfák árnyékában. Tanulmányok Marosszentgyörgyről*. Szerk.: Nemes Gy. Marosvásárhely 2015, 87–119.

MAGILTON ET AL. 2008: Magilton, J. – Lee, Fr. – Boylston, A.: *Lepers Outside the Gate: Excavations at the Cemetery of the Hospital of St. James and St. Mary Magdalene*. Councilfor British Archaeology. Chichester 2008.

MAKK 1996: Makk F.: *Magyar külpolitika (896–1196)*. Szeged 1996.

MAKK 2000: Makk F.: Szent István és utódai. In: *Európa és Magyarország Szent István korában*. Szerk.: Kristó Gy. – Makk F. Szeged 2000, 319–348.

MAKK 2011: Makk F.: Megjegyzések a Szent István-i államalapítás történetéhez. *Aetas* 26:1 (2011) 104–142.

MANNHEIM 1995: Mannheim K.: *A gondolkodás struktúrái. Kultúraszociológiai tanulmányok*. Budapest 1995.

MARGESON 1993: Margeson, S.: *Norwich Households: Medieval and Post-medieval finds from Norwich survey excavations 1971–1978*. East Anglian Archaeology Report 58. Norwich Survey. Norfolk Museums Service, Center for East Anglian Studies. Norwich 1993.

MEYER ET AL. 1980: Meyer, O. – Bourgeau, L. – Coxall, D.: Archéologie urbaine à Saint-Denis. Présentation d'une expérience en cours. *Archéologie médiévale* 10 (1980) 271–308.

NEMES–NAGY 1900: Nemes M. – Nagy G.: *A magyar viseletek története*. Budapest 1900.

NEWTON–GIZA 1983: Newton, S. M. – Giza, M. M.: Frillededges. *Textile History* 14:2 (1983) 141–152.

OLAJOS 2004: Olajos T.: Az avar továbbélés kérdéséről. In: *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. Szerk.: Erdei Gy. – Nagy B. Monumenta Historica Budapestiensia 14. Budapest 2004, 111–118.

PAYNE 1965: Payne, B.: *History of Costume from the Ancient Egyptians to the Twentieth Century*. New York 1965.

PETROV 1998: Petrov, Gh.: Előzetes jelentés az algyógyi középkori épületegyüttes régészeti kutatásáról (1993–1995). *Erdélyi Múzeum. Az EME Elnökségének, Bölcsészet-, Nyelv-, Történettudományi, valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztályainak közlönye* 60:1–2 (1998) 68–73.

PÉRIN 2005: Périn, P.: La tombe d'Arégonde. Nouvelles analyses en laboratoire du mobilier métallique et des restes organiques de la défunte du sarcophage 49 de la basilique de Saint-Denis, dans Antiquités nationales. *Antiquités Nationales* 37 (2005) 181–206.

POHL 2003: Pohl, W.: A non-Roman empire in Central Europe: the Avars. In: *Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*. *The Transformation of the Roman World*. Vol. 13. Eds.: Goetz, H. – Jarnut, J. – Pohl, W. Leiden–Boston 2003, 571–595.

PROTASE 1956: Protase, D.: Cercetările arheologice din 1953 în cetatea de la Alba Iulia. *Studii şi Cercetări de Istorie Cluj* 7:1–4 (1956) 15–19.

RÉVÉSZ 2003: Révész L.: A honfoglalás kori temetők és leleteik. In: *Magyar régészet az ezredfordulón*. Főszerk.: Visy Zs. Budapest 2003, 338–343.

RÉVÉSZ 2008: Révész L.: *Heves megye 10–11. századi temetői*. Magyarország Honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 5. Szerk.: K. Bede I. Budapest 2008.

RICHÉ 1999: Riché, P.: *II. Szilveszter, az ezredik év pápája*. Budapest 1999.

ROFFEY–TUCKER 2012: Roffey, S.– Tucker, K.: A contextual study of the medieval hospital and cemetery of St Mary Magdalen, Winchester, England. *International Journal of Paleopathology* 2:4 (2012) 170–180.

SCHAFF 1885: Schaff, P.: *History of the Christian Church. Vol. II. Second period. Ante-Nicene Christianitya. d. 100–311*. New York 1885.

SCHULTZ 1965: Schultz, A.: *Das höfische leben zur Zeit der Minnesinger*. Osnabrück 1965.

SIPOS 1999: Sipos E.: Textiltöredékek Antiochiai Anna sírjából. In: Fülöp Gy.: *III. Béla és*

Antiochiai Anna sírjának fellelése. A Szent István Király Múzeum közleményei B. sorozat 49. szám. Székesfehérvár 1999, 60–69.

SNEYDER 2002: Sneyder, J.: From Content to Form: Court Clothingin Mid-Twelfth-Century Northern French Sculpture. In: *Encountering Medieval Textiles and Dress: Objects, texts, and Images*. Eds.: Koslin, D. – Snyder, J. E. New York 2002, 85–101.

STADLER 2008: Stadler, P.: Avar chronology revisited, and the question of ethnicity in the Avar Qaganate. In: *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*. Eds.: Curta, F. with the assistance of Kovalev, R. Leiden–Boston 2008, 47–82.

STEPANOV 2010: Stepanov, T.: *The Bulgars and the Steppe Empire in the Early Middle Ages. The Problem of the Others. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 450–1450*. Vol. 8. Leiden–Boston 2010.

SZABADOS 2011: Szabados Gy.: *Magyar államalapítások a IX–XI. században. Előtanulmány a korai magyar állam történelmének fordulópontjairól*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 26. Szeged 2011.

SZABADOS 2012: Szabados Gy.: Avar pusztalakók és birodalmi nagymorvák. A 9. századi Kárpát-medence politikai és ethnikai viszonyairól. In: *Középkortörténeti tanulmányok 7. A VII. Medievisztikai PhD konferencia (Szeged, 2011. június 1–3.) előadásai*. Szerk.: Kiss P. A. – Piti F. – Szabados Gy. Szeged 2012, 219–235.

SZABÓ 1938: Szabó K.: *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emléke (Kecskemét város múzeumának ásatásai)*. Bibliotheca Humanitatis Historica 3. Budapest 1938.

SZÁDECZKY-KARDOSS 1993: Szádeczky-Kardoss S.: Még egyszer Regino és a korabeli magyarság. In: *Az Alföld a 9. században*. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1993, 227–236.

SZENTPÉTERI 2006: Szentpéteri J.: Amiről a térképek mesélnek… Adalékok az avar korszak keltezési problémaköréhez. *Arrabona* 44:1 (2006) 455–496.

SZÉKELY 1984: Székely Gy.: Korona küldések és királykreálások a 10–11. században. *Századok* 118 *(*1984) 905–949.

SZIE 1938: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Szerk.: Serédi J. Budapest 1938.

SZŐKE 2000: Szőke B. M.: A Kárpát-medence a honfoglalás korában (Politikai, kulturális és etnikai előfeltételek). In: *Európa közepe 1000 körül*. Szerk.: Wieczorek, A. − Hinz, H. M. Stuttgart 2000.

SZŐKE 2011: Szőke B. M.: Die Donau und die letzten Tage des awarischen Khaganats. In: *Ten Thousand Years along The Middle Danube Life and Early Communities from Prehistory to History*. Eds.: Gyöngyi, K. – Kulcsár, G. Varia Archaelogica Hungarica 26. Budapest 2011, 265–295.

SZŐKE 2011: Szőke B. M.: *A Karoling-kor a Kárpát-medencében*. Budapest 2014.

SZŐKE 2014: Szőke B. M.: *A Karoling-kor a Kárpát-medencében. A Magyar Nemzeti Múzeum állandó kiállítása*. Budapest 2014.

SZŐKE–VÁNDOR 1987: Szőke B. M. – Vándor L.: *Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője*. Folia Archaeologica Hungarica. Budapest 1987.

TARDE 1902: Tarde, G.: *Psychologie économique*. Paris 1902.

TOMKA 1997: Tomka P.: Magánbeszéd az avarokról. *Életünk* 35 (1997) 68–75.

TÓTH 2014: Tóth A.: *A nyíri Mezőség a 10–11. században*. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 7. Szerk.: Felföldi Sz. Szeged 2014.

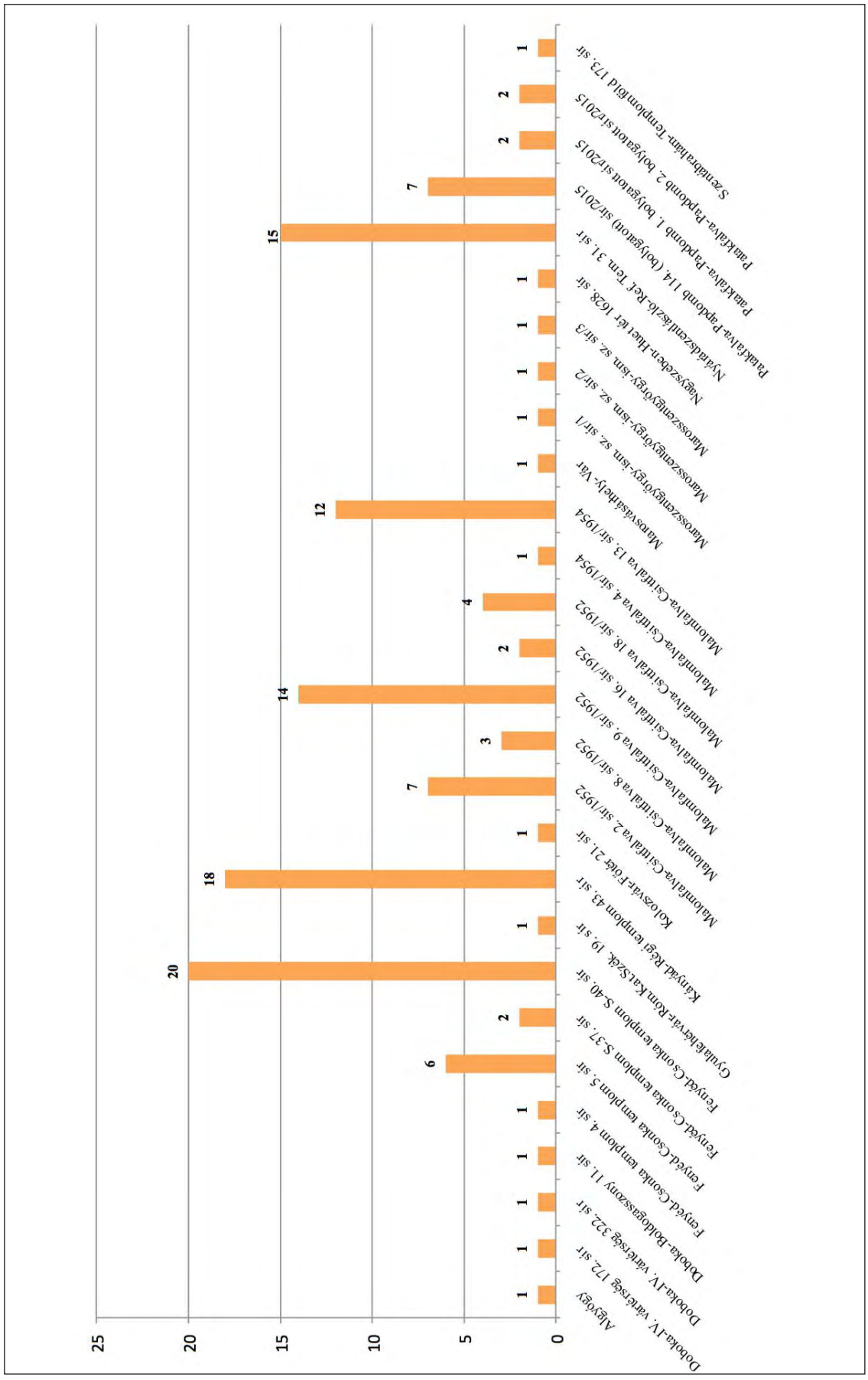
WEINHOLD 1897: Weinhold, K.: *Die Deutschen Frauen in dem Mittelalter*. Wien 1897.

ZÁVODSZKY 1904: Závodszky L.: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. (Függelék: a törvények szövege.) Budapest 1904.

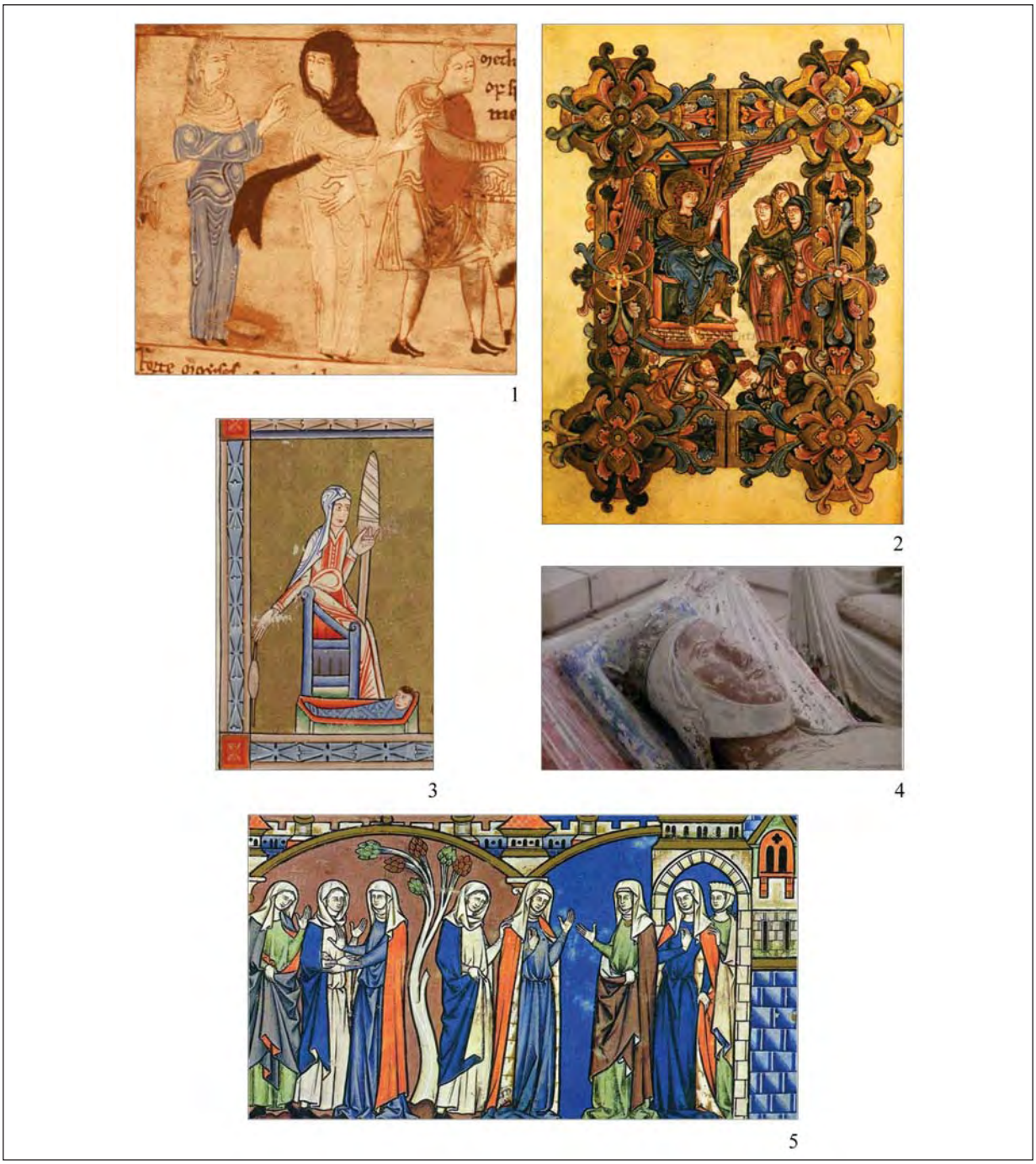
THE WESTERNIZATION OF THE TRANSYLVANIAN BASIN – MIGRATION AND/OR ACCULTURALIZATION? HAIRDRESS IN THE TRANSYLVANIAN BASIN IN THE 12TH CENTURY

This paper is about the occurrence of an Árpád-age artifact which appeared in the Hungarian Kingdom in the 12th century. In our research, we aimed to reconstruct the hairdress of this period, based on the archaeological finds recovered from Arpadian-age churchyards in Transylvania. The hairpins which were in use in Western Europe from the 5th to the 9th century formed part, in the Anglo-Saxon-speeking region, of a hairdress fashion that spread throughout Christian Europe in the 12th century. When making general assessment of Transylvanian artifacts and their contexts, we can observe that copper-alloy hairpins with gilded globular heads are commonly found together with S-rings. Their appearance is associated with the Christian mentality and contemporaneous western fashion trends and clearly reflects the westernization of Hungarian state institutions.

A close scrutiny of these artifacts raises many questions that require further – especially anthropological – research. We can, however, be quite sure that these types of artifacts do not belong to the archaeological heritage of immigrant foreigners. Extending this study and the excavation of the earliest cemeteries may add to our knowledge on this subject.

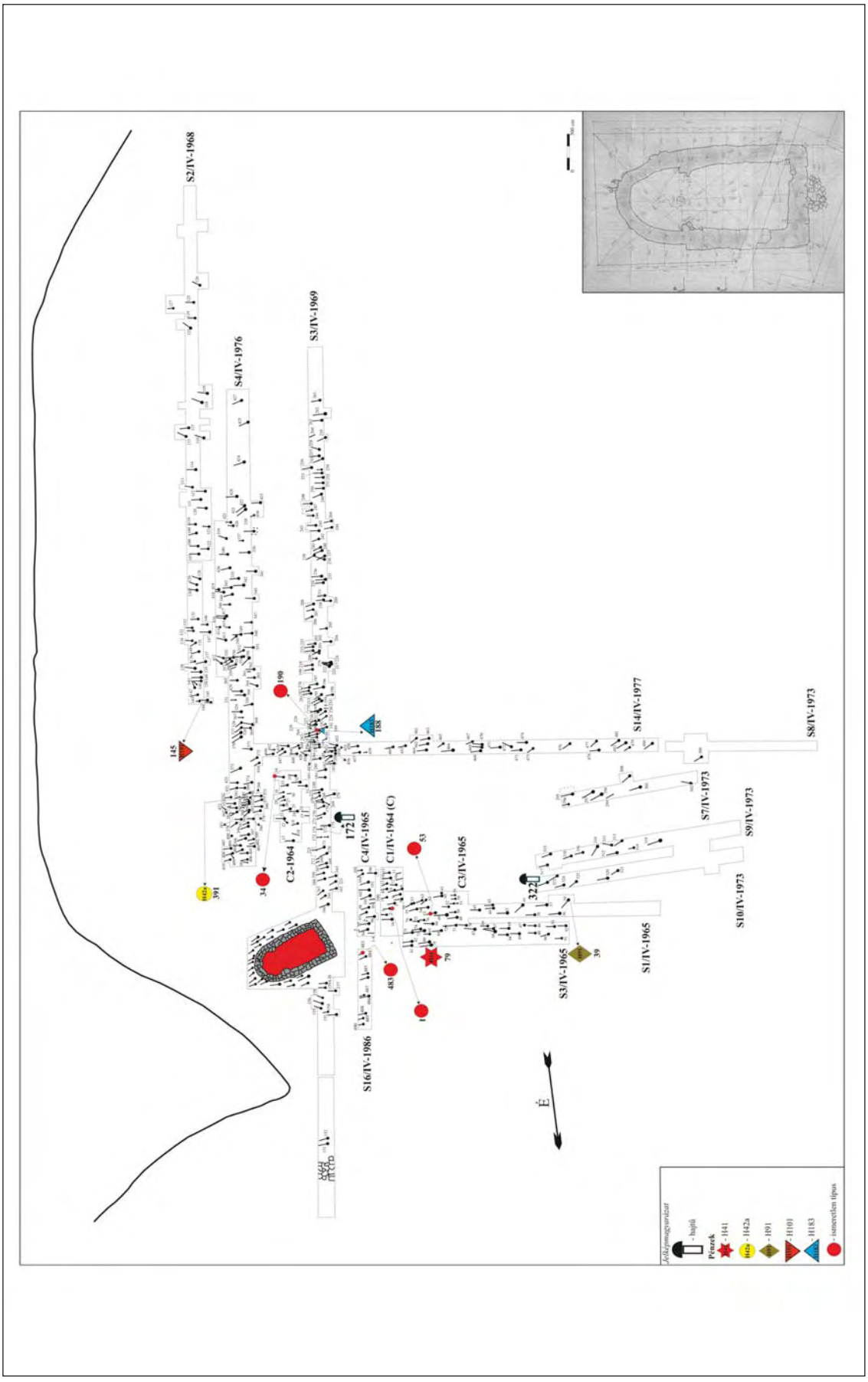


1. ábra. Hajtűk számaránya az Erdélyi-medence temetkezéseiben
Diagram 1. The number of hairpins recovered from graves in the Transylvanian Basin



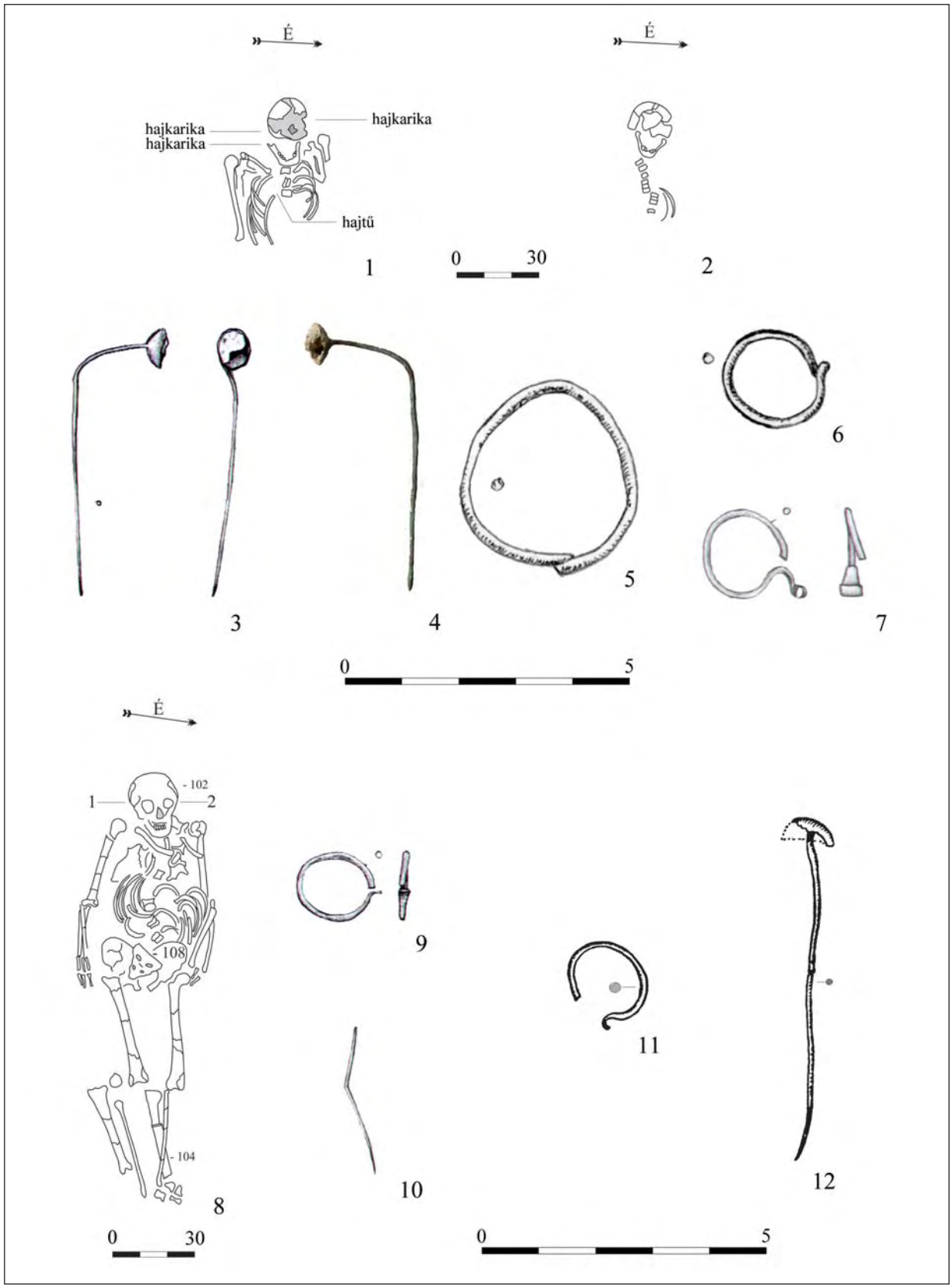
1. kép. Nyugat-európai hajviselet. 1: Női alakok 11. századi ábrázolása (COATSWORTH 2002 nyomán); 2: Róbert püspök felszentelése, 10. század vége (BACKHOUSE 1984 nyomán); 3: A Hunterian zsoltároskönyv részlete, 12. század (Glasgow University Library 229, U.3.2); 4: Aquitániai Eleonóra síremléke, 13.század eleje (Fontevraud-i apátság, Franciaország, http://www.midi-france.info/190202_fontevraud.htm [2016.04.07.]); 5: A Maciejowski Biblia miniatúrái, 13. század közepe (Párizs, Franciaország, http://www.medievaltymes.com/courtyard/maciejowski_images.htm [2016.04.07.])

Fig. 1. Western European hairstyles. 1: Female figures, 11th century (after COATSWORTH 2002); 2: The anointing of bishop Robert, end of the 10th century (after BACKHOUSE 1984); 3: Hunterian Psalter, 12th century (Glasgow University Library 229, U.3.2.); 4: The grave of Eleanor of Aquitaine, early 13th century (Frontevraud Abbey, France, http://www.midi-france.info/190202_fontevraud.htm [2016.04.07.]); 5: Miniatures from the Maciejowski Bible, mid-13th century (Paris, France, http://www.medievaltymes.com/courtyard/maciejowski_images.htm [2016.04.07.])



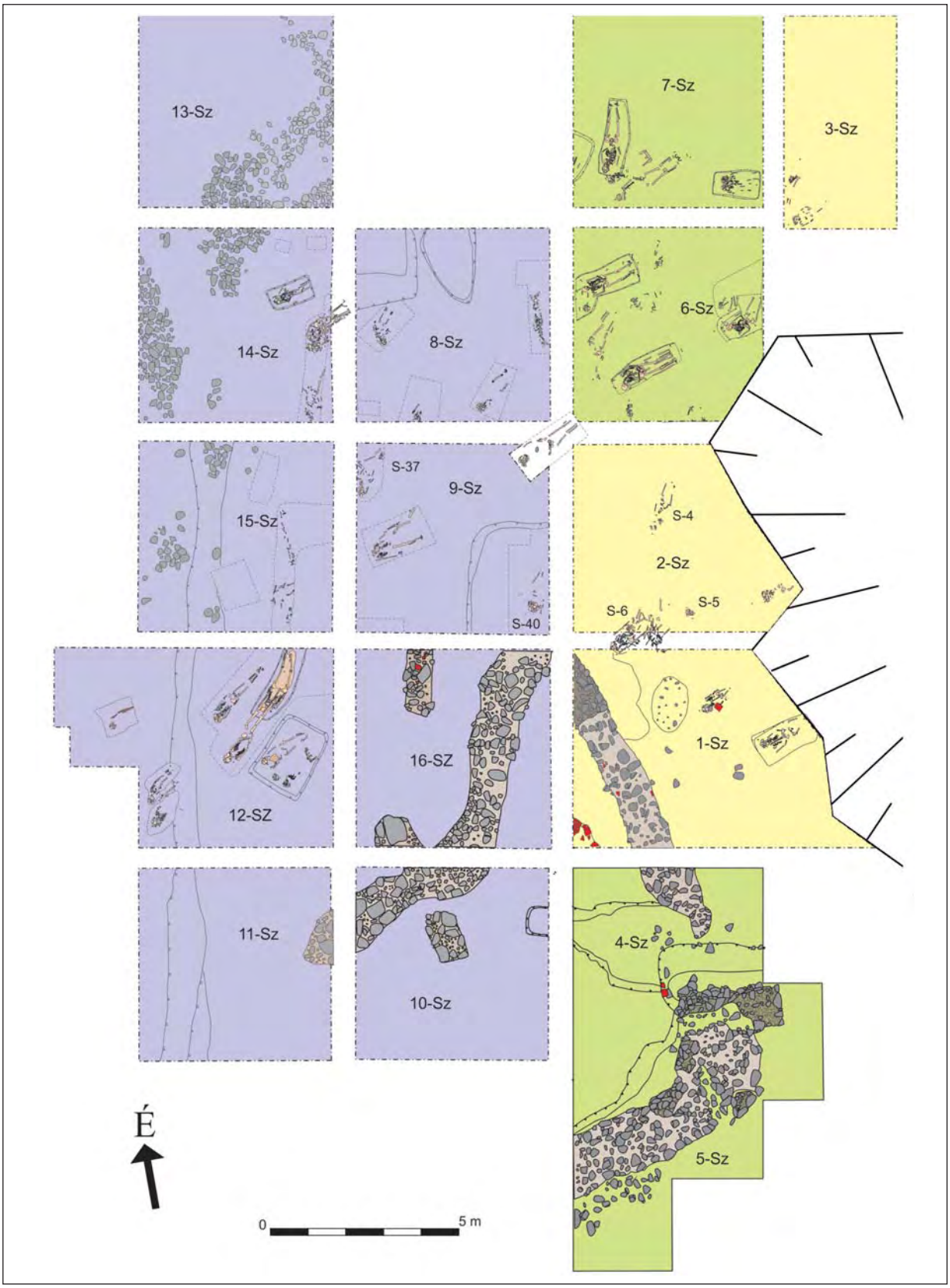
2. kép. Doboka IV. vártérség temetőtérképe (GÁLL 2011 nyomán)

Fig. 2. Dăbâca-Castle area IV, map of the cemetery found near the castle (after GÁLL 2011)



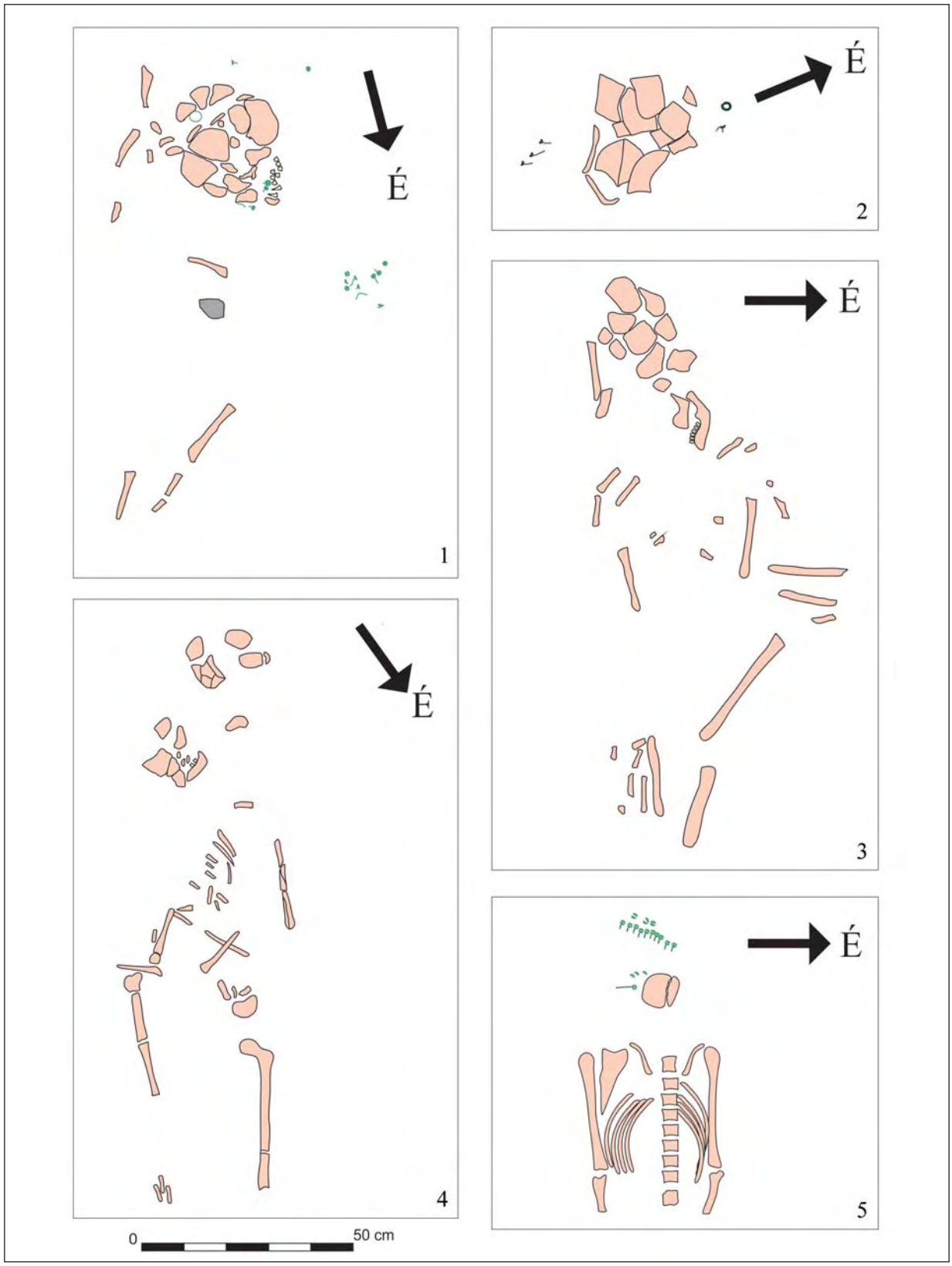
3. kép. 1–10: Doboka IV. vártérség. 1, 3–7: 172. sír; 2: 174. sír; 8–10: 322. sír; 11–12: Kolozsvár-Főtér 21. sír

Fig. 3. 1–10: Dăbâca-Castle area IV. 1, 3–7: Grave 172; 2: Grave 174; 8–10: Grave 322; 11–12: Cluj-Napoca-Piața Centrală Grave 21



4. kép. Fenyéd-Csonkatemplom, a feltárás és a temető összesítő felszínrajza (Sófalvi András és Nyárádi Zsolt rajza)

Fig. 4. Surface sketch of the excavation and cemetery at Brădești-Csonkatemplom (map by András Sófalvi and Zsolt Nyárádi)



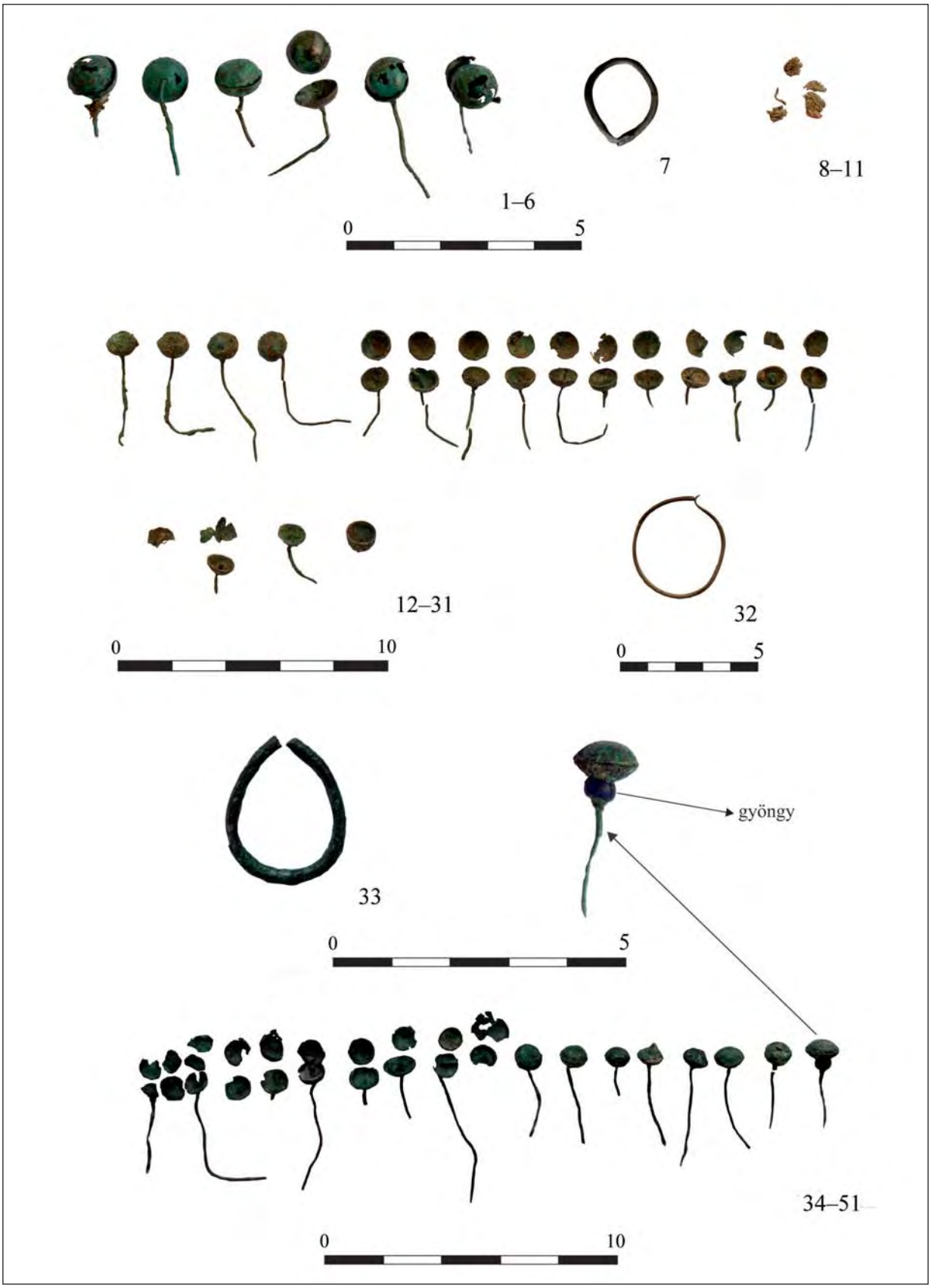
5. kép. 1–4: Fenyéd-Csonkatemplom. 1: 40. sír; 2: 5. sír; 3: 37. sír; 4: 4. sír; 5. Kányád-Régitemplom 43. sír (Sófalvi András rajzai)

Fig. 5. 1–4: Brădești-Csonkatemplom. 1: Grave 40; 2: Grave 5; 3: Grave 37; 4: Grave 4; 5: Ulieș-Régitemplom Grave 43 (drawings by András Sófalvi)

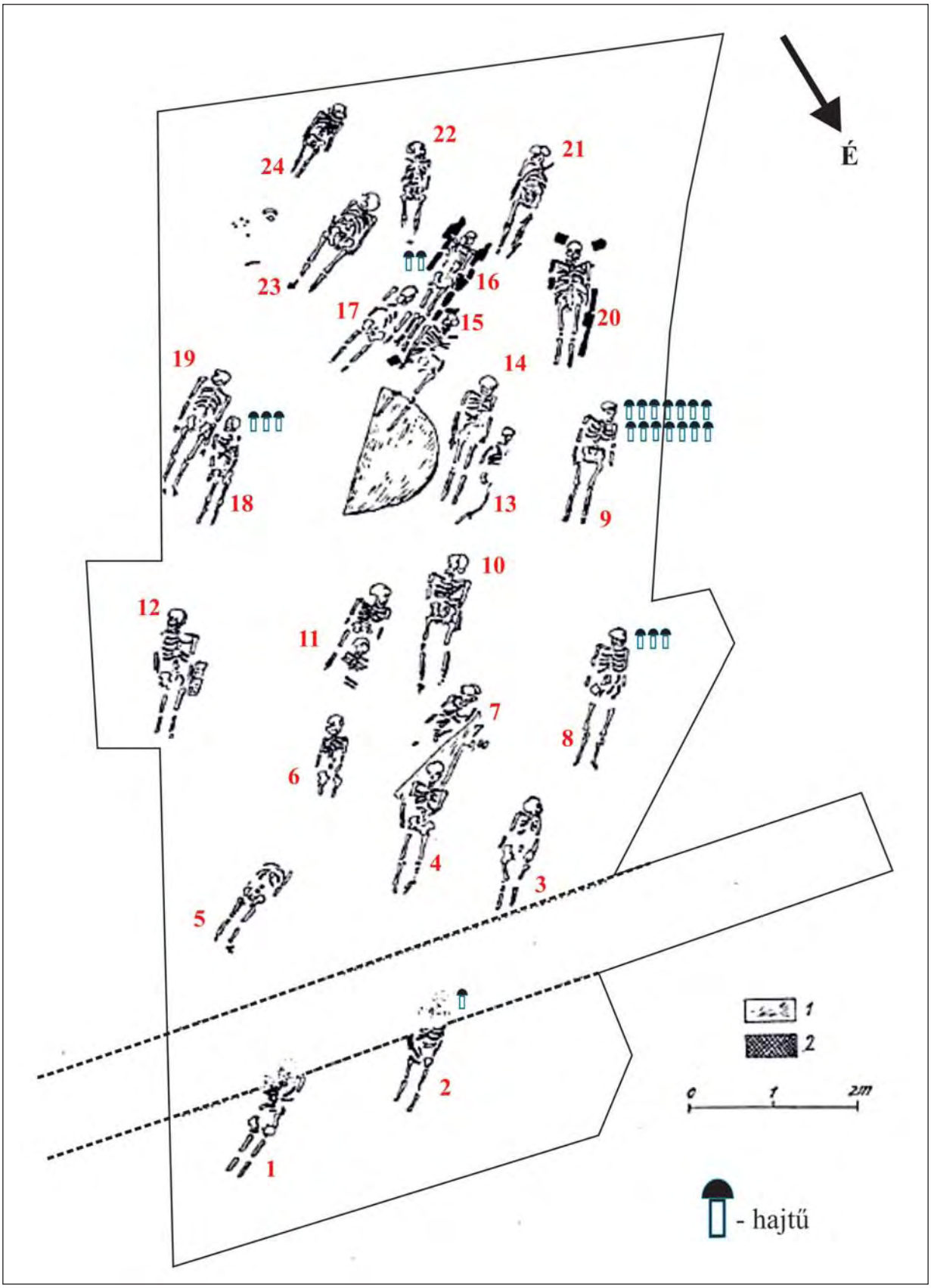


6. kép. Hajtűs sírok bontás közben. 1–4: Fenyéd-Csonkatemplom. 1–2: 40. sír; 3–4: 5. sír; 5–6: Kányád-Régitemplom 43. sír

Fig. 6. Graves containing hairpins during excavation. 1–4: Brădești-Csonkatemplom; 1–2: Grave 40; 3–4: Grave 5; 5: Ulieș-Régitemplom, Grave 43

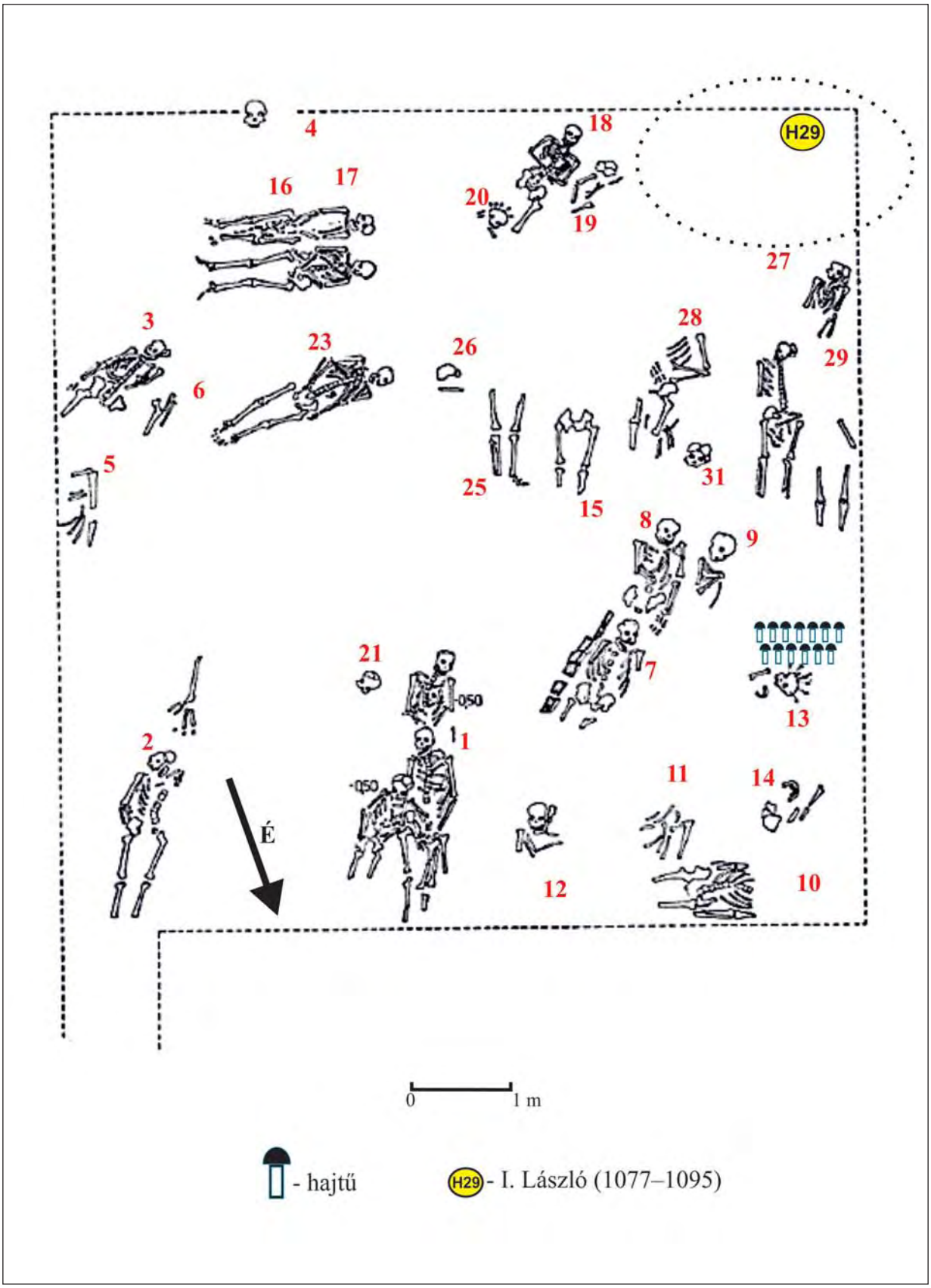


7. kép. 1–32: Fenyéd-Csonkatemplom. 1–11: 5.sír; 12–32: 40. sír; 33–51: Kányád-Régitemplom
Fig. 7. 1–32: Brădești-Csonkatemplom. 1–11: Grave 5; 12–32: Grave 40; 33–51: Ulieș-Régitemplom



*8. kép. Malomfalva-Csittfava 1952-es felület temetőrészének térképe (*Horedt *1984 nyomán)*

Fig. 8. Surface map of the burials at Moreşti-Citfalău in 1952 (after Horedt *984)*

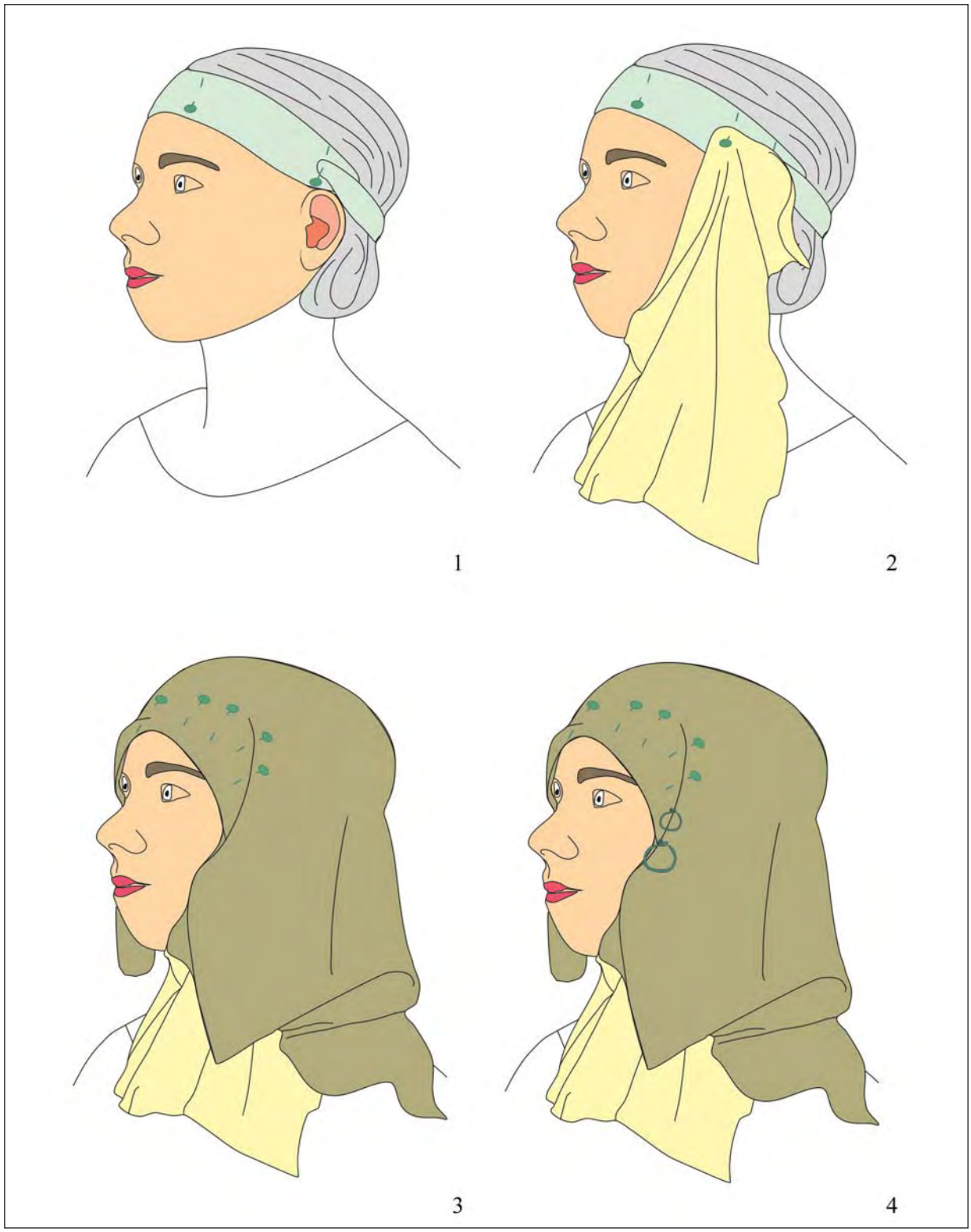


9. kép. Malomfalva-Csittfava 1954-es felület (Fläche B) temetőrészének térképe (HOREDT 1984 nyomán)
Fig. 9. Surface map (Fläche B) of the burials at Moreşti-Citfalău in 1954 (after HOREDT 1984)



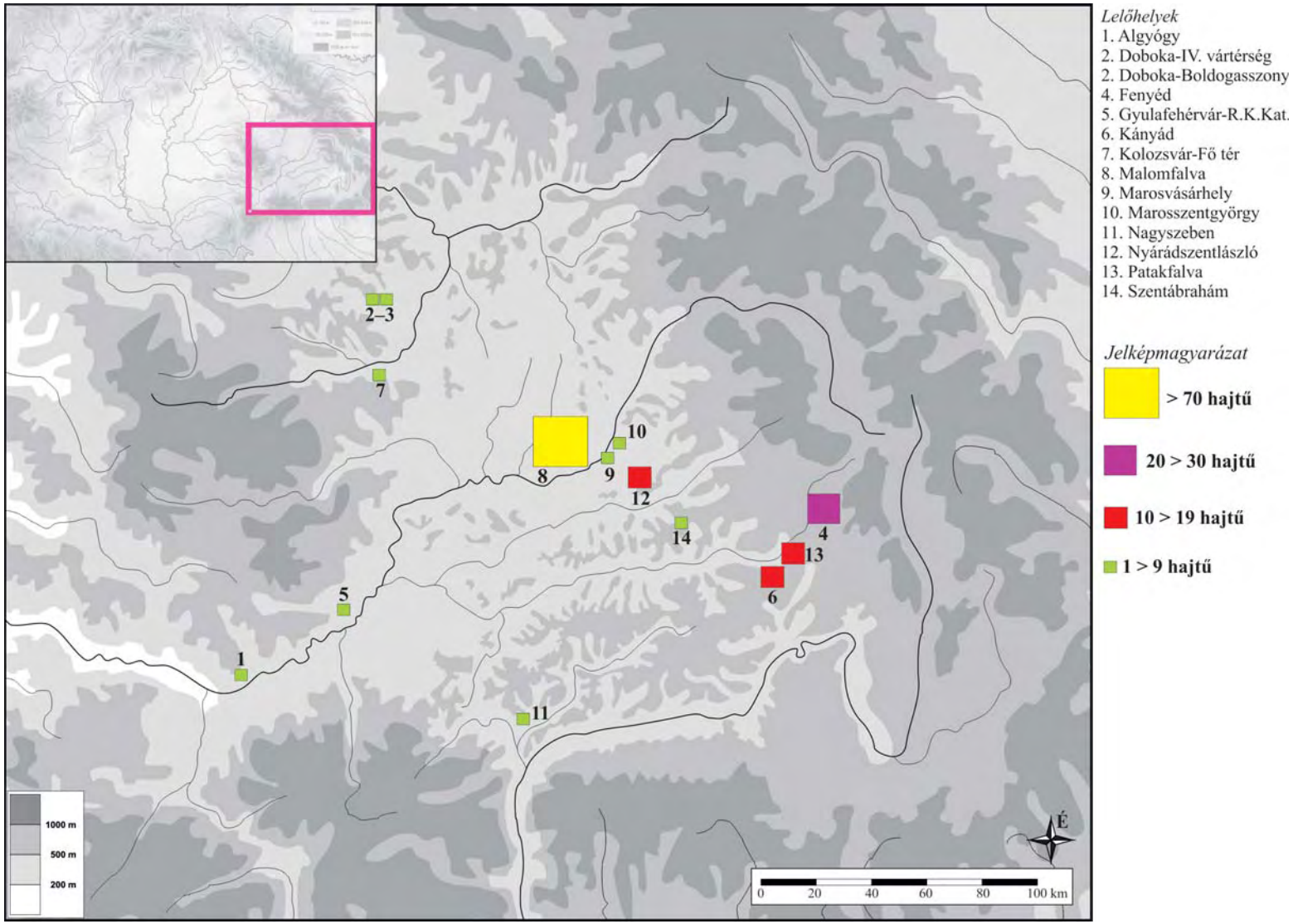
10. kép. Sírokhoz pontosan nem köthető hajtűk Malomfalva-Csittfava temetőjének anyagában (România Történeti Nemzeti Múzeuma, Bukarest)

Fig. 10. Hairpins from the cemetery at Moreşti-Citfalău not associated with any specific graves, National Museum of Romanian History, Bucharest



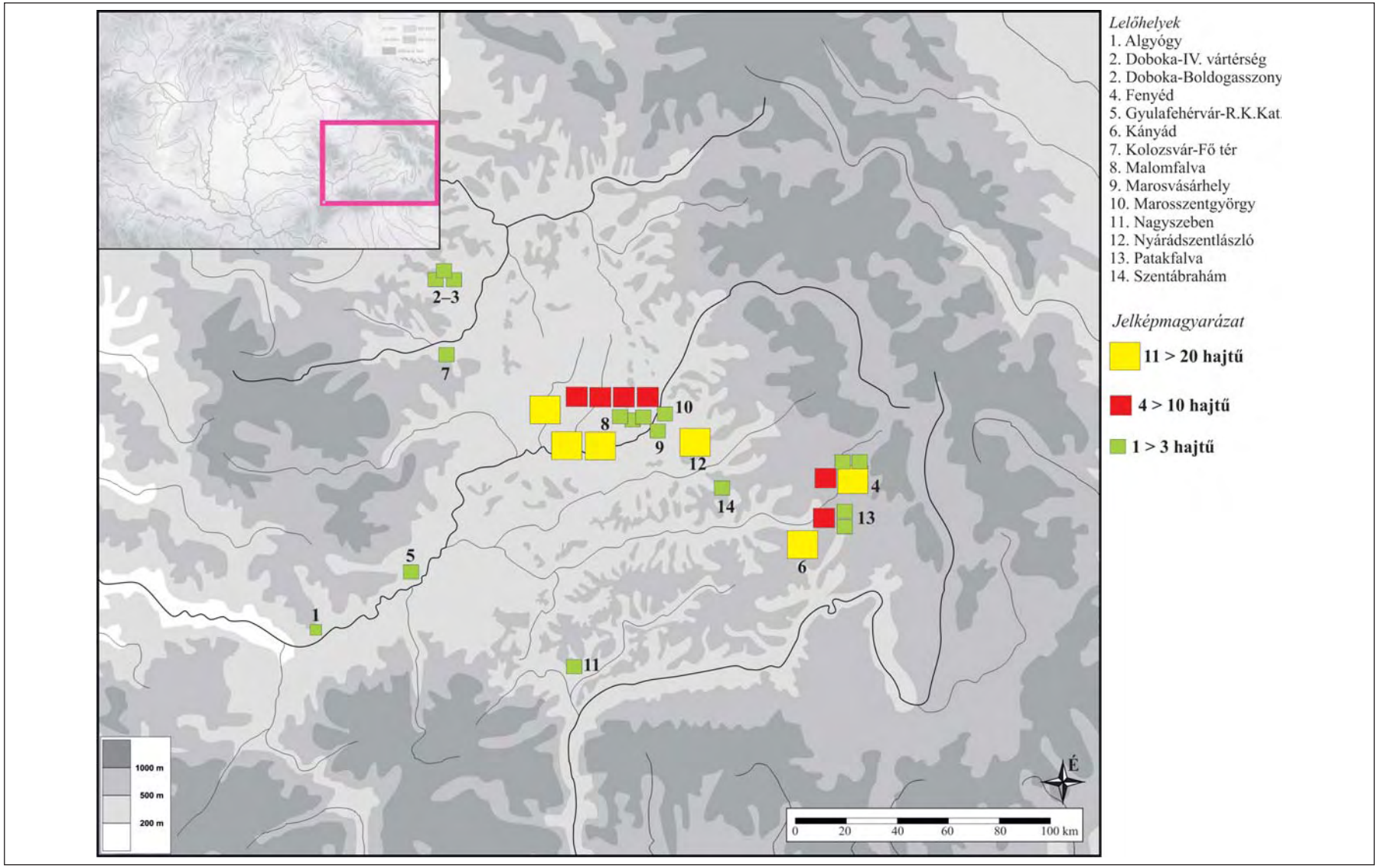
11. kép. Az erdélyi hajviselet rekonstrukciója. 1: A haj eltakarása és rögzítése homlokszalaggal, hajtűk segítségével; 2: A vászonkendő rögzítése a homlokszalaghoz; 3: A vállig érő kendő rögzítése és gömbösfejű tűkkel való díszítése; 4: A hajkarikák felillesztése

Fig. 11. Transylvanian head covering (reconstruction). 1: Covering the hair and fastening it with headband and hairpins; 2: Fastening the linen kerchief to the headband; 3: Fastening the shoulder-length kerchief and decorating it with ball-end hairpins; 4: Fitting the lock rings



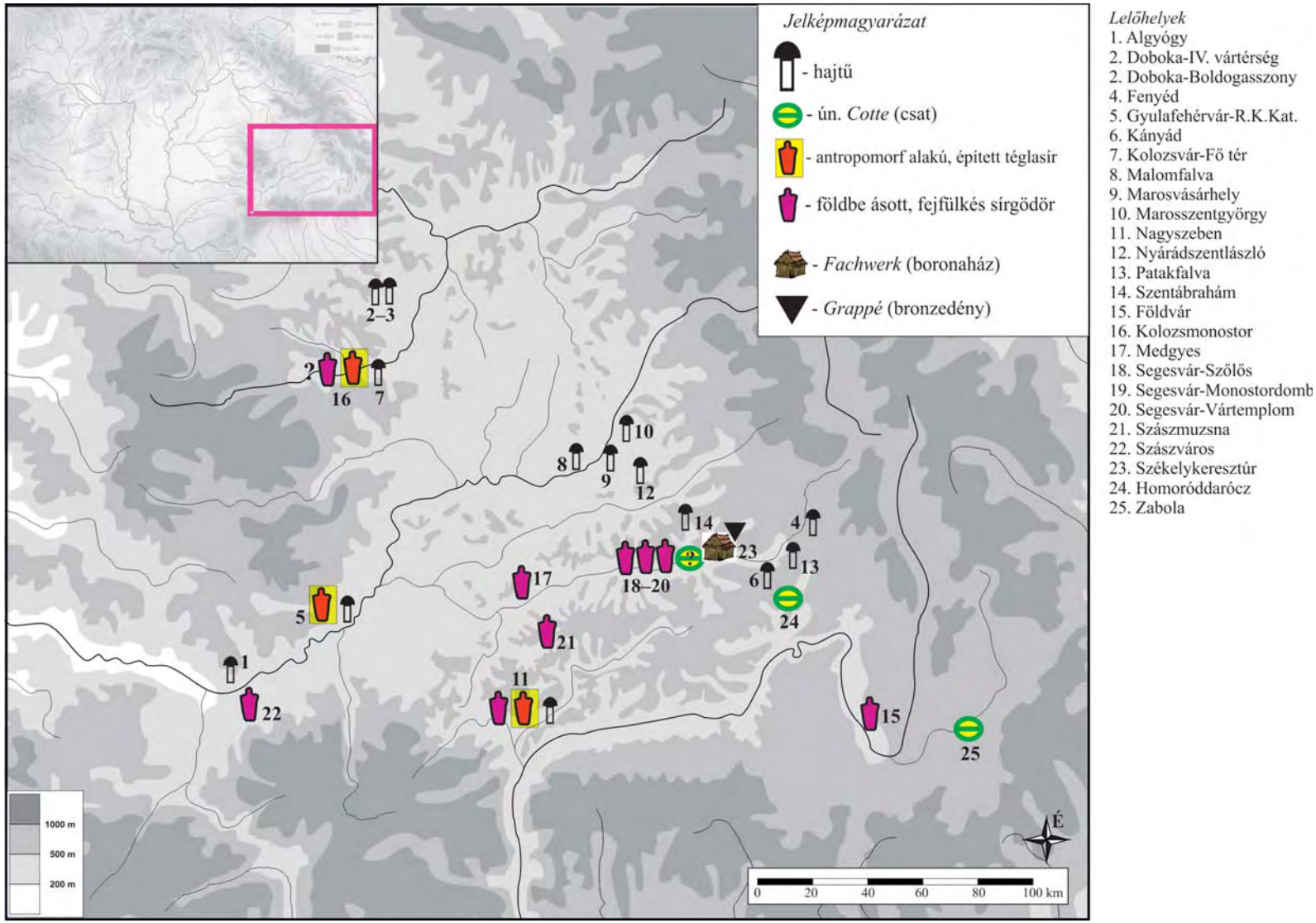
12. kép. Hajtűk mennyiségének változása lelőhelyenként az Erdélyi-medence területén

Fig. 12. Per-site distribution of hairpins in the Transylvanian Basin, with indication of the number of pieces found



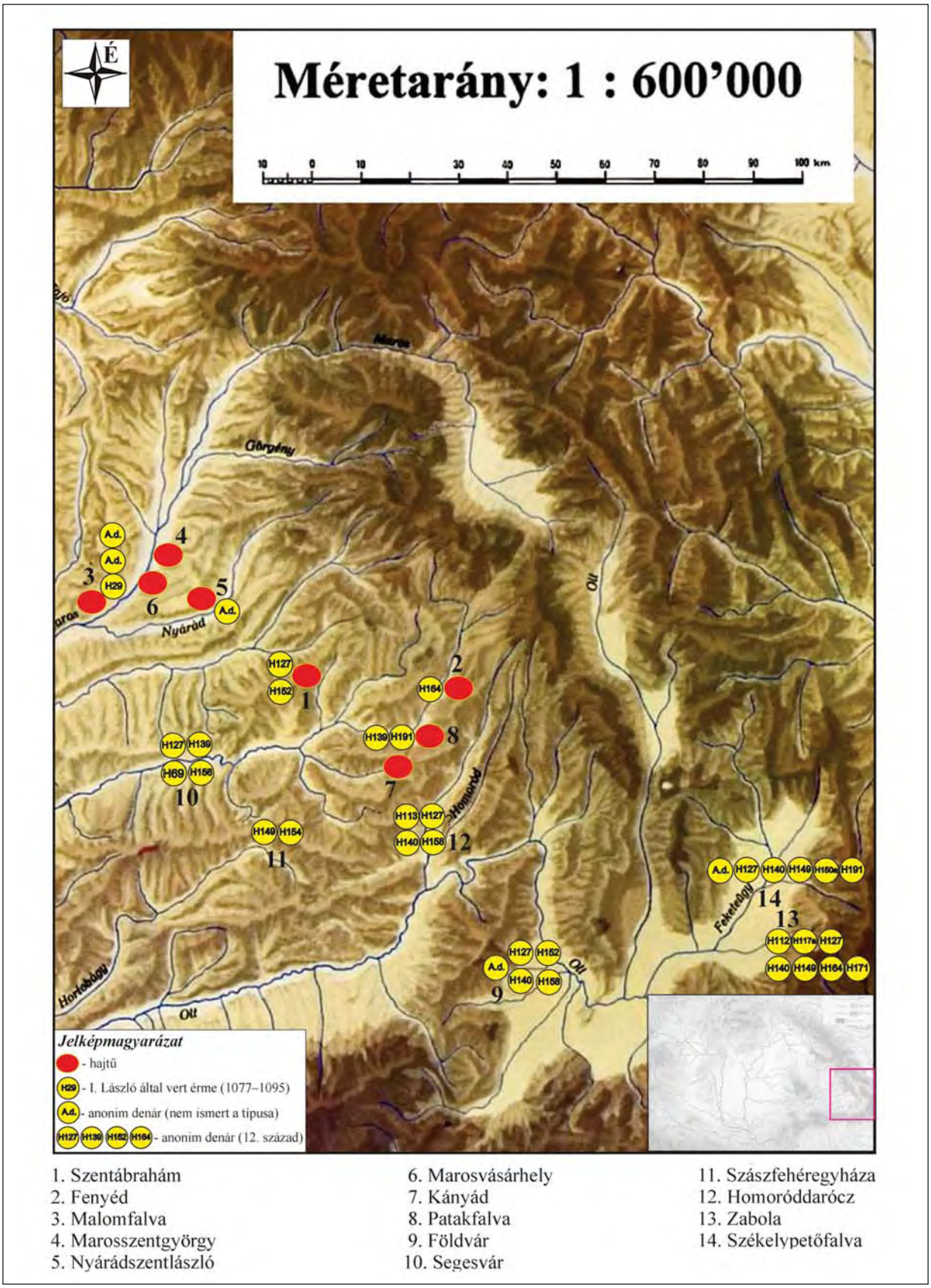
13. kép. A hajtűk mennyiségének változása a sírokban az Erdélyi-medence területén

Fig. 13. The number of hairpins in the graves of the Transylvanian Basin



14. kép. Nyugati divatjelenségek a 12. századi Erdélyi-medence anyagi kultúrájában és a temetkezési szokásokban

Fig. 14. The spread of western fashion trends, as reflected by the material finds from and burial customs in the 12th-century Transylvanian Basin



15. kép. Hajtűk lelőhelyei az Erdélyi-medence keleti felében

Fig. 15. Sites that yielded hairpins in the eastern part of the Transylvanian Basin

Temetkezés	*Nem*	*Kor*	*Mellékletek*
Algyógy 55. sír/4. kutatóárok	?	felnőtt	1 db hajtű
Doboka IV. vártérség 172. sír	?	felnőtt?	1 db bronz hajtű, 1-1 db bordázott S-végű és középméretű, S-végű hajkarika, 1 db sima bronz óriásméretű hajkarika
Doboka IV. vártérség 322. sír	?	felnőtt?	1 db bronztű, 1 db kisméretű, sima S-végű hajkarika
Doboka-Boldogasszony 11. sír	?	?	?
Fenyéd-Csonka templom 4. sír	?	*adultus*	1 db hajtű gombja
Fenyéd-Csonka templom 5. sír	?	*juvenis*	6 db gombosfejű bronz hajtű, 1 db kisméretű, bordázott S-végű ezüst hajkarika
Fenyéd-Csonka templom S-37. sír	?	*adultus*	1 db bronz hajtű
Fenyéd-Csonka templom S-40. sír	?		20 db bronz hajtű, 1 db nagyméretű, bordázott S-végű ezüst hajkarika
Gyulafehérvár-Római Katolikus Székesegyház 19. sír	?	*?*	1 db bronz hajtű, 2 db S-végű hajkarika
Kányád-Régi templom 43. sír	nő	*20–59 éves*	20 db bronz hajtű, körte alakú ezüstkarika
Kolozsvár-Főtér 21. sír	?	?	1 db bronz hajtű, S-végű, kisméretű bronz hajkarika
Malomfalva-Csittfalva 2/1952 sír	?	*adultus–maturus?*	7 db hajtű, 3 db kisebb méretű, S-végű hajkarika, 1 db nagy átmérőjű, S-végű hajkarika
Malomfalva-Csittfalva 8/1952 sír	?	*adultus–maturus?*	3 db hajtű
Malomfalva-Csittfalva 9/1952 sír	?	*adultus–maturus?*	14 db bronz hajtű, 2 db kisméretű, S-végű hajkarika, 1 db nagyméretű, bordázott S-végű bronz hajkarika, 2 db nagyméretű, S-végű, sima hajkarika
Malomfalva-Csittfalva 16/1952 sír	?	*adultus–maturus?*	2 db hajtű, gyűrű lekerekített sarkú négyzet alakú fejjel
Malomfalva-Csittfalva 18/1952 sír	?	*adultus–maturus?*	3 db bronz hajtű, 1 db vashajtű, 1 db bordázott S-végű bronz hajkarika
Malomfalva-Csittfalva 4/1954 sír	?	*infans*	1 db bronz hajtű
Malomfalva-Csittfalva 13/1954 sír	?	?	13 db bronz hajtű
Malomfalva-Csittfalva 20/1954 sír	?	?	ismeretlen számú hajtű
Marosszentgyörgy-Római Katolikus Templom, 3 ismeretlen számú sír	?	?	1-1 db hajtű
Nyárádszentlászló-Református templom 31. sír	?	*?*	15 db bronz hajtű, 3 db S-végű hajkarika
Patakfalva-Papdomb 1/1915 sír	?	*?*	1 db kisméretű, sima S-végű hajkarika, 1-2 db hajtű
Patakfalva-Papdomb 2/1915 sír	?	*?*	2 db hajtű
Patakfalva-Papdomb 114/1915 sír	?	*?*	1 db kisméretű, sima S-végű hajkarika, 6-7 db hajtű, H139 anonim denár
Szentábrahám-Templomföld 173. sír	nő	*20–39 éves*	1 db bronz hajtű, bordázott S-végű ezüst hajkarika

1. táblázat. Hajtűmellékletes sírok és kísérőleleteik

Table 1. Graves containing hairpins along with other annex items

FÜGGELÉK – APPENDIX

LELŐHELYKATALÓGUS

Algyógy-református templom, Hunyad megye (rom. Geoagiu, ném.: Gergesdorf, jud. Hunedoara) (PETROV 1998, 73)

55. sír (1995, 4. szelvény/kutatóárok): A medencétől felfele feltárt felnőtt temetkezés koponyája mellett egy töredékes *hajtű* került elő. Az algyógyi rotunda körül kialakult temetőt egy I. László (1077–1095) és hét Kálmán (1095–1114) érem keltezi a 11–12. század fordulójára. A temetőben hajkarikák, lapított fejű sodronygyűrű, fémcsüngők, és összesen 9 db korai érem került elő.

Doboka IV. vártérség, Kolozs megye (rom.: Dăbâca, ném.: Dobeschdorf, jud. Cluj) (GÁLL 2011, 84–85, 107, 16. tábla, 25. tábla, 39. tábla 4–7, 41. tábla 21–22)

172. sír (3. kép 1): T.: Ny–K. Sírgödör m.: 59 cm (a koponya mellett). Valószínűleg felnőtt, nyújtott helyzetű csontváz felső testrészének egy darabja. A koponyája széttöredezett. Mell.: 1–3. A koponya környékén, a bal oldalon 1 db, a jobb oldalon 2 db bronz hajkarika volt. 1. Sima, óriás méretű bronz *hajkarika* (*3. kép 5*), a végeit egymásra helyezték. Azonosíthatatlan a kolozsvári múzeumban. Átm.: 3,6 × 4,0 cm, v.: 0,3 cm. Erdély Nemzeti Történeti Múzeuma (Kolozsvár)/Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei (Cluj-Napoca), ltsz.: F.17807. 2. Bordázott S-végű, középméretű *hajkarika* (*3. kép 7*). A karikája hosszúkás, az S-vége megnyújtott. Közepes minőségű ezüstből. Átm.: 1,8 cm, ma.: 2,2 cm, S-vég sz.: 0,4 cm, v.: 0,15 cm, s.: 0,72 gr. Erdély Nemzeti Történeti Múzeuma (Kolozsvár)/Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei (Cluj-Napoca), ltsz.: F.17808. 3. Sima S-végű, közepes méretű bronz *hajkarika* (*3. kép 6*). Azonosíthatatlan a kolozsvári múzeumban. Átm.: 2,0 cm, ma.: 2,2 cm. Erdély Nemzeti Történeti Múzeuma (Kolozsvár)/Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei (Cluj-Napoca), ltsz.: F.17811. 4. Bronz *hajtű* (*3. kép 3–4*) meghajolva, a mellkas jobb oldalán. A vége kihegyesedik, a végén levő lemezgömbnek a fele maradt meg. H.: 7,0 cm, gömb átm.: 0,85 cm, v.: 0,1 cm, s.: 0,65 gr. Erdély Nemzeti Történeti Múzeuma (Kolozsvár)/Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei (Cluj-Napoca), ltsz.: F.17828.

174. sír (3. kép 2): A valószínűleg felnőtt, nyújtott helyzetű csontvázból csak a koponya, néhány gerinccsigolya és két oldalborda maradt meg. Melléklet nélkül.

322. sír (22/1973 augusztusa; *3. kép 8*): T: NyDNy–KÉK. M.: 102 cm (koponya mellett balra), 108 cm (a bal medencelapáton), 104 cm (a bal lábszárcsont mellett). Csontváz h.: kb. 151 cm. Ifjú vagy felnőtt jó megtartású, töredékes csontváza. A nyújtott váz karjai nyújtva a test mellett, a lábai hasonló helyzetben, azzal a megjegyzéssel, hogy azok elmozdultak az eredeti helyzetükből. A felsőtestet bolygatás érte a csontok rendellenes helyzete alapján. A lábszárcsontok jobbra mozdultak el, csak a bal lábujjai maradtak meg. Mell.: 1. *Bronztű* (*3. kép 10*) kissé meggörbítve, nagyon vékony huzalból a koponya jobboldalán. H: 3,0 cm, v.: 0,08 cm. Erdély Nemzeti Történeti Múzeuma (Kolozsvár)/Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei (Cluj-Napoca), ltsz.: F.17995a. 2. Sima S-végű, kisméretű *hajkarika* (*3. kép 9*), gyengébb minőségű ezüstből a koponya bal oldalán. A karikája ovális alakú, az S-végének legnagyobb része letört. Átm.: 1,3 cm, ma.: 1,7 cm, S-vég sz.: 0,25 cm, v.: 0,12 cm, s.: 0,46 gr. Erdély Nemzeti Történeti Múzeuma (Kolozsvár)/Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei (Cluj-Napoca), ltsz.: F.17995.

Doboka-Boldogasszony, Kolozs megye (rom.: Dăbâca, ném.: Dobeschdorf, jud. Cluj) (GÁLL 2011, 41)

11. sír: A lelet 12. századi keltezésű. Közöletlen.

Fenyéd-Csonka templom, Hargita megye (r.: Bădeşti, jud. Harghita)

4. sír (2. szelvény; *5. kép 4*): T.: É–D, 218º. M.: 517.79 m.[97] *Adultus* csontváz. A rossz megtartású csontváz koponyája összeroppant, nagy része hiányzott. Az arckoponya és az állkapocs lecsúszott, a gerinc és a bordák kimozdultak, sérültek. A karok keresztbehajtva a derékon, deréktól lefele erőteljesen megcsúszott, térdtől lefele megsemmisült. A sír betöltése enyhén kevert agyagos, habarcsos, téglatörmelékes volt, koporsó nem volt, a sírgödör sem volt kivehető. Mell.: 1. *Hajtű gömbös díszének fele* a megzöldült koponyacsontok mellett. Székelyudvarhelyi Városi Múzeum/Muzeul Orăşenesc Odorheiu Secuiesc, ltsz.: 10.333.

5. sír (2. szelvény; *5. kép 2*): T.: É–D. M.: 517.63 m. *Juvenis* csontváza. A koponya összeroppant, a sír többi része elpusztult a földmozgás következtében. A sír betöltése agyagos, enyhén kevert föld volt, a sírgödör nem volt kivehető, koporsó nem volt. Mell.: 1–6. 6 db gombos fejű bronz *hajtű* (*7. kép 1–6*). Az arckoponyától jobbra barna elszíneződésű textília maradványai mellett 5 db hajtű feküdt, egy a csontváz felszedésekor került elő. A tűk gömbös fejrészét két félből illesztették össze. Az alsó félgömb közepe átfúrt, ide illesztették a tűt, amelynek a végét visszahajlították és ellapították. Egyes tűkön szőtt lenvászon nyomait találtuk meg, nagyobb töredéket sikerült

[97] Az adatok nem relatív, hanem abszolút értékben (tengerszint feletti magasságban) vannak megadva, mivel a lelőhely felső rétegei elpusztultak, így a sírok indulási szintje nem volt ismeretes, csupán a gödrök alja.

restaurálni is. Gömb átm.: 1 cm, tű hossza nem mérhető (max. 3 cm). Székelyudvarhelyi Városi Múzeum/Muzeul Orășenesc Odorheiu Secuiesc, ltsz.: 10.332. 7. A sír felszedésekor, a koponyától balra bordázott S-végű ezüst hajkarika (*7. kép 7*) feküdt, amelynek a vége letört, a karika eldeformálódott. Átm.: 1,7 × 2 cm, S-vég sz.: 0,25 cm cm, v.: 0,2 cm. Székelyudvarhelyi Városi Múzeum/Muzeul Orășenesc Odorheiu Secuiesc, ltsz.: 10.331.

S-37. sír (9. szelvény; *5. kép 3*): T.: É–D, 202º (?). M.: 519,03 m. *Adultus* csontváz. A sírt nagyon töredékesen találtuk meg, koponyája összeroppant, az összes hosszúcsont apró darabokra tört. A sír jelentősen megcsúszott az erózió következtében. Betöltése barnásszürke, tömött, enyhén kevert téglatörmelékes volt. A sírgödör a bolygatások miatt nem volt kivehető, koporsó nem volt. Mell.: 1. A koponya környékén egy *hajtű* bronzgömbjének töredékei. Székelyudvarhelyi Városi Múzeum/Muzeul Orășenesc Odorheiu Secuiesc leltározatlan anyaga.

S-40. sír (9. szelvény; *5. kép 1*): T.: É–D, 205º. M.: 518.20 m. *Adultus* csontváz. A sír töredékes állapotban maradt meg. A koponya összeroppant, elcsúszott, a sírból még az állkapocs, a kulcscsont és a kar hosszúcsontjai maradtak meg, a többi elpusztult az erózió és más bolygatások hatására. A sír betöltése sárgásbarna, agyagos, tömött, enyhén kevert, téglatöredékes volt. Koporsó nem volt, a sír gödre csak részben volt észlelhető, ráépítették a későbbi templom kőfalait. ^{14}C keltezés: 1040–1160 között. Mell.: 1–20. A koponya környékén 20 db *hajtű* (*7. kép 12–31*) volt töredékes állapotban. Bronzból készültek, a réz korróziós termékeivé teljes anyagvastagságban átalakultak. Gömbdíszeiket két félből illesztették össze, a belsejük üreges volt. A tűket az alsó félgömbökbe a tű végének ellapításával rögzítették. H: 4,5 cm, gömb átm.: 0,95–1 cm. Székelyudvarhelyi Városi Múzeum/Muzeul Orășenesc Odorheiu Secuiesc, ltsz.: 12.155. 21. Nagyméretű, bordázott S-végű ezüst *hajkarika* (*7. kép 32*) a koponya felszedésekor, a jobb oldalon. Nagy tisztaságú, kevés rezet tartalmazó ezüst anyagú. Az S-vége letört. Felületét elsősorban az ezüst korróziós termékei, illetve az abba beleágyazódott szemcsék borítják, de nyomokban megjelennek a réz korróziós termékei is. Átm.: 3,3 × 3,7 cm, S-vég sz.: 0,25 cm, v.: 0,2 cm. Székelyudvarhelyi Városi Múzeum/Muzeul Orășenesc Odorheiu Secuiesc, ltsz.: 12.158.

Gyulafehérvár-Római Katolikus Székesegyház, Fehér megye (rom.: Alba Iulia, ném.: Karlsburg, jud. Alba) (Protase 1956, 22)

19. sír (1953): T.: Ny–K. M.: 100 cm. Csontváz neme és kora ismeretlen. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, karjai a test mellett nyújtva. Mell.: 1–2. Két darab S-végű bronz *hajkarika*. Gyulafehérvári Egyesülés Nemzeti Múzeuma/Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, ltsz.: ?[98] 3. Gombos fejű bronz *hajtű*. Gyulafehérvári Egyesülés Nemzeti Múzeuma/Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, ltsz.: ?

Kányád-Régi templom, Hargita megye (r.: Ulieș, jud. Harghita) (Derzsi–Sófalvi 2008, 269, 275)

43. sír (1., 3. szelvény; *5. kép 5*): T.: Ny–K, 270°. M: 592.50 m. *Juvenis nő* csontváza. Mell.: 1–18. db *hajtű* (*7. kép 34–51*). A koponya körül félgömbökből összeillesztett fejű tűkkel díszített, *in situ* párta maradványait szedtük fel. Az egyik hajtű végére ráhúzva, közvetlenül a gömb alatt kis kék színű gyöngy volt. H.: 4,7 cm, gömb átm.: 0,8 cm és 0,95–1 cm. Székelyudvarhelyi Városi Múzeum/Muzeul Orășenesc Odorheiu Secuiesc leltározatlan anyaga. 19. Körte alakú *ezüstkarika* (*7. kép 33*) a hajtűkkel együtt, mindkét vége egyenesre vágva. Átm.: 2,4 × 1,8 cm, v.: 0,2 cm. Székelyudvarhelyi Városi Múzeum/Muzeul Orășenesc Odorheiu Secuiesc leltározatlan anyaga. 20. A sír betöltésében egy töredékes S-végű *hajkarika*. Székelyudvarhelyi Városi Múzeum/Muzeul Orășenesc Odorheiu Secuiesc leltározatlan anyaga.

Kolozsvár-Főtér, Kolozs megye (rom.: Cluj-Napoca, ném.: Klausenburg. jud. Cluj) (Mitrofan 1965, 657–658, 3. kép)

21. sír (1958): T.: Ny–K. M.: 170 cm. Részleges téglakeretes sír. A csontváz neme és kora ismeretlen. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz. Mell.: 1. Kisméretű, S-végű bronz *hajkarika* (*3. kép 11*) töredékes véggel, a koponya környékéről. Átm.: 1,8 × 1,6 cm. Erdély Nemzeti Történeti Múzeuma (Kolozsvár)/Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei (Cluj-Napoca), ltsz.: 3877. 2. Gombos fejű bronz *hajtű* (*3. kép 12*). H: 6,9 cm. Erdély Nemzeti Történeti Múzeuma (Kolozsvár)/Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei (Cluj-Napoca), ltsz.: 3878.

Malomfalva-Csittfalva Maros megye (rom.: Moreşti-Citfalău, jud. Mureş) (Horedt 1984, 33–36. kép)

2/1952 sír: T.: ÉNy–DK, 315°. M.: 80 cm. A csontváz neme ismeretlen.[99] Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, kb. a fele maradt meg. A jobb karja a medencén, a bal a test mellett. Mell.: 1–7. 7 db *hajtű*.[100] Háromnak a gömbje csak félig maradt meg. A gömböket két fél összeforrasztásával képezték ki. Őrzési helyük nem ismert. 8–10. 3 db kisebb méretű, S-végű *hajkarika*.[101] Méreteiket az ásató és közlő nem határozta meg. Nem ismert az őrzési helyük. 11. Nagy átmérőjű, S-végű *hajkarika*. Nem ismert az őrzési helye.

---

98 A temető leletei egyben az 5895–5935. leltári szám alatt találhatóak.

99 A közölt rajz alapján *adultus–maturus* (?).

100 Méreteiket az ásató és közlő nem határozta meg.

101 Nincs említve, hogy e példányok végei simák vagy bordázottak voltak-e, azonban a kötetben levő rajzokon egyes esetekben K. Horedt feltüntette a bordákat. A többi, ahol ez nem történt meg, valószínűleg sima S-végű lehetett.

8/1952 sír: T.: ÉNy–DK, 310°. M.: 50 cm. A csontváz neme ismeretlen.[102] A csontváz háton fekvő, nyújtott helyzetű volt. Kb. a fele maradt meg, a jobb keze a medencén, illetve a bal a test mellett nyugodott. Mell.: 1–3. 3 db *hajtű*, amelyek méreteit az ásató és közlő nem határozta meg. Nem ismert az őrzési helyük.

9/1952 sír: T.: ÉNy–DK, 315°. M.: 40 cm. A csontváz neme ismeretlen.[103] Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, mindkét karja nyújtva a teste mellett. Mell.: 1–14. A koponyán kb. 14 db *hajtű* bronzból, amelyek méreteit az ásató és közlő nem határozta meg. Mindegyikük gömbje csak félig maradt meg. 15–16. A halánték két oldalán 2 db nagyméretű, S-végű, sima *hajkarika*, illetve ugyancsak egy nagyméretű, bordázott S-végű bronz *hajkarika*. Méreteiket az ásató és közlő nem határozta meg. Nem ismert az őrzési helye. 17–18. A jobb és a bal mellcsonton egy-egy sima S-végű, kisméretű *hajkarika*. Méreteiket az ásató és közlő nem határozta meg. Nem ismert az őrzési helyük. 19. A mellkas jobb oldalának szélén 1db sima, kisebb méretű *hajkarika*. Méreteit az ásató és közlő nem határozta meg. Nem ismert az őrzési helye. 20. A jobb felkaron 1 db sima, kisebb méretű, körte alakú *hajkarika*. Méreteit az ásató és közlő nem határozta meg. Nem ismert az őrzési helye.

16/1952 sír: T.: ÉNy–DK, 320°. M.: 30 cm. Részleges téglakeretes sír. A csontváz neme ismeretlen.[104] Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz. Mell.: 1–2. 2 db *hajtű*, amelyek méreteit az ásató és közlő nem határozta meg. Nem ismert az őrzési helyük. 3. 1 db sima, zárt, négyzet alakú, lekerekített *gyűrű*. Méreteit az ásató és közlő nem határozta meg. Nem ismert az őrzési helye.

18/1952 sír: T.: ÉNy–DK, 310°. M.: 60 cm. A csontváz neme ismeretlen.[105] Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz. Jobb karja a teste mellett nyújtva, a bal pedig a medencére került. Mell.: 1–3. A koponya jobb oldalán 3 db töredékes bronz *hajtű*, amelyek méreteit az ásató és közlő nem határozta meg. Nem ismert az őrzési helyük. 4. A koponya jobb oldalán 1 db töredékes vas *hajtű*, amelynek méreteit az ásató és közlő nem határozta meg. Nem ismert az őrzési helye. 5. A koponya jobb oldalán 1 db töredékes, bordázott S-végű bronz *hajkarika*, amelynek méreteit az ásató és közlő nem határozta meg. Nem ismert az őrzési helye.

4/1954 sír: M.: 30 cm. A csontváz neme ismeretlen.[106] A vázból csak a koponya maradt meg. Mell.: 1. 1 db bronz *hajtű*, amelyek méreteit az ásató és közlő nem határozta meg. Nem ismert az őrzési helye.

13/1954 sír: T.: Ny–K. M.: 90 cm. A csontváz neme ismeretlen. Csak a nyugati irányban tájolt koponya maradt meg. Mell.: 1–13. 13 db bronz *hajtű* a koponya körül, amelyek méreteit az ásató és közlő nem határozta meg. Nem ismert az őrzési helyük.

20/1954 sír: M.: 55 cm. Feldúlt sír. A csontváz neme ismeretlen. Mell.: 1. Ismeretlen számú *hajtű*.

Szórványok: 1–28. 28 db *hajtű* a 9., 13., 7. és 13. sírok környékéről. Méreteikről K. Horedt nem közölt adatokat. Nem ismert az őrzési helyük. 29–32. 4 db *hajtű* a 29. sír és a 31. sír között. Méreteikről K. Horedt nem közölt adatokat. Nem ismert az őrzési helyük.[107]

Marosvásárhely-Vár, Maros megye (rom.: Târgu Mureș, ném.: Neumarkt, jud. Mureș) (HEITEL 1972, 7. kép)

A leletet 1972-es tanulmányában idézi Radu Robert Heitel. Többet nem sikerült megtudnunk a tárgy hollétéről, annak ellenére, hogy próbáltuk felkutatni a bukaresti és a marosvásárhelyi múzeumokban.

Marosszentgyörgy-Római katolikus temető, Maros megye (rom.: Sângeorgiu de Mureș, jud. Mureș)

2010-ben László Keve ásatásáról összesen 25 sír került feltárásra. A sírmellékletek három temetkezés kivételével mind másodlagos pozícióból került elő. Sajnos a rossz, agyagos föld miatt a mellékletek nagyon töredékesek. A hajtűtöredékek mind másodlagosak, három esetben lehet biztosan megállapítani, hogy bronz lemezgömbös hajtűről van szó (ezeknél a gömbfejből is maradtak töredékek). Az eddig feltárt sírok ^{14}C-es vizsgálata alapján a temető kezdeti fázisát a 13. század utolsó harmadára keltezik (LÁSZLÓ–GÁL 2015, 112–113).

Nagyszeben/Szeben-Huet tér, Szeben megye (rom.: Sibiu, ném.: Hermannstadt, jud. Sibiu) (MARCU-ISTRATE 2007, 55. tábla 15)

1628. sír: T.: Ny–K. M.: 110 cm. Csontváz h.: kb. 151 cm. Mell.: 1. Gömbös fejű bronz *hajtű*. H.: 2,2 cm, v.: 0,8 cm. A Nagyszebeni Brukenthal Nemzeti Múzeum/ Muzeul Național Brukenthal Sibiu leltározatlan anyaga.

Nyárádszentlászló-Református templom, Maros megye (rom.: Sânvăsii, jud. Mureș). Közöletlen templom körüli temető, Soós Zoltán és Győrfi Zalán ásatása.

31. sír: A temető első fázisához tartozik, ^{14}C alapján a 12. század második felére keltezhető. Ebből a sírból

---

102 A közölt rajz alapján *adultus–maturus* (?).
103 A közölt rajz alapján *adultus–maturus* (?).
104 A közölt rajz alapján *adultus–maturus* (?).
105 A közölt rajz alapján *adultus–maturus* (?).
106 A közölt rajz alapján *infans*.
107 A Román Nemzeti Múzeumban 4 db malomfalvi példányt sikerült azonosítanunk 17172–17175. leltári számokon (*10. kép*), azonban ezeket nem sikerült a K. Horedt által közölt rajzok egyikének sem megfeleltetni.

15 db gömbfejű *hajtű* és 3 db S-végű *hajkarika* ismert (László 2013, 98–99, Pl. 63. 18).

Patakfalva-Temető, Hargita megye (rom.: Văleni, jud. Harghita)

A 2015-ös ásatások során a 12. századi templomhoz tartozó két megbolygatott sírból azonosítható volt kb. 9 db hajtű. A Székelyudvarhelyi Városi Múzeum/Muzeul Orășenesc Odorheiu Secuiesc leltározatlan anyaga.[108]

114/2015 sír: Mell.: 1–7. 6-7 db lemezgömbös bronz *hajtű*. 8. Kisméretű S-végű *hajkarika*. 9. H139 típusú anonim *denár*.

1/2015 sír: Mell.: 1–2. 2 db lemezgömbös bronz *hajtű*. 3. 1 db kisméretű, S-végű hajkarika.

2/2015 sír: Mell.: 1–2. 2 db lemezgömbös bronz *hajtű*.

Szentábrahám-Templomföldek, Hargita megye (rom.: Avrămești, jud. Harghita) (Benkő 1992, 238) A SzékelykeresztúriVárosi Múzeum/Muzeul Orășenesc Cristuru Secuiesc leltározatlan anyaga.

173. sír: T.: Ny–K. M.: 126 cm. Csontváz h.: kb. 151 cm. Nyújtott helyzetű *felnőtt* nagyon rossz megtartású csontváza. Koponyája jobbra billent, bal karja a test mellett. A váz jobb oldalát a 175. sír, lábfejeit a késő román kori keleti hajófal alapozása vágta le. Mell.: 1. 1 db lemezgömbös bronz *hajtű* a homloknál, elgörbült. Gömb átm.: 0,95 cm. 2. Kisméretű, bordázott S-végű ezüst *hajkarika* a koponya jobb oldalán. A karikája ovális alakú. Átm.: 1,8 cm.

A szövegben említett lelőhelyek magyar, román és német elnevezései
Names of the sites mentioned in the text in Romanian, German and Hungarian

Algyógy, református templom (r.: Geoagiu, n.: Gergesdorf), (Hunyad megye/județul Hunedoara)

Doboka IV. vártérség (r.: Dăbâca-Incinta IV; n.: Dobeschdorf-Sektor IV) (Kolozs megye/județul Cluj)

Doboka-Boldogasszony (r.: Dăbâca-Boldâgă; n.: Dobeschdorf) (Kolozs megye/județul Cluj)

Fenyéd-Csonkatemplom (r.: Brădești) (Hargita megye/județul Harghita)

Földvár (r.: Feldioara; g.: Marienburg) (Brassó megye/județul Brașov)

Gyulafehérvár-Római Katolikus Székesegyház (r.: Alba Iulia-Catedrala Romano Catolică; g.: Karlsburg, Weissenburg-Römisch Katholische Kathedrale) (Fehér megye/județul Alba)

Homoróddarócz (r.: Drăușeni; n.: Draas) (Brassó megye/județul Brașov)

Kányád-Régi templom (r.: Ulieș) (Hargita megye/județul Harghita)

Kolozsvár-Főtér (r.: Cluj-Napoca-Piața Centrală/Piața Unirii; n.: Klausenburg-Hauptplatz) (Kolozs megye/județul Cluj)

Kolozsmonostor-Kálvária, ma: Kolozsvár külvárosa (r.: Cluj-Mănăștur-Calvaria, Cluj Napoca; Abtsdorf-Kalvaria, Klausenburg) (Kolozs megye/județul Cluj)

Malomfalva-Csittfalva (r.: Morești-Csittfalva; n.: Mühlendorf) (Maros megye/județul Mureș)

Marosvásárhely-Vár (r.: Târgu Mureș-Cetate; Neumarkt-Burg) (Maros megye/județul Mureș)

Marosszentgyörgy (r.: Sângeorgiu de Mureș; n.: Sankt Georgen) (Maros megye/județul Mureș)

Medgyes (r.: Mediaș; n.: Mediasch) (Szeben megye/județul Sibiu)

Nagyszeben-Huet tér (r.: Sibiu-Piața Huet; Hermannstadt-Huet platz) (Szeben megye/județul Sibiu)

Nyárádszentlászló (r.: Sânvăsii) (Maros megye/județul Mureș)

Patakfalva (r.: Văleni) (Hargita megye/județul Harghita)

Segesvár-Szőllők (r.: Sighișoara-Dealul Viilor; Schässburg-Weinberg) (Maros megye/județul Mureș)

Segesvár-Monostordomb (r.: Sighișoara-Biserica Mănăstirii; Schässburg-Klosterkirche) (Maros megye/județul Mureș)

Segesvár-Vártemplom (r.: Sighișoara-Biserica din Deal; Schässburg-Bergkirche) (Maros megye/județul Mureș)

Szászmuzsna (r.: Moșna; n.: Meschen) (Szeben megye/județul Sibiu)

Szászváros (r.: Orăștie; n.: Broos) (Hunyad megye/județul Hunedoara)

Székelykeresztúr (r.: Cristuru Secuiesc; n.: Szeklerkreuz) (Hargita megye/județul Harghita)

Szentábrahám-Templomföld (r.: Avrămești) (Hargita megye/județul Harghita)

Zabola (r.: Zăbala) (Kovászna megye/județul Covasna)

[108] Az ásatások nem fejeződtek be, következtetésképpen újabb hajtűleletek kerülhetnek elő.

„LÁTTAM A VÉGTELEN SOK KUNT ÉS TATÁRT…” – A TATÁRJÁRÁS EMLÉKEI CSANÁDPALOTÁRÓL

GALLINA ZSOLT* – GULYÁS GYÖNGYI**

Absztrakt: *A tanulmány a Csanádpalota határában 2013-ban feltárt Árpád-kori településrészlet, illetve annak tatárjárás kori eseményei bemutatásával foglalkozik. A több mint 47000 m²-re kiterjedő ásatás során a kelta kortól a tatárjárás koráig öt régészeti korszakba tartozó jelenségek kerültek felszínre. A lelőhely gerincét egy Árpád-kori falu településobjektumai adták, melyek közül a legmeghatározóbb jelenségek a szögletes alaprajzú területeket határoló, illetve a több száz méter hosszan követhető, települést kerítő árkok voltak. A településobjektumok között feltárt két temetkezés, továbbá egy meneteles lejáratú gödörbe rejtett vaseszközlelet alapján bizonyos, hogy az Árpád-kori falu a tatárjáráskor pusztult el. A lelőhely legérdekesebb lelete a települést kerítő árokra ásott gödörbe temetett, felszerszámozott keleti nomád lósír volt.*

Kulcsszavak: *Árpád-kori település, településszerkezet, tatárjáráskori lelet, vaseszközlelet, keleti nomád lósír*

BEVEZETÉS

A lelőhely területén 2013 nyarán kezdte meg a Délút Kft. a homok kitermelését az M43-as autópálya alapjának építéséhez. A munkálatok kezdeti fázisát, amely a korábban meghatározott régészeti területen kívül kezdődött meg, időszakos régészeti szakfelügyelet kísérte.[1] A homokbánya területén 2013. augusztus 17. és november 18. között több mint négy hektáros területen végeztünk megelőző feltárást.[2] Az eredetinek vélt, 340 × 350 m-es lelőhely az egykori, mára már elhordott Dávid-halomtól északra és nyugatra helyezkedett el. A feltárás során kiderült, hogy a lelőhely sokkal nagyobb kiterjedésű, mint az korábban sejthető volt (*1. kép 1*).[3]A tapasztalataink alapján a legalább 440 × 450 m kiterjedésű lelőhely délnyugatra, délre, délkeletre, keletre és északkeletre is túlnyúlik a korábban rögzített határokon (*1. kép 2*).

A lelőhely egy, a környezetéből markánsan kiemelkedő, pleisztocén eredetű, több ÉK–DNy-i irányú, homokból álló dombvonulaton terül el (*1. kép 1; 2. kép 2*). A dombokat északról az ős-Maros egyik ága övezte. A terület Btszf magassága 92,2–92,8 m között változik, még ebből is kiemelkedik maga a halom, amelynek Btszf magassága 96,8 m. Két legmagasabb pontján egy-egy halom emelkedik, amelyek között délnyugaton helyezkedik el a Dávid-halom.

A homokbányászatot a fent említett magaslatoktól délre és keletre kezdték meg, fokozatosan haladva azok felé. A lelőhely déli és keleti, pontosan nem ismert nagyságú része sajnos a homokbányászás során elhordásra került. A lelőhely egy részét a mezőgazdasági munkálatokkal már megbolygatták, illetve a magasabban fekvő, homokosabb területeit és a Dávid-halom nagyobb részét

* Ásatárs Kft., H-6000 Kecskemét, Futár u. 12. gallinazsolt@gmail.com
** Ásatárs Kft., H-6000 Kecskemét, Futár u. 12. gulyasgyongyi@freemail.hu

1 A régészeti szakfelügyeletet Bede Ádám és Haraszti László látta el.

2 A feltárást a Móra Ferenc Múzeum égisze alatt az Ásatárs Kft. végezte el. Az ásatás vezetői Gulyás Gyöngyi és Gallina Zsolt, az ásatás munkatársai Barta Gábor, Keresztes Noémi Ninetta, Litauszki Zoltán és Móricz Róbert voltak. A geodéziai felmérést Weisz Attila végezte. A térképeket Kamarási András, a tárgyrajzokat Keresztes Noémi Ninetta készítette. Fogadják érte köszönetünket.

3 A területet szakdolgozat keretében Szatmári Imre járta be, 2006-ban pedig Balogh Csilla készített róla hatástanulmányt. Mindkét dokumentum a Móra Ferenc Múzeum Régészeti Adattárában található, a szakdolgozat 976-84 leltári számon, a hatástanulmány leltári szám nélkül. Ez utóbbit a következőkben ld. BALOGH 2006 referencia alatt.

a múlt század óta folyamatosan elbányászták.[4] Az újkori homokbányászatra utaló beásások nyomait elsősorban a Dávid-halomtól északkeletre húzódó homokdombon figyeltük meg.

A területen 490 stratigráfiai egységet, köztük 379 településhez és 111 temetkezéshez tartozó jelenséget tártunk fel.[5] Korukat tekintve 29 kelta,[6] 108 szarmata, 5 feltehetőleg szarmata,[7] egy kora avar, 148 Árpád-kori, 26 valószínűleg Árpád-kori, egy 13. századi (kun vagy mongol), 10 újkori és 162 korhatározó leletanyag hiányában ismeretlen korú volt.[8]

AZ ÁRPÁD-KORI TELEPÜLÉS

A feltárás során az egykori, feltehetően nagy kiterjedésű falu keleti és délkeleti, kettős árokrendszerrel kerített része került elő (*2. kép 1*). A falu centruma a feltárási területtől nyugatra eső magasparton volt.[9] Az egykori településről korabeli írásos források nem emlékeznek meg.

Az árokrendszer belső, nyugati tagja 175–270 cm széles (a nyesett felszínen), befelé rézsűs falú, teknős aljú, változó mélységű, kéttagú árok (108. obj.), melynek a 40 m hosszú Ny–K-i és a derékszögben északi irányba kanyarodó, 220 m hosszú É–D-i irányú szakaszát tártuk fel. A belső árok északi, ÉNy–DK-i irányú szakaszának egy közel 100 méteres része esett a feltárási területre. Az árok két tagja változó mélységű volt, a nyugati, belső tagja rendszerint sekélyebb, a keleti ennél valamivel mélyebb volt. É–D-i szakaszának alján helyenként ovális alakú, gödörszerű mélyedéseket – feltehetően paliszádok nyomait – figyeltünk meg, amelyek 20–30 m hosszan is követhetők voltak. A külső, egytagú árok (10. obj.) a belső árok vonalát követve, attól 40–70 méterre keletre helyezkedett el. Ennek szélessége 85–215 cm között változott, a mélysége 25–85 cm volt.

A további árkok nagyobb része ebből a két árokból ágazott le, vagy ezekbe futott bele. A 108. kerítő árok és a belefutó csatornák közös metszetei alapján látható volt, hogy a keskenyebb árkok későbbiek voltak a 108. objektumnál. Az egyik, ebből a széles árokból nyugati irányba leágazó NyDNy–KÉK-i irányú árok (265. obj.) alján egymástól egyenlő távolságokra hosszúkás, ovális alakú, oszlophely jellegű mélyedéseket figyeltünk meg, amelyek paliszád létére utaltak.

Az árokrendszerekkel kapcsolatban biztosan kijelenthető, hogy az árkok minden esetben tagolták a települést és meghatározták annak rendjét. Méri István úgy gondolta, hogy a komoly földmunkával járó, nagy és hosszú árkok előkerülése arra utal, hogy az adott faluban nem ideiglenes és rövid életű, hanem állandó megtelepedéssel számolhatunk.[10] Itt sem lehetett másként.

A kettős árok feltehetően az Árpád-kori falvat kerítette, magában foglalva a külső kerteket, állattartó részeket is. Az árokrendszer több funkcióval is rendelkezett, bizonyos részeit erődíthették, ugyanakkor központi vízelvezető funkcióval is bírhatott. Erre utalnak a belefutó keresztirá-

---

4 A földtulajdonos elmondása szerint néhány évtizeddel ezelőtt a halom déli és délkeleti részén (valószínűleg kelta) sírok semmisültek meg a homokbányászás során.

5 A leletek a Móra Ferenc Múzeumban a 2014.10.1–1227. és Ő.2014.10.1–94. leltári számok alatt találhatók meg. A leltározást Gulyás Gyöngyi végezte.

6 A kelta jelenségek között sírok, hozzájuk tartozó keskeny, szögletes alaprajzú területeket kerítő árkok és állati maradványokat tartalmazó áldozó gödrök említhetők meg.

7 A szarmata objektumok nagyobb része egy 7 síros kiscsaládi és egy 43 síros körárkos temetőrészlethez, kisebb része a lelőhely észak-északkeleti és a délnyugati részén, egymástól több száz méterre elhelyezkedő településrészlethez tartozott.

8 A leletanyaggal nem rendelkező jelenségek szarmaták vagy Árpád-koriak voltak, nagyobb részük – elhelyezkedésük alapján – valószínűleg az Árpád-kori településhez tartozott.

9 A 2006-ban végzett terepbejárás alkalmával mindössze 7 db Árpád-kori edénytöredéket találtak a 100. lelőhelyen (BALOGH 2006, 5). A megelőző feltárás során szerzett tapasztalataink alapján – melyek nem igazolták a terepbejárás eredményeit – azonban kijelenthetjük, hogy egy nagy kiterjedésű, talán a térképen jelölt 104. és a 109. lelőhellyel is összeérő, több periódusú település szélét sikerült feltárnunk. A terepbejárások során lokalizált lelőhelyek és a régészeti feltárások során tapasztalt település kiterjedése közötti eltérésekre legutóbb Rácz Tibor Ákos hívta fel a figyelmet (RÁCZ 2010, 70–71).

10 MÉRI 1962, 218.

nyú árkok is. Ezek az árkok ugyanakkor kisebb karámokat vagy külső telkeket, szállásokat is határolhattak. A csanádpalotai téglalap alaprajzú területeket lehatároló árkok érdekessége, hogy azok hosszanti szakaszait egymással párhuzamosan ásták ki úgy, hogy a rövidebb oldalaik mindig a két kerítő árok vonalához/irányához igazodjanak, azokra merőlegesek legyenek. Ezáltal a körbevett területek ÉK–DNy-i, Ny–K-i és ÉNy–DK-i irányúak lettek.

Legutóbb Takács Miklós foglalkozott az Árpád-kori települések szerkezetével, az épületek elhelyezkedésével, illetve a nagyjából azonos nagyságú területeket kerítő árkok elhelyezkedésével.[11] A Ménfőcsanak-Szeles-dűlőben végzett feltárás alkalmával Takács Miklós megfigyelte, hogy ezek a téglalap alapú területeket körülvevő – feltételezhetően az állattartással kapcsolatba hozható – árkok a települések szélein kerültek elő.[12] A csanádpalotaihoz hasonló, derékszögben megtörő kettős árok és az azokat összekötő keskenyebb csatornák által kialakított rendszert figyelték meg a Dunaföldvár-Ló-hegy lelőhelyen is.[13]

Az árkok mellett számos gödör, három épület (*3. kép*) és tíz külső kemence (*4. kép 1–4*) is előkerült. A gödrök kerek vagy téglalap alapú, befelé vagy kifelé rézsűs falú, változó mélységű élelem-, majd hulladéktárolására használt jelenségek voltak. A gödrök nagy része a belső kerítő árok által határolt területen helyezkedett el. A belső és a külső települést kerítő árok között csak néhány, leletanyaggal nem rendelkező gödör és a két árkot összekötő Árpád-kori árkok kerültek elő.

Az épületek közül kettő (152. és 201. obj.) esett teljesen a feltárási területre (*3. kép 1–4*). A térben egymástól elkülönülő házakat kisebb-nagyobb területeket övező kerítő árkok vették körbe.

Az egykori járószintbe mélyített lakóházak gödre 40–130 méterre, viszonylag nagy távolságra volt egymástól. A négyszögletes alaprajzú, ÉÉK–DDNy-i és Ny–K-i hossztengelyű, oszlopszerkezetes házak alján megfigyelhető volt a keményre letaposott padló, az egyik sarkuknál kialakított kemence és két esetben a lépcsőzetes bejárat helye is. Két házban (152. és 324. obj.) két-két kemencét, illetve az egyikben egy tűzrakó helyet is megfigyeltünk.[14] A három ház kétféle tájolása, illetve a kemencék különböző sarkokba történő építése alapján feltételezhető, hogy az épületeket nem egy időben használták. Kerekded alakú ülőgödröket egyedül a 201. házban, a kemencével átellenes részben bontottunk ki.

A házaktól távolabb, az árkok közelében tíz szabadtéri kemencét találtunk. A kemencék egy részét a belső kerítő árok keleti oldalfalába vájták (*4. kép 2*), a nagyobb részüknek azonban kerekded, ovális vagy lekerekített sarkú négyszögletes alaprajzú előtérgödröt alakítottak ki (*4. kép 1, 3*). Két munkagödör széléhez két-két kemencét is vájtak az altalajba (*4. kép 4*). A kemencék alját letapasztották, a sütőfelület alá pedig minden esetben edénytöredékeket helyeztek. Egyedül a 352. külső kemencénél fordult elő, hogy annak sütőfelületét háromszor is megújították és minden réteg alá újabb cserépréteget raktak. A külső kemencék K–Ny-i és É–D-i tájolása ugyancsak arra utal, hogy azokat nem egy időben építették.

A település leletanyagának nagy részét cserépedénytöredékek, kisebb részét pelyvás soványítású téglatöredékek, kőeszközök (őrlőkő, fenőkő és egy kőmozsár töredéke) és vastárgyak (kulcsok, csikózabla, vödörpántok, kések) alkották (*7. kép 2–3, 6–8*). Az objektumok betöltéséből változó mennyiségű lelet került elő. A leletek fele a belső települést kerítő árokból került felszínre. A kézi korongon készített, általában barnára vagy narancssárgára kiégetett edények anyagát csillámos, szemcsés homokkal vagy kisebb arányban homokkal és apró kaviccsal soványították.[15]

A kerámiatöredékek között a cserépbográcshoz tartozó darabok dominanciája figyelhető meg. A főzőfazekakhoz tartozó töredékek száma jóval alacsonyabb volt. A bográcsok a közepesen magas oldalfalú típusokhoz tartoznak, melyek peremkiképzése változatos volt.[16] Több peremtöredék külső oldalán megfigyelhető a 12–13. századra jel-

---

11 TAKÁCS 2010, 16–18.

12 TAKÁCS 1996, 204, 217. Az árkok szerepéről bővebben ld. TAKÁCS 1996, 203–207.

13 SZILÁGYI–SERLEGI 2014, 129, 3. kép.

14 Ehhez hasonló kétkemencés házakat számos lelőhelyről, többek között Gyál 10. lelőhelyről (SIMONYI 2003, 359, 14. kép), Salgótarján-Márkházpusztáról (FARKAS 2005, 272) vagy Makó-Igási úti lelőhelyről (GULYÁS 2012, 25, 32, 40–41) ismerünk.

15 Az Árpád-kori edénytöredékek a leltárba vett anyag 55%-át alkotják. A 994 db leltári tételszám alatt nyilvántartott kerámia közül 544 db Árpád-kori.

lemző narancssárga/vörös festés nyoma is.[17] Egy oldaltöredéken bekarcolt hullámvonaldíszt figyeltünk meg. A fazekak a tojásdad, nyújtott testű, kihajló, lekerekített vagy a külső oldalán ferdén levágott peremű formákhoz tartoznak, melyek vállrészén egy vagy kétsoros, félhold alakú bevagdalt díszítősor figyelhető meg. Egyéb díszítés (bekarcolt hullám- vagy vízszintes vonal, fogaskerékdísz) és más peremforma nem fordult elő.

A kerámiaanyagból teljesen hiányzott az úgynevezett fehér kerámia. Egyetlen objektumból került elő a többitől eltérő, kívül sárgásszürke, belül és a törésfelületén rózsaszínű edény oldaltöredéke.

A belső kerítőárok és az egyik gödör betöltésében egy-egy szögletes alakú, faragott réti mészkőtömböt találtunk, amelyek templomból származhattak. Templomra utaló egyéb nyomot a feltárás során nem találtunk, e kövek jelenléte viszont nem lehet véletlenszerű.[18]

Az objektumokból előkerült állatcsontok vizsgálata még nem történt meg, de a terepen tett megfigyelések alapján egyértelműen kijelenthetjük, hogy az itt élők szarvasmarha, ló, illetve sertés és juh tartásával foglalkoztak.[19] Néhány árok és egy gödör betöltésében egyéb elhullott háziállatok maradványait, kutya- és egy esetben macskavázat találtunk.

A lelőhely mintegy sajátosságaként értelmezhetőek a települést kerítő kettős árok, illetve a keskenyebb árkok betöltésében lelt lókoponyák (*4. kép 5–6*). Ezek vagy az árkok aljától 20–30 cm-re, vagy a betöltés felső 10–50 cm mélységű részében, tehát az egykori járószint közelében feküdtek. A lókoponyák minden esetben a már részben feltöltődött árkok betöltési rétegeiből kerültek elő.

A lókoponyák Árpád-kori falvakban történő előfordulásának jelentőségére elsőként Méri István hívta fel a figyelmet. Tiszalök-rázompusztai feltárása során az egyik épület omladékrétegében egy ép állati koponyát lelt, mely véleménye szerint egykor oromdísz lehetett.[20] A szerző a tanulmányában számos példát hozott településfeltárások során épületekből vagy árkok betöltéséből felszínre került lókoponyákra, majd néprajzi párhuzamok bemutatásával hangsúlyozta azok hitvilági jelentőségét. A karóra tűzött lókoponyákat véleménye szerint a rontás és az igézés elleni védekezésben használhatták.[21] A csanádpalotai településen kizárólag árkokban találtunk lókoponyákat, de mivel nem az árkok alján feküdtek, így nem feltétlenül hihetjük azt, hogy karóra aggatták volna őket. Emiatt egy újabb kérdés merül fel: egyéb településobjektumban jellemzően miért nem fordult elő ez a lelettípus, ha kultikus jelentését nem fogadjuk el? Az orosháza-bónumi, tatárjáráskor elpusztult falu egyes gödreiben és árkaiban megfigyelt lóvázrészek vagy lókoponyák meglétének okát a feltáró régészek feltételesen a települést ért támadással hozták összefüggésbe.[22] A jelenség előfordulásának pontos okát nem ismerjük.

A vidék az Árpád-korban sűrűn lakottnak számított. Az általunk vizsgált falutól északra, északnyugatra és nyugatra pár száz méterre közepes és nagyobb kiterjedésű Árpád-kori lelőhelyek ismertek (*1. kép 1*), melyeknek élete a 13. század során nagyobbrészt megszakadt.

---

16 A bográcsforma a Takács Miklós által 2. kisalföldi típusnak nevezett bográcsokkal egyezik meg (TAKÁCS 1993, 479).

17 Az edények külső oldalán megfigyelhető vörös festést a kutatás díszítésként értelmezi vagy az edény vízzáró képességével hozza kapcsolatba (PASZTERNÁK 2000, 413). Annyi azonban bizonyos, hogy ez a festés elsősorban a bográcsok fülrészénél és a peremrész külső oldalán fordul elő. További lelőhelyeket ld. BÉRES 1989, 67, 19 j.; PASZTERNÁK 2000, 408; GULYÁS 2012, 58; GALLINA ET AL. 2014, 317–318.

18 A Dávid-halom környékéről nincs tudomásunk templomos helyről (BALOGH 2006).

19 Általában azokon a településeken figyelhető meg a nagytestű háziállatok többsége, ahol lehetőség volt a legeltetésükre. Ez elsősorban az alföldi területekre volt jellemző (TUGYA 2014, 391).

20 MÉRI 1964, 111–113.

21 MÉRI 1964, 113–114.

22 GYUCHA–RÓZSA 2014, 60.

A tatárjárás korának régészeti bizonyítékai

A feltárt településobjektumok betöltésében hamuréteget és a falu erőszakos pusztításával összefüggésbe hozható intenzív égésnyomokat az objektumok többségénél nem, csak néhány gödörnél figyeltünk meg.[23] A három ház közül egyikben sem találtunk bizonyítékot arra, hogy felgyújtották volna. Az objektumok nagy részében alig találtunk fémtárgyat, ami arra enged következtetni, hogy a lakók egy része békés körülmények között, tárgyi javait összeszedve hagyta el a települést.[24] Az egyik gödörben azonban olyan vastárgyakat találtunk, melyeket az itt élők rejthettek el. A településobjektumok között, két lekerekített sarkú téglalap alaprajzú gödör alján pedig egy-egy emberi vázat találtunk. Az elhunytaknak nem ástak külön sírgödröt, hanem tetemeiket tárológödrökbe fektették/dobták.

Az objektumok és leletek leírása

206. objektum: Ny–K-i hossztengelyű, lekerekített sarkú téglalap alaprajzú, meneteles lejáratú, 225 × 280 cm-es, 88 cm mély gödör. Délkeleti sarkából egy 165 cm hosszú, a keleti vége felé enyhén elkeskenyedő lejárat nyúlt ki (*5. kép 1, 3*). A gödör felé fokozatosan mélyülő lejárat alja homokos volt, míg a gödör alján keményre letaposott járószintet figyeltünk meg. A gödör bontáskor nagy mennyiségű faszenet találtunk (*5. kép 2*). Az elszenesedett deszkák hosszanti irányú erezete jól kivehető volt. A gödör északi felének keleti és nyugati falánál padka figyelhető meg. A tárológödröt deszkából készített ajtóval vagy egyéb faalkalmatossággal fedhették le. Faszén csak a gödörrészen volt, a bejárat szélétől megszűnt. A gödör alján a faszénmaradványok alatt, az északi, hosszanti szélével párhuzamosan feküdtek az ép, jó megtartású vastárgyak (*5. kép 7*). Leletek: 1. Kétélű, egykezes, egyenes pengéjű, hosszú *vaskard* (*5. kép 6*). A kard pengéje fokozatosan keskenyedik el a vége felé. A penge közepén jól látszik a vércsatorna. A keresztvas kerek átmetszetű, amelynek közepén hosszúkás, szilvamagalakú nyílást alakítottak ki, hogy rá lehessen húzni a pengére. A keresztvas mindkét vége enyhén kiszélesedik és egyenesen levágott. A lapos, téglalap átmetszetű markolat végén kerek, alsó és felső részén egyenesen levágott felületű gomb van. A kard bontásakor és felszedésekor jól látszott az egykori fahüvely maradványa. H.: 111 cm, penge sz.: 2–4,5 cm, markolat h.: 11,5 cm, markolat sz.: 1,2–2,5 cm, keresztvas h.: 20,5 cm, keresztvas átm.: 1,4 cm, markolatgomb átm.: 5,1 cm, markolatgomb v.: 3,35 cm. MFM ltsz.: 2014.10.1074.[25] 2. Ívelt hátú, talán fogazott élű, kopott *vassarló* (*5. kép 4*). A téglalap átmetszetű nyak és a pengető tompaszöget zár be. A nyéltüske téglalap átmetszetű, a vége felé fokozatosan elkeskenyedik. A hosszú nyéltüske vége ívesen deformálódott. H.: 34 cm, nyéltüske h.: 11,8 cm, nyéltüske sz.: 0,4–0,9 cm, penge sz.: 0,4–1,8 cm. MFM ltsz.: 2014.10.1075.[26] 3. Két tagból készített vas *lóvakaró* (*5. kép 5*). A nyél lapos téglalap átmetszetű, vége felé fokozatosan elkeskenyedő. A nyél másik vége kétágú. A félkörvégződésű ágakhoz egy-egy gömbös fejű vasszegeccsel erősítették a vakaró részt. A vakaró rész két szélén derékszögben behajlított, fogazott, kopott élű vaslemez. A vakaró lemez hátulsó oldalán további két szegecsfej látható. H.: 18,5 cm, sz.: 16,3 cm, nyél sz.: 0,9–1,7 cm, vakaró sz.: 2,8–3,15 cm. MFM ltsz.: 2014.10.1076.

158. objektum: 240 × 540 cm-es, 23–66 cm mély, befelé rézsűs falú, egyenes aljú, kötött, szürke homokos betöltésű gödör közepén került elő a K–Ny-i tájolású váz, arccal déli irányba fordulva (*6. kép 1–2*). A test és a koponya is a bal oldalán feküdt. A testet összekötözték, a lábszárát erősen felhúzták, az alsó lábszárakat visszahajlították. Mindkét kar távol feküdt a testtől, valószínűleg hátrafeszítették őket. A jobb alkar a jobb lábszárral párhuzamosan feküdt. A bal alkart a lábszár alá hajlították. A csigolyák egy része rendellenesen állt. A váz felszedésekor a bal medencecsont alatt 6 db egyforma ezüstpénz feküdt szorosan egymás mellett, élükre állítva (*6. kép 3*). Mell.: 1–6. IV. Béla ezüst *dénárjai* (CNH 263; *6. kép 4*). Az előlapon: a pajzson kettős kereszt, körirat: BIELA IREX. Hátoldalon: kettős vonal között pontok, alul öt pont vonalakkal, felül kettős hatágú csillag között két vonalas dísz, körben négyes karika. Átm.: 1,18 × 1,2 és 1,15 × 1,15 cm. MFM

---

23 A hejőkeresztúri és a muhi Árpád-kori települések feltárásain sem figyeltek meg égésnyomokat (Wolf 2014, 74).

24 Nem úgy, mint az általunk feltárt Tázlár-Templomhegyen, ahol az Árpád-kori templomot és temetőt övező hármas árokrendszer külső és középső tagjában, ahol számos pusztulási nyomot, égett réteget, bedőlt falat, nagyszámú vasleletet és edénydepót figyeltünk meg. A szerzők közöletlen ásatása.

25 Ld. a kötetben Török Béla és Kovács Árpád kapcsolódó tanulmányát a vaskard archeometriai vizsgálatáról.

26 Öt db hasonló sarló került elő Tázlár-Templomhegyen, a középső temetőárokba rendellenesen eltemetett egyén koponyája mellől. A szerzők közöletlen feltárása.

ltsz.: 2014.10.1138–1143. 7. A gödörből néhány *bogrács oldal-* és *fazék peremtöredék* került még felszínre.

179. objektum: 135 × 252 cm-es, 19–41 cm mély, befelé rézsűs falú, egyenes aljú, sötétbarna homokos betöltésű gödör északi fala mellett húzódó, 5–10 cm magas padkán került elő az ÉK–DNy-i helyzetű felnőtt váza (*7. kép 1–2*). Az elhunyt félig hason, arccal lefelé fordulva feküdt. Mindkét karja a felsőtest előtt, könyökben behajlítva, a lábszárak enyhén felhúzott helyzetben voltak. A testhelyzet alapján bizonyos, hogy az elhunytat belelökték a gödörbe. Mell.: 1. A jobb oldali medencecsont alatt erősen korrodálódott, vas *övcsat* kerek csatfeje (*7. kép 5*). A csatpecek hiányzott. Átm.: 2 × 2,6 cm, karika sz.: 0,4 × 0,4 cm. MFM ltsz.: 2014.10.1144. 2. A gödör betöltéséből *bogrács oldal-*, *fazék oldal-* és *fenéktöredékek* kerültek elő.

A tatárjárás idején elpusztult lelőhelyeken rendre előfordulnak a házakban hagyott vagy elrejtett eszközleletek, illetve a település különböző részein fellelhető emberi maradványok.[27] Rogerius számol be arról, hogy a mongol csapatok gyakorta többször is megtámadták ugyanazon településeket.[28] Ez a tény akár arra is késztethette a korábbi támadás(ok) túlélőit, hogy halottaikat gyorsan, az alkalmazott temetkezési szokásokat figyelmen kívül hagyva, a temetőn kívül földeljék el.

A csanádpalotai gödör alján fekvő sarló és lóvakaró az Árpád-kori hétköznapi élet közismert leletei, azonban a vaskard falusias környezetben történő felbukkanása kérdéseket vet fel. A kétélű kard a magyarok fegyverzetében a legfontosabb támadófegyver volt. A 13. századi darabok közös jellemzője, hogy hegybefutó pengével készültek, közepükön pedig pengevájatot alakítottak ki. A nehézlovasság által használt kardok hosszúsága 110–120 cm között mozgott.[29] A hosszú kardhoz hasonló került elő Hajdúböszörmény-Téglagyár lelőhely egyik lakóépületéből,[30] Hejőkeresztúr-Vizekköze lelőhely 32. épületéből,[31] Csomádról,[32] Esztergomból,[33] és egy példány ismert a Kiskun Múzeum gyűjteményéből is.[34] A legutóbb a bugac-felsőpusztaszeri monostor feltárása alkalmával kerültek felszínre számos fegyver mellett a csanádpalotaihoz hasonló kétélű kardtöredékek és kerek, lapos markolatgombok.[35] E felsorolt lelőhelyek közül a hajdúböszörményi és a hejőkeresztúri példányok kerültek felszínre falusias környezetből, szintén mongolok pusztította vidékről.[36] A hejőkeresztúri lelet – amely annyiban tér el a felsorolt daraboktól, hogy markolatgombja mandula alakú volt – kapcsán legutóbb Wolf Mária foglalta össze e kardtípus kialakulásának történetét, melynek eredetével kapcsolatban több elképzelés is felmerül. Az említett kardokat Erdélyben vagy a dél-német területen (Passauban) készítették.[37] A csanádpalotai leletegyüttes kapcsán úgy gondoljuk, hogy a falu egyik előkelő tagjáé lehetett a fahüvelyes kard.

Számos, a tatárjáráskor elpusztult Árpád-kori településen találkozunk temetetlen vázakkal, amelyeket valószínűleg a támadás után visszatért lakosok vagy éppen a menekülők dobtak be egy-egy gödörbe vagy árokba. A Dunaföldvár-Ló-hegy lelőhelyen összesen 32 egyén vázmaradványát bontották ki különböző objektumokból, a legtöbb esetben hiányos (csonkított) állapotban.[38] Ehhez

---

27 Ugyanakkor némileg óvatosságra kell, hogy intsen bennünket az is, hogy az Árpád-kor számos lokális, különböző okokra visszavezethető konfliktussal volt terhelt, amelyek szintén vezethettek erőszakos cselekményekhez (KRISTÓ 1986; GYUCHA–RÓZSA 2014, 57).

28 ROGERIUS 2003, 145, 147.

29 KOVÁCS 2007, 27.

30 SZABÓ 2003, 78–79, VIII. tábla 1.

31 WOLF 1997, 139–140; WOLF 1999, 10. ábra; WOLF 2014, 5. kép 1.

32 KOVÁCS 2007, 28.

33 HORVÁTH 2007, 59, 21. kép.

34 ROSTA 2013, 58.

35 ROSTA 2014, 206, 35. kép.

36 Lelőhelyünk környéke lakosságának szórványos fegyveres ellenállásáról Rogerius emlékezik meg: *„A tatárok nem akarták megtámadni ezeket a helységeket addig, amíg köröskörül a vidéket teljesen el nem pusztították. Néha azért egynéhányan a közelükbe mentek, de a magyar katonák messzire kergették őket.”* (ROGERIUS 2003, 148)

37 WOLF 2014, 70–71.

38 SZILÁGYI 2012, 161; SZILÁGYI–SERLEGI 2014, 131.

hasonlóan temetetlen vázak, illetve vázmaradványok kerültek elő a Cegléd-Bürgeházi-dűlői lelőhelyről[39] és Orosháza-Bónumról is.[40] A Csanádpalotán feltárt két váz teljes volt, testhelyzetük alapján viszont arra lehet következtetni, hogy bedobták őket a nagyméretű gödrökbe. A 179. gödörben fekvő egyén csuklóit összekötözhették, míg a 158. gödörben fekvő elhunytat testtartása alapján hátrafeszített karokkal és összekötözött végtagokkal érte a halál.[41] Ez utóbbi váz medencecsontja alatt lelt 6 db IV. Béla-érme adja meg pontosan a tragédia és a település elnéptelenedésének időpontját. Ezt az érmetípust, amely a numizmatikusok szerint biztosan IV. Bélához köthető, 1235–1241 között verték. Számos tatárjáráskori kincsleletben, illetve az utóbbi években egyre több, biztosan az 1241. évi tatárdúláskor elpusztult település leletanyagában fordul elő.[42]

A vázak alatt betöltési réteg nem volt, a települést csak a tatárjáráskor hagyták el lakói. Mindkét váz, továbbá a vaseszközleletes gödör is a települést kerítő belső árokrendszer mellett helyezkedett el. A Csanádpalotán megfigyelt régészeti jelenségek[43] és az írott források egyaránt arra utalnak, hogy a fenti jelenségekben a tatárjárás nyomait láthatjuk. Mindez feltehetően a Kadan által vezetett hadtest peregi harcait követően történhetett, vagy a Dél-Erdélyt dúló mongol seregek egyik egységének tulajdonítható, akik a lelőhelytől közvetlenül délre, az általuk elpusztított csanádi püspöki székhelynél egyesültek.[44]

A keleti nomád lósír[45]

A lelőhely kétséget kizáróan legérdekesebb lelete a 385. gödörbe eltemetett lóváz, melyet az Árpád-kori települést övező kettős árokrendszer külső, keleti szakaszának bontásakor, arra ráásva találtunk meg (*8. kép 1–3*). Az ÉNy–DK-i irányú, szabálytalan ovális alakú gödörben lelt lócsontváz hason, enyhén jobb oldalra dőlve, rogyasztott lábakkal feküdt anatómiai rendben, csak nyakcsigolyái mozdultak el (feltehetően állatjárás következtében). Hátsó lábai szorosan egymás mellett, jobbra dőlt pozícióban feküdtek. Gerincoszlopának középső-hátsó része enyhén kicsavarodott helyzetű volt. Feltűnő, hogy csak egy patáját találtuk meg. A koponya – amelyből a gépi humuszolás során csak az alsó állkapocs egy része maradt meg – fel volt támasztva. A már öregnek számító, 13 éves mén csigolyái az erős igénybevételtől, a lovaglástól összenőttek. Marmagassága 134,3 cm volt, tehát viszonylag kis termetűnek számított. A jól izmolt, erős mellső lábakkal rendelkező állat feltehetően keleti eredetű volt.[46]

A lovat felszerszámozva, aranyozott ezüst veretek társaságában temették el. A váz bal oldala mellől a bontás során deformálódott, aranyozott ezüst, domborított díszítésű díszlemez két töredéke került elő (*9. kép 1–2*). A lóváz bal és jobb oldala mellett 1 db aranyozott ezüst, préselt kettős félhold (*10. kép 2*), 3 db aranyozott ezüst, préselt, négyszögletes alakú, szélein lekerekített, azok között kihegyesedő, karéjos-csúcsos veret és további egy példány töredéke (*10. kép 1, 4–5, 7*), továbbá 1 db aranyozott ezüst, préselt háromkaréjos veret, illetve egy példány töredéke feküdt (*10. kép 3, 6*). A lókoponya bal oldalán, a gödör alján középső nyéllállású, egyélű, egyenes hátú vaskést találtunk (*10. kép 8*). A bal lábszárcsont mellett egy aranyozott ezüstlemezből hajlított, kerek karika (*9. kép 3*), a váz jobb és bal oldalán pedig egy-egy vaskengyel volt, viseleti helyzetének megfelelően, talpalójával lefelé (*8. kép 4–5*).

Az előkerült nemesfém és vastárgyakról Török Béla és az ARGUM kutatócsoportja végzett

---

39 Öt objektumból egy egyén teljes váza és további öt vázrészlet került elő (Gulyás 2014, 43, 18. kép).

40 Tizennégy objektumban 18–22 egyén vázmaradványát találták meg (Gyucha–Rózsa 2014, 60–61, 6–8. kép, 2. táblázat).

41 A vázak antropológiai vizsgálata még nem történt meg. Mindkét elhunyt felnőtt egyén volt.

42 Pusztai 2011, 633. A tatárjáráskori éremleletek összetételéről és előfordulási helyeiről részletesebben ld. V. Székely 2014, 331–344.

43 Legutóbb Gyucha Attila és Rózsa Zoltán vizsgálta az Orosháza-Bónum lelőhelyen feltárt, tatárjáráskor elpusztult település régészeti emlékei és a mongolok által alkalmazott harcászati taktikai elemek közötti összefüggéseket (Gyucha–Rózsa 2014, 57–58, 1. táblázat). A tatárjárásra kidolgozott módszertanuk alapján a településen belül a váratlan és visszatérő támadásra utaló különféle korú és nemű halottak, valamint az ismert támadást és az ehhez kapcsolható evakuálást és megerősített helyre történő költözést egyaránt jelző kincsleletek is előfordulnak.

44 Rogerius 2003, 145–147; Gyucha–Rózsa 2014. Figyelemre méltó, hogy a lelőhelytől Pereg mindössze 20–25 km-re északra, Csanád pedig hasonló távolságra délre helyezkedett el. Pereg lokalizálására ld. Rózsa 2013, 3–11.

45 A lósír teljes közlése Gulyás–Gallina 2014.

46 Lyublyanovics 2014, 175–177.

elektronmikroszkópos archeometriai anyagvizsgálatot. A veretek alapanyaga jellemzően 5–12% aranytartalmú, illetve kis réztartalmú ezüst, amelynek a töreteknél megfigyelhető, relatíve durva mikroszerkezete nem öntésre, hanem inkább esetleg termésfém vagy akár újrafelhasznált alapanyag hidegalakítására utal. A tárgyak ezüsttartalmú aranybevonata igen vékony. Mind a vaskés, mind a kengyelek egy darabból kovácsolt, egyszerű technikával készült munkák. Szövetszerkezetük alapján a készítési technikájuk némileg eltér a Kárpát-medencéből vizsgált korábbi, hasonló tárgyakétól.[47]

A tatárjárás kori leletek tanúsága, pontosabban a középkori edénytöredékek hiánya alapján a lelőhely általunk feltárt részén nem számolhatunk újabb megtelepedéssel a tatárjárás után. Mivel a sírt az Árpád-kori települést övező kettős kerítőárok külső szakaszába ásták, egyértelműen kijelenthetjük, hogy a lovat a tatárjárás idején vagy az azt követő években temették el. A csanádpalotai lelet etnikai és kronológiai meghatározásához két lelettípustól (vaskés, kengyelpár) eltekintve alig rendelkezünk magyarországi párhuzamokkal.[48] A lóváz mellett és alatt lelt vékony, aranyozott ezüstlemezből készített 5 db ép veretet és további két veret töredékét a széleiken látható apró lyukak alapján vékony anyagra varrhatták fel. A kettős félhold és a csúcsos-karéjos veretek formai párhuzamai a keleti sztyepp és a Balkán felé mutatnak.[49] Ezzel szemben a deformálódott, eredetileg is sérülten sírba került, préselt, növényi mintás díszlemez mintakincse távoli hazai példákra utal.[50]

A lósírt nagy valószínűséggel a kései keleti nomádok (kunok) régészeti emlékeivel foglalkozó kutatás egyedülálló leleteként is értelmezhetjük. Ez idáig ilyen magányos – lovas nélküli – lótemetkezés nem került elő hazánk területén. A ló eltemetése a mongol hadjárat során is történhetett. Gazdája a támadó seregekhez tartozott, mongol vagy kunkipcsak egyaránt lehetett.[51]

A leletegyüttes ugyanakkor sok hasonlóságot mutat a bánkúti temetkezéssel, amellett, hogy földrajzilag sem esnek egymástól távol.[52] A csanádpalotai leletanyag kronológiai meghatározásában fontos szerepet játszik a bánkúti lelet 1246 és 1282 közé történő keltezése. Fodor István 1972-ben írt tanulmányában úgy gondolta, hogy a hódtavi csatában levert és tömegestül menekülő kunok egyik előkelőségének a sírja került elő Bánkúton,[53] ami a csanádpalotai lelet kapcsán is felmerülhet magyarázatként. Itt azonban nem egy előkelő személy, hanem annak kedvenc lova hullott el. A lovat nagy odafigyeléssel, lószerszámzattal (kengyellel és talán zablával) temették el. Elképzelhető, hogy a ló gödörbe helyezése után (női) gazdája aranyozott ezüst veretekkel kivarrt fátylas fejfedőjét vagy pártáját ráfektette az állatra.

ÖSSZEFOGLALÁS

A Csanádpalota határában feltárt lelőhelyen egy Árpád-kori település részlete került napvilágra. A település jellegzetessége a kerítő és védő kettős árokrendszer és az azt összekötő, térhatároló szereppel is rendelkező keskenyebb csatornák rendszere. Az elszórtan elhelyezkedő épületek és egyéb objektumok (gödrök, külső kemencék) falusias település életét jelzik. Az előkerült állatcsontok alapján a lakók elsősorban nagyállattartással foglalkoztak, valószínűleg a téglalap alakú, árkokkal lehatárolt területeken belül szállásoltatták állataikat. A feltárt épületek és külső kemencék többféle tájolása és a többszörösen megújított sütőfelületek, továbbá a kiterjedt, a szuperpozíciók alapján nem egy időben kiásott árokrendszerek arra utalnak, hogy a település hosszabb ideig lakott volt. Pusztulásának idejét az egyik váz mellett talált érmék alapján a tatárjárás korára helyezzük. Ezt a tényt

47 TÖRÖK ET AL. 2014, 169–174.
48 Az említett tárgytípusok hazai párhuzamait ld. GULYÁS–GALLINA 2014, 155–156.
49 GULYÁS–GALLINA 2014, 157.
50 HATHÁZI 2005, 141. kép, 9. tábla 1–3.
51 A lósír tulajdonosának etnikai meghatározásához fontos lehet Rogerius történeti művének megjegyzése, miszerint a közeli Pereg ostromakor oroszok, izmaeliták és kunok (!) is harcoltak (ROGERIUS 2003, 146–149).
52 FODOR 1972.
53 FODOR 1972, 239.

támasztja alá egy másik, temetetlen váz és egy meneteles lejáratú gödörbe rejtett vaseszközlelet is. A falu lakói a feltárt településrészlet alapján többségükben talán békés körülmények között, illetve menekülve hagyták el házukat, de ide már nem tértek vissza. A fentieket erősíti, hogy a településobjektumokban csekély számban figyeltünk meg égésnyomokat, és az épületekben, illetve az egyéb objektumokban alig találtunk vaseszközöket. Az 1983–1984. évi és a 2006. évi terepbejárások alapján, a lelőhely környékén gyűjtött kerámiaanyagból egyértelműen kiderült, hogy a tatárjárást követően újabb megtelepedéssel nem számolhatunk.[54]

A lelőhely legérdekesebb lelete a keleti nomád lósír volt. Az idősnek számító mént egy külön kiásott gödörbe, felszerszámozva temették el. A ló mellett talált, talán női fejfedőt díszítő aranyozott ezüst veretek arra utalnak, hogy a ló gazdája egy előkelő nő lehetett, aki kedvenc hátaslóvát nagy odafigyeléssel temettette el.

Köszönetnyilvánítás

Köszönettel tartozunk Szatmári Imrének a Csanádpalota régészeti topográfiájából készített szakdolgozatába való betekintés lehetőségéért, valamint Balogh Csillának a Csanádpalota II. homokbánya létesítési engedélyéhez készített örökségvédelmi hatástanulmánya felhasználásáért.

Irodalom

Béres 1989: Béres M.: Beszámoló a Nagymágocs-Szendrei-major-Hűtőtó területén végzett leletmentésről (Bericht über die Ausgrabungen auf dem Gebiet von Nagymágocs, Szendrei-Meierhof-Hűtőtó). A *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1988:1 (1989) 59–73.

Farkas 2005: Farkas Zs.: Salgótarján, Márkházpuszta II. In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2004 (Archaeological Investigations in Hungary 2004).* Szerk./Ed.: Kisfaludy J. Budapest 2005, 272.

Fodor 1972: Fodor I.: Újabb adatok a bánkúti sír értékeléséhez (Further Data to the Evaluation of the Bánkut Grave). *Folia Archaeologica* 33 (1972) 223–242.

Gallina et al. 2014: Gallina Zs. – Gulyás Gy. – Molnár I.: Késő Árpád-kori településrészlet Kiskunfélegyháza, Amler-bányából (A late Árpádian Age settlement at Kiskunfélegyháza, Amler-bánya). In: *Településtörténeti kutatások: Solt-Tételhegy, Kiskunfélegyháza, Amler-bánya*. Archaeologica Cumanica 3. Szerk.: Somogyvári Á. – Szentpéteri J. – V. Székely Gy. Kecskemét 2014, 275–380.

Gulyás 2012: Gulyás Gy.: Árpád-kori településrészlet Makó, Igási út lelőhelyen (M43-as autóút 23. lelőhely) (Portion of an Árpád-era settlement in Igás street site, Makó [Motorway M43, site 23]). *Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 36 (2012) 17–86.

Gulyás 2014: Gulyás Gy.: Egy elpusztult tatárjáráskori ház Cegléd határában. In: *„Carmen miserabile” – A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére*. Szerk.: Rosta Sz. – V. Székely Gy. Kecskemét 2014, 29–56.

Gulyás–Gallina 2014: Gulyás Gy. – Gallina Zs.: Magányos kun lósír Csanádpalotáról. In: *„Carmen miserabile” – A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére*. Szerk.: Rosta Sz. – V. Székely Gy. Kecskemét 2014, 151–168.

Gyucha–Rózsa 2014: Gyucha A. – Rózsa Z.: „Egyesek darabokra vágva, egyesek egészben” – A tatárjárás nyomainak azonosítási kísérlete egy dél-alföldi településen. In: *„Carmen miserabile” – A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére*. Szerk.: Rosta Sz. – V. Székely Gy. Kecskemét 2014, 57–68.

[54] A 100. lelőhely nagyobb méretű anyagnyerő gödreiben szórványosan ugyan előkerült néhány késő középkori/kora újkori edénytöredék, de ez még nem jelenti azt, hogy egy állandó település jött volna létre ezen a helyen.

HATHÁZI 2005: Hatházi G.: *Sírok, kincsek, rejtélyek. Híres középkori régészeti leletek Kiskunhalas környékén (Gräber, Schätze, Rätsel. Berühmte mittelalterliche archäologische Schatzfunde in der Nähe von Kiskunhalas).* Kiskunhalas 2005.

HORVÁTH 2007: Horváth I.: Tatárjárás kori leletek Esztergomból. In: *A tatárjárás 1241–42. Kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban.* Szerk.: Ritoók Á. – Garam É. Budapest 2007, 56–59.

KOVÁCS 2007: Kovács S. T.: A magyarok fegyverzete a tatárjárás idején. In: *A tatárjárás 1241–42. Kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban.* Szerk.: Ritoók Á. – Garam É. Budapest 2007, 27–28.

KRISTÓ 1986: Kristó Gy.: *Az Árpád-kor háborúi.* Budapest 1986.

LYUBLYANOVICS 2014: Lyublyanovics K.: A csanádpalotai ló archeozoológiai vizsgálata. In: *„Carmen miserabile" – A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére.* Szerk.: Rosta Sz. – V. Székely Gy. Kecskemét 2014, 175–180.

MÉRI 1962: Méri I.: Az árkok szerepe Árpád-kori falvainkban (Angaben zur Siedlungs form der arpadenzeitlichen ungarischen Dörfer). *Archaeologiai Értesítő* 89 (1962) 211–219.

MÉRI 1964: Méri I.: Kiaggatott lókoponyák Árpád-kori falvainkban (Ausgesteckte Pferdschädel in árpádenzeitlichen ungarischen Dörfern). *Archaeologiai Értesítő* 91 (1964) 111–115.

PASZTERNÁK 2000: Pasztenák I.: Árpád-kori falu és temető Szentes-Szentilona-dombon (Ein arpadenzeitliches Dorf und sein Gräberfeld in Szentes, Szentilona-Hügel). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 4 (2000) 403–428.

PUSZTAI 2011: Pusztai T.: Könnyűlovas harcos sírja a Muhi csatából (Grab eines leichten Reiterkriegers aus der Schlacht von Muhi). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 12 (2011) 629–640.

RÁCZ 2010: Rácz T. Á.: Árpád-kori települések szerkezetének sajátosságai Pest megyében. Kutatások az M0-s autópálya és a 4-es számú elkerülő főút nyomvonalában (Characteristics of the Structure of Árpádian-era Settlements in Pest Country. Investigations Along the Line Followed by the M0 Motorway and the Highway 4 Bypass). In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon.* Szerk.: Benkő E. – Kovács Gy. Budapest 2010, 69–79.

ROGERIUS 2003: Rogerius mester siralmas éneke. In: *Tatárjárás. Nemzet és emlékezet.* Szerk.: Nagy B. Budapest 2003, 129–157.

ROSTA 2013: Rosta Sz. (szerk.): Katalógus/Каталог/Catalogue. In: *Expo-Monatur. A középkori településeknek és monostoroknak, mint közös kulturális örökségnek, a helyi közösségekkel történő megismertetése.* Kecskemét 2013, 47–61.

ROSTA 2014: Rosta Sz.: Pétermonostora pusztulása. In: *„Carmen miserabile" – A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére.* Szerk.: Rosta Sz. – V. Székely Gy. Kecskemét 2014, 193–230.

RÓZSA 2013: Rózsa Z.: Amiért 70 falu népének vére folyt. A peregi vérmező lokalizálásának kérdése. *Mozaikok Orosháza és vidéke múltjából* 9 (2013) 3–11.

SIMONYI 2003: Simonyi E.: Beszámoló az M0 autóút Gyál 3. és Gyál 10. lelőhelyén feltárt Árpád-kori lakóházakról (Account on the Arpadian Age dwelling houses explored in Gyál 3 and Gyál 10 along Motorway M0). *Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 25 (2003) 353–374.

SZABÓ 2003: Szabó L.: Megjegyzések a böszörményiek kérdéséhez a Hajdúböszörmény határában talált Árpád-kori falu régészeti leletei alapján (Anmerkungen zur Böszörmény-Frage auf Basis der archäologischen Funde eines im Weichbild von Hajdúböszörmény entdeckten arpadenzeitlichen Dorfes). *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 2002–2003 (2003) 78–108.

V. SZÉKELY 2014: V. Székely Gy.: Tatárjárás és numizmatika. Egy történelmi katasztrófa pénzforgalmi aspektusai. In: *„Carmen miserabile" – A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére.* Szerk.: Rosta Sz. – V. Székely Gy. Kecskemét 2014, 331–344.

SZILÁGYI 2012: Szilágyi, M.: Perished Árpádian-age village at Dunaföldvár. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 63 (2012) 155–180.

SZILÁGYI–SERLEGI 2014: Szilágyi M. – Serlegi G.: Nád közé bújtak…? Egy a tatárjárás során elpusztult település maradványai Dunaföldvár

határában. In: *„Carmen miserabile” – A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére*. Szerk.: Rosta Sz. – V. Székely Gy. Kecskemét 2014, 127–140.

TAKÁCS 1993: Takács M.: A kisalföldi Árpád-kori cserépbográcsok pontosabb időrendje. (Egy kísérlet a leletanyag rendszerezésére) (Die präzisere Chronologie der árpádenzeitlichen Tonkessel der Kleinen Tiefebene [Versuch einer Systemetisierung]). *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 30–31:2 (1993) 447–482.

TAKÁCS 1996: Takács M.: Honfoglalás és korai Árpád-kori telepfeltárások az M1 autópálya nyugat-magyarországi szakaszán (Erschliessung von Siedlungen aus der Zeit der Landnahme und der frühen Arpadenzeit an der Westungarischen Strecke der Autobahn M1). In: *A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei*. Szerk.: Wolf M. – Révész L. Miskolc 1996, 197–217.

TAKÁCS 2010: Takács M.: Árpád-kori falusias települések kutatása Magyarországon 1990 és 2005 között (The Researching of Árpádian-era [Eleventh-Thierteenth-century] Village-like Settlements in Hungary between 1990 and 2005). In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon*. Szerk.: Benkő E. – Kovács Gy. Budapest 2010, 1–68.

TÖRÖK ET AL. 2014: Török B. – Kovács Á .– SÓS D.: Összefoglaló a csanádpalotai lósírból előkerült nemesfém- és vastárgyak archeometriai anyagvizsgálatáról. In: *„Carmen miserabile” – A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére*. Szerk.: Rosta Sz. – V. Székely Gy. Kecskemét 2014, 169–174.

TUGYA 2014: Tugya B.: Késő Árpád-kori állatcsontleletek Kiskunfélegyháza, Amler-bánya lelőhelyről (The late Árpádian Age animal bone sample from Kiskunfélegyháza, Amler-bánya). In: *Településtörténeti kutatások: Solt-Tételhegy, Kiskunfélegyháza, Amler-bánya*. Archaeologica Cumanica 3. Szerk.: Somogyvári Á. – Szentpéteri J. – V. Székely Gy. Kecskemét 2014, 387–397.

WOLF 1997: Wolf M.: Hejőkeresztúr-Vizekköze. Árpád-kori település a XI–XIII. századból (Hejőkeresztúr-Vizekköze – Settlement of the Árpád period from the 11th–13th century). In: *Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései*. Szerk. Raczky P. – Kovács T. – Anders A. Budapest 1997, 139–143.

WOLF 1999: Wolf M.: Árpád-kori település Hejőkeresztúr határában (Ansiedlung in der Feld für Hejőkeresztúr aus der Arpaden-Zeit). In: *A népvándorláskor fiatal kutatói 8. találkozójának előadásai. Veszprém, 1997. november 28–30*. Szerk.: S. Perémi Á. Veszprém 1999, 166–178.

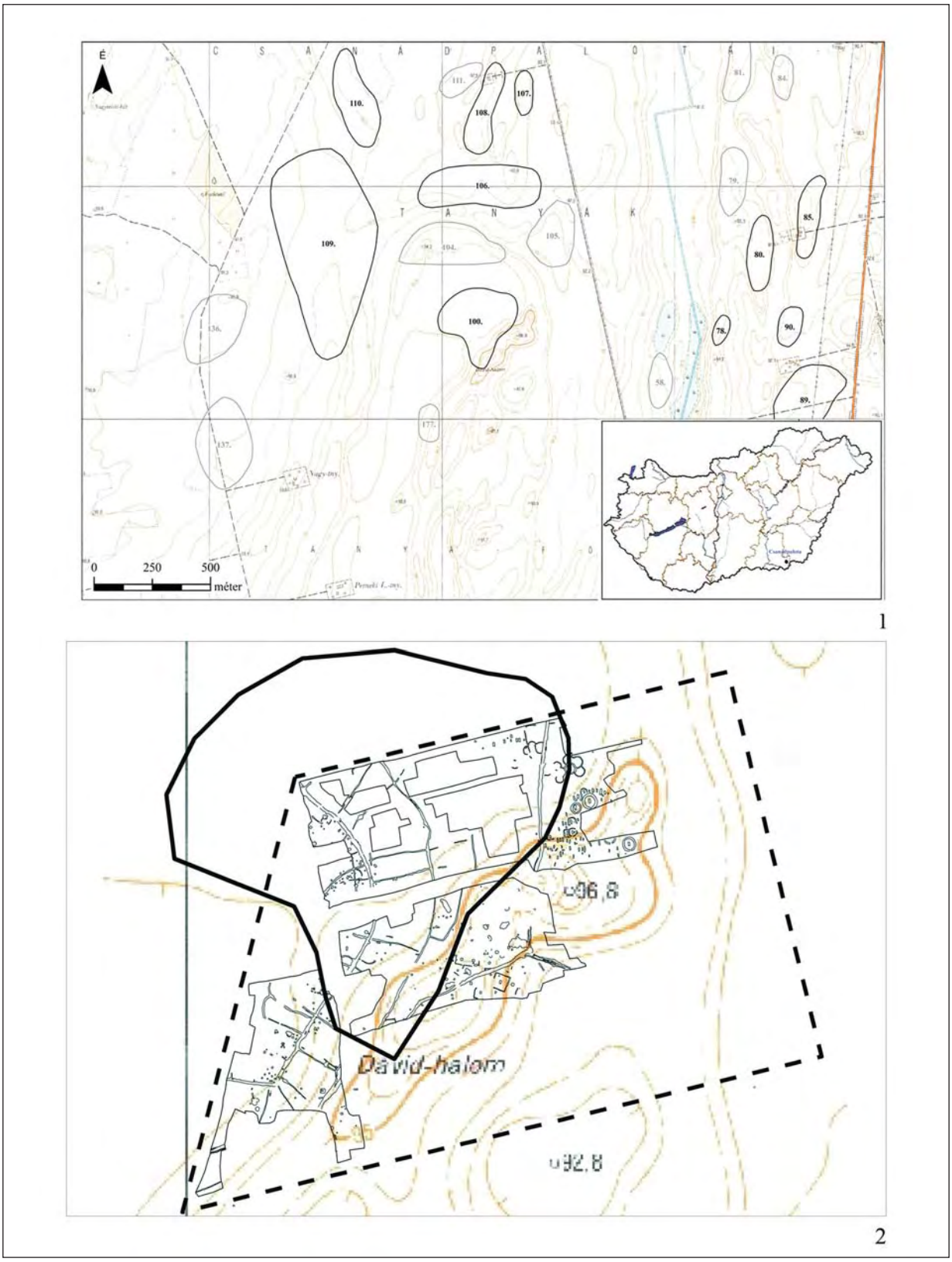
WOLF 2014: Wolf M.: Régészeti adatok a muhi csata történetéhez. *In: „Carmen miserabile” – A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére*. Szerk.: Rosta Sz. – V. Székely Gy. Kecskemét 2014, 69–80.

'I saw the infinite number of Cumans and Tartars…', Relics of the Mongol invasion from Csanádpalota

This paper presents an Árpád-age settlement section excavated in the boundaries of Csanádpalota and the Mongol invasion events related to it. During the excavation of more than 47,000 square meters, features associated with five archaeological eras from Celtic times to the age of the Mongol invasion were unearthed.

Remains belonging to the Árpád-age settlement made up the backbone of the site. The characteristic feature of the settlement is an encircling and protecting double ditch system and the connecting network of narrow channels with space delimiting role. The scattered buildings and other features (pits, outdoor furnaces) refer to the life of a rural settlement. Based on the animal bones unearthed, the inhabitants were mainly engaged in raising livestock; they probably kept their animals within the rectangular areas demarcated by ditches. The variable orientation of the excavated buildings and the external furnaces, the repeatedly renewed cooking surfaces, in addition to the extensive systems of ditches dug at different times as suggested by superpositions, lead to the conclusion that the settlement was inhabited for a long time. Based on the coins found next to one of the skeletons, we put the time of its destruction to the age of the Mongol invasion. This conclusion is confirmed by a second unburied skeleton and iron tool finds hidden in a stepped pit. The majority of villagers, as revealed by the section of the settlement explored, left their houses in peaceful conditions or fleeing, and never returned here. We observed few burn marks in the settlement features and buildings, and we found hardly any iron tools in the other features. After the Mongol invasion we cannot reckon with another settlement.

The most interesting find on the site was an eastern nomadic horse burial. The elderly stallion was buried with trappings in a separately dug pit. The gilt silver mountings that might have decorated a woman's headwear found next to the horse skeleton suggest that the owner of the horse might have been a distinguished woman who had her favourite horse buried with great attention. This horse burial can be interpreted as a unique find of the research addressing the archaeological remains of late eastern nomads (Cumans). No such lonely (riderless) horse burial had been discovered before on the territory of our country. The horse burial may have taken place during the Mongol campaign. His owner belonged to the attacking army and could be Mongolian or Cumanian-Kipchak as well.



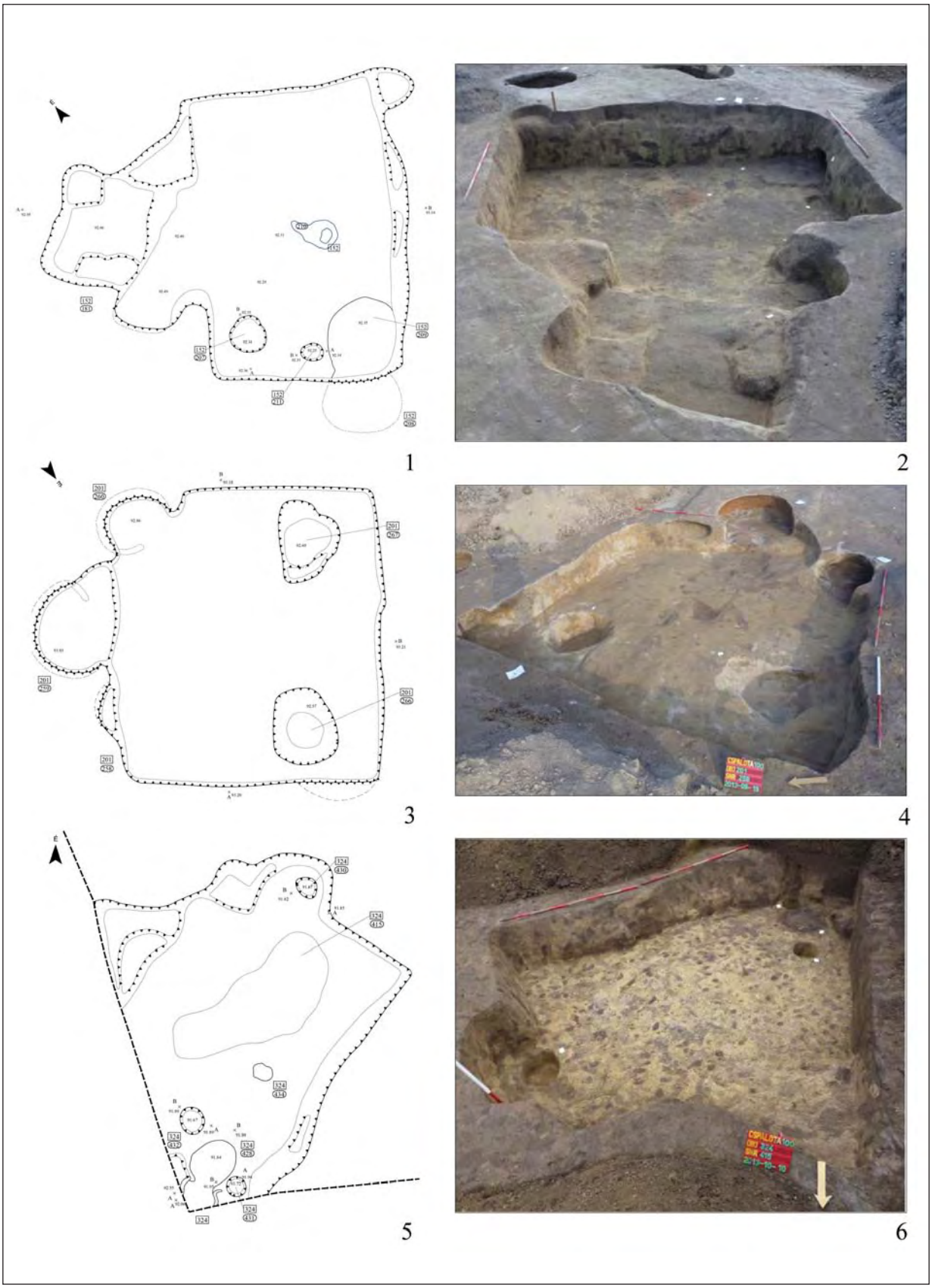
1. kép. 1: A 100. lelőhely és a környékén beazonosított többi lelőhely (feketével jelölve az Árpád-kori, szürkével a nem Árpád-kori lelőhelyek); 2: A lelőhelyre rávetített feltárási terület

Fig. 1. Site No. 100 and other sites identified in its surroundings (Árpád-age sites are marked in black, non-Árpádian in gray); 2: The excavation area projected onto the site map

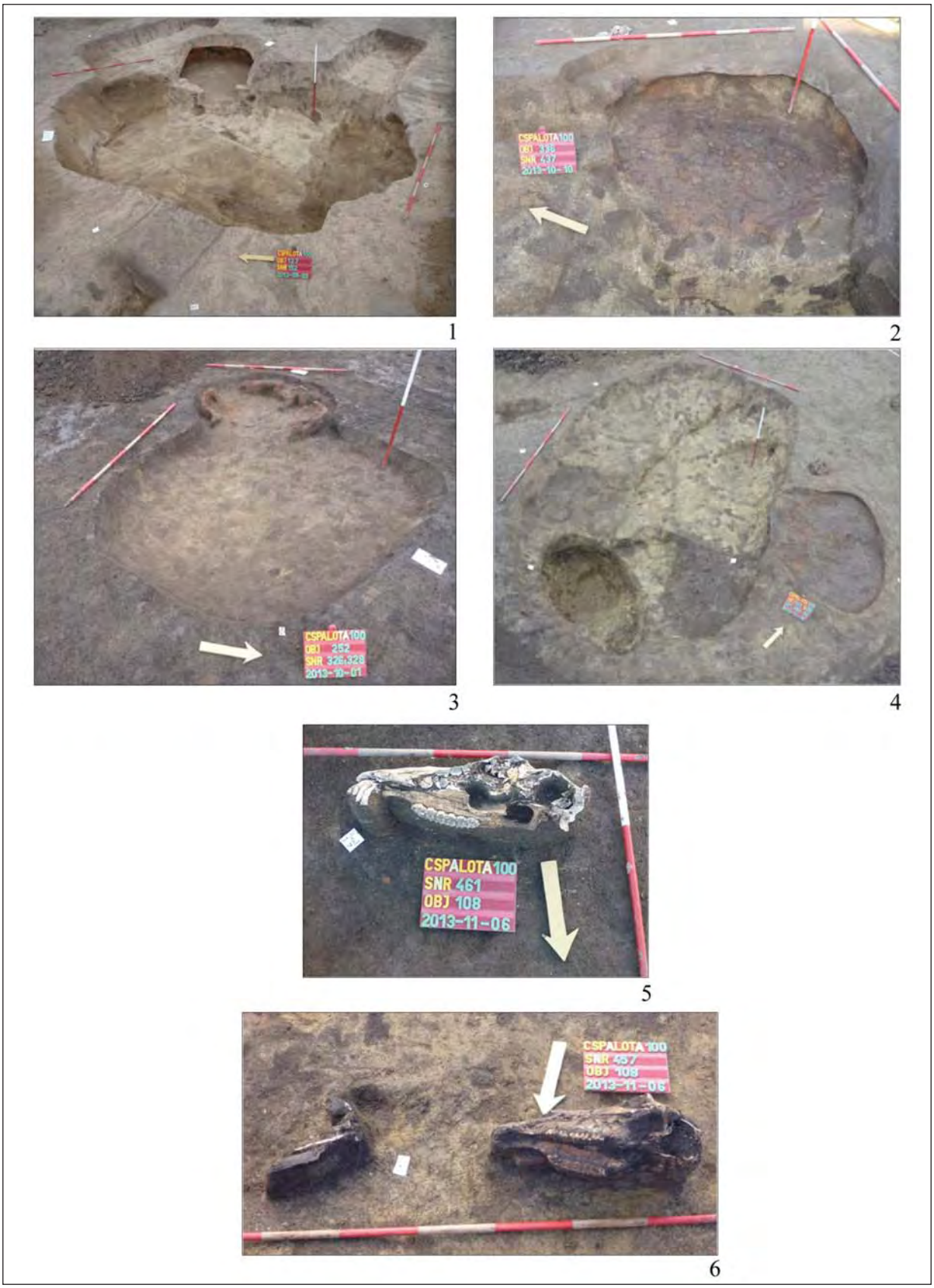


2. kép. 1: Az ásatás összesítő térképe (pirossal kiemelve a tatárjáráskori leletek, kékkel az Árpád-kori épületek); 2: A feltárási terület rávetítve a Google Earth térképkivágatra

Fig. 2. 1: Summary map of the excavation (Mongol invasion finds are highlighted with red, Árpád-age buildings with blue); 2: The exploration area projected onto a Google Earth Map section

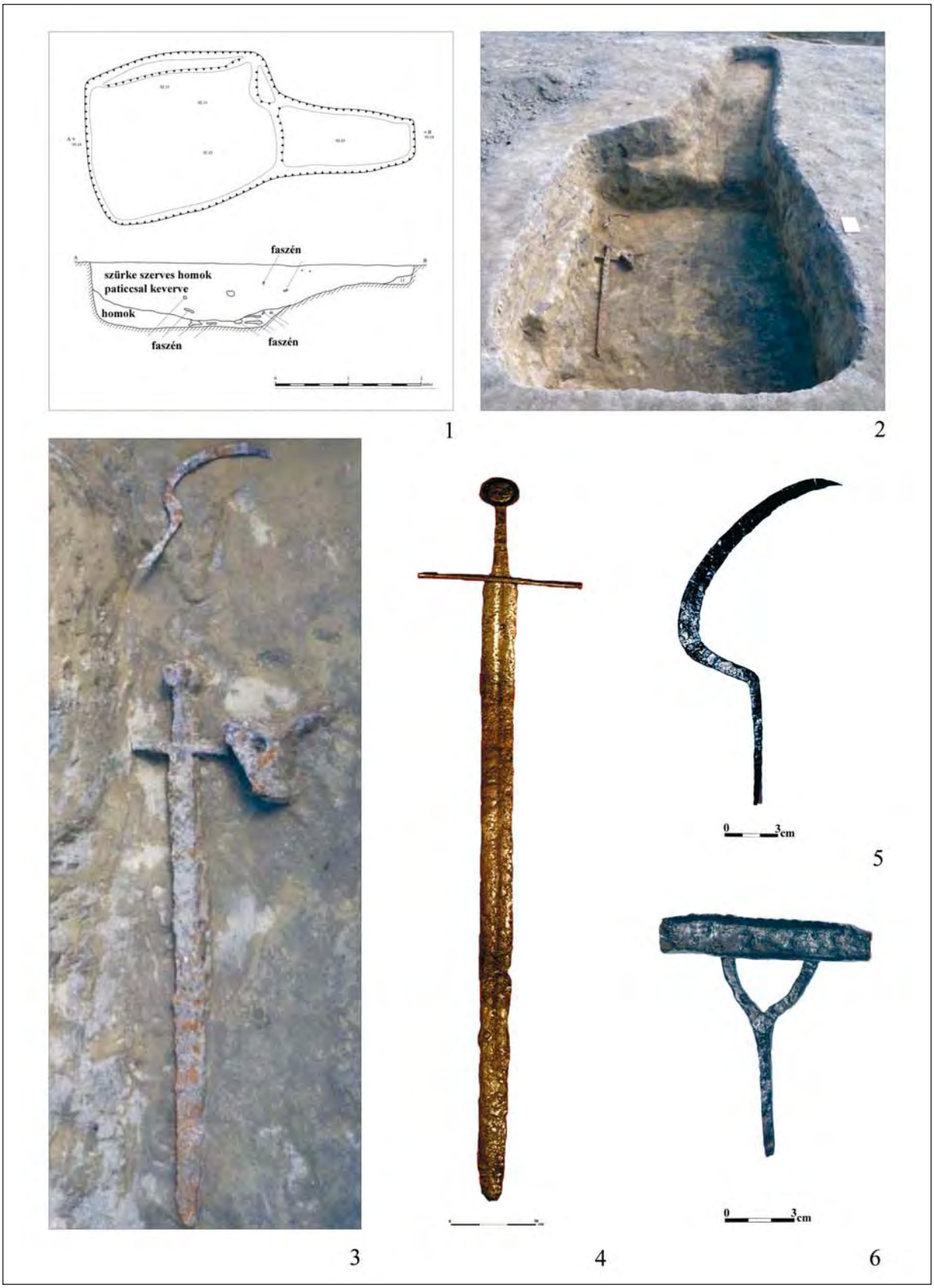


3. kép. Árpád-kori épületek a lelőhelyről
Fig. 3. Árpád-age buildings in the archaeological site



4. kép. 1–4: Árpád-kori külső kemencék a lelőhelyről; 5–6: Lókoponyák a 108. árokban

4. kép. 1–4: Árpád-age outdoor furnaces in the archaeological site; 5–6: Horse skulls in trench 108

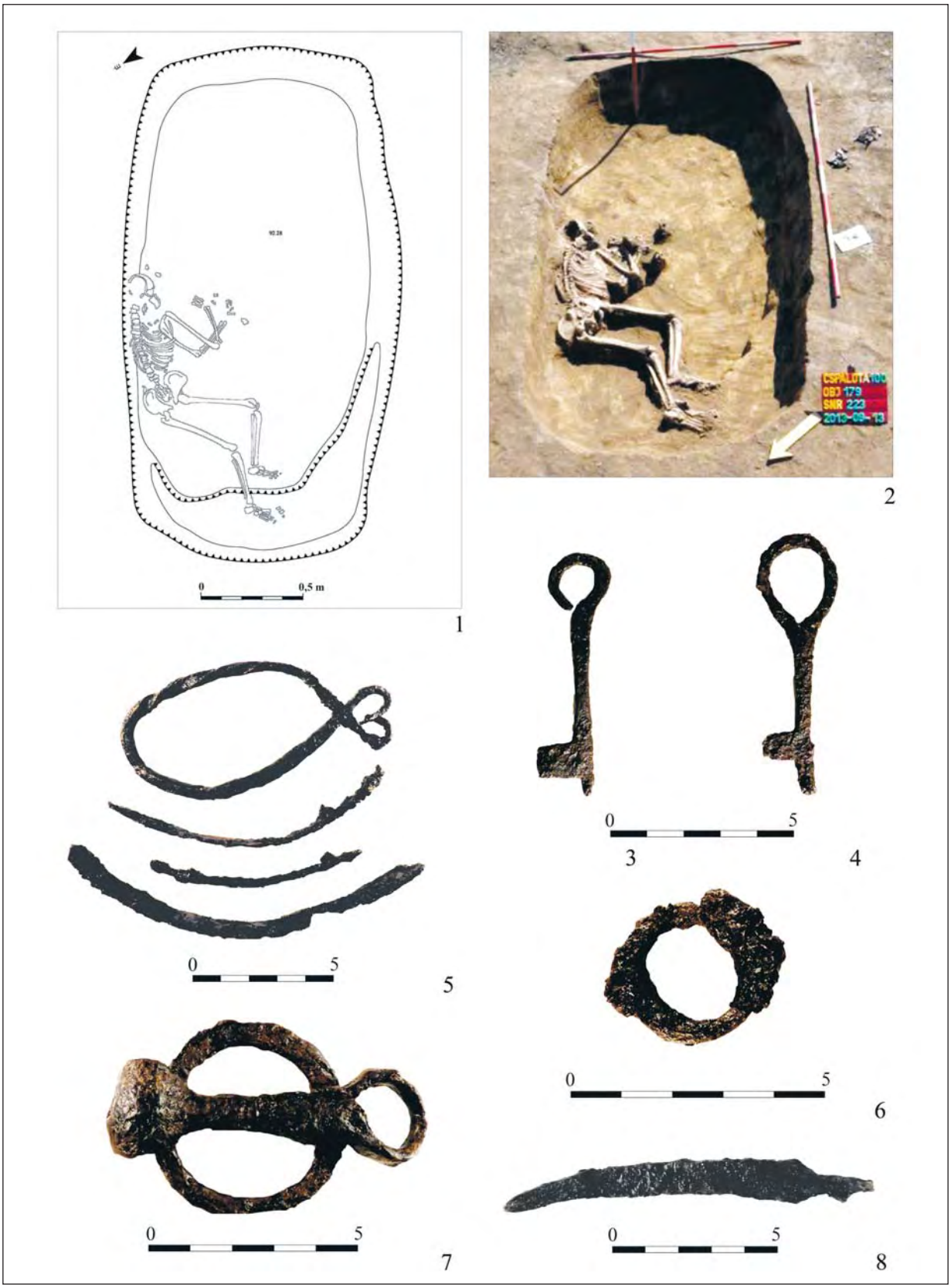


5. kép. 1–3: A 206. gödör; 4–7: A 206. gödör vaseszközleletei
Fig. 5. 1–3: Pit 206; 4–7: Iron tool finds from pit 206



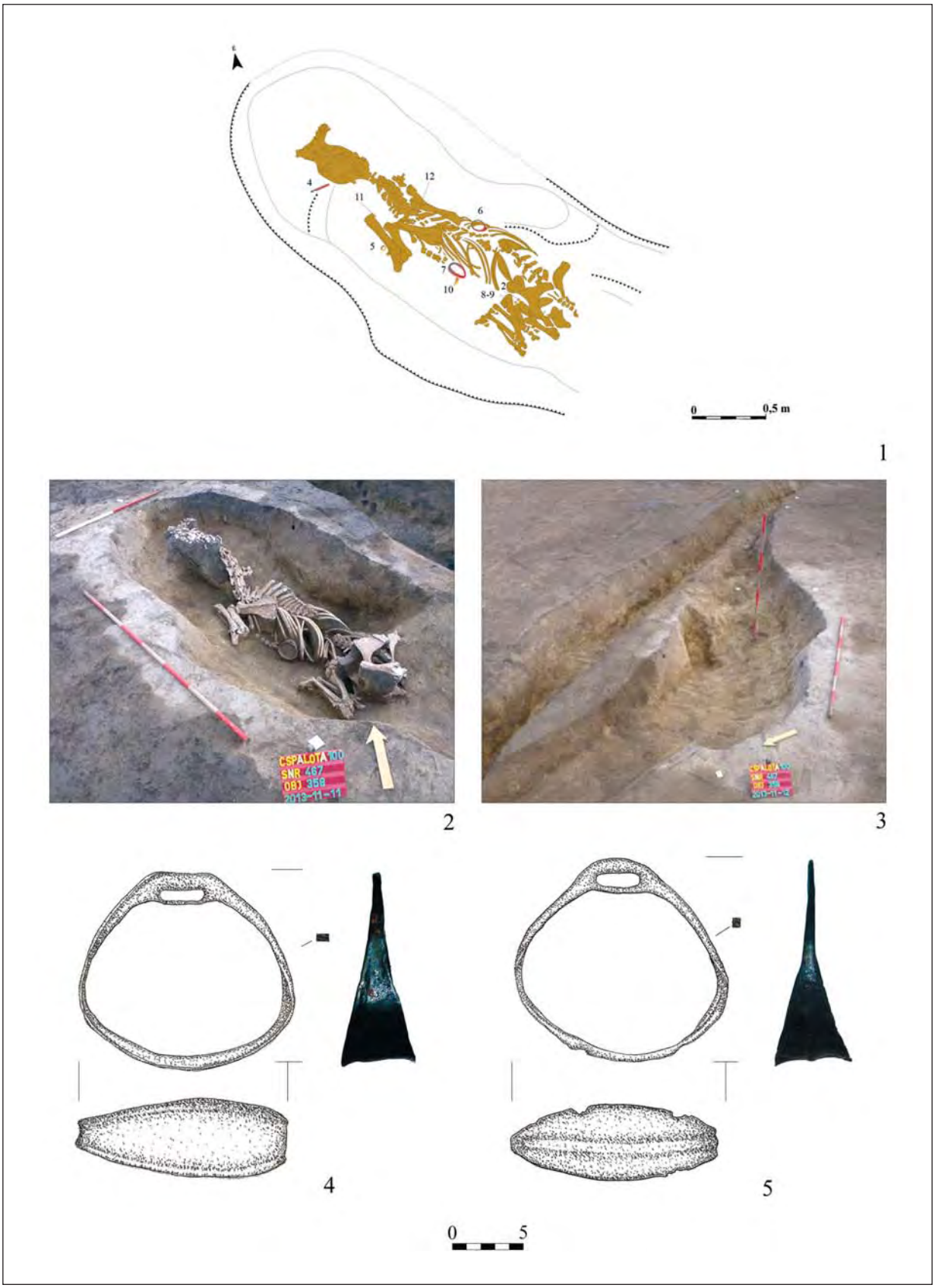
6. kép. 1: A 158. gödör; 2: A 158. gödörben fekvő váz (SNR 203); 3: Az SNR 203 váz mellett talált IV. Béla érmék (in situ); 4: Az érmék restaurálás után

Fig. 6. 1: Pit 158; 2: The skeleton lying in pit 158 (SNR 203); 3: Béla IV coins found next to the skeleton SNR 203 (in situ); 4: The coins after conservation



7. kép. 1–2: A 179. gödör; 3–4, 6–8: Vastárgyak a lelőhelyről; 5: A 179. gödörben fekvő váz mellett talált vas övcsat

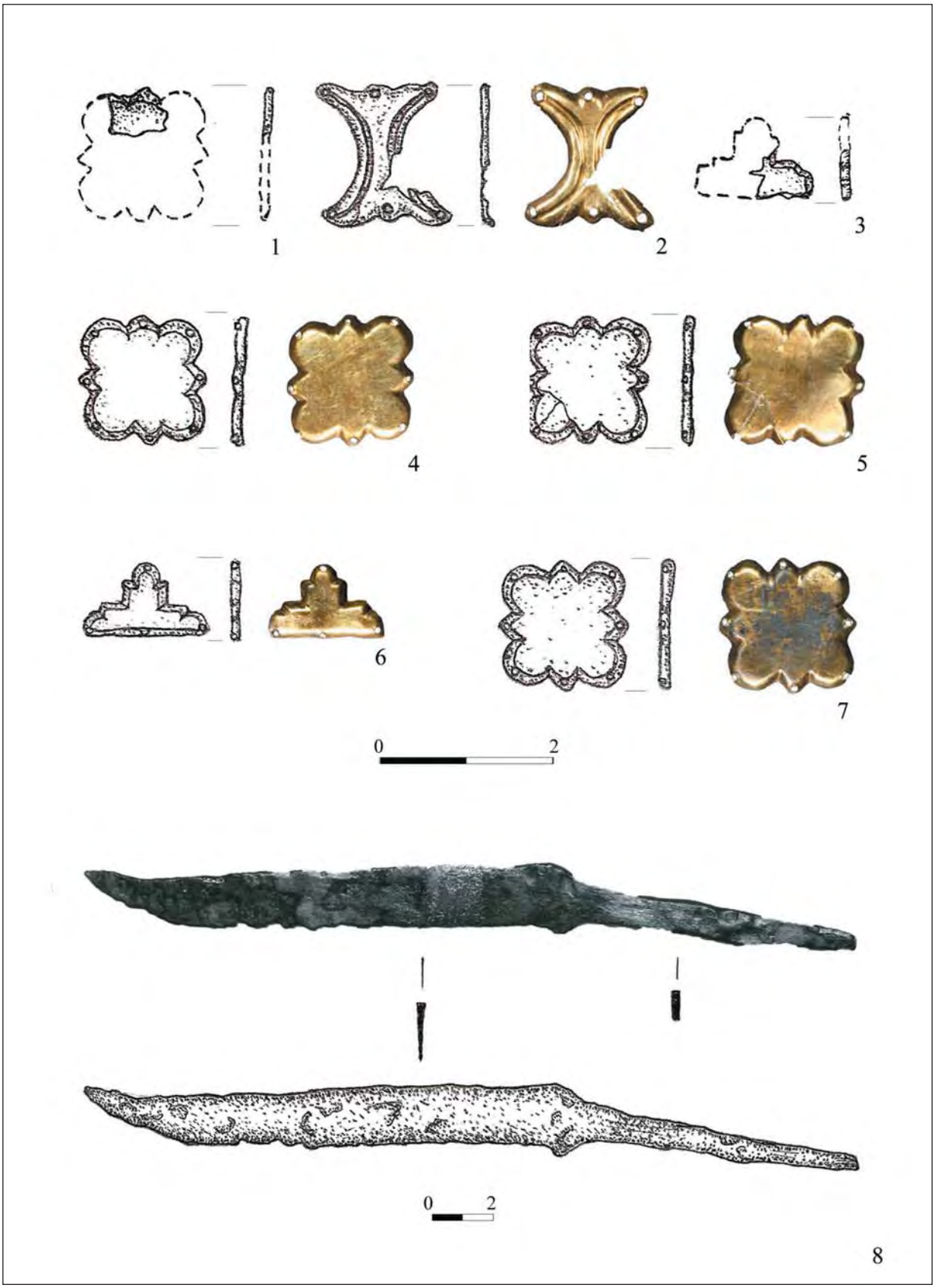
Fig. 7. 1–2: Pit 179; 3–4, 6–8: Iron objects from the archaeological site; 5: Iron belt buckle found next to the skeleton in pit 179



8. kép. 1–3: A 358. objektum; 4: A bal oldali vaskengyel; 5: A jobb oldali vaskengyel
Fig. 8. 1–3: Feature 358; 4: The left iron stirrup; 5: The right iron stirrup



9. kép. A lóváz leletei. 1–2: Aranyozott ezüst lemeztöredékek; 3: Aranyozott ezüst karika
Fig. 9. Finds from the horse skeleton. 1–2: Gilt silver plate fragments; 3: Gilt silver ring



10. kép. A lóváz leletei. 1–7: Aranyozott ezüst veretek; 8: Vaskés
Fig. 10. Finds from the horse skeleton. 1–7: Gilt silver mountings; 8: Iron knife

CSANÁDPALOTA II. HOMOKBÁNYA LELŐHELYEN TALÁLT VAS- ÉS NEMESFÉM TÁRGYAK ANYAGVIZSGÁLATA ÉS KÉSZÍTÉSTECHNOLÓGIAI JELLEMZŐI

Török Béla* – Kovács Árpád**

Absztrakt: *A tanulmány Csanádpalota II. homokbánya 100. lh. SNR 468 és SNR 268 jelenségéből előkerült vas- és nemesfém tárgyak 2014-ben végzett archeometriai vizsgálatáról számol be. Jelen dolgozat – a vizsgálati eredmények tömör, illetve a kétélű kard vizsgálati eredményeinek valamivel részletesebb bemutatása mellett – a morfológiai és szövetszerkezeti megállapítások alapján a tárgyak készítésénél alkalmazott korabeli technológia fontosabb, a vizsgálati lehetőségek alapján kideríthető jellemzőire fókuszál. A vizsgálatok konklúziójaként megállapítható, hogy a vastárgyak egyféle, alapvetően alacsony, de heterogén karbontartalmú bucavasból lettek kialakítva, egyszerű, intenzívebb hűtés nélküli szabadkovácsolással. A nemesfémből készült tárgyak nem öntéssel, hanem legfeljebb kismértékű felmelegítés után hidegalakítással készültek, alapanyaguk kis aranytartalmú ezüst, amelyet vékony rétegben kis ezüsttartalmú arannyal vontak be.*

Kulcsszavak: *vas- és nemesfém leletek, SEM-EDS vizsgálat, mikroszerkezet, alakítási technológia*

Bevezetés

A tanulmány Gallina Zsolt és Gulyás Gyöngyi által jelen kötetben is bemutatott, Csanádpalota II. homokbánya 100. lh. (KÖH: 42867) SNR 468 és SNR 268 jelenségéből előkerült vas- és nemesfém tárgyak 2014-ben végzett archeometriai vizsgálatáról számol be. A vizsgált vastárgyakból (kétélű kard, kés és kengyel) kivágott, polírozott és maratott csiszolatként előkészített mintákat, illetve a nemesfémből készült tárgyak felületét és töretét energiadiszperzív mikroszondával felszerelt pásztázó elektronmikroszkóppal (SEM-EDS módszer) vizsgáltuk. A tanulmány a morfológiai és szövetszerkezeti megállapítások alapján a tárgyak készítésénél alkalmazott korabeli technológia fontosabb, kideríthető jellemzőire fókuszál.

A vasból készült leletek vizsgálata

Vaskard

A kétélű vaskardból[1] három vizsgálati[2] mintát készítettünk (*1. kép 1*). A pengéből – hogy kereszt-, illetve hosszirányú metszetet is tudjunk vizsgálni – egy 5 mm-es és egy 10 mm-es szélességű részletet vágtunk ki, közvetlenül egymás mellől, illetve levágtuk a keresztvas egyik végét. A képen a

* Miskolci Egyetem, Műszaki Anyagtudományi Kar, Miskolci Egyetem Archeometallurgiai Kutatócsoportja (ARGUM), H-3515, Miskolc-Egyetemváros. bela.torok@uni-miskolc.hu

** Miskolci Egyetem, Műszaki Anyagtudományi Kar, Miskolci Egyetem Archeometallurgiai Kutatócsoportja (ARGUM), 3515 Miskolc-Egyetemváros. femkov@uni-miskolc.hu.

1 A kardról a kötetben ld. Gallina–Gulyás 2017, 3. kép 6–7.

2 A vizsgálatokat a Miskolci Egyetem Archeometallurgiai Kutatócsoportjának (ARGUM) vezetője, Török Béla és anyagvizsgáló mérnöke, Kovács Árpád végezte el, illetve értékelte ki a Miskolci Egyetem Fémtani, Képlékenyalakítási és Nanotechnológiai Intézetének Komplex Képelemző és Szerkezetvizsgáló Laboratóriumában.

vágásokat jelöltük, a vizsgált keresztmetszeteket a számozott, vastagított szakaszok jelzik.

Az 1. számú minta esetében a penge keresztmetszetét vizsgáltuk az éltől a penge közepéig. A minta élének környezetében viszonylag ép, szélén korrodált réteggel bevont szövetszerkezetet találtunk, amelyben az alakítás hatására sorba rendeződött zárványok figyelhetők meg. A zárványok eloszlása a metszetrészben nagyjából egyenletes (*1. kép 2*).

A minta élének környéke homogén szövetszerkezetű, relatíve jelentős ötvözőtartalmú, aránylag magas karbontartalmú perlites vas.[3] A fém mátrixából (1. pont) és zárványából (2. pont) is pontszerű spektrumot vettünk fel (*1. kép 3*). A fém 0,66% króm- és 0,37% mangántartalmú vas, a zárvány pedig dendritesen dermedt, nagy szilícium- és mangántartalmú (10,85% és 8,69%), alapvetően vas-oxidos (Fe: 56,16%) salak volt, amely relatíve jelentős foszfort (0,40%) is tartalmazott.[4] Ugyanakkor találtunk olyan területet is az él környezetében, amelynek átlagos spektruma 0,90% krómtartalmat mutatott.[5]

A perlit mellett karbidhálót, szekunder cementitet találtunk. A szemcsehatárok nehezen voltak kivehetőek, az anyagot többször és alaposan átkovácsolták, ezért a karbidháló igencsak elaprózódott; a jellemző szemcseméret 10–40 μm (*1. kép 4*).

A metszet közepe felé haladva változott az anyag szövetszerkezete. Kevesebb perlitet találtunk, tehát a karbontartalom csökkent. Ugyanilyen irányban a krómtartalom is fokozatosan csökkent. A keresztirányú minta átmeneti zónája – melynek átlagos spektruma 0,56% krómot és 0,30% mangánt tartalmazott – után a kardpenge belső zónájának már aránylag homogén szövetszerkezete volt, amelyet a hosszanti metszetből származó 2. számú minta esetében is tapasztaltunk. A keresztirányú metszetet reprezentáló mintánál említett elemösszetételbeli tendenciák (a króm- és a karbontartalom csökkenése) itt fejeződtek be. A hosszirányú metszet egy részletének átlagos spektumában a króm már csak 0,27% volt, a mangán viszont maradt 0,30%. A penge közepének anyaga ezen minta alapján lágyabb, inkább ferrites szövet.

A vizsgálat alapján megállapítható, hogy a kard pengéje egyazon anyagból készült, tehát nem különböző minőségű anyagok réteges összekovácsolásával. Ez utóbbi eljárás a kovácshegesztés (*pattern welding*), amelynek később többféle változata alakult ki.[6] Az itt alkalmazott alakítási módszer viszont egyszerű volt, a penge kialakítása után főként az élek többszöri, újrahevítéssel egybekötött átkovácsolásáról szólt.[7] Az él környékén az intenzív kalapálás miatt töredeztek össze a perlit-cementit lemezek, illetve keletkezett újrakristályosodás eredményeként szekunder cementit (vas-karbid).

A krómtartalom mint ötvöző azért is említésre méltó, mert hasonló technológiával, egyféle vasból készült korai középkori kardok, kések esetében egyáltalán nem volt jellemző ez az ötvöző; általában ötvözetlen ferrit-perlites anyagból készültek a tárgyak, a keménységüket alapvetően a karbontartalom befolyásolta.[8] A króm karbidképző elem, amely a mai iparban keményebb, kopásállóbb acélt eredményez és komplex karbidot, ugyanakkor oxidcsírákat is képezhet a vassal, finomszemcséssé téve azt. Természetesen szándékos ötvözésről esetünkben nemigen beszélhetünk.

A keresztvas végéről levágott 3. számú minta egyszerű, perlit-ferrites szövetszerkezetű vasból van. Néhol apró lunkereket találtunk, kovácsolásnak viszont nincs nyoma. A szemcseméret inhomogén, a minta szélének zónájában magasabb karbontartalmú perlit-ferrites, úgynevezett Widmannstätten-jellegű szövet látható, amelyet

---

3 A vastárgyak vizsgálata esetében gyakran említett szövetelemek közül a ferrit gyakorlatilag a minimális karbontartalmú α-vas szöveteleme, a perlit pedig a ferrit és a cementit (vas-karbid, Fe_3C) eutektoidja, tehát a ferrit-perlites szövetszerkezetben utóbbi képviseli a nagyobb karbontartalmat, amelyet az EDS egyébként nem mutat ki, tehát az elemspektrumokban százalékos értéke nem szerepel. A ferrit-perlites szövetszerkezetet mutató SEM képeken a ferritet sötétebb, a perlitet világosabb árnyalat jelzi.

4 A dolgozatban szereplő valamennyi összetételt jelző %-os érték tömegszázalékot jelent.

5 A spektrumok elemösszetételei kapcsán megjelenített értékek tömegszázalékban értendőek.

6 A kovácshegesztésről összefoglaló, illetve kovácshegesztéssel készült kardok eseti vizsgálatról beszámoló nagyszámú irodalomból a teljesség igénye nélkül: ANSTEE–BIEK 1961; EDGE–WILLIAMS 2003; LANG–AGER 1989.

7 A már a korai vaskortól ismert és a középkor folyamán végig használt, átlagosan alacsony karbontartalmú, de heterogén bucavas kovácsolásánál (*wrought iron*) alkalmazott egyszerű módszerről ld. PLEINER 2006, 196.

8 TÖRÖK–KOVÁCS 2011; BUCHWALD 2005, 266.

ausztenites átalakuláskor a perlitszemcsék határán keletkező ferritháló, illetve a perlitszemcsék belseje felé nőtt ferrit-tűk jeleznek (*1. kép 5*). Ez a relatíve lassú, szabad levegőn való hűléstől csak csekély mértékben gyorsabb hűlés eredménye.

Az anyag szemcsézete meglehetősen durva, a szemcseméret inhomogén. A metszet közepe felé haladva a perlit aránya – így vélhetően a karbon mennyisége is – csökken, a belső zónában túlnyomórészt már csak lágy ferritet találtunk. Mindezek alapján megállapítható, hogy a kardra egyszerű, nem alaposan átkovácsolt, nem túl igényes anyagból kissé elnagyolt technikával készített keresztvasat erősítettek.

Vaskés

A kardpenge fent említett alakítási módszerét alkalmazhatták a vaskés[9] készítésénél is, természetesen figyelembe véve, hogy utóbbinak csak egy éle van. A kés esetében a pengét középen keresztbe vágva teljes metszetet vizsgáltunk elekronmikroszkóppal. Anyaga jó megtartású, relatíve kevésbé korrodált, gyakorlatilag ötvözetlen színvas. A szövetszerkezet változása jól követhető volt a penge keresztmetszete mentén. Az él környékén az intenzív alakítás miatt a perlit-cementit lemezek ez esetben is feltöredeztek, a kalapálás miatti újrakristályosodás miatt kivált karbid itt is megtalálható volt, illetve mellettük kisméretű ferritszemcséket figyeltünk meg. A metszet közepének szövetszerkezete még szintén többször átkovácsolt anyagról tanúskodik, de lágy ferritet már kisebb mennyiségben találtunk, az egyre inkább csak kilágyulási folyamat terméke lehet. A keresztmetszet kés foka felőli részén az élhez, de az anyag közepéhez képest is sokkal kisebb mértékű kovácsolás történt, itt leginkább csak nagyobb átmérőjű ferritkristályokat találtunk.

Mindezek alapján a kés esetében is elmondható, hogy egy anyagból kovácsolták, nincs réteges szerkezete. Az él környékét dolgozták meg alaposabban, aminek hatására a bezáródott salakszemcsékből álló zárványok főként a középső zónába torlódtak, illetve az alakítás hatására sorba rendeződtek. A mintából származó salakzárvány EDS-vizsgálatakor kapott spektrum (*1. kép 6*) elemösszetétele magas szilíciumtartalmú, fayalitos – $2FeO{\cdot}SiO_2$ – kalcium-alumino-szilikátos komplex salakról tanúskodik.[10] Ez a salakzárványfajta a metallurgiai fázis (kohósítás) öröksége lehet. Szövetszerkezete alapján a kés készítési technikája némileg eltér az általunk korábban vizsgált, főként avar kori Kárpát-medencei késekétől,[11] anyagszerkezeti heterogenitása, illetve a salakzárvány összetétele, szerkezete azonban analógiába állítható más, hasonló korú, főként skandináv példákkal.[12] Egyértelműen használati kés volt, nem túlságosan igényes, aránylag egyszerű eljárással készítve.[13]

Vaskengyel

A vaskengyel[14] esetében két kivágott mintát vizsgáltunk (*2. kép 1*). Az elkészített csiszolatok közül a kengyel pántrészéből kivágott 1. számú minta által a teljes keresztmetszetet vizsgálhattuk, amelynek szerkezete nem teljesen homogén. Zárványok minden irányban és területen találhatók, a minta szélén valamivel nagyobb számban. Ez esetben azonban a zárvány főként vas-oxidból (revéből) állt, nagyon kevés vas-szilikáttal, kalcium-szilikáttal, viszont jelentős foszfortartalommal (1,20%). A kengyel anyaga gyakorlatilag ötvözetlen színvas. Az 1. számú minta keresztmetszetének közepén ferrit-perlites szövetet találtunk, viszonylag nagy ferritkristályokkal (20–40 μm-es átmérő), viszont a minta széle felé a perlit szövetelem – így a karbontartalom is – érdekes módon szinte teljesen eltűnik, csak még nagyobb (esetenként 100–150 μm átmérőjű) ferritkristályokat figyelhettünk meg. Mindezt a magas hőmérsékleten, hosszú ideig való hőntartás okozhatta.

A kengyel talprészéből származó 2. számú minta szövetszerkezete az 1. számú mintához na-

---

9 Gallina–Gulyás 2017, 8. kép 8.

10 A vaskés és a kengyel zárványairól készült spektrumok konkrét elemösszetételéről ld. Török et al. 2014.

11 Török–Kovács 2009, 94; Török et al. 2015, 234–235.

12 Buchwald 2005, 302–304.

13 Az egyszerű eljárással készült „hétköznapi" és a kovácshegesztéssel készült „luxus" kések metallográfiai összehasonlítása: Hošek–Meduna 2011.

14 Gallina–Gulyás 2017, 6. kép 4.

gyon hasonló. Bár a karbontartalom eloszlása ez esetben is heterogén, itt nem találkoztunk a szélek karbonban való elszegényedésével. A kisebb nagyításban is jól látszanak az alakítás irányában sorba rendeződött zárványok (*2. kép 2*). Ennél a mintánál spektrumot felvéve 0,15% foszfortartalmat találtunk (ötvözőket nem), amely jelentősnek mondható. A foszfor melegtörékenységet okoz, megnehezítve a kovácsolást. A talprészen vizsgált zárvány összetétele alapvetően a pánt zárványának spektrumához hasonlított, az ott tapasztalttól is magasabb foszfortartalommal.

Mindezekből az következik, hogy a kengyelt is egyféle vasból kovácsolták, de ez sem nevezhető kifejezetten alapos mestermunkának. Gyakorlatilag különösebb intenzív hűtés nélküli szabadkovácsolással készült, a talprész erőteljesebb, lapító átkovácsolásával. A kevésbé kalapált pántrésznél az anyag közepe keményebb, a széle lágyabb maradt. Itt viszont a folyamatos hő hatására szemcsedurvulás volt kimutatható.

Korai vastárgyak zárványainak vizsgálatai során az tapasztaltuk, hogy a zárványok vagy fayalitos (vas-szilikátos) salakot vagy gyakorlatilag vas-oxidot (FeO – wüstit) tartalmaznak,[15] alapvetően az erre irányuló szakirodalomban megfogalmazott összefüggések szerint.[16] A kengyel esetében nagyon kis mértékben fayalitos, leginkább vas-oxidos – amely valószínűleg kovácsoláskor képződött reve – zárványt találtunk.

A NEMESFÉMBŐL KÉSZÜLT TÁRGYAK VIZSGÁLATA

A csanádpalotai lelőhelyről öt nemesfémből készült tárgyat vizsgáltunk: egy ezüstlemezből kerek keresztmetszetűre hajlított karikát,[17] két veretet és egy veretdarabot,[18] illetve egy díszlemez töredékét.[19]

A karikát gyakorlatilag színezüst lemezből (Ag: 98,75%, Cu: 1,25%) hidegen hajlították. Eredetileg vékony aranyréteggel (Au: 83,95%, Ag: 16,05%) volt bevonva, amely a használat folyamán lekopott.[20] Nagy nagyításban jól elkülöníthető egymástól az alapfém (Ag) és a bevonat maradványa (Au) (*2. kép 3*). A tárgy felületén nyomokban Al-Mg-Si-S-tartalmú szennyeződéseket találtunk, amely minden bizonnyal a hozzátapadt homokos talajból származik.

A két veret, illetve a verettöredék vizsgálata egymáshoz nagyon hasonló eredményeket hozott. Az 5–12% aranyat és 2–3% rezet tartalmazó ezüstöt 4–15% ezüsttartalmú és 1–2% réztartalmú arannyal vonták be. A bevonat általában 1 μm-nél is vékonyabb rétegben maradt meg, viszont mindenhol. A vereteknél az ezüst alapfémet a töreteknél és a lyukasztásoknál tudtuk vizsgálni, a lyukakat tehát az arannyal történt bevonás után alakították ki. A kettős félhold alakú veret[21] egyik lyukasztásának pereme mentén jól megfigyelhető a feltorlódott ezüst alapfém (1), illetve a nagyításon láthatóak a perem alatt, valószínűleg a földből származó klórból keletkező ezüst-kloridos, Mg-Al-Si-tartalmú szennyezők (2) (*2. kép 4*).

A veretek törete durva, réteges mikroszerkezetű volt, amely nem tökéletesen átolvasztott ezüstre vallott, hanem valószínűleg a fémet legfeljebb kismértékben felmelegítve szilárd állapotban alakították, préselték. A verettöredék[22] törete durva mikroszerkezetű (*2. kép 5*), illetve a vizsgált karéjos-csúcsos veret[23] egyik lyukasztásánál megfigyelhető a réteges szerkezet (*2. kép 6*).

A veretek tehát nem öntéssel készültek, hanem az ezüst alapanyag hidegalakításával. Az alapanyag lehetett újrafelhasznált fém vagy elméletileg akár természezüst is, azaz nem pirometallurgiai eljárásból származó, hanem természetben talál-

---

15 TÖRÖK–KOVÁCS 2011, 340; TÖRÖK ET AL. 2012, 131–132; TÖRÖK ET AL. 2013, 17–23.
16 BUCHWALD–WIVEL 1998, 94; BLACKELOCK 2009, 1755–1756.
17 GALLINA–GULYÁS 2017, 7. kép 3.
18 GALLINA–GULYÁS 2017, 7. kép 2–3, 5.
19 GALLINA–GULYÁS 2017, 7. kép 1.
20 A nemesfém leletek vizsgálatakor felvett spektrumok konkrét elemösszetételeiről ld. TÖRÖK ET AL. 2014.
21 GALLINA–GULYÁS 2017, 8. kép 2.
22 GALLINA–GULYÁS 2017, 8. kép 3.
23 GALLINA–GULYÁS 2017, 8. kép 5.

ható fém, amely ezüst esetén meglehetősen ritka – nem úgy, mint az arany esetében –, de nem lehetetlen, a korabeli Kárpát-medencében sem.

A megvizsgált díszlemeztöredék összetételét, felületi és töreti szerkezetét tekintve a veretek sorába illik, bár két oldalának felülete különböző jellegű. Készítési jellegzetességeként megemlítendő, hogy a homorú, nem aranyozott oldalán, a lemezhajlítások környékén alakítások határozott nyomait találtuk, hosszú, nagyjából párhuzamos karcok formájában (*2. kép 7*). Valamilyen éles szerszámmal, ismétlődő mozdulatokkal simították-nyomkodták bele az anyagot a negatív formába. A másik, aranyozott oldalon – a tárgy színén – kisebb repedéseket figyeltünk meg a kissé túlzott erejű nyomkodás jeleiként (*2. kép 8*).

Köszönetnyilvánítás

A vastárgyak mintáinak kivágásánál, illetve a vizsgálatoknál Sós Dániel anyagmérnök hallgató működött közre, munkájáért itt mondunk köszönetet.

Irodalom

Anstee–Biek 1961: Anstee, J. W. – Biek, L.: A Study in Pattern-Welding. *Medieval Archaeology* 5 (1961) 71–93.

Blakelock et al. 2009: Blakelock, E. – Martinón-Torres, M. – Veldhuijzen, H. A. – Young, T.: Slag inclusions in iron objects and the quest for provenance: an experiment and a case study. *Journal of Archaeological Science* 36 (2009) 1745–1757.

Buchwald 2005: Buchwald, V. F.: Iron and Steel in Scandinavia 600–1200 AD. In: Buchwald, V. F.: *Iron and steel in ancient times.* Historisk-filosofiske Skrifter 29 (2005) 113–124.

Buchwald–Wivel 1998: Buchwald, V. F. – Wivel, H.: Slag analysis as a method for characterization and provenancing of ancient iron objects. *Materials Characterization* 40 (1998) 73–96.

Edge–Williams 2003: Edge, D. – Williams, A.: Some Early Medieval Swords in the Wallace Collection and Elsewhere. *Gladius* 23 (2003) 191–210.

Gallina–Gulyás 2017: Gallina Zs. – Gulyás Gy.: *„Láttam a végtelen sok kunt és tatárt…”* – A tatárjárás emlékei csanádpalotáról (“I saw the infinite number of Cumans and Tatars…” – Relics of the Mongol invasion from Csanádpalota). In: *Hadak útján. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája, Esztergom 2014. november 4–6. (Conference of young scholars ont he Migration Period, Esztergom, November 4–6. 2014.).* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia. Archaeological Studies of PPCU Department of Archaeology – A PPKE BTK Régészeti Tanszékének kiadványai 3.2. – Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 3.2. Főszerk.: Türk A., szerk.: Balogh Cs. – Major B. Budapest–Esztergom 2017, 723–744.

Hošek–Meduna 2011: Hošek, J. – Meduna, P.: Metallography of knives from the medieval village of Hrdlovka and the burial ground of Zlončice, Bohemia. In: *The Archaeometallurgy of Iron – Recent Developments in Archaeological and Scientific Research.* Eds.: Hošek, J. – Cleere, H. – Mihok, L. Prague 2011, 137–152.

Lang–Ager 1989: Lang, J. – Ager, B.: Swords of the Anglo-Saxon and Viking Periods in the British Museum: A Radiographic Study. In: *Weapons and Warfare in Anglo-Saxon England.* Oxford University Committee for Archaeology Monograph 21. Ed.: Chadwick Hawkes, S. Oxford 1989, 85–122.

Pleiner 2006: Pleiner, R.: *Iron in Archaeology – Early European Blacksmith.* Praha 2006.

Török et al. 2012: Török, B. – Kovács, Á. – Barkóczy, P. – Kristály, F.: Complex Archaeometrical Examination of Iron Tools and Slag from a Celtic Settlement in the Carpathian Basin. In: *Proceedings of the 39th International Symposium for Archaeometry.* Leuven 2012, 125–134.

Török et al. 2013: Török B. – Barkóczy P. – Kovács Á. – Gyucha A. – Gulyás Gy.: Szkíta kori vasfegyverek mikroszerkezete és készítési jellemzői.

Gesta – A Miskolci Egyetem Történettudományi Intézetének folyóirata 13 (2013) 14–24.

TÖRÖK–KOVÁCS 2009: Török B. – Kovács Á.: Avar vastárgyleletek szövetszerkezetének elektronmikroszkópos vizsgálata (Examinations of metallographic structure of Avar iron finds by electron microscope). In: *XI. Bányászati, Kohászati és Földtani Konferencia kiadványa*. Máramarossziget 2009, 91–95.

TÖRÖK–KOVÁCS 2011: Török B. – Kovács Á.: Kora középkori gepida kard archeometallurgiai vizsgálata (Archaeometallurgical investigations of an early medieval gepidic sword). *Archeometriai Műhely* 8:4 (2011) 337–343.

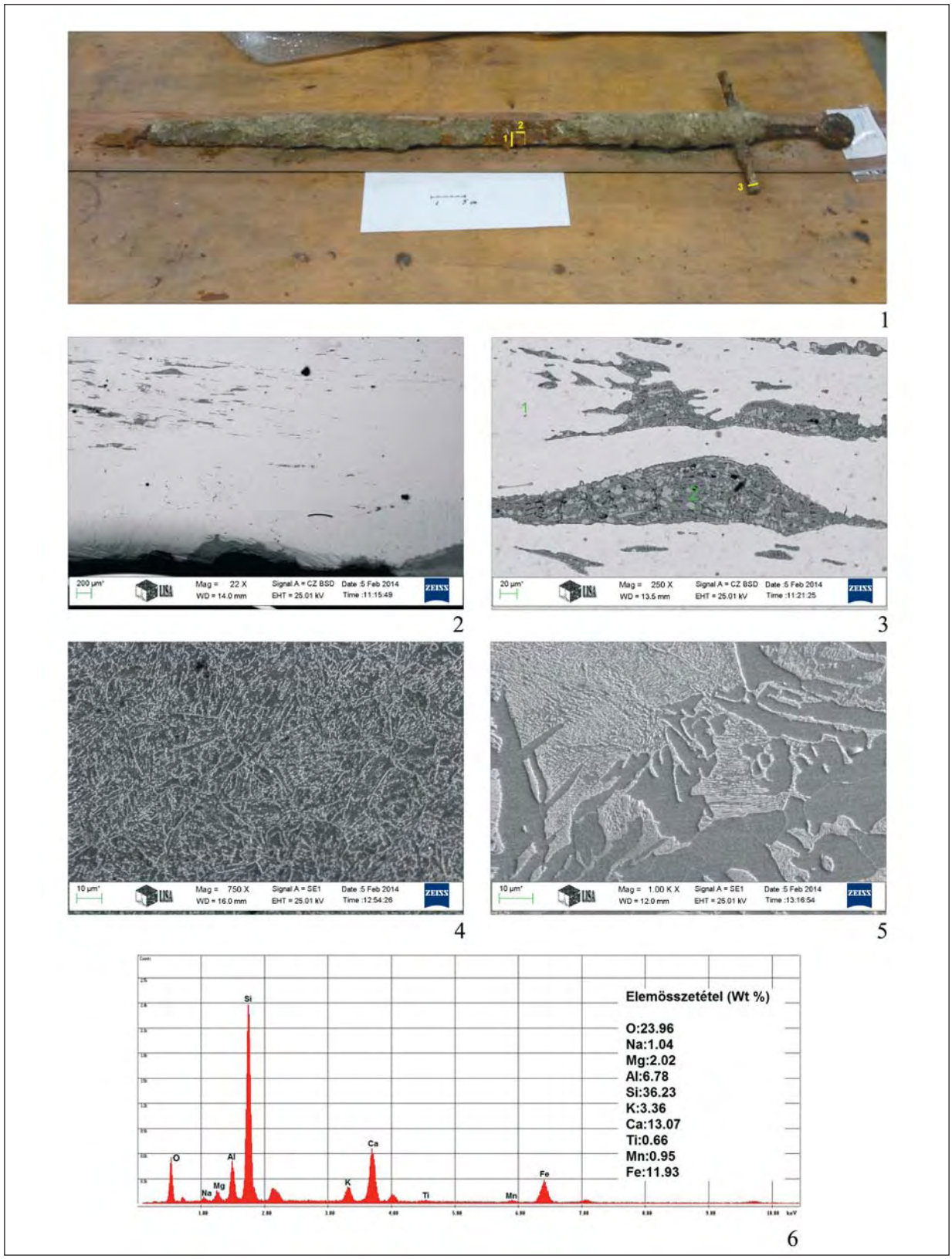
TÖRÖK–KOVÁCS–SÓS 2014: Török B. – Kovács Á. – Sós D.: Összefoglaló a csanádpalotai lósírból előkerült nemesfém- és vastárgyak archeometriai anyagvizsgálatáról. In: *„Carmen miserabile”. A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére*. Szerk.: Rosta Sz. – V. Székely Gy. Kecskemét 2014, 169–174.

TÖRÖK–KOVÁCS–GALLINA 2015: Török, B. – Kovács, Á. – Gallina, Zs.: Iron metallurgy of the Pannonian Avars of the 7th–9th century based on excavations and material examinations. *Der Anschnitt* 26 (2015) 229–237.

EXAMINATION OF MATERIALS AND CHARACTERIZATION OF FABRICATION TECHNOLOGIES OF IRON AND PRECIOUS METAL ARTIFACTS FROM CSANÁDPALOTA

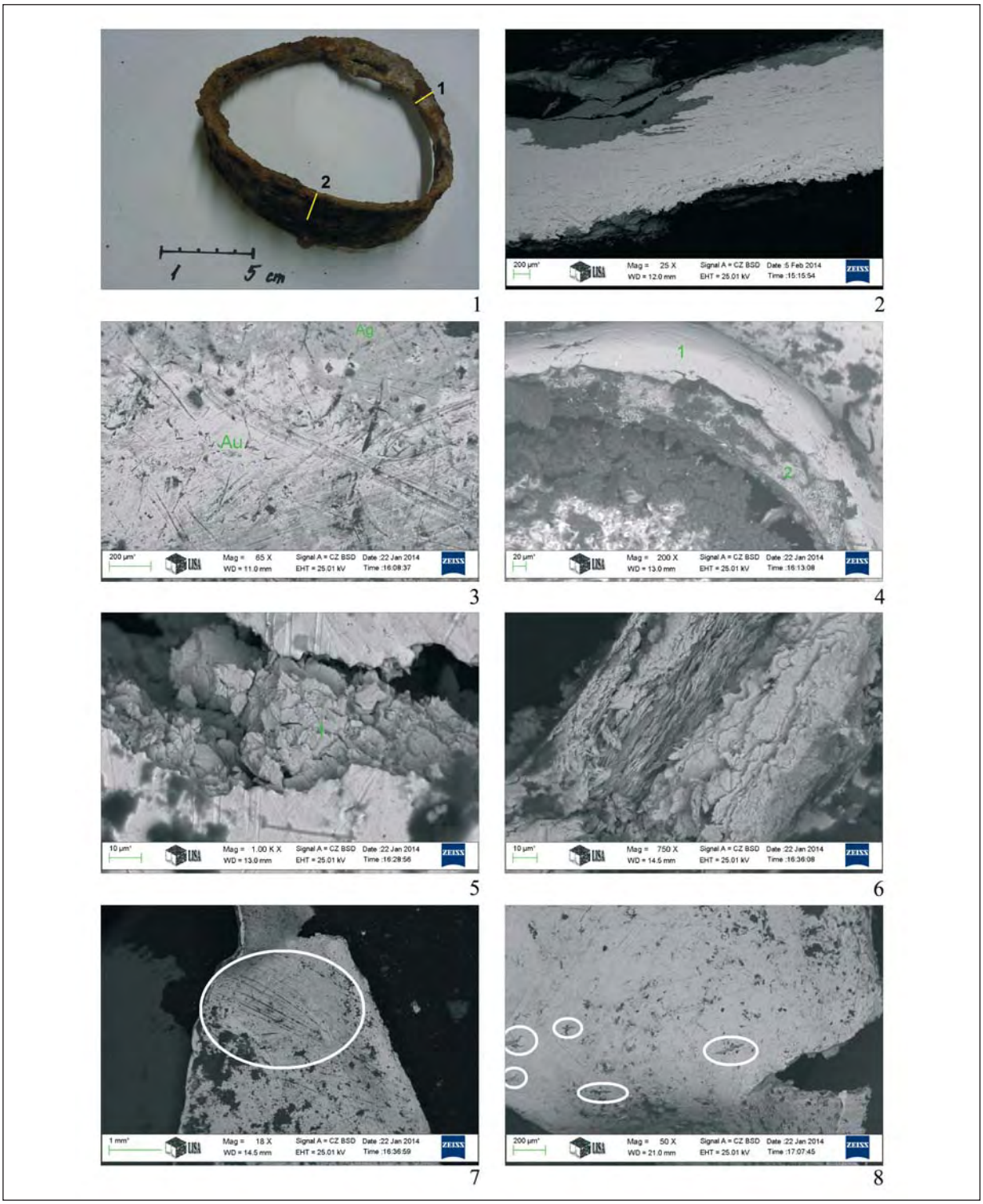
Some medieval iron and precious metal artifacts from an excavation at the site of Csanádpalota (see the section by Zsolt Gallina and Gyöngyi Gulyás in this volume), such as an iron sword, an iron knife, an iron stirrup, gilded silver plates and a ring were examined by the Archaeometallurgical Research Team of the University of Miskolc (ARGUM). The analyses were carried out at the Laboratory for Complex Image and Structure Analyses at the Institute of Materials Science at the University of Miskolc using scanning electron microscopy with energy dispersive X-ray spectrometry (SEM-EDS) in order to reveal the composition, microstructure, mechanical properties of the artifacts and characterize their manufacturing processes.

The investigation has shown that the iron objects were made from single bloom pieces by the free-forging technique without any intensive cooling. The bloom has a low but heterogeneously distributed C-content. The precious metal artifacts were not cast but shaped by cold forming after no more than a slight heating. The base metal is silver containing a small amount of gold, coated in a thin layer of gold containing a small amount of silver.



1. kép. 1: A vaskard a vizsgált metszetekkel; 2–5: A kard mikroszerkezetéről készült SEM-képek; 6: A vaskésben lévő zárvány spektruma és elemösszetétele

Fig. 1. 1: The iron sword and the examined cross-sections (marked in yellow); 2–5: SEM micrographs of the sword; 6: Spectrum and element composition of an inclusion of the sword



2. kép. 1: A kengyel a vizsgált metszetekkel; 2: A kengyel talprészének SEM képe; 3: Az ezüstkarika felszínének SEM képe aranymaradványokkal; 4: Aranyozott ezüstveret lyukasztásának SEM képe; 5: Aranyozott ezüstveret töretének SEM képe; 6: Réteges szerkezet aranyozott ezüstveret lyukasztásának SEM képén; 7–8: A díszlemeztöredék felületének SEM képei alakítási nyomokkal

Fig. 2. 1: The stirrup and the examined cross-sections (marked in yellow); 2: SEM micrograph of the stirrup sole; 3: SEM micrograph of the silver ring surface with traces of gold; 4: SEM micrograph of punching in a gilded silver plate; 5: SEM micrograph of a gilded silver plate fracture; 6: Layered structure of punching in a gilded silver plate; 7–8: SEM micrographs of the ornamental plate fragment surface with traces of forming

Hadak útján XXIV. Budapest – Esztergom 2017, 785–801.

HOGYAN LEHET – EGYÉBKÉNT VÖRÖSRE ÉGŐ – AGYAGOT MINÉL FEHÉREBBRE ÉGETNI? ÉGETÉSTECHNOLÓGIAI VIZSGÁLAT TESZTELÉSE KORA ÚJKORI KERÁMIÁKON

VÉNINGER PÉTER*

Absztrakt: *Egy ma már ismeretlen kerámiaégetési módszer technológiáját próbáltam rekonstruálni. Valaha a fazekasok egy része képes volt arra, hogy fehér kerámiát készítsen olyan agyagból, amelynek magas vas-oxid tartalma van. A módszer lényege, hogy az égetés során kétféle színt hoznak létre úgy, hogy ezek keveréke együtt a lehető legvilágosabb legyen. A cikk folytatásában a fehérre égetett, engóbbal, mázzal díszített kerámiák készítéséről lesz majd szó.*

Kulcsszavak: *kísérleti régészet, kerámiatechnológia, égetés, fehér kerámia*

BEVEZETÉS

A régészek és a fazekasok számára egyaránt közismert, hogy vas-oxidot nem tartalmazó agyagok fehér színűek lesznek égetés után, a vas-oxidot tartalmazó agyagok pedig vörösre égethetőek. Fontos leszögezni, hogy nem a fehérre égő agyagokból készült (pl. budai típusú) edények égetéséről szól a cikk.

Igencsak szokatlan gondolat, hogy vas-oxidot tartalmazó (vörösre égethető) agyag valamilyen módon majdnem fehérre[1] égethető. Mivel vas-oxid tartalmú agyagot nem lehet valódi fehér színűre égetni, ezért bizonyára fehérhez közeli szín létrehozása is lehetetlen. Ezzel szemben a középkorban és kora újkorban készült fehér színű kerámiák egy része – amelyek nem tiszta fehérek, de igen világos színűek – mégis ilyen. Ezek készítése során alkalmaztak valamiféle égetéshez kapcsolódó eljárást, amelynek eredményeként a kész kerámia színe meglehetősen világos tónusúvá vált. De vajon hogyan érhetjük el azt, hogy minél világosabb színű legyen a kerámia? Hogyan vizsgálhatjuk a leleteken az égetés módját?

A célom az, hogy lehetőleg minden olyan információhoz hozzájussak, amelyek segítségével valóban elkészíthetőek a korabeliekkel a lehető legnagyobb mértékben egyező színű edények.

* mutargymasolatok@gmail.com

[1] Kerámiában a fehér szín tágan értelmezendő. A halványsárgás, rózsaszínes és a világosszürke színek is ide értendők. A vörösre, sárgára, barnára, szürkére, feketére égetett kerámiák mellett ezek is fehérnek hatottak régen. Ma ugyanolyan tágan használjuk kerámiák esetében a vörös színt is: vörös szín alatt narancsos, rózsaszínes kerámiákat ugyanúgy értünk, mint valódi piros és vörös, sőt barnásvörös kerámiákat. Sőt a középkori fehér kerámiák narancssárga színű festékének is vörös festés a hivatalos neve. A világosra égetett kerámia soha nem lesz valódi „tiszta” fehér, az igazán fehér színű kerámiák mindig fehérre égő agyagból készülnek.
Ha a modern színnevekhez ragaszkodunk, akkor valójában nincs fehérre, vagy csak halvány színűre égetett kerámia. Ebben az esetben kissé körülményes lenne körülírni az égetési módszert, aminek segítségével ilyen kerámiákat égettek, hiszen színenként kellene definiálni. A fehér szín tágabban vett használata melletti érv, hogy a középkori fehér (budai típusú) és a halványsárgás, rózsaszínes, szürkés kerámiák egymástól való megkülönböztetése modern kategória.
A továbbiakban leírt színek rendszerint a kiégetett kerámiákra vonatkoznak. Ha ettől eltérek, akkor ezt külön jelzem.

KUTATÁSTÖRTÉNET

Szerencsés helyzetnek tekinthető, hogy a régészet és a kerámiatechnológia szakirodalma egyaránt segítségünkre lehet a kerámiák minél fehérebbre történő égetésének vizsgálatában.

Az Árpád-kortól a 19. századig készült, valódi fehér színű és világos színű kerámiákról szóló szakirodalomban az égetési módról kevés szó esik. A fehérre és világosra égetett kerámiákkal sokan foglalkoztak régészeti szempontból, és néhányan az anyagvizsgálat oldaláról is.[2]

A fehér és nem tiszta fehér kerámiákat már Holl Imre megkülönböztette. Henszelmann Imre szilikátipari vegyészmérnök kísérleteinek köszönhetően[3] ismertté vált, hogy létezik egy olyan égetési mód, amelynek során – egy egyébként nem fehérre, csak világosra égő agyagot – lehetséges közel fehérre égetni. A Bajna-Csimán egy 15–16. századi kemencében talált, félkész kerámiát Henszelmann Imre elektromos kemencében különböző hőmérsékleten (980–1255°C-on) égette. A kísérletet Vágner Zsolt régész kérésére végezte; a célja az volt, hogy az ásatáson talált kiégetett kerámiák színével összehasonlítva az edények égetési hőmérsékletét meghatározza. A kísérlet ebből a szempontból nem volt sikeres, mert egyik minta sem lett olyan színű, mint a Bajna-Csima lelőhely fazekasműhelyeiben készült kerámiák. Az agyagok piszkosfehér helyett rózsaszínűre égtek, bár az égetési hőmérséklet emelésével egyre halványabb színűek lettek. Az eredmény alapján Henszelmann arra következtetett, hogy valamiféle redukciós hatásra is szükség volt a piszkosfehér szín eléréséhez. Optikai fehérítésnek[4] lehet tekinteni azt, hogy az oxidáló és redukáló égetési szakaszok váltják egymást. Az égetési hőmérséklet meghatározási kísérlete nem sikerült ugyan a színek összehasonlításával, csak a leletek és a kísérleti minták vízfelvétele alapján, de az égetésre vonatkozó információk igen fontosak.

Szilágyi Veronika a cikkében[5] különböző lelőhelyű 12–14. századi fehér kerámiákat vizsgált és bontott csoportokra geológiai módszerek (vékonycsiszolat és röntgen pordiffrakció) segítségével. A fehér égetés szempontjából fontos megállapítása, hogy a szöveti szerkezet annyira eltérő, hogy a sárgásfehér, szürkésfehér és fehér színű kerámiacsoport jól elkülöníthető egymástól. A szerző arra következtetett, hogy *„a fazekasok tudatosan törekedtek az egyre világosabb szín elérésére”*.

A hazai kerámiatechnológiai szakirodalom a kerámiák égetési technológiájának kémiai reakcióit és a színek kialakulását, valamint az elektromos kemencében történő reakciókat vizsgálta részletesebben.[6] Duma György cikkei a fekete kerámiák égetését elsősorban a szénkiválás szempontjából tárgyalták.[7] Azonban a kerámiák világos színűre égetéséről ennél sokkal kevesebb szó esik.

Az eddigi kutatás alapján azt tudjuk, hogy vannak valódi fehér (pl. budai típusú) kerámiák, amelyek fehérre égő (vasmentes vagy igen kis vas-oxid tartalmú) agyagból készültek, és vannak olyan kerámiák, amelyek az égetéssel összefüggő „optikai fehérítés” következtében világosabb színűek lettek, mint amilyenek egyébként a ma ismert égetési módokkal lennének. Pillanatnyilag nem áll rendelkezésünkre több technológiai információ az égetésről. Ezért úgy tűnik, hogy egy ma ismeretlen égetési módszert kell rekonstruálni a rendelkezésre álló adatok és leletek segítségével.

Henszelmann Imre égetési kísérletéből azt is megtudhatjuk, hogy az égetés során oxidáló és redukáló szakasz (ebben a sorrendben) váltja egy-

---

2 A fehér kerámiák kutatástörténetét összefoglalta SZILÁGYI ET AL. 2010.

3 Az itt következő információk Vágner Zsolttól és a vizsgálatot végző Henszelmann Imrétől származnak, illetve VÁGNER 2002, 333.

4 Az elnevezés Henszelmann Imre szóbeli közlése. Az optikai fehérítés lényege, hogy két szín együtt világosabbnak hat, mint a két szín közül bármelyik önmagában. A hétköznapi életben a legismertebb példa az optikai fehérítésre a mosóporokban levő kék festék, amely hatására a kissé sárga színűvé vált textil fehérebbnek tűnik.

5 SZILÁGYI ET AL. 2010, 164.

6 A kerámiatechnológiai könyvek rendszerint csak a kemencetípusokat, az égetési segédeszközöket és az égetési hibákat írják le. Sok könyv egyáltalán nem foglalkozik az égetés technológiájával. Ebben a témában legnagyobb tapasztalattal azok a fazekasok rendelkeznek, akik fatüzelésű kemencében égetnek. Égetés közben történő fizikai- és kémiai folyamatokról is kevesen írnak. A főbb folyamatokat ld. CSUPOR 1992; részletesebben SCHILLING 1988.

7 DUMA 1961; DUMA 1962; DUMA 1962a; DUMA 1963.

mást. De ezek a részletek nem elegendőek, hogy megkapjuk a választ arra, hogy hogyan is dolgoztak a korabeli fazekasok, amikor minél világosabb színűre akarták égetni a kerámiákat.[8]

A műszeres anyagvizsgálati lehetőségek

A szakirodalomban közölt információk kiegészítésére kézenfekvő gondolat, hogy vizsgáljunk meg régészeti leleteket különböző anyagvizsgálati módszerekkel. Milyen módon lehet vizsgálni azt, hogy hogyan égettek a középkorban? Tudomásom szerint kifejezetten a kerámiák égetésmódjának (technológiájának) vizsgálatára vonatkozóan nincsen anyagvizsgálat. Vannak vizsgálatok, amelyekkel bizonyos égetéssel összefüggő információkat kaphatunk, pl. a kerámia szövetszerkezetéről, pólusairól, a kristályos és olvadékfázis arányairól, illetve a kristályos fázis és a soványító anyagok ásványi összetételéről. Ezek azonban közvetett információk, amelyek valójában azt mutatják, hogy a kerámia milyen módon változott az égetés hatására. Ezekből a vizsgálatokból nagyon kevés olyan információt kaphatunk, amelyeknek segítségével gyakorlatban rekonstruálni lehetséges az égetés technológiáját.

A vasmentes agyagok fehérre égnek, és ezek vizsgálatával nincsen probléma. De a kevés vasat tartalmazó agyagok esetében az anyagvizsgálatok már csak igen szerény segítséget tudnak nyújtani. A kevés vas-oxidot tartalmazó agyagok egy része fehér, más része rózsaszín, egy harmadik csoportja pedig sárga színű lesz égetés[9] után. Ezért a kerámiában levő vas-oxid mennyisége önmagában nem ad elegendő információt az égetéssel kialakítható színekre vonatkozóan. A fehérre és sárgára[10] égő agyagok nem különböztethetőek meg sem elektronsugaras mikroanalízissel, sem röntgen diffrakcióval, sem röntgen fluoreszcens vizsgálattal. A színbeli eltérés alapján mindenképpen kémiai különbség kell, hogy legyen közöttük. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy ugyanolyan színű kerámiák előállíthatóak egészen különböző készítéstechnológiával: a kerámia sárga színét okozhatja különleges alapanyag, illetve különleges égetési technológia egyaránt. Hogy a kettő közül melyik, azt sajnos nem tudják megmondani a vizsgálatok.[11] Ezek a példák azt mutatják, hogy az anyagvizsgálatok leginkább akkor eredményesek, ha a kísérleti régészet módszereivel együtt alkalmazzuk. Az égetéstechnológia vizsgálatának pontos ismertetése előtt azonban fontos az égetéstechnológia és a színek összefüggéséről néhány szót ejteni.

Készítéstechnológiai információk

Ebben a részben szeretném összefoglalni azokat a kerámiaégetéshez kapcsolódó információkat, amelyek a fazekasok számára elérhetők.[12] Ahhoz, hogy megértsük azt, hogy hogyan égethettek kerámiákat minél világosabbra, szükséges, hogy néhány fontos technológiai részletről bővebben essen szó. Ezek a következők: (1) a kerámiaégetés atmoszférája és a kerámia színe közötti összefüggés; (2) mitől függ a kerámiák színének kialakulása és változása égetés köz-

---

8 A sárga, barna, szürke és fekete kerámiák égetésénél is rendszerint először oxidáló, majd a szín létrehozása során, a szín létrehozásához szükséges mértékben redukáló atmoszférában égetünk.

9 Oxidáló, vagyis vörös égetés során.

10 A sárga színű égetésnek van kapcsolata a fehér égetéssel. A későbbiekben erről még lesz szó.

11 A szerző kérésére az Arad közelében levő Dud faluból származó, sárgára égő agyagot és ebből égetett kerámiát vizsgált meg egymástól függetlenül Dr. Tóth Mária az MTA Geokémiai Kutatóintézet geokémikusa és a Veszprémi Egyetem egyik szilikátmérnök hallgatója, Eniszné Dr. Bódog Margit szilikátmérnök vezetésével. A vizsgálatok célja az volt, hogy megállapítsák, hogy milyen anyag hozza létre a sárga színt. Röntgen pordiffrakcióval, röntgen fluoreszcens vizsgálattal és elektronsugaras mikroanalízissel vizsgálták a mintákat. A vizsgálatok alapján a sárgára égő agyag olyan, mint egy igen kevés vas-oxidot tartalmazó, mészmentes, fehérre égő agyag. Sajnos nem sikerült egyelőre közelebb jutni ahhoz, hogy miért ég egy agyag sárga színűre.

12 Ezek egy része gyakorlati tapasztalat, amelyeket fatüzelésű kemencében égető fazekasokkal beszélgetve tanultam. Az itt leírtak egy részét nem találtam meg kerámiatechnológiai könyvekben.

ben; (3) az égetés közben létrejövő színek egymásba átalakíthatósága.

Bármely kerámiának a színét két összetevő határozza meg: a kémiai összetétel (pl. a vörös színű kerámiákban a vas-oxid jelenléte, a fehérekben ennek hiánya), illetve az égetés módja (pl. a szürke színű kerámiák égetése). A kémiai összetétel jól vizsgálható, az égetés módja kevésbé.

Azt gondolom, hogy fehér égetés szempontjából az agyagok egy konkrét csoportjára érdemes koncentrálni, ez pedig a Kárpát-medencében gyakori, felszín közeli fazekasagyag.[13] Ezek nagy részének közös jellemzője, hogy vas-oxid tartalmú, meszes agyagok. Ez azt jelenti, hogy ezekből vörös, sárga, barna, szürke és fekete színű kerámia égethető fatüzelésű kemencében. Az ilyen agyagok elektromos kemencében vörös színűre égnek.[14]

Ugyanakkor az égetés atmoszférájára[15] rendszerint két (ritkábban három) jellemzőt szokás említeni: az oxidáló és redukáló atmoszférát. A kerámiatechnológia irodalma használja a semleges atmoszférát is esetenként.[16]

A redukáló atmoszférájú égetés nem egységes csoport, mert az atmoszféra összetétele eltérő.[17] Az égetés közben létrehozott színek létrejötte, az égetési atmoszféra és a hőmérséklet között összefüggés van. Sajnos a kerámiatechnológia szakirodalmában nincs teljes egyetértés, hogy milyen színű kerámiát milyen atmoszférájú égetéshez sorolnak.[18] Ennél nagyobb probléma, hogy nagyon kevés könyv ír ezekről az összefüggésekről. Mégis a gyakorlati tapasztalatokkal együtt igen tömören összevetve a következő kép körvonalazódik:

A kerámiák vörös színe oxidáló atmoszférában alakul ki, ami azt jelenti, hogy az égető térben jelen van oxigén, ezért a legtöbb színezőanyag a legmagasabb oxidációs számig feloxidálódik. A sárga szín kapcsán eltérő véleményekkel találkozhatunk. Egyes szerzők szerint oxidáló, mások szerint redukáló atmoszféra eredménye a sárga szín. A szürke és fekete szín létrejöttét illetően egyértelműen erősen redukáló atmoszféráról írnak, míg a barna szín kialakulásáról nem találtam információt.

A fekete színű kerámiák égetését igen jól összefoglalta Masek Zsófia: *„Az égés során a szénkiválási folyamat a gáz és a szilárd anyag részecskéinek határfelületén zajlik. A reakció lezajlásához katalizátor szükséges, amelynek szerepét az adalékanyagok hozzáadása nélküli kerámiák esetében az égés során keletkezett, majd folyamatosan felbomló cementit (Fe_{3C}) látja el. A cementit képződésének mértéke erősen függ az agyag ásványi anyagösszetételétől, elsősorban vastartalmától.”*[19]

A színek és az égetési hőmérséklet kapcsán annyit tudtam meg, hogy bizonyos színek adott hőmérsékleten, pontosabban hőmérsékleti tartományban alakulnak ki. Az égetés során a maximális hőmérséklet elérése után – tehát amikor a kemence már hűl – eltelt időt figyelik.[20] A fekete szín jóval a maximális égetési hőmérséklet alatt jön létre.

---

13 A csoport most nem geológiai értelemben értendő.

14 Vannak jelentős fazekasközpontok, ahol vörösre égő, de igen kevés meszet tartalmazó agyagokat használnak, ilyen pl. az Őrség. Ezeknél az égetési színek kissé másként alakulnak.

15 Itt szeretném megjegyezni, hogy viszonylag gyakori tévedés az, hogy az égetés atmoszféráját a „kontrolláltsággal” azonosítják.

16 Semleges (vagy neutrális) égetés (pl. az elektromos kemence égetési atmoszférája) esetében nincsenek égéstermékek, viszont a levegő oxigénje jelen van (JAKÓ 1934, 44). Az égetési atmoszféra jól jellemezhető úgy, hogy milyen anyagok vannak jelen az égetőtérben. Mások az oxigén jelenléte miatt, illetve a kerámia vörös színe miatt oxidáló égetésnek tekintik, pl. a fazekasok által gyakran használt könyvben (vö. CSUPOR 1992, 116).

17 A fekete égetésnél bizonyos mennyiségű szén-monoxid (CO) van jelen, a szürke égetésnél pedig valamennyi hidrogén (H_2) keletkezik, és hozza létre a redukciós atmoszférát. A barna és a sárga égetés atmoszférájára vonatkozóan nem találtam adatot.

18 Ennek az oka valószínűleg nem az, hogy nincs összefüggés az égetés során létrejövő szín és az égetési atmoszféra között. Valószínűleg azért nincs egyetértés, mert amíg a kézműves technológiák elterjedtek voltak, addig a természettudományos vizsgálatok még kialakulóban voltak. Most, hogy már nagyon jó vizsgálati módszerek vannak, ezeket a módszereket az ipar számára fontos területek kutatására fordítják.

19 MASEK 2011, 253. Bár ebben a részben a fazekasok által elérhető irodalomról van szó, mégis kivételt teszek egy régészeti cikkre történő hivatkozással. Masek Zsófia cikke jó példája annak, amikor a kerámiatechnológia ismeretei pontosan megjelennek a régészeti szakirodalomban. A cikk szarmata kerámiáról szól, de az égetésről szóló rész bármilyen korú kerámiára igaz.

20 Gyakori tévedés, hogy a kerámiaégetés maximális hőmérsékletét azonosítják a kerámia színének kialakulási hőmérsékletével. Mivel nem azonos a kettő, ezért nem állítható az, hogy a fekete színű kerámia biztosan túl alacsony hőmérsékleten van égetve.

A kerámiakészítés szakirodalma keveset ír arról, hogy az égetés során létrehozott színek egy következő égetés során másik színné változtathatóak. Ugyanakkor a fazekasok számára ez közismert információ, és ha az égetés során a kerámia színe nem megfelelő, akkor újraégetéssel javítják. Fazekasokkal beszélgetve úgy találtam, általános vélemény, hogy bármely égetés során létrehozott szín átalakítható más színné egy következő égetés során. Úgy tapasztalom, hogy a régészek között ez a jelenség meglepetést okoz, ezért érdemes hangsúlyozni, hogy lehetséges a kerámiák színét égetés közben vagy újraégetéssel változtatni.[21]

Végül szeretném megjegyezni, hogy minden fatüzelésű égetés valójában vegyes atmoszférájú, mert a fűtés során a tüzelőtér atmoszférája állandóan változik. De ennek a szerepe csekély, a szín szempontjából az égetés végének az atmoszférája az, ami valójában meghatározó.

Kísérleti régészeti tapasztalatok

A korábban ismertetett információk kiegészítéseként ebben a részben szeretném összefoglalni mindazokat a tapasztalatokat és gondolatokat, amelyeket a saját fatüzelésű kerámiaégető kemencémben történt égetések során szereztem a kerámiák színének kialakulásáról.

Úgy gondolom, hogy ha pontosan szeretnénk megfogalmazni a kerámiaégetés technológiája és a szín összefüggését, akkor legcélszerűbb, ha úgy tekintünk az égetésre, mint egy módszerre, amelylyel a kerámia színét létrehozzuk.[22] Ehhez szeretném bevezetni az égetési szín fogalmát. Ez a szó nem festéktípust jelent (tehát nem engób és nem máz), pusztán annyit jelent, hogy egy adott kerámia cserepének a színét az égetés során lejátszódó folyamatok hozták létre. Ez a fogalom arra szolgál, hogy az égetés szempontjából foglalkozhassunk a kerámia színével. Ahogy a korábbi részből kiderült, fatüzelésű kemencében egy átlagos fazekasagyagból égethetünk vörös, sárga, barna, szürke vagy fekete színű kerámiát, de valódi fehéret nem lehet égetni, ennek az az oka, hogy az agyag vas-oxidot tartalmaz. De világosra égetett kerámiákat valamilyen módon mégis lehetséges létrehozni. A kérdés, hogy milyen módon.

Önmagában az égetési atmoszféra, különösen, ha nincs tovább pontosítva, nem ad elegendő információt az égetés módjáról, mert a kerámia színe és az égetési atmoszféra közvetlenül nem kapcsolható össze. Legegyszerűbb az égetési módot a végeredményként létrejött szín alapján megnevezni, pl. vörös égetés,[23] illetve ehhez hasonlóan a szürke égetés, barna égetés stb. megnevezéseket használni. Ez utóbbiak egyébként különböző mértékben redukciós atmoszférájúak. Mivel az égetőtérben más és más anyagok vannak jelen, ezért nem érdemes egy csoportba sorolni őket. Ilyen módon a szín, az atmoszféra, a hőmérséklet együtt határozható meg az égetés módjával. Ha az égetési módot a létrehozott színnel nevezzük meg, az szemléletes, és jelöli az égetés bonyolult folyamatának egészét. Ugyanakkor szemlélteti azt is, hogy mindegyik égetési technológia önálló módszer, amely egyenrangú a többivel, hiszen mindegyik égetési módnak megvannak a maga szabályai. Az oxidáló és a redukáló atmoszféra alapján történő besorolás ezt nem érzékelteti, és nem tesz különbséget a redukáló atmoszférájú égetések között.

A gyakorlati kísérletek során tanulságos volt számomra, hogy mennyire másként éget – még a vörös égetésnél is – a mai elektromos kemence, mint a fatüzelésű. Ha az ugyanabból az agyagból készült edények egy részét fatüzelésű kemencében vörösre égetjük, más részét elektromos kemencében égetjük, akkor minden esetben élénkebb vörös színűek lesznek az elektromos kemencében égetettek. A legvalószínűbb szerintem az, hogy az elektromos kemence oxidálóbb égetéssel éget, mint a fatüzelésű kemence.

Fatüzelésű égetés során a sötétebb színek alacsonyabb hőmérsékleten jelentkeznek. Barna vagy

---

[21] Régészek körében ismert jelenség, hogy megváltozhat a kerámiák színe újrahevítés során a háborús pusztulási rétegekből előkerült, tűzvészben megégett edények esetében. Ugyanez történik kerámia készítése közben is.

[22] Természetesen az égetésnek egyéb céljai is vannak, pl. az agyag átalakítása cseréppé.

[23] Egészen pontos meghatározással vörös (oxidáló) égetés.

szürke égetésnél a kemence alján levő edények sötétebb árnyalatú barnák lesznek, mint a kemence magasabban levő részein. Ha az a cél, hogy minél világosabb színű kerámiákat égessünk, akkor magasabb hőmérsékleten kell a megfelelő színt létrehoznunk.

AZ ÉGETÉSI SZÍNEK EGYMÁSBA ÁTALAKULÁSA/ÁTALAKÍTÁSA

Kiemelten érdekes kérdés volt számomra, hogy valóban igaz-e, hogy bármilyen égetési szín átalakítható egy következő égetéssel más égetési színné. Ezért módszeresen elkezdem kipróbálni ezeket.[24] Fatüzelésű kemencében égetve úgy tapasztaltam, hogy nagyrészt helyes az a megállapítás, hogy bármilyen égetési szín bármilyen más színné alakítható (*1. kép 1*).[25] De van egy fontos kivétel: a sárga színűre égetett kerámiák többé nem égethetőek vörösre, még elektromos kemencében újraégetve sem.[26] Sárgára égetett kerámiát szürkére biztosan lehet égetni (*4. kép 6*), és valószínűleg egyéb más (nem vörös) színűvé is át lehet alakítani. Az *1. kép 1*-en látható összefüggésnél ezért nincs oda-vissza nyíl a sárga és a vörös szín között.

A kerámiák sárgára égetése fontos lehet a fehér szín létrehozásához, ezért röviden érdemes szót ejteni róla. Azt tapasztaltam, hogy az izzási hőmérséklet (kb. 600°C) és a maximális égetési hőmérséklet között bárhol létrehozható a sárga szín enyhe redukciós atmoszférában.

Ma nagyon kevés fazekas készít sárga égetéssel kerámiát. Bár a 19. században és a 20. század elején tömegesen égettek sárga porózus kerámiát,[27] mára szinte teljesen elfelejtődött, ezért közvetlen tapasztalat nagyon kevés van. Talán a könyvek ezért nem említik, hogy a sárga égetési szín kivételes, mert nem alakulhat vissza vörösre. Azonban ez a tény igen fontos a fehérre égetés vizsgálata szempontjából.

Nemcsak az érdekes, hogy az égetési színek nagy része egymásba átalakítható, de a vizsgálat és a készítés szempontjából az is, hogy melyek az égetés során korábban létrejött szín eltűnésének feltételei. Mennyi időre van szükség ehhez? Lehetséges, hogy ez színenként változó és az égetési hőmérséklet is bizonyára jelentősen befolyásolja. De az átalakulás valószínűleg viszonylag gyorsan lejátszódhat, mert a gyakorlatban egy új szín létrehozása nem okoz problémát.

AZ ÉGETÉSTECHNOLÓGIAI VIZSGÁLAT ELVE

Az ismert égetési színek (vörös, sárga, barna, szürke, fekete) mellett az „optikai fehérítés” egy új, eddig ismeretlen égetési színnek tekinthető. (Ha a különböző árnyalatnak jelentőséget tulajdonítunk, akkor pedig új csoportnak tekinthető.) Ha az optikai fehérítést égetési módszernek tekintjük, akkor ezzel a következtetéssel még nem nagyon jutunk közelebb ahhoz, hogy hogyan is vizsgálhatnánk az égetés technológiáját.

Ha azt feltételezzük, hogy a kerámiák minél fehérebb színűre való égetését (optikai fehérítését) valamilyen módon le lehet vezetni az eddig ismert égetési módokból – tehát valamilyen köze van az ismert égetési színekhez –, akkor logikai úton talán közelebb juthatunk a megoldáshoz.

A Henszelmann Imre által megadott információkat továbbgondolva két égetési szín együtt optikailag világosabbnak tűnhet, mint bármelyik szín

---

[24] Természetesen fatüzelésű kemencében. Egyrészt, mert elektromos kemencében ez a kérdés nem, vagy nagyon nehézkesen vizsgálható, másrészt mert fatüzelésű kemencéket használtak régen a fazekasok.

[25] A cikk valamennyi fotója a szerző felvétele.

[26] Az elektromos kemencét azért érdemes hangsúlyozni, mert ez a kemence csak vörös égetésre képes, azaz oxidáló atmoszférában éget. Ezt a kísérletet többször elvégeztem. Semmilyen általam ismert könyv nem említi, hogy sárga kerámiák újraégetve nem lesznek többé vörös színűek. Úgy tapasztaltam, hogy ez az információ nem közismert sem a fazekasok, sem a régészek körében.

[27] Legnagyobb mennyiségben a Kőbányai Téglagyár készítette. Budapesten több épület homlokzatán láthatóak sárga és vörös színű téglákból kialakított díszítések.

önmagában (*1. kép 2*).[28] Ha ez igaz, akkor két megoldás látszik technikailag kivitelezhetőnek: vörös, majd szürke égetési szín keveréke,[29] illetve sárga és szürke égetési szín keveréke.[30]

Így az égetésnek – a kerámia színének kialakítása szempontjából – két lényeges szakasza van, de a kívánt szín létrejöttének az is fontos feltétele, hogy az újabban keletkező szürke szín ne fedje el a korábbi (sárga vagy rózsaszín) színt. Ez a megszokott égetés logikájától eltérő sajátosság. Az optikai fehérítésnél – ideális esetben – mindkét meghatározó színt egyforma mértékben kell látnunk az edény külső felületén. Természetesen, ha a szürke égetési szakasz túl hosszú, akkor tisztán szürke színű kerámiát kapunk.[31] Ennek az az oka, hogy a korábbi égetési színt teljesen elfedi vagy átváltoztatja az újabb égetési szín. Ezt elkerülendő bizonyára alkalmaztak valamiféle ellenőrzést az égetés során. Az nem fontos, hogy az edény teljes keresztmetszetében egyformán létrejöjjön a kívánt szín.

Egyelőre kérdés, hogy egyáltalán milyen módon lehet ellenőrizni a lezárt és igen forró kemencében végbemenő színváltozást?

Ha a színek létrehozásáról feltételezettek igazak, akkor már csak azt kell kitalálni, hogy milyen módon lehet ezt kísérletileg igazolni. A megoldás az, hogy ha az egyik égetési színt valahogyan „eltüntetem", akkor a másik égetési szín láthatóvá válik. Az égetési színeket valójában nem lehet eltüntetni, csak átváltoztatni. Legegyszerűbb az, ha a szürkét rózsaszínre változtatjuk. Ennek hatására, ha a rózsaszín és a szürke szín együttese – optikailag – fehéret ad, akkor tisztán és egységesen rózsaszín kerámia lesz az eredmény. A sárga és szürke szín együttese esetén egyszerre látni sárgát és rózsaszínt (*2. kép 1*).

A sárga égetési színről megállapítottuk, hogy soha sem változtatható vörössé. Így egy olyan kísérletre van szükség, ahol a kerámiákat egészen biztosan „tiszta" vörös égetéssel égetjük újra. Erre egyetlen megbízható eszköz van: az elektromos kemence.

Bármilyen szokatlan és furcsa a gondolat, de a kerámiák újraégetése ilyen módon egyfajta anyagvizsgálatnak tekinthető. Legalábbis abban az értelemben, hogy az anyagvizsgálatok nagy részében a vizsgálandó anyagot valamiféle hatásnak teszszük ki, majd figyeljük, milyen válasz érkezik az anyag részéről. Az újraégetés során a színváltozás lehet ez a fontos információ.[32]

A kerámiák újraégetése nem idegen a már elterjedten használt vizsgálatoktól sem. Több anyagvizsgálat során hevítik a vizsgálandó mintát.[33] A régészeti leletek újraégetésénél azonban etikai problémák is felmerülnek, mert az újraégetés roncsolásos vizsgálatnak tekinthető, és hatása nem fordítható vissza. Ezért a vizsgálathoz leselejtezett ásatási leleteket választottam.

Az elektromos kemence normál működése során csak és kizárólag vörös égetésre képes. Így kizárható, hogy a kerámiák várhatóan sárga színét maga a kemence vagy az égetés okozza. Elektromos kemencében előfordul, hogy sárga foltosra égnek a kerámiák, ha túlságosan sok kerámiát égetünk egyszerre, különösen gyors égetés esetén. Ezt tudatosan elkerülendő, kb. 4 órás égetési idővel és kevés kerámiával égettem. Az égetendő kerámiák soha nem érintkeztek egymással, mindegyiket úgy helyeztem el a kemencében, hogy legyen hely

---

28 A festékek keverésénél ismert jelenség, hogy két kiindulási színhez képest a kettő keveréke lehet jóval sötétebb tónusú (pl. piros + kék = lila), vagy lehet kissé világosabb. Utóbbira példa a hármas lábjegyzetben leírt jelenség.

29 Esetleg azonos lehet ezzel SZILÁGYI ET AL. 2010: „*szürkésfehér csoport*".

30 Esetleg azonos lehet ezzel SZILÁGYI ET AL. 2010: „*sárgásfehér csoport*". A fazekasok kedvéért érdemes megerősíteni, hogy a régészek által a kerámiák leírásában használt sajátos színek (pl. a sárgásszürke) első hallásra zavarba ejtőnek tűnhetnek, de a kerámiák valóban ilyen színűek.

31 Ne felejtsük el, hogy az égetés egy több órás folyamat. A színek létrejötténél nem csak az égetési hőmérséklet és az atmoszféra, hanem az idő is fontos.

32 Színváltozáson alapul nagyon sok kémiai vizsgálat. A műszeres vizsgálatok elterjedése előtt a klasszikus analitikában az anyagvizsgálatok szinte kizárólag színváltozáson alapuló vizsgálatok voltak. Régészek leggyakrabban a restaurátorok által használt kimutatási módszerekkel találkozhatnak (pl. fémek anyagának gyors meghatározása). Az újdonság csak annyi, hogy a színváltozást nem szobahőmérsékleten érjük el, és a mintához adott kémiai anyag gáz halmazállapotú (levegő).

33 Pl. termolumineszcens vizsgálatnál kormeghatározás céljából. Derivatográfiás vizsgálatnál égetés során történő fizikai és kémiai folyamatok vizsgálatára. Hevítőmikroszkópos vizsgálatnál a cserép tömörödési hőmérsékletének és a mázak olvadáspontjának, valamint a kerámiák méretváltozásának megállapításakor.

közöttük. Ilyen módon kizárható volt, hogy a minták sárga színét az elektromos kemence okozza.

Mivel a sárga szín újraégetve nem alakul vissza vörösre, ezért ennek segítségével vizsgálható, hogy volt-e az eredeti égetés során sárga égetési szakasz vagy sem. Ezen a módon az biztosan kideríthető, hogy a sárga égetésnek volt-e szerepe az optikai fehérítés (fehérre égetés) során.

AZ ÉGETÉSTECHNOLÓGIAI VIZSGÁLAT KIPRÓBÁLÁSA[34]

Ez az égetéstechnológiai vizsgálat arra szolgál, hogy kimutassa, az eredeti égetés során létrejött-e sárga szín vagy sem. Ilyen módon az újraégetés során bekövetkező színváltozás révén információt kapunk arról, hogy a korabeli égetés mennyire és miben tért el az újraégetéstől. Az így kapott információ segítségével rekonstruálhatunk bizonyos égetéshez köthető részleteket. Azt is fontos előre jelezni, hogy ez a módszer nem alkalmas a teljes égetéstechnológia rekonstruálására.

A kísérletnél az volt a célom, hogy az általam elérhető régészeti leleteken kipróbáljam, valóban lehetséges-e új információt szerezni a kerámiák kiégetésének technológiájával kapcsolatban. Ha egy kerámia vörös, majd szürke égetéssel készült, és a kerámián látható szín valójában ennek a két színnek a keveréke, akkor elektromos kemencében újraégetve a kerámia vörössé kell, hogy váljon. Amennyiben sárga, majd szürke égetéssel készült, akkor sárga vagy sárgásvörös színűvé kell, hogy alakuljon, hiszen a sárga szín nem változhat át.

Az első kísérleteket kora újkori kerámiákon végeztem. A kísérletekhez Pap Adrienn régész Rácfürdő 2005–2006-os ásatásából (boltozat betöltésből) származó 17–19. századi kerámiatöredékeket használtam. A kísérletekhez használt töredékek mindegyike régészeti feldolgozás után leselejtezett darab volt. A kísérlethez kiválasztott töredékeket (vegyesen valódi fehér, sárgásfehér és szürkésfehér színűek voltak) mindegyikét kettétörtem, és az egyik felét kiégettem, a másik felét változatlanul hagytam, hogy az égetés utáni színváltozás egymás mellett jól látható legyen. Szándékosan válogattam az újraégetendő minták közé valódi fehér kerámiákat, illetve kis számban szürke, fekete és barna színűeket is újraégettem elektromos kemencében. A kísérletekhez egyedi gyártású elektromos kemencét használtam, és a töredékeket 950 ºC-ra hevítettem.[35]

Az újraégetett fehér kerámiatöredékek száma 25 db volt. Ebből a valódi fehérnek bizonyult kerámiák száma 9 db, a rózsaszínűre égett kerámiák száma 6 db, a sárgásra (sárgás rózsaszínre) égett kerámiák száma 10 db.[36]

Amennyiben a későbbiek során valaki statisztikai módszerekkel szeretné vizsgálni valamely lelőhelyen a fehér és a világos színűre égetett kerámia anyagát, akkor az újraégetéssel történt vizsgálat során kapott eredmények jól használhatóak, mert olcsón és gyorsan lehet nagy mennyiségű töredéket vizsgálni. A vizsgálat roncsolásos, de valójában a „mintaigénye” nem nagy (kb. 1 cm^2-nyi mennyiségű mintára van szükség), és a vizsgálat egy nap alatt elvégezhető.

A VIZSGÁLAT EREDMÉNYE

A valódi fehér kerámia színe (friss törésfelületen) nagyon keveset változott az újraégetés során: szürkés árnyalatú fehérből sárgásabb fehér lett (*3. kép 1*). A nem valódi fehér, de világos színű kerámiák mindegyike szürkébb volt eredetileg, mint amilyen égetés után lett. Ez igazolja Henszelmann Imre megállapítását, amely szerint az égetésnél szerepe van a redukciós atmoszférának is. Az újraégetettek

---

[34] Fontos megjegyezni, hogy az itt következő rész nem egy feltételezett középkori (vagy kora újkori) égetés rekonstrukciójának leírása. Ha rekonstrukció lenne, természetesen megengedhetetlen lenne a fatüzelésű égetés kapcsán az elektromos kemence használata.

[35] A kísérlet gyakorlatilag bármilyen elektromos kemencében megismételhető. Az általam használt kemence adatai a következők: Becze Zoltán kemenceépítő által 2013-ban készített kemencét használtam. Belső tere: 20 × 20 × 20 cm. A fűtést szabályozó műszer típusa: ART 2006. Az égetés paraméterei: 300 ºC-ig 150 ºC/óra s300 ºC felett 950 ºC-ig 250 fok/óra sebességgel. Az égetés során nem volt hőntartás. A teljes felfűtési idő: 4 óra 10 perc volt.

[36] Az itt leírt arányok nem tekinthetőek reprezentatívnak az adott régészeti lelőhelyre nézve. A kiválogatott minták valószínűleg nem jellemzik az adott régészeti lelőhely kerámia arányát. Az újraégetés célja csupán a módszer kipróbálása volt.

pedig hol rózsaszínűnek, hol kissé sárgásnak látszanak, amiből az következik, hogy legalább kétféle módon égettek viszonylag fehér színű kerámiát.

Az engóbos töredék újraégetés során sárgás rózsaszínűvé vált (*3. kép 4*), egy másik töredéken sárgás színűre égett (*3. kép 5*). E kerámiák mindegyike eredetileg szürkébb volt, mint amilyen égetés után lett. Ezért ezek égetésénél is egy végső, redukciós szakaszt kell feltételeznünk. Az újraégetettek pedig hol rózsaszínűek, hol kissé sárgásak. Az újraégetés során a töredékeknél jelentős tónusváltozás történt, az újraégetett részek sárgás rózsaszínűvé váltak (*3. kép 6–7*). Zöld mázas töredék cserepe újraégetés után rózsaszínűvé vált, a máza pedig jóval sötétebb zöld lett, mint amilyen eredetileg volt (*3. kép 2*, baloldalt lent). A törésfelület szendvicses szerkezete eltűnt (*3. kép 3*).

Az égetés technológiájához nem tartozik hozzá szigorúan, de az eredmények kiértékelésénél fontos, hogy szinte minden töredék újraégetve sokkal foltosabbnak tűnik, mint amilyen eredetileg volt (*4. kép 1*). Ez valószínűleg a kerámiák felületén utólagosan keletkezett szennyezés (talán vas-baktérium) eredménye. Ezt igazolja, hogy a jelenség a régi törésfelületeken is megfigyelhető. A leleteken szinte észrevétlen, halvány, szürkés-barnás színű foltok vannak, melyek újraégetés során meglehetősen élénk, sötét narancssárga színű foltokká alakulnak. A jelenség utólagosan keletkezik, ezért a szín megállapításánál mindig a friss törésfelületet vettem figyelembe.

A „sötétebb” és kevésbé fehér töredékek újraégetve sötétebb sárgák lettek, mint a világosabbak. Ez alapján úgy tűnik, hogy a fazekasok igyekeztek minél világosabbra égő agyagot használni az edényekhez, hogy minél fehérebb kerámiát kapjanak. De lehetséges az is, hogy a felület csak a sárga égetés során lett (az ugyanolyan agyag) néha sötétebb, néha világosabb sárga.

Szintén érdekes, hogy a mázas kerámiák mázа rendszerint kissé megváltozott az újraégetés során: sötétebbek és élénkebbek, csillogóbbak lettek (okkerszínű máz példája, *4. kép 2*). Ennek az lehet a magyarázata, hogy valószínűleg valamivel magasabb hőmérsékleten történt az újraégetés, mint ahogyan a fazekas eredetileg égette az edényt. Az égetési hőmérsékletben történő eltérés nem befolyásolja az égetés atmoszférájára vonatkozó észrevételeket.

Ennél meglepőbb az, hogy az átlátszó világoszöld mázú kerámiák újraégetve néha világosabbá váltak (*4. kép 3*), néha olyan halvánnyá, hogy alig tűnnek zöldnek (*4. kép 4*). Néha pedig ugyanolyan tónusú, csak a cserép színének változása miatt lesz más színű a máz (*4. kép 5*). Arra a jelenségre még nem sikerült választ találni, hogy a mázak tónusa miért lesz néha sötétebb, néha világosabb, máskor pedig miért marad ugyanolyan.

Fehérre és szürkére égetett kerámiák technológiai hasonlósága és különbözősége

Az újraégetéshez kapcsolódó érdekességként említem meg, hogy a néhány újraégetett szürke kerámia között volt olyan, amely kissé szokatlan eredményt adott. Arra számítottam, hogy minden szürke töredék a vörös valamelyik árnyalatát mutatja majd égetés után, méghozzá a sötétebb szürkék valószínűleg sötétebb árnyalatú vöröset. Azonban egy világosszürke kerámiatöredék újraégetve sárgává vált: a szürke színű edényalj töredéke újraégetés után élénksárga színű lett (*4. kép 6).*

Ebből egyrészt az következik, hogy a sárga és a szürke égetés nem feltétlenül kapcsolódik egymáshoz, hiszen általános, hogy a vörös (és nem sárga) kerámiát az égetés utolsó, redukciós szakaszában szürkére égették. Másrészt az egyetlen sárgára égett töredék felveti azt a lehetőséget, hogy a sárga égetést mint „világosítást” használhatták bizonyos szürke kerámiák égetése során. Természetesen ahhoz, hogy a már sárgává vált kerámia szürkévé váljon, hosszabb ideig tartó redukciós (szürke égetési) szakaszra van szükség, mint a fehérre égetés során. Amennyiben tényleg tudatosan égettek egy égetésen belül sárgára, majd szürkére, feltételezhetjük, hogy kifejezetten cél volt az, hogy a szürke kerámia világos legyen. Ez csak feltételezés, hiszen egyetlen töredék alapján nem lehet biztos következtetést levonni. A világosszürkére égetés más technológia ugyan, mint a fehérre égetés, de érdekes, hogy ennél is szerepe van a sárga égetési szakasznak.[37]

[37] A pontosság kedvéért meg kell jegyezni, hogy pillanatnyilag nem tudjuk megkülönböztetni azt, amikor sárgára égő agyagot égetnek szürkére. Ez is érdekes lenne, mert igen ritkák a sárgára égő agyagok.

KORABELI ÉGETÉSI TECHNOLÓGIA

A vizsgálatok alapján a szakirodalomban leírtakat és a fazekasok tapasztalatait a következőkkel tudom kiegészíteni:

Ahhoz, hogy kerámiákat minél világosabbra égessünk (az optikai fehérítés elve alapján), arra van szükség, hogy két különböző világos égetési szín egyszerre és ugyanolyan mértékben legyen jelen egy kerámián. Ehhez az szükséges, hogy az égetés során ne legyenek az edények foltosak, és az is, hogy valamilyen módon ellenőrizni tudjuk, mikor van az a pont, amikor a korábbi égetési szín kezd átváltani a következő égetési színbe, hogy a megfelelő pillanatban megállíthassuk a folyamatot.

Ez jelentős különbség ahhoz képest, amikor csak egy égetési szín látható egy kerámián. Olyankor nincs szükség erős kontrollra, hiszen ha pl. egy kerámia fekete, a fekete színt létrehozó folyamatok akár hosszabb, akár rövidebb ideig zajlanak, a kerámia felületén akkor sem történik semmilyen látható változás. A kerámiák világos színűre való égetése technológia szempontjából valószínűleg nehezebb feladat, mint a többi égetési szín létrehozása.

Eddig úgy tűnik, hogy kétféle módon égették világos színűre a kerámiákat.[38] Az egyik égetési módszernél az égetés első szakaszában vörösre égettek (oxidáló atmoszférában). Ez a leghatékonyabb égetési mód tüzelőanyag és idő szempontjából. A kerámia ekkor világos, élénk rózsaszínűvé vált. Ezt követően az égetés egy következő szakaszában szürkére égettek, elvileg akár a maximális égetési hőmérséklet közelében is, de mindenképp 600ºC felett, erős redukciós égetéssel. A szürke égetési szakasz annyi ideig tarthatott csak, hogy a keletkező szürke szín ne fedje el az előző szakaszban kialakult (rózsaszínű) színt. A rózsaszín és a világosszürke színek együtt piszkosfehér színként hatnak. Végül a lezárt kemencét hagyták lehűlni.

A másik módszer talán világosabb kerámiát eredményez, mint az előző. Ennek során először 600 ºC és a maximális égetési hőmérséklet között bármikor egy rövid ideig tartó sárga (enyhe redukciós) égetési szakaszra van szükség. Ezután akár oxidáló atmoszférával is folytatható az égetés, mert a sárga szín nem változik vissza. Majd egy következő égetési szakaszban – elvileg akár a maximális égetési hőmérséklet közelében is, de mindenképp 600 ºC felett, erős redukciós égetéssel – az előző módszerhez hasonló rövid szürke égetési szakasz következett. Itt is a két szín együtt ad piszkosfehér (de az előzőnél sárgásabb) színt. Végül a lezárt kemencét hagyták lehűlni (*2. kép 2*).[39]

Lehetséges, hogy az első esetben sikerült bizonyítani, hogy két égetési szín együttes, meghatározott (egyenlő) arányú keveréke adja a kerámiák színét. Úgy vélem, a gyakorlati tapasztalat nagyon fontos volt ahhoz, hogy a kerámiák optikai fehérítésével kapcsolatos kísérletet megtervezhessem és kivitelezhessem. Tudomásom szerint az égetési színekkel kapcsolatban kevés információ érhető el, és eddig még senki sem írta le, hogy a sárga égetési szín nem alakítható vörössé. Enélkül az információ nélkül nem lehetett volna a kerámiák égetési technológiáját vizsgálni. Azt gondolom, hogy a kísérleti régészet az anyagvizsgálatokkal együtt hozhat valóban jelentős eredményt.

A KÍSÉRLETEK FOLYTATÁSA

Pusztán az égetési kísérlettel csak azt lehet igazolni, hogy a kerámiák egy részénél a világos színűre való égetéskor szerepe volt a sárga égetésnek, míg más részénél nem volt ilyen szakasz. Az újraégetéses kísérlet eredményei alapján már gyakorlatban kivitelezhető a kísérlet a kerámiák minél világosabb színű égetéséhez. A gyakorlati tapasztalatok bizonyára újabb technológiához köthető információkat szolgáltatnak majd. Ahhoz, hogy „középkori technikával” minél világosabb kerámiát égettessek, szükséges tisztázni, melyek a feltételei annak, hogy két szín közötti színt lássunk.

Az égetés vizsgálata során kapott tapasztalatokat be lehet illeszteni a régészeti rendszerbe, ha

---

[38] Emellett harmadik megoldás a valódi fehérre égő agyagból égetett (budai típusú) kerámia.

[39] Az égetés technológiájának leírása során csak azokat a lényeges szakaszokat fejtem ki, amelyek a szín létrehozásával összefüggenek.

ismert korú és lelőhelyű vagy ismert műhelyben készült kerámiákat vizsgálunk. Ehhez szükséges lesz régészeti módszerekkel, esetleg vékony csiszolatokkal is meghatározott csoportokat megvizsgálni.

Annak, aki jól ismeri a kerámiatechnológiát, feltűnhetett, hogy a leírtaknak ellentmondani látszik a világos színűre égetett (nem valódi fehér!) kerámiák élénk narancssárga színű engóbbal való díszítése a 14. századtól. Az engóbok mint agyag kötőanyagú festékek természetesen ugyanúgy viselkednek égetés közben, mint maga a cserép. Ebből az következik, hogy az optikai fehérítés miatt az edényeken az engób elvileg csak valamilyen halvány árnyalatú lehetne (a fehér égetés módjától függően). Ráadásul később mázakat is használtak a fehérre égetett kerámiákon, márpedig mázat közismerten a vörösre égetett kerámiákon szokás használni. Ebből következően redukciós atmoszférával égetett kerámiákon nem lehet ólmos máz. Hogy a fazekasok hogyan oldhatták meg ezt a problémát, azt dolgozatom tervezett második részében fogom megválaszolni. Ezzel reményeim szerint közelebb kerülünk majd ahhoz, hogy az engób és a máz használata (a redukciós égetés ellenére) vajon egy zseniális megtévesztés része, vagy egyszerűen csak szerencséje volt a fazekasoknak, és ezek az anyagok minden további nélkül alkalmazhatók voltak.

Összefoglalás

Egy átlagos Kárpát-medencei fazekasagyagot (amely vas-oxidot és meszet is tartalmaz) fatüzelésű kemencében különböző színűre égethetünk. Lehet vörös, sárga, barna, szürke vagy fekete. Az égetés során létrehozott színek az égetési színek. Az Árpád-kortól létezett olyan eljárás, amelynek során egészen világos színűre voltak képesek égetni edényeket. Ez az égetési módszer mára már elfelejtődött. Kerámiatechnológia szempontjából érdekes kérdés az, hogy milyen módon lehetséges kerámiákat világos színűre égetni? Módszertani szempontból pedig az a kérdés, hogy milyen módon lehet vizsgálni egy olyan égetési módszert, amelyet ma már senki nem alkalmaz? A kerámiák vizsgálatára hagyományosan használt anyagvizsgálati módszerek igen jól kiegészítik a kísérleti régészet technológiára vonatkozó eredményeit, de az anyagvizsgálatok önmagukban sajnos nem alkalmasak arra, hogy az égetés módjára vonatkozó információkhoz eljussunk.

Korábbi technológiai vizsgálatokból ismert, hogy az optikai fehérítésben szerepe van valamilyen redukciós atmoszférájú égetési szakasznak. Az eddig ismert égetési eljárások során az égetési színek közül mindig egy határozza meg a kerámia színét. Azt feltételeztem, hogy a világos színűre – optikai fehérítéssel – égetett kerámiák színét a megszokottól eltérően egyszerre két égetési szín együtt határozta meg: vörös és sárga, vagy egy másik módszernél a szürke és a sárga égetési színek. A kerámia színe minden esetben két égetési szín között van.

A kerámiaégetési kísérletek tapasztalatai alapján úgy találtam, hogy egy kivétellel bármilyen égetési szín átalakítható egy következő égetés során bármilyen égetési színné, egyedül a sárgára égetett kerámiából nem lehet vörös színű többé. Erre a – szakirodalomban nem közölt – sajátosságra alapozva terveztem egy égetéstechnológiai vizsgálatot. Ennek során kora újkori kerámiatöredékek felét újra égettem elektromos kemencében azért, hogy az eredeti színhez képest bekövetkező változást megfigyelve következtethessek az eredeti égetési módszerre. Az előzetesen feltételezett égetési szakaszok létét sikerült igazolni. A kerámiák újraégetése során azt lehet kimutatni, hogy a korábbi égetésekből a kerámia mire „emlékszik”. Ez ugyan a teljes technológiának csak egy része, mégis fontos információkkal szolgál. Az újraégetéssel nyert információk segítségével már megtudtunk annyit az optikai fehérítéses égetésről, hogy gyakorlati égetési kísérletet lehessen tervezni. Ugyanakkor az égetéstechnológiai vizsgálat sikeres tesztelésével bármilyen fehér kerámia vizsgálatára is alkalmas módszert kaptunk.

Az itt leírt égetéstechnológiai vizsgálat csak arra alkalmas, hogy kimutassa, a kerámia égetése során volt-e sárga égetési szakasz. Az eddig használt (régészeti és geológiai) módszerekkel együtt alkalmazva még ez az információ is segítség lehet abban, hogy pontosabb képet kapjunk a különböző korú, világos színűre égetett kerámiák égetéséről. A cikk tervezett folytatásában arról lesz szó, hogy hogyan lehet engób és máz a kerámiákon az optikai fehérítéssel együtt járó redukciós égetési atmoszféra ellenére.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönettel tartozom Dr. Tóth Mária geokémikusnak és Eniszné Dr. Bódog Margit szilikátmérnöknek a „dudiföld” minták vizsgálatáért. Mordovin Maximnak köszönöm, hogy felhívta a figyelmem a leselejtezett rácfürdői kerámiaanyagra és Pap Adriennek, hogy engedélyezte felhasználásukat.

IRODALOM

CSUPOR 1992: Csupor I.: *Fazekas iskola*. Budapest 1992.

DUMA 1961: Duma Gy.: Újabb vizsgálatok a kerámiai anyagokban történő szénkiválással kapcsolatban. *Építőanyag* 12 (1961) 442–453.

DUMA 1962: Duma Gy.: Szénbeépüléssel készült mázatlan fekete kerámiák színének alakulása. *Építőanyag* 12 (1962) 463–469.

DUMA 1962a: Duma Gy.: Kerámiai anyagokban történő szénkiválás és beépülés elméleti alapjai. *Bányászati Kutató Intézet Közleményei* 2 (1962) 205–215.

DUMA 1963: Duma Gy.: A kerámiai anyagokban történő szénkiválás és szénbeépülés vizsgálata II. *Bányászati Kutató Intézet Közleményei* 1 (1963) 347–358.

JAKÓ 1934: Jakó G.: *Az agyagáruk ismertetése és gyártása, különös tekintettel az építészeti kerámiákra*. Debrecen 1934.

MASEK 2011: Masek Zs.: Adatok a Marosszentanna–Csernyahov-kultúra és az alföldi késő szarmata – hun kori kerámiaanyag kapcsolataihoz (Angaben zu den Beziehungen der Sîntana de Mureš-Černjachov-Kultur und des spätsarmatisch-hunnenzeitlichen Keramikmaterials auf dem Ungarischen Tiefebene). In: *Erdély és kapcsolatai a kora népvándorlás korában*. Molnár István Múzeum Kiadványai 3. Szerk.: Körösfői Zs. Székelykeresztúr 2011, 249–292.

SCHILLING 1988: Dr. Schilling B.: *Szilikátok fizikai kémiája*. Budapest 1988.

SZILÁGYI ET AL. 2010: Szilágyi V. – Gál-Mlakár V. – Rácz T. Á. – Sajó I. – Simonyi E.: 12–14. századi fehér kerámiákon végzett anyagvizsgálatok első eredményei és a továbblépés lehetőségei. *Gesta – A Miskolci Egyetem Történettudományi Intézetének folyóirata* 9 (2010) 153–167.

VÁGNER 2002: Vágner Zs.: Medieval Pottery Kilns in the Charpatian Basin. *European Journal of Archeology* 5 (2002) 309–342.

WARTHA 1892: Wartha V.: *Az agyagipar*. Budapest 1982.

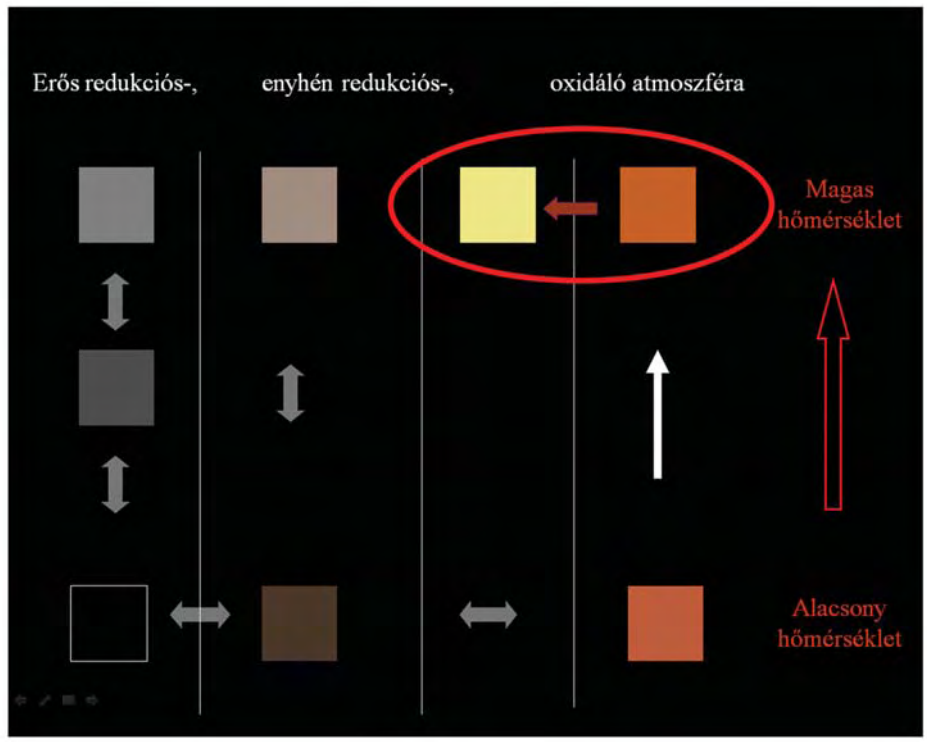
How to fire the otherwise red-burning clay in a way to achieve a whitish colour? Testing burning technology on early modern pottery

The firing of pottery from true white-burning clays is a well-known method, and potters still use white-burning clays today. The ordinary (red-burning) clay can be burnt to a red colour due to the iron oxide it contains. It might seem an unusual idea that this ordinary clay can be burnt to a fairly light, almost white colour. However, among the archaeological finds, there are pieces whose white colour is not due to extra ingredients but to a special firing technique.

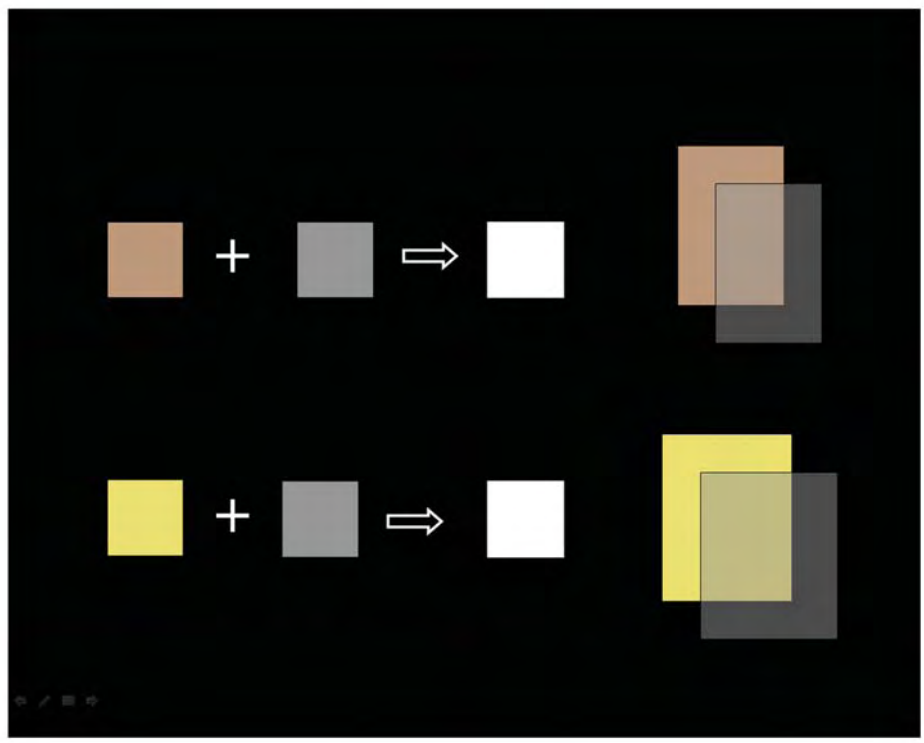
Potters today do not know and do not use this white-burning technique. The question then arises, how it is possible to make research into a technique that nobody knows today?

The commonly used testing methods of pottery are not suitable for testing the firing technique, so I had to find a method whereby it is possible to gain information about the firing process. To do this, I took advantage of two properties of ceramics; first, that colours created in the firing process can be changed during another firing, and second, that ceramics once burnt to a yellow colour cannot be reburnt to red. These two features can be used to show whether yellow burning had any role in the firing process of whitish pottery.

During the test, I reburnt light-coloured ceramic fragments and examined the change of colours. I identified two types of burning methods in this manner: one group had been first burnt to red and subsequently to gray, while the other group first to yellow and then to gray. In both cases, the mix of two colours has a whitish effect. With the refiring method, I managed to gather enough information so as to initiate further experiments in a wood-fired kiln. Because of the special firing technique, slip and glaze, in principle, could not be on the pottery; yet we find both slip and glaze on several white-burnt ceramic pieces. I intend to examine this problem in a next article.



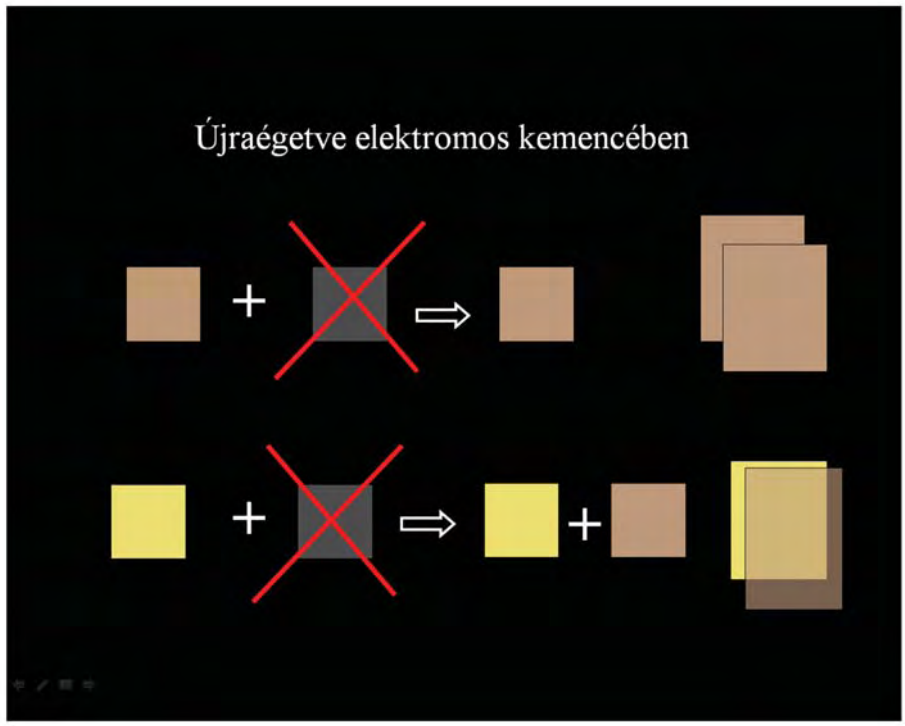
1



2

1. kép. 1: Átlagos fazekasagyagból fatüzelésű kemencében történő égetés során létrehozható színek (égetési színek) és ezek hozzávetőleges viszonya egymáshoz; 2: Az égetési színek együttes hatása fehér égetésnél

Fig. 1. 1: Colours achieved from normal clay through burning in a wood-fired kiln and their approximate relationship to each other; 2: Colours after white burning



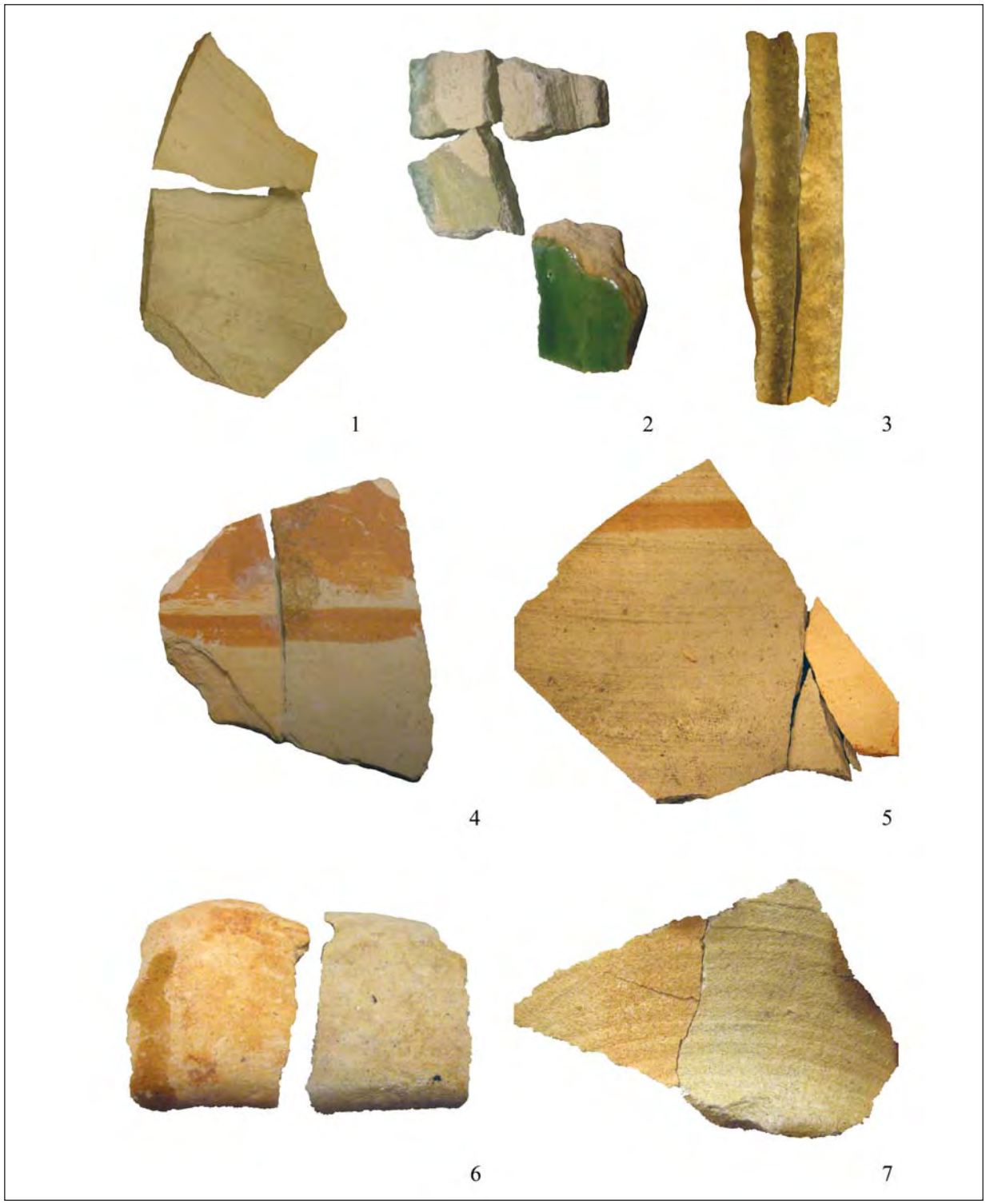
1



2

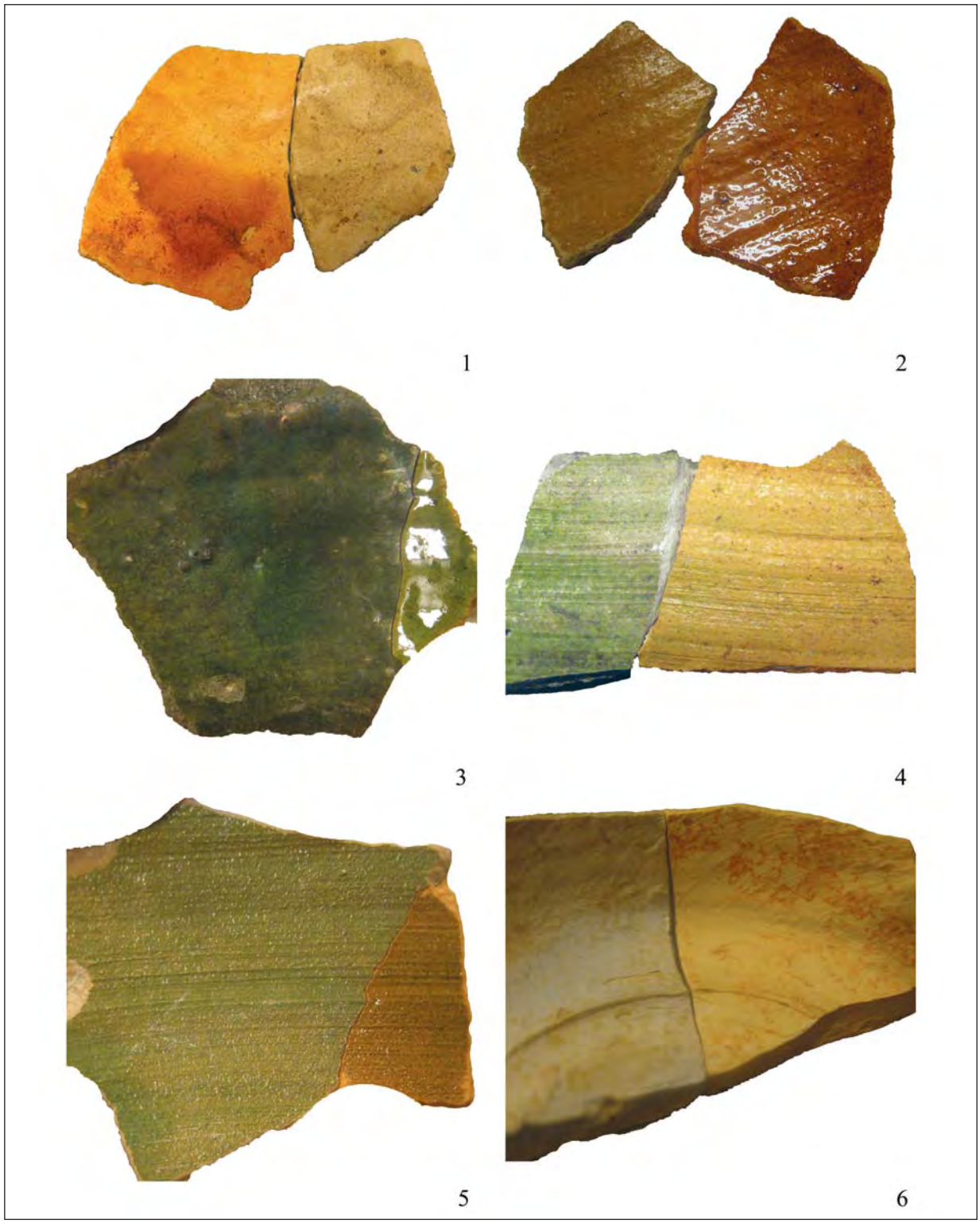
2. kép. 1: A fehérre égetett kerámiák újraégetése során keletkező színek; 2: Az égetés szakaszainak sorrendje balról jobbra haladva a kerámia színének változásaival, a szürke kiinduló színtől áttekintve (fent: vörös, majd szürke égetéssel, lent sárga, majd szürke égetéssel létrehozott optikai fehérítés)

Fig. 2. 1: Colours of white-burned ceramics after reburning; 2: Stages of burning (from left to right, up: red and subsequent grey burning, down: yellow and then grey bruning)



3. kép. 1: Fehérre égő agyagból készült kerámia töredéke (vakpróba), újraégetett töredék; 2: Zöld mázas töredék újraégetés után rózsaszínű lett; 3: A szendvicses szerkezet újraégetésnél eltűnt; 4: Engóbos töredék újraégetve sárgás-rózsaszín lett; 5: Engóbos töredék újraégetve sárgás színű lett; 6: Zöld mázas töredék újraégetés után sárgás rózsaszínű lett; 7: Az újraégetett részek sárgás rózsaszínűek lettek

Fig. 3. 1: Piece of ceramics made from white-burning clay and reburnt; 2: Green-glazed fragment changed to pink after reburning; 3: The layered structure disappeared during reburning; 4: Engobe changed to yellowish pink after reburning; 5: Engobe changed to yellow after reburning; 6: Green-glazed fragment changed to yellowish pink after reburning; 7: Reburnt pieces changed to yellowish pink



4. kép. 1: Újraégetés után jóval foltosabbá vált töredék; 2: Újraégetés után sötétebb színű lett az okkerszínű máz; 3. Újraégetés után világosabb árnyalatú lett a zöld színű máz; 4: Újraégetés után világosabb színű lett a zöld színű máz; 5: Újraégetés után a máz színe nem változik, de az alatta levő cserép színe igen, ez okozza a máz színváltását; 6: Szürke színű aljtöredék újraégetés után élénksárga színű lett

Fig. 4. 1: Reburnt piece is more stained; 2: Ochre glaze is darker after reburning; 3: Green glaze is lighter after reburning; 4: Green glaze turned into a lighter hue after reburning; 5: Colour of glaze did not change in reburning; 6: Gray bottom fragment is bright yellow after reburning

CSÁRDASZÁLLÁS-HANZÉLY-TANYA (MRT 10. 385. 4/21. LH.) EMBERTANI LELETEINEK VIZSGÁLATA

BERECZKI ZSOLT*

Absztrakt: *A tanulmány egy 19 sírból álló temetkezési hely embertani leleteinek vizsgálatáról számol be. A leletek közül 17 egyén maradványain (13 avar kori, három 10–11. századi, valamint egy ismeretlen korú) volt lehetőség megfigyeléseket végezni. Az adatok összegyűjtéséhez és elemzéséhez a történeti embertanban szokásos makromorfológiai módszereket alkalmaztam. A 7–8. századi maradványok mind morfológiai, mind metrikus, mind patológiai jellegzetességeiket tekintve illeszkednek a korszakról eddig összegyűjtött ismereteink rendszerébe. A patológiai jellegek közül a 10. sír gyermekmaradványain láthatók fertőző vagy hiánybetegség nyomai, a 12. sír férfi maradványain megfigyelhető fertőzéses eredetű csigolya osteomyelitis és gerincsérv, a 14. sír női maradványainak feltehetően fertőzéses tünetei, illetve a 15. sír női koponyáján található jelképes trepanáció és a fertőzéses tünetek együttes előfordulása érdemel említést.*

Kulcsszavak: *7–8. század, 10–11. század, fertőző betegségek, jelképes trepanáció, paleopatológia*

BEVEZETÉS

Medgyesi Pál 1998-ban vezetett leletmentő ásatást a területen, ahol Kovalovszki Júlia 1958-ban és Szénászky Júlia 1988-ban különböző korokból származó sírokat hozott felszínre.[1] A Medgyesi által feltárt objektumok között 19 sír szerepelt, melyek közül 15 a 7–8. század fordulójára, három a 10–11. századra datálható. Egy sír korszakbéli hovatartozása nem volt megállapítható. Vizsgálataimat 17 (13 avar, három 10–11. századi, egy ismeretlen korú) egyén maradványain végezhettem el.

Az adatok összegyűjtéséhez és elemzéséhez a történeti embertanban szokásos makromorfológiai módszereket alkalmaztam.[2] A patológiai jelenségek előzetes értékelésénél Ortner,[3] valamint Aufderheide és Rodríguez-Martín[4] munkáit használtam fel iránymutatásul.

A MARADVÁNYOK ISMERTETÉSE

A 7–8. század sírok öt férfi, öt nő és három gyermek, a 10–11. századi sírok egy férfi és két nő csontmaradványait tartalmazták. Az egyes vázak megtartottsági állapota igen változó, így csak néhány esetben volt lehetőség morfológiai és metrikus adatok gyűjtésére, a széria kis mérete miatt pedig eltekintettem a metrikus analízistől. A koponyák adatai az *1. táblázatban*, a vázak adatai a *2. táblázatban* olvashatók.

1. sír: 10–11. század, 20 év feletti *nő.* A váz és a koponya rossz megtartású, kopott felületű, töredékes és hi-

* Szegedi Tudományegyetem TTIK, Embertani Tanszék, H-6726 Szeged, Közép fasor 52. bereczki.zsolt@bio.u-szeged.hu

1 Medgyesi Pál szóbeli közlése.

2 VALLOIS 1937; SCHOUR–MASSLER 1941; SCHINZ ET AL. 1952; MARTIN–SALLER 1957; KOVALOVSZKI 1959; NEMESKÉRI ET AL. 1960a; OLIVIER 1960; ÉRY ET AL. 1963; ALEKSZEJEV–DEBEC 1964; RÖSING 1977; SZILVÁSSY 1977; STLOUKAL–HANÁKOVÁ 1978; ISCAN ET AL. 1984; LOVEJOY ET AL. 1985; KNUSSMANN 1988, UBELAKER 1989.

3 ORTNER 2003.

4 AUFDERHEIDE–RODRIGUEZ-MARTÍN 1998.

ányos. A csontok kisméretűek, a váz gracilis. A *tibiá*k felülete kissé striás.

3. sír: 10–11. század, 20 év feletti *nő.* A rossz megtartású váz gracilis, a csontok kisméretűek. Koponya nem került elő. A maradványok között egy *gyermek* jobb combcsontjának töredékes darabja is megtalálható volt.

4. sír: 7–8. század, 70 év feletti *férfi*. Rossz megtartású, töredékes, erodált felszínű koponya és váz. A koponya *post mortem* torzult, rajta jellegzetes öregkori elváltozások figyelhetők meg (Pacchioni-benyomatok, érbenyomatok). A fogazat még az egyén életében majdnem teljesen elveszett, a fogmedrek beforrtak, a megmaradt fogak szuvasak, illetve erősen kopottak. A homlokcsonton, a jobb szemüreg külső pereménél 15 × 8 × 4 mm-es ismeretlen (feltehetőleg traumatikus) eredetű mélyedés található.

6. sír: 7–8. század, 4,5–5,5 éves *gyermek*. Közepes megtartású koponya és váz. Jelentős elváltozás nem észlelhető.

7. sír: 7–8. század, 25–30 éves *nő.* A koponya és váz közepes megtartású, a lambdavarratban *os apicis* és több kisebb varratcsont található. Az agykoponya rövid (*brachykran*) és nagyon magas (*hyperhypsikran*). A koponya belsejében Pacchioni-benyomatok láthatók. A fogakon enyhe fogkőlerakódás figyelhető meg. Enyhe stresszjelző zománcrendellenesség (*hypoplasia*) nyoma látható a jobb alsó szemfogon. A *tibiá*k és a *femur*ok felszíne enyhe csonthártyagyulladásra utal. Az ágyékcsigolyák töredékein Schmorl-csomók láthatók.

8. sír: 7–8. század, 9–11 éves *gyermek*. Rossz megtartású, töredékes koponya és váz. A bal felső laterális metszőfogon megnagyobbodott *palatinalis* csücsök található.

9. sír: 7–8. század, 40–60 éves *nő.* A koponya rossz megtartású, töredékes, a váz nem került elő. A koponya belsejében Pacchioni-benyomatok és mély ércsatornák láthatók.

10. sír: 7–8. század, 9–11 éves *gyermek*. A koponya és váz közepes megtartású. A felső maradó metszőfogak lapát alakúak, a koponyán egyéb mongoloid jellegzetességek is megfigyelhetők. A lambdavarratban számos varratcsont található. A falcsontok *mediodorsalis* sarkában 5 × 3 cm kiterjedésű mezőben porotikus felrostozódás, *cribra cranii* található. Hasonló elváltozás, *cribra orbitalia* figyelhető meg a bal szemüregben. A koponya belső felszínén sok Pacchioni-féle benyomat figyelhető meg, amely talán megnövekedett agyűri nyomással volt összefüggésben. A combcsontokon és a sípcsontokon *periostitis* nyomai láthatók. A koponya és a vázcsontok elváltozásai utalhatnak valamilyen fertőző betegségre vagy hiánybetegségre. A *fossa olecrani* fenesztrált.

11. sír: 7–8. század, 22–30 éves *férfi*. A koponya és a váz megtartása közepes, a koponya *post mortem* torzult, rajta mongoloid jellegzetességek figyelhetők meg (lapát alakú metszők, kitöltött *fossa canina*). A koponya belsejében Pacchioni-benyomatok láthatók. A *mandibula* frontfogai kissé fogkövesek. A jobb sípcsonton diszlokáció nélkül gyógyult törés nyoma látható. Ezzel a sérüléssel függhet össze a *linea musculi soleii* alján lévő *myositis ossificans traumatica*, illetve a *tuberositas tibiaen* található, kb. 5 mm széles nyílás, melyek a sérült végtag rendellenes terhelése kapcsán fellépő tünetek lehetnek. Az 5., a 6. és a 11. hátcsigolyán enyhe gerincsérvre utaló jelek is megfigyelhetők. A háti és az ágyéki csigolyák kissé hipervaszkularizáltak.

12. sír: 7–8. század, 25–35 éves *férfi*. Közepes megtartású koponya és váz. Az agykoponya rövid (*brachykran*) és nagyon magas (*hyperhypsikran, hyperakrokran*). A koponya belsejében Pacchioni-benyomatok és mély ércsatornák, mindkét fogíven fogkőlerakódás, egy jobb felső bordán forrt törés, a jobb *clavicula sternalis* végén porcrendellenesség, a *tibiá*kon és a *femur*okon pedig enyhe striák figyelhetők meg. A csigolyatestek deformáltak, felszíneik hullámosak, elülső oldalukon rostos újcsont-képződményekkel. A peremeken ajakképződmények találhatók. A 9–11. hátcsigolyában egy összefüggő, 1–1,5 cm széles, szklerotizált falú üregrendszer húzódik (*1. kép 1–2*), melynek egy-egy 5 mm széles nyílása látható a 10. és 11. hátcsigolyán. A 6. és a 7. hátcsigolya összeforrt, blokkcsigolyát képez. E gerincelváltozások valamilyen fertőzés (tbc, *brucellosis*, gennykeltő baktériumok stb.) következtében fellépő csigolya *osteomyelitis*re utalnak. Az 5. ágyéki csigolya testének bal alsó sarkában, a csigolyaív csatlakozásánál komoly gerincsérv nyoma látható.

13. sír: 7–8. század, 19–22 éves *férfi*. Töredékes koponya és váz, a koponya *post mortem* torzult, mongoloid jellegzetességeket mutat (lapát alakú metszőfogak, *mandibula* formája). A felső metszőfogakon tuberkulumok találhatók a *palatinalis* oldalon. A koponya belsejében erős érbenyomatok láthatók. A jobb karcsont elülső felszínén, a *diafízis* közepén 23 × 8 × 2–3 mm-es, irreguláris hosszanti benyomat látható, mely feltehetőleg a jobb kar túlzott fizikai igénybevétele miatt alakult ki. A *femur*okon enyhe striák láthatók.

14. sír: 7–8. század, 25–30 éves *nő.* A koponya és a váz töredékes. A *post mortem* torzult koponya néhány mongoloid jellegzetességet mutat (sekély *fossa canina*, enyhe *torus mandibularis*). A fogak jelentős része még az egyén életében elveszett. A meglévő fogak igen szuvasak, és a fogívekben három gyulladt-gennyes tályog is megfigyelhető. A fogkőlerakódás enyhe. A jobb felső első metszőn enyhe zománchipoplázia figyelhető meg. A jobb arcüreg hátsó részén finom *periostealis* újcsont-réteg látható, mely valószínűleg arcüreggyulladás következménye. A falcsontok *mediodorsalis* sarkaiban *cribra cranii* található. Az izom- és ínkötő helyek túlzott fizikai igénybevétel miatti elváltozása figyelhető meg a térdkalácsokon és a sarokcsontokon. A bordák belső felszínén enyhe réteges újcsont-képződmények

vannak. Az alsó háti és az ágyéki régióban a csigolyatesteken ajakképződést és Schmorl-csomókat lehet megfigyelni.

15. sír: 7–8. század, 50–60 éves *nő*. Gyenge megtartású koponya és váz. Az agykoponya közepesen hosszú (*mesokran*) és közepesen magas (*orthokran, metriokran*). A fogazat fogköves, kissé kopott. A jobb falcsont elülső felén 17 × 22 mm nagyságú jelképes trepanáció található, külső felszínén néhány pórussal. A koponya belső felszínén sok gyulladásra utaló érbenyomat látható, különösen a trepanáció alatt és az *arteria meningea media* ágai mentén. Ezek a tünetek talán egy fertőző betegséggel magyarázhatók, mely fejfájásokat válthatott ki. Ezzel összefügghetnek az orrüregben lévő porózus csontlerakódások is, melyek enyhe *rhinitist* jeleznek. Emellett *periostitis* nyoma látható a jobb *sulcus nervi radialison* és a jobb *tuberositas deltoidea*n. A bal *acromion* epifízise kissé gyulladt álízülettel kapcsolódik.

16. sír: 7–8. század, 60 év feletti *férfi*. Töredékes koponya és váz. A maradványok összetartoznak a 2. sír csontjaival. A koponya belső felszínén érbenyomatok és Pacchioni-benyomatok figyelhetők meg. A jobb kéz 1. és 2. *metatarsophalangealis* ízületén gyulladás jelei láthatók. Az ágyékcsigolyák ízületi nyúlványai szintén gyulladtak, likacsosak és deformáltak, az ágyéki csigolyatestek peremén apró ajakképződmények találhatók. A váz izomtapadási pontjai igen kifejezettek, a térdkalácson fésűs csontkinövések láthatók.

17. sír: ismeretlen kor, 20–40 éves *férfi*. Zsugorított helyzetben eltemetett egyén töredékes koponyája és vázcsontja, nagyméretű csontokkal, erős izomtapadási pontokkal.

18. sír: 7–8. század, 50–60 éves *nő*. A koponya és a váz megtartása gyenge. A koponya néhány mongoloid jelleget mutat, öregkori *osteoporosis* jelei láthatóak rajta. Az agykoponya igen rövid (*hyperbrachykran*), magas (*hypsikran*), szélességéhez képest középmagas (*metriokran*). A koponya belsejében Pacchioni-benyomatok láthatók. Több fog szuvas, a bal alsó szemfog gyökerénél gennyesedés nyomaival. A fogkövesedés enyhe fokú. A bal *sacroiliacalis* ízület részben, a jobb teljesen elcsontosodott. A jobb csípőlapát külső oldalán irreguláris érdes csontfelrakódás látható. A *tibiá*kon és a *femur*okon striák láthatók. A csigolyák porotikusak, a háti és az ágyéki szakaszon sok csontajak-képződménnyel.

19. sír: 10–11. század, 30–34 éves *férfi*. Töredékes és hiányos váz, a koponya elveszett. Lényeges elváltozás nem észlelhető.

Összefoglalás

A 7–8. századi maradványok mind morfológiai, mind metrikus, mind patológiai jellegzetességeiket tekintve illeszkednek a korszakról eddig összegyűjtött ismereteink rendszerébe. A mongoloid jellegek előfordulása ebben az időszakban szokványosnak tekinthető. Az ízületi rendellenességek és a stresszjelzők előfordulása nagyjából az egyének életkorára jellemző képet mutat. A patológiai jellegek közül csupán a 10. sír gyermekmaradványain láthatók fertőző vagy hiánybetegség nyomai, a 12. sír férfi maradványain megfigyelhető fertőzéses eredetű csigolya *osteomyelitis* és a gerincsérv, a 14. sír női maradványainak feltehetően fertőzéses tünetei, illetve a 15. sír női koponyáján található jelképes trepanáció és a fertőzéses tünetek együttes előfordulása érdemel említést.

Csigolyák *osteomyeilitis*es elváltozásai nem ritkák a különböző fertőző betegségek, pl. *tuberculosis, brucellosis*, gennykeltő baktériumok okozta fertőzés stb. következményeként,[5] melyek egyébként előfordulhattak a falusi környezetben élő avar lakosság körében is. A csárdaszállási 12. sír esetében a tünetek erőteljesek, de sajnos atipikusak, azok alapján egyik megbetegedést sem lehet teljes bizonyossággal megjelölni a tünetek kiváltó okaként. Az eset a kis széria többi fertőző megbetegedésével együtt részletes vizsgálatot érdemel, melynek eredményei a közeljövőben önálló tanulmány formájában kerülnek közlésre.

A jelképes trepanációt klasszikusan 9–11. századi, magyar etnikumhoz kötődő szokásnak tekintjük,[6] de elvétve más történeti korokból (így az avar korból is) ismertek hasonló, szándékosan kialakított koponyasebek.[7] A jelenleg hozzáférhető adatok egyelőre nem alkalmasak arra, hogy a jelképes trepanáció szokásának etnikumok közötti átadásáról vagy a szokás más módon történő terjedéséről egyértelműen állást foglalhassunk. A 15.

---

5 Aufredheide–Rodríguez-Martín 1998; Ortner 2003.

6 Nemeskéri et al. 1960.

7 Bartucz 1950; Nemeskéri et al. 1960a; Bartucz 1966; Bernert et al. 2006; Bereczki et al. 2015; Bereczki 2013.

sír maradványainak esetében azonban érdekesség a fertőző betegséggel való előfordulás, amely fontos új adatot szolgáltat a beavatkozás indikációjával kapcsolatos elképzelések formálásához.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönöm Medgyesi Pálnak az átadott információkat, valamint a győri Petz Aladár Megyei Oktatókórház Radiológiai Osztályának a röntgenfelvételek elkészítését. A kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

IRODALOM

ALEKSZEJEV–DEBEC 1964: Алексеев, В. П. – Дебец, Г. Ф.: *Краниометрия*. Москва 1964.

AUFDERHEIDE–RODRÍGUEZ-MARTÍN 1998: Aufderheide, A. C. – Rodríguez-Martín, C.: *The Cambridge Encyclopedia of Human Paleopathology*. Cambridge 1998.

BARTUCZ 1950: Bartucz L.: Adatok a koponyalékelés (trepanáció) és a bregmasebek kapcsolatának problémájához magyarországi népvándorláskori koponyák alapján. *A szegedi Tudományegyetem Biológiai Intézetének Évkönyve* 1 (1950) 389–435.

BARTUCZ 1966: Bartucz L.: *A praehistorikus trepanáció és orvostörténeti vonatkozású sírleletek*. Budapest 1966.

BERECZKI 2013: Bereczki Zs.: *Az avarok trepanációs szokásai a Dél-Alföld bioarcheológiai leletanyagának tükrében*. Doktori disszertáció. Szeged 2013.

BERECZKI ET AL. 2015: Bereczki, Zs. – Molnár, E. – Marcsik, A. – Pálfi, Gy.: Rare types of trephination from Hungary shed new light on possible cross-cultural connections in the Carpathian Basin. *International Journal of Osteoarchaeology* 25 (2015) 322–333, DOI: 10.1002/oa.2304.

BERNERT ET AL. 2006: Bernert, Zs. – Évinger, S. – Fóthi, E.: New symbolic trephination cases from Hungary. *Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici* 98 (2006) 177–183.

ÉRY ET AL. 1963: *Éry* K. – Kralovánszky A. – Nemeskéri J.: Történeti népességek rekonstrukciójának reprezentációja (A representative reconstruction of historic population). *Anthropologiai Közlemények* 7 (1963) 41–90.

IŞCAN–LOTH 1984: Işcan, M. Y. – Loth, S. R.: Estimation of age and determination of sex from the sternal rib. In: *Forensic Osteology – Advances in the Identification of Human Remains*. Ed.: Reichs, K. J. Springfield. Illinois 1984, 1094–1104.

KNUSSMANN 1988: Knussmann, R. (ed.): *Anthropologie*. Stuttgart–New York 1988.

KOVALOVSZKI 1959: Kovalovszki, J.: Csárdaszállás. *Archaeológiai Értesítő* 86 (1959) 206.

LOVEJOY 1985: Lovejoy, C. O. – Meindl, R. S. – Pryzbeck, T. R. – Mensforth, R. P.: Chronologic metamorphosis of the auricular surface of the ilium: A new method for the determination of age at time of death. *American Journal of Physical Anthropology* 68 (1985) 15–28.

MARTIN–SALLER1957: Martin, M. – Saller, K.: *Lehrbuch der Anthropologie*. Stuttgart 1957.

NEMESKÉRI ET AL. 1960: Nemeskéri J. – Éry K. – Kralovánszky A.: A magyarországi jelképes trepanáció (Symbolically trephined skulls in Hungary). *Anthropologiai Közlemények* 4 (1960) 3–32.

NEMESKÉRI ET AL. 1960a: Nemeskéri, J. – Harsányi, L. – Acsádi, Gy.: Methoden zur Diagnose des Lebensalters von Skelettfunden. *Anthropologischer Anzeiger* 24 (1960) 70–95.

OLIVIER 1960: Olivier, G.: *Pratique Anthropologique*. Paris 1960.

ORTNER 2003: Ortner, D. J.: *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*. London–San Diego 2003.

RÖSING 1977: Rösing, F. W.: Methoden der Aussagemöglichkeiten der anthropologischen Leichenbrandbearbeitung. *Archaeologie und Naturwissenschaften* 1 (1977) 53–80.

SCHINZ ET AL. 1952: Schinz, H. R. – Baensch, W. E. – Friedl, E. – Uehlinger, E.: Ossifikationstablelle. In: *Lehrbuch der Röntgendiagnostik*. Eds.: Schinz, H. R. – Baensch, W. – Friedl, E. Stuttgart 1952.

SCHOUR–MASSLER 1941: Schour, J. – Massler, M.: The development of the human dentition. *Journal of the American Dental Association* 28 (1941) 1153–1160.

STLOUKAL–HANÁKOVÁ 1978: Stloukal, M. – Hanáková, H. : Die Länge der Langsknochen altslawischer Bewölkerungen unter besonderer Berücksichtigung von Wachstumsfragen. *Homo* 29 (1978) 53–69.

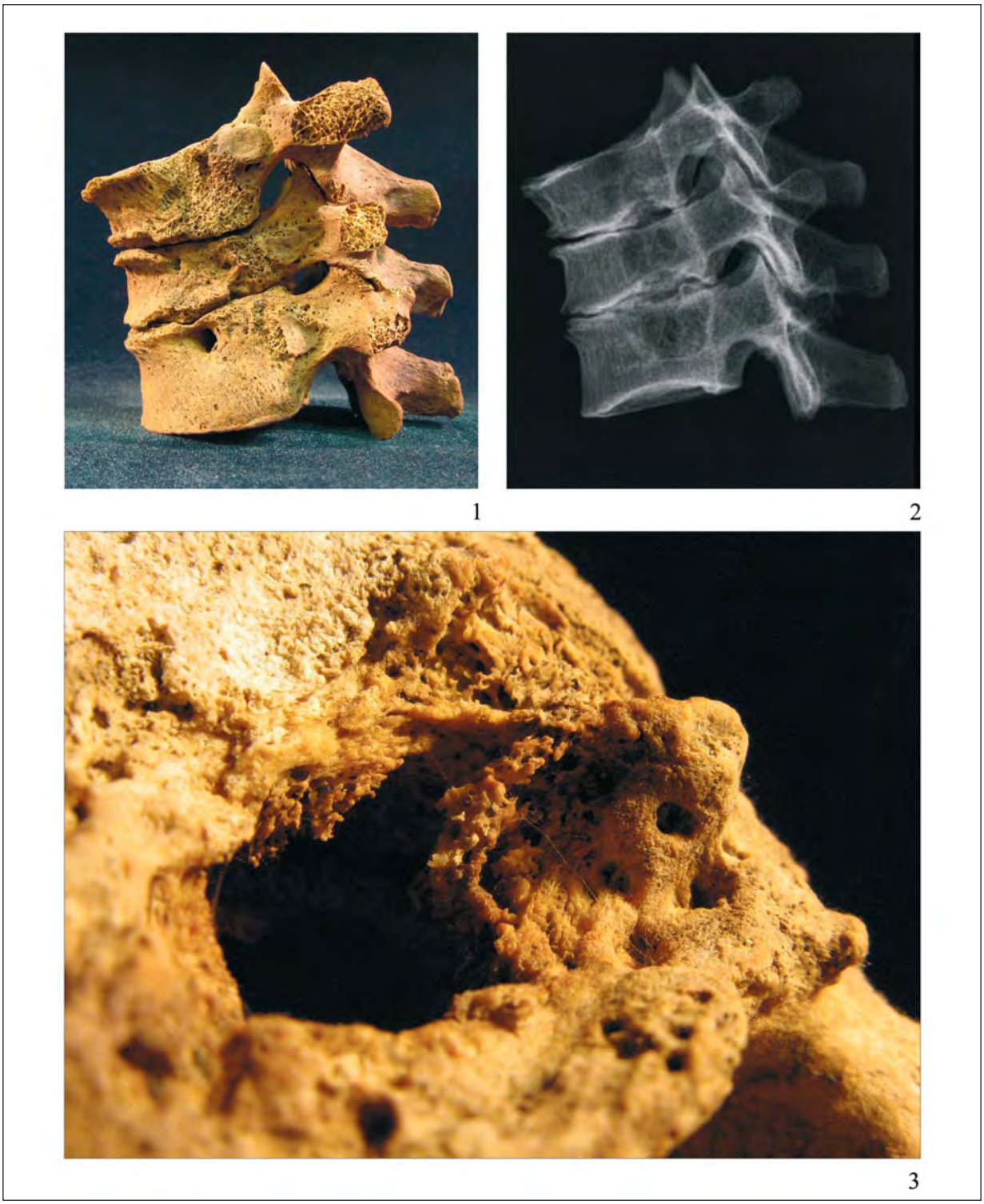
SZILVÁSSY 1977: Szilvássy, J.: Altersschaetzung an der sternalen Gelenkflaechen der Schlüsselbeine. *Beitrage zur gerichtlichen Medizin* 35 (1977) 343–345.

UBELAKER 1989: Ubelaker, D. H.: *Human skeletal remains: excavation, analysis, interpretation*. Washington 1989.

VALLOIS 1937: Vallois, H. V.: La durée de la vie chez l'homme fossile. *L'Anthropologie* 47 (1937) 499–532.

THE INVESTIGATION OF THE HUMAN REMAINS FROM THE CSÁRDASZÁLLÁS-HANZÉLY-TANYA SITE (MRT 10. 385. 4/21. LH.)

Pál Medgyesi led a rescue excavation in the area in 1998, and unearthed a burial site consisting of nineteen graves. Fifteen graves were dated to the turn of the 7th and 8th centuries AD, three to the 10th–11th century, and one remained undated. I had the possibility to conduct the investigation of the remains of seventeen individuals (thirteen from the Avar period, three from the 10th–11th century, one undated). During the collection and analyses of the data, standard macromorphological methods of historical anthropology were used. The data of the 7th–8th century remains are well in accordance with the formerly collected knowledge on the morphology, metrical characteristics, and paleopathological features of the era. Among the pathological cases, only a few stand out. The infant remains of Grave No. 10 show signs of an infectious or deficiency condition. The remains of an adult male in Grave No. 12 exhibit symptoms of vertebral osteomyelitis of infectious origin and discus hernia. The remains of an adult female in Grave No. 14 show probable infectious signs too, just like the remains of another female from Grave No. 15, which represents traces of symbolic trephination and signs of infection.



1. kép. Csárdaszállás-Hanzély-tanya 12. sír, 25–35 éves férfi. 1: A deformált 9., 10. és 11. hátcsigolyák az osteomyelitises üregrendszer egyik nyílásával; 2: A deformált csigolyák röntgenképe a csigolyatestek közepén húzódó, szabálytalan falú üregrendszerrel; 3: A 10. hátcsigolyáján megfigyelhető szabálytalan, felszín az üregrendszer középső szakaszán

Fig. 1. 25–35 years male from Grave No. 12 at Csárdaszállás-Hanzély-tanya. 1: Deformed thoracic vertebrae nos. 9, 10, and 11 with one of the openings of the osteomyelitic cavernous system; 2: X-ray image of the deformed vertebrae with the cavernous system in the middle of the vertebral bodies showing irregular walls; 3: The irregular, surface of thoracic vertebra no. 10 at the middle section of the cavernous system

A koponyák metrikus adatai								
Méret (mm)	*Férfiak*				*Nők*			
	4.	11.	12.	13.	7.	14.	15.	18.
1.	-	-	165	-	171	-	174	171
5.	-	-	-	-	-	-	-	101
8.	-	-	135	-	150	-	139	145
9.	95	-	90	97	96	-	103	99
17.	-	-	-	-	-	-	-	131
20.	-	-	112	-	120	-	113	118
40.	-	-	-	-	-	-	-	-
45.	-	-	128	-	-	-	-	-
46.	-	-	91	103	-	-	-	-
47.	-	-	121	-	-	-	-	-
48.	-	-	69	-	-	-	-	-
51 bal	-	-	37	-	-	-	37	-
51 jobb	-	-	38	-		-	-	-
52 bal	-	-	31	-	-	-	32	-
52 jobb	-	-	-	-	-	-	-	-
54.	-	-	-	-	-	-	-	-
55.	-	-	48	-	-	-	-	-
62.	-	-	-	-	-	-	-	-
63.	-	-	-	38	-	-	-	-
65.	-	135	112	-	-	126	-	122
66.	104	95	96	106	-	-	91	92
69.	-	36	36	37	34	32	28	29
70 bal	-	69	59	61	-	-	-	59
70 jobb	-	-	62	60	-	60	58	58
71 bal	33	34	31	33	-	30	29	34
71 jobb	35	35	30	34	32	-	28	34
8:1	-	-	81,81818182	-	87,71929825	-	79,88505747	84,79532164
17:1	-	-	-	-	-	-	-	76,60818713
17:8	-	-	-	-	-	-	-	90,34482759
20:1	-	-	67,87878788	-	70,1754386	-	64,94252874	69,00584795
20:8	-	-	82,96296296	-	80	-	81,29496403	81,37931034
9:8	-	-	66,66666667	-	64	-	74,10071942	68,27586207
47:45	-	-	94,53125	-	-	-	-	-
48:45	-	-	53,90625	-	-	-	-	-
52:51	-	-	83,78378378	-	-	-	86,48648649	-
54:55	-	-	-	-	-	-	-	-
63:62	-	-	-	-	-	-	-	-

1. táblázat. Csárdaszállás-Hanzély-tanya lelőhely koponyaleleteinek metrikus adatai

Table 1. Metrical data of the skulls from Csárdaszállás-Hanzély-tanya

A posztkraniális vázak metrikus adatai												
Méret (mm)	*Férfiak*					*Nők*					*Gyermekek*	
	11.	12.	13.	16.	19.*	7.	14.	15.	18.	3.*	6.	10.
hum1j	339	312	-	-	-	-	-	295	296	-	-	-
hum1b	338	309	-	-	-	-	285	288	298	-	-	238
hum2j	334	307	-	-	-	-	-	-	292	-	-	-
hum2b	334	306	-	-	-	-	284	287	294	-	-	-
rad1j	245	238	-	-	288	-	-	-	226	-	-	-
rad1b	245	-	-	-	-	-	224	224	-	-	-	-
rad1bj	244	236	-	-	-	-	-	-	223	-	-	-
rad1bb	243	-	-	-	-	-	-	223	-	-	-	-
ulnaj	269	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
ulnab	265	258	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
fem1j	474	422	473	-	-	436	411	-	402	-	211	331
fem1b	470	425	472	-	523	433	421	408	404	326	212	335
fem2j	470	422	472	-	-	430	408	-	399	-	-	-
fem2b	455	422	469	-	520	427	418	405	403	321	-	-
tib1j	383	-	-	371	-	348	337	-	-	-	-	280
tib1b	373	-	-	375	-	347	340	329	331	-	174	275
tib1bj	383	-	-	365	-	346	336	-	-	-	-	-
tib1bb	373	-	-	370	-	347	340	-	321	-	-	-
fibj	384	-	-	374	-	-	-	-	-	-	-	-
fibb	378	-	-	-	-	-	333	-	335	-	-	-
*Nem avar kori vázak												

2. táblázat. Csárdaszállás-Hanzély-tanya lelőhely posztkraniális csontvázleleteinek metrikus adatai
Table 2. Metrical data of the postcranial skeletons from Csárdaszállás-Hanzély-tanya

EGY ÁRPÁD-KORI TEMETŐBEN FELLELT POTT-GIBBUSOS ESET MOLEKULÁRIS ÉS MORFOLÓGIAI VIZSGÁLATA

PÓSA ANNAMÁRIA[*] – KÖHLER KITTI[**] – MAIXNER, FRANK[***] – ZINK, ALBERT[***] – JUHÁSZ ELEONÓRA[****] – SOLA, CHRISTOPHE[*****] – PÁLFI GYÖRGY[******] – MENDE BALÁZS GUSZTÁV[**]

Absztrakt: *A tuberkulózis (tbc) molekuláris kutatása nagy jelentőséggel bír napjainkban is, minden évben 1,5 millió ember hal meg tuberkulózis következtében. Az utóbbi években jelentős mértékben fejlődött a paleomikrobiológiai diagnosztika a Mycobacterium tuberculosis archaikus DNS kimutatásában.*

A Győr külterületén feltárt oszteoarcheológiai széria a 10–11. századból származik, a leletmentés során 217 sír maradványait emelték ki a régészek. A morfológiai vizsgálatok során egy igen erőteljes Pott-gibbus-os eset (187. sír) került feljegyzésre, ennek kapcsán merült fel a molekuláris vizsgálatok szükségessége, mintegy megerősítésként a gümőkor jelenlétére. A vizsgálatok során atípusos (borda periostitis, a koponya belső felszínén endocraniális elváltozás) és klasszikus (spondylitis, arthritis), továbbá stresszfaktorok (hosszúcsont periostitis, cribra cranii, cribra orbitalia) jelenlétét is vizsgáltuk. Korábban az Árpád-korból még nem detektáltak molekuláris módszerekkel archaikus Mycobacterium DNS-t, jelen esetben a lelet jó megtartási állapota, illetve a klasszikus tbc-re utaló jelek miatt elvégeztünk paleomikrobiológiai vizsgálatokat. A módszer megerősítheti a Mycobacterium tuberculosis DNS jelenlétét a morfológiailag pozitív esetekben, továbbá információt adhat a csonttani tüneteket nem mutató fertőzésekre is. A Mycobacterium tuberculosis komplex tagjai tartalmaznak egy ismétlődő (repetitív) elemet, amely IS6110-ként ismert, ezt a régiót amplifikáltuk PCR reakció alkalmazásával. A molekuláris vizsgálati eredmények mindkét mintavételi helyen igazolták a kórokozó baktérium DNS jelenlétét, mellyel bizonyítottuk a tuberkulózisfertőzést.

A továbbiakban spoligotyping és szekvenálási vizsgálatokkal pontosíthatjuk, hogy a hogy mely tagja volt jelen a M. tuberculosis komplexnek volt jelen ebben a történeti népességben.

A jövőbeni vizsgálataink között szerepel a teljes temető paleomikrobiológiára vonatkozó molekuláris genetikai vizsgálata.

Kulcsszavak: *Magyarország, 10–11. század, aDNS, paleopathológia, csonttuberkulózis, Mycobacterium tuberculosis komplex*

BEVEZETÉS

A tuberkulózis az egyik legrégebbi fertőző betegség, mely pandémiás megjelenésű: a WHO becslései szerint jelenleg a Föld népességének mintegy 30%-a látens Mycobacterium tuberculosis fertőzött lehet, emiatt nagy jelentőséggel bír a tbc paleopatológiai és paleomikrobiológiai kutatása. A tuberkulózis kialakulásáért felelős fő baktériumfajták a *Mycobacterium tuberculosis, a Myco-*

[*] MTA BTK Régészeti Intézet, H-1014, Budapest, Úri u. 49. Szegedi Tudomány Egyetem TTIK Embertani Tanszék, H-1014, Budapest, Úri u. 49. Posa.Annamaria@btk.mta.hu

[**] MTA BTK Régészeti Intézet, H-1014, Budapest, Úri u. 49. kohler.kitti@btk.mta.hu; mende.balazs@btk.mta.hu

[***] Institute for Mummies and the Iceman, EURAC Research, Bolzano, Viale Druso, 1 / Drususallee 1 39100 Bolzano / Bozen-Italy. frank.maixner@eurac.edu; Albert.Zink@eurac.edu;

[****] Miskolci Egyetem, Egészségügyi Kar, Miskolc, H-3515 Miskolc-Egyetemváros B3-B4 épület. juhaszele@gmail.com

[*****] Institut de Génétique et Microbiologie UMR8621 CNRS-Université Paris Sud, Bât. 400 Rue Gregor Mendel, F-91405 Orsay-Cedex. christophe.sola@u-psud.fr

[******] Szegedi Tudományegyetem TTIK, Embertani Tanszék, H-6726 Szeged, Középfasor 52. palfigy@bio.u-szeged.h

bacterium bovis és a *Mycobacterium africanum*. Ezek mellett a *Mycobacterium microti*, a *Mycobacterium canetti*, a *Mycobacterium caprae* és a *Mycobacterium pinnipedii* is a *Mycobacterium tuberculosis* komplex tagjai közé tartozik.[1]

Az archaikus DNS-sel folytatott molekuláris biológiai kutatások hozzájárulnak ahhoz, hogy megértsük a patogének evolúcióját. Szakirodalmi adatok alapján tudjuk, hogy tuberkulózis állat vagy/és ember által közvetített formában (is) transzmisszál. Az is valószínűsíthető tény, hogy a *Mycobacterium tuberculosis* komplex tagjai egy közös őstől, a *Mycobacterium prototuberculosis*tól származnak, amely együtt evolválódott az emberiséggel.[2] A legkorábbi Kárpát-medencei molekuláris és morfológiai vizsgálatokkal is alátámasztott adataink a késő neolitikus lengyeli és tiszai kultúrából származnak.[3] Több eddigi paleopatológiai vizsgálati eredmény is alátámasztja, hogy a gümőkór az Árpád-kori népességekben is jelen volt Magyarországon.[4] Ezeket a korábbi morfológiai alapú megfigyeléseinket szeretnénk most molekuláris biológiai eszközökkel is megerősíteni.

ANYAG ÉS MÓDSZEREK

Győr-Moson-Sopron megye székhelyének külterülete Pósdomb, ahol az első feltárásokra 1970-ben került sor Albeker Mária vezetésével. A feltárás során kora Árpád-kori temető került elő (10–11. század). A régészeti leleteket homokbányászat hozta felszínre, ennek következtében a lelőhely egy része elpusztult, s így jelentős számú sír megsemmisült.[5] A későbbiekben 1970 és 1973 között Mesterházy Károly vezetésével végeztek újabb ásatásokat. A feltárások eredményeként összesen 217 sír került elő, ez becslések szerint a teljes temető 60%-át teheti ki.[6]

A temetőt koporsós temetkezés jellemezte, az eltemetett egyének végtagjait enyhén behajlították. A kora Árpád-kori temetőkben szokásos módon a sírok csekély számú mellékletet tartalmaztak, a főként ezüst és bronz köznapi, illetve S-végű karikaékszerek, nyílcsúcsok, bronzpántok, fonott ezüstgyűrűk, gyöngyök, valamint vaskések a népesség köznépi temetkezésére utalnak.[7] Érmét (Salamon-dénárt) csupán egyetlen sír esetén tártak fel a régészek.[8] A sírokból kis számban kerámiatöredékek is előkerültek.

A 217 egyénből 147 került meghatározásra (ez részben a feltárásokat követő elkallódás, részben pedig a megtartási állapot következménye), melyek között 58 indifferens (ezek főként gyermekek), 49 férfi és 40 nő volt elkülöníthető. A csontszéria részletes morfológiai és metrikus közlésére Juhász Eleonóra szakdolgozatában került sor.[9]

Jelen tanulmányban a 187. sírból származó egyént kívánjuk részletesebben bemutatni, akinek a gerincoszlopán egy erőteljes *Pott-gibbus* volt megfigyelhető (*1. kép 1*). Az eset már a morfológiai vizsgálatok kezdetén feljegyzésre került, ennek kapcsán merült fel a részletesebb morfológiai analízis, illetve molekuláris biológiai vizsgálatok szükségessége, megerősítve a betegség jelenlétét az Árpád-kori népességek körében. A többi csontváz nem mutatott tuberkulózisra utaló jellegzetes, azaz úgynevezett típusos morfológiai elváltozásokat.

A paleomikrobiológiai kutatásokat morfológiai vizsgálatok előzték meg a 187. sírszámú *adultus-maturus* (36–42 éves) férfi esetében, ahol az erőteljes *Pott-gibbus* mellett további tuberkulózisra utaló elváltozásokat lehetett megfigyelni, pl. egyes bordák a gerinc felőli végükön összecsontosodtak. A vizsgálatok során korai (atípusos) és késői (típusos), továbbá az úgynevezett stresszfaktorok jelenlétét is vizsgáltuk.

---

1 DONOGHUE 2009.
2 COLE ET AL. 1998; BROSCH ET AL. 2002.
3 KÖHLER ET AL. 2012; KÖHLER ET AL 2013; MASSON ET AL. 2014; PÓSA ET AL. 2014.
4 FARKAS–MARCSIK 1996; ÉVINGER ET AL. 2011.
5 ALBEKER 1970; ALBEKER 1970a.
6 DÁVID 1970; DÁVID 1971; DÁVID 1972; MESTERHÁZY 1974.
7 ALBEKER 1970; JUHÁSZ 1999.
8 MESTERHÁZY 1974.
9 JUHÁSZ 1999.

Paleomikrobiológiai analízis

A vizsgálatokba a *humerus*t és *femur*t vontunk be a csonttani anyagból. A kontamináció minimalizálása érdekében a mintavétel a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete Archeogenetikai Laboratóriumának mintavételi helyiségében történt, továbbá a vizsgálatok előkészítése is ott zajlott. A paleomikrobiológiai vizsgálatokra az EURAC Institute for Mummies and the Iceman bolzanoi kutatólaboratóriumában került sor.

A *Mycobacterium tuberculosis* komplex tagjai tartalmaznak egy ismétlődő (repetitív) elemet, amely IS6110-ként ismert. Ebben a szekvenciában található egy 123 bázispáros régió, amely egy primer pár (IS6110F és IS6110R) segítségével felsokszorozható (amplifikálható). A vizsgálatok során ezt a régiót amplifikáltuk PCR reakció alkalmazásával.

A DNS extrakcióhoz 250 mg csontport használtunk. Az extrakciós elegy 5 ml EDTA-t és 20 µl 20mg/ml Proteinase K-t tartalmazott, keverést követően éjszakára 40°C-on inkubáltuk. A minták felülúszójához 2,5 ml kötő puffert és 100 µl szilika szuszpenziót adtunk a DNS megkötése érdekében, ezt követően 3 órán keresztül inkubáltuk. A DNS kivonást a Nadin Rohland-féle protokoll alapján végeztük, kisebb módosításokkal.[10]

Az amplifikációhoz hot-start PCR-t alkalmaztunk. A PCR reakcióelegy a következőket tartalmazta: 10 mM TRIS-HCl (pH 8.3), 50 mM KCl, 1.875 mM $MgCl_2$, 200 µM mindegyik dezoxinukleotid trifoszfátból, 0,5 µM mindkét primerből, 0,1 mg/ml BSA-t, 0,05 U/µl AmpliTaq Gold-ot (Amplied Biosystems, Foster City, CA, USA) és 2 µl a kinyert DNS-ből, a végső térfogat 20 µl.

Eredmények és megvitatás

Az elsődleges molekuláris vizsgálatokba a 187. sírban található individuumot vontuk be, hogy megerősítsük a *mycobacterialis* fertőzés jelenlétét ebben az Árpád-kori temetőben.

A Győr-Pósdomb lelőhely 187. sírjából származó 36–42 éves (*adultus-maturus)* férfi koponyája nem mutatott tbc-re utaló kóros elváltozást. Azonban a *postcranialis* csontokon több morfológiai lézió volt megfigyelhető; csonthártyagyulladás (*periostitis*) nyomai a bordákon (*1. kép 2*), a combcsontokon (*femur*), a sípcsontokon (*tibia*) és a kulcscsontok *sternum* (szegycsont) felőli végén. A jobb oldali 6–7-es bordák a gerinc felőli végükön összecsontosodtak. Mindkét *facies auricularis* esetében megfigyelhető a gyulladásos elváltozás, azonban a *sacrum* bal oldalán erőteljesebb (*1. kép 3*). A gerincoszlopon megfigyelhető jellegzetes csigolya elváltozás, amely a vizsgálatok aktualitását adta, s amelyet a szakirodalom *Pott-gibbus* néven említ, előrehaladott tbc-re utal, ahol a *thoracalis* 4–9-es csigolyák összeroppanása, illetve összecsontosodása figyelhető meg (*1. kép 1*).

A molekuláris vizsgálatok alapján mind a karcsontból, mind a combcsontból vett minták esetében pozitív eredményt kaptunk a kórokozó baktérium DNS jelenlétére, mellyel bizonyítottuk a tuberkulózissal történt fertőzést. Azok a tipizáló vizsgálatok, amelyek választ adhatnak azon kérdéseinkre, hogy mely tagja volt jelen a *Mycobacterium* tuberculosis komplexnek ebben a népességben, jelenleg is folyamatban vannak.

[10] Rohland et al. 2009.

KÖVETKEZTETÉSEK

A kora Árpád-kori temetőkben ez volt az első alkalom, hogy a tuberkulózisfertőzés jelenlétét molekuláris diagnosztika segítségével vizsgáltuk, melynek során sikeresen izoláltuk a DNS-t az adott mintavételi helyekről.

Annak érdekében, hogy megállapítsuk, az *M. tuberculosis* komplex mely tagja fertőzte meg a vizsgált egyéneket, további vizsgálatok elvégzése szükséges. Ezek a Kamerbeek és munkatársai által leírt *spoligityping* metódussal jelenleg is folyamatban vannak.[11]

Jövőbeni terveink között szerepel a teljes temető vizsgálata annak érdekében, hogy rávilágítsunk az ide temetkező Árpád-kori népesség fertőzöttségének a mértékére.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg. Külön köszönettel tartozunk a Magyar Természettudományi Múzeum Embertani Tárának és különösen, Pap Ildikónak, hogy a vizsgálatainkba bevont csontmaradványokat a rendelkezésünkre bocsátotta.

IRODALOM

ALBEKER 1970: Albeker M: Győr-Pósdomb (Nr. 105). *Régészeti Füzetek* Ser I. No. 23 (1970) 64.

ALBEKER 1970a: Albeker M: Győr-Pósdomb. *Archaeologiai Értesítő* 97 (1970) 316.

BROSCH ET AL. 2002: Brosch, R. – Gordon, S. V. – Marmiesse, M. – Brodin, P. – Buchrieser, C. – Eiglmeier, K. – Garnier, T. – Gutierrez, C. – Hewinson, G. – Kremer, K. – Parsons, L. M. – Pym, A. S. – Samper, S. – van Soolingen, D. – Cole, S. T.: A new evolutionary scenario for the *Mycobacterium tuberculosis* complex. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 99:6 (2002) 3684–3689.

COLE ET AL. 1998: Cole, S. T. – Brosch, R. – Parkhill, J. – Garnier, T. – Churcher, C. – Harris, D. – Gordon, S. V. – Eiglmeier, K. – Gas, S. – Barry, C. E. –Tekaia, F. – Badcock, – K. – Basham, D. – Brown, D. – Chillingworth, T. – Connor, R. – Davies, R. – Devlin, K. – Feltwell, T. – Gentles, S. – Hamlin, N. – Holroyd, S. – Hornsby, T. – Jagels, K. – Krogh, A. – McLean, J. – Moule, S. – Murphy, L. – Oliver, K. – Osborne, J. – Quail, M. A. – Rajandream, M. A. – Rogers, J. – Rutter, S. – Seeger, K. – Skelton, J. – Squares, R. – Squares, S. – Sulston, J. E. – Taylor, K. – Whitehead, S. – Barrell, B. G.: Deciphering the biology of *Mycobacterium tuberculosis* from the complete genome sequence. *Nature* 393 (1998) 537–544.

DÁVID 1970: Dávid L: Jelentés a Győr-Sopron megyei múzeumi szervezet 1969. évi működéséről. *Arrabona* 12 (1970) 391–406.

DÁVID 1971: Dávid L: Jelentés a Győr-Sopron megyei múzeumi szervezet 1970. évi működéséről. *Arrabona* 13 (1971) 505–517.

DÁVID 1972: Dávid L: Jelentés a Győr-Sopron megyei múzeumi szervezet 1971. évi működéséről. *Arrabona* 14 (1972) 435–451.

DONOGHUE 2009: Donoghue, H. D.: Human tuberculosis – an ancient disease, as elucidated by ancient microbial biomolecules. *Microbes Infect* 11 (2009) 1156–1162.

ÉVINGER ET AL. 2011: Évinger, S. – Bernert, Zs. – Fóthi, E. – Wolff, K. – Kővári, I. – Marcsik, A. – Donoghue, H. D. – O'Grady, J. – Kiss, K. K. – Hajdu, T.: New skeletal tuberculosis cases in past populations from Western Hungary (Transdanubia). *HOMO-Journal of*

[11] KAMERBEEK ET AL. 1997.

Comparative Human Biology 62:3 (2011) 165–83.

FARKAS–MARCSIK 1996: Farkas L. Gy. – Marcsik A.: Ópusztaszer-Monostor lelőhely csontvázain megfigyelhető paleopatológiai elváltozások. In: *Honfoglaló magyarság, Árpád-kori magyarság.* Szerk.: Farkas Gy. – Molnár E. – Pálfi Gy. Szeged 1996, 251–264.

JUHÁSZ 1999: Juhász E.: *Metodikai tanulmány Győr-Pósdomb 10–11. századi temetőjének embertani anyagán.* Szakdolgozat. Budapest 1999.

KAMERBEEK ET AL. 1997: Kamerbeek, J. – Schouls, L. – Kolk, A. – van Agterveld, M. – van Soolingen, D.– Kuijper, S. – Bunschoten, A. – Molhuizen, H. – Shaw, R. – Goyal, M. – van Embden, J.: Simultaneous detection and strain differentiation of *Mycobacterium tuberculosis for diagnosis and epidemiology. Journal of Clinical Microbiology* 35:4 (1997) 907–914.

KÖHLER ET AL. 2013: Köhler, K. – Mende, B. G. – Pósa, A.: The Emergence of Tuberculosis in Late Neolithic Transdanubia. *Hungarian Archaeology*, Summer 2013, http://www.hungarianarchaeology.hu/wp-content/uploads/2013/08/eng_Kohler_13ny1.pdf

KÖHLER ET AL. 2012: Köhler, K. – Pálfi, Gy. – Molnár, E. – Zalai-Gaál, I. – Osztás, A. – Bánffy, E. – Kirinó, K. – Kiss, K. K. – Mende, B. G.: A Late Neolithic case of Pott's disease from Hungary. *International Journal of Osteoarchaeology* 2012, DOI: 10.1002/oa.2254.

MASSON ET AL. 2013: Masson, M. – Molnár, E. – Donoghue, H. D. – Besra, G. S. – Minnikin, D. E. – Wu, H. H. T. – Lee, O. Y-C. – Bull, I. D. – Pálfi, Gy.: Osteological and Biomolecular Evidence of a 7000-Year-Old Case of Hypertrophic Pulmonary Osteopathy Secondary to Tuberculosis from Neolithic Hungary. *PlosOne* 2013, DOI: 10.1371/journal.pone.0078252.

MESTERHÁZY 1974: Mesterházy K.: Győr-Pósdomb (Nr. 132). *Régészeti Füzetek* Ser I. No. 27 (1974) 73.

PÓSA ET AL. 2015: Pósa, A. – Maixner, F. – Mende, B. G. – Köhler, K. – Sola, C. – Dutour, O. – Masson, M. – Molnár, E. – Pálfi, G. – Zink, A.: Tuberculosis in Late Neolithic-Early Copper Age human skeletal remains from Hungary. *Tuberculosis* 95 (Suppl 1) S18–S22. DOI: 10.1016/j.tube.2015.02.011.

ROHLAND ET AL. 2009: Rohland, N. – Siedel, H. – Hofreiter, M.: A rapid column-based ancient DNA extraction method for increased sample throughput. *Molecular Ecology Resources* 2009 November (2009) DOI: 10.1111/j.1755-0998.2009.02824.x.

WHO REPORT 2011: *World Health Organization: Global tuberculosis control: surveillance, planning, financing. WHO Report.* Geneva 2011.

MOLECULAR AND MORPHOLOGICAL CASE OF POTT'S DISEASE FROM THE ARPADIAN AGE

It is well known that tuberculosis (TB) causes 1.5 million deaths every year and a significant proportion of the world's total population was infected with *Mycobacterium tuberculosis.* These facts give a great importance to paleopathological TB research too. Due to recent development of macroscopic and molecular diagnostic methods in paleopathology and paleomicrobiology, molecular methods for the detection of Mycobacterial ancient DNA (aDNA) have also developed considerably in the last few years.

In the osteoarchaeological series of Győr-Pósdomb from the 10th–11th century (western Hungary), which has already been the subject of preliminary paleopathological studies on TB-related bone lesions, an interesting case with Pott's disease (Grave No. 187) was detected. The total graveyard contains 217 individuals. The skeletal material of this cemetery was chosen for the macromorphological investigation which focused both on classical/advanced (tuberculous spondylitis, tuberculous arthritis) stage skeletal TB alterations and atypical/early-stage TB lesions (rib lesions, superficial vertebral changes, endocranial alterations, early-stage spondylodiscitis). In addition, the association of possible stress factors (long bone periostitis, cribra orbitalia, cribra cranii) was also considered. Earlier some cases had been detected from Roman-period Pannonia and from the Avar period by macromorphological methods.

Paleomicrobiological analysis was used to study the presence of *Mycobacterium tuberculosis* DNA both in morphologically positive and negative cases. Samples were examined for the repetitive element IS6110 in the *M. tuberculosis* complex (MTBC). Molecular biological results confirmed TB infection, Mycobacterial DNA was detected in both samples.

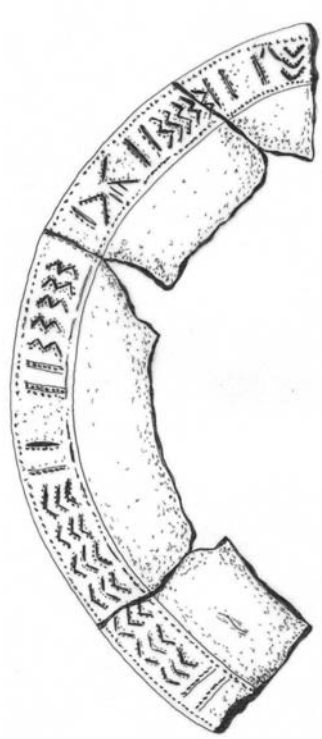
The currently ongoing spoligotyping and sequencing can give a more accurate picture of the infection by different MTBC pathogens. Our future aims include the examination of the total series of Győr-Pósdomb so that we can clarify the degree of infection in this era.



1. kép. 1: A Győr-Pósdombon (187. sír, férfi) előkerült Pott-gibbus-os eset; 2: Bordaperiostitis; 3: Sacroielitis

Fig. 1. 1: The case of Pott's disease was found from the site of Győr-Pósdomb (Grave 187, male); 2: Rib perisostits; 3: Sacroielitis

Támogatóink



Salisbury
Régészeti Kft.

A Salisbury Kft. a régészet és műtárgyvédelem terén hazánk egyik legrégebben működő magánvállalkozása.

Országosan akkreditált vállalkozásként a régészeti munkák és az örökségvédelem területén a legkorszerűbb technológia segítségével nyújt teljes körű szolgáltatásokat.

www.salisbury.hu







ÁSATÁRS KFT

ÁSATÁRS Kulturális
Régészeti Szolgáltató és Kereskedelmi
Korlátolt Felelősségű Társaság







TEVÉKENYSÉGI KÖRÖK

- megelőző feltárások, leletmentések szakmai-technikai lebonyolítása, ásatásvezetés
- régész és technikus biztosítása
- terepbejárások, egyéb régészeti terepmunkák
- régészeti kézi földmunka
- szakértői tevékenység, hatásvizsgálatok, ERD-k
- lelet- és adattári anyag leltározása
- régészeti feldolgozások: dokumentáció készítés, leletanyag rajzolása, fotózása, publikálás
- régészeti leletanyag restaurálása
- légifotózás

6000 Kecskemét, Futár u. 12. www.asatarskft.hu



Conference of Young Scholars
on the Migration Period
November 4–6, 2014, Esztergom